

“Heydər Əliyev ili” *çərçivəsində*

“TÜRK DÜNYASININ MƏDƏNİYYƏT PAYTAXTI ŞUŞA”

RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSI

14 dekabr 2023
Şamaxı, Azərbaycan

Azərbaycan Respublikasında 2022-ci ilin “Şuşa İli” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı

Qarabağın tacı olan Şuşa xalqımız üçün müqəddəs və əziz məkandır. Şuşa sevgisi hər bir azərbaycanlının mənəvi varlığının ayrılmaz parçasıdır.

Təmali 1752-ci ildə Qarabağ xanı Pənahəli xan tərəfindən qoyulan və bu il 270 illiyi qeyd olunacaq Şuşa şəhəri zəngin inkişaf yolu keçmiş, Azərbaycanın və bütün Cənubi Qafqazın mədəni və ictimai-siyasi həyatında müstəsna rol oynamışdır.

Bənzərsiz tarixi görkəmini və formalaşdırdığı özünəməxsus mühiti həmişə qoruyub saxlayan bu şəhər yetirdiyi böyük şəxsiyyətləri ilə ədəbi, mədəni, elmi və ictimai fikir salnaməmizə əlamətdarsəhifələr yazmışdır.

Şuşa şəhərinin ötən əsrin 70-ci illərində sürətli inkişafı Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin adı ilə sıx bağlıdır. Şəhərin inkişafına dair xüsusi qərarlar məhz Ulu Öndərin təşəbbüsü ilə qəbul edilmişdir. Həmin vaxtdan Şuşada quruculuq işləri geniş vüsət almış, mədəniyyət xadimlərimizin xatirəsinin əbədləşdirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır.

Strateji mövqeyi ilə seçilən Şuşa Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzə başlamış Ermənistanın silahlı qüvvələri tərəfindən 1992-ci il mayın 8-də işğala məruz qalmışdır. İşğal dövründə şəhərdəki yüzlərlə tarix və mədəniyyət yadigarı vandalizm aktları nəticəsində dağıdılmışdır.

Haqq işi naminə apardığımız 44 günlük Vətən müharibəsində rəşadətli Azərbaycan Ordusu Şuşa şəhərini 2020-ci il noyabrın 8-də işğaldan azad etdi. Ermənistanın kapitulyasiyasına yol açan Şuşa qalibiyyəti xalqımızın qəhrəmanlıq ruhunun təntənəsinə çevrilərək, tariximizə Zəfər Günü kimi həkk olundu.

Şuşa zəfərdən dərhal sonra şəhərdə infrastrukturun qurulması ilə yanaşı, tarix və mədəniyyət abidələrinin bərpasına başlanılmış, quruculuq işlərinin təşkilində çevikliyin, səmərəliliyin təmin olunması üçün burada dövlət idarəetməsinə böyük diqqət yetirilmiş, Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu idarəsi yaradılmışdır.

Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilən Şuşada bu gün şəhərin əsl tarixi simasının bərpası yönündə nəhəng layihələr gerçəkləşdirilir. Qısa müddətdə Şuşanın Baş planının hazırlanması, qüdrətli şair Molla Pənah Vəqifin büstünün və muzey-məqbərə kompleksinin öz ilkin görkəminə qaytarılması, Bülbülün ev-muzeyinin və Üzeyir Hacıbəylinin heykəlinin açılışları, habelə buradakı tarixi, dini və memarlıq abidələrinin bərpası prosesi ölkəmizin mədəniyyət paytaxtındakı kompleks işlərin tərkib hissəsidir.

Cıdır düzündə “Xarıbülbul” musiqi festivalının və Vəqifin möhtəşəm məqbərəsi önündə Vəqif Poeziya Günlərinin təşkili ənənəsinin bərpası da göstərir ki, Şuşa sürətlə dirçələrək əvvəlki dolğun mədəni həyatına qovuşmaq yolundadır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq və Şuşanın Azərbaycan xalqı üçün tarixi əhəmiyyətini, yüksək mədəni- mənəvi dəyərini nəzərə alaraq qərara alıram:

1. 2022-ci il Azərbaycan Respublikasında “Şuşa İli” elan edilsin.
2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti “Şuşa İli” ilə bağlı tədbirlər planı hazırlayıb həyata keçirsin.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Bakı
şəhəri, 5 yanvar 2022-ci il

“Şuşa Azərbaycanın ən əziz və böyük tarixi olan bir guşəsidir. Şuşanı yaradanlar, Şuşa şəhərini quranlar, Şuşa Qalasını tikənlər Azərbaycan torpağının sahibləri olublar və Qarabağda Azərbaycan torpağının daim qorunması, saxlanılması üçün Şuşa şəhərini, Qalasını yaradıblar. Bu, Azərbaycan xalqının, əcdadlarımızın yaratdığı böyük abidədir, təkcə şəhər deyil, böyük bir tarixi abidədir. Bu şəhərdə onun ətrafında Azərbaycan xalqının bir neçə əsrlik tarixə malik böyük mədəniyyəti, mədəni irsi, qəhrəmanlıq nümunələri yaranıbdir. Şuşa təkcə şuşalılar üçün yox – bütün Azərbaycanlılar üçün, vətəninini, millətini sevən hər bir vətəndaş üçün əziz bir şəhərdir, əziz bir torpaqdır, əziz bir Qaladır, əziz bir abidədir. Şuşasız Qarabağ, Qarabağsız ümumiyyətlə Azərbaycan yoxdur”.

Heydər ƏLİYEV
Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri

“Bu tarixi bir gündə Azərbaycan xalqına bu müjdəni vermək mənim həyatımda bəlkə də ən xoşbəxt günlərimdən biridir. İyirmi səkkiz il yarım işğal altında olan Şuşa azad edildi! Şuşa indi azaddır! Biz Şuşaya qayıtmışıq! Biz bu tarixi Qələbəni döyüş meydanında qazandıq. 2020-ci il noyabrın 8-i Azərbaycan tarixində əbədi qalacaqdır. Bu tarix əbədi yaşayacaq. Bu, bizim şanlı Qələbəmizin, zəfərimizin günüdür!”

Əziz Şuşa, sən azadsan!

Əziz Şuşa, biz qayıtmışıq!

Əziz Şuşa, biz səni dirçəldəcəyik!

Şuşa bizimdir! Qarabağ bizimdir!

Qarabağ Azərbaycandır!”

İlham ƏLİYEV
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏTƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNİVERSİTETİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNİVERSİTETİNİN ŞAMAXI FİLİALİ

“*Heydər Əliyev ili*”
çərçivəsində

“TÜRK DÜNYASININ MƏDƏNİYYƏT PAYTAXTI ŞUŞA”
mövzusunda

Respublika elmi konfransının
MATERİALLARI

14 dekabr 2023
Şamaxı, Azərbaycan

*Toplu Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialının Elmi Şurasının
6 dekabr 2023-cü il tarixli iclasının (Protokol № 4) qərarı ilə çap olunur.*

Elmi redaktor: ***Dos. Tünzalə Yusifova***

Hazırlayanlar: ***Dos. Sübhan Talıblı***

B/m. Şəlalə Seyidova

“Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı Şuşa” mövzusunda Respublika elmi
konfransının materialları. Bakı: 2024,– 504 səh.

ISBN 978-9952-39-196-1

© ADPU Şamaxı filialı, 2024

KONFRANSIN TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ:

Sədr – Prof. **Cəfər CƏFƏROV** – *Rektor*

Sədr müavini – Prof. **Azaf ZAMANOV** – *ADPU-nun Elm və innovasiyalar üzrə prorektoru*

Məsul katib – F.ü.f.d. **Nigar ASLANOVA** – *ADPU-nun Elmi-təşkilatı şöbəsinin baş mütəxəssisi*

Üzvlər:

Dosent **Eldar ASLANOV**, *ADPU-nun Tədris işləri üzrə prorektoru*

Prof. **Fikrət RZAYEV**, *ADPU-nun Sosial və humanitar məsələlər üzrə prorektoru*

Prof. **Mahirə HÜSEYNOVA**, *ADPU-nun Beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektor*

Dos. **Tünzalə YUSİFOVA**, *ADPU-nun Şamaxı filialının direktoru*

Prof. **İbrahim BAYRAMOV**, *ADPU-nun Elmi-təşkilat şöbəsinin müdiri*

F.ü.f.d. **Şasəddin MİKAYILOV**, *ADPU-nun Şamaxı filialını Tədris və elmi işlər üzrə direktor müavini*

B/m. **Şəlalə SEYİDOVA**, *ADPU-nun Şamaxı filialının Sosial və humanitar məsələlər üzrə direktor müavini*

ELMİ KOMİTƏ:

Akademik **Gövhər BAXŞƏLİYEVƏ**, *AMEA-nın vitse-prezidenti, AMEA-nın Şərqsünaslıq İnstitutunun direktoru*

Professor **Musa QASIMLI**, *AMEA-nın Qafqazsünaslıq İnstitutunun direktoru, AMEA-nın müxbir üzvü*

Professor **Nərgiz AXUNDOVA**, *AMEA-nın Tarix İnstitutu, akademik, şöbə müdiri*

Professor **Qasım HACIYEV**, *AMEA-nın Qafqazsünaslıq İnstitutunun şöbə müdiri*

Professor **Roida RZAYEVƏ**, *AMEA-nın Şərqsünaslıq İnstitutunun Şərqsünaslıq elminin tarixi və nəzəriyyəsi şöbəsinin müdiri*

Professor **Anar İSGƏNDƏROV**, *Bakı Dövlət Universitetinin Tarix və mənbəşünaslıq kafedrasının müdiri*

Tarix elmləri doktoru **Eynulla MƏDƏTLİ**, *AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutunun direktor müavini*

Professor **Şahin FƏRZƏLİBƏYLİ**, *AMEA-nın Tarix İnstitutunun şöbə müdiri*

Professor **Könül BÜNYADZADƏ**, *AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutunun şöbə müdiri, AMEA-nın müxbir üzvi*

Professor **İntiqam CƏBRAYILOV**, *Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu, Təhsilin nəzəriyyəsi və tarixi şöbəsinin müdiri*

Professor **Sevinc ƏLİYEVƏ**, *Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dil Komissiyası yanında Monitoring Mərkəzinin direktoru*

Professor **Elman QULİYEV**, *ADPU-nun Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrası, «Türk odası» və «Türk araşdırmaları» elmi-tədqiqat mərkəzinin rəhbəri*

Dosent **Sənan ƏLİYEV**, *ADPU-nun Tədris departamentinin direktoru*

Professor **İsmayıl KAZIMOV**, *AMEA-nın Dilçilik İnstitutunun şöbə müdiri*

Dosent **Sübhən TALIBLI**, *ADPU-nun Şamaxı filialının Sosial və xüsusi fənlər kafedrası*

Dosent **Nazilə ABDULLAZADƏ**, *ADPU-nun Ədəbiyyatın tədrisi texnologiyası kafedrasının müdiri*

Dosent **Razim MƏMMƏDOV**, *ADPU-nun Ədəbiyyat kafedrasının müdiri*

Dos. **Naibə ƏHMƏDOVA**, *ADPU-nun Azərbaycan tarixi kafedrasının müdiri*

Dosent **Mayıl ALICANOV**, *ADPU-nun Şamaxı filialının Sosial və xüsusi fənlər kafedrasının müdiri*

F.ü.f.d. **Könül HƏSƏNOVA**, *ADPU-nun Filologiya fakültəsinin dekani*

F.ü.f.d. **Şasəddin MİKAYILOV**, *ADPU-nun Şamaxı filialının Tədris və elmi işlər üzrə direktor müavini*

F.ü.f.d. **Eyvaz EMİNALİYEV**, *ADPU-nun Şamaxı filialının Dil-ədəbiyyat və onların tədrisi texnologiyası kafedrasının müdiri*

P.ü.f.d. **Firidə MUSTAFAYEVƏ**, *ADPU-nun Şamaxı filialının Riyaziyyat və kompüter elmləri kafedrasının müdiri*

P.ü.f.d. **Məlik MƏLİKOV**, *ADPU-nun Şamaxı filialının Pedaqogika və psixologiya kafedrasının müdiri*

BÖLMƏ 1

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV VƏ MÜASİR AZƏRBAYCAN

ZƏFƏR TARİXİNİN QARABAĞ ZİRVƏSİ: ATADAN OĞULA GƏLƏN YOLUN ŞUŞA MƏNZİLİ

Yusifova Tünzalə Vəli qızı

f.ü.f.d., dosent

ADPU-nun Şamaxı filialı

tunzale_veliqizi@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-4721-9240>

Xülasə

Ümumilli lider Heydər Əliyevin siyasi kursunu layiqincə davam etdirən İlham Əliyev də Prezident seçildikdən sonra Azərbaycan Respublikasının müstəqil dövlət kimi beynəlxalq aləmdə xüsusi nüfuzla malik olmasında, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün tanınmasında, Azərbaycan dövlətinin daxili və xarici siyasətinin inkişafında, xüsusilə də Azərbaycanlıların soyqırımını və faciələrilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin siyasətində əməli və praktik addımlar atmışdır. Müstəqil Azərbaycan Prezidenti kimi İlham Əliyev bütün xarici səfərlərində, yerli və beynəlxalq çıxışlarında, ikitərəfli və çoxtərəfli danışıqlarda “Qarabağ Azərbaycandır!”, “Qarabağ Azərbaycanın əzəli və əbədi torpağıdır”, “Azərbaycan ərazisində ikinci erməni dövlətinin yaranmasına imkan verməyəcəyik” şüarlarının səsləndirək həm haqq səsimizi bütün dünyaya bəyan etdi, həm də siyasətçi- Prezident və Silahlı qüvvələrin Ali Baş Komandanı kimi Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü Prezidentliyi dövründə nail oldu. Müzəffər ordunun və qalib xalqın Ali Baş Komandanı, Prezident İlham Əliyev və Birinci vitse-prezident Mehriban xanım Əliyevanın şəhidlərimizin və qazilərin qanı-canı bahasına azad olunmuş ərazilərə, eləcə də Şuşaya səfərlərinin tarixi və siyasi əhəmiyyəti ilə yanaşı, azad olunmuş ərazilərimizdə böyük bərpa-quruculuq işlərinin aparılması böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Qarabağ, Zəfər, Heydər Əliyev, İlham Əliyev.

KARABAKH PEAK OF VICTORY HISTORY: SHUSHA APARTMENT OF THE ROAD FROM FATHER TO SON.

Yusifova T.V.

Summary

After his election as President, Ilham Aliyev, deservedly continuing the political course of common national leader Heydar Aliyev, took constructive and practical steps in the establishment of the Republic of Azerbaijan as an independent state in the international arena, recognition of the territorial integrity of Azerbaijan, development of the internal and foreign policy of the state of Azerbaijan, especially in relation to the genocide and tragedies of Azerbaijani people. As president of independent Azerbaijan, Ilham Aliyev said in all his foreign visits, local and international speeches, bilateral and multilateral negotiations “Karabakh is Azerbaijan! The slogans” Karabakh is the eternal and forever land of Azerbaijan“. We won't allow the creation of a second Armenian State on the territory of Azerbaijan " and declared our true voice to the whole world, and as a politician - President and Supreme Commander-in-chief of victorious armed forces, he achieved the territorial integrity of Azerbaijan during his presidency. Along with the historical and political significance of the visits of the Supreme Commander-in-chief of the victorious army and the victorious people, President Ilham Aliyev and first vice-president Mehriban Aliyeva to the liberated territories, as well as to Shusha at the cost of the blood of our martyrs and veterans, the implementation of major restoration and construction works in the liberated territories are of great importance.

Key words: Azerbaijan, Karabakh, Victory, Heydar Aliyev, Ilham Aliyev.

Ключевые слова: Азербайджан, Карабах, Победа, Гейдар Алиев, Ильхам Алиев.

Giriş

Ulu öndər Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi Siyasi Bürosunun və şəxsən baş katib Mixail Qorbaçovun yeritdiyi siyasi xəttə, SSRİ-nin apardığı ayrışdırıcı siyasətinə qarşı çıxaraq 1987-ci ilin oktyabrında tutduğu vəzifələrdən istefa verdi. Heydər Əliyevin Siyasi Büronun üzvü kimi fəaliyyəti erməni millətçilərə və ermənilərə dəstək verən qüvvələrə imkan vermirdi ki, Qarabağ və Azərbaycanı qarşı zidd addımlat atsınlar, Azərbaycan xalqının əleyhinə məsələlər qaldırsınlar. Heydər Əliyevin böyük siyasi təcrübəyə malik olduğunu, Azərbaycanı qanuni, hüquqi, haqlı mövqeyini müdafiə edəcəklərinin bildikləri üçün ermənilər və onlara dəstək olan qüvvələr Heydər Əliyevi Siyasi Bürodan, Sovet İttifaqının Nazirlər Sovetindəki yüksək vəzifələrdən gedəndən sonra həm Azərbaycana, həm də Heydər Əliyevə qarşı kampaniyaya başladılar. Böyük siyasi təcrübəyə sahib və müxtəlif rəhbər vəzifələrdə öz peşəkarlıq təcrübəsi sayəsində çalışmış bir şəxsin hakimiyyətdən getməsində, o zamankı SSRİ rəhbərliyi, həm də həmin dövrdəki Azərbaycan rəhbərliyi heç də maraqlı deyildilər. Onlara məlum idi ki, Heydər Əliyevlə “siyasi oyunlar” oynamaq, siyasi səhnədə ona qalib gəlmək, Azərbaycanın maraqlarına zidd addımlar atmaq qeyri-mümkün idi.

Ümummillə Lider Heydər Əliyev Azərbaycan xalqından dəstək alırdı, xalq da onun yürütdüyü daxili və xarici siyasəti dəstəkləyirdi. Bu baxımdan da Ulu Öndərin qurduğu, xüsusilə də memarı olduğu Azərbaycan Respublikasını bu gün Prezident İlham layiqincə təmsil edir.

Heydər Əliyev məhz öz millətinin rəhbəri və Lideri olduğuna, bütün işlərinin başına öz millətinin qayğısını qoyduğuna, öz simasında millətinin adını ucaldığına görə imperiya onu təqib edirdi. İlham Əliyev bunu gözəl bilirdi və öz atasının, hətta Liderinin, yanında, arxasında idi. Heydər Əliyev öz oğluna həyatında düzgün yol tutmağı öyrədirdi - ən ağır gündə belə millətinin arxasında durmalısan ki, millət də sənin arxanda dursun.¹

Ümummillə lider Heydər Əliyev 6 may 1996-cı ildə Prezident sarayında Şuşa və Laçın rayonlarının ictimaiyyəti ilə görüşdə deyirdi “...Şuşa Azərbaycanın ən əziz və böyük tarixi olan bir guşəsidir. Şuşanı yaradanlar, Şuşa şəhərini quranlar, Şuşa qalasını tikənlər Azərbaycan torpağının sahibləri olublar və Qarabağda Azərbaycan torpağının daim qorunması, saxlanması üçün Şuşa şəhərini, qalasını yaradıblar. Bu, Azərbaycan xalqının, əcdadlarımızın yaratdığı böyük abidədir, təkcə şəhər deyil, böyük bir tarixi abidədir. Bu şəhərdə, onun ətrafında Azərbaycan xalqının bir neçə əsrlik tarixə malik böyük mədəniyyəti, mədəni irsi, qəhrəmanlıq nümunələri yaranıbdir. Şuşa təkcə şuşalılar üçün yox, bütün azərbaycanlılar üçün, vətəninə, millətini sevən hər bir vətəndaşımız üçün əziz bir şəhərdir, əziz bir torpaqdır, əziz bir qaladır, əziz bir abidədir”.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti və Müzəffər Ali Baş Komandanı İlham Əliyev 8 noyabr 2020-ci ildə Şəhidlər xiyabanında xalqa müraciəti zamanı demişdir: “İyirmi səkkiz il yarım işğal altında olan Şuşa azad edildi! Şuşa indi azaddır! Biz Şuşaya qayıtmışıq! Biz bu tarixi Qələbəni döyüş meydanında qazandıq. 2020-ci il noyabrın 8-i Azərbaycan tarixində əbədi qalacaqdır. Bu tarix əbədi yaşayacaq. Bu, bizim şanlı Qələbəmizin, zəfərimizin günüdür! ”

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 5 yanvar 2022-ci il tarixində “Şuşa İli” elan edilməsi haqqında Sərəncamında deyilir: “Qarabağın tacı olan Şuşa xalqımız üçün müqəddəs və əziz məkandır. Şuşa sevgisi hər bir azərbaycanlının mənəvi varlığının ayrılmaz parçasıdır. Təməli 1752-ci ildə Qarabağ xanı Pənahəli xan tərəfindən qoyulan və bu il 270 illiyi qeyd olunacaq Şuşa şəhəri zəngin inkişaf yolu keçmiş, Azərbaycanın və bütün Cənubi Qafqazın mədəni və ictimai-siyasi həyatında müstəsna rol oynamışdır. Bənzərsiz tarixi görkəmini və formalaşdırdığı özünəməxsus mühiti həmişə qoruyub saxlayan bu şəhər yetirdiyi böyük şəxsiyyətləri ilə ədəbi, mədəni, elmi və ictimai fikir salnaməmizə əlamətdar səhifələr yazmışdır. Şuşa şəhərinin ötən əsrin 70-ci illərində sürətli inkişafı Ümummillə Liderimiz Heydər Əliyevin adı ilə sıx bağlıdır. Şəhərin inkişafına dair xüsusi qərarlar məhz Ulu Öndərin təşəbbüsü ilə qəbul

¹ Bünyatov Ş.Y. 20 Yandar hadisəsi və aprel döyüşlərinin milli ruhumuzun inkişafında rolu. Bakı: Zərdabi LTD MMC, 2017. - S. 37

edilmişdir. Həmin vaxtdan Şuşada quruculuq işləri geniş vüsət almış, mədəniyyət xadimlərimizin xatirəsinin əbədiləşdirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Strateji mövqeyi ilə seçilən Şuşa Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzə başlamış Ermənistanın silahlı qüvvələri tərəfindən 1992-ci il mayın 8-də işğala məruz qalmışdır. İşğal dövründə şəhərdəki yüzlərlə tarix və mədəniyyət yadigarı vandalizm aktları nəticəsində dağıdılmışdır. Haqq işi naminə apardığımız 44 günlük Vətən müharibəsində rəşadətli Azərbaycan Ordusu Şuşa şəhərini 2020-ci il noyabrın 8-də işğaldan azad etdi. Ermənistanın kapitulyasiyasına yol açan Şuşa qalibiyyəti xalqımızın qəhrəmanlıq ruhunun təntənəsinə çevrilərək, tariximizə Zəfər Günü kimi həkk olundu. Şuşa zəfərindən dərhal sonra şəhərdə infrastrukturun qurulması ilə yanaşı, tarix və mədəniyyət abidələrinin bərpaşına başlanılmış, quruculuq işlərinin təşkilində çevikliyin, səmərəliliyin təmin olunması üçün burada dövlət idarəetməsinə böyük diqqət yetirilmiş, Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsi yaradılmışdır. Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilən Şuşada bu gün şəhərin əsl tarixi simasının bərpaşı yönündə nəhəng layihələr gerçəkləşdirilir. Qısa müddətdə Şuşanın Baş planının hazırlanması, qüdrətli şair Molla Pənah Vaqifin büstünün və muzey-məqbərə kompleksinin öz ilkin görkəminə qaytarılması, Bülbülün ev-muzeyinin və Üzeyir Hacıbəylinin heykəlinin açılışları, habelə buradakı tarixi, dini və memarlıq abidələrinin bərpaşı prosesi ölkəmizin mədəniyyət paytaxtındakı kompleks işlərin tərkib hissəsidir. Cıdır düzündə “Xarıbülbul” musiqi festivalının və Vaqifin möhtəşəm məqbərəsi önündə Vaqif Poeziya Günlərinin təşkili ənənəsinin bərpaşı da göstərir ki, Şuşa sürətlə dirçələrək əvvəlki dolğun mədəni həyatına qovuşmaq yolundadır”².

Şuşa şəhərinin azad edilməsi hərbi-mənəvi dəyərinə və çətinlik səviyyəsinə görə Vətən müharibəsində aparılan döyüşlərinin zirvəsi sayıla bilər. Bu məsələnin hərbi-mənəvi dəyəri onda idi ki, Şuşanın işğaldan azad edilməsi Azərbaycan mədəniyyət və mənəviyyat mərkəzinin yad nəfəslərdən, yad tapdaqlardan təmizlənməsi, bütün Qarabağa hakim olan şəhərin yenidən Vətənə qovuşması demək idi.³

Cənab Ali Baş komandan İlham Əliyev 44 günlük Vətən müharibəsi dövründə cəbhədə döyüşən Azərbaycan ordusu ilə yanaşı, informasiya məkanında gedən müharibədə də əzmlə, dəyanətlə mübarizə apararaq Azərbaycanın haqlı mövqeyini dünyaya çatdırdı. Cənab Ali Baş komandan İlham Əliyev Vətən müharibəsi dövründə xarici KİV-ə verdiyi müsahibələrində Azərbaycanın illərdir bu münaqişəsinin sülh yolu ilə həllini tapması üçün konstruktiv diplomatik fəaliyyət göstərdiyini beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətinə çatdırmışdır.⁴

Xüsusilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 16 noyabr 2022-ci il tarixində təsdiq etdiyi “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı”nın Qarabağın dirçəlişi, inkişafı və strateji cəhətdən əhəmiyyətlidir. Prezident İlham Əliyev qeyd edir ki, “Bütövlükdə azad edilmiş bölgələrin iqtisadi potensialı, kənd təsərrüfatı, turizm potensialı çox böyükdür. Bu potensialdan məharətlə istifadə edərək, Qarabağ bölgəsini nəinki Azərbaycanın, dünyanın ən gözəl bölgələrindən birinə çevirməliyə və əminəm ki, buna nail olacağıq”.⁵

Prezident İlham Əliyevin Fizuli, Xocavənd və Şuşa rayonlarının 20-dən artıq yaşayış məntəqəsini əhatə edən, 2022-ci il ərzində tamamlanması nəzərdə tutulan Əhmədbəyli-Fizuli-Şuşa avtomobil yolu (Zəfər yolu) tikintisinin⁶ başlanması da Qarabağın yol infrastrukturunda mühüm rol oynayacaqdır. Bundan başqa Prezident İlham Əliyev 2021-ci il fevralın 15-də Fizuli rayonunda uzunluğu 100 km olan, Azərbaycanın əsas hissəsi Naxçıvan MR arasında birbaşa dəmir yolu əlaqəsinin yaranmasına imkan verəcək Horadiz Ağbənd dəmir yolu xəttinin, martın 15-də başlanğıcını Xocavənd rayonunun Hadrut qəsəbəsindən götürməklə və Cəbrayıl rayonundan keçməklə Şükürbəyli kəndində Hacıqabul-Mincivan-Zəngəzur dəhlizi magistr avtomobil yoluna birləşən, uzunluğu 43 kilometr olan, Xocavənd, Fizuli və Cəbrayıl rayonlarının ərazisindən keçən, Hadrut qəsəbəsi və Cəbrayıl şəhəri də daxil olmaqla, 20-yə yaxın

² Azərbaycan Respublikasında 2022-ci ilin “Şuşa İli” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı / <https://president.az/az/articles/view/55197>

³ Vətən müharibəsi tarixi. Şəxsiyyət faktoru (27 sentyabr – 10 noyabr 2020-ci il). Bakı: Şərq-Qərb, 2021. - s.215

⁴ İsmayılov M. İnformasiya müharibəsində qələbə - Müzəffər Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyev. Bakı: 2021. - s.3-4

⁵ Əliyev İ. İnkişaf – məqsədimizdir: 127 kitabda, 108-ci kitab. Bakı: Azər nəşr, 2021. – s. 189-190.

⁶ Şuşaya çəkilən “Zəfər yolu” sentyabr ayınadək istifadəyə veriləcək. 19.01.2021 / <https://525.az/news/160374-susaya-cekilen-zefer-yolu-sentyabr-ayinadek-istifadeye-verilecek>

yaşayış məntəqəsini əhatə edəcək Hadrut-Cəbrayıl-Şükürbəyli yeni avtomobil yolunun, uzunluğu 13 kilometr olub, başlanğıcını Zəfər yolundan götürən, Hadrut-Cəbrayıl-Şükürbəyli avtomobil yoluna birləşən Fizuli-Hadrut avtomobil yolunun, aprelin 26-da uzunluğu 24 kilometr olan Zəngilan-Horadiz avtomobil yolunun, mayın 28-də uzunluğu 44.5 kilometr olan, Bərdə və Ağdam şəhərləri də daxil olmaqla, 20-dən artıq yaşayış məntəqəsini əhatə edəcək Bərdə-Ağdam avtomobil yolunun təməlini qoydu.⁷

Azərbaycanın ictimai, mədəni-mənəvi, tarixi və siyasi həyatında mərkəzlərdən olan Şuşa şəhəri Prezident İlham Əliyevin 7 may 2021-ci il tarixli Sərəncamı ilə tarixi görkəminin bərpası, əvvəlki şöhrətinin özünə qaytarılması məqsədilə tikinti-bərpa işləri aparıldı. Belə ki, “Xarı Bülbül” oteli tikilmiş, Çörək zavodu fəaliyyət göstərir, Aşağı Gövhərağa və Yuxarı Gövhərağa məscidləri, Natəvan bulağı (Xan qızı bulağı), Natəvan sarayı, bülbülün ev muzeyi, M.P.Vaqifin muzey-məqbərə kompleksi, Pənahəli xanın sarayı, Karvansaray kompleksi, görkəmli Azərbaycan bəstəkarı Üzeyir Hacıbəylinin heykəli, Dövlət Rəsm Qalareyasının binası, “Qarabağ” oteli, Xalça Muzeyi Park otelinin binası, Yaradıcılıq binasının təmiri və bərpası həyata keçirilir. Bundan başqa 8 Noyabr Zəfər günü ilə bağlı olaraq Prezident İlham Əliyevin təklifi ilə Şuşanın yuxarı hissəsində 8 rəqəmi formasında tikilməsi nəzərdə tutulan məscidin və 1 sayılı məktəbin⁸, “Hotel və Konfrans Mərkəzi”nin təməli qoyulmuşdu.⁹

2022-ci ilin martın 31-də Türkiyənin Bursa şəhərində Beynəlxalq Türk Mədəniyyət Təşkilatına üzv ölkələrin Mədəniyyət Nazirlərinin Daimi Şurasının növbədənəkar iclasında Şuşa şəhəri 2023-cü ilin “Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı” elan edilməsinin Azərbaycanın mədəniyyət və incəsənət beşiyi olan Şuşanın dünyada tanınması və təbliğatında önəmli rolu olmuşdur.

Hazırda Şuşada mədəniyyət tədbirləri, festivallar, poeziya günləri, respublika və beynəlxalq konfrans, simpoziumlar keçirilir. Bunlardan “Vaqif Poeziya Günləri”, Xarıbülbül Folklor Festivalının keçirilməsi Qafqazın konservatoriyası, Musiqi beşiyi adlandırılan Şuşaya mənəvi zənginlik bəxş edir.

Nəticə

Bu gün Prezident İlham Əliyevin apardığı siyasət nəticəsində əsrarəngiz təbiəti, yeraltı və yerüstü resursları olan Qarabağımız iqtisadiyyatımıza böyük dividendlər gətirəcək, yenidən regionun elm, mədəniyyət, turizm, incəsənət, ticarət mərkəzi olacaqdır. Gözəl Qarabağımızda quruculuq, abadlıq işləri həyata keçiriləndən, xalqımızın öz yurduna qayıtmasından, torpaqların əkilib-becərilməsindən, azad olunmuş bütün şəhərlərin, kəndlərin bərpasından, sosial, iqtisadi, mədəni, elmi və s. infrastrukturun, məşğulluğun yaradılmasından, xüsusilə də qeyri-neft sektoruna yeni yerli və xarici investisiyaların cəlb olunmasından sonra bu bölgə Azərbaycanın inkişafında böyük rol oynayacaqdır. İşğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası və inkişafı ilə bağlı kompleks yanaşmanı təmin etmək üçün bir neçə mərhələdə fəaliyyətin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. İlk mərhələ idarəetmə və təhlükəsizlik, infrastruktur məsələlərinin həllini, növbəti mərhələlərdə isə sosial xidmətlərin fəaliyyəti, iqtisadiyyatın yenidən qurulması və inkişafı məsələsi, eləcə də regionun təbii ehtiyatları, ənənəvi iqtisadiyyat sahələri, nəqliyyat qovşaqları, o cümlədən yenidən bərpa olunan nəqliyyat dəhlizlərinə və artıq tikintisinə başlanılmış avtomobil və dəmir yollarına yaxınlığı nəzərə alınaraq onların profili, ixtisaslaşması nəzərdə tutulmuşdur. Bundan başqa əsas məsələ kimi Ermənistanın işğalı və vandalizmi nəticəsində ölkəmizə dəymiş maddi, mənəvi, iqtisadi, ekoloji və s. ziyanın qiymətləndirilib Ermənistan hökumətindən tələb edilməsi mühüm məsələlərdəndir. Təbii ki, Azərbaycan dövlətinin müvafiq qurumları istər işğalçı Ermənistana, istərsə də beynəlxalq qurumlara bununla bağlı hesabatlar, sənədlər, kadrlar, şəkillər, istintaq materialları və s. təqdim ediləcəkdir.

Müzəffər ordunun və qalib xalqın Ali Baş Komandanı, Prezident İlham Əliyev və Birinci vitse-prezident Mehriban xanım Əliyevanın şəhidlərimizin və qazilərin qanı-canı bahasına azad olunmuş ərazilərə, eləcə də Şuşaya səfərləri, öz tarixi və siyasi əhəmiyyəti ilə yanaşı, azad olunmuş ərazilərimizdə

⁷ Dadaşova R. Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı”nın reallaşdırılması Qafqazda sülh və təhlükəsizliyin təminatı kimi / Qafqazşünaslığın aktual problemləri (məqalələr toplusu). Bakı: Aspoliqraf, 2023. - s.6-7.

⁸ Prezident İlham Əliyev Şuşada yeni məscidin təməlini qoyub. 12 may 2021 / <https://president.az/az/articles/view/51463>

⁹ Dadaşova R. Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı”nın reallaşdırılması Qafqazda sülh və təhlükəsizliyin təminatı kimi / Qafqazşünaslığın aktual problemləri (məqalələr toplusu). Bakı: Aspoliqraf, 2023. - s.9.

böyük bərpa-quruculuq işlərinə başlanması da əhəmiyyətli hadisədir. Bundan başqa, Füzuli-Şuşa avtomobil yolunun, Füzuli rayonu ərazisində Füzuli Beynəlxalq Hava Limanının təməlinin qoyulması, Laçın rayonunda Güləbird Su Elektrik Stansiyasının açılışı, Zəngilan rayonunda “ağıllı kənd” layihəsinə start verilməsi, yaşıllıqların salınması, yeni əkin sahələri ilə tanışlıq, uzunluğu 100 km olan Horadiz-Zəngilan-Ağbənd dəmir yolunun çəkilməsi, vətəndaşlarımızın gediş-gəlişini asanlaşdıracaq, Naxçıvanla birbaşa dəmir yolu nəqliyyat əlaqəsini yaradılmasını təmin edəcəkdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin apardığı xarici siyasət kursu tam açıq, şəffafdır, beynəlxalq hüquqa və mehriban qonşuluq siyasətinə, region ölkələri arasında inteqrasiyaya əsaslanır.

İstifadə olunan ədəbiyyat:

1. Bünyatov Ş.Y. 20 Yandar hadisəsi və aprel döyüşlərinin milli ruhumuzun inkişafında rolu. Bakı: Zərdabi LTD MMC, 2017. - S. 37
2. Azərbaycan Respublikasında 2022-ci ilin “Şuşa İli” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı / <https://president.az/az/articles/view/55197>
3. Vətən müharibəsi tarixi. Şəxsiyyət faktoru (27 sentyabr – 10 noyabr 2020-ci il). Bakı: Şərq-Qərb, 2021. - s.215
4. İsmayılov M. İnformasiya müharibəsində qələbə - Müzəffər Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyev. Bakı: 2021. - s.3-4
5. Əliyev İ. İnkişaf – məqsədimizdir: 127 kitabda, 108-ci kitab. Bakı: Azərneşr, 2021. – s. 189-190.
6. Şuşaya çəkilən “Zəfər yolu” sentyabr ayınadək istifadəyə veriləcək. 19.01.2021 / <https://525.az/news/160374-susaya-cekilen-zefer-yolu-sentyabr-ayinadek-istifadeye-verilecek>
7. Dadaşova R. Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı”nın reallaşdırılması Qafqazda sülh və təhlükəsizliyin təminatı kimi / Qafqazşünaslığın aktual problemləri (məqalələr toplusu). Bakı: Aspoliqraf, 2023. - s.6-7.
8. Prezident İlham Əliyev Şuşada yeni məscidin təməlini qoyub. 12 may 2021 / <https://president.az/az/articles/view/51463>
9. Dadaşova R. Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı”nın reallaşdırılması Qafqazda sülh və təhlükəsizliyin təminatı kimi / Qafqazşünaslığın aktual problemləri (məqalələr toplusu). Bakı: Aspoliqraf, 2023. - s.9.

TARIXİ QƏLƏBƏMİZİN BAŞ MEMARI

Alıcanov Mayıl Sədyar oğlu
t.ü.f.d., dosent
ADPU-nun Şamaxı filiali
mayilalidjanov@gmail.com
ORCID İD: 0000-0001-9293-4561

Xülasə

Türk dünyasında yeni əsrin ən görkəmli nümayəndələrindən biri, tarixi zəfərimizin baş memarı Ali Baş Komandan İlham Əliyev cənabları Azərbaycanı dünyanın ən nüfuzlu dövlətlərindən birinə çevirmişdir. 2003-cü ilin oktyabr ayında keçirilmiş növbədənənar seçkilərdə prezident seçilən İlham Əliyev xalqımızın milli maraqlarına söykənən daxili və xarici siyasət yürüdərək ölkəmizi yaxın və orta şərqin ən nüfuzlu siyasi lideri olaraq hakimiyyətdə olduğu 20 il müddətində Azərbaycan Respublikasını iqtisadi cəhətdən dünyanın ən qüdrətli dövlətlərindən biri olaraq inkişafında danılmaz rol oynamış, ölkəmizin bütün sahələrdə sürətli inkişafına nail olmuş, ölkə siyasi və hərbi reytingi çox yüksəlmişdir. Məhz bunun nəticəsidir ki, 30 il işğal altındakı torpaqlarımızın azad olunması, ərazi bütövlüyünün təmin olunması, düşmən üzərində tam və qəti qələbəmiz və son bir gün ərzində həyata keçirilən antiterror əməliyyatı nəticəsində erməni faşistlərinin tərksilah edilməsi və onların nəzarətində olan tarixi

Azərbaycan torpaqları olan Xankəndi, Əsgəran, Ağdərə, Xocavənd ərazilərinin azad edilməsi İlham Əliyevin rəhbərliyi altında tarixi qələbəmizin zirvəsidir. Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi altında qazandığımız Qarabağ zəfəri xalqımızın tarixinə qızıl hərflərlə yazılıb. Cənab Dövlət başçısı özünü qalib prezidentə, xalqını müzəffər xalqa, Azərbaycanı qalib ölkəyə çevirdi, bu qələbə sayəsində regionda və yaxın şərqdə yeni geostrateji reallıq yaratmağa nail oldu. Öz adını qızıl hərflərlə Azərbaycan tarixinə yazdıran müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyev cənabları Azərbaycan Ordusunun döyüş qabiliyyətini yüksəldilməsini daim nəzarətdə saxlayır, onun maddi, texniki bazasının möhkəmləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirir. Məhz bunun nəticəsində Azərbaycan silahlı qüvvələri dünyanın ən qüdrətli 50 ordusu sıralarında özünə layiqli yer tutur. Dünya hərbi tarixində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən bu müharibə prezident İlham Əliyevin daha bir keyfiyyətini, hərbi sərkərdəlik məharətini üzə çıxardı və göstərdi ki, o, çox böyük hərbi əməliyyatları uğurla həyata keçirə bilər.

Açar sözlər: Zəfər, Ali Baş Komandan, dəmir yumruq, Qarabağ, Vətən müharibəsi.

Abstract

One of the most prominent representatives of the new century in the Turkish world, the chief architect of our historical victory, Commander-in-Chief Ilham Aliyev, has turned Azerbaijan into one of the most influential states in the world. Ilham Aliyev, who was elected president in the extraordinary elections held in October 2003, pursued an internal and foreign policy based on the national interests of our people and played an undeniable role in the development of the Republic of Azerbaijan as one of the most economically powerful states in the world during the 20 years he was in power as the most influential political leader of the Near and Middle East. played, achieved the rapid development of our country in all fields, the country's political and military ranking has risen a lot. It is the result of this that the liberation of our lands under occupation for 30 years, the provision of territorial integrity, our complete and decisive victory over the enemy and the disarmament of the Armenian fascists as a result of the anti-terrorist operation carried out in the last day and the historical Azerbaijani lands under their control, Khankendi, Askaran, Liberation of Aghdara and Khojavend territories is the peak of our historical victory under the leadership of Ilham Aliyev. The Karabakh victory we won under the leadership of the victorious Commander-in-Chief Ilham Aliyev is written in golden letters in the history of our people. Mr. Head of State turned himself into a victorious president, his people into a victorious nation, Azerbaijan into a victorious country, thanks to this victory he managed to create a new geostrategic reality in the region and the Middle East. The victorious Commander-in-Chief Ilham Aliyev, who wrote his name in golden letters in the history of Azerbaijan, constantly monitors the improvement of the combat capability of the Azerbaijan Army, and pays special attention to the strengthening of its material and technical base. It is as a result of this that Azerbaijan's armed forces take a worthy place in the ranks of the 50 most powerful armies in the world. This war, which is of particular importance in world military history, revealed another quality of President Ilham Aliyev, his military leadership skills, and showed that he can successfully carry out very large military operations.

Key words: Victory, Commander-in-Chief, Iron Fist, Karabakh, Homeland war.

Ölkəmizin Dağlıq Qarabağda və ətraf ərazilərdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə erməni işğalçıları üzərində qazandığı hərbi-siyasi Zəfər xalqımızın çoxəsrlik tarixinin ən böyük tarixi hadisəsidir. Tarixin ən müxtəlif dövrlərində Səfəvilərdən Nadir şahə və İosif Stalinə qədər azərbaycanlıların iştirak etdikləri müharibə və yürüşlərdə qazanılmış qələbələrə heç birində Azərbaycan faktoru indiki qədər mühüm yer tutmamış, ümummilli əhəmiyyət kəsb etməmişdir. Dağlıq Qarabağda və ətraf rayonlarda qazanılmış böyük Zəfər məhz Azərbaycan naminə, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda aparılan müharibənin parlaq hərbi-siyasi yekunu, möhtəşəm nəticəsidir. Ona görə də bu müharibə haqlı olaraq xarakteri etibarilə Vətən müharibəsi adlandırılır. Bu müharibənin Ali Baş Komandanı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, icraçısı isə Müzəffər Azərbaycan Ordusu və Azərbaycan əsgəridir.

Prezident İlham Əliyevin Azərbaycan Respublikasının müdafiə qüdrətinin artırılması istiqamətində ardıcıl olaraq həyata keçirdiyi davamlı və məqsədyönlü siyasət Dağlıq Qarabağda böyük Qələbəyə aparıcı yolun ən mühüm hadisələrindəndir. Ordu quruculuğu sahəsində həyata keçirilmiş böyük islahatlar: şəxsi heyət arasında azərbaycançılıq, hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin qüvvətləndirilməsi, ordumuzun müasir

hərbi texnika ilə silahlandırılması, yüksək ixtisaslı, peşəkar zabit korpusunun formalaşdırılması Azərbaycan regionda ən güclü orduya sahib olmaq imkanı qazandırmışdır. Dövlət başçımızın Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikası Müdafiə Sənayesi Nazirliyinin yaradılması və bu qurumun normal iş fəaliyyətinin təşkil edilməsi də Böyük Zəfərin qazanılması yolunda atılmış əhəmiyyətli addımlardan biridir. Hələ on il bundan qabaq Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsində ordu quruculuğuna, hərbi xərclərə ayrılan vəsaitin Ermənistan Respublikasının ümumi büdcəsindən çox olmasının təmin edilməsi sülh və danışıqlar yolu ilə yanaşı, zərurət yarandığı təqdirdə müharibə versiyasının işə salınmasına dövlət səviyyəsində aparılan hazırlıqların mühüm göstəricilərindən biri idi. Buna görə də hələ neçə illər bundan qabaq ən nüfuzlu beynəlxalq hərbi ekspertlər Azərbaycan ordusunu bütün əsas göstəricilərinə görə dünyanın ən güclü əlli ordusundan biri hesab etmişdilər. Prezident İlham Əliyev Qarabağ - Vətən müharibəsinə mühüm hazırlıqlardan sonra, inkişaf etmiş Azərbaycan Ordusu və vətənpərvər Azərbaycan əsgəri ilə başlamışdır. İlham Əliyev bundan əvvəl 2016-cı ildə Lələtəpədə və 2018-ci ildə Naxçıvanda uğurlu döyüş əməliyyatlarına rəhbərlik edərək, torpaqlarımızın bir hissəsini düşməndən azad etməyə nail olmaqla sonralar başlayacağı Vətən müharibəsinin məşqlərini keçmişdir. Cəbhədəki uğurlu Lələtəpə və Naxçıvan əməliyyatları və Cocuq Mərcanlı qəsəbəsinin salınması vaxtilə görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin Horadizi düşməndən xilas edərək, təmas xəttində normal həyatı bərqərar etməsinin yaradıcı şəkildə davam etdirilməsi kimi də mühüm əhəmiyyətə malik hadisə idi.

Azərbaycan xalqı çoxəsrlik tarixinin, eləcə də çağdaş hərbi tarixinin ən əzəmətli hadisəsinin ildönümünü təntənə ilə qeyd edir. Xalqımızın şərəf və ləyaqət tarixinin qızıl hərflərlə yazılmış səhifələri olan 44 günlük Vətən müharibəsi və qazanılan möhtəşəm Zəfər gələcək nəsillər üçün də əbədi sevinc mənbəyi olacaqdır. Məhz keçən il Azərbaycan xalqının Müzəffər Ali Baş Komandanının və Milli Ordumuzun qəhrəmanlığı ilə otuz ilə yaxın müddətdə işğal altında olan Vətənimizin əbədi və ayrılmaz parçası Qarabağ torpaqları azad edilərək, dövrümüzün hünər, rəşadət, igidlik və şücaət salnaməsinə çevrildi. Bu Qələbə möhtərəm Prezidentimizin komandanlığı və əfsanəvi “Dəmir yumruq” əməliyyatı ilə ölkəmizin ərazi bütövlüyü bərpa edildi. Müzəffər Ali Baş Komandanımızın qətiyyəti, əyilməz siyasi iradəsi və barışmaz mövqeyilə dünya bir daha Azərbaycan Xalqının birliyinin, həmrəyliyinin, Azərbaycan dövlətinin gücünün və Ordumuzun məğlubedilməzliyinin şahidi oldu.

Möhtərəm Prezidentimizin beynəlxalq aləmdəki informasiya və diplomatiya savaşındakı misilsiz uğurları 44 günlük Vətən müharibəsində şəxsiz qələbənin əldə edilməsində həlledici rol oynadı. Bu zəfər həm də son iki yüz il ərzində Azərbaycan və Türkiyəyə qarşı düşmənçilik mövqeyində və ərazi iddiasında olan təcavüzkar Ermənistan və onun havadarları üzərində tarixi bir Zəfər idi. Azərbaycan xalqının qürur mənbəyi olan bu Qələbənin möhtəşəmliyi və doğurduğu sevinc sözlə ifadə edilə bilmədiyi kimi, onun siyasi, hüquqi, tarixi, iqtisadi və etnokultural və geosiyasi əhəmiyyəti də ölçüyə gələ bilməyəcək dərəcədə misilsizdir.

Bütün bunları düşündükcə, eləcə də Vətən müharibəsində 44 gün ərzində baş verənləri təhlil etdikcə, dünya erməniliyi ilə mübarizə edən Azərbaycan xalqının əvəzolunmaz LİDER-inin, onun qəhrəman Milli Ordusunun, hər qarış Vətən torpağı uğrunda canından, həyatından keçmiş şəhid və qazilərimizin misli görünməmiş qüdrətini və fədakarlıqlarını bir daha dərk edir və bununla qürur duyursan.

Şanlı Zəfərlə nəticələnən Vətən müharibəsi əslində 17 illik hazırlığın bir növ sınaq mərhələsi idi. Prezident cənab İlham Əliyev mövcud dünya siyasətinin reallıqlarını müdrikcəsinə dərk edərək bu xüsusda adekvat addımlar atdı.

Aparılan məqsədyönlü, ardıcıl və qətiyyətli siyasətin nəticəsində Azərbaycan özünün hərbi potensialını əhəmiyyətli dərəcədə artırmağa nail oldu. Ordumuz ən müasir silah-sursat, texnika və avadanlıqlarla təchiz olundu. Azərbaycan müdafiə sənayesi məhsullarını istehsal və hətta ixrac edən ölkəyə çevrildi. Prezident cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan xalqı Cənubi Qafqazın ən güclü ordusuna sahib oldu. Təsədüfi deyil ki, 2003-cü ildən indiyə qədər Azərbaycanın hərbi büdcəsi 15 dəfə artıb. Bu göstəricilər beynəlxalq reyting agentliklərinin də diqqətindən yayınmadı. Dünyaca məşhur “Global Firepower” şirkətinin hesabatına əsasən, Azərbaycan Ordusu dünyanın ən güclü 50 ordusunun siyahısına daxil edildi.

Əlbəttə ki, dayanıqlı inkişaf edən iqtisadiyyatımız olmasaydı, hərbi potensialımızı arzu etdiyimiz səviyyədə genişləndirə bilməyəcəkdik. Digər tərəfdən, ümumiyyətlə, iqtisadi asılılıq şəraitində tam müstəqil siyasət aparmaq imkanımız məhdudlaşa bilərdi. “Yalnız iqtisadiyyatı güclü olan ölkələr müstəqil siyasət apara bilər”, - deyən Prezident cənab İlham Əliyev bu prinsipi özünün idarəçilik fəlsəfəsinin təməl maddələrindən birinə çevirdi. Azərbaycan ötən 17 il ərzində reallaşdırdığı böyük geoiqtisadi layihələrlə

nəinki özünün iqtisadi müstəqilliyini təmin etdi, hətta Avropanın enerji təhlükəsizliyində önəmli rol sahibi olmaqla qoca qitəni bir növ özündən asılı duruma saldı. Dünyanın ən nüfuzlu iqtisadi təşkilatı olan Avropa İttifaqı Azərbaycanın strateji tərəfdaşına çevrildi. Azərbaycan “Şərq tərəfdaşlığı” proqramında iştirak edən yeganə ölkədir ki, Avropa İttifaqına üzv olan 9 ölkə ilə strateji tərəfdaşlıq haqda müqavilə imzalayıb.

Beləliklə, iqtisadi sahədə əldə etdiyimiz uğurlar bir tərəfdən siyasi müstəqilliyimizi təmin edən faktorlardan birinə çevrildi, digər tərəfdən isə ordumuzun ən müasir silah-sursatla təchiz olunmasına şərait yaratdı. Bu faktor bizi böyük zəfərə yaxınlaşdıran səbəblərdən biri idi. Digər mühüm amil isə siyasi-diplomatik və informasiya müstəvisində görülən işlər idi. Əks halda ordumuzun 27 sentyabr tarixindən etibarən başladığı əks-hücum əməliyyatları beynəlxalq ictimaiyyətin mənfi reaksiyası ilə qarşılaşa bilərdi. Aparılan ardıcıl və uzaqgörən siyasət nəticəsində münaqişənin hüquqi bazası formalaşmışdı. 2003-cü ildə münaqişə ilə bağlı istinad edə biləcəyimiz yeganə sənəd BMT Təhlükəsizlik Şurasının məlum qətnamələri idisə, Prezident cənab İlham Əliyevin hakimiyyəti illərində demək olar ki, bütün beynəlxalq təşkilatlar Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və suverenliyini təsdiqləyən sənədlər qəbul etdilər. Ermənistanın işğalçılıq siyasəti bütün beynəlxalq müstəvilərdə ifşa olundu. Dövlət başçımız yorulmaz fəaliyyəti ilə cəmi 17 il ərzində erməni lobbisinin bir əsrdən çoxdur yaratdığı mif və stereotipləri darmadağın etməyə nail oldu. 100 illik erməni yalanları bütün dünyada ifşa edildi, Azərbaycanın haqlı mövqeyi bütün beynəlxalq dairələr tərəfindən qəbul edildi və nəhayət, işğalçı öz adı ilə çağırılmağa məhkum edildi.

Elə bir beynəlxalq platforma qalmadı ki, orada Azərbaycanın haqq davası ilə bağlı tarixi həqiqətlər səslənməsin. Bütün aparıcı beynəlxalq təşkilatlar Azərbaycanın ədalətli mövqeyini dəstəkləyən qərar və qətnamələr qəbul etdilər. BMT Baş Assambleyası, hətta Avropa Şurası və Avropa Parlamenti kimi anti-Azərbaycan xarakteri ilə seçilən qurumlar da Azərbaycanın effektiv informasiya strategiyasının sayəsində münaqişə ilə bağlı ədalətli və obyektiv qətnamələr qəbul etmək məcburiyyətində qaldılar.

Bütün bu işlərin mərkəzləşdirilmiş şəkildə koordinasiya edilməsi və ərazidə xüsusi idarəçilik modelinin yaradılması sayəsində prosesin şəffaf və səmərəli həyata keçirilməsi təmin olunur. Bu bölgənin yenidən qurulması, iqtisadi potensialının bərpası Qarabağı yüksək rifaha malik regiona çevirəcək və Azərbaycanın iqtisadi inkişafına əsaslı töhfələrlə nəticələnəcək.

Xalqımız əmindir ki, tezliklə Qarabağda həyat yenidən canlanacaq, vaxtilə Heydər Əliyevin gülüstana çevirdiyi, qurub-yaratdığı Qarabağa Möhtərəm dövlət rəhbərimiz yeni həyat bəxş edəcək, onu yenidən inkişafa, rifaha qovuşduracaq. Regionda sabitliyin, əmin-amanlığın təmini, iqtisadi potensialın artması isə, eyni zamanda məhz Ali Baş Komandanın yaratdığı yeni reallıqlardan irəli gələn təhlükəsizlik amilinə çevriləcəkdir.

Ulu Öndər Heydər Əliyev vaxtilə demişdir: “Azərbaycan dünyaya Günəş kimi doğacaq”. Həqiqətən də bu gün ölkəmiz Möhtərəm Prezidentimiz cənab İlham Əliyevin və Birinci vitse-prezidentimiz Mehriban xanım Əliyevanın simasında dünyaya bir Günəş kimi parlayır.

Nə qədər ki Azərbaycanda Heydər Əliyevin möhtəşəm siyasi kursu uğurla davam etdirilir, nə qədər ki, cənab İlham Əliyev Azərbaycanı yeni və daha böyük hədəflərə doğru qətiyyətlə aparır, demək, xalqımız və dövlətimiz daha böyük zəfərlərə imza atacaqdır.

İstifadə olunan ədəbiyyat:

1. Xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin şərəfli ömür yolu gələcək nəsillər üçün örnekdir /

https://azertag.az/xeber/Xalqimizin_umummilli_lideri_Heyder_Aliyevin_serefli_omur_yolu_gelecek_nesiller_uchun_ornekdir-1664821

2. Çaxmaqlı Q. Qarabağ işğaldan əvvəl və... sonra, 788 s. Bakı: 2009.

3. Prezident: “Füzuli şəhəri və rayonun daha bir neçə kəndi işğaldan azad olunub”: <https://www.report.az> (azərb.).

4. Prezident İlham Əliyev Azərbaycan, Rusiya və Ermənistan rəhbərlərinin iştirakı ilə imzalanmış sənədin mətnini açıqlayıb <https://www.lent.az>(azərb.). 10 noyabr 2020.

5. “Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ermənistan Respublikasının Baş Naziri və Rusiya Federasiyasının Prezidentinin Bəyanatı” 10 noyabr 2020-ci il, <https://president.az/articles/45924>

6. Газ. “Xalq qəzeti” от 4 октября 2003 г., И.Гусейнова. Гейдар Алиев – от политического руководителя к общенациональному лидеру. 512 с., «Тахсил», 2005.

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV VƏ ŞAMAXIDA ÜZÜMÇÜLÜYÜN İNKİŞAFI

Cavadova Zərifə Şamil qızı

t.ü.f.d., dosent

ADPU-nun Şamaxı filialı

cavadova.zerife@mail.ru

ORCID kod 0000-0003-4294-386X

Xülasə

Ulu Öndər Heydər Əliyevin digər sahələrdə olduğu kimi Şamaxı rayonunda üzümçülüyn inkişafında böyük xidmətləri olmuşdur. Onun çox böyük təşkilatçılıq bacarığı sayəsində Şamaxıda üzüm istehsalı və emalı sahəsində böyük dönüş yaranmış və Şamaxı üzümçüləri 1971-ci ilin əvvəllərində 60 min ton məhsul istehsal etməyi qarşıya məqsəd qoymuş və buna nail olmuşlar. 80-ci illərin əvvəllərində və ikinci dəfə hakimiyyətə qayıdırdından sonra da Ulu Öndər Heydər Əliyevin fəaliyyəti nəticəsində Şamaxı rayonu üzümçülük və şərabçılıq sahəsində nəinki respublikada, eləcə də keçmiş ittifaq səviyyəsində tanınmış və şöhrətlənmişdi. Şamaxı respublikada üzümçülüyn inkişafı üzrə mərkəzə çevrilmişdi.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Şamaxı, üzümçülük, inkişaf, iqtisadiyyat.

THE GREAT LEADER HEYDAR ALIYEV AND THE DEVELOPMENT OF VITICULTURE IN SHAMAKHI

Javadova Z.Sh.

Summary

Great Leader Heydar Aliyev had great services in the development of viticulture in Shamakhi region as well as in other fields. Thanks to his great organizational skills, there was a great turnaround in the field of grape production and processing in Shamakhi, and the winegrowers of Samakhi set a common goal of producing 60,000 tons of produce in early 1971 and achieved it. As a result of Heydar Aliyev's activity, Shamakhi region was recognized and celebrated in the field of grape growing and winemaking not only in the republic but also at the level of the old union. Samakhi became the center for the development of viticulture in the republic.

Key words: Heydar Aliyev, Shamakhi, viticulture, development, economy.

Giriş. Əlverişli təbii-cografi şərait Şamaxıda da üzümçülüyn inkişafına geniş imkan yaratmış, rayon əhalisinin iqtisadi həyatında mühüm rol oynamışdır. Qədim zamanlardan Şamaxı böyük üzümçülük ənənələrinə malik olmuş, hələ ötən əsrin 80-ci illərində Azərbaycanda ən iri üzümçülük bölgəsi kimi tanınmışdır. Xüsusilə Ulu Öndər Heydər Əliyevin keçmiş Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi seçilməsindən sonra cəmiyyətin və iqtisadiyyatın bütün sahələrində, o cümlədən üzümçülükdə də dönüş yaranmış, bölgələrin inkişafına diqqət və qayğı artmış, yüksək inkişafa nail olunmuşdur.

Əsas hissə. Şamaxı rayonunun tərəqqisi, o cümlədən üzümçülüyn inkişaf etdirilməsi də məhz xalqımızın böyük oğlu Heydər Əliyevin adı ilə bağlı olmuşdur. Çünki, Ulu Öndərin siyasətinin nəticəsində Şamaxıda üzümçülük aqrar-sənaye kompleksinin ən gəlirli sahələrindən birinə çevrilmişdir. Ulu Öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi və təşkilatçılığı nəticəsində 1970-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq kənd təsərrüfatı sahəsində dönüş yaranmağa, uğurlar əldə olunmasına başlanmışdı. Belə ki, vaxtilə iqtisadi cəhətdən geridə qalan Şamaxı rayonunda da mühüm uğurlara imza atılmışdır. 1971-ci ildə 60 min ton üzüm istehsal etməyi qarşılarına məqsəd qoyan üzümçülər növbəti ildə dövlət rəhbərinin düzgün siyasəti nəticəsində öz məqsədlərinə çatmışdılar.

Keçən əsrin 70-ci illərinin əvvəllərindən başlayaraq üzümçülüyn və şərabçılığın inkişafına Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən həm nəzarət, həm də qayğı artırıldığından qısa müddət ərzində respublikada üzüm plantasiyaları sürətlə genişləndirilmiş və üzüm istehsalı 2,1 dəfə artırılmışdı. "Həmin zaman Azərbaycan KP MK-ya başçılıq edən Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında respublikada kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək üçün üzümçülüynə və şərabçılığa xüsusi diqqət və qayğı göstərilməsi əsas prioritet vəzifə elan edilmişdi. O vaxtı isə Şamaxıda cəmi 5-6 min hektar üzüm bağı olmuşdu. Mövcud bağların da becərilməsinə laqeyd yanaşılırdı. O dövrdə işləmiş mütəxəssislərin məlumatına əsasən

üzümlüklərin 40 faizə qədəri seyrəlmiş, 50 faizə qədəri isə şpalərə qaldırılmışdır. Sortların qeri - məhsuldar və qarışıq olması da hər il üzümçülərin zəhmətini zay edirdi. Məhz elə buna görə də rayon üzrə son dərəcə az məhsul götürülürdü .Buna baxmayaraq Şamaxı rayonunda üzümçülüynün inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar olaraq məqsədyünlü tədbirlər hazırlanaraq həyata keçirilməyə başlanmışdı. Şamaxıda xüsusi olaraq yaradılan üzümçülük və şırabçılıq tresti nəzərdə tutulan bütün tədbirləri uğurla həyata keçirməyə başladı. Şamaxıda mövcud kolxozların bazasında 20 ixtisaslaşdırılmış üzümçülük sovxozu və 16 şərab emalı zavodu yaradıldı. Rayonda üzümlüklərin sahəsi 25 min hektara,hər hektarın məhsuldarlığı 100 sentnerə çatdırıldı. Beləliklə ,hər il Şamaxı rayonunda 200 min tondan çox üzüm istehsal olunmaga başlandı. Bu rəqəm 1969-cu ildəkinə nisbətən 10 dəfə çox idi. 1982-ci ildə respublika üzrə əmtəəlik məhsulun 98,4 milyon manatı Şamaxı rayon aqrar-sənaye birliyinin payına düşürdü. Şamaxıda fəaliyyət göstərən V.İ.Lenin adına, M.Ə.Sabir adına, M.İ.Kalinin, F.Engels adına və s. sovxozların hər birində 70-ci illərin axırları,80-ci illərin əvvəlləri artıq 20 min tondan artıq üzüm istehsal edilirdi. Sonralar Şamaxı rayonunda geniş süni suvarma sisteminin kiçik su dəryaçalarının yaradılması da məhsuldarlığın ilbəl artmasına ciddi təsir göstərdi. Ulu Öndəri diqqətini cəlb edən bu məsələ sonralar bürün respublikada təşəbbüs kimi yayıldı.” [1.səh 13]

1980-cı illərdə Şamaxı rayonu üzümçülük və şərabçılıq sahəsində bütün keçmiş ittifaq səviyyəsində tanınırdı. Ulu Öndər Heydər Əliyev özü də Şamaxı üzümçülüynün böyük şöhrət tapmasını yüksək qiymətləndirirdi. 1980-cı ilin sentyabrında keçirilən Şamaxı rayon fəallarının yığıncağında dərin məzmunlu, proqram xarakterli çıxışında qeyd edirdi ki, “Şamaxı həm də üzümçülüynün ən qədim məskınlərindən biridir. Hazırda o respublikada üzümçülüynün inkişafı üzrə mərkəzə çevrilmişdir.” Həqiqətən də rayonda tiknti quruculuq işləri ilə yanaşı həm də üzümçülük sahəsi yüksək tərəqqi etməkdə idi.

Üzümçülüynün inkişafı şərab zavodlarının inşaasına da tələbat yaradırdı ki,bu da diqqətdən kənar qalmamışdı. Belə ki, 1970-1982-ci illər arasında Şamaxıda əlavə 14 yeni şərab zavodu tikilib istifadəyə verilmişdi. Bu həm də rayon əhalisi içərisində yüzlərlə insanın işlə təmin olunması ,sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması demək idi.

Sovet hakimiyyəti dövrünün 70-80-cı illərində Şamaxı rayonunun iqtisadiyyatının əsasını üzümçülük təşkil edirdi. Rayonun ərazisində 25 min hektara yaxın üzüm bağları vardır ki, həmin bağlardan 250 min tondan çox üzüm istehsal olunaraq ölkənin müxtəlif respublikalarına satılırdı [2.səh 3].

Təkcə bölgələrdə deyil,bütövlükdə respublikada da üzüm istehsalı Ulu Öndərin düzgün siyasəti nəticəsində yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı. “Belə ki, 1980-1984-cü illərdə respublikada üzüm istehsalı 1,7-2,1 mil. tona, hektardan məhsuldarlıq müvafiq olaraq 70-100 sentnerə çatdırıldı. Artıq 1984-cü ildə üzümlüklərin əkin sahəsi 284,1 min hektar, üzüm yığımı 2,126,1 min ton, hektardan məhsuldarlıq respublikada ən yüksək həddinə çataraq 99,2 sentner təşkil etdi. Azərbaycan üzüm istehsalının həcminə görə keçmiş ittifaqda birinci yerə çıxdı “[3. s. 29].

Üzümçülüynə münasibət Sovetlər birliyi dağıldıqdan sonrakı ilk illərdə daha kəskin şəkil almış,demək olar ki,az qala tam məhv edilmişdir.

1985-ci ildə keçmiş SSRİ-də «Alkoqizm və sərxoşluğa qarşı mübarizə tədbirləri» haqqında qəbul edilmiş qərardan sonra Azərbaycanda bu bu gəlirli sahənin inkişafı zəifləmiş və yaradılmış təsərrüfatlar dağıdılmışdı. Rayonda ən gəlirli sahələrdən hesab olunan üzümçülüynün belə bərbad vəziyyətə düşməsinin səbəbi bir tərəfdən keçmiş ittifaqın məlum qərarı ilə bağlı olsa da, digər tərəfdən üzümçülüynə olan yarıtmaz münasibətlə əlaqədar olmuşdur. Düzdür üzümçülük sahəsində böhranlı vəziyyətin yaranmasında filokseriya ziyanvericisinin də təsiri az olmamışdı.

Üzümçülüklə bağlı böhranlı vəziyyət Şamaxı rayonunda da yaranmışdır. Müstəqilliyimizin ilk illərində bu sahə diqqətdən kənar qalmış, üzüm bağlarının əksəriyyəti məhv olmuşdu. Lakin Ulu Öndərin ikinci dəfə hakimiyyətə gəlişindən sonra da bu sahə diqqət mərkəzində saxlanılmış,müvafiq tədbirlər nəticəsində müəyyən nailiyyətlər də qazanılmışdır. Lakin bütövlükdə ümumi məhsuldarlığı və əvvəlki yüksək nailiyyətləri geri qaytarmaq çox çətinlik yaratmışdır.

Məsələn, 25 noyabr 1995-ci ildəicra hakimiyyətində keçirilən zona müşavirəsində qeyd edilirdi ki, bir vaxtlar Respublikada üzümçülüynün akademiyası hesab olunan rayonda 1995-ci ildə 20 min ton əvəzinə 6 min ton üzüm istehsal olunmuşdur. Bu geriliyin yaranmasının bir çox obyektiv və subyektiv səbəbləri olmuşdur. Başlıcası təcrübəli mütəxəssislər bu geriliyi quraqlıqla, quru budama zamanı yol verilmiş nöqsanlarla, mövcud seyrəkliklə və sair amillərlə izah edirlər. [4,səh.6]

Həmin vaxt təsərrüfatlar məhsul yığıma ciddi hazırlıq görürülmüş. quraq keçən belə bir şəraitdə

məhsul yığımını qısa bir müddətdə başa çatdırmaq mümkün olmuşdu. Çünki, yağmurlu havalar başladıqda məhsulun toplanılmasına xeli çətinliklər törədə bilirdi. Ona görə də qısa müddət ərzində emal müəssisələri və yığıma lazım olan avtomaşın, traktor qoşquları, konteynerlər, vedrə, qayçılar və digər lazımı inventarlar hazır vəziyyətə gətirilmişdir. Təsərrüfatlar yanacaq və sürtkü materizllarına olan tələbatı nəzərə alaraq ehtiyat fondu yaratmışdılar. Üzüm yığıma bir sıra təsərrüfatlar emal müəssisələrinin hazırlığını vaxtında görüb başa çatdırmışlar. “2№-li üzüm emalı zavodu, Sabir, Göylər, M.Hadi, Mədrəsə üzüm istehsalı və emalı müəssisələri məhsul toplanışına hazırlıqla əlaqədar zavodların təmirini başa çatdırmaq üzrədirlər. Üzüm qəbulu məntəqələrində olan tərəzilər təmir edilərək dövlət standartlarına müvafiq möhürlənmişdir. “

Şərab məhsullarının keyfiyyəti və dövlət standartlarına uyğun hazırlanması üçün qısa müddətlərdə lazım olan köməkçi materiallar, o cümlədən su, kükürd, beltonin, jlatin və digər lazımı materialları – nasos, ştanqalarla təmin olunması ən vacib məsələlərdən biri olmuşdur.

Getdikcə bu sahədə “müəyyən uğurlar da qazanılmışdır. Üzümçülük təsərrüfatlarında lazımı becərmə işləri aparılmış, xəstəliklərə və ziyanvericilərə qarşı vaxtında mübarizə işi təşkil edilmiş və əksər təsərrüfatlarda bol məhsul yetişdirilmişdir. Belə ki, Sabir, Göylər, M.Hadi üzüm istehsalı və emalı müəssisələrində, 6№-li, Natavan sovxozlarında, Çaylı, Şəfəq kolkoxlarında, Mugaanlı fermer təsərrüfatında və bir sıra təsərrüfatlarda üzümlüklərdə nümunəvi becərmə işləri aparmaqla bol məhsul yetişdirilmişdir.” [5, səh.5]

Həmin vaxt rayonun 1800 hektar üzüm bağında məhsuldarlığı artırmaq və yeni plantasiyalar əkmək üçün çoxişgörməsi də qeyd edilmişdir. Bunun nəticəsində 1996-cı ildə M.Ə.Sabir adına, S.Ə.Şirvani adına Üzüm istehsalı və emalı müəssisələri verdikləri tapşırıqlara əməl etmişlər. “Göylər, Çarhan, Şamaxı üzüm istehsalı və emalı müəssisələrində məhsuldarlıq rayon səviyyəsindən yuxarı olmuşdur [6,səh.2]. Ulu Öndərin apardığı məqsədyönlü siyasət nəticəsində üzümçülüklə bağlı həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində üzümçülük sahəsində də mühüm uğurlara imza atılmasına nail olunmuşdur.

1998-ci il Respublikamızda bütün sahələrdə sıçrayış, yeniliklər ili ölçmüşdür. Ulu öndərimiz

Heydər Əliyevin 1993-cü ildən başladığı və 1998-ci ildə davam etdirdiyi məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində iqtisadiyyatın dinamik inkişafı təmin edilmiş, makroiqtisadi sabitlik daha da güclənmiş, respublika üzrə ümumidaxili məhsulun həcmi 10%, sənaye məhsulu 2,2%, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı 3,9% artmışdır. Bu dövrdə rayonda da islahatların müvəffəqiyyətli gedişi aqrar sahədə məhsul istehsalının artırılmasına təkan vermişdir. 1998-ci il üzümçülük üçün də uğurlu il olmuşdur. 1997-ci ilin müəyyən səbəblərdən yaranan uğursuzluğu aradan qaldırılmış, 8001 ton artıq üzüm istehsal edilmişdir.

“Ulu Öndərimizin ikinci dəfə hakimiyyətə qayıdırdan sonrakı ilk illərdə müstəqillik yoluna qədəm qoymuş respublikamız öz tarixinin çətin, məsuliyyətli və şərəfli dövrünü yaşayırdı. Bazar iqtisadiyyat yolunu seçmiş bir ölkə üçün iqtisadi çətinliklərin mövcudluğu təbii hal idi ki, həmin vaxt Prezidentimiz olan Ulu Öndər Heydər Əliyevin qeyd etdiyi kimi ölkəmiz bu mərhələni iqtisadi islahatları hazırlayıb yerli şəraitə uyğun həyata keçirmək yolu ilə başa vurmalı idi. İqtisadiyyatın əsasını kənd təsərrüfatı təşkil edən respublikamızda mövcud imkanlardan səmərəli istifadə etmək yolu ilə xalqın zəruri ərzaq məhsulları ilə əmin etmək xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi.

Əsasən dəmyə əkinçiliyə malik olan regionumuzda üzümçülüğü inkişaf etdirmək kənd təsərrüfatını yenidən dirçəltməyin əsas yoludur. Böyük üzümçülük və şərabçılıq ənənələrinə malik olan Şirvan torpagında bu sahəni əsaslı surətdə yenidən quraraq onu yerli imkan və şəraitə uyğun inkişaf etdirmək imkanları olduqca geniş olmuşdur. Qeyd olunmalıdır ki, Şamaxı rayonunun sosial-iqtisadi inkişafı əsasən onun daha çox resurslara malik olan kənd təsərrüfatı ilə bağlıdır. Rayonda üzümçülük və digər kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişaf etdirilməsi əsas məsələlərdən hesab olunur. Bu sahədə də, Ulu Öndərin hakimiyyətdə olduğu istər birinci, istərsə də ikinci mərhələdə əsas aqrar texniki tədbirlərin sürətlə və keyfiyyətlə aparılması təmin edilmişdir. Belə ki, üzümlüklərin becərməsi, cərgə aralarının şumlanması, belləmə, cavan bağların şpallara qaldırılması və sair işlər uğurla icra edilmişdir.

Üzümçülük çox gəlirli sahə olduğu üçün sürətlə inkişaf etdirilməyə başlanmış və istehsalatda yeni texnologiyalar tətbiq olunmağa başlanmışdı. Xüsusilə, rayonda icra hakimiyyətində aqrar islahatlarla əlaqədar keçirilən müşavirələrdə əsas diqqət həm də üzüm emalı və istehsalı müəssisələrində vəziyyətə həsr olunmuşdur. Həmin müşavirələrdə də üzümçülüğün daha da inkişaf etdirilməsi üçün bu işə daha təcrübəli və səriştəli üzümçülər cəlb edilməsi qeyd edilmişdir.

Nəticə. Ümumiyyətlə kənd təsərrüfatının üzümçülük sahəsi əhalinin il boyu məşğulluğu baxımından da çox əhəmiyyət daşıyan bir sahədir. Bu sahədə olan inkişafın da əsası məhz Ulu Öndər Heydər Əliyev

tərəfindən qoyulmuşdur. Məhz onun bu sahə ilə əlaqədar qəbul etdiyi qərarlar ,diqqət və qaygə nəticəsində Şamaxı iri üzümçülük bölgəsi kimi şöhrət qazanmış,həm də əhalinin sosial vəziyyəti də xeyli yaxşılaşdırılmışdır. Hazırda Azərbaycanda üzümçülüğün yeni inkişaf mərhələsinin yaşandığı bir vaxtda Şamaxıda da təsərrüfatın bu sahəsinin əvvəlki şöhrətinin qaytarılması ən ümdə vəzifələrdən hesab olunmaqdadır. Azərbaycan Respublikası regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramlarında da Şamaxı rayonu üzrə həm də üzümçülük, şərabçılığın inkişafının dəstəklənməsinin davam etdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Hazırkı dövrdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən də bu sahəyə də xüsusi diqqət və qaygı göstərilməkdədir. Dövlət Başçımız İlham Əliyev bu sahənin inkişafı ilə bağlı mühüm qərarlar, dövlət proqramları qəbul etmişdir.

İstifadə olunan ədəbiyyat:

1. Heydər Əliyev və Şamaxı , Bakı: Nurlan 2005.- 112 səh.
2. Şamaxı rayon İH yanında Şuranın İclas Protokolları №07, 14.04. 2016, ADA .Şamaxı filialı fond 30. siyahı11 ,saxlama vahidi 324 cəmi v-42 .
- 3.Pənahov T.M., Səlimov V.S., Zari Ə.M. Azərbaycanda üzümçülük. Bakı: Müəllim nəşriyyatı, 2010. - 225 səh.
4. Azərbaycan Dövlət Arxivinin Şamaxı filialı fond30 siy1, iş.207. protokol №14. 8səh. 25 noyabr 1995-ci il icra hakimiyyətində keçirilən zona müşavirəsinin protokolu.
5. Azərbaycan Dövlət Arxivinin Şamaxı filialı fond 30, siyahı 1, sax vah 226.səh.5. 13 sentyabr 1996-cı il №16.v- 6
6. Şamaxı rayon İH yanında Şuranın İclas Protokolları yanvar 1997-ci il , fond 30, siy.1, sax vah 232 cəmi v- 63

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANIN İQTİSADİYYATI

Lazimov Xudaverdi Bəşir oğlu

i.ü.f.d.,dosent

ADPU-nun Şamaxı filialı

Email: lazimovx50@gmail.com

ORCID ID: 0009-0004-2657-179X

XÜLASƏ: Heydər Əliyev Azərbaycan tarixində, milli-siyasi, təfəkküründə, dövlətçilik şüurumuzda çox böyük məna yükünü daşıyan fenomendir. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin hər bir atributu Heydər Əliyev adı, onun yorulmaz fəaliyyəti ilə bağlıdır. Ulu öndərin rəhbərliyi ilə xalqımız sosial-iqtisadi, tərəqqi, milli oyanış, intibah, azadlıq hərəkatı mərhələsindən keçərək müstəqillik əldə etmiş, suverenliyini və milli birliyini təmin edərək onu qorumaq imkanlarına malik olmuşdur.

Bu böyük insan bütün fəaliyyəti, bu fəaliyyətin hər səhifəsi, hər mərhələsi dövr və zamanəmizi ifadə edən əzəmətli bir abidədir. Onun keçdiyi yol isə zəngin bir həyat ensiklopediyasıdır. Heydər Əliyev təkcə öz ömrünü bir insan həyatının müdrək zirvəsində deyil, bütöv bir xalqın tarixinin yüksək zirvəsindədir.

Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövründə respublikamızın inkişafı istiqamətində gördüyü işlərlə, qəbul etdiyi cəsarətli qərarlarla, həyata keçirdiyi tikinti-quruculuq tədbirləri, habelə bir neçə onilliklər sonra müstəqillik nemətlərinə qovuşacaq Azərbaycanın sabahına hesablanmış digər məqsədyönlü addımları ilə özünün Ümumlli Lider obrazını yaratmışdır.

Təsadüfi deyilki, 1969-1982-ci illərdə iqtisadi həyatın bütün sahələrində baş veriş köklü dəyişikliklər miqyasına görə Azərbaycanın istiqamətinin ən dolğun, şərəfli səhifələrini təşkil edir.

Açar sözlər: İqtisadi inkişaf, islahatlar, müqayisə, rəqəmlər, artım.

HEYDAR ALIYEV AND THE ECONOMY OF AZERBAIJAN

Lazimov Kh.B.

Abstract: Heydar Aliyev is a phenomenon that carries a great burden of meaning in the history of Azerbaijan, in its national-political thinking, in our statehood consciousness. Every attribute of the

independent state of Azerbaijan is connected with the name of Heydar Aliyev and his tireless activity. Under the leadership of the great leader, our nation passed through the stages of socio-economic, progress, national awakening, renaissance, freedom movement, gained independence, ensured its sovereignty and national unity, and had the opportunity to protect it.

This great man's entire activity, every page, every stage of this activity is a magnificent monument that expresses our time and era. His path is a rich encyclopedia of life. Heydar Aliyev not only lived his life at the wise peak of a human life, but at the high peak of the history of an entire nation.

Heydar Aliyev has created the image of a Universal Leader with the work he did in the direction of the development of our republic in the first period of his leadership in Azerbaijan, with the bold decisions he made, the construction and construction measures he implemented, as well as with other purposeful steps calculated for the tomorrow of Azerbaijan, which will enjoy the blessings of independence after a few decades.

It is not by chance that in 1969-1982, trade in all spheres of economic life constitutes the most complete and honorable pages of Azerbaijan's direction due to the scale of radical changes.

Key words: Economic development, reforms, comparison, figures, growth.

Giriş: Ulu Öndər Heydər Əliyevin məqsədyönlü iqtisadi siyasəti xammal və kənd təsərrüfatı respublikası olan Azərbaycanı qabaqcıl sənaye rayonuna çevrilməsi, aqrar sahədə irəliləyişlərə və yüksək göstəricilərə nail olması, yeni sənaye müəssisələrinin və istehsal sahələrinin yaradılması, qabaqcıl texnologiyanın təbliği və s amillərə görə ittifaq miqyasında uğurlarla fərqlənməsi ilə nəticələndi. Nəticədə 1970-ci ilə müqayisədə 1982-ci ildə məcmu ictimai məhsul 2.3, milli gəlir istesedi 2.6, bütün sənaye məhsulları istehsalı 2.2, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı 2.2, o cümlədən bitkiçilik məhsulları 2.6, heyvandarlı məhsulları istehsalı 1.6, əsaslı vəsait qoyuluşu 1.8, xalq təsərrüfatı üzrə mənfəət müqayisəli qiymətlərlə 2.7, adambaşına real gəlir 1.5, fəhlə və qulluqçuların orta aylıq əməkhaqqısı 1.4 dəfə artmışdır. Bu dövr ərzində adam başına milli gəlirin artım sürəti 1961-70-ci illərdəkinə nisbətən 2.7 dəfə, sosial sığorta və sosial təminat 2 dəfədən çox, pərakəndə ticarət dövriyyəsi 79%, mənzil tikintisinin həcmi 13.4 milyon kvadratmetr artmışdır.

Müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycanın qarşısında duran ən mühüm strateji vəzifələrdən biri iqtisadi tənəzzülün və böhran meyillərinin qarşısını almaq, maliyyə sabitliyini təmin etmək, əhalinin sosial rifahını yaxşılaşdırmaq idi.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, 1987-ci ildə Heydər Əliyev SSRİ rəhbərliyindən istefa verdikdən sonra eləcə də bazar münasibətlərinə keçid zamanı plan iqtisadiyyatı üçün nəzərdə tutulmuş idarəetmə və iqtisadi mexnizmləri və əlaqələrin pozulması, iqtisadi və siyasi geri sabitlik ölkə iqtisadiyyatının bir çox sahəsi iflic vəziyyətinə saldı. İqtisadiyyatda artıq 1989-cu ildən başlamış geriləmə prosesi müstəqilliyin ilk üç ilində orta hesabla 5.7% azaldısa sonrakı üç il əzində bu azalmanın sürəti 3.8 dəfə artmışdır. Belə bir dövrdə geriləmə prosesinin qarşısının alınması, iqtisadi sabitliyin bərpa edilməsi və yeni iqtisadi dirşəlişin, vergi və bank sistemlərinin iqtisadi şəraitə uyğunlaşması, beynəlxalq münasibətlər fonunda yeni iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi yaransa da, ölkə rəhbərliyinin səriçtəsizliyi idarəetmə orqanlarının fəaliyyətsizliyi, strateji planların olmaması səbəbindən böhran getdikcə dərinləşməyə başlamışdır. 1993-cü ilin iyununda xalqın təkidlə tələbi ilə hakimiyyətə qayıdan Heydər Əliyev ölkənin siyasi və iqtisadi həyatında dönüş yaratdı. Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə iqtisadiyyatın bütün sahələrində aparılan durğun və səmərəli siyasətin sayəsində sənaye, tikintiş nəqliyyat, kənd təsərrüfatı və ticarətdə əldə edilmiş, yüksək nailiyyətlərin nəticəsində ölkədə ümüdaxili məhsul 1969-2002-ci illər ərzində 71% artmış və 2002-ci ildə 6.1 mld manata çatmışdır.

1996-cı ilə qədər sənayedə davam edən istehsalın azalması prosesinin qarşısı alınmış və 1997-ci ildən başlayaraq bu sahədə dönüş yaranmışdır. 1994-cü ildə imzalanmış Əsrin müqaviləsinin praktiki cəhətdən reallaşması sənayenin bir çox sahələrinə sərmayələrin yönəldilməsi, yeni istehsal müəssisələrinin istifadəyə verilməsi ilə sənayedə dirçəlişin təməli qoyulmuşdur. Nəticədə sənayedə yaranmış əlavə dəyərin ümüdaxili məhsulda xüsusi çəkisi 1993-cü ilə nisbətən 12.6% artaraq 2002-ci ildə 37.4% təkil etmişdir. Heydər Əliyev tərəfinfən müəyyən edilmiş bu siyasət MDB məkanında ilk dəfə olaraq torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət münasibətlərinin formalaşması ilə başlanmış, aqrar sahənin inkşafı fonunda ciddi islahatlar həyata keçirilmişdir.

1993-cü ilin üçüncü yarısından başlayaraq ölkədə ictimai siyasi sabitliyin bərqərar olmasında xüsusi və xarici investorlar üçün öz investisiyalarından məqsədyönlü istifadə etməyə əlverişli şərait yaratmış

1993-2002-ci illər ərzində ölkənin istehsal və qeydi-istehsal sahələrinin inkişafı üçün minimum əhəmiyyət əhəmiyyət kəsb edən 70-dən çox yeni tikililərin və obyektlərin inşası təmin edilmişdir. 1993-2002-ci illərdə bütün maliyyə mənbələri hesabına ölkə iqtisadiyyatının və sosial sahələrin inkişafına 8.2 mld manat investisiya yönəldilmişdir. 2002-ci ildə əsas kapitala yönəldilmiş investisiyanın həcmi 1993-cü ilə nisbətən 35.3 dəfə çox olmuşdur. 1993-2002-ci illərdə xarici investorlar tərəfindən əsas kapitalın 5.3 mld manat və ya ümumi investisiyanın 63.8%-ə qədər investisiya yönəldilmişdir.

1993-2002-ci illərdə ümumi sahəsi 6.7 milyon kvadratmetr olan 7.4.1 min yeni mənzil 31.1 min sağird yerlik 82 yeni məktəb, 2.2 min yerlik məktəbəqədər təhsil müəssisəsi, 1.5 min çarpayılıq xəstəxana müəssisələri istifadəyə verilmişdir. 1969-cu ildən bu sahədə geriliklər aradan qalxmağa başlamışdır.

1996-2002-ci illərdə nəqliyyat sektorunda yük daşınması 2.4 dəfə artmış və orta illik nisbi artım 13.5% təşkil etmişdir. Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin bərpası Ulu Öndərin Azərbaycan xalqına ən böyük tövhiyələrindən biridir. Ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadi sistemində iqtisadiyyatın iteqləşməsi ilə bağlı verilmiş qərarlar nəticəsində ölkəmizin beynəlxalq əlaqələri ilbil genişlənmiş, möhkəmlənmiş və inkişaf etmişdir. 1993-cü ildə 60 xarici ölkə ilə ticarət əlaqələri qurulmuşdusa 2002-ci ildə bu əlaqələrin coğrafiyası genişlənmiş və 128 xarici dövlətlə idxal-ixrac əməliyyatları aparılmışdır. 2002-ci ildə xarici ölkələrlə ticarət dövriyyəsi 3832.9 mln ABŞ dollarına çatmış və 1993-cü illə müqayisədə 2.8 dəfə artmışdır. Azərbaycan respublikasında bazar iqtisadiyyatının hərtərəfli inkişafının təmin etmək üçün həyata keçirilən tədbirlərlə yanaşı qiymətlərin və ticarətin sərbəstləşdirilməsinə də xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bu tədbirlər nəticəsində istehlak bölməsində qiymətlərin aşağı salınmasına nail olunmuş, inflyasiyanın artım sürəti kəskin azalmışdır. 1991-1994-cü illərdə inflyasiyanın böyük sürətdə 330%-dən 1887%-ə qədər artması müşahidə olunduğu halda aparılmış düzgün iqtisadi siyasət nəticəsində inflyasiyanın stabilləşməsi təmin edilmişdir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə ölkə iqtisadiyyatında aparılan islahatlar dövlət büdcəsinin gəlirlərinin ildən ilə artmasının 90-cı illərin əvvəlində yüksək büdcə kəsirinin azalmasını təmin etmişdir. 2002-ci ildə büdcənin bütün mənbələrindən daxil olan gəlirləri 1993-cü ilə nisbətən 85.1 dəfə artaraq 910.2 milyon manata çatmış, xərclər isə 72.2 dəfə artaraq 931.8 milyon manat təşkil etmişdir. Büdcə kəsirinin ümumdaxili məhsulda xüsusi çəkisi 1993-cü ildəki 7.1%-dən 2002-ci ildə 0.4%-ə enmişdir.

Ulu Öndər əmək bazarının inkişafına məşğulluq və işsizlik problemlərinin həllinə geniş yer verib, bu sahədə görülmüş tədbirlər hesabına iqtisadiyyatın qeyri-dövlət sektorunda məşğulluq payının 1995-ci ildəki 43.9%-dən 2002-ci 69.7%-dək artmasına nail olunmuşdur.

Təhsil sahəsində aparılan islahatlar əsasən təhsildə struktur dəyişiklikləri aparılmış, təhsil müəssisələrinə müstəqillik və geniş səlahiyyətlər verilmişdir. 1993-cü ildə 15 vaxxarı yaşlı əhalinin hər 1000 nəfərdən 703 nəfərinin ali və orta təhsilli olduğu halda 2002-ci ildə bu göstərici 753-ə çatmışdır.

Mədəniyyət və səhiyyə sahəsində də böyük islahatlar aparılmış, yeni mədəniyyət ocaqlarının tikintisi aparılmış, səhiyyə sahəsində böyük nailiyyətlər əldə olunmuşdur.

Ulu Öndər bütün siyasi fəaliyyəti dövründə Azərbaycan təbiətinin mühafizəsinə böyük diqqət yetirmiş, məhz onun rəhbərliyi ilə ekoloji siyasətin həyata keçirilməsi üçün geniş müddətli qanunvericilik bazası işlənib hazırlanmış və qəbul edilmişdir. Bunun nəticəsidir ki, stasioner mənbələrdən atmosfərə atılan zərərli maddələrin miqdarı 2002-ci ildə 1993-cü ilə nisbətən 7 dəfə azalmışdır.

Azərbaycan respublikasında uğurla həyata keçirilən sosial-iqtisadi islahatların nəticəsi olaraq ölkədə demoqrafik vəziyyətin və əhalinin orta illik artım göstəricilərinin yaxşılaşmasına, ömür uzunluğunun artmasına və müsbət miqrasiya soldosuna, eləcə də əhali sahəsində digər göstəricilərin müsbət tendensiyasına nail olunmuşdur.

Yuxarıda qeyd olunanlar əminliklə onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycanın bugünkü uğurları Heydər Əliyev tərəfindən müəyyən edilərək həyata keçirilmiş və son illərdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən keyfiyyətə yeni müstəviyə keçirilmiş islahatlarla bağlıdır. Məhz bu islahatlar hesabına Azərbaycanda bazar münasibətlərinə söykənən sosial-ictimai iqtisadiyyatın inkişafına nail olunmuş, ölkə əhalisinin həyat səviyyəsi yüksəlmişdir. Regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı qərarlar qəbul edilmiş və uğurla həyata keçirilir. Dövlət proqramlarında və digər forma və sərəncamlarda nəzərdə tutulmuş vəzifələrin icrası, qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi ölkədə qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafının yüksəldilməsinə, sahibkarlıq mühitinin daha da yaxşılaşdırılmasına, yeni müəssisələrin və iş yerlərinin açılması nəticədə əhalinin məşğulluğunun artmasına yoxsulluq səviyyəsinin azaldılmasına təkan vermişdir.

İstifadə olunan ədəbiyyat:

1. Heydər Əliyev və Azərbaycan iqtisadiyyatı/ Azərbaycan. - 2023.- 17 fevral. - № 36. - S. 5.
2. <http://xocavend-ih.gov.az/az/news/915.html>

HEYDƏR ƏLİYEV: TƏHSİLİN İNKİŞAFINDA MÜƏLLİMİN ROLU

Mustafayeva Firdə Firdun qızı
Pedaq.ü.f.d., baş müəllim
mustafayevafiride@gmail.com
Orcid kod:0000-0001-8264-9097

Xülasə. Müasir Azərbaycan tarixinin memarı və qurucusu Heydər Əliyev müəllimlik peşəsi haqqında demişdir: “Mən yer üzündə müəllim adından yüksək bir ad tanımıram!”. Bu qiymətli sözlər Ulu Öndərimizin müəllimlik peşəsinə sıx bağlı olmasından, bu peşəyə yaxından bələd olmasından, qazandığı ilk peşənin müəllimlik və ilk vəzifə təyinatının da müəllimlik olmasından irəli gəlməkdədir.

Heydər Əliyev bir pedaqoq məharəti ilə müəllimlərə təkcə öyrənmək və öyrədə bilmək bacarığını deyil, həmçinin, məktəbliləri, tələbə-gəncləri Vətənə sədaqətlə xidmət etmək ruhunda böyütməyi, xalqımızın milli xüsusiyyətləri əsasında tərbiyə etməyi, onları milli-mənəvi dəyərlər əsasında yetişdirməyi tövsiyə edirdi.

Ulu Öndər Heydər Əliyev özlərini vətən torpağının bir zərrəsi sayan gənclərin tərbiyə edilib yetişdirilməsində müəllim əməyinə, onun şəxsiyyətinə yüksək qiymət vermişdir. Heydər Əliyev deyirdi ki, müəllim adı şərəfli addır, müəllim adı yüksək addır. Müəllim vəzifəsi ona görə şərəflidir ki, o, cəmiyyət üçün ən dəyərli, bilikli, zəkalı, tərbiyəli, vətənpərvər vətəndaş hazırlayır. Müəllim dünyada yeganə şəxsiyyətdir ki, cəmiyyət öz gələcəyini – uşaqlarının tərbiyəsini yalnız ona etibar edir.

Açar sözlər: müəllim, təhsil, məktəb, təhsilin keyfiyyəti, bilik, səriştəlilik.

HAYDER ALIYEV: THE ROLE OF THE TEACHER IN THE DEVELOPMENT OF EDUCATION

Mustafayeva F.F.

Summary: Heydar Aliyev, the architect and founder of the history of modern Azerbaijan, said about the teaching profession: "I don't know a higher name on earth than teacher!". These precious words come from the fact that our Great Leader is closely connected to the teaching profession, that he is familiar with this profession, that his first profession was teaching and his first assignment was also teaching.

With his pedagogic skills, Heydar Aliyev advised teachers not only to learn and teach, but also to raise schoolchildren, students and young people in the spirit of loyal service to the Motherland, to educate them on the basis of the national characteristics of our people, and to educate them on the basis of national and moral values.

The great leader Heydar Aliyev highly appreciated the work of the teacher and his personality in the education and upbringing of young people who consider themselves a part of the motherland. Heydar Aliyev used to say that the name of teacher is an honorable name, the name of teacher is a high name. The teacher's position is honorable because it prepares the most valuable, knowledgeable, intelligent, well-educated, and moral citizen for the society. A teacher is the only person in the world to whom the society trusts its future - the education of its children.

Key words: teacher, education, school, quality of education, knowledge, competence.

Giriş: Azərbaycan tarixinin Heydər Əliyev dövrü taleyüklü məqamları, dövlətçilik uğrunda gərgin mübarizə, xüsusilə ölkə təhsilinə diqqət və qayğına görə böyük bir epoxadır desək, yanlışdır. Ulu Öndər Heydər Əliyev təhsilin cəmiyyətin inkişafındakı rolundan danışarkən deyirdi: "Bu təhsil sisteminin nə qədər dəyərli olduğunu ondan görmək olar ki, Azərbaycan yüksək savada, biliyə, ixtisasa, yüksək elmə malik insanlar var və onlar cəmiyyətin çox hissəsini təşkil edir. Əgər bunlar olmasaydı, Azərbaycanın iqtisadiyyatı belə inkişaf edə bilməzdi. Bunlar olmasaydı biz indi Azərbaycanı müstəqil dövlət kimi idarə

edə bilməzdik. Onları qiymətləndirmək lazımdır. Həmçinin Ulu Öndər Heydər Əliyev deyirdi ki, "Təhsil həyatımızın ən gərəkli, ən mühüm sahəsidir. O, milli məqsədlər, milli mənafeələr əsasında qurulmalıdır". Bu məqsədlərə xidmət edən təhsil islahatları bilavasitə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə həyata keçirilməyə başladı."

XX əsrin dahi şəxsiyyəti, böyük dövlət xadimi Heydər Əliyevin müəllimlik peşəsi haqqında demişdir: "Mən yer üzündə müəllim adından yüksək bir ad tanımıram!". Bu qiymətli sözlər Ulu Öndərimizin müəllimlik peşəsinə sıx bağlı olmasından, bu peşəyə yaxından bələd olmasından, qazandığı ilk peşənin müəllimlik və ilk vəzifə təyinatının da müəllimlik olmasından irəli gəlməkdədir.

O bu barədə Azərbaycan Müəllimlərinin I qurultayındakı nitqində belə demişdir: "Doğrudur, siz mənə də müəllim hesab edirsiniz. Burada müəyyən əsas var. Siz mənim təhsilimə əsaslanaraq bunu deyirsiniz. Mən 1939-cu ildə Naxçıvanda Pedaqoji Texnikumu bitirmişəm. Naxçıvan Pedaqoji Texnikumu məhz həmin dövrdə müəllim çatışmazlığına, ibtidai siniflərə, hətta orta məktəblərin 7-8-ci siniflərinə qədər dərs demək üçün müəllim olmadığına görə müəllim kadrları hazırlayırdı. Mən isə orta məktəbin 8-ci sinfini bitirdikdən sonra pedaqoji texnikuma daxil oldum. Məqsədim də o idi ki, müəllim olmaq, müəllim işləmək və ailəmə kömək etmək istəyirdim. Pedaqoji texnikumun sonuncu kursunda bizə pedaqoji təcrübə dərsi verirdilər. Biz həftədə 2-3 dəfə gedib məktəblərin 2-ci, 3-cü, 4-cü siniflərində dərs deyirdik. Ona görə də mənim o vaxtdan dərs vermək təcrübəm olubdur" (Heydər Əliyev. 1998-ci il. Azərbaycan qəz.)

"Bizim hər birimiz elmi dərəcəmizdən, biliyimizdən, təhsil səviyyəmizdən asılı olmayaraq, bütün nailiyyətlərimizə görə məktəbə, müəllimə borcluyuq. Hər birimizdə müəllimin hərərətli qəlbinin bir zərrəciyi var. Mən dünyada müəllimdən şərəfli ad tanımıram",-deyən ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi bütün illərdə müəllim əməyini yüksək qiymətləndirib, onlara böyük hörmətlə yanaşmış, təhsil işçilərinin maddi vəziyyətinin, rifahının yaxşılaşdırılmasının qayğısına qalırdı.

Ulu Öndər 1998-ci ildə Azərbaycan müəllimlərinin XI Qurultayında bu barədə danışaraq deyirdi: "Həyatını müəllimliyə həsr edən insanlar həqiqətən fədakar, xalqına, millətinə sədaqətli və eyni zamanda, qəhrəmanlıq göstərən insanlardır. Müəllimlik peşəsi asan peşə deyil. Bəziləri hesab edirlər ki, hər adam müəllim ola bilər. Bəzən olur ki, müəllimliyə layiq olmayan adam da müəllimlik edir. Belə hallar bu gün də var, gələcəkdə də ola bilər. Ancaq Azərbaycan müəllimlərinin tam əksəriyyəti layiqli müəllimdir. Əgər bunlar belə olmasaydı, Azərbaycanın bugünkü elmi, iqtisadiyyatı, mədəniyyəti, yüksəlişi ola bilərdimi? Biz bunların hamısını məktəblərdən, universitetlərdən, müəllimlərdən, sizdən almışıq". Heydər Əliyevin apardığı məqsədyönlü siyasət nəticəsində təhsilin inkişafı istiqamətdə irəliləyişlər başlamış, orta, orta-ixtisas və ali məktəblərdə struktur dəyişiklikləri baş vermiş, təhsil müəssisələrinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi istiqamətində ciddi quruculuq işləri aparılmışdı. Ulu Öndərin bu sahəyə diqqəti çıxışlarında da daim əks olunurdu. Dövlət olaraq özümüzün təhsil sistemimizi istədiyimiz kimi qururuq. Bütün dünya ölkələrinin mütərəqqi təcrübələrindən istifadə edirik. Hesab edirəm ki, indiyə qədər yaranmış təməlin üzərində Azərbaycan təhsili, məktəbi bundan sonra daha da təkmilləşdirəcək".

Heydər Əliyevin məktəblə, maariflə həmişə sıx bağlı olması haqda özü belə deyirdi: "Məktəb, maarif, təhsil işi ilə həmişə sıx bağlı olmuşam. Hesab edirəm ki, cəmiyyət harada olursa olsun kəşib təhsilə xərcləməli, gənc nəslin savadına, biliyinə, müəllimə kömək etməlidir" O müəllimlik peşəsini ürəkdən sevmiş, müəllim əməyinə yüksək qiymət vermiş və heç də təsadüfi deyil ki, Heydər Əliyev Azərbaycanda ona təklif olunan müxtəlif fəxri adlardan yalnız "Xalq müəllimi" fəxri adını məmnuniyyətlə qəbul etmişdir.

Heydər Əliyev müəllimlik adını çox yüksəkdə tutmuş və ona müqəddəs bir peşə kimi baxmışdır.

"...Mən Azərbaycanın sadə vətəndaşıyam. Bu addan yüksək ad yoxdur. Ancaq bundan da yüksək ad müəllimlikdir." - demişdir. (Heydər Əliyev. "Xalq" qəzeti, 5 iyul, 2002-ci il)

Ümumtəhsil məktəblərində qazanan biliklərin mahiyyətini, mündəricəsini yüksək qiymətləndirən ulu öndər hər bir insanın həyat mövqeyinin formalaşmasında, cəmiyyətdə öz yerini tutmasında orta təhsilin çox böyük əhəmiyyət daşıdığını vurğulamışdır. Ulu öndərimizin aşağıdakı dəyərli fikirləri bu baxımdan səciyyəvidir: "İnsan təhsilinin əsasını orta məktəbdə alır. Əgər onun fundamental, köklü orta təhsili varsa, o, cəmiyyətdə özünə yer tapacaq, çalışacaq, cəmiyyətimizin şüurlu üzvü olacaqdır".

Bu mövzunun davamı kimi qeyd edək ki, dahi rəhbərin orta təhsilin qarşısında duran vəzifələrlə bağlı qiymətli tövsiyə və tapşırıqları da bütün zamanlar üçün dəyərini saxlayan əsl fəaliyyət proqramıdır.

Xalqımızın böyük oğlu Heydər Əliyev tədris ocaqlarında, o cümlədən orta ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin bütün müvafiq elmlər üzrə zəruri biliklərə yiyələnməsini, onların seçdikləri gələcək ixtisaslara uyğun fənləri daha dərindən öyrənməsini lazım bilmiş, bunlarla yanaşı, istisnasız olaraq hər bir şagirdin

mükəmməl bilməsi son dərəcə vacib olan fənləri də ayrıca vurğulamışdır: “Bizim uşaqlarımız, gənclərimiz hər bir fənni bilməlidirlər və xüsusən o fənlərdə ki, ixtisaslaşmaq istəyir, onu daha da yaxşı bilməlidirlər... Amma orta məktəblər üçün bizim bir neçə şərtlərimiz vardır, onları həyata keçirməlidirlər. Ana dilini bilməlidirlər, ədəbiyyatımızı bilməlidirlər, bizim tariximizi bilməlidirlər, bizim mədəniyyətimizi bilməlidirlər”. Bütün bunlar isə təhsilin milli məzmununu müəyyənləşdirən çox mühüm amillər kimi düşünülmüş, ciddi bir vəzifə, bir proqram olaraq qarşıya qoyulmuşdur. Təhsilin məzmunca milli müstəqilliyimizin prinsiplərinə uyğunlaşdırılmasında humanitar fənlərin, xüsusən Azərbaycan dilinin, tarixinin və ədəbiyyatının tədrisinin mahiyyətə yeniləşməsinə dahi rəhbər çox vacib şərt saymışdır. Bu da təsadüfi deyil. Çünki gələcəyin qurucuları olan yeni nəsillərin milli ideologiyaya yiyələnməsi məktəbdən başlayır və bu işin düzgün təşkili ölkə üçün həyati əhəmiyyətə malikdir. Ona görə də ümummillilərimiz tövsiyə edirdi: “Milli ideologiyamızı hər yerdə tətbiq etmək üçün məktəblərdə Azərbaycan xalqının tarixinin tədrisinə çox ciddi fikir vermək lazımdır. Gənclərimiz öz tarixini, öz tarixi keçmişini gərək yaxşı bilsinlər”.

Heydər Əliyev bir pedaqoq məharəti ilə müəllimlərə təkcə öyrənmək və öyrədə bilmək bacarığını deyil, həmçinin, məktəbliləri, tələbə-gəncləri Vətənə sədaqətlə xidmət etmək ruhunda böyütməyi, xalqımızın milli xüsusiyyətləri əsasında tərbiyə etməyi, onları milli-mənəvi dəyərlər əsasında yetişdirməyi tövsiyə edirdi. Ulu öndərimizin 1 sentyabr 1997-ci ildə Bakının 18 №-li məktəbində keçirilən görüşdəki nitqi bu baxımdan təqdirəlayiqdir: “Uşaqlar gərək orta məktəblərdə bütün fənləri mənimsəsinlər. Bunların hamısı ilə bərabər, bizim xalqımızın zəngin tarixini, mədəniyyətini, mənəviyyatını, mənəvi dəyərlərini uşaqlara öyrətmək, çatdırmaq, uşaqları məhz həmin ənənələr ruhunda tərbiyə etmək müəllimlərin müqəddəs borcudur. Mən arzu edərdim ki, müəllimlər bunu heç vaxt unutmasınlar. “ (Heydər Əliyev “Şərq qapısı” qəz. 19 iyun, 2002)

Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev özlərini vətən torpağının bir zərrəsi sayan gənslərin tərbiyə edilib yetişdirilməsində müəllim əməyinə, onun şəxsiyyətinə yüksək qiymət vermişdir. Heydər Əliyev deyirdi ki, müəllim adı şərəfli addır, müəllim adı yüksək addır. Müəllim vəzifəsi ona görə şərəflidir ki, o, cəmiyyət üçün ən dəyərli, bilikli, zəkali, tərbiyəli, vətənpərvər vətəndaş hazırlayır. Müəllim dünyada yeganə şəxsiyyətdir ki, cəmiyyət öz gələcəyini – uşaqlarının tərbiyəsini yalnız ona etibar edir (Heydər Əliyev. “Azərbaycan” qəzeti, 14 oktyabr, 1999-cu il.).

Ulu öndər deyirdi ki, ölkədə təhsilin hərtərəfli yüksəlişində, təlim-tərbiyə prosesində qarşıda duran mühüm, çoxşaxəli vəzifələrin uğurla həyata keçirilməsində təkcə məktəbin, orada çalışan pedaqoji heyətin əməyi kifayət deyil. Yeniyetmə və gənclərin gələcəyin savadlı mütəxəssisi, layiqli vətəndaşı kimi formalaşması üçün bütün cəmiyyət maraqlı olmalıdır, xüsusən də məktəblə ailənin birgə fəaliyyəti təmin edilməlidir. Ümummillilərimiz həmin məsələyə də diqqət yetirərək demişdir: “Məktəblə ailənin sıx, qarşılıqlı əlaqəsi olmadan mükəmməl tərbiyə ola bilməz, çünki bu proses kompleks bir prosesdir və onun səmərəliliyini valideynlərlə pedaqoqların birgə səyi ilə yüksəltmək lazımdır”. Bir sözlə, görkəmli şəxsiyyət Heydər Əliyevin milli təhsil və tərbiyə məsələlərinə dair nəzəri konsepsiyası son dərəcə qiymətli olub, çağdaş dövrdə də, gələcək yüzillərdə də öz dəyərini, əhəmiyyətini saxlamaq gücünə malikdir. Bu konsepsiya hər bir təhsil alanın, hər bir pedaqoqun, ümumən, hər bir Azərbaycan vətəndaşının fəaliyyət devizi, həyat amalıdır.

Özünün bütün həyatını Azərbaycana, onun inkişafına və tərəqqisinə sərf edən Heydər Əliyev başqa sahələrdə olduğu kimi, xalqımızın təhsilinə, onun yüksəlişinə, bu sahədə şərəflə çalışan insanların şəxsiyyətinə, işinə, əməyinə həmişə yüksək qiymət vermiş, onlara böyük hörmət və ehtiramını bildirmişdir. Bu hörmət və ehtiram onun bütün çıxışlarında, fəaliyyətində özünü göstərmişdir. İstər müəllimlər qarşısında çıxışlarında, istər müəllimlər qurultayına göndərdiyi təbrik məktubunda, istərsə də respublikamızın problemləri ilə bağlı digər məruzə və çıxışlarında bu xətt həmişə olmuş və özünü göstərmişdir.

Heydər Əliyevin müəllimlik peşəsinə olan münasibətində həmişə bir müdriklik, qayğıkeşlik, bu sənətə böyük hörmət və ehtiramı görünməkdədir. Bu, bir tərəfdən onun dövlət başçısı kimi vəzifəsindən irəli gəlsə də, digər tərəfdən onun yenə də ilk ixtisasca müəllim olması ilə bağlı olduğunu deyə bilərik. Onun insanlara yanaşma tərzi, onlarla ünsiyyət və münasibəti, hər bir adamın “öz dilində danışması” ulu öndərimizin pedaqoji məharətindən, psixoloji, etik, estetik biliklərə dərin yiyələnməsindən, geniş dünyagörüşündən, çevik və hərtərəfli bilik və məlumatlılığa malik olmasından, “Heydər Əliyev pedaqogikası”ndan xəbər verir. Heydər Əliyevin səlis və aydın nitqi, insanlara humanist münasibəti, demokratik düşüncələri, tolerantlığı, əzmkarlığı, peşə fədakarlığı, dərin zəkası, incə yumuru, dəmir iradəyə sahibliyi, habelə səliqəli geyimi, vüqarlı yerışı, ifadəli baxışları, düzgün davranış və hərəkətləri

hər bir müəllimin peşə keyfiyyətləri, peşə fəaliyyəti üçün bir nümunədir.

Nəticə. Ümummillə liderimiz, böyük tarixi şəxsiyyət Heydər Əliyevin ideyaları, tövsiyələri bu gün də aktualdır və həmişə öz aktuallığını qoruyub saxlayacaq!

Bu dahi insan Azərbaycan xalqının yaddaşında qurucu və xilaskar dövlət xadimi, milli lider və xalq məhəbbətini qazanan öndər kimi qalacaqdır.

İstifadə olunan ədəbiyyat:

1. Heydər Əliyev. Azərbaycan Müəllimlərinin I qurultayındakı nitqi. 26 sentyabr, 1998-ci il. Azərbaycan qəz. 27 sentyabr, 1998.
2. Heydər Əliyev. Türkiyənin Qars Qafqaz Universitetinin fəxri doktoru diplomunun təqdim edilməsi mərasimində nitqi. 28 iyun, 2002-ci il. "Xalq" qəzeti, 5 iyul, 2002-ci il.
3. Heydər Əliyev. Naxçıvanda Bəhrüz Kəngərli muzeyinin açılışında çıxış. 18 iyun, 2002-ci il. "Şərq qapısı" qəz. 19 iyun, 2002.
4. Heydər Əliyev. Naxçıvan MR-nın təşkil olunmasının 75 illiyinə həsr edilmiş təntənəli yubiley iclasında nitq. 12 oktyabr, 1999-cu il. "Azərbaycan" qəzeti, 14 oktyabr, 1999-cu il.
5. Heydər Əliyev. Ali məktəb işçilərinin respublika müşavirəsində nitq. 1980
6. Heydər Əliyev. Bakının 18 №-li məktəbində keçirilən görüşdə nitq. 1 sentyabr, 1997-ci il. "Azərbaycan" qəz. 2 sentyabr, 1997.
7. Heydər Əliyev. Bakı şəhərinin təhsil işçiləri ilə görüşündə çıxış. 31.08.1994. "Azərbaycan" qəzeti, 1 sentyabr, 1994-cü il.
8. Heydər Əliyev. Bakının Nərimanov rayonunda yeni orta ümumtəhsil məktəbinin açılış mərasimində nitq. 2 sentyabr, 1996/ Müstəqilliyimiz əbədidir. Yeddinci kitab. İyun, 1996- noyabr, 1996. Bakı: Azərneşr, 1998.

HEYDƏR ƏLİYEVİN NAXÇIVAN DÖVRÜ FƏALİYYƏTİNDƏ TƏHSİL SİYASƏTİ

Mirvari Ələkbər qızı Akkoç
müəllim
Bakı Qızlar Universiteti
akkocmirvari@gmail.com
ORCID: 0009-0000-8115-4295

Xülasə

Müasir Azərbaycan Respublikasının dövlətçilik konsepsiyasının, xarici və daxili siyasətinin, iqtisadi inkişaf strategiyasının əsası Ümummillə liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuşdur. Bugünkü müstəqil Azərbaycanın tərəqqi yolundakı uğurları məhz Ulu öndərin adı ilə bağlıdır. Xüsusilə də Ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikasına rəhbərlik etdiyi dövrdə (1990-1993-cü illər) Naxçıvanın blokada vəziyyətindən çıxarılmasında, sosial-iqtisadi inkişafında, elm və təhsilin inkişafında, ordu quruculuğunda, milli-mənəvi dəyərlərimizin, milli ruhun və ideologiyanın inkişafında böyük xidmətləri olmuşdur.

Ulu öndər Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illərdə Naxçıvan MR-da REM-lə yanaşı, digər elmi tədqiqat müəssisələrinin də yaradılmasına və inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdi. Heydər Əliyevin 7 avqust 2002-ci il tarixdə AMEA Naxçıvan Bölməsinin yaradılması barədə verdiyi Sərəncam, Heydər Əliyevin ideyası əsasında 1990-cı il 29 dekabrında Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 584 sayılı qərarı ilə həyata keçirilmiş, Pedaqoji İnstitutun bazasında Yusif Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Universiteti (NDU) yaradılması, Cəmsid Naxçıvanski adına Hərbi Liseyin filialının yaradılması haqqında 13 mart 1998-ci il tarixli Sərəncamı və s. Naxçıvanda elm və təhsilin inkişafında böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Açar sözlər: uzaqgörənlik, öndərlik, iradə, müstəqillik, təhsil, elm, inkişaf.

Summary

The statehood concept, foreign and internal policy and economic development strategy of the modern Republic of Azerbaijan were founded by our General National Leader Heydar Aliyev. The

success of today's independent Azerbaijan in the path of progress, namely, is connected with the name of the Great Leader. Especially, our General National Leader Heydar Aliyev has great services in removing the blockade, socio-economic development, development of science and education, army building, developing our national-spiritual values, national spirit and ideology in the years (1991-1993) he led the Nakhchivan Autonomous Republic (AR).

In the years when the Great Leader led Azerbaijan, special attention was paid to the establishment and development of other scientific research institutions in addition to the Regional Science Center in the Nakhchivan AR. The Decree issued by Heydar Aliyev on August 7, 2002 on the establishment of the Nakhchivan Department of the Azerbaijan National Academy of Sciences, the establishment of the Yusif Mammadaliyev Nakhchivan State University on the base of the Nakhchivan State Pedagogical Institute by the decision No. 584 of the Council of Ministers of the Azerbaijan SSR dated on December 29, 1990, on the basis of the Heydar Aliyev's idea and the Decree dated on March 13, 1998 on the establishment of the Branch of the Jamshid Nakhchivanski Military High School, etc. were of great importance in the development of science and education in the Nakhchivan AR.

Key words: foresight, leadership, intent, independence, education, science, development.

Резюме

Концепция государственности, внешняя и внутренняя политика, стратегия экономического развития современной Азербайджанской Республики были заложены нашим Генеральным общенациональным лидером Гейдаром Алиевым. Успех сегодняшнего независимого Азербайджана на пути прогресса связан именно с именем Великого Вождя. Особенно, наш Генеральный общенациональный лидер Гейдар Алиев имел большие заслуги в снятии блокады, социально-экономическом развитии, развитии науки и образования, армейском строительстве, развитии наших национально-духовных ценностей, национального духа и идеологии в те годы (1991-1993), когда он возглавлял Нахчыванскую Автономную Республику (АР).

В годы правления Великого Вождя Азербайджаном особое внимание уделялось созданию и развитию других научно-исследовательских учреждений, помимо Регионального Научного Центра в Нахчыванской АР. Указ Гейдара Алиева от 7 августа 2002 года о создании Нахчыванского Отделения Национальной Академии Наук Азербайджана, создание Нахчыванского Государственного Университета имени Юсифа Мамедалиева на базе Нахчыванского Государственного Педагогического Института Постановлением Совета Министров Азербайджанской ССР от 29 декабря 1990 года № 584, на основе идеи Гейдара Алиева, Постановление от 13 марта 1998 года о создании Филиала Военного Училища имени Джамшида Нахичеванского и т.д. имели большое значение в развитии науки и образования в Нахчыванской АР.

Ключевые слова: предвидение, лидерство, воля, независимость, образование, наука, развитие.

Giriş

Həyatını xalqına və dövlətinə xidmətə həsr edən Ümummillî liderimiz Heydər Əliyev Azərbaycan tarixinə silinməz iz qoymuş dahi şəxsiyyət, fitri istedad sahibi, müdrik dövlət xadimi kimi düşüb. Hərada, hansı vəzifədə işləməsindən asılı olmayaraq, istər Naxçıvanda adi dövlət məmurundan tutmuş SSRİ kimi nəhəng imperiyanın başçılarından birinə qədər yüksəlmiş totalitar sovet cəmiyyətində, istər blokadaya alınaraq düşmən mənəfəsində ölüm-dirimlə çarpışan Naxçıvan Muxtar Respublikasına rəhbərlik etdiyi, qurucusu olduğu müstəqillik dövründə də yalnız bu məramla yaşamış, xalqına xidməti həyatının mənası, fəaliyyətinin məqsədi hesab etmişdi. O, Azərbaycanın uğurlu inkişaf yolunu müəyyənləşdirib, milli-mənəvi dəyərlərimizin, müstəqil dövlətçiliyimizin əsaslarını işləyib hazırlayıb, milli ruhun və ideologiyanın yüksəlişinə böyük töhvə verib. Bu günkü müstəqil Azərbaycanın, tərəqqi yolundakı uğurları, məhz Ulu öndərin adı ilə bağlıdır.

1969-cu ildə Heydər Əliyevin Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə gəlməsi ölkə həyatının bütün sahələrində gözlə görünən dəyişikliklərin baş verməsinə səbəb oldu. Sovet rejiminin hər sahədə məhdudiyətlər, qadağalar, ayrışdırıcılıq qoymasına baxmayaraq Heydər Əliyev bütün imkanlardan yararlanaraq vətəninin, millətinin gələcəyi, iqtisadi, mədəni inkişafı üçün əlindən gələni etdi. O, məhdud imkanlar zamanında belə, milli kadrların hazırlanması, elmin, təhsilin inkişaf etdirilməsinə nail oldu.

Bugün öz ayaqları üzərində möhkəm dayanan Azərbaycanımızın əldə etdiyi uğurlar, məhz, həmin dövrdə Heydər Əliyev tərəfindən yaradılmış möhkəm təmələ əsaslanır. İctimai-siyasi quruluşundan asılı olmayaraq, bütün zamanlarda Heydər Əliyev liderlik keyfiyyətləri ilə xalqa, millətə bağlı olduğu üçün, böyük işlər görmək üçün gözəl şərait yaratmışdı. Lakin təbii ki, Azərbaycanın ən ağır dövrü olan müstəqilliyimizin ilk illəri də Heydər Əliyevin fəaliyyətində həlledici idi". Heydər Əliyev respublikaya rəhbərlik etdiyi bütün fəaliyyət dövrləri ərzində vətəninə xidməti ilə azərbaycançılıq nümunəsini nümayiş etdirmişdi. Ulu öndər 1987-ci ildə Moskvada olarkən təhdidlərə və həyatına olan təhlükəyə baxmayaraq, Sovet İttifaqı KP MK-nın Siyasi Bürosunun üzvlüyündən istefa verərək 20 Yanvar faciəsini törədənləri kəskin ittiham etməklə milli iradə, qətiyyətli və prinsipial mövqe, həqiqi vətənpərvərlik nümayiş etdirdi. Bu kəskin bəyanatdan sonra milli liderimizin Moskvada yaşaması mümkün olmadı. O, 1990-cı il iyulun 20-də Bakıya gəldi. Lakin burada – vaxtilə qurub-yaratdığı şəhərdə qalmaq, ölkənin ağır fəlakət dövründə xalqı ilə bir yerdə olmaq imkanı verilmədiyindən iki gün sonra iyulun 22-də doğma Naxçıvana qayıtdı və buradan bütün Azərbaycanın qurtuluş mübarizəsinə rəhbərlik etdi.

1993-cü ildə öz müstəqilliyini, dövlətçiliyini itirmək təhlükəsi ilə üzləşərkən xalqımız yenidən öz taleyini milli liderinə etibar etməli oldu. Xalqının israrlı təkidi ilə ölkəsini parçalanmaqdan qorumaq üçün yenidən hakimiyyətə qayıdan Heydər Əliyev siyasi təcrübəsi, uzaqgörənliyi və sarsılmaz iradəsi ilə ölkəni təhlükələrdən xilas etdi, cəmiyyəti vahid əqidə ətrafında birləşdirdi.

Heydər Əliyevin Naxçıvan MR-də təhsilin və elmin inkişafı ilə bağlı xidmətlərini və rolunu əks etdirən üç mərhələ

Dahi şəxsiyyət və Ulu öndərin Naxçıvan MR-in inkişafı ilə əlaqədar fəaliyyəti üç mərhələyə ayrılır. 1969-1987-ci illər, 1990-1993-cü illər və 1993-2003-cü illər.

Ümummilli liderin Naxçıvan Muxtar Respublikasında gördüyü işlərin yalnız xronologiyasını sadalamaq cild-cild kitablara sığmaz. Ulu öndərin Muxtar Respublikada elm və təhsillə bağlı bütün fəaliyyəti o dərəcədə çoxşaxəli və biri-biri ilə sıx əlaqəlidir ki, onları ayrı-ayrılıqda araşdırmaq çox çətin və bir məqalədə bunu tam şəkildə vermək qeyri-mümkündür.

Ulu öndər hələ 1969-cu ildə Azərbaycana rəhbərliyə başladığı ilk günlərdən təhsilin inkişafı bu uzaqgörən siyasətçinin daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Belə ki, 1969-cu ilin əvvəllərində Muxtar Respublikada təhsil sahəsində gerilik özünü göstərirdi. Həmin dövrdə Muxtar Respublikada mövcud olan 193 məktəbdən 35-i ibtidai, 76-ı əsas və 82-i orta məktəb idi. Artıq 1980-ci illərin ortalarında məktəblərin sayı 214-ə çatmışdı ki, onlardan da 14-ü ibtidai, 39-u əsas, 161-i orta məktəb idi. Başqa sözlə, məktəblərin həm sayında, həm də təhsilin məzmununda və keyfiyyət göstəricisində əsaslı dəyişikliklər baş vermiş, ibtidai və əsas məktəblərin sayı azalmış, əvəzində tam orta məktəblərin sayı təxminən iki dəfə artmışdı. Heydər Əliyevin müdrik siyasəti nəticəsində ölkəmizin hər yerində məktəb tikintisi geniş vüsət aldı. Naxçıvan Muxtar Respublikasında da məktəb binalarının tikintisi diqqət mərkəzində dayandı. Bu istiqamətdə görülən işlərin nəticəsi kimi Naxçıvan şəhərində 8, Şərur rayonunda 46, Babək rayonunda 12, Culfa rayonunda 15, ümumilikdə Muxtar Respublika üzrə 103 məktəb binası inşa edildi.

Heydər Əliyev təhsillə bərabər, elmin inkişafına da xüsusi diqqət və böyük qayğı göstərirdi. Hələ sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan KP MK və Respublika hökumətinin qərarı ilə Azərbaycan SSR EA Naxçıvan Regional Elm Mərkəzinin (REM) yaradılması bölgədə elmin inkişafına mühüm təsir göstərdi. Mərkəzin yaradılmasının təşəbbüskarı, məhz, Heydər Əliyev idi. Qısa müddətdə REM-in maddi texniki bazası və zəruri kadr potensialı formalaşdırılmış, normal iş şəraiti yaradılmışdı. Həyata keçirilən tədbirlərin nəticəsində Naxçıvan REM-də elmin müxtəlif sahələri üzrə tədqiqatlar aparılmış, burada Muxtar Respublikanın təbii və mənəvi sərvətlərinin, tarix və mədəniyyət abidələrinin öyrənilməsi sahəsində səmərəli işlər görülmüş, faydalı elmi nəticələr əldə edilmişdi.

Ulu öndər Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illərdə Naxçıvan MR-da REM-lə yanaşı, digər elmi tədqiqat müəssisələrinin də yaradılmasına və inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdi. Qısa müddətdə Naxçıvan Kompleks-Zona Təcrübə Stansiyası, Elmi-Tədqiqat Baytarlıq Stansiyası və "Araz" Elmi-İstehsalat Birliyinin təşkil olunması və onların səmərəli fəaliyyəti sayəsində Muxtar Respublikada böyük nailiyyətlər əldə edilmiş, XX əsrin 70-ci illərində Şamaxı Astrofizika Rəsədxanasının Batabat Bölməsi yaradılmışdı. Əlbəttə, bütün bunlar Ümummilli liderin Naxçıvanda elmə və təhsilə göstərdiyi qayğının nəticəsi idi. Elm və təhsilin inkişafını daim diqqət mərkəzində saxlayan dövlət başçısının 7 avqust 2002-ci il tarixdə AMEA Naxçıvan Bölməsinin yaradılması barədə verdiyi Sərəncam regionun müxtəlif yönlü problemlərinin araşdırılıb öyrənilməsinə, burada gənc istedadların elm sahəsinə daha geniş cəlb

olunmasına şərait yaratdı.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin sərəncamına uyğun olaraq, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA) Naxçıvan Bölməsində 6 elmi tədqiqat institutu – Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutu, İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu, Bioresurslar İnstitutu, Təbii Ehtiyatlar İnstitutu, Batabat Astrofizika Rəsədxanası və Əlyazmalar Fondu yaradıldı. 2003-2005-ci illərdə Naxçıvan şəhərində AMEA-nın ayrı-ayrı institutları üçün binalar ayırılmış, həmin binalarda yenidənqurma işləri aparılmış, yüksək səviyyədə təmir edilmiş, yeni avadanlıqlar və inventarlar alınmışdır. Təbii Ehtiyatlar İnstitutunda və Bioresurslar İnstitutunda 11 laboratoriya qurulmuş, onlar ən müasir cihaz və avadanlıqlarla təchiz edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev Ümummilli liderimizin fəaliyyətinin Naxçıvan dövrü barədə danışarkən demişdir: “Sovet İttifaqının dağıldığı ərəfədə və ondan sonra Naxçıvan çox ağır günlər yaşayıb. O illərdə ancaq Ulu öndər Heydər Əliyevin əzmkarlığı, qətiyyəti və siyasi bacarığı Naxçıvanı böyük bəlalardan qorudu. Azərbaycana edilmiş hərbi təcavüzdən – 1990-cı ilin 20 Yanvar faciəsindən sonra Heydər Əliyev sovet rəhbərliyini kəskin şəkildə ittiham etdi və Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasından çıxdı. Bundan sonra ona qarşı böyük təzyiqlər başlandı. O, məcbur olub Moskvadan Bakıya döndü. Ancaq Bakıda o vaxtkı rəhbərlik təzyiqləri davam etdirirdi və Heydər Əliyev öz Vətəninə, doğulduğu yerə – Naxçıvana gəldi. Onun gəlişi Naxçıvanı böyük bəlalardan qurtardı. Naxçıvanlılar Heydər Əliyevi qorudular, Heydər Əliyev isə Naxçıvanı qorudu”.

Ulu öndərin Azərbaycana ikinci rəhbərliyi dövründə - 1993-2003-cü illərdə də çoxşaxəli fəaliyyəti ilə Azərbaycan dövlətçiliyinin Naxçıvan məktəbini yaradıb, Muxtar Respublikada milli dövlətçiliyin qurulması istiqamətində nəhəng işlər görülmüşdür.

Heydər Əliyev Naxçıvana rəhbərlik etdiyi iki ilə yaxın müddətdə elə möhtəşəm işlər görmüşdür ki, onlar əhəmiyyət və miqyasına görə neçə-neçə onilliyə örnək ola bilər. Muxtar Respublikaya rəhbərlik etdiyi qısa müddət ərzində Heydər Əliyevin qonşularla əsasını qoyduğu xarici əlaqələr bölgəni fəlakətdən xilas etdi. 1991-ci il sentyabrın 3-də Ulu öndərin Naxçıvan Ali Məclisinin Sədri seçilməsi qonşularla, xüsusən də Türkiyə ilə əlaqələrin qurulmasına şərait yaratdı. Həmin ilin 29 oktyabrda Ulu öndərin ciddi səyi ilə başa gəlmiş Naxçıvan Muxtar Respublikasının Sədərək rayonunda Azərbaycanla Türkiyə arasında Araz çayı üzərindən salınmış müvəqqəti körpünün rəsmi açılış mərasimi olmuşdur. 1992-ci il 22-25 martda Türkiyədə Baş nazir Süleyman Dəmirəllə Türkiyə Cümhuriyyəti tərəfindən Naxçıvan Muxtar Respublikasına maliyyə, iqtisadi və texniki yardım göstərilməsi barədə, 100 milyon dollar məbləğində kredit ayrılması və hər il 100 tələbənin Türkiyədə təhsil almasını nəzərdə tutan birgə Əməkdaşlıq Protokolu imzalanmışdır. Muxtar Respublikanın varlığının sual altında olduğu çox kritik bir zamanda siyasi-iqtisadi məsələlərlə yanaşı elmi, təhsili də düşünən Ümummilli liderin gənclərin gələcəyinə nə dərəcədə önəm verdiyinin sübutudur. Ulu öndərin təhsil siyasəti konsepsiyasına əsaslanaraq demək olar ki, elm və təhsil iki müstəqil sahə olsa da onların birini digərindən ayırmaq mümkün deyildir və bu baxımdan elm-təhsil problemlərinə kompleks şəkildə yanaşılmışdır. Ulu öndərin müstəqil Azərbaycana rəhbərliyi dövrünə nəzər yetirsək, görürük ki, elm ilə təhsilin inteqrasiyası istiqamətində də çox önəmli işlər görülmüşdür. Əslində, bu iki müstəqil sistemin həmişə qarşılıqlı əlaqəli şəkildə inkişafı labüddür. Çünki elmin təhsilsiz, təhsilin isə elmsiz mövcudluğu qeyri-mümkündür.

Bu da danılmaz faktdır ki, Ulu öndər Heydər Əliyevin təhsil siyasəti konsepsiyasına əsasən ali məktəblərimizin əksəriyyətində təhsil alan gənclərin elmi-tədqiqat işlərinə cəlb olunması üçün, demək olar ki, lazımı şərait yaradılmışdır. Araşdırmalardan aydın olur ki, 1998-ci ildən bu günə qədər elmi-tədqiqat müəssisələrinin və ali məktəblərin 1500-dən artıq əməkdaşı müxtəlif ölkələrdə - ABŞ, Böyük Britaniya, Polşa, Rusiya, Türkiyə, Almaniya, Yunanıstan və başqa ölkələrdə yaradıcı ezamiyyətlərdə olmuş, Azərbaycan elmini yüksək səviyyədə təmsil etmişlər. Nəzərə alsaq ki, istənilən sahədə, o cümlədən elmdə sürətli inkişafın başlıca amillərindən biri də çevik inteqrasiya və beynəlxalq əməkdaşlıqdır, onda yuxarıda qeyd edilənlər də Azərbaycan elminin inkişafı istiqamətində atılmış mühüm addım kimi qəbul edilə bilər.

Azərbaycanın ali məktəbləri arasında özünəməxsus yeri və mövqeyi olan Naxçıvan Dövlət Universitetinin yaranması və inkişafında da Heydər Əliyevin böyük və əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəldiyi dövrdə Muxtar Respublikada yeganə ali təhsil ocağı 1967-ci ildə fəaliyyətə başlayan Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun Naxçıvan filalı idi. 1972-ci il iyunun 20-də Azərbaycan KP MK Bürosunun “Naxçıvan şəhərində Pedaqoji İnstitutun təşkili haqqında” Azərbaycan

KP MK-nın Birinci katibi Heydər Əliyev tərəfindən imzalanmış qərarı qəbul edildi. Qərarla deyilirdi: “Naxçıvan şəhərində Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun filialının bazası əsasında Naxçıvan Pedaqoji İnstitutun təşkili haqqında Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin təklifi qəbul edilsin. Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti bu məsələ üzrə müvafiq qərar qəbul etsin”.

Heydər Əliyev sonralar Naxçıvan DPI-nin böyüyüb genişlənməsi, maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi istiqamətində də mühüm addımlar atdı. Onun imzası ilə qəbul edilmiş Azərbaycan KP MK və respublika hökumətinin 8 yanvar 1974-cü il tarixli qərarına Pedaqoji İnstitut üçün 1976-1977-ci illərdə 5 min kv. metr sahəsi olan yeni tədris korpusunun tikintisi barədə xüsusi bənd salınmışdı.

1990-cı il 29 dekabrında Heydər Əliyevin ideyası Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 584 sayılı qərarı ilə həyata keçirilmiş, Pedaqoji İnstitutun bazasında Yusif Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Universiteti (NDU) yaradılmışdı. 1999-cu ildə tələbələrin istifadəsinə verilən 1600 yerlik yeni tədris korpusu Heydər Əliyevin Azərbaycan ali təhsilinə, konkret olaraq NDU-ya böyük və dəyərli töhfəsi idi. Heydər Əliyev 1999-cu il oktyabrın 11-də həmin tədris korpusunun açılışı mərasimində universitetin keçdiyi şərəfli yola yüksək qiymət verərək deyirdi: “Mən bu gün böyük iftixar hissi keçirirəm ki, 30 il bundan öncə əsasını qoyduğumuz bu gözəl təhsil ocağı indi böyük şöhrətə malikdir. Qonşu ölkələrdən – Türkiyədən, İrandan buraya təhsil almaq üçün tələbələr gəlir və bu universitetin dünyanın başqa universitetləri ilə elmi, təhsil və başqa əlaqələri vardır. Bunlar hamısı bir daha onu sübut edir ki, Naxçıvanda təhsilə, elmə, mədəniyyətə həmişə qayğı göstərilir, yüksək münasibət göstərilir və naxçıvanlılar da nəyə qadir olduqlarını dünyaya həmişə nümayiş etdiriblər”.

Heydər Əliyevin təhsilə qayğısı nəticəsində NDU özünün yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Əgər 1995-ci ildə burada cəmi 1700 tələbə təhsil alırdısa, 2000-ci ildə tələbələrin sayı 3053-ə çatmışdı. Hazırda NDU Azərbaycan ali məktəbləri arasında xüsusi yer tutur. Burada yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirilir. Beynəlxalq əlaqələrin inkişafına ciddi qayğı göstərilir. Universitet Amerikanın Perdu, Fransanın Paris, İngiltərənin Preston, Almaniyanın Braunşvayq, Türkiyənin İstanbul, Ankara, Ərzurum, Elazığ, Qars, Van universitetləri, İran İslam Respublikasının Təbriz Universiteti, habelə Koreyanın və digər ölkələrin ali təhsil müəssisələri ilə geniş əlaqələrə malikdir. NDU-nun əməkdaşlıq etdiyi təhsil ocaqları sırasında Türkiyə universitetləri xüsusi yer tutur. Bu əməkdaşlığın inkişafının göstəricisi və qardaş Türkiyə dövlətinə ehtiramın nəticəsi olaraq 1996-cı ildə NDU-da Atatürk Elmi Araşdırmalar Mərkəzi yaradılmışdır.

NDU-nun ən mühüm struktur bölmələrindən biri “Heydər Əliyev Universiteti”dir. Universitetin daxilində xüsusi siyasi-ideoloji məktəb kimi fəaliyyət göstərən bu qurumun yaradılması müstəqil dövlətçiliyin ideoloji əsaslarının inkişafı və möhkəmləndirilməsi uğrunda ölkəmizdə gedən məqsədyönlü proseslərin nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. NDU Elmi Şurasının 6 mart 1997-ci il tarixli qərarı ilə yaradılmış “Heydər Əliyev Universiteti”nin ilk məşğələsi 5 aprel 1997-ci ildə keçirilmişdir. Yarandığı gündən böyük liderin adını daşıyan bu elmi-ideoloji məktəb milli dövlətçilik, siyasi mədəniyyət və idarəçilik məktəbi olduğunu öz ardıcıl fəaliyyəti ilə sübut etmişdir.

NDU Elmi Şurasının 1999-cu il 9 oktyabr tarixli qərarı ilə Azərbaycanda milli təhsilin, elm və mədəniyyətin inkişafı sahəsindəki görkəmli xidmətlərinə görə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əlirza oğlu Əliyevə Naxçıvan Dövlət Universitetinin fəxri doktoru alimlik dərəcəsi verilmiş və NDU-nun fəxri doktoru diplomu 11 oktyabr 1999-cu ildə Prezidentin universitetə gəlişi zamanı ona təqdim edilmişdi. Öz çıxışında Heydər Əliyev NDU-nun fəxri doktoru olması ilə daha çox fəxr etdiyini bildirmiş və qeyd etmişdi ki, “mənim üçün bu, bir də ona görə əzizdir ki, mən ilk təhsilimi Naxçıvanda almışam. Əziz müəllimlərim Naxçıvanda mənə orta təhsil verib, mənə həyata buraxmışlar. Ona görə də Naxçıvan təhsili, məktəbi mənim üçün əzizdir. Naxçıvan Dövlət Universiteti isə Naxçıvan təhsilinin ən yüksək zirvəsidir. Mən bütün bunlara görə də fəxr edirəm”.

“Hesab edirəm ki, cəmiyyət haradan olursa-olsun, nədən olursa-olsun, kəsib təhsilə xərcləməli, gənc nəslin təhsilinə, müəllimə kömək etməlidir. Bu mənim prinsipial mövqeyimdir”, – deyən ulu öndər Heydər Əliyev təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə ümumtəhsil məktəblərinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi istiqamətində çox ciddi islahatlar həyata keçirmişdir. Ümummilli liderin “Azərbaycan Respublikasında yeni ümumtəhsil məktəblərinin tikintisi, mövcud məktəblərin əsaslı təmiri və müasir tədris avadanlıqları ilə təmin olunmasına dair proqramın (2003-2007-ci illər) təsdiq edilməsi haqqında” 2003-cü il 17 fevral tarixli Sərəncamı istiqamətində görülən işlər hesabına yeni-yeni məktəb binaları qurulub istifadəyə verilmişdir. Ulu öndərin “Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin

təkmilləşdirilməsi haqqında” 2000-ci il 13 iyun tarixli Fərmanı ilə Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu və onun 12 bölgədə regional filialları yaradılmışdır. Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun Naxçıvan filialı kimi fəaliyyətə başlayan Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu da məhz bu qayğı və diqqətin bəhrəsi kimi yaradılmış, ixtisaslı müəllim kadrların hazırlanması işində mühüm rol oynamışdır. Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu 2003-cü il 26 avqust tarixindən müstəqil institut kimi fəaliyyətini uğurla davam etdirir.

Muxtar Respublikada əvvəllər filial kimi fəaliyyət göstərən “Naxçıvan” Universiteti də 1999-cu ildə müstəqil fəaliyyətə başlamışdır. Özəl Universitetdə 80 nəfər professor müəllim heyəti işləyir. Universitetdə 4 fakültə, 10 kafedra fəaliyyət göstərir. Hazırda “Naxçıvan” Universitetində 16 ixtisas üzrə bakalavr, 7 ixtisas üzrə magistr hazırlığı aparılır. “Naxçıvan” Universiteti Azərbaycan Respublikası ali təhsil potensialının formalaşmasında özünəməxsus yerə sahib olan, ümummilli lider Heydər Əliyevin bilavasitə rəhbərliyi ilə ölkədə aparılan təhsil islahatları nəticəsində yaranan təhsil müəssisələrindən biridir. Universitetin məqsədi millətini sevən, xalqının xoşbəxtliyi, firavanlığı uğrunda çalışan, beynəlxalq standartlara cavab verə biləcək yüksək ixtisaslı mütəxəssislər hazırlamaq və ölkənin tərəqqisinə xidmət etməkdir.

Heydər Əliyev Naxçıvanda hərbi təhsilin inkişafını da ön plana çəkərək burada Cəmşid Naxçıvanski adına Hərbi Liseyin filialının yaradılması haqqında 13 mart 1998-ci il tarixdə Sərəncam imzalamışdır. Daha sonra, Azərbaycan Respublikası Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı cənab İlham Əliyevin 27 fevral 2004-cü il tarixli Sərəncamı ilə Cəmşid Naxçıvanski adına Hərbi liseyin Naxçıvan filialı ləğv edilmiş və onun əsasında Heydər Əliyev adına Hərbi lisey yaradılmışdır. Lisey hərbişəkilmiş tam orta təhsil müəssisəsidir. Hərbi liseydə təhsil müddəti 2 ildir. İki tədris ili ərzində kursantlara 13 fənn tədris edilir. Liseylərdə kursantlar ümumtəhsil fənlərini öyrənməklə yanaşı, hərbi hazırlıq və idman dərslərində qabiliyyətlərini inkişaf etdirirlər.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Azərbaycan Respublikasında 2023-cü ilin “Heydər Əliyev İli” elan edilməsi haqqında” 29 sentyabr 2022-ci il tarixli Sərəncamında da qeyd olunduğu kimi: “Heydər Əliyev öz xalqını zamanın mürəkkəb tarixi-siyasi sınaqlarından uğurla çıxarmış və ardıcıl mübarizə apararaq onu müstəqilliyə qovuşdurmuş qüdrətli şəxsiyyətdir. Azərbaycan xalqı yeni əsrə və yeni minilliyə, məhz, Heydər Əliyev zəkasının işığında qədəm qoymuşdur. Davamlı yüksəliş yolunda inamlı irəliləyən müasir Azərbaycan Heydər Əliyevin həyat amalının təntənəsidir”.

Nəticə

Bu gün birmənalı şəkildə deyə bilərik ki, Ümummilli liderimizin rəhbərliyi, tövsiyələri ilə hazırlanmış proqramlar, seçdiyi strateji yol Azərbaycan təhsilinin, onun maddi-texniki bazasının uzunmüddətli, dinamik inkişafını təmin etmişdir. Hazırda ulu öndərimizin daxili və xarici siyasəti, iqtisadi plan və proqramları Heydər Əliyev məktəbinin layiqli yetirməsi, möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə uğurla davam etdirilir. İlham Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildiyi ilk gündən ölkəmizdə təhsilin inkişafına böyük önəm vermiş, onun müasir dünya standartları səviyyəsinə çatması üçün bütün imkanları səfərbər etmişdir. Bu gün Azərbaycanda həyata keçirilən irimiqyaslı layihələrin və proqramların reallaşması birinci növbədə ölkənin kadr potensialından asılıdır. Bu potensialın formalaşmasında başlıca sahə isə təhsildir. Müasir dövrdə təhsilin rolu və əhəmiyyəti getdikcə artmaqdadır. Təhsil sahəsində əldə olunan uğurlar təkcə məktəblərin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi ilə məhdudlaşmır. Təhsil islahatlarının həyata keçirilməsi istiqamətində atılan addımlar təhsillə bağlı dəyərlərin yeniləşdirilməsi, müasirləşdirilməsi və son nəticədə Azərbaycan cəmiyyətinin yeni keyfiyyətinə nail olunması üçün təhsil faktorundan istifadə edilməsinə şərait yaradır. Bu Prezident İlham Əliyevin Azərbaycan təhsilinin inkişafına verdiyi ən böyük töhfədir. Ölkə təhsilinin inkişafı məqsədilə nəzərdə tutulan proqramlar və layihələr bütün ölkədə olduğu kimi, Naxçıvan Muxtar Respublikasında da uğurla həyata keçirilir. Naxçıvan Muxtar Respublikasında təhsilin, maarif və mədəniyyətin inkişafı Muxtar Respublikanın sosial-iqtisadi inkişafı ilə qırılmaz surətdə əlaqədar olub, bütövlükdə ölkəmizdə həyata keçirilən düzgün, düşünülmüş inkişaf strategiyasının məntiqi nəticəsi hesab edilməlidir.

İstifadə olunan ədəbiyyat:

1. Səfərli F. Heydər Əliyev irsi-əbədiyaşar təlim. Naxçıvan: “Əcəmi” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2014. - 200 s.
2. Qasımlı M.C. Heydər Əliyev – İstiqlala gedən yol (1969-1987-ci illər). Bakı Universiteti nəşriyyatı 09.01.2006. – 606 s.

3. Şahverdiyev Z., Zeynalov İ. Naxçıvan Muxtar Respublikası 1991-2001-ci illərdə. Bakı: Qismət 2002. -168 s.
4. Qasımov Ə. Heydər Əliyev və Naxçıvan Muxtar Respublikasının inkişaf tarixi (1969-2003-cü illər). “Turxan” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, “Çaşıoğlu” mətbəəsi. – 263 s.
5. Cabbarlı Ə. Heydər Əliyev və Naxçıvan tarixi məsələləri. Naxçıvan: “Əcəmi” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2015. - 232 s.
6. Həbibbəyli İ. Heydər Əliyevin həyatı və fəaliyyətinin Naxçıvan dövründə Naxçıvan Dövlət Universiteti. Naxçıvan: Qeyrət, 1998. - 44 səh.
7. Qayıdış (1990-1993). Sənədlər toplusu, Bakı: Azərbaycan, 1996. - 792 səh.

HEYDƏR ƏLİYEV İRSİNDƏ MİLLİ İDEOLOGİYANIN TƏBLİĞİ

Quliyev Cəmil Şamil oğlu

t.ü.f.d.

AMEA-nın Lənkəran Regional Elmi Mərkəzi

qcamil@mail.ru

ORCID:<https://orcid.org/0009-0006-8736-0667>

Xülasə

Məqalədə ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin irsində milli ideologiyanın təbliği sahəsində fikirlərinə kifayət qədər yer ayrılmışdır. Milli ideologiya millətimizin bu günü və gələcəyi ilə bağlı olmalıdır. Bu baxımdan, Azərbaycan dövlətçiliyi tarixini və onun ideologiyasını dərinlən öyrənmək, Azərbaycan xalqını dövlətçiliyin ilkin köklərindən və ənənələrindən qorparmağa çalışan biabırçı nəzəriyyələrin zərərli təsirindən xilas etmək, ona diqqət yetirmək lazımdır. Tariximizin bilərəkdən unudulmuş və təhrif olunmuş səhifələri yeni nöqtəyi-nəzərdən öyrənilməli və təbliğ edilməlidir.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, ideologiya, milli, təbliğ, azərbaycanlı.

ПРОПАГАНДА НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕОЛОГИИ В НАСЛЕДИИ ГЕЙДАРА АЛИЕВА

Кулиев Дж. Ш.

Резюме

В статье широкое место уделено взглядам нашего общенационального лидера Гейдара Алиева в области пропаганды национальной идеологии в наследии. Национальная идеология должна быть связана с настоящим и будущим нашей нации. С этой точки зрения необходимо глубоко изучить историю азербайджанской государственности и ее идеологию, избавить азербайджанский народ от пагубного влияния позорных теорий, пытающихся оторвать его от исконных корней и традиций государственности, обратить внимание на уделялось изучению заведомо забытых и искаженных страниц нашей истории с новой точки зрения и должно пропагандироваться.

Key words: Heydar Aliyev, ideology, national, проповедь, azerbaijani.

PROPAGATION OF NATIONAL IDEOLOGY IN THE LEGACY OF HEYDAR ALIYEV

Guliyev J. Sh.

Summary

In the article, the views of our National Leader Heydar Aliyev in the field of propagation of national ideology in the legacy are given ample space. National ideology should be related to the present and future of our nation. From this point of view, the history of Azerbaijani statehood and its ideology should be deeply studied, the Azerbaijani people should be removed from the harmful influence of the infamous theories that try to separate them from their ancestral roots and traditions of statehood, attention should be paid to studying the deliberately forgotten and distorted pages of our history from a new perspective and should be promoted.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, идеология, национальный, preaching, азербайджанский.

“Milli ideologiyamız tarixi keçmişimizlə, millətimizin adət ənənələri ilə, xüsusiyyətləri ilə, xalqımızın, dövlətimizin bu günü və gələcəyi ilə bağlı olmalıdır”.

Heydər Əliyev

Əsrin tarixi təcrübəsi sübut etmişdir ki, heç bir cəmiyyət onun vətəndaşlarını ümumi bir amal, niyyət və məqsəd ətrafında birləşdirən ideologiya olmadan tərəqqi edə bilməz. Belə bir ideologiya olmadan cəmiyyət, mənafeləri bir-birinə toqquşan müxtəlif sosial qrupların müxtəlif yollarla öz məqsədlərinə nail olmaq istəyindən yaranan açıq və gizli toqquşması nəticəsində parçalanar və məhvə doğru gedər. İdeologiya olmazsa, hətta qusursuz işləyən dövlət hüquq mühafizə orqanları belə bu didişmənin qarşısını ala bilməz. Çünki, ümumi ideologiya öz kütləviliyi ilə cəmiyyət həyatında mövcud olan bütün təsisatlardan qat-qat güclüdür. İstər insanlar arasındakı münasibətlər, istərsə də dövlət strukturlarının işlənməsi baxımından hələ tam hüquqi normalara əsaslanmağa gəlib çatmayan cəmiyyətlər üçün isə belə bir ideologiya xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hazırda respublikamızda milli ideologiyamızın formalaşdırılması, ideoloji konsepsiyanın təkmilləşdirilməsi istiqamətində gərgin iş gedir. Azərbaycan dövlətçiliyi və onun ideologiyası tarixi dərinədən öyrənilməli, Azərbaycan xalqını öz soy kökündən, dövlətçilik ənənələrindən ayrı salmağa yönəldilmiş bədnam qüvvələrin zərərli təsirindən uzaqlaşmalı, tariximizin qəsdən unutturulmuş, təhrif olunmuş səhifələrinin yeni mövqedən öyrənilməsinə diqqət yetirilməlidir. Məlumdur ki, bütün ideologiyalar mövcud dövlətlərə xidmət etmiş, insanları həmin siyasi sistemin möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizəyə sövq etmişdir. Bu fikri də qeyd etməliyik ki, İslam dinindən Azərbaycanda milli ideologiyanın deyil, milli psixologiyanın formalaşdırılmasında istifadə etmək lazımdır. Bildiyimiz kimi, bizim ölkədəki insanların çoxu dini ideologiyanın daşıyıcılarıdır. Din dövlətdən ayrı olsa da, nə insanlar, nə də dindarlar dövlətdən, siyasətdən və cəmiyyətdən ayrı deyillər. Azərbaycan dövlətinin ümumdünya tarixi inkişaf prosesində oynadığı rol, mərkəzləşmiş Azərbaycan dövləti yaradılması ilə nəticələnən tarixi yolumuzu, doğma Vətənin iki imperiya arasında bölüşdürülməsi istiqbalı mübarizəsi gənc nəsildə vətənpərvərlik, Vətənə məhəbbət hissi milli ideologiyanın formalaşdırılması baxımından son dərəcə zəruridir. Xalqın tarixinin tədqiqinə, özünüdərkinə gedən yol mifologiyadan başlanır. Mif ideologiyasının ana qaymağı, sonrakı siyasi təfəkkürün genetikasıdır. İnsan təfəkkürünün yaratdıqları içərisində mifologiya və ideologiya yalnız onu yaradan xalqa məxsusdur, onun varlığının qədimliyini təsdiq edir. Azərbaycan ideologiyasının təşəkkülünü coğrafi bir məkan kimi, yalnız bu ölkənin ərazisi ilə hədudlaşdırmaq olmaz. O, Şərq dünyası, qədim türk təfəkkürü, farsdilli mədəni tarixi region heç şübhəsiz ki, ümummüsəlman elmi-nəzəri konteksti ilə bağlıdır. Azərbaycan ideologiyası Azərbaycan ərazisində xalqın təşəkkülündə iştirak etmiş tayfaların tarixi həyatının ictimai təkamülü haqqında təbii inamlara söykənən fikir mübadiləsi kimi meydana çıxır. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan milli ideologiyası formalaşdı və tarixdə ilk dəfə 1918-1920-ci ildə milli dövlətin Azərbaycan Demokratik Cumhuriyyətinin yaranması ilə nəticələndi. Özündə türkçülük, islamçılıq, Qərb dəyərlərini birləşdirən həmin ideologiya Azərbaycançılıq idi. Təbiidir ki, üç təməl – türkçülük, islamçılıq, azərbaycançılıq tarixən vəhdətdə olub. Xalq bu vəhdəti həyat tərzində, düşüncəsində, arzusunda, nəğməsində, bayatısında bir sözlə ictimai və bədii təfəkküründə qoruyub saxlayıb, qırılmağa, ayrılmağa qoymayıb. Azərbaycançılıq Azərbaycan xalqının milli ideali məfkurəsidir. Azərbaycançılıq milli istiqlal hərəkatının nəticəsidir. Milli istiqlal hərəkatı siniflər fəvqündə bir hərəkatdır. Azərbaycan bir vətənin adıdır, o vətəndə və ondan kənarında yaşayan bütün xalqların inam və iman yeridir. Ona görə də azərbaycançılıq yalnız Azərbaycana məhəbbət deyil, onun dünyadakı milli tarixi siyasi, iqtisadi, əxlaqi, dini mövqe və mahiyyətini əks etdirən ictimai şüur formasıdır. Bizə Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən təməli qoyulan ümummilli strategiyaya xidmət edən xətti-hərəkatı sayəsində yaranan milli dövlətçilik ideologiyası lazımdır. Azərbaycançılıq anlayışı (milli köklərə qayıdış, milli özünüdərk) Azərbaycan dövlətçilik ideologiyasının əsas istiqamətləri sayılmalıdır. Azərbaycan dövlətçilik ideologiyasının bu baxımdan öyrənilməsi də vacibdir:

1. Heydər Əliyev və vətənpərvərlik
 2. Dövlətçilik ideologiyası və ümummilli lider
 3. Milli ideologiyanın formalaşmasında dini və mənəvi dəyərlərin rolu
 4. Azərbaycan dövlətçiliyi ideologiyasının yaranmasında Azərbaycan Respublikası qanunlarının mühüm rolu
- Müstəqil Azərbaycanın milli ideologiyasına aşağıdakı prinsiplərin daxil edilməsi məqsədmüvafiq

olardı:

1. Azərbaycanın müstəqilliyi, onun möhkəmləndirilməsi və əbədi olması
2. Azərbaycanın suverenliyi, bütövlüyü və bölünməzliyi
3. Azərbaycanın milli bayrağı, gerbi, himni
4. Ölkəmizin bütün vətəndaşlarının mənsub olduğu Azərbaycan xalqı, Azərbaycançılıq
5. Ölkəmizin dövlət dili olan Azərbaycan dili
6. Xalqımızın tarix boyu yaratdığı milli-mənəvi dəyərləri
7. Xalqımızın milli-əxlaqi mentaliteti
8. Ümumbəşəri dəyərlər və bütün bu dəyərlərin sintezi
9. Respublikanın ilk demokratik Konstitusiyası, bu Konstitusiyada hər bir vətəndaş üçün vəzifələr, vətəndaşların hüquqları, təminatlar
10. Milli mədəniyyətin inkişafı, tarixi milli adət və ənənələrin geniş təbliği
11. Milli birlik, milli həmrəylik ənənələrini gücləndirmək, möhkəmləndirmək və inkişaf etdirmək
12. Gənclərimizin milli ruhda tərbiyə olunması, milli-mənəvi dəyərlərimiz əsasında tərbiyə edilməsinə diqqəti artırmalı
13. Gənc nəsil tariximizi, keçmişimizi, dilimizi, milli dəyərlərimizi bilməli
14. Gənclərimiz vətənpərvərlik, vətənsəvərlik ruhunda tərbiyə olunmalı
15. Gənclərimizə qanunçuluq, konstitusiyaçılıq ənənələrini aşılamaq və s.

Bəli, milli birliyin əsl təməl daşı milli idelogiya. Milli idelogiya xalqın iç dünyasının idarəetmə mexanizmidir. Tarixdə o xalqlar, hökumətlər güclü olublar ki, gələcəyinin əsasını öz içində, öz xalqının gücündə dərk ediblər, bütün fəaliyyətlərini inkişafa yönəldiblər (Quliyev, 2000, s. 5–15).

Heydər Əliyev böyük tarixi şəxsiyyətdir. Şəxsiyyət haqqında söz deməyin məsuliyyətini də anlamaq, dərk etmək lazımdır. Çünki, bu böyük insan barədə ayrıca məqalə və ya kitab yazanacan onun həyatı, fəaliyyəti, şəxsiyyətinin görünən və görünməyən dərinlikləri, zəmanəsinin ictimai-siyasi əksliklərinin ən incə məqamları detallarıncan öyrənilməlidir. Haqqında yazılan əsərin səviyyəsi heç olmasa, özünə yaxın səviyyədə olmalıdır. Milli dövlətçiliyimizin inkişafı və möhkəmlənməsində Heydər Əliyevin müstəsna xidmətləri olmuşdur (Orucov, 2000, s. 4).

Xalqımızın milli iftixarı, ulu öndər Heydər Əliyev milli birliyimizin zirvəsi və simvolu, dövrümüzün ən böyük azərbaycanlısı kimi dövlətimizin möhkəmlənməsində, vətəndaşların milli-dövlətçilik ideologiyası ətrafında birləşməsində müstəsna rol oynayan, xalqı arxasınca aparmağa qadir güclü siyasi sima idi. O, hər bir azərbaycanlıyı da məhz bu zirvədə, dünyanın hansı guşəsində yaşamasından asılı olamayaraq, özü kimi vətənpərvər görmək istəyirdi. “Ümumi müqəddəs məqsədin” milli ideologiyanın ilkin işlək bazasını yaratmaq üçün Heydər Əlirza oğlu əzilmiş hissələrin bərpasına başladı. O, xalqı özünə, keçmişinə, yaddaşına qaytardı, sabahına nikbinliklə baxmaq qətiyyəti verdi. Heydər Əliyevin milli siyasət doktrinasında vətənçilik iki aspekti əhatə edirdi: birincisi, şovinizmə varmağa yol vermədən hər bir azərbaycanlının alovlu vətənpərvərə çevrilməsinə nail olmaq; ikincisi, xalqın vətəni şüurlu sevməsinə, daha doğrusu, tanıyaraq sevməsinə və Azərbaycanın dünyada tanınmasına nail olmaqdır (Mehdiyev, 2003, s. 21–33).

Əbədiyaşar Lider Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu azərbaycançılıq ideologiyası dövlətçilik anlayışının milli təfəkkür tərzinə çevrilməsində, dövrün tələblərinə uyğun, heç bir qüvvənin təsirindən asılı olmayan müstəqil dövlətin formalaşdırılmasında mühüm rol oynadı və bütün bunlar nəticə etibarilə Azərbaycanın ümumi strateji inkişafının parametrlərini özündə ehtiva edən tarixi nailiyyətlərdir. Bu gün milli həmrəylik Azərbaycan dövləti və xalqı üçün kifayət qədər vacib məsələdir. Çünki kimin necə qiymətləndirməsindən asılı olmayaraq, indinin özündə də Azərbaycan dövlətçiliyi üçün təhlükəli amillər mövcuddur. Bu baxımdan azərbaycançılıq ideologiyasının həyata keçirilməsi zərurəti hamı tərəfindən tarixi reallıqların diktə etdiyi qanunauyğunluq kimi qəbul olunmalıdır. Bu gün hər bir azərbaycanlı əsas xalqımızın fenomen şəxsiyyəti Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş azərbaycançılıq ideologiyasına sadıq olmalı, müstəqil dövlətimizin inkişafı üçün əməyini əsirgəməyən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin ətrafında dəmir yumruq kimi sıx birləşməli və hər zaman Ümummillə liderimizin bu sözlərini bütün işlərdə əsas tutmalıdırlar: “Heç vaxt fikirləşməyin ki, Vətən sizə nə verib. Həmişə özünüzdən soruşun ki, siz Vətən üçün nə etmişiniz”

Nəticə. Müstəqil dövlət quruculuğu yolunda gənclərin üzərinə böyük və məsuliyyətli vəzifələr düşür. Bu vəzifələri isə yalnız öz Vətənini sevən, onun tərəqqisinə çalışan və azadlığı uğrunda canını

qurban verməyə hazır olan gənclər yerinə yetirə bilər. Respublikanın əksər gəncləri Vətən qarşısında öz vətəndaşlıq borclarını layiqincə başa düşür, onun qorunmasında və milli dövlətçilik quruculuğunda fəal iştirak edirlər. Bununla belə, son dövrlərdə bəzi gənclərdə vətənpərvərlik və milli ləyaqət hissəsinin zəif olması hallarına təsadüf edilir. Vətənin taleyinin təhlükə altında olduğu, onun bütövlüyü uğrunda ölüm-dirim mübarizəsinin getdiyi bir zamanda xalqın Vətəni qorumağa qadir mərd, sayıq gənclərə böyük ehtiyacı vardır. Buna görə də gənclərdə vətənpərvərlik və vətəndaşlıq hissələrinin daha da güclənməsi sahəsində məqsədəuyğun və sistemli iş aparılmalıdır. Gənclərin vətənpərvərlik və vətəndaşlıq ruhunda tərbiyəsi, onlarda bu hissələrin gücləndirilməsi üçün konkret tədbirlər müəyyənləşdirilmişdir. Hal-hazırda əsas məqsəd gənclərdə Vətənə dərin məhəbbət, Vətənin tərəqqisi üçün çalışmaq, Vətənin maddi və mənəvi sərvətlərini daima qoruyub artırmaq, onu müdafiə etmək hissələri aşılamaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Budaqov B. Heydər Əliyev fenomeni. II nəşr. Bakı: 2002, 136 s.
2. Mehdiyev R. XXI əsrdə milli dövlətçilik. Bakı: 2003, 248 s.
3. Quliyev İ. Milli ideologiya dövlətimizin əsasıdır. Bakı: 2000, 80 s.
4. Orucov H. Heydər Əliyev və Azərbaycanda milli siyasət. Bakı: 2001, 340 s.

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANDA ELMİ TƏRƏQQİ

Dadaşov Çingiz Zəbhulla oğlu

baş müəllim

ADPU-nun Şamaxı filialı

dadashov.57@mail.ru

Orcid kod: 0009-0000-8998-914X

Xülasə: Məqalədə Azərbaycan elminin inkişafında misilsiz xidmətləri olan Ulu Öndər Heydər Əliyev ölkəyə rəhbərliyinin bütün dövrlərində daim milli elmimizin güclü himayədarı kimi çıxış etməsindən danışılır. Ümummillî liderin bu sahəyə son dərəcə həssas münasibəti heç də səbəbsiz deyildi. Heydər Əliyev elmin inkişafına milli dövlət quruculuğu prosesinin zəruri əsası kimi yanaşır, xalqın intellektual səviyyəsinin artırılmasını ən vacib vəzifələrdən biri kimi nəzərdən keçirirdi. Heydər Əliyevin mahir siyasəti nəticəsində ideologiyadan, ictimai-siyasi, iqtisadi sistemdən asılı olmayaraq Azərbaycan xalqının bir neçə nəsli təhsil almış, böyümüş, yüksək səviyyəyə çatmış, böyük elm və mədəniyyətə sahib olmuşdular. Heydər Əliyev xalqın tərəqqisinin və mədəniyyətinin elmin inkişafından keçdiyini bilərək bu işə xüsusi diqqət verirdi. SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini vəzifəsində işləməyə başladıqdan sonra da Heydər Əliyev Azərbaycanda elm və təhsilin inkişafına diqqətini daha da artırmışdır.

Açar sözlər: Elm, müstəqillik, tərəqqi, akademiya, alim, kosmos.

HEYDER ALIYEV AND SCIENTIFIC PROGRESS IN AZERBAIJAN

Dadashov Ch.Z.

Summary: The article talks about the fact that the Great Leader Heydar Aliyev, who had unparalleled services in the development of Azerbaijani science, always acted as a strong patron of our national science during all periods of his leadership to the country. The national leader's extremely sensitive attitude to this area was not without reason. Heydar Aliyev treated the development of science as a necessary basis for the national state building process, and he considered raising the intellectual level of the people as one of the most important tasks. They reached high levels, had great science and culture. Heydar Aliyev paid special attention to this work, knowing that the progress and culture of the people goes through the development of science. Even after starting to work as the first deputy chairman of the USSR Council of Ministers, Heydar Aliyev increased his attention to the development of science and education in Azerbaijan.

Giriş

1970-80-ci illərdə SSRİ-nin qabaqcıl məktəblərində təhsil almış azərbaycanlı gənclər Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra cəmiyyətin ən müxtəlif sferalarında çalışaraq dövlət qulluğu

işinə öz töhfələrini verməyə başladılar. Azərbaycan aliminə və elminə xüsusi qayğı göstərən Heydər Əliyev bu sahədəki fəaliyyətini də ardıcıl və sistemli şəkildə bir neçə istiqamət üzrə həyata keçirirdi: elmi-tədqiqat institutlarının və elmi işçilərin sayını artırır, Azərbaycan elminin ölkədə və dünyada tanıtılmasına səy göstərir, görkəmli alimlərin dövlətin müxtəlif orden, medal və mükafatları ilə təltif edilməsinə nail olur, Azərbaycan tarixi, dili və ədəbiyyatı üzrə tədqiqatların genişləndirilməsini təşviq edir, milli ruhlu alimləri təqib və təzyiqlərdən qoruyur, onlara yaradıcılıq şəraiti yaradırdı.

Azərbaycan elmini, mədəniyyətini və ədəbiyyatını dərinlən bilən, böyük məhəbbətlə sevən və yüksək qiymətləndirən Heydər Əliyev nitqlərinin birində deyirdi: “Azərbaycan xalqının qədim mədəniyyətinin, elmi təfəkkürünün kökləri onun tarixinin dərinliklərinə gedib çıxır. Bir çox əsrlər boyu Azərbaycan xalqı Şərq ədəbiyyatı və incəsənətinin müxtəlif dövrlərin fəlsəfə və elminin ən yüksək nailiyyətlərini özündə təcəssüm etdirən zəngin, çoxcəhətli və orijinal mədəniyyət yaratmışdır. Ən qədim zamanlardan burada təbabət, astronomiya, riyaziyyat, coğrafiya, tarix, fəlsəfə, ədəbiyyat, musiqi mədəniyyəti və dekorativ sənət, bədii sənətlər inkişaf etmiş, gözəl memarlıq tikililəri yaradılmışdır”. [1]

Heydər Əliyev Azərbaycanı elmi mərkəzlərdən birinə çevirmək məqsədilə elmi-tədqiqat institutlarının, elmi işçilərin sayının artırılmasına çalışır və onlara qayğı göstərirdi. Faktlara nəzər salaq:

- 1969-cu ildə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən 89 elmi-tədqiqat, layihə müəssisəsi, sahə institutu və ali məktəblərdəki problem laboratoriyalarında 12350 elmi işçi, o cümlədən Elmlər Akademiyasının 55 akademiki və müxbir üzvü, 329 elmlər doktoru və 300 elmlər namizədi var idi.

- 1980-ci ildə Elmlər Akademiyası sistemində 34 elmi və elm-istehsalat idarəsində 4000-dən çox şəxs, o cümlədən 245 elmlər doktoru və 1600 elmlər namizədi tədqiqat işi aparırdı. Respublika Elmlər Akademiyasının 56 həqiqi üzvü və 71 müxbir üzvü var idi. Ümumiyyətlə, həmin ildə Azərbaycan elmini 123 elmi idarə və 17 ali məktəbin kafedraları təmsil edirdi. Burada elmi qurumlarda təqribən 22 000 elmi əməkdaş, o cümlədən 900-dən çox elmlər doktoru və 8 000-dən çox elmlər namizədi çalışırdı.

- Heydər Əliyevin fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan hələ o zaman Cənubi Qafqazın qabaqcıl elm mərkəzinə çevrilərək, SSRİ tərkibindəki digər respublikaları xeyli geridə qoymuşdu. Heydər Əliyev SSRİ-nin elmi işçiləri arasında azərbaycanlıların xüsusi çəkisinin artırılmasına ciddi şəkildə çalışır və bu söyləri öz bəhrəsini verirdi.

Müqayisə etsək görərik ki, Azərbaycanda azərbaycanlı elmi işçilərin sayı 1947-ci ildə 48,6 %, 1960-cı ildə 64,6 % idisə, 1970-ci ildə 70,9 %, 1971-ci ildə isə 71,3 % olmuşdur.

Bundan fərqli olaraq zaman-zaman həm çarizm, həm də sovet dövründə Azərbaycana yerləşdirilmiş gəlmə xalqların nümayəndələrindən olan elmi işçilərin sayı azalmağa doğru gedirdi. Belə vəziyyətin yaranmasının bir sıra səbəbləri vardı: azərbaycanlılar arasında elmə və təhsilə maraq artırdı, elmi-tədqiqat institutlarında yüksək maaş verilir, eyni zamanda Azərbaycanda yerli əhali sürətlə çoxalırdı. Belə bir şəraitdə ölkə ictimai həyatının sürətlə beynəlmilləşdirilməsi bir daha göstərdi ki, SSRİ-də tüğyan edən “antisemitizm “ Heydər Əliyevin hakimiyyəti illərində Azərbaycanda qətiyyənlə mövcud deyildi. Ruslar, yəhudilər və digər xalqların nümayəndələri Azərbaycanı özlərinin doğma vətəni hesab edirdilər.

Heydər Əliyev alimləri və elmi idarələrin rəhbərlərini elmin ən müasir sahələri üzrə elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasına yönəldirdi. Bilavasitə onun himayəsi altında Azərbaycanda elmin ən perspektivli sahələri üzrə elmi-tədqiqat işləri aparılırdı. [1]

Təkcə 1979-cu ildə təbiət və ictimai elmlər sahəsində respublikada aparılan elmi-tədqiqatların 55-nin nəticəsi sovet elminin ən mühüm nailiyyətləri sırasında qeyd edilmişdi. Bu, Azərbaycanda fundamental elmlərin geniş uğurlarından xəbər verirdi. 1971-80-ci illərdə Azərbaycan Elmlər Akademiyası alimlərinin tədqiqatlarının istehsalata tətbiqi nəticəsində əldə edilən iqtisadi səmərə 570 milyon manatdan çox olmuş, həmin illər ərzində alimlərimiz müxtəlif ixtiralar üçün 1000-dən çox müəlliflik şəhadətnaməsi almışdılar ki, bu da əvvəlki 25 ildəkindən 5 dəfə çox idi. Neft elmləri üzrə nəinki ölkədə, o cümlədən dünyada məşhur olan Azərbaycanı obrazlı şəkildə Neft Akademiyası adlandırırdılar. Neft kimyası və neftayırma Azərbaycan elminin aparıcı istiqamətinə çevrilmiş, bu sahəyə xeyli qüvvə və maddi vəsait cəmlənmişdi. Azərbaycanın neftçi-alimləri bütün ittifaqda və dünyada məşhur idilər. Bu sahə üzrə elmi məsələlərin müzakirəsi zamanı qərarlar adətən azərbaycanlı alimlərin yekun rəyindən sonra quəll edilir, Azərbaycan alimlərinin dünyanın müxtəlif elm mərkəzlərində və universitetlərində vaxtaşırı olaraq oxuduqları mühazirələr yüksək dəyərləndirilirdi.

O dövrdə Neft kimya prosesləri, Aşqarlar kimyası, Kimya texnologiyasının nəzəri problemləri, Fizika-riyaziyyat institutları böyük tədqiqat mərkəzlərinə çevrilmişdi. Azərbaycanlı alimlər Volqaboyu,

Qərbi Sibir, Türkmənistan, Qazaxıstan, Belarus, Ukrayna və başqa respublikaların neft yataqlarının işlənməsində fəal iştirak edir, ADR, Rumıniya, Əfqanıstan, Əlcəzair, Kuba, İraq və Suriyada neft yataqlarının istismarı sahəsində fəal kömək göstərirdilər. Onların ixtiraları ABŞ, AFR, Yaponiya, İngiltərə və İtaliyada - bütövlükdə 15 ölkədə patentlər almışdı. Respublikamızda təbiətşünaslıq elmi də sürətlə inkişaf edirdi. [2]

1978-ci ildə Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasının nəzdində öz laboratoriyaları, konstruktor bürosu və təcrübi istehsalatı olan "Xəzər" Elmi Mərkəzində Təbii Ehtiyatların Kosmik Tədqiqi İnstitutu (TEKTİ) yaradılmışdır. Qısa müddət keçdikdən sonra institut alimlərinin tədqiqatları

bütün ölkə miqyasında mötəbər qaynaq kimi qəbul edilməyə başladı. Respublikada radiotexnika, elektronika və elektron sənayesinin inkişaf perspektivlərini nəzərə alan alimlər texniki fizika, tətbiqi riyaziyyat, kibernetika, radioelektronika sahələrində və elmin digər müasir istiqamətlərində

fəaliyyətlərini genişləndirdilər. Bütün bunlarla bərabər, xalq təsərrüfatının artıq təşəkkül tapmış, iqtisadiyyat üçün əhəmiyyətli sahələrinin yenidən qurulması prosesi də gedir, ekologiya sahəsində elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasına xüsusi diqqət yetirilir, müxtəlif elm sahələrində çalışan alimlərin səyləri birləşdirilirdi. Təkcə 1981-ci ildə Azərbaycanın elmi-tədqiqat və layihə institutları ölkə üzrə 25 kompleks proqramın işlənilməsində iştirak etmişdilər.

Heydər Əliyev Elmlər Akademiyasının, onun institutlarının, görkəmli alimlərin yubileylərinin keçirilməsinə, ev muzeylərinin yaradılmasına xüsusi önəm verirdi. O, bilirdi ki, belə yubileylərin keçirilməsi ölkədə elmə olan marağı daha da artırır, Azərbaycan elmini və alimlərini təkcə respublikada deyil, SSRİ-də və dünyada tanıdırdı. Məhz Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycan EA-nın 25 illik yubileyinin təntənəli şəkildə qeyd edilməsi barədə qərar qəbul olunmuşdu. Yubiley çərçivəsində elmi konfrans və simpoziumların keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Yubiley tədbirlərində ölkənin və xarici dövlətlərin müxtəlif elm ocaqlarının nümayəndələri iştirak edərək elmi nailiyyətlər haqqında fikir mübadiləsi aparır, Azərbaycan xalqının qədim tarixi və zəngin mədəni irsi ilə tanış olurdular. 1975-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının 30 illik yubileyi təntənə ilə qeyd edildi və Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Akademiya "Xalqlar dostluğu" ordeni ilə təltif olundu.

Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun 50 illiyinin qeyd edilməsi də respublika rəhbərinin ədəbiyyat sahəsində tədqiqatların aparılmasına, ədəbi irsə, elmə verdiyi qiymətin və qayğının təzahürü idi. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1976-cı ilin yanvar ayında Ordubadda görkəmli alim Yusif Məmmədəliyevin ev-muzeyi açıldı, təntənəli açılış mərasimində respublikanın tanınmış alimləri və rəhbər işçiləri çıxış etdilər. Bu tədbir Naxçıvanda elmə olan marağın artmasına kömək edir, elmi irsə və alimə olan qayğıyı göstərirdi. [3]

Heydər Əliyev Azərbaycanda kütləvi nəşrlərə, xüsusən ensiklopediyanın yaradılmasına xüsusi diqqət yetirirdi. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının yaradılması barədə hələ 1965-ci ildə Azərbaycan hökumətinin müvafiq qərarı qəbul edilmişdi. Bu qərara əsasən 10 cilddən ibarət ensiklopediyanın hər bir cildi 70 çap vərəqi həcmində olmalı idi. Lakin ötən müddət ərzində bu sahədə çoxlu qüsurlara və səhvlərə yol verilmişdi. Ensiklopediyanın heç bir cildi nəşrə hazırlanmamış, alimlər arasında elmi müzakirələr intriqalara çevrilmiş, xoşagəlməz mühit yaranmışdı. Ensiklopediyanın 1970-ci ilin sonunda hazırlanmış birinci cildi çoxlu səhvlər və qüsurlar ucbatından buraxılmamışdı. Heydər Əliyevin səyləri nəticəsində 1976-cı il 10 fevral tarixində Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının baş redaksiyası və elmi-redaksiya şurası barədə qərar qəbul edildi və qısa bir zamanda 3836 məqalə-terminə ibarət olan Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının birinci cildi nəşr olundu. Bununla belə alimlər arasında intriqaların hökm sürməsi nəticəsində birinci cild "Azərbaycan" məqaləsi olmadan nəşr edilmişdi.

Heydər Əliyev çıxışlarının birində üzünü alimlərə tutaraq iradla deyirdi ki, aranızda birliyin olmaması nəticəsində ensiklopediyanın birinci cildi Azərbaycan haqqında məqalə olmadan nəşr edildi. O, Azərbaycan alimləri arasında birliyə, əməkdaşlığa, yekdilliyə çalışır və buna da əsasən nail olurdu. Heydər Əliyev ensiklopediyanın sonrakı cildlərinin çapına da qayğı göstərirdi. 1980-ci ildə ASE-nin dördüncü cildi çap edildi. Ensiklopediyanın digər cildlərinin çapı sonrakı illərdə də davam etdirildi. Lakin müxtəlif elm sahələrinin adamları arasında hökm sürən yersiz mübahisələr ensiklopediyanın nəşrinə mənfi təsir göstərirdi. Heydər Əliyevin hakimiyyəti illərində Azərbaycan tarixinə, Azərbaycan dilinə, mədəniyyətinə dair elmi tədqiqatların aparılması və monoqrafiyaların nəşri xeyli artırıldı. Yeni-yeni əsərlər yazılaraq nəşr edilirdi. Azərbaycan tarixi və dilçilik sahəsində yazılmış bir sıra əsərlərə dövlət mükafatları verilmirdi. 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultaydan xeyli sonra belə bir jurnalın nəşrə başlaması öləziyən türkçülüyə yeni nəfəsin, təkanın verilməsi məqsədini daşıyırdı.

Türkoloji Qurultayın bütün nümayəndələrinin 1937-ci ilin repressiya maşınında məhv edildiyini, volyuntarizm dövründə Bəkir Çobanzadə, Hənəfi Zeynallı, Ruhulla Axundov kimi millətpərəst insanların bəraət aldığını, ancaq yenə də mərkəzin Azərbaycana milli məsələlərdə aman vermədiyini gözəl bilən Heydər Əliyev SSRİ rəhbərliyindəki şəxsi nüfuzundan istifadə edərək, milli oyanışın qılgıncılarını ədəbi nümunələrdə, tariximizin salnamələrində yaşatdı. [2]

1970-ci illərin əvvəllərində Bakıda kifayət qədər elmi sanbala malik “Türkologiya” jurnalının nəşrə başlaması böyük əzmin, fədakarlığın nəticəsi idi. “Türkologiya” jurnalının nəşrinə Kreml bir neçə dəfə etiraz etsə də, imperiya səlahiyyətliləri Heydər Əliyevin fədakarlığı qarşısında geri çəkilərək türk dünyasının birliyinə xidmət edən bu nəşrin qapanmasına nail ola bilmədilər. Bütün bunlar onu göstərir ki, siyasi ab-havanın imkan verdiyi məqamlardan Heydər Əliyev hər zaman milli kimlik və milli şüurun oyanışı üçün diplomatik tərzdə istifadə etməyi bacarmışdır.

Heydər Əliyev alimlərə Azərbaycan tarixinin müxtəlif dövrlərinin dərinindən araşdırılmasını tövsiyə edir, tarixçilərə müraciət edərək bildirirdi ki, qədim, orta əsrlər, həmçinin XVIII-XX əsrlər tariximiz istənilən səviyyədə yazılmayıb. Tarixçilərlə dəfələrlə görüşən Heydər Əliyev bu sahədə öz dərin narahatlığını ifadə edir, başqa respublikanın tarixçilərinin öz tarixlərini yaxşı yazdığını açıq şəkildə azərbaycanlı alimlərin nəzərinə çatdırır, onları da buna səsləyirdi. Heç şübhəsiz, bütün bu söhbət və nəsihətlərin ciddi təsiri olur, Azərbaycan tarixinə dair dəyərli əsərlər yazılaraq nəşr edilirdi.

Respublika rəhbəri Azərbaycan folklorunun dərinindən araşdırılmasını və tədqiq edilməsini tövsiyə edirdi, bu barədə danışan Heydər Əliyev yazıçıların VII qurultayındakı nitqində deyirdi: “Yurdun folkloru, müxtəlif el sənətləri, etimologiya, dil tarixi, hamısı küll halında öyrənilməlidir”. O, bu istiqamətdə tədqiqat işlərinin aparılmasını təşviq edir və əlverişli şərait yaradırdı. Heydər Əliyev Azərbaycan aliminə xüsusi diqqət yetirir, görkəmli alimlərin yubileylərini keçirir, onların məişət şəraitini yaxşılaşdırır, dövlətin yüksək orden və medalları ilə təltif olunmaları üçün təqdimatlar verir və bu təltiflərin həyata keçməsinə yüksək səviyyədə nail olurdu. Heydər Əliyevin hakimiyyəti illərində Azərbaycan müxtəlif ümumittifaq və beynəlxalq elmi məclislərin keçirildiyi məkana çevrilmişdi. Respublikada müntəzəm olaraq mötəbər elmi konqreslər, regional məsələlərə həsr olunmuş elmi konfrans və simpoziumlar keçirilirdi. Ölkəmizə səfər edən sovet və xarici ölkələrin alimləri Azərbaycan elminin nailiyyətləri, tarixi və mədəniyyəti ilə yaxından tanış olurdular. Heydər Əliyevin yürütdüyü siyasət sayəsində Azərbaycan 1970-80-ci illərdə inkişaf etməkdə olan ölkələrin xalqları üçün milli, mədəni və elmi inkişafda nümunə rolunu oynayırdı. Heydər Əliyev Azərbaycan alimlərinin beynəlxalq əlaqələrinin genişləndirilməsinə böyük əzmlə çalışırdı. Bilavasitə onun sayəsində azərbaycanlı alimlər beynəlxalq elmi konfrans və simpoziumlarda məruzələrlə çıxış edir, Azərbaycan elmini dünyada tanıdır və ölkəmizi ləyaqətlə təmsil edirdilər. [2]

Heydər Əliyev Azərbaycan alimlərini sovet sisteminin təzyiqlərindən xilas edərək öz himayəsinə alır, onlara dəyərli araşdırmalar aparmaq üçün hər cür şərait yaradırdı. Təqib olunanları bəzən özü tənqid edir, yeri gəldikdə danlayır, sanki Moskvaya hər şeyin nəzarət altında olduğunu bildirir, az sonra isə həmin şəxsləri yüksək elmi idarələrdə rəhbər vəzifələrə təyin edir, onlara hər cür şərait yaradır, hücumlardan qoruyurdu. Heydər Əliyevin hakimiyyəti illərində alim cəmiyyətində ən nüfuzlu və hörmətli şəxslərdən hesab edilirdi. Azərbaycan alimi maddi baxımdan tam təmin olunmuşdu. Onun yaşayış sarıdan hər hansı sıxıntısı demək olar ki, yox idi. Heydər Əliyev Moskvaya, SSRİ rəhbərliyinə dəvət edildikdən sonra da Azərbaycan elminə və aliminə olan qayğısını əsirgəməirdi. O, görkəmli azərbaycanlı alimləri səmimi şəkildə qəbul edir, öz tövsiyələrini verir, xalqın mənafeələrinin müdafiəsində ayıq olmalarının gərəkliliyini bildirirdi. Məsələn, erməni tarixçilərinin düşmən hesab etdikləri akademik Ziya Bünyadova diqqət və qayğı göstərir, qəbul edir, öz məsləhətlərini verirdi. Beləliklə, Azərbaycan xalqının böyük tarixi ərzində məktəb və maarifin ən yüksək inkişafı 1970-80-ci illərdə oldu. Xalqın maariflənməsinə xüsusi diqqət yetirən Heydər Əliyev başlıca söylərini büdcədən təhsilə və elmə ayrılan vəsaitlərin artırılmasına yönəltdi.

Ulu öndər Heydər Əliyevin xalqın tələbi ilə respublika rəhbərliyinə yenidən qayıdışından sonra, 1993-cü ilin iyunundan başlayaraq bütün sahələrdə olduğu kimi, elm sahəsində də tənəzzülün, təhlükəli, dağıdıcı meyillərin qarşısı alındı. Elmimizin inkişafı üçün əlverişli siyasi, iqtisadi, hüquqi mühit yaradıldı. Heydər Əliyevin milli müstəqillik, milli dövlət quruculuğu strategiyasında belə bir ideya əsaslandırıldı ki, dövlət müstəqilliyinin əbədiyyətinin, vətəndaş cəmiyyətinin demokratik inkişafının şəffaf və hamar yolu mütləq və mütləq milli elmdən, milli təhsildən keçməlidir. Azərbaycan elmi öz şanlı inkişafına görə məhz ulu öndərimiz Heydər Əliyevə minnətdardır. Xalqın təkidli tələbi ilə hakimiyyətə qayıdışından sonra

ictimaiyyət nümayəndələri ilə ilk görüş üçün Akademiyayı seçən, ilk görüşünü məhz Azərbaycan alimləri ilə keçirən Heydər Əliyevin bu addımı, heç şübhəsiz ki, onun elmə, intellektə, intellektual potensialın daşıyıcıları olan insanlara verdiyi böyük dəyərin ifadəsi idi. [3]

Ümummilli liderimiz Azərbaycanın fəlakətlərdən xilasını, ağır sosial-iqtisadi, siyasi-mənəvi böhrandan çıxarılması, ölkədə ictimai-siyasi sabitliyin bərqərar olması üçün atdığı addımlar, həyata keçirdiyi islahatlar zamanı ən böyük dəstəyi də elə ziyalılarımızdan aldı. Heydər Əliyev cəmiyyətin bütün sahələri kimi Azərbaycan elmini, təhsilini, mədəniyyətini də iflas təhlükəsindən qoruyaraq, bu sahələrdə dinamik inkişafı təmin etdi. Elm, mədəniyyət, ədəbiyyat, incəsənət xadimlərinin sosial müdafiəsinin təşkili istiqamətində atılan addımlar, dövlət büdcəmizdə baş verən artımlar hesabına bu sahələrə yönələn vəsaitlərin artırılması yeni bir intibah mərhələsinin əsasını qoydu. [4]

Bütün bu tövsiyələr Azərbaycan elminin inkişafına hesablanmış fərman və sərəncamlarla müşayiət olunmuş, Heydər Əliyev ölkəmizdə elmin inkişafı, elmi-texniki potensialın qorunub saxlanması, elm və təhsil sahəsində yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması, onlara qayğı göstərilməsi, cəmiyyətdə elmi işçilərin nüfuzunun artırılması sahəsində bir sıra mühüm qərarlar qəbul etmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 15 may 2001-ci il tarixli fərmanı ilə Elmlər Akademiyasına "Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası" statusu verilmiş, bununla da akademiyanın fundamental elmin inkişafında əldə etdiyi nailiyyətləri, Azərbaycan xalqının mədəni və mənəvi təşəkkülündə oynadığı rolu və akademik elmin ölkənin inkişafının əsas təminatçısı olduğunu bir daha təsdiqləmişdir. 30 mart 2001-ci il və 1 iyul 2002-ci il tarixli sərəncamlarla AMEA Rəyasət Heyəti və akademiyanın bütün işçilərinin əməkhaqları bir neçə dəfə artırılmış, 2002-ci ilin 12 avqustunda AMEA-nın Naxçıvan bölməsinin yaradılması haqqında tarixi sərəncam imzalanmış, böyük öndərimizin sədrliyi ilə Naxçıvan Ali Məclisinin iclas zalında bu bölmənin yaradılmasına həsr olunmuş müşavirə keçirilmişdir.

Azərbaycan elmində ümummilli liderin Milli Elmlər Akademiyasının statusu, Nizamnaməsi və AMEA prezidentinin təsdiqi haqqında 4 yanvar 2003-cü il tarixli fərmanı da xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Böyük öndərimizin bu addımı Milli Elmlər Akademiyası sistemində əsaslı islahatların aparılmasına, texniki bazanın modernləşdirilərək beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasına, dünya ölkələrinin elm sahəsində əldə etmiş olduğu ən mütərəqqi təcrübənin mənimsənilməsinə, elmi-tədqiqat institutlarında, mərkəzlərdə işin keyfiyyət əmsalının artırılmasına, elmi ictimaiyyətin diqqətinin cəmiyyət həyatı üçün xüsusi aktuallıq kəsb edən problemlərə yönəlməsinə geniş şərait yaratmışdır.

Ümummilli liderimizin yenidən hakimiyyətə qayıdırdan sonra elm sahəsində çalışan insanların, bütün ömrünü gənc nəslin maariflənməsinə həsr etmiş müəllimlərin sosial statusu yenidən yüksəldi. Tarixən ən şərəfli ictimai status sayılan alim-müəllim adının cəmiyyətdəki nüfuzu yenidən bərpa edildi. Dahi öndərin təhsil və elm sahəsində gördüyü misilsiz işlər bu gün ölkə başçısı möhtərəm İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir.

Ulu öndərin layiqli davamçısı - Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev hazırda elm və təhsil sahəsinə qayğını ardıcıl davam etdirərək elm sferası üçün mühüm olan bir sıra qərarlar qəbul etmişdir. Məhz bunun nəticəsidir ki, bu gün respublikamızda elm, təhsil sürətlə inkişaf etməkdədir, təhsilimizin dünya təhsil sisteminə inteqrasiyası üçün lazımı şərait yaradılıb. [4]

Prezident İlham Əliyevin fəaliyyəti nəticəsində elm və təhsil sahəsində işlərin qurulması ilə bağlı milli proqram hazırlanıb, müvafiq islahatlar həyata keçirilir. Buna misal olaraq Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında (AMEA) struktur islahatlarının aparılmasını göstərmək olar. Elmin, təhsilin inkişafı üçün dövlət büdcəsində nəzərdə tutulan vəsaitlərin ildən-ilə artırılması, bu sahədə çalışan müəllimlərin əməkhaqlarında, tələbə, magistr və aspirantların təqaüdlərində özünü göstərən əsaslı artımlar bu əhəmiyyətli sahəyə dövlət başçısı tərəfindən göstərilən qayğının bariz ifadəsidir. Xatırladaq ki, elmin inkişafına yönəldilən xərclər 2003-cü ildən sonra da Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə ildən-ilə artırılmış, təhsil ocaqlarının cari və əsaslı təmiri həyata keçirilmiş, yeni məktəb binaları inşa edilmişdir. Azərbaycan alimlərinin maddi durumunun yaxşılaşdırılması da dövlət başçısının daim diqqət mərkəzindədir. Onun "Alimlik dərəcələrinə görə vəzifə maaşlarına əlavələrin artırılması haqqında" müvafiq sərəncamları bunun əyani təzahürüdür.

1953-cü ildə Şamaxı rayonunun Pirqulu ərazisində müşahidə bazasının, sonralar isə rəsədxananın tikilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Rəsədxana o zamanki Azərbaycan EA Fizika və Riyaziyyat İnstitutunun tərkibində 1954-cü ildə yaradılmış Astrofizika şöbəsi, sonradan 1956-cı ildə Elmlər Akademiyasının Astrofizika Sektoru kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1960-cı ildən müstəqil elmi-tədqiqat institutu statusu ilə

Azərbaycan EA strukturuna daxil edilmişdir.

1960-1980-ci illərdə respublikada astrofizika ixtisası üzrə kadrların hazırlanması işinə böyük diqqət göstərilib. Bu məqsədlə 1976-cı ildə Heydər Əliyevin xüsusi tapşırığı ilə Azərbaycan Dövlət Universitetində Astrofizika kafedrası yaradılıb. 1973-cü ildə isə rəsədxananın nəzdində ŞAR-ın Batabat Bölməsi və 1997-ci ildə Ağdərə Astronomiya Stansiyası fəaliyyətə başlayıb. 1981-ci ildə Şamaxı Astrofizika Rəsədxanasına Azərbaycanın dahi astronomu Nəsirəddin Tusinin adı verilib. Azərbaycanda astronomiyanın inkişafındakı nailiyyətlərə görə Beynəlxalq Astronomiya İttifaqı 1970-2011-ci illərdə yeni tapılmış asteroidlərə “Azərbaycan”, “ŞAR”, “Nizami”, “Cavid”, “Müslüm Maqomayev”, “Tusi”, “Ayyubguliev” adları verib. Merkuri planetində bir kraterə “Nizami”, Marsda kraterə ŞAR-ın mərhum əməkdaşı “Nadir İbrahimov”, Ayda bir kraterə isə “Nəsirəddin Tusi” adları verilib. Hazırda kiçik göy cisimlərinə, eləcə də planetlərin kraterlərinə verilmiş adların 13-ü Azərbaycanla bağlıdır. Bütün bunlar, şübhəsiz ki, Azərbaycan astronomiya elminin uğurlarının göstəricisidir.

2009-2013-cü illərdə N.Tusi adına Şamaxı Astrofizika Rəsədxanasında, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin müvafiq sərəncamları əsasında yenidənqurma işləri aparılıb. Cənab Prezidentin Azərbaycan elminə göstərdiyi diqqət və qayğısı nəticəsində rəsədxananın yaşayış bölməsi tamamilə yenilənib. Prezident İlham Əliyev deyib: “Şamaxı Astrofizika Rəsədxanasının çox böyük tarixi vardır. Dünya miqyasında, elm aləmində çox böyük nüfuzu vardır. Bu rəsədxananın yenidən qurulması və burada gözəl şəraitin yaradılması məni çox sevindirir... Əminəm ki, uzun illər, onilliklər bundan sonra da bu rəsədxana Azərbaycan xalqına, Azərbaycan elminə xidmət göstərəcəkdir”.

2013-cü ildə ŞAR-ın tarixində ilk dəfə olaraq güzgülərin alüminiumlaşdırılması prosesi yerli mütəxəssislər tərəfindən aparılıb. Rəsədxanada yetişmiş alim və mütəxəssislər bu gün ABŞ, İsrail, Ukrayna, Rusiya, Türkiyənin elmi müəssisələrində fəaliyyətlərini uğurla davam etdirirlər. Şamaxı Astrofizika Rəsədxanasında bir sıra beynəlxalq və respublika səviyyəli simpozium və konfranslar keçirilib. ŞAR-ın fəaliyyəti dövründə rəsədxana əməkdaşları bir sıra aktual mövzular üzrə xarici ölkələrin astronomları ilə birgə işlər yerinə yetiriblər. Ötən il peşəkar mütəxəssislərimiz qara dəliklərin sayının ehtimal olunandan daha çox olduğunu müəyyən ediblər. Həmin araşdırma məşhur “The Astrophysical Journal”da dərc olunub.

Prezident İlham Əliyev proqram xarakterli nitqində Azərbaycanın inkişafında elmin rolunu bir daha xüsusi diqqətə çəkmişdir: “Akademiya Azərbaycanın intellektual elitası cəmlənib. Akademiyanın inkişafı Azərbaycanda elmin inkişafına birbaşa təsir göstərir. Əgər inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə nəzər salsaq görərik ki, həmin ölkələrin uğurlarının təməlinə ideya, fikir, innovasiya, elmi-texniki tərəqqi dayanır. Biz də ölkəmizdə müxtəlif istiqamətlərdə islahatlar apararkən müasirləşməyə üstünlük verir. Müasir dövlətin qurulması elmin inkişafı olmadan mümkün deyildir”. [4]

Ulu öndər Heydər Əliyevin müdrikliklə müəyyən etdiyi və həyata keçirdiyi elm siyasəti bu gün ölkə Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla və yaradıcılıqla davam etdirilir. Elmin inkişafına göstərilən yüksək diqqət eyni zamanda Azərbaycanın güclənməsinə, inkişafına, dünya miqyasında tanınmasına və layiqli yerinin təmin olunmasına xidmət edir.

Nəticə: Müasir dövlətin qurulması elmin inkişafı olmadan mümkün deyildir. Ulu öndər Heydər Əliyevin müdrikliklə müəyyən etdiyi və həyata keçirdiyi elm siyasəti bu gün ölkə Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla və yaradıcılıqla davam etdirilir. Elmin inkişafına göstərilən yüksək diqqət eyni zamanda Azərbaycanın güclənməsinə, inkişafına, dünya miqyasında tanınmasına və layiqli yerinin təmin olunmasına xidmət edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Heydər Əliyev: Təhsil. Bilik. Məktəb. (redaktor: Naxçıvanlı A., tərtibçi: İsmayılov Ə.) Bakı: Müəllim, 2006. – 400 s.
2. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir (çıxışlar, nitqlər, məktublar, müsahibələr, bəyanatlar).
3. Muradov F.İ. Böyük siyasətin uğurlu davamçısı. Bakı: 2003

HEYDƏR ƏLİYEVİN VƏ İLHAM ƏLİYEVİN QARABAĞIN, XÜSUSİLƏ ŞUŞA ŞƏHƏRİNİN TARİXİ COĞRAFIYASININ QORUNMASINDA VƏ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ TARİXİ ROLU

Orucova Suqra Əskər qızı

doktorant

Bakı Dövlət Universiteti

sugrau@mail.ru

ORCID-ID: 0000-0001-7735-6548

Xülasə: Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi dünyanın ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biridir. Qarabağın mənşəyi və inkişafının geniş tədqiqi böyük elmi maraq doğurur və siyasi əhəmiyyətə malikdir.

Hər bir ölkənin tarixində adı qızıl hərflərlə yazılan insanlar var. Azərbaycan xalqının ümummilliyə lideri adına layiq görülən görkəmli dövlət xadimi, siyasətçi Heydər Əliyevin adını burada vurğulamaq lazımdır.

Bütün həyatını xalqın parlaq gələcəyinə, Azərbaycanın çiçəklənməsinə həsr etmiş, tarixə ilk növbədə öz Vətəninə, xalqına, milli-mənəvi dəyərlərinə, dilinə, mədəniyyətinə və ədəbiyyatına sonsuz məhəbbəti, onların qorunub saxlanması və inkişafı naminə bütün dövrlərdə mübarizə aparmışdır.

Əgər biz Heydər Əliyevin fəaliyyətini tarixi coğrafiya ilə əlaqələndirsək, onu Qarabağın tarixi coğrafiyasının qorunmasında keçirdiyi siyasəti aydın şəkildə görə bilərik. Tezis əsasən bu istiqamətdə yazılmışdır. Tarixi coğrafiya müəyyən bir tarixi dövrdə bölgənin tarixi və coğrafi mövqeyini öyrənir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu mətnə müqayisəli təhlil metodundan istifadə ediləcəkdir.

14 iyul 1969-cü ildə Sov. İKP MK-nın birinci katibi seçildikdən sonra ümummilliyə lider Heydər Əliyev Qarabağın gözəl memarlıq abidələri və digər tarixi və memarlıq abidələri ilə zəngin olan Şuşa şəhərinin hərtərəfli inkişafının xüsusi diqqət yetirdi. Heydər Əliyev Azərbaycanda rəhbərlik etdiyi illər ərzində uzaqgörən daxili və xarici siyasəti ilə ölkənin nüfuzunu artırmış, hərtərəfli inkişafını təmin etmiş və müstəqilliyini əbədi və dönməz etmişdir. 1993-cü ildə müstəqil Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilmişdir.

Bu hadisələr bir daha sübut etdi ki, Heydər Əliyevin başladığı uğurlu siyasət nəticəsində bu gün bu yol İlham Əliyev tərəfindən layiqincə davam etdirilir. Bütün baş verən hadisələr bunu sübut edir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Qarabağ, Şuşa, Heydər Əliyev, İlham Əliyev, tarixi coğrafiya.

THE HISTORICAL ROLE OF HEYDAR ALIYEV AND ILHAM ALIYEV IN THE MAINTAINING AND DEVELOPMENT OF THE HISTORICAL GEOGRAPHY OF KARABAKH, ESPECIALLY THE CITY OF SHUSHA

Orucova S.A.

Abstract: The Karabakh region of Azerbaijan is one of the oldest cultural centers in the world. The extensive study of the origin and development of Karabakh is of great scientific interest and has political significance.

In the history of every country there are people whose name is written in gold letters. It is necessary to emphasize the name of the outstanding statesman, politician Heydar Aliyev, who was awarded the title of national leader of the Azerbaijani people.

He devoted his whole life to the bright future of his people, the prosperity of Azerbaijan, and fought in history primarily for his endless love for his homeland, People, national and spiritual values, language, culture and literature, for their preservation and development at all times.

If we connect Heydar Aliyev's activity with historical geography, we can clearly see his policy in protecting the historical geography of Karabakh. The work is written mainly in this direction. Historical geography studies the historical and geographical position of the region in a given historical period. It should be noted that in this thesis the method of comparative analysis will be used.

On July 14, 1969, after being elected First Secretary of the CPSU Central Committee, national leader Heydar Aliyev paid special attention to the comprehensive development of the city of Shusha, which is rich in beautiful architectural monuments and other historical and architectural monuments of Karabakh. During the years of his leadership in Azerbaijan, Heydar Aliyev, with his far-sighted domestic

and foreign policy, increased the country's prestige, ensured its comprehensive development and made its independence eternal and irreversible. In 1993 he was elected president of the Independent Republic of Azerbaijan.

1992 on May 8, lost Shusha was returned 28 years later, 2020 on November 8, under the leadership of our Supreme Commander-in-Chief. Reconstruction works started in Shusha. 2022 was declared the "Year of Shusha" by the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev. This significant event opened a new way to a comprehensive study of events from the founding of the city of Shusha to the modern era and reconstruction of the city. On June 15, after a one-by-one meeting of President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev and President of the Republic of Turkey Recep Tayyip Erdogan in Shusha in 2020, the "Shusha Declaration on allied relations between the Republic of Azerbaijan and the Republic of Turkey" was signed. It was on that day that a new stage of development of relations between Azerbaijan and Turkey began, which had one religion, language, history, culture and purpose.

These events proved once again that as a result of the successful policy started by Heydar Aliyev, today this path is being adequately continued by Ilham Aliyev. All the events that have taken place prove this.

Key words: Azerbaijan, Karabakh, Shusha, Heydar Aliyev, Ilham Aliyev, historical geography.

Giriş

Hər bir ölkənin tarixi coğrafiyası onun inkişafı üçün önəm daşıyır. İlk öncə tarixi coğrafiya elmi barəsində məlumat vermək yerinə düşərdi. Tarixi coğrafiya elmi müəyyən tarixi dövrdə bu və ya digər ərazinin, ölkənin tarixi və coğrafi vəziyyətini öyrənir. Tarixi coğrafiya bizim tarixi anlayışlarımızı xronoloji baxımdan konkretləşdirir və onları müəyyən ərazilərlə əlaqələndirir. Buna görə də, tarixi coğrafiya bu və ya başqa ölkənin tarixinin müxtəlif inkişaf dövrlərindəki fiziki, iqtisadi, siyasi coğrafiyasının xarakteristikasını açıqlayır [3, 5].

Qarabağın tarixi coğrafiyasından bəhs edərkən qeyd etmək lazımdır ki, Qarabağ adı ilk dəfə mənbələrdə 1300 il bundan əvvəl işlənmişdir. "Qarabağ" əvvəllər bir tarixi-coğrafi anlayış kimi konkret məkan bildirmiş, sonra isə Azərbaycanın geniş coğrafi ərazi məfhumuna çevrilmişdir. Qarabağ vilayətində salınan birinci şəhər Tərtər çayının üstündə və Kür çayının üç ağaqlığında olan Bərdə şəhəridir [1, 6]. Qarabağ xanlığının vəziri olmuş Mirzə Camal Cavanşir "Qarabağ tarixi" (1847) əsərində Qarabağın sərhədlərini belə təsvir edir: "Qarabağ vilayətinin sərhədləri belədir: Cənub tərəfdən Xudafərin körpüsündən Sınıq körpüyə qədər-Araz çayıdır. İndi (Sınıq körpü) Qazax, Şəmşəddil və Dəmirçi-Həsənli cammatı arasındadır və Rusiya dövləti məmurları onu rus istilahlı ilə krasnı most, yəni Qırmızı körpü adlandırırlar. Şərq tərəfdən Kür çayıdır ki, Cavad kəndində Araz çayına qovuşaraq gedib Xəzər dənizinə tökülür. Şimal tərəfdən Qarabağın Yelizavetpolla sərhədi Kür çayına qədər –Goran çayıdır və Kür çayı çox yerdən Araz çayına çatır. Qərb tərəfdən Küsbək, Salvartı və Ərikli adlanan uca Qarabağ dağlarıdır".

Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti Kiçik Qafqazın cənub-şərq hissəsində yerləşir. (10 noyabr 2020-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev xalqa müraciətində Dağlıq Qarabağın statusunun ləğv olunduğunu bildirdi. Beləliklə, hazırda "Dağlıq Qarabağ" termini siyasi-coğrafi termin kimi istifadə edilmir). Ərazisi dağlıqdır. Sahəsi 4 min 392 kv. kilometrdir. Vilayətin ərazisi şimaldan cənuba 120 km, şərqdən qərbə 35-60 kilometrdir. DQMV-nin tərkibinə beş inzibati rayon- Əskəran, Hardrud, Mardakert, Martuni və Şuşa daxildir [4, 3].

Tarixdə bir çox hadisələr baş verir, bəzi şəxsiyyətlər tarixdə iz qoyacaq işlər görür. Azərbaycan xalqının tarixində və taleyüklü məsələlərin həllində müstəsna xidmətləri olan tarixi şəxsiyyətlər, görkəmli siyasət və dövlət adamları çox olmuşdur. Belə tarixi şəxsiyyətlər içərisində Azərbaycan xalqının ümummilli lideri adını qazanmış görkəmli dövlət xadimi, dünya miqyaslı siyasətçi Heydər Əliyevin xüsusi rolu vardır. Heydər Əliyevin fəaliyyətini tarixi coğrafiya ilə əlaqələndirsək bu zaman görə bilərik ki, Qarabağın tarixi coğrafiyasının qorunmasında onun fəliyyəti əvəzsizdir. Bu məqalə əsasən bu istiqamətdə yazılıb. Hər şeydən öncə ümummilli liderimiz H.Ə.Əliyev 1974-cü ildə AMEA-nın aparıcı alimləri ilə görüşü zamanı çox uzaqgörənliklə söyləmişdir ki, «Azərbaycanın qədim şəhərlərinin və rayonlarının tarixi öyrənilməlidir... xalq, gərək daim öz kökünü xatırlasın... tariximizin hər bir səhifəsi bizim üçün əzizdir... Tarixçilərimiz, tariximizi olduğu kimi qəbul etməli, dərk etməli, qiymətləndirməli və obyektiv tədqiq etməlidir». Bu baxımdan yazılan mətn önəm daşıyır.

Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illərdə uzaqgörən daxili və xarici siyasəti ilə ölkənin

nüfuzunu artırmış, hərtərəfli inkişafına nail olmuş, müstəqilliyini əbədi və dönməz etmişdir. Qeyd edək ki, Azərbaycanın tanınmış mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Şuşanın dağıdılmasının qarşısının alınması və şəhərin dirçəldilməsi Heydər Əliyevin 1969-cu ildə hakimiyyətə gəlməsindən sonra mümkün olub. Ümummillə liderin siyasi hakimiyyətə gəlməsi ilə Azərbaycanda tarixi, arxeoloji, memarlıq abidələrimizə biganə münasibətə son qoyuldu, qədim və zəngin tarixə malik xalqımızın gələcəyinə inam artdı. Tarixi həqiqətlərimizin öyrənilməsinə, təbii sərvətlərimizə, maddi-mədəni abidələrimizə münasibət dəyişdi. Heydər Əliyevin Azərbaycan tarixinin, arxeologiyasının, etnoqrafiyasının inkişafının ayrı-ayrı aspektləri üzrə fəaliyyəti bu gün də alimlərin ciddi araşdırmaya ehtiyacı olan tədqiqat mənbəyidir. Şuşa coğrafi mövqeyinə və Azərbaycanın ən böyük mədəni, iqtisadi və inzibati mərkəzlərindən biri kimi tarixi əhəmiyyətinə görə Qarabağ regionunda əsas şəhərdir. Qeyd edək ki, 1982 - ci il iyulun sonu-avqustun əvvəlində Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi Heydər Əliyevin səfəri zamanı bir çox mühüm hadisələr baş verib. Heydər Əliyev Molla Pənah Vəqif adına poeziya festivalında və Xurşudbanu Natəvanın abidəsinin açılışında iştirak etmişdir [6]. Şuşa şəhərinə həmişə diqqət və qayğı göstərən Heydər Əliyev səfər zamanı şəhərin qədim landşaftlarının və tariximizin qorunmasının vacibliyini xüsusi qeyd edib. Ulu öndər Qarabağın tarixi şəxsiyyətlərinin xatirəsinin əbədiləşdirilməsində mühüm rol oynamışdır.

1993-cü ildə müstəqil Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilən Heydər Əliyev siyasət aləmində çox güclü, səriştəli və təcrübəli müdrik dövlət xadimi kimi qısa bir müddət ərzində xarici siyasət sahəsində böyük dönüş yaratdı. Təkcə belə bir faktı göstərmək kifayətdir ki, hələ on ildən artıq bundan əvvəl Brazilyanın "Planetin səsi" qəzeti doqquz dövlətin jurnalistlərinə "dünyanın hansı üç super siyasətçisinin adını çəkə bilərsiniz" sualını vermiş və altı dövlətin jurnalistləri birinci olaraq ümummillə lider Heydər Əliyev adını çəkmişdir.

Ermənilər XX əsrin 80-ci illərindən balayaraq azərbaycanlıları sıxışdırmaya başladılar. Elə həmin il I Qarabağ müharibəsi başladı [2, 34]. Birinci Qarabağ müharibəsi nəticəsində Azərbaycan torpaqlarının 20 faizi işğal edildi. Lakin 44 günlük müharibədən sonra Azərbaycan xalqına qarşı işğalçılıq siyasətinə son qoyuldu. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin səmərəli siyasəti nəticəsində qələbə əldə edildi. Vətən torpaqlarını işğaldan azad edən rəşadətli və müzəffər Ordumuzun həyata keçirdiyi uğurlu hərbi əməliyyatlar nəticəsində Ermənistan Respublikasının silahlı qüvvələri darmadağın edilərək, canlı qüvvə və texnika sarıdan böyük itkilər verərək geri çəkilməyə məcbur olmuşlar [7]. Bu hadisələr bir daha sübut etdik ki Heydər Əliyevin başladığı uğurlu siyasətin nəticəsi olaraq bu gün İlham Əliyev tərəfindən bu yol davam etdirilərək nailiyyətə yerinə yetirildi.

Bu günlərin əhəmiyyəti böyükdür. Bu qısa müddət ərzində abidələrimiz, dağıdılmış evlərimiz, çöllərimiz, bağlarımız xilas edildi. Fikrimcə, nəhayət deyə bilərik ki, bu qələbə Azərbaycan xalqının, onun liderinin və ordusunun qüdrətini dünyaya nümayiş etdirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, hamı bilməlidir ki, Qarabağ Azərbaycanın bir hissəsidir.

1992-ci il 8 mayda itirdiyimiz Şuşa 28 il sonra 2020-ci il 8 noyabrda Ali Baş Komandanımızın rəhbərliyi ilə geri qaytarıldı. Şuşa şəhərində yenidən qurma işləri başlandı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən 2022-ci il "Şuşa İli" elan edilmişdi. Bu əlamətdar hadisə Şuşa şəhərinin yaranmasından müasir dövrə və şəhərin yenidən qurulmasına qədər hadisələrin hərtərəfli öyrənilməsinə yeni yol açdı. İyunun 15-də 2020 ildə Şuşada Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin və Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın təkbətək görüşündən sonra "Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında Şuşa Bəyannaməsi" imzalanmışdır. Məhz həmin gün dini, dili, tarixi, mədəniyyəti və məqsədi bir olan Azərbaycan və Türkiyə arasındakı münasibətlərin yeni inkişaf mərhələsi başladı.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin qəbul etdiyi sərəncamda qeyd olunur ki, Şuşa şəhərinin "Mədəniyyət Paytaxtı" elan edilməsinin məqsədi Şuşa şəhərinin tarixi simasını, keçmiş şöhrətini bərpa etmək, ənənəvi zəngin mədəni həyata qovuşmaq, eləcə də şəhəri Azərbaycanın çoxəsrlik zəngin mədəniyyətinin, memarlığının və şəhərsalma sənətinin şah əsəri kimi beynəlxalq aləmdə tanıtmadır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamına uyğun olaraq öz torpaqlarından qovulmuş bütün insanlar öz vətənlərinə qayıdacaqlar.

"Şuşa Azərbaycanın nadir mədəniyyət mərkəzlərindən biridir. Təbii ki, milli memarlığımızın gözəlliyi və əzəməti ilə seçilən bir şəhərdir. Bu onun sənətinin qiymətli bir abidəsidir. Milli və mənəvi dəyərlərimizi və musiqi ənənələrimizi hər zaman qoruyub saxlayan Şuşa Qarabağ xanlığının mərkəzi

olmaqla zəngin yol keçib, özünü ölkənin həyatında xüsusi rol oynamış mühüm iqtisadi, siyasi və mədəni əhəmiyyətə malik şəhər kimi təsdiq etmişdir. O, Azərbaycan muğamının beşiyi kimi tanınır". - bu sözləri Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev deyib.

Nəticə

Tədqiq olunan mətnin fərqli bir xüsusiyyəti onun tarixi coğrafiya baxımından təhlilidir. Şuşa coğrafi mövqeyinə və Azərbaycanın ən böyük mədəni, iqtisadi və inzibati mərkəzlərindən biri kimi tarixi əhəmiyyətinə görə Qarabağ regionunda əsas şəhərdir. Şairlərimiz uzun illər gözəl Qarabağ və onun musiqi və poeziya beşiyi olan Şuşa haqqında şeirlər yazmışlar. Bu gün hər bir vətəndaş Şuşanın şərəfinə şeirlər yazır. Çünki Şuşa təkcə Azərbaycanın deyil, bütün Qafqazın incisi olmaqla mədəniyyətimizin beşiyidir. Bu gün Şuşa şəhəri öz tarixi və mədəni simasını bərpa edir. Hazırda şəhər bütövlükdə yenidən qurulur. Azərbaycan hökuməti bölgənin qədim tarixinin bütün izlərinin və irsinin qorunmasına böyük diqqət yetirmişdir. Son olaraq bunu qeyd etmək istərdim ki, məqalənin əsas məqsədi ümumilli lider Heydər Əliyevin başladığı siyasət Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən yerinə layiqincə yetirilmişdir və yetirilməyə davam edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Qarabağ C. "Qarabağ Tarixi". Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1959.
2. Nağı A. Qarabağ müharibəsi: qısa tarix. Bakı: 2014.
3. Pirişev V. "Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası". Bakı: Müəllim, 2006.
4. Алиев, И. "Нагорный Карабах: История. Факты. События". –Баку, ЭЛМ, 1989.
5. Кузнецов О. Война и Мир: Карабах полгода спустя. Москва: IRS- Наследие, 2021.
6. "Şuşa mədəniyyətinin inciləri" – Vaqifin məqbərəsi

<https://medeniyyet.az/page/news/61303/Susa-medeniyyetinin-incileri-%E2%80%93-Vaqifin-meqberesi.html> 24-12-2023

7. 44 gün sürən Vətən Müharibəsi (II Qarabağ müharibəsi). Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorluğunun məlumatı / Elektron resurs / URL:<https://genprosecutor.gov.az/az/page/azerbaycan/i-ve-ii-qarabag-muharibesi/44-gun-suren-veten-muharibesi-ii-qarabag-muharibesi> 23.12.23

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANDA DÖVLƏT QURUCULUĞU

Şirinova Nəhayət Məhəmməd qızı
müəllim, ictimaiyyətçi-yazar
ADPU-nun Quba filialı
nehayet.sirinova@mail.ru

Xülasə: Günü-gündən dəyişən, inkişaf edən, qloballaşma dövrünün tələbləri ilə ayaqlaşan dövlətimiz, müasir Azərbaycanımız hər kəsə bəllidir ki, nəhəng siyasət adamı, dünya şöhrətli lider, Azərbaycan xalqının böyük oğlu, Ümummili Lider Heydər Əlirza oğlu Əliyevin şah əsəridir. Bütün sferalarda gedən dəyişikliklər dünyada vətəndaş cəmiyyətinin qurulmasını təmin edən əsas amillər məhz bu ideyaların real və məntiqli nəticəsidir. İşimizin əsas qayəsi isə bu problemlərin içindən mükəmməl, saf, təmiz, vətənpərvər, insani keyfiyyətləri özündə cəmləyən əsl vətəndaş, əsl şəxsiyyət yetişdirmək və müasir, müstəqil, azad və ən əsası tam, bütöv Azərbaycanın vətəndaşı olaraq ömür etməyimiz idi. Yenilənən və çiçəklənən ölkəmizin əsas maraqlarından biri də elə budur. Bütün bu yolları məhz Ulu Öndərin bizə miras qoyduğu o rəvan yol xəritəsi bələdçimiz oldu.

Açar sözlər: Ulu Öndər, şəxsiyyət, xalq, faktor, təlim-tərbiyə, müstəqillik.

Summary: It is known to everyone that our state, our modern Azerbaijan, which is changing from day to day, developing and keeping up with the demands of the globalization period, is the masterpiece of a great politician, a world-famous leader, the eldest son of the Azerbaijani people, National Leader Heydar Alirza oglu Aliyev. Changes in all spheres are the real and logical result of these ideas, the main factors that ensure the establishment of civil society in the world. The main goal of our work was to raise a perfect, pure, clean, patriotic, humane quality of a true citizen, a true personality, and to live as a citizen

of modern, independent, free and, most importantly, complete, whole Azerbaijan. This is one of the main interests of our renewed and prosperous country. All these roads were our smooth road map guide that the Great Leader bequeathed to us.

Key words: Great Leader, personality, people, factor, education, independence.

Резюме: Всем известно, что наше государство, наш современный Азербайджан, который меняется изо дня в день, развивается и идет в ногу с требованиями периода глобализации, является шедевром великого политика, всемирно известного лидера, старшего сына азербайджанского народа, общенациональный лидер Гейдар Алирза оглы Алиев. Изменения во всех сферах являются реальным и закономерным результатом этих идей, основных факторов, обеспечивающих становление гражданского общества в мире. Основная цель нашей работы заключалась в том, чтобы воспитать совершенные, чистые, патриотические, гуманные качества настоящего гражданина, настоящей личности и жить как гражданин современного, независимого, свободного и, самое главное, полноценного, целого Азербайджана. . Это один из главных интересов нашей обновленной и процветающей страны. Все эти дороги были нашим гладким путеводителем, завещанным нам Великим Вождём.

Ключевые слова: Великий Лидер, личность, народ, фактор, образование, независимость.

Azərbaycan xalqının qurucusu, Dahi Ulu Öndər Heydər Əliyev deyirdi: *“Gələcək inkişaf yolu və güclənən Azərbaycanın taleyi əsl şəxsiyyət kimi yetişmiş, formallaşmış gənclərin çiyinlərindədir”*.

[İlham Heydər oğlu Əliyev. Doxsan altıncı nəşr. Azərnəşr-Bakı 2019]

O, gənclər ki, ölkənin ictimai-siyasi, sosial, və s. sahələrində böyük sürətlə inkişaf edən və müasirliyə doğru yol alan, ümumilikdə inkişafa doğru gedən bütün sahələrdə olan irəliləyişlər cəmiyyətdə və bütövlükdə dünyada yaratdığı dəyişiklikləri, onların müsbət və mənfi cəhətlərinin ətraflı müzakirə edərək gələcək ümidləri və perspektivləri müəyyən etməyi əsas məqsədlərindən birinə çevirərək inkişaf edən xətt üzrə irəliləməkdədirlər. Biz də öz prizmamızdan Ulu Öndər Heydər Əliyev və Azərbaycanda dövlət quruculuğunun keçdiyi o şərəfli yola nəzər salaıq. Bir Azərbaycan gəncinin bu şərəfli yola ekskursiyasını təqdim edirəm.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev də öz xalqının tarixində müstəsna rola malik və ən mürəkkəb şəraitdə xalqın xilaskarlıq missiyasını üzərinə götürmüş bənərsiz dövlət xadimlərindən biridir. Onun istər sovet dövründə Azərbaycana rəhbərliyi, istərsə də müstəqillik illərində Azərbaycana rəhbərliyi belə bir aydın və istisnasız qənaətə gəlməyə imkan verir. Hər iki rəhbərlik dövründə Heydər Əliyev Azərbaycanı inkişafının çox yüksək səviyyəsinə qaldıra bildi. Amma sovet dövründən fərqli olaraq, XX əsrin sonlarında Heydər Əliyev əvvəlcə müstəqil Azərbaycanı qurdu və sonra da onu inkişafının yüksək səviyyəsinə çatdırdı.

Heydər Əliyevin respublika hakimiyyətinə qayıtdıqdan sonra əldə etdiyi uğurlarının tarixi qiymətləndirilməsini aparıcılar haqlı olaraq belə bir suala da cavab tapmağa çalışırlar: Heydər Əliyevin bu uğurlarının səbəbi nə idi? Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi ilə tarixi şərait dəyişdimi? Bu uğurlar tarixi inkişafın obyektiv zərurətindən irəli gəlirdi, yoxsa Heydər Əliyev kimi böyük şəxsiyyətin tarixdəki rolunun real həqiqətə çevrilməsindən doğurdu?

Heydər Əliyevi başqa siyasətçilərdən fərqləndirən başlıca xüsusiyyət ən mürəkkəb vəziyyətdə belə bəlkə də çoxlarının görə bilmədiyi ən doğru, ən təsirli vasitələri tapıb qarşıda dayanan vəzifələrin yüksək icrasına nail ola bilməsi idi. Belə bir keyfiyyət, sözsüz ki, həm nəzəri biliklərin, həm də zəngin siyasi təcrübənin olmasını zəruri edir. Ən adi təhlil göstərir ki, Heydər Əliyev bunlardan başqa həm də güclü duyuma, incə siyasi intuisiyaya da malik idi. Geniş dövlətçilik təcrübəsi, bir də dərin analitik təfəkkür bu siyasi duyum və intuisiya ilə birləşərək onun nadir dövlət xadimi kimi tanınmasını şərtləndirirdi. Heydər Əliyev dünya miqyasında siyasətçiliyi sənətkarlıq səviyyəsinə qaldıran şəxsiyyətlərdən biri idi və onun bu istedadı dünyanın tanınmış siyasətçiləri tərəfindən də etiraf edilirdi.

"Azərbaycanın varlığı bizim ən böyük tarixi sərvətimiz, bütün azərbaycanlıların qazandığı ən böyük nailiyyətdir". [Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Milli-Mənəvi dəyərlərimizlə bağlı fikirləri. Bakı. Kitab "Şans Mətbəə LTD" səh. 119]

Ötən əsrdə xalqımızın dünya siyasi arenasına bəxş etdiyi fenomenal nadir şəxsiyyət olan ümummilli lider Heydər Əliyevin sayəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin əsasını qoyduğu milli dövlətçilik düşüncəsi müstəqil Azərbaycan dövlətinin reallığına çevrilib. Ən vacibi Ümummilli Liderimizin böyük fədakarlıqları hesabına ata-babalarımızın qurub-yaratdığı dövlətin sarsılmazlığı, demokratik yüksəlişi, Azərbaycanın müstəqilliyinin əbədiliyi, daimiliyi, dönməzliyi təmin edilib. Ulu Öndərin Azərbaycanın sosial-iqtisadi, siyasi, hərbi və mədəni yüksəlişi üçün həyata keçirdiyi tədbirlər, milli şüurun oyanışı istiqamətində gördüyü böyük işlər olmasaydı, biz bu gün Azərbaycanın müstəqil xəttə malik suveren dövlət kimi mövcudluğundan danışa bilməzdik.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin işləyib hazırladığı və mərhələ-mərhələ reallaşdırdığı "Əsrin müqaviləsi" milli neft strategiyası Azərbaycana böyük siyasi və iqtisadi dividendlər gətirir. Ölkənin strateji əhəmiyyətli sahələrinin inkişafına, bütün sahələrdə genişmiqyaslı islahatların aparılmasına geniş imkanlar açmışdır.

Hazırda Azərbaycanda bu möhtəşəm strategiyanın real nəticələrini görürük. "Əsrin müqaviləsi" çərçivəsində Bakı –Tibilisi Ceyhan neft boru kəməri Azərbaycanı inkişaf etmiş Qərbi ölkələri ilə daha sıx birləşdirir. Ölkəmizin iri beynəlxalq layihələrdə iştirakı, Böyük İpək Yolunun bərpası, TRASEKA nəqliyyat dəhlizinin həyata vəsiqə alması da ümummilli liderimizin çox böyük xidmətlərindəndir.

Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında hazırlanaraq 1995-ci ilin noyabrında ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul edilmiş müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitusiyası ölkənin gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirməklə bərabər, insan hüquq və azadlıqlarının təminatını dövlətin ali məqsədi kimi ön plana çıxarmışdır. Respublikamız insan hüquq və azadlıqlarının, demokratik təsisatların təminatı ilə bağlı mühüm beynəlxalq konvensiyalara, sazişlərə qoşulmuşdur. Heydər Əliyevin hələ 1993-cü ildən tətbiqinə moratorium qoyulduğu ölüm hökmü 1998-ci ildən tamamilə ləğv edilmiş, bununla da Azərbaycan Şərqdə bu qətiyyətli və tarixi qərarı qəbul edən ilk ölkə olmuşdur.

Yüksək humanizmə söykənən bu addım Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunu yüksəltmiş, 2001-ci ilin 25 yanvarında müstəqil respublikamız Avropa Şurası kimi .mötəbər beynəlxalq təşkilata tamhüquqlu üzv qəbul edilmişdir. Bu təşkilatla səmərəli əməkdaşlıq Azərbaycanın milli qanunvericiliyinin Avropa standartlarına uyğunlaşdırılmasına ciddi təkan vermişdir.

Ulu Öndər deyirdi-"*Biz Azərbaycanda demokratik respublika quraraq, sivilizasiyalararası cəmiyyət uğrunda mübarizə apararaq ümumi dünyəvi, bəşəri dəyərlərin hamısından istifadə etməliyik. Çalışmalıyıq ki, Azərbaycan uzun illərdən sonra, ilk dəfə müstəqilliyini qazandıqdan sonra, bütün dünyaya öz tarixi nailiyyətlərini, milli ənənələrini nümayiş etdirə bilsin*"

Qloballaşan dünyamızda şəxsiyyət və onun inkişafı modelini yaradaraq tərtib etmək və üzərində işləmək günün prioritetidir. Bəli digər sahələrdə gedən inkişaf sanki insan faktoruna olan marağı bira azaltmışdır. Amma bizim xalq olaraqda milli-mental dəyərlər toplumumuzda da bu nüans ön plandadır. Cəmiyyət bizdən yetkin, intellektual səviyyəli, dolğun təfəkkürlü fərdlər tələb edir .Belə ki, Ulu Öndər Heydər Əliyevin ən çox diqqət ayırdığı sahələrdən biri də elə təhsil, elm sahəsi olmuşdur. Bütün bunları müşahidə edən beynəlxalq dərəcəli ekspertlər də bunu öz yazılarında deyirdilər.

"Elm və təhsilin inkişafı bütün dünyada vətəndaş cəmiyyətinin yaradılmasını təmin edəcək və bizim nəsil var gücü ilə bu prosesi dəstəkləməyə çalışacaqdır ki, bizə də belə bir cəmiyyətdə yaşamaq nəsisib olsun. Və bütün bunlara yalnız güclü ideologiya yolu ilə çatmaq olar. Azərbaycan gəncliyi xoşbəxtkdir ki, onların Heydər Əliyev kimi bir strateqləri vardır. Mən bu insana xüsusi pərəstij edirəm"

[Professor Eden Mamut, Qara dəniz Universitetləri Şəbəkəsi, Rumıniya 2019]

Bütün sahələrdə olduğu kimi bu sahədə də mükəmməl nəticələrə yiyələnmək, yüksək inkişafa sahib olmaq üçün birlik nümatışinə çıxmaq önəmlidir. Hamı şəxsiyyətin formalaşmasına öz qatqısını verməlidir. Təlim-tərbiyənin rolu ümumiyyətlə üstündür. Bütün gücümüz bu yolda səfərbər olmalıdır və ümid edirik ki, mükəmməl bir yüksəlişlə üz-üzəyik.

Elə bir sahə yoxdur ki, orda Heydər Əliyev dəsti xatti olmasın. Bunlardan biri və daha mükəmməli isə ordu quruculuğu və hərbi sahəsi idi.

Azərbaycan Ordusunun formalaşdırılması sahəsində Heydər Əliyevin tarixi fəaliyyətinin ilk addımları Naxçıvanda atıldı. Bu böyük dövlət xadiminin muxtar respublikadakı qısa fəaliyyəti bir daha göstərdi ki, məsqədyönlü, milli maraqları qoruyan siyasət yeridilməsi, xalqın milli maraqlar ətrafında

birleştirilməsi ən mürəkkəb vəzifələri belə həyata keçirməyə imkan verir. Heydər Əliyev parlaq zəkası və bənzərsiz təşkilatçılıq qabiliyyəti ilə həm Naxçıvanın erməni təcavüzündən müdafiəsini, həm də burada milli hərbi hissənin sağlam əsaslar üzərində formalaşmasını təmin etdi və bununla da respublikanın iqtidarında olan qüvvələrə də dövlətçilik nümunəsi göstərdi.

Ordu quruculuğunun səmərəliliyinə nail olunmasının başlıca şərtlərindən birini Heydər Əliyev xalqın qüvvəsinə arxalanmaqda, xalqla vəhdətdə görürdü. O, xalqın gücü qarşısında hər cür qüvvənin sönük olduğunu təsdiq edir və öz fəaliyyətinə də ən böyük dəstəyi xalqın etibarında və etimadında görürdü. Ölkə həyatının ən böyük problemlərinin həllində də o, məhz xalqın gücünə arxalanırdı və ölkə həyatının mürəkkəb anlarında da xalqı ayağa qaldırmağı və milli mənafeələr ətrafında onu səfərbər etməyi bacarırdı.

İstər səfərbərlik işindəki, istərsə də bütövlükdə ordu quruculuğundakı nöqsanların aradan qaldırılmasında kadrların tərbiyələndirilməsi, seçilməsi, yerləşdirilməsi Heydər Əliyevə görə böyük əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri idi. O, dəfələrlə hərbi hissələrə səfər etdi, hərbi hissələrin xidmət həyatı ilə yaxından tanış oldu, əsgər və zabitlərin qayğıları ilə maraqlandı. Heydər Əliyev peşəkarlıqla bərabər, mənəviyyət saflığını, əqidə bütövlüyünü, vəzifə borcuna sadıqlıyı zabit kadrlarının başlıca keyfiyyətləri hesab edir və buna nail olunmasını da ordu quruculuğunun ümdə vəzifələrindən biri sayırdı.

Ulu öndər Heydər Əliyevin 1969-cu ildə hakimiyyətə gəlişindən sonra müstəsna xidmətləri sayəsində ölkəmizdə hərbi kadrların hazırlanması prosesi geniş vüsət almışdır. Ümummilliyet liderin təşəbbüsü ilə Bakıda Cəmişid Naxçıvanski adına Hərbi Məktəb yaradılmışdır. O zaman bu qərarı vermək böyük cəsarət tələb edirdi. Azərbaycanda milli hərbi kadr hazırlığı üçün baza rolunu oynayacaq məktəbin yaradılmasına o vaxtkı SSRİ rəhbərliyi laqeyd yanaşa bilməzdi. Həmin dövrdə bir-birinin ardınca Moskvadan Bakıya göndərilən komissiyalar Azərbaycanda belə bir hərbi məktəbə ehtiyac olmadığını əsaslandırmağa çalışsalar da, Ümummilliyet Liderin mahir diplomatiyası və uzaqgörən siyasəti bu cəhdlərin qarşısını almış, həmin məktəbin fəaliyyəti Azərbaycanda hərbi sənətinə marağın güclənməsinə, azərbaycanlı zabit kadrların hazırlanmasına gətirib çıxarmışdır. Təsədüfi deyil ki, C.Naxçıvanski adına Hərbi Məktəb Azərbaycan müstəqilliyini bərpa edəndən sonra ordu quruculuğunda əsas bazalardan birinə çevrildi.

Ulu Öndər deyirdi: "Biz Cəmişid Naxçıvanski adına Hərbi Liseyin ilk bünövrə daşlarını qoyanda o bizim üçün nəzəriyyə deyildi, böyük gələcəyə, Azərbaycanın gələcəyinə baxış idi. Azərbaycanın milli zabit kadrlarının hazırlanması üçün ilk uğurlu addımlar idi. Biz bu addımları atarkən düşünürdük ki, zaman gələcək, Azərbaycan xalqı öz milli azadlığına qovuşacaq, öz dövlət müstəqilliyini əldə edəcək, müstəqil Azərbaycan dövləti yaranacaq. Yarandı da. Məhz bugünkü müstəqilliyimizə görə mən bu məktəbi yaratdım, yaşatdım, böyütdüm. Bilirsiniz, sizə səmimi deyirəm, C.Naxçıvanski adına lisey mənim üçün bir övladdır. Ona öz övladım kimi baxıram və nə qədər yaşayırsansa, ona bax, bu cür baxacağam".

Ulu Öndər Heydər Əliyev Ordu haqqında söylədiyi "Hər bir müstəqil dövlətin ordusu dövlətin əsas atributlarından biridir", "Biz müstəqil dövlətik. Müstəqil dövlətin özünəməxsus qüdrəti olmalıdır. Bu qüdrətin əsasını xalq və onun bir hissəsi olan ordu təşkil edir", "Ordunun qüdrətini, onun döyüş qabiliyyətini, qələbə iradəsini təşkil edən döyüşçülərin vətənpərvərlik hissəsidir. Hər bir əsgər, zabit, döyüşçü vətənpərvərlik hissini, Vətəna, torpağa, müstəqil dövlətimizə, xalqımıza sədaqət hissini hər şeydən üstün tutmalıdır. Məhz bu keyfiyyətləri özündə cəmləşdirən, əks etdirən Azərbaycan Ordusunun döyüşçüsü ordumuzu möhkəmləndirə bilər və hər an qələbəyə nail ola bilər", "Orduda xidmət etmək hər bir azərbaycanlının şərəfli borcudur. Orduda xidmət edən, əsgərlik borcunu yerinə yetirən gənclər xalqımızın, cəmiyyətimizin içərisində hörmətli, dəyərli insanlardır. Həyatını bu şərəfli peşəyə - ölkəni, Vətəni qorumaq peşəsinə həsr edən zabitlər, hərbcilər Azərbaycan xalqının daim hörmət və ehtiramını qazanacaqlar", "Ordu xalqın bir hissəsidir. Xalqla ordunun birliyi həmişə dövlətin də qüdrətini təmin edir, orduya daha çox güc verir, xalqın da öz ordusuna daha çox etibar etməsinə əsas verir".

Beynəlxalq arenanın belə gözündən yayınmayan bu siyasi gedişləri izləyən ABŞ-ın sabiq Prezidenti Bill Klinton deyirdi: "Demokratiya və bazar iqtisadiyyatı yolu ilə gedən müstəqil dövlət kimi Azərbaycanın son illər möhkəmlənməsində, iqtisadi islahatların aparılmasında və bu işdə böyük uğurlar əldə edilməsində Prezident Heydər Əliyevin xidmətlərini yüksək qiymətləndirirəm..."

Prezident Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan müstəqillik yolunda qarşılaşdığı çətinliklərin dəf edilməsində böyük müvəffəqiyyətə nail olmuşdur"

Vaxtında və zamanında atılmış bu addımlar ulu öndərin illər öncə arzuladığı torğağlarımızın azadlığı uğrunda mücadilələrə gətirib çıxartdı. Heydər Əliyev ideyalarının və strateji siyasətinin davamçısı olan

İlham Əliyev Cənablarının bu yolda əvəzolunmaz xidmətləri olmuşdur. Türkiyənin keçmiş prezidenti Əhməd Necdət Sezər deyirdi: *"Uzaqgörən və istedadlı idarəçiliyi sayəsində Azərbaycanın hər sahədə inkişaf etməsini və bugünkü nüfuzlu mövqeyə çatmasını təmin edən Heydər Əliyevi şəxsən tanıdığımıza görə böyük şərəf və xoşbəxtlik hissləri keçirirəm. Azərbaycanın əmin-amanlığı və çiçəklənməsi üçün göstərdiyi səylərlə yanaşı, Heydər Əliyev bütün Qafqaz bölgəsinin sülhün bərqərar olduğu bir məkana çevrilməsi istiqamətindəki fəaliyyəti ilə də daim xatırlanacaqdır. Heydər Əliyevin dəyərli töhfələri ilə başlanmış müştərək layihələr dost və qardaş dövlətlərimizi bir-birinə daha da yaxınlaşdıraraq, ölkələrimiz arasındakı münasibətlərin sarsılmaz təməllər üzərində qurulduğunu bir daha sübut etmişdir"*.

44 günlük Vətən müharibəsi zamanı qazanılmış təcrübə çevik və sürətli manevrə malik, yüksək dağlıq və çətin şəraitdə döyüş tapşırıqlarını müvəffəqiyyətlə yerinə yetirə biləcək yeni birləşmələrin yaradılması zərurətini ortaya qoydu. Ölkəmizin son illərdə dinamik inkişafı silahlı qüvvələrin büdcəsinin artması və nəticə etibarilə ordumuzun güclənməsi ilə müşayiət olunması cənab Prezidentin Ordu quruculuğu ilə əlaqədar öz vədinə sadıq olduğunu təsdiq edir. Azərbaycan Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin xüsusi diqqət və qayğısı sayəsində son illərdə ordunun döyüş qabiliyyəti daha da yüksəlmiş, maddi-texniki bazası əhəmiyyətli dərəcədə möhkəmləndirilmiş, hərbiçilərin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır.

Hər kəsə yaxşı məlumdur ki, Rəşadətli Ordumuz öz gücünü 2016-cı ilin aprel ayında sübut etdi. Aprelin 2-də Ermənistan ordusunun təxribatlarına cavab olaraq, Azərbaycan Ordusu sürətli əks-hücum əməliyyatı ilə düşməni ağır məğlubiyyətə uğradaraq, Füzuli, Cəbrayıl və Tərtər rayonlarının işğal altındakı ərazilərinin 2000 hektardan çox hissəsini azad etdi. Həmçinin minlərlə hektar ərazi Azərbaycan Ordusunun tam nəzarətinə keçdi. Azərbaycan Ordusu dörd günlük Aprel döyüşləri ilə xalqımıza yenidən qələbə sevinci yaşatdı.

Azərbaycan Ordusunun daha bir uğuru Aprel döyüşlərindən iki il sonra - 2018-ci ilin mayında Günnüt zəfəri ilə qazanıldı. Bu uğurlu əməliyyat nəticəsində Naxçıvan Muxtar Respublikasının 11 min hektardan artıq ərazisi və Şərur rayonunun Günnüt kəndi düşməndən azad edilərək dövlət sərhədi boyunca əlverişli mövqelər Azərbaycan Ordusunun nəzarəti altına keçdi. Beləliklə də, Əlahiddə Ümumqoşun Ordunun müdafiə zolağının ön xəttinin dövlət sərhədi boyu əlverişli mövqelərə irəli çəkilməsi əməliyyatı uğurla nəticələndi, qarşıya qoyulan məqsədə nail olundu.

Ordu quruculuğu kimi geniş, əhatəli bir prosesi şərtləndirən amillərin hər birinə ayrılıqda və vəhdətdə xüsusi diqqət yetirilir. Ordunun döyüş qabiliyyətinin artırılmasında taktiki təlimlərin olduqca böyük əhəmiyyəti vardır. Ali Baş Komandanın tapşırığına əsasən keçirilən irimiqyaslı təlimlər təsdiqlədi ki, ordumuz güclüdür, Ali Baş Komandanın hər bir əmrini yerinə yetirməyə qadirdir.

Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyev 2020-ci il 27 sentyabrda əks hücum əməliyyatı ilə başlayan 44 günlük Vətən müharibəsində düşmən üzərində Qələbə çalaraq tarixi nailiyyətə imza atdı. Döyüşlərdə bir addım da geri çəkilməyən Azərbaycan Ordusu düşməni sarsıdıcı zərbə vuraraq, 44 gün ərzində - noyabrın 9-dək 5 şəhər, 4 qəsəbə və 300-dək kəndi işğaldan azad etdi. Düşmənin tam məğlubiyyəti ilə nəticələnən bu müharibə noyabrın 10-da Azərbaycan Prezidenti, Ermənistanın baş naziri və Rusiya Prezidentinin münaqişə zonasında atəşin və bütün hərbi əməliyyatların tam dayandırılması barədə bəyanat imzalamaları ilə başa çatdı. Bəyanata uyğun olaraq, noyabrın 20-də Ağdam, noyabrın 25-də Kəlbəcər, dekabrın 1-də isə Laçın rayonları Azərbaycana təhvil verildi. Düşmənin kapitulyasiyası ordumuzun gücü hesabına əldə olunmuş nəticədir. Qəhrəman hərbiçilərimizin şücaəti, rəşadəti hesabına, şəhidlərimizin qanı-canı bahasına bütün dünya Azərbaycanın şanlı qələbənin şahidi oldu.

Vətənpərvər Azərbaycan əsgəri hər birimizin qüruru, fəxridir. İkinci Qarabağ müharibəsi zamanında Azərbaycan Ordusunda bir dənə də fərari olmayıb. Yaralı əsgər və zabitlərimiz hərbi hospitallarda, xəstəxanalarda həkimlərdən xahiş edirdilər ki, bizi tezliklə sağaldın, biz qayıdaq döyüş meydanına, biz öz missiyamızı başa vurmalyıq.

Ölkə Prezidentimiz Cənab İlham Əliyev Qarabağımızın gözü olan Şuşanın azad olunma xəbərini xalqın diqqətinə çatdırarkən bu fikirləri hər kəsin diqqətini cəlb etdi: Mən xoşbəxtəm ki, ata vəsiyyətini yerinə yetirmişəm. Şuşa azaddır! Qarabağ Azərbaycandır! Bütün bunlar bir daha sübut etdi ki həqiqətən də müstəqil azad, bütöv Azərbaycan illər öncə Ulu Öndərin xəyal etdiyi dövlətdir. Bu gün Azərbaycan bayrağı Xankəndində dalğalanır. 30 illik əsarətdən sonra Azərbaycan öz əbədi və əzəli torpaqlarına qovuşmuşdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan xalqının qurucusu, Dahi Ulu Öndər Heydər Əliyev deyirdi: “Gələcək inkişaf yolu və güclənən Azərbaycanın taleyi əsl şəxsiyyət kimi yetişmiş, formalaşmış gənclərin çiyinlərindədir” [İlham Heydər oğlu Əliyev. Doxsan altıncı nəşr. Azərnəşr-Bakı 2019]

2. "Azərbaycanın varlığı bizim ən böyük tarixi sərvətimiz, bütün azərbaycanlıların qazandığı ən böyük nailiyyətdir". [Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Milli-Mənəvi dəyərlərimizlə bağlı fikirləri. Bakı. Kitab “Şans Mətbəə LTD” səh. 119]

3. “Elm və təhsilin inkişafı bütün dünyada vətəndaş cəmiyyətinin yaradılmasını təmin edəcək və bizim nəsil var gücü ilə bu prosesi dəstəkləməyə çalışacaqdır ki, bizə də belə bir cəmiyyətdə yaşamaq nəsisib olsun. Və bütün bunlara yalnız güclü ideologiya yolu ilə çatmaq olar. Azərbaycan gəncliyi xoşbəxtkdir ki, onların Heydər Əliyev kimi bir strateqləri vardır. Mən bu insana xüsusi pərəstij edirəm” [Professor Eden Mamut, Qara dəniz Universitetləri Şəbəkəsi, Rumıniya 2019]

4. "Demokratiya və bazar iqtisadiyyatı yolu ilə gedən müstəqil dövlət kimi Azərbaycanın son illər möhkəmlənməsində, iqtisadi islahatların aparılmasında və bu işdə böyük uğurlar əldə edilməsində Prezident Heydər Əliyevin xidmətlərini yüksək qiymətləndirirəm...

Prezident Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan müstəqillik yolunda qarşılaşdığı çətinliklərin dəf edilməsində böyük müvəffəqiyyətə nail olmuşdur" [ABŞ-ın sabiq Prezidenti Bill Klinton]

5. "Uzaqgörən və istedadlı idarəçiliyi sayəsində Azərbaycanın hər sahədə inkişaf etməsini və bugünkü nüfuzlu mövqeyə çatmasını təmin edən Heydər Əliyevi şəxsən tanıdığıma görə böyük şərəf və xoşbəxtlik hissləri keçirirəm. Azərbaycanın əmin-amanlığı və çiçəklənməsi üçün göstərdiyi səylərlə yanaşı, Heydər Əliyev bütün Qafqaz bölgəsinin sülhün bərqərar olduğu bir məkana çevrilməsi istiqamətindəki fəaliyyəti ilə də daim xatırlanacaqdır. Heydər Əliyevin dəyərli töhfələri ilə başlanmış müştərək layihələr dost və qardaş dövlətlərimizi bir-birinə daha da yaxınlaşdıraraq, ölkələrimiz arasındakı münasibətlərin sarsılmaz təməllər üzərində qurulduğunu bir daha sübut etmişdir". [Türkiyənin keçmiş prezidenti Əhməd Necdət Sezər]

AZƏRBAYCAN DİLİNİN QAYGIKƏŞİ VƏ HİMAYƏDARI

Baxşiyeva Sevinc Soltanmeci qızı
müəllim

ADPU-nun Şamaxı filialı

sevinc.baxsiyeva65@gmail.com

ORCID İD: 0000-0003-4122-2972

Xülasə: Azərbaycan xalqı üçüncü minilliyə öz əvəzsiz lideri ilə qədəm qoymuş, məhz onun parlaq siyasi zəkası sayəsində öz milli mənəvi dəyərlərini qoruyaraq, yeni dövrün çağırışlarına, bəşəri demokratiya prinsiplərinə sədaqətini nümayiş etdirmişdir. O, böyük mütəfəkkir və filosof kimi ölkəmizin müasir dünyada xüsusi yerini müəyyənləşdirən, milli dövlətçiliyimizin bünövrəsini təşkil edən dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyi üçün möhkəm zəmin yaradan azərbaycançılıq fəlsəfəsini formalaşdırmış və inkişaf etdirmişdir. “Mən azərbaycanlıyam və həmişə də azərbaycanlı olmağım ilə fəxr etmişəm,” – deyən Ulu Öndərimizin başlıca qayəsi müstəqillik, azərbaycançılıq, ədalətlik, demokratiya, milli tərəqqi və dünyəvilik kimi ümumbəşəri dəyərlərdən ibarət olan yeni dövlətçilik ideyası xalqımızın hazırkı milli yüksəlişi üçün möhkəm təməldir.

Hər bir dili yaşadan və inkişaf etdirən onun mənsub olduğu xalqdır. Dilin hərtərəfli inkişafı, zənginləşməsi, yüksək zirvələrə qalxaraq beynəlxalq nüfuz qazanması xalqın böyük övladlarının adı ilə bağlıdır.

Ulu Öndər Heydər Əliyev 1993-cü ildə ikinci dəfə hakimiyyətə gəldikdən sonra Azərbaycan dilinin inkişafına və qorunmasına xüsusi diqqət və qayğı göstərmişdir. Bununla bağlı Ümummilli Lider “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 18 iyun 2001-ci il tarixli Fərman, “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” 9avqust 2001-ci il tarixli Fərman, “Azərbaycan Respublikasının Dövlət dili haqqında” 30sentyabr 2002-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu və “Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili haqqında” Azərbaycan

Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə” 2yanvar 2003-cü il tarixli Fərman imzalamışdır. Bu fərmanlar ölkəmizdə Heydər Əliyevin dil siyasətinin həyata keçirilməsində, Azərbaycan dili ilə bağlı tədqiqatların yeni istiqamətdə aparılmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin layiqli davamçısı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev Azərbaycan dilinin qorunması və inkişafına daim diqqət göstərir. Cənab Prezidentin Azərbaycan dili ilə bağlı dediyi aşağıdakı sözlər dilimizə göstərdiyi qayğının təcəssümüdür: “Azərbaycan dili o qədər zəngindir ki, heç bir xarici kəlməyə ehtiyac yoxdur. Bir daha demək istəyirəm ki, biz əsrlər boyu dilimizi qorumuşuq. Bu gün də qorumalıyıq. Biz Azərbaycan dilinin saflığını təmin etməliyik”.

Açar sözlər:dil, müstəqillik, xalq, şəxsiyyət, uzaqgörənlik, siyasət.

GUARDIAN AND PROTECTOR OF THE AZERBAIJAN LANGUAGE

Bakhshiyeva S.S.

Summary: The people of Azerbaijan have entered the third millennium with their irreplaceable leader, and thanks to his brilliant political intelligence, they have protected their national moral values and demonstrated their loyalty to the challenges of the new era and the principles of human democracy. As a great thinker and philosopher, he formed and developed the philosophy of Azerbaijanism, which defines the special place of our country in the modern world, forms the foundation of our national statehood, and creates a solid foundation for the solidarity of Azerbaijanis of the world. "I am an Azerbaijani and I have always been proud of my Azerbaijani heritage," said our Great Leader. The idea of a new statehood, which consists of universal values such as independence, Azerbaijaniism, justice, democracy, national progress and secularism, is a solid foundation for the current national rise of our people.

It is the nation to which it belongs that keeps alive and develops every language. Comprehensive development, enrichment of the language, rising to high heights and gaining international reputation are connected with the name of the great children of the nation.

After coming to power for the second time in 1993, Great Leader Heydar Aliyev paid special attention and care to the development and protection of the Azerbaijani language. In this regard, the National Leader Decree dated June 18, 2001 "On the improvement of the implementation of the state language", Decree dated August 9, 2001 "On the establishment of the Azerbaijani alphabet and Azerbaijani language day", "On the State language of the Republic of Azerbaijan" September 30, 2002-signed the Law of the Republic of Azerbaijan dated January 2, 2003 on the implementation of the Law of the Republic of Azerbaijan "On the State Language in the Republic of Azerbaijan". These decrees were particular importance in the implementation of Heydar Aliyev's language policy in our country, and in conducting research on the Azerbaijani language in a new direction.

Mr. İlham Aliyev, the worthy follower of the national leader Heydar Aliyev, the President of the Republic of Azerbaijan, always pays attention to the protection and development of the Azerbaijani language. The following words of Mr. President regarding the Azerbaijani language are the embodiment of his concern for our language: "The Azerbaijani language is so rich that it does not need any foreign words. I want to say once again that we have preserved our language for centuries. We must protect it today. We must ensure the purity of the Azerbaijani language."

Giriş: Həyatda elə nadir şəxsiyyətlər olur ki, onlar zamanı qabaqlamaq qüdrətinə malikdirlər. Bunun üçün güclü zəka sahibi olmaq lazımdır. Belə bir şəxsiyyət Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev idi. Onu yaxından tanıyan böyük siyasətçilər, dövlət xadimləri Heydər Əliyevi “tarix yaradan şəxsiyyət” adlandırmışlar. O, heç vaxt dövrün gətirdiyi bəlaları “olacağa çarə yoxdur” prinsipi ilə qarşılamayıb. Müdrikliyi ilə həlli müşkül görünən problemləri yoluna qoyub, sonra zamana diktəsini edib, hadisələrin yolunu xalqın, millətin xeyrinə yönəldib.

Azərbaycan xalqının 34 ili onun adı ilə bağlıdır. Bu illərin hər günündə onun izi var. O, yaradıcı insan idi, tarix yaradırdı. Odur ki, “Müstəqil Azərbaycan onun şah əsəridir” – deyənlər yanılırlar. Ölkəmizdə hansı sahəni götürsək, Heydər Əliyevin yaratdığı, qurduğu işləri görə bilərik.

Azərbaycan xalqı üçüncü minilliyə öz əvəzsiz Lideri ilə qədəm qoymuş, məhz onun parlaq siyasi zəkası sayəsində öz milli mənəvi dəyərlərini qoruyaraq, yeni dövrün çağırışlarına, bəşəri demokratiya prinsiplərinə sədaqətə nümayiş etdirmişdir. O, böyük filosof və mütəfəkkir kimi ölkəmizin müasir dünyada xüsusi yerini müəyyənləşdirən, milli dövlətçiliyimizin bünövrəsini təşkil edən dünya

azərbaycanlılarının həmrəyliyi üçün möhkəm zəmin yaradan azərbaycançılıq fəlsəfəsini formalaşdırmış və inkişaf etdirmişdir. “Mən azərbaycanlıyam və həmişə də azərbaycanlı olmağımla fəxr etmişəm”, - deyən Ulu Öndərimizin başlıca qayəsi müstəqillik, azərbaycançılıq, ədalətlik, demokratiya, milli tərəqqi və dünyəvilik kimi ümumi bəşəri dəyərlərdən ibarət olan yeni dövlətçilik ideyası xalqımızın hazırkı milli yüksəlişi üçün möhkəm təməldir.

Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev ana dilimizin, əlifbamızın və milli– mənəvi dəyərlərimizin bərpası, inkişafı və müdafiəsi sahəsində də mühüm tədbirlər həyata keçirmişdir. Onun çoxsahəli fəaliyyəti azərbaycançılıq, türkçülük qayəsi üzərində köklənmişdi.

Hər bir dili yaşıdan və inkişaf etdirən onun mənsub olduğu xalqdır. Dilin hərtərəfli inkişafı, zənginləşməsi, yüksək zirvələrə qalxaraq beynəlxalq nüfuz qazanması xalqın böyük övladlarının adı ilə bağlıdır.

Xalqımızın Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin 1969–cu ilin iyulun 14-də Azərbaycan dilinə diqqəti və qayğısı özünü bariz göstərmişdir. Bununla da Azərbaycanda milli dilimizin inkişafı ilə bağlı yeni dövr başlamışdır. Xalqına, dövlətinə böyük məhəbbət bəsləyən, xalqımızın işıqlı gələcəyi üçün çalışan Ümummilli Lider həm də milli dilimizin böyük təşəbbüskeşi idi. O, şəxsi nümunəsi ilə Azərbaycan xalqının qəlbinə əbədi həkk olunub. 1969-cu ilin noyabrında Bakı Dövlət Universitetinin (o vaxtkı Azərbaycan Dövlət Universiteti) 50 illik yubileyində Ümummilli Liderin Azərbaycan dilində çıxışı SSRİ-də böyük əks-səda yaratmışdır. Bu Ulu Öndərin xalqına, vətəninə olduğu kimi, dilinə - doğma Azərbaycan dilinə olan milli təəssübkeşliyinin ən bariz nümunəsi idi. Bununla Azərbaycan KP MK–nın I katibi kimi Heydər Əliyev milli varlığın, milli kimliyin partiyalılıq prinsipindən üstün olduğunu əyani şəkildə göstərmiş və Azərbaycan dili ilə bağlı gələcək tədqiqatların genişləndirilməsinin istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdir. Eyni zamanda Ulu Öndərin tarixi çıxışı xalqımızda milli özünüdərk ruhunu yüksəltməklə yanaşı, milli azadlıq hərəkatında dil siyasətinin mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərmiş oldu. Ümummilli Liderin BDU–nun 50 illiyində Azərbaycan dilində çıxışının böyük məntiqi mənası var idi. Bu da BDU–nun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yadigarı olması idi.

Heç təsadüfi deyil ki, Ulu Öndər demişdir: “Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycan xalqının, Azərbaycan Respublikasının milli sərvətidir, milli iftixarıdır”. Azərbaycan dili ilə bağlı yazılmış dərslilər dilimizin tədrisində mühüm əhəmiyyət kəsb etsə də, bu tipli dərslilərin sovet hakimiyyəti dönməsində xüsusi dövlət mükafatı alması məqbul hal sayılmırdı. Ulu Öndər bu stereotipi də qıraraq, bu qadağanın da obrazlı ifadə ilə desək, üstündə xətt çəkmişdir. Ulu Öndərin diqqəti və qayğısı nəticəsində ali məktəblərin Filologiya fakültəsində tədris olunan “Müasir Azərbaycan dili” fənni ilə bağlı Ə.Dəmirçizadənin “Müasir Azərbaycan dili, I hissə; Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya”, S.Cəfərovun “Müasir Azərbaycan dili. II hissə; Leksika”, M.Hüseynzadənin “Müasir Azərbaycan dili, III hissə; Morfologiya” və Ə.Abdullayev, Y.Seyidov və A.Həsənovun “Müasir Azərbaycan dili, IV hissə; Sintaksis” dərsliləri 1974 – cü ildə Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür. SSRİ zamanında Ulu Öndərin dilimizlə bağlı ən cəsarətli addımı isə Azərbaycan dilinin rəsmən dövlət dili statusu alması ilə bağlı olmuşdur. 1978–ci il aprelin 21–də doqquzuncu çağırış Azərbaycan SSR Ali Sovetinin növbədənənar yeddinci sessiyasında qəbul edilmiş Azərbaycan SSR–in Konstitusiyasına “Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir.” maddəsinin (73–cü maddə) daxil edilməsi məhz Ümummilli lider Heydər Əliyevin şəxsi iradəsi əsasında həyata keçirilmişdir. Onu da əlavə etmək lazımdır ki, müttəfiq respublikaların konstitusiyasına belə bir maddənin daxil edilməsi SSRİ-də böyük şücaət tələb edirdi.

Bunu yalnız dahi şəxsiyyət Heydər Əliyev edə bilirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan SSR–in Konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili olması barədə maddə hələ 1956–cı ildə əlavə edilmişdi. Bunun səbəbi 50–ci illərin sonlarından başlayaraq Azərbaycanda, ümumiyyətlə, Sovetlər İttifaqında maddi–mənəvi dəyərlərdə demokratizmin getdikcə daha ardıcıl şəkildə bərqərar olmasıdır. Stalin dövrünün sərt qanunlarından, despotizmdən azad olmuş xalqlar, xalqın içindən çıxan ziyalılar milli məsələyə daha cəsarətlə diqqət verməyə, rus dilinin hakimiyyətinə qarşı çıxmağa başladılar. O dövrün bəzi ziyalıları, dilçi–filosoflar V.İ.Lenindən statlar gətirərək, sosializmdə hər bir millətin “öz müqəddaratını” təyin etmək hüququnu dil sahəsinə də tətbiq etməyə çalışdılar.

Lakin Heydər Əliyevin mövqeyi bir sıra xüsusiyyətlərinə görə onların mövqeyindən fərqlənirdi. Əvvəla, Heydər Əliyev təcrübəli və uzaqgörən siyasət adamı kimi ən emosional məsələləri də ancaq ağıln gücü ilə həll etməyə çalışırdı. Azərbaycan cəmiyyətinin o dövrdəki vəziyyəti elə idi ki, dərhal qərar verib bütünlükdə Azərbaycan dilinə keçmək rusdilli əhaliyə meydan oxumaq demək olardı.

Heydər Əliyevin Azərbaycan dilinin Azərbaycan SSR Konstitusiyasında dövlət dili kimi qeydiyyatından dərhal sonra bütün idarələrdə rus dilinin fəaliyyətinin qadağan edilməməsi yalnız ehtiyatlı addım deyildi, həm də olduqca müdrik, əsaslı bir mövqeyi idi. Konstitusiyaya 73-cü maddənin daxil edilməsinə qarşı Moskvanın güclü müqaviməti Ulu Öndəri ehtiyatlı addım atmağa məcbur edirdi. Sonrakı dövrün hadisələri aydın göstərdi ki, Moskva milli hərəkətin, milli dirçəlişə səbəb ola biləcək hər hansı tədbirin qarşısını almaq üçün hər cür təxribata hazır idi. Həmin dövrdə Ulu Öndərimiz totalitar rejimə baxmayaraq, Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi qanunla təsbit edilməsi üçün qətiyyətli addım idi. Bu onun dilimizə olan böyük sevgisinin, xalqımızın milli varlığının qorunmasına göstərdiyi qayğının sübutu idi.

Dilimizlə bağlı bir tarixi hadisəni də xatırlamaq yerinə düşər. 1995-ci ilin oktyabr ayında Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında ana dilimizin adlandırılması ilə bağlı keçirilən ümumrespublika müzakirəsində Ümummilli Lider həmin dövrü xatırlayaraq demişdir: “Xatirimdədir, o vaxt başqa respublikaların rəhbərləri ilə kəskin danışıqlarımız oldu. Ukraynanın rəhbəri Şerbitski ilə mənim kəskin danışıqlarım oldu. O, buna çox etiraz edirdi, belə əsaslandırırırdı ki, siz belə yazdığımız halda, gərək biz də yazaq ki, Ukraynanın dövlət dili Ukrayna dilidir. Mən ona dedim ki, sizə heç kim mane olmur. Siz bizdən də böyük respublikanız və Sovetlər İttifaqında sizin çəkiniz bizimkindən qat-qat artıqdır. Siz istəyəsiniz, bunu yaza bilərsiniz. Siz nə üçün bizə mane olursunuz. Ancaq biz buna nail olduq. Hesab edirəm ki, bu, o dövrdə, o zaman şəraitində respublikamızda, ümumiyyətlə, ölkəmizin tarixində çox böyük hadisə oldu.”(4)

Dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində şair və yazıçıların xüsusi rolu var. Məhz bədii əsərlərin dilində dilimizin inkişaf səviyyəsini aydın şəkildə görmək olur. Şair və yazıçılarımız dilimizin saflığı uğrunda daim mübarizə aparmış, onun inkişafına öz töhfələrini vermişlər. Bunu Ümummilli Lider Heydər Əliyev xüsusilə qiymətləndirmişdir. “Hər bir millətin dili onun üçün çox əzizdir. Bizim üçün Azərbaycan dili, ana dilimiz həddindən artıq əzizdir. Çünki çox illər ana dilimiz, Azərbaycan dili həyatımızda geniş yer ala bilməmişdir. Amma buna baxmayaraq, hər bir azərbaycanlı dilin qorunub saxlanması az da olsa, xidmətlərini göstərmişdir. Xüsusən bizim şairlərimiz, yazıçılarımız, ədəbiyyatşünaslarımız o ağır dövrdə Azərbaycan dilinin yaşamasında böyük xidmətlər göstərmişlər.”(3)

Ulu Öndər Azərbaycan yazıçılarının VII qurultayında yazıçılara bədii əsərlərin dilinə xüsusi diqqət yetirilməsinin əhəmiyyəti ilə bağlı demişdir: “Dil xalqın böyük sərvətidir. Ədəbi dilin tərəqqisi olmadan mədəniyyətin tərəqqisi mümkün deyildir. Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan dili zirvələrə qalxmış, müasir poeziyanın və nəsrin, elm və texnikanın, kargüzarlığın və fəal ictimai-siyasi həyatın hərtərəfli inkişaf etmiş dilinə çevrilmişdir. Biz tam inamla deyə bilərik ki, çoxəsrlik tariximizdə Azərbaycan dili heç vaxt belə zəngin, nüfuzlu və hörmətli olmamışdır. Lakin mədəniyyət və elmin səviyyəsi yüksəldikcə, həyatın axarı sürətləndikcə dilin təkmilləşməsinə, inkişaf etməsinə və zənginləşməsinə, onun söz ehtiyatının genişlənməsinə daha çox qayğı göstərmək lazımdır. Bu da Respublikanın bütün ədəbiyyatçılarının, Yazıçılar İttifaqının ən mühüm vəzifələrindən biridir. Azərbaycan ədəbi dilinin saflığına, kütlələrin nitq mədəniyyətinə daim qayğı göstərilməlidir. Dilimizin jarqon, dialekt ifadələri ilə zibillənməsinə yol vermək olmaz.”(2)

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında ana dilimizin adının adlandırılması ilə bağlı keçirilən ümumrespublika müzakirəsində Ümummilli Lider dilimizin adının Azərbaycan dili adlandırılmasını tarix, elmi və ictimai baxımdan əsaslandırmışdır. Dilimizin adının “türk dili”, “azəri-türk dili”, “azəri türkcəsi”, “Azərbaycan – türk dili” adlandırılmasını təklif edənlərin fikirlərinə hörmətlə yanaşaraq, öz şəxsi fikrini belə ifadə etmişdir: “Tarixi köklərimizə, tarixi keçmişimizə böyük hörmət və ehtiramımızı bildirərək, eyni zamanda, bu gün deməliyik ki, XX əsrdə bizim dilimiz öz inkişaf dövrünü keçib, formalaşmış və gəlib dövlət dili səviyyəsinə çatıb. İndi bunun adını dəyişdirib başqa ad qoymaq heç bir nöqtəyi-nəzərdən, həm fəlsəfi, həm Azərbaycanın dövlətçiliyi nöqtəyi-nəzərdən, ölkəmizin bu günü və gələcəyi nöqtəyi-nəzərdən düz deyil”. Beləliklə, Ulu Öndərin tarixi şəxsiyyətə işıq tutan bu fikri dilimizin adının Azərbaycan dili adlandırılmasında bir əsas oldu və Ümummilli Liderin uğurlu dil siyasətinin nəticəsində 1995-ci ilin 12 noyabrında ümumxalq səsverməsi ilə qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına dövlət dili ilə bağlı ayrıca bir maddə (21-ci maddə) daxil edilmişdir. Həmin maddədə birmənalı şəkildə göstərilir: “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir.”(3)

Ulu Öndər Heydər Əliyev 1993-cü ildə ikinci dəfə hakimiyyətə gəldikdən sonra Azərbaycan dilinin inkişafına və qorunmasına xüsusi diqqət və qayğı göstərmişdir. Bununla bağlı Ümummilli Lider “Dövlət

dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 18 iyun 2001 – ci il tarixli Fərman, “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” 9 avqust 2001-ci il tarixli Fərman, “Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili haqqında” 30 sentyabr 2002-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu və “Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq olunması barədə” 2 yanvar 2003-cü il tarixli Fərman imzalamışdır. Bu fərmanlar ölkəmizdə Heydər Əliyevin dil siyasətinin həyata keçirilməsində, Azərbaycan dili ilə bağlı tədqiqatların yeni istiqamətdə aparılmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Azərbaycan dilinə qayğısı, diqqəti, həm də himayədarlığı Azərbaycan dili ilə bağlı proqram xarakterli dediyi sözlərdə öz əksini tapmışdır. “Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir. Bizim ən böyük sərvətimiz ondan ibarətdir ki, dilimiz yaşayıb və zənginləşibdir. Azərbaycan ədəbi dilinin saflığına daim qayğı göstərməlidir. Çünki dil xalqın sərvətidir”.

Nəticə: Ümummilli Lider Heydər Əliyevin layiqli davamçısı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev Azərbaycan dilinin qorunması və inkişafına daim diqqət göstərir. Cənab Prezidentin Azərbaycan dili ilə bağlı dediyi aşağıdakı sözlər dilimizə göstərdiyi qayğının təcəssümüdür. “Azərbaycan dili o qədər zəngindir ki, heç bir xarici kəlməyə ehtiyac yoxdur. Bir daha demək istəyirəm ki, biz əsrlər boyu dilimizi qorumuşuq. Bu gün də qorumalıyıq. Biz Azərbaycan dilinin saflığını təmin etməliyik.”(4)

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Azərbaycan dilinin inkişafı və qorunması ilə bağlı 12 yanvar 2004-ci ildə “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” Sərəncam, 24 avqust 2007-ci ildə “Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin əsərlərinin Azərbaycan dilində nəşr edilməsi haqqında” Sərəncam, 9 aprel 2013-cü ildə “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı barədə” Sərəncam, 1 noyabr 2018-ci ildə “Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” Fərman, 17 iyul 2018-ci ildə “Azərbaycan dilinin elektron məkanda daha geniş istifadəsinin təmin edilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında” Sərəncam imzalamışdır. Bu fərman və sərəncamlar Azərbaycan dilinin XXI əsrdə yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymasında və dillə bağlı yeni istiqamətdə tədqiqatların aparılması üçün geniş imkanlar yaradır.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin dil siyasəti, Azərbaycan dilinin inkişafında göstərdiyi tarixi xidmətləri bütün dövrlərdə Azərbaycan dilçiliyində yeni–yeni tədqiqatların aparılmasına öz töhfəsini verəcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Xudiyev N. H.Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı:1977
2. Novruzov T. H.Əliyev və ədəbiyyat məsələləri. Bakı: 2007
- 3..Əliyev Q. Müasir Azərbaycanın banisi, xilaskarı və qurucusu. Bakı: 2006
4. Xəlilov B. Dövlət dilimizin qayğıkeşi. H.Əliyev və azərbaycançılıq. Respublika Elmi konfransının materialları.
5. İbrahimov E. Azərbaycanda dil siyasəti. Dilimiz varlığımızdır. Elmi–publisistik toplu.
6. İsmayılova ..Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı: 2016.

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANDA TƏSVİRİ İNCƏSƏNƏTİN İNKİŞAFI

Cəbrayilov Sahib İmran oğlu
müəllim
ADPU-nun Şamaxı filialı
tural.cebrayilov1990@mail.ru
ORCID ID: 0009-0005-1340-6549

Xülasə: Xalqımız öz mədəniyyəti, incəsənəti, milli-mənəvi dəyərləri ilə dünyada tanınmışdır. Milli-mənəvi dəyərlərimizin kökləri çox-çox qədim zamanlarla gedib çıxır. XX əsrdə isə xalqımız mədəni həyatında yeni dövr başlamışdır. Bu, ulu öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlı olan bir dövrdür.

Milləti mədəniyyətimizin, incəsənətimizin bir çox sahələri Ulu öndər Heydər Əliyevin həm sovet

Azərbaycanına həm də müstəqil respublikamıza rəhbərliyi dövründə onun xüsusi diqqət və qayğısı ilə əhatə olunub. Bu sadəcə bir siyasi rəhbər, respublikanın başçısı tərəfindən deyil, eyni zamanda mədəni irsə, incəsənət tarixinə, nəzəriyyəsinə yaxından bələd olan, əsl sənətkarlığı dərinəndən duyan, dəyərləndirən, yüksək estetik zövq təhlil bacarığı və obyektiv mülahizələri ilə diqqət çəkən sənət bilicisi tərəfindən göstərilən diqqət və qayğı idi.

Məhz buna görə Heydər Əliyevin sənət adamları ilə görüşlərdə, incəsənətlə bağlı müxtəlif toplantılarda çıxışları hər zaman peşəkar səviyyədə olurdu. Həmin çıxışlarda sənətə və sənətkarlığa obyektiv qiymət də vardı, əsaslı tənqid və təhlil də vardı, dəyərli tövsiyələr də.

Bu baxımdan Heydər Əliyevin 1982-ci il oktyabrın 13-də Azərbaycan rəssamlarının IX qurultayından sonra Rəssamlar İttifaqı İdarə heyətinin üzvləri, tanınmış təsviri sənət ustaları ilə görüşdə geniş nitq söyləməsi incəsənət tariximiz üçün tarixi hadisə idi. Onu da qeyd edək ki, bu, Heydər Əliyevin Moskvaya - SSRI rəhbərliyində yüksək vəzifəyə getməzdən öncə respublikanın başçısı, Azərbaycan KP MK-nın Birinci katibi kimi Bakıda rəssamlarla sonuncu görüşü idi. Onun respublikada rəssamlığın inkişafı, yaradıcılıq məsələləri ilə bağlı söylədiyi fikir və tövsiyələr sonradan yaradıcılıq təşkilatının, təsviri sənət ustalarının fəaliyyətində nə dərəcədə əksini tapdı bu ayrı bir yazının mövzusudur. Amma birmənalı şəkildə deyə bilərik ki, 41 il əvvəl deyilənlərin əksəriyyəti bu gün aktualdır. Həmin nitqdən kiçik bir hissəni sizlərə təqdim edir. Sizdən daha çox şey gözləməyə haqqımız vardır. Axı, siz təsviri sənətin müxtəlif janrlarında işləyirsiniz və xalqın tarixinin əsl salnaməçilərsiniz.

Açar sözlər: Ulu öndər, xalq, mədəniyyət, incəsənət, milli-mənəvi.

Summary: Our people are known in the world for their culture, art, national-spiritual values. The roots of our national and moral values go back to ancient times. In the 20th century, a new era began in the cultural life of our people. This is a period associated with the name of the great leader Heydar Aliyev.

Many areas of our national culture and art were covered by the great leader Heydar Aliyev's special attention and care during the leadership of both Soviet Azerbaijan and our independent republic. This was the attention and care shown not only by a political leader, the head of the republic, but at the same time by an art connoisseur who is intimately familiar with cultural heritage, art history and theory, who deeply feels and appreciates true craftsmanship, and who stands out for his high aesthetic taste analysis skills and objective judgments.

That is why Heydar Aliyev's speeches at meetings with artists and at various gatherings related to art were always at a professional level. In those speeches, there was an objective assessment of art and craftsmanship, there were also fundamental criticism and analysis, and valuable recommendations.

In this regard, Heydar Aliyev's extensive speech at the meeting with the members of the Board of Directors of the Union of Artists and well-known fine art masters after the 9th congress of Azerbaijani artists on October 13, 1982 was a historic event for our art history. It should also be noted that this was Heydar Aliyev's last meeting with artists in Baku as the head of the republic, the First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Azerbaijan, before going to Moscow - to a high position in the leadership of SSRI. The extent to which his ideas and recommendations regarding the development of painting and creativity in the republic were later reflected in the activities of the creative organization and fine art masters is the subject of this separate article.

But we can unequivocally say that most of what was said 41 years ago is relevant today. A small part of that speech is presented to you. We have the right to expect more from you. After all, you work in different genres of fine art and are real chroniclers of the people's history.

Key words: Great leader, people, culture, art, national-spiritual.

Giriş: Bütün xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının keçmişini öyrənərkən, bu gün məhz ata babalarımızdan bizə yadigar qalmış təsviri sənət əsərləri vasitəsilə çox şey dərk edirik. Bəlkə də çoxəsrlik yolumuzda mənəvi həyatın bu sahəsində bizə ədəbiyyatda olduğundan az şey qalmışdır. Hər halda, bizə gəlib çatan təsviri sənət inciləri vasitəsilə, bir çox hallarda xalqımızın tarixini, öz torpağımızın tarixini öyrənirik...

Sizi xalqın, onun tarixinin salnaməçiləri adlandırarkən, mən diqqətinizi xalqımızın indiki və gələcək nəsilləri qarşısında daşdığımız çox böyük məsuliyyətə cəlb etmək istəyirəm. Əgər hər birinizdə yaratdığımız əsərlərin tarix üçün mühafizə olunmasından ötrü, onların, həqiqətən respublikamızın

inkışafında şahidi olduğunuz və təsvir etdiyiniz dövrü, həqiqətən, əks etdirməsindən ötrü öz yaradıcılıq və mənəvi potensialınızdan, öz imkanlarınızdan mümkün qədər daha dolğun istifadə etmək arzusu olsa, siz xalq qarşısında öz borcunuzu yerinə etirərsiniz, öz yaradıcılığınıza, həqiqətən, dövlət mövqeyindən yanaşmış olarsınız.

Azərbaycanda siyasi plüralizm, siyasi mədəniyyət və siyasi sistemin yaranmasının əsasını qoyan nadir şəxsiyyətdir. 1992-ci il noyabrın 21-də bir müxalifət partiyası olaraq yaratdığı Yeni Azərbaycan Partiyası (YAP) hakimiyyətə sivil yolla gəlməyin əsl "yol xəritəsi"ni ortaya qoydu. Bununla da bir siyasi mədəniyyət və siyasi əxlaq nümunəsi yaratdı. Ulu öndər deyirdi: "Xalq bir çox xüsusiyyətləri ilə tanınır, sayılır və dünya xalqları içərisində fərqlənir. Bu xüsusiyyətlərdən ən yüksəyi, ən böyüyü mədəniyyətdir. Ona görə də ulu

öndər hakimiyyətdə olduğu bütün dövrlərdə xalqın mədəniyyətinin inkışafını diqqət mərkəzində saxlamışdır. Ulu öndər yaxşı bilirdi ki, milli dövlətçilik dəyərlərinin əsasını sağlam düşüncəli mədəniyyət təşkil edir. Sabahkı uğurlara yeganə təminat isə sağlam cəmiyyət quruculuğuna diqqət artırmaq, köklü mənəvi dəyərləri yeni nəsə və bütün cəmiyyətə daha dərinə və əzmlə aşılamaqdır. Heydər Əliyev mədəniyyəti xalqın böyük sərvəti hesab edirdi. Elə ona görə də mədəni-mənəvi dəyərlərin qorunması,

təbliği və yeni estetik düşüncəyə məxsus əsərlərin yaradılması üçün mümkün olan hər şeyi edirdi. Azərbaycan mədəniyyətinin görkəmli xadimləri heç zaman Heydər Əliyev dövründə olduğu qədər tanınmamışlar. Heydər Əliyev mədəniyyətimizi yaradan, onu inkışaf etdirən insanların əməyini yüksək qiymətləndirir, onların daim qayğısını çəkirdi. Belə sənətkarları sadalamaqla qurtaran deyil. Azərbaycanın müqtədir sənətkarları sovet dövründə məhz Heydər Əliyevin qayğısı sayəsində SSRİ-nin Sosialist Əməyi

Qəhrəmanı kimi yüksək fəxri ad almışlar. Heydər Əliyev bəstəkarların, kinematografçıların, teatr xadimlərinin, rəssamların qurultaylarında, konfranslarında iştirak edir, dərin, məzmunlu nitqi iştirakçıların

alqışları ilə qarşılanırdı. Onun hər çıxışı mədəniyyətin bir sahəsinin gələcək inkışaf proqramına çevrilirdi. Ümummilli lider Heydər Əliyev deyirdi: Böyük iftixar hissi ilə deyə bilərəm ki, XX əsrdə Azərbaycan rəssamlıq məktəbi, Azərbaycan rəssamları dünya miqyasında görkəmli yer tutmuşlar. Bunu bütün dünya rəssamlarının işləri ilə tanış olan bir adam kimi, onlarla müqayisə edərək tam əsaslı deyə bilərəm. Biz bununla fəxr edirik. Bütün rəssamlarımızın əsərlərinə qayğı ilə yanaşmalıyıq və gözəl əsərlər yaratmalarına şərait təmin etməliyik. Ümumiyyətlə Rəssamlar ümummilli liderimiz Heydər Əliyevi özlərinə

daha yaxın hesab edirdilər. Görünür, Heydər Əliyevin Azərbaycan Şənaye İnstitutunun memarlıq fakültəsində təhsil alması (1939-1941) bunu deməyə əsas verir. Ulu öndər rəssamların yaradıcılıq şəraitinin yaxşılaşdırılması barədə düşünürdü. Müdrik dövlət rəhbəri əllinci illərin sonlarında paytaxtın İnşaaçılar prospektində tikilən "Rəssamlar evi" indiki emalatxanalar yaradıcılara azlıq etməsindən də yaxşı xəbərdar

idi. Odur ki, bu işi genişləndirməyə qərar verdi. Bundan sonra Əhmədli yaşayış massivində, 4-cü mikrorayonda emalatxanalar üçün beşmərtəbəli dörd bloklu xüsusi bina inşa olunub rəssamların ixtiyarına verildi. İndi bu binalarda 300-dək rəssam və heykəltaraş yaradıcılıqla məşğuldur. Müstəqillik illərində isə Prezident Heydər Əliyev həmin emalatxanaların pulsuz olaraq rəssamların mülkiyyətinə verilməsi üçün sərəncam imzaladı. Bu, heç şübhəsiz, ölkə başçısının yaradıcı insanlara böyük qayğısın təzahürü idi. Rəssamların yeni nəsəlinin yetişdirilməsi ulu öndərin diqqət mərkəzində olan məsələlərdən idi. Bakıda Rəssamlıq Kolleci və Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti mövcud olsa da o, uzun illər idi ki, paytaxtda gənclərə akademik vərdişləri aşılayan ali təhsil ocağının açılmasını arzulayırdı. Nəhayət, bu istəyini 2000-ci ildə gerçəkləşdirə bildi. Həmin ildən fəaliyyətə başlayan Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası ötən bu müddətdə yetişdirdiyi istedadlı tələbələrlə yaradıcı nəsillər arasında mənəvi körpünün artıq arzulanan səviyyədə möhkəmləndirildiyini nümayiş etdirməkdədir. Mən də, həmçinin Dövlət Rəssamlıq

Akadmiyasının məzunu olmaqdan qürur duyuram. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra mədəniyyətimiz bir müddət böyük çətinliklər qarşı- sında qalsa da, Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə qayıdışı sanki Azərbaycan mədəniyyətinin də tərəqqisinə yeni təkan verdi. Sosial problemlər ucbatından xarici ölkələrə üz tutan sənət adamları vətənə döndülər, onlara xüsusi qayğı göstərilməyə başlandı. Bağlanmış teatrlar, kitabxanalar, muzeylər öz qapılarını yenidən tamaşaçıların üzünə açdı. Sovet dönəmində Bakı kimi böyük bir şəhərdə bir dənə də müasir tələblərə cavab verən sərgi salonunun yoxluğunu qəbul edə bilməyən Heydər Əliyev, ilk növbədə, belə bir mədəniyyət mərkəzinin yaradılmasına qərar verdi. Yeni sərgi salonları, muzeylər yaradıldı. Ulu öndərin fəaliyyəti incəsənətimizin bu gün ən dəyərli mövzudur. Bu böyük siyasi xadimə neçə-neçə əzəmətli heykəllər ucaldılmış, bir-birindən dəyərli portretləri yaradılmışdır.

Azərbaycanda mədəniyyətin müxtəlif sahələri teatr, kino, kitabxana və muzey 31 işinin inkışafı ilə bağlı qəbul olunan dövlət proqramları ölkəmizdə mədəniyyətin tərəqqisinə yeni stimül yaratmışdır. Azərbaycanın

Birinci vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun rəhbəri Mehriban xanım Əliyevanın da milli mədəniyyətimizin inkişafında müstəsna xidmətləri var. Yeni mədəniyyət obyektlərinin tikintisi, mövcud mədəniyyət müəssisələrinin əsaslı təmiri istiqamətində işlər uğurla davam etdirilir. Bakıda müasir üslubda tikilən Muğam Mərkəzi neçə illərdir qapılarını muğamsevərlərin üzünə açmışdır. Xalça Muzeyinin binası analoqu olmayan arxitektura nümunəsidir. Bu siyahını daha da uzatmaq olar. Əsas olan budur ki, ölkəmizdə mədəniyyətin tərəqqisi davamlı xarakter almışdır. Ulu öndərin belə bir fikri ilə bu çıxışımı tamamlayıram: "Yüksək mədəniyyətə malik olan xalq həmişə irəli gedəcək, həmişə yaşayacaq, həmişə inkişaf edəcəkdir".

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan tarixi. VII cild. Bakı: 1998-2003.
2. Əliyev O. Heydər Əliyev və milli mentalitet fəlsəfəsi. Bakı: Zahid 2000.
3. Xalqa bağlı olan ömür. XII Kitab, Bakı: Şəms, 2007.
4. Heydər Əliyev Azərbaycan dövlətçiliyinin memarıdır. Respublika elmi konfransından materiallar. Sumqayıt, 4 may 201-cü il.
5. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. XVII cild. Bakı: Azər nəşr, 1997-2007.

BÖYÜK İPƏK YOLU

Qasımova Yaquət Qulu qızı

müəllim

ADPU-nun Şamaxı filialı

Orcid id: 0000-0003-1196-4983

Abstract. The Great Silk Road – is a trade route from China to the countries of Central and Eastern Asia in ancient times and the Middle Ages. The historical trade route passed through China, Japan, India, Mongolia, Iran, Uzbekistan, Tajikistan, Azerbaijan and other countries. It was opened in the II century AD. It stretched from Xi'an to Dunhuang, passing through Lanzhou. Here it divided into two parts: the northern road extended from Turfan to Pamir, and from there to Ferghana and the steppes of Kazakhstan. The southern route passed through Lake Lobnor, the southern part of Tekla-Mekan desert, through Yarkand and Pamir (southern part) to Bactria, and from there to Parthia, India and the Middle East.

Key words: Great Silk Road, caravan, product export, agriculture, trade, investment.

Böyük ipək yolu - qədim dövrlərdə və orta əsrlərdə Çindən başlayaraq Azərbaycandan keçməklə Avropaya aparən karvan yoludur. İpək Yolu bizim eramızın I minilliyindən başlayaraq II minilliyin ortalarına qədər Avropa və Asiyadan çarpaz şəkildə keçən yollar şəbəkəsini əks etdirir. O dövrə məxsus bir çox mühüm yeniliklər Asiyadan Avropaya İpək yolunun vasitəsilə aparılmışdır. Həmin dövr üçün yenilik olan barıt, maqnit kompası, çap dəzgahı, musiqi alətləri, ipək, keramik və boyalı məmulatları həmin yol vasitəsilə Avropaya daşınırdı. Böyük İpək yolunun şaxələrindən biri Cənubi Azərbaycandan keçdiyindən bu ərazi ilə geniş əlaqəsi olan Dərbənddə, Şirvanda, Şəkidə, Beyləqanda, Gəncədə, Qəbələdə, Təbrizdə, Naxçıvanda ipəkçilik inkişaf etmişdir. Bu xəttlə şərqdən Mərkəzi Avropa ölkələrinə əvvəlcə ipək, daha sonra ədviyyat, qızıl, gümüş, mirvari və s. daşınmışdır. Avropadan şərq ölkələrinə isə tacirlər qalay, sink, civə, mahud parça və s. aparmışlar. [1] (Ağazadə R, 2005:17)

İpək Yolu hesabına baramaçılıq üçün əlverişli təbii şəraiti olan Orta Asiya vadiləri iri ipək istehsalı mərkəzinə çevrilirdi. Burada hazırlanan keyfiyyətli ipəklər nəinki Avropaya, həm də su yolu vasitəsilə Rusiyaya göndərilirdi. Karvan yolları ilə Orta Asiyadan, Azərbaycandan, Çindən Avropaya ipək parçalar, metal əşyalar, saxsı qablar, zərgərlik məmulatları aparılırdı. Çinə isə dəvə karvanları ilə qiymətli daşlar, şüşə məmulatları, ətir və s. gətirilirdi. [1] (Ağazadə R, 2005:19)

Bərdə və Ərəş mahallarından başlayan İpək Yolunun mühüm bir istiqaməti Araz boyunca Naxçıvana və Culfaya qədər uzanır, oradan isə Təbrizə və Yenə də Qərbə yönəlirdi. Culfada iri ipək anbarları yaradılmışdı və buraya Azərbaycanın hər yerindən xam ipək gətirilirdi. Bu ticarət yolu ilə avropalıların ən çox alıb apardıqları Azərbaycan və İran ipəyi idi. Azərbaycandan, o cümlədən Naxçıvandan Böyük İpək Yolunun keçməsi kənd təsərrüfatının bir çox sahələrinin inkişafına təkan

vermişdir. İpəkçilik ipək qurdunun yeni, keyfiyyətli növlərinin Naxçıvana gətirilib yayılmasına və onun yem bazası olan yeni tut sortlarının əkilməsinə səbəb olurdu. İlk növbədə ticarət yolunun üzərində yerləşən yaşayış məntəqələrində heyvandarlığın – qoyunçuluq, maladarlıq, dəvəçilik, atçılıq və b. növləri inkişaf etməyə başladı. Təbii ki, yaranan tələbat Naxçıvanın başqa ərazilərində də baramaçılığın və heyvandarlığın inkişafına zəmin yaradırdı. [4] (Armağan Ekici, 2002:31)

İpək Yolu üçün əsas tarixi fəaliyyət dövrləri Çində Xan sülaləsinin (b.e.ə. 206-cı il-b.e. 220-ci il), Çində Tanq sülaləsinin (b.e. 613–907-ci illər) və monqol imperatoru Xanatanın (b.e. XIII–XIV əsrlər) hakimiyyət dövrləri idi. Ticarət və kommunikasiya üçün zəruri element olan dəniz yollarına da İpək Yolunun bir hissəsi kimi baxmaq olar. Xan sülaləsinin hakimiyyəti dövründə Çin gəmiləri Cənubi Asiya krallıqları ilə ticarət aparırdılar. Sonrakı dövrlərdə monqollar İpək Yolunun Avropa-Asiya çöllərindən keçən şimal marşrutunu qorumağı öz öhdələrinə götürmüşlər. [2] (Xalq qəzeti, 1998:49)

VII və VIII əsrlərdə Çin, Koreya və yapon gəmiləri Şərqi Çin və Yapon dənizlərini keçərək yükləri qitədən Yaponiyaya daşıyırdılar. Çin gəmiləri həm də Hindistan və İrana, XV əsrdə isə Afrikaya da üzürdülər. XVI əsrdə isə portuqaliyalılar və digər Avropa xalqları Şərqi Asiyaya üzməyə başladılar. [2] (Xalq qəzeti, 1998:59)

Bir çox mühüm elmi və texnoloji innovasiyalar Şərqdən Qərbə İpək yolunun vasitəsilə aparılmışdır. Barıt, maqnit kompası, çap dəzgahı, musiqi alətləri, ipək, keramik və boyalı məmulatlar kimi yeniliklərin ötürülməsi tədricən baş vermişdi. Qərbin onların yaranması haqqında heç təsəvvürü belə yox idi. [5] (Kərəmov N, 1985:507)

Lakin 1492-ci ildə Amerika qitəsinin kəşfindən sonra bu yolun əhəmiyyəti xeyli azalmışdır. Bu da Çin və ona yaxın ərazilərdən gətirilən malların Amerikada olması ilə əlaqədardır. Hindistana dəniz çıxışı tapıldıqdan sonra isə Böyük İpək yoluna demək olar ki, ehtiyac olmamışdır. XV əsrin sonunda Amerikaya və Hindistana dəniz yolunun kəşfi ilə öz əhəmiyyətini itirməyə başlayan Böyük İpək yolu XVI əsrdə tamamilə süquta uğramışdır. [4] (Armağan Ekici, 2002:38)

İpək Yolunun yenidən bərpa edilməsinə dair ilk addımlar 1991-ci ildə atılmışdı. Belə ki, həmin ildə Avropa Şurası tərəfindən TASİS – yardım proqramı qəbul edilmiş və bu proqramda yeni müstəqil dövlətlərdə demokratik islahatların keçirilməsini sürətləndirmək, milli dövlətlərdə bazar iqtisadiyyatı sistemini formalaşdırmaq, xüsusilə iqtisadi əlaqələrin genişlənməsinə xidmət edən yeni nəqliyyat dəhlizi layihələrinin yaradılması və həyata keçirilməsinə kömək göstərmək nəzərdə tutulmuşdur. [3] (İpək Yolu, 1998:56)

Aparılmış məqsədyönlü işlərin nəticəsi olaraq Prezident H.Əliyevin təşəbbüsü ilə region ölkələri və böyük dövlətlər tərəfindən 1998-ci il sentyabr ayında Bakıda “Böyük İpək Yolu”nun bərpa edilməsinə dair beynəlxalq konfransın keçirilməsi qərara alındı. 1998-ci il sentyabrın 8-də səhər saat 10-da iştirakçı ölkələrin dövlət bayraqları ilə bəzədilmiş “Gülüstan” sarayında “Tarixi İpək Yolunun bərpası üzrə beynəlxalq konfrans” təntənəli şəkildə öz işinə başladı. [5] (Kərəmov N, 1985:461)

Konfransda Azərbaycan, Avstriya, Ermənistan, Belçika, Bolqarıstan, Macarıstan, Böyük Britaniya, Almaniya, Yunanıstan, Gürcüstan, İran, İspaniya, İtaliya, Qazaxıstan, Çin, Qırğızıstan, Moldova, Monqolustan, Niderland, Norveç, Polşa, Rusiya, ABŞ, Tacikistan, Türkiyə, Rumıniya, Ukrayna, 65 Özbəkistan, Finlandiya, Fransa, İsveç, Yaponiya, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, Avropa Birliyi Komissiyası, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, Müstəqil Dövlətlər Birliyinin İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı, Dünya Bankı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, Beynəlxalq Avtomobil Nəqliyyatçıları İttifaqı, Avropa Nəqliyyat Nazirləri Konfransı, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı, Dəmir Yollarının Əməkdaşlığı Təşkilatının nümayəndə heyətləri iştirak etmişlər. [1] (Ağazadə R, 2005:23)

Ümumilikdə konfransda 32 ölkənin və 13 beynəlxalq təşkilatın nümayəndə heyətləri iştirak etmişdir. Konfransda 9 ölkəyə dövlət başçıları – prezidentlər, bir ölkədən nümayəndə heyətinə baş nazir rəhbərlik etmişdir. Təkcə nümayəndə heyətlərinin üzvlərinin sayı 180 nəfər olmuş, konfransa 20 ölkədən 210 mətbuat nümayəndəsi – jurnalistlər, kütləvi informasiya orqanlarının nümayəndələri dəvət olunmuşdur. [1] (Ağazadə R, 2005:43)

Konfransı giriş sözü ilə Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyev açaraq bildirmişdir ki, konfrans müstəqil dövlətlərə kömək sahəsində Avropa Birliyinin göstərdiyi səmərəli səylərin nəticəsidir. H.Əliyev 1993-cü ilin mayında qəbul olunmuş «Avropa – Qafqaz – Asiya Transqafqaz nəqliyyat dəhlizi», TRASEKA proqramından bəhs edərək Avropa Birliyi komissiyasının təklifi ilə Azərbaycan, Gürcüstan, Qazaxıstan, Ermənistan, Tacikistan, Özbəkistan nümayəndələrinin Brüsseldə

görüşdüyünü, Avropa – Qafqaz – Asiya Transqafqaz nəqliyyat dəhlizinin əhəmiyyətini, onun inkişaf etdirilməsi sahəsində əməkdaşlığın konkret istiqamətlərini, forma və mexanizmlərini müəyyənləşdirən ilk beynəlxalq sənəd olduğunu bildirmişdi. [5] (Kərəmov N, 1985:521)

«İpək yolu 2000» layihəsinin onurğa sütununu 1993-cü ilin may ayında Brüsseldə 5 Orta Asiya və 3 Qafqaz ölkəsi nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirilmiş konfransda təklif olunmuş TRASEKA proqramı təşkil edir. Həmin konfransda Avropa Birliyinin texniki yardım göstərməsi proqramı razılaşdırılmışdır. Bu texniki yardım proqramı Avropadan Qərb-Şərq oxu ilə Qara dəniz üzərindən, sonra Cənubi Qafqaz və Xəzər dənizindən Orta Asiyaya keçən nəqliyyat dəhlizinin inkişaf etdirilməsi məqsədinə xidmət edir. Layihənin məqsədində aşağıdakılar nəzərdə tutulmuşdur: a) Orta Asiya və Qafqaz ölkələrinin Avropa və dünya bazarlarına alternativ nəqliyyat marşrutları vasitəsilə çıxmaq qabiliyyətlərini artırmaqla, onların siyasi və iqtisadi müstəqilliyini dəstəkləmək; b) TASİS və TRASEKA 73 proqramlarından katalizator kimi Beynəlxalq Maliyyə Təşkilatları və özəl investorların cəlb edilməsi üçün daha çox istifadə etmək; c) TRASEKA marşrutunu Tras – Avropa Şəbəkələri (Taş) ilə əlaqələndirmək. [4] (Armağan Ekici, 2002:61)

Bir zamanlar “Böyük İpək Yolu”nun bərpasına şübhə ilə yanaşanlar, bu gün onunla bağlı layihələrdə iştirak etməyə can atır, Azərbaycanla iqtisadi əlaqələr yaratmaq üçün təşəbbüslər göstərirlər.

Avropa-Asiya məkanı mövcud olduqca, bu yol yaşayacaq və hər bir dövlətin iqtisadiyyatının güclənməsinə xidmət edəcək, Azərbaycan xalqı da bunun bəhrəsini görəcəkdir. Tarix hər şeyi öz yerinə qoyur. 90-cı illərdə «Əsrin müqaviləsi»nə mane olmaq istəyənlər, yeni neft ixracı kəmərlərinin çəkilməsini utopiya hesab edənlər öz fikirlərində yanıldıqlarını başa düşmüşlər. 2006-cı il mayın 28-də Türkiyənin Ceyhan limanına çatmış Azərbaycan nefti iqtisadiyyatımızda artıq öz bəhrəsini verməkdədir. [5] (Kərəmov N, 1985:478)

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Ağazadə R. Azərbaycanı dünyaya qovuşduran yol. // Nəqliyyat jurnalı, 2005, noyabr.
2. Dirçələn Qədim İpək Yolu ilə üçüncü minilliyə doğru. Xalq qəzeti, 1998, 9 sentyabr.
3. İpək Yolu: II Respublika elmi-praktiki konfransın materialları (20-27 dekabr). Bakı: 2001.
4. “İpək Yolu” Projesi. Armağan Ekici. Ankara: 2002.
5. Kərəmov N. Odlar yurdunun səyyah və coğrafiyaşünasları. Bakı: 1985.

HEYDƏR ƏLİYEV: MULTİKULTURALİZM VƏ TOLERANTLIQ İDEALOGİYASI

Həsənova Nərmin Seymur qızı
müəllim
ADPU-nun Ağcabədi filialı
nerminhesenova552@gmail.com

Xülasə

Multikulturalizm və tolerantlıq azərbaycançılıq ideologiyasının tərkib hissəsidir. Çoxmillətli, çoxkonfessiyalı Azərbaycan Respublikasında mədəni, etnik və konfessial rəngarəngliyin qorunması istiqamətində uğurlu dövlət siyasəti həyata keçirilir. Ulu öndər Heydər Əliyevin “Dövlət, ölkə nə qədər çox xalqı birləşdirsə, bir o qədər zəngin olur, çünki onların hər biri ümumdünya mədəniyyətinə və sivilizasiyasına öz töhfəsini verir” – fikirləri Şərqlə Qərbin qovşağında yerləşən Azərbaycanın tolerant ölkə imicini yüksək səviyyədə qorumasına bələdçilik etməklə yanaşı, bu gerçəkliyi də ortaya qoyur ki, ölkəmizdə dilindən, irqindən asılı olmayaraq, bütün vətəndaşlar eyni hüquqlara malikdir və bu hüquqlar müvafiq qanunlar əsasında qorunur.

Açar sözlər: Multikulturalizm, tolerantlıq, azərbaycançılıq ideologiyası, milli-mənəvi dəyərlər, çağdaş dövr.

HAYDAR ALİYEV: IDEOLOGY OF MULTICULTURALISM AND TOLERANCE

Hasanova N.S

Summary

Multiculturalism and tolerance are an integral part of the ideology of Azerbaijaniism. In the multi-

ethnic, multi-confessional Republic of Azerbaijan, a successful state policy is implemented in the direction of protecting cultural, ethnic and confessional diversity. According to the great leader Heydar Aliyev, "The state, the country unites more people, the more it develops, each of them contributes to the world culture and civilization" depending on the law violation, all citizens have the same rights and these rights are protected.

Key words: Multiculturalism, tolerance, ideology of Azerbaijaniism, national and moral values, contemporary period.

Müasir müstəqil Azərbaycanın memarı və qurucusu Ulu Öndər Heydər Əliyev xalqımız və dövlətimiz üçün misilsiz xidmətlər göstərmişdir. Elə bütün dünya azərbaycanlılarını birləşdirən azərbaycançılıq ideologiyası da məhz Ümummilli Lider Heydər Əliyev tərəfindən dövlət ideologiyası kimi təsbit olunub. Bu gün azərbaycançılıq ideologiyasından söhbət açarkən digər məqamlarla yanaşı, bu ideologiyanın tərkib hissəsi olan multikulturalizm və tolerantlıq məsələlərinə xüsusi toxunmaq yerinə düşər. Çünki azərbaycançılıq ideologiyası həm də azərbaycanlıların ölkədəki digər etnik qruplara tolerant münasibətinin, sülh içərisində yaşamaq istəyinin bariz göstəricisidir. Vurğulamaq yerinə düşər ki "Azərbaycan onun ərazisində yaşayan bütün millət və xalqların ümumi vətənidir" deyən Ulu Öndər Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının əsrlər boyu təşəkkül tapmış multikulturalizm dəyərlərinə ən yüksək hüquqi-siyasi qiymət verib, multikultural cəmiyyətin formalaşdırılmasında müstəsna rol oynayıb, məhz bunun nəticəsində də multikulturalizm və tolerantlıq Azərbaycanın dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri olaraq qəbul edilib. Bir sözlə, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin müəllifi olduğu azərbaycançılıq ideologiyasının mərkəzində Azərbaycanda yaşayan xalqların tarixi, mənəvi-əxlaqi, mədəni ənənələr əsasında vahid birliyi ideyası dayanır. Ulu Öndər Heydər Əliyevin qurduğu müasir, müstəqil Azərbaycan bu gün onun davamçısı olan Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə beynəlxalq arenada öz sözünü deyir və inkişaf edir. Azərbaycanda müxtəlif konfessiyaların nümayəndələri yaşayır və dini etiqadlarını sərbəst şəkildə həyata keçirirlər. Onun sözlərinə görə, bəşəriyyətin tarixi təkamül prosesi göstərdi ki, hər bir dövlətin uzun ömürlüliyünü təmin edən, cəmiyyəti öz ətrafında birləşdirməyə qadir, eyni zamanda, xalqın mental düşüncəsində dərin kök salmış bir ideologiyaya ehtiyac vardır: "Bu faktor çoxmillətli və çoxkonfessiyalılığını ilə tanınan ölkələr üçün daha aktualdır, desək, yanılmırıq. Etnokonfessional müstəvidə fərqliliklərin ilkin mövcudluğu ilə səciyyələnən Azərbaycanın bir ölkə kimi öz tarixi coğrafiyasında yüzillər boyu üzləşdiyi sınaqları dəf etmək əzmkarlığı, kimliyini qoruması məhz bu birlik siyasətində mümkün olub.

Çağdaş dövrdə birləşdirici faktor və həmrəyliyimizin ifadəçisi kimi çıxış edən azərbaycançılıq məfkurəsi, eləcə də multikultural cəmiyyət anlayışı forma baxımından yeni olarsa da, mahiyyət etibarilə Azərbaycana yad olmayan sosial münasibətlər toplusudur. Bir-birini ahəngdar şəkildə tamamlayan bu iki baxışlar sistemi dövlət maraqları ilə yanaşı, milli-mənəvi dəyərlər, mədəni və etnokonfessional müstəvidə müxtəlifliklər arasında harmonik uzlaşmanı təmin etməsi ilə səciyyələnir: "Azərbaycançılıq məfkurəsini cəmiyyətdə sabitlik, əminamanlığı təmin edib dövlətçiliyin stabil əsaslar üzərində tərəqqisinə geniş üfqlər açmaqla yanaşı, digər tərəfdən öz humanist və bəşəri mahiyyəti ilə xarakterizə etmək olar. Nəzərə alsaq ki, burada həm də ayrı-ayrı din, dil və mədəniyyət daşıyıcılarına nəinki toxunulmazlıq hüququ verilir, hətta azlıq və çoxluq təşkil etməsindən asılı olmayaraq bərabər miqyasda hörmət ehtiram göstərilir, bu ideologiyanın humanist və bəşəri mahiyyətini aydın təsəvvür etmək olar.

Qürur hissi ilə deyə bilərik ki, bu gün azərbaycançılıq məfkurəsi multikultural münasibətlərin hakim olduğu Azərbaycan cəmiyyətində və ictimai-siyasi münasibətlərin qeyri-müəyyənliyi ilə diqqəti cəlb edən beynəlxalq aləmdə öz orjinallığı ilə seçilir. Məhz etnik-mədəni müxtəlifliklər arasındakı münasibətlərin düzgün tənzimlənməsi işində respublikamızın spesifik sülhsevər siyasətinin nəticəsidir ki, bu gün heç kim, hətta bizə ikili standartlar prizmasından yanaşmağı ənənəyə çevirmiş bəzi ölkələr də Azərbaycanda multikultural mühitin mövcudluğunu nəinki inkar edir, hətta bu sosial münasibət və dövlət siyasətinin dünya üçün nümunə olduğunu təsdiqləyirlər. Çünki tarixən Azərbaycan cəmiyyətinə xas olan fərqli mədəniyyət, din, dillərə ehtiram kimi humanist münasibətin dövlət tərəfindən inkişaf etdirilməsi istiqamətində həyata keçirilən çoxşaxəli fəaliyyət multikulturalizm fenomenini gerçək mahiyyətinə uyğun şəkildə dünya gündəmində aktuallaşdırılıb. Multikulturalizmin təntənəsi və iflasında bu amillərin nəzərəcarpacaq rolu olsa da, Azərbaycanda multikultural münasibətlərin uğurlu həlli əsas etibarilə cəmiyyətin özünəməxsusluğu və spesifik dövlət siyasətinin tənzimləyici faktor kimi çıxış etməsindən irəli gəlir.

Beləliklə, cəmiyyətdə mövcud olan tolerantlıq, xoşgörü, dinc birgəyaşayış “yuxarıdan gələn” pozitiv müdaxilə ilə möhkəmlənib, müxtəlifliklər problem kimi deyil, gerçək mənada zənginlik kimi təqdim olunub. Hadisələrin gedişi göstərdi ki, fərqliliklərin növü multikulturalizmin dayanıqlı sosial münasibət modeli kimi formalaşmasında həlledici faktor deyildir. Belə ki, istər “ilk müxtəlifli”yin mövcud olduğu Müsəlman Şərqi, istərsə də “sonrakı müxtəlifli”yin xas olduğu Qərb dünyasında müşahidə edilən mənşərə mövcud olan müsbət ənənələrin “yuxarıdan” uğurlu tənzimlənməsini qaçınılmaz zərurətə çevirib.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Mədətli, Eynulla Yadulla oğlu. Heydər Əliyev – İlham Əliyev: azərbaycançılığın zəfər yolu: monoqrafiya / E. Y. Mədətli; elmi red. İ. R. Məmmədzadə; AMEA Fəlsəfə və Siyasi Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutu.- Bakı: Turxan NPB, 2021.- 272 s.

2. Azərbaycan multikulturalizminin elmi-fəlsəfi və ictimai-publisistik qaynaqları / Bakı beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi; tərt.: İ. Məmmədzadə [et al.]; elmi red. K. Abdulla; red. T. Kazımlı.- Bakı: RS Poliqraf MMC, 2021.- 245 s.

3. Heydər Əliyevin siyasi irsi və azərbaycançılıq: [toplu] / İ. Ə. Həbibbəyli, İ. R. Məmmədzadə, E. Y. Mədətli [et al.]; ideya müəll. İ. Ə. Həbibbəyli; elmi red. İ. R. Məmmədzadə; red. E. Y. Mədətli; AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu. II kitab.- Bakı: Elm və təhsil, 2020.- 448 s

TƏHSİLİN BÖYÜK HİMƏYƏDARI

Nərgiz Əhməd qızı Həsənova

Əməkdar Müəllim

Bərdə rayon Xanağalı kənd tam orta məktəb

nergizhesanova1975@gmail.com

Orcid: 0000-0002-8558-5858

Xülasə

Heydər Əliyev ölkənin və xalqın taleyində təhsilin xüsusi rolunu və əhəmiyyətini, hərtərəfli tərəqqi və uğurlarını yüksək qiymətləndirirdi. Dahi rəhbər bildirirdi ki, hər bir dövlət öz ölkəsinin inkişafını təmin etmək, öz millətinin elmini, mədəniyyətini dünya standartlarına çatdırmaq istəyirsə, təhsilə diqqət yetirməli, təhsilin inkişafına səy göstərməli, təhsil üçün bütün imkanları yaratmalıdır. Ulu öndərimiz təhsilin məzmunu, mahiyyəti, məqsədləri, səmərəli təşkili, müəllim əməyinin şərəfi, şagird və tələbələrin vəzifələri haqqında dəyərli fikirlər söyləmiş, Azərbaycan təhsilinin hərtərəfli təkmilləşdirilməsi qayğısına qalmışdır.

Açar sözlər: təhsil, Heydər Əliyev, dövlət, millət, gələcək.

GREAT PATRON OF EDUCATION

Hasanova N.A.

Heydar Aliyev highly valued the special role and importance of education in the destiny of the country and people, comprehensive progress and success. The genius leader said that if every state wants to ensure the development of its country, bring its nation's science and culture to world standards, it must pay attention to education, strive for the development of education, and create all the opportunities for education. Our great leader expressed valuable opinions about the content, essence, goals, efficient organization of education, the honor of teacher's work, the duties of pupils and students, and took care of the comprehensive improvement of Azerbaijani education.

Key words: Education, Heydar Aliyev, state, nation, future.

Giriş

Təhsil hər bir cəmiyyətin, millətin, dövlətin gələcək inkişafında və tərəqqisində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dünyada gedən qloballaşma prosesi təhsilin önəmini xüsusilə artırır və millətlərin irəli getməsində təhsil birinci dərəcəli önəmli rol oynayır.

Ulu öndər Heydər Əliyev gənc nəslin təhsilini, xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinin qorunmasını xalqın yaşaması və inkişafı üçün ən zəruri amil hesab edərək demişdir ki, “Təhsil millətin gələcəyidir” [1, s.438].

Azərbaycan xalqının təhsilinin, maarif və mədəniyyətinin, insanların mədəni və intellektual səviyyəsinin yüksəldilməsində milli liderimiz Heydər Əliyevin misilsiz xidmətləri olmuşdur. Dahi lider deyirdi: “Hər bir dövlət əgər istəyirsə ki, öz ölkəsinin inkişafını təmin etsin, öz millətinin elmini, mədəniyyətini dünya standartlarına çatdırsın, o mütləq, hər şeydən çox, təhsilə fikir verməlidir, təhsilin inkişafına səy göstərməlidir, təhsil üçün bütün imkanları yaratmalıdır” [1, s.438].

Bu cəhətdən böyük dövlət xadimi təhsilə yalnız savad, bilik qazanmaq, elm öyrənmək imkanı kimi baxmamış, bütövlükdə, hər bir insanın həyatını düzgün qurmasında, fəal vətəndaş mövqeyinin formalaşmasında, cəmiyyətdə gedən tərəqqi prosesində yaxından iştirak etməsində təhsilin mühüm roluna malik olduğunu irəli çəkərək demişdir: “Həyat böyük bir prosesdir. Bu prosesdə uğurla iştirak etmək üçün insan müasir tələblərə uyğun olan təhsilə malik olmalıdır” [2, s.45].

Heydər Əliyevin geniş əhatəli fəaliyyətində təhsilin tərəqqisi daim üstün sahə kimi vacib yer tutmuşdur. Təhsilin cəmiyyətin tərəqqisində rolunu və insan şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm əhəmiyyətini daim yüksək dəyərləndirən dahi lider təhsil haqqında qəbul etdiyi sərəncamlar, uzaqgörənliklə təqdim etdiyi konseptual düşüncələr tarixi çıxışlar, müdrik məsləhətlər bu gün də ölkəmizdə təhsil islahatların həyata keçirilməsinin əsasını təşkil edir. Ölkəmizin prezidenti cənab İlham Əliyev haqlı olaraq deyir ki, biz qara qızılı insan kapitalına çevirməliyik,.. biz iqtisadi potensialımızı intellekt potensialına çevirməliyik. Müasir təhsil sisteminin əsas xüsusiyyəti də elə onun milli xarakter daşması, xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinə, mentalitetinə, zəngin tarixi ənənələrinə, demokratiyaya, humanizm prinsiplərinə əsaslanmasıdır.

Gənclərimizin təhsilə mükəmməl yiyələnməsi, milli ruhda tərbiyəsi, onlarda Vətənpərvərlik hisslərinin olması mühüm məsələdir. Əslində, elə milli təhsilimizin ali məqsədi də milli ruhlu kamil vətəndaşlar, ləyaqətli şəxsiyyətlər yetişdirməkdir. 44 günlük Vətən müharibəsində bunun bir daha şahidi olduq. Möhtərəm prezidentimiz, Ali Baş Komandanımız İlham Əliyev bu barədə belə deyir: “Gənclərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə edilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Çünki sirr deyil ki, bu gün bəzi hallarda bəzi xarici dairələr gənclərimizin beyinlərini zəhərləmək, onlara xalqımıza yad olan dəyərləri aşılamaq istəyirlər. Buna qətiyyətlə yol vermək olmaz. Azərbaycan gənci Azərbaycan dəyərləri, ənənəvi dəyərlər əsasında tərbiyə almalıdır, Vətənə bağlı olmalıdır, Azərbaycan dəyərlərini hər şeydən üstün tutmalıdır, öz tarixini, ədəbiyyatını, ana dilini mükəmməl bilməlidir, fəxr etməlidir ki, Azərbaycan vətəndaşıdır. Ona görə bu məsələyə çox böyük diqqət verilməlidir. Mən gənclərimizin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunması ilə əlaqədar gedən prosesləri müsbət qiymətləndirirəm. Mən görürəm ki, yeni, müasir nəsil yetişir. Müstəqillik dövründə doğulmuş və ya formalaşmış nəsil yetişir. Müasir, vətənpərvər və mənəvi cəhətdən sağlam yeni nəsil ölkəmizin gələcəyini müəyyən edəcək. Ölkəmizin müstəqilliyi, firavanlığı onlardan asılı olacaq. Onlar milli maraqları bizim qədər, heç nəyə baxmadan müdafiə etməlidir” [3].

Əsas mətn

Ulu öndər Heydər Əliyev ölkənin və xalqın taleyində, hərtərəfli tərəqqisində, uğurlar qazanmasında təhsilin xüsusi rolunu, əhəmiyyətini həmişə nəzərə almış, yüksək dəyərləndirmişdir. Dahi rəhbər deyirdi: “Hər bir dövlət əgər istəyirsə ki, öz ölkəsinin inkişafını təmin etsin, öz millətinin elmini, mədəniyyətini dünya standartlarına çatdırsın, o mütləq, hər şeydən çox, təhsilə fikir verməlidir, təhsilin inkişafına səy göstərməlidir, təhsil üçün bütün imkanları yaratmalıdır”. Ulu öndərimiz həm təhsilin məzmununu, mahiyyətini, məqsədləri, səmərəli təşkili, müəllim əməyinin şərəfi, şagirdlərin və tələbələrin vəzifələri barədə dəyərli fikirlər söyləmiş, həm də Azərbaycan təhsilinin hərtərəfli yüksəlişi qayğısına qalmış, illər boyu bu sahədə böyük inkişafa rəvac verən sistemli tədbirlər, islahatlar həyata keçirmişdir.

Dahi rəhbər Heydər Əliyev tədris ocaqlarında, o cümlədən orta ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin bütün müasir elmlərə yiyələnməsini, onların seçdikləri gələcək ixtisaslara uyğun fənləri daha dərindən öyrənilməsini lazım bilərək uşaq və gənclərə müraciətlə demişdir: “Bizim uşaqlarımız, gənclərimiz hər bir fənni bilməlidirlər və xüsusən o fənlərdə ki, ixtisaslaşmaq istəyir, onu daha da yaxşı bilməlidirlər... Amma orta məktəblər üçün bizim bir neçə şərtlərimiz vardır, onları həyata keçirməlidirlər. Ana dilini bilməlidirlər, ədəbiyyatımızı bilməlidirlər, bizim tariximizi bilməlidirlər, bizim mədəniyyətimizi bilməlidirlər” [4].

Bütün bunlar isə təhsilin milli məzmununu müəyyənləşdirən çox mühüm amillər kimi düşünülmüş, ciddi bir vəzifə, bir proqram olaraq təhsilin qarşısına qoyulmuşdur.

Ulu öndər Heydər Əliyevin toxunduğu məsələlərdən biri də təhsilin məzmunca dövlətçilik

prinsipləri əsasında qurulmasına nail olmaqdan, yeni məzmunlu milli dərslərlərin yaradılmasından, milli ideologiyanın, vətənpərvərliyin əsas reallaşma vasitələri olan dil, ədəbiyyat, tarix, mədəniyyət, xalqın adət və ənənələrin öyrənilməsini mühüm hesab etmişdir.

“Gənclərimiz milli- mənəvi ruhda tərbiyə olunmalıdır, bizim milli-mənəvi dəyərlərimizin əsasında tərbiyələnməlidir. Gənclərimiz bizim tariximizi, ədəbiyyatımızı yaxşı bilməlidir, keçmişini yaxşı bilməlidir, dilimizi yaxşı bilməlidir, milli dəyərlərimizi yaxşı bilməlidir. Milli dəyərlərimizi, milli ənənələrimizi yaxşı bilməyən, tariximizi yaxşı bilməyən gənc vətənpərvər ola bilməz”[4]. Ulu öndərin bu fikirləri yetişən gənc nəslin milli-mənəvi tərbiyəsində bir proqram xarakteri daşıyır.

Ulu öndər yetişən gənc nəslin düzgün tərbiyə olunmasını və onların həyatda fəal mövqe tutmasını, hərtərəfli inkişafını ilk növbədə mükəmməl təhsildə, xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərini mənimsəməkdə görürdü. O məktəbdən, müəllimdən, təhsildən danışarkən çox böyük hörmətlə, məhəbbətlə danışırdı. Bütün bunlar heç şübhəsiz Heydər Əliyevin ilk peşə ixtisas təhsilinin pedaqoji peşə olmasından irəli gəlmişdir. Heydər Əliyevin məktəblə, maariflə həmişə sıx bağlı olması haqda özü belə deyirdi ki, məktəb, maarif, təhsil işi ilə həmişə sıx bağlı olmuşam...Hesab edirəm ki, cəmiyyət harada olursa olsun kəsib təhsilə xərcləməli, gənc nəslin savadına, biliyinə, müəllimə kömək etməlidir...

O müəllimlik peşəsini ürəkdən sevmiş, müəllim əməyinə yüksək qiymət vermiş və heç də təsadüfi deyil ki, Heydər Əliyev Azərbaycanda ona təklif olunan müxtəlif fəxri adlardan yalnız “Xalq müəllimi” fəxri adını məmnuniyyətlə qəbul etmişdir.

Heydər Əliyev müəllimlik adını çox yüksəkdə tutmuş və ona müqəddəs bir peşə kimi baxmışdır. “...Mən Azərbaycanın sadə vətəndaşıyam. Bu addan yük –sək ad yoxdur. Ancaq bundan da yüksək ad müəllimlikdir...” [5] - demişdir.

Ümumtəhsil məktəblərində qazanılan biliklərin mahiyyətini, məqsədini yüksək qiymətləndirən ulu öndər hər bir insanın həyat mövqeyinin formalaşmasında, cəmiyyətdə öz yerini tutmasında orta təhsilin çox böyük əhəmiyyət daşıdığını vurğulamışdır. Ulu öndərimizin aşağıdakı dəyərli fikirləri bu baxımdan səciyyəvidir: “İnsan təhsilinin əsasını orta məktəbdə alır... Əgər onun fundamental, köklü orta təhsili varsa, o, cəmiyyətdə özünə yer tapacaq, çalışacaq, ...cəmiyyətimizin şüurlu üzvü olacaqdır”. Bu mövzunun davamı kimi qeyd edək ki, dahi rəhbərin orta təhsilin qarşısında duran vəzifələrlə bağlı qiymətli tövsiyə və tapşırıqları da bütün zamanlar üçün dəyərini saxlayan əsl fəaliyyət proqramıdır.

Təhsil sahəsində aparılan işləri sistemli və planlı şəkildə həyata keçirmək üçün “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində islahat proqramı” xalqın geniş müzakirəsinə verildikdən sonra Heydər Əliyev tərəfindən 1999-cu il iyunun 15-də tarixi bir gündə - Milli qurtuluş günündə bu barədə xüsusi sərəncamla təsdiqləndi.[6]

Beləliklə, müasir təhsil və pedaqoji fikir tariximizə yeni bir səhifə yazıldı ki, bu səhifəyə sonrakı illərdə daha yeni təhsil proqramları, təhsil standartları, təhsil Qanunu, kurikulumlar və ulu öndər Heydər Əliyevin layiqli varisi, siyasi kursunun davamçısı ölkə prezidenti, cənab İlham Əliyev ”Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Təhsil Strategiyası”- 24 oktyabr, 2013 cü il tarixli mühüm sərəncam imzaladı [7].

Bu sərəncam təhsilimizin inkişafı üçün uzun müddətli strateji proqramdır ki, təməli Heydər Əliyevin Təhsil İslahat proqramında qoyulmuşdur.

Heydər Əliyev yaradıcı şəxsiyyət idi. Onun təhsil sistemində, təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinə, biliklərin mənimsənilməsinə, cəmiyyətin və millətin intellektual potensialının inkişafına dair ideyalarında, mülahizələrində, tövsiyə və məsləhətlərində yaradıcılıq və tərəqqi meyarları əsas yer tuturdu.

Təhsilimizin sabahını düşünərkən bugünkü reallıqlar tam əminliklə deməyə imkan verir ki, bilavasitə dövlətimizin başçısı Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə təhsil sahəsində həyata keçirilən köklü islahatların məqsədi təkcə hərtərəfli biliyə və savada malik insanlar yetişdirmək yox, həm də müstəqil, demokratik, açıq cəmiyyət quruculuğu işində fəal iştirak edən, Azərbaycanın dünya birliyinə inteqrasiyasını daha da dərinləşdirməyə kömək göstərən əsl vətəndaşlar, şəxsiyyətlər tərbiyə etməkdir.

Nəticə

Yeükun olaraq deyə bilərik ki, Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra bütün sahələrdə olduğu kimi təhsil sahəsində də önəmli dəyişikliklər baş verdi. Təhsil sahəsində islahatların aparılması, yeni Təhsil konsepsiyasının hazırlanması, təhsildə vahid mərkəzdən idarə olunma, təhsil müəssisələrinin struktur və statusunda dəyişikliklərin aparılması və s. tədbirlər ulu öndərimiz Heydər Əliyevin adı ilə bağlı olmuş və sonrakı təhsil islahatları, dövlət təhsil sənədləri Heydər Əliyev ağıl və

zəkəsindən meydana gəlmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Əliyev H.Ə. Təhsil millətin gələcəyidir / H.Əliyev. – Bakı: Təhsil, – 2002. – 302 s.
2. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir, V-VIII kitab, Bakı:1998.
3. Əliyev İ.H. Təhsil Nazirinin təyin olunması ilə əlaqədar videoformatda nitqi. 28 iyul, 2020-ci il.
4. Əliyev H. Müstəqil Azərbaycan Respublikası Gənclərinin Birinci Forumunda nitq // Azərbaycan qəzeti. – 1996, – 6 fevral.
5. Əliyev Heydər. Azərbaycan Müəllimlərinin I qurultayındakı nitqi. 26 sentyabr, 1998-ci il // Azərbaycan qəzeti. – 1998, – 27 sentyabr.
6. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 15 iyun 1999-cu il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı”/ Xalq, 16 iyun 1999- ci il
7. “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Təhsil Strategiyası”- 24 oktyabr, 2013 cü il.

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCAN MUSIQI MƏDƏNİYYƏTİNƏ VƏ ÜZEYİR BƏY DÜHASINA SONSUZ MƏHƏBBƏTİ

Mürşudova Gilas Sirac qızı
müəllim
ADPU Şamaxı filialı
gilasmursudova@gmail.com

“Xalq bir çox xüsusiyyətləri ilə tanınır, sayılır və dünya xalqları içərisində fərqlənir. Bu xüsusiyyətlərdən ən yüksəyi, ən böyüyü mədəniyyətdir”.

Heydər Əliyev

Xülasə

“Hər bir ölkənin mənəvi, mədəni həyatında inkişafı ölkənin səviyyəsini göstərir. Bu sahəyə daha böyük diqqət göstərilməlidir” fikirləri ulu öndərin mədəniyyət siyasətini uğurla davam etdirən Prezident İlham Əliyevə məxsusdur. Milli-mənəvi dəyərlərimizə qayğı, onların qorunması və təbliğində Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse- prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, YUNESKO-nun və İSESCO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban xanım Əliyevanın xidmətləri əvəzsizdir. Məhz bu səylərin nəticəsində Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən əsas qoyulan müstəqil Azərbaycan mədəniyyəti, siyasəti xalqımızın milli dəyərlərini qorumağa, təbliğ etməyə yönəldilmişdir(8).

Açar sözlər: musiqi irisi, incəsənət, mədəniyyət, düha, fitri istedad.

Summary

“The development of the moral and cultural life of each country shows the level of the country. Greater attention should be paid to this area” belongs to President Ilham Aliyev, who successfully continues the cultural policy of the great leader. Taking care of our national and moral values, protecting and promoting them, the First Vice-President of the Republic of Azerbaijan, The services of Mehriban Aliyeva, President of the Heydar Aliyev Foundation, Goodwill Ambassador of UNESCO and ISESCO, are invaluable. It is as a result of these efforts that the independent culture and politics of Azerbaijan, founded by the great leader

Heydar Aliyev, are aimed at protecting and promoting the national values of our people.

Key words: musical heritage, art, culture, dukha, innate talent.

Xalqımızın Ümummilli lideri, ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında möhtəşəm və məqsədyönlü fəaliyyət göstətməklə yanaşı, milli mədəniyyətimizin daha yüksək zirvələr fəth etməsi istiqamətində möhkəm zəmin yaranmasını bu fikirlərlə təsdiqləyir. Heydər Əliyevin Azərbaycan milli mədəniyyətinə, tarixi-mədəni qaynaqlarına, incəsənət xadimlərinə, sənətkarlarına olan böyük diqqət

və qayğısı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu mənada Heydər Əliyev hakimiyyətdə olduğu bütün dövrlərdə Azərbaycan mədəniyyətinin ölkə daxilində və dünya səviyyəsində təbliği istiqamətində, eləcə də özünün incəsənətə olan şəxsi marağı sayəsində çoxsaylı mühüm işlər görmüşdür. Təkcə elə bu faktı qeyd etmək kifayətdir ki, Heydər Əliyevin təşəbbüsü və iştirakı ilə 1981-ci ildə dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, dahi şair-mütəfəkkir Nizami Gəncəvinin 840 illik yubileyinin YUNESKO səviyyəsində keçirilməsi həmin dövrün ictimai-siyasi həyatının mürəkkəbliyinə baxmayaraq, göstərdiyi milli təəssübkeşlik və vətənpərvərlik mövqeyini nümayiş etdirir. Qeyd edək ki, 2021-ci ildə möhtərəm Prezident İlham Əliyevin qərarı ilə Nizaminin 880 illik yubileyi qeyd edilir.

Heydər Əliyev siyasətin sərt dünyasında olsada, bu dahi şəxsiyyətin qəlbinin dərinliklərində həssas musiqi duyumu və incəsənətə maraq sığmışdır. Heydər Əliyev daxildən gələn fəvqəltəbii bir şəkildə sənətkarları duyaraq onları daha da yazıb-yaratmağa həvəsləndirirdi. Çox mürəkkəb iş qrafikinə baxmayaraq, bu dahi şəxsiyyət mümkün qədər keçirilən tədbirlərdə iştirak etməyə çalışır, hətta konsertlərdən sonra səhnə arxasına keçərək, tam səmimi bir mühit yaratmaqla sənətkarlarla ünsiyyət yaradırdı.

Heydər Əliyev siyasi və dövlətçilik fəaliyyətinin bütün dövrlərində Azərbaycan musiqi mədəniyyətində yeni tərəqqi yolları açmış, musiqi sənətmizin inkişafı üçün əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirmişdir. Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyətinin təbliği, tanınması, qorunması və davamlı inkişafının uğurlu nəticələri professional musiqi mədəniyyətinə münasibətində də real şəkildə öz əksini tapmışdır. Bu baxımdan Azərbaycan sənətçisi Heydər Əliyevin simasında musiqi sənətinin arxasında böyük və qüdrətli himəyadarının, böyük dostunun varlığını həmişə hiss etmişdir. Bu isə hər bir sənətkarı bir yaradıcı şəxsiyyət və vətəndaş kimi ruhlandırılmış, yeni əsərlərin yaranmasına doğru ilhamlandırmışdır (8).

2023-cü il məhz ulu öndər Heydər Əliyevin anadan olmasının 100 illik yubileyi çərçivəsində bir sıra layihələrin və tədbirlərin həyata keçirilməsi vacib və yadda qalan vəzifə kimi qarşıya məqsəd qoyulmuşdur. Dahi şəxsiyyət, fenomenal bir insanın Azərbaycan tarixində, siyasətində, iqtisadiyyatında və mədəniyyətində çox böyük rolu olub və onun bəzi sahələrinin müəllifidir desək yanılmırıq. Azərbaycan mədəniyyətinin, xüsusən musiqi mədəniyyətinin inkişafında dünyaya inteqrasiyasında, tanınmasında, Azərbaycana dünya şöhrəti gətirməsində Heydər Əliyev cənablarının böyük əməyi və səyi, geniş təbliğati danılmaz sübutlardır.

Heydər Əliyev xalqımızın dərin köklərə malik olan milli musiqisinin və eyni zamanda professional musiqi sənətinin gözəl bilicisi idi. Milli və professional musiqimizin dünyada tanınması, bəstəkarların, ifaçıların və musiqişünasların fəaliyyətinin yüksək qiymətləndirilməsi, yaradıcılıq evlərinin tikilməsi, maddi təminatlarının yaxşılaşdırılması, fəxri adlar, orden və medallarla təltif olunması və daha neçə-neçə bu cür əvəzsiz xidmətlər məhz Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. "Bizdən sonra əməllərimiz qalacaq" deyən müdrik şəxsiyyətin mədəniyyətimizin, o cümlədən musiqimizin himayəsi yönündə gördüyü işləri tarixin yaddaşına köçürmək bizim mənəvi borcumuzdur. Bu fikri Heydər Əliyevin qayğı və diqqəti sayəsində yüksək sənət zirvələri fəth etmiş hörmətli sənətkarlarımızda dönö-dönə vurğulayırlar. (5)

Azərbaycan mədəniyyətinin yorulmaz himayədarı olan Ümummilli lider Heydər Əliyev hakimiyyətdə olduğu bütün dövrlərdə bu sahənin inkişafını mühüm vəzifə saymış və diqqətdə saxlamışdır. Ulu öndərin bu barədə söylədiyi dəyərli fikirlər mədəniyyət sahəsində çalışan hər kəsin ürəyindən xəbər verir. "Xalq bir çox xüsusiyyətləri ilə tanınır, sayılır və dünya xalqları içərisində fərqlənir. Bu xüsusiyyətlərdən ən yüksəyi, ən böyüyü mədəniyyətdir". "Xalqın böyük sərvəti olan mənəvi dəyərləri yeni nəslə və bütün cəmiyyətə daha dərinlən və əzimlə aşılamaq amalı Azərbaycan dövlətçiliyində prioritet hesab edilən məsələdir. Biz o nəsillər ki, Heydər Əliyevlə eyni bir epoxada yaşamaq xoşbəxtliyi qismətmizə düşüb və ümummilli liderin mədəniyyətmizə, incəsənətmizə göstərdiyi böyük qayğının canlı şahidi olmuşuq. Həqiqətən də mədəniyyətmizin elə bir sahəsi yoxdur ki, Heydər Əliyev qayğısından gen –bol bəhrələnəsin. Musiqimiz də, teatrımız da, heykəltaraşlıq və rəssamlığımız da, xalçaçılığımız da Ulu öndərin çox dəyərli ideyalarından bəhrələnib. (4)

Zəngin milli-mədəni irsimizə böyük məhəbbət bəsləyən və onun təbliğini vacib sayan Heydər Əliyevin mədəniyyətmizin qızıl sütunu Şərqdə ilk operanın müəllifi kimi tanınan dahi bəstəkar, musiqişünas, publisist, dramaturq, filosof, pedaqoq, alim, akademik, ictimai xadim Üzeyir bəy Hacıbəyliyə xüsusi sevgisi və rəğbəti vardı.

Ulu öndər dahi bəstəkarın şəxsiyyətinə çox yüksək qiymət verib: "Üzeyir Hacıbəyov fəvqəladə fitri istedadı, böyük fədakarlığı, mükəmməl təhsili, elmi, vətənpərvərliyi, ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə xalqımızın böyük şəxsiyyətlərindən biri olmuş, dünya korifeylərinin ön sırasında duran Azərbaycanı

təmsil edən gökəmli şəxsiyyət olmuşdur”.

Heydər Əliyevin nitqləri misiqişünaslıq üçün də böyük elmi maraq və əhəmiyyət kəsb edir. Bu real səbəbə görə musiqi mədəniyyəti və incəsənətinin ən müxtəlif məsələləri haqqında Heydər Əliyevin fikri və mülahizələrinə musiqişünaslıq elminin aktual tədqiqat obyektinə kimi yanaşırıq. Belə ki, Azərbaycan musiqi incəsənətinin, musiqi tarixinin, şəxsiyyətinin, bəstəkar yaradıcılığının, ifaçılıq sənətinin, musiqi əsərlərinin, musiqi təhsilinin, tərbiyəsinin və təbliğatının ən müxtəlif məsələləri və problemləri Heydər Əliyevin nitqlərində musiqi həyatının və musiqi ictimaiyyətinin gündəliyinə daxil edilmiş, aktuallaşmış, təhlil və tənqid olunmuş, onlara dair qiymətli fikir, münasibət və tövsiyələr bildirmişdir. (3.s.4)

Müasir musiqişünaslıq üçün elmi maraq və dəyər kəsb edən aktual məsələlərdən biri də budur ki, Üzeyir Hacıbəyli irsi Heydər Əliyev tərəfindən musiqi incəsənətinin inkişafına və təbliğinə yönələn dövlət siyasətinin aparıcı istiqamətlərindən birini təşkil edir. ”Azərbaycan klassik professional musiqisinin banisi Üzeyir Hacıbəyli musiqisinin dünyəvi təbliği, dahi bəstəkarın irsinin qorunması, elmi öyrənilməsi, gələcək nəsillərə layiqincə çatdırılması Heydər Əliyevin mədəniyyət missiyasının əsas məqsədlərindən biri olmuşdur. Ulu Öndərin dahi bəstəkar haqqında çoxsaylı məruzə və çıxışları musiqişünaslıq elmi üçün aktual tədqiqat olmaqla yanaşı, həm də musiqişünaslığın qiymətli elmi mənbəyinə çevrilmişdir”.

Üzeyir Hacıbəyli irsinin öyrənilməsi və təbliğində, dahi sənətkarın adının tarixdə əbədiləşməsində, onun beynəlxalq miqyasda tanınmasında əlbətdə, bəstəkarların, musiqişünasların, dirijorların, ifaçıların, sənətsünasların, rejissorların, filosofların, filoloqların, rəssamların, aktyorların, jurnalistlərin mühüm rolu və xidmətləri vardır. Bütün bunlarla yanaşı qeyd etmək vacibdir ki, Üzeyir Hacıbəyli yaradıcılığının qiymətləndirilməsində və təbliğində ən çətin, ən böyük və ən əhəmiyyətli missiya məhz Heydər Əliyevə məxsusdur. Dahi bəstəkarın musiqisinə və şəxsiyyətinə, zəngin irsinə və çoxsahəli xidmətlərinə son dərəcə böyük vətəndaşlıq qüruru, məsuliyyət, sevgi və ehtiramı ilə yanaşan Heydər Əliyev, eyni zamanda, Azərbaycan dövlətinin mədəniyyət siyasətində də bu böyük şəxsiyyətin obyektiv qiymətləndirilməsi, onun irsinin öyrənilməsi, qorunması, təbliği, gənc nəsillərə layiqincə tanıtılması və dünya xalqlarına çatdırılması kimi böyük bir tarixi-humanist vəzifəni yüksək səviyyədə şərəflə yerinə yetirmişdir. (3.s.6)

Heydər Əliyev Üzeyir Hacıbəylinin yaradıcılığı, əsərləri, milli üslubu, yenilikləri, musiqi tarixindəki mövqeyi və xidmətləri haqqında maraqlı fikirləri və ideyaları ilə dahi bəstəkarın yaradıcılığını və şəxsiyyətini tarixi, ictimai, milli mədəni və bəşəri dəyərlər kontekstində, Şərqi-Qərbi musiqi-mədəni əlaqələr müstəvisində qiymətləndirmək kimi olduqca mühüm missiyanı yüksək milli-humanist maraqlar, analitik və elmi-obyektiv yanaşma səviyyəsində yerinə yetirmişdir. Heydər Əliyev Ü.Hacıbəyli haqqında çoxsaylı çıxışları, fikir və mülahizələri ilə musiqi elminin Hacıbəyovşünaslığa dair tədqiqat mənbələrini zənginləşdirmiş, musiqişünaslıqda klassik musiqi irsinə, musiqi tarixinə yeni elmi metodoloji yanaşmaların və təhlillərin konseptual istiqamətlərini müəyyənləşdirmiş, obyektiv qiymətləndirmənin və yeni tədqiqatların meydana gəlməsinə ciddi zəmin yaratmışdır.

Heydər Əliyev Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının 1979-cu il, sentyabr ayında keçirilən V qurultayının işində yaxından iştirak etmişdir. Bu görüşdə cari və perspektiv vəzifələrini əhatə edən, dərin məzmunlu, proqram əhəmiyyətli nitq söyləmişdir. Bu tarixi görüşdə Azərbaycan bəstəkarları və musiqi xadimləri qarşısında proqram əhəmiyyətli çıxış edən Heydər Əliyev Üzeyir Hacıbəylinin də yaradıcılığına yer vermiş, dahi bəstəkarın Azərbaycan musiqisinin inkişafındakı xidmətləri haqqında maraqlı fikirlər irəli sürmüşdür. Maraqlıdır ki, bir çox janrlar kimi operettaların da üzərində ayrıca dayanan məruzəçi, janrın durumunu tənqid etmiş, operettaların peşəkarlıq səviyyəsinə haqlı iradlarını bildirmiş, bu janrda Ü.Hacıbəylinin əsərlərini ən yaxşı nümunə kimi göstərmişdir: ”Operettalarımızın səviyyəsi haqqında da bir neçə kəlmə demək istəyirəm. Operalardan, baletlərdən və digər iri həcmli əsərlərdən daha çox operetta yaradılmışdır. Lakin bu operettaların hamısı qurultayda və indicə burada deyilən tələblərə cavab verirmi? Çox keyfiyyətsiz operettalar yaradılmasına və bunların teatrlarımızın repertuarını kəlməsinə yol vermək olmaz. Belə əsərlər tamaşaçı zövqünün tərbiyə edilməsinə mənfi təsir göstərir. Üzeyir Hacıbəyovun ”Arşın mal alan” operettasını yadımıza salaıq. Necə melodik, necə orjinal operettadır, necə yüksək professionallıqla yazılmışdır. Bir çox müasir operettalarımız bu tələblərə cavab vermir: musiqi bəsitdir, liberettosunda ciddi qüsurlar vardır, ifası qənaətbəxş deyildir. Mənə elə gəlir ki, Bəstəkarlar İttifaqı bu problemə laqeyd qalmamalıdır. Operetta kütləvi tamaşaçı tərəfindən sevilən janrdır və yaradılan hər yeni əsər cəmiyyətdə – həm musiqisi, həm liberettosu, həm də ifası ilə Azərbaycan musiqisi, Azərbaycan operettası ənənələrinin yüksək səviyyəsinə uyğun gəlməlidir”.

Müstəqillik dönəmində də Üzeyir Hacıbəylinin yaradıcılığına, musiqisinə, xidmətlərinə böyük ehtiramla yanaşan Heydər Əliyev dahi bəstəkarın anadan olmasının 110 illik yubiley mərasimindəki nitqində bəstəkarlıq məktəbi və varislik məsələsini bir daha vurğulayır. "Azərbaycanda Üzeyir Hacıbəyov məktəbinin təsiri altında bəstəkarlar ordusu yaranmışdır. "Deyə bilərəm ki, Üzeyir Hacıbəyov Azərbaycan tarixində ilk bəstəkardır. Azərbaycanın ondan sonrakı bəstəkarlarının hamısı bilavasitə onun tələbəsi olmuş, sonrakı nəsillər onun əsərlərinin, yaradıcılığının təsiri altında təhsil almış, böyümüş, bəstəkarlıq sənətini qavramış və yeni-yeni musiqi əsərləri yaratmışlar". (1.s32)

Üzeyir Hacıbəyovun əsərlərində təkcə musiqi yox, onun ictimai-siyasi və mənəvi məzmunu da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bəstəkarın əsərlərinin hamısında insan azadlığı, insanın paklığı, səmimiyyəti, insanların bir-birinə münasibəti tərənnüm edilibdir.

Əgər nəzərə alsaq ki, əsrimizin əvvəlində xalqımızın əksəriyyəti savadsız idi, kitab oxuya bilmirdi və kitablarda çox az idi, kino, televiziya və başqa vasitələr yox idi, təsəvvür edin, Üzeyir Hacıbəyov öz operası vasitəsilə Məhəmməd Fizulinin sözlərini, "Arşın mal alan", "O olmasın, bu olsun" və başqa operettaları-musiqi vasitəsilə istədiyi fikirləri insanlara çatdırmaqla xalqımızın mənəvi mədəni inkişafında nə qədər böyük xidmətlər göstərmişdir.

Heydər Əliyevin yubiley nitqində musiqişünaslıq üçün elmi maraq və aktualıq kəsb edən məsələlərdən biri də Üzeyir Hacıbəylinin opera və musiqili komediyalarına verilən qiymətdir. Bu fikir və ideyalarda ilk operanın yaranması, opera və baletin inkişafı, folklorun və muğamların nota yazılması, bəstəkarın ilk təməldəş olması kimi məsələlər də qoyulmuşdur.

"İslam dünyasında, Şərqi Azərbaycanı opera sənətinin tarixi "Leyli və Məcnun" operası ilə başlayır. Azərbaycan xalqının böyük və zəngin teatr tarixi var. Onun banisi Mirzə Fətəli Axundov olmuşdur. Azərbaycan opera sənətinin, opera teatrının banisi isə Üzeyir Hacıbəyovdur. Onun yaradıcılığı sayəsində, əsasında, və onun tükənməz fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycanda böyük opera sənəti, opera və balet teatırı inkişaf etmiş və bu gün bizim dünya şöhrətli opera sənətimiz var, opera və balet teatrımız var. Bəstəkar böyük Məhəmməd Fizulinin poeması əsasında, onun əsərlərindən istifadə edərək, xalqımızın muğam musiqisindən, folklorundan, xalq musiqisindən-mahnılarından istifadə edərək Azərbaycanın əsrlərdən-əslərə keçmiş zəngin musiqisini ilk dəfə nota köçürmüş, onun böyük simfonik orkestrlə ifasını təmin etmiş, özü ona rəhbərlik və dirijorluq etmişdir". (3.s10)

Yubiley nitqində dahi bəstəkarın "Koroğlu" operası haqqında da rəy bildirilir. Bu fikirlərdə XX əsr opera sənətinin şah əsərlərindən "Koroğlu"ya müqayisəli yanaşma, ən maraqlı və ən dəyərli qiymət öz ifadəsini tapmışdır. Xüsusilə operanın "Azərbaycan tarixində, mədəniyyətində, bədii həyatında çox böyük və əvəzsiz bir hadisə" kimi dəyərləndirilməsi əsərin musiqi tariximizdəki rolunu da ümumiləşdirir. Heydər Əliyevin "Koroğlu" operası haqqında fikirlərindən bəzilərinə diqqət edək: "Xalqımızın böyük dastanı olan "Koroğlu" dastanının Üzeyir Hacıbəyov tərəfindən istifadə olunması Azərbaycan tarixində, mədəniyyətində, bədii həyatında çox böyük və əvəzsiz bir hadisədir.

"Koroğlu" dastanı əsrlər boyu nəsillərdən-nəsillərə keçib, bizim günlərimizə gəlib çatıbdir. "Koroğlu" dastanı insanları həmişə qəhrəmanlığa, cəsurluğa dəvət edibdir. Bu dastan insanlarda qəhrəmanlıq, cəsurluq, vətənpərvərlik əhval-ruhiyyəsi yaradıbdır. "Koroğlu" dastanı insanları həmişə azadlığa, azadlıq yolunda mübarizəyə, zülmə qarşı mübarizəyə çağırıbdır. "Koroğlu" dastanı ona görə sevilibdir ki, xalqın həyatı, gələcəyi üçün ən əhəmiyyətli fikirlər o dastanda cəm olubdur. "Koroğlu" dastanını nəinki xalqımıza, bütün dünya ictimaiyyətinə daha da təsirli şəkildə çatdırmaq, tanıtdırmaq üçün Üzeyir Hacıbəyovun "Koroğlu" operasını yaratması yenədə deyirəm, mədəniyyətimizdə böyük inqilabi hadisədir.

Üzeyir Hacıbəylinin xatirəsinə özünün və xalqının yüksək ehtiramını bəyan etməklə, Heydər Əliyev özünün də ictimai-siyasi portetini yaratmışdır. Bu baxımdan, Heydər Əliyevin nitqində onun Üzeyir Hacıbəyliyə münasibətinin digər mühüm aspektlərini də görürük. Belə ki, bu münasibətdə bir ölkə başçısı, siyasət və dövlət xadimi, humanist milli maraqların təminatçısı, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qaratı kimi çıxış edir. Onun bu mövqeyi bəstəkarın bir tarixi şəxsiyyət kimi qiymətləndirilməsində mühüm ictimai, siyasi və dövlətçilik motivləri daşıyır.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin Üzeyir Hacıbəyli haqqında söylədiyi nitqin sonuna diqqət edək: "Biz bu gün dahi bəstəkarın 110 illik yubileyini qeyd edərək əmin olduğumuzu bildiririk ki, Üzeyir Hacıbəyovun irsi yaşayacaq və onun yaşadığı yerlərin hamısı ziyarətə gəhə çevriləcəkdir. Biz əminik ki, Azərbaycan torpaqları ermənistan işğalçıların əlindən qurtaracaqdır. Biz əminik ki, Şuşa azad olacaqdır. Biz əminik ki, Qarabağ, işğal olunmuş bütün torpaqlarımız azad ediləcək, mütəqil Azərbaycan öz

ərazilərinin hamısının, öz sərhədlərinin sahibi olacaqdır”.(2)

Fenomenal yaddaşı sayəsində Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənəti tarixini dərindən bilən, onun inkişafına çalışan böyük dövlət xadimi Heydər Əliyev keçən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq Bakıda, həmçinin digər şəhərlərdə görkəmli sənətkarların, dahi şəxsiyyətlərin ev-muzeylərinin açılması barədə göstərişlər vermişdir.

1959-cu ildə Şuşada Ü.Hacıbəylinin ev muzeyi açılmışdır. Bakıda isə 1975-ci il 20 noyabrda bəstəkarın yaşadığı evini muzeyə çevirmək reallaşdı. Böyük dövlət xadimi şəxsən özü muzeyin açılışında iştirak etmişdir.

Heydər Əliyevin fərmanı ilə dahi bəstəkarın anadan olmasının 110 illik yubileyi ərəfəsində 18 sentyabrın Milli Musiqi Günü kimi qeyd olunması qərara alınıb. Artıq neçə ildir ki, 1995-ci ildə verilən bu Fərmanla deyilən bayram mədəniyyətimizin təbliğində böyük rol oynayır.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin məktəbindən dərslər almış, onun davamçısı və varisi Azərbaycan Respublikasının Ali Baş Komandanı, Prezident İlham Əliyev ata vəsiyyətini yerinə yetirərək II Qarabağ müharibəsini dəmir yumruq altında birləşərək rəşadətli və müzəffər ordumuzun səyi nəticəsində 44 gün ərzində mənfur erməni işğalından azad etdilər. Azərbaycan torpaqlarını düşmən tapdağından azad etmiş hər bir Şəhidimizin qarşısında baş əyirik, Allahdan onlara rəhmət, qazilərə şəfa diləyirik.

İşğaldan azad edildikdən sonra ilk dəfə 18 sentyabr 2021-ci ildə Şuşada Milli Musiqi Günü çərçivəsində Üzeyir Hacıbəyli XIII Beynəlxalq Musiqi Festivalinin konserti keçirilir.(6)

Şuşa şəhərinin 2023-cü il üçün “Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı” elan edilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamını əsas tutaraq sentyabrın 18-dən 28-dək Heydər Əliyev Fondunun və Mədəniyyət Nazirliyinin təşkilatçılığı ilə Üzeyir Hacıbəyli XV Beynəlxalq Musiqi Festivali keçirilir.

Prezident İlham Əliyev hələ illər öncə qeyd etmişdi ki, ərazi bütövlüyümüz bərpa edildikdən sonra Üzeyir bəyin, Nəvavanın, Bülbülün büstləri Şuşaya qaytarılacaq. Azərbaycan prezidentinin sözləri Vətən müharibəsindən sonra reallığa çevrildi. Dahi şəxsiyyətlərin büstləri Şuşada yenidən bu qədim şəhərə gələn qonaqları salamlayır. (4)

Üzeyir Hacıbəyov Azərbaycan musiqi, ədəbiyyat, mətbuat, mədəniyyət, ictimai fikir tarixində elə bir iz qoyub ki, o iz heç vədə örtülə bilməz, onun açdığı cığırın bu gün minlərlə yolçusu var. Üzeyir Hacıbəyov şəxsiyyəti, sənəti bizə çox şey təlqin edir. Musiqi mədəniyyətimizdə, onun inkişafında yorulmadan çalışan Üzeyir bəy xalqımız üçün həmişə sağdır, onun mənəviyyatında, ruhunda yaşayır.

Şuşa Üzeyir musiqisi üçün çox darıxmışdır. Nəhayət ki, o gün gəlib çatdı, azad Şuşada Azərbaycan professional musiqi sənətinin banisi dahi Üzeyir Hacıbəylinin ölməz əsərləri yenidən səsləndirildi. Şuşanın dağlarından Üzeyir musiqisinin sədaları hər tərəfə yayıldı.(6)

Nəticə

2023-cü il məhz ulu öndər Heydər Əliyevin 100 illik yubileyi çərçivəsində bir sıra layihələrin və tədbirlərin həyata keçirilməsi vacib və yadda qalan vəzifə kimi qarşıya məqsəd qoyulmuşdur.

Dahi şəxsiyyət, feomenal bir insanın Azərbaycan tarixində, siyasətində, iqtisadiyyatında və mədəniyyətində şox böyük rolu olub və onun bəzi sahələrinin müəllifidir desək yanlışdır. Azərbaycan mədəniyyətinin, xüsusilə musiqi mədəniyyətinin inkişafında, dünyaya inteqrasiyasında, tanınmasında, Azərbaycana dünya şöhrəti gətirməsində Ulu Öndər Heydər Əliyevin böyük əməyi və səyi, geniş təbliğati danılmaz sübutlardır.

“Hər bir ölkənin mənəvi, mədəni həyatında ölkənin səviyyəsini göstərir. Bu sahəyə daha böyük diqqət göstərməlidir” fikirləri Ulu öndərin mədəniyyət siyasətini uğurla davam etdirən Prezident İlham Əliyevə məxsusdur (7). Milli-mənəvi dəyərlərimizə qayğı, onların qorunması və təbliğində Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse- prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, YUNESKO-nun və İSEKO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban xanım Əliyevanın xidmətləri əvəzsizdir. Məhz bu sözlər nəticəsində Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən əsas qoyulan müstəqil Azərbaycan mədəniyyət siyasəti xalqımızın milli dəyərlərini qorumağa, təbliğ etməyə yönəldilmişdir(8).

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Heydər Əliyev. Bəstəkarın yüksək vəzifəsi və amalı. Bakı: Azərneşr, 1979.

2. Heydər Əliyev. Xalqın sənətkara dərin məhəbbəti və ehtiramı: Dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəyovun anadan olmasının 110 illiyinə həsr olunmuş yubiley gecəsində Azərbaycan Respublikasının

Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi. “Azərbaycan” qəzeti, 20 sentyabr 1995-ci il.

3. Abduləliyev A.Ə. Heydər Əliyev və Azərbaycan musiqi mədəniyyəti. “Musiqi dünyası”, 2008, N 1-2/35.-s.4-18.

4. Ömərov V. / Ulu Öndər Heydər Əliyevin hakimiyyəti illərində milli musiqi mədəniyyətimiz və azərbaycançılıq. Səs qəzeti, 13 aprel 2012-ci il.

5. Qurbanlı R. /Azərbaycan musiqi təntənəsinə bürünüb. Xalq qəzeti, 31.10.2023.

6. Ulu Öndərin qəlbinə yol tapan musiqi inciləri. Mədəniyyət qəzeti, 12.05 2023.

7. <https://xalqqazeti.com/mobile/az/news/37492>

8. Əsgərova Ü. 2/87 2021. Azərbaycan Milli Kitabxanası <http://www.azmeqale>

ZƏFƏR TARİXİ – QARABAĞA QAYIDIŞ

Maqsudova Nurlanə Ənəs qızı

müəllim

Şamaxı Avropa litseyi

maqsudova.nurlana@mail.ru

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanın İkinci Qarabağ müharibəsi, 44 günlük müharibə, Zəfər tarixi və qələbədən sonrakı yenidənqurma işlərindən, inkişaf etdirilən sahələr, azad edilmiş ərazilər, əhalinin köçürülməsi və s. haqqında geniş məlumat verilib. II Qarabağ müharibəsindən sonra ilk növbədə bu ərazilərin minalardan təmizlənməsi, sonra 2022-ci il mayın 27-də Zəngilanın Ağalı kəndində “Ağıllı kənd” layihəsinin açılış mərasimi, Ağdamda tikinti-quruculuq işləri aparılıb.

Açar sözlər: Zəfər, tarixi qələbə, qayıdış, məskunlaşma.

Summary

In the article, the Second Karabakh war of Azerbaijan, the 44-day war, the history of victory and victory from subsequent reconstruction works, developed areas, freed areas, population resettlement and etc. extensive information was provided. After the Second Karabakh war, first of all, these areas were cleared of mines, then on May 27, 2022, the opening ceremony of the "Smart Village" project was held in Agali village of Zangila, and construction works were carried out in Agdam.

Key words: Victory, historical victory, return, settlement.

Zəfər! Bu bir kəlmə sözün arxasında necə böyük bir məna - minlərlə vətən oğullarımızın igidliyi, şücaəti, tarix yazan şəhidlərimizin qəhrəmanlığı və ən nəhayət müdrik rəhbərimiz, məğlubedilməz sərkərdə, Ümummillə lider Heydər Əliyev siyasi məktəbinin davamçısı, Ali Baş Komandanımız İlham Heydər oğlu Əliyevin uğurlu siyasəti dayanır.

Azərbaycanın ikinci Qarabağ, 44-günlük Vətən müharibəsi zamanı möhtəşəm qələbə qazanması, uzun illərdən bəri Ermənistanın işğalı altında olan tarixi torpaqlarımızın azad olunması, ölkəmizin ərazi bütövlüyünün və tarixi ədalətin bərpa edilməsi, heç şübhəsiz, xalqımızın çoxəsirlik dövlətçilik tarixinin ən şərəfli səhifələrindən biridir. Həmçinin bu qələbə qonşusunun torpağına göz dikən, xalqımızın humanistliyindən, qonaqpərvərliyindən, etimadından, etibarından sui-istifadə edən ermənilərin iç üzünü, əsil simasını dünyaya tanıdan bir qələbə oldu. Hər kəs gördü ki, ermənilər yalan iddialarla bəşəriyyətə fəlakət və bəla gətirən faşist ideologiyasını utanıb – çəkinmədən həyata keçirirlər. Bir daha dünyaya məlum oldu ki, tarix boyu ermənilər azərbaycanlılara eləcə də türklərə qarşı amansız olmuş, insanlığa sığmayan terror aktları, dəhşətli soyqırımlar törətmişlər. Bu millətin sanki kökləri qəddarlıq toxumlarından cücərmişdir. Erməni vandallarının törətdikləri vəhşiliklər hətta Alman faşizmini belə geridə qoymuşdur. Bu 30-illik müharibə dövründə mənfur ermənilərin törətdikləri murdar əməllər dünya xalqlarını heyrətə salan, insanlığa sığmayan, ağsaqqal, agbirçək, günahsız körpə bilmədən edilən amansızlıqlar bir daha bu xalqın terrorçu olduğunu sübuta yetirdi.

Tariximizə qızıl hərflərlə yazılan 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra qarşıda duran ən vacib məsələ həmin ərazilərə” Böyük qayıdış”in gerçəkləşməsi oldu..Bu məqsədlə işğaldan azad edilən ərazilərdə sözün əsl mənasında çox böyük işlər görüldü və bu gün də davam etdirilir. İllər öncə yurduvusasından qaçqın, məcburi köçkün düşmüş həmvətənlərimizin doğma yurdlarına qayıtmasını sürətləndirmək üçün dövlət tərəfindən abadlıq və yenidənqurma işləri həyata keçirilir. Sırr deyil ki, 30 ilə yaxın bir müddətdə Azərbaycanın əzəli torpaqlarını işğal altında saxlayan mənfur düşmən şəhər və kəndləri viran qoyub və həmin əraziləri minalarla təhlükə mənbəyinə çevirib.Elə bu səbəbdən də “Böyük Qayıdış”in gerçəkləşməsi ilk növbədə sözügedən ərazilərin minalardan təmizlənməsindən başladı. İlk olaraq minalardan təmizləmə işlərinə Zəngilan, Ağdam və Füzuli rayonlarından başlandı.

Daha sonra 27 may 2022-ci il Azərbaycan tarixinin ən əlamətdar günlərindən biri kimi səlnaməmizə qızıl hərflərlə həkk olundu.Müstəqillik bayramımızı qeyd etdiyimiz bu əlamətdar günlərdə Zəngilanın Ağalı kəndində “ağıllı kənd” layihəsinin birinci mərhələsi üzrə açılış mərasimi keçirildi.Açılış mərasimində iştirak edən dövlət başçısı İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Zəngilan rayonunda yaradılan şəraitlə yaxından tanış oldular.

Ağalıda olarkən dövlət başçımız özü də vurğuladı ki, biz azad edilmiş torpaqları müasir mütərəqqi texnologiyalara əsaslanmış böyük bir məkan kimi görmək istəyirik və indi olduğumuz Ağalı kəndinin təmsalında bunu görürük.

Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin iştirakı ilə keçirilən mərasimdə Ağalı kənd sakinləri də iştirak etdilər, tezliklə doğma kəndlərinə qovuşacaqlarının sevincini yaşadılar.

Bu gün biz tam əminliklə deyə bilərik ki, Azərbaycan Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda möcüzələr yaradır. 30 il ərzində erməni barbarlarının dağıdıb viranəyə çevirdiyi yurd yerlərimiz başdan-başa tikinti-quruculuq meydanına çevrilir, bu ərazilərdə həyat yenidən öz məcrasına qayıdır. Azad edilən ərazilərimiz gündən-günə dirçəldilir, müasir infrastruktur qurulur.

Ermənistanın torpaqlarımızı işğal altında saxladığı otuz il ərzində digər ərazilərimizdə olduğu kimi, Zəngilan rayonunda da tarixi, dini , mədəniyyət abidələrimiz erməni vəhşiliklərinə məruz qalıb, dağıdıb, təhqir edilib. Bunlardan biri də Zəngilan məscididir. Bu məscidin bərpasında Heydər Əliyev Fondu müstəsna xidmət göstərir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə, Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı çərçivəsində, bərpa edilən və yenidən tikilən yaşayış məntəqələrinə köçürülmə aparılır.

Cocuq Mərcahlıya, Laçına, Füzuliyə, Ağalıya və digər işğaldan azad edilmiş ərazilərə ümumilikdə on minlərlə məcburi köçkün ailəsi dövlət tərəfindən köçürülüb.

İlin sonunadək Xankəndiyə də 50-yə yaxın ailənin köşürülməsi nəzərdə tutulub. Bundan başqa Ağdam şəhərində genişmiqyaslı tikinti işləri gedir. 2025-ci ilin ortalarından başlayaraq Ağdam rayonu və ətraf kəndlərinə də köçürülmə nəzərdə tutulub.

Bu gün biz qalib bir xalq olaraq dünyaya haqq səsimizi çatdırmağa və nəyə qadir olduğumuzu göstərə bildik.Əlbəttə dövlət başçımız İlham Əliyevin dediyi kimi “Biz bu qələbəyə görə onlara –yəni vətən uğrunda qəhrəmancasına həlak olan şəhidlərimizə, qazilərimizə borcluyuq.Bu qəhrəman oğullar bizim qürur yerimiz, and yerimizdir.Bu qələbə həm də Ümummillilərin lider Heydər Əliyevin müstəsana xidmətləri sayəsində formalaşan Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin rəhbərliyi, uğurlu siyasətinin nəticəsidir.Görkəmli şairimiz Nizami Gəncəvinin sözləri ilə desək:

*Yola bələd olsa, rəhbərlik edən
Ordu qorxu bilməz çətinliklərdən.
Yollar dağa-daşa salsa da onu,
Dağılmaz başından əsla qoşunu.*

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. "Dəmir yumruq" əməliyyatı. <https://azerbaijan.az/related-information/303>
2. Muradlı X. Tarixi torpaqlara tarixi qayıdış. “Azərbaycan” qəzeti, 27 dekabr 2020-ci il.
3. <https://story.karabakh.center/az/qarabag-azerbaycandir>
4. Hacıyev Q., Əbdüləzimov Ə.. “Qarabağ tarixi” dərslik. Bakı: 2021.

AZƏRBAYCANDA DİL SİYASƏTİ VƏ HEYDƏR ƏLİYEV

Hüseynova Güldənə Mədət qızı

tələbə

ADPU-nun Şamaxı filialı

Xülasə

Dil siyasəti – Azərbaycan dövlətçiliyinin tərkib hissəsidir. Dünya tarixində elə şəxsiyyətlər olur ki, onlar mənsub olduqları xalqın tarixində silinməz iz qoyurlar. Belə insanlar yüz ildə bir dəfə dünyaya gəlirlər. Onları tarix yaradan şəxsiyyətlər adlandırılır. Belə dahi insanlardan biri də bizim Azərbaycan xalqının payına düşüb. Dərin zəkası, fenomen yaddaşı, iti məntiqi, özünəməxsus intellektual gücü və xalqına sonsuz sevgisi və məhəbbətilə seçilən Ulu öndər Heydər Əliyev həyatını Azərbaycan dövlətinin və xalqının rifahı və suverenliyi uğrunda mübarizəyə həsr etmişdir. Onun həyat hekayəsi saysız – hesabsız çətinliklərlə, mübarizələrlə yazılıb.

Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illərdə ölkəmizdə dövlət quruculuğunun bütün tarixi ərzində heç vaxt əldə olunmayan sürətli inkişafa nail olunmuş, iqtisadiyyatın, elmin, mədəniyyətin bütün sahələrində tərəqqi dövrü yaranmışdır.

Respublikanın rəhbəri ana dilinin inkişafı ilə əlaqədar fəaliyyətini bir neçə istiqamətdə qururdu: bunlardan birincisi, onun özünün şəxsi nümunə olmasıdır. O, Azərbaycan dili barədə yalnız adı ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, qədim tarixi, zəngin mədəniyyəti, müasir dünyada müəyyən ictimai – mədəni mövqeyi olan bir xalqın sərvəti kimi düşünürdü.

Hələ respublikaya rəhbərliyinin birinci mərhələsində ana dilimizin dövlət dili kimi tanınması uğrunda mübarizəsi doğrudan da bir qəhrəmanlıq idi. Belə ki, həmin dövrdə SSRİ kimi qüdrətli bir dövlətin “vahid dil” siyasətinə qarşı çıxmaq, məsələni müdrikliklə həll etmək əlbəttə Heydər Əliyev siyasətinə məxsus ola bilərdi. Azərbaycan dilinin dövlət dili statusu alması uğrunda xalqın mübarizəsinə rəhbərlik edən ulu öndər Moskvanın, eləcə də Moskvaya xidmət edən qüvvələrin müqavimətinə baxmayaraq, böyük iradə nümayiş etdirib Konstitusiyaya xüsusi 73-cü maddənin salınmasına nail oldu.

Açar sözlər: Dil, şəxsiyyət, xalq, rəhbərlik, dil siyasəti, müstəqillik, sərəncam.

LANGUAGE POLICY IN AZERBAIJAN AND HAYDER ALIYEV

Huseynova G.M.

Summary

Language policy is an integral part of Azerbaijan's statehood. There are personalities in world history who leave an indelible mark on the history of the people they belong to. Such people are born once in a hundred years. They are called personalities who create history. One of such geniuses has fallen to our people of Azerbaijan. The great leader Heydar Aliyev, distinguished by his deep intelligence, phenomenal memory, sharp logic, unique intellectual power and infinite love and affection for his people, dedicated his life to the struggle for the welfare and sovereignty of the state and people of Azerbaijan. His life story is written with countless difficulties and struggles.

During the years when Heydar Aliyev led Azerbaijan, rapid development was achieved in our country, which was never achieved in the entire history of state building, and a period of progress was created in all fields of economy, science, and culture.

The head of the republic based his activities on the development of his mother tongue in several directions: the first of them is that he himself is a personal example. He thought about the Azerbaijani language not only as an ordinary means of communication, but as a wealth of a nation with ancient history, rich culture, and a certain social and cultural position in the modern world.

Even in the first stage of his leadership to the republic, his struggle for the recognition of our mother tongue as the state language was a heroic act. Thus, opposing the "single language" policy of a powerful state like the USSR at that time, and solving the issue wisely could certainly belong to Heydar Aliyev's policy. The great leader, who led the people's struggle for the status of the Azerbaijani language as a state language, despite the resistance of Moscow and the forces serving Moscow, showed great will and succeeded in inserting the special Article 73 into the Constitution.

Giriş

Belə bir qərarın qəbulu həmin dövrdə mümkünsüz idi. SSRİ tərkibinə daxil olan respublikalardan bir neçəsi istisna olmaqla, hamısı vahid dövlət dilinin (rus dilinin) hökranlığı altında fəaliyyət göstərirdi. Ümummilli lider məsələ ilə bağlı dövlət rəhbərinin qəbulunda oldu və təcrübəsi və uzaqgörən siyasətilə onun razılığını aldı.

Lakin H.Əliyev Azərbaycan dilinin Azərbaycan SSR Konsituyasında dövlət dili kimi qeydiyyatından sonra bütün idarələrdə rus dilinin fəaliyyətini qadağan etmədi. Bu olduqca müdrik və əsaslı mövqe tutmaq demək idi. Çünki belə bir addımın atılması Moskvaya meydan oxumaq demək olardı. SSRİ öz hakimiyyətini nəyin bahasına olursa olsun müdafiə edəcəkdi. Nəticədə Azərbaycan xalqı təxribatla qarşılaşacaqdı. Sonrakı dövrlərdə baş verən hadisələr göstərdi ki, Ulu öndər son dərəcə haqlı imiş.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra 1992-ci ilin dekabrında AXC- Məsavət hakimiyyəti xalqın rəyini nəzərə almadan, referendum keçirmədən “Dövlət dili haqqında Qanunu” müzakirə edərək Azərbaycanda dövlət dilinin “Türk dili” olması barədə qərar qəbul etmişdi.

Xalqın təkidi və tələbi ilə 1993-cü ildə yenidən siyasi hakimiyyətə gələn Heydər Əliyev digər sahələrdə olduğu kimi, milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunması, adət-ənənələrimizin, milliliyimizin inkişafı məsələsini diqqətdə saxladı. Azərbaycan dilinin işlənməsi və inkişaf etdirilməsi məsələsinə xüsusi diqqət yetirən ümummilli lider ana dilimizi – Azərbaycan dilini yenidən dövlət dili olaraq özünə qaytardı. 1995-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası hazırlanarkən dövlət dilinin necə adlandırılması ilə bağlı müxtəlif təkliflər səsəndi. O, dövlət dilimizin Azərbaycan dili adlandırılması təklifini müdafiə edərək, müzakirələrdə də fəal iştirak edirdi. Fikirlərini elmi əsaslarla sübut edən ulu öndərin təşəbbüsü ilə bu məsələ yeni Konsituyanın layihəsini hazırlayan komissiyada, kütləvi informasiya vasitələrində, müxtəlif elmi forumlarda, yığıncaqlarda, müəssisələrdə sərbəst və demokratik şəkildə müzakirə olundu. Xalq 1995-ci il noyabrın 12-də referendum yolu ilə öz mövqeyini nümayiş etdirərək Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin “Azərbaycan dili” olmasına tərəfdar olduğunu bildirdi. Bundan sonra ana dilimizin inkişafı və qorunması işi daha da gücləndirildi. Bir-birinin ardınca fərmanlar imzalandı, qanunlar qəbul olundu.

Ulu öndər H.Əliyev şəxsən özü Azərbaycan dilinin qorunması və inkişafına həsr olunmuş 2001-ci ilin iyunun 18-də “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərman imzaladı. Bu fərmanda deyilirdi: “Azərbaycan dili bu gün dərin fikirlərin ən incə çalarınadək olduqca aydın bir şəkildə ifadə etmək qüdrətinə malik dillərdəndir. Düşüncələrdəki dərinliyi, hisslərdəki incəlikləri bütünlüklə ifadə etmək kamilliyinə yetişə bilməsi üçün hər hansı xalqlardan bir neçə minillik tarixi yaşaması lazım gəlir.” Bu mənada biz xoşbəxtlik ki, doğma Azərbaycan xalqı həqiqətən də dünyanın ən qədim xalqlarından biridir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin məşhur bir fikrini hər dəfə xatırladıqca qürur duyuruq: “Millətin milliliyini saxlayan onun dilidir.” Tarixi əhəmiyyətli bu sənəd dilimizin inkişafı və tətbiqi sahəsində olan problemlərin həllində mühüm rol oynadı. Həmin fərmanda Azərbaycan Prezidenti yanında Dövlət Dil Komissiyasının yaradılması da nəzərdə tutulurdu. Dünya üzrə ancaq Azərbaycanda yaradılan bu qurum ana dilimizin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsinə nəzarət və bu prosesi ümummilli maraqlar kontekstində tənzimləmək məqsədi daşıyırdı.

2001-ci il avqustun 9-da Azərbaycan Prezidenti yeni fərman – “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” mühüm bir sənəd imzaladı. Həmin fərmanda deyilir: “On ilə yaxın müddətdə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçidin ölkəmizdə 2001-ci il avqust ayında bütövlükdə təmin edildiyini və yeni əlifbadan istifadənin müstəqil Azərbaycan Respublikasının ictimai-siyasi həyatında, yazı mədəniyyətimizin tarixində mühüm hadisə olduğunu nəzərə alaraq qərara alıram:

Hər il avqust ayının 1-i Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan Əlifbası və Azərbaycan Dili Günü kimi qeyd edilsin.

Bu sənədlərin hazırlanmasında böyük tarixi şəxsiyyət Heydər Əliyevin yüksək intellekti, zəngin dövlətçilik təcrübəsi, yenilməz məntiqi, vətəndaşlıq qeyrəti, ana dilinə misilsiz məhəbbəti mühüm rol oynayıb.

Azərbaycanda Milli dil siyasəti və quruculuğu sahəsində ümummilli lider Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu strategiya möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam və inkişaf etdirilir. Belə ki, dövlət başçısının “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” 12 yanvar 2004-cü il və 2005-2006-cı illərdə Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə çapı nəzərdə tutulan əsərlərin siyahısının təsdiq edilməsi haqqında” 27 dekabr 2004-cü il tarixli Sərəncamları mahiyyət etibarını ilə Heydər Əliyevin dil siyasətinin davamı olmaqla, I Türkoloji qurultayın tarixi tövsiyələrinin

yeni əsrdə gerçəkləşməsinin ifadəsi kimi dəyərləndirilməlidir. Ölkə Prezidenti İlham Əliyevin 2006-cı ildə imzaladığı “Birinci Türkoloji qurultayın 80 illik yubileyi haqqında “ Sərəncamda deyildiyi kimi , “Müstəqillik ilərində dilimiz, sözün həqiqi mənasında, dövlət dili statusu qazanmışdır.”

Cənab Prezidenti 9 aprel 2013-cü il “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı” barədə sərəncam imzalamışdır. Sərəncamda 2013-2020-ci illərdə dilimizin inkişafına dair zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsinə aid konkret nazirlik və komitələrə tapşırıqlar vermiş, görülməli işlər planlaşdırılmışdır. Belə ki, Respublika Prezidentinin məlum sərəncamının üçüncü maddəsində kadr hazırlığı, tədris məsələlərinin uzlaşdırılması və təkmilləşdirilməsi, orta və ali məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması təklif olunur.

Nəticə

Bu gün Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafı , dövlət dilinə çevrilməsi, diplomatiya aləminə yol açması, dünyanın ən mötəbər tribunalarından eşidilməsi ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən əsası qoyulan dil siyasəti ilə bağlıdır. Ulu öndərin “Dilimiz çox zəngin və ahəngdar dildir, dərin tarixi köklərə malikdir. Şəxsən mən öz ana dilimi çox sevir və bu dildə danışmağım fəxr edirəm “ müdrik kəlamı ana dilimizə olan məhəbbət və hər bir soydaşımız üçün örnəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Xudiyev N. H. Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı: 1977.
2. Novruzov T. H. Əliyev və ədəbiyyat məsələləri . Bakı: 1977.
3. Əliyev Q. Müasir Azərbaycanın banisi, xilaskarı və qurucusu. Bakı: 2006.
4. İsmayılova M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı: 2016.

QARABAĞ ƏDƏBİ-MƏDƏNİ MÜHİTİNİN YETİRMƏLƏRİ

Maylova Arzu İslam qızı

tələbə

ADPU-nun Şamaxı filialı
arzuabdurahmanova632@gmail.com

Xülasə

Ədəbi-mədəni mühitin formalaşmasında və eyni zamanda regional bədii fikrin inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edən problemlərdən biri də lokal coğrafi ərazidə ədəbi mühitin öyrənilməsidir. Bu istiqamətdə aparılan araşdırmalarda ədəbi-mədəni mühitin ictimai-siyasi düşüncədə, ədəbi-nəzəri fikirdə tutduğu yeri müəyyənləşdirmək və bunu tədrisdə aşılamaq mühüm amil hesab edilir. Dünya xalqları ədəbiyyatında olduğu kimi, Azərbaycan klassiklərinin yaradıcılığını da, ədəbi mühitlərsiz təsəvvür etmək mümkün deyildir və bu kontekstdə Qarabağ ədəbi mühitinin öyrənilməsi, tədqiqi olduqca vacib və aktualdır.

Açar sözlər: Sənət xəzinəsi Qarabağ, Xurşidbanu Natəvan, ”Məclisi-üns” və “Məclisi-fəramuşan”, Yusif Vəzir Çəmənəminli, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev

Summary

One of the problems that cause significant harm in the formation of the literary and cultural environment and at the same time in the development of regional artistic thought is the study of the literary environment in the local environment. In these management systems, determining the place of the literary-cultural environment in socio-political thought, literary- theoretical thought and inculcating it in learning is considered an important factor. As in the literature of the peoples of the world, the creation of Azerbaijani classics is impossible without literary environments, and in this context, the study and research of the literary environment of Karabakh is very important and relevant.

Key words: art treasure Karabakh, Khurshidbanu Natavan, ”Majlisi-uns” and “Majlisi-foramushan”, Yusif Vazir Chamanzaminli, Abdurrahim bey Hagverdiyev

Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi, Qarabağ ərazisində də ilk ədəbi nümunələri el şairləri yaratmış və bu, öz əksini folklor janrlarında tapmışdır.

Azərbaycan türk-oğuz folklorunun elə janrları var ki, Qarabağ regionu ilə bağlıdır. “Dədə Qorqud” dastanına diqqət yetirdikdə açıq-aydın görünür ki, boylardakı hadisələrin əksər hissələri Qarabağ ərazisində baş vermiş və dastanda adı çəkilən yer adlarının – toponimlərin bir qismi tarixən də, indinin özündə də,

Qarabağda olmuşdur. Tədqiqatlar sübut edir ki, Dədə Qorqud yaradıcı şəxsiyyətinin Qarabağ ərazisi ilə sıx əlaqəsi olmuşdur. Qarabağ ədəbiyyatının qədim köklərə malik olduğunu bu ədəbi abidə də sübut edir. Belə ki, sonrakı mərhələdə, xüsusən,

Qarabağ-Şuşa ədəbi mühiti bu təməl üzərində formalaşmışdır. Şuşa – Azərbaycanın mədəniyyət mərkəzi olmaqla yanaşı, həm də görkəmli və istedadlı şəxsiyyətlərin, sənətkarların, yazıçıların, bəstəkarların, xanəndələrin vətənidir. Şuşa Azərbaycan mədəniyyətinə Mir Möhsün Nəvvab kimi musiqişünas,

Cabbar Qaryağdıoğlu, Xarrat Qulu, Sadiqcan, Məşədi İsi, Hacı Hüsü, Keçəçi Məmməd, İslam Abdullayev, Seyid Şuşinski, Xan Şuşinski, Zülfi Adıgözəlov, Sara Qədimova, Şövkət Ələkbərova, Arif Məmmədov, Qədir Rüstəmov, Nəzakət Teymurova kimi xanəndələr, Bülbül, Rəşid Behbudov kimi dünya şöhrətli vokalistlər, Üzeyir Hacıbəyov kimi dahi bəstəkar, yazıçı, dramaturq, publisist,

Zülfüqar Hacıbəyov, Fikrət Əmirov, Niyazi, Əfrasiyab Bədəlbəyli, Süleyman Ələsgərov kimi istedadlı bəstəkarlar bəxş etmişdir.

Şuşadan kimlər keçməyib – dost da, düşmən də, səyyah da, musiqişünas da, etnoqraf da. Hər kəs öz qəlbinin gözü ilə bu şəhərə göz yetirib, qiymət verib. Musiqi və poeziya beşiyi adlanan bu qeyri-adi şəhərdə demək olar ki, Azərbaycanın ən məşhur mədəniyyət xadimləri yaşayıb yaradıblar. XVIII əsrdə Şuşa şəhərində Molla

Pənah Vaqif kimi bir şeir tacidarı olub. Burada Qasım bəy Zakir yaşayıb yaradıb, Xan qızı Natəvanın şeir məclisləri dillər əzbərinə çevrilib.

Musiqinin, təsviri sənətin beşiyi kimi tanınan doğma Qarabağımız zaman-zaman bəşər mədəniyyətinə böyük dahilər, istedadlı sənətkarlar bəxş etmişdir. Xurşidbanu Natəvan, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Yusif Vəzir Çəmənəminli, Firidun bəy Köçərli və başqaları Qarabağ ədəbi mühitinin yetirmələrindəndir.

Bu mühitin ən məşhur lirik şairlərindən biri olan Xurşidbanu Natəvan Azərbaycan ədəbiyyatını Avropa ədəbiyyatı ilə əlaqələndirməyi bacaran şəxsiyyətdir. Onun Aleksandr Düma ilə görüşü və Aleksandr Dümanın “Qafqaz səfəri” əsərində onu xatırlaması bunun bariz nümunəsidir. X. Natəvan Mirzə Rəhim Fənanın təşəbbüsü ilə təşkil olunmuş “Məclisi-üns”ü himayəyə götürmüş, “Məclisi-fəramuşan”ın isə fəal üzvü olmuşdur.

Qarabağ ədəbi mühiti özünün ədəbi məclisləri ilə məşhur idi. 19-cu əsrdə burada iki ədəbi məclis- “Məclisi-üns” və “Məclisi-fəramuşan” fəaliyyət göstərmişdir. Bu məclislərdə görkəmli şairlər, xanəndələr, sazəndələr iştirak edirdilər. Burada müxtəlif şeirləşmələr həyata keçirilir, fəlsəfi məzmunlu fikir mübadiləsi aparılırdı. Həmçinin burada Azərbaycanın milli mətbəxi, rəqsi, musiqisi də nümayiş olunurdu. Həsən Qarabaği X. Natəvanın “Məclisi-üns”ə gəlməyi münasibətilə qəzəlində yazırdı:

Lütf edib “Məclisi-üns” üçün ağa yad etmiş, Bizi bu yad ilə qəmdən əcəb azad etmiş, “Məclisi-üns” nə müddətdi ki, viranə idi, Şükrillah kim, onu təzədən abad etmiş.

Qarabağ ədəbi mühitinin yetirdiyi görkəmli yazıçılardan biri də Yusif Vəzir Çəmənəminli tarixi romanlar müəllifidir. O, Azərbaycan bədii nəsrində “Qan içində”, “Qızlar bualğı”, “Studentlər” kimi əsərlərin müəllifi olaraq iz qoymuşdur. Şuşalı yazıçı və diplomat Y. V. Çəmənəminli öz həyat hekayəsinə Qarabağ haqqında bayatılarla başlayır:

Əslim qarabağlıdır, Sinəm çarpaz dağlıdır, Nə gələn var, nə gedən Məgər yollar bağlıdır?

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli yazıçısı dramaturqu Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev ilk fantastik dramın, bir çox hekayələrin müəllifidir. O, Təhsil Nazirliyinin “Qarabağın məşhur müəllimləri” layihəsinin tarixi simalarından biridir.

Milli mətbuatımızın güclü qələm sahiblərindən olan Üzeyir bəy Hacıbəyli də Qarabağ mühitinin yetirmələrindəndir. O, Azərbaycan muğamının, musiqisinin inkişafında əvəzsiz xidmətləri olan sənətkardır. Ağcəbədiddə Üzeyir Hacıbəyli adına Qarabağ muğam mərkəzi fəaliyyət göstərir və bu heç də təsadüfi hal deyildir.

Həmçinin Hacıbəyovlar qardaşlarının ən kiçiyi Ceyhun Hacıbəyli də Qarabağın, eləcə də, Azərbaycanın folklor nümunələrinin toplanılması ilə də məşğul olmuşdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Məmmədov X.Q. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: ADPU, 2006. – 216 s.
2. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan. Bakı: Elm və təhsil, 2017. – 552 s.

HEYDƏR ƏLİYEVİN İDEYA-SİYASİ İRSİNDƏ AZƏRBAYCAN QADINI

Səmiyeva Firəngiz Hikmət qızı

tələbə

ADPU-nun Şamaxı filialı

semizadefira@gmail.com

Xülasə

Azərbaycanda qadın siyasəti, dövlətin yeritdiyi siyasətin içərisində özünəməxsus yer tutur. Çünki qadın problemi xalqın, cəmiyyətin, dövlətin problemi olduğu üçün onu ayrı-ayrılıqda həll etmək mümkün deyildir. Baxımdan, qadın siyasəti də bütövlükdə yeridilən siyasətin tərkib hissəsi olaraq onunla birlikdə, vəhdətdə götürülməlidir. Bu həqiqət Heydər Əliyev tərəfindən daha çox dərk olunan, daha çox fəaliyyətdə əldə rəhbər tutulan bir prinsip idi.

Azərbaycanda qadınların cəmiyyətin müxtəlif sahələrində fəal iştirakının təmin edilməsi xətti məhz Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Ölkə rəhbərliyinə başladığı vaxtdan an ləyaqətli, ən bacarıqlı qadınlarımız müxtəlif yüksək vəzifələrə irəli çəkilərək milli dövlətçiliyimizin möhkəmləndirilməsi işinə öz töhfələrini vermişlər.

Açar sözlər: qadın hüquqları, demokratiya, azadlıq, siyasət, təhsil.

Samiyeva F.H.

Summary

Azerbaijani women' political activities occupy a special place in the state. Because women' problems are problems of the state and people hence it can't solve apart. Heydar Aliyev understand this and always worked on this problem. With him women took really important role in Azerbaijani politics. Heydar Aliyev cared about Azerbaijani women and understand their values.

The line of ensuring the active participation of women in various spheres of society in Azerbaijan is connected with the name of Heydar Aliyev. Since the beginning of the leadership of the country, our dignified and most capable women have been promoted to various high positions and contributed to the strengthening of our national statehood.

Key words: women rights, freedom, democracy, education, politics.

Azərbaycanda qadın siyasəti, dövlətin yeritdiyi siyasətin içərisində özünəməxsus yer tutur. Başqa sözlə desək, qadın siyasəti vahid siyasətin ayrılmaz tərkib hissəsidir və bu siyasətlə vəhdətdə həyata keçirilir. Çünki qadın problemi xalqın, cəmiyyətin, dövlətin problemi olduğu üçün onu ayrı-ayrılıqda həll etmək mümkün deyildir. Məhz bu baxımdan, qadın siyasəti də bütövlükdə yeridilən siyasətin tərkib hissəsi olaraq onunla birlikdə, vəhdətdə götürülməlidir. Məlum olduğu kimi, bu həqiqət Heydər Əliyev tərəfindən daha çox dərk olunan, daha çox fəaliyyətdə əldə rəhbər tutulan bir prinsip idi.

Ulu öndər Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə qadın siyasəti məsələlərinə daim böyük diqqət yetirmişdir. Ümummilli lider hələ 1977-ci ildə demişdir: “Qadınlar cəmiyyətin bəzəyidir, gözəlliyidir. Qadınsız cəmiyyət ola bilməz, qadınsız həyat ola bilməz. Azərbaycan qadınları da öz ağıllarına, zəkalarına, biliklərinə, istedadlarına görə dünya qadınları içərisində özünə- məxsus yer tuturlar. Ona görə də biz qadınlarımızla fəxr edirik.” Azərbaycanda qadınların cəmiyyətin müxtəlif sahələrində fəal iştirakının təmin edilməsi xətti məhz Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Ölkə rəhbərliyinə başladığı vaxtdan an ləyaqətli, ən bacarıqlı qadınlarımız müxtəlif yüksək vəzifələrə irəli çəkilərək milli dövlətçiliyimizin möhkəmləndirilməsi işinə öz töhfələrini vermişlər.

Ulu öndər o vaxt aydın görürdü ki, vaxt gələcək bütün tərəqqipərvər bəşəriyyət etiraf edəcək ki, qadın azadlığı vətəndaş cəmiyyətinin əsas atributlarındanır. Dünyəvi və hüquqi dövlətdə qadınlar kişilərlə bərabər hüquqlu olmaqla yanaşı, bərabər imkanlara malikdirlər.

Azərbaycan qadınları xalqımızın ən böyük tarixi nailiyyəti olan müstəqilliyin yaratdığı imkanlardan

və demokratikləşmə prosesindən səmərəli istifadə edərək, dövlətin həqiqi dəstəyi və himayəsi ilə qısa bir müddətdə zamanın tələblərinə uyğun fəaliyyət üsullarını mənimsədi, yeni-yeni ictimai təşkilatlar yaratdılar. Respublikada qadınlara və ailəyə münasibətdə dövlət siyasətini, dünya praktikasına və beynəlxalq qanunvericiliyə müvafiq olaraq təkmilləşdirilməsi qadınlara lazım olan bütün imkan və şəraiti təmin etmişdir. Ən başlıcası isə, həm cəmiyyətdə, həm də dünyada tanınan, özünəməxsus “Azərbaycan qadını” obrazı formalaşmışdır.

Bu gün bütün sivil dünyanın, beynəlxalq təşkilatların qadınlara qarşı zorakılıq ilə mübarizə etmək haqda qərarlarına hələ 30 il əvvəl müdrik rəhbər münasibətini belə bildirmişdir: “Böyük kədər hissi ilə qeyd etmək lazım gəlir ki, respublikanın bəzi kənd və rayonlarında qadına hörmətsizlik hallarına, geri qalmış baxışların təzahürlərinə, köhnəlmiş patriarxal adətlərin icrasına hələ də təsadüf edilir.”

Azərbaycanda Heydər Əliyev və ümumən dövlətin apardığı qadın siyasətinə diqqət çəkmək istəyirəm. Öncə onu bildirim ki, Azərbaycan müstəqillik qazanmazdan öncə XX əsrin 60-cı illərinin sonlarından başlayaraq ölkəmizə rəhbərlik etməyə başlayan Heydər Əliyev qadın azadlığı, qadınların bütün sahələrdə irəli çəkilməsinə xüsusi diqqət verirdi. Buna misal olaraq ötən əsrin 70-ci illərinin sonlarında Azərbaycanda hakimlərin 62 faizini qadınlar təşkil edirdi. O zaman Ali Sovetin deputatlarının 37 nəfərinin qadın olması demək olar ki, Şərq qadınına sayğının, etimadın bariz nümunəsi idi. Müqayisə üçün bildirək ki, həmin zaman kəsiyində Amerikada 12, İngiltərədə 26, Fransada 2, İtaliyada 33, İranda 7 qadın deputat var idi. Bu rəqəmləri təsadüfən diqqətə çatdırmıram. Baxın, Avropanın indi də bərabərlik dediyi məsələni ulu öndər hələ ötən əsrin 70-ci illərində gerçək həyata çevirmişdi. Hələ o zamanlar Heydər Əliyev ali məktəb və texnikumlarda təhsil alan qadınların sayının artırılması və onların elmlə məşğul olmasının stimullaşdırılmasına diqqət verilməsini vacib məsələ kimi qarşıya qoyurdu. Göründüyü kimi Azərbaycanda bu sahədə elə də ciddi problemlər yaşanmayıb. Məhz Heydər Əliyevin siyasətində və onun siyasi xəttinin nəticəsində Azərbaycanda qadınlar həmişə özünü sözün həqiqi mənasında cəmiyyətin bərabərhüquqlu bir üzvü kimi hiss edib.

Qadınların kişilərlə hakimiyyət strukturlarında bərabər iştirakını təmin etmək və onları həyatın bütün sahələrində fəal iştiraka cəlb etmək demokratiyanın əsas prinsiplərindəndir. Heydər Əliyev daim bu prinsipi gözləyir və həyata keçirməyə çalışırdı. Ötən əsrin 70-ci illərində, Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə Azərbaycan qadınının həyatında çox şey müsbətə doğru dəyişmişdir. Bütün sahələrdə qadın kadrların sayı artırdı. Hələ 1974-cü ildə görkəmli dövlət xadimi deyərdi: “Biz çalışmalıyıq ki, ali məktəblərdə və texnikumlarda daha çox qadın təhsil alsın, elmi fəaliyyətlə məşğul olsun”.

14 yanvar 1998-ci il “Azərbaycanda qadınların rolunun artırılmasına dair tədbirlər haqqında” fərmanı ilə Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev tərəfindən Qadın Problemləri Üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılması görülməli işlərin pik nöqtəsi oldu. Bununla qadınlara əlavə səlahiyyət verildi, birbaşa onların problemləri ilə məşğul olan bir dövlət qurumu yaradıldı. Bu sənəd hər bir mənada ölkəmizdə qadınların daha fəal olmasına, onların cəmiyyətin bütün sahələrində böyük yer tutmalarına dövlət siyasətinin qayğısının göstəricisidir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 1995-ci ilin iyununda Azərbaycan, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının “Qadınlara münasibətdə bütün ayrıseçkilik formalarının ləğv olunması haqqında” Konvensiyasına qoşuldu. Elə həmin ilin yayında Heydər Əliyev Çində keçirilən Qadınların IV Beynəlxalq Konfransında qadınlarımızın yüksək səviyyədə təmsil olunmaları üçün Milli Hazırlıq Komitəsinin yaradılması barədə sərəncam imzaladı. Tarixə Pekin Konfransı kimi düşən beynəlxalq toplantının qəbul etdiyi qərar və qətnamələr bütün dünyada qadınların problemlərinin həllinin tezləşdirilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Amma bütün dünyanın bu şəkildə qəbul etdiyi Pekin Konfransından öncə məhz Heydər Əliyevin siyasi düşüncəsi, Azərbaycan qadınına böyük sayğısı bu işlərin ölkəmizdə hələ xeyli illər öncədən həyata keçirilməsinə start vermişdi. 6 mart 2000-ci ildə Heydər Əliyevin “Azərbaycan Respublikasında Dövlət Qadın Siyasətinin həyata keçirilməsi haqqında” fərmanı ölkədə qadın siyasətinin gerçəkləşməsinə xidmət edən məsələlərdəndir. Təqdirəlayiq haldır ki, həmin sənəd 2001-ci ildə bütün dünya dövlətlərinə paylanılıb və bu sahədə ən yaxşı bir sənəd kimi qəbul olunub.

Azərbaycan dövlətinin başçısı Heydər Əliyev cənablarının qadın hərəkətinə daha bir diqqəti, qayğısı 1995-ci ildə qəbul edilmiş ilk Azərbaycan Konstitusiyasında qadınların kişilərlə bərabər hüququnu təsdiq edən maddə və bəndlərində öz əksini tapır. Konstitusiyanın qəbulu ilə ölkəmizdə qadınların digər hüquqlarının təminatı daxilində, o cümlədən demokratik dövlət quruculuğu prosesində fəal iştirakının hüquqi bazası təmin edilmişdir. Bu gün qadınlar bütün hüquqlardan və imkanlardan

bərabər istifadə edir, onların vəzifədə, ictimai-siyasi, mədəni fəaliyyətdə irəliləməsinə zəruri şərait mövcuddur. Habelə qadın əməyinin və sağlamlığının qorunması üçün qanunvericilik və hüquq tətbiq etmə səviyyəsində tədbirlər görülür, analara və uşaqlara xüsusi dövlət qayğısı göstərilir.

1995-ci il martın 31-də BMT-nin Qadınların Vəziyyəti üzrə Komissiyasının 39-cu sessiyasında Azərbaycan nümayəndələrinin iştirakı ilə "Hərbi münaqişə zamanı girov götürülən və ya həbsxanaya düşən qadın və uşaqların azad edilməsi haqqında" qətnamə qəbul edildi və eyni zamanda Azərbaycanın Konfransın rəhbər orqanlarında iştirakı üçün ərizəsi təqdim olun-du. Bu davamlı olaraq yürüdülmən qadın siyasətinin növbəti uğuru idi. 1995-ci il iyunun 30-da isə Azərbaycan Respublikası tərəfindən "Qadınlara qarşı ayrı-seçkiləyin bütün formalarının ləğv edilməsi" haqqında Konvensiya qəbul edildi.

Heydər Əliyev bu sərəncamlarla qadınların dövlət və ictimai həyatda irəli çəkilməsində mövcud köhnə bazanı demokratik dövrdə yeniləşdirdi.

1998-ci ilin 14-15 sentyabrında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəhbərliyi, Qadın Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin təşkil etdiyi Azərbaycan qadınlarının I Qurultayı keçirildi. Qurultayda respublikanın bütün şəhər və rayonlarından 2101 nəfər nümayəndə iştirak edirdi. Qurultay qadınların fəallığı və onların həll edilməmiş problemlərinin təhlili baxımından mühüm amil olmuşdur. Belə ki, əsas problemlər: Qadın hüquqları, işsizlik, iqtisadi çətinliklər, Dağlıq Qarabağ probleminin həlli, 1 milyondan çox qaçqın və məcburi köçkün, işğal olunmuş torpaqlarla bağlı narahatlıqlar müzakirə olunmuşdu. Qadınlara qarşı ayrı-seçkiləyin ləğv edilməsi üzrə gələcək strategiya barədə qeydlər edən dahi liderin çıxışı qurultay iştirakçılarının proqram sənədinə çevrildi. Qurultayda Azərbaycan qadınlarının Milli Şurası yaradıldı.

1994-cü ildən başlayaraq ölkəmizdə yaranan sosial və iqtisadi stabillik qadınlarla bağlı yürüdülmən siyasətin daha səmərəli nəticə verməsinə gətirib çıxardı. Ölkə Prezidentinin qadınların ictimai-siyasi həyatda fəallığının artırılması və Konstitusiyanın verdiyi hüquqları müdafiə edən Fərman və Sərəncamları qadınlara qarşı ayrı-seçkiləyin ləğv olunması üçün irəliyə doğru atılmış addım oldu. Qadınların işlərində canlanma əmələ gəldi, respublikada qeyri-hökumət qadın cəmiyyətləri və təşkilatları yaranmağa başladı. 1994- cü ildə Heydər Əliyevin Farmanı ilə Prezident Aparatının humanitar siyasət şöbəsinin müdiri, dövlət strukturlarının qadın rəhbərləri və qeyri-dövlət qadın təşkilat nümayəndələrindən ibarət Milli Hazırlıq Komitəsi yaradıldı. Milli Hazırlıq Komitəsi tərəfindən qadınların rolunun genişləndirilməsinə yönəlmiş tədbirlər həyata keçirildi.

Heydər Əliyev misilsiz xidmətlərinə görə hər zaman Vətəni, xalqı üçün əziz olaraq qalacaq və Azərbaycan qadınları da böyük himayədarları, qayğıkeşləri olan ulu öndər Heydər Əliyevi hər zaman sonsuz minnətdarlıqla xatırlayacaqlar. Çünki ulu öndərin özünün dediyi kimi, "Tarix heç nəyi silmir".

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Heydər Əliyev: Bioqrafik məlumat kitabı. Bakı: 2003.
2. "Heydər Əliyev və Azərbaycanda dövlət qadın siyasəti". Bakı: 2008.
3. "Qadın hüquqlarının müdafiəsi: Beynəlxalq və milli aspektlər". Bakı: 2018.

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEVİN DİLİMİZİN İNKİŞAFINDA TARİXİ XİDMƏTLƏRİ

Abdullayeva Ayna Araz qızı

tələbə

ADPU Şamaxı filialı

aynaabdullayeva66@gmail.com

Xülasə

Azərbaycan dilinin həm ümumxalq dili, həm də dövlət dili kimi inkişafında ulu öndər Heydər Əliyevin misilsiz xidmətləri olub. Ulu öndər Azərbaycan dilinə yalnız adı ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, qədim tarixi, zəngin mədəniyyəti, müasir dünyada müəyyən ictimai-mədəni mövqeyi olan bir xalqın milli sərəvəti kimi yanaşırdı. Azərbaycan dilinə Heydər Əliyev sevgisi bütün dövrlərə, bütün zamanlara örnək ola bilər. Hər bir xalqın ana dili onun varlığının ən başlıca göstəricisi, özünü təsdiqidir. Ana dili xalqın, millətin özünəməxsusluğunu, tarixi keçmişi və mədəniyyətini, zəngin söz xəzinəsini, inanc və ənənələrini, əxlaqi davranışları və dünyagörüşünü özündə daşıyan, əsrlərdən-əslərə çatdıran əvəzsiz milli

sərvətdir. Heydər Əliyevin Azərbaycan dili ilə bağlı gördüyü işlər o qədər geniş və çoxşaxəlidir ki, bu mövzuda yeni tədqiqatlara hər zaman ehtiyac vardır. Heydər Əliyevin dilimizin dövlət dili kimi qəbul olunması, yad təsirlərdən qorunması istiqamətində yürütdüyü siyasət müstəqil Azərbaycan dövlətinə və dövlət dili olan Azərbaycan dilinin adının rəsmiləşməsinə gedən yolun bünövrə sütunudur.

Açar sözlər: dil siyasəti, müstəqillik, millilik, repressiya, uzaqgörənlik.

Summary

Great leader Heydar Aliyev made unparalleled contributions to the development of the Azerbaijani language as both a national language and a state language. The great leader treated the Azerbaijani language not only as an ordinary means of communication, but as a national wealth of a nation with an ancient history, rich culture, and a certain social and cultural position in the modern world. Heydar Aliyev's love for the Azerbaijani language can be an example for all times. The mother tongue of every nation is the most important indicator of its existence, self-affirmation. The mother tongue is an irreplaceable national treasure that carries the uniqueness of the people, the nation, its historical background and culture, its rich vocabulary, beliefs and traditions, moral behavior and outlook, and transmits it from century to century. Heydar Aliyev's work on the Azerbaijani language is so broad and multifaceted that there is always a need for new research on this subject. Heydar Aliyev's policy in the direction of accepting our language as the state language and protecting it from foreign influences is the foundation pillar of the road to the independent state of Azerbaijan and the formalization of the name of the Azerbaijani language as the state language.

Dil hər bir millətin milliliyinin əsasıdır, Ona görə də hər bir gənc öz ana dilini, Azərbaycan dilini müasir Azərbaycan dilini ən incəliklərinə qədər bilsin və bu dildən istifadə etsin. Biz müstəqil Azərbaycanda Azərbaycan dilini dövlət dili etdiyimiz kimi, cəmiyyətimizdə də xalqımızın içində də Azərbaycan dilini mütləq hakim dil etməliyik.

Heydər Əliyev

Bu müdrik sözlər Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri, dahi rəhbərimiz Heydər Əliyevə məxsusdur. Bütün həyatını doğma xalqının, Vətəninin inkişafına, intibahına həsr edən, bu yolda misilsiz tarixi uğurlar qazanan Heydər Əliyev Azərbaycan dilinə həmişə layiqincə diqqət yetirib, tükənməz övlad məhəbbəti, rəhbər uzaqgörənliyi ilə xüsusi qayğı göstərmiş. Hələ sovet dövründə, imperiya qadağalarına baxmayaraq, dilimizin dövlət dili statusu alması, Azərbaycan dilçi alimlərinin yüksək dövlət mükafatlarına layiq görülərək daha böyük tədqiqat işlərinə ruhlandırılması, nəticədə Azərbaycan dilçiliyinin sürətli inkişafı, eləcə də dahiyənə nitq mədəniyyəti ilə hamıya nümunə göstərməsi Heydər Əliyevin şərəfli xidməti idi.

Ulu öndər Heydər Əliyevin doğma Azərbaycan dili uğrunda on illər boyu necə şərəflə, cəsarətlə, elmi-nəzəri əsaslara söykənən prinsiplərlə mübarizə aparması, obyektiv, real nəticələrə nail olması dünyada yaşayan bütün azərbaycanlılara, 50 milyonluq Azərbaycan xalqına ən gözəl nümunədir. Onun dil siyasətinin uğurları bütün incə, “görünməz” məqamları ilə öyrənilməli, ciddi elmi-analitik təhlil, tədqiq yolu ilə xalqımıza, xüsusilə gənc nəsə çatdırılmalıdır. Ulu öndər Heydər Əliyevin bitkin elmi-nəzəri əsaslara, praktik tətbiqə əsaslanan Azərbaycan dili siyasəti böyük uğurlar qazanıb desək, yanılmırıq. Vaxtı ilə öz doğma dilində danışa bilməyən, yaxud danışmaq istəməyən bir sıra yüksəkvəzifəli dövlət məmurları Heydər Əliyevin ciddi tələbkarlığı nəticəsində indi Azərbaycan dilində sərbəst danışirlər; Bu həm də Heydər Əliyevin dil siyasətini həyata keçirən Yeni Azərbaycan Partiyasının uğurudur. Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 iyun 2001-ci il tarixli Fərmanını Heydər Əliyevin uğurlu dil siyasətinin fundamental yekun sənədi adlandırmaq olar. Dilimizin ən qədim tarixinə obyektiv elmi-tarixi qiymət verən, Azərbaycan dilinin türk köklü müstəqil dil olmasını bir daha təsdiqləyən, onun əsas təkamül mərhələlərini, inkişaf yollarını dahiyənə bir müdrikliklə, elmi-nəzəri əsaslarla izləyərək son söz deyən, rəsmi dövlət münasibəti bildirən bu fundamental tarixi sənəd Ulu öndər Heydər Əliyevin dil siyasətinin uğurlar miqyasını daha da genişləndirdi.

Azərbaycan dili zaman-zaman tənə və təhqirlərlə, planlı assimilyasiya hücumları ilə, qəsd və repressiyalarla da üzləşdi. Ədəbiyyatımız, mədəniyyətimiz bu bədnam basqılara, mənəvi repressiyalara, assimilyasiya hücumlarına qarşı həmişə etiraz səsinə qaldırdı. Bu yerdə dahi Səməd Vurğunun “Yandırılan kitablar” şeirindən misralar yada düşür:

Sənmi türkə xər deyirsən, mənim şeir dilimə?!
Qoca Şorqin şöhrətidir Füzulinin qəzəli!
Dahilərə süd vermişdir Azərbaycan gözəli!

Tarix boyu Azərbaycanın dahi oğulları Azərbaycan dilinin keşiyində, müdafiəsində mətanətlə dayandı, onun təəssübünü çəkdi, şərəfini, şöhrətini, halal haqqını, hüquqlarını hünərlə qorudu. Bu baxımdan, Azərbaycan dilinə Heydər Əliyev sevgisi bütün dövrlərə, bütün zamanlara örnək ola bilər.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev olduqca geniş və zəngin elmi, mədəni irsində dil problemlər xüsusi yer tutur. Heydər Əliyevin əsərlərində Azərbaycan dili problemləri haqqında mühüm elmi-nəzəri fikirlər var. Heydər Əliyev Azərbaycan dili ilə əlaqədar bir sıra tədbirlər təşəbbüsçüsü və təşkilatçısı olmuşdur. Heydər Əliyev ana dilinə xalqın, millətin varlığının ifadəçisi kimi baxırdı.

İnsan ilə cəmiyyətin < görüşdüyü yer > olan dil çox mühüm ictimai hadisə kimi heç zaman siyasətdən, onun müdaxilələrdən kənar qala bilməz.

Dil siyasəti - əslində, kifayət qədər mürəkkəb struktura malik hadisədir. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev keçən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq Azərbaycanda gedən milliləşmə prosesinə 90-cı illərdən isə milli və müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurulmasına bilvasitə rəhbərlik etməklə yanaşı dil məsələlərinə də xüsusi diqqət yetirmiş, yalnız Azərbaycan deyil, Ümumən dünya tarixinə böyük dil siyasətçilərindən biri kimi daxil olmuşdur. Akademik Ağamusa Axundovun fikrincə, mübaliğəsizdəyə bilər ki, yaşadığımız yüzilliyimiz son otuz ili ərzində Azərbaycan dilininhərtərəfli inkişafı, onun təkcə sözdə deyil, gündəlik təcrübədə də, ümumişlək dilə, dövlət dilinə çevrilməsi, beynəlxalq münasibətlər sisteminə - diplomatiya aləminə yol alması, zənginləşmə-zənginləşmə nüfuz qazanması və dünyanın mötəbər kürsülərindən edilməsi görkəmli dövlət başçısı Heydər Əliyevin yorulmaq bilməyən fəaliyyəti və yürütdüyü müdrik, uzaqgörən dil siyasəti ilə bağlıdır.

Məlum olduğu kimi Heydər Əliyev < öz zəngin təcrübəsi, yüksək intellekti, milli mədəniyyətimizə mənəviyyətimizə dərin bələd olması sayəsində ardıcıl milli dil siyasəti işləyib hazırlamış və bütün çətinliklərə sinə gərərək onu dönmədən həyata keçirmişdir.

Heydər Əliyevin yürütdüyü dil siyasəti onun milli dövlət quruculuğu siyasətinin tərkib hissəsidir. Ümumiyyətlə dövlət quruculuğu prosesində dil məsələsinə xüsusi önəm verilməsinə xüsusi önəm verilməsinin tarixi təcrübəsi kifayət qədər zəngindir. Türkiyə Cumhuriyyətinin qurucusu M. K. Atatürk də vaxtilə mükəmməl bir dil siyasəti yürütmüş, hətta əsrlərcə tarixi olan Osmanlı anı yeni türkcəyə çevirməsini – böyük bir dil inqilabı həyata keçirməyə nail olmuşdu.

Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin dil siyasətinin formalaşmasında, Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyə qədərki dövrü xüsusi mərhələ təşkil edir. Azərbaycanda KP MK-nin birinci katibi seçildikdən sonra ictimai siyasi həyatın bütün sahələrində, mədəniyyət, elm sahəsində, tədrisdə ir canlanma əmələ gətirən dövlət başçısının ilk görüşü Azərbaycan Dövlət Universitetində oldu.

Universitetin 50 illik yubileyində o zaman da qəbul edildiyi kimi rus dilində deyil, Azərbaycan dilində nitq söyləyən Heydər Əliyevin bu cəsarətli təşəbbüsü bütün respublikaya səs saldı. Professor Y. Seyidov göstərir ki, respublika rəhbəri o vaxt heç kimə demədi ki, nə üçün başqa dildə çıxış edirsən demədi ki, niyə Azərbaycan dilini bilmirsən, demədi ki, dilimizi sevməli və onun qayğısına qalmalıyıq və s. Lakin öz praktiki fəaliyyəti ilə, müttəfiq respublikalarda rus dilinin geniş vüsət aldığı bir dövürdə, bunları hamısını dedi.

Azərbaycan dilinin – respublikanın dövlət dilinin təbliği işinə məhz Universitetdən, elmi-pedaqoji mühitdən başlaması təbii olduğu qədər də, strateji gələcəyə hesablanmış bir təşəbbüs idi. Eyni zamanda məhz həmin illərdə müxtəlif bölgələri gəzib yerli əhali ilə görüşən, xalqa öz ana dilinin də - anlaşıqlı bir üslubda danışan və nəticə etibarilə dövlətlə xalq arasında ünsiyyət yaradan Heydər Əliyev milli dil siyasətinin ilk addımlarını atırdı.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Xudiyev N. Heydər Əliyev və dil siyasətinin uğurları. Bakı: 2016.
2. Xudiyev N. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. "Seçilmiş əsərləri". X cild. Bakı: 2014.
3. Əhmədova S. A. Heydər Əliyevin dil siyasəti. Bakı: 2010. – 212 s.
4. Sadıqlı A. Ə. Ümummilli Lider Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı: Mütərcim, 2011. – 180 s.

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV İRSİNİN ƏN LAYİQLİ DAVAMÇISI

Cavadova Gülbala Vüqar qızı

tələbə

ADPU-nun Şamaxı filialı

cavadovagulbala992@gmail.com

Xülasə

Bu məqaləmdə Ulu Öndər Heydər Əliyev irsinin ən layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyevin son zamanlarda həyata keçirdiyi islahatlar Azərbaycanın dayanaqlı inkişafının səbəbidir. Ölkəmizdə başlanan islahatlar yeni mərhələyə qədəm qoydu və bu gün də bu mütərəqqi proses Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında əzmlə davam etdirilir. Prezident İlham Əliyevin “Biz birlikdə güclüyük” şüarı xalqın qalib ruhunun güzgüsüdür. Xalqın orduya inamı və dəstəyi, həmçinin ölkədə yaşanan milli və siyasi həmrəylik yaşadığımız Zəfər tarixinin ideoloji əsasıdır. Vətəndaşlarımızı milli birliyə dəvət edən Prezident xalqın dəmir yumuruq kimi birləşməsinin əsas səbəbkarıdır.

Açar sözlər: Prezident, islahatlar, həmrəylik, ümummilli, ideoloji, güclüyük.

ЦЕННЕЙШИЙ ПРОДОЛЖАТЕЛЬ НАСЛЕДИЯ ВЕЛИКОГО ЛИДЕРА ГЕЙДАРА АЛИЕВА

Джавадова Г.В.

Резюме

В этой статье реформы, осуществленные президентом Ильхамом Алиевым, самым достойным продолжателем наследия великого лидера Гейдара Алиева, являются причиной устойчивого развития Азербайджана. Реформы, начатые в нашей стране, вступили в новый этап, и сегодня этот прогрессивный процесс решительно продолжается под руководством Президента Ильхама Алиева. Лозунг Президента Ильхама Алиева «Вместе мы сильны» является зеркалом победного духа народа. Народное доверие и поддержка армии, а также национально-политическая солидарность в стране являются идеологической основой истории Победы. Президент, призвавший наших граждан к национальному единству, является главным виновником объединения народа, словно железный кулак.

Ключевые слова: Президент, реформы, солидарность, общенациональная, идеологическая, мы сильны.

THE MOST WORTHY FOLLOWER OF THE LEGACY OF GREAT LEADER HEYDAR ALIYEV

Javadova G.V.

Summary

In this article, the reforms implemented by President Ilham Aliyev, the most worthy follower of the Great Leader Heydar Aliyev's legacy, are the reason for the sustainable development of Azerbaijan. The reforms started in our country have entered a new stage, and today this progressive process is continued with determination under the leadership of President Ilham Aliyev. President Ilham Aliyev's slogan "We are strong together" is a mirror of the victorious spirit of the people. People's trust and support for the army, as well as national and political solidarity in the country, are the ideological basis of the history of Victory. The President, who invited our citizens to the national unity, is the main cause of the unification of the people like an iron fist.

Key words: President, reforms, solidarity, nationwide, ideological, we are strong.

Prezident İlham Əliyevin son zamanlarda həyata keçirdiyi islahatlar Azərbaycanın dayanaqlı inkişafının səbəbidir. Ölkəmizdə başlanan islahatlar yeni mərhələyə qədəm qoydu və bu gün də bu mütərəqqi proses Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında əzmlə davam etdirilir. Prezident İlham Əliyevin “Biz birlikdə güclüyük” şüarı xalqın qalib ruhunun güzgüsüdür. Xalqın orduya inamı və dəstəyi, həmçinin ölkədə yaşanan milli və siyasi həmrəylik yaşadığımız Zəfər tarixinin ideoloji əsasıdır. Vətəndaşlarımızı milli birliyə dəvət edən Prezident xalqın dəmir yumuruq kimi birləşməsinin əsas səbəbkarıdır. Dövlət və cəmiyyətin inkişafı naminə sağlam əməkdaşlıq mühitinin təşəbbüskarı olan Prezident İlham Əliyev bu əməkdaşlığın ümummilli

məsələlərdə daha vacib olduğunu qeyd edir: “Ümummilli məsələlərdə heç bir fərqli fikir ola bilməz. Ümumi məsələlər Qarabağ məsələsidir. Ümumi məsələlər siyasi partiyaların fəaliyyətidir, demokratiyanın inkişafıdır, iqtisadi azadlıqların bərqərar olmasıdır, ölkəmizin güclənməsidir.

Açıq və etibarlı münasibətlərin bərqərar olunmasına xidmət edən islahatlar formalaşan yeni siyasi konfigurasiyanın tərkib hissəsidir. Siyasi partiyaların əhəmiyyətinin artırılması, demokratiyanın inkişafı, iqtisadi azadlıqların bərqərar olması və ölkəmizin güclənməsi islahatların strateji hədəfləridir. İqtidar-müxalifət münasibətlərinin sağlam təməllər üzərində inkişaf etdirilməsi Prezident İlham Əliyevin dövlət siyasətini xarakterizə edən əsas göstəricilərdən biridir. Prezident İlham Əliyevin tapşırığı əsasında üzvlərinin sayından, ölkə ərəzisini əhatə vəziyyətindən, siyasi çəkisindən və hər hansı digər amildən asılı olmayaraq ölkədəki bütün siyasi partiya rəhbərləri ilə keçirilmiş davamlı görüşlər demokratik ənənələrin şaxələnməsinə xidmət edən müsbət təcrübədir. Ölkədə fəaliyyət göstərən siyasi partiyaların mütləq əksəriyyətinin siyasi dialoq proseslərinin fəal iştirakçıları olması faktı siyasi həmrəyliyin təzahürüdür.

Müstəqil siyasətin bəhrəsi, qarşılıqlı etimada və milli maraqlara əsaslanan müstəqil siyasət həyata keçirən Azərbaycan bu gün beynəlxalq aləmdə siyasi sabitliyin, əmin-amanlığın, tərəqqinin, tolerantlığın məkanı kimi tanınır. Qlobal təşəbbüslərin müəllifi olan Azərbaycanın üçrəngli bayrağı irimiqyaslı ictimai-siyasi və mədəni tədbirlərdə, habelə nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarda əzəmətlə dalğalanır. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan arasında 2021-ci il iyunun 15-də Şuşada imzalanmış Bəyannamə iki ölkə və onun xalqları arasındakı dostluq və qardaşlıqdan çıxış edərək Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasındakı münasibətləri keyfiyyətcə yeni, müttəfiqlik səviyyəsinə qaldırmışdır. Bəyannaməyə əsasən tərəflər xarici siyasət sahəsində əlaqələndirməni və müntəzəm ikitərəfli siyasi məsləhətləşmələri həyata keçirir, həmçinin bu istiqamətdə Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında Yüksək Səviyyəli Strateji Əməkdaşlıq Şurası çərçivəsində birgə fəaliyyət göstərir. Tərəflər aktual xarakter kəsb edən, qarşılıqlı maraq doğuran beynəlxalq məsələlər üzrə həmrəylik və qarşılıqlı dəstək nümayiş etdirərək yaxın və ya üst-üstə düşən mövqedən çıxış etməklə ikitərəfli əməkdaşlığı dərinləşdirəcəklər və BMT, ATƏT, Avropa Şurası, Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı daxil olmaqla beynəlxalq və regional təşkilatlar çərçivəsində bir-birinə qarşılıqlı dəstək göstərəcəklər.

Bu dövr ərzində Prezident İlham Əliyev təşkilatın fəaliyyətinin gücləndirilməsi, türkdilli ölkələr və xalqlar arasında dostluq, qardaşlıq və əməkdaşlığın daha da möhkəmləndirilməsi istiqamətində ciddi səylər göstərmişdir. Ölkəmizin sədrliyi dövründə Türk Şurasının digər mötəbər beynəlxalq təşkilatlarla, o cümlədən BMT, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı, ATƏT, İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı ilə səmərəli əməkdaşlıq münasibətləri davam etdirilib, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı ilə faydalı əməkdaşlıq çərçivəsi qurulub.

Prezident İlham Əliyev bütün beynəlxalq təşəbbüslərə öz dəstəyini nümayiş etdirir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası İƏT-nin ən aktiv və nüfuzlu üzvlərindən biridir. Azərbaycan son illərdə İƏT-in bir necə konfransına ev sahibliyi etmişdir. Azərbaycanın təşəbbüsü ilə 2013-cü il oktyabrın 28-də BMT tarixində ilk dəfə olaraq “Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı arasında tərəfdaşlıq əlaqələrinin gücləndirilməsi” mövzusunda iclas təşkil edilmişdir. 2017-ci ilin may ayında İƏT-in möhtəşəm idman hadisəsi – IV İslam Həmrəyliyi Oyunları Bakıda keçirilmişdir. 2017-ci il Azərbaycanda “İslam Həmrəyliyi İli” elan olunmuş, 2018-ci ildə 5 min illik qədim tarixə malik Naxçıvan şəhəri İSESCO tərəfindən İslam mədəniyyətinin paytaxtı seçilmişdir.

Azərbaycan-Rusiya-İran, Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə, Azərbaycan-İran-Türkiyə, Azərbaycan-Türkiyə-Pakistan, Azərbaycan-Türkiyə-Türkmənistan kimi üçtərəfli dialoq platformaları ölkəmizin beynəlxalq statusunun artırılması ilə yanaşı region ölkələri üçün yeni iqtisadi perspektivləri yaradır.

Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə iqtisadi layihələr müstəvisində yaradılan əməkdaşlıq platformaları qonşu ölkələr arasında daha etibarlı münasibətlərin bərqərar olması və regionun investisiya cəlbediciliyinin artmasının səbəbidir. Nəqliyyat, enerji, regional təhlükəsizlik, ticarət və digər sahələri əhatə edən əməkdaşlıq əlaqələri regionun qlobal geosiyasi xəritəsində yeni statusunu müəyyən edir.

Azərbaycan “Sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramı çərçivəsində NATO-nun etibarlı və fəal tərəfdaşdır. Şərqlə Qərbdə arasında körpü rolunu oynayan Azərbaycan tutduğu obyektiv mövqe və çıxış etdiyi qlobal əhəmiyyətli təşəbbüslər sayəsində öz beynəlxalq statusunu dayanmadan artırır. Bakının görüş və danışıqlar ünvanı kimi müəyyən olunması bilavasitə Prezident İlham Əliyevin artan beynəlxalq nüfuzuna işarə edir.

2006-cı il iyulun 13-də Türkiyənin Ceyhan şəhərində XXI əsrin ən böyük enerji layihəsi olan Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin təntənəli açılış mərasimi keçirildi.

Azərbaycanın iqtisadi siyasətinin ən böyük uğurlarından sayılan BTC ölkəmizin Avrasiya regionunda mövqeyini xeyli gücləndirib, dövlətimizi Cənubi Qafqazın liderinə çevirib. Bu gün BTC təkcə Azərbaycan üçün deyil, ümumilikdə beynəlxalq aləmdə enerji təhlükəsizliyi sistemi və neft ixracı sahəsində ölkəmizlə uğurlu tərəfdaşlıq edən dövlətlər üçün də müstəsna əhəmiyyət kəsb edən bir layihədir. BTC mühüm texniki-iqtisadi əhəmiyyətə malik olmaqla yanaşı, həm də böyük siyasi məzmun kəsb edir. Belə ki, bu kəmərlər dünya dövlətləri ilə Azərbaycanın yeni münasibətlərinin qurulmasına təkan verib, ölkəmizin xarici siyasətinin güclənməsinə və inkişaf etməsinə zəmin yaradıb. “Cənub Qaz Dəhlizi”nin məqsədi “Şahdəniz” qaz-kondensat yatağının istismarının ikinci mərhələsinin işlənməsi, bu zaman hasil ediləcək təbii qazın genişləndirilmiş Cənubi Qafqaz Qaz Boru Kəməri, TANAP və TAP vasitəsilə ilkin olaraq Türkiyəyə və Cənubi Avropaya ixracını təmin etməkdir. 2011 -ci ildə Aİ və Azərbaycan Xəzərdən Avropaya birbaşa qaz nəql edən marşrutların yaradılmasını dəstəkləyən Birgə Bəyanat imzalayıb. Birgə Bəyanat TANAP və TAP-la bağlı Hökumətlərarası Sazişlərlə birlikdə uzunmüddətli qaz satış müqavilələri üçün zəmin yaradıb. 2012-ci il iyunun 27-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevlə Türkiyənin Baş naziri Rəcəp Tayyip Ərdoğan TANAP-la bağlı müqavilə imzalayıb. 2014-cü il sentyabrın 20-də “Cənub Qaz Dəhlizi”nin təməli qoyulub. 29 may 2018-ci il tarixində Bakıda “Cənub Qaz Dəhlizi”nin, 12 iyun tarixində isə Əskişəhərdə bu dəhlizin mühüm hissəsi olan Trans-Anadolu (TANAP) qaz boru kəmərinin açılışı olub. 30 iyun 2018-ci ildə ilk kommersiya qazının Trans-Anadolu (TANAP) boru kəməri ilə Türkiyəyə göndərilməsinə başlanılıb. 30 noyabr 2019-cu ildə TANAP qaz kəmərinin Avropa ilə birləşən hissəsinin açılış mərasimi keçirilib. Azərbaycan təbii qazının 31 dekabr 2020-ci ildə Avropa bazarına tədarükünə başlanılıb. Ölkəmizdə nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı ilə bağlı irimiqyaslı layihələr həyata keçirilib, bu sahəyə böyük həcmli dövlət investisiyaları yönəldilib. Avtomobil yollarının və dəmir yolu xətlərinin, xüsusilə Gürcüstan, Rusiya və İran istiqamətində ölkə ərazisindən keçən magistral yolların beynəlxalq standartlar əsasında yenidən qurulması, Bakıda və regionlarda beynəlxalq hava limanlarının, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun və Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanının tikintisi, Şərqi-Qərbi və Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizlərinin inkişafı istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər Azərbaycanın nəqliyyat infrastrukturunun inkişafında əhəmiyyətli rol oynamaqla yanaşı, ölkəmizin tranzit potensialını daha da gücləndirib. 2017-ci ildə istismara verilmiş Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu vasitəsilə birinci mərhələdə 5 milyon ton, ondan sonrakı mərhələdə 17 milyon ton, ondan sonra isə daha böyük həcmdə yüklərin daşınması nəzərdə tutulur. Bakı Beynəlxalq Ticarət Limanının yükəşirmə qabiliyyəti 15 milyon tona bərabərdir və ehtiyacdan asılı olaraq bu həcm 25 milyon tona qədər artırıla bilər. “Şərqi-Qərbi nəqliyyat dəhlizi” Çinlə Avropa arasındakı ən qısa marşrut olduğundan tranzit və yükdaşıma baxımından səmərəlidir. Azərbaycan hökumətin uzunmüddətli strategiyası üzrə dünyada 10-cu yerdə, ölkə rəhbərliyinin islahatlara sadiqliyi sahəsində isə 5-ci yerdə qərarlaşıb, Azərbaycan əhalinin elektrik enerjisinə əlçatanlıq əmsalına görə dünyada 2-ci, dəmir yolu xidmətlərinin səmərəliliyinə görə 11-ci, hava nəqliyyatı xidmətlərinin səmərəliliyinə görə 12-ci, dəniz limanları xidmətlərinin səmərəliliyinə görə 25-ci və yol infrastrukturunun keyfiyyəti baxımından 27-ci yerdədir. Son 18 il ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatı sürətlə inkişaf etmiş, ümumi daxili məhsul üç dəfədən çox artmışdır. Genişmiqyaslı islahatlar nəticəsində Azərbaycanda münbit sərmayə iqlimi yaradılmışdır. Azərbaycan iqtisadiyyatına 280 milyard ABŞ dolları həcmində sərmayə yatırılıb ki, bunun da yarısı xarici sərmayədir. Azərbaycanın xarici borcu ölkənin ümumi daxili məhsulunun 17,3 faizini təşkil edir. 2030-cu ilin sonuna qədər bu rəqəmin 10 faizə enməsi planlaşdırılır.

Ərazilərin zəngin iqtisadi potensialından, təbii sərvətlərindən və geniş turizm imkanlarından səmərəli istifadə etməklə onların bərabər inkişafının təmini üçün nəzərdə tutulan bütün işlərin vahid proqram əsasında aparılmasının məqsədmüvafiqliyi əraziləri işğaldan azad edilmiş rayonların iqtisadi rayonlar üzrə bölgüsünə yenidən baxılmasını şərtləndirir. Yeni bölgüyə əsasən isə iqtisadi rayonların sayı 10-dan 14-ə çatdırılıb. Bu bölgü Qarabağ bölgəsinin sürətli inkişafına xidmət edir. Bunun üçün Qarabağ iqtisadi rayonu (Xankəndi şəhəri, Ağcabədi, Ağdam, Bərdə, Füzuli, Xocalı, Xocavənd, Şuşa və Tərtər rayonları) və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu (Cəbrayıl, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın və Zəngilan rayonları) yaradılıb. Azad olunmuş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur yaşıl enerji zonası elan edilmişdir. Azad olunmuş ərazilərin təsdiqlənmiş potensialını 7200 meqavat günəş və 2000 meqavat külək enerjisi təşkil edir. Kəlbəcər-Laçın zonasında külək stansiyaları, Zəngilan-Cəbrayıl zonasında isə günəş stansiyaları inşa olunacaqdır. Azərbaycanın müvafiq strukturları və əcnəbi tərəfdaşlar tərəfindən bu məsələlər üzərində fəal işlər aparılır. Bu layihələr çox böyük perspektivə malikdir. “Ağıllı kənd” layihəsi artıq

reallaşmaqdadır. Zəngilan rayonunun üç kəndində - Birinci, İkinci, Üçüncü Ağalı kəndlərində bu layihə həyata keçirilir. 2021-ci ilin sonuna qədər layihə tam başa çatacaqdır. Orada təqribən 1000-ə yaxın insan yerləşəcək. Lazımı infrastruktur qurulacaq, əkin sahələri bərpa ediləcək və insanlar oraya qayıdacaqlar. Bu cür müasir layihələr bütün digər ərazilərdə də icra olunacaqdır.

Prezident İlham Əliyevin effektiv diplomatiyası və nümayiş etdirdiyi siyasi iradə nəticəsində Zəngəzur dəhlizi reallığa çevrilir. Bu yeni nəqliyyat infrastrukturunu Şərqi-Qərbi və Şimal-Cənub dəhlizlərinin önəmli hissəsini təşkil edəcək. Zəngəzur dəhlizinin açılması bütün bölgə üçün yeni imkanlar açacaqdır. Yeni nəqliyyat dəhlizi türk dünyasını, Avropanı və bütün qonşu ölkələri birləşdirə biləcək global layihədir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan qəzeti, 8 noyabr 2023-cü il.
2. Paşayev N.Ə., Əyyubov H.H., Eminov Z.N. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi, sosial və siyasi coğrafiyası. Bakı: 2010.
3. Müseyibov M. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi coğrafiyası.
4. "Regionların sosial-iqtisadi inkişafı" 2009-2013 ARDSK. Bakı. 2013
5. Məmmədova Z.M. "Coğrafiya və təbii resuslar "Azərbaycan coğrafiya Cəmiyyəti əsəri.

ULU ÖNDƏRİN PEŞƏKAR GƏNCLİYƏ BÖYÜK TÖHFƏSİ

Məcidova Fatma Arif qızı

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Avrasiya Universiteti

"Xarici dil və ədəbiyyat" kafedrasının müdiri

e-mail: fatima.mecidova@mail.ru

Açar sözlər: təhlükəsizlik, aktualıq, xalq, gənclik, dövlət

Ключевые слова: безопасность, актуальность, народ, молодежь, государство

Key words: security, relevance, people, youth, state

Tarixin bütün dövrlərində təhlükəsizliyin təminatı məsələsi aktuallığını qoruyub saxlayaraq cəmiyyətin iqtisadi və ictimai-siyasi inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq təkamül yolu keçmişdir. Azərbaycan müstəqilliyə nail olduğu ilk gündən dövlətin təhlükəsizliyinin təşkili, ixtisaslı kadrların hazırlanması ilə bağlı təhsil şəbəkəsinin yaradılması dövlət quruculuğunun mühüm vəzifələrindən birinə çevrilmişdir.

Zəngin həyat yolunun 25 ilini milli təhlükəsizlik orqanlarında xidmətə həsr etmiş ulu öndərimiz 1997-ci ilin mart ayında təhlükəsizlik orqanları əməkdaşlarının peşə bayramı yığıncağında çıxışında xüsusi xidmət orqanları üçün yüksək ixtisaslı, peşəkar kadrların hazırlanması məsələsinin prioritet olduğunu qeyd edərək bu məsələnin həm təhlükəsizlik orqanlarının fəaliyyətinə, həm də ölkənin və xalqın təhlükəsizliyinin təminatına effektiv təsir göstərəcəyini vurğulamışdır. Bu il yaranmasının 25 illik yubileyini qeyd edən DTX-nın H.Əliyev adına Akademiyası 1998-ci ildə məhz ulu öndər tərəfindən təsis edilmişdir. Dövlət Təhlükəsizlik orqanlarının xüsusi təyinatlı Akademiyasını yaratmaqla ümummilli liderimiz yüksək intellektə malik milli kadrları bir sıra postsovet dövlətlərində ali təhsil almaq məcburiyyətindən qurtardı.

Akademiyada təhsil müddəti 5 il nəzərdə tutulub. Tədris yüksək ixtisaslı mütəxəssislər, uzun illər dövlət orqanlarında xidmət etmiş təcrübəli kadrlar tərəfindən həyata keçirilir. Akademiyanın maddi-texniki və tədris bazasına müasir avadanlıqlarla təchiz edilmiş tədris –inzibati heyət və tələbələr üçün yataqxana korpusları, idman şəhərciyi, klub və mədəni məişət zalı, idman sağlamlıq kompleksi, tibb xidməti, yeməxana və digər infrastruktur daxildir. 2005-ci il 20 dekabr tarixindən etibarən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Ali Baş Komandanın sərəncamı ilə Akademiyaya ümummilli lider H. Əliyevin adı verilmişdir. Akademiya kompleksində unikal tərtibata malik və ulu öndərin təhlükəsizlik orqanlarında fəaliyyətini hərtərəfli əks etdirən "Şöhrət muzeyi"ndəki zəngin və dəyərli ekspozisiyalar isə burada təhsil alan hər bir Azərbaycan gəncinə öz vətəni, dövlətini dahi lider Heydər Əliyev kimi sevməyi öyrədir.

BÖLMƏ 2

AZƏRBAYCAN XALQININ ZƏFƏR TARİXİ TÜRK DÜNYASININ TARİXİ QƏLƏBƏSİDİR

DƏMİR YUMRUĞUN ŞAH ƏSƏRİ – QARABAĞ ZƏFƏRİ VƏ BÖYÜK QAYIDIŞ

Qurbanov Nail Məhəbbət oğlu

f.ü.f.d., dosent.

AMEA Folklor İnstitutu

nail.qurbanov.79@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-9873-5264>

Xülasə

44 günlük Vətən müharibəsində qazanılan qələbə həsrətində olduğumuz Qarabağı bizə qaytaran Ali Baş komandan, Prezident İlham Əliyevin şah əsəridir. Bu gün İlham Əliyev təkcə Qarabağda deyil, bütövlükdə regionda sülh mühiti, cənnət yaratmağa çalışır. Onun başçılığı ilə həm regionda və həm də global arenada yeni güc mərkəzi yaranıb. Bu güc mərkəzi hər mənada müstəqildir, prinsipialdır, millidir, öz siyasətini yalnız məhz milli maraqlar üzərində qurur və bu prinsiplərə, milli maraqlara azacıq belə olsun xələl gətirməyə, onunla oynamağa çalışan hər kəsə, kimliyindən asılı olmayaraq yerini göstərmək iqtiradındadır. Bu güc mərkəzi məhz Azərbaycandır.

Bu gün postmüharibə dövründə Prezident İlham Əliyevin qəbul etdiyi “Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı”nın əsas hədəfləri bir-bir icra olunur. Azad Qarabağ dirçəlir, çiçəklənir. Azərbaycan dövləti Qarabağda – Şuşada, Laçında, Ağdamda, Kəlbəcərdə, Zəngilanda, Cəbrayıl və digər ərazilərdə yenidənqurma – bərpa işlərini uğurla davam etdirir. Ərazidə beynəlxalq hava limanları, yollar, yaşayış massivləri, təhsil ocaqları tikilməkdədir. Soydaşlarımız öz yurd-yuvalarına köçürülməkdədirlər.

Açar sözlər: İlham Əliyev, Dəmir yumruq, Qarabağ, Vətən müharibəsi, zəfər.

THE MASTERPIECE OF THE IRON FIST – THE VICTORY OF KARABAKH AND THE GREAT RETURN

Gurbanov N.M.

Summary

The victory won in the 44-day Patriotic War in 2020 is the masterpiece of the Commander-in-Chief, President Ilham Aliyev, who returned Karabakh, which we have longed for for 30 years. The reality created in our region today is not only the result of the 2nd Karabakh war, but also the final result of the strategic activity prepared by the leader who is the author and guarantor of the post-war period and accepted by the whole world.

Today, the main goals of the "I State Program on the Great Return" adopted by President Ilham Aliyev are being implemented one by one. Free Karabakh is reviving and flourishing. The state of Azerbaijan is successfully continuing reconstruction and restoration works in Karabakh - Shusha, Lachin, Aghdam, Kalbajar, Zangilan, Jabrayl and other areas. International airports, roads, housing estates, educational institutions are being built in the area. Our compatriots are being transferred to their homes. During the 30-year occupation, Armenia did not plant not only airports, roads, residential areas, but also trees in these areas. After the occupation, these areas resembled hell... Let's remember one nuance: there was not a single building to hang our flag in the liberated areas. Today, in the hell created by Armenians for 30 years, Azerbaijan creates heaven in just 3 years.

Today, Ilham Aliyev is trying to create a peaceful environment and paradise not only in Karabakh, but in the region as a whole. He calls the countries of the South Caucasus for unity, security and cooperation. And Azerbaijani leader Ilham Aliyev is trying to create a Caucasian house as a power center. A house where there will be an environment of peace, security, stability, mutual cooperation.

Keywords: Ilham Aliyev, Iron Fist, Karabakh, Patriotic War, victory.

Giriş

2020-ci ildə 44 günlük Vətən müharibəsində qazanılan qələbə 30 ildir həsrətində olduğumuz Qarabağı bizə qaytaran Ali Baş komandan, Prezident İlham Əliyevin şah əsəridir. Bu gün regionumuzda yaranmış reallıq yalnız 2-ci Qarabağ savaşının deyil, həm də postmüharibə dövrünün müəllifi və qarantı olan liderin hazırladığı və bütün dünyaya qəbul etdirdiyi strateji fəaliyyətin yekun nəticəsidir.

Əsas mətn

2023-cü ilin 19 sentyabrında Qarabağda məskunlaşan erməni silahlı qüvvələri və separatçı rejimin qanunsuz hərbi birləşmələrinə qarşı həyata keçirilən lokal xarakterli antiterror tədbirləri Azərbaycanın Ermənistan üzərində növbəti qələbəsini rəsmiləşdirdi. Dəmir yumruq yenidən havaya qalxdı və düşmənin başına elə bir zərbə vurdu ki, cəmi 22 saata Qarabağdakı erməni separatçıları ağ bayraq qaldırmağa, təslim olmağa məcbur oldu. Nəticədə, qanunsuz separatçı rejim bir dəfəlik kapitulyasiya etmək və özünü ləğv etmək məcburiyyətində qaldı. Azərbaycanın ərazi bütövlüyü, suverenliyi tam şəkildə bərpa edildi. 2023-cü ilin 8 noyabr ayında Xankəndi şəhərində Vətən müharibəsində əldə edilən şanlı Zəfərimizin üçüncü ildönümünə həsr olunan çox möhtəşəm bir hərbi parad keçirildi. Paradda igid hərbcilərimiz qarşısında çıxış edən ölkə başçımız İlham Əliyev demişdir:

“Biz göstərdik ki, Qarabağ Azərbaycandır, döyüşərək, vuruşaraq, heç nəyə baxmayaraq və bu gün hər kəs bilməlidir ki, bizimlə bundan sonra heç kim zərəfat etməsin. Ermənistan rəhbərliyi əgər revanşist fikirlərlə yaşayarsa, Ermənistanın arxasında dayanan manipulyasiyaya öyrəşmiş ölkələr əgər yenə də Azərbaycan üçün hansısa məkrli plan qurursa, o, bugünkü parada bir nəzər yetirsin. Bilsin ki, burada mindən çox igidimiz düzülübdir və bizim 100 mindən çox onlar kimi igidlərimiz var və heç bir qüvvə bizi təhdid edə bilməz” (1).

Xankəndi şəhərindən verilən bu mesaj yalnız Ermənistana deyil, Prezidentin dediyi kimi, Ermənistanın arxasında dayanan, manipulyasiyalara öyrəşmiş bütün beynəlxalq güclərə ünvanlanıb. Hər kəs məhz Azərbaycanın, konkret Prezident İlham Əliyevin əsasını qoyduğu yeni reallıqlarla barışmalıdır və barışır da... Bu reallıqlar isə yalnız azad Qarabağ, yaxud yenidən qurulan Qarabağla məhdudlaşmır. Bu reallıqların miqyası, mahiyyəti əslində daha böyükdür. Reallıq odur ki, bu gün həm regionda və həm də qlobal arenada yeni güc mərkəzi yaranıb. Bu güc mərkəzi hər mənada müstəqildir, prinsiplidir, millidir, öz siyasətini yalnız məhz milli maraqlar üzərində qurur və bu prinsiplərə, milli maraqlara azacıq belə olsun xələl gətirməyə, onunla oynamağa çalışan hər kəsə, kimliyindən asılı olmağa yerini göstərmək iqtiradındadır. Bu güc mərkəzi məhz Azərbaycandır.

Danılmaz həqiqətdir ki, Azərbaycan Cənubi Qafqaz regionundakı əlverişli coğrafi mövqeyi və bu mövqeyin yaratdığı geosiyasi üstünlükləri ilə seçilir. Azərbaycan həmçinin zəngin enerji potensialına malikdir. Azərbaycan bugünədək bir sıra regional və qlobal mahiyyət daşıyan layihələrin həm təşəbbüskarı, həm də icraçısıdır. Azərbaycan Avrasiya məkanında Çinlə Avropanı birləşdirən əsas nəqliyyat arteriyasının mərkəzindədir və müasir nəqliyyat infrastrukturunu, etibarlı tərəfdaş mövqeyi ilə qərblə-şərq arasında əsas oyunçu kimi çıxış edir. Ermənistan isə nəinki regional və ya qlobal məkanda, hətta Cənubi Qafqazda belə nüfuzu olmayan, yalnız lobbi və diasporların gücü ilə boş-boş danışmaq ilə özü haqqında nağıllar uyduran, rəzil və məğlub bir dövlətdir. Bugünkü gündə Ermənistanın aydın xarici siyasət strategiyası belə yoxdur. Ona bel bağlamaq regionu tamamilə təhlükə altına salmaq anlamına gəlir. Reallıq isə odur ki, bu gün heç bir kənar qüvvə Azərbaycansız Qafqaz və Mərkəzi Asiyada maraqlarını təmin edə bilməz. Heç bir kənar qüvvə də, nə qədər güclü olursa olsun, Azərbaycansız bu regionda hər hansı layihəni reallaşdırma bilməz. Və Azərbaycansız atılan hər bir addımın gec, yaxud tez fiaskoya uğrayacağı şübhəsizdir. Rəsmi İrəvan da artıq bütün gedişlərin, istər Rusiya, istərsə də Amerika və Avropa üzərindən yürütməyə çalışdığı siyasi-hərbi oyunlarının baş tutmadığını yavaş-yavaş dərk edir. Üstəlik, Ermənistan rəsmiləri onlar üçün “Dağlıq Qarabağ” məsələsinin artıq mövcud olmadığını bəyan edirlər. Sadəcə olaraq indi Ermənistan üçün əsas məsələ ya Rusiya, ya Avropa, ya da ABŞ-ın dəstəyi ilə arzuladığı şərtlər altında sülh müqaviləsinin imzalanmasına nail olmaqdır. Azərbaycanın isə sülh sazişi haqqında öz formulu var. Bunu ölkə başçısı 2023-cü ilin oktyabr ayında MDB-yə üzv olan dövlətlərin təhlükəsizlik və xüsusi xidmət orqanları rəhbərləri şurasının 53-cü iclasının iştirakçılarını qəbul edərkən qeyd etmişdi:

“Azərbaycan ilə Ermənistan arasında münasibətlərin normallaşmasına gəldikdə, biz buna hazırıq. Biz sülh sazişi üzərində işi davam etdirməyə hazırıq. Erməni tərəfinin Rusiya Federasiyasının

vasitəçiliyindən imtina edəcəyi təqdirdə, düşünürəm ki, Azərbaycan ilə Ermənistanın xarici işlər nazirləri arasında birbaşa danışıqlar alternativ ola bilər. Hər hansı digər platformalar öz xidmətlərini təklif edən ölkələrin Azərbaycana deyil, həqiqətə, haqlı mövqeyə və beynəlxalq hüquqa münasibəti nəzərə alınmaqla tərəfimizdən təhlil ediləcək” (2).

Ermənistan tərəfi uzun müddət delimitasiya komissiyasının fəaliyyətinə razılıq verməyərək Rusiyanın bu məsələdə Azərbaycana təzyiqlər etməsini gözlədi. Həmçinin prosesə Qərb ölkələri də qoşuldu, mənasız, məntiqsiz bəyanatlar verildi, sənədlər qəbul olundu. Məqsəd nə idi? Məqsəd delimitasiya ətrafında danışıqların növbəti raunduna başlamadan Azərbaycanı hansısa məsələdə geri çəkməyə məcbur etmək. Lakin onların mənfur niyyəti bu dəfə də baş tutmadı. Sülh məsələsində prinsiplə xətt tutan Bakı hələ də kənardan dəstək gözləyən erməniləri masa arxasına oturmağa məcbur etdi. Bu məsələ ilə bağlı da Azərbaycanın mövqeyi bəlli idi. Belə ki, 2022-ci ilin sentyabr ayının 21-də Laçın şəhərində Azərbaycan bayrağını ucaldarkən çıxış edən ölkə başçımız İlham Əliyev qeyd etmişdi:

“Bizim sərhədimizin delimitasiyası keçirilmədən heç kim deyər bilməz sərhəd haradan keçir. Mən yenə də deyirəm, biz müzakirələrə hazırıq və delimitasiya komissiyalarının – Azərbaycan-Ermənistan komissiyalarının işinə məsuliyyətlə yanaşırıq. Bütün xəritələri toplamışıq. Bir daha demək istəyirəm ki, bütün xəritələr, o cümlədən XIX əsrə, XX əsrə, ondan əvvəlki dövrə aid olan xəritələr bizdədir və o xəritələr açıq-aydın göstərir, kim hansı torpaqda yerləşibdir. Ona görə delimitasiya aparılmadan bizi heç kim ittiham edə bilməz” (3).

Beləliklə, nəhayət sərhəd bölgəsində Azərbaycan və Ermənistan baş nazirlərinin müavinləri səviyyəsində keçirilən görüşdə tərəflər ilkin olaraq:

1. Birgə işçi görüşlərinin təşkili və keçirilməsi reqlamentinin mətnini razılaşdırdılar;
2. Komissiyaların birgə fəaliyyəti haqqında əsasnamə layihəsinin razılaşdırılması üzrə işin başlanılması barədə anlaşma əldə etdilər;
3. Komissiyaların növbəti görüşünün keçirilməsinin tarixi və yerini işçi qaydada müəyyən etmək barədə razılığa gəldilər.

Onu da qeyd edək ki, ölkə başçısının sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində məsələlərin mərkəzləşdirilmiş qaydada həlli ilə bağlı Əlaqələndirmə Qərargahı yaradılmışdır (4). 2023-cü il noyabr ayının 28-də Prezident Administrasiyası və Əlaqələndirmə Qərargahının rəhbəri Samir Nuriyevin sədrliyi ilə Qərargahın 3 illik fəaliyyətinin yekunlarına həsr olunmuş iclası keçirilmişdir. Administrasiya rəhbəri 2020-ci ilin noyabrında torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsi ilə ölkəmizin və bütövlükdə regionun yeni strateji inkişaf mərhələsinə qədəm qoyduğunu diqqətə çatdırdı. Qərargahın 3 illik fəaliyyəti dövründə azad olunmuş ərazilərdə irimiqyaslı bərpa-quruculuq layihələrinin həyata keçirildiyini diqqətə çatdıran dövlət rəsmisi qarşıya qoyulan vəzifələrin icrasında səmərəlilik, hesabatlılıq, qurumlararası qarşılıqlı kommunikasiya, əlaqələndirilmə və operativlik prinsiplərinin təmin olunduğu qeyd edildi (5).

Bu gün Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda quruculuq prosesi vüsət aldıqca, işğaldan öncəki ənənələrin tam şəkildə geri qayıtdığını daha qürurla demək olur. Azad edilən bölgələrə tək tarixi abidələrimiz, idman ənənələri, kənd təsərrüfatı, turizm deyil, eləcə də Azərbaycan təhsili qayıdır. Tezliklə Xankəndidə Qarabağ Universiteti fəaliyyətə başlayacaq. Prezident İlham Əliyevin imzaladığı sərəncamla faktiki, Qarabağ regionunda tarixən mövcud olan ali təhsil ənənələri bərpa olunacaq. Arayış üçün deyək ki, bölgədə ilk ali təhsil ocağı 1969-cu ildə Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun filialı kimi quruldu, filial 1973-cü ildən 1988-ci ilədək ali təhsil müəssisəsi kimi mövcud oldu, işğal dövründə isə fəaliyyətini dayandırdı. Prezident sərəncamında qeyd olunur: *“İşğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi potensialı, aparılan bərpa-quruculuq işləri, eləcə də əmək bazarının tələbləri regionda yüksəkixtisaslı kadrların hazırlığını həyata keçirən ali təhsil müəssisəsinin təşkili zərurətini meydana çıxarmışdır” (6).*

Beləliklə, Prezidentin sərəncamına əsasən, Xankəndi şəhərində yerləşən ali təhsil müəssisəsinin əsasında Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin tabeliyində “Qarabağ Universiteti” publik hüquqi şəxs fəaliyyətə başlayacaq.

Nəticə

Bütün bunlar onu göstərir ki, prezident İlham Əliyevin qəbul etdiyi “Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı”nın əsas hədəfləri bir-bir icra olunur. Azad Qarabağ bu gün dirçəlir, çiçəklənir. Azərbaycan dövləti Qarabağda – Şuşada, Laçında, Ağdamda, Kəlbəcərdə, Zəngilanda, Cəbrayılda və digər ərazilərdə yenidənqurma – bərpa işlərini uğurla davam etdirir. Ərazidə beynəlxalq hava limanları, yollar, yaşayış

massivləri, təhsil ocaqları tikilməkdədir. Soydaşlarımız öz yurd-yuvalarına köçürülməkdədirlər. Ermənistan isə 30 illik işğal dövründə nəinki hava limanları, yollar, yaşayış massivləri, bu ərazilərdə heç bir ağac da əkməmişdi. İşğaldan sonra bu ərazilər cəhənnəmi xatırladırdı... Bir nüansı xatırlayaq ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə bayrağımızı asmaq üçün bir tikili, bir bina belə yox idi. Bu gün isə ermənilərin 30 il ərzində yaratdığı cəhənnəmdə Azərbaycan cəmi 3 ilə cənnət yaradır.

Bu gün İlham Əliyev təkcə Qarabağda deyil, bütövlükdə regionda sülh mühiti, cənnət yaratmağa çalışır. Cənubi Qafqaz ölkələrini birliyə, təhlükəsizliyə, əməkdaşlığa çağırır. Və Azərbaycan lideri İlham Əliyev bir güc mərkəzi kimi Qafqaz evi yaratmağa çalışır. Elə bir ev ki, orda sülh, əminamanlıq, təhlükəsizlik, sabitlik, qarşılıqlı əməkdaşlıq mühiti olacaq.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. <https://prezident.az/az/articles/view/62139>
2. <https://prezident.az/az/articles/view/61538>
3. <https://prezident.az/az/articles/view/57293>
4. <https://prezident.az/az/articles/view/47738>
5. <https://report.az/daxili-siyaset/elaqelendirme-qerargahinin-novbeti-iclas-kecirilib2811>
6. <https://prezident.az/az/articles/view/62346>

ŞANLI ZƏFƏR: “GEC OLDU, GÜC OLDU”

Qurbanov Vaqif Tapdıq oğlu

pedaq.e.d., professor

ADPU

Aynur Astan qızı Selemanova

Bakı Slavyan Universiteti doktorant

Xülasə

Şanlı zəfər: “Gec oldu, güc oldu”. Bu müdrik kəlam xalqın ürəyindən qopmuşdur. Milli qürurla, coğun ilhamla belə səslənir : İlhamla irəli ! Bu çağırış milləti bir yumruq kimi birləşdirdi.

Hər dəfə zəfər nümayişinin lentinə baxanda ürəyimiz dağa dönür. Azadlıq meydanında hərbi keçid marşının sədaları altında atılan addımlarla döyünür qəlbimiz. Ən qabaqda təməl və dəmir yumruğun rəmzini görür və onun əzəmətini beynimizdən keçiririk. Qələbənin təməlinin memarı xalqımızın ümumilli lideri Heydər Əliyevdir.

Açar sözlər: şanlı zəfər, milli qürur, möhkəm təməl, qələbəyə inam, Qarabağ düyünü, hərbi yolu .

Резюме

Славная победа: «Уже поздно, есть сила». Это мудрое изречение вырывается из сердца народа. С национальной гордостью и огромным вдохновением это звучит так: С вдохновением вперед! Этот вызов объединил нацию, как кулак.

Каждый раз, когда мы смотрим запись демонстрации победы, наши сердца обращаются к горе. Наши сердца бьются под звуки марша военного перехода на площади Азадлыг. Прежде всего мы видим символ фонда и железный кулак и вспоминаем его величие. Архитектором основы победы является Гейдар Алиев, генеральный лидер нашего народа.

Ключевые слова: славная победа, национальная гордость, прочный фундамент, вера в победу, Карабахский узел, военная дорога.

Summary

Glorious victory: "It's too late, there's power." This wise saying is torn from the heart of the people. It sounds like this with national pride and great inspiration: Forward with inspiration! This challenge united the nation like a fist.

Every time we watch the tape of the victory demonstration, our hearts turn to the mountain. Our hearts beat with the steps taken to the sounds of the military transition march in Azadlig Square. First of

all, we see the symbol of the foundation and the iron fist, and we remember its greatness. The architect of the foundation of the victory is Heydar Aliyev, the general leader of our people.

Key words: glorious victory, national pride, solid foundation, faith in victory, Karabakh knot, military road.

Əsas hissə: Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda dostluq, azərbaycançılıq tərbiyəsi get-gedə gücləndi, qeyrət dəmi gəldi, yurdu azad görmək təmənnası baş qaldırdı. Yumruq kimi birləşmək əzmi yarandı. Bir komanda altında irəliləmək məramı və qayəsi formalaşdı.

Çoxmillətli xalqımız Polad kimi birləşdi, torpağına qəsd etmiş erməniləri qovanda qalib gələcəyinə inandı, vətənə olan sədaqətini göstərərək dedi:

*Millətin nə fərqi var ?
Talış, yəhudi, tatar,
Saxur, ləzgi, ya var
Hamının bir yurdu var,
O da Azərbaycandır.
O, ürəkdir, o, candır,
Canımz ona qurbandı.
Vətənim, canım mənim,
Azərbaycanım mənim...*

Bu birliklə biz 44 gün ərzində bir-bir kəndlərimizi, rayonlarımızı, şəhərlərimizi xilas edirdik. Başımıza minamyot qəlpələri yağırı, şəhid olurduq, qazi olurduq, ancaq daşların dalında qaçıb gizlənmirdik. Güllələrin, bombaların işığına irəliləyirdik, bayraqları öz torpaqlarımıza sancırdıq, raportlar verirdik. Axır ki, Şuşaya da bayraqları sancdıq. İndi o haqda zəfər nəğməsi də var.

*“Xüsusi təyinatlılar, xüsusi təyinatlılar !
Zirvələrə dırmandılar, qayalardan sallandılar,
Təzə döyüş yaratdılar,
Şuşanı bıçaqla aldılar!”
Xüsusi təyinatlının alınında bir yazı olub,
Mən biləni, Qadir Allah onlardan çox razı olub.
Yarısı gedib Şəhid olubdu, yarısı gedib qazi olub,
Yarısı sağ-salamatdılar, xüsusi təyinatlılar !”*

Bəli, Şuşanı azad etməyimizlə dünya ermənilərinin beli qırıldı. Onların dəmtutanlarının ürəyi parçalandı. Azərbaycan, Türk qardaşlığı onları peşman etdi, bir çoxları erməniyə kömək edə bilmədilər və özləri də məğlub duruma düşdülər. Onlar da bu qədər ağır məğlubiyyət görməmişdilər.

Zəfər nümayişinin yaxınlığında bir muzey yaradılıb, o muzeyə trofey qəbiristanlığı deyilir. Rusiya tankları, topları, mərmi atanları, hərbi maşınları və hərbi aparatları burada saxlanılır. Dünya dövlətləri həmin muzeyi görüb deyirlər: rus silahları daha döyüşlərə yaramır, Azərbaycan dronları daha yüksəklərdən vurur, daha dəqiqdir, daha optimaldır.

Rusiya Federasiyasında erməni təəssübü çəkən, Rusiya siyasətçilərin dilləri ağızlarında qurumuş qalıb. Solovyov, Baqdasaryan, Simonyan, Kurginyan, Mirzəyan, Babayan keçirdikləri əsəblərdən lal olmuş və danışa bilmirlər...

Zəfər nümayişi bizə daha nələr göstərdi ? Göstərdi ki, Allah da ermənilərdən üz döndərmişdir. Belə ki, zəfər nümayişində əzilmiş hərbi texnikadan sonra erməni əsirləri gəlib keçməli idi. Bu bir qaydadır. Qələbə nümayişlərində həmişə məğlub ordunun əsirləri axırda keçir və öz mənfur bayraqlarını qalib ordunun ayaqları altına atırlar. Odur ki, bunu təsəvvür edən ermənilər BMT- yə, Avropa Şurasına yalvararaq Azərbaycana təsir göstərməyi müraciət etdilər. Ancaq Ali Baş Komandanımız humanizm prinsiplərini əsas tutaraq ermənilərin psixoloji durumuna yazığı gəldi. Əslində isə onların bayraqlarının üstündən Polad Həşimov, Hikmət Mirzəyev, Tehran Mənsimov batalyonları keçməli idilər ki, bu məğlubiyyət, bu yazıq durum onlara bir tarixi dərs olsun. Ancaq bizə məlumdur ki, ermənilər əsir düşəndə

timsah kimi göz yaşı tökməkdə mahirdilər. Azərbaycan ordusunun Ali Baş Komandanı bu işdə də ermənilərə rəhm etmiş oldu.

Ordumuzun zəfər marşına təkrar-təkrar baxırıq. Hər bir əsgərin, komandirin üzündən qürur nuru yağır, qabaqda gedən xüsusi təyinatlılardır. O xüsusi təyinatlılar ki, millət, xalq onların Şuşa zəfərini nəğmələrə çevirib, belə oxuyurlar:

*Düşməyə qorxu saldılar,
Elə bu cür də ucaldılar.*

Nəhayət, onu da deyək ki, bu nümayiş bizə çox şeyləri açıb göstərdi. Qarabağ seperatçılarının rəhbərləri olan Qukasyan, Pogasyan, Babayan, Artunyan, Vardanyan kimilər özləri də hərəkətsiz trofeyə çeviriliblər. Azərbaycan xalqından aman diləyirlər, it kimi peşman olduqlarını söyləyirlər. Halbuki onlara rəhm etmək şəhidlərə, qazilərə biganəlik olardı. Buna yol verə bilmərik. Azərbaycanda indi erməninin kim olduğu və onlarla necə hərəkət etməyin vacibliyini hər bir kəs bilir (Bax:2, s.38)

Zəfər nümayişinin bizdə doğurduğu bu hissləri müəllimlər öz mühazirələrində “Xüsusi beş dəqiqəliklər” şəklində xatırlatmalı və bununla da şagird və tələbələri də tərbiyəyə motivasiya etməlidirlər.

Motivasiyalar, təxminən, belə olmalıdır : Ürəyimizdə yanan hissə, beynimizdə cövlan edən bu fikrə cavab axtarıq: axı bu qələbəni necə əldə etdik ? Cavabı da aşağıdakı müddəalara çevirsək, nəticədə bunları ala bilərik.

✓ Millətin ağıllı, uzaqgörən, tədbirli insanları olmalıdır. Onlar elə peyğəmbər kimilərdən seçilir, qəbul edilir. Peyğəmbərlər də gələcəyi görənlərə deyilir. Bizdə belə insanlar çox olmuşdur və indi də var.

✓ Milləti, xalqı birləşdirən qeyrət və hünərdir. Vətən, yurd sevgisi olan insanlarda qeyrət və hünər çox güclü olur.

✓ Milli hünər damarlarda coşdu, çağladı, ağızbirliyi, əməl birliyinə çevirildi. Qarabağdakı keçilməz sədləri 3-4 günə yarıb keçdik, 40 günə də düşmənin “keçirilməz ohanyan istehkamının”, hərbi texnikasının külünü göyə sovurduq. Bu, müasir dünyada bir HÜNƏR TARIXİ oldu. Özü də POLAD BİRLİYİN sayəsində.

✓ Dünyanın diqqəti Bakıda Azadlıq meydanına dikildi. Ali Baş Komandan İlham Əliyev və Türkiyə Cümhuriyyətinin başkanı sayın Recep Tayyip Erdoğanla Zəfər nümayişini qəbul etdilər. Bu bizim üçün ayrı bir hissə və həyəcan idi. Qürurverici və fəxarətedici.

✓ Bu zəfər dünyada böyük azərbaycanlı kimi tanınan ümumilli lider Heydər Əliyevin təməlini qoyduğu Azərbaycanın arzuları oldu.

Beləliklə, Qarabağ düşünün sülh yolu ilə deyil, hərbi yolu ilə açılması sübut olundu. Qalib xalqın indi bu sözləri dillərdə əzbərdir: Şanlı zəfər bizim üçün “Gec oldu, lakin güc oldu”.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Heydər Əliyev. Məktəblilərin gözü ilə. 3-cü kitab. Təhsil. Bakı: 2009, 352 s.
2. Vaqif Qurbanov . Azərbaycan dili təliminin aktual problemləri (monografiya). Bakı: Müəllim nəşriyyatı, 2023 – 264 s.

ŞANLI ZƏFƏR SƏLNAMƏSİNİN TARİXİ, QARABAĞIN MADDİ-MƏNƏVİ İRSİNİN BƏRPASI

Ağayev Ceyhun Şakir oğlu
f.ö.l.f.ü.d

AMEA akad.Z.M.Bünyadov adına
Şərqsünəslıq İnstitutu “Şərqi-Qərb” şöbəsi
ORCID iD: 0009-0004-8831-9442
ceyhun.sakiroglu@mail.ru

Son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və soyqırım siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə

məruz qalmışdır. Mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən belə qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar indi

Ermənistan adlandırılan ərazidən- min illər boyu yaşadıkları öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskəni dağıdılıb viran edilmişdir.

Heydər Əliyev

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti,
Bakı şəhəri, 18 dekabr 1997-ci il*

Xülasə

Azərbaycanın 30 ilə yaxın müddətdə ərazisinin 20%-ini işğal edən Ermənistan Qarabağın arxeoloji, tarixi, mədəni, memarlıq abidələrini məhv etmiş və ərazinin etnomədəni inkişafına misilsiz zərbə vurmuşdur. Qarabağın tarixi, onun əkinçiliyi, maldarçılığı, arıçılıq və xüsusilə maddi-mənəvi mədəniyyətinin izlərini silməyə çalışmışdır. 1988-1994-cü illərdən əvvəl Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ ərazisində 706 tarixi və mədəniyyət abidələri, 67 məscid, 100 mindən çox artefaktın saxlanıldığı 22 muzey, 4,6 milyon kitabdan ibarət 927 kitabxana, 85 musiqi məktəbi, 4 teatr, 2 konsert zalı, 4 incəsənət qalereyası və 808 istirahət məkanı məhv edilmişdir. O cümlədən Cəbrayıl bölgəsində 11 və 15 aşırımlı Xudafərin körpüləri (VII-XII əsrlər), Kəlbəcər bölgəsində Gəncəsar və Xudavənd məbədləri (XIII əsr), Ağdam rayonunda Xaçın Türbətli (XIV əsr) abidəsi, dünyanın ən qədim yaşayış məskənlərindən biri hesab olunan Füzuli bölgəsindəki Azıx mağarası, Şuşa Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu yerləşirdi. Nəhayət 27 sentyabr 2020-ci il də başlayan İkinci Qarabağ müharibəsi Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi altında 44 gün davam etdi və Azərbaycan ordusu bu savaşı zəfərlə başa çatdırdı. Azərbaycan ordusu illərlə davam edən işğala son qoydu, ərazi bütövlüyünü bərpa etdi.

Açar sözlər: Qarabağ, Zəfər sənəməsi, abidələr, Qarabağ memarlığı, mədəni irs.

HISTORY OF THE GLORIOUS VICTORY CHRONICLE, KARABAKH RESTORATION OF MATERIAL AND SPIRITUAL HERITAGE

Agayev C.Sh.

Summary

Occupying 20% of the territory of Azerbaijan for nearly 30 years, Armenia destroyed the archaeological, historical, cultural and architectural monuments of Karabakh and dealt an unprecedented blow to the ethno-cultural development of the territory. He tried to erase the traces of the history of Karabakh, its agriculture, animal husbandry, beekeeping and especially its material and moral culture. Before 1988-1994, there were 706 historical and cultural monuments, 67 mosques, 22 museums with more than 100,000 artefacts, 927 libraries containing 4.6 million books, 85 music schools, 4 theaters, 2 concert halls, 4 arts in the Nagorno-Karabakh territory of Azerbaijan. gallery and 808 recreation areas were destroyed. Including Khudafarin bridges with 11 and 15 spans in Jabrayil region (VII-XII centuries), Ganjasar and Khudavand temples in Kalbajar region (XIII century), Khachin Turbatli monument (XIV century) in Aghdam region, Azikh cave in Fuzuli region, which is considered one of the oldest settlements in the world. , Shusha State Historical-Architectural Reserve was located. Finally, the Second Karabakh war, which started on September 27, 2020, lasted 44 days under the leadership of the Supreme Commander-in-Chief Ilham Aliyev, and the Azerbaijani army ended this war with victory. The Azerbaijani army ended the years-long occupation and restored territorial integrity.

Key words: Karabakh, Victory Chronicle, monuments, Karabakh architecture, cultural heritage.

Giriş

Ermənistan Respublikası, Qarabağın erməni vətəndaşları və onların havadarlarının birgə səyi nəticəsində 1980-ci ilin sonlarından başlayaraq təxminən 14 il ərzində planlaşdırılan etnik təmizləmə və işğalçılıq siyasəti Azərbaycanla Ermənistan arasında müharibəni qaçınılmaz etdi. Belə ki, 1991-ci ildə SSRİ-nin süqutundan sonra etnik təmizləmə nəticəsində 200.000 azərbaycanlının Ermənistandan, 1 milyondan artıq azərbaycanlının isə Dağlıq Qarabağdan didərgin düşməsinə səbəb oldu. Azərbaycanla Ermənistan arasında illərlə davam edən silahlı qarşıdurma və bağlanan atəşkəs müqaviləsi həmişə Ermənistan və onun nəzarəti altında olan Qondarma Dağlıq Qarabağ Respublikası tərəfindən

məqsədyönlü şəkildə pozulmuşdur. Ermənistan və onun havadarlarının əsas məqsədi mövcud status-kvonu saxlamaq və işğal etdikləri ərazilərdə möhkəmlənmək olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2005-ci il dekabr ayının 29-da çıxışlarının birində ermənilərin məkirli niyyəti və işğalçılıq siyasətinin əsas səbəblərini açıq-aşkar qeyd etmişdir: “Azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasəti erməni şovinist millətçiləri tərəfindən yüzillər boyu planlı surətdə həyata keçirilmişdir. Bu siyasətin mahiyyəti azərbaycanlıları öz doğma torpaqlarından sıxışdırıb çıxarmaq və fiziki cəhətdən məhv etmək yolu ilə bu ərazilərdə mifik “böyük Ermənistan dövləti” yaratmaq idi. Ayrı-ayrı dövrlərdə böyük dövlətlərin müəyyən dairələrinin təhriki ilə yeridilən bu siyasət hərbi, ideoloji, mədəni, saxta “elmi” vasitələrlə davam etdirilmiş, tarixi faktların və arxiv sənədlərinin saxtalaşdırılmasından, dezinformasiyadan, dünya ictimai fikrinə ünvanlanmış bədii və psixoloji təsir metodlarından istifadə edilmişdir”.

2019-cu ildən etibarən Qondarma Dağlıq Qarabağ Respublikasının rəhbərləri və Ermənistan hərbi-siyasi iradəsinin mütəmadi olaraq təxribatçı bəyanatları, atəşkəsi pozmaları və danışıqların şərtlərinə əməl etməmələri Azərbaycanın adekvat addımlar atmasına səbəb olmuşdur. 1994-2020-ci illər ərzində Qondarma Dağlıq Qarabağda və Azərbaycan-Ermənistan sərhədində ermənilərin mütəmadi olaraq törətdikləri təxribatlar nəticəsində silahlar heç bir zaman susmadı. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, ermənilər və onların havadarları Azərbaycan torpaqlarını işğal etmək üçün illərə, bəlkədə bir əsrə dayanan siyasətinin kökündə onların torpaqsız, vətənsiz olmaları dayanır.

Tarixə nəzər salsaq görürük ki, bu cür yanaşma müxtəlif ölkələrin tarixində öz əksini tapmışdır. Ermənilər də Azərbaycan ərazisinə gətirilmiş və məqsədyönlü şəkildə bu torpaqlarda yerləşdirilmişdir. 1721-ci ildə İsveçlə Çar Rusiyası arasında sülh müqaviləsi imzalandıqdan sonra yaranmış vəziyyətdən arxayınlaşan I Pyotr Qafqaza yürüşə çıxır. İki il ərzində Azərbaycanın Xəzəryanı bölgələrini və paytaxt Bakını işğal edir. Burada daha çox türk mənşəli müsəlman əhalisinin yaşadığını və onların işğala müqavimətini görən imperator “erməni kartı”nı işə salır. Necə etsin ki, neft və milyonlar səltənətinə müsəlman türklər deyil, ermənilər və ruslar sahib olsun. Bundan sonra Pyotr erməniləri azərbaycanlıların qırğına və deportasiyasına yönəltməyə başlayır, müxtəlif planlar cızır. Birinci sərəncamla ermənilər Bakıda və Dərbənddə yerləşdirilir. Tapşırığa əsasən, onların işi təkcə məskunlaşmaq deyil, burada tez-tez təxribatlar törətmək, müsəlmanları qırmaq, osmanlılarla onların arasına nifaq salmaq idi. I Pyotr ölümünə qısa vaxt qalmış bu siyasəti davam etdirməyi özündən sonra gələnlərə vəsiyyət edir. 1768-ci ildə II Yekaterina babasının vəsiyyətinə əməl edərək imperiyanın ermənilərə hamiliyi barədə fərman imzalayır, onlara geniş imtiyazlar verir. 1802-ci ildə çar I Aleksandr Qafqaz canişini A.Sisianova konkret təlimat göndərir: “ermənilərdən nəyin bahasına olursa-olsun Azərbaycan xanlıqlarının ələ keçirilməsində istifadə olunsun”. 1813-cü və 1828-ci illərdə İran ilə Rusiya arasında imzalanan Gülüstən və Türkmənçay müqavilələrindən sonra bu hamiliyin miqyası daha da genişləndi və hüquqi qüvvə aldı. Belə ki, müqavilədən dərhal sonra imperator I Nikolay 21 mart 1828-ci ildə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazilərində “erməni əyaləti”nin yaradılması haqqında əmr imzaladı. Əmrə əsasən, o zaman 7 min 331 azərbaycanlının və 2 min 369 erməninin yaşadığı İrəvan şəhəri də “erməni əyaləti”nin tərkibinə daxil edilir. Ardınca da Türkmənçay müqaviləsinin XV bəndinə əsasən, İrandan ermənilərin İrəvan, Qarabağ və Naxçıvana kütləvi şəkildə köçürülməsinə başlanılır. Həmin ərazilərdə yaşayan azərbaycanlılar isə öz yurd-yuvalarından faciəli şəkildə çıxarılır. 1905-1906-cı illərdə İrəvan və Gəncə quberniyalarının 200, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzurun isə 75 azərbaycanlı kəndini ermənilər talan ediblər. Bu hadisələrin baş verməsini sübut edən faktlar M.S.Ordubadinin “Qanlı illər”, M.M.Nəvvabın “1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman müharibəsi” kitablarında öz əksini tapıb. (1)

Erməni və onların havadarlarının apardığı üzdən iraq Hay Dad ideologiyası nəinki erməni xalqını, hətta onların havadarlarını tarix qarşısında dönə-dönə rüsvay etmişdir. Hay Dad ideologiyasında daxili məsələlərə qismən toxunulsa da, əslində xarici siyasətdə xüsusi əhəmiyyət daşıyan qondarma erməni soyqırımı iddialarının beynəlxalq aləmdə tanınması, torpaq və təzminat tələbi, xüsusi olaraq Dağlıq Qarabağ ermənilərinin müstəqilliyinin tanınması və digər məsələlərdə olduğu kimi ciddi əhəmiyyət kəsb etməmişdir.

Hay Dad adlanan ümumerməni irqçi milli ideologiyasının əsas funksionerləri II dünya müharibəsindən sonra 4 “T” gizli kodu adı altında plan işləyib hazırladılar və bu gün də bu plana uyğun hərəkət etməkdədirlər. Ermənilərin məşhur 4“T” və ya 4 “istək” planı aşağıdakılardan ibrət idi: 1.Terror; 2.Torpaq; 3.Tanımaq; 4. Təzminat. (2)

1993-cü ildə xalqın ən çətin günündə hakimiyyətə qayıdan Ümummilli Lider Heydər Əliyev bu siyasəti çox yaxşı anlayır, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri işğalçılıq, deportasiya və soyqırımı faktlarını dünyaya bəyan edirdi. 1997-ci il dekabrın 18-də Ulu Öndər “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında” Fərman imzaladı. Fərmanda deyilir: “Son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və soyqırımı siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalmışdır. Mərhələmərhələ gerçəkləşdirilən belə qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar indi Ermənistan adlandırılan ərazidən – min illər boyu yaşadıkları öz doğma, tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskəni dağıdılıb viran edilmişdir”. Fərmanda SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli 4083 sayılı və 1948-ci il 10 mart tarixli 754 sayılı qərarlarına toxunulur və bu qərarların Azərbaycan xalqına qarşı tarixi cinayət aktı kimi dəyərləndirilir. Heydər Əliyev 1948-1953-cü illər ərzində 150 mindən çox azərbaycanlının Ermənistan SSR ərazisindəki doğma yurdlarından kütləvi surətdə və zorakılıqla sürgün edilməsini, genosidə məruz qalmasını qətiyyətlə pisləyirdi.

Ulu Öndər bu məsələdə faydası ola biləcək hər kəsin, xüsusilə tarixçilərin, elmi ictimaiyyətin səfərbər olmasını, xalqımızın başına gətirilmiş soyqırımı, deportasiya və işğalçılıq faktlarını dəqiq tədqiq edib dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırılması məqsədi ilə Dövlət Komissiyasının yaradılması vacibliyini bildirirdi: “Təəssüflər olsun ki, biz tarixin müxtəlif mərhələlərində belə hadisələri lazımi qədər təhlil edə bilməmişik və xalqımıza edilən bu ədalətsizliklərə qarşı öz səsimizi lazımi qədər qaldırmamışıq. Məhz bunların nəticəsində də 1988-ci ildə Ermənistan Azərbaycana təcavüz edibdir”.

Daha sonra münaqişənin həlli üçün böyük fədakarlıq nümayiş etdirən Umummilli Lider Heydər Əliyev diqqəti bir daha ermənilərin təcavüzkar siyasətinə və qanlı cinayətlərinə cəlb edərək 1998-ci il martın 26-da “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” Fərman imzaladı. Fərmanda deyilirdi: “1813-cü və 1828-ci illərdə imzalanan Gülistan və Türkmənçay müqavilələri Azərbaycan xalqının parçalanmasının, tarixi torpaqlarımızın bölünməsinin əsasını qoydu. Azərbaycan xalqının bu milli faciəsinin davamı kimi onun torpaqlarının zəbti başlandı. Qısa bir müddətdə bu siyasət gerçəkləşdirilərək ermənilərin kütləvi surətdə Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi həyata keçirildi. Soyqırımı Azərbaycan torpaqlarının işğalının ayrılmaz bir hissəsinə çevrildi”(3)

Dağlıq Qarabağ diyarı dünya mədəniyyətinə, dünya tarixi irsinə nadir incilər bəxş etmiş bir diyardır. Qarabağ bütünlükdə mədəniyyətimizin, musiqimizin beşiyidir. Təkcə XIX əsrdə balaca bir şəhər olan Şuşada 95 şair, 22 musiqiçi, 38 xanəndə-müğənni, 16 rəssam, 5 astronom, 18 arxitektora, 16 həkim yetişmişdi. Bütün Şərqdə əsrin ən böyük universal-elmi ensiklopedik biliyə malik alimi Mirmöhhsün Nəvvab da şuşalı idi. Dünya korifeyləri siyahısına adını yazmış Üzeyir Hacıbəyov, Bülbül, Rəşid Behbudov qarabağlı idilər. Şuşa həm də milli-memarlıq abidələrinin ən çox və ən yaxşı qorunub saxlandığı bir məkan idi. Təsədüfi deyil ki, abidələr məskəni Şuşa 1977-ci ildə Azərbaycan hökuməti tərəfindən tarixmemarlıq qoruğu elan olunub. Şuşa şəhəri bütünlükdə tarixmədəniyyət abidəsidir. Əfsuslar olsun ki, 1988-ci ildən Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü nəticəsində ərazimizin 20 faizi ilə bərabər qiymətli mədəni sərəvətlərimizi də itirdik. Qədim Azərbaycan torpaqları olan indiki Ermənistan ərazisində maddi-mədəniyyət nümunələrimiz məhv edilmişdir. (4)

Son 26 il ərzində erməni işğalı altında olan Şuşa şəhəri Azərbaycanın əsas klassik mədəniyyət mərkəzlərindən biri idi. Şuşaya abidə, muzey şəhəri deyilirdi. Təkcə bu şəhərdə Azərbaycanın 9 nadir muzeyi vardı. Lakin həmin muzeylərdən əlavə ayrı-ayrı insanların mənzillərində xalq sənətinin gözəl nümunələri olan minlərlə Azərbaycan xalçası vardı. Həmin xalçalar oğurlandı, dünya bazarlarına çıxarıldı, ən yaxşı halda isə hansısa xarici muzeylərdə erməni xalçası kimi qeydiyyata salındı. İşğalçı dövlətin mədəni irsə münasibətdəki ən qəbulənməz fəaliyyətlərindən biri də dini abidələr və məzarlıqlarla bağlıdır”. (5)

İllərlə davam edən işğal demək olar ki, xalqımızın səbrini daşırdı. Nəhayət 2020-ci il sentyabrın 27-də Ermənistan silahlı qüvvələrinin cəbhəboyu genişmiqyaslı təxribat törətməsinə cavab olaraq Azərbaycan Ordusu sonradan “Dəmir yumruq” adlandırılan əks-hücum əməliyyatına başladı. 44 gün davam edən Vətən müharibəsi təxminən otuzillik işğala son qoyulması və ərazi bütövlüyümüzün bərpası ilə nəticələndi. Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə qazanılmış möhtəşəm Zəfər tariximizə qızıl hərflərlə yazıldı. Vətən müharibəsinin həlledici məqamlarına, rəşadətli ordumuzun

qəhrəmanlıq nümunələrinə, böyük qələbəni təmin edən amillərə nəzər salır.

Müharibənin birinci günü Azərbaycan Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyev televiziya ilə xalqa müraciət edərək Ermənistan silahlı qüvvələrinin bir neçə istiqamətdən yaşayış məntəqələrimizi, hərbi mövqelərimizi atəşə tutduğunu, nəticədə mülki əhali və hərbiçilərimiz arasında itkilərin, yaralananların olduğunu bəyan etdi. Dövlətimizin başçısı müraciətində Azərbaycan Ordusunun düşmənin hərbi mövqələrinə atəşlər, zərbələr endirdiyini və Ermənistan silahlı qüvvələrinin xeyli sayda hərbi texnikasının və canlı qüvvəsinin məhv edildiyini bildirdi. "Ermənistan işğalçı dövlətdir, bu işğala son qoyulmalıdır və son qoyulacaqdır. Biz haqq yolundayıq. Bizim işimiz haqq işidir. Biz zəfər çalacağıq! Qarabağ bizimdir, Qarabağ Azərbaycandır!", - dövlətimizin başçısının xalqa müraciətində dediyi bu sözlər hər bir azərbaycanlıyı Şanlı Zəfərə kökləyən əsas şüara çevirdi. (6)

Azərbaycanın parlaq qələbəsi ilə İkinci Qarabağ Vətən müharibəsində savaşı qalib olaraq başa vurduq, işğal olunmuş torpaqlarımız işğaldan, düşmən tapdığından azad olundu. Erməni terrorçuları mütəmadi olaraq biabırçı məğlubiyyətləri haqqında düny ictimaiyyətinə yeni faktlar açıqladılar. Şanlı Müzəffər Ordumuz çox az qüvvəsi ilə böyük qəhrəmanlıq göstərərək Şuşada möhkəmlənmiş minlərlə erməni və havadarlarından ibarət terrorçu qruplarını, onların hərbi hissələrini darmadağın etdilər. Məlum olduğu kimi, Şuşanı bir neçə gün ərzində az itki verərək, şəhərə böyük zərər vurmadan almaq böyük peşəkarlıq, rəşadət tələb edirdi. Elə bu rəşadətə canlı nümunəsi Azərbaycan Ordusu oldu. Azərbaycan Ordusunun hər bir əsgəri yaralı döyüş yoldaşlarını və şəhid olmuş döyüş yoldaşlarını min bir çətinliyə baxmayaraq çiyində daşdığı dillərə dastan olmuşdur. Elə bu səbəbdəndir ki, müqəddəs və ali ordumuzda fərarilik hallarına rast gəlinməmişdir. 44 gün davam edən müharibə ərzində xalqımız və rəşadətli, yenilməz ordumuz misilsiz qəhrəmanlıq göstərərək tarix yazdılar. Müharibə ərəfəsində xalqımız və bütün dünya azərbaycanlıları Ali Baş Komandanımız İlham Əliyevin arxasında bir yumruq kimi birləşib düşməne sinə gərdi. Rəşadətli ordumuz, cəsur oğullarımız düşmən və onların havadarları qarşısında misilsiz, tarixdə nümunəsi olmayan qəhrəmanlıq göstərdi. İgid vətən oğullarımız qazilik və şəhidlik zirvəsinə ucalaraq əbədi olaraq qələbəmizi təmin etdilər. Ordumuzun hər bir fərdi xalqımızın maddi-mənəvi gücündən və dinimizin təməl prinsiplərindən aldıkları güclə millətimizin qürur mənbəyinə çevrildilər. Çünki müqəddəs dinimizin şəhidlərə verdiyi dəyər hər bir əsgərimizin yaddaşına qürurla hək olmuşdur. İslamda şəhidlərlə bağlı aşağıdakı müddəalar yer alır: "Allah yolunda öldürülənlərə (şəhid olanlara) "ölü" deməyin. Əksinə, onlar (Allah dərgahında) diridirlər, lakin siz bunu dərk etmirsiniz." (Bəqərə surəsi, 154-cü ayə). "Allah yolunda öldürülənləri (şəhid olanları) heç də ölü zənn etmə! Əsl həqiqətdə onlar diridirlər. Onlara Rəbbi yanında ruzi (cənnət ruzisi) əta olunur." (Ali-İmran surəsi, 169-cu ayə). Məhəmməd peyğəmbər salavatullah şəhidlər haqda: "Şəhid cənnətdədir, Allah qatında xeyirli bir mərtəbədə ikən, heç bir qul bir daha dünyaya qayıtmaq istəməz. Ancaq şəhidlər bundan müstəsna. Çünki şəhidlər şəhid olmanın necə üstün mərtəbə olduğunu bildikləri üçün yenidən şəhid olmaq üçün can atırlar".

44 gün davam edən müharibə ərzində qələbənin qazanılmasında qardaş Türkiyə və Pakistanın rolunu xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Bu ölkələrlə yanaşı xalqımızın haqq davasında onlarla ölkə yanımızda olub bizi dəstəklədilər. Bələ ki, Azərbaycanı bu müharibədə birbaşa dəstəkləyən Türkiyə Respublikası və Pakistan ilə yanaşı, İsrail, Ukrayna, Gürcüstan da Azərbaycanyönlü mövqeyini gizlətməmişdir. Qeyd edək ki, diplomatik müstəvidə Azərbaycanın belə güclü mövqeyə sahib olması - əsas Ümummillə lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş və son iki onillikdə uğurla davam etdirilmiş böyük dövlət strategiyasının nəticəsi olaraq qəbul edilməlidir. Müharibənin başladığı tarixdən etibarən, sentyabrın 27-də Türkiyə Müdafiə naziri Hulusi Akar Azərbaycanın tərəfində olduğunu bildirərək Ermənistanın mövqeyinin Cənubi Qafqazda sülh və sabitliyin ən böyük əngəli olduğunu vurğulamışdır. Sonrakı günlərdə Türkiyənin Azərbaycana dəstəyinin bariz nümunəsi olaraq Türkiyənin xarici işlər naziri Mövlud Çavuşoğlunun Bakıya səfərləri baş tutmuş, bu səfərlər gedişində türkiyəli nazir Azərbaycanın hər zaman dost ölkəyə güvənə biləcəyini bir daha bəyan etmiş, hərbi əməliyyatlar gedişində hər iki tərəfin itkilərindən ermənistanın baş naziri Paşinyanın məsuliyyət daşdığını bildirmişdir. (7)

Azərbaycan hakimiyyətinin siyasi iradəsinə qarşı əsassız ittihamlarla çıxış edənlər bir daha şahid oldular ki, vaxtı ilə məhz onların səriştəsizliyi, bacarıqsızlığı nəticəsində Azərbaycan itirdiyi torpaqlar və yaranan çətin vəziyyətə görə elə həmin siyasi iradə və onlar dəstəkləyənlər məsuliyyət daşıyırlar. Çünki tarixi faktları heç kim dana bilməz. Bu gün Azərbaycan Prezidenti xalqımıza böyük ağırlar yaratmış həmin səhvləri yüksək siyasi iradəsi, mətinliyi, yüksək diplomatik səriştəsi ilə aradan qaldırdı.

Azərbaycan hərbi tarixinə yenilik kimi düşən strategiyayı tətbiq edərək özü haqqında məğlubedilməzlik sindromu yaradan Ermənistan silahlı qüvvələrini qısa müddət ərzində darmadağın etdi. Bundan sonra Ermənistan silahlı qüvvələrinə, dövlət olaraq Ermənistana özünü bərpa etmək üçün illər lazım olacaq. Prezident İlham Əliyev qəti siyasi iradəsini nümayiş etdirdi, bütün təzyiqlərə mərdanə şəkildə sinə gərək onları dəf etdi, öz prinsiplial mövqeyindən dönmədi. Ermənistanın və onun havadarlarının işğala və tədricən Azərbaycan ərazilərinin ilhaqına əsaslanan planları alt-üst oldu.

Regionda Azərbaycanın maraqlarına cavab verən yeni siyasi realıq yarandı. Yekun nəticədə Azərbaycan vətəndaşlarının 30 ilə yaxın davam edən torpaq həsrətinə son qoyuldu. Prezident İlham Əliyev nəyi necə və nə zaman etməyi özünün yaxşı bildiyini bir daha nümayiş etdirdi. Bu qələbə azərbaycanlılar haqqında məğlub xalq sindromunu sındırdı, xalqın inamını özünə qaytardı. Bütün dünya gördü ki, Azərbaycan xalqı heç vaxt məğlubluqla barışmayacaq və gec-tez öz əməlinə qovuşacaqdır. Prezident İlham Əliyevin son 17 ildə həyata keçirdiyi güclü dövlət, güclü ordu strategiyası torpaqlarımızın işğaldan azad olmasının ən başlıca səbəbidir. Azərbaycan xalqı bundan sonra da öz liderinə böyük etimad göstərərək təmkin nümayiş etdirəcək, hərbi qələbəni siyasi qələbə kimi möhkəmləndirəcək, yumruq kimi Azərbaycan Prezidentinin ətrafında birləşəcək. Artıq Qarabağda əsgərinə əmr verən Komandan İlham Əliyevdir! Amma görünən odur ki, İlham Əliyev bununla da kifayətlənən deyil! Prezident cəbhə bölgəsində verdiyi açıqlamalarda son savaşı “Xeyirlə Şərin mübarizəsi” kimi dəyərləndirdi və şərin nəhayət ki, məhv edildiyini bildirdi. Xüsusi vurğuladı ki, Ermənistan əhalisi indi Azərbaycanın 1992-ci ildəki durumunu yaşayır. “Bizim erməni xalqı ilə işimiz yoxdur. Mən bu 44 gün ərzində çoxsaylı müsahibələrimdə demişəm, onlar bizim vətəndaşlarımızdır və onlar görəcəklər ki, Azərbaycan rəhbərliyi altında onlar yaxşı yaşayacaqlar, onlar kriminal, qorxaq xunta rejimindən öz yaxasını qurtarmalıdırlar”

Nəticə

Qarabağ ərazisi orta əsrlərdə bir-birini əvəz edən müxtəlif adlı-Sacilər, Saralilər, Eldənizlər, Hulakulər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər, Əfşarlar, Qacarlar kimi Türk-müsəlman hökmdarların idarə etdiyi dövlətlərin tərkibində olmuş, XVIII əsrdə Qarabağ xanlığı yaranmış, xanlıq Rusiya tərtəfindən işğal edildikdən sonra çar Rusiyasının, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin, sonra Azərbaycan SSR-in tərkibində olmuşdur. Bütün müsəlman Şərqiində olduğu kimi Azərbaycanda da, o cümlədən Qarabağda mədəniyyət, elm və ədəbiyyatda yüksək inkişaf baş vermişdir. Bütün dövrlərdə Qarabağ Azərbaycanın iqtisadi və mədəni mərkəzlərindən biri olaraq inkişaf etmişdir (Pontokaspi və Qafqaz Bölgəsi: ekosistemlərin birləşməsi və izolyasiyası şəraitində dəyişikliklər, canlıların filogenezi, geologiya, ekologiya və coğrafiyası 27-28 noyabr, 2020). XVIII əsrdə Qarabağ xanlığının mərkəzi Şuşa Qarabağın mədəniyyət mərkəzinə çevrilmişdir. (8)

Məlum olduğu kimi, ermənistanın vandalizmi yalnız müsəlman tarixi dini-memarlıq abidələrinə deyil, həmçinin xristian tarixi-dini abidələrinə münasibətdə də özünü göstərmişdir. Belə ki, Kəlbəcər rayonunda yerləşən Xudavəng və Gəncəsər monastırları da daxil olmaqla Qafqaz Albaniyasına aid bir çox məbədlər mənimsənilərək vandalizmə məruz qalmışdır. Xudavəng monastırına aid Arzu xatun kilsəsinin şərq divarındakı, Xudavəng monastırının incisi hesab olunan freska xüsusi üsullarla kəsilərək götürülmüşdür. Gəncəsər monastırında aparılmış qanunsuz təmir işləri nəticəsində onun əzəli görkəminə zərər dəymişdir. Qondarma Dağlıq Qarabağ respublikası və Ermənistan rəhbərliyi tərəfindən memarlıq və arxeoloji abidələrlə yanaşı bağ-park, monumental və xatirə abidələri də dağıdılmışdır. Belə ki, Qubadlı, Füzuli və Ağdam şəhərlərində vaxtilə yerləşmiş 1941-1945-ci il müharibəsində həlak olmuş həmvətənlərimizin xatirə abidələri tamamilə məhv edilmişdir. Füzuli şəhərində Məhəmməd Füzulinin heykəli, Laçın rayonunun Güləbird kəndində Sarı Aşığın xatirə muzeyi, Molla Pənah Vaqifin Şuşa şəhərində yerləşən büstü, şairə Natəvanın Ağdam şəhərində yerləşən qəbirüstü abidəsi dağıdılmışdır. Ermənistan tərəfinin mədəniyyət obyektlərinə qarşı bu cür vandalizm aktları bir çox beynəlxalq sənədlərə, o cümlədən 1954-cü ildə Haaqada qəbul edilmiş "Silahlı münaqişə zamanı mədəni sərvətlərin qorunması haqqında Konvensiya"nın, "Arxeoloji irsin qorunması haqqında" Avropa Konvensiyasının, "Ümumdünya mədəni və təbii irsinin mühafizəsi haqqında Konvensiya"nın müddəalarını kobud şəkildə pozmuşdur. Ermənistan beynəlxalq hüququ pozmaqla qalmamış, bizim milli irsimizi məhv etmək üçün durmadan çalışmışdır. Buna misal olaraq ermənilərin Dağlıq Qarabağda dağıtdığı abidələr arasında taleyi bilinən bəzi maddi-mədəni irsimizə nəzər salaq:

Qarabağ xan sarayı. Şuşanın işğalından sonra saray dağıdılaraq xarabalığa çevrilmişdir.

Xan qızı Natəvanın sarayı. Şuşanın işğalından sonra mülk dağıdılaraq xaraba halına salınmışdır. Hazırda mülkün qalıqları qalıb. Hacı Quluların mülkü. Şuşanın işğalından sonra Hacı Quluların mülkü top atəşinə tutularaq divarları dağıdılmışdır. Yuxarı Gövhər ağa Məscidi. Qarabağ müharibəsi zamanı Şuşanın işğalından sonra məscid qismən dağıdılmış, interyerləri demək olar ki, məhv edilmiş, minarələrinin dekoru zədələnmiş və çadırvari örtükləri dağıdılmışdır. 2017-ci ildə Qondarma Dağlıq Qarabağ Respublikasının İranın "Part Saman jahan Co." memarlıq şirkəti ilə məsciddə bərpa işləri aparacağı haqqında məlumat yayılmışdır. Aşağı Gövhər ağa məscidi. 2005–2007-ci illərdə məscid yarı dağılmış vəziyyətdə idi. Saatlı məscidi. Şuşanın işğalından sonra məscid xarabalığa çevirilmiş, onun zəngin interyerləri tamamilə, minarəsi isə qismən dağıdılmışdır. Cümə məscidi (Ağdam). Bu məscid ermənilər tərəfindən dağıdılmışdır. Fotoqraf Andrey Qalafeyev 2007-ci ildə Ağdamın Cümə məscidini "mal-qara peyini ilə çirklənmiş" şəkildə təsvir edir. Vaqif türbəsi. Şuşanın işğalından sonra məqbərəyə zərər dəymiş, və o hal hazırda bərpadə vəziyyətdədir. Bülbülün ev-muzeyi (Şuşa). Şuşanın işğalından sonra Azərbaycan opera müğənnisi Bülbülün ev-muzeyinə ziyan dəymişdir.

Çörək muzeyi (Ağdam). Qarabağ müharibəsi zamanı Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin hücumları nəticəsində muzeyə iki dəfə mərmə düşmüşdü. Birinci mərmə üçüncü sərgi zalına düşsə də, partlamamışdı. İkinci mərmə isə 1992-ci ilin avqust ayının 12-də, saat 16:40 radələrində Əsgəran rayonunun Xanabad və Naxçıvanik kəndi istiqamətindən atılan zaman muzeyə düşərək, muzeyi tamamilə məhv etmişdir. Yanğını söndürməyə cəhd göstərsə də, muzeyi xilas etmək olmadı. Bunun nəticəsində muzeydə olan 1500-dək eksponat tavan taxta materialından hazırlandığından tez alışmış və bir saat ərzində muzey külə dönmüş, dəyirmanın yalnız divarları qalmışdı.

Bu abidələrin çoxu Azərbaycanda memorial tikililərin əsas növünü təşkil edir. Hazırda işğal altında olduğuna görə həmin abidələrin taleyi məlim deyil. Orta əsrlərdən məşhur olan Qarabağ xalçaları öz şöhrətini günümüzədək saxlayıb. Qarabağ xalçaları qrupuna aid olan xalçalar adları və naxışları ilə seçilir. Qarabağ xalçaları Bərdə, Ağcabədi xalçaları olub birinci qrupa, Şuşa xalçaları adı altında ikinci qrupa, Cəbrayıl xalçaları adı altında üçüncü qrupa ayrılır. Qarabağ xalçaçılıq sənətində qədim ənənə intensiv olaraq davam etdirilib. Qarabağın xalça sənəti XVII əsrin ikinci yarısından etibarən Şuşa şəhərində mərkəzləşmiş, daha geniş miqyasda inkişaf etməyə başlayıb.

Bütün müsəlman şərqində olduğu kimi Azərbaycanda, o cümlədən Qarabağda son orta əsrlərdə də mədəniyyət, elm və ədəbiyyat yüksək inkişaf dövrü keçirib. Qarabağ mədəni mərkəz rolunu itirməyib. Beləliklə, tədqiqatlar Qarabağın maddi mədəniyyət irsinin Azərbaycanın maddi və mənəvi mədəniyyətinin tərkib hissəsinin olduğunu aydın şəkildə göstərir. Qarabağ abidələrinin bu günkü taleyinə gəldikdə XX əsrin sonlarında Ermənistanın işğalçılıq siyasəti, münafiqə və müharibə Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində maddi mədəniyyət abidələrinin taleyini təhlükə altına qoyub.

Müharibə ərəfəsində abidələrin qeydinə qalmağa imkan belə olmadı. Muzey eksponatlarının və kitabxanaların köçürülməsinə imkan verilmədi. Davam edən vandalizm Azərbaycanın əsrlərlə qoruyub saxladığı tarixi abidələrin çoxunu məhv etdi. XX əsrin ən böyük faciəsini-Xocalı qətləmini törətdilər erməni və rus hərbi birləşmələri. Ulu əcdadlarımızın tarixi yaddaş rəmzi olan məşhur Xocalı qəbristanlığını texnika vasitəsilə darmadağın etdilər. Mənfurlar Xocalıda və Şuşada bu vandalizmi ifrat dərəcəyə çatdırdılar. Məşhur Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin qədim beşiyi olan Xocalı kurqanlarını yer üzündən sildilər. Şuşada Azərbaycan mütəfəkkirlərinin heykəllərini avtomat güllələri ilə deşik-deşik etdilər. Şuşa muzeylərini dağıtdılar.

Bəşəriyyətin ulu əcdadlarının beşiklərindən biri olan Azıx mağarası ermənilərin hərbi sursat anbarına çevrildi. İslam abidələri dağıdılıb yer üzərindən silindi. Alban xristian abidələri isə tamamilə saxtalaşdırıldı. Xalqımızın tarixi yadigarı olan Yelisey məbədi, Həsənriz məbədi və digər abidələrdə alban yazıları silindi. Həmin abidələrin albanlara məxsus olan əşyaları dağıdıldı. Yelisey məbədində saxlanılmış Alban hökmdarı III Vaçaqanın qəbri və yazı tamamilə məhv edildi?...(9)

Zəngin mədəni irsə malik olan Qarabağ bölgəsi musiqi, muğam diyarı kimi də məşhurdur. Azərbaycan musiqi mədəniyyəti xəzinəsini öz nadir inciləri ilə zənginləşdirən Qarabağ musiqisinin çoxəsrlik ənənələri vardır. Qarabağ musiqi sənətində muğamlar, xalq mahnıları, rəqslər, aşıq yaradıcılığı da özünəməxsus yer tutur. Təsadüfi deyildir ki, Qarabağ milli musiqisinin təməl daşı, onun bünövrəsini muğamlar təşkil edir Qarabağlı ədəbiyyat nümayəndələrinin yaratdıqları ədəbi əsərlər Azərbaycan mədəniyyəti xəzinəsində özünəməxsus şərəfli yer tutur. Müxtəlif dövrlərdə Qarabağ xalçaçılıq məktəbində toxunulmuş xalçalar bu günədək öz gözəlliyi ilə insanları valeh edir. Onların bir çoxu

dünyanın məşhur muzeylərində mühafizə olunur. Qarabağda teatr sənətinin kökləri xalqın fəaliyyəti, məişəti, şənlik və toy ənənələri, həmçinin dünyagörüşü ilə bağlıdır. Mərasim, ayin və oyunlardakı tamaşa elementləri müstəqil xalq teatrının yaranmasında mühüm rol oynamışdır. Qarabağ xalq teatri realist özəllik daşmış və əməkçi təbəqələrlə bağlı olmuşdur. Xalq teatrının repertuarını müəyyən etik məzmunlu kiçik tamaşalar təşkil etmişdir. Qarabağ professional teatrının təşəkkülündə xalq teatri əhəmiyyətli rol oynamışdır. **(10)**

Hazırda Qarabağda geniş miqyasda bərpa-quruculuq işləri aparılır. Böyük ayıdış proqramı çərçivəsində müasir texnologiyalara əsaslanan “ağıllı şəhər”, “ağıllı kənd” layihələrinin icrası diqqətdə saxlanılır. Həm Qarabağda, həm Şərqi Zəngəzurda yeni elektrik xətləri, həmçinin ötürücü xətlər çəkilir, transformatorlar, yarımstansiyalar qurulur. Bütün bunlarla yanaşı, yol infrastrukturunun da bərpasına mühüm önəm verilir. Müharibədən sonra bu istiqamətdə başlanan işlər bu gün sürətlə davam etdirilir. Bərdə-Ağdam avtomobil yolu tikilir, Zəfər yoluna asfalt döşənməsinin sentyabr ayında yekunlaşması nəzərdə tutulur. Paralel olaraq Füzuli-Şuşa, Horadiz-Ağbənd yolları çəkilir. Zəngilan-Qubadlı-Laçın, eyni zamanda, Füzuli-Hadrut, Füzuli-Cəbrayıl yollarının tikintisi də sürətlə aparılır. Bütün bunlarla bərabər, Kəlbəcərə rahat çatmaq üçün Göygöldən Ömər aşırımını üzrə yolun çəkilişi də diqqətdə saxlanılır. Yeri gəlmişkən, Göygöl və Kəlbəcər rayonlarını birləşdirən Toğanalı-Kəlbəcər-İstisu avtomobil yolunun layihə uzunluğu 80,7 kilometr təşkil edir. Dövlət başçısının tapşırığına əsasən, avtomobil yolu Qarabağın inkişaf planı nəzərə alınmaqla 2-4 hərəkət zolaqlı olmaqla 1-ci və 2-ci texniki dərəcəyə uyğun olaraq inşa edilir. Qarabağda bərpa-quruculuq işlərində diqqətçəkən məqamlardan bir odur ki, hazırda düşməndən təmizlənən ərazilərimizdə üç aeroport tikilir. Füzuli hava limanının tikintisi sürətlə aparılır. Bu hava limanı xarici turistlərlə yanaşı, Azərbaycan vətəndaşlarının da daha qısa zamanda və sərfəli şəkildə Qarabağı ziyarət etməsinə imkan verəcək. Liman 1 saat ərzində 200 sərnişinə xidmət etmək imkanına malik olacaq. Onun payız aylarında ilk uçuşları həyata keçirəcəyi gözlənilir. **(11)**

Azərbaycanın ərazilərinin işğaldan azad edilməsi Şərqi Zəngəzur və Qarabağ iqtisadi rayonlarının təsis olunmasını şərtləndirib. Xatırladaq ki, Qarabağ iqtisadi rayonuna Xankəndi şəhəri, Ağcabədi, Ağdam, Bərdə, Füzuli, Xocalı, Xocavənd, Şuşa və Tərtər rayonları daxil edilib. Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu isə Cəbrayıl, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın və Zəngilan rayonları əsasında qurulub. Beləliklə, Bakı, Şərqi Zəngəzur və Qarabağ iqtisadi rayonlarının yaradılması ilə Azərbaycan iqtisadiyyatı üç dəfədən çox böyüyüb, iqtisadiyyatın regional və sektoral strukturu dəyişib, habelə Qarabağın iqtisadi dövrüyyəyə qayıtması və regional kommunikasiyaların, o cümlədən, Zəngəzur dəhlizinin açılması perspektivi yeni reallıqlar üzə çıxarıb. Fərmanda göstəriləni kimi, Qarabağ bölgəsinin sürətli inkişafına zəmin yaranıb. **(12)**

“Həmin ərazilərə investisiya qoyuluşu ölkədə iqtisadi vəziyyəti yaxşılaşdırır, iqtisadi inkişaf üçün stimül yaradır. Hansı ölkədə iqtisadi inkişafa istiqamətlənmiş fəaliyyət varsa, orada daşınmaz əmlakın qiymətində canlanma müşahidə edilir. Azərbaycanın son 30 illik inkişaf tarixinə nəzər salsaq, görürük ki, hansı dövrlərdə ölkədə neft gəlirləri və ya müəyyən iqtisadi layihələr hesabına iqtisadi inkişaf şərtləri görülsə, həmin dövrlərdə daşınmaz əmlakın qiyməti digər dövrlərə nisbətən daha yüksək olub. Hazırda Qarabağda infrastrukturun bərpası istiqamətində çox ciddi işlər gedir, həm yerli, həm xarici şirkətlər tərəfindən investisiya layihələri həyata keçirilir. Bu, həmin ərazilərdə və respublikanın digər bölgələrində daşınmaz əmlak bazarında canlanma prosesinin başlanğıcı üçün hərəkətverici qüvvə ola bilər. Həmin işlərin aparılmasına yeni başlanılıb və biz bu işlərin təsirini birbaşa gündəlik həyatımızda hiss etmirik. Amma həmin ərazilərdə investisiya yatırımı istiqamətində fəaliyyət daha da güclənsə, bu, daşınmaz əmlakın qiymətində çox ciddi yüksəlişin yaranması üçün stimül ola bilər. Bu baxımdan hazırda Azərbaycanın bölgələrində, o cümlədən azad edilmiş ərazilərdə baş verən yeniliklər daşınmaz əmlak bazarı ilə birbaşa bağlıdır və bazarda canlanmanın baş verməsi üçün çox ciddi stimül rolunu oynaya bilər”. **(13)**

Unutmaq olmaz ki, düşmən Azərbaycan xalqına qarşı hər zaman nifrət bəsləyib. Çoxəsrlik tarixə malik Qarabağ ərazilərində kəndlərin, şəhərlərin, qəsəbələrin, yaşayış binalarının, məktəblərin, xəstəxanaların, tarixi abidələrin, məzarlıqların və məscidlərin məhv edilməsi bunu sübut edir. Faşizm ideologiyası ilə tərbiyələndirilmiş ermənilər Azərbaycanın tarixini, mədəni irsini silməyə çalışıblar. Qarabağda bərpa-quruculuq işlərinin reallaşmasına mane olmaq üçün minalanmış ərazilərin xəritələrini verməkdən imtina edən ermənilər özlərinin insanlığa qarşı necə nifrət bəslədiklərinin daha sübut etdilər. Buna baxmayaraq, Azərbaycanın öz gücü və qüvvəsi hesabına Qarabağda erməni vandalizminin əl izləri

silindikə, torpaq təmizlənilir və əzəli simasına qayıdır. Sevindirici hal odur ki, Qarabağ torpaqlarının azad olunması, Şuşa şəhərinin Azərbaycan mədəniyyətinin paytaxtı elan edilməsi, eyni vaxtda “Xarıbülbül” musiqi festivalının yenidən qalalar səltənətində, zirvələr kəhkəşanında təşkil edilməsi Qarabağa yeni nəfəs verdi. Qarabağın baş tacı olan Şuşa yenidən gerçək sahiblərini qoynuna alıb, füsunkar təbiət gözəllikləri ilə dünyaya açıldı. (14)

Vətən müharibəsində qazandığımız şanlı Qələbə Cənubi Qafqazda yeni reallıqlar yaradıb. Hazırda dünya birliyi də bu reallıqları qəbul edir. Ermənistan üzərində qazandığımız tarixi Zəfərdən sonra dünyanın müxtəlif ölkələrinin dövlət və hökumət başçılarından Prezident İlham Əliyevə ünvanlanmış təbrik teleqramları da bunu təsdiqləyir. Hazırda Qarabağda yenidənqurma, bərpa-quruculuq işləri geniş miqyas alıb. Bu işlərdə dünyanın müxtəlif ölkələrinin şirkətlərinin iştirakı Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə artan nüfuzunun göstəricisidir. Qısa müddət ərzində tikilib istifadəyə verilmiş Füzuli Beynəlxalq Hava Limanı, mürəkkəb relyefə malik Zəngilan və Laçın rayonlarında da beynəlxalq aeroportların tikintisinə başlanılması, Şuşanın tədricən beynəlxalq tədbirlərin keçirildiyi məkana çevrilməsi və digər bərpa-quruculuq işləri ölkəmizin qazandığı tarixi Qələbənin təntənəsidir. Artıq Zəngilan rayonunun Ağalı kəndinin sakinləri doğma ata-baba yurdlarına qayıtmağa hazırlaşır. (15)

Hazırda Azərbaycanın qəlbi Qarabağla, Vətən müharibəsi Zəfəri ilə döyünür. Necə ki, 2020-ci ilin sentyabrında hər bir azərbaycanlı ölkə Prezidenti İlham Əliyevin bir çağırışı ilə müsəlləh əsgərə çevrilərək torpaqlarımızı işğaldan azad etmək üçün əlinə silah aldı, bu gün də hər birimiz bu qələbənin möhkəmlənməsi üçün çalışmalıyıq. Nəzərə almalıyıq ki, artıq işğaldan azad edilən rayonlarımızın, şəhər və kəndlərimizin yenidən qurulması prosesinə başlanılıb. Yeni mərhələdə bu regionlarımız bərpa olunub dirçəldiləcək, kənd təsərrüfatının, sənayenin inkişafına zəmin yaradılacaq. Bununla bağlı mühüm layihələr həyata keçirilməkdə, proqramlar qəbul olunmaqdadır. İnanırıq ki, qısa zaman kəsiyində Qarabağ və ətrafındakı rayonlarda həyat yenidən canlanacaq və öz doğma yurduvalarına qayıdan vətəndaşlarımız rahat yaşayış şəraiti ilə təmin ediləcək. (16)

Müharibə Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində maddi mədəniyyət abidələrinin taleyini təhlükə altında qoydu. Müharibə ərəfəsində abidələrin qeydinə qalmağa imkan belə olmadı. Muzey eksponatları və kitabxanaların köçürülməsinə imkan verilmədi. Davam edən vandalizm Azərbaycanın əsrlərlə qoruyub saxladığı tarixi abidələrin çoxunu məhv etdi. XX əsrin ən böyük faciəsini-Xocalı soyqırımını törətdilər. Ulu əcdadlarımızın tarixi yaddaş rəmzi olan məşhur Xocalı qəbiristanlığını texnika vasitəsilə məhv etdilər. Onlar Şuşada qalmış Azərbaycan mütəfəkkirlərinin heykəllərini avtomat güllələri ilə deşik-deşik edərək təhqir etdilər. Şuşadakı muzeyləri, məscidləri və digər abidələri dağıtdılar.

Son olaraq qeyd etmək lazımdır ki, dön-dönə dünya ictimaiyyətinin diqqətinə reallıqları çatdırsaq da xalqımıza qarşı əsassız ərazi iddiaları irəli sürən, Azərbaycan Respublikasının 20% ərazisi və 7 rayonunu işğal edərək 30 il işğal altında saxlayan Ermənistan və onların havadarları bilməlidir ki, onların tarixi keçmişi Ermənilərin vətəninin Balkanlar, tarixi Frakiya vilayətidir. İkincisi, ilk erməni dövləti Kilikiyada yaranmışdır, üçüncüsü, Cənubi Qafqaza ermənilər XIX əsrdə köçürülmüşlər. Cənubi Qafqazda erməni dövləti 1918-ci ildə, heç vaxt mövcud olmadığı bir yerdə - Qərbi Azərbaycanın tarixi torpaqlarında yaradılmışdır. Ona görə də ermənilərin Qarabağ ərazisində nə dövlətçilik nişanəsi, nə maddi mədəniyyət abidəsi, nə də mənəvi mədəniyyətlərini təsdiq edən bir mütəfəkkir yoxdur. Ermənilər Dağlıq Qarabağın tarixini məqsədli şəkildə saxtalaşdırmağa, mədəniyyətini mənimsəməyə çalışsalar da bu cəhdlərin qarşısı birdəfəlik alındı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin, şanlı Azərbaycan Ordumuzunun şücaəti, Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti cənab Receb Teyyub Erdoğanın qardaşlıq köməyi, siyasi və mənəvi yardımı ilə Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş əraziləri azad edildi, torpaqlarımız da, maddi mədəniyyət abidələrimiz də öz sahibinə - Azərbaycanlı-türk xalqına qayıtdı. (8)

İllərlə davam edən bu münaqişənin son sözünü deyən Azərbaycan xalqı və onun Müzəffər Ali Baş Komandanı İlham Əliyev Cənabları oldu. İlham Əliyev apardığı məqsədyönlü siyasət nəticəsində Vətən müharibəsində əldə olunmuş şanlı Zəfər Azərbaycan dövləti və xalqı üçün yeni bir gələcək, yeni bir inkişaf mərhələsi oldu. Qələbəni təmin edən amillərdən danışarkən bir çox məqama toxunmaq gərəkdir. Möhtərəm Prezidentimizin dövlətin iqtisadi gücünü qalibiyyət formuluna çevirmə bacarığı, diplomatik müstəvidə qazanılmış uğurlar, bir zamanlar nəinki haqq səsi eşidilməyən, hətta məruz qaldığı soyqırımlarına belə etinasız yanaşılan Azərbaycanın dünya birliyinə inteqrasiyası, bir sıra aparıcı təşkilatlarda uğurlu təmsilçilik və rəhbərlik bu qələbənin əsas şərtləri kimi qəbul edilməlidir. Bununla yanaşı, qələbəmizin təmin edilməsində xalqımızın birliyi, həmrəyliyi, milli-mənəvi dəyərlərimiz,

multikultural cəmiyyətimizdə əsas amillərdən olmuşdur.

Yaşasın Ali Baş Komandan!

Eşq olsun Müzəffər Azərbaycan Ordusuna!

Qarabağ Azərbaycandır!

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Rəsmiyyə R. Azərbaycan.- 2011.-31 mart.- s. 3.
2. Cəfərov T. Qondarma erməni soyqırımını faktların dili ilə. Bakı, 2013.
3. Məmmədov N. İşğal altındakı tarixi-dini abidələrimiz. Bakı: 2015.
4. Tərtibçi İsmayılova X. “Yaddan çıxmaz Qarabağ”, Metodik tövsiyə. Bakı: 2007.
5. https://azertag.az/xeber/azerbaycanin_tarixi_ve_medeni_irs_abideleri_ermeni_ishgalchilari_terefinden_dagidilir-1175686
6. <https://aztv.az/az/news/15122/>
7. <https://sia.az/az/news/politics/905310.html>
8. Hacıyev Q. Qarabağın maddi və mənəvi mədəniyyəti (Azərbaycan, ingilis, fransız dillərində). Bakı: 2010.- 152 s.
9. <http://www.anl.az/down/meqale/xalqcebhesi/2015/fevral/421392.htm>
10. <http://sabunchu-ih.gov.az/az/page/432.html>
11. <https://culture.gov.az/az/umumi-xeberler/13467>
12. Xalq qəzeti.-2021.-29 iyul.-a.1.
13. <https://report.az/biznes-xeberleri/qarabagda-berpa-quruculuq-islerinin-genislenmesi-dasinmaz-emlak-bazarina-nece-tesir-edecek/>
14. https://yeniazərbaycan.com/SonXeber_e85030_az.html
15. <https://demokrat.az/az/news/110053/boyuk-qayidisin-astanasinda>
16. [http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2022/aprel/794004\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2022/aprel/794004(meqale).pdf)

İŞĞAL OLUNMUŞ QƏRBİ AZƏRBAYCAN TARİXİ TORPAQLARIMIZDIR

Ələsgərov Baxış İslam oğlu

t.ü.f.d., dosent

ADPU-nun Ağcabədi filialı

elesgerov.adpu @ mail.ru,

0009-0001-7680-2654

Xülasə

Məqalədə 200 illik faciə yaşamaq əraziləri yağmalanmış ata-baba yurdları talan edilmiş Qərbi Azərbaycanlıların deportasiya həyatından bəhs edilir. Məqalədə parça-parça Azərbaycandan qoparılmış və ermənistana zorla birləşdirilmiş tarixi ərazilərimizdən söz açılır. Çar Rusiyası tərəfindən İrandan və Osmanlı Türkiyəsindən gətirilmiş ermənilərin Cənubi Qafqazda yerləşdirilməsi çarizmin qarşıya qoyduğu ali məqsəd idi. Buna zaman-zaman nail oldular. Məqalədə 1948-1953-cü illərdə Azərbaycanlıların öz torpaqlarında xüsusi qəddarlıqla çıxarılmasından bəhs edilir.

1948-1953-cü illərdə 160 mindən çox Azərbaycanlının ata-baba yerlərində xüsusi amansızlıqla (Qərbi Azərbaycanlıların) qovulmalar qeyd edilir. Lakin tarix və zaman öz işini görəcək, Qərbi Azərbaycanlılar əzəli torpaqlarına qayıdacaqlar. Qarabağda olduğu kimi.

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan, Cənubi Qafqaz, xalq cumhuriyyəti, tarixi torpaqlarımız, deportasiya.

OCCUPIED WEST AZERBAIJAN ARE OUR HISTORICAL LANDS

Alasgarov B.I.

Summary

The article talks about the deportation life of West Azerbaijanis, whose territories were looted and their ancestral homes were looted after 200 years of tragedy. The article talks about our historical

territories that were torn from Azerbaijan piece by piece and forcibly joined to Armenia. The placement of Armenians brought by Tsarist Russia from Iran and Ottoman Turkey in the South Caucasus was the supreme goal of Tsarism. They have succeeded time and time again. The article mentions the expulsion of Azerbaijanis from their lands in 1948-1953 with particular cruelty.

In 1948-1953, more than 160,000 Azerbaijanis were expelled from their ancestral lands (of West Azerbaijanis) with particular cruelty. But history and time will do their job, West Azerbaijanis will return to their ancestral lands. As in Karabakh.

"Qərbi Azərbaycan bizim tarixi torpağımızdır, bunu bir çox tarixi sənədlər təsdiqləyir, tarixi xəritələr təsdiqləyir, bizim tariximiz təsdiqləyir". Bu sözləri dekabrın 24-də Prezident İlham Əliyev Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşündə bildirib.

Ölkə başçısı qeyd edib ki, həm Qərbi Azərbaycanın parça-parça Azərbaycandan qoparılması, həm də bu torpaqların əsl sahiblərinin müxtəlif vaxtlarda məcburi şəkildə torpaqlarından didərgin salınması xəritə və sənədlərdə öz əksini tapıb. Əfsuslar olsun ki, ermənilər Qarabağdakı kimi, Qərbi Azərbaycanda da bizim bütün tarixi, dini abidələrimizi yerlə-yeksan ediblər, dağıdıblar, azərbaycanlıların tarixi irsini silmək istəyiblər, ancaq buna nail ola bilməyiblər. [1.]

XIX əsrdən başlayaraq Çar Rusiyası tərəfindən Türkiyə və İran ərazisindən ermənilərin kütləvi şəkildə Cənubi Qafqaza köçürülməsi ilə azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından sərt şəkildə sıxışdırılması prosesinə başlanılıb. XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlılara qarşı məkirli şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə, soyqırımı siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərlə, faciələrlə üzləşib. Mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən bu plan nəticəsində azərbaycanlılar indi Ermənistan adlandırılan ərazidən - min illər boyu yaşadıkları öz doğma tarixi torpaqlarından qovularaq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalıb, xalqımıza məxsus olan maddi mədəniyyət abidələri və yaşayış məskənləri məhv edilib.

1918-1920-ci illərdə yüz minlərlə azərbaycanlı xüsusi amansızlıqla qətlə yetirilib, öz yurdlarını tərk etmək məcburiyyətində qalaraq qaçqına çevrilib, yüzlərlə Azərbaycan kəndləri yandırılaraq yer üzündən silinib. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra Zaqafqaziyanın sovetləşməsindən öz çirkin məqsədləri üçün istifadə edən ermənilər 1920-ci ildə Zəngəzuru, Dərələyəzi, Sürməlini və Azərbaycanın bir sıra digər torpaqlarını Sovet hakimiyyətinin köməyi ilə Ermənistan SSR-in ərazisinə birləşdirildi. 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların öz tarixi dədə-baba torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyasına dövlət səviyyəsində nail oldular. SSRİ Nazirlər Sovetinin bu qərarları Azərbaycan xalqına qarşı növbəti tarixi cinayət aktları idi. Bu qərarlar əsasında 1948-1953-cü illərdə 150 mindən çox azərbaycanlı Ermənistan SSR ərazisindəki doğma torpaqlarından kütləvi surətdə və zorakılıqla sürgün olunub. Əsrin əvvəllərində əksər əhalisi azərbaycanlı olan İrəvan şəhərindən və Ermənistan SSR-in digər bölgələrindən soydaşlarımız təqiblərə işgəncələrə məruz qalaraq qovulub. Azərbaycanlıların hüquqları kobudcasına pozulub, onlara qarşı sərt repressiyalar həyata keçirilib. Azərbaycanlılara qarşı tarixdə görünməmiş vəhşiliklər törətmişlər.

Azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiyasının sonuncu, öz miqyasına və icra üsullarına görə ən dəhşətli mərhələsi 1988-1991-ci illərə təsadüf etmişdir. 1948-1953-cü illərdəki deportasiyadan fərqli olaraq, o, Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları irəli sürməsi ilə eyni vaxta təsadüf etmişdi və buna görə də ağırlığı ilə fərqlənirdi. Vəziyyətin azərbaycanlılar üçün ağırlığı bununla bağlı idi ki, deportasiya azərbaycanlıların yaşadığı torpaqların tarixən ermənilərə məxsus olması iddiasına hüquqazidd əməllərlə haqq qazandırmaq istəyən Ermənistan inzibati və hüquq-mühafizə orqanlarının bilavasitə iştirakı ilə həyata keçirilirdi. 1988-ci ilin yanvarından etibarən "türksüz Ermənistan" siyasəti xüsusən planlı şəkildə icra olunmağa başlanmışdır. Ermənistan hökuməti, "Qarabağ" və "Krunk" komitələri, Eçmiədzin kilsəsinin nümayəndələri SSRİ rəhbərliyinin himayəsi ilə azərbaycanlıların qovulması prosesində minlərlə qanlı aksiyalar törədildi. Bunun əsas məqsədi dənizdən-dənizə Böyük ermənistan dövləti yaratmaq idi. [2.]

Deportasiya başlandıqdan sonra Ermənistanın müxtəlif rayonlarından olan azərbaycanlıların onlarla nümayəndə heyəti, minlərlə ayrı-ayrı vətəndaş ali hakimiyyət orqanlarına, partiya və hökumət rəhbərlərinə müraciət etmiş, onlara qarşı həyata keçirilən zorakılıq aktları barədə təşviş içində məlumat vermiş, onların qarşısının alınmasını xahiş etmişdilər. Bu alçaldılmış və təhqir olunmuş, yaxınlarını və ata yurdlarını itirmiş insanlar intiqam yox, ədalət istəyirdilər. Erməni zülmündən, işğalından ən çox əziyyət çəkənlər şübhəsiz Qərbi azərbaycanlılardır və Qərbi Azərbaycan İcmasının inzibati binasında yaradılan şəraitlə tanış olan ölkə başçısının Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşündə də

bütün bu tarixi proseslər əsaslı və tutarlı faktlarla bir daha xatırladıldı. Görüşdə Qərbi Azərbaycan İcmasının İdarə Heyətinin sədri, Milli Məclisin deputatı Əziz Ələkbərov bildirdi ki, icma olaraq biz çiyinimizi hansı ağır və şərəfli yükün altına verdiyimizin fərqi deyil. Tarixi həqiqətlərin öyrənilməsi, dünya ictimaiyyətinə çatdırılması, erməni saxtakarlıqlarının, erməni yalanlarının sona qədər ifşası və son 200 ildə Qərbi Azərbaycandan qovulmuş azərbaycanlıların, onların varislərinin hüquqlarının beynəlxalq müstəviyə çıxarılması, bərpası və bütün bu cinayətlərə görə Ermənistan dövlətinin və erməni millətçilərinin beynəlxalq məhkəmələrdə cəzalandırılması üçün mümkün olan hər şeyi edəcəyik. [2.]

Ümumiyyətlə, Qərbi Azərbaycanın hissə-hissə Azərbaycandan alınması, habelə müxtəlif vaxtlarda yerli əhalinin ərazidən köçürülməsi ardıcıl davam etdirildi. Ermənilər Qərbi Azərbaycanın ardınca bənzər prosesi Naxçıvanda da etdi. Naxçıvanın bugünkü ərazisindən iki dəfə çox ərazisi ermənilər tərəfindən müxtəlif bəhanələrlə ilhaq edilib. Avrasiya məkanında yeganə monodövlətin yalnız Ermənistan olduğunu vurğulayan Cənab Prezident İlham Əliyev qeyd etdi ki, başqa xalqları oradan müxtəlif yollarla çıxarıb, başqasının torpağında özləri üçün dövlət qurublar. Başqalarının torpaqları hesabına əldə edilmiş dövlət zamanı çatdıqca iflasa uğrayacaq.

Prezidentin Qərbi Azərbaycan İcması ilə görüşü zamanı səsləndirdiyi fikirlər Ermənistan tərəfindən təhrif edilən əsassız bəyanatı qətiyyətlə rədd edir. Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin bu barədə məlumatında bildirilir ki, Azərbaycanın bölgədə sülh və sabitlikdə maraqlı olmadığını, beynəlxalq hüququ pozduğunun iddia edilməsi riyakarlıqdan başqa bir şey deyil. Onlara bir daha xatırladılır ki, Azərbaycan ərazilərinin 30 il ərzində Ermənistan tərəfindən işğal edilməsinə, yüz minlərlə əhalinin ərazilərimizdən qovulmasına və kütləvi qırğınlar törədilməsinə baxmayaraq, Azərbaycan tərəfi 25 il ərzində Ermənistanla münaqişənin dinc yolla həll edilməsi istiqamətində danışıqlar prosesinə sadıq qalıb. 44 günlük Vətən müharibəsində tam qalibiyyətə və ərazilərin işğaldan azad olunmasına baxmayaraq, Ermənistanla sülh müqaviləsinin imzalanması təklifini də məhz Azərbaycan tərəfi irəli sürüb.

Ermənistan adlı dövlət heç zaman olmayıb. İndiki Ermənistan qədim İrəvan xanlığının ərazisidir, bizim torpağımızdır. Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Vətən müharibəsində qazandığımız Zəfərdən sonra qarşımızda yeni perspektivlər açılıb. Qazandığımız Zəfər işğaldan azad olunan ərazilərə məcburi köçkünlərimizin qayıdışını təmin etməklə həm də soydaşlarımızın əzəli Qərbi Azərbaycan torpaqlarına qayıdışının da təməlini qoyub. Ölkə başçısının çıxışında diqqətçəkən məqamlardan biri də məhz onun: "Gün gələcək Qərbi Azərbaycandan olan soydaşlarımız, onların yaxınları, uşaqları, nəvələri tarixi diyarımız olan Qərbi Azərbaycana qayıdacaqlar", sözləri oldu. Ölkə Prezidentinin rəhbərliyi altında başlanmış 24 saatlıq antiterror əməliyyatı bir daha ermənistanın Qarabağdakı varlığına son qoydu. Bəli zaman gəldikcə əvvəlki Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin ərazisi bərpa olunacaq. Qərbi Azərbaycanlıların pozulmuş hüquqları bərpa olunacaq və, ədalət zəfər çalacaq.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. İlham Əliyev: Qərbi Azərbaycan bizim tarixi torpağımızdır. Respublika qəzeti 24 dekabr 2023.
2. Sadıqov H. erməni məsələsi. Bakı: 2012. - 215 s.
3. Yalanlar və gerçəklər. Qafqaz araşdırmaları institutu Nəşriyyatı. № 10. Bakı: 2001. - 175 s.

ZƏFƏR VƏ QƏHRƏMANLIQ SİMVOLU XARİBÜLBÜL

Əkbəri Təranə Mayıl qızı

b.ü.f.d.

ADPU-nun Şamaxı filialı

akbarietmp@gmail.com

ORCID: 0000-0001-9293-4561

Xülasə

Vətən Müharibəsi dövründə Xarıbülbul Şuşanın, Qarabağın azadlığının və bu yolda canından keçən şəhidlərimizin rəmzinə çevrildi. Azərbaycanın yeni tarixinə Xarıbülbul Zəfər və Qəhrəmanlıq simvolu kimi yazıldı Xarıbülbul əvvəllər də müxtəlif tarixi dövrlərdə müxtəlif formalarda Şuşanın rəmzi sayılıb. Çünki bu bitkiyə ən çox Şuşada Cıdır düzündə və Şuşa ətrafında rast gəlinir. Qarabağ ərazisi işğal olunduqdan sonra isə Xarıbülbul bir çoxları üçün nisgil, kədər, ağrı və həsrəti ifadə edirdi. Mədəniyyətdə, incəsənətdə

və ədəbiyyatda Xarıbülbul ifadəsi işləndikdə həmişə söhbətin Qarabağdan getdiyi aydın olurdu.

2020-ci il sentyabrın 27-dən noyabrın 10-a qədər davam edən İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə həyatını itirən şəhidlərin xatirəsinin anılmasında Xarıbülbul nişanı geniş istifadə olunmağa başladı. Bitkinin görünüşü və adı onun simvola çevrilməsi üçün ideal zəmin yaradır. Çünki folklorda və mifoloji sistemdə Bülbül – sevnəni, arzulayanı, həsrət çəkəni, Gül – seviləni, arzulananı, həsrəti çəkiləni ifadə edir. Onların arasında Xar (tikan) – bu vüsala mane olan qüvvələr var. Can atdığına qovuşa bilmək üçün bülbül o tikanın sinəsinə batmaq (yəni məqsədinin uğrunda ölmək) ehtimalını gözə almalıdır. Xarıbülbulün əzəməti, məğrurluğu, haqsızlığa qarşı əyilməz duruşu onun əfsanədən zəfər, qəhrəmanlıq simvoluna çevrilməsinə səbəb oldu. O, şəhidlərin xatirəsinin və Azərbaycan ordusunun zəfər simvolu kimi qəbul olundu. Xarıbülbul tarix yazan şəhidlərimizin, qazilərimizin, işğalçıları ölkəmizdən qovan oğullarımızın mübarizəsinin ən gözəl simvoluna çevrildi. Qarabağın rəmzi olan Xarıbülbul bu gün həm də Zəfər rəmzidir. Əgər Xarıbülbul – Zəfərimizin incə, zərif tərəfini əks edirsə, Dəmir Yumruq – sərt, güclü tərəfinin təəcəssümüdür.

Xarıbülbul (lat. *Ophrys caucasica*) — bitkilər aləminin Qulançarçiçəklilər dəstəsinin Səhləbkimilər fəsiləsinin Ofris cinsinə aid bitki növüdür. Azərbaycanda el arasında Xarıbülbul adlanan bitki əsasən *Ophrys caucasica* növü olsa da, Ofris bitkisinin bütün növləri Azərbaycanda xalq arasında bu adla adlanır. Beynəlxalq Təbiətin və Təbii Sərvətlərin Mühafizəsi Birliyinin (IUCN) Qırmızı Siyahısına görə növün kateqoriyası və statusu "Nəslə kəsilmək təhlükəsində olanlar" kateqoriyasına aiddir. Endemik növdür. Çiçəkləməsi aprel-iyun (yay ayları) aylarıdır. Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabına daxil edilmiş nadir növdür.

Bu gün hər bir azərbaycanlı Xarıbülbulü görəndə başda Şuşa olmaqla bizi Qarabağa, Qarabağı bizə qaytaran Zəfərimiz və bu yolda al qanını axıdaraq, müqəddəs torpağı əlvan rəngə boyayan Şəhidlərimizin əziz xatirəsinə yad edir.

Açar sözlər: Qarabağ, Xarıbülbul, şəhidlər, zəfər simvolu, qəhrəmanlıq simvolu, Şuşa.

KHARIBULBUL -SYMBOL OF VICTORY AND HEROISM

Akbari T.M.

Abstract

The Patriotic War gave the symbol of Kharibulbul to the new history of Azerbaijan. Kharibulbul became a symbol of Shusha, the freedom of Karabakh and our martyrs who died on this road. The nightingale has been considered a symbol of Shusha in different forms in different historical periods. Because this plant is most often found in Shusha, on the Cidir plain and around Shusha. After the occupation of the Karabakh territory, Kharibulbul meant relativeness, sadness, pain and longing for many. When the expression Kharibulbul was used in culture, art and literature, it was always clear that the conversation was about Karabakh.

In commemoration of the martyrs who lost their lives during the Second Karabakh War, which lasted from September 27 to November 10, 2020, the Kharibulbul badge began to be widely used. The appearance and name of the plant create an ideal basis for its transformation into a symbol. Because in the folklore and mythological system, the Nightingale means the one who loves, t

he one who wishes, the longing, the Rose means the one who is loved, desired, and longed for. Among them are Khar (thorns) - forces that hinder this vusal. In order to be able to reach what it is longing for, the nightingale must accept the possibility of sinking into the chest of that thorn (that is, dying for its goal). Kharibbulbul's greatness, pride, and inflexible stance against injustice caused him to become a symbol of victory and heroism from a legend. It was accepted as a symbol of the memory of the martyrs and the victory of the Azerbaijani army. Kharibbulbul has become the most beautiful symbol of the struggle of our history-writing martyrs, veterans, and our sons who expelled the invaders from our country. Kharibulbul, the symbol of Karabakh, is also a symbol of victory today. If Kharibulbul is the reflection of the delicate and delicate side of our Victory, Iron Fist is the embodiment of its hard and strong side.

Nightingale (lat. *Ophrys caucasica*) is a type of plant belonging to the *Ophrys* genus of the Asparagus group of the plant kingdom. Although the plant commonly called Kharibbulbul in Azerbaijan is mainly *Ophrys caucasica* species, all species of *Ophrys* plant are called by this name among the people in Azerbaijan. According to the Red List of the International Union for Conservation of Nature and Natural Resources (IUCN), the category and status of the species belongs to the "Endangered" category. It is an endemic species. It blooms in April-June (summer months). It is a rare species included in the Red

Book of the Republic of Azerbaijan.

Today, when every Azerbaijani sees Kharibulbul, he remembers the dear memory of Shusha, our Victory, which returned us to Karabakh, Karabakh, and our Martyrs, who shed their red blood on this road and painted the holy land with golden color.

Key words: Karabakh, Kharibulbul, martyrs, symbol of victory, symbol of heroism, Shusha.

Giriş

Milyonlarla bitkilər içərisindən məhz Xarı bülbül, Azərbaycanda İkinci Qarabağ müharibəsində şəhid olan əsgərlərin xatirəsinin rəmzinə və Zəfər simvoluna çevrildi. Ən maraqlısı odur ki, bitki haqqında alimlər də söz açanda onun əfsanələşmiş tarixçəsindən yan keçə bilmirlər. AMEA-nın "Elm və həyat" jurnalının 1965-ci ilin martında çap olunan üçüncü nömrəsində akademik Validə Tutayuqun "Xarı bülbül" məqaləsi nəşr olunub. Məqalənin müəllifi akademik Validə Tutayuq Şuşada doğulmuş, 35 yaşında biologiya elmləri doktoru elmi dərəcəsinə alan ilk azərbaycanlı qadındır.

Məqalə son dərəcə poetik cümlələrlə başlayır. Bu poetikliyin içərisində təbiətin sözlə mükəmməl ifadəsi nəzərdən qaçmır. Ümumiyyətlə, məqalənin dilində elmi məlumatın bədii fonda, lakonik təqdimi diqqəti cəlb edir. Məqalədə Xarı bülbüldən həm əfsanəvi, həm də real bitki kimi söz açılır. Müəllif xarı bülbülün məskən saldığı yeri incəliklərinə qədər təqdim edir: "Respublikamızın gözəl dağ yerlərindən biri olan Şuşa ətrafında, qayalıqlar arasında çox maraqlı bir qaş səhləbi vardır. Bu xarı bülbüldür. Onun çiçəyinin quruluşu maraqlıdır. Təbiət sanki onda nə isə bir sirr gizlətməmişdir... Qaya dibində bitən ağçiçəkli həmərsinin ən sevimli sirdaşı – xarı bülbül bu kola pənah gətirmişdir..." Bu sitatlarla xarıbülbülün ünvanı (Şuşa) və daimi yaşayış yeri (həmərsin kolunun dibi) haqqında bilgilər də verilib.

Harada və necə yaşadığı təqdim etdikdən sonra xarı bülbülün əfsanəvi tarixçəsi nəql edilir: "Bu çiçək kiçik bir "bülbülün" tırtıl tərəfindən əsir edilməsini tərənnüm edir. Çiçəyin yuxarı hissəsi bülbülü, aşağı hissəsi isə tırtılı xatırladır. Bitki aləminin nümayəndəsinin heyvanat aləminin nümayəndəsini belə kəskin təqlid etməsi qəribə təbiət hadisələrindəndir. Çiçəyə diqqətlə baxsanız, görərsiniz ki, şabalıdı – məxməri rəngdə olan zərif ağnaxışlı "tırtıl" çox zərif, kiçik və olduqca gözəl bir "bülbülün" sinəsindən yapışmışdır. "Bülbül" arxası üzərində çırpınan kimi görünür. Onun kiçik qanadları acizənə açılmışdır. Sarı dimdikli başçığını yaşıla çalan iki göz bəzəyir: "Tırtıl" ağızı ilə "bülbülün" döşündən elə möhkəm yapışmışdır ki, "bülbülün" bu qəddar "düşməndən" azad olması ancaq onun zəkasının gücü ilə ola bilər. Bu kiçik əfsanəyə görə, el arasında bu bitkiyə xarıbülbül deyilir".

Əfsanənin şərhindən sonra müəllif bitkiyə nəbatatın gözü ilə baxır: "Xarıbülbül səhləblərin (orxideyaların) nümayəndəsidir. Xarıbülbül qaş səhləblərdəndir. Digər səhləblərdə olduğu kimi, bunun da kök yumrusu var, çoxillik bitkidir. Xarıbülbülün çiçəyi çarpaz tozlanmaya uyğunlaşmış və olduqca maraqlı quruluşa malikdir..." Müəllif bitkinin əfsanəvi təsvirini dolğun verdiyi kimi, onun bioloji quruluşunun da tam təsvirini canlandırır. Çiçəyin bütün hissələrinin təqdimatından sonra - "Xarıbülbülün çiçəyindəki gözəllik də əsasən çarpaz tozlanmanın gedişinə uyğunlaşmış bir quruluşdur" - qənaətini bölüşür. Akademik məqaləsini bədii təxəyyülün köməyi ilə tamamlayır: "Xarıbülbül özünə etibarlı sirdaş tapmışdır. Deyirlər ki, həmərsin kolu (yabanı qızılgül) bülbülün əsil sevgilisidir. Onu axtarır tapın, ancaq dərməyin. Qoyun xarıbülbülün nəslini artırsın!"

Xarıbülbülə qədim türk əsətlərində də geniş yer verilmişdir. Belə ki, o xar olmuş, qəmli bülbül qədim türk əsətlərində döyüşdə ağır yaralanmış bir əsgərin son ümidi olaraq bilinirdi. Qədim türk əfsanəsində deyildiyi kimi, Oğuz xanın alpaqutlarından (şəhid olan döyüşçü) birinin son nəfəsində sinəsində gəzdirdiyi bülbülün ayağına qanlı köynəyindən cırıb sevgilisi Aybükə xanıma göndərdiyi namə ilə simgələşən bir üzüntülü nakam sevgi hekayəsidir.

Qırğız yazıçısı Erlan Jurabekovun "Jarxı Bulbul" hekayəsində də qədim türk əsətlərinə geniş yer verilir. Bir çoxlarına görə, Xarı bülbül əhliləşdirilmiş ev quşu olub. Bəzi araşdırmaçılar isə hesab edirlər ki, bu növ bülbüldən yalnız döyüşçülər, sərkərdələr istifadə ediblər.

Qarabağ xanının qızı, Şuşalı Ağabəyim ağa 1801-ci ildən 1832-ci ilədək — ömrünün sonuna kimi Qacar şahlarının Tehrandakı sarayında yaşayır. Vətən həsrəti çəkən Ağabəyim ağaya istinad verilən bir bayatı da vardır:

*"Vətən bağı" al-əlvandır,
Yox üstündə xarıbülbül.*

*Nədən hər yerin əlvandır,
Köksün altı sarı, bülbül.*

Artıq azadlığına qovuşan Qarabağ torpaqları zəngin florası, biomüxtəlifliyi, nadir bitkiləri və yüksək endemizmi ilə həmişə seçilib. Bu müxtəlifliyin içində Xarıbülbül özünəməxsus yer tutur. Əsas məskəni Şuşanın Cıdır düzü olan Xarıbülbül Qızıl Qaya deyilən yerdə daha çox yayılıb. Bu bitkiyə Samur-Dəvəçi, Kür-Araz və Xəzərsahili ovalıqlar, Kür düzənliyi, Abşeron, Kiçik Qafqazın cənub rayonlarında da rast gəlinir. Əsasən orta dağ qurşağına kimi, kolluqlararası, meşəkənarı, otlu yamaclar və qayalar arasında yayılıb.

Bu gözəl bitki Səhləbkimilər (lat.Orxidaceae) fəsiləsinin Ofris (Ophrys) cinsinə aiddir. Azərbaycanda Ophris-Qaşsəhləbi cinsi bitkisinin bütün növləri xalq arasında bu adla adlanır və üç növü yayılmışdır: Qafqaz qaş səhləbi, arı qaş səhləbi və mozalan qaş səhləbi bitkiləridir. Bunların üçü də el arasında ümumiləşdirilib Xarıbülbül adlanır. Bitkiyə bu ad bülbülə bənzədiyinə görə verilib. "Xar" sözü tikan mənasını verir, yəni "tikan üstündə oturub oxuyan bülbül" deməkdir. "Ophrys" - yunan mənşəli söz olub, mənası "qaş" deməkdir. Bitkiyə bu adın verilməsi məcazi mənada bu bitkinin digərlərinə yuxarıdan aşağı "baxmağımı" göstərir.

Ofrislər bir çox orxideyalar kimi, kök toxumasında müstəqil surətdə yaşayan və bitkiyə lazım olan simbiotik göbələklərdən asılıdır. Məhz bu səbəbdən bu bitkiləri başqa yerdə əkmək olmur - onlar məhv olur. Ofrislərin tozlanması zarqanadlı həşəratların köməyi ilə baş verir və onların çiçəkləri həmən həşəratların formasını və görünüşünü təkrarlayaraq, həşəratları özünə cəlb edir. Ofrislərin çiçəkləri şirə ixrac eləmir, ətri isə demək olar ki, yoxdur. Lakin bəzi növlərinin gülləri, müəyyən növ həşəratların diş fərdlərinə xas olan və erkək fərdlərini cəlb edən xüsusi qoxuya malik ola bilər. Təbii ki, həşəratları, ofrislərin xüsusi görünüşü ilə bərabər, bu qoxu da cəlb edir. Bu görünüşə və bəzən də qoxuya maraq göstərən həşərat, bir çiçəkdən digərinə uçur və beləliklə, tozlanma prosesi baş verir. Göbələklərdən və müəyyən növ həşəratlardan asılı olması ofrisləri ətraf mühitin dəyişilməsinə çox həssas edir. Buna görə də bu bitkilər nadir bitkilər hesab olunurlar.

Xarıbülbül çoxillik ot bitkisidir. Gövdə 20–40 sm hündürlükdədir. Soğanaqları şarvari və ya xırda-ellipsvaridir. Yarpaqları gövdənin qaidəsində yerləşir, uzunsov-lansetvari və ya uzunsov-ellipsvari, eni 2–3 sm, uzunluğu 5–10 sm-dir. Çiçək qrupu seyrəkdir, 5–6 çiçəkdən ibarətdir. Çiçəkyanlığının kənar ləçəkləri 12-sm uzunluğunda açıq-bənövşəyi rənglidir. Daxili ləçəklər 3 sm uzunluqda oval-lansetvari, bənövşəyi və bircəməlidir. Dodaqcıq məxmərvaridir, yuxarı hissədə irəliyə doğru qısa əlavə çıxıntısı var, qonur, üzəri bir neçə sarımtıl ləkəlidir, hər biri ensiz, açıq-sarı haşiyəlidir.

Çiçəkyanlığının yarpaqcıqlarının uzunluğu 10–12 mm-dir, uzunsov-neştərvaridir, sarımtıl-yaşıl rəngdədir, daxili yarpaqcıqları xətvəri-neştərşəkillidir, yaşılımtıl-qonur rəngdədir; dodağı məxmər kimidir, görünüşünə görə enli əksinəyü-murtaşəkillidir, tünd qırmızı-qonur rəngdə olub, mavitəhər-bənövşəyi rəngli H hərfinə oxşar cizgisi vardır, bütöv və ya üç bölümlüdür, orta bölümü böyrəkşəkilli-ürəkşəkilli kiçik qabarlı törəməlidir, kənardakılar qısa olub, uzunsov-üçküncüdür.

Bitkinin kökündə simbioz yaşayan göbələklər mövcuddur. Buna görə də bitkini başqa yerdə əkmək çox çətinidir. Yalnız xüsusi becərmə qaydalarına riayət etməklə kulturada yetişdirmək olar. Tozlanması xüsusi həşəratların köməyi ilə baş verir. Belə ki, çiçəyin gözəl görünüşü həşəratları özünə cəlb edir. Aprel-may ayında çiçəkləyir, iyun ayında meyvə verir.

Dünyada əsasən Qafqazda, Qərbdə Anadolunun şimal şərqindən isə Xəzər dənizinə qədər olan arealı var.

Azərbaycanda isə Şuşa və ətraf ərazilər, Samur – Dəvəçi, Kür-Araz və Xəzərsahili (Siyəzən rayonu, Beşbarmaq dağının təpə hissəsində) ovalıqlar, Kür düzənliyi, Abşeron, Diabar, Böyük Qafqazın cənub yamacı, Kiçik Qafqazın cənub rayonlarında rast gəlinir. Əsas otlu yamaclarda, meşə açıqlıqlarında və kolluqlarında olur.

Nəticə

Uzun illərdir əsirlikdə olan, Qarabağın, Şuşanın incisi sayılan Xarıbülbül artıq azadlığına qovuşmuş, bütün Azərbaycanın azadlıq, qəhrəmanlıq, Zəfər rəmzinə çevrilmişdir.

Xarıbülbül Azərbaycan florasının nadir endemik bitkisidir. Bu gözəl bitki Səhləbkimilər (lat.Orxidaceae) fəsiləsinin Ofris (lat. Ophrys) cinsinə aid çoxillik ot bitkisidir. Təbiəti Mühafizə İttifaqının (IUCN) Qırmızı Siyahısına görə növün statusu "Nəslə kəsilmək təhlükəsində olanlar"

kateqoriyasına aiddir, eləcə də Azərbaycanın “Qırmızı Kitab”ına daxil edilmişdir. Xarıbülbül çoxillik ot bitkisidir. Gövdə 20–40 sm hündürlükdədir. Soğanaqları şarvari və ya xırda-ellipsvaridir. Yarpaqları gövdənin qaidəsində yerləşir, uzunsov-lansetvari və ya uzunsov-ellipsvari, eni 2–3 sm, uzunluğu 5–10 sm-dir. Çiçək qrupu seyrəkdir, 5–6 çiçəkdən ibarətdir. Çiçəkyanlığının kənar ləçəkləri 12-sm uzunluğunda açıq-bənövşəyi rənglidir. Daxili ləçəklər 3 sm uzunluqda oval-lansetvari, bənövşəyi və bərdamarlıdır. Dodaqciq məxmərvaridir, yuxarı hissədə irəliyə doğru qısa əlavə çıxıntısı var, qonur, üzəri bir neçə sarımtıl ləkəlidir, hər biri ensiz, açıq-sarı haşiyəlidir.

Azərbaycanda bitkinin üç növü yayılmışdır: Qafqaz qaş səhləbi, arı qaş səhləbi və mozalan qaş səhləbi.

Azərbaycanda Şuşa və ətraf ərazilər, Samur – Dəvəçi, Kür-Araz və Xəzərsahili (Siyəzən rayonu, Beşbarmaq dağının təpə hissəsində) ovalıqlar, Kür düzənliyi, Abşeron, Diabar, Böyük Qafqazın cənub yamacı, Kiçik Qafqazın cənub rayonlarında rast gəlinir. Əsas otlu yamaclarda, meşə açıqlıqlarında və kolluqlarında olur.

Xarıbülbül ətraf mühit şəraitinin dəyişilməsinə çox həssasdır. Gözəl görünüşünə və kök yumrularının istifadə sahəsinin genişliyinə görə insanlar tərəfindən mütəmadi olaraq toplanması onun sayının azalması ilə nəticələnib. Bu baxımdan Qafqazın endemik növü olan Xarıbülbül nadir bitki kimi Azərbaycanın Qırmızı kitabına daxil edilib. "Nəslə kəsilməyə həssas olanlar" kateqoriyasına aiddir. Belə qiymətli bitkilərin introduksiya olunması, qorunub saxlanması aktual məsələlərdəndir. Bu baxımdan Xarıbülbülün çoxaldılması, bioekoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və qorunması vacibdir. Mühafizə tədbirlərinin aparılması məqsədilə yayılma yerlərində antropogen təsirlərin azaldılması, yasaqlıqların təşkil edilməsi və toxumlarının toxum bankında saxlanması, bərpasının təmin edilməsi, yeni yayılma yerlərinin müəyyənləşdirilməsi məqsəduyğundur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Fateryga, A, V., Efimov, P., Fateryga, V, V. (2018). Taxonomic notes on the genus *Ophrys* L. (Orchidaceae) in the Crimea and the North Caucasus.
2. Флора Азербайджана, 1952.
3. Tutayuc V. “Elm və həyat ” jurnalı, № 3, 1965.
4. Delforge, Pierre (2006). *Orchids of Europe, North Africa and the Middle East* — 3rd edition (revised and enlarged). London: A&C Black. p. 563. ISBN 0–7136–7525-X.
5. Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabı. Nadir və nəslə kəsilməkdə olan bitki və göbələk növləri, II nəşr, Bakı-2013
6. Validə Əlizadə, Naibə Mehdiyeva, Vüqar Kərimov, Aidə İbrahimova . Böyük Qafqazın bitkiləri, Bakı, 2019

ŞANLI ZƏFƏR TARİXİ – QARABAĞA QAYIDIŞ

Quliyeva Nigar Elçin qızı
müəllim

ADPU-nun Şəki filialı
nigarmemmedli151@gmailcom
<https://orcid.org/0009-0004-7092-6316>

Xülasə

20-ci əsrin 80-ci illərinin sonu, 90-cı illərinin əvvəllərində Ermənistan Azərbaycanın tarixi torpaqlarına açıq ərazi iddiaları ilə çıxış edərək ölkəmizə qarşı hərbi təcavüzə başlayıb. O vaxt Ermənistan Azərbaycandakı xaosdan istifadə edərək torpaqlarımızın 20 faizini işğal etdi. Ermənistanın həyata keçirdiyi etnik təmizləmə siyasəti 1 milyondan çox azərbaycanlının öz doğma yurdlarından didərgin salınması ilə nəticələndi. 2019-cu ildən Ermənistanın hərbi-siyasi rəhbərliyinin təxribat xarakterli bəyanatları və atdığı addımlar məqsədyönlü şəkildə danışıqlar prosesini tamamilə pozub. Bununla Ermənistan bir daha nümayiş etdirdi ki, əsl məqsədi mövcud status-kvonu gücləndirmək və Azərbaycan ərazilərini ilhaq etməkdir.

Ermənistanın qəbul etdiyi təcavüzkar və hücum xarakterli milli təhlükəsizlik strategiyası və hərbi doktrina, işğal olunmuş ərazilərdə qeyri-qanuni məskunlaşma siyasətinin genişləndirilməsi, “yeni ərazilər uğrunda yeni müharibəyə” çağırış, mülki şəxslərdən ibarət “kəonüllü dəstələrin” yaradılması barədə qərar, Ermənistan-Azərbaycan dövlət sərhədinin Tovuz istiqamətində 2020-ci il iyulun 12-də törədilmiş, eyni zamanda, qoşunların təmas xəttində ümumilikdə gərginliyin artması, qoşunların cəbhəboyu rayonlarda cəmləşməsi, o cümlədən xeyli sayda hərbi qulluqçuların toplanması silah-sursat Ermənistanın genişmiqyaslı hücumu hazırladığını göstərirdi.

Açar sözlər: Qarabağ, Beynəlxalq ictimaiyyət, qayıdış, dəmir yumruq, münaqişə.

Abstract

In the late 80s and early 90s of the 20th century, Armenia made open territorial claims to the historical lands of Azerbaijan and launched military aggression against our country. At that time, Armenia, taking advantage of the chaos in Azerbaijan, occupied 20% of our lands. The policy of ethnic cleansing pursued by Armenia resulted in that more than 1 million Azerbaijanis were expelled from their native lands. Since 2019, the provocative statements and steps taken by the Armenian military-political leadership have purposefully completely disrupted the negotiation process. With this, Armenia once again demonstrated that its real goal is to strengthen the current status quo and annex the territories of Azerbaijan.

Aggressive and offensive national security strategy and military doctrine adopted by Armenia, expansion of the policy of illegal settlement in the occupied territories, call for a “new war for new territories”, decision to create “volunteer detachments” consisting of civilians, sabotage on the Armenian-Azerbaijani state border in the direction of Tovuz committed on July 12, 2020, at the same time, increased tension on the line of contact in general, concentration of its troops in the frontline areas, as well as collection of a large number of weapons and ammunition indicated that Armenia was preparing for a large-scale attack.

Key words: Karabakh, International community, return, iron fist, conflict.

Qarabağ müharibəsi – 1991-1994-cü illərdə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ ərazisi üstündə Ermənistanla Azərbaycan arasında şiddətli hərbi ixtilaf baş verdi. Müharibə 1988-ci ildən başlayaraq Ermənistan SSR-in Azərbaycan SSR-ə qarşı irəli sürdüyü ərazi iddialarına əsaslanan Qarabağ münaqişəsinin davamı olmuşdur.

Hərbi əməliyyatlar 1994-cü ilin may ayında Azərbaycan və Ermənistan arasında imzalanmış atəşkəslə başa çatmışdır. İxtilafın nəticəsində 30.000 yaxın insan həlak olmuş, Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ ərazisi və ətrafında yerləşən 7 inzibati rayonu Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğalına məruz qalmışdır. Müharibənin ilk günlərində Azərbaycan və Ermənistan qarşılıqlı hücumu keçir. 1992-ci il yanvarın 26-da yeni təşkil olunmuş Azərbaycan ordusu Şuşa yaxınlığında Daşaltı əməliyyatını keçirir və məğlub olur. Hərbi kampaniya dövründə Ermənistan silahlı qüvvələri hərbi və mülki şəxslər arasında heç bir fərq qoymadan işğal etdikləri rayon və şəhərlərdə dinc azərbaycanlı əhalini amansızlıqla qətlə yetirir. Azərbaycanlılar etnik təmizləməyə və soyqırımına məruz qalıblar. Ermənistanın hərbi-siyasi rəhbərliyi Əsgəranın Meşəli kəndində, Şuşanın Malıbəyli və Quşçular kəndlərində, Xocavəndin Qaradağlı kəndində, Xocalı şəhərində, Kəlbəcərin Ağdaban kəndində və digər yerlərdə dinc əhalinin amansız şəkildə sistemətik və kütləvi qırğını, soyqırımını törətməklə, Dağlıq Qarabağda yaşayan azərbaycanlı mülki əhalinin bir hissəsini fiziki cəhətdən məhv etmək, qalan hissəsinin isə müqavimət əzmini qırır regionu onlardan təmizləmək məqsədi güdürdü. [Mirzə Camal, 1959, s.65]

1992-ci il fevralın 25-dən 26-sına keçən gecə Ermənistan azərbaycanlı əhaliyə qarşı Xocalıda soyqırımını törədib. Nəticədə 106-sı qadın, 63-ü uşaq olmaqla, 613 nəfər dinc sakin qətlə yetirilib. “Xocalıya ədalət!” kampaniyası çərçivəsində Xocalıda baş verən kütləvi qırğın ABŞ-ın 23 ştatı, Böyük Britaniyanın Şotlandiya Parlamenti, Bosniya və Herseqovinanın Parlament Assambleyasının Xalqlar Palatası, Cibutinin Milli Assambleyası, Çexiya Parlamentinin Deputatlar Palatasının Xarici Əlaqələr Komitəsi, Əfqanıstanın Milli Assambleyasının Yuxarı Palatası, Hondurasın Milli Konqresi, İndoneziyanın Nümayəndələr Palatasının Birinci Komissiyası, İordaniyanın Milli Assambleyasının Senatı, Kolumbiya Senatının İkinci Konstitusiya Komitəsi və Xarici Əlaqələr Komissiyası, Nümayəndələr Palatasının İkinci Komissiyası, Qvatemalanın Konqresi, Meksikanın Baş Konqresinin Deputatlar Palatasının Xarici Əlaqələr Komitəsi, Pakistan Senatının Xarici Əlaqələr üzrə Komitəsi, Milli Assambleyanın Xarici İşlər üzrə Daimi

Komitəsi, Xeybər Puxtunxvanın Əyalət Assambleyası, Panamanın Milli Assambleyası, Paraqvayın Milli Konqresinin Deputatlar Palatası, Perunun Konqresi, Sloveniyanın Milli Şurası, Sudanın Milli Assambleyasının Xarici İşlər Komitəsi tərəfindən azərbaycanlılara qarşı soyqırımını kimi tanınıb. Bundan başqa, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı və Türk Şurası tərəfindən də bu faciə soyqırımını kimi təsbit edilib.

1993-cü ildə Ermənistanın şiddətlənən hərbi təcavüzü, eyni zamanda, Azərbaycanda yaranmış vətəndaş müharibəsi təhlükəsi, hərc-mərclik, iqtisadi böhran, dövlət institutlarının iflic olması ölkəni məhv olmaq təhlükəsi ilə üzbəüz qoymuşdu. [Mirzə Camal, 1959, s.96]. Məhz bu kritik anda Azərbaycan xalqı öz qurtuluşunu dahi oğlu, müdrik dövlət xadimi, ümummilli lider Heydər Əliyevdə gördü və ölkənin gələcək taleyini ona etibar etdi.

XX əsrin 80-ci illərinin sonları-90-cı illərinin əvvəllərində Ermənistan Azərbaycanın tarixi torpaqlarına açıq formada ərazi iddiaları ilə çıxış etmiş və ölkəmizə qarşı hərbi təcavüzə başlamışdır. Həmin dövrdə Azərbaycanda hökm sürən hərc-mərclikdən istifadə edən Ermənistan torpaqlarımızın 20%-ni işğal etmiş, Ermənistanın həyata keçirdiyi etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində 1 milyondan artıq azərbaycanlı öz doğma yurd-yuvasından didərgin düşmüşdür. 2016-cı ilin əvvəlində münaqişənin həlli ilə əlaqədar konkret planlar müzakirə olunduğu vaxtda Ermənistan yenə hərbi təxribata əl ataraq, aprelin 2-də qoşunların təmas xətti boyunca əhalinin sıx məskunlaşdığı ərazilərə, o cümlədən məktəblərə, xəstəxanalara və ibadət yerlərinə atəş zərbələri endirib. [Yunis hüseynov, 2012, s.56]

Ermənistanın hücumları nəticəsində dinc Azərbaycan əhalisi arasında uşaqlar da daxil olmaqla, 6 nəfər həlak olub, 33 nəfər isə ağır yaralanıb. Öz növbəsində, Azərbaycan Silahlı Qüvvələri düşməne layiqli cavab verib, əks-həmlə nəticəsində Füzuli, Cəbrayıl və keçmiş Ağdərə rayonunun işğal altında olan 2 min hektardan çox ərazisi azad edilib. Aprel hadisələri bir tərəfdən Azərbaycan Ordusunun gücünü göstərdisə, digər tərəfdən də status-kvonun saxlanmasının, Ermənistan qoşunlarının Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində mövcudluğunun münaqişə bölgəsində gərginliyin əsas səbəbi olduğunu və Azərbaycanın heç vaxt işğalla barışmayacağını növbəti dəfə nümayiş etdirib.

Azərbaycan və Ermənistanın dövlət başçıları arasında 2008-ci il noyabrın 2-də Moskvada keçirilən görüşün sonunda Rusiya, Azərbaycan və Ermənistan prezidentləri tərəfindən Moskva Bəyannaməsi imzalanıb. Bəyannamədə münaqişənin siyasi vasitələrlə beynəlxalq hüquq normaları və prinsipləri əsasında və bu çərçivədə qəbul edilmiş sənədlərə və qərarlara əsasən həll edilməsi və bunun da öz növbəsində regionda hərtərəfli əməkdaşlığa şərait yaradacağı göstərilib.

2016-cı il ərzində Azərbaycan və Ermənistan prezidentləri arasında Vyana və Sankt-Peterburq görüşlərində substantiv müzakirələr aparılıb, lakin Ermənistanın qeyri-konstruktiv mövqeyi səbəbindən bu görüşlərdə də münaqişənin həllində irəliləyiş əldə olunmayıb.

Ermənistan siyasi və hərbi təxribatlarını 2017-ci ildə də davam etdirib. İyun və iyul aylarında Azərbaycanın ATƏT-in Minsk qrupu həmsədrlərinin münaqişənin həlli istiqamətində söylərini artırdığı, beynəlxalq ictimaiyyətin substantiv danışıqlara ciddi çağırışları fonunda Ermənistan qoşunların təmas xətti boyunca vəziyyəti gərginləşdirməyə çalışıb. Ermənistan hərbi hissələri növbəti dəfə təcavüzkar əməllərini davam etdirərək ağır artilleriya qurğularından Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin cəbhəboyu mövqelərini və mülki əhalinin yaşadığı əraziləri intensiv atəşə tutub. [Məmmədov S., 2004, s.54] Nəticədə, iyulun 4-də Füzuli rayonunun Alxanlı kəndində mülki şəxslər - 1966-cı il təvəllüdlü Sahibə Allahverdiyeva və onun nəvəsi, 2016-cı il təvəllüdlü Zəhra Quliyeva qətlə yetirilib. Ermənistanın mülki insanları və obyektləri qəsdən hədəfə alması beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən kəskin şəkildə qınanıb. Beynəlxalq ictimaiyyət bir daha əmin olub ki, Ermənistan münaqişənin siyasi həllində maraqlı deyil. [Yunis Hüseynov, 2012, s.86]

Digər beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən də Azərbaycanın münaqişə ilə bağlı beynəlxalq hüquqa və tarixi ədalətə əsaslanan haqlı mövqeyini dəstəkləyən çoxsaylı sənədlər qəbul edilib. 2020-ci il sentyabrın 21-də Azərbaycan Prezidenti, Qoşulmama Hərəkətinin sədri İlham Əliyev BMT Baş Assambleyasının 75-ci Sessiyası çərçivəsində BMT-nin 75 illiyinə həsr edilmiş Yüksək Səviyyəli İclasda çıxışı zamanı bəyan etdi ki, təcavüzkar ritorika və təxribatlar Ermənistanın Azərbaycana qarşı yeni təcavüzə hazırlaşdığını göstərir: “Biz BMT-ni və beynəlxalq ictimaiyyəti Ermənistanın növbəti hərbi təcavüzdən çəkindirilməsinə dəvət edirik. Təxribatların baş verməsinə və gərginliyin artırılmasına görə məsuliyyət Ermənistanın hərbi-siyasi rəhbərliyinin üzərinə düşür. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində və BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələri əsasında həll edilməlidir”. [Məmmədov S., 2004, s.78]

2020-ci il sentyabrın 24-də Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev BMT Baş Assambleyasının 75-ci

sessiyasının ümumi debatlarında çıxışı zamanı Ermənistanın Azərbaycana qarşı yeni müharibəyə hazırlaşdığını növbəti dəfə bəyan etdi.

2020-ci il sentyabrın 25-də Azərbaycan Prezidenti Avropa İttifaqının Cənubi Qafqaz üzrə xüsusi nümayəndəsini qəbul edərkən bir daha qeyd etdi ki, Azərbaycan tərəfinin kəşfiyyat məlumatları göstərir ki, Ermənistanda Azərbaycana qarşı çox ciddi hərbi hazırlıqlar gedir, onların hərbi qüvvələri təmas xəttində, dövlət sərhədində cəmləşir: “Əgər onlar bizə hücum etsələr, peşman olacaqlar. Mən, sadəcə olaraq, sizin bunu bilməyinizi və bu mesajı Avropa Komissiyasına çatdırmağınızı və Avropa Komissiyasının təcavüzkarın yeni təxribatlarını dayandırmaq üçün nə edə biləcəyini görmək istəyirəm”. [Məmmədov S., 2004, s.95]

Lakin təəssüf ki, Ermənistanın ardıcıl təxribatları və yeni müharibə planlarına son qoyulması üçün dünya birliyi tərəfindən heç bir praktiki addım atılmadı. Bundan daha da ürəklənən Ermənistan 2020-ci il sentyabrın 27-də bir neçə istiqamətdən Azərbaycan Ordusunun mövqelərinə doğru hücum keçdi, ağır artilleriyadan istifadə edərək yaşayış məntəqələrinə şiddətli atəş zərbələri endirdi.

Vətən müharibəsi - “Dəmir Yumruq” əməliyyatı

Ermənistanın növbəti hərbi təcavüz cəhdinə cavab olaraq Azərbaycan Ordusu əks-həmlə əməliyyatına başladı və 44 gün davam edən Vətən müharibəsi nəticəsində Ermənistan ordusunu məhv etməyə, onu diz çökdürməyə, işğal altında olan əraziləri azad etməyə nail oldu. Ali Baş Komandan, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə müzəffər Azərbaycan Ordusu tərəfindən icra edilmiş “Dəmir Yumruq” əməliyyatı Azərbaycan xalqının tarixinə qızıl hərflərlə yazıldı, işğalçılıq, nasizmin şöhrətləndirilməsini dövlət siyasətinə çevirən Ermənistanın təslim olması ilə nəticələndi.

2020-ci il noyabrın 10-da “Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ermənistan Respublikasının baş naziri və Rusiya Federasiyasının Prezidentinin bəyanatı” qəbul edildi və Ermənistan kapitulyasiya aktını imzaladı. Bununla da Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə son qoyuldu, Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü bərpa etdi. Azərbaycan Prezidenti bu barədə deyib: “Dağlıq Qarabağ münaqişəsi həll olunub, Azərbaycan bu münaqişəni təkbəşinə həll edib, həm döyüş meydanında və ondan sonra masa arxasında. Döyüş meydanında qazanılmış Qələbə düşməni məcbur etdi ki, ağ bayraq qaldırsın və təslim olsun, kapitulyasiya aktına imza atsın. Noyabrın 10-da imzalanmış sənəd məhz Ermənistanın kapitulyasiya aktıdır”. Beləliklə, bu sənədə əsasən Ağdam, Kəlbəcər və Laçın rayonları şəhid vermədən azad edildi. Zəngəzur dəhlizinin yaradılması tarixi zərurətə çevrildi. Bəli 2020-ci ilin 8 noyabr tarixi - Şuşanın işğaldan azad edildiyi gün bütün Azərbaycan xalqı üçün Zəfər günü kimi günü yadda qaldı. 44 günlük Vətən müharibəsi Ali Baş Komandanın, Azərbaycan Ordusunun, xalqımızın zəfəri ilə başa çatdı. 44 günlük haqq savaşımız Azərbaycan tarixinə qızıl hərflərlə əbədi yazıldı. Bu qələbəni Ali Baş Komandanın qətiyyəti, siyasi iradəsi, müzəffər Ordumuzun şücaəti, qəhrəmanlığı, qorxmaz, cəsur əsgərlərimizin canı, müqəddəs, ölməz şəhidlərimizin qanı, xalqımızın birliyi hesabına qazandıq. 30 illik münaqişəni 44 günə sona çatdıran bu qısa müharibə dünya hərbi tarixinə də misli görünməmiş savaş kimi düşdü. Azərbaycan Ordusunun gücünü, Azərbaycan xalqının qüdrətini bəşəriyyətə sübut etdi. Ona görə 44 günlük qəhrəmanlıq savaşımız tarix boyu şanlı qürur mənbəyimiz olaraq qalacaqdır.

İyunun 27-də Polşanın Katovitse şəhərində Ümumdünya Şəhər Forumunun “Daha yaxşı gələcək naminə şəhərlərimizi dəyişdirək” mövzusunda keçirilən 11-ci sessiyasında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev video formatda çıxış edib. [Mirzə Camal, 1959, s.89] Cənab Prezident öz çıxışında Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə nail olunmasında Azərbaycanın əldə etdiyi tərəqqi, eləcə də azad olunmuş ərazilərimizin dirçəldilməsi istiqamətində görülən işlər və bir çox digər vacib məsələlərə toxunmuşdur.

İşğal altında olan torpaqlarımızın mənfur düşməndən azad olunması ilə bütün dünya erməni işğalçıları tərəfindən cənnət Qarabağın məqsədli şəkildə xarabalığa çevrilməsini, vandalizmə məruz qalmasını, dini-tarixi abidələrimizin təhqir olunaraq dağıdılmasının şahidi oldu. Otuz il davam edən işğal dövründə şəhər və kəndlərimiz viran qoyulmuş, sosial, iqtisadi və ictimai infrastruktur, mövcud olan sənaye obyektləri darmadağın edilmiş, nəqliyyat-kommunikasiya xətləri yararsız vəziyyətə salınmış, xalqımıza və dövlətimizə qarşı ağır cinayət törədilmişdir. Azərbaycanın 9 şəhəri və yüzlərlə kəndi yer üzündən silinmiş, onlardan əsər-əlamət belə qalmamışdır. Xüsusilə, Ağdam şəhəri o dərəcədə dağıdılıb ki, hətta əcnəbi mütəxəssislər onu “Qafqazın Hiroşiması” adlandırıblar. Füzuli şəhəri işğaldan azad edildikdən sonra Azərbaycan Ordusu orada bayrağımızı dalğalandırmağa bir dənə də olsun tikili tapa bilməyib. Erməni vandalları tərəfindən tarixi abidələrimizə, milli-mədəni irsimizə, dəyərlərimizə qəsd edilib. Onu da qeyd

etməliyəm ki, postmüharibə dövründə dünyanın aparıcı dövlətlərinin nümayəndələrinin, xarici diplomatlar, jurnalistlər və beynəlxalq QHT(Qeyri Hökumət Təşkilatlarının)-nın nümayəndələrinin azad edilmiş ərazilərimizə səfərləri əsl həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasına böyük təsir göstərmişdir.

Prezident, Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə qüdrətli Azərbaycan Ordusunun qazandığı tarixi Zəfərdən sonra azad edilmiş torpaqlarımızın bərpası prioritet vəzifədir. Bugün Qarabağ bölgəsində aparılan yenidənqurma və bərpa işlərinə xüsusi diqqətin yetirilməsi tariximizə və mənəvi varlığımıza dərin bağlılığın göstəricisi və əsl vətənpərvərlik nümunəsidir. Şübhəsiz ki, aparılan bərpa və yenidənqurma işləri regiona yeni nəfəs gətirəcəkdir. Cənab Prezident İlham Əliyevin dediyi kimi, biz “Böyük qayıdış”ın astanasındayıq. Olduqca qısa müddət ərzində Qarabağda yeni infrastruktur layihələrinin yaradılmasının və icra olunmasının şahidi oluruq. Səkkiz aydan az bir müddətdə Füzuli şəhərində hava limanı inşa edildi. Hazırda isə Zəngilan və Laçın rayonlarında daha iki hava limanının tikintisi davam edir. Azad edilmiş bəzi şəhərlərin, o cümlədən Şuşa şəhərinin baş planı artıq hazırdır. Xüsusi vurğulamaq istərdim ki, planların hər biri Qarabağın möhtəşəm tarixi irsinin qorunması üzərində qurulub. Hazırda Ağdamda on minlərlə sakin üçün nəzərdə tutulan tamamilə yeni şəhər inşa olunur. Ərazisi 200 hektar təşkil edən Ağdam Sənaye Parkı artıq fəaliyyət göstərərək, sahibkarlara açıqdır. Lakin kütləvi minalanma qarşıda duran ən böyük çətinlikdir və bu, yenidənqurma işlərini, məcburi köçkünlərin qayıdışını ləngidir. Hazırda əsas hədəf Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə uyğun olaraq təhlükəsiz, dayanıqlı şəhər və kəndlərin inşasıdır. Həmçinin xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, azad edilmiş ərazilərimizdə müasir şəhər planlaşdırılması həyata keçirilir, “yaşıl enerji” və “sıfır tullantı” konsepsiyaları tətbiq edilir. Məcburi köçkünlərin qayıdışı üçün ilk pilot layihə Zəngilan rayonunda “ağıllı kənd” konsepsiyası əsasında tətbiq olunaraq, uğurla icra olundu. Artıq bu ilin may ayından Ağal kəndinin ilk sakinləri doğma torpaqlarında məskunlaşmağa başladılar. Erməni işğalçıları tərəfindən dağıdılmış digər şəhər və kəndlərimiz də müasir texnologiyalarla təmin olunan “Ağıllı kənd” və “Ağıllı şəhər” konsepsiyaları əsasında yenidən bərpa olunacaqdır. Həmçinin, ölkə başçımızın diqqət və qayğısı nəticəsində paytaxt Bakı və paytaxtətrafi qəsəbələrin dinamik inkişafına, bir çox problemlərin həllinə nail olunmuşdur. Ölkəmizin müxtəlif yerlərində aparılan abadlıq-quruculuq, tərəqqi və yüksəliş Bakının simasında daha qabarıq görünür. [Hacıyev Q., s.67]

Sonda qeyd etmək istərdim ki, Azərbaycan bir-birinin suverenliyinin və ərazi bütövlüyünün qarşılıqlı tanınması prinsipi əsasında müharibə səhifəsini çevirmək, münasibətləri normallaşdırmaq və Ermənistanla sülh müqaviləsi imzalamaq istəyindədir. Bizim sülh danışıqları üçün irəli sürdüyümüz 5 əsas prinsip də Ermənistan tərəfindən qəbul edilib. Çünki ermənilər özləri də yaxşı başa düşürlər ki, bu saziş məğlub ölkənin qurtuluşu olacaq və bölgəni sülh-əməkdaşlıq regionuna çevirəcəkdir. Azərbaycandakı diplomatik korpusun nümayəndələri, beynəlxalq təşkilatların ölkəmizdəki nümayəndəliklərinin rəhbərləri Ermənistanın işğalından azad olunmuş ərazilərinə səfərlər edirlər. Səfərin məqsədi diplomatları Ermənistan silahlı qüvvələrinin törətdiyi vəhşiliklər, cinayət izləri ilə tanış olmaqdır. Diplomatları Azərbaycan Respublikası Prezidentinin köməkçisi - Prezident Administrasiyasının xarici siyasət məsələləri şöbəsinin müdiri Hikmət Hacıyev və digər rəsmi şəxslər müşayiət edirlər. Diplomatlar burada ermənilərin 27 il ərzində törətdikləri vandalizmi öz gözləri ilə görürlər. Ancaq Azərbaycan öz quruculuq siyasəti ilə bütün ərazilərimizi yenidən dirçəldəcək, cənnətə çevirəcək. Azərbaycan buradakı bütün abidələri yenidən bərpa edəcək, onlara qayğı göstərəcəkdir.

Bu gün dövlətimiz Vətən Müharibəsində şəhid olmuş döyüşçülərimizin ailə üzvlərinə, qazi və hərbcilərimizə dərin ehtiram, diqqət və qayğı göstərir. Prezident İlham Əliyev şəhid ailələri və müharibə əlillərinin sosial təminatının daha da gücləndirilməsini sosial siyasətin əsas prioritetlərindən biri kimi müəyyənləşdirib. Şəhid ailələri və müharibə əlillərinə dövlət qayğısının daha da artırılması dövlətimizin başçısının və Birinci vitse-prezident Mehriban xanım Əliyevanın daim diqqət mərkəzindədir. [Qasım Hacıyev, s 85]

Azərbaycan güclü sosial siyasət aparmaqla həm öz dövlət siyasətini, öz niyyətini göstərir, həm də ki, insanların həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması üçün çox böyük işlər görür. Biz gələcəkdə bu siyasəti davam etdirəcəyik və ehtiyacı olan, növbədə dayanan hər bir insanın məişət problemlərinin həlli üçün çalışacağıq... Azərbaycan dövlətinin iqtisadi imkanları böyüyür, möhkəmlənir...”, - deyən Prezident İlham Əliyevin sosial siyasətinin əsas gücünü ünvanlılıq, ədalətlik və bərabərlik təşkil edir. Məhz bu siyasətin nəticəsidir ki, cəmiyyətdə ünvanlılığa, ədalətə və bərabərliyə əsaslanan güclü sosial baza yaradılıb.

Torpaqlarımızın azadlığı uğrunda vuruşan Qarabağ müharibəsi əlilləri, veteranları və şəhid ailələrinə göstərilən qayğı xüsusi qeyd olunmalıdır. Azərbaycan dövləti ardıcıl olaraq bu kateqoriyalı insanların sosial müdafiəsinin daha da gücləndirilməsi istiqamətində sistemli tədbirlər həyata keçirir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda bu istiqamətdə görülən tədbirlər sistemində ünvanlılıq prinsipi əsas götürülür, aztəminatlı, ailə başçıları itirən, eləcə də, şəhid və qazi ailələri, xüsusi qayğıya ehtiyacı olanlar dövlətin diqqət və qayğısı ilə əhatə olunurlar. Başqa sözlə, dövlətimiz tərəfindən xüsusi qayğıya ehtiyacı olan insanların sosial müdafiəsi yüksək səviyyədə təşkil edilir.[Qasım Hacıyev, s.104]

Ümumiyyətlə, inkişaf edən ölkəmizdə sosial siyasət həyatımızın bütün sahələrinə öz müsbət təsirini göstərməkdədir. Həyata keçirilmiş və yaxın gələcəkdə yerinə yetiriləcək tədbirlər respublikada əhalinin sosial vəziyyətinin getdikcə yaxşılaşması üçün əsaslı zəmin yaradır. Azərbaycanın modern dövlət quruculuğunda sosial siyasətin önəmli istiqamətlərindən biri də şəhid ailələrinin, Qarabağ müharibəsi veteranları və əlillərinin sosial müdafiəsidir. Ümumilikdə, mütərəqqi sosial siyasət həyata keçirən Azərbaycanda vətəndaşların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilir.

İnsana qayğı, onun maddi, mənəvi tələbatlarının ödənilməsi üçün zəruri şəraitin yaradılması Azərbaycan dövlətinin apardığı siyasətin mühüm prinsiplərindəndir. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən siyasi kurs çərçivəsində sosial məsələlərin həlli, vətəndaşların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi hər zaman diqqət mərkəzindədir. Eyni zamanda, insanların yaşayış səviyyəsinin yaxşılaşdırılması, maaşların, pensiyaların artırılması, yeni sosial obyektlərin tikintisi dövlətimizin sosial siyasətinin prioritet istiqamətlərindəndir.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Bakının Ramana qəsəbəsindəki yaşayış kompleksində şəhid ailələri və müharibə əlillərinə mənzillərin təqdim olunması mərasimində iştirak edərkən, şəhid ailələrinin üzvləri və müharibə əlilləri ilə görüşündə “Müharibədən cəmi üç ay yarım keçib, ancaq şəhid ailələri və müharibə əlilləri üçün artıq belə gözəl yaşayış kompleksi, şəhərcik inşa olunub, təqdim edilib.” – deyərək, onları mənzillə təmin olunmaları münasibətilə təbrik edib. Şağın qəsəbəsində də reabilitasiya mərkəzinin əsaslı təmirdən sonra açılışı olduğunu bildirən dövlət başçısı orada minlərlə qazinin hər il müalicə alacağını, reabilitasiyadan keçəcəyini, öz sağlamlığını bərpa edəcəyini qeyd edib.

2021-ci ilin dövlət büdcəsindən işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası üçün 2,2 milyard manat vəsait ayrılıb. Əlbəttə ki, ərazilərin bərpa edilməsi üçün, ilk növbədə, mülki idarəetmə formasını yaratmaq zəruri idi. Hüquq-mühafizə orqanlarının strukturları artıq işğaldan azad edilmiş ərazilərdə fəaliyyətə başlayıb. Hazırda Azərbaycanın böyük tarixi qayıdış kimi bir planı var və bu, artıq icra edilməkdədir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. Qarabağ tarixi. Tərcümə F.Babayevindir. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1959, 208 s.
2. Məmmədov S.A. Azərbaycan tarixi. Bakı: Çarşıoğlu, 2004. - 291 s.
3. Yunis Hüseynov. Qarabağ tarixi mənbələrdə. Bakı: “Şuşa” nəşriyyatı, 2012. -247 s.
4. Nağı A. Qarabağ müharibəsi. Bakı: 2014. -12 s.
5. Hacıyev Q., Əbdüləzizov Ə. Qarabağ tarixi. Bakı: 2019. -112 s.
6. Əliyev M. Dağlıq Qarabağ məsələlərinin xronikası. 2005. -210 s.

44 GÜNLÜK MÜHARİBƏ DÖVRÜNDƏ PREZİDENT İLHAM ƏLİYEVİN İNGİLİSDİLLİ MƏTBUATA VERDİYİ MUSAHİBƏLƏRİN ƏDƏBİ DƏYƏRİ

Muxtarova Dinarə Kamal qızı
baş müəllim

Azərbaycan Dillər Universiteti
ragimli_dinara@yahoo.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0004-8885-7910>

Xülasə

Məlum olduğu kimi natiq çıxış etdiyi dilin incəliklərini bilməli, çoxlu söz ehtiyatına malik olmalıdır. Onun nitqində sinonimlər elə işlənməlidir ki, rəngarənglik yaransın, dinləyici yorulmasın. Bu eyni zamanda fikrin daha dəqiq ifadə edilməsinə imkan yaradır. Cəmiyyətdə gözəl şifahi nitqə malik olma, effektiv ünsiyyət bacarığı, nitqin təsiretmə, inandırma üsullarının biliyi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyevin verdiyi müsahibələrdə öz əksini tapır. Xüsusən də nəzərə çarpan məqam 44 günlük

müharibə zamanı İlham Əliyevin ingilis dilli mətbuatına verdiyi müsahibələr oldu. Cənab Prezident tərcüməçisiz, ingilis dilinin ədəbi ifadələrini düzgün işlədərək ölkəmizdə baş verən həqiqətlərini ingilisdilli cəmiyyətə çatdırmağı bacarmışdır. Belə ki, qeyd etmək olar ki, “Dəmir Yumruq” əməliyyatının uğurla həyata keçməsinin səbəblərindən biri də Cənab Ali Baş Komandanımızın ingilis dilini bu dərəcədə səliqə bilməsi qəbul etmək olar. Bu məqam, bir sıra diqər mühüm məqamlar ilə bərabər olaraq, bizim Prezidentimizin simasında ölkəmizin qarşı tərəfdən bir neçə addım irəlində olmasının sübutudur.

Açar sözlər: Cənab Prezident, müsahibə, dilin incəlikləri, ifadələr, diplomatik mübarizə, ingilis dili.

“LITERARY VALUE OF PRESIDENT ILHAM ALIYEV’S INTERVIEWS TO ENGLISH SPEAKING JOURNALISTS DURING THE 44-DAY KARABAKH WAR”

Mukhtarova D.K.

Summary

As it's evident, the speaker should have an extensive vocabulary and pay special attention to the details of the language he/she speaks. It's highly appreciated to use the synonymous groups of words in an appropriate way, so making the speech really vivid and appealing. All of these peculiarities of the speaker help transfer the ideas to the audience clearly and with specific details. Only in this case the speaker can convey the thoughts effectively and impressively. All above-mentioned features were definitely observed in the interviews of the President of Azerbaijan Republic, Mr. Ilham Aliyev, given during the 44-Day Karabakh War to a number of English-speaking journalists, where Mr. President demonstrated his fluency in English. Mr. Ilham Aliyev's deep knowledge of English can be accepted as one of the supportive reasons in the struggle against the enemy as definitely Mr. President's detailed and exact explanation of the situation in our country, as well as the policy were introduced to the world the way it was, preventing the spreading of fake news.

Key words: Mr. President, interview, intricacies of language, expressions, diplomatic struggle, English language.

ЛИТЕРАТУРНАЯ ЦЕННОСТЬ ИНТЕРВЬЮ ПРЕЗИДЕНТА ИЛЬХАМ АЛИЕВА АНГЛОЯЗЫЧНЫМ ЖУРНАЛИСТАМ ВО ВРЕМЯ 44 ДНЕВНОЙ ВОЙНЫ В КАРАБАХЕ

Мухтарова Д.К.

Резюме

Как видно, публичная речь представляет собой произношение речи четкой и понятной, которая заключается в употреблении краткой, понятной для аудитории речи, а также в донесении до аудитории полезной, достоверной информации. Не маловажную роль играет запас слов оратора. Тут очень важно употребить правильно выбранную фразу, тот или иной оборот, которые приемлемы языку, на котором выступает оратор. Всеми вышеупомянутыми чертами и способностями можно охарактеризовать Президента Азербайджанской Республики, Господина Ильхама Алиева, ссылаясь на не малое количество интервью, данные им англоязычным журналистам. Особым преимуществом всех отмеченных интервью является тот факт, что Господин Ильхам Алиев отвечал на все вопросы без переводчика, проявив глубокое знание английского языка, используя особые литературные обороты и обратив внимание на тонкости языка. Все вышеупомянутое дает возможность допустить мысль, что свободное владение международным языком Ильхамом Алиевым стало одной из причин, повлиявших на победу войны, так как Господин Президент смог лично передать всему миру истину касательно Карабахских событий, тем самым предотвратив распространение ложных вестей.

Ключевые слова: Господин Президент, интервью, языковые тонкости, выражения, дипломатическая борьба, английский язык.

Giriş

Düzgün nitqə yiyələnmək üçün qrammatikanın qaydalarını bilməkdən əlavə, ədəbi dilin digər normalarına da riayət etmək lazımdır. Bunun üçün cümlələr məntiqi cəhətdən düzgün qurulmalı, oradakı fikirlər aydın olmalı, münasib sözlər seçilməli, həmin sözlər düzgün tələffüz edilməli, canlı sözün təsir gücünü artırən vasitələrdən yerində və məqsədəuyğun istifadə olunmalıdır. Nitqin düzgünlüyü üçün

başlıca şərtlərdən biri ifadə edilən fikrin reallıqla bağlılığı, gerçəkliyin hadisə və predmetlərini olduğu şəkildə əks etdirməsidir. Reallıqdan uzaq, ona söykənməyən nitq hansı mövzuda olursa-olsun maraqsızdır, təsirsizdir, sönükdür. Nitqin düzgünlüyü yalnız o zaman təmin oluna bilər ki, nitq söyləyən şəxs bədii təsvir vasitələrindən, sinonimlərdən, obrazlı ifadələrdən, yeri gəldikcə atalar sözləri, zərb-məsəllərdən, aforizmlərdən məqamında bəhrələnsin. Danışan bu vasitələrlə ən incə mətləbləri dinləyicilərə çatdırma bilməlidir. Belə obrazlı ifadələr yerində, məqamında işləndikdə nitq xoşagəlimli olur, onun bədiiyi, təsir gücü artır. Deməli nitqin düzgünlüyü üçün məntiqi və qrammatik cəhətdən düzgün qurulmuş cümlələr əsas götürülməklə ədəbi tələffüz qaydaları gözlənilməli, normal diksiya, nitq fasilələri, məntiqi vurğu nəzərdə saxlanılmalıdır. Nitq zənginliyinin başlıca əlamətlərindən biri də onun məzmun cəhətdən dolğunluğudur. Nitq o zaman maraqla dinlənir ki, haqqında bəhs olunan məsələ yeni olsun, həm də hərtərəfli şəkildə, sübutlarla, dəlillərlə, həyati misallarla, dinləyicini qane edəcək bir formada şərh edilsin. Bunların hər birini biz Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin müsahibələrində daim olaraq müşahidə edirik. Prezidentimizin bu əvəz olunmaz bacarığı 44 günlük müharibə dövründə ingilisdilli mətbuata verdiyi müsahibələrdə də öz əksini tapmışdır.

XII əsrin görkəmli şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin yaradıcılığına nəzər saldıığımız zaman onun qoyub həll etdiyi ictimai problemlər diqqəti cəlb edir. Belə ki, şairə görə, cəmiyyətin başında ağıllı, maarifpərvər rəhbər durmalı, bununla da insanların cəmiyyətdəki ahəngdar münasibətlərini təmin etməlidir. Dövlət başçısı ictimai mühitin başında duran bir şəxs olduğundan, həmin mühitin sağlamlığı bir çox cəhətdən onun şəxsi keyfiyyətlərindən asılıdır [6]. Şairin bütün əsərlərində qoyulan başlıca problem bundan ibarətdir ki, dövlət başçısı Tanrı qarşısında götürdüyü öhdəliklərə əməl etməli, tabeliyində olan insanların xoşbəxtliyi və rahatlığı uğrunda çalışmaqdan bir an belə geri durmamalıdır. Yalnız bu halda cəmiyyətdə fərdlərin ahəngdar inkişafı təmin edilə bilər, Tanrının insanı yaradarkən qarşıya qoyduğu məqsədlər həyata keçirilə bilər. Məhs bu xüsusiyyətləri biz bu gün özündə toplayaraq ölkəmizə rəhbərlik etdiyinin şahidiyik.

İnsanı ucaldan, onun adını əbədləşdirən onun sağlam və ayıq təfəkkürlə hadisə və predmetlərə, insana, cəmiyyət həyatına mənə və mahiyyətinə rəşional, məntiqi yanaşma tərzidir ki bunların hər birini Cənab Prezidentimizin nitqində daim olaraq şahidi oluruq. Ali Baş Komandan, cənab İlham Əliyevin hər bir kəlməsi dərin mənə kəsb edir və fikirləri onun şöhrətini daha da möhkəmləndirərək əhəmiyyətini təsdiqləyir. Cənab Prezidentin hər bir çıxışında ədəbi-mədəni dəyərlər öz kamil sintezini tapır. Buna səbəb Ali Baş Komandanın zəngin dünya görüşünə, müdrüklüyünə, ali təhsilinə, ziyalılığına, xarici dillərdə səlhist danışmaq qabiliyyətinə malik olmasıdır.

İkinci Qarabağ müharibəsi Azərbaycan xalqı üçün 2908 şəhid, mindən çox yaralanmış əsgər, 6 nəfərin itkisi ilə bağlı olsa da böyük bir zəfər ilə Azərbaycan tarixinə düşmüş parlaq bir məqamdır. İllərlə gözlədiyimiz bu möhtəşəm anı, sözsüz ki, hər bir şəhidimizin, yaralı əsgərlərimizin təkülən qanına borclu yuq. Danılmaz bir faktır ki, hər bir müharibə itki ilə bağlıdır. Amma müharibənin qələbə ilə bitməsi hər xalqa nəşib olmayan bir andır. Bu qürurverici anı bizlərə, Azərbaycan xalqına, yaşadan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan, cənab İlham Əliyev oldu. Cənab İlham Əliyevin siyasəti sayyasında Azərbaycan Dövlət bayrağı 1990-cı illərin əvvəllərində baş verən Birinci Qarabağ Müharibəsi zamanı Ermənistan tərəfindən işhal edilmiş ərazilərdə dalğalandı.

Müzəffər Ali Baş Komandan, İlham Əliyev, özünə məxsus olan yüksək səviyyəli siyasəti və diplomatik mübarizəsini bütün dünyaya nümayiş etdirdi. Bunu biz Prezidentimizin hər bir addımında, irəli sürdüyü fikirlərində və istifadə etdiyi müdrük kəlmələrində asanlıqla müşahidə edə bilərik. Belə ki, İlham Əliyevin ingilisdilli mətbuata 30dan çox verdiyi müsahibələrə nəzər saldıığımız zaman aydın görürük ki Cənab Prezidentimiz ingilis dilini səlhist bilməsinin sayəsində bütün dünyaya tərcüməçisiz öz mövgeyini rahatlıqla çatdırma bilərək siyasətini irəli sürməyi bacarmışdır. Misal olaraq 09.11.2020-ci ildə Prezidentimizin “BBC News” – a verdiyi müsahibəyə nəzər sala bilərik. Burada Cənab Prezident “sözümün ağasıyam” ifadəsini “I’m a person of my word”, “bunun heç bir mənəsi yoxdur” cümləsini “No sense in that!”, “heç bir cinayət yoxdur” ifadəsini tam dəqiqlik ilə “No wrongdoing” olaraq nitqində istifadə etmişdir. Digər nümunəni Cənab Prezidentimizin İtaliyanın “La Repubblica” qəzetinə 04 noyabr 2020ci il tarixində verdiyi müsahibədə müşahidə edə bilərik. Belə ki, jurnalistin sualına İlham Əliyev cavab olaraq belə bir cavab vermişdir: “As you know, during all this time Azerbaijan was strictly committed to negotiation process. But unfortunately, it did not result in any tangible outcome.” Bu cümlə “Bildiyiniz kimi, bütün bu müddət ərzində Azərbaycan danışıqlar prosesinə ciddi şəkildə sadiq olub.

Lakin əfsuslar olsun ki, bu, hər hansı əhəmiyyətli nəticə vermədi.” [7] kimi tərcümə olunur. Burada maraqlı doğuran “tangible outcome”, yəni “hər hansı əhəmiyyətli nəticə” ifadəsinin işlənməsidir ki, ictimaiyyətə tam açıq şəkildə və dəqiqlik ilə reallığı əks etdirməyə səbəb olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, yığcam nitq danışıqdan dərin bilik, həssas düşüncə, zəngin lüğət ehtiyatı tələb edir. Yığcamlıq məzmunu dolğun əhatə edən adekvat formadır. Burada fikir geniş, sözlər az, məna dərin olmalıdır. Bir daha, Cənab Prezidentimizin İtaliyanın “La Repubblica” qəzetinə verdiyi müsahibəyə nəzər saldıığımız zaman, Cənab Ali Baş Komandanımızın fikrini qısa və lokanik olaraq “No proofs no evidence.”, yəni “Nə sübut var, nə də ki bir dəlil” cümləsi istifadə etməsi diqqəti cəlb edir. Burada önəm kəsb edən məqam odur ki, Cənab Prezident hər fi tərcümə deyil, sırf tam dil daşıyıcılarına xas olan ifadədən istifadə edərək bir daha dünyaya həqiqətləri olduğu kimi, yəni düzgün fikri çatdırmağa bacarmasıdır.

Düzlüklük kommunikativ keyfiyyətdir. Nitqin düzlüklüyü onun qarşılıqlı anlaşılmasını, birliyini təmin edir. Düzlüklük nitqin struktur təşkilini müəyyən edir. Onun komponentlərinə təkrarlanma, yerləşdirilmə, birləşdirilmə və dəyişdirilmə daxildir. Düzlüklük cəhətdən nitq iki formadadır: düzlüklük nitq və qeyri-düzlüklük nitq. Düzlüklük nitq gerçəklik haqqında məlumatın daha düzlüklük formasıdır. Nitq mədəniyyəti qrammatik cəhətdən cümlələrin düzlüklük qurulması, sözlərin düzlüklük işlədilməsi, düzlüklük tələffüz edilməsi, fikrin aydın, dəqiq və məntiqi ardıcılıqla ədəbi tələffüz normalarına uyğun ifadə etməyi bacarmaq deməkdir ki, bunların hər biri Cənab İlham Əliyevin səlislə olaraq ingilis dilində verdiyi müsahibələrdə öz təstiqini tapır. İlham Əliyevin Almaniyanın ARD televiziya kanalına müsahibə verdiyi zaman bir daha formaca və məzmunca düzlüklük qurulmuş nitqində “But 3 times Armenia brutally violated the ceasefire.”[9], yəni “Lakin Ermənistan üç dəfə atəşkəsi kobud şəkildə pozmuşdur.” fikri ilə tanış oluruq. Burada, “But 3 times Armenia violated the ceasefire.”, “Lakin Ermənistan üç dəfə atəşkəsi pozmuşdur.” cümləsi istifadə olunsaydı, sözsüz ki fikir aydın olardı, lakin “brutally violated”, yəni “kobud şəkildə” ifadəsinin işlənilməsi İlham Əliyevin zəngin nitqi sayəsində Ermənistanın bu atəşkəsin pozulmasının tam dəqiq təsvirini vermişdir. Bu kimi detallara nəzər saldıığımız zaman anlama bilirik ki, fikri tam şəkildə çatdırmaq üçün məhs dilin incəliklərini bilmək çox önəmlidir.

Nəticə

Məlum olduğu kimi, dəqiq söz işlətmə dilin leksik sistemində olan sözlərin semantikasını, sinonimliyini, çoxmənalılığını, terminləri, müxtəlif funksional üslubları və qrammatik formaları yaxşı bilməyi tələb edir. Dilin sinonimlik imkanlarından istifadə edərək lazım olan sözün seçilib işlədilməsi nitq üçün çox vacibdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin nitqinin məhs bu cür olduğunu daim olaraq onun verdiyi müsahibələrində müşahidə edirik. Cənab İlham Əliyevin sayı hesabı olmayan üstünlüklərindən biri də odur ki, Cənab Prezident ingilis dilində öz ana dilində danışdığı kimi səlislə, dildə olan müxtəlif incəliklərə toxunaraq, zəngin və ən əsası düzlüklük işlədilən söz bazasını istifadə edərək danışır. Burada biz bir daha Ali Baş Komandanının nitqinin dəqiqliyini vurğulayaraq, dəqiqlik nitqin ilk və əsas şərtidir anlamına gəlmiş oluruq. Dəqiqlik, bir tərəfdən, nitqin gerçəklik və təfəkkürlə əlaqəsinin, digər tərəfdən, fikrin dil vasitələri ilə düzlüklük verilməsinin göstəricisidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (ali məktəblər üçün dərslik). Bakı: “Gənclik” nəşriyyatı, 2015.
2. Seyidzadə D. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar. Bakı: 2004
3. Cabbarov X. Bədii Ədəbiyyatda obrazlıq. Bakı: 1986.
4. Müstəqillik dövründə ingilisdilli mətbuatda Azərbaycan obrazı (1993-2003). Məqalələr toplusu. Bakı: “Sim-Sim”, 2023.
5. <https://www.youtube.com/watch?v=2PGglaryXjI> 09.11.2020; İlham Əliyev “BBC News”ə müsahibə verib (03.11.2023)
6. <https://president.az/az/news/category/interviews>
7. <https://apa.az/az/official-news/azerbaycan-prezidenti-ilham-eliyev-euronews-televiziyasina-musahibe-verib-tam-metn-video-779587>
8. https://az.wikibooks.org/wiki/Az%C9%99rbaycan_%C9%99d%C9%99biyyat%C4%B1/Nizami_G%C9%99nc%C9%99vi_yarad%C4%B1c%C4%B1%C4%B1%C4%9F%C4%B1
9. <https://president.az/az/articles/view/45399>

ZƏFƏRİMİZİN ŞUŞA ZİRVƏSİ

Məmmədov Fəxrəddin Emin oğlu

baş müəllim

ADPU-nun Şamaxı filialı

fexreddin480@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0002-1046-0310>

“Şuşa təkcə şuşalılar üçün yox, bütün azərbaycanlılar üçün, vətəni, millətini sevən hər bir vətəndaşımız üçün əziz bir şəhərdir, əziz bir torpaqdır, əziz bir qaladır, əziz bir abidədir!”

Ümummilli lider Heydər Əliyev

“İşğal edilmiş torpaqların hər bir qarışı, hər bir şəhər bizim üçün doğmadır, əzizdir. Mənim üçün hər bir kəndin dəyəri, qiyməti o biri kəndlə müqayisədə, o biri şəhərlə müqayisədə eynidir, bərabərdir. Ancaq siz də yaxşı bilirsiniz ki, ŞUŞANIN Azərbaycan xalqının qəlbində xüsusi yeri istedadlı, dahi şəxsiyyətlər bəxş edibdir. Əlbəttə ki, Şuşasız bizim işimiz yarımçıq olar.”

İlham Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti,

Müzəffər Ali Baş Komandan

Xülasə

27 sentyabr 2020–ci il tarixində başlamış, 44 gün davam etmiş və Azərbaycan tarixinə Vətən müharibəsi adı ilə daxil olmuş qanlı savaş xalqımızın qələbəsi ilə başa çatdı. Müzəffər Azərbaycan Ordusu Ali Baş Komandan İlham Əliyevin hərbi strateji, siyasi liderliyi sayəsində Azərbaycan torpaqlarını işğaldan azad edərək erməni vandallarının və onların himayədarlarının belini qırdı. Dünyada müzəffər xalq, qalib dövlət olmaqla 2020-ci ilin 8 noyabrı Azərbaycan tarixinə qızıl hərfərlə ZƏFƏR günü kimi yazıldı. Həmin tarix həm də Zəfərimizin Şuşa zirvəsi oldu.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin və onun layiqli varisi, davamçisi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin Şuşa şəhərinə verdikləri dəyərlər, haqqında söylədikləri kəlamlar bir daha təsdiq edir ki, Azərbaycan xalqı öz tarixinə sahib çıxır, onu gələcək nəsillərə milli mənəvi dəyərlərə sahib çıxmaq, dünya mədəni irsinə hörmətlə yanaşmaq hissini aşılayır.

Açar sözlər: Ulu Öndər, Müzəffər Ali Baş Komandan, Qarabağ, Şuşa zirvəsi, mədəniyyət paytaxtı, zəfər.

Summary

The bloody war that started on September 27, 2020, lasted for 44 days and entered the history of Azerbaijan under the name of the Patriotic War, ended with the victory of our people. Thanks to the military strategic and political leadership of the Commander-in-Chief Ilham Aliyev, the victorious Azerbaijani Army freed the Azerbaijani lands from occupation and broke the back of the Armenian vandals and their patrons. Being a victorious nation and a victorious state in the world, November 8, 2020 was written in golden letters as the day of VICTORY in the history of Azerbaijan. That date was also the peak of our Victory in Shusha.

The words of the Great Leader Heydar Aliyev and his worthy successor, the President of the Republic of Azerbaijan, the Supreme Commander-in-Chief Ilham Aliyev, about the values they gave to the city of Shusha, once again confirm that the people of Azerbaijan take ownership of their history, pass it on to future generations as national moral values, instills a sense of respect for the world's cultural heritage.

Key words: Great Leader, Victorious Commander-in-Chief, Karabakh, Shusha Peak, cultural capital, victory.

Giriş

Şuşa şəhəri Azərbaycanın qədim tarixə malik olan şəhər mədəniyyətinin nadir və təkrarsız incilərindən biridir. Əsaslı 1752-ci ildə Qarabağ xanı Pənahəli xan tərəfindən qoyulan, Azərbaycan təbiətinin nadir

gözəlliklərini, xalqımızın maddi və mənəvi irsini, qədim adət və ənənələrini özündə əks etdirən, qoruyub saxlayan Şuşa şəhəri Qarabağ xanlığının hərbi-strateji əhəmiyyətli, iqtisadi, siyasi və mədəni mərkəzi kimi yaranmış və inkişaf etmiş tarixi Azərbaycan şəhəridir. Şəhər bir müddət Pənahəli xanın şərəfinə “Pənahabad”, sonradan isə “Şuşa qalası” və “Şuşa” adlandırılmışdır. XVIII əsrin ikinci yarısından başlayaraq şəhərin əhalisi sürətlə çoxalmış və mühüm, strateji əhəmiyyətli şəhərlərdən birinə çevrilmişdir. Ümummilli lider Heydər Əliyev Şuşaya zəngin tarixi abidə, Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq rəmzi kimi baxırdı. Onun “Şuşasız Qarabağ, Qarabağsız isə, ümumiyyətlə Azərbaycan yoxdur” müdrik kəlamı 44 günlük Vətən müharibəsində zəfərimizin ən yüksək zirvəsi olan Şuşa şəhərinə verilmiş ən yüksək qiymətdir.

Şuşanın Azərbaycan xalqı üçün tarixi, mədəni və mənəvi əhəmiyyəti xalqımıza məlumdur. Mədəniyyətimizə böyük sənətkarlar, diplomatiyamıza uzaqgörən siyasətçilər, hərhimizə böyük qəhrəmanlar bəxş edən Şuşanın 1992-ci il mayın 9-da erməni vandalları tərəfindən işğalı və süqutu xalqımızı sarsıtmış, onda böyük kədər hissi doğurmuşdu. 28 ildən artıq bir zamanda xalqımız Azərbaycanın alınmaz qalası hesab edilən Şuşanın işğal edilməsi ilə barışmamış, işğal altındakı bütün torpaqlarımızın, o cümlədən doğma Şuşanın azad ediləcəyinə hər zaman inanmışdır.

Müzəffər Ordumuzun Şuşaya üç rəngli bayrağımızı sancması və bu qələbə xəbərini müzəffər Ali Baş Komandan, cənab İlham Əliyev tərəfindən xalqımıza çatdırılması 28 ildən sonra milli qürurumuzun, mənliyimizin, mədəniyyətimizin, incəsənətimizin və tariximizin azad edilməsi demək idi. Şuşanın işğaldan azad olunması bütöv Azərbaycanın döyünən ürəyinin xilas edilməsi deməkdir.

Möhtərəm Prezident, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyev 8 noyabr 2020 – ci ildə xalqa müraciətində Azərbaycanın tarixi şəhəri, bütün Qafqazın mədəniyyət mərkəzi hesab edilən, öz hərbi-strateji önəmi ilə yanaşı, həm də mənəvi əhəmiyyəti olan Şuşanın şanlı ordumuz tərəfindən azad edildiyini bildirdi. Şuşanın azadlığı ordumuzun gücünün, xalqımızın birliyinin, Ali Baş Komandanımızın sərkərdəlik qabiliyyətinin təzahürüdür. Prezident İlham Əliyev Şəhidlər Xiyabanından Şuşa şəhərinin işğaldan azad olunmasını Azərbaycan xalqına, bütün dünya azərbaycanlılarına elan etdi; “ Mən eyni zamanda, ulu öndər Heydər Əliyevin məzarını ziyarət etdim, onun ruhu qarşısında baş əydim. Ürəyimdə dedim ki, xoşbəxt adamam ki, ata vəsiyyətini yerinə yetirdim. Şuşanı azad etdik! Bu böyük qələbədir! Şəhidlərimizin, Ulu Öndərin ruhu şaddır bu gün! Gözün aydın Azərbaycan! Gözünüz aydın dünya azərbaycanlıları!...Bu gün Azərbaycan bir yumruq kimi birləşib! Həmişə belə olaq! Bu birlik əbədi olacaq! Əziz Şuşa, sən azadsan! Əziz Şuşa, biz qayıdacağıq! Əziz Şuşa, biz səni dirçəldəcəyik!”.

Şuşa şəhəri tarixən Azərbaycanın tarixi-mədəni, ictimai-siyasi həyatının mühüm mərkəzlərindən biri olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, 1977-ci ildə xalqımızın Ümummilli lideri Heydər Əliyevin Sərəncamı ilə "Şuşa şəhərinin tarixi hissəsini tarix - memarlıq qoruğu elan etmək haqqında" qərar qəbul edilmişdir. Həmin qərar nəticəsində Şuşada abidələrin qorunması, görkəmli mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin xatirələrinin əbədləşdirilməsi istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atılmışdır.

Tariximiz müsbət notlar üzərində təkrarlanır. Tarixi faktıdır ki, Molla Pənah Vaqifin məqbərəsinin Şuşada ucaldılması qərarını Ulu Öndər Heydər Əliyev vermişdir. Onun təşəbbüsü ilə 1982 – ci il yanvarın 14–də məqbərənin açılışı olmuşdur. Bununla da Ulu Öndərin iradəsi və qətiyyəti nəticəsində Şuşanın erməni şəhəri kimi qələmə verilməsinin qarşısı alınmışdır. 2021–ci ildə isə Molla Pənah Vaqifin məqbərəsi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən açılmışdır.

Tarixi-mədəni əhəmiyyəti və Azərbaycan xalqı üçün müstəsna mənəvi dəyərə malik olması Şuşaya xüsusi qayğı və həssaslıqla yanaşılmasını zəruri edir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev cənablarının 7 may 2021-ci il tarixli Sərəncamına əsasən, Şuşa şəhərinin tarixi görkəminin bərpası, əvvəlki şöhrətinin özünə qaytarılması və ənənəvi, mədəni, dolğun həyatına qovuşması, eləcə də Azərbaycanın çoxəsrlik zəngin mədəniyyətinin, memarlıq və şəhərsalma sənətinin parlaq incisi kimi beynəlxalq aləmdə təbliği məqsədilə Şuşa şəhəri Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilmişdir.

Respublika Prezidentinin 5 yanvar 2022–ci il tarixli sərəncamı ilə Şuşanın Azərbaycan xalqı üçün tarixi əhəmiyyəti, yüksək mədəni-mənəvi dəyərləri nəzərə alınaraq 2022–ci il Azərbaycan Respublikasında “ Şuşa ili “ elan edilmişdir.

2022–ci il mayın 31–də Türkiyə Respublikasının Bursa şəhərində Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatına (TÜRKSOY) üzv ölkələrin Mədəniyyət Nazirlərinin Daimi Şurasının növbədənənar iclasında Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı Şuşa şəhəri 2023–cü il üçün “Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı” elan edilmişdir.

2023–cü il sentyabrın 25–də Qətər dövlətinin paytaxtı Doha şəhərində keçirilən İslam Dünyası

Mədəniyyət Nazirlərinin 12–ci konfransında Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı Şuşa şəhəri 2024–cü il üçün “İslam Dünyasının mədəniyyət paytaxtı” elan edilmişdir.

Nəticə

Ümummillə lider Heydər Əliyevin “Şuşasız Qarabağ, Qarabağsız isə, ümumiyyətlə Azərbaycan yoxdur” dahiyənə kəlamı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyev cənablarının böyük qürur hissi ilə söylədiyi “Şuşanın əsl sahibləri qayıdıb, biz qayıtmışıq, Şuşa bizimdir! Qarabağ Azərbaycandır!” və “Biz buraya qalib kimi gəlmişik, bayrağı da qaldırmışıq, azad edilmiş bütün torpaqlarda Azərbaycan bayrağı dalğalanır. Döyüşə - döyüşə gəlmişik. Heç kim bu torpaqları bizə elə - belə verməyib. Biz öz gücümüzlə torpaqlarımızı azad etmişik” kəlamları Zəfərimizin Şuşa Zirvəsinə verilən ən böyük ıdeyərdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. XX əsr Azərbaycan tarixi. II cild. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, 2009, s. 481-482
2. Azərbaycan tarixi.(Ən qədim zamanlar-dan XX əsrədək).Ali məktəblər üçün dərslik I cild. Bakı şəhəri, 2005, s. 581-582.
- 3 Şuşa şəhərinin Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı. Bakı şəhəri, 7 may 2021-ci il.
4. Azərbaycan Respublikasında 2022-ci ili “Şuşa ili” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı. Bakı şəhəri, 5 yanvar 2022-ci il.

TARİXİ QƏLƏBƏMİZİN ZƏFƏR SEVİNCİ

Eyyubov Əlişah Əzizxan oğlu

baş müəllim

ADPU-nun Şamaxı filialı

eyyubovalishah@gmail.com

Orcid kod: 0000-0001-7467-5965

Xülasə: 2020-ci ilin sentyabrında Ermənistanın silahlı qüvvələrinin Azərbaycana qarşı geniş miqyaslı tərxiatına cavab olaraq Azərbaycan Respublikasının Müzəffər ali Baş Komandanı İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə əks hücumla cavab verildi.Müharibənin birinci günü Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyev xalqa müraciət edərək bildirdi ki, Ermənistan silahlı qüvvələri yaşayış məntəqələrimizi, hərbi mövqelərimizi və digər sahələrimizi atəşə tutublar. İtkilərimiz və dağıntılarımız var. Buna cavab olaraq dövlətimizin başçısı müraciətində Azərbaycan Ordusunun düşmən hərbi mövqələrinə atəşlər, zərbələr, etdirdiyini və Ermənistan silahlı qüvvələrinin xeyli sayda hərbi texnikasının və canlı qüvvələrinin məhv edildiyini bildirdi. Ermənistan işğalçı dövlətdir, onun işğalına son qoyulmalıdır.Biz haqq yolundayıq.Bizim işimiz haqq işidir. Biz zəfər çalacağıq və çaldıqda. Qarabağ bizimdir, Qarabağ Azərbaycandır! Dövlətimizin başçısının xalqa bu müraciəti hər bir azərbaycanlını Şanlı zəfərə əsas şüara çevrildi.

Açar sözlər: Zəfər, Qarabağ, Xarıbülbül, bayraq, Azərbaycan ordusu, müharibə.

JOY OF VICTORY OF OUR HISTORIC VICTORY

Eyyubov A.A.

Summary: In response to the large-scale provocation of the armed forces of Armenia against Azerbaijan in September 2020, a counter-attack was responded by the leadership of the victorious Supreme Commander Ilham Aliyev. On the first day of the war, the President of Azerbaijan, Mr. Ilham Aliyev, addressed the people and stated that the armed forces of Armenia destroyed our residential areas, they fired at our military positions and other areas. We have losses and destruction. In response to this, the head of state stated in his address that the Azerbaijani Army fired and struck the enemy military positions and a large number of military equipment and personnel of the Armenian armed forces were destroyed. Armenia is an occupying state, its occupation it must be stopped. We are on the path of truth. Our work is the work of truth. We will win and when we win. Karabakh is ours, Karabakh is Azerbaijan! This address of the head of our state to the people became the main slogan of every Azerbaijani to glorious victory.

Key words: Victory, Karabakh, Kharibbulbul, flag, Azerbaijani army, war.

2020-ci il sentyabrın 27-də Ermənistan silahlı qüvvələrinin cəbhəboyu genişmiqyaslı təxribat törətməsinə cavab olaraq Azərbaycan Ordusu sonradan “Dəmir yumruq” adlandırılan əks-hücum əməliyyatına başladı. 44 gün davam edən Vətən müharibəsi təxminən otuzillik işğala son qoyulması və ərazi bütövlüyümüzün bərpası ilə nəticələndi. Azərbaycan Respublikasının Müzəffər Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə qazanılmış möhtəşəm Zəfər tariximizə qızıl hərflərlə yazıldı. Müharibənin birinci günü Azərbaycan Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyev televiziya ilə xalqa müraciət edərək Ermənistan silahlı qüvvələrinin bir neçə istiqamətdən yaşayış məntəqələrimizi, hərbi mövqelərimizi atəşə tutduğunu, nəticədə mülki əhali və hərbcilərimiz arasında itkilərin, yaralananların olduğunu bəyan etdi. Dövlətimizin başçısı müraciətində Azərbaycan Ordusunun düşmənin hərbi mövqələrinə atəşlər, zərbələr endirdiyini və Ermənistan silahlı qüvvələrinin xeyli sayda hərbi texnikasının və canlı qüvvəsinin məhv edildiyini bildirdi. [1]

“Ermənistan işğalçı dövlətdir, bu işğala son qoyulmalıdır və son qoyulacaqdır. Biz haqq yolundayıq. Bizim işimiz haqq işidir. Biz zəfər çalacağıq! Qarabağ bizimdir, Qarabağ Azərbaycandır!”, dövlətimizin başçısının xalqa müraciətində dediyi bu sözlər hər bir azərbaycanlıyı Şanlı Zəfərə kökləyən əsas şüara çevrildi.

Uğurlu əks-həmlə əməliyyatının ilk saatlarından düşmənin xüsusilə möhkəmləndirilmiş ön müdafiə xəttini yaran Azərbaycan Ordusu günortadan sonra Qaraxanbəyli, Nüzgar, Yuxarı Əbdürrəhmanlı, Böyük Mərcanlı, Kənd Horadiz və Qərvənd kəndlərini, Ağdərə rayonunda və Murovdağ silsiləsində mühüm strateji yüksəklikləri azad etdi. Ordumuz oktyabrın 4-də Cəbrayıl şəhərini, 9-da isə Hadrut qəsəbəsini düşməndən təmizlədi. Ermənistan silahlı qüvvələrinin “məğlubedilməzlik” mifini əməliyyatların ilk günlərində darmadağın edən rəşadətli ordumuz oktyabrın 17-də Füzuli şəhərində Azərbaycan bayrağını ucaltdı.

Oktyabrın 18-də - Müstəqillik Günündə Azərbaycanın üçrəngli bayrağı qədim Xudafərin körpüsünün üzərində dalğalanmağa başladı. Ordumuz oktyabrın 25-26-da Zəngilan, Cəbrayıl və Qubadlı rayonlarının 17 kəndini və Qubadlı şəhərini azad etdi. Bu əməliyyatın ən böyük əhəmiyyətindən biri də Dağlıq Qarabağdakı separatçı ünsürlərlə Ermənistanı birləşdirən əsas magistral yolun nəzarətə götürülməsi idi. [2]

Oktyabrın 28-dən noyabrın 7-dək olan müddətdə 53 kəndi və bir neçə strateji yüksəkliyi azad edən Azərbaycan Ordusunun növbəti hədəfi qədim Şuşa şəhəri idi və qəhrəman ordumuz Azərbaycanın və dünya hərbi tarixinin şanlı səhifələrindən birini təşkil edən çətin Şuşa əməliyyatını uğurla başa çatdıraraq bu şəhəri də işğaldan azad etdi. Şuşanın azad edilməsi Ermənistan ordusunun müqavimət gücünü tamamilə sarsıtdı. Nəticədə bu əməliyyatdan bir gün sonra noyabrın 9-da Azərbaycan Ordusu daha 71 kəndi, bir qəsəbəni və 8 strateji yüksəkliyi düşməndən təmizlədi. [3]

Azərbaycan Ordusunun sentyabrın 27-də Qarabağda başladığı uğurlu əks-hücum əməliyyatı nəticəsində noyabrın 9-dək ümumilikdə 5 şəhər, 4 qəsəbə və 286 kənd işğaldan azad edildi. Bu, dünyanın müasir hərbi tarixində misli görünməmiş uğurlu hərbi əməliyyat idi. Ermənistan ordusu demək olar ki, məhv edildi, düşmənin 3,8 milyard dollarlıq silah-sursatı sıradan çıxarıldı.

Müharibədəki ağır məğlubiyət Paşinyan hakimiyyətini kapitulyasiya aktını imzalamağa məcbur etdi. Noyabrın 9-dan 10-na keçən gecə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev, Rusiya Prezidenti Vladimir Putin və Ermənistanın baş naziri Nikol Paşinyan tərəfindən Üçtərəfli Bəyanatın imzalanması ilə hərbi əməliyyatlar dayandırıldı. Həmin Bəyanata uyğun olaraq, Ermənistan noyabrın 20-də Ağdam, 25-də Kəlbəcər, dekabrın 1-də isə Laçın rayonlarını Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinə təhvil verdi. Bununla da Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü bərpa edildi.

Prezident İlham Əliyev 2020-ci il 3 dekabr tarixində imzaladığı Sərəncama əsasən ölkəmizdə Zəfər Günü bayram günləri sırasına daxil edilmişdir. Bu misilsiz qələbə - Zəfər Günü hər il noyabrın 8-də təntənəli şəkildə qeyd edilir.

Ölkə başçısı 2020-ci il dekabr ayının 3-də Azərbaycan xalqının Vətən müharibəsində göstərdiyi misilsiz qəhrəmanlığın və qazandığı möhtəşəm tarixi zəfərin nümayiş etdirilməsi, şəhidlərimizin əziz xatirəsinin əbədiləşdirilməsi məqsədilə Bakı şəhərində “Vətən müharibəsi memorial kompleksi” və “Zəfər muzeyi”nin yaradılması haqqında sərəncam imzalamışdır. Həmçinin, “Vətən Müharibəsi Qəhrəmanı” fəxri adı, “Zəfər” və “Qarabağ” ordenləri, “Cəsur döyüşçü”, “Döyüşdə fərqlənməyə görə”, “Suqovuşanın azad olunmasına görə”, “Xocavəndin azad olunmasına görə”, “Füzulinin azad olunmasına

görə”, “Zəngilanın azad olunmasına görə”, “Qubadlının azad olunmasına görə”, “Şuşanın azad olunmasına görə”, “Kəlbəcərin azad olunmasına görə”, “Ağdamın azad olunmasına görə”, “Laçının azad olunmasına görə” və digər medallar təsis edilmişdir. Dekabrın 10-da keçirilən möhtəşəm Zəfər paradı isə Azərbaycanın hərbi gücünü və tarixi Qələbəmizi bütün dünyaya bir daha nümayiş etdirdi. Zəfər paradı müzəffər Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə rəşadətli Ordumuzun 44 gün davam edən “Dəmir yumruq” hərbi əməliyyatında qazandığı tarixi Qələbənin təcəssümü oldu. Paradda nümayiş etdirilən texnikalar dövlətimizin başçısı İlham Əliyev tərəfindən hərbi sahəyə göstərilən diqqət və qayğıyı nümayiş etdirdi. Hərbi paradda 3000 nəfərdən artıq şəxsi heyət, 150-dək hərbi texnika, o cümlədən silahlanmaya yeni qəbul edilmiş müasir hərbi texnika, raket və artilleriya qurğuları, hava hücumundan müdafiə sistemləri, eləcə də hərbi gəmi və katerlər nümayiş etdirilmişdir. Paradda, həmçinin Vətən müharibəsi zamanı Azərbaycan Ordusunun darmadağın etdiyi, düşməndən ələ keçirdiyi hərbi qənimətlərin bir qismi də nümayiş olunmuşdur. [2]

Aprelin 12-də Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin xüsusi təşəbbüsü ilə Bakıda salınan Hərbi 12 Qənimətlər Parkının açılışı olmuşdur. Hərbi Qənimətlər Parkı qazanılan tarixi Zəfərin nümayişi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Buraya gələn hər bir ziyarətçiyə Vətən müharibəsinin gedişatı barədə təqdim edilən eksponatlar Azərbaycana Zəfər qazandıran döyüşləri bir daha göz önündə canlandırmağa geniş imkan yaradır. Bakı Metropoliteninin 29 may 2021-ci ildə istifadəyə verilən stansiyasına ölkə başçısı İlham Əliyevin xüsusi təşəbbüsü ilə Zəfər Günü münasibətilə “8 Noyabr” adı verilmişdir. Bu stansiya dövlətimizin keçdiyi keşməkeşli yolun xoşbəxt sonluğuna, “Dəmir yumruğun” gətirdiyi Qələbə müjdəsinə şahidlik edəcəkdir.

Əldə olunan şanlı qələbədən sonra növbəti mərhələ Qarabağın dirçəldilməsi və bölgədə tikinti-quruculuq işlərinin aparılmasıdır. Dövlət tərəfindən “Böyük Qayıdış” planına uyğun olaraq məcburi köçkünlərin doğma yurd-yuvalarına ən qısa zamanda qayıtması üçün bütün imkanlar səfərbər edilib.

Həmin ərazilərdə yeni yaşayış məntəqələrinin salınması, infrastrukturun bərpası, yolların çəkilişi, məktəb, xəstəxana tikintisi sürətlə davam edir.

Bütün bu işlərin həyata keçirilməsi üçün də ilk öncə bu ərazilərdə mina və partlamamış döyüş sursatlarının aşkar olunaraq zərərsizləşdirilməsi işlərinə başlanılıb. Minatəmizlənmə əməliyyatlarına əsasən infrastrukturun bərpasınaxidmət edən ərazilərdən başlanılıb. Yaşayış məntəqələrinin salınacağı ərazilər, əkin sahələri, yollar və s. minalardan təmizlənilib

İşğaldan azad olunan ərazilərdə tikinti-quruculuq işlərinin aparılması üçün yolların yenidən çəkilməsi, körpü və tunellərin tikintisi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu məqsədlə azad edilən ərazilərdə Prezident İlham Əliyevin tapşırığına əsasən müasir yol infrastrukturunun yenidən qurulması istiqamətində genişm-iqyaslı tikinti işləri həyata keçirilir. Prezidentin imzaladığı müvafiq sərəncamlarla bu ərazilərdə çoxlu sayda avtomobil yollarının inşasına böyük həcmdə maliyyə vəsaitləri ayrılıb. Qazanılan parlaq qələbənin simvolu sayılan “Zəfər” yolu isə ötən il sentyabr ayında istifadəyə verilib. “Zəfər” yolunun tikintisi cəmi bir ilə başa gəlib. Ali mühəndislik düşüncəsinin, yüksək texnoloji imkanların istifadə olunduğu bu layihə ilin bütün fəsilərində çətin relyef şəraitində, keçilməz dağ yolları yarılaraq həyata keçirilib. [1]

Başlanğıcını Hacıqabul-Mincivan-Zəngəzur dəhlizi magistral avtomobil yolundan götürən 101 kilometrlik Zəfər yolu Qarabağın tacı olan Şuşa şəhərinə qədər uzanır. Füzuli, Xocavənd, Xocalı və Şuşa rayonlarının ərazisindən keçməklə inşa edilən “Zəfər” yolu Füzuli və Şuşa şəhərləri də daxil olmaqla bu rayonların onlarla yaşayış məntəqəsini əhatə edir.

İşğaldan azad olunan kənd və şəhərlərin elektrik enerjisi ilə təchiz olunması istiqamətində də ciddi işlər görülür. Bölgənin Azərbaycanın ümumi enerji sisteminə qoşulması, dayanıqlı və fasiləsiz elektrik enerjisi ilə təchiz edilməsi üçün yeni elektrik stansiyaları və yarımstansiyalar tikilir. Bu stansiya və yarımstansiyalar işğaldan azad olunan ərazilərdə yerləşən hərbi obyektləri, yeni yaradılan sosial-iqtisadi infrastrukturunu fasiləsiz və keyfiyyətli elektrik enerjisi ilə təmin edəcək. [2]

Böyük Qayıdışın təmin edilməsi, 30 ilə yaxın müddətdə doğma yurd-yuvalarına qovuşmaq arzusu ilə yaşayan insanların tez bir zamanda işğaldan azad olunan ərazilərə köçürülməsi üçün hazırda burada genişmiqyaslı bərpa və infrastruktur quruculuğu işləri həyata keçirilir. Bu ərazilərdə yaşayış kompleksləri, xəstəxana, məktəb binaları və.s tikilir.

Vətən müharibəsində qazanılmış Zəfərdən dərhal sonra azad olunmuş ərazilərin bərpasına başlanılıb. Qələbədən sonra Prezident İlham Əliyevin və birinci xanım Mehriban Əliyevanın həmin

ərazilərə çoxsaylı səfərləri zamanı yeni infrastruktur obyektlərinin təməli qoyulur, yeni layihələrə start verilir. Böyük qələbənin rəmzi olan və Şuşaya çəkilən Zəfər yolu artıq başa çatmaq üzrədir. Şuşada, Cıdır düzündə 27 ildən sonra ilk Novruz tonqalının alovlandırılması, Heydər Əliyev Fondunun təşkilatçılığı ilə “Xarıbülbül” musiqi festivalının və Vəqif Poeziya Günlərinin təşkili, Prezident İlham Əliyevin Qarabağın hava qapısı adlandırdığı Füzuli Beynəlxalq Aeroportunun uçuş-eniş zolağının istifadəyə verilməsi, Zəngilanda “ağıllı kənd”in inşasına başlanması keçmiş məcburi köçkünlərin doğma yurdlarına qayıdacaqları günün uzaqda olmadığını göstərir. [1]

Nəticə

Biz zəfər çaldıq. Azərbaycan zəfər çalmış ölkədir. Müharibənin ağır məğlubiyyəti Paşinyan hakimiyyətini kapitulyasiya aktını imzalamağa məcbur etdi. Noyabrın 9dan 10-a keçən gecə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev, Rusiyanın Prezidenti Vladimir Putin və Ermənistanın Baş Naziri Nikol Paşinyan tərəfindən Üçtərəfli Bəyanatın imzalanması ilə hərbi əməliyyatlar dayandırıldı.

Prezident İlham Əliyev həmin gün xalqa müraciət edərək dedi: “Bu bəyanatın tarixi əhəmiyyəti var. Bəyanat videokonfrans şəklində imzalanmışdır və ilk mərhələdə 3 ölkənin başçısı bu videokonfrans vasitəsilə bəyanatı imzalamaq istədilər. Ancaq son anda Ermənistan baş naziri bundan imtina edib. Bu, müəyyən dərəcədə başadüşüləndir. Çünki faktiki olaraq bu bəyanat Ermənistanın hərbi kapitulyasiyası deməkdir. Ona görə bu bəyanatı videokonfrans formatında Rusiya Prezidenti və mən imzalamışam və bu bəyanat rus dilində tərtib ediləndir. Mənim burada imzam var, bu sənəd bu imzalamadan sonra Rusiya səfirinə təqdim edilib və Rusiya və Ermənistan dövlət, hökumət başçıları bu sənədi imzalayacaqlar. Bir daha demək istəyirəm ki, Ermənistan baş naziri Paşinyanın bu hərəkəti başadüşüləndir. Halbuki hesab edirəm ki, hər bir insan öz əməllərinə görə cavab verməlidir. Hər bir insan hətta onun üçün, ölkəsi üçün ən ağır, ən kritik 28 vəziyyətdə özünə hörmət saxlamalıdır. Onsuz da Paşinyan bunu imzalayacaq. Biz onu məcbur etdik. Ancaq onu hansısa bağlı bir yerdə, qapalı bir yerdə, kameralardan uzaq bir yerdə qorxaqcasına, namərdcəsinə imzalayacaq. Öz xoşu ilə bunu imzalamır. Bunun - dəmir yumruğun hesabına imzalayır! Bu bəyanat bizim şanlı qələbəmizdir. Şadam ki, bu gün bu müjdəni Azərbaycan xalqına verirəm. Hesab edirəm ki, bu bəyanatın imzalanmasının səbəblərindən biri də dünən qeyd etdiyimiz parlaq qələbəmizdir, tarixi qələbəmizdir, Şuşanın işğaldan azad edilməsidir, Şuşa Qarabağın tacıdır! Şuşanın azad edilməsi həm böyük siyasi, həm böyük strateji, eyni zamanda, çox böyük mənəvi mənə daşıyır. Biz Şuşaya qayıtdıq, biz Şuşanı qaytardıq, biz Şuşada yaşayacağıq və işğaldan azad edilmiş digər bütün torpaqlarda həyat qaynayacaq. İnsanlar o torpaqlara qayıdacaq, orada yaşayacaq, insanlarımızın 30 illik həsrətinə son qoyulur”.

Həmin bəyanata uyğun olaraq işğalçılar ölkəmizin digər işğal olunmuş ərazilərdən çıxmağa məcbur oldular. Bu misilsiz qələbə Zəfər Günü kimi tarixə keçdi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında Zəfər Günü'nün təsis edilməsi haqqında” 2020-ci il 3 dekabr tarixli Sərəncamına əsasən Vətən müharibəsində misilsiz qələbənin əbədiləşdirilməsi məqsədilə hər il 8 noyabr tarixinin Azərbaycanda “Zəfər Günü” kimi qeyd edilməsi qərara alınmışdır.

Zəfərdən dərhal sonra azad olunmuş ərazilərin bərpasına başlandı. Qələbədən sonra Prezident İlham Əliyev və birinci vitse prezident Mehriban Əliyevanın həmin ərazilərə çoxsaylı səfərləri zamanı zamanı yeni infrastruktur obyektlərinin təməli qoyulur, yeni layihələrə start verilir.

Prezident İlham Əliyev çıxışlarından birində deyir: “ Biz sübut etdik ki, biz böyük xalqıq. Biz sübut etdik ki, həmrəylik, biz həmrəylik göstəririk, birlik göstəririk və bu birlik onsuzda cəmiyyətimizdə var idi. Ancaq bu zəfərdən sonra bu, daha da yüksək səviyyəyə qalxdı. Bu birlik imkan verəcək ki, işğaldan azad edilmiş torpaqlara yenidən həyat qaytaraq, məcburi köçkünlərimizi o yerlərə maksimum qısa müddətdə qaytaraq. Qarabağ bölgəsi, gözəl tarixi diyarımız sanki yenidən doğulacaq, yenidən canlanacaq, dirçələcək. Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi və ən gözəl guşələrindən biri olan Qarabağ əsl cənnət məkanına çevriləcəkdir”.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Əlili İ., Şahinoğlu V. “Zəfər yolu”. Bakı: 2021.
2. 8 Noyabr - Zəfər Günü: metodik vəsait / tərt. ed. A.Məmmədova; ixtisas red. K.M.Tahirov; red. L.Əhmədova.- Bakı, 2021.- 55 s.
3. Xalq qəzeti, 12 noyabr 2020-ci il.

ŞUŞADA YUXARI GÖVHƏR AĞA VƏ SAATLI MƏSCİDLƏRİNİN TARİXİ VƏ ARXİTEKTURA QURULUŞU

Əliyev Araz Boran oğlu
baş müəllim
Əliyeva Hicran Nəsir qızı
baş müəllim
ADPU-nun Ağcabədi filialı
ani.eliyev.95@bk.ru
0009-0003-6718-1360

Xülasə: Şuşa şəhərinin çoxsaylı tarixi abidələri içərisində Yuxarı Gövhər Ağa və Saatlı məscidləri tarixi və arxitektura quruluşu baxımından daha çox diqqət çəkir. Burada həm şərq həmdə qərb memarlıq üslubu aydın şəkildə izlənir ki, buda Şuşa şəhərinin Azərbaycan və dünya tarixində o, cümlədən memarlığında nə qədər əhəmiyyətli yer tutduğunu göstərir.

Açar sözlər: Şuşa, məscid, inşa, minarə, memarlıq.

HISTORY AND ARCHITECTURAL CONSTRUCTION OF THE UPPER GOVHAR AGA AND SAATLI MOSQUES IN SHUSA

Aliyev A.B., Aliyeva H.N.

Summary: Among the numerous historical monuments of Shusha city, Yukhari Govhar Agha and Saatli mosques are more noteworthy in terms of their historical and architectural structure. Both eastern and western architectural styles are clearly visible here, which shows how important the city of Shusha is in the history of Azerbaijan and the world, including its architecture.

Key words: Shusha, mosque, construction, minaret, architecture.

ИСТОРИЯ И АРХИТЕКТУРНОЕ СТРОИТЕЛЬСТВО МЕЧЕТЕЙ ВЕРХНЕГО ГОВХАР АГА И СААТЛИ В ШУШЕ

Алиев А.Б., Алиева Х.Н.

Резюме: Среди многочисленных исторических памятников города Шуши по своей историко-архитектурной структуре наибольшее внимание заслуживают мечети Юхари Говхар-ага и Саатлы. Здесь отчетливо видны как восточные, так и западные архитектурные стили, что показывает, насколько важен город Шуша в истории Азербайджана и мира, в том числе и его архитектура.

Ключевые слова: Шуша, мечеть, строительство, минарет, архитектура.

Giriş

Mir Mehdi Xəzaninin yazdığına görə, hicri tarixi ilə 1182-ci ildə (miladi ilə 1768-1769-cu il) Qarabağ hakimi İbrahimxəlil xan tərəfindən bina edilən məscid hicri 1281-ci ildə (m.1866-1867) mükəmməl şəkildə təmir olunmuşdur.

Baharlığın "Qarabağnamə"sində deyilir ki, Şuşanın baş meydanında 1759-cu ildə Pənahəli xan tərəfindən qamışdan iki qapılı məscid tikilmiş, 1768-ci ildə onun yerində İbrahimxəlil xan tərəfindən daha möhtəşəm məscid ucaldılmışdır. Təxminən 100 ildən sonra elə bu yerdə onun qızı Gövhər Ağanın tapşırığı və vəsəiti ilə memar Kərbəlayi Səfixan Qarabaği tərəfindən daha bir məscid inşa edilmişdir.

Xeyriyyəçiliyi ilə tanınan xan qızı Gövhər Ağa məscidin bir hücrəsini mədrəsə etmiş, bura ibadətə gələn və ehtiyacı olan insanlara həftədə bir dəfə yardım etmiş, məsciddə Quran oxuyan və azan verən müəzzinlərə məvacib ayırmışdır.

Saatlı məscidi 1883-cü ildə memar Kərbəlayi Səfixan Qarabaği tərəfindən tikilmişdir. Məscid Şuşanın Saatlı məhəlləsində tikildiyi üçün belə adlanmışdır.

Tədqiqatçı Rizvan Qarabağinin yazdığına görə, bura Kərbəlayi Səfixan Qarabaği tərəfindən tikilən son minarəli məscid olmuşdur. Sonrakı illərdə bu gözəl sənətkarın tikdiyi məscidlərdə uca minarələr olmamış, onları damın üstündə güldəstə formalı kiçik şərəfələr əvəz etmişdir. Amma memarlıq üslubundakı belə kəskin dəyişikliyin nə ilə bağlı olması heç yerdə izah olunmur. Fasad yalnız divar və

assimetrik düzülüşə malik qapı və pəncərələrdən ibarətdir.

Şuşada Yuxarı Gövhər Ağa və Saatlı məscidlərinin tarixi və arxitektura quruluşu

“Kitabi-tarixi Qarabağ” əsərinin müəllifi Mir Mehdi Xəzaninin yazdığına görə, hicri tarixi ilə 1182-ci ildə (miladi ilə 1768-1769-cu il) Qarabağ hakimi İbrahimxəlil xan tərəfindən bina edilən məscid hicri 1281-ci ildə (miladın 1866-1867-ci illərdə) mükəmməl şəkildə təmir olunmuşdur. Daxili sahəsi 558 kv. metrdir. Təxminən 30 metr hündürlüyündə qoşa minarəsi var.(1)

Baharlığın “Qarabağnamə”sində deyilir ki, Şuşanın baş meydanında 1759-cu ildə Pənahəli xan tərəfindən qamışdan iki qapılı məscid tikilmiş, 1768-ci ildə onun yerində mərhum xanın oğlu İbrahimxəlil xan tərəfindən daha möhtəşəm məscid ucaldılmışdır. Təxminən 100 ildən sonra elə bu yerdə onun qızı Gövhər Ağanın tapşırığı və vəsaiyi ilə memar Kərbəlayi Səfixan Qarabaği tərəfindən daha bir məscid inşa edilmişdir. Buna qədər mövcud olmuş Cümə məscidi binasının görünüşü ilə o zaman Qafqaza səyahət edən rus rəssamı Vasili Vereşaqinin çəkdiyi şəkildən tanış ola bilərik. Rəssamın çəkdiyi şəkildəki məscid binası əzəmətlidir. Onun giriş hissəsi Səfəvi memarlığına xas olmaqla həddən artıq böyük baştağdan qurulmuşdur. Baştağın üzərində dam örtüyü Avropa memarlığına məxsus ampir şəkildə işlənmişdir. Bu məscid binasının yerində tikilən Yuxarı Gövhər Ağa məscidinin fasadı isə üç eyniölçülü tağla irəli çəkilərək binanın şimal, yəni ön hissəsi boyunca uzanan eyvan şəklində tamamlanmışdır. Yeni binada Qurani-Kərimdən ayələr, məscidin inşa tarixi və Gövhər Ağanın vəsiyyətnamələrini əks etdirən çoxlu daş kitabələrə rast gəlinir. Binanın ikinci mərtəbəsi və minarələrdəki ornament, eləcə də kitabələr məşhur Azərbaycan şairi və nəqqaşı Mir Möhsün Nəvvab tərəfindən işlənmişdir.(2)

E. Avalovun kitabında məscid aşağıdakı kimi təsvir olunur: *“Məscidin fasadlarında simmetrik olaraq yerləşən çatma və düzbucaqlı qapı yerləri diqqət çəkir. Tikilinin əsas oxlarında yerləşdirilmiş dərin camaxatan-eyvanlar özünəməxsus portallar təşkil edirdi. Məscidin mərkəzi oxda yerləşən əsas girişi düzbucaqlı çərçivədə dərin və geniş ön portallı çatma camaxatanla vurğulanıb. Mərkəzi girişin portalı şimal əsas fasad divarının pərvazından xeyli yüksəkdə olmaqla çatma günbəzin fonunda uğurla detallı şəkildə şəkilib. V.V.Vereşaqinin rəsminə görə, bu giriş portal camaxatanının dərinliyində mərkəzi girişin dərin yarım dairəvi qapı yeri, camaxatanın hər iki tərəfində isə daha bir kiçik düzbucaqlı qapı yerləri yerləşirdi. Məscid binası ilə birbaşa birləşən və onun əsas girişini yan tərəfdən əhatə edən iki hündür silindrşəkilli minarə parlaq təəssürat yaradır ki, bu da memarlıq formalarının ümumi meyllərini yuxarıya doğru möhtəşəm şəkildə tamamlayır. Bu minarələr mövcud olan minarələrlə müqayisədə çox genişdir, onlardan nəinki forması, həm də dekoru ilə fərqlənir. “Vereşaqin” minarələrinin gövdəsinin səthi birləşdirici elementlərlə və sətir həndəsi ornamentin geniş lentləri ilə ayrılır. Minarənin gövdəsi stalaktit eyvanla deyil, kiçik nazik sütunların üzərində sivri uclu çadırla tamamlanırdı. Minarələrin üst hissəsinin ətraflı həll yolu XVI-XIX əsrlərə aid, onların birbaşa məscidin binası ilə birləşməsi isə XVIII əsrə aid dini memarlıq abidələri üçün səciyyəvidir. Şuşa məscidinin minarələri az aralı yarıqvari pəncərələr vasitəsilə işıqlandırılırdı. Minarələrin günbəzləri və iki işıqlı ibadət zalının əsas günbəzi sonda dini gerb-aypara olan bir növ qüllələrlə tamamlanırdı. Mərkəzi günbəzin zirvəsinə yüksək qüllə ilə yanaşı, üzərində dini bayraqlar ucaldılan kifayət qədər uzun bayraq dirəyi də bərkidilib. Bu, V. V. Vereşaqinin “Şuşada şiə müsəlmanlarının dini mərasimi” rəsmində göstərilir.”(2)*

Səxavəti və xeyriyyəçiliyi ilə tanınan xan qızı Gövhər Ağa məscidin bir hücrəsini mədrəsə etmiş, bura ibadətə gələn və ehtiyacı olan insanlara həftədə bir dəfə yardım etmiş, məsciddə Quran oxuyan və azan verən müəzzinlərə məvacib ayırmışdır. Gövhər Ağa vəfat edəndən sonra məscidin həyətində dəfn edilmiş, az sonra isə onun nəşi Məkkəyə aparılaraq orada torpağa tapşırılmışdır.(3)

1992-ci ilin may ayının 8-dən 2020-ci ilin noyabr ayının 8-nə kimi Şuşanın digər tarixi-mədəni abidələri kimi Yuxarı Gövhər Ağa məscidində erməni işğalı altına düşərək vandalizm aktlarına məruz qalmışdır.

Saatlı məscidi 1883-cü ildə memar Kərbəlayi Səfixan Qarabaği tərəfindən tikilmişdir. Şuşa şəhərinin tarixini tədqiq edən Çingiz Qacarın yazdığına görə, Saatlı məscidinin yerində 1759-cu ildə Pənahəli xanın tikdirdiyi məscid və mədrəsə olmuş, məhz bu mədrəsədə böyük Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqif dərs demişdir.(4),(5)

Məscid Şuşanın Saatlı məhəlləsində tikildiyi üçün belə adlanmışdır. Saatlı məhəllə məscidi olsa da, şəhərin digər məhəllə məscidlərindən həm həcmi həm memarlıq quruluşu həm də dekorativ tərtibatı ilə seçilirdi. Tədqiqatçı Rizvan Qarabağının yazdığına görə, bura Kərbəlayi Səfixan Qarabaği tərəfindən tikilən son minarəli məscid olmuşdur. Sonrakı illərdə bu gözəl sənətkarın tikdiyi məscidlərdə uca minarələr olmamış, onları damın üstündə güldəstə formalı kiçik şərəfələr əvəz etmişdir. Amma memarlıq

üslubundakı belə kəskin dəyişikliyin nə ilə bağlı olması heç yerdə izah olunmur. Fasad yalnız divar və assimetrik düzülüşə malik qapı və pəncərələrdən ibarətdir.

Saatlı məscidinin interyer həlli bədii kamillik nümunəsi hesab oluna bilər. Tavana dayaq olan dörd səkkizbucaqlı daş sütunlara minnətdar olaraq ibadət zalı üçnefli məkana malikdir. Bunun nəticəsində zalda sanki sonsuz sayda tağ keçidlər yaranır. Divarların səthi həndəsi fiqurlar və nəbati naxışlarla bəzədilmişdir. Tək minarə binanın arxa tərəfində yerləşdirilmişdir. Belə ehtimal edilir ki, minarə məscidlə eyni vaxtda deyil, sonrakı illərdə ucaldılmışdır.(4)

İstedadlı memarın tikdiyi bütün binaların divarlarında belə bir söz yazılmışdır: "Qarabağdan olan Kərbəlayi Səfixan tərəfindən tikildi". Əlbəttə, bu daş imzalar sonrakı dövrlər üçün bir sənəd kimi böyük əhəmiyyət daşıyır. Lakin bunsuzda memarın yaratdığı əsərlərə, məscidlərə, hətta uzaqdan baxanda belə, onun kim tərəfindən tikildiyi məlum olur.

Bundan başqa Şuşada XVIII əsrdə tikilmiş Hacı Yusif məscidi, Çöl Qala məscidi, Xoca mərcanlı məscidi, Quyuluq məscidi, Seyidli məscidi, Çuxur məhəllədəki Məscid, XIX əsrə aid olan Mərdinli məscidi, Culfalar məscidi, Köçərli məscidi, Malıbəyli məscidi, Qaybalı kəndində Alban kilsəsi, Daşaltı kəndindəki Alban kilsəsi, Q.Pirimov küçəsindəki kilsə qalıqları, Qız monastrı, Qazançı kilsəsi, Qaybalı kəndindəki məscid, Şırlan məscidi, yuxarı məscid mədrəsəsi, keçmiş Krupskaya küçəsindəki Mədrəsə (XVIII əsr) və digər tarixi- dini abidələrimiz həm memarlıq həm də arxitektura baxımından Azərbaycanın öz zənginliyi ilə seçilən abidələrindəndir. (3)

Eyni zamanda Şuşada bir sıra Ziyarətgahlar və şəfa ocaqları da var ki, onlardan aşağıdakıların adını çəkmək olar. Türbə Şuşa şəhəri, Heydər türbəsi Şuşa şəhəri, Həzrət Əli kahası (nəzir kahası), Həzrət Abbas şəfa ocağı, Saqqaxana və Pırgah pirləri, Seyid Mirfəsih türbəsi, Ağadədəli məhəlləsində Mir Mehdi ağanın ocağı, Çuxur məhəllədə İki minarəli şəfa ocağı, Qasım ağanın ocağı, Seyidli məhəlləsində Seyid Xəlil Seyid Əli oğlunun ocağı və digər tarixi-dini abidələrimiz tarixi-memarlıq baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. (6)

Şuşa şəhəri tarixən Azərbaycanın tarixi-mədəni, ictimai-siyasi həyatının mühüm mərkəzlərindən biri olmuşdur. Hələ 1977-ci ildə Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Şuşa şəhərinin tarixi hissəsi tarixi-memarlıq qoruğu elan edilmişdi. Bundan sonra abidələrin qorunması, görkəmli mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin xatirələrinin əbədiləşdirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Erməni işğalı dövründə Şuşada xalqımızın tarixi-mədəni irsinin məhv edilməsi siyasəti canla-başla həyata keçirilmişdir. (7)

Şuşanın işğaldan azad olunmasından dərhal sonra onun tarixi-mədəni irsinə vurulmuş zərərin inventarizasiyası aparılaraq bərpa işlərinə başlanılmış eyni zamanda bu istiqamətdə səmərəli tədbirlərin həyata keçirilməsini sürətləndirmək məqsədilə 07 may 2021-ci il tarixdə Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin xüsusi sərəncamı ilə Şuşa şəhəri Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilmişdir.

Qarabağın tacı olan Şuşa Azərbaycan xalqı üçün müqəddəs olduğu qədər də mənəvi varlığının ayrılmaz parçasıdır.

Bənzərsiz tarixi görkəmini həmişə qoruyub saxlayan bu şəhər yetirdiyi böyük şəxsiyyətləri ilə ədəbi, mədəni, elmi və ictimai fikir salnaməmizə əlamətdar səhifələr yazmışdır.

08 may 1992-ci ildə erməni silahlı birləşmələri tərəfindən işğal edilmiş Azərbaycanın qədim şəhərlərindən biri olan Şuşa şəhəri uzun fasilədən sonra 08 noyabr 2020-ci ildə 44 günlük vətən müharibəsinin sonunda rəşadətli ordumuz tərəfindən işğaldan azad edilmişdir. Şuşa şəhərinin azad olunması ilə Ermənistan dövləti özünün məğlubiyyəti ilə barışaraq 10 noyabr 2020-ci il tarixdə kapitulyasiya aktına imza atmış və II Qarabağ müharibəsi Azərbaycanın parlaq qələbəsi ilə başa çatmışdır. 10 noyabr Azərbaycan tarixinə zəfər günü kimi daxil olmuşdur. Şuşa şəhərinin işğaldan azad olunması Azərbaycanın hər bə tarixində ən parlaq qəhrəmanlıq anıdır.

Bənzərsiz tarixi görkəmini həmişə qoruyub saxlayan bu şəhər yetirdiyi böyük şəxsiyyətləri ilə ədəbi, mədəni, elmi və ictimai fikir salnaməmizə əlamətdar səhifələr yazmışdır.

Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilən Şuşada bu gün şəhərin tarixi simasının bərpası istiqamətində iri layihələr gerçəkləşdirilir. Qısa vaxtda şəhərin baş planının hazırlanması, Molla Pənah Vaqifin büstünün və məqbərə kompleksinin bərpası, Bülbülün ev muzeyinin, Ü.Hacıbəylinin heykəlinin açılışları o, cümlədən şəhərdəki dini və memarlıq abidələrinin bərpası mədəniyyət paytaxtımızdakı kompleks işlərin tərkib hissəsidir.

05 yanvar 2022-ci il tarixdə Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin sərəncamı ilə 2022-ci il Şuşa ili elan edilmişdir. 2022-ci il Şuşa ili elan edilməsi Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtının dünyada tanınması baxımından çox önəmli addımdır. Bu sərəncam xalqımız tərəfindən böyük məmnunluqla

qarşılandı. Belə bir qərar həm dünyada erməni yalanlarının ifşası həm Şuşanın tanidilməsi həmdə bu torpağın əsl sakinlərinin kim olduğunu sübut etmək baxımından əhəmiyyətli. Eyni zamanda qərar çərçivəsində 2022-ci ildə Şuşada bərpa-quruculuq işlərinin sürətlənməsi və tez vaxtda yerli aborigenlərin öz ata-baba yurdlarına köçürülməsi prosesi baş verə bilər ki buda ərazinin möhkəmləndirilməsi baxımından olduqca vacibdir. Prezidentimizin sözügedən sərəncamı yerində və vaxtında verilmiş bir qərardır buda Ali Baş Komandanın nə qədər uzaqgörən bir siyasi xadim olduğunu bir daha sübut edir.

Nəticə

Şuşada Yuxarı Gövhər Ağa və Saatlı məscidlərinin tarixi və arxitektura quruluşu mövzusunda yazılmış məqalədə əsas diqqət Şuşa şəhərində yerləşən tarixi-dini abidələrimizin araşdırılmasına və təbliğinə yönəldilmişdir. Eyni zamanda Şuşanın Qarabağ xanlığının mərkəzi şəhəri olması onun inkişaf etmiş şəhər olmasına, mədəniyyət və elm mərkəzinə çevrilməsinə imkan yaratmış, şəhərin və Qarabağ xanlığının Rusiyaya ilhaq edilməsindən sonra da öz mövqeyini qoruyub saxlamasına zəmin yaratmışdır.

Məqalədə Şuşanın 1992-ci il may ayının 08-də Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal faktına da toxunulmuş və müvəqqəti işğal dövründə şəhərin xarabazara çevrilməsi araşdırılmışdır.

Həmçinin Şuşanın işğaldan azad edilməsi və dağıdılmış bütün tarixi abidələrimiz kimi Yuxarı Gövhər Ağa və Saatlı məscidlərinin də bərpa olunması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərə məqalədə yer ayrılmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Xəzani M.M. “Kitabi-Tarixi Qarabağ”. AMEA Əlyazmaları İnstitutu. B-518 şifrəli inventar.
2. Avalov E. Şuşa şəhərinin memarlığı və onun tarixi görkəminin qorunması problemləri. 1977-
3. Fətullayev Ş. Şuşa abidələri. 1970.
4. Qacar Ç. Qədim Şuşa. 2007.
5. Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. Qarabağın tarixi. 1959.
6. Azərbaycan sovet ensiklopediyası. VI cild. 1982.

ŞANLI ZƏFƏR TARİXİ – QARABAĞA QAYIDIŞ

Həsənova Nazlı Vəli qızı

baş müəllim

ADPU-nun Şamaxı filialı

nazli.hsnova.57@mail.ru

ORCID ID: 0009-0007-2923-5259

Xülasə: Noyabrın 8-də Azərbaycan xalqı öz torpaqlarının erməni işğalından azad edilməsini qeyd etdi. Bu Qələbə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpasını təsdiq etdi və Qarabağ münaqişəsinə son qoydu. Böyük Qələbə, şəhidlərin qanı bahasına, şanlı Azərbaycan ordusunun əsgərlərinin qəhrəmanlığı və bütün Azərbaycan xalqının birliyi sayəsində əldə edilib. Qarabağ müharibəsində Azərbaycan xalqının və dövlətinin Qələbəsinin əldə edilməsində Azərbaycan Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin əvəzsiz xidmətləri olub. 44 günlük müharibədə Azərbaycan Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı rayonlarını, eləcə də Qarabağın dağlıq hissəsindəki bir sıra yaşayış məntəqələrini erməni işğalından azad edib. Həlledici hadisə 2020-ci il noyabrın 8-də Şuşa şəhərinin azad edilməsi oldu. Həmin gün Şəhidlər Xiyabanında xalqa müraciət edən Prezident cənab İlham Əliyev bəyan etdi: “Biz Şuşanı azad etdik! Bu, Böyük Qələbədir!.. Əziz Şuşa, sən azadsan! Əziz Şuşa, biz qayıtdıq! Əziz Şuşa, biz səni dirildəcəyik!”

Açar sözlər: suverenlik, bütövlük, həlledici hadisə, bərpa, bəyannamə.

HISTORY OF GLORIOUS VICTORY - RETURN TO KARABAKH

Hasanova N.V.

Summary: On November 8, the people of Azerbaijan celebrated the liberation of their lands from Armenian occupation. This Victory restored the territory of Azerbaijan and put an end to the Karabakh conflict. At the cost of the blood of the martyrs, the unity of all the people of Azerbaijan and all the armed

forces the glorious Victory was won. Ilham Aliyev, the President of Azerbaijan, Commander-in-Chief of the Armed Forces, made invaluable contributions to the victory of the people and state of Azerbaijan in the Karabakh war. During the 44-day war, Azerbaijan liberated Fuzuli, Jabrayil, Zangilan, Gubadli regions, as well as a number of settlements in the mountainous areas of Karabakh from Armenian occupation. The decisive event was the liberation of the city of Shusha on November 8, 2020. Today, President Ilham Aliyev addressed the people in the Alley of Martyrs and said: "We freed Shusha! This is a Great Victory!.. Dear Shusha, you are free! Dear Shusha, we are back! Dear Shusha, we will resurrect you!"

Key words: sovereignty, integrity, decisive event, restoration, declaration.

Giriş: Noyabrın 9-dan 10-na keçən gecə sarsıdıcı məğlubiyyətə uğrayan Ermənistan təslim aktını - Azərbaycan, Rusiya və Ermənistan liderlərinin Üçtərəfli Bəyannaməsini imzalamağa məcbur oldu. Bu sənədə əsasən, Ermənistanın işğalçı qüvvələrinin Azərbaycanın Ağdam, Kəlbəcər və Laçın rayonlarından sülh yolu ilə çıxarılması təmin edilib. Bununla da Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü bərpa olundu və Qarabağa Böyük Qayıdış təmin olundu.

“Biz həm evləri, həm də təbiəti bərpa edəcəyik”, - Prezidentimizə əmin etdi. Bu sözləri təsdiqləmək üçün müharibənin başa çatmasından keçən üç il ərzində işğaldan azad edilmiş ərazilərdə genişmiqyaslı bərpa işləri aparılmışdır.

44 günlük müharibə başa çatdıqdan dərhal sonra Azərbaycan Ermənistanla sülh və ikitərəfli münasibətlərin normalaşdırılmasını təklif etdi. Prezident İlham Əliyev onu tarixi fürsətdən istifadə etməyə, suverenliyin və ərazi bütövlüyünün qarşılıqlı tanınmasına əsaslanan sülh müqaviləsi bağlamağa çağırıb. Bu il sentyabrın 19-20-də qəhrəman Azərbaycan ordusunun həyata keçirdiyi bir günlük lokal antiterror tədbirləri nəticəsində nəhayət ki, Azərbaycanın bütün Qarabağ ərazisi üzərində suverenliyi bərqərar oldu. Bu hadisələr Azərbaycanın 2020-ci ilin noyabrında qazandığı Böyük Qələbəni möhkəmləndirdi. Cənab İlham Əliyev 44 günlük Vətən müharibəsi hadisələrinə toxunaraq qeyd etdi: “Mənim üçün ən böyük mükafat odur ki, vaxtilə - hələ işğal zamanı dediyim sözləri bu gün xalq təkrarlayır. Sonra dedim: Nə, necə və nə vaxt edəcəyimi bilirəm. İkinci Qarabağ müharibəsi dayananda isə Azərbaycan xalqı bildirdi ki, mən nə etdiyimi bilirəm. O gündən üç ildən az vaxt keçib və biz artıq burada, Xankəndində, Xankəndinin mərkəzində, Azərbaycanın gerbi altında, Azərbaycan bayrağı altındayıq. Bu, böyük xoşbəxtlik və tarixi hadisədir... Azərbaycan xalqı belə bir Qələbə qazandı ki, bu Qələbə şəhərin söz-söhbətinə çevrildi və bizimlə əbədi qalacaq... Gələcək nəsillər bu Qələbə ilə həmişə haqlı olaraq fəxr edəcəklər”. Fransanın “L’Opinion” qəzetində jurnalist Jan-Dominik Merşenin azərbaycanlıların Qarabağa qayıdışına həsr olunmuş məqaləsi dərc olunub. Bu materialın tərcüməsi Azərbaycanın oxucularına çatdırılmışdır. “Bu çərşənbə, noyabrın 8-də Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Qarabağ bölgəsinin Xankəndi şəhərində Qələbə Günü şərəfinə keçiriləcək paradda iştirak edəcək. Sentyabrdakı hərbi məğlubiyyətdən sonra erməni əhalisi bir neçə gün ərzində rayonu tamamilə tərk etdi.” Bu, azərbaycanlıların Qarabağa böyük qayıdışıdır. Sentyabrın sonunda ermənilərin kütləvi köçündən bir neçə həftə sonra işğala son qoyuldu və indi ərazilər azad edilib. Bunu L’Opinion qəzetinə Azərbaycan Prezidentinin köməkçisi Hikmət Hacıyev deyib. “Möhtəşəm dönüş? Bu, bizim milli arzumuzdur”, - deyərək əlavə edib. Bu gün hər birimiz 2020-ci il noyabrın 8-də Azərbaycan Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin televiziya ilə xalqa müraciətində Şuşa şəhərinin erməni işğalından azad edildiyini elan etməsini xatırlayırıq. Düşünürəm ki, o an çoxumuzun göz yaşları vardı, bu sevincli duyğuları saxlamaq çətin idi. Şuşa şəhərinin azad edilməsi faktiki olaraq 2020-ci ilin payızında Azərbaycan-Ermənistan müharibəsinə möhtəşəm son qoydu. Bundan sonra müharibənin nəticəsi hər kəsə aydın oldu. Ona görə də iki gün keçməmiş Ermənistanın baş naziri Nikol Paşinyan məğlubiyyətini etiraf edərək Qarabağda hərbi əməliyyatların dayandırılması ilə bağlı üçtərəfli bəyanat imzalayanda heç kim təəccüblənmədi ki, bu da əslində təslimçilik aktıdır. Ona görə də Şuşa şəhərinin işğaldan azad olunma tarixinin həm də Azərbaycanın Ermənistanla qarşı müharibədə Qələbə Günü olmasının müəyyən simvolikası var. Son bir ildə Azərbaycan hərbiçilərinin Şuşa şəhərinin azad edilməsi istiqamətində həyata keçirdiyi inanılmaz əməliyyat barədə çox danışılıb. Əlbəttə ki, bu, açıqlanan məlumatların yalnız kiçik bir hissəsidir, əminəm ki, sonrakı illərdə biz bu əməliyyatın digər, heç də az maraqlı detallarını öyrənəcəyik. Müharibənin ilk günlərindən erməni hərbiçilərini boks terminologiyası ilə desək, ipə sıxan Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin 44 günlük sürətli əks-hücum əməliyyatının tacı oldu. Bu arada Azərbaycan işğaldan azad edilmiş torpaqların bərpası üçün hər şeyi edir. İşğal zamanı Qarabağda və Şərqi Zəngəzurdə bir çox şəhər və qəsəbələrımız dağıdılmış, bu yerlərdə ermənilər Azərbaycan irsini, Azərbaycan xalqına məxsus yüzlərlə, minlərlə mədəniyyət və tarixi abidələri qəsdən dağıdıblar. Azərbaycan xalqı bu gün öz atalarının və oğullarının

mərdliyi və mərdliyi bahasına qazandığı qələbədən həzz alır. Biz bu qələbənin əvəzini çox verdik - 3 minə yaxın ölü, bir neçə min yaralı və əlil. Ancaq bu, qələbənin dəyərini yalnız ikiqat və üçqat artırır. Qanla itirdiklərimizi qanla qaytardıq və hər birimiz xalqımızın verdiyi qiyməti dərk etməliyik. Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərinin bərpası və mülki əhalinin geri qayıtmasını təmin etmək prinsiplidir. Artıq aktiv bərpa işləri aparılır və müharibə başa çatdıqdan sonra bir il ərzində çox işlər görülmüş və 2022-ci ildən mülki əhalinin tədricən öz evlərinə qayıtmasına başlanıb. Qələbənin şirin anı əvəzsizdir və ləzzət almalıdır, xüsusən də çoxdan gözlənilən və layiq olduğu zaman. Ancaq qazandığımız uğurda uzun müddət istirahət edə bilməzsiniz. 2020-ci ilin payızında Azərbaycan xalqı, ordumuz özü tarix yazdı, bu proses bu gün də davam edir, çünki Qarabağdakı bəzi qeyri-qanuni ünsürlər könüllü olaraq silahı yerə qoymaq istəmirlər və biz indi onları buna məcbur edirik - lazımsız hay-küy olmadan, hərbi və mənəvi üstünlük hissi ilə. Eyni zamanda, tarixi unutmamalı, düşmənlərimizin vəhşiliklərini xatırlamalıyıq. Azərbaycan düşmənlərimizdən və düşmənlərimizdən daim bir neçə addım öndə olmaq üçün irəli getməli, inkişaf etməli, siyasi və iqtisadi cəhətdən güclənməlidir. 2020-ci ilin payızında qazanılan Qələbə naminə... “Qarabağa böyük qayıdış” planının gerçəkləşməsi istiqamətində proseslər, görülən işlər getdikcə güclənməkdədir. Bu istiqamətdə atılan son addımlardan biri də Füzuli Beynəlxalq Hava Limanının açılışı oldu. Ekspertlər bunu tarixi hadisə kimi qiymətləndirir və qayıdış prosesinə böyük töhfələr verəcəyini qeyd edirlər.

İstənilən Azərbaycan vətəndaşları Qarabağa da gedəcək, orada yaşayacaq fəaliyyət də göstərəcəklər. Qarabağın bütün şəhər və qəsəbələrinin məskunlaşması istiqamətində daim var gücümüzlə çalışmalıyıq ki, gələcəkdə düşmənin ağılından belə keçməsin ki, bu torpaqlarda insanların sayı azdır və yaxud az məskunlaşma var. Ümumiyyətlə, düşmənlərimiz birdəfəlik anlaşırlar ki, artıq Qarabağa iddia mümkün deyil. Ona görə də orada çoxlu sayda əhalinin məskunlaşması lazımdır ki, tez bir zamanda dirçəlsin". “Qarabağ işğaldan azad olunandan sonra çox qısa müddətdə bərpa, yenidənqurma işlərinə sürətlə start verildi, güclü infrastruktur layihələr həyata keçirildi, ən qısa müddətdə dünya standartlarına uyğun Zəfər yolu çəkildi. Ümumiyyətlə, digər məsələlərə gəldikdə, Şuşanın qısa bir zamanda dirçəldiyinin şahidiyik. Bundan əlavə, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə ilk olaraq Zəngilanda “Ağıllı kənd” layihəsi həyata keçirilir. Cənab Prezidentin də bu məsələ ilə bağlı bunları demişdir, “gələcək ilin əvvəli, əgər işlər intensiv gedərsə, bu ilin sonuna biz artıq ilk keçmiş məcburi köçkünlərin torpaqlarımıza qayıtmasının şahidi olacağıq”. Hesab edirəm ki, işlər belə sürətlə gedərsə, istər Şuşa, istər digər işğaldan azad olunmuş ərazilərimizə qısa zamanda kütləvi şəkildə keçmiş məcburi köçkünlərin yurdlarına qayıtmasının şahidi olacağıq”. “Qarabağa qayıdış Ermənistanla sülh müqaviləsi bağlandıqdan, sərhədlərlə bağlı bütün problemlər tam həll edildikdən, erməni silahlı birləşmələri oradan çıxarıldıqdan sonra mümkündür. Bəli, bu gün o torpaqlara qayıtmaq həsrəti ilə 30 ildir yaşayan çox insanlarımız var. Ancaq həsrət nə qədər böyük olsa da, bu heç də o demək deyil ki, hər bir insan özünü və ailəsini təhlükəyə ata biləcək qədər cəsarətli olacaq. Odur ki, insanların qayıdışı üçün işğaldan azad olunmuş torpaqların minalardan və digər partlayıcı maddələrdən təmizlənməsi hələ bütün problemlərin həll edilməsi anlamına gəlmir. Bu gün Qarabağda erməni hərbiçiləri varsa və onlar rus sülhməramlılarının dəstəyi ilə orada istədikləri vaxt silahlı təxribat törədə bilirlərsə, deməli, bu, o torpaqlara qayıtmaq istəyənlər üçün hər bir vətəndaş düşündürəcək. İnsanların real qayıdışı üçün təkə qayıdış yerlərinin yaradılması, hətta iş yerlərinin açılması belə tam təminat ola bilməz. Ona görə qayıdış üçün gördüyümüz bütün işlərlə yanaşı, oradakı gerçək təhlükəsizlik problemlərinin sona qədər həll edilməsi gərəkdir. Şanlı Azərbaycan əsgəri Qarabağın ermənilər yaşayan ərazilərində antiterror əməliyyatını apardı, oranı terrorçulardan təmizlədi, ermənilərin yaşadığı bütün ərazilərdə Azərbaycan qanunlarının işləməsi təmin olundu və bundan sonra başqa seçimi qalmayan ermənilər Azərbaycanı tərk etməyi özlərinə rəva gördülər. Bütün bu nəhəng miqyaslı işlərin həyata keçirilməsi dövlətin və cəmiyyətin sıx əməkdaşlığını və Vətən müharibəsi zamanında göstərilən milli birliyin növbəti abadlıq və quruculuq mərhələsinə daşınmasını tələb edir. Heç şübhə yoxdur ki, 30 il ərzində yalnız bir arzu – işğal altında qalmış torpaqlarımızın azad olunması məramı ilə yaşayan Azərbaycan xalqı gələcək illərdə də sarsılmaz birlik nümayiş etdirməklə torpaqlarımızın abadlaşdırılmasına, doğma Qarabağa yeni və xoşbəxt bir həyat gətirilməsinə nail olacaq. Qarabağ öz yeni həyatına qovuşacaq. Vətəndaşlarımız deyil, digər insanlar da həvəslə gedəcəklər”. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetindən, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyindən, digər icra hakimiyyəti strukturlarından daxil olmuş sorğular əsasında işğaldan azad edilmiş rayonların biomüxtəlifliyi, torpaq və su resursları, kənd təsərrüfatının bərpası ilə bağlı tədqiqat nəticələrini əks etdirən arayışlar vaxtında hazırlanaraq müvafiq şəkildə təqdim edilib. Radioekoloji və biotəhlükəsizlik tədqiqatları əsasən mənbəyini Ermənistandan götürən çay sistemlərində, işğal müddətində intensiv istismara məruz qalmış faydalı qazıntı yataqları zonalarında, içməli su mənbələrində ötən il kimi AMEA-nın tərkibində

olmuş, hazırda Elm və Təhsil Nazirliyinin strukturunda fəaliyyət göstərən elmi-tədqiqat institutları tərəfindən Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin mütəxəssisləri ilə birgə aparılıb. Su ehtiyatlarının keyfiyyət xarakteristikalarını tədqiq etmək üçün çoxsaylı ekspedisiyalar təşkil edilib. Alınan nəticələr Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının və ABŞ Ətraf Mühit Agentliyinin standartları ilə müqayisə olunub, tövsiyələr hazırlanaraq müvafiq şəkildə təqdim edilib. Vurğulanıb ki, Azərbaycan Respublikası “Qırmızı kitab”ının II nəşrində Ermənistan tərəfindən 30 ilə qədər müddətdə işğal altında saxlanılmış ərazilərimiz məlum səbəblərdən kifayət qədər əks olunmamışdı. Həmin müddətdə Azərbaycan Respublikasının “Qırmızı kitab”ına və Beynəlxalq Təbiəti Mühafizə İttifaqının “Qırmızı siyahısı”na daxil edilmiş nadir təbiət inciləri məhvə məruz qalıb, dərman bitkiləri toplanaraq, qiymətli dendroflora nümunələri (Şərqi çinarları da daxil olmaqla) kəsilərək daşınıb aparılıb. 43 min hektar sahəyə malik xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin – Bəsitçay və Qaragöl dövlət təbiət qoruqlarının, Arazboyu, Laçın, Qubadlı və Daşaltı dövlət təbiət yasaqlıqlarında flora və fauna müxtəlifliyinin taleyi sual altına alınıb. Torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsi

ilə regionun Azərbaycan Respublikasının “Qırmızı kitab”ının III nəşri üzrə tədqiqatlara cəlb edilməsi mümkün olub. İgid Azərbaycan əsgər və zabidləri irəli addım atdılar, Ermənistanın uzun illər qurduğu mühəndis-istehkam sistemlərini yardılar. Azərbaycan torpaqları onun qəhrəman əsgər və zabidlərinin, şəhidlərinin qanı və canı bahasına azad edilib. Azərbaycanın hərbi qələbələri, xüsusilə Şuşa şəhərinin düşmən əsarətindən azad edilməsi müharibənin taleyində həlledici rol oynamış, nəticədə Ermənistan onun məğlubiyyətini və kapitulyasiyasını etiraf etmiş, Ermənistanı Kəlbəcər, Ağdam və Laçın rayonlarını Azərbaycana qaytarmağa məcbur etmişdir. Azərbaycan xalqının əzmi və iradəsi, iqtisadi gücü, müasir ordu quruculuğu, xalq birliyi Azərbaycanın qələbəsini təmin edən mühüm amillər idi. Böyük əcdadların zəngin dövlətçilik tarixindən və hərbi tarixindən ruhlanan Azərbaycan xalqı daha bir şanlı qəhrəmanlıq salnaməsi yazdı, qalib xalq olduğunu, düşmən üzərində tarixi qələbə qazandığını bütün dünyaya sübut etdi. Beləliklə, Azərbaycan xalqının qüdrətinin və milli qürurunun təntənəsinə çevrilən, Azərbaycan dövlətinin nüfuzu və gələcək inkişafı üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb edən bu misilsiz qələbə əbədləşdirilib. 2020-ci il noyabrın 9-dan 10-na keçən gecə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev, Ermənistanın Baş naziri Nikol Paşinyan və Rusiya Prezidenti Vladimir Putin münaqişə zonasında tam atəşkəs və bütün hərbi əməliyyatlar haqqında üçtərəfli bəyanat imzalayıblar. Həmin gün Ermənistan kapitulyasiya aktı imzalayıb. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə son qoydu. 10 noyabr bəyanatına əsasən, Ağdam, Kəlbəcər və Laçın rayonları sülh yolu ilə Azərbaycana qaytarılıb. Noyabrın 8-də Şuşanın azad edilməsi ilə Ermənistan Ordusu diz çökdüyünü anladı və işğalçı ölkənin hərbi-siyasi rəhbərliyi İkinci Qarabağ müharibəsindəki məğlubiyyətlə barışmalı oldu. Qalib Ali Baş Komandan, Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə hər gün yeni-yeni kənd və qəsəbələri azad edən qüdrətli Azərbaycan Ordusu ilə döyüşə bilməyən Ermənistan noyabrın 10-da təslim aktı imzalamalı oldu.

Nəticə: Beləliklə, noyabrın 8-də Qarabağın mirvarisi, hər bir azərbaycanlı üçün əziz olan Şuşanın işğaldan azad edilməsi müharibənin taleyində həlledici rol oynadı, düşmənin hərbi-siyasi rəhbərliyinin darmadağın edilməsinə, hərbi əməliyyatların dayandırılmasına səbəb oldu. Şuşanın və onun işğaldan azad edilməsinin tarixi əhəmiyyəti nəzərə alınaraq, bu misilsiz qələbənin - Qələbə Gününün hər il noyabrın 8-də qeyd olunması qərara alınıb. Üçtərəfli Bəyannamənin müddələrinin təmin edilməsi, Qarabağ iqtisadi rayonunda genişmiqyaslı təxribatların qarşısının alınması, Ermənistan silahlı qüvvələrinin bölmələrinin tərksilah edilməsi və ərazilərimizdən çıxarılması məqsədilə bu il sentyabrın 19-da rayonda lokal antiterror tədbirlərinə başlandı. Düşmənin hərbi infrastrukturu zərərsizləşdirildi, işğaldan azad edilmiş ərazilərə qayıdan mülki əhalinin və yenidənqurma işlərində iştirak edən mülki işçilərin və hərbi qulluqçuların təhlükəsizliyini təmin edildi. Qələbə günün mübarək, Azərbaycan!

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Feyziyev C. “Böyük Qayıdış Qarabağa əbədi xoşbəxtlik gətirəcək” / [https://anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2021/mart/737680\(meqale\).pdf](https://anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2021/mart/737680(meqale).pdf)
2. “The Victory Day is a public holiday in Azerbaijan”, [https://en.wikipedia.org/wiki/Victory_Day_\(Azerbaijan\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Victory_Day_(Azerbaijan))
3. Qarabağa böyük qayıdış, <https://www.bakupost.az/qarabaga-boyuk-qayidis-plani-heyat-yeniden-oz-axarina-qayidir>
4. Qarabağa Böyük qayıdış, 30-illik yurd həsrətinə son qoydu, <https://respublika-news.az/news/30-illik-hesretin-sonu-boyuk-qayidis>

XALQIMIZIN ŞANLI ZƏFƏR TARİXİ

Yusifova Səidə Ramiz qızı
müəllim

Bakı Avrasiya Universiteti
saidayusifova5@gmail.com
ORCID 0009-0009-7384-0215

Xülasə

Azərbaycanın çoxəsrlik tarixinə şanlı zəfər ili kimi daxil olan 2020-ci ili hər bir azərbaycanlı çox gözəl xatırlayır. Cəmi 44 gün ərzində davam edən vətən müharibəsi qüdrətli ölkəmizin möhtəşəm qələbəsi ilə başa çatdı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin göstərişinə əsasən Azərbaycan Ordusu illərdir düşmən əsarətində qalan və bir çoxlarına hər şüydən müqəddəs olan torpaqlarımızı işğaldan azad etdi. İşğalçı dövlət olan Ermənistan məğlubiyyət ilə barışmasa da, kapitulyasiya aktını imzalamağa məcbur oldu.

2020-ci il Sentyabrın 27-də Ermənistan növbəti hərbi təxribata əl ataraq, bütün cəbhəboyu ağır artilleriyadan istifadə edib Azərbaycan ərazisinə hücumu keçməyə çalışdı. Hər zaman olduğu kimi birbaşa mülki əhalini hədəfə alaraq artıq neçə il idi ki, gözlənilən müharibəni qaçılmaz etdi. Bütün dünyanın Qarabağ və onun ətraf rayonlarını Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi kimi tanıdığı bir məqamda Azərbaycan Silahlı Qüvvələri düşmənin təxribat xarakterli əməllərinə cavab olaraq döyüslərə başladı. Müharibə başladı və yaxın müddət ərzində Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyev xalqa müraciət etdi.

Açar sözlər: Müharibə, kapitulyasiya, işğal, təxribat, hərbi, qələbə.

HISTORY OF THE GLORIOUS VICTORY OF OUR PEOPLE

Yusifova S.R.

Abstract

Every Azerbaijani remembers 2020 very well as a glorious year of victory in the old history of Azerbaijan. The patriotic war, which lasted only 44 days, ended with the great victory of our powerful country. According to the instructions of the President of the Republic of Azerbaijan, Commander-in-Chief Mr. Ilham Aliyev, the Azerbaijani Army made our native lands free from occupation, which had been under occupation by the enemy for many years, these lands were sacred to most people. Although Armenia, did not reconcile with their defeat, they had to sign the act of capitulation.

On September 27, 2020, Armenia began another military provocation, using heavy artillery along the entire front and trying to attack the territory of Azerbaijan. As always, directly targeting the civilian population, made the war that had been expected for several years inevitable. As the whole world recognizes Karabakh and its surrounding regions as an integral part of Azerbaijan, the Armed Forces of Azerbaijan started fighting in response to the provocative actions of the enemy. The war started and the President of Azerbaijan Mr. Ilham Aliyev addressed the people in a short time.

Key words: War, capitulation, invasion, provocation, military, victory.

Giriş

2020-ci il 27 sentyabr tarixdən başlayaraq 44 gün ərzində Azərbaycan ordusu elə bir tarix yazdı ki, bu, bir millətin birlik, sədaqət rəmzinə və sözün əsl mənasında milli qeyrət nümunəsinə çevrildi. Prezidentimiz, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin ətrafında yumruq kimi birləşən Azərbaycan xalqı uzun illərin torpaq həsrətinə məhz həmin 44 gündə son qoydu. Azərbaycan tarixində yeni şanlı səhifə yazıldı.

Xalqımız prezidentimizin ətrafında sıx birləşməklə dünyaya sübut etdi ki, Qarabağ bizimdir və Əzəli Azərbaycan torpağıdır və bu millət milli ləyaqət rəmzini bərpa edir. Əssrin dördü birindən də artıq müddətin vətən həsrətinə son qoyan 44 günlük İkinci Qarabağ müharibəsi Azərbaycanın zəfəri ilə başa çatdı. Xalqımız sədaqətli xalq, ordumuz isə dünyanın güclü və rəşadətli ordusu kimi tarixə düşdü. Azərbaycanın həm savaşı meydanında və siyasi müstəvidə uğurlar qazandı və bu uğurlar tarixi zəfərimizi şərtləndirdi. Bu döyüslərdə düşmən çox ağır itkilər verərək, nəinki silah-sursatını atıb qaçdı, hətta bizim əsgərlərin yerli əhaliyə olan humanist davranışından utandı. Qazandığımız zəfər nəticəsində işğal altında qalmış, o cümlədən bir sıra strateji yüksəkliklər azad edildi.

Müzəffər Azərbaycan Ordusunun sentyabrın 27-də Ermənistanın hərbi təcavüzünə cavab olaraq başladığı genişmiqyaslı əks-hücum əməliyyatları düşmənin bu uzun illər ərzində yaratdığı "məğlubedilməzlik" mifologiyasını darmadağın etdi. Prezidentimiz İlham Əliyevin həm yerli həm də xarici kütləvi informasiya vasitələrinə verdiyi müsahibələri Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü barədə dünya ictimaiyyətində aydın fikir formalaşdırdı. Bu müsahibələr beynəlxalq hüquqa və ədalətə əsaslanaraq tutarlı arqumentlər üzərində qurulan aydın, məntiqli fikirləri, ölkəmizin haqlı mövqeyinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında müstəsna rol oynadı.

QÜRUR MƏNBƏYİMİZ, TARİXİ ZƏFƏRİMİZ

Artıq tarixə qovuşmuş 2020-ci il Azərbaycan xalqı üçün istər siyasi, istər diplomatik, istərsə də digər sahələr üzrə uğurlarla yadda qaldı. İlin ən mühüm uğuru isə 44 günlük Vətən müharibəsində Azərbaycan Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə qazanılan şanlı tarixi qələbəmizdir. Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı, Qarabağın tacı olan qədim Şuşanın işğaldan azad edilməsinin ardınca böyük Qələbənin qazanılması xalqımızın tarixində yeni bir əbədi tarix yazdı. Qıbtə ediləcək bu böyük zəfər nəticəsində torpaqlarımız Ermənistanın işğalından azad olundu və 30 ilə yaxın davam edən Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə son qoyuldu.

Prezidentimizin bu tarixi qələbənin qazanılmasında göstərdiyi əzmlə mövqə Azərbaycan xalqına, hər birimizə böyük sevinc və fəxarət hissi yaşatdı. Azərbaycan Ordusunun qəhrəman əsgər və zabitləri yüksək peşəkarlığa, əzmkar vətən sevgisinə malik olduqlarını bütün dünyaya göstərdi və isbat etdilər.

Üçrəngli bayrağımızın işğaldan azad olunan Cəbrayıl, Suqovuşanda, Füzulidə, Zəngilanda, Şuşada, Ağdamda, Kəlbəcərdə və Laçında dalğalanması prezidentimiz, Ali Baş Komandanımız İlham Əliyevin yüksək qabiliyyətinin və ordumuzun gücünün, möhkəm iradəsinin və vəhdətinin bariz bir nümunəsidir. Əlbəttə, bu şanlı tarixi qələbənin böyük əhəmiyyəti və əvəzolunmaz yeri Azərbaycan xalqının tərəfindən həmişə yüksək qiymətləndiriləcək və heç vaxt unudulmayacaq.

Bu Qələbənin qazanılmasında şanlı və qəhrəman Azərbaycan əsgər və zabitlərinin şanlı şərəfli rolu əlbəttə ki danılmazdır. Azərbaycan xalqı torpağımızın xilaskarı olan bu insanları və vətən uğrunda həlak olmuş bütün şəhidlərimizi həmişə minnətdarlıq hissi ilə xatırlayacaq. Eyni zamanda, qalib dövlət olaraq Azərbaycanın qarşısında yeni daha geniş hədəflər dayanır. Xalqımız qarşıda duran məqsədlərə çatmaq üçün öz prezidentinin rəhbərliyi ilə əzmlə addımlar atır və bundan sonra da atacaq.

Xalqımız işğalçı Ermənistanın baş nazirinin milli heysiyyətimizə toxunan çıxışları qarşısında "Qarabağ Azərbaycandır və Nida işarəsi" deyən Prezidentinə bütün qəlbi ilə inanırdı. İnsanlar ordumuzun gücünə və əzmlə rəşadətinə güvənirdi. Son illərdə münaqişə bölgəsində baş verən gərginliklərlə, atılan qıcıqlandırıcı addımlarla və eyni zamanda rəsmi şəxslərinin səsləndirdikləri bəyanatları ilə yeni bir müharibəyə hazırlaşdığı açıq-aydın sezilən Ermənistan 2020-ci il sentyabr ayının 27-də bütün cəbhə xətti boyunca Azərbaycana qarşı genişmiqyaslı tərribat törətdi və bununla da xalqımızın 30 illik səbir kasasını daşırdı. Ali Baş Komandanının rəhbərliyi altında qüdrətli Azərbaycan Ordusu cəmi 44 gün ərzində Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin yüksək sərkərdəlik məharəti, qəhrəman oğullarımızın igidliyi və şücaəti sayəsində öz şanlı tarixi missiyasını uğurla başa vuraraq düşməni diz çökdürdü. Müharibənin sonunda 8 noyabr tarixində hər bir azərbaycanlının qürur yeri olan Şuşa şəhərini azad etməklə illərdir davam edən münaqişənin məntiqi sonluğunu vurmuş oldu və nəticədə Ermənistan kapitulyasiya aktını imzalamağa məcbur qaldı. Həmin tarixi əhəmiyyətli gündə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev xalqa müraciətində demişdir: "Bu bəyanat bizim şanlı qələbəmizdir. Şadam ki, bu gün bu müjdəni Azərbaycan xalqına verirəm. Hesab edirəm ki, bu bəyanatın imzalanmasının səbəblərindən biri də dünən qeyd etdiyimiz parlaq qələbəmizdir, tarixi qələbəmizdir, Şuşanın işğaldan azad edilməsidir, Şuşa Qarabağın tacıdır! Şuşanın azad edilməsi həm böyük siyasi, həm böyük strateji, eyni zamanda çox böyük mənəvi məna daşıyır. Biz Şuşaya qayıtdıq, biz Şuşanı qaytardıq, biz Şuşada yaşayacağıq və işğaldan azad edilmiş digər bütün torpaqlarda həyat qaynayacaq. İnsanlar o torpaqlara qayıdacaq, orada yaşayacaq, insanlarımızın 30 illik həsrətinə son qoyulur".

Vətən müharibəsinin sonunda Azərbaycan öz qələbəsi ilə işğalçı Ermənistanı kapitulyasiyaya vadar edərək tarixi ədaləti və daimi ərazi bütövlüyünü təmin etdi. O unudulmaz 44 günlük müharibədə ordumuzun qazandığı şanlı qələbə sayəsində artıq yaşadığımız regionda yeni reallıqlar meydana gəlmişdir. Prezident İlham Əliyev yerli və xarici kütləvi informasiya vasitələri nümayəndələri üçün keçirdiyi mətbuat konfransında çoxsaylı sualları cavablandıraraq ölkəmizin Vətən müharibəsində şanlı qələbəsini səciyyələndirən amillərə və qazandığımız qələbə sayəsində regionda meydana çıxan yeni

reallıqlara xüsusi diqqət çəkib, ölkəmizin işğaldan azad olunan ərazilərdə nəzərdə tutduğu bərpa işləri planından ətraflı söhbət açıb.

Hal- hazırda xalqımızın qarşısında dayanan əsas vəzifəmiz işğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə quruculuq-bərpa işlərinin həyata keçirilməsidir. Bu baxımdan Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin işğaldan azad olunmuş ərazilərə daimi səfərləri xalqımız tərəfindən böyük əhval ruhiyyə ilə qarşılır. 30 ilə yaxın bir müddət ərzində erməni vandalizminə şahid olan torpaqlarımızda tezliklə canlanmanın və məskunlaşmanın şahidi olacağıq. İşğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə artıq böyük qayıdışın və geniş inkişafın təməlləri atılır. Əsaslı dönüş yalnız ölkə səviyyəsində deyil, həm də regional və beynəlxalq səviyyələrdə iqtisadi və siyasi inkişafı təmin etməkdir.

İşğaldan azad olduqdan sonra gün işığına çıxan dədə-baba torpaqlarımıza Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin daimi səfərləri və bu səfərlər zamanı o ərazilərdə aparılan quruculuq işləri çərçivəsində inşa edilən yeni strateji obyekt və müəssisələrin təməlinin dövlətimizin başçısı tərəfindən qoyulması siyasi, iqtisadi, mənəvi cəhətdən böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ali Baş Komandan İlham Əliyev ilə yanaşı Azərbaycanın birinci xanımı Mehriban Əliyevanın da işğaldan azad edilmiş ərazilərə etdiyi səfərləri cəmiyyətdə daim böyük maraq və ruh yüksəkliyi ilə qarşılır. Hamıya bəllidir ki, bu düşmən tərəfindən də diqqətlə izlənilir.

Dövlət başçımız işğaldan azad edilmiş rayonlarında olarkən yeni layihələrin həyata keçirildiyini hər kəs gördü. Azad edilmiş bütün şəhər və rayonlarda dövlət başçısı etdiyi bütün çıxışlarında dəfələrlə vurğulayıb ki, işğaldan yeni azad edilmiş torpaqlarda bərpa işləri ən yüksək texnologiya ilə və yüksək şəkildə təşkil olunacaq. Ali Baş Komandan çıxışlarından birində demişdi ki “Mən demişdim ki, azad edilmiş torpaqlarda bütün bərpa işləri ən yüksək səviyyədə təşkil olunacaq. Dağılmış bütün bu kəndləri biz bərpa edəcəyik. Baxın, mənfur düşmən bizim bütün yaşayış məntəqələrimizi nə günə salıb. Vandallar, barbarlar işğal dövründə bütün binaları söküblər, talayıblar, daşları oğurlayıblar. Hamısını bərpa edəcəyik”.

Biz hər zaman şahidi oluruq ki, Azərbaycandakı diplomatik korpusun nümayəndələri, beynəlxalq təşkilatların ölkəmizdəki nümayəndələri Ermənistanın işğalından azad olunmuş ərazilərinə səfərlər edirlər. Bu səfərlərin məqsədi diplomatları Ermənistan silahlı qüvvələrinin törətdiyi vəhşiliklər, cinayət izləri ilə tanış etməkdir. Azərbaycan öz quruculuq siyasəti ilə bütün geri qayıtdığı ərazilərimizi yenidən bərpa edəcək, cənnətə çevirəcək. Azərbaycan buradakı bütün vaxtı ilə mövcud olmuş abidələri yenidən bərpa edəcək, onlara qayğı göstərəcəkdir.

Azərbaycan güclü sosial siyasət aparmaqla həm öz dövlət siyasətini, öz sülhməramlı niyyətini göstərir. Məhz bu siyasətin nəticəsidir ki, cəmiyyətdə ədalətə və bərabərliyə əsaslanan güclü sosial baza yaradılıb.

Vətən müharibəsi zamanı torpaqlarımızın azadlığı uğrunda vuruşan Qarabağ müharibəsi əlilləri, veteranları və şəhid ailələrinə dövlətimiz tərəfindən göstərilən qayğı xüsusi qeyd olunmalıdır. Azərbaycan dövləti ardıcıl olaraq bu insanların sosial müdafiəsinin daha da yüksək şəkildə gücləndirilməsi istiqamətində əsaslı tədbirlər həyata keçirir. Müharibə veteranları qısa zamanda özünüməşğulluq proqramına növbədənkənar cəlb edildi. Müharibə veteranları və müharibə ilə əlaqədar əliliyi olan şəxslərə onlar üçün nəzərdə tutulan sosial təminat hüquqları şamil olundu. Azərbaycanda bu istiqamətdə görülən tədbirlər sistemində aztəminatlı, ailə başçıları, itirən, eləcə də, şəhid və qazi ailələri, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şəxslər dövlətin diqqət və qayğısı ilə əhatə olunurlar. Dövlətimiz tərəfindən xüsusi qayğıya ehtiyacı olan insanların sosial müdafiəsi yüksək səviyyədə təşkil edilir.

Döyüş əməliyyatlarının aparıldığı bütün müddət ərzində xalqımızın nümayiş etdirdiyi əzmlə səfərbərlik və vətənpərvərlik ruhu xalqımızın Ali Baş Komandanın ətrafında sıx birləşirdi. Bu səfərbərlik eyni zamanda Azərbaycanın bütün dünyaya sərgilədiyi ciddi mesajı kimi dünya dövlətləri tərəfindən qəbul edildi. Dövlət başçısının çağırışına yekdilliklə səs verən on minlərlə vətənpərvər gəncin döyüşmək üçün könüllü cəbhəyə yollanması, qanlı qadalı müharibədə əsgər və zabitlərimizin göstərdiyi şücaətlər xalqımızın əsl qəhrəmanlıq nümunələri hesab olunur. Bu gün hamılıqla etiraf edilir ki, şanlı şərəfli 44 günlük müharibədə xalqın və ordunun Ali Baş Komandana dərin inamının Vətən müharibəsinin tarixi qələbə ilə başa çatmasında müstəsna rolu olmuşdur. Şəhər və kəndlərimizin düşməndən azad edilməsi barədə məlumatların mütəmadi olaraq cənab Prezident tərəfindən əhaliyə çatdırılması ordumuzu və xalqımızı daha böyük uğurlara səsləmişdir.

Vətən müharibəsi başladığı gündən etibarən Azərbaycan Prezidentinin xalqa ünvanladığı hər müraciəti bütün ölkədə insanlar arasında qələbəyə bir addım daha yaxın olmaq əhval-ruhiyyəsi yaradırdı.

Şuşa işğaldan azad olan gün Müzəffər Ali Baş Komandanımız nitqində bildirdi: “Böyük fəxarət və qürur hissi ilə bəyan edirəm ki, Şuşa şəhəri işğaldan azad edildi! Şuşa bizimdir! Qarabağ bizimdir! Bu münasibətlə bütün Azərbaycan xalqını ürəkdən təbrik edirəm. Bütün şuşalıları ürəkdən təbrik edirəm”. Dövlət başçısının bu müjdəli xəbəri Şəhidlər xiyabanından verməsi də təsadüfi deyildi. Şəhidlərimizin intiqamı döyüş meydanında alınmışdı.

Məhz həmin tarix - Qarabağın döyünən ürəyi sayılan Şuşa şəhərinin işğaldan azad edildiyi gün Prezident İlham Əliyevin Sərəncamı ilə Azərbaycanda “8 noyabr - Zəfər Günü” kimi təsis edildi.

Nəticə

Əsrlər boyu Azərbaycan xalqı bir çox tarixi hadisələrə şahidlik etmiş, ağırlı-acılı dönəmlərlə yanaşı, sevincli anlarla dolu tarixi anlar da yaşamışdır. Biz hamımız əminliklə deyə bilərik ki, Vətən müharibəsində qazanılan qələbəmiz zəngin tariximizin ən şərəfli səhifəsi, keçmişimizin bərpası, indiki və gələcək nəsillərin hər zaman fəxr edəcəyi qəhrəmanlıq səhifəmidir.

1980-ci illərinin sonlarında və 90-cı illərinin əvvəllərində yaşadığımız regionda geosiyasi vəziyyətin mürəkkəbləşməsi Azərbaycan üçün Qarabağ ətrafında baş verən qalmaqallı, təlatümlü hadisələrlə, uzun illər ərzində Ermənistanın ölkəmizin bu tarixi ərazisinə olan əsassız iddialarının baş qaldırması ilə müşahidə olunmuşdur. Ermənistan elə o dövrlərdən başlayaraq uzun illərdir hazırladığı məkrli planlarını həyata keçirmək üçün Azərbaycana qarşı hərbi təcavüz aktını həyata keçirməyə başlamışdır. Məhz həmin illərdə respublikamızın ərazi bütövlüyünün pozuldu və Azərbaycan öz torpaqlarının 20 faizini itirmək məcburiyyətində qaldı. Bunun nəticəsində 1 milyona yaxın vətəndaşımız doğma yurd-yuvasından didərgin düşdü.

Müharibə başladığı ilk gündən əsgər və zabitlərimiz doğma Vətənin müdafiəsinə qalxmış, döyüş meydanında əsl fədakarlıq nümunələri göstərmişlər.

Lakin 1993-cü ilin iyun ayında xalqın təkidli və ısrarlı tələbi ilə ikinci dəfə siyasi hakimiyyətə qayıdan Ulu Öndər Heydər Əliyev özünün uzaqgörənliyi və liderlik keyfiyyəti sayəsində ölkəni bu ağır vəziyyətdən çıxara bildi, dövlətin təhlükəsizliyinə qarşı yönələn xarici və daxili təhdidlərin qarşısını qətiyyətlə almağa və qazanılan müstəqilliyi qoruyub saxlamağa müvəffəq oldu. Ümummillə Liderin misilsiz söyləri nəticəsində 1994-cü ilin may ayında təcavüzkar dövlətlə atəşkəs razılaşması əldə olunduqdan sonra ölkədə ictimai-siyasi sabitlik bərqərar edildi. Qısa zaman ərzində qəbul edilən müdrik siyasi qərarlarla və həyata keçirilən mühüm iqtisadi layihələrlə Azərbaycan dahi şəxsiyyət Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında sülh və əmin-amanlıq şəraitində davamlı inkişaf yoluna qədəm qoydu.

Bugün 44 gün ərzində əldə etdiyimiz qələbə məhz Ümummillə Lider Heydər Əliyevin başladığı siyasi və iqtisadi islahatları uğurla davam etməsinin nəticəsidir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin uzun illər ərzində məharətlə və yüksək peşəkarlıqla həyata keçirdiyi diplomatik fəaliyyəti nəticəsində Ermənistan və Azərbaycan arasındakı münaqişə barədə bəyanatlar bütün mötəbər təşkilatların kürsüsündən və beynəlxalq əhəmiyyətli tədbirlərdə davamlı olaraq səsləndirilmiş, münaqişənin dinc yolla həllinə nail olunması üçün bütün mümkün siyasi vasitələrdən istifadə edilmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. 44 günə fəth olunan ZƏFƏR ZİRVƏSİ; Əli Nağıyev, Azərbaycan Respublikası Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətinin rəisi, general-polkovnik, “Azərbaycan” qəzeti, 5 noyabr 2022-ci il.
2. Zəfər Günü - Şanlı tariximiz; AZƏRTAC, Bakı, 7 noyabr.
3. Zəfər Günü şanlı tariximizin ən qürurlu səhifəsidir, Elmir Hüseynov, Sumqayıt Şəhər Məhkəməsinin hakimi, Hüquq.az; 2 Noyabr 2022.
4. <https://aztv.az/az/news/15122/azerbaycanin-tarixi-zeferi-veten-muharibesinin-baslanmasindan-bir-il-otur>
5. <https://mod.gov.az/az/pre/42618.html>

ZƏFƏRİ KİMİ QAYIDIŞI DA MÖHTƏŞƏM QARABAĞIM

Mehdiyeva Nərmin

müəllim

ADPU

nerminmhdv30@gmail.com

ORCID:0009-0001-9072—8702

Xülasə

Məqalədə 44 günlük müharibədən sonra Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Qarabağa dönüş planından bəhs edilir. Eyni zamanda məqalədə Qarabağa dönüşün I planının əsas məzmununu izah edilib və sərəncamın əsas məqsədi haqqında araşdırmalar aparılıb. Məqalədə, həmçinin Prezident İlham Əliyevin xüsusilə Zəngəzur dəhlizinin açılması istiqamətində mühüm işlər görülməsi haqqındakı işlərdən də bəhs edilmişdir. Eyni zamanda Respublika prezidentinin imzaladığı sərəncamın maddələrinə də nəzər salınaraq səkkiz illik müddət üçün imzalanmış sərəncamın hər bir maddəsində dönüşün yeni, uğuru kimi yenidən bərpasının da Zəfərə yaraşan dönüş olacağı kimi fikirlər müzakirə obyektinə çevrilmişdir.

Məqalədə Cavanşir Feyziyev, İsrail Kərimov, Əli Nəcəfخانlının Qarabağa qayıdış planı haqqında və 44 günlük müharibənin uğuru barədə çıxışlarında söylədikləri fikirlər də yer almışdı.

Açar sözlər: qayıdış, plan, inkişaf, Qarabağ, siyasət.

KARABAKH IS WONDERFUL LIKE ZAFARI

Mehdiyeva N.

Summary

The article talks about the return plan of the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev to Garabayo after the 44-day war. At the same time, the main content of the first plan of the return to Karabakh was explained in the article and research was conducted on the main purpose of the order. The article also talks about President Ilham Aliyev's important works, especially in the direction of opening the Zangezur Corridor. At the same time, looking at the articles of the decree signed by the President of the Republic, in each article of the decree signed for the eight-year period, the idea that the resumption of the return as a new success will be a return worthy of Victory has become the subject of discussion.

The article also included the opinions of Javanshir Feyziyev, Israfil Karimov, and Ali Najafkhanli in their speeches about the plan to return to Karabakh and the success of the 44-day war.

Key words: return, plan, development, Karabakh, politics.

КАРАБАХ ЧУДЕСНЫЙ, КАК ЗАФАРИ

Мехтиева Н.

Резюме

В статье говорится о плане возвращения Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева в Карабах после 44-дневной войны. Вместе с тем, в статье было разъяснено основное содержание первого плана возвращения в Карабах и проведено исследование основной цели приказа. В статье также говорится о важных работах президента Ильхама Алиева, особенно в направлении открытия Зангезурского коридора. В то же время, глядя на статьи указа, подписанного Президентом Республики, в каждой статье указа, подписанного на восьмилетний период, просматривается мысль о том, что возобновление возвращения как новый успех будет возвращением достойные Победы стали предметом обсуждения.

В статье также приведены мнения Джаваншира Фейзиева, Исрафила Керимова и Али Наджафханлы в их выступлениях о плане возвращения в Карабах и успехе 44-дневной войны.

Ключевые слова: возвращение, план, развитие, Карабах, политика.

Əsrin əvvəllərindən Azərbaycana rəhbərlik missiyasını uğurla həyata keçirən cənab İlham Əliyev dövlətimizi qalib dövlət, xalqımızı müzəffər xalq kimi tanıتماğa nail olmuşdur. Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanının rəhbərliyi ilə reallaşmış 44 günlük möhtəşəm "Zəfər yürüşü"

sayəsində bu gün bir millət kimi başımızı dik tutub gəzir və daha uca zirvələrə, daha böyük qələbələrə doğru gedirik”(1)

Otuz illik Qarabağ həsrətinə son qoyan 44 günlük Vətən müharibəsinin qələbə sevincindən sonra hər qarışında həsrət hissi duyulan doğma torpaqlarımıza qayıdışın planının hazırlanmasına əsas diqqət yetirildi. İlham Əliyevin güclü siyasətinin nəticəsi olaraq azad edilmiş tarixi yurdumuza dönüşü gözləyən vətən nisgili ilə yaşayan Qarabağlıların dönüş planının layihəsi hazırlandı. 16 noyabr 2022-ci il tarixli qərarı ilə “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı imzalandı. Bu sərəncama əsasən Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq səviyyədə tanınmış ərazilərinin 30 ilə yaxın müddətdə 20 faizinin Ermənistan Respublikası tərəfindən işğal altında saxlanıldığı müddətdə tamamilə dağıdılmış şəhərləri və digər yaşayış məntəqələri, o cümlədən infrastruktur obyektləri, məhv edilmiş milli-mədəni irsimiz, talan edilmiş təbii sərvətlərimizin yenidən bərpası və inkişafına şəraitin yaradılması sahəsində işlərin görülməsi gücləndi. Bu plan əsasında öz torpaqlarını azad etməklə tarixi inkişafının irimiqyaslı bərpa-quruculuq layihələri ilə səciyyələnən, işğaldan azad olunmuş ərazilərin minalardan və partlamamış hərbi sursatdan təmizlənməsi, müasir yaşayış, istehsal və xidmət infrastrukturunun qurulması, iqtisadi fəaliyyətin, o cümlədən nəqliyyat-kommunikasiya xətlərinin bərpası, xüsusilə Zəngəzur dəhlizinin açılması istiqamətində mühüm işlər görülür. Məhz bu qayıdış planı 2030-cu ilədək beş Milli Prioritetindən biri kimi müəyyən olunmuş Milli Prioritetlərə əsaslanan “Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası” haqqında qəbul edilmiş mühüm sənədin sayəsində həyata keçiriləcək. *“Azərbaycanın iqtisadi gücü işğaldan azad olunan ərazilərdə yeni həyatın başlanmasına imkan verir. Azərbaycan yalnız özünün maliyyə resurslarına arxalanaraq sıfırdan yeni şəhər və kəndlər salır. 2021-ci ildə bu məqsədlə dövlət büdcəsindən 1,3 milyard, 2022-ci ildə isə 2,2 milyard ABŞ dolları məbləğində vəsait ayrılmışdır. Böyük Qələbənin nəticəsində yaradılmış yeni reallıq Qarabağın bərpası və inkişafını nəzərdə tutan Böyük Qayıdış strategiyasının aktuallığını təmin edir. Hazırda işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası, gələcək inkişafının təmin olunması, zəruri infrastrukturun yaradılması və əhalinin doğma torpaqlarına qayıdışı istiqamətində genişmiqyaslı tədbirlər həyata keçirilir. Azərbaycan Vətən müharibəsindən ötən müddət ərzində işğaldan azad olunmuş ərazilərin minalardan və partlamamış hərbi sursatdan təmizlənməsi, müasir yaşayış, istehsal və xidmət infrastrukturunun qurulması istiqamətində kifayət qədər layihələri həyata keçirib və bu davamlıdır. Bu Azərbaycanın gücünün göstəricisidir”(2).*

Bu müddət ərzində doğma torpaqlarına qayıdışı səbrsizliklə gözləyən Qarabağlıların bəzilərinin bərpa işləri aparılmış bölgələrə iş və dönüş üçün müraciətlərinin çoxluğun nəzərə alaraq qeyd edə bilərik ki, doğrudanda qələbəmiz nə dərəcə də möhtəşəm və tez əldə edildisə də dönüşümüz və həmin ərzilərdə iqtisadi inkişafın güclənməsi də o dərəcə də sürətli və möhtəşəm olur. Eyni zamanda Respublika prezidentinin imzaladığı sərəncamın maddələrinə də nəzər salsaq şahidi olarıq ki, səkkiz illik müddət üçün imzalanmış sərəncamın hər bir maddəsi yeni, uğuru kimi yenidən bərpasıda Zəfərə yaraşan dönüş olacaq. *“Bu gün ölkəmizdə işğaldan azad olunan ərazilərin bərpası və Böyük Qayıdışın yüksək səviyyədə təmin edilməsi məqsədi ilə ardıcıl işlər görülür. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin həmin ərazilərə səfər etməsi və bərpa-quruculuq işləri ilə şəxsən maraqlanması, istehsal müəssisələrinin, sosial obyektlərin təməlqoyma, açılış mərasimlərində iştirak etməsi görülmə işlərin sürətini artırmaqla yanaşı, keyfiyyətinin də yüksək olmasından xəbər verir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin tapşırıq və göstərişlərinə əsasən, abadlıq-quruculuq işləri sırasında yollarının yenidən qurulması, müasir səviyyəyə çatdırılması istiqamətində çox mühüm layihələr icra olunur. Bütün bunlar cənab Prezidentin düşünülmüş siyasətinin məntiqi nəticəsidir. İşğaldan azad olunan ölkəmizin inkişafı istiqamətində həyata keçirilən layihələr öz nəticəsini verir. İnkişaf və tərəqqi dövrünü yaşayan Azərbaycanın işğaldan azad olunan ərazilərində həyata keçirilən kompleks islahatlar, geniş quruculuq işləri və yaradılan güclü iqtisadiyyat ölkənin əsas inkişaf göstəriciləridir.”* (2). Məhz Ağalı kəndinə ilk dönüş, Laçın rayonuna, Füzuli şəhərinə dönüşlər və bu sahədə görülmə işləri misal gətirərək qeyd edə bilərik ki, Qarabağa dönüş soyumuza, Milli-mənəviyyətimizə, tariximizə, özümüzə dönüşün əsasıdır. Bu sahədə görülmə işlər də o tarixiliyi saxlayaraq, tarixi abidələrin hər bir detalına, ayrıntılarına fikir verilərək aparılır və Qarabağın tarixi abidləri olduğu vəziyyətinə qaytarılması üzrə uğurlu işlər görülür. Azərbaycan Prezidenti beynəlxalq forumun iştirakçılarını sülh müqaviləsinin detalları barədə məlumatlandıraraq bildirib ki, sülh prosesinin təşəbbüskarı biz olmuşuq: “İlkin mərhələdə Ermənistan tərəfinin söyləri var idi. Bu, həmin

sülh müqaviləsi layihəsinə "Dağlıq Qaradağ respublikası"nı daxil etmək idi. Biz, əlbəttə ki, bunu rədd etdik". Sentyabrın 19-da Azərbaycan Ordusunun Qarabağda başladığı lokal xarakterli antiterror tədbirlərinin qısa müddətdə öz müsbət nəticəsini verməsi, separatçıların təslim olması, əlbəttə ki, ölkəmizin növbəti uğurudur. Bütün bu siyasət xalqımıza, torpağımıza olan rəhbər sevgisinin, ata nəsihətinin uğurlu həllidir.

Bütün bu dediklərimizi və Qarabağa dönüşünün bütün stargiyasını Milli Məclisin deputatı, fəlsəfə doktoru, Cavanşir Feyziyevin fikri ilə yekunlaşdırsaq yanılmarıq "Azad olunmuş ərazilərin yaxın gələcəkdə ölkənin iqtisadi fəaliyyət dövryyəsinə cəlb edilməsi, bir tərəfdən, yeni iş yerlərinin açılmasına və digər tərəfdən, ümumdaxili məhsulun həcminin kifayət qədər artmasına imkan verəcək. Qarabağın dilbər guşaləri Kəlbəcər və Laçın turizm sənayesinin inkişafı üçün böyük potensiala malik bölgələrdir. Azərbaycanın və bütün türk dünyasının mədəniyyət beşiyi sayılan Şuşa şəhərində də öz təyinatına uyğun şəkildə geniş bərpa işləri həyata keçiriləcək. Şuşa öz gözəlliyi və əzəməti ilə dünyanın bütün ölkələrindən gələn turistləri yenidən heyran edəcək. Bütün bu nəhəng miqyaslı işlərin həyata keçirilməsi dövlətin və cəmiyyətin sıx əməkdaşlığını və Vətən müharibəsi zamanında göstərilən milli birliyin növbəti abadlıq və quruculuq mərhələsinə daşınmasını tələb edir. Heç şübhə yoxdur ki, 30 il ərzində yalnız bir arzu – işğal altında qalmış torpaqlarımızın azad olunması məramı ilə yaşayan Azərbaycan xalqı gələcək illərdə də sarsılmaz birlik nümayiş etdirməklə torpaqlarımızın abadlaşdırılmasına, doğma Qarabağa yeni və xoşbəxt bir həyat gətirilməsinə nail olacaq. Qarabağ öz yeni həyatına qovuşacaq. Böyük qayıdış Qarabağa əbədi xoşbəxtlik gətirəcək."(3).

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Əli NƏCƏFXANLI, Qarabağa hər səfər "Böyük Qayıdış"ı daha da yaxınlaşdırır. "Xalq qəzeti".2021.2.12. s.4 [http://anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2021/dekabr/772363\(meqale\).pdf](http://anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2021/dekabr/772363(meqale).pdf)
- 2.İsrafil KƏRİMOV. 30 ildən sonra azad Qarabağa qayıdış <https://xalqqazeti.az/az/siyaset/152294-30-ildən-sonra-azad-qarabaga-qayidis>
3. Cavanşir Feyziyev. Böyük qayıdış Qarabağa əbədi xoşbəxtlik gətirəcək. Xalq qəzeti 2021.11 mart s.4 [http://anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2021/mart/737680\(meqale\).pdf](http://anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2021/mart/737680(meqale).pdf)

AZƏRBAYCANA RESPUBLİKASININ PREZİDENTİ İLHAM ƏLİYEVİN DƏMİR YUMRUQ SİYASƏTİ: MİLLİ BİRLİK İDEYASI

Cəbrayilov Şahin Hilal oğlu
müəllim

ADPU-nun Cəlilabad filialı
jabrayilov62@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0006-3373-247X>

Xülasə

Azərbaycan qədim mədəniyyət ölkəsidir və xalqımızın özünəməxsus adət -ənənələri vardır. Tarixən Dədə-Qorqud, Koroğlu, Qaçaq Nəbi kimi qəhrəmanları olan xalqın sonradan Mübariz İbrahimov, Polad Həşimov, Səfa Axundov və başqaları kimi xeyli qəhrəman oğulları yetişmişdir. Bu xalq heç vaxt məğlub olmaz, basılmaz, əyilməz, həmişə öz sözünü vaxtında deyən, qürurunu sındırmayan, iradəsini göstərən , siyasətini həyata keçirən xalq olmuşdur.

Həmin qəhrəman oğullarımızdan biri də Prezidentimiz, Ali baş komandanımız,cənab İlham Əliyevdir!

Açar sözlər: Qarabağ müharibəsi, xalqımızın birliyi, vətənpərvərlik.

Summary

Azerbaijan is a country of ancient culture and our people have their own customs and traditions. Historically, the people who had heroes like Deda-Gorgud, Koroglu, Gachaq Nabi, later produced many heroic sons like Mubariz Ibrahimov, Polad Hashimov, Safa Akhundov and others. This nation is never defeated, indomitable, inflexible, always speaks its word on time, does not break its pride, shows its will,

and implements its policy.

One of those heroic sons is our President, our Commander-in-Chief, Mr. İlham Aliyev

Key words: Karabakh war, unity of our people, patriotism.

2020-ci ilin sentyabr ayında başlanan Ermənistanın Azərbaycanla müharibəsi haqqın qələbə çalması ilə nəticələndi. Bu mənada ki, Azərbaycan xalqının, Azərbaycan dövlətinin, Silahlı Qüvvələrin Ali baş komandanı və Prezidentimiz cənab İlham Əliyev başda olmaqla şəhidlərimizin, ördumuzun ,zabit və əsgərlərimizin canı, qanı bahasına bizlərə Zəfər tarixini yaşatdı. Bu qələbədə bütün xalqın payı var.

Ulu öndər mərhum Heydər Əliyevin davamçısı ,onun ideyalarını həyata keçirən Ali baş komandanımız cənab İlham Əliyevin xalqımızı səfərbər etməsi, xalqın bütövlüyü, peşəkar zabit və əsgərlərimizin sücaəti nəticəsində biz bu gün Zəfər tarixinin sevincini yaşayırıq .

Bu Zəfər xalqımıza 44 günə başa gəldi. Hələ dünyada elə bir dövlət yoxdur ki, 44 günə öz ərazi bütövlüyünü təmin etsin və xalqına Zəfər sevincini yaşatsın.

BMT-nin, aparıcı dünya dövlətlərinin bacarmadığı bu haqq ədaləti Azərbaycan dövləti öz üzərinə götürərək 44 günə həll etdi və Azərbaycanın ermənilər tərəfindən zəbt olunan tarixi torpaqlarını öz gücü və müdrik siyasəti, müdrik rəhbəri İlham Əliyevin qəti, barışmaz atdığı addımların nəticəsində nail oldu.

Biz bu gün öz dövlətimiz, öz rəhbərimiz, Ali baş komandanımız cənab İlham Əliyevin və dünyanın ən qabaqcıl orduları sırasında yer alan ordumuzla, peşəkar zabit və əsgərlərimizlə fəxr edirik.

Çünki Azərbaycanın 30 illik əlindən zorla alınmış tarixi torpaqlar ,milli- mədəni abidələrimiz, bir sözlə Azərbaycanın ərazi bütövlüyü məhz həmin igidlərin –şəhidlərin və müdrik siyasətçi Prezidentimiz cənab İlham Əliyevin qətiyyətli addımları nəticəsində bizlərə nəsib oldu.

Mərhum Ulu Öndər Heydər Əliyev deyirdi ki, “Müstəqilliyi əldə etmək nə qədər asandırsa ,onu qoruyub saxlamaq bir o qədər çətindir.” Həqiqətən də belədir. Çünki 90-cı illərdə müstəqilliyi əldə etmişdik, lakin o dövrdəki bəzi rəhbərlərin səriştəsizliyindən müstəqiliyimizi əlimizdə olduğu kimi saxlaya bilməmişdik, 20 faizdən çox ərazimizi itirmişdik.

İndi artıq bu müstəqil ölkə -Azərbaycan tam etibarlı əllərdədir.

Cənab İlham Əliyev bütün sahələrə diqqət yetirərək hər bir kəsin qeydinə qalır,hər zaman xalqın və dövlətin rifahı üçün qərarlar, sərəncamlar imzalayır və dünya dövlətlərinə də Azərbaycan xalqının maaddi-texniki bazasının, iqtisadiyyatının, ədəbi-bədi, mədəni əlaqələrin, hərbi sənayesinin siyasi gücünün-bir sözlə bütün sahələrin inkişafı üçün əlindən gələni edir və inkişaf etdirir.

Biz Azərbaycanın Şanlı Zəfər tarixini canlı yaşayan övladlarıyıq. Hər birimiz əhalimizin rahat, firavan yaşaması üçün çalışmalıyıq, qurub –yaratmalıyıq.

Hazırda bu gün Qarabağımızda geniş, hərtərəfli quruculuq işləri gedir.Yeni-yeni kəndlər, şəhərlər tikilməkdədir. Adları dəyişilmiş ərazilər də tarixi adlarına qaytarılır. Cənab Prezidentimiz dəflərlə çıxışlarında vurğulayıb ki, düşmən tapdağından azad olmuş bütün ərazilərdə tarixi yer adlarımız, kəndlərin, şəhər və rayonların toponomik adları və sair əvvəlki tarixi adlarımız bərpa olunsun.

Hazırda bu sahədə də tikinti -quruculuq işləri ilə bərabər geniş işlər görülməkdədir.

Zəngilanda, Ağdamda, Fizulidə dünya standartlarına cavab verən möhtəşəm Hava limanı , Qarbağımızda Ağdam, Qubadlı və Fizulini Qarbağın tacı olan musiqi beşiyimiz Şuşa şəhəri ilə birləşdirən son dərəcə bütün standartlara cavab verən Zəfər yolumuz qısa zamanda tikilib istifadəyə təhvil verilmişdir. İndi çox rahatlıqla beynəlxalq jurnalistlər və dünyanın tanınmış dövlət xadimləri həmin Zəfər yolu ilə azad olunmuş ərazilərimizi gəzib öz təəssüratlarını digər dünya ictimaiyyəti ilə bölüşə bilirlər.

Türk dünyasının lideri cənab Rəcəb Tayyip Ərdoğan da öz xanımı ilə bir neçə dəfə bu Şanlı zəfər yolu ilə Qarabağımıza səfərlər etmiş və öz sevincini bizlərlə bölüşmüşdür.

İndi cənab Prezidentimiz İlham Əliyevin uzaqgörən siyasəti nəticəsində bütün dünya dövlətləri xalqımızın , dövlətimizin gücünü bilir və buna görə də bizimlə əməkdaşlıq etmək üçün , bizdən öyrənmək üçün səy göstərirlər.

Azərbaycan xalqı həmişə bütün sahədə öz mərdliyini, mübarizliyini, göstərəcək, dövlətimiz öz düzgün siyasətini yürüdəcək və dünya dövlətləri içərisində seçilməsi üçün əlimizdən gələni edəcəyik.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Heydər Əliyev: Mənəviyyat, mənəvi dəyərlər, mənəvi tərbiyə. Bakı: ”Müəllim” nəşriyyatı, 2008.
2. Nağıyev F. Nəsirli E. Heydər Əliyev Həyatının 100 anı. Bakı: 2023.

3. “Müdrüklik zirvəsi”. Bakı: “Yazıçı” nəşriyyatı, 2011.
4. Heydər Əliyev. “Təhsil Millətin gələcəyidir”. Bakı: 2002.

AZƏRBAYCAN REALLIĞI XARİCİ MƏTBUATDA

Ağaməmmədova Şəfəq Xasay qızı
müəllim
ADPU-nun Şamaxı filialı
aqamammadovashafaq@gmail.com
ORCID İD: 0009-0001-2186-6650

Xülasə

Azərbaycan öz coğrafi mövqeyi, təbii sərvətlərilə hər zaman xarici ölkələri cəlb etmişdir. Azərbaycan haqqında məlumatlara xarici ölkələrin mətbuatında, qəzet və jurnallarında hələ keçən əsrin əvvəllərindən rast gəlmək mümkün olmuşdur. Avropa mətbuatında Azərbaycan haqqında məlumatlara orta əsr mənbələrində rast gəlinir. Rusiya mətbuatında belə məlumatlar XIX əsrin əvvəllərindən dərc olunurdu. Şimali Amerikada isə XIX əsrdən başlayaraq yerli dövrü mətbuatda Azərbaycan haqqında məlumatlara az da olsa rast gəlmək olur. Bunlar əsasən iqtisadi, satış və epidemiyə xəbərləridir. Şimali Amerika qəzetlərində Azərbaycan bölgələrində istehsal olunmuş məhsullara dair reklam xarakterli məlumatlar daha çoxdur. Bunlar arasında 1-ci Dünya Müharibəsindən sonrakı, xüsusilə 1918-1922-ci illəri əhatə edən dövr daha diqqətəlayiqdir. Bunun səbəbi müharibədən sonrakı ilk illərdə ABŞ-ın regiona marağının artması ilə bağlı olması idi. Bu məlumatlardan biri 1920-ci ildə ABŞ-ın mərkəzi Kanzas ştatında nəşr olunan qəzetdə verilmişdir. Qəzetdə erməni vəhşiliyi öz əksini tapmışdır. Ştatın Viçita şəhərində nəşr edilən “Wichita Beacon” qəzetinin 5 aprel 1920-ci il buraxılışında Naxçıvanın üç müsəlman-tatar kəndinin ermənilər tərəfindən məhv edilməsi ilə bağlı məqalə dərc edilmişdir. Bu xəbər Kanzas ətrafındakı ştatların 50-dən çox qəzetlərində işıqlandırılmışdı.

Açar sözlər: mətbuat, məhv etmək, münaqişə, hadisə, mübarizə.

Summary

Azerbaijan has always attracted foreign countries with its geographical position and natural resources. It has been possible to find information about Azerbaijan in the press, newspapers and magazines of foreign countries since the beginning of the last century. In the European press, information about Azerbaijan can be found in medieval sources. Such information was published in the Russian press from the beginning of the 19th century. In North America, starting from the 19th century, information about Azerbaijan can be found in the local press. These are mainly economic, sales and epidemic news. American newspapers have more advertising information about products produced in the regions of Azerbaijan. Among them, the period after the First World War, especially the period covering the years 1918-1922, is more noteworthy. The reason for this was the increasing interest of the United States in the region in the first years after the war. One of these pieces of information was given in a newspaper published in the central state of Kansas in 1920. The Armenian brutality was reflected in the newspaper. In the April 5, 1920 issue of the Wichita Beacon newspaper, published in the city of Wichita, the three Muslim-Tatar villages of Nakhchivan were. An article was published about the destruction by Armenians. This news was covered in more than 50 newspapers of the states around Kansas.

Açar sözlər: mətbuat, məhv etmək, münaqişə, hadisə, mübarizə.

Giriş

Trans Qafqazdakı Naxçıvanın mübahisəsiz qubernatoru kimi görünən Djem Djemlinski Londonun “Tayms” qəzetinə göndərdiyi məqalədə 18 mart tarixində 10 min erməni silahlısının Naxçıvan-Ordubad istiqamətində hücum etdiyi göstərilib. Məlumata görə bir neçə müsəlman kəndi dağıdılıb. 1920-ci il 6 aprel tarixində “The Guardian” qəzetinin 6-cı səhifəsində məqalə ilə yanaşı Yelizavetpol quberniyasının xəritəsi də əks olunmuşdur. Quberniyanın bir hissəsi olan Göyçə Gölü ətrafı, Göyçə mahalı və Zəngəzur qəzası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazisi kimi göstərilib. Xəritədə yer adlarının hamısı

azərbaycan dilində verilmişdir.Xüsusilə də Xankəndi və Göyçə adları azərbaycanlıların dediyi kimi göstərilmişdir. Qəzetdə erməni yaraqlılarının Şuşa,Əsgəran və Xankəndidə yerli əhaliyə hücumu haqqında yazılır .

ABŞ mətbuatı xüsusilə “soyuq müharibə “illərində antisovet məqalələrilə zəngin olmuşdur.Digər respublikalar kimi Azərbaycan haqqında da tez-tez məlumatlar dərc olunmuşdur. „Sovet Azərbaycanı günü “adlı bir məqalənin alt başlığında „qara qızılın vətəni “cümləsi yazılmışdır.162 il yaşamış Şirəli Müslümov haqqında ABŞ,Kanada və Avstraliya qəzetlərində 700-dən artıq xəbər dərc olunmuşdur.

Qarabağ münaqişəsi ABŞ mətbuatında xüsusi işıqlandırılıb.Məhz bu münaqişədən sonra Azərbaycan adı dünya mətbuatında daha çox səsləndirilib. Bu illər ərzində dünya mətbuatı hadisələrin inkişafını diqqətlə izləyir.

Müşahidəçiləri maraqlandıran aspektlərdən biri Rusiyanın münaqişədəki roludur. Məhs Rusiyanın təşəbbüsü ilə tərəflər 2020-ci ildə atəşkəs barədə razılığa gəldilər və müqavilə nəticəsində rus sülhməramlıları əraziyə daxil oldular.

Qərb mətbuatının bir çox nümayəndələri belə bir qənaətə gəlirlər ki,artıq Rusiya Ukrayna ilə müharibə vəziyyətində olduğuna görə Cənubi Qafqazda onun rolu yox olmaqdadır.

1-ci Qarabağ Müharibəsindəki uğursuzluğumuzdan sonrakı 30 il ərzində ölkəmiz diplomatic yollarla işğal olunmuş torpaqlarımızı geri almaq üçün mübarizəni davam etdirsə də buna nail ola bilməmişdir. 2020-ci il 27 sentyabrda başlayan və 44 gün davam edən 2-ci Qarabağ Müharibəsi nəticəsində Azərbaycan öz ərazilərini azad etmiş və öz nəzarəti altına almağa nail olmuşdur.Ali Baş komandanımız öz uzaqgörən zəkası ilə dəfələrlə müxtəlif ölkələrin mətbuat nümayəndələri ilə müsahibə aparmış və onları öz hazırcavablığı ilə yerində oturtmuşdur. Son vaxtlar dünya mətbuatında Azərbaycanla bağlı həqiqətlər milyonlarla insanlara çatdırılır.Dünyanın hər bir yerindən Azərbaycanın səsi ,sorağı gəlir.Azərbaycanın uğurları,qalibiyyəti,işğaldan azad olunan ərazilərimizdə yerləşən abidələrin ermənilər tərəfindən dağıdılması,təbii ehtiyatların talanması və s .dünya ictimaiyyətinə çatdırılır. Misir mətbuatı Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin işğaldan azad edilmiş Ağdam məscidinin qarşısında çıxışını diqqətə çəkib.”Asiaelyoum” informasiya

agentliyi “,”Aldiplomasy”,”Elghad “,”Garbnews”və digər portallarda Azərbaycan həqiqətləri qeyd olunmaqla yanaşı, erməni vəhşiliyi də dövlət başçısının çıxışında öz əksini tapmışdır.

Rusiya mətbuatı Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin ölkəmizdəki xristian məbədləri ilə bağlı bəyanatına geniş yer verib.

“Jewish Press”də “Qarabağ Azərbaycanın beynəlxalq birlik tərəfindən tanınan ayrılmaz hissəsidir” məqaləsi öz əksini tapmışdır. Sentyabrın 24-də Rusiya Federasiyasının nüfuzlu “Nasionalnaya oborona”jurnalında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin jurnalın baş redaktoru ,tanınmış hərbi ekspert İqor Korotçenko ilə müsahibəsi dərc olunmuşdur.Bu müsahibə dünyanın bir sıra ölkələrinin mətbuatında geniş şəkildə işıqlandırılıb.

Argentinanın ən iri biznes qurumu olan Sənayeçilər Birliyinin “Echo en Argentina”jurnalındakı “Azərbaycan – potensial tərəfdaşdır”sərlövhəli məqalədə bildirilir:”Qlobal səviyyədə ən dinamik və ən yüksək inkişaf göstəricilərinə malik iqtisadiyyatı ilə Azərbaycan dünyada getdikcə daha çox strateji tərəfdaşlar cəlb etməkdədir.”News”jurnalında isə dərc olunmuş “Azərbaycan böyük strateji potensiala malik bazarı tanıyaraq” sərlövhəli məqalədə bildirilir ki,2010-cu ildə Azərbaycanın Cənubi Amerikada ilk olaraq Buenos Ayresdə səfirliyinin açılması ilə Cənubi Qafqazın ən iri iqtisadiyyatına malik Azərbaycan ilə Argentina arasında münasibətlərin gücləndirilməsində yeni mərhələ başlanmışdır.

“Rossiyskaya qazeta”nın “Azərbaycan” –“Rossiyskaya qazeta”adlı yeni layihəsinin birinci buraxılışında Azərbaycanın iqtisadi nailiyyətlərinin icmalı verilmişdir. Meksikanın geniş oxucu kütləsinə malik olan və ölkənin ən nüfuzlu “ElUniversal”qəzetində “Mirajlar və reallıqlar:Qərbin Qafqazda ikili standartları siyasətinin ifşası “sərlövhəli məqalə dərc edilib.Məqalənin müəllifi Talya İşca bildirir ki, 30 illik erməni işğalından sonra Azərbaycan ərazilərinin azad edilməsi və

Ermənistan daxil olmaqla,bütün dünya tərəfindən Azərbaycan ərazisi kimi tanınan Qarabağ bölgəsində Azərbaycan silahlı qüvvələri tərəfindən həyata keçirilən antiterror tədbirlərinin ABŞ və Avropa İttifaqının bəzi ölkələrin ikili standartlarının və təxribat xarakterli hərəkətlərini açıq şəkildə ortaya qoyduğu bildirilir.

Nəticə

Yazıda Qərbdə çox vaxt erməni separatçılara dəstək göstərən,ölkəmizə qarşı qərəzli və əsassız

neqativ mənzərənin müşahidə olunduğu vurğulanır. Müəllif ikiaya yaxındır ki, Azərbaycan və Ermənistan arasındakı şərti sərhəddə atəşkəsin pozulmamasını müsbət signal olduğunu vurğulayır lakin bunun avropalılar və amerikalılarda sevinc deyil, daha çox narahatlıq yaratdığını təəccüblə qeyd edir. Qarabağdakı 23 saat 51 dəqiqəlik möhtəşəm antiterror tədbirlərindən (19-20 sentyabr) bir neçə ay keçir. Lakin suverenliyimizin tam bərpası ilə bitən zəfər deyəsən bəzi qərb dövlətləri kimi Amerikanın da xoşuna gəlməyib. Amerika mətbuatında bu qəbildən olan belə birtərəfli məqalələrə çox tez-tez rast gəlinir və bu məqalələrdə Azərbaycanı işğalçı kimi göstərməyə cəhd edilir. Biz inanırıq ki, tezliklə həqiqət yerini tapacaq və Azərbaycan bu mübarizədə də qalib gələcək.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan mövzusu Şimali Amerika mətbuatında (az.m.wikipedia.org)
2. Şuşa kulturnaya stolitsa tyurkskogo mira. (Şuşa, 12 may Azertac, Ceyhun Alışov)
3. Şuşa haqqında kitablar yeddi xarici ölkədə . (Bakı, 3 aprel Azertac)

XXI ƏSR TÜRK DÜNYASININ QALIB SƏRKƏRDƏSİ

Abdullayev Babək Əlisöhbət oğlu
müəllim
ADPU-nun Şamaxı filialı
abdullayev.babek.1364@gmail.com
ORCID ID: 0009-0002-1381-6271

Xülasə: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin qətiyyətli və məqsədyönlü fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycanın Müzəffər Ordusu 30 illik işğala son qoydu. Beləliklə, düşmənin illərlə yaratdığı “məğlubedilməz ordu” mifi 44 gün ərzində bütün dünyanın gözü qarşısında fiaskoya uğradı, Ermənistan ordusu darmadağın edildi və “Dəmir yumruq” əməliyyatı Azərbaycanın Şanlı Qələbəsi ilə başa çatdı. Geniş dünyagörüşünə, dərin və hərtərəfli biliyə, yüksək mədəniyyətə malik olan Ali Baş Komandan İlham Əliyev müharibə dövründə onlarla müsahibələr vermiş, bəzi ermənipərəst jurnalistlərin təxribat dolu suallarına; tarixi faktlar və dəlillərlə cavablandırmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev düşünülmüş islahatları və müdrik qərarları ilə həyatımıza yeni nəfəs gətirib, Azərbaycanı dünyanın inkişaf edən ölkələri sırasına çıxarıb. Xalqa xidmət etmək, hər bir azərbaycanlının Prezidenti olmaq onun həyat fəlsəfəsidir. İlham Əliyevin uğurlu xarici siyasəti sayəsində Azərbaycanın beynəlxalq və regional problemlərin həllində də rolu və nüfuzu getdikcə artır.

Açar sözlər: Prezident, siyasət, Dəmir yumruq, Şanlı qələbə, ordu, xalq.

THE VICTORIOUS COMMANDER OF THE TURKISH WORLD OF THE XXI CENTURY

Abdullayev B.

Summary: As a result of President Ilham Aliyev's determined and purposeful activity, the Victorious Army of Azerbaijan ended the 30-year occupation. Thus, the myth of the "invincible army" created by the enemy for years failed in the eyes of the whole world within 44 days, the Armenian army was crushed and the "Iron Fist" operation ended with the Glorious Victory of Azerbaijan. Commander-in-Chief Ilham Aliyev, who has a broad worldview, deep and comprehensive knowledge, and high culture, gave interviews to them during the war, and to the provocative questions of some pro-Armenian journalists; answered with historical facts and evidence.

President Ilham Aliyev has breathed new life into our lives with his thoughtful reforms and wise decisions, and has made Azerbaijan one of the developing countries of the world. Serving the people, being the President of every Azerbaijani is his life philosophy. Thanks to Ilham Aliyev's successful foreign policy, Azerbaijan's role and reputation in solving international and regional problems is increasing.

Key words: President, politics, Iron fist, Glorious victory, army, people.

Giriş

İlham Heydər oğlu Əliyev 1961-ci il dekabrın 24-də Bakı şəhərində anadan olub. 1967–1977-ci illərdə Bakı şəhərindəki 6 saylı orta məktəbdə təhsil almışdır. 1977-ci ildə Moskva Dövlət Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutuna daxil olmuşdur. Oranı bitirdikdən sonra institutun aspiranturasına qəbul edilmiş, 1985-ci ildə dissertasiya müdafiə edərək tarix elmləri namizədi elmi dərəcəsi almışdır. 1985–1990-cı illərdə Moskva Dövlət Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutunda müəllim işləmişdir. 1991–1994-cü illərdə özəl biznes sahəsində çalışmışdır. Bir sıra istehsal-kommersiya müəssisələrinə rəhbərlik etmişdir. 1994-cü ildən 2003-cü ilin avqust aynadək Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin vitse-prezidenti, birinci vitse-prezidenti olmuşdur. Heydər Əliyevin neft strategiyasının həyata keçirilməsində fəal iştirak etmişdir. Suveren Azərbaycanın neft siyasətinin geosiyasi aspektlərinə dair bir sıra tədqiqat işlərinin müəllifidir. Siyasi elmlər doktorudur.

1995-ci və 2000-ci illərdə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə deputat seçilmişdir. 2003-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Baş naziri vəzifəsinə təyin edilməsi ilə əlaqədar olaraq deputat səlahiyyətlərinə xitam vermişdir. 1997-ci ildən Azərbaycan Milli Olimpiya Komitəsinin prezidentidir. İdman və Olimpiya hərəkatının inkişafında böyük xidmətlərinə görə Beynəlxalq Olimpiya Komitəsinin ali ordeni ilə təltif edilmişdir. 1999-cu ildə Yeni Azərbaycan Partiyası sədrinin müavini, 2001-ci ildə sədrin birinci müavini, 2005-ci ildə isə partiyanın sədri seçilmişdir. 2003-cü il avqustun 4-də Milli Məclis tərəfindən təsdiq ediləndən sonra Azərbaycan Respublikasının Baş naziri təyin edilmişdir.

2003-cü il 15 oktyabrda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilmişdir. Prezident seçkilərində seçicilərin 76%-dən çoxu İlham Əliyevin lehinə səs vermişdir. 2003-cü il oktyabrın 31-də vəzifəsinin icrasına başlamışdır. 2008-ci ildə yenidən prezident seçilmişdir. 2013-cü ildə üçüncü müddətə prezident seçilmişdir. 2018-ci ildə səsələrin 86,03% -ni toplayaraq dördüncü müddətə Azərbaycan Respublikasının prezidenti seçilmiş və hazırda prezident vəzifəsini icra edir.

Xalqları dünyada məşhurlaşdıran təkə onların zəngin təbii sərvətləri və maddi mədəniyyət inciləri deyil, həm də dünya siyasətində mühüm rol oynayan fenomen şəxsiyyətləridir. Məhz belə fenomen şəxsiyyətlərin müəyyənləşdirdiyi yol hər bir millətin strateji inkişaf konsepsiyasına çevrilməklə onun dünya arenasında özünə layiqli yer tutmasını təmin edir.

Belə nadir şəxsiyyətlərdən biri, müasir müstəqil Azərbaycan dövlətinin banisi ulu öndər Heydər Əliyev güclü dövlət yaratmaqla yanaşı, özündən sonra çoxşaxəli islahatların varisliyini uğurla təmin edəcək peşəkar lider də yetişdirib. “Mən ona özüm qədər inanıram və gələcəyinə böyük ümidlər bəsləyirəm” deyən Heydər Əliyevin xalqımıza özünün layiqli davamçısı kimi təqdim etdiyi İlham Əliyevin 15 illik prezidentlik fəaliyyətinin qısa təhlili belə bu fikrin təxmin deyil, qəti qənaət olduğunu sübut edir. Ümummilli Liderin müəyyən etdiyi strategiyayı ötən müddətdə uğurla həyata keçirən və yeni dövrün ruhuna uyğun zənginləşdirən Prezident İlham Əliyevin ölkəyə rəhbərlik fəaliyyətini diqqətlə nəzərdən keçirdikdə onun dövrün çağırışlarına çevik reaksiya verən, yüksək erudisiyaya və idarəetmə bacarığına malik, xalqına və dövlətinə qəlbən bağlı lider olduğu bir daha təsdiqini tapır. Prezident İlham Əliyevin rəhbərlik etdiyi Azərbaycan bu gün dünyanın siyasi sistemində özünəməxsus yeri ilə seçilir. Prezident İlham Əliyev yeni əsrin yeni lideri olaraq Azərbaycanı inamla irəli aparır. Onun hakimiyyət illəri ölkənin dinamik inkişafı, sürətlə modernləşməsi, dünyada nüfuz və söz sahibinə çevrilməsi ilə səciyyəvidir. Prezidentimiz mötəbər beynəlxalq təşkilatların – BMT-nin, NATO-nun, ATƏT-in kürsülərində inamlı, cəsarətli, məntiqli çıxışları ilə diqqəti cəlb edir, milli mənafeləri bütün səviyyələrdə qətiyyətlə qoruyur, müstəqil xarici siyasət yürüdür. Qlobal böhranlardan çıxış yolları axtarışında onun fikrinə, rəyinə hörmətlə yanaşılır.

Prezident İlham Əliyevin rəhbərlik etdiyi Azərbaycan bu gün dünyanın siyasi sistemində özünəməxsus yeri ilə seçilir. Prezident İlham Əliyev yeni əsrin yeni lideri olaraq Azərbaycanı inamla irəli aparır. Onun hakimiyyət illəri ölkənin dinamik inkişafı, sürətlə modernləşməsi, dünyada nüfuz və söz sahibinə çevrilməsi ilə səciyyəvidir. Prezident İlham Əliyev düşünülmüş islahatları və müdrik qərarları ilə həyatımıza yeni nəfəs gətirib, Azərbaycanı dünyanın inkişaf edən ölkələri sırasına çıxarıb. Onun siyasətinin mərkəzində insan amili dayanır, amalı qurub-yaratmaq, xalqını daha xoş günə, daha firavan həyata qovuşdurmaqdır. Xalqa xidmət etmək, hər bir azərbaycanlının Prezidenti olmaq onun həyat fəlsəfəsidir.

Prezident İlham Əliyevin qətiyyətli və məqsədyönlü fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycanın Müzəffər Ordusu 30 illik işğala son qoydu. Beləliklə, düşmənin illərlə yaratdığı “məğlubedilməz ordu” mifi 44 gün

ərzində bütün dünyanın gözü qarşısında fiaskoya uğradı, Ermənistan ordusu darmadağın edildi və “Dəmir yumruq” əməliyyatı Azərbaycanın Şanlı Qələbəsi ilə başa çatdı. Geniş dünyagörüşünə, dərin və hərtərəfli biliyə, yüksək mədəniyyətə malik olan Ali Baş Komandan İlham Əliyev müharibə dövründə onlarla müsahibələr vermiş, bəzi ermənipərəst jurnalistlərin təxribat dolu suallarına; tarixi faktlar və dəlillərlə cavablandırmışdır.

Prezident İlham Əliyevin həyata keçirdiyi müdrik daxili islahatlar və uzaqgörən, məqsədyönlü xarici siyasət sayəsində Azərbaycan Cənubi Qafqazda lider dövlətə çevrilmişdir.

Nəticə

Xalqımızın Vətən müharibəsində göstərdiyi misilsiz qəhrəmanlığın və qazandı-ğı tarixi zəfərin nümayiş etdirilməsi, şəhidlərimizin əziz xatirəsinin əbədiləşdirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Si-lahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyev Bakıda Vətən Müharibəsi Me-morial Kompleksinin və Zəfər muzeyinin yaradılması haqqında Sərəncam imza-layıb, həmçinin Hərbi Qənimətlər Parkının salınmasının ideya müəllifi olub.

Vətən Müharibəsində qələbə münasibətilə “Zəfər” və “Qara-bağ” ordenləri, həmçinin 15 yeni medal təsis olunub. Həmin or-den və medalların təsis olunması Qələbənin əbədiləşdirilməsinin və müharibə iştirakçılarına göstərilən ali diqqətin təzahürüdür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Yeni Azərbaycan <https://www.yeniazerbaycan.com> ›
2. https://azertag.az/xeber/xeyallari_gercheye_cheviren_qalib_serkerde___prezident_ilham_eli_yev-2863012tps://respublika-news.az/news/prezident-ilham-eliyev-qalib-azerbaycanin-lideri
3. Report.az <https://report.az> › Analitika
4. <https://ordu.az/az/news/287750/mudrik-lider,-boyuk-strateq,-qalib-serkerde>
5. <https://oxu.az/politics/791729>
6. https://azertag.az/xeber/prezident_ilham_eliyev_azerbaycani_esrimizin_qalib_olkesine_cheviri_b___https://xalqgazeti.az/az/last-news/140315-qalib-serkerde-qetiyetiy-2781874
7. <https://science.gov.az/az/news/open/18702>

DÜNYANI SARSIDAN 44 GÜN!

Hüseynova Rəna

müəllim

ADPU-nun Şamaxı filialı

rena.huseynova@gmail.com

ORCID ID: 0009-0000-6820-0162

Xülasə

Xalqımızın səbri artıq dolub. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin tapşırığına əsasən Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin əks-həmlə əməliyyatları başlayıb. Azərbaycan Ordusu II (2-ci) Qarabağ müharibəsində “Dəmir yumruq” adlı planı həyata keçirməyə başladı. Döyüşün ilk günü silahlı qüvvələrimiz Ağdərə istiqamətində əks hücum keçdi. Kəlbəcər və Füzuli-Cəbrayılı vurub düşməyə ağır zərbələr endirdilər. Müharibənin ilk günlərindən Ermənistan ordusunun Hava Hücumundan Müdafiə Sistemləri Pilotsuz Uçuş Aparatlarının (PUA) köməyi ilə sıradan çıxarılıb. Müəyyən edilmiş atəş nöqtələri Türkiyə istehsalı olan “Bayraktar”, İsrail istehsalı olan “Harop” və Azərbaycanın yerli istehsalı olan “Zərbə” PUA-ları ilə məhv edilib.

Bu, dünya hərbi tarixində bir ilk idi. Müharibənin ilk günlərində Ermənistan Müdafiə Nazirliyi fəxrlə bəyan edirdi ki, hər gün Azərbaycanın bir neçə qırıcı təyyarəsi vurulur. Düşmən əsl həqiqəti dərk edəndə artıq gec idi. Düşmənin Qarabağdakı sistemləri darmadağın edildi. Düşmənin öyündüyü və güvəndiyi “OSA”, “S-300”, “TOR” qurğularının əksəriyyəti müharibənin ilk günlərində məhv edilib. Nəticədə Azərbaycan şahinləri Qarabağ səmasında böyük üstünlük əldə etdilər.

Açar sözlər: silahlı qüvvələr, cəbhə xətti, Ali Baş Komandan, icra, ağır silahlar, səbr.

Summary

The patience of our people is over. According to the order of the President of the Republic of Azerbaijan, Commander-in-Chief of the Armed Forces, Ilham Aliyev, the counter-offensive operations of the Armed Forces of Azerbaijan have begun. The Azerbaijani Army started to implement the "Iron Fist" plan in the II (2nd) Karabakh War. On the first day of the battle, our armed forces launched a counterattack in the direction of Agdara. They hit Kalbajar and Fuzuli-Jabrayil and dealt heavy blows to the enemy. From the first days of the war, the Air Defense Systems of the Armenian army were disabled with the help of Unmanned Aerial Vehicles (UAVs). The identified firing points were destroyed by Turkey-made "Bayraktar", Israeli-made "Harop" and Azerbaijan's domestically produced "Zarbe" UAVs.

This was a first in world military history. In the first days of the war, the Ministry of Defense of Armenia proudly declared that several fighter planes of Azerbaijan were shot down every day. By the time the enemy realized the real truth, it was too late. The enemy's systems in Karabakh were destroyed. Most of the "OSA", "S-300", and "TOR" installations, which the enemy boasted and relied on, were destroyed in the first days of the war. As a result, Azerbaijani falcons gained a great advantage in the sky of Karabakh.

Key words: armed forces, front line, Commander-in-Chief, enforcement, heavy weapons, patience.

Giriş

44 günlük müharibədə Azərbaycan Ordusunun şah əsəri Şuşa əməliyyatı oldu. Düşmən Qarabağımızın gözü sayılan bu şəhəri təxminən 1500-2000 nəfərlik qüvvə və çoxsaylı hərbi texnika ilə müdafiə edirdi. Pənahəli xanın tikdirdiyi qalanın alınmaz olduğuna əmin idilər. Lakin general Hikmət Mirzəyevin rəhbərlik etdiyi Azərbaycan Ordusunun Əlahiddə Ümumqoşun Ordusu doğma Şuşanı azad etmək əzmində idi. Onlar şəhərə cəmi 400 nəfərlik dəstə ilə yox yerdən deyil, düşmənin sıldırım qayalara dırmaşmağı ağına belə gətirməyəcəyi bir istiqamətdən daxil oldular.

Şuşa işğaldan azad edildikdən sonra düşmən anladı ki, artıq müqavimətin əhəmiyyəti olmayacaq. Şuşanın azad edilməsindən bir gün sonra qəhrəman Azərbaycan Ordusu 70-dən çox yaşayış məntəqəsini işğalçılardan azad etdi və bu, düşməne son zərbə oldu. Təsadüfi deyil ki, noyabrın 10-da düşmən faktiki olaraq kapitulyasiya aktına imza atdı. Noyabrın 9-dan 10-na keçən gecə Rusiya, Azərbaycan və Ermənistan liderləri üçtərəfli bəyanat imzalayıblar. Hərbi əməliyyatlar dayandırıldı. Bu bəyanat Azərbaycanın qələbəsini, Ermənistanın isə məğlubiyyətini rəsmiləşdirən sənəd idi. Bəyanatda işğalçı ölkə öz qoşunlarını Azərbaycanın işğal olunmuş digər ərazilərindən - Ağdam, Kəlbəcər və Laçından çıxarmağı, Zəngəzurdan Naxçıvana dəhliz açmağı öhdəsinə götürüb. Münaqişə zonasına Rusiya sülhməramlıları yerləşdirilib. Beləliklə, sentyabrın 27-də başlayan müharibə Azərbaycanın qələbəsi ilə başa çatdı. Ermənistan üzərinə götürdüyü öhdəliyi yerinə yetirməli olan 2020-ci il noyabrın 25-də Ağdam, Kəlbəcər, 1 dekabrda isə Laçın rayonlarını Azərbaycana təhvil verib. "Şuşanın işğaldan azad edilməsi bizim gücümüzü göstərdi. Ordumuzun peşəkarlığı əsgərlərimizin şücaətini və qəhrəmanlığını göstərdi. Şuşanın alınması böyük peşəkarlıq və cəsarət tələb edən əməliyyat idi. Əminəm ki, bu əməliyyatın xüsusi əhəmiyyəti olacaq. dünya hərbi tarixində yer tutacaq.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan Ordusu Ermənistanın ardıcıl təxribatlarının və yeni işğal planlarının qarşısını almaq, işğal altında olan torpaqlarımızı azad etmək məqsədilə 2020-ci il sentyabrın 27-dən etibarən başladığı zəfər yürüşündə inanılmaz uğurlar əldə etmişdir.

44 gün sürən hərbi əməliyyatlar nəticəsində rəşadətli Azərbaycan Ordusu tərəfindən Cəbrayıl, Füzuli, Zəngilan, Qubadlı şəhərləri, Zəngilan rayonunun Mincivan, Ağbənd, Bartaz qəsəbələri, Xocavənd rayonunun Hadrut qəsəbəsini və bir çox kəndləri, Tərtər rayonunun Suqovuşan kəndi, Xocalı və Laçın rayonlarının bir neçə kəndləri daxil olmaqla, ümumilikdə, 300-dən çox yaşayış məntəqəsi, o cümlədən Ağdərə, Murovdağ və Zəngilan istiqamətlərində mühüm strateji yüksəkliklər işğaldan azad edilmişdir.

Noyabrın 8-də 28 illik həsrətdən sonra Azərbaycan xalqı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən və rəmzi mənə daşıyan Şuşa şəhəri işğaldan azad edilmişdir. Qarabağın tacı olan Şuşa şəhərinin azad edilməsi dünya hərbi tarixinə düşəcək unikal hərbi əməliyyatlardan olmuşdur. Azərbaycanın hərbi sahədə qazandığı qələbələr, xüsusilə Şuşanın düşmən işğalından qurtarılması müharibənin taleyində həlledici rol oynamışdır. Bütün bunlar Ermənistanın öz məğlubiyyətini etiraf etməsi və kapitulyasiyası ilə nəticələnmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2020-ci il 3 dekabr tarixli Sərəncamı ilə xalqımızın qüdrətinin və milli qürurumuzun təntənəsinə çevrilən, dövlətimizin nüfuzu və gələcək inkişafı baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb edən bu misilsiz qələbənin əbədiləşdirilməsi məqsədilə hər il noyabrın 8-i Azərbaycan Respublikasında Zəfər Günü kimi təntənəli şəkildə qeyd edilməsi qərara alınmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2020-ci il 3 dekabr tarixli digər Sərəncamı ilə Azərbaycan xalqının Vətən müharibəsində göstərdiyi misilsiz qəhrəmanlığın və qazandığı möhtəşəm tarixi zəfərin nümayiş etdirilməsi, şəhidlərimizin əziz xatirəsinin əbədiləşdirilməsi məqsədilə Bakı şəhərində Vətən müharibəsi memorial kompleksi və Zəfər muzeyinin yaradılması qərara alınmışdır.

Azərbaycan postmüharibə dövründə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə saxələndirilmiş müasir yol infrastrukturunu qurur. Həmçinin strateji önəmi nəzərə alınmaqla Füzulidən mədəniyyət paytaxtımız Şuşaya iki yol layihələndirilib. Onlardan biri Prezident İlham Əliyevin qəhrəman hərbiçilərimizin şücaətini nəzərə alaraq qürurla “Zəfər yolu” adlandırdığı marşrutdur. Məlum olduğu kimi, Prezident İlham Əliyev İkinci Qarabağ müharibəsi bitdikdən dərhal sonra işğaldan azad edilmiş ərazilərin sosial-iqtisadi inkişaf planının hazırlanması üçün tapşırıqlarını verdi. Belə tapşırıqlardan biri də Şuşa şəhərinə yeni avtomobil yolunun çəkilməsi olmuşdur. 2020-ci il noyabrın 16-da Prezident İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyevanın işğaldan azad edilmiş Füzuli və Cəbrayıl rayonlarına səfəri zamanı Şuşa şəhərinə qədər uzanacaq yeni avtomobil yolunun - Zəfər yolunun təməlqoyma mərasimindən dərhal sonra layihənin icrasına start verildi.

Yolun inşası qısa müddətdə tamamlandı. Artıq 2021-ci il 7 noyabr tarixində Prezident İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Zəfər yolunun açılışına qatıldılar. Zəfər yolunun tikintisinin qısa vaxtda həyata keçirilməsi Azərbaycan xalqının qazandığı parlaq Qələbənin simvoludur. Ali mühəndislik düşüncəsinin, yüksək texnoloji imkanların istifadə olunduğu bu layihə ilin bütün fəsilərində çətin relyef şəraitində, keçilməz dağ yolları yarılaraq həyata keçirilib. Belə bir qısa vaxtda icra olunan və dünyada analoqu olmayan layihə Azərbaycan dövlətinin gücünü, onun malik olduğu potensialı və ən əsası Prezident İlham Əliyevin qətiyyətini bütün dünyaya göstərdi. Şanlı Ordumuzun ölkəmizin mədəniyyət paytaxtı olan Şuşa şəhərini mənfur düşməndən azad edərkən istifadə etdiyi cığır-yolun əbədiləşdirilməsi məqsədilə tikilən və Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyev tərəfindən “Zəfər yolu” adlandırılan avtomobil yolunun inşası dövlətimizin başçısının daimi nəzarəti altında icra olunub.

NƏTİCƏ: Başlanğıcını Hacıqabul-Mincivan-Zəngəzur dəhlizi magistral avtomobil yolundan götürən 101 kilometrlik Zəfər yolu Qarabağın tacı olan Şuşa şəhərinə qədər uzanır. Füzuli, Xocavənd, Xocalı və Şuşa rayonlarının ərazisindən keçməklə inşa edilən Zəfər yolu Füzuli və Şuşa şəhərləri də daxil olmaqla bu rayonların onlarla yaşayış məntəqəsini əhatə edir. Bu layihə həm də ona görə müstəsna əhəmiyyət daşıyır ki, o, ilk növbədə, öz doğma yurdlarına qayıdacaq insanların rahatlığının təmin olunmasına, onlar üçün yüksək səviyyəli həyat və yaşayış standartının yaradılmasına xidmət edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. <https://copat.gov.az/az/news/>

2. https://www.yeniazərbaycan.com/xeberlenti_e88883_az.html

3. Мировая пресса о Нагорном Карабахе.(bbc news Русская служба)

4. “Böyük Qayıdış Qarabağa əbədi xoşbəxtlik gətirəcək”, AMEA-nın vise-prezidenti, akademik

İradə Hüseynova

ÇİÇƏKLƏNƏN QARABAĞ

Nərmanov Rasim Əlisa oğlu
müəllim

ADPU-nun Şamaxı filialı
nermanov_rasim63@mail.ru
Orcid kod: 0009-0009-8825-6804

Xülasə

Azərbaycanın siyasi qələbəsinin və Ermənistanın məğlubiyyətinin təsdiqi olan 10 noyabr üçtərəfli Bəyanatının bəndlərinə əsasən Azərbaycan Ordusunun bölmələri dekabrın 1-də Laçın rayonuna daxil

oldu. Bununla da strateji əhəmiyyətə malik Laçın rayonu 28 ildən sonra nəhayət öz gərçək sahiblərinə qaytarıldı. Üstəlik də bir güllə atmadan, bir itki vermədən.

Ermənilər Kəlbəcərdə olduğu kimi, Laçını da tərək edərəkən dünya ölkələrinin gözləri qarşısında meşələri qırıb taladılar, vəhşicəsinə yandırdılar, ekoloji faciə və fəlakət yaratdılar. Onlar hətta evləri, məktəbləri, tarixi abidələri yandırmaqdan belə çəkinmədilər, bütün maddi-mədəni irsimizi yerlə-yeksan etdilər. Heç bir insanlığa sığmayan bu vəhşi hərəkətləri azmış kimi, apara bilmədikləri ev heyvanlarını qəddarcasına öldürdülər, kommunikasiya xətlərini isə tam yararsız hala saldılar. Onlar təsəvvür edilməsi və dilə gətirilməsi insanlarda vahiməyə səbəb olan bu ləyaqətsiz və yaramaz hərəkətləri ilə əsl simalarını tam çılpalığı ilə açıq-aydın göstərdilər. Şübhəsiz ki, onlar törətdikləri hər bir əmələ görə cavab verməli olacaqlar. Onların cəzası beynəlxalq müstəvilərdə, beynəlxalq hüquq tərəfindən veriləcək.

Açar sözlər: Qarabağ, Şuşa, xalq, qələbə, mədəniyyət, mənəviyyət, quruculuq.

FLOWERING GARABAGH

Narmanov R.A.

Summary

According to the clauses of the November 10 tripartite Declaration, which is the confirmation of the political victory of Azerbaijan and the defeat of Armenia, the units of the Azerbaijani Army entered the Lachin region on December 1. With this, the strategically important Lachin region was finally returned to its rightful owners after 28 years. Moreover, without firing a single bullet, without losing a single one.

Just like in Kalbajar, when Armenians left Lachi, they cut down and plundered the forests in front of the eyes of the countries of the world, brutally burned them, created ecological tragedy and disaster. They did not even hesitate to burn houses, schools, and historical monuments, they destroyed all our material and cultural heritage. As if these barbaric acts were inhumane, they brutally killed the pets they couldn't take, and completely disabled the lines of communication. They showed their true colors in full nakedness with these unworthy and mischievous actions, which caused people to panic when imagined and uttered. Surely they will have to answer for every deed they have committed. Their punishment will be given at international levels, by international law.

Giriş

Möhtərəm Prezidentimiz cənab İlham Əliyev Məsim Məmmədovun Prezidentin Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonuna daxil olan Laçın rayonunda xüsusi nümayəndəsi təyin olunması ilə əlaqədar qəbul edərəkən deyib. "Bununla yanaşı, bildirməliyəm ki, Gülübird və Qorçu kəndlərinin Baş planı mənim tərəfindən təsdiqləndi. Birinci mərhələdə Gülübird kəndində 2400, Qorçu kəndində isə 1300 insanın yerləşməsi nəzərdə tutulur. Yəni, gətirdiyim bütün bu rəqəmləri nəzərə alaraq, hər kəs görə bilər ki, yaxın gələcəkdə bu il və gələcək il biz Laçın rayonuna təqribən 10 minə yaxın, bəlkə də çox keçmiş köçkünü yerləşdirəcəyik. Onu da bildirməliyəm ki, Laçın şəhərinin bütün infrastrukturunu yenidən qurulur su xətləri, kanalizasiya xətləri, elektrik enerjisi xətləri, yollar, Laçın şəhərinin bütün daxili yolları yenidən qurulur. Daxili yolların uzunluğu təqribən 50 kilometrəndən çoxdur. Laçın şəhərinin memarlıq üslubu da göz oxşayır. Yəni bu nəinki Azərbaycanın dünya miqyasında ən gözəl şəhərlərindən birinə çevriləcək. Nəzərə alsaq ki, Laçının çox füsunkar təbiəti meşələri, dağları, çayları var, bu bir cənnət məkan olacaqdır. Bax biz bu işləri görürük və bu görülən işlərin sadəcə bir hissəsidir. Biz azad edilmiş bütün torpaqlarda indi genişmiqyaslı quruculuq işləri aparırıq və bu işləri öz hesabımıza görürük və görəcəyik" deyərək dövlət başçısı vurğulayıb. (1)

Laçın, Kəlbəcər, Zəngilan və bir neçə digər rayonda Su Elektrik stansiyalarının tikintisi sürətlə gedir, 50 meqavattən çox enerji alınır. Birinci inşa edilən stansiya Gülübird kəndində olmuşdur, bu layihə həyata keçirilmişdir. Bütövlükdə isə qarşıya məqsəd qoyulmuşdur ki, azad edilmiş ərazilərdə bu ilin sonuna qədər su elektrik stansiyalarının gücü 200 meqavatt olsun, gələcəkdə isə 500 meqavata çatmalıdır. Laçın və Kəlbəcər rayonlarında böyük külək enerji potensialı var.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə aparılan yenidənqurma işləri tarixi qələbəmizin davamıdır. Ümumilli Lider Heydər Əliyev "Şuşasız Qarabağ, Qarabağsız isə, ümumiyyətlə, Azərbaycan yoxdur" tarixi ifadəsini işlətməmişdir. Ali Baş Komandanımız Ümumilli Liderin vəsiyyətini yerinə yetirərək Şuşanı və Qarabağı işğaldan azad etdi. Vəhşi qonşularımız tərəfindən dağıdılmış Qarabağ artıq Cənab Prezidentin rəhbərliyi ilə çiçəklənən və inkişaf edən diyara çevrilir!

Qarabağın tacı, Vətən müharibəsində zəfərimizin zirvəsi olan Şuşa sürətlə dirçəlir, tarixi şöhrətini özünə qaytarır. Prezident, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin xüsusi diqqət və qayğısı ilə bərpa olunan Şuşada ötən iki il yarımında aparılan bərpa və quruculuq işlərinin miqyası olduqca möhtəşəmdir. Bu günlərdə Şuşa səfərində bir daha şəhərdə aparılan bərpa və quruculuq işləri ilə tanış olduq. (2)

Şuşa Azərbaycanın tarixidir, mədəniyyətidir. 271 yaşlı Şuşa Azərbaycanın mənəviyyatıdır. Bu əsilzadə şəhər öz memarlığı ilə, Azərbaycanın mədəniyyətinə, ədəbiyyatına, incəsənətinə verdiyi əzəmətli və möhtəşəm töhfələrlə xalqımızın tarixində özünəməxsus yer tutur. Ona görə Vətən müharibəsində Şuşanın işğaldan azad edilməsinin xalqımız üçün həm tarixi-siyasi, həm də mənəvi əhəmiyyəti vardı.

Bu şəhər həm də xalqımızın elə bir mənəvi xəzinəsidir ki, işğal dövründə Ermənistan nə qədər cəhdlər göstərsə də, Şuşanın qamətini əyə bilməyib. İşğalçılar nə qədər çalışsalar da, şəhərin tarixi simasını dəyişə, onu erməniləşdirə bilməyiblər. Şuşanın keçmişini silmək üçün bütün cəhdləri uğursuz alınıb, ona görə şəhərə qarşı vandallıq ediblər, tarixi binaları, məscidləri dağıdıblar.

Bəli, bu əzəmətli şəhəri Azərbaycandan, xalqımızdan qoparmaq sadəcə mümkün deyil. Prezident İlham Əliyevin dediyi kimi, Şuşa ayaqdadır, Şuşa sınımayıb, Şuşa əyilməyib! Mənfur düşmən nə qədər çalışsa da, Şuşanın simasını dəyişdirə bilməyib.

İndi Şuşa həm sürətlə bərpa olunur, həm də ev sahibliyi etdiyi müxtəlif məzmunlu tədbirlərlə Azərbaycanın Vətən müharibəsindəki zəfərini bütün dünyaya bəyan edir.

Ötən iki ildən artıq dövrdə Şuşada xeyli bərpa işləri görülüb. Natəvan, Bülbül və Üzeyir bəy Hacıbəylinin güllələnmiş heykəlləri əvvəlki yerlərinə - Şuşa şəhər mərkəzi meydanına qaytarılıb. "Xan qızı" bulağı bərpa edilib. Qısa vaxtda Heydər Əliyev Fondu tərəfindən dahi Azərbaycan şairi və ictimai-xadimi Molla Pənah Vaqifin muzey-məqbərə kompleksində təmir-bərpa və yenidənqurma işləri aparılıb. Görkəmli Azərbaycan bəstəkarı Üzeyir bəy Hacıbəylinin heykəli və dahi Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqifin büstü qoyulub. Xalq artisti Bülbülün ev-muzeyi bərpa edilib. Qala divarlarında bərpa işləri aparılıb. Şuşadakı Rəsm Qalereyası, Xalçaçılıq Qalereyası da şəhərin bərpa olunan binaları sırasında yer alır. "Xarıbülbül" və "Qarabağ" hotelləri isə Şuşaya gələn qonaqların istifadəsindədir. Şəhərin su və enerji təchizatı da yoluna qoyulub. (3)

Qeyd edək ki, Şuşada quruculuq işlərinin bir qismi, o cümlədən tarixi binaların bərpası Heydər Əliyev Fondu tərəfindən həyata keçirilir. Fondun bu sahədə şəhərdə həyata keçirdiyi layihələr çərçivəsində Şuşanın tarixi, mədəni və dini abidələri sürətlə bərpa edilir. Baş çəkdiyimiz Yuxarı Gövhər ağa və Saatlı məscidləri də fond tərəfindən tam bərpa edilib. Məlum olduğu kimi Şuşa işğal altında olduğu müddətdə hər iki məscid ermənilər tərəfindən dağıdılmışdı. 2021-ci ilin sonlarından başlanılan konservasiya və bərpa işləri çərçivəsində məscidlərin ilkin memarlıq üslubu təmin olunub, ermənilər tərəfindən edilmiş müdaxilələr tam aradan qaldırılıb.

Şuşada Mehmandarovların malikanəsinə də baş çəkdik. XVIII əsrdə inşa olunan və Şuşanın ən möhtəşəm evlərindən olan Mehmandarovların malikanəsində yalnız Qarabağın deyil, bütün Azərbaycanın fəxrinə, qüruruna çevrilmiş şəxsiyyətlər dünyaya gəlib, yaşayıblar. Təsadüfi deyil ki, bu ev Prezident İlham Əliyevin tapşırığı ilə Şuşada bərpa edilən ilk tarixi-memarlıq obyektlərinin sırasına salınmışdı. Malikanə Birinci vitse-prezident Mehriban Əliyevanın şəxsi nəzarəti və himayəsi ilə 2021-ci ilin oktyabr ayından Heydər Əliyev Fondu tərəfindən yeni Şuşanın qədim nümunəsi kimi bərpa edilib. (1)

Milli Xalça Muzeyinin Şuşa filialı da yenidən qurulub. İşğal dövründə bina yararsız hala düşdüyündən və tarixi görkəminə müdaxilələr edildiyindən burada 2021-ci ildən etibarən Heydər Əliyev Fondu tərəfindən bərpa işlərinə başlanılmışdı. Görülmüş işlər nəticəsində binanın tarixi siması özünə qaytarılıb. Şəhərdə bərpa olunan ünvanlardan biri Yaradıcılıq Mərkəzidir. Mərkəzin hazırkı binası ölkə əhəmiyyətli memarlıq abidəsi siyahısındadır. Öyrənirik ki, Heydər Əliyev Fondu tərəfindən 2022-ci ildən aparılan bərpa işləri zamanı bina ilkin vəziyyətinə qaytarılıb. Şuşa Elektrik Şəbəkələrinin İnnovativ Texnologiyalar Mərkəzi də şəhərdə aparılan kompleks bərpa və quruculuğun nümunəsidir. Bu mərkəz şəhərin enerji təchizatını ən müasir çağırışlar əsasında təmin edilməsində böyük rol oynayacaq. (1)

Qeyd etdiyimiz kimi, "Xarıbülbül" və "Qarabağ" hotelləri Şuşaya gələn qonaqların istifadəsindədir. Artıq onların sırasına biri də qoşulub. Ötən ay istifadəyə verilən Şuşa Hotel-Konqres Mərkəzi Kompleksi həm də şəhərin yeni ünvanıdır. 2021-ci ildən inşasına başlanılmış bu kompleks Şuşanın mərkəzində yerləşir. Xatırladaq ki, kompleksin yerləşdiyi ərazidə işğal dövründə separatçı rejim "parlament" binasının tikintisini planlaşdırırdı. Lakin niyyətləri gözlərində qaldı. Elə müharibə günlərində həmin ərizidə xeyli sayda işğalçı məhv edildi.

Vurğulamaq yerinə düşər ki, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin müharibədən sonra ilk dəfə Şuşaya bu il yanvarın 14-də səfər etmişdir və ilk səfərində göstəriş vermişdir ki, Vaqifin məqbərəsi bərpa edilsin. Artıq buna nail olunub. Məqbərənin bərpasını Heydər Əliyev Fondu öz üzərinə götürmüş və bu yaxınlarda məqbərənin önündə Vaqif Poeziya Günleri keçirildi. Eyni zamanda, Şuşada "Xarıbülbul" festivalı keçirildi. Bəli, Şuşanın bərpası istiqamətində kifayət qədər işlər görülüb. Cənab Prezident qeyd edib ki, ilk növbədə, yol çəkildi. "Zəfər yolu nə vəziyyətdə idi biz onu yanvarın 14-də gördük. Biz Füzulidən təqribən iki saat yarım-üç saata gəldik. Şaxtalı, qarlı hava idi, yol da yox idi, bir cığır idi, üstü buz, palçıq. İndi isə artıq asfalt yol tikilib və bu, elə Zəfər yoludur". Dövlət başçısı magistral yolun da çəkildiyini bildirib: "Şuşanın elektrik təsərrüfatı bərpa edildi, buraya yüksək gərginlikli xətlər Füzulidən çəkildi, yarımstansiya tikildi. Yəni, Şuşanı elektrikle təmin etmək başlıca vəzifələrdən biri idi. Düşmən Şuşanı tərk edərkən Şuşanın su xətlərini partlatmışdı. Şuşaya suyun verilməsini biz bərpa etdik. İndi iki mənbədən Şuşaya su gəlir". Şuşada tarixi dini-mədəni abidələrimiz bərpa və təmir olunur. Şuşada üç məsciddə təmir-bərpa işləri aparılır. Bu məscidlərin təmirini Heydər Əliyev Fondu öz üzərinə götürüb. Cənab Prezidentin qeyd etdiyi kimi, Natəvan bulağı bərpa edilib və indi su gəlir: "Ermənilər 17 bulağın 17-sini də qurutmuşdular. Əgər bu, erməni şəhəri idisə, nə üçün siz bu bulaqları qurudursunuz? Ondan sonra "Xarıbülbul" oteli istifadəyə verildi, artıq may-iyun aylarında ilk qonaqlarını qəbul etdi və digər addımlar atıldı". (3)

Şuşanın küçələri də yenidən qurulur. Bu çərçivədə küçələrin adları həm də Vətən müharibəsindəki zəfərimizi, dövlətçiliyimizi, tariximizi ehtiva edir. Yenidən qurulan küçələrin Heydər Əliyev, 8 Noyabr, Dəmir yumruq, Zəfər, Qarabağ, Atatürk, Pənahəli xan adlandırılması Vətən müharibəsindəki qələbəmizi, tariximizə, milli irsimizə dərin ehtiramı, Azərbaycan-Türkiyə qardaşlığını özündə təcəssüm etdirir.

Şəhərdə həm də yeni yaşayış kompleksləri yaradılır. Ötən il 23 binadan ibarət ilk yaşayış kompleksinin inşasına başlanılıb. Ötən ay isə 17 binadan ibarət 2-ci yaşayış kompleksinin təməli qoyulub. Doğma şəhərlərinə geri qayıdacaq şuşalılar tezliklə yeni mənzillərdə yaşayacaqlar.

Şuşa Realnı Məktəbinin binasında, Şirin su hamamında, Sadıqcanın evində bərpa işləri davam edir. Ümumiyyətlə isə şəhərin bərpası kompleks şəkildə həyata keçirilir. Hər küçə, hər ev, hər bir mədəni və tarixi abidə diqqət mərkəzindədir. Ən əsası odur ki, mədəniyyət paytaxtımızın bərpa və yenidənqurulması layihələri Şuşanın özünəməxsus memarlıq ənənələrinə və xalqımızın milli dəyərlərinə söykənir. (1)

Nəticə

Ermənilərin özge torpaqlarına göz tikmək, harınlıqla nəyisə əldə etmək ideyaları alt-üst edildi. Azərbaycanın haqlı mövqeyi, 44 günlük Vətən müharibəsində Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin siyasi iradəsi, uğurlu diplomatiyası və müzəffər ordumuzun gücü ermənilərin kim olduqlarını sübut etdi. "Məzlum" erməni Azərbaycan ordusunun gücünü, xalq-iqtidar birliyini, ölkəmizin iqtisadi gücünü görmüş oldu. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev çıxışlarının birində qeyd etdiyi kimi "44 günlük Vətən müharibəsi bizim şanlı tariximizdir. Bu tarix əbədi yaşayacaq. Çünki bu Qələbə tarixdə bənzəri olmayan qələbədir. Azərbaycan xalqı buna layiq idi və biz Qələbə əldə edərək düşməni öz doğma diyarımızdan qovduq, şəhərlərimizi azad etdik, doğma Şuşamızı azad etdik. Bu gün Şuşa artıq dirçəlir və Şuşanın dirçəlməsi üçün əməli addımlar atılır". Bu, Azərbaycan həqiqətləridir. Qısa bir zamanda görülən işlər, reallaşan işlər torpağa məhəbbətdən qaynaqlanır. Ermənilər tərəfindən gülləbaran edilmiş Natəvanın, Üzeyir Hacıbəylinin, Bülbülün büstləri artıq öz isti nəfəsli torpağındadır. Üzeyir Hacıbəylinin abidəsi yenidən qoyuldu. Bülbülün evinin açılışı oldu. "Qarabağ" hoteli əsaslı təmirdən sonra istifadəyə verildi. Görülən işlərin davamı olaraq yeni yaşayış kompleksinin təməli də qoyulub. Cənab Prezidentin vurğuladığı kimi, "Bu kompleks tədbirlər onu göstərir ki, Şuşanın dirçəldilməsi sürətlə gedir və şuşalılar Şuşaya qayıdırlar. Həm qrup-qrup öz doğma şəhərinə gəlib ziyarət edirlər, eyni zamanda, burada artıq açılmış obyektlərdə şuşalılar işlə təmin edilir. Beləliklə, biz Şuşanı yenidən dirçəldəcəyik".

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. ŞUŞA Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı, Biblioqrafiya.
2. Mədəniyyət qəzeti, 6 iyul 2022, №50.
3. Azərbaycan qəzeti, 20 iyun 2023.

QARABAĞNAMƏLƏR, QARABAĞ XANLIĞININ TARİXİNİ ÖYRƏNƏN MƏNBƏDİR

Cəbraylova Süsən Eyvaz qızı
müəllim

İbadova Sürahi Ağaqədir qızı
mütəxəssis

ADPU-nun Şamaxı filialı
Email:anaksimandr1@gmail.com
ORCID İD:0009-0000-4695-4568

Xülasə

1747-ci ildə Nadir şahın imperiyası dağıldıqdan sonra Azərbaycanda müstəqil və yarımmüstəqil xanlıqlar, sultanlıqlar, mülkəliklər və caamatlıq yarandı. XIX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycan Rusiya və Qacarlar arasında mübarizə meydanına çevrilmişdi. Odur ki, xanlıqlar müəyyən müddət Rusiya və İrandan asılı halda olmuşdur. Bu dövrdə tarixi gerçəklikləri özündə əks etdirən əsərlər yaranmış və müxtəlif xanlıqların tarixi gerçəklikləri burada öz əksini tapmışdır. Bu əsərlər içərisində Qarabağ xanlığının tarixinə dair yazılmış yeddi sənəmə əsas yer tutur. Xanlığının tarixinin öyrənilməsində əvəzsiz mənbə olan Qarabağnamələrdə o dövrün tarixi-siyasi hadisələri, memarlıq abidələri, adət-ənənələri, iqtisadi məsələləri torpaq mülkiyyət formaları, vergi və mükəlləfiyyətlər, feodal münasibətləri, yaşayış məskənləri və digər məsələlərdən bəhs olunur.

XX əsrin sonlarında Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra tozlanmış səhifələrdə qalan tarixi faktlar gün üzünə çıxmağa başlamışdır. Xanlıqların habelə Qarabağ xanlığının tarixi daha dərindən araşdırılmış müəlliflər tərəfindən müxtəlif tədqiqatlar aparılmışdır.

Açar sözlər: Qarabağ, xanlıq, Qarabağnamə, mənbə, hadisələr.

KARABAKH NAMES ARE A RESOURCE TO STUDY THE HISTORY OF THE KARABAKH KHANATE

Jabrayilova S.E.
Ibadova S.A.

Summary

After the collapse of Nadir Shah's empire in 1747, independent and semi-independent khanates, sultanates, maliks and communities emerged in Azerbaijan. In the early 19th century, Northern Azerbaijan became a battlefield between Russia and the Qajars. For this reason, the khanates remained dependent on Russia and Iran for a while. During this period, works reflecting historical facts were created and the historical facts of various khanates were reflected here. Among these works are seven chronicles regarding the history of the Karabakh khanate. In the Karabakh letters, which are an invaluable source for studying the history of the Khanate, historical and political events of that period, architectural monuments, traditions, economic issues, forms of land ownership, taxes and duties, feudal relations, settlements and other topics are discussed.

After Azerbaijan gained its independence at the end of the 20th century, historical facts that remained in dusty pages began to come to light. The history of khanates and the Karabakh khanate has been examined in more depth through various researches.

Key words: Karabağ, hanlıq, Karabağ mektubu, kaynağı, olayları.

Giriş

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra tarixin tozlu səhifələrində gizli qalan dövlətçilik tariximiz yenidən öyrənilməyə başlandı. Dövlət quruculuğunda varisliyi qorumaq adına bir çox mənbələr yenidən işləndi müxtəlif dövrlər ərzində bu coğrafiyada yaradılmış dövlət qurumları habelə xanlıqlar dövrünün öyrənilməsi geniş vüsət almışdır. Ayrı –ayrı xanlıqların tarixi üzrə əsərlər daha çoxdur. Bunların içərisində Qarabağ xanlığının tarixinə dair əsərlər özünəməxsus yer tutmaqdadır. Qarabağ xanlığının tarixini biz Qarabağnamələr adı ilə tarixi, ədəbi-bədii, publisistik oçerklər əsasında toplanmış mənbədən daha dəqiq öyrənirik .2006-cı ildə birinci, ikinci və üçüncü kitab olaraq nəşr edilən Qarabağnamələr bu ərazinin tarixi coğrafiyasını etnik tərkibini ,Qarabağda və onun ətrafında baş vermiş

siyasi hadisələri öyrənməyə yol göstərir. Bu kitablarda on bir mənbə əksini tapmışdır.

İlk Qarabağnaməni 1845-ci ildə Mirzə Adıgözəl bəy qələmə almışdır. Onun əsərində 1736-cı ildən 1828-ci ilə qədərki siyasi-tarixi hadisələr təsvir olunmuşdur. Müəllif uzun müddət Mehdiqulu xan Cavanşirə xidmət etmiş, xan İrana qaçandan sonra komendant tərəfindən mahala naib təyin edilmişdir. Adıgözəl bəyin uzun müddət Rus xidmətində olması təbii ki, hadisələrin işıqlandırılması səciyyəsinə təsir etməyə bilməzdi. Bu əsəri o, rus polkovniki Mixail Kolubyakinin sifarişi ilə Adıgözəl bəyin özü yox onun diktəsi ilə şair Mirzə Hüseyn qələmə almışdır. Mirzə Adıgözəl bəyin “Qarabağnamə”si 12 fəsildən ibarətdir.

İkinci Qarabağnamə 1847-ci ildə Mirzə Camal Cavanşir (1773-1853) tərəfindən yazılmışdır. Ədəbiyyatçı Adolf Berje yazır: “Mirzə Camal fars, ərəb və osmanlı dillərindən başqa ləzgi və avar dilində bilirdi. Tarix, coğrafiya və astronomiya haqqında yaxşı məlumatı vardı”. Tarixçi Mir Mehdi Xəzani bu barədə yazırdı: “Çün mərhum Mirzə Camal Qalabəyi Məhəmməd xan bəy oğlu Cavanşir Dizağı 50 il Qədri-mərhumeyi-İbrahim xan və Mehdiqulu xan xidmətlərində Mirzəlik edib və Qarabağ vilayətində dəxi nəzarət əmrində olub və xanların hökumət əyyamı münqəzi olandan sonra müddəti mütəmadi yenə Rusiya dövlətində xidmətkar və kargüzar olub qocalmışdır və özü dəxi Ülumi ərbiyyə və farsiyə və türkiyədən xəbərkar və tarix kitablarında və Müsini və kardan kəslərdən təhəffüs qılmaqda və hər günə işlərdə kamil və hüşyar idi və Qarabağın cəmi əhvalatına və hərnöv nağıl və hekayətlər dürüst müttəali və xəbərkar idi. Odur ki qələmə aldığı “Tarix-e Qarabağ” əsəri o dövrün Qarabağ tarixini hərtərəfli öyrənməyə imkan verir. Əsər Qafqaz canişini Voronsobun təklifi ilə yazılmışdır, digər səlnaməçilərdən fərqli olaraq iqtisadi məsələlərdən, torpaq mülkiyyət formalarından, feodal münasibətləri, vergi və mükəlləfiyyətlərdən bəhs edir.

XIX əsrin 60-70-ci illərində Mirzə Camalın oğlu Rzaqulu bəy də “Qarabağnamə” adlı səlnamə yazmışdır. Əslində isə o, atasının yazdığı əsərin faktlarını xülasə edərək yeni fakt və mülahizələrlə zənginləşdirmişdir. Rzaqulu bəy Vəzirovun tarixi dərinədən bilməsində təəccüblü heç nə yoxdur.

Digər əsər Mirzə Ytusif Qarabağının “Tarixi-safi” əsəri Gəncə və Qarabağ xanlarının şəcərəsi, İbrahim xəlil xanın qonşu xanlıqlarla qarşılıqlı münasibəti, xanlıqlar uğrunda Rusiya ilə qacarlar arasında baş vermiş mübahisələr, Xəmsə mülkləri, Türkmənçay sülh müqaviləsi kimi bir sıra mühüm məsələlərin öyrənilməsi üçün qiymətli mənbələrdən biridir. Qeyd etmək lazımdır ki, Mirzə Yusif Qarabağı (Hebsesop) Tarixi-safi əsərini farsca yazmışdır. Birinci hissəsində Qarabağ və bütün aran ərazisinin vaxtilə böyük Ermənistanə məxsus olduğunu iddia edir. O, Pənahəli xan və İbrahimxəlil xanın xarici müdaxiləyə və daxili düşmənlərə qarşı münasibətində addımbaşı təhrif edir. Qarabağ mülklərinin xəyanətgar, seperatçı hərəkatlarını örtbasdır edib onlara bəraət qazandırmağa çalışmışdır. Şair Mir Mehdi Xəzani Azərbaycan dilində yazılmış Kitabı tarixi Qarabağ əsəri qiymətli mənbədir. Mir Mehdi Xəzani Mirzə Camalın nəvəsi Məhəmməd bəy Cavanşirin xahişi ilə Azərbaycan dilində yazılmış, 24 fəsil və xatimdən (nəticədən) ibarətdir. O öz əsərində siyasi hadisələrlə yanaşı, Vaqifin siyasi-diplomatik fəaliyyətinə böyük əhəmiyyət verdiyi kimi, bədii yaradıcılığında bənzətmələr yazmağa çalışmışdır. Məzmunu və fəsilləri MİRZƏ Camalın əsərinə bənzəyir. Əsərdə 1747-1828-ci illər arasındakı hadisələr qələmə alınmışdır. Bir neçə əlyazması olan kompulyativ səciyyə daşısa da onun Qarabağın tarixi coğrafiyasına həsr olunan hissələri müəyyən empirikdəyəmə malikdir.

Ən məhüm səlnamələrdən biri də Əhməd bəy Cavanşir tərəfindən yazılmış 1747-1805-ci illərdə Qarabağ xanlığının siyasi vəziyyətinə dair əsəridir. Müəllif Pənah xanın böyük oğlu Mührəli bəyin nəticəsi idi. 1884-cü ildə Qafqaz qəzetində 1901-ci ildə Şuşada kitabça şəkilində çap olunmuşdur. 1961-ci ildə rus və azərbaycan dilində yenidən çap olunmuşdur.

Yuxarıda adları qeyd edilmiş Qarabağnamələrdən başqa Məhəmmədəli bəy Məşədi Əsədulla bəy oğlu Vəliyev “Əhvalatı Qarabağ” əsərini 1888-ci ildə baharlı təxəllüsü ilə yazmışdır. Habelə Həsən İxva Əlizadənin Şuşanın tarixi, Mirzə Rəhim Fənanın “Tarixi Cədidı Qarabağ” və Həsənəli Qaradağının Qarabağ tarixinə dair fraqmentləri də vardır.

Səlnamə müəllifləri Qarabağın ərazisi, coğrafi mövqeyi mədəni həyatını təsvir etməyə səy göstərmiş Qarabağın etnik tərkibini, Qarabağda və onun ətrafında baş vermiş siyasi hadisələri o cümlədən Azərbaycanın bu gözəl, mənzərəli guşəsində tikilib ucaldılan abidələrimizi geniş şəkildə qələmə almışlar.

Qarabağ tarixinə həsr olunan əsərlər Qarabağnamələr adı ilə 3 kitabda toplanıb nəşr edilmişdir.

1-ci kitabda Mirzə Adıgözəl bəy, Mirzə Camal Cavanşirin əsərləri, 2-ci kitabda Mirzə Yusif Qarabağı, Mir Mehdi Xəzani, Rzaqulu bəy Mirzə Camal oğlunun əsərləri, 3-cü kitabda isə Mirzə Rəhim Fəna, Baharlı, Həsən İxva, Həsənəli Qaradağı və Abbasqulu ağa Bakıxanovun əsərləri yer almışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Qarabağnamələr, I kitab. Bakı: “ŞƏRQ-QƏRB”. 2006, s. 216.
2. Mustafazadə T. Azərbaycan xanlıqlarının qısa tarixi. Bakı: 2011, s. 388.
3. Hüseynov Y. “Qarabağnamə”. Bakı: “Füyuzat”. 2022, s.120.
4. Hacıyeva Z. Qarabağ xanlığı: sosial-iqtisadi münasibətlər və dövlət quruluşu. Bakı: “Təhsil”, 2007.
5. https://az.wikipedia.org/wiki/Mirz%C9%99_Camal_Cavan%C5%9Ffir_Qaraba%C4%9Fi

VƏTƏN MÜHARİBƏSİ DÖVRÜNDƏ ORDUMUZUN DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

Hüseynov Şahin Şahnəsib oğlu

müəllim

ADPU-nun Şamaxı filialı

Email: xadid28.28@mail.ru

ORCID ID: 0009-0000-7704-8481

Xülasə

Ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə ordu elmi əsaslarla quruldu, peşəkar kadr potensialı hazırlandı, nizam-intizam möhkəmləndirildi, həmçinin maddi-texniki təchizatın yüksəldilməsi baxımından da bir sıra zəruri tədbirlər həyata keçirildi. Ulu Öndərin ordu quruculuğu ilə bağlı siyasi ideyaları bu gün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyev tərəfindən çox böyük fədakarlıqla həyata keçirilir. 44 gün davam edən İkinci Qarabağ müharibəsində düşmən təxribatlarının qarşısını almaq məqsədilə, dövlət başçısı ordumuzun yüksək döyüş hazırlığı səviyyəsinə gətirilməsində səmərəli və məqsədyönlü islahatlar aparmışdır.

Aparılan uğurlu islahatların nəticəsidir ki, bu gün Azərbaycan Ordusu regionun ən güclü ordularından birinə çevrilib. Ordumuzun kəmiyyət və keyfiyyət baxımından komplektləşdirilməsi, peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi, maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi, hərbiçilərin maddi rifah halının ildən-ildə yaxşılaşdırılması, ordu hissələrinin müasir texnika və avadanlıqlarla təchiz edilməsi, habelə beynəlxalq təcrübənin mənimsənilməsi istiqamətində həyata keçirilən kompleks tədbirlər praktik nəticələrini verməkdə davam edir.

Azərbaycan Ordusu regionun modern silahlara və döyüş imkanlarına malik müasir hərbi strukturu sayılır. Dünyanın aparıcı, inkişaf etmiş hərbi məktəblərində II Qarabağ müharibəsi zamanı istifadə edilən silahlar, hərbi sursatlar barəsində araşdırmalar aparılır. 44 gün davam edən döyüş əməliyyatlarında Azərbaycan Ordusu sərəncamındakı müasir silah sistemlərindən, o cümlədən idarə olunan raketlər və pilotsuz uçuş aparatlarından uğurla və koordinasiyalı şəkildə istifadə etmişdir. Əməliyyatlarda Azərbaycanın hərbi sənayesinin istehsalı olan bir sıra silah və texnikalar da aktiv istifadə olunmuşdur.

Vətən müharibəsindən əvvəl müasirləşdirmə proqramı çərçivəsində Azərbaycanın Raket-Artilleriya Qoşunlarının potensialı artırılıb. Bu proqram çərçivəsində qoşunların yeni silah sistemləri ilə təchiz edilməsi üçün mühüm addımlar atılmış, texnika parkı 80 faizə yaxın yenilənmişdir. Raket-Artilleriya Qoşunlarının modernləşdirilməsi prosesi tək yeni döyüş texnikalarının satın alınması ilə deyil, qoşunların təşkilatı-ştat strukturunun təkmilləşdirilməsi, kadr hazırlığı, mövcud silahların müasirləşdirilməsi daxil olmaqla kompleks şəkildə aparılmışdır. Özüyeriyən haubitsa və YARS heyətləri tam şəkildə müqavilə əsasında orduya cəlb olunan peşəkar heyətlərdən formalaşdırılmışdır. Bütün bu hərbi əməliyyatlar çərçivəsində Azərbaycan Ordusunun şəxsi heyəti Ermənistanın 30 il ərzində qurduğu silahlı qüvvələrini darmadağın etmişdir və qələbə sevincini xalqımıza yaşatmışlar.

Açar sözlər: Prezident, ordu, qələbə, silah, müharibə, texnika.

COMBAT PREPARATION OF OUR ARMY DURING THE PATRIOT WAR

Huseynov Sh.Sh.

Summary

During the reign of the national leader Heydar Aliyev, the army was established on scientific basis, the potential of professional staff was prepared, discipline was strengthened, and also a number of necessary

measures were implemented in terms of improving the material and technical supply. Today, the political ideas of the Great Leader regarding the building of the army are implemented with great dedication by the President of the Republic of Azerbaijan, the Commander-in-Chief of the Armed Forces, Ilham Aliyev. In order to prevent enemy provocations in the 44-day-long Second Karabakh War, the head of state carried out effective and purposeful reforms to bring our army to a high level of combat readiness. As a result of the successful reforms, today the Azerbaijan Army has become one of the strongest armies in the region. The comprehensive measures implemented in the direction of completing our army in terms of quantity and quality, increasing the level of professionalism, strengthening the material and technical base, improving the financial well-being of servicemen year after year, equipping army units with modern techniques and equipment, as well as assimilating international experience continue to give practical results.

The potential of Azerbaijan's Missile Artillery Troops was increased within the framework of the modernization program before the Patriotic War. Within the framework of this program, important steps were taken to equip the troops with new weapon systems, and the equipment park was renewed by 80 percent. The process of modernization of the Missile Artillery Troops was carried out in a complex manner, including not only the purchase of new combat equipment, but also the improvement of the organization and staff structure of the troops, personnel training, and the modernization of existing weapons. The self-propelled howitzer and YARS crews were formed entirely from professional personnel recruited to the army under contract. Within the framework of all these military operations, the personnel of the Azerbaijani Army defeated the armed forces of Armenia, built over 30 years, and made our people feel the joy of victory.

Key words: President, army, victory, weapons, war, equipment.

Giriş

Şanlı qələbəmizlə tarixləşən İkinci Qarabağ müharibəsində ordumuzun yüksək döyüş hazırlığı və güclü maddi-texniki bazası Zəfərimizi şərtləndirən əsas amillərdən oldu. Bütün dünya gördü ki, Azərbaycan Ordusunun arsenalı ən müasir atıcı silahlarla və döyüş texnikalarıyla zəngindir. Həmçinin istənilən döyüş tapşırığını müvəffəqiyyətlə yerinə yetirməyə qadir olan komandirləri, döyüş meydanında şücaət və igidlik nümayiş etdirən əsgərləri var. Rəşadətli ordumuzun 44 günə düşməni darmadağın edərək, torpaqlarımızı işğaldan azad etməsi ordu quruculuğuna dövlətimiz tərəfindən göstərilən yüksək diqqət və qayğının nəticəsidir. Dünya hərbi tarixində silinməz iz qoyan bu möhtəşəm qələbəmiz müstəqil dövlətimizin və rəşadətli ordumuzun banisi olan ulu öndər Heydər Əliyev siyasi irsinin layiqli davamçısı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin ordu quruculuğu istiqamətində apardığı uğurlu islahatların bəhrəsi idi. Vətən müharibəsindən əvvəl müasirləşdirmə proqramı çərçivəsində Azərbaycanın Raket-Artilleriya Qoşunlarının potensialı artırılıb. Bu proqram çərçivəsində qoşunların yeni silah sistemləri ilə təchiz edilməsi üçün mühüm addımlar atılmış, texnika parkı 80 faizə yaxın yenilənmişdir. Raket-Artilleriya Qoşunlarının modernləşdirilməsi prosesi tək yeni döyüş texnikalarının satın alınması ilə deyil, qoşunların təşkilatı-ştat strukturunun təkmilləşdirilməsi, kadr hazırlığı, mövcud silahların müasirləşdirilməsi daxil olmaqla kompleks şəkildə aparılmışdır. Özüyeriyən haubitsa və YARS heyətləri tam şəkildə müqavilə əsasında orduya cəlb olunan peşəkar heyətlərdən formalaşdırılmışdır. Raket-Artilleriya Qoşunlarının silahlanmasında xaricdən alınan silahlarla yanaşı Azərbaycanın Müdafiə Sənayesi Nazirliyinin müəssisələrində istehsal olunan artilleriya vasitələri və döyüş sursatları yer alır. 44 gün davam edən hərbi əməliyyatlar çərçivəsində Azərbaycan Ordusu müasir silahların tadbiiqlə Ermənistanın 30 il ərzində qurduğu silahlı qüvvələrini darmadağın etmişdir. Bu hərbi əməliyyatlarda müxtəlif növ qumbaraatanlar, o cümlədən Azərbaycanın yerli istehsalı olan və Milli Ordunun silahlanmasında yer alan RBG-40 (indeksi 6M11) revolver tipli əl qumbaraatanı, AQB-30 avtomatik qumbaraatan kompleksi və RPQ-7V2 tank əleyhinə əl qumbaraatanları real döyüşlərdə uğurla tətbiq edilmişdir. MSN-in "Aqrebat" İstehsalat Birliyinin müəssisəsində istehsal edilən 30 mm-lik AQB-30 təkmilləşdirilmiş avtomatik qumbaraatan kompleksi düşmənin 2100 m-ə qədər məsafədə yerləşən canlı qüvvəsini və atəş vasitələrini məhv etmək qabiliyyətinə sahibdir. Dəzgah üzərində quraşdırılan qumbaraatandan xüsusi hazırlanmış səngər, yarımşəngər və ya atəş üçün əlverişli olan digər mövqelərdən atəş açmaq mümkündür. Qumbaraatanın çapı 30 mm, uzunluğu 1173 mm, çəkisi 18,5 kq, lent qutusunun tutumu 29 qumbara, nişangah atəş məsafəsi 2100 m, qumbaranın başlanğıc sürəti saniyədə 185 metrdir. AQB-30 qumbaraatanından gücləndirilmiş təhlükəsizliyinə görə fərqlənən silahın üzərinə optik nişangahların quraşdırılması üçün NATO-nun MİL-STD-1913 standartına uyğun Picatinny rail tipli tamasa əlavə olunmuşdur. Qumbaraatanlarla yanaşı

MSN-in müəssisələrində istehsal edilən digər müxtəlif atıcı silahlar, o cümlədən tapança, avtomat, pulemyot və snayper tüfəngləri Azərbaycan Ordusunun silahlanmasında yer almışdır və 44 günlük Vətən müharibədə geniş istifadə edilmişdir. Bunlardan xüsusilə İST-14.5 “İstiqlal”, İST-12.7 “Mübariz”, NST-14.5 və “Yalquzaq” snayper tüfənglərini, həmçinin “Zəfər”, “Zəfər-K” və “İnam” tapançalarını, AK-74M və AZ-50 avtomatlarını, HP-7.62 hücum pulemyotu və UP-7.62 universal pulemyotunu göstərmək olar. Azərbaycan Ordusu tərəfindən döyüşlərdə aktiv istifadə olunan bu silah düşmənin canlı qüvvəsinin və hərbi texnikasının məhv edilməsində, sığınacaqlarının dağıdılmasında istifadə olunmuşdur.

Müdafiə Sənayesi Nazirliyinin mühəndisləri tərəfindən yaradılmış 7,62×54 mm çaplı HP-7.62 hücum pulemyotu qısa məsafəli döyüşdə düşmənin canlı qüvvəsini məhv etmək və atəş vasitələrinə zərər vurmaq üçün nəzərdə tutulub. HP-7.62 pulemyotu Azərbaycan Ordusunun xüsusi təyinatlı bölmələrinin silahlanmasına 2018-ci ildə daxil edilib. İkinci Qarabağ Müharibəsində aktiv istifadə edilən HP-7.62 hücum pulemyotundan atəş mahmızdan və ya müxtəlif konstruksiyalı üçayaqlı dəzgahlardan və döyüş maşınlarında quraşdırılan turellərdən aparıla bilər. Pulemyotun konstruksiyasında lülə üzərində bərkidilən istilikyayıcı sipər, yeni növ mahmız, yanağı və çiyinliyi olan teleskopik qundaq və lülə yatağı tətbiq olunmuşdur. Lülə yatağının alt və yan tərəflərində, eyni zamanda lülə qutusunun qapağı üzərində yerləşən NATO-nun MİL-STD-1913 standartına uyğun Picatinny rail temasası müxtəlif növ optik və kollimator tipli nişangahların, həmçinin pulemyotun döyüş imkanlarını artıran taktiki fəninin, əlavə əl dəstəyinin, lazer hədəfgöstəricinin və digər xüsusi avadanlığın bərkidilməsini təmin edir.

Ordu quruculuğu istiqamətində bu gün də uğurlu addımlar atılır, döyüş qabiliyyətinin daha da gücləndirilməsi üçün lazımı tədbirlər həyata keçirilir. Vətən müharibəsindən sonra bu istiqamətdə atılan uğurlu addımlardan biri də azad edilmiş ərazilərdə dislokasiya olunan bölmələrin əməliyyat və döyüş hazırlığı səviyyəsinin yüksəldilməsi, həmçinin xüsusi şəraitdə döyüş tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi məqsədilə əməliyyat (Komando) hərbi hissələrinin yaradılması oldu.

Komando hərbi hissələrindən birinin açılışında iştirak edən dövlət başçısının dediyi "Komando briqadasının yaradılması bizim üçün yenilikdir. Bir yox, iki yox, bir çox Komando briqadaları artıq Azərbaycanda yaradılır və bu briqadalar istənilən hərbi vəzifəni icra etməyə qadir olacaqlar. Yüksək təlim keçmiş, yüksək iradə nümayiş etdirmiş və Vətən uğrunda özlərini fəda etməyə hazır olan övladlarımız bu briqadalarda xidmət edəcəklər. Bu, bizim ordumuzun gücünü böyük dərəcədə artıracaq. Bir daha demək istəyirəm ki, belə briqadalar çox olacaq, minlərlə hərbcimiz bu briqadalarda xidmət edəcəklər. Beləliklə, Azərbaycan Ordusu bundan sonra da öz peşəkarlığını və yüksək mənəvi ruhunu qoruyacaqdır" sözləri ordumuza verilən dəyərin və göstərilən etimadın göstəricisidir. Ali Baş Komandanın bu qiymətli sözləri yeni yaradılan Komando heyətinə də böyük ruh yüksəkliyi aşıladı.

Yaradılan Komando bölmələrinin döyüş qabiliyyətinin və şəxsi heyətin peşəkarlıq səviyyəsinin daha da yüksəldilməsi məqsədilə Azərbaycan ilə Türkiyə arasında imzalanmış "Hərbi təhsil sahəsində əməkdaşlıq haqqında" müqavilə çərçivəsində hərbcilərimiz mütəmadi olaraq qardaş ölkədə keçirilən "Komando hazırlığı" kurslarını uğurla başa vuraraq, peşəkarlıq səviyyələrini daha da yüksəldirlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. <https://poliqon.az/v%C9%99t%C9%99nmuharib%C9%99sind%C9%99>
2. <https://mod.gov.az/az/pre/39322.html>

ŞANLI ZƏFƏR TARİXİ – QARABAĞA QAYIDIŞ

Mirzəyeva Nuranə Nizami qızı
tələbə

ADPU-nun Şamaxı filialı
E-mail: mirzeyevanur777@gmail.com

Xülasə

Yurdumuzun 20% -lik hissəsi uzun müddət tapdaq altında qaldı. Vətən həsrətinə qəlbində qisas eşqi ilə yaşayan Azərbaycan xalqının igidləri son qoymuşdur. Bu illər ərzində düşməne qarşı qat-qat güclənən Azərbaycan ordusu bir an belə dincəlmədən uğurla Şuşaya doğru, Xankəndiyə doğru, Zəngilana doğru

irəliləyir və bütün torpaqları azad edilmədən dayanmadı. 28 il istila altında qalan yurdumuz bu zaman daxilində ermənilər tərəfindən xarabalığa çevrilmişdir. 2020-ci il 10 noyabr bəyanatından sonra Qarabağla bağlı yenidənqurma işləri planlaşdırılmağa başlandı. Qarabağa Böyük qayıdışın yolu kommunikasiyaların bərpasından və işğaldan azad edilən ərazilərdə genişmiqyaslı tikinti-quruculuq, təmir-bərpa işlərinin aparılmasından keçir. Bu gün Qarabağda yenidənqurma işlərinin səviyyəsi gündü-gündən artırılır. Həmin ərazilərdə yeni yaşayış məntəqələrinin salınması, infrastrukturun bərpası, yolların çəkilişi, məktəb, xəstəxana tikintisi sürətlə davam edir. Hal-hazırda Qarabağ torpağı bir çox xarici tədqiqatçıların araşdırma mərkəzi olaraq tariximizin gerçəkliklərini dünyaya bəyan edir.

Açar sözlər: Zəfər, azadlıq, Vətən, qayıdış.

Summary

The 20% part of our country was trampled for a long time. The brave people of Azerbaijan, who lived with the love of revenge in their hearts, put an end to their longing for the homeland. Over the years, the Azerbaijani army, which has become much stronger against the enemy, has been successfully advancing towards Shusha, Khankendi and Zangilan without resting for a moment and did not stop until all its lands were liberated. Our homeland, which was under occupation for 28 years, was turned into ruins by the Armenians during this time. 2020 After the statement of November 10, reconstruction works related to Karabakh began to be planned. The way of the Great Return to Karabakh is through the restoration of communications and large-scale construction, repair and restoration works in the territories freed from occupation. Today, the level of reconstruction works in Karabakh is increasing day by day. construction of settlements, restoration of infrastructure, construction of roads, construction of schools and hospitals continue rapidly. Currently, the Karabakh land is declaring the realities of our history to the world as a research center for many foreign researchers.

Key words: Victory, freedom, Motherland, return.

Odlar yurdu, bərəkət yuvası olan Azərbaycan torpağı tarix adlı kitabın hər səhifəsində yadellilərin hədəfində olmuşdur. Bu səhifələrdən ən kədərli 1990-cı ildən başlayaraq yazıldı. Məhz bu ildən vətənin üzük qaşığı olan Qarabağ torpağı düşmənlərin təcavüzünə məruz qaldı. Yurdumuzun 20% -lik hissəsi uzun müddət tapdaq altında qaldı. 2019-cu ildən etibarən isə Ermənistan hərbi-siyasi rəhbərliyinin bir-birinin ardınca verdiyi təxribatçı bəyanatlar və atdığı addımlar danışıqlar prosesini məqsədyönlü şəkildə tamamilə pozmuşdur. Bununla Ermənistan bir daha özünün əsl məqsədinin mövcud status-kvonu möhkəmləndirməkdən və Azərbaycan ərazilərini ilhaq etməkdən ibarət olduğunu nümayiş etdirmişdir.

Ermənistanın qəbul etdiyi təcavüzkar və hücum xarakterli milli təhlükəsizlik strategiyası və hərbi doktrina, işğal edilmiş ərazilərdə qeyri-qanuni məskunlaşdırma siyasətini genişləndirməsi, “yeni ərazilər uğrunda yeni müharibə” çağırışı, mülki şəxslərdən ibarət “kəndli dəstələri” yaratmaq qərarı, 2020-ci il iyulun 12-də Ermənistan–Azərbaycan dövlət sərhədinin Tovuz istiqamətində təxribat törətməsi, eyni zamanda, bütövlükdə qoşunların təmas xəttində gərginliyi artırması, cəbhə xəttinə yaxın ərazilərdə qoşunlarını cəmləşdirməsi, böyük həcmdə silah-sursat toplaması Ermənistanın genişmiqyaslı hücumu hazırladığını göstərirdi. Vətən həsrətinə qəlbində qisas eşqi ilə yaşayan Azərbaycan xalqının igidləri son qoymuşdur. Bu illər ərzində düşməne qarşı qat-qat güclənən Azərbaycan ordusu bir an belə dincəlmədən uğurla Şuşaya doğru, Xankəndiyə doğru, Zəngilana doğru irəliləyir və bütün torpaqları azad edilmədən dayanmadı. Ermənistanın təxribatına və növbəti hərbi təcavüzünə cavab olaraq Azərbaycan xalqı torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsi, Ermənistanın sülhə məcbur edilməsi, BMT Təhlükəsizlik Şurasının məlum qətnamələrinin tələblərinin yerinə yetirilməsi, məcburi köçkünlərin öz doğma torpaqlarına qayıtması və ədalətin bərpası üçün Vətən müharibəsinə başladı. Bu müddət ərzində Azərbaycan xalqı ilə yanaşı, bütün dünya ermənilərin nə qədər vandal, vəhşi xislətə malik olduqlarının bir daha şahidi oldu. Ermənistan ordusu dəfələrlə döyüş meydanından uzaq olan, hərbi obyektlərin olmadığı və mülki vətəndaşların məskunlaşdığı Azərbaycan torpaqlarını hədəf alaraq raket və mərmilər vasitəsilə kütləvi itkilərə səbəb olan terror aktları törətdi. Üstəlik bu hadisələrin qadağan olunmuş silahlar vasitəsilə həyata keçirilməsi düşmənin azgınlığını iki qat artırırdı. Yaşanan dəhşətli hadisələr bütün dünyanı sarsıtsa da, xalqımız döyüş ruhunu, birliyini və iradəsini itirməyərək daha da əzmlə və mərdcəsinə Ali Baş Komandanı və ordumuzu dəstəkləməyə davam etdi.

Azərbaycan Ordusu Vətən müharibəsində 300-dən çox yaşayış məntəqəsini bilavasitə döyüş

meydanında işğaldan azad etdi. Noyabrın 8-də Şuşanın, ertəsi gün isə daha 70-dən artıq yaşayış məntəqəsinin işğaldan azad edilməsindən sonra düşmən onun üçün kapitulyasiya aktı sayılan üçtərəfli Bəyanatı imzalamaq məcburiyyətində qalması artıq xəbərdarlıq prosesi idi. Bu şanlı günlərdə Azərbaycan tək-cə döyüş meydanında deyil, həm də informasiya arenasında üstünlük nümayiş etdirirdi. Azərbaycan Prezidenti, demək olar ki hər gün öz gərgin cədvəlində nüfuzlu xarici KİV-lərə müsahibə vermək üçün vaxt ayırır, baş verənlərlə bağlı həqiqəti dünyaya çatdırır, mühüm tarixi faktları ortaya qoyur, aparıcı regional dövlətlərin cari hadisələrdəki roluna siyasi qiymət verərək, Ermənistan tərəfinin və onun havadarlarının beynəlxalq mediada yaymağa çalışdıqları mifləri darmadağın edirdi. 28 il istila altında qalan yurdumuz bu zaman daxilində ermənilər tərəfindən xarabalığa çevrilmişdir. Xarabalığa çevirməklə qalmamış bunları müxtəlif üsullarla dünya gündəminə çatdırmışdır. Dövlət başçısının işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası üzrə müvafiq dövlət proqramlarının işlənilib hazırlanması ilə bağlı qərar və tapşırıqları, eləcə də Qarabağ Dirçəliş Fondunun yaradılması və "Böyük Qayıdış"ın "Azərbaycan 2030" sənədində əks olunmuş sosial-iqtisadi inkişafın 5 Milli prioriteti sırasına daxil edilməsi bu işin nə qədər böyük əhəmiyyətə malik olduğunun göstəricisidir. 2020-ci il 10 noyabr bəyanatından sonra Qarabağla bağlı yenidənqurma işləri planlaşdırılmağa başlandı. Qarabağa Böyük qayıdışın yolu kommunikasiyaların bərpasından və işğaldan azad edilən ərazilərdə genişmiqyaslı tikinti-quruculuq, təmir-bərpa işlərinin aparılmasından keçir. Bu gün Qarabağda yenidənqurma işlərinin səviyyəsi günü-gündən artırılır. Həmin ərazilərdə yeni yaşayış məntəqələrinin salınması, infrastrukturun bərpası, yolların çəkilişi, məktəb, xəstəxana tikintisi sürətlə davam edir. Bütün bu işlərin həyata keçirilməsi üçün də ilk öncə bu ərazilərdə mina və partlamamış döyüş sursatlarının aşkar olunaraq zərərsizləşdirilməsi işlərinə başlanılıb. Minatəmizlənmə əməliyyatlarına əsasən infrastrukturun bərpasına xidmət edən ərazilərdən başlanılıb. Yaşayış məntəqələrinin salınacağı ərazilər, əkin sahələri, yollar və s. minalardan təmizlənilib. Hazırda da təmizləmə işləri davam etdirilir. Prezident İlham Əliyevin tapşırığına əsasən müasir yol infrastrukturunun yenidən qurulması istiqamətində genişmiqyaslı tikinti işləri həyata keçirilir. Prezidentin imzaladığı müvafiq sərəncamlarla bu ərazilərdə çoxlu sayda avtomobil yollarının inşasına böyük həcmdə maliyyə vəsaitləri ayrılıb. "Zəfər" yolunun tikintisi cəmi bir ilə başa gəlib. Ali mühəndislik düşüncəsinin, yüksək texnoloji imkanların istifadə olunduğu bu layihə ilin bütün fəsilərində çətin relyef şəraitində, keçilməz dağ yolları yarılaraq həyata keçirilib. İşğaldan azad olunan kənd və şəhərlərin elektrik enerjisi ilə təchiz olunması istiqamətində də ciddi işlər görülür. Bölgənin Azərbaycanın ümumi enerji sisteminə qoşulması, dayanıqlı və fasiləsiz elektrik enerjisi ilə təchiz edilməsi üçün yeni elektrik stansiyaları və yarımstansiyalar tikilir. Bu stansiya və yarımstansiyalar işğaldan azad olunan ərazilərdə yerləşən hərbi obyektləri, yeni yaradılan sosial-iqtisadi infrastrukturunu fasiləsiz və keyfiyyətli elektrik enerjisi ilə təmin edəcək. Birinci "Ağıllı kənd" pilot layihəsi Zəngilanın 1-ci, 2-ci, 3-cü Ağalı kəndlərini əhatə edir. Layihənin icrası, əsasən, 5 komponent üzrə aparılır: yaşayış, istehsal, sosial xidmətlər, "ağıllı kənd təsərrüfatı" və alternativ enerji sahələri. Ərazidə, ilk olaraq, tam izolyasiya olunan və innovativ tikinti materiallarından istifadə olunmaqla 200 fərdi evin tikintisinə başlanılıb. Hal-hazırda Qarabağ torpağı bir çox xarici tədqiqatçıların araşdırma mərkəzi olaraq tariximizin gerçəkliklərini dünyaya bəyan edir. Prezident İlham Əliyevin bildirdiyi kimi, ilk növbədə, Qarabağın azad olunması uğrunda 30 il ərzində aparılmış mübarizədə Azərbaycanın haqq işini dəstəkləmiş bütün ölkələrin şirkətləri ərazilərin bərpa layihələrinin icrasında üstünlük hüququndan faydalana- caqlar. Türkiyə, Pakistan və İtaliya şirkətlərinin artıq bir sıra layihələr üzrə fəaliyyətə başlaması bunun əyani göstəricisidir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2020-ci il 3 dekabr tarixli Sərəncamı ilə xalqımızın qüdrətinin və milli qürurumuzun təntənəsinə çevrilən, dövlətimizin nüfuzu və gələcək inkişafı baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb edən bu misilsiz qələbənin əbədiləşdirilməsi məqsədilə hər il noyabrın 8-i Azərbaycan Respublikasında Zəfər Günü kimi təntənəli şəkildə qeyd edilməsi qərara alınmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2020-ci il 3 dekabr tarixli digər Sərəncamı ilə Azərbaycan xalqının Vətən müharibəsində göstərdiyi misilsiz qəhrəmanlığın və qazandığı möhtəşəm tarixi zəfərin nümayiş etdirilməsi, şəhidlərimizin əziz xatirəsinin əbədiləşdirilməsi məqsədilə Bakı şəhərində Vətən müharibəsi memorial kompleksi və Zəfər muzeyinin yaradılması qərara alınması ən ümdə addımlardan biridir. Ulu əcdadlarımızın zəngin dövlətçilik və hərbi tarixindən ilhamlanan Azərbaycan xalqı hərbi tariximizə daha bir şanlı qəhrəmanlıq salnaməsi yazaraq, özünün qalib xalq olduğunu bütün dünyaya sübut etdi və düşmən üzərində tarixi zəfər çaldı. Azərbaycan xalqı 44 günlük Zəfər müharibəsində nümayiş etdirdiyi birliklə Qarabağı da dirçəldəcək. Dəmir yumruq yerində olduqca Qarabağ çiçəklənəcək.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. <https://modern.az/aktual/370328/44-gunluk-zefer-tarixi/>
2. <https://mod.gov.az/az/pre/34714.html>
3. <https://copat.gov.az/az/news/8-noyabr-zafar-gunudur>
4. <https://www.trt.net.tr/azerbaycan/turk-dunyasi/2023/11/08/8-noyabr-az-rbaycanin-z-f-r-gunudur-1903386>
5. <https://www.bakupost.az/az/qarabaga-boyuk-qayidis-plani-heyat-yeniden-oz-axarina-qayidir>
6. <https://idp.gov.az/az/news/1310>
7. https://az.m.wikipedia.org/wiki/B%C3%B6y%C3%BCk_Qay%C4%B1d%C4%B1%C5%9F
8. https://www.yeniazerbaycan.com/YAPxeber_e71294_az.html
9. <https://qdf.gov.az/fealiyyet/prioritetler/148-Berpa-ve-yenidenqurma.html>

QARABAĞ AZƏRBAYCANDIR!

Orucova Şəlalə Nəbi qızı
tələbə
ADPU-nun Şamaxı filialı

Xülasə

Otuz il Azərbaycanın füsunkar təbiətli Qarabağı erməni əsarətində öz xilasını gözləyirdi. Hər cür siyasi oyunlara hər cür fitnəyə əl atan ermənilər bir şeyi unudular. Yalan ayaq tutar yeriməz. Azərbaycanın şanlı zəfəri erməni və havadarlarına ağır bir zərbə oldu. Qarabağ əzəli və əbədi Azərbaycan torpağıdır!

Açar sözlər: Azərbaycan, Qarabağ, müharibə, qələbə, münaqişə.

Summary

For thirty years, Azerbaijan's fascinating Karabakh was waiting for its salvation in Armenian slavery. Armenians, who resorted to all kinds of political games and all kinds of mischief, forgot one thing. A lie can't walk. Azerbaijan's glorious victory was a heavy blow to Armenians and their supporters. Karabakh is the eternal and eternal land of Azerbaijan!

Key words: Azerbaijan, Karabakh, war, victory, conflict.

Böyük Ermənistan iddiasında olan mənfur ermənilər nəinki, münaqişənin bitməsini, regionda sülhün hökm sürməsini, inkişaf etməsini, insanların rifah halında yaşamasını heç vaxt istəməyiblər. Xaincəsinə işğal etdikləri torpalarımızı geri verməmək üçün hər cür siyasi oyunlara, hiyləgərliyə əl atıblar. Azad olunmuş ərazilərimizə baxdıqda aydın olur ki, ermənilər orada külli miqdarda pul xərcləyərək nəhəng istehkamlar, yeraltı və yerüstü silah anbarları, hərbi sığınacaqlar, müdafiə xətləri tikməklə torpaqlarımızı əbədi olaraq işğalda saxlamaq və Ermənistana birləşdirmək niyyətində olublar.

Zaman-zaman türkün qanına susamış ata-babalarının yolu ilə gedən ermənilər Azərbaycanda yaranmış siyasi qarışıqlıqdan istifadə edərək yenə də insanlığa sığmayan müharibə cinayətləri törətdilər. Ermənistanın Birinci Qarabağ müharibəsində törətdikləri cinayəti lazımınca cəmiyyətə çatdırmaq mümkün olmayıb. O vaxt informasiya mühiti fərqli idi. Onların törətdikləri cinayətlər, çoxlu sayda faktlar sənədləşdirilməyib və ya əldə olan faktiki sənədlər beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılmayıb. Ermənilərin cinayətlərinin çoxu gizli qalıb və cəza almayıblar. Birinci Qarabağ müharibəsində törətdikləri cinayətləri gizlədə bilsələr də İkinci Qarabağ müharibəsində törətdikləri cinayətləri gizlədə bilmədilər. İkinci Qarabağ müharibəsində çoxlu sayda insan və silah-sürsat itkisi verərək geri çəkilən Ermənistan dinc əhalini hədəf aldı. Ermənilər bütün dünyaya öz iç üzlerini, öz barbarlıqlarını göstərdilər. Gəncə şəhərinə atılan ballistik raketlərin atılması barbarlığın aydın göstəricisidir. Raketlərin atılması heç də təsadüfi deyildi. Onlar bunu planlı şəkildə həyata keçirdilər. Gecə vətə, döyüş ərazisindən uzaqda, yatdıqları yerdə hədəflənmiş hücum idi və bir dəfə deyil bir neçə dəfə baş verdi.

Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı ermənilər günahsız, silahsız, mülki insanları-qoca, uşaq, qadın, nəzərə almadan yandırdılar, işgəncə verdilər, amansızlıqla öldürdülər.

Füsunkar təbətə məxsus, gözəl Qarabağımızı,ş əhərlərimizi, kəndlərimizi viran qoydular.

İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı ermənilər yenə də öz simalarını beynəlxalq ictimaiyyətə göstərdilər. Heç bir hərbi obyektlə əlaqəsi olmayan, dinc əhalinin yaşadığı məkanları hədəf aldılar.

Ballistik raketlərlə bambalayır, hər gün aramsız artilleriya atəşinə tutublar. Təkcə Tərtərə 16 min bomba atılıb, şəhər ardi- arası kəsilmədən artilleriya silahlarından atəşə məruz qalıb. Naftalan bombalanıb. Bombalama nəticəsində bir ailənin 5 üzvi həyatını itirib. Bərdə bombalanıb. Şəhərin mərkəzinin bombalanması zamanı mülki şəxs həyatını itirdi.

Onlarla günahsız insan həyatlarını itirdilər. Ermənistan rəmiləri törətdikləri cinayətləri utanmadan özünü müdafiə donu geyindirərək tədim etdilər.

Lakin rəsmi İrəvan unudu ki, onun qarşısında pərakəndə, silahsız, təlimsiz ordu deyil əsil ordu var.

Ermənistan öz xalqını aldaraq onun ordusunun güclü, məğlub edilməz olduğunu bildirmişdir. 44 günlük müharibə göstərdik bu mif imiş və bu həqiqət erməniləri sarsıtdı, darmadağın etdi.

Otuz ildir ki, torpaqlarımız düşmən işğalı altında idi. Münaqişə başlayandan bu günə qədər xalqın başına hansı müsibətlərin gəldiyini biz ancaq o günlərin şahidlərindən, onların xatirələrindən, ailə üzvlərini, qohumlarını itirənlərdən dinləyirik.

Bu müsibətlər xalqın qan yaddaşına çevrilmişdir və heç bir zaman yaddaşlardan silinməyəcək.

Bütün bunlar azmış kimi tariximiz də bizə saxtalaşdırılaraq, təhrif olunaraq təqdim olunub. Məqsəd tariximizi silmək, faktları dəyişdirərək əsil düşmənimizi bizə qəhrəman kimi göstərmək olmuşdur. Təəssüf ki, bu yalanlar illərlə davam etmişdir. Ancaq, yalan ayaq tutar, yeriməz.

Artıq gənc nəsil Şaumyan və onun kimilərin qəhrəman deyil, cinayətkar olduğunu bilməlidirlər.

Tarixən Azərbaycanın ərazisi olan Zəngəzurun 1920-ci ildə, düz 101 il bundan əvvəl Ermənistanə verildiyini, oradakı şəhər, kənd, hətta, Göyçə gölünün adlarının dəyişdirildiyini gənc nəsillə bildirməlidir. XX əsrin xəritəsini təqdim etməklə bu faktı təsdiq etmək o qədər də çətin deyildir.

Keçən otuz ildə itər dövlətin, itər alqın bir amalı, bir məqsədi torpalarımızı mənfur düşmənlərdən təmizləmək, azad etmək olub. Bütün beynəlxalq, rəsmi, qeyri-rəsmi tədbirlərin gündəliyində Qarabağ mövzusu hər zaman öz aktuallığında qalıb. Öz gücünə, ordusuna, dostlarına güvənən Ermənistan elə bilirdi ki, 1992-ci ildəki döyüşləri aparacaqdır. Lakin Azərbaycan fərqlidir, xalq fərqlidir, cəmiyyət fərqlidir.

Bu illər ərzində dövlət rəhbərimizin apardığı uğurlu xarici siyasət nəticəsində bizim də haqq səsimiz dünya ictimaiyyətinə çatdırıldı. Dünya ölkələri sırasından bizim də dostlarımız, tərəfdaşlarımız ədalətli mövqedən çıxış edərək dövlətimizin, xalqımızın yanında oldular. Cox yaxın tərəfdaş kimi İtaliya ilə biz strateji tərəfdaşlıq haqqında ikinci sənədi imzaladıq. Bu gün də tərəfdaşlığımız ən yüksək səviyyədə davam edir.

Azərbaycan qonşu ölkələrlə də bir çox sahələrdə sıx əməkdaşlıq edir. Buraya Türkiyə-İran, Gürcüstan-Türkiyə, Rusiya-İran üçtərəfli əməkdaşlıq gıdaxildir.

Azərbaycanın Qoşulma hərəkətində götürdüyü öhdəliklər də böyük uğurdur. İnkişaf üçün həm daxildə, həm də sərhədlər boyu sabitlik vacib şərtidir. Bizim əsas məqsədimiz sabitliyi qoruyub saxlamaqdır.

Əlbəttə ki, regionun inkişafı ilə bağlı tək bizim cəhdlərimiz yetərli deyil. Beləki, bu inkişafa nail olmaq üçün qonşularımızla əməkdaşlıq etməli, müzakirələr aparmalıyıq. Əməkdaşlıq hər sahədə nəliyyat, logistika, enerji, ticarət, elm, mədəniyyət və s. İlə bağlı layihələrin həyata keçirilməsi ilə özünü göstərməlidir. Bu istiqamətdə Azərbaycan bir çox uğurlu layihələrə imza atmışdır. Hal-hazırda Azərbaycan nəqliyyat və logistika üzrə mühüm mərkəzlərdən birinə çevrilib. Xəzəryanı qonşularla yökək səviyyədə əməkdaşlıq edən ölkəmiz Şərq-Qərb, Cənub-Şimal nəqliyyat dəhlizlərində fəal iştirak edir.

Beynəlxalq təşkilatlar qarşısında öhdəliklər götürən Azərbaycan öz vəzifəsini layiqincə yerinə yetirir. Ancaq bu təşkilatlarla fəal mövqe tutmalıdırlar. Münaqişəni öz gücünə həll edən Azərbaycanın ATƏT-in Minsk qrupunun regionda dinc həyatın hökm sürməsi üçün fəaliyyət göstərəcəyinə ümid edir. Bizim heç bir ərazi iddiamız yodur. Əgər biz Zəngəzur dəhlizinə qayıdırıqsa, niyə də İrəvana getməyək.

Regionda sülhün, əmin-amanlığın bərpası azərbaycanlılar və ermənilərdən asılıdır. Nəhayət aldadılmış erməni xalqı başa düşməlidir ki, səhv yoldadır. Hazırda Ermənistanda vəziyyət olduqca qarşılıqlıdır və Azərbaycana qarşı aqressiv münasibət davam edir.

Qələbə qazanmağımız ölkə qarşısında yeni vəzifələr qoydu. Qarabağla bağlı yenidənqurma layihələrinin həyata keçirilməsi işlərinə başlandı. Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Qarabağ

dirçəldilməli, yenidən qurulmalıdır.

Azərbaycan bütün məsələlərdə konstruktiv mövqe göstərməklə hər zaman hər zaman haqqın, ədalətin, beynəlxalq hüququn tərəfdarı olub.

Azərbaycanda bir çox millətlər yaşayır. Bu ölkədə yaşayan bütün millətlərin etnik qrupların nümayəndələri öz doğma Vətəni-Azərbaycan uğrunda canlarını qurban verdilər. Biz İkinci Qarabağ müharibəsində bunun bir daha şahidi olduq. Münaqişədə ən çox əziyyət çəkən tərəf biz olsaq da ölkəmiz hər zaman konstruktiv mövqe nümayiş etdirib. Hər zaman münaqişənin sülh yolu ilə, masa arxasında həllinin tərəfdarı olub.

Bu gün rəsmi İrəvan qarışıq açıqlamalar verərək törətdiyi cinayətlərdən boyun qaçırmağa çalışır. Haqlı olaraq Azərbaycan "İsgəndər-M" raketləri ilə bağlı açıqlama tələb edir. Bu məsələ ilə bağlı Rusiya ilə də müzakirələr olub. Biz hələdə cavab gözləyirik.

Azərbaycan hər zaman olduğu kimi bu gündə məsuliyyətli davranaraq hərbi cinayətlərə əl atmadan, ədalətli müharibə apardı. XXI əsrin müharibəsini aparmaqla, mənəviyyət müharibəsi, Vətən müharibəsi apardı.

Sonu qələbə ilə bitən Azərbaycanın haqlı mübarizəsi gələcək nəsillərə böyük bir miras qoydu. Torpaqlarımızın azadlığı uğrunda canlarını fəda edən igidlərimiz gələcəyə örnək, qürur yeridir. Bütün dünyaya göstərdik ki, Azərbaycan öz torpaqlarını, öz sərəfini həmişə təcavüzkarlardan qorumaq iqtidarındadır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr. Üçüncü kitab: dekabr, 1994 – iyun, 1995. – Bakı: Azər nəşr, 1997. – 488 s.
2. Nüsrətov T. Dünyanı mat qoyan zəfər // Xalq qəzeti 19 noyabr 2023. № 252,- s.5.
3. Vahabov F. Dağlıq Qarabağ. Hadisələrin xronikası (1988-1994-cü illər). 2005. Vətən nəşriyyatı.
4. Abdullayev E. Dağlıq Qarabağ problemi beynəlxalq hüquq müstəvisində. Təhsil nəşriyyatı. 2004.
5. Mehraliyev E. Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusu. Bakı: Nurlan, 2008.
6. Qocayev İ. 44 Günlük müharibə böyük tarixdir: Bu il keçiriləcək Həmrəylik Günü əvvəlkilərdən fərqlənəcək // Şərq, 26 dekabr 2023, №236.- s.6.

ŞANLI ZƏFƏR TARİXİ – QARABAĞA QAYIDIŞ

Həsənov İlqar Bayram oğlu

tələbə

ADPU-nun Şamaxı filialı

Xülasə

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə qəhrəman və rəşadətli ordumuz Ermənistanın yeni işğal planlarının qarşısını almaq, torpaqlarımızı qəsbkardan azad etmək məqsədi ilə 2020-ci il sentyabrın 27-dən başladığı və 44 gün ərzində həyata keçirdiyi Zəfər yürüşündə möhtəşəm tarixi qələbə qazandı. Ali Baş Komandanın qətiyyətli mövqeyi, Azərbaycan əsgərinin rəşadəti, şücaəti, xalqımızın birliyi, həmrəyliyi nəticəsində düşmənin müqaviməti qırıldı və 8 noyabr şanlı tariximizə Zəfər günü kimi yazıldı. Azad olunmuş ərazilərdə quruculuq-bərpa işləri aparıldı. Şanlı bayrağımızı azad edilən torpaqlarımızda dalğalandırmış, bu yolda canlarını belə əsirgəməmiş əsgər və zabitlərimizi, bütün şəhidlərimizi dərin ehtiramlayad edirik. Azərbaycan xalqının Zəfəri, qələbəmiz əbədidir və bizim bayrağımız hər zaman zirvələrdə dalğalanacaqdır.

Açar sözlər: Quruculuq-bərpa, "dəmir yumruq", səfər, viranqoymaq, Şuşa Bəyannaməsi, təməl və zəfər.

Summary

Our heroic and valiant army under the leadership of the Supreme Commander-in-chief of the Armed Forces Ilham Aliyev won a grandiose historical victory in the Triumphal March of 2020, which began on September 27 and carried out over 44 days in order to prevent new Armenian occupation plans and liberate

our lands from the usurper. As a result of the decisive position of the Supreme Commander-in-chief, the courage and courage of the Azerbaijani soldier, the unity and solidarity of our people, the resistance of the enemy was broken, and November 8 was written in our glorious history as Victory Day. Construction and restoration work was carried out in the liberated territories. We remember with deep respect all our soldiers and officers and martyrs who waved our glorious flag on our liberated lands and did not spare their lives on this path. The victory of the Azerbaijani people and our victory are eternal, and our flag will always fly on the tops.

Key words: Construction-restoration, "Iron Fist", trip, devastation, Shusha declaration, Foundation and victory.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə rəşadətli Ordumuzun otuz ilə yaxın Ermənistanın işğalı altında olan torpaqları azad etməsi və ölkəmizin ərazi bütövlüyünün bərpa olunması müstəqil dövlətçilik tariximizin ən şərəfli səhifəsidir. Xalqımız heç zaman işğalla barışmamış, itirilmiş ərazilərin gec və ya tez, sülh və ya hərbi yolu ilə qaytarılacağına inamla yaşamış, Zəfər gününü böyük ümidlə gözləmişdir. Ulu Öndər Heydər Əliyev vaxtilə məcburi köçkünlərlə görüşlərinin birində bu barədə özünəməxsus uzaqgörənliklə deyirdi: "Arzu edirəm ki, sizinlə birlikdə gedək Şuşaya. Gedəcəyik, inanın ki, gedəcəyik. Şuşa Azərbaycanın gözüdür, hər bir azərbaycanlı üçün bu, iftixar mənbəyidir. Şuşa bizim mədəniyyətimizin, tariximizin rəmzidir. Şuşa hamı üçün əzizdir. Amma tək Şuşa yox, Laçın dağları da belə əzizdir. Heç vaxt biz Laçınsız yaşaya bilmərik. Ağdam kimi gözəl bir şəhər, Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Kəlbəcərin o bulaqları, Kəlbəcərin o İsti suyu. Biz onlarsız yaşaya bilmərik". Prezident, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyev xalqın və Ulu Öndərin müqəddəs arzusunu on yeddi il ərzində qətiyyətlə, ardıcılıqla həyata keçirdiyi hərtərəfli təcrübə və sürətli inkişaf strategiyası, mükəmməl sosial-iqtisadi islahatlar və müasir ordu quruculuğu sayəsində gerçəkləşdirdi, möhtəşəm Zəfərin, misilsiz Qələbənin memarı və müəllifi kimi adını əbədi olaraq Azərbaycanın indiki və gələcək nəsillərinin yaddaşına, Vətən tarixini yazdırdı. İndi biz Şuşaya, Ağdama, Laçına, Kəlbəcəyə, Füzuliyə, Cəbrayıla, Zəngilana və Qubadlıya da gedə bilərik.

Bu Qələbənin kökündə ötən əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycanın sosial-iqtisadi yüksəlişi hesabına güclü iqtisadi potensialın yaradılması dayanır. Çünki ölkəmizin müstəqilliyi dövründə, xüsusən, cənab İlham Əliyevin hakimiyyəti illərində həmin potensial məqsədyönlü şəkildə daha da gücləndirilmiş, sonralar Azərbaycanın böyük iqtisadi uğurları üçün baza rolunu oynamışdır. Müharibədə Qələbə çalmaq, otuz ilə yaxın davam edən işğala son qoymaq üçün ordunun döyüş qabiliyyəti ilə yanaşı, dövlətin iqtisadi potensialının da mühüm rol oynadığı heç kimə sirr deyil. Bu Qələbənin kökündə müstəqil ölkənin dövlət başçısı kimi Heydər Əliyevin Azərbaycanı dünyaya tanıtməsi, böyük dövlətlərlə, mötəbər beynəlxalq qurumlarla, dünya siyasətində mühüm rol oynayan nüfuzlu dairələr və mərkəzlərlə qurduğu səmərəli əməkdaşlıq praktikası dayanır. 44 günlük Vətən müharibəsi dövründə cənab İlham Əliyevin beynəlxalq qurumların nümayəndələri ilə danışıqları, dünyanın nüfuzlu mətbuat orqanlarına müsahibələri, Azərbaycanın haqq işinin dünya xalqlarına çatdırılması bu tarixi təcrübənin real nəticəsi olmuşdur. Bu Qələbənin kökündə Heydər Əliyevin memarı, banisi və müəllifi olduğu uğurlu neft strategiyası dayanır. Bu strategiyanın qarşıya qoyduğu sosial, iqtisadi və siyasi hədəflər – neft gəlirlərindən səmərəli istifadə olunması ölkəmizin uzunmüddətli və hərtərəfli inkişafının əsasını qoymuşdur. 1994-cü ilin 20 sentyabrında bağlanmış "Əsrin müqaviləsi" ilə həyata keçirilməyə başlanan möhtəşəm neft strategiyası tək-cə Azərbaycanı iqtisadi tənəzzüldən çıxarmaq, ölkənin sosial-iqtisadi yüksəlişini təmin etmək məqsədi daşmırdı. Bu strategiya Azərbaycanın iqtisadi inkişaf konsepsiyasının əsasını qoymaqla yanaşı, daha uzunmüddətli siyasi hədəflərə malik idi. 44 günlük müharibə zamanı biz yenidən həmin hədəfləri daha aydın görmək və qiymətləndirmək imkanı qazandıq.

Bu böyük Qələbənin kökündə dayanan ən başlıca amil isə Ümummilli Liderin Azərbaycana öz siyasi varisi olan İlham Əliyev kimi Prezident, Sərkərdə bəxş etməsidir. Ulu Öndər hələ 2003-cü ilin oktyabr ayının ortalarında xalqa müraciətində demişdir: "İnanıram ki, mənim axıra çatdırma bilmədiyim taleyüklü məsələləri, planları, işləri Sizin köməyiniz və dəstəyinizlə İlham Əliyev başa çatdırma biləcək. Mən ona özüm qədər inanıram və gələcəyinə böyük ümidlər bəsləyirəm". Zaman Heydər Əliyevin uzaqgörənliyini, dahiliyini və müdrikliyini bir daha təsdiq etdi. Prezident, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyev ən vacib və taleyüklü məsələni həll etdi - Vətən torpaqları düşmən tapdağından azad olundu, Ermənistanın işğalına son qoyuldu! Artıq tarixə qovuşmuş 2020-ci il Azərbaycan xalqı üçün istər siyasi,

istər diplomatik, istərsə də digər sahələr üzrə uğurlarla yadda qaldı. İlin ən mühüm uğuru isə 44 günlük Vətən müharibəsində Azərbaycan Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə qazanılan şanlı tarixi qələbəmizdir. Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı, Qarabağın tacı olan qədim Şuşanın işğaldan azad edilməsinin ardınca böyük Qələbənin qazanılması xalqımızın tarixində yeni bir əbədi tarix yazdı. Qıbtə ediləcək bu böyük zəfər nəticəsində torpaqlarımız Ermənistanın işğalından azad olundu və 30 ilə yaxın davam edən Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə son qoyuldu.

Azad edilməklə gün işığına çıxan torpaqlarımıza Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin tarixi səfərləri və bu səfərlər zamanı həmin ərazilərdə aparılan quruculuq işləri çərçivəsində inşa edilən yeni strateji obyekt və müəssisələrin təməlinin dövlətimizin başçısı tərəfindən qoyulması həm siyasi, həm iqtisadi, həm də mənəvi cəhətdən müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Prezident İlham Əliyevin və birinci xanım Mehriban Əliyevanın işğaldan azad edilmiş rayonlara səfərləri cəmiyyətdə də böyük maraq və ruh yüksəkliyi ilə qarşılınır. Maraqlıdır ki, bu düşmən auditoriyasında da diqqətlə izlənilir. İşğaldan azad edilən ərazilərimizdə erməni vandallarının illərlə törətdikləri vəhşi əməllər hər addımda nəzərə çarpır. Viran qoyulan şəhər və kəndlərimiz, dağıdılan, təhqir edilən məscidlərimiz, Yer üzündən silinən tarix və mədəniyyət abidələrimiz düşmənin nə qədər barbar, vəhşi olduğunu göstərir. Əlbəttə, düşmən bütün dağıntıları məqsədliliklə edib. İşğalçı Ermənistan Dağlıq Qarabağda və ətraf rayonlarda tarixi mirasları viran qoymaqla, milli izləri silməklə azərbaycanlıların bu torpaqlardakı mədəni kimliyini itirmək məqsədi güdüb. Təkcə Azərbaycan xalqına yox, ümumən bəşəriyyətə təhlükə yaradan erməni faşizminin ifşası üçün yerinə yetirilməli vəzifələrə diqqəti yönəldən Prezident İlham Əliyev deyib: “Biz təkcə öz ərazi bütövlüyümüzü bərpa etməmişik, biz erməni faşizmini məhv etmişik. Biz bölgəmizi faşist ideologiyasından tam xilas etməsək də, onun böyük hissəsini məhv etmişik. Buna görə bizim şanlı Qələbəmiz bölgə üçün, dünya üçün çox böyük əhəmiyyət daşıyır... Erməni faşizmi ən qəddar, ən təhlükəli, ən mənfur, ən çirkin ideologiyadır və biz bu ideologiyanı məhv etdik. Hesab edirəm ki, illər keçdikcə bizim bu tarixi xidmətlər dünya tərəfindən daha da dolğun şəkildə dərk ediləcək”. Azərbaycandakı diplomatik korpusun nümayəndələri, beynəlxalq təşkilatların ölkəmizdəki nümayəndəliklərinin rəhbərləri Ermənistanın işğalından azad olunmuş ərazilərinə səfərlər edirlər. Səfərin məqsədi diplomatları Ermənistan silahlı qüvvələrinin törətdiyi vəhşiliklər, cinayət izləri ilə tanış olmaqdır. Diplomatları Azərbaycan Respublikası Prezidentinin köməkçisi – Prezident Administrasiyasının xarici siyasət məsələləri şöbəsinin müdiri Hikmət Hacıyev və digər rəsmi şəxslər müşayiət edirlər. Diplomatlar burada ermənilərin 27 il ərzində törətdikləri vandalizmi öz gözləri ilə görürlər. Ancaq Azərbaycan öz quruculuq siyasəti ilə bütün ərazilərimizi yenidən dirçəldəcək, cənnətə çevirəcək. Azərbaycan buradakı bütün abidələri yenidən bərpa edəcək, onlara qayğı göstərəcəkdir.

Bu gün dövlətimiz Vətən Müharibəsində şəhid olmuş döyüşçülərimizin ailə üzvlərinə, qazi və hərbcilərimizə dərin ehtiram, diqqət və qayğı göstərir. Prezident İlham Əliyev şəhid ailələri və müharibə əlillərinin sosial təminatının daha da gücləndirilməsini sosial siyasətin əsas prioritetlərindən biri kimi müəyyənləşdirib. Şəhid ailələri və müharibə əlillərinə dövlət qayğısının daha da artırılması dövlətimizin başçısının və Birinci vitse-prezident Mehriban xanım Əliyevanın daim diqqət mərkəzindədir. Prezident, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyev 2020-ci il noyabrın 8-də - Şuşa şəhərinin işğaldan azad edildiyi gün Qarabağ uğrunda canından keçən igid oğullarımızın uyuduğu Şəhidlər Xiyabanından xalqımıza müraciət edərkən Ulu Öndərin ürəkləri rıqqətə gətirən sözlərinə qayıdaraq demişdi: “Xoşbəxt adamam ki, ata vəsiyyətini yerinə yetirdim. Şuşanı azad etdik! Bu, böyük Qələbədir! Şəhidlərimizin, Ulu Öndərin ruhu şaddır bu gün! Gözün aydın olsun, Azərbaycan! Gözünüz aydın olsun, dünya azərbaycanlıları! Əziz Şuşa, sən azadsan! Əziz Şuşa, biz qayıtmışıq! Əziz Şuşa, biz səni dirçəldəcəyik!” Ötən il sentyabrın 27-dən başlanan Zəfər tariximizin xronikası, hər günü, hər anı xalqımız üçün şərəf və qürur mənbəyidir. Həmin gün Ermənistan Respublikası silahlı qüvvələrinin ölkəmizə qarşı törətdiyi növbəti hərbi təxribata cavab olaraq, Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri Prezident, Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi altında təcavüzkarı sülhə məcbur etmək məqsədilə qətiyyətli əks-hücum əməliyyatlarına başladı, hər günü əsrə bərabər 44 gün çəkən hərbi əməliyyatların gedişində möhtəşəm qələbələr əldə edərək dünya hərbi tarixinə yeni şanlı səhifələr yazdı. Ən başlıcası, Azərbaycan Birləşmiş Millətlər Təşkilatının erməni silahlı birləşmələrinin işğal olunmuş torpaqlarımızdan qeyd-şərtsiz çıxarılmasını tələb edən, lakin ikili standartlar üzündən illər ərzində kağız üzərində qalan qətnamələrinin icrasını özü təmin etdi.

Rəşadətli və müzəffər ordumuzun həyata keçirdiyi uğurlu hərbi əməliyyatlar nəticəsində ölkəmizin

işğal altında olan əraziləri – ümumən 300-dən çox şəhər, qəsəbə, kənd, çoxsaylı strateji yüksəkliklər düşmən tapdığından azad edildi. Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı rayonları, Şuşa şəhəri, Hadrut qəsəbəsi qəhrəman əsgər və zabitlərimizin şücaəti və igidliyi ilə keçirilmiş hərbi əməliyyatlar nəticəsində işğaldan qurtuldu. Savaş meydanının son zirvəsi – alınmaz Şuşa qalasının azad edilməsi ayrıca bir qəhrəmanlıq dastanı, Zəfər xronikasının baş səhifəsidir. Qəhrəman Azərbaycan hərbiçiləri, əsgər və zabidləri çətin relyef şəraitində yorulmadan, tərəddüd etmədən addım-addım irəliləyərək, Ermənistanın uzun illər ərzində qurduğu mühəndis-istehkam sistemlərini misilsiz cəsarət və mərdliklə yarıb keçdilər. Yaralanan və həlak olan döyüş dostlarını yerdə qoymayıb çiyinlərinə alaraq, başlarına yağın güllə yağışı altında sıldırım qayalara dırmaşaraq əlbəyaxa döyüşlə Şuşanı işğalçılardan azad etdilər. Dünya hərbi tarixində dərsliklərə düşən taktika, görünməmiş qətiyyət, hünər və fədakarlıq nümunəsi sayılan rəşadətli hücum əməliyyatı ilə möcüzə göstərərək, faktiki olaraq, Ermənistan ordusunu və Ermənistan dövlətini diz çökməyə, ağ bayraq qaldıraraq təslim olmağa və kapitulyasiya aktını imzalamağa məcbur etdilər. Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin böyük sərkərdəlik və peşəkarlıq məharəti ilə idarə etdiyi Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin döyüş meydanındakı zəfər yürüşü siyasi müstəvidə qazanılan parlaq qələbə ilə başa çatdı. Azərbaycan Ordusunun qarşısında duruş gətirə bilməyəcəyini dərk edən düşmən məğlubiyyətini etiraf edərək, işğal altında saxladığı, güclü mühəndis-istehkam qurğuları və minalanmış sahələri ilə ordumuzu saysız-hesabsız itkilərə məruz qoymaq istədiyi Ağdam rayonunu, eləcə də təbii istehkam rolu oynayan mürəkkəb relyefə malik Laçın və Kəlbəcər rayonlarını döyüşsüz, qan tökülmədən Azərbaycan Respublikasına qaytarmağa məcbur oldu.

Bu gün işğaldan azad olunan ərazilərin yeraltı və yerüstü sərvətləri, torpaq, meşə, su və digər resursları iqtisadi dövriyyəyə cəlb olunur. Kənd təsərrüfatının inkişafı baxımından böyük əhəmiyyət daşıyan bu torpaqlarda əkin işlərinin aparılması həm də ölkəmizin ərzaq təhlükəsizliyinin və ixrac potensialının artırılmasına xidmət edir. Eyni zamanda həmin ərazilərdə heyvandarlıq, bağçılıq, tərəvəzçilik, üzümçülük və taxılçılıq sahələrinin inkişafı nəzərdə tutulur. Regionun su ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunması, yaşıl enerji zonasına çevrilməsi, oradakı hidroenerji resurslarından istifadə edilərək su elektrik stansiyalarının tikintisi ölkənin su və enerji balansının tənzimlənməsinə mühüm töhfə verəcəkdir. Bütövlükdə, işğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə olan su ehtiyatlarının idarə edilməsi kənd təsərrüfatının inkişafına şərait yaratmaqla, xüsusən, yay aylarında əkin suyuna artan tələbatın ödənilməsinə imkan verəcəkdir. Sürətlə aparılan bərpa-yenidənqurma tədbirləri sırasında bütün kənd və şəhərlərinə elektrik enerjisi ilə təchizatı xüsusi önəm kəsb edir. Belə ki, bu, digər sahələrin də inkişafını təmin etməklə yanaşı, insanların doğma yurd-yuvalarına qayıtmasının tezləşdirilməsi üçün də vacibdir. Prezident İlham Əliyev işğaldan azad olunmuş əraziləri “yaşıl enerji” zonası elan etmişdir. Dövlətimizin başçısının regiona hər səfərində açılışlarını etdiyi su elektrik stansiyaları və yarımstansiyalarla getdikcə daha çox nura boyanan bu torpaqların, ümumilikdə, 7200 meqavat günəş enerjisi və 2000 meqavat külək enerjisi olmaqla təsdiq edilmiş bərpa olunan enerji potensialı var.

Bu gün Şuşa göz önündə sürətlə dirçəlir, daha gözəl görkəmdə öz əvvəlki simasına qayıdır. “Azərbaycan musiqisinin beşiyi” və “Şərqi konservatoriyası” adlandırılan Şuşamızın hər yerindən musiqi sədaları eşidilir. İllərdir bayramlarımızı Şuşada, Cıdır düzündə qeyd edəcəyimizi arzuladığımız məkanda bu gün Novruz tonqalımız şölələnir, Gövhər ağa məscidindən azan səsi ucalır. Şəhərin infrastrukturunun yenidən qurulması, mədəni-maarif obyektlərinin bərpası ilə bağlı qərarlar yerinə yetirildikcə Şuşada yeni bir həyatın başlanmasının şahidi oluruq.

Bu gün Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə Şuşa məscidləri təmir olunur, dahi şəxsiyyətlərimizin – Natəvanın, Üzeyir bəy Hacıbəylinin, Bülbülün ermənilər tərəfindən gülləbaran edilmiş büstləri, Bülbülün ev-muzeyi, Vaqifin məqbərəsi, Natəvan bulağı qısa bir zamanda bərpa olunaraq əvvəlki yerini tutmuşdur. Torpaqlarımız erməni işğalından azad olunduqdan sonra Qarabağ öz mədəni inkişafının yeni dövrünə qədəm qoyub. Xalqımıza məxsus tarixi abidələrin bərpası, ənənəvi tədbirlərin yenidən və daha möhtəşəm qeyd olunması qayıdışımızın daha bir təntənəsinə çevrilib. Azərbaycanın incisi olan Şuşamız artıq ən yüksək səviyyədə dövlət başçılarının görüşünə də ev sahibliyi edib. 2021-ci il iyunun 15-də tariximizdə ilk dəfə olaraq Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanı Qarabağda qarşıladı. Şuşa şəhərində birliyimizin, qardaşlığımızın təzahürü kimi Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında Bəyannamənin imzalanması, sözsüz ki, gələcək dərsliklərə yazılacaq mühüm tarixi hadisə kimi yaddaşlarımıza həkk olunmuşdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Mirzəzadə A.Vətən müharibəsinin tarixi-siyasi dərsləri, Bakı, I nəşr, Qərbi Kaspi Universitetinin nəşriyyatı, 2022.
2. Süleymanov V. Ağdam rayon prokurorunun çıxışı. Respublika qəzeti, 11 mart 2021-ci il.
3. Qarabağ yenidən xoşbəxtlik və firavanlıq diyarına çevriləcək – Böyük Qayıdış”. İki Sahil (az.). 28 aprel 2021. 2021-12-21 tarixində.
4. “The story of FK Qarabag: How a team born from war now prepares to host Chelsea in the Champions League”. Independent.co.uk. 22 November 2017.
5. Musayelyan, Lusine. “Life Among Ruins of Caucasus’ Hiroshima”. Institute for War and Peace Reporting. 2011-04-26.

ZƏNGİLƏN RAYON AĞBƏND KƏNDİ AĞ GÜNDƏ

Bilalova Rəya Qalib qızı

tələbə

ADPU-nun Şamaxı filialı,

bilalovaro@yaymail.com

Xülasə

Zəngilan Rayonu Ağbənd qəsəbəsi işğal olundu və 27 ildən sonra işğaldan azad edildi. Qəsəbənin yerləşdiyi mövqelər çox əhəmiyyət daşıyır. Qəsəbə adını ətəyində yerləşdiyi dağın adından almışdır. Zəngilanda doğulan boya başa çatan şahmat qroyssmeysteri Şəhriyar Məmmədیارov bu diyarın tanınmış şəxslərindəndir. Eləcə də bu diyar uğrunda canından keçmiş şəhidlərimiz içərisində öz ifasıyla tanınan şəhid Xudayar Yusifzadədəndə danışmaq olar.

Açar sözlər: Zəngilan rayonu, Ağbənd, qəhrəmanlar, qələbə, adət-ənənə, yaylaqlar.

Summary

Agband settlement of Zangilan district was occupied and released after 27 years. The location of the settlement is very important. The settlement got its name from the mountain at its foot. Shahriyar Mammadyarov, the chess grandmaster who was born in Zangilan, is one of the well-known people of this region. In the same way, we can talk about the martyr Khudayar Yusifzade, who is known for his performance among our martyrs who died for this country.

Key words: Zangilan district, Agband, heroes, victory, customs and traditions, grasslands.

Резюме

Поселок Агбанд Зангилянского района был оккупирован и освобожден через 27 лет. Очень важно расположение поселка, свое название поселок получил от горы у его подножия. Шахрияр Мамедьяров, шахматный гроссмейстер, уроженец Зангилана, является одним из известных жителей этого региона. Точно так же можно говорить и о шехиде Худаяре Юсифзаде, который известен своим выступлением в ряду наших шехидов, погибших за эту страну.

Ключевые слова: Зангилянский район, Агбанд, герои, победа, традиции, луга.

Giriş

Qarabağın bizim üçün mənəvi dəyərinin yüksək olması hər kəsə məlumdur. Eyni zamanda bu torpaqlar təbii sərvətlərlə də zəngindir. Zəngilan rayonunun da ərazisində onlarla milli və dini-tarixi abidə olub. Rayonda çöküntü suxurlarından başqa vulkanik materiallar - yura, təbaşir çöküntüləri yayılıb. Ərazidə bir sıra faydalı qazıntılar-tikinti daşı, qızıl yatağı, qara mərmər yatağı, əhəng xammalı, susuzlaşdırılmış soda üçün əhəng daşı vardır. Rayon ərazisindən 4 çay keçir: Araz, Oxçuçay, Həkəri və Bəsitçay. Zəngilan rayonu Azərbaycan Respublikasının cənub-qərbində yerləşir. Ərazisi 730 kv. km, əhalisi 45473 nəfərdir. Şimaldan Qubadlı, Şərqdən Cəbrayıl rayonu, cənubdan Araz çayı boyunca İran İslam Respublikası, qərbdən isə Ermənistanın Mehri və Qafan rayonları ilə həmsərhəddir.

Zəngilan müharibə alovunun qasırğasını 1990-cı ildən daha tez-tez hiss etməyə başladı. Ermənilər

dəmir yolunu bağlayıb, qatarları saxlayır, adamları girov götürürdülər. 1992-ci ilin əvvəlindən isə rayonun sərhəd kəndləri döyüş zonasına çevrildi. Yerli əhali gizləyib saxladıqları ov tüfəngləri ilə torpaqlarımızı qoruyurdular. Ermənilər isə xarici havadarların köməyi ilə mükəmməl silahlanmışdılar. Zəngilanın işğalı artıq 1992-ci ildə faktiki olaraq reallaşmışdı. 1992-ci ilin yanvar ayının sonunda ermənilərin Zəngilana müttəşəkkil hücumları başlayır. Fevralın 1-də Günqışlaq, Qazançı, Dərəli və Vejnəli kəndinə basqın edirlər. Artıq döyüşlər intensiv xarakter almışdı. Aprelin 9-da erməni silahlı birləşmələri Qazançı, Seyidlər, Dərəli, Ağkənd, Pirveyis, Günqışlaq kəndlərinə soxulur. Evlərə od vururlar. Beləliklə, bu kəndlər ermənilərin nəzarəti altına keçir. İki həftə sonra Qazançı və Dərəli kəndləri azad edilsə də, Seyidlər kəndi mühasirədə qalır. Bundan sonra ermənilərin növbəti hücumu iyunun 29-na təsadüf edir. Çox ağır və qanlı döyüşlər iki saat çəkir. Artıq iyulun 6-da düşmən rayon mərkəzini atəşə tutur. Bütün yayı Zəngilanın kəndləri və rayon mərkəzi düşmən atəşinə məruz qalır. Bir müddət fasilədən sonra oktyabrın 20-də ermənilərin döyüş təyyarələri rayon mərkəzini bombalayır. Dekabrın 10-da Seyidlər kəndi yenidən ermənilər tərəfindən işğal olunur. Beləliklə də, 1992-ci ilin sonunda Zəngilanın 13 yaşayış məntəqəsi, bir çox strateji yüksəklikləri düşmənin əlinə keçir. Bununla da rayonun işğalının əsası qoyulur. Vəziyyət getdikcə gərginləşirdi. 1993-cü ildə isə döyüşlər ara vermirdi. Yaz aylarında ermənilərin hücumları daha da intensivləşir. Martın 2-də Aşağı Göyəli və Canbir kəndləri işğal olunur. İki gün sonra Şayıflı və ətraf kəndlərə düşmən hücumları genişlənir. Rayon mərkəzi atəş altında qalır. Belə bir şəraitdə çətinliklərə baxmayaraq mərd əhali təslim olmur, düşmən hücumları dəf edilirdi. İyulun 19-da Qızıldaş qəsəbəsi döyüş meydanına çevrilir. Avqustun 25-də erməni hərbi birləşmələri genişmiqyaslı hücumla keçərək, daha 5 kilometr irəliləyir. Oktyabrın sonuna yaxın rayon tam mühasirə vəziyyətinə düşür. Oktyabrın 25-26-da Sığırt və Bartaz yüksəklikləri işğal olunur. Bununla da Zəngilanın mühasirəsi başa çatır. Doğma yurdunu tərk edən təxminən 34 min əhali İran sərhədinə-Araz çayının kənarına toplaşır. Gursulu Araz çayını isə keçmək mümkün olmur. Xalqımızın xilaskarı, ümummilli lider Heydər Əliyev bu dəfə də xalqın köməyinə gəlir. O, İran hökuməti ilə danışıqlar aparır və Araz çayı üzərindəki bənddə suyu bağlayırlar. Yalnız bundan sonra əhali çayı keçib, xilas olur.

Hazırda Zəngilan rayonunun məcburi köçkünləri Bakıda və respublikamızın 43 rayonunda müvəqqəti məskunlaşmışdır.

Zəngilan rayonunun bütün yaşayış məntəqələri Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən tamamilə viran və talan edilib. Bəsitçay Dövlət Təbiət Qoruğu və Vejnəli qızıl yatağı işğal illəri ərzində qeyri-qanuni istismar edilmişdir. Rayon işğal edilərkən 1 şəhər, 5 qəsəbə və 83 kənddən ibarət idi. Rayonun sahəsi 730 kvadrat kilometr, əhalisi 45 mindən çox olub. İşğaldan sonra Zəngilan rayonunun əhalisi məcburi olaraq respublikanın 43 rayonunda müvəqqəti məskunlaşmışdır. Rayon respublikanın dağətəyi ərazisində yerləşməklə iqtisadi cəhətdən əsasən kənd təsərrüfatı istiqamətli olub, 29 kolxoz-sovxozu, 1 arıçılıq təsərrüfatını, 4 kooperativi və 3 kəndli-fermer təsərrüfatını əhatə edib. Ərazisində 21 dəmiryol müəssisəsi və 6 dəmir yol vağzalını fəaliyyət göstərirdi.

İşğal dövründə ermənilərin dağıtdığı yurd yerlərimizin bərpa prosesi sürətlə davam edir. İlk bərpa edilən kəndlər isə Zəngilanın 1-ci, 2-ci, 3-cü Ağalı kəndləri olacaq. Bu kəndlər "ağıllı" kənd pilot layihəsi çərçivəsində yenidən qurulacaq. Ərazidə ilk olaraq tam izolyasiya olunmuş və innovativ tikinti materiallarından istifadə olunmaqla 200 fərdi ev tikiləcək. Evdaxili mühəndis kommunikasiya, isitmə sistemi də ağıllı texnologiyalar əsasında qurulacaq. Bu kəndlərdə müasir məktəb, uşaq bağçası, poliklinika tikiləcək, iş yerləri yaradılacaq. Elektron idarəetmə olacaq. Zəngilandakı Ağalı kəndi Qafqazda müasir standartlara cavab verən ilk kənd kimi tarixə düşəcək. Kənddə layihənin icrası əsasən 5 komponent üzrə aparılacaq: yaşayış, istehsal, sosial xidmətlər, "ağıllı kənd təsərrüfatı", alternativ enerji sahələri.

Prezident İlham Əliyevin bu il iyulun 31-də imzaladığı sərəncama əsasən, hər il oktyabrın 20-də Zəngilan Şəhəri Günü təntənəli şəkildə qeyd ediləcək. Bu əlamətdar günün təsis olunması Zəngilan şəhərinin Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğalından azad edilməsi tarixi ilə bağlıdır.

Zəngilanda günəş enerjisinin böyük potensialı var. Artıq ilkin tədqiqatlar aparılıb və azad edilmiş torpaqlarda enerji generasiya gücləri, ötürücü xətlərin yenidən qurulması sayəsində bitkiçilik, meyvəçilik, heyvandarlıq daha sürətlə inkişaf edəcək.

Horadiz-Zəngilan-Ağbənd dəmir yolunun inşasının böyük strateji əhəmiyyəti var. İlk növbədə ona görə ki, bu dəmir yolu azad edilmiş torpaqlara həm vətəndaşların gəlməsi, həm də yüklərin daşınması üçün böyük əhəmiyyətə malik olacaq. Zəngilanda inşa olunacaq hava limanı bu bölgəni beynəlxalq nəqliyyat-logistika mərkəzinə çevirmək üçün imkanlar yaradır. Buradan dəmir və avtomobil yolları da

keçəcək və Naxçıvana yol açılacaq. Təmali qoyulan Zəngilan-Horadiz avtomobil yolu strateji əhəmiyyəti ilə seçilir. Yolun ümumi uzunluğu 124 kilometrdir və 6 zolaqdan ibarət olacaq.

İkinci Qarabağ müharibəsindəki Qələbədən sonra Azərbaycanın nəqliyyat-kommunikasiya, logistika imkanlarını genişləndirməsi üçün çox əlverişli imkan yaranıb. Vətən müharibəsinin sonunda Azərbaycan, Rusiya və Ermənistan rəhbərlərinin imzaladıqları birgə Bəyanatda Zəngəzur dəhlizinin açılması da müddəa kimi qeyd edilib. Dəhlizin açılması isə uzun illər blokada olmuş Naxçıvan Muxtar Respublikasını bu şəraitdən çıxarmaqla yanaşı, xalqımızın 101 ildən sonra tarixi ərazisi olan qədim Zəngəzura yenidən qayıdışını təmin edəcək. Zəngilani Naxçıvanla ayıran cəmi 40 kilometrlik Zəngəzur dəhlizidir. Dəhlizin bərpa olunması yeni iqtisadi perspektivləri yaradacaqdır. Şərqi Zəngəzur bölgəsində yerləşən Zəngilani qədim torpağımız olan Qərbi Zəngəzurla, ondan sonra Ordubad vasitəsilə Naxçıvanla və Türkiyə ilə birləşdirmək Azərbaycanın növbəti tarixi nailiyyəti olacaqdır.

Ağbənd – Azərbaycan Respublikasının Zəngilan rayonunun Vejnəli kənd inzibati ərazi dairəsində qəsəbə.

1993-ci ildə Ermənistan Respublikası Silahlı Qüvvələri tərəfindən işğal edilmişdi.2020-ci ilin oktyabr ayının 22-də Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri tərəfindən işğaldan azad olunmuşdur (44 günlük VƏTƏN müharibəsinin 26-cı günü).Bu müjdəni Azərbaycan xalqına Prezident, Silahlı Qüvvələrin Müzəffər Ali Baş Komandanı İlham Əliyev çatdırıb. Dövlət başçısı Ağbənd qəsəbəsinin azad edilməsi ilə Azərbaycan-İran dövlət sərhədinin tam nəzarətə götürülməsinin təmin olunması münasibətlə hər iki ölkənin xalqını təbrik edib.

Ağbənd qəsəbəsini və Ağbənd sərhəd zastavasını işğaldan azad edən Azərbaycan hərbiçiləri bu barədə Ali Baş Komandan İlham Əliyevə raport verib.Həmin gün Ağbənd qəsəbəsilə yanaşı Zəngilan rayonunun Kolluqışlaq, Malatkeşin, Kənd Zəngilan, Genlik, Vəliqulubəyli, Qaradərə, Çöpədərə, Tatar, Tiri, Əmirxanlı, Qarqulu, Bartaz, Dəlləkli kəndlərinin, eləcə də Füzuli rayonunun Mollavəli, Yuxarı Rəfidinli, Aşağı Rəfidinli və Cəbrayıl rayonunun Sirik, Şıxlar, Məstəlibəyli, Dərzili kəndləri düşməndən təmizlənib.

Zəngilan rayonunun Ağbənd qəsəbəsinin işğalçılardan azad edilməsi tarixi əhəmiyyətlə yanaşı, Azərbaycan üçün iqtisadi və siyasi əhəmiyyət daşıyır.Azərbaycanın İranla dövlət sərhədi 765 km-dir, onun 132 km-i uzun illərdir ki, nəzarətsiz qalmışdı. Beləliklə, ölkə rəhbərinin tapşırığı ilə Dövlət Sərhəd Xidməti tərəfindən qısa müddət ərzində İran-Azərbaycan sərhədinin digər istiqamətlərindəki kimi işğaldan azad olunan hissəsində də bütün zəruri mühafizə infrastrukturunu yaradılıb. Burada sərhəd zastavalarının fəaliyyəti bərpa edilib. Hazırda İranla olan bütün sərhədə tam olaraq nəzarət edilir. Bununla da İrana doğru işğal edilmiş ərazilərdən uzanan “qara əllər” və “qara yollar” kəsildi.

Ağbənd qəsəbəsi Araz çayının sahilində, Ağbənd dağının ətəyindədir. Yaşayış məntəqəsi adını ətəyində salındığı dağın adından almışdır.Ağbən dağı Ağbənd qəsəbəsinin cənub-şərqindədir. Süxurları ağ rəngdə olan dağ Araz çayının dərəsinə doğru bəndi xatırladan formada uzandığı üçün belə adlandırılmışdır. 1958-ci ildə meydana gəlmiş bu qəsəbəni Bartaz, Vejnəli, Dəlləkli, Əmirxanlı, Baharlı, Çöpədərə və Sürtük kəndlərindən gəlmiş ailələr salmışdır. Qazaxıstanın Selinoqrad vilayətində Akbənt qəsəbəsi qeydə alınmışdır.

Bu diyarın bir çox tanınmış şəxsləri olmuşdur:

- Abbasova Adilə Ziyat qızı – fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor
- Paşayev Rizvan Teymur oğlu – fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor
- Bağırov Bayram Məhəmməd oğlu– texnika elmləri doktoru
- Məmmədov Mürşüd Cabbar oğlu – tibb elmləri doktoru, professor
- Mütəllib Həsənov – Azərbaycan Jurnalistlər Birliyinin üzvü, "Həsən bəy Zərdabi" mükafatı laureatı, Ali kateqoriyalı müəllim.
- Əli bəy Azəri – Yazıçı-publisist, "Rəsmi Bakı" qəzetinin və "Xəzan" jurnalının baş redaktoru, müharibə veteranı
- Məhəmməd Əsədov –Dövlət xadimi, general-mayor
- Müşfiq Orucov – Şəhid, ölümündən sonra "Vətən uğrunda" medalı ilə təltif olunub.
- Qulu Məhərrəmli– jurnalist-professor
- Nəsiman Yaqublu – jurnalist, professor
- Ənvər Məmmədیارov — Dövlət xadimi, MTN Polkovniki, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisin deputatı

- Şəhriyar Məmmədyarov — Azərbaycan şahmat qrossmeysteri
- Qoşqar Təhməzli — Tibb elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Respublikasının Qida Təhlükəsizliyi Agentliyinin sədri.

Onların bir neçəsi haqda qısa məlumatlarla tanış olaq.

Şəhriyar Məmmədyarov — Azərbaycan şahmat qrossmeysteri 12 aprel 1985-ci ildə Zəngilan rayonunda anadan olmuşdur. O, dünyada 20 yaşadək şahmatçılar arasında ikiqat Dünya çempionu tituluna sahib olan yeganə kişi şahmatçıdır. O, dünyada 20 yaşadək şahmatçılar arasında ikiqat Dünya çempionu tituluna sahib olan yeganə kişi şahmatçıdır.

2017-ci ilin may ayında dünya şahmat tarixində 2800 Elo reyting balını keçmiş 13-cü şahmatçı olub. Şəhriyar Məmmədyarov bu uğura imza atmış ilk müsəlman idmançı kimi də tarixə düşüb.

Zəngilan uğrunda döyüşlərdə iştirak edənlərin şücaət və vətənpərvərliyinin dövlət tərəfindən qiymətləndirilməsi üçün 2020-ci il noyabrın 26-da “Zəngilanın azad olunmasına görə” medalı təsis edildi. Müzəffər Ali Baş Komandan, Prezident İlham Əliyevin sərəncamları ilə Zəngilan rayonunun işğaldan azad edilməsi uğrunda aparılmış döyüş əməliyyatlarında iştirak edərək şəxsi igidlik və şücaət nümayiş etdirmiş Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin 6974 hərbi qulluqçusu “Zəngilanın azad olunmasına görə” medalı ilə təltif olundu.

Bu diyarın uğrunda gedən döyüşlərdə canından keçmiş şəhidimiz Xudayar Yusifzadə

Xudayar Yusifzadə 1998-ci il iyulun 15-də Bərdə şəhərində anadan olmuşdur. Azərbaycan Ordusunun Sərhəd Qoşunlarının kiçik giziri olan Xudayar Yusifzadə 2020-ci il sentyabrın 27-də Azərbaycan Silahlı Qüvvələri tərəfindən Ermənistan işğalı altında olan ərazilərin azad edilməsi və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa olunması üçün başlanan İkinci Qarabağ müharibəsində iştirak etmişdir. Əvvəlcə, Füzuli rayonunda sərhəd məntəqəsində xidmət etmişdir. Daha sonra isə müharibədə döyüşərək xidmətinə davam etmişdir. Murovdağın, Füzulinin, Cəbrayılın və Zəngilanın azadlığı uğrunda gedən döyüşlərdə vuruşmuşdur. Xudayar Yusifzadə oktyabrın 22-də Zəngilanın azad edilməsi zamanı rayonun Ağbənd qəsəbəsi istiqamətində döyüş tapşırığının yerinə yetirilməsi zamanı şəhid olub. Bərdə şəhərinin Şəhidlər Xiyabanında dəfn olunmuşdur.

Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi uğrunda döyüş əməliyyatlarına qatılan və hərbi hissə qarşısında qoyulmuş tapşırıqların icrası zamanı vəzifə borcunu şərəflə yerinə yetirdiyi üçün Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 15.12.2020-ci il tarixli Sərəncamına əsasən Xudayar Yusifzadə ölümündən sonra "Vətən uğrunda" medalı ilə təltif edildi.

Zəngilan rayonu Respublikada ərazisindən dörd daimi axarlı çay keçən yeganə, unikal bir ərazi vahididir. Qədim adət-ənənələrin qorunub saxlandığı, qonaqpərvər, zəhmətkeş, qanunsevər, dövlətə, dövlətçiliyə sədaqətli insanların məskənidir. «Ağ Oyuğ»un üzüm planta-siyalarında istinin qora bişirdiyi vaxt buz bulaqlı Şükrazat yaylağında soyuğun insanlara kürk geyindiriyi təbii iqliminə, yeraltı qızıl, mərmər yataqlarına, yerüstü münbit torpaqlarına, əsrə-rəngiz təbiətinə görə yaxın keçmişdə adlandırıldığı kimi, həqiqətən qızıl Zəngilandır.

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, Zəngilan Azərbaycanın ən gözəl iqliminə, flora və faunasına görə dünyada tayı bərabəri olmayan yerlərindən biridir. Ağbənd kəndi Zəngilan rayonunun mövqeyinə görə önəmli bir hissəsidir. Onun işğaldan azad olunması ilə İranla sərhədimiz bərpa olundu. Bu diyarda yetişən, boya-başa çatan insanların da töhvələri ölkəmiz üçün az deyildir. Artıq keçmişə bir xətt çəkildi, torpaqlarımız işğaldan azad olundu. Zəngilan rayonu işğaldan azad olundu. Ağbənd kəndi ağ günə çıxdı.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. "İnzibati ərazi bölgüsü təsnifatı" (PDF) (az.). stat.gov.az. 2019. 2020-04-16 tarixində arxivləşdirilib (PDF). İstifadə tarixi: 2020-04-16.
2. "Zəngilanın daha 13 kəndi işğaldan azad edildi". 2020-10-28 tarixində arxivləşdirilib. İstifadə tarixi: 2020-10-22.
3. "Ağbənd azad edildi, İranla sərhəd təmin olundu". 2020-10-24 tarixində arxivləşdirilib. İstifadə tarixi: 2020-10-22.
4. Jump up to:1 2 Ağbənd // Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. I cild. Bakı: Şərq-Qərb. 2007. 304. ISBN 978-9952-34-155-3.
5. Azərbaycan Prezidentinin saytı. "Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçularının "Zəngilanın azad olunmasına görə" medalı ilə təltif edilməsi haqqında Azərbaycan Prezidentinin

25.12.2020-ci il tarixli Sərəncamı". www.president.az. 25.12.2020. 2021-01-17 tarixində arxivləşdirilib. İstifadə tarixi: 25.12.2020.

6. Müdafiə Nazirliyi. "İkinci Qarabağ müharibəsində şəhid olan hərbi qulluqçuların siyahısı" (PDF). www.mod.gov.az (Azərbaycan Müdafiə Nazirliyinin rəsmi saytı) (az.). 22.01.2021. 2021-01-22 tarixində arxivləşdirilib (PDF). İstifadə tarixi: 22.01.2021.

7. Azərbaycan Prezidentinin saytı. "Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçularının "Vətən uğrunda" medalı ilə təltif edilməsi haqqında Azərbaycan Prezidentinin 15.12.2020-ci il tarixli Sərəncamı". www.president.az. 15.12.2020. 2020-12-15 tarixində arxivləşdirilib. İstifadə tarixi: 15.12.2020.

44 GÜNLÜK SAVAŞIN POEZİYADA ƏKSI

Abbasova Fidan Vüqar qızı

tələbə

ADPU-nun Şamaxı filialı

abbasovafidan564@gmail.com

Orcid kod: 0009-0006-9880-768X

Xülasə

Həmişə qorxu, ölüm saçan müharibələr insan həyatına, mənəviyyətinə ağır zərbələri, məhrumiyyətləri ilə yadda qalmışdır. Müharibənin bədii ədəbiyyata, onun mövzu və ideyalarına təsiri ilk günlərdən görünmüşdür. Torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsi ədəbiyyatın, xüsusilə də poeziyanın yeni-yeni əsərlərlə zənginləşməsinə səbəb oldu.

Açar sözlər: Qarabağ, şeir, ədəbiyyat, zəfər.

Summary

Wars, which have always been terrible and deadly, are remembered for the heavy blows and deprivations of human life and morality. The influence of the war on fiction its plot and its idea was visible from its earliest days. Liberation of our lands from occupation led to the enrichment of literature, especially poetry, with new works.

Key words: Karabakh, poem, literature, victory.

İkinci Qarabağ Vətən Müharibəsinə başlamaq üçün 2020-ci ilin 27 sentyabr günü qəflətən seçilmədi. Bu günə 30-32 ili arxada qoyan dərd-ələm dolu illəri ağır addımlarla gəlmişdik. Nə edəcəyimizi, necə edəcəyimizi düşünürdük. Tarix boyu türk sınan, əyilən, məğlub xalq olmayıb. Zaman fürsətini, məqamını gözləməyi də bilən, səbr sahibi olub, kəmfürsət olmayıb, haqq meydanına cəsarətlə Kişi kimi girib, qalib olaraq çıxıb. Düşmən bir olsa idi, onun başını bir göz qırpımında əzmək Azərbaycan üçün çətin iş deyildi. Amma görünməyən düşmənləri, ilana ağı verən əqrəbləri, ağır hərbi texnikanı, raketləri, silah-sursat alıb-satanları, insanlıq nə olduğunu bilməyən kəsləri dərdimizə bükülüb kənardan müşahidə edirdik. Çünki zamana ehtiyac vardı.

2020-ci ilin sentyabrın 27-də Azərbaycan Ordusunun Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin təxribatlarına qarşı başladığı əks-hücum əməliyyatları böyük zəfərə aparan yolu aydınladan ilk məşəl idi. 44 gün davam edən və ordumuzun qələbəsi ilə sonlanan Vətən Müharibəsi ölkənin bütün həyatı sferalarında yeni dönəmin başlaması ilə nəticələndi. Təbii ki, bu dönəm ədəbiyyatdan da yan keçmədi.

Birinci Qarabağ Müharibəsindən sonra ədəbiyyatda zəfərə inam öz yerini qorudu, böyük dönüşü müjdələdi. Ancaq məğlubluq uğramış millətin ədəbiyyatında da "güclərin savaşı"nda ağrı, acı, dərdqəm daha çox ön planda idi. Qayıdışa inam, yerlərin həsrəti ədəbiyyatda "acının vəsfi" dövrünü başlatmışdı ki, bu dövr də İkinci Qarabağ Savaşından sonra yerini zəfərə buraxdı. Lakin buna baxmayaraq, 3 minə yaxın şəhid verilən savaştan sonra vətən üçün canlarından keçənlərin bədiiləşdirilmədən ədəbi qəhrəman kimi qarşımıza çıxması da önəmli motivlərdəndir.

Savaş motivli ədəbiyyatın mövzu cəhətdən təsnifatlaşdırılmasında bir sıra maraqlı məqamlar ortaya çıxır. Bu cəhətdən Orxan Arasın Harun Dumanın "Savaş ədəbiyyatı" yazısına istinadən xatırlatdığı qeydlər diqqət çəkəndir:

“...Birinci növ savaşı ədəbiyyatı savaşı vaxtı yaranan ədəbiyyatdır. Bunlar daha çox qısa qeyd və ya şeirlərdən ibarətdir. Düşməni ələ salan satirik yazılar, əsgərləri tərifləyən xalq mahnıları bu ədəbiyyatın içində yer alır. İkinci növ ədəbiyyat isə sənət baxımından daha vacibdir: məsələn, Lev

Tolstoyun "Hərb və sülh", Emil Zolyanın "Çöküş", Stiven Kreynin "İgidliyin qızıl nişanı", Ernest Heminqueyin "Çanlar kimin üçün çalınır?" əsərləri kimi".[2]

Təbii, tədqiqat obyektimiz Vətən Müharibəsi dönməni əhatə etdiyi üçün qeyd edilən "savaşı vaxtı yaranan ədəbiyyat"ın tam deyil, hissələr şəklində araşdırmaya cəlb edilməsi daha məqsədəuyğundur.

Vətən Müharibəsinin başladığı andan qələbə ilə sonuclanana qədərki və ondan sonrakı dövrdə poeziyanı mövzu etibarilə belə qruplaşdırmaq olar:

1. Savaşa səsləyən marşlar;
2. Zəfər;
3. Sona çatan torpaq həsrəti və ya böyük qayıdış;
4. Şəhidlərin tərənnümü ilə bağlı (şəhid anası, şəhid nişanlısı və s.)

Ədəbiyyat düşüncə və hislərin axını olduğu üçün qruplaşdırmamız da şərti xarakter daşıyır. Ancaq əsas etibarilə Vətən Müharibəsindən sonra yaranan ədəbi nümunələrin istiqamətini bu cür müəyyənləşdirmək daha məqsədəuyğundur.

Ədəbiyyatımız əzəldən humanizm duyğuları üzərində köklənmişdir. Azadlıq ideyalarının carçısı X.R.Ulutürk deyirdi: "Dünyada ən böyük bəşəri matəm insanın insana ədavətidir". Bu ideyanın bir qədər başqa şəkildə təzahürünə uşaq yazarı R.Yusifovun "Qələbəyə gedən yollar" hekayəsində rastlaşırıq. Yazıçı vətənpərvərliyin, qələbəyə aparan yolun təkə hərbədən ibarət olmadığını, eyni zamanda elm öyrənməklə, savad almaqla da düşməni yenməyin mümkün olduğunu uşaqlara təlqin etməyə çalışır: "Elə hesab eləyin ki, oxuduğunuz bir kitab öldürdüyünüz bir düşmən əsgəridir". Müharibə gedən dövrdə uşaq və gənclərin mənəvi mövqeyi, borcu humanist ideyalar işığında bədii həllini tapmışdı.

Ön cəbhədə döyüşən əsgərin arxada qoyub gəldiyi ailəsi, onların yaşayışı, iztirabları da zaman-zaman bədii əsərin mövzusuna çevrilmişdir. Şəmistan Nəzirinin "Qorxu" hekayəsində arxa cəbhədə çörək gözləyən üç yetim nəvəsi ilə ac-yalavac, əzab-əziyyət çəkən nənənin iztirabları, dözülməz, acınacaqlı yaşayışı, şər işlərin törədicisi müharibənin insan taleyində açdığı yaralar təsvir olunur. Döyüşən ata, dünyasını vaxtsız dəyişən ana, aclıq çəkən uşaqlar, müharibənin acı-ağrısından, əzablarından qurtula bilməyən nənənin keçirdiyi hislər maraqlı, təsirli bir dillə əks olunub. Hekayədə geniş təsvirlərə yer verilməyib, yazıçı rəvan bir dillə konkret şəkildə bədiiyyətə nail olmuşdur.

İstər dünya, istərsə də Azərbaycan ədəbiyyatında bir sıra yazıçı və şairlərin yaradıcılığında yer almış epistoliar üslub – məktub formasında yazılmış bədii nümunələr kifayət qədərdir. "Savalan" qəzetinin ötən ilki nömrələri arasında uşaqların dilindən verilmiş müxtəlif hekayə-məktublara rast gəldik. Belə ki, Fuad Tanrınlının yazdığı "Məktub" hekayəsi altı yaşlı Günayın əsgər qardaşı Elçinə ürək sözləridir. Məktub uşaqlarda yüksək-əxlaqi dəyərlər, mənəvi keyfiyyətlər formalaşdırmağa xidmət edir. Vətənpərvərlik hisləri aşılayır, birlikdə düşməne qalib gəlmək, anaya, vətəne, sevgi hisləri aşılayır. Məktəbyaşlı uşaqlarda yazı ünsiyyətini formalaşdırmaq, zənginləşdirmək məqsədilə yazılmış, bu gün daha çox virtual olaraq, SMS-lərlə, e-mail-lə əvəz olunan məktublar epistoliar janrın əvəzsiz nümunələridir. Vətənpərvərlik hissənin yüksəldilməsi ordu quruculuğu siyasətinin aparıcı xəttini təşkil edir. Bugünkü uşaq sabahın əsgəridir. "Əsgərə məktublar"ın kitab şəklində dərc olunması gənclərimizin mənəvi tərbiyəsi, eləcə də vətənpərvərlik ruhunda böyüməsinə xidmət edir. Ümumimilli lider H.Əliyev yazırdı: "Milli özünüdərk, milli o"anış" dirçəliş prosesi xalqımıza birinci növbədə ədəbiyyatdan keçir." Bəzi tədqiqatçılar müharibə haqqında yaranmış ədəbiyyatı yetərli hesab etməsələr də, qazanılmış qələbə onu deməyə əsas verir ki, bədii söz bu illər ərzində öz mənəvi tərbiyə missiyasını şərəflə yerinə yetirmişdir. Bu müharibədə bütün xalq "mən", "sən" olmaqdan uzaqlaşdı, "biz" olmağı bacardı. Azərbaycan əsgəri – mübariz vətən igidi başda olmaqla hər kəs qələbə naminə Ali Baş komandanın ətrafında sıx birləşdi. Müqəddəs Vətənin bir parçası olan Qarabağ düşmən əsarətindən azad oldu.

Rəsmi şəkildə əks-hücum əməliyyatlarının başladığı elan olunduqdan sonra ədəbi cəmənin cuşə gələn vətənpərvərlik hisləri də hər kəsi savaşa səsləyir, onun məntiqi nəticəsi kimi isə zəfəri görürdü.

Bu mənada gənc şair Əli Bədirin (Əliqulu Bədri) "Zəfər marşı" səciyyəvidir. Əli Bədir bu şeirində Ali Baş Komandana müraciətlə Qarabağa gedən bütün yolların açılması üçün müvafiq əmrin verilməsini və düşməne türkün gücünün göstərilməsinin vacibliyini vurğulayır:

Biz Odlar Yurduyuq, köz yanındayıq.

And içib vermişik söz, yanındayıq. Ali Baş Komandan, biz yanındayıq! Əmr elə, məhv edək bu vandalları!

Açaq Qarabağa bağlı yolları
Ordumun, yurdumun mərd oğulları.

Ədəbiyyatımızın özünəməxsus qələm sahiblərindən şair Xanım İsmayılqızının da müharibə sırasındakı fəaliyyəti diqqət çəkir. Xanım İsmayılqızı əsgərlərə xitabla yazdığı “Geri dön” şeirində igidləri qələbəylə geri dönüşə səsləyir:

Kimi tüfəng, kimi ürək, kimi hirsle döyüşdədir,
Əsirlikdə olan torpaq əsgəriylə görüşdədir,
Ədalətin qələbəsi, zəfərləri yürüşdədir,
Vətən oğlu, igid əsgər, torpaqları al geri dön.
Bu millətin, bu Vətənin Qəhrəmanı ol, geri dön.

Vətən, azadlıq, zəfər dedikdə ilk yadımıza düşən imzalardan biri də Elçin Mirzəbəylidir.

“Azadlıq marşı” bu gün belə insanların dilində olan şair İkinci Qarabağ savaşı sırasında yazdığı “Azərbaycan əsgəri” şeiri ilə qəhrəman əsgərlərimizi zəfərə səsləyir: Sən indi bayraq-bayraq ucaldığın yerdəsən, Yetişib qisas günü – öc aldığın yerdəsən!

Ruhunun yurd yerindən güc aldığı yerdəsən...
“Yürü hey...”

- Babaların məzarından səs gəlir!

Azərbaycan əsgəri!

“Gəlirik, Vətən” şeirində siyasi çalarlara xüsusi yer verən Atababa İsmayıloğlu Vətənə müraciətlə üstündən duman-çənin çəkiləcəyini və bu gücün qarşısında heç bir şeyin dura bilməyəcəyini vurğulayır:

Oyunlar oynanmayırsa Daha iki tərəfli. Döyüşlərə girmişik Ləyaqətli, şərəfli.
Üstünə çökə bilməz Bir də o çiskin, o çən, Gəlirik, Vətən.

Tarixinin qəhrəmanlıq tarixi olduğunu, haqsız qan tökmədiyini, öc aldığını “Qəzan mübarək” şeiri ilə oxuculara çatdıran Əjdər Ol Qazan xan timsalında əsgərlərə mətanət arzulayır:

Sən ki, qan tökmürsən, qanı alırsan,
Əlindən nə gedib, onu alırsan,
Sən Salur oğlusan, Banu alırsan,
Qazan, mübarəkdir, qəzan mübarək!

44 günlük müharibədə Ermənistan bir daha özünün qatil simasını göstərərək mülki şəxslərin yaşadığı yerləri hədəf aldı. Ən dəhşətli faciə isə Gəncədə yaşandı. Gəncəyə raketlərin atılması nəticəsində onlarla günahsız insan həlak oldu, neçə uşaq yetim qaldı. Adil Şirinin “Dözümün partlayışı – Müharibə şəkilləri” başlığı altında yayımladığı şeirlər də bu dəhşətverici mənzərəyə qarşı bir hayqırış idi. Bu hayqırtı uşaqların gözündən axan yaşları tərənnüm edirdi və uşaq dünyasının rəsmiini çəkirdi:

Müharibə şəkilləri çəkir bizim uşaqlar,
Qarabağdı müharibənin adı
Bu gün bizim bir adımız Qarabağdı, Qarabağ!!!

İkinci Qarabağ savaşından sonra hisləri qısa mətnlərə sığmayanlar bu Vətən mücadiləsinə poemalar həsr etdi və bu poemalarla onlar geniş bir mənzərə yaratmış oldular. Bu baxımdan, ilk poemanı qələmə alan Sabir Rüstəmxanlı oldu. Sabir Rüstəmxanlının “Qarabağa dönüş” poeması bu torpaqların şahid olduğu bir çox önəmli hadisələri, milli azadlıq hərəkatını özündə ehtiva etməsi baxımından çox dəyərli ədəbi mətn olmaqla yanaşı, həm də tarixin müəyyən bir hissəsinə, bu günün tarixinə də işıq tutur.

Sabir Rüstəmxanlı “Qarabağa dönüş” mövzusunda həm bədii-fəlsəfi və həm də mövcud reallıqlar baxımından yanaşmışdır. O, Dağlıq Qarabağın və ətraf ərazilərin işğal edilməsinə də yalnız torpaqlarımızın düşmən tapdağına çevrilməsi kimi yox, bütövlükdə milli-mənəvi varlığımızın böyük bir parçasının itirilməsi miqyasında baxdığı üçün “Qarabağa dönüş” hərəkatını da geniş mənada parçalanmış ruhumuzun bütövləşməsi hadisəsi səviyyəsində poetikləşdirmişdir.[4]

Milli vətənpərvərliyin tarixi köklərinə enən Sabir Rüstəmxanlı bütöv Azərbaycan ideyasını da sətirlər arasına sığışdıraraq Vətən müharibəsi zamanı Azərbaycana dəstək verən Türkiyə və Pakistana ayrıca paraqraf ayırır, “Alqış sənə, “Türkiyə, Alqış sənə, Pakistan!” - deyir. Böyük Turan ideologiyasından çıxış edən şair Azərbaycana dar günündə köməyə gələn Nuru Paşanı da unutmur və onun qədrini bilməyə çağırış edir, bu torpaqlarda nifrət əkənlərə, “Turan deyib qorxurlar, sən də böyü Turan ol!” - deyər səslənir.

Vətən müharibəsinə poema həsr edənlərdən biri də Vahid Əzizdir. O, “Heyrət səcdəsi” poemasında ürəyində olan Qarabağ arzusunun yerinə yetdiyini, bunun qürurunu yaşadığını bildirir. Lakin şairin ürəyində bir nigaranlıq da var ki, bu nigaranlıq da vandal xislətli düşmənin doğma torpaqlarda törətdiklərinin ağırlığından irəli gəlir. Qarabağ atlarının Cıdır düzündə “cövlan etməsi”ni Tanrıdan dilədiyini qeyd edən şair onun bu arzusunu həyata keçirən orduya alqışlar edir və bütün cahanı üçrəngli bayrağa səcdə etməyə dəvət edir.

Burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, Vətən müharibəsində Ali Baş Komandanlıq vəzifəsini layiqilə icra edən İlham Əliyev və Azərbaycana dəstəyini əsirgəməyən Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan da şeir qəhrəmanlarına çevrilərək mədh ediləblər. Elnur Uğur “Ali Baş Komandan”, Seymur Şeydayev “İlham ilə Ərdoğan”, Mahirə Abdulla “Baş Komandan, yumruğunu endirmə!”, Nizami Muradoğlunun “Üzündə ay işığı” şeirləri və s. ədəbi nümunələr buna misal ola bilər.

Birinci Qarabağ savaşındakı məğlubiyyətdən sonra ədəbi mətnlərin əksəriyyətində yurd həsrəti önəmli yer tuturdu, son 7 ayda artıq bu vətən həsrətini nigaranlıq və doğma torpaqlarına tələsən ədəbi qəhrəmanın hisləri əvəzləyib. Qulu Ağsəsin yazdığı “Ağdam” şeirində bir vətən yangısı gəlib oturur insanın ürəyinə, həm də dəli bir sevinc hiss edirsən hər misrada. Şair doğma torpağına səslənir və deyir:

Şükür küllünə, şükür qayıdış gününə! Sevincdən ağılınız çaşıb yüz min dəliynən gəlirik. Bir "Uzundərə" havası çal, çıx Bərdə yoluna - Uzundərəynən gəlirik!..

Hələ illər əvvəl Elçin Mirzəbəylinin Rəşad Məcidə ithafən yazdığı, Ağdama getməyən qatarın canlandırıldığı və çox ağır, duyğu yüklü “Kabus qatar” şeiri də Ağdamın işğaldan azad edilməsilə yenidən yazıldı və şeirin ilk hissəsindəki bədgümanlıq ikinci hissədə öz yerini ümidə buraxdı. Birinci hissənin sonunda “Hər gecə Ağdamdan bir qatar gəlir, Didərgin ruhlardı sənişinləri...” – deyən şair ikinci hissəni isə, “Ümid var gecənin qaranlığında, İşıq var... Seçilmir gecə səhərdən”, - misraları ilə başlayır. İkinci hissə sevinci ən ülvə hiss kimi əldə edən qəhrəmanın Allaha təşəkkürü ilə sonlanır:

Sən bizi ümitsiz qoymadın, Allah, Bilirdik... Ayrılıq bitəcək bir gün.

Didərgin ruhların keşik çəkdiyi

Ağdama qatar da gedəcək bir gün...

Qarabağ mövzulu şeirlərdə əsas hissəni şəhidlərin tərənnümü tutur. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında bir imza var ki, ona öz şeirləri ilə insan duyğu və düşüncələrini alt-üst etmək ilahidən verilmiş qeyri-adi bacarıq kimi görünür. Bu imza Elmira Məhiqızıdır. Elmira Məhiqızı Qarabağ Savaşına oğlunu yola saldıqdan sonra şair üçün orada savaşan bütün igidlər ona daha da doğmalaşdı və bu doğmalıqdan yeni-yeni bədii mətnlər doğuldu.

“İndi adam günəşə də qurban olmaq istəyir ki, səngərdəki əsgərlərimizi üşüməyə qoymasın.

İndi adam aya da qurban olmaq istəyir ki, gecələr aydınlıq olsun İndi adam hər şeyə qurban olmaq istəyir.

həyatimizdəki heyva ağacına da qurban olmaq istəyirəm, nar ağacına da.

ağac da vətəndi axı..”

Vətənin bundan gözəl ifadəsi ola bilərmi?

Esmira Məhiqızı şəhidliyi alın yazısı hesab edir və şəhidlərin missiyasının öz canlarından keçərək bayrağın şəhid olmasını önlədiyini bildirir:

Şəhidlik möhür tək alın yazısı torpağın yazısı, yurdun yazısı. vətən oğulları şəhid olur ki, üçrəng bayrağımız şəhid olmasın.

Şəhidlərin tərənnümü ilə bağlı Elşad Baratın yaradıcılığı da xüsüsüdür. Elşad Baratın yaratdığı bədiiyyatın özəlliyi ondadır ki, bunlar ümumini yox, fərdləri əhatə edir və yazılan hər bir şeir bir şəhidin adı ilə bağlıdır: “Şəhid Xalid Hassana”, “Şəhid Arəstə Baxışovaya”.

Elşad Barat dünyada analoqu olmayan bir aksiyaya başlayıb. O hər bir şəhid haqqında ayrıca şeir yazmağa başlayıb. Yəni onun məqsədi 3 minə qədər şəhidimizin hər biri haqqında şeir yazmaqdır. [3]

“Sən elə vətənsən, vətən, şəhidim!” - deyən Nəringül Nadir, “Gülür xoş sabaha, Şəhidim mənim”, - deyən Elnur Uğur, “Şəhid atasına məktub” yazan Balayar Sadiq, Bir şəhid atasının qulağına, “Balan sağdır, gələcək”, - demək istəyən Allahşükür Ağə, “Tanrı ilə dağların birləşdiyi yerdə” şəhidlərə şeir həsr edən Ülvə Bahadır, “Haradasa bir şəhidin dəfn olduğunu” bilən Süleyman Abdulla və neçə-neçə şairlər, qələm sahibləri şəhidlərimizi, onların ailəsinin acısı fonunda bir millətin qələbəsini bizlərə çatdırmış, incə-incə, ustalıqla duyğuları oxuculara sirayət etdirməyi bacarmışdır.

İkinci Qarabağ savaşının qələbə ilə sonlanmasının üzərində qısa bir vaxt keçməsinə baxmayaraq,

Azərbaycan ədəbiyyatı müharibə, ondan geridə qalanlar, böyük qayıdış, şəhid acısı, zəfər sevinci və daha neçə belə duyğuları tərənnüm edən yüzlərlə bədii nümunələr yaratmış və yaratmağa da davam edir

Akademik İsa Həbibbəyli yazır: “Vətənpərvərlik – ədəbiyyatın canı və ruhudur. Sadə və aydın ana dilində yazılmış və vətənpərvərlik üstündə köklənmiş Azərbaycan ədəbiyyatı xalqımızın müstəqil dövlətçilik uğrunda mübarizəyə hazırlanmasına şərəflə xidmət etmişdir.” Bu ənənə davam etdirilməlidir. Vətənə sevgini – vətənpərvərliyi kiçik yaşlardan uşaqların qəlbində alovlandırmaq lazımdır ki, müəyyən yaşdan sonra bu qisas yangısına çevrilsin. Torpaqlarımızın azadlığı, bütövlüyü uğrunda şəhid olan oğullarımızı tanıtdırmaq, onların göstərdiyi qəhrəmanlığı təbliğ etmək ədəbiyyatımızın aktual mövzularından olmalı, bu barədə mümkün qədər çox yazılmalıdır. 44 günlük II Qarabağ müharibəsi zamanı misilsiz qəhrəmanlıqlar göstərmiş, qələbəni qanı ilə yazmış vətən oğullarının döyüş ruhu, şücaəti, psixoloji durumu, yaşadıkları hələ layiqli şəkildə bədiiləşdirilməyib. Musa Quluzadənin “Məhv edilmiş oyuncaqlar”, Elçin Mehraliyevin “Gecikən yaz”, Alxas Alxasovun “Ölməz qəhrəmanlar”, Mina Rəşidin “Mübariz” hekayələri müstəqilliyimizin ilk illərində vətən uğrunda igidlik göstərərək həlak olmuş Azərbaycanın milli qəhrəmanlarına həsr olunmuşdur. Mina Rəşid kiçik yaşlılara ünvanladığı “Dünya bizim evimizdir...” başlıqlı yazısında müharibəni düşmən kimi təqdim edir, burada qan, qırğın, ədavət pislənir. Dünya bir canlı obraz kimi təsvir olunur. Müharibə törədənlərin yer üzündən silinməsini arzulayan qəhrəman dünyanı xeyirxah, sülhsevər, mehriban insanlara verir. Humanist duyğular, insanpərvərliyə çağırış, əmin-amanlıq, sevgi, dostluq, birlik uğurlu bədii detallarla təbliğ olunur.

Qısa nəzər yetirdiyimiz, araşdırmaya cəlb etdiyimiz İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra ədəbiyyatda Qarabağ mövzusunun işlənmə dairəsi, məzmun cəhətləri və işlənmə biçimi Azərbaycan ədəbiyyatının bundan sonra da eyni mövzuda müxtəlif bədii mətnlər ortaya qoyacağını əminliklə söyləməmizə əsas verir.

Qarabağ müharibəsində əldə edilən zəfər bundan sonra da ədəbiyyatımızın əsas xətlərindən, istiqamətlərindən birini təşkil edəcək. Birinci Qarabağ müharibəsindən sonra bədgümanlığı ön plana çəkən əsərlərin dəyişən reallıq zəminində yenidən işlənəcəyinə, onların davam etdirilən hissələrində Qarabağ zəfərinə yazıçıların yeni prizmalardan diqqət yetirəcəyinə şübhə yoxdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Həbibbəyli İsa. “Uşaq dünyasında ədəbiyyat və uşaq ədəbiyyatı dünyası”. “Ədəbiyyat” qəzeti, 5 iyun 2020
2. Mehraliyev Elçin. “Müharibə və ədəbiyyat” Bakı, Azərnəşr, 2000, səh. 228
3. <https://edebiyatqazeti.az/>
4. <https://525.az/news/164405-savas-edebiyati-orxan-arasdan-yeni-yazi>
5. <https://1905.az/v%C9%99t%C9%99n-muharib%C9%99si-%C9%99d%C9%99biyyatimizda/>
6. <https://yenicag.az/sabir-rustemxanlinin-qarabaga-donusu-niye-onemlidir-isa-hebibbeylininmeqalesi/>

LAÇIN RAYONU BİRİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNDƏ ЛАЧИНСКИЙ РАЙОН В ПЕРВОЙ КАРАБАХСКОЙ ВОЙНЕ

Tağıyev Anar Nadir oğlu

tələbə

ADPU-nun Şamaxı filialı

E-mail - at507867@gmail.com

Xülasə

Laçın özü tarixi-coğrafi mövqeyinə görə Azərbaycanın ən qədim və strateji əhəmiyyətli yaşayış məntəqələrindən biri hesab olunur. 1992-ci il erməni işğalından sonra bu ərazinin coğrafi adları və toponimləri ermənilər tərəfindən dəyişdirilsə də, daş və qayaüstü rəsmlər, mağaralar, kurqanlar və elmə məlum olmayan müxtəlif formalı çoxlu sayda qədim qala kompleksləri, bir sıra memarlıq abidələri və s. Laçın torpaqlarındakı abidələr bunu deməyə əsas verir.

Açar sözlər: Laçın, Qarabağ, İşğal, Vətən, 44 günlük müharibə.

Summary

Lachin itself is considered one of the oldest and strategically important settlements of Azerbaijan due to its historical and geographical location. Although the geographical names and toponyms of this area were changed by the Armenians after the Armenian occupation of 1992, the stone and rock paintings, caves, mounds and a large number of ancient castle complexes of different shapes unknown to science, and a number of architectural monuments in the lands of Lachin give reason to say this.

Key words: Lachin, Karabakh, occupation, homeland, 44 day war.

Vətənimizin bir parçası olan Laçın rayonu ən qədim yaşayış məskənidir. Tarixi abidələr, qədim səlnamələr, qayaüstü yazılar fikrimizi təsdiqləyir. XX əsrin 50-ci illərindən sonra Laçın rayonu inkişaf etmişdir. Bu illərdən etibarən rayonun sosial- iqtisadi və mədəni həyatında inqilab baş vermişdir.

Laçın rayonunda 100-dən çox ümumtəhsil məktəbi, 5 məktəbdənkənar. 3 məktəbəqədər müəssisə, 1 qiyabi orta, 1 orta texniki peşə məktəbi və Bakı 1 sayılı Tibb Texnikumunun filialı fəaliyyət göstərmişdir. Həmçinin rayonda 217 mədəniyyət müəssisələri, 30 rabitə, 100-dən artıq tarixi abidə, 42 səhiyyə ocağı, 460 ticarət və ictimai iaşə, 36 çörəxana və s. onlarla kommunal xidməti müəssisələri fəaliyyət göstərmişlər. Bütün bunlar Laçının dünənki durumudur.

Laçın rayonu Qarabağın dağlıq ərazisinin bir hissəsini əhatə edir. Ermənistanla Azərbaycan respublikasının sərhəd rayonlarından biridir. Rayon kimi 1930-cu ildə təşkil edilmişdir. Laçın adını isə Tağı Şahbazi (Simurq) vermişdir. Laçın alıcı quş deməkdir. Sahəsi 1883 Kv.km-dir. Bakıdan Laçın şəhərinə qədər məsafə 443 KM-dir. Lakin Laçın şəhərinin bünövrəsi 1924-cü ildə qoyulmuşdur Laçın rayonunun 66 min əhalisi vardır. [3, səh, 7]

1918-ci il 28 mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıldıqdan sonra ermənilərin düşmənçilik siyasəti daha da gücləndi. Qarabağı və Zəngəzuru mənimsəmək üçün ərazi iddiaları onların törətdikləri kütləvi qırğınlarla müşahidə olunmağa başladı. Bu qırğınlar Laçın bölgəsinin bütün ərazilərində daim müşahidə olunurdu. Erməni ordusunun komandanı Andronik nə yolla olursa- olsun öz silahlı qüvvələri ilə bərabər Gorus, Laçın, Şuşa istiqamətindən Qarabağa daxil olmaq, oranın erməni əhalisini Azərbaycan hökumətinə qarşı qaldırmaq, təxribatlar törətmək və bölgədə itaətsizlik yaratmaq istəyirdi. Bu məqsədlə Andronik bir neçə minlik ordu ilə Zabux kəndini keçərək Laçın istiqamətində irəliləməyə başladı. Bu məsələdən əvvəlcədən xəbər tutan, bölgənin nüfuz sahiblərindən biri, Qarabağın general qubernatoru Xosrov bəy Sultanovun qardaşı Sultan Bəy, özünün kiçik bir dəstəsilə Laçın-Zabux yolundakı bir dərədə pusqu quraraq Andronikin qoşununu mühasirəyə saldı. Burada təqribən bir günlük çox qanlı döyüşlər getdi. Bu döyüşlər zamanı Andronik demək olar ki, bütün qüvvəsini itirərək bir neçə nəfərlə güclə qaçmağa imkan tapdı. Dərə bu döyüşdən sonra xalq arasında "Qanlı dərə" adlandırıldı.

Ermənilər Sovet imperiyasında ciddi dəyişikliklərin olacağını hiss edərək bir sıra hazırlıq işlərinə başladılar. 1984-1985-ci illərdə Cənubi Qafqazın tarixini saxtalaşdıran bəzi məqalələr və kitablar çap olundu, "elmi" konfranslar keçirildi. Ermənilər təbliğat işini genişləndirməklə guya Cənubi Qafqazda yerli əhali olduqlarını, həmçinin bir sıra ərazilərə iddialarını əsaslandırmağa çalışırdılar [2, səh, 34]. 1990-cı il yanvarın əvvəllərində erməni tərəfi Dağlıq Qarabağın şimal hüdudlarına yaxın olan Goranboy rayonunun kəndlərini havadan gülləboran etdi. [2, səh, 39]

Ermənilər Qarabağı Ermənistanla birləşdirilməsi məsələsini ortaya ataraq bir maneə kimi Laçın rayonunu aradan götürməyin yollarını düşündülər. Sovetlər dönəmində ermənilər dəfələrlə Laçın rayonunun bir inzibati mərkəz kimi ləğvinə çalışsalar da, təşəbbüsləri baş tutmamışdı. Bunun əvəzində onlar 1970-1980-ci illərdə Güləbird, Cicimli, Malibəy, Qarıqışlaq, Sadınlar və digər kəndlərin yüz hektarlarla pay torpaqlarını və bütövlükdə Qaragöl yaylağını mənimsəməyə nail oldular.

Ermənistanın Gorus şəhərindəki artilleriya qüvvələri tərəfindən dəstəklənən erməni silahlı dəstələri 15 mayda 776 sayılı hərbi hissənin yerləşdiyi Zarıslı kəndi yaxınlıqlarında hücum keçdi. Döyüşlər zamanı, günortadan sonra hərbi hissənin komandiri Xaqani Rüstəmov həlak oldu. Rüstəmovun əsgərləri bundan sonra onun cəsədini də götürüb cəbhə bölgəsini tərk etdilər. Erməni dəstələri ardınca buranı işğal etdilər və Türşsu istiqamətində hücum keçdilər. 776 sayılı hərbi hissənin cəbhəni tərk etməsindən sonra Şırlan-Sarıbaba istiqamətində yerləşdirilmiş Azərbaycan qüvvələrinin müdafiəsində boşluq yarandı.

Salatınkənd yaxınlığındakı körpü partladı. 777-ci xüsusi təyinatlı batalyon dərhal Qubadlıya, 771

saylı hərbi hissə isə icazəsiz olaraq Yevlaxa getdi. 773 saylı hərbi hissə də 16 mayın səhəri Laçını tərk etdi.

16 mayda erməni qüvvələri Turşsu kəndini, həmçinin Kirs və Sarıbaba yüksəkliklərini ələ keçirdi. Ruhdan düşmüş Azərbaycan ordusu müqavimət göstərə bilmədi. Tank və piyada döyüş maşınları ilə qaçan qüvvələri lentə alan jurnalist Çingiz Mustafayev onlardan ərazini tərk etməməyi xahiş etmişdi..

Qaladərəsi istiqamətində cəmi 30–40 əsgər dayanıb öz postlarını qoruyurdu. Ordunun böyük əksəriyyəti Qubadlı istiqamətində geri çəkilmiş, yalnız az sayda qoşun qalmışdı. Elbrus Orucov saat 17:00 radələrində Eldar Həşimovun rəhbərlik etdiyi "Qartal" dəstəsinin əsgərləri tərəfindən oğurlanaraq Qubadlıya aparıldı. Onun 18 mayda edam edilməli olduğu deyilmişdi, lakin Rəhim Qaziyev bunun qarşısını ala bilmişdi. Rəhim Qaziyevin sözlərinə görə, Laçında 7 BM-21 Qrad vahidi və çoxlu döyüş sursatı var idi, lakin erməni qüvvələrinə heç bir atəş açılmamış, Laçın uğrunda heç bir döyüş olmamışdı. Seyran Ohanyan Laçında döyüşən Azərbaycan ordusunun yalnız əhalinin şəhərdən çıxmasını təmin etmək üçün erməni dəstələrinin qarşısını kəsdiyini düşünürdü.

Erməni qüvvələrinin hücumu sürətli şəkildə həyata keçirilirdi. Kəndlər müqavimətsiz zəbt edilmiş, Azərbaycan əsgərləri tərəfindən arxada qoyulan silahlar, texnika və döyüş sursatı ələ keçirilmişdi. Erməni komandanlığı tərk edilmiş kəndlərdə ərzaq, yanacaq təchizatı, kənd təsərrüfatı heyvanları ilə ehtiyaclarını qarşılımışdı. Erməni qüvvələri 18 mayda Laçına daxil oldu və şəhər müqavimətsiz işğal edildi. Ermənilər

Laçını işğal etdikdən sonra onu talan və məhv edir, Laçın dəhlizi ərazisində yerləşən yaşayış məntəqələrini yandırır, Laçın şəhərinin təqribən 7,800 nəfərdən ibarət Azərbaycan və kürd əsilli sakini qaçqın düşür. Ermənilər yerli əhalidən əsirlər də götürmüşdü. Hadisə yerində olan şimali irlandiyalı jurnalist Rori Pek erməni əsgərlərdən əsirlərlə nə edəcəklərini soruşmuş, ermənilər isə boğazlarına bıçaq tutaraq cavab vermişdir. Pekin sözlərinə görə, ermənilər üçün "bu insanların azərbaycanlı və ya kürd olması əhəmiyyətli deyildi. Onlar ermənilər üçün müsəlman və qırılacaq adamlardan". Azərbaycanın dövlət mənbələrinə görə, işğal zamanı Laçın rayonuna 7.1 milyard ABŞ dollarından çox ziyan dəymişdir.

1992-ci il 19 mayda Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Nazirliyinin Baş Qərargah rəisi, general-mayor Şahin Musayev komandanlığı bərpa etmək üçün Qubadlıya gəldi. Növbəti gün Laçını geri qaytarmaq üçün əks-hücum başladı. Hücum zamanı yerli "Qorxmaz" dəstəsinin komandirlərindən birinin şəhid olması Azərbaycan qoşunlarında panikaya səbəb oldu və hücum əməliyyatı iflasa uğradı.

1992-ci il mayın 18-də Laçın rayonu erməni-rus ordu birləşmələri tərəfindən işğal edilib. 1835 kv.km. ərazi, 125 kənd və qəsəbə, 14745 yaşayış evi, 891 təhsil, kommunal və kənd təsərrüfatı müəssisəsi, 218 mədəniyyət müəssisəsi, o cümlədən 250 tarix və memarlıq abidəsi, 5 muzey, 6050 mədəniyyət və incəsənət nümunəsi ermənilər tərəfindən mənimlənilib. Bu işğalçılıq siyasətinin nəticəsi olaraq rayonun Ermənistan tərəfindən işğalının nəticələri 264 nəfər şəhid olmuş, 65 nəfər girov götürülmüş, 103 nəfər əlil olmuşdur. Rayonun 6 Milli Qəhrəmanı vardır. Rayon üzrə 1 yaşdan 16 yaşadək mövcud olan 24374 nəfər uşaqdan 18 nəfəri şəhid, 225 nəfəri əlil olmuş, 1071 nəfəri bir, o cümlədən 31 nəfəri hər iki valideynindən yetim qalmışdır. İşğal ilə əlaqədar rayona 7,1 milyard ABŞ dolları dəyərində ziyan dəymişdir. Rayonun 65507 nəfər əhalisi Azərbaycanın 59 şəhər və rayonlarına, "Taxta-körpü" qışlaqlarındakı 84 obaya məcburi köçkün düşmüşdür.

Ermənistan silahlı qüvvələri Rusiya və beynəlxalq güclərin hər tərəfli dəstəyi ilə 1992-ci ilin mayın 18-də Laçını işğal etdikdən sonra ermənilər heç bir tarixi məntiqə əsaslanmadan bu bölgəyə "Kaşataq" vilayəti, Laçın şəhərinə isə "Berdzor" adı verərək, eləcədə digər yaşayış məntəqələrinin tarixi adlarını və toponimlərini dəyişdirərək saxtalaşdırmağa nail oldular.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 1993-cü ildə münaqişə ilə bağlı qəbul etdiyi bütün işğalçı qüvvələrin Azərbaycan ərazilərindən dərhal və qeyd-şərtsiz çıxarılmasını tələb edən dörd qətnaməyə (822, 853, 874 və 884) baxmayaraq, Ermənistan işğalını davam etdirdi və bununla da beynəlxalq hüququn əsas prinsipini pozdu. Beynəlxalq ictimaiyyətin münaqişənin həllinə kömək etməklə bağlı acizliyi sülh prosesini çıxılmaz vəziyyətə saldı. [4, səh, 6]

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev BMT Baş Assambleyasının 75-ci sessiyasındakı çıxışı zamanı Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərindən çıxarılması üçün yenilənən cədvəlin hazırlanmasına dair çağırış etdi. "BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrinin vaxt məhdudluğu yoxdur. Həmin qətnamələr icra edilənə qədər qüvvədədir. BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrinin təhrif olunması isə qəbule dilməzdir",- deyərək Azərbaycan Respublikasının prezidenti həmçinin çıxışı zamanı qeyd etdi.

Sonradan Ermənistan ordusu 27 sentyabr 2020-ci ildə Azərbaycana qarşı genişmiqyaslı hərbi təxribatlar törətdi. Bu eskalasiya 1990-cı illərdən bəri ən böyük və ciddi eskalasiya idi. Elə həmin gün Azərbaycan ordusu mülki əhalinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün genişmiqyaslı hərbi əks-hücuma keçdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistan ordusu 44 günlük müharibə zamanı əsasən İsgəndər-E, BM-30 Smerç, "Toçka-U" taktiki raket sistemi və Skad raketini kimi rus silahlarından, Azərbaycan isə Rusiya istehsalı olan silahlarla yanaşı, müasir Türkiyə və İsrail silahlarından və PUA-lardan fəal şəkildə istifadə etdi. Erməni Silahlı Qüvvələri həm canlı qüvvə, həm də silah baxımından ağır itkilər verdi. [4, səh, 8]

Vətən Müharibəsi 2020-ci il noyabrın 10-da, Azərbaycan, Ermənistan və Rusiyanın Üçtərəfli Bəyanat İmzalaması ilə başa çatdı. Bu razılışmaya əsasən, Qarabağ bölgəsinə 1960 atıcı silahlı hərbi qulluqçu, 90 zirehli şəxsi heyət daşıyıcısı, 380 ədəd avtomobil və xüsusi texnika yerləşdirildi. Bundan başqa, Ağdam rayonunda atəşkəsin icrasına nəzarət etmək üçün Atəşkəsə nəzarət üzrə Rusiya-Türkiyə Birgə Monitoring Mərkəzi yaradıldı.

Bölgədə davamlı barış üçün Türkiyənin sülh prosesində iştirakı çox vacibdir və üçtərəfli bəyannamə hərbi əməliyyatları dayandıran əhəmiyyətli bir sənəd oldu. 10 noyabr Üçtərəfli Bəyanata əsasən, Ermənistan Ağdam, Kəlbəcər və Laçın rayonlarını Azərbaycanın nəzarətinə qaytarır, Azərbaycan tərəfi isə Ermənistanla Qarabağda yaşayan ermənilər arasında humanitar əlaqə olaraq istifadə ediləcək Laçın Dəhlizinin təhlükəsizliyinə zəmanət verir. [4, səh, 9]

Azərbaycan Vətən müharibəsinin 44 günü (27 sentyabr - 9 noyabr) ərzində 4 rayonumuzu - Cəbrayıl, Füzuli, Zəngilan və Qubadlı, həmçinin Şuşa şəhəri, Hadrut qəsəbəsi və Dağlıq Qarabağdakı bir çox torpaqlarımızı hərbi yolla işğaldan azad etdi, düşməni darmadağın etdi və Ermənistanı dərin böhrana saldı. Azərbaycan ordusunun məhv etdiyi və ya qənimət götürdüyü düşməne məxsus hərbi texnikanın qiyməti bir neçə milyard dollardır. Bu, xarici borc içində üzən Ermənistan üçün böyük zərərdir.

01 dekabr 2020-ci il tarixdə erməni işğalı altında olan son rayonumuz- Laçın Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya dövlət başçılarının 10 noyabr tarixində imzaladığı Birgə Bəyanata uyğun olaraq, dinc yolla öz əsl sahibinə qaytarıldı. Qürur hissi ilə demək lazımdır ki, iyirmi səkkiz illik erməni işğalından azad olunan Laçın rayonunda yenidən üçrəngli şanlı Azərbaycan Bayrağı dalğalanır. Azərbaycanın ən böyük rayonlarından biri olan Laçının şəhid verilmədən erməni işğalından azad edilməsi ölkəmizin ictimai-siyasi həyatında möhtəşəm və parlaq tarixi hadisəyə çevrilib.

Laçın şəhəri Qarabağ atəşkəs bəyanatına əsasən 26 avqust 2022-ci ildə Azərbaycanın nəzarətinə keçib. 27 may 2023-cü ildə Laçın şəhərinə 20 laçınlı ailə (97 nəfər) geri qayıdıb. Beləliklə şəhərə azərbaycanlı keçmiş məcburi köçkünlərin ilk köçü başlayıb. Prezident İlham Əliyevin bu il iyulun 31-də imzaladığı sərəncamıyla hər il avqustun 26-da Laçın Şəhəri Günü təsis edilib. Artıq Laçın şəhəri 234 ailəyə qucaq açıb və 904 laçınlının yurd həsrəti bitib.

Sevgini ilahi eşqə çevirən, məzarında qibləyə yox sevgisinə doğru yatan müqəddəs ruhlardan olan Sarı Aşığı, Sultan bəyi, Xosrov bəyi və Rövşən Cavadov kimi yüzlərlə dahini yetişdirən Laçın artıq Azərbaycanındır və ərəzi tamlığımızın simvoludur.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti və Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı Cənab İlham Əliyevin dediyi kimi Laçın Azərbaycandır! Qarabağ Azərbaycandır!!!

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Xalq Cəbhəsi.- 2010. - 18 may.- s.6.
2. Nağı A. Qarabağ müharibəsi. Qısa tarix. Bakı: 2014..
3. Əliyev Ə. Laçın rayonuna aid adət - ənənələr, toponimlər və şivə sözləri. Bakı: 2017.
4. 44 günlük Qarabağ müharibəsi. Bakı: 2021.

QARABAĞA “BÖYÜK QAYIDIŞ”

Qarayeva Günel Raqif qızı
Bakı Avrasiya Universiteti, müəllim
Email: gnl.gege@gmail.com,
T173084@baau.edu.az

Açar sözlər: Böyük Qayıdış Planı, işğal, quruculuq və bərpa işləri, zəfər, inkişaf

Key words: State Plan of Grand Return, invasion, building and restoration, victory, development

Ключевые слова: Великий план возвращения, Оккупация строительство и восстановление, победа, развитие

II Qarabağ müharibəsindən dərhal sonra dövlət tərəfindən “Böyük Qayıdış” planı təsdiq olunmuşdur ki, bu plan işğalın dağıntısından kökündən yenidən qurulmuş işıqlı gələcəyə aparan əzəmətli, keşməkeşli, şərəfli yolun addımlarını özündə ehtiva edir. İgid oğullarımızın canı-qanı bahasına əldə olunan şanlı qələbədən sonra qəbul olunan bu plana uyğun olaraq məcburi köçkünlərin doğma yurd-yuvalarına ən qısa zamanda qayıtması üçün bütün imkanlar səfərbər edilmişdir.

Planın əsas mərhələsi Qarabağın dirçəldilməsi və bölgədə tikinti-quruculuq işlərinin aparılmasıdır. Bunun üçün ilk növbədə yolların yenidən çəkilməsi, körpü və tunellərin tikintisinə xüsusi diqqət ayrılmışdır. Bu işlərin yerinə yetirmək üçün, ilk olaraq 30 il ərzində işğalçıların Qarabağda basdırdığı minaların çıxarılmasına başlanılmışdır. Öncə, infrastrukturun bərpası və inkişafına xidmət edən ərazilər, yəni yaşayış məntəqələrinin salınacağı ərazilər, əkin sahələri, yollar və s. minalardan təmizlənməsi icra olunmuşdur. Bölgənin Azərbaycanın ümumi enerji sisteminə qoşulması, dayanıqlı və fasiləsiz elektrik enerjisi ilə təchiz edilməsi üçün, içməli su təchizatının yaxşılaşdırılması, ərazinin qazlaşdırılması üçün artıq əhəmiyyətli nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Prezident İlham Əliyev işğaldan azad edilən əraziləri “yaşıl zona” adlandırmış. Bu ərazilərdə stansiya və yarımstansiyaların qurulması və bərpası işğaldan azad olunan ərazilərdə “yaşıl enerji” siyasəti kimi qəbul olunmuşdur.

Zəfərdən sonrakı 3 il ərzində artıq Qarabağa dönən sakinlərimiz, kəndlərimiz, Bilik günündə ilk zəngi çalınan Qarabağ məktəblərimiz bu şərəfli “Qayıdış Planı”nın uğurunun işarətidir. Bütün bu olaylar və faktlar bir daha göstərir ki, Qarabağ Azərbaycandır və Azərbaycan dövləti bu əraziyə xüsusi diqqət ayırır.

BÖLMƏ 3

QARABAĞ ƏDƏBİ-MƏDƏNİ MÜHİTİ VƏ TÜRK DÜYASININ MƏDƏNİYYƏT PAYTAXTI ŞUŞA

ÇAĞDAŞ TÜRK POEZİYASINDA ŞUŞANAMƏLƏR MİLLİ-TARİXİ DƏYƏRLƏR KONTEKSTİNDƏ

Quliyev Elman Hilal oğlu

filol.e.d., professor

ADPU

“Türk ədəbiyyatı” bölməsi

elman.guliyev1958@gmail.com

ORCID: 0000-0001-5413-9479

Xülasə

270 illik tarixə malik qədim Şuşa bir paytaxt şəhər, bir gözəlliklər diyarı, bir türk yurdu, bir mədəni-elmi mərkəz və şairlər, alimlər, rəssamlar, qəhrəmanlar, siyasi xadimlər vətəni və s. olaraq Azərbaycan və türk dünyasında sevilmiş, milli-tarixi yurd yeri Qarabağın – Şuşa şəhərinin lirik və bədii-fəlsəfi obrazı zaman-zaman nəinki Azərbaycan, eyni zamanda ümumtürk ədəbiyyatımızın baş mövzusunə çevrilmişdir.

M.M.Bayat, Orxan Afacan, Kənan Çarboğa, Osman Akçay, Dursun Keççeoğlu, Ümüt Güngör və digər şairlərin şeirlərində Azərbaycanın qeyrət simvolu olan, Qarabağın incisi hesab edilən Şuşa ümumi olaraq milli-tarixi kontekstdə obrazlaşdırılmış, məzmunun ana xəttində əsasən son 30 ilin tarixi olayları saxlanılmışdır. Ona görə də Şuşa mövzulu bu cür şeirlərdə biz bir tərəfdən 28 illik düşmən tapdağında olan Şuşa harayımızı eşidir, digər tərəfdən isə düşmən üzərində qələbə müjdəmizi bölüşür, zəfərimizin Şuşa sevincindən qürurlanırıq. Məsələn, Məhəmməd Mehdi Bayatın “Qarabağ şikəstəsi”, Kənan Çarboğanın “Qarabağa azadlıq çağırısı” və Ümüt Güngörün “Azərbaycan, Qarabağ, Şuşanı unutmam” şeirlərində könlü Azərbaycanda olan vətənpərvər şairlərin Qarabağ, Şuşa sevgilərini görməmək mümkün deyil. Bu şeirlərin hamısında Şuşaya türkün müqəddəs Vətəni və qürur yeri kimi baxılır, Şuşa itkisini Göy bayraq altında birləşən Turan elləri üçün qəbul edilməyən dərd səviyyəsində təqdim edilir, qurd ürəkli igidlərin sayəsində Şuşanın azad olunacağına və düşməndən intiqam alınacağına ümid bəslənilir.

Mustafa Nihat Malkoçun “Şuşa muştusu”, Osman Akçayın “Şuşa”, Orxan Afacanın “Qarabağın qəlbidir Şuşa”, “Azansız illər Şuşa”, Dursun Keççeoğlunun “Şuşa” şeirlərində isə ideya-məzmun konkret olaraq Şuşanın azad olunmasından sonrakı gerçəklik və reallıqları əhatə edir. Bu şeirində Şuşanın azad olunmasından qürür duyan, böyük fərəh yaşayan şairlərin sevincləri gerçəkliklə ideallar arasında dəyər qazanır və heyrət doğuracaq qədər marağa səbəb olur.

Nəticə etibarilə deyə bilərik ki, çağdaş türk poeziyasının ən son örnəklərindən olan şuşanamələr mövzu və ideya baxımından Azərbaycan sevgisi daxilində türk birliyimizi, qəhrəmanlığımızı, yenilməzliyimizi, yurd-torpaq həsrətimizi, düşməne nifrətimizi, böyük gələcəyə ümidlərimizi parlaq bədii boyalarla əks etdirmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Şuşa, Qarabağ, türk yurdu, vətən sevgisi.

IN THE CONTEXT OF SHUSHA HISTORICAL-NATIONAL VALUES TURKISH POETRY

Guliyev E.H.

Abstract

I have a history of 270 provinces, Shusha is a capital city, a land of glasses, a Turkish homeland, a civilization-elmi center, and poets, scholars, painters, political papers, etc. As a popular national-historical homeland in Azerbaijan and the Turkish world, the lyric of the city of Garabağ – Shusha and the lyric and the bad news from time to time, Azerbaijan has also been translated into the main subject of our general Turkish literature.

In the poems of M.M. Bayat, Orxan Afacan, Kənan Çarboğa, Osman Akçay, Dursun Kəpçeoğlu, Ümüt Güngör and other poets, all the events of Shusha, which is the symbol of Azerbaijan's geography, the pearl of Qarabak, are summarized and summarized. According to him, in these kind of poems, the subject of Shusha is the wife of our Shusha castle, which is in one side of the enemy temple of 28 provinces. For example, in the poems of Mohammad Mehdi Bayat "Karabakh Tragedy", Kanan Charbogan "Call for Freedom to Karabakh" and Umut Gungor "Azerbaijan, Karabakh, I will not forget Shusha" it is impossible not to see the love of Karabakh and Shusha by patriotic poets in Azerbaijan. In all these poems, Shusha is considered as a sacred homeland of the Turks and a place of pride, the loss of Shusha is presented at an unacceptable level of grief for the Turan countries united under the Blue Flag, and it is hoped that Shusha will be liberated and avenged by the enemy.

In Mustafa Nihat Malkoch's "Shusha Mustushu", Osman Akchay's "Shusha", Orkhan Afajan's "Karabakh is the heart of Shusha", "Years without Azan Shusha", Dursun Kəpçeoğlu's "Shusha" poems, the idea-content specifically covers the realities and realities after the liberation of Shusha. In this poem, the joys of the poets, who are proud of the liberation of Shusha and live with great joy, gain value between reality and ideals and arouse astonishing interest.

In conclusion, we can say that the poems, one of the latest examples of contemporary Turkish poetry, in terms of subject and idea, reflected our Turkish unity, heroism, invincibility, longing for the homeland, hatred of the enemy, hopes for a great future in the love of Azerbaijan.

Key words: Azerbaijan, Shusha, Garabag, Turkish homeland, love of homeland.

Əsrlər boyu milli-mənəvi duyğuların mükəmməl poetik harmoniyasını yaratmaq gücündə olan, ideya-məzmun və forma komponentlərinə yanaşmanın universal bütövlüyünü təmin edən türk poeziyası hazırkı mərhələdə bir çox ideya-bədii keyfiyyətləri ilə yanaşı vətəndaşlıq qayəsinin ifadə imkanları və ona xidmət baxımından da diqqəti cəlb edir. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq T.Fikrət, Z.Göyalp, M.A.Ərsoy, Ə.Hamid, Y.K.Bayatlı və s. türk poeziya bayraqdarlarının yaradıcılıqlarının ana xəttində dayanan vətənpərvərlik mövzusu zaman-zaman öz aktuallığını itirməmiş, yeni nəsil yazarlarının sənətində davam etdirilərək özünəməxsus düşüncə və yanaşma tipində poetik dəyər qazanmışdır. Bu mənada Orxan Afacan, Mustafa Nihat Malkoç, Kənan Çarboğa, Osman Akçay, Dursun Kəpçeoğlu, Ümüt Güngör və s. çağdaş türk şairlərinin yaradıcılığında vətəndaşlıq qayəsi mahiyyətinin milli-tarixi yaddaşa bağlılıqda ifadəsini, məsələlərin ümumtürk məfkurəsi kontekstində mənə qazanmasını ədəbi funksional rabitə hesab etmək olar. Adları sadalanan ədəbi nəslin nümayəndələrinin mövzu rəngarəngliyi ilə seçilən yaradıcılıqlarında türkçülük və turançılıq dəyərlərinin üstünlüyünü təmin edən ədəbi rabitə və ədəbi təsirləri inkar etmək düzgün deyil. Önemli odur ki, həmin şairlər yaradıcılıqlarının bir istiqaməti kimi türk dünyası coğrafiyasında baş vermiş ən son tarixi hadisələrə ümumtürk kontekstində münasibət sərgiləyir, qazanılan hərbi qələbə və siyasi uğuru türkün ümumi qalibiyyəti müstəvisində təqdim edirlər. Bu səbəbdən müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi, igid əsgərlərimizin şücaəti, xalqımızın birliyi nəticəsində 44 günlük II Qarabağ müharibəsində qazandığımız zəfərin, təxminən 30 illik işğal altında qalan yurd yerlərimizin düşməndən azad olunmasının, azad olunan torpaqlarda dalğalanan bayrağımızın və s. tərənnümü ilə bağlı yazılmış şeirlərdə lirik şair duyğuları ilə ciddi türk-vətəndaş mövqeyinin üst-üstə düşməsi çağdaş türk poeziyasında yeni keyfiyyət hadisəsinə çevrilərək ideyanın aktuallığını dərinləşdirmiş və "Turanın bir eli var" (Z.Göyalp) baxış sistemində türk dünyası sevgisini gücləndirə bilmişdir. Ən maraqlısı odur ki, bu cür yanaşma və dəyərin ana xəttində tarixi Şuşa qala – şəhərimizə daha çox önəm verilir, şeirlərdəki poetik mənalandırma milli-tarixi yaddaşa bağlılıq və müasir real şəraitə uyğun aparılır.

Bildiyimiz kimi, Şuşa şəhəri 270 illik bir tarixə malik olsa da, bu ərazilərin xalqımıza məxsus yurd yeri olmasının tarixi min illərə söykənir. Təsədüfi deyildir ki, bir çox Avropa alimləri kimi ingilis səyyahı və alimi C.Morye də Şuşa ərazisinin eradan əvvəl insan məskəni olduğu barədə fikirlər irəli sürmüş, birmənalı olaraq bu yerlərin türkə məxsusluğunu təsdiqləmişdir. Şuşa xalqımız üçün tarixən siyasi və mədəni olduğu qədər strateji baxımdan da əhəmiyyətli mərkəzlərdən biri olmuşdur. Ümummilli lider Heydər Əliyevin Şuşa ilə bağlı aşağıdakı fikirləri bu baxımdan analoqu olmayan milli-tarixi səciyyə daşıyır: "Şuşa təkcə şuşalılar üçün yox, bütün azərbaycanlılar üçün, vətəni, millətini sevən hər bir vətəndaşımız üçün əziz bir şəhərdir, əziz bir torpaqdır, əziz bir qaladır, əziz bir abidədir."

Bu səbəbdən Şuşa bir paytaxt şəhər, bir gözəlliklər diyarı, bir türk yurdu, bir mədəni-elmi mərkəz,

şairlər, alimlər, rəssamlar, qəhrəmanlar, siyasi xadimlər vətəni və s. olaraq Azərbaycan və türk dünyasında sevilmiş, nəinki Azərbaycan, eyni zamanda ümumtürk ədəbiyyatımızın baş mövzusunə çevrilmiş, milli-tarixi yurd yeri Qarabağın – Şuşa şəhərinin lirik və bədii-fəlsəfi obrazı canlandırılmışdır.

M.M.Bayat, Orxan Afacan, Kənan Çarboğa, Osman Akçay, Dursun Keççeoğlu, Ümüt Güngör və digər şairlərin şeirlərində Azərbaycanın qeyrət simvolu olan, Qarabağın incisi hesab edilən Şuşa ümumi olaraq milli-tarixi kontekstdə obrazlaşdırılsa da, buradakı məzmunun ana xəttində əsasən son 30 ilin tarixi olayları dayanır. Ona görə də Şuşa mövzulu bu cür şeirlərdə biz bir tərəfdən 28 illik düşmən tapdağında olan Şuşa harayımızı eşidir, digər tərəfdən isə düşmən üzərində qələbə müjdəmizi bölüşür, zəfərimizin Şuşa sevincindən qürurlanırıq. Lakin Şuşanın hələ azad olunmadığı bir dövrdə yazılmış bəzi poetik nümunələrdə şair idealları ilə mövcud gerçəkliklər arasında görünən təzadlar nə reallığın təhrifidir, nə də romantik düşüncələrdir, türk milli əqidəsinin öncədən diqtə etdiyi qələbə inamının və məğrurluğunun təzahürüdür.

Məsələn, Məhəmməd Mehdi Bayatın “Qarabağ şikəstəsi” şeiri Qarabağın – Şuşanın işğal altında olduğu bir zamanda yazıldığı üçün bu şeir torpaq itkimizin acılarını əks etdirmək baxımından xarakteriktir. Lakin işğal dövrünün reallıqları fonunda şeirdəki türk birliyinə, düşməndən intiqam almağa və zəfərə çağırış ideyaları burada həm nikbinliyi, həm də qələbəyə olan inamı artırmağa bilmişdir:

Qadan alım, dilbərim, başına da dolanım,
Gün doğmadan dərdinə pərvanə tək mən yanım
Yüz yerdən yaralısən, ey sevgili cananım
Gün gəlir şafəq çökər, durnalar qatar-qatar,
O qurumuş bağlarda bülbüllər bir də ötər.

Məhəmməd Mehdi Bayatın Şuşanın işğal olduğu zamanda qələbə müjdəli və qələbə ruhlu düşüncələrinin səbəbini ilk növbədə onun türk təəssübkeşliyində, Azərbaycanın igid oğullarının düşməni məhv edəcəyinə olan inamında axtarmaq lazımdır:

Silkin, silkin ər kimi, işıq saç günəş kimi,
Gir meydana baş yüksək, kükrəyən aslan kimi
Qəhr eylə düşmənləri, görün xalqa xan kimi.
Yürü, yürü durmadan, dağıt düşmən evini,
Qazan zəfərlərini, qoy dostların sevinə.

“Qarabağ şikəstəsi” şeirində Şuşanı – Qarabağı özünə vətən bilən şairin yurd, torpaq sevgisi ən yüksək səviyyədə nümayiş etdirilir. Bu sevgi şairdə həm qələbə inamı formalaşdırır, həm də işğal altında olsa belə öncədən xalqa vətən torpaqlarının düşməndən azad olma xəbərini verməyə sövq edir:

Bayrağı dik göylərə, azadəlik günüdür,
Topla xalqı başına hürriyyət düyünüdür.
Torpağında düşmənin inşallah sonudur...

Çağdaş türk poeziyasında özünəməxsus yeri və üslubu olan Kənan Çarboğanın “Qarabağa azadlıq çağırışı” və Ümüt Güngörün “Azərbaycan, Qarabağ, Şuşanı unutmamam” şeirlərində ayağı Türkiyədə, könlü Azərbaycanda olan vətənpərvər şairlərin Qarabağ, Şuşa sevgilərini görməmək mümkün deyil. Məsələn, Qarabağı, Şuşanı türk dünyasının bir parçası hesab edən Kənan Çarboğa Şuşaya hər bir türkün müqəddəs Vətəni və qürur yeri kimi baxır. Buna görə də Şuşa itkisini Göy bayraq altında birləşən Turan elləri üçün qəbul edilməyən dərd səviyyəsində təqdim edir, düşməne sonsuz nifrətini gizlədə bilmir. Kənan Çarboğa Şuşanın – qədim türk yurdunun düşmən tapdağında inləməsinə təkə tariximizin deyil, həm də şan-şöhrətimizin qara səhifəsi hesab etsə də, aslan pəncəli, qurd ürəkli igidlərin sayəsində Şuşanın azad olunacağına və düşməndən intiqam alınacağına ümid bəsləyir:

Bir qotur, quduz köpək torpağını aparmış,
Namusuna əl atmış, ürəyini qoparmış.
Bözqurdların yurdunda qurd payını qoparmış
Qurdluğunu xatırla, qan dəysin dişə bu gün,
Azad olsun Qarabağ, hürri olsun Şuşa bu gün.

Şair həmişə türklüyü ilə qürur duyan türkləri Şuşa uğrunda savaşa səsləyir, ulu Turan ellərini və igidlərini bir olmağa, düşməne dəmir güc göstərməyə çağırış edir:

Göy bayrağın altında birləşərək türkeli
Bu ayıblı duruma bir anda son verməli,

Türkün dəmir gücünü dünyaya göstərməli
Ulu Turan ərləri girsin savaşa bu gün.
Azad olsun Qarabağ, hürri olsun Şuşa bu gün.

Şeirdə Kənan Çarboğanın Qarabağ məsələsini Azərbaycan çərçivəsindən çıxarıb ümumtürk kontekstində təqdim etməsi böyük Atatürkün “Azərbaycanın kədəri kədərimiz, sevinci sevincimizdir” fikirlərindən doğan ideyanın oxşar təsirini yaradır.

Kənan Çarboğanın bir türk şairi olaraq daşıyıcısı olduğu ədəbiyyatın, mənsub olduğu millətin ənənələrinə sədaqəti kifayət qədər güclüdür. Onun sənəti türk yurdunun sevincini sevinc, kədərinə kədər bilən, qanı ilə, canı ilə türk dünyasına bağlı olan bir vətəndaş – şairin vətənpərvərlik manifesti təsirindədir. Bu səbəbdən onun Şuşa mövzusunda əks etdirən poetik misralarında türkün qəhrəmanlıq taleyi ilə səsleşən hər bir söz, poetik mənə daşıyan hər bir ifadə şərəf tariximizi, çətinliklərə sinə gərmək əzmimizi, torpaqlarımıza qayıtma ümidlərimizi ifadə edir və oxucuda türkəm – cəsürəm, türkəm – ədalətliyəm, türkəm – qalibəm düşüncəsini formalaşdırır:

Oğuz xanın ordusu boyun əyməz kimsəyə,
Dünya təslim olunca oxu dəyməz kimsəyə.
Biz izin vermədikcə günəş doğmaz kimsəyə
Buyruğumuz yetişsin torpağa, daşa bu gün
Azad olsun Qarabağ, hürri olsun Şuşa bu gün.

Ümüt Güngörün “Azərbaycan, Qarabağ, Şuşanı unutmaram” adlı 10 bəndlik şeiri son 30 ildə Azərbaycan torpaqlarının işğalı, 20 yanvar hadisələri, Xocalı soyqırımı, dünya və Avropa birliyinin Azərbaycana qarşı haqsızlığı, biganəliyi və s. məsələlərin poetik ifadəsi, yeri gəldikcə milli-tarixi mahiyyətdə dəyərləndirilməsi baxımından xarakterikdir. Biz bu şeirdə türkün özünə vətən bildiyi Azərbaycan üçün canından belə keçməyə hazır olduğu qətiyyətinin, “türk düşmən olanı öfkəm ilə yıxaram” iradəsinin, bozqurdların – türk igidlərinin sayəsində erməni quldurlarından intiqam alınacağı inamının şahidi olur, şair arzularının arxasında dayanan Azərbaycan sevgisi ilə üz bəzən qalır:

Gül olmağa hazır qönçəni qurutmaram,
Azərbaycan, Qarabağ, Şuşanı unutmaram,
Turansız xəyallarla könlümü ovutmaram,
Erməni qulduruna buraxmaram sizləri.

Maraqlı odur ki, 10 bəndlik şeirin yalnız birinci bəndində Şuşanın adı çəkilsə də və hər bənd “erməni qulduruna buraxmaram sizləri” misrası ilə tamamlansa da, oxucu təsəvvüründə Azərbaycanın dünəni və bu günü ilə bağlı əks etdirilən tarixi-siyasi və hərbi proseslərin mərkəzində yalnız Şuşa görünür, Şuşa canlanır. Çünki Xocalı soyqırımı, Bakı qətliamı, körpələrə, ana-bacılarımıza verilən dəhşətli işğəncələr fonunda bir oxucu, bir vətəndaş olaraq Şuşa ilə bağlı düşüncələr Şuşanın adı çəkilməsə də belə bir simvol olaraq xəyalımızı daha çox məşğul edir:

Dünyaca zülümlərin altında inlədiniz,
Qüsurunuz vardı ki, günahımı işlətdiniz?
Sadəcə, vətənim-Azərbaycan dediniz.
Erməni quldurlara buraxmaram sizləri.

Çağdaş türk poeziyasında konkret olaraq Şuşanın azad olunmasına həsr edilmiş şeirlər özünün ideya-məzmun xüsusiyyətlərinə görə Şuşa ilə bağlı yazılmış digər nümunələrindən fərqlənir. Əgər M.M.Bayatın “Qarabağ şikəstəsi”, K.Çarboğanın “Qarabağa azadlıq çağırısı”, Ümüt Güngörün “Azərbaycan, Qarabağ, Şuşanı unutmaram” və s. şeirlərində işğal altında olan Şuşanın mərdliyi, mübarizliyi, əyilməzliyi fonunda onun azad görkəmi xəyali azadlıq və yaxud “bəlkə yarından da yaxın” fəlsəfəsi daxilində əksini tapırsa, Mustafa Nihat Malkoçun “Şuşa muştusu”, Osman Akçayın “Şuşa”, Orxan Afacanın “Qarabağın qəlbidir Şuşa”, “Azansız illər Şuşa”, Dursun Kepçeoğlunun “Şuşa” şeirlərində isə ideya-məzmun konkret olaraq Şuşanın azad olunmasından sonrakı gerçəklik və reallıqları əhatə edir. Ona görə də Şuşanın azad olduğu ilk günlərdə 8-9 noyabr 2020-ci il tarixində isti-isti yazılmış şuşanamələrdə hadisələr keçmiş yox, bu günü əks etdirir. Mustafa Nihat Malkoçun “Şuşa muştusu” şeirində Şuşanın azad olunmasından qürür duyan, böyük fərəh yaşayan şairin sevinc hissələrini görməmək mümkün deyil. Şair bu hissələri təkcə yaşamır, həm də onu bir təəssübkeş türk olaraq dünyaya bəyan edir:

Düşməne yar olmadı torpağımız, daşımız,

Zəfərə qanad çırpdı Azəri qardaşımız.
Bayrağın kölgəsində göyə dəydi başımız
Torpağın üzü güldü, rəhmət yağdı Şuşaya,
Dağıldı qaranlıqlar, günəş doğdu Şuşaya.

Dərincə qazılmışdır erməninin məzarı
Ümidlərə gəbədir hürriyyətin nəzəri,
Heç belə görməmişdik, belə şirin Xəzəri
Minlərcə salam olsun, salam olsun Şuşaya
Dağılsın qaranlıqlar, huzur dolsun Şuşaya

Mustafa Nihat azad Şuşanın obrazını yaradarkən bir qədər də irəliyə gedərək, qələbənin real mənzərələri fonunda özünün şair hisslərini həyat gerçəklikləri və qürurlu insan qavrayışları səviyyəsində təqdim edə bilir. Ona görə də şairin təqdim etdiyi poetik tabloda Şuşa zəfərimizin səbəb və nəticələri gerçəkliklə ideal arasında dəyər qazanır və heyrət doğuracaq qədər marağa səbəb olur:

Hürriyyətin eşqinə qanlar axdı Şuşaya,
Bayrağın xatirinə canlar axdı Şuşaya

Və yaxud,

Cəngavərlər atıldı sel misalı Şuşaya,
Yaradan nəsib etdi bu vüsalı Şuşaya

Orxan Afacanın, Osman Akçayın, Dursun Keççeoğlunun azad Şuşa mövzusunda yazdıqları şeirlərdəki yanaşma və ideya bir təəssübkeş türkün keçirdiyi sevinc hisslərini və Azərbaycan Türkiyə, Azərbaycan türk dünyası qardaşlığını əks etdirir. Orxan Afacanın “Qarabağın qəlbidir Şuşa”, “Azansız illər Şuşa”, Osman Akçayın “Şuşa”, Dursun Keççeoğlunun “Şuşa” şeirlərində Azərbaycan zəfərindən pay alan, sevinci yerə-göyə sığmayan türk qardaşlarımızın iftixar duyğulu düşüncələri və sanki bir Şuşalı həyəcanı yaşamaları bizdə təəccüb doğurmur, əksinə torpaq bütövlüyünü bərpa edən Azərbaycanın yeni siyasi-inzibati tərcümeyi-halının poetik üverturası təsirini yaradır və eyni amal, eyni ideallar uğrunda yumruq kimi bir olduğumuzu nümayiş etdirir:

İşğaldan azad edilən qədim türk yurdu Şuşa
Qarabağın ürəyidir
Qəlb bizdə atarkən, dəmir yumruqdan qaçan itlər
Zəfər işin layiqlidir.

Və yaxud,

Açıldı dilim, idrakım
Könül yenə gəldi cuşa
Sancıldı bürcə bayrağım
Qayıtdı bağrıma Şuşa
Qardaşımız Azərbaycan
İki bədəndə bir tək can (Dursun Keççeoğlu)

Osman Akçayın “Şuşa” şeirində qədim türk yurdu Şuşanın azad olunmasına yönələn fikirlərdə Azərbaycanın qürur və qüdrəti, erməniliyin və ermənipərəstliyin isə məhvi və ifşası əsas yer tutur. Şairin bu cür fərqli baxışı və düşüncələri bir tərəfdə türk ruhunun əzəmət və qüdrətinin, digər tərəfdə isə haqq-ədalət təntənəsinin ifadəsi baxımından xarakterikdir:

Qəhrəman və müzəffər can Azərbaycan ordumuz,
Addım atınca Şuşaya
Erməninin, fransızın, rusun, amerikalının
Gözləri döndü şaşığıya

Səslənən ideyanın davamı kimi Dursun Keççeoğlunun “Şuşa” şeirində də düşməndən intqam alan türkün qəhrəmanlıq və yenilməzliyindən danışılır, gözlərimiz önündə vətən sevgisi ilə nəfəs alan igidlərimizin mükəmməl obrazı canlandırılır.

Dursun ödemmiş bedeli,
Gerçəkləşmiş bir əməli

İki bayraq tutan əli
Qurban olum o tutuşa

Türkü ölçmək istəyənlər,
Kəsib biçmək istəyənlər
Qanın içmək istəyənlər
Əmək verməsinlər boşa

Duyunca bir Mehtər marşı
Türk titrədir ərzi-ərşi
Yürür düşməninə qarşı
Durmaz, gedər qaça-qaça

Şuşa azad olunduqdan sonra ona həsr edilmiş şeirlərdə “lirik mən”in hadisələrə müdaxilə və münasibəti “azad Şuşa” kontekstindən kənara çıxmır. Orxan Afacanın “Qarabağın qəlbidir Şuşa” və “Azansız illər Şuşa” şeirlərində “lirik mən” azad Şuşanın azad vətəndaşı görkəmində dünəndən çox bu günün adamı təsirini bağışlayır. “Qarabağın qəlbidir Şuşa” şeiri Şuşa azad olunan gün, “Azansız illər Şuşa” şeiri isə Şuşa zəfərinin ikinci günü - 9 noyabr 2020-ci ildə yazıldığı üçün buradakı sevinclə həyəcanın paralelliyi baş verənlərin daxili mahiyyətinin açılmasından çox uzun ayrılıqdan sonra düşməndən təmizlənmiş torpaqların görüşünə gedən insanların emosiyalarının əks etdirilməsini zəruri edir. Ona görə də şair məqsədli olaraq 28 illik ayrılıqdan sonra Şuşanın ilk dəfə görüşünə gələn bir vətəndaşın izaha sığmayan və ya sözlə izah oluna bilməyən duyğularını, psixoloji məqamlarını, emosional görkəmini detalları ilə oxucuya çatdırmağa ehtiyac duymamış, belə demək mümkünsə, vüsala çatan insanın (Şuşa əhlinin) keçirdiyi hissləri zahiri emosional görkəmə uyğun təqdim etməyə üstünlük vermişdir:

Otuz il gözlədim, getmədi boşa
Doydu sevincimdən gözlərim yaşla
Gəlirəm bu gündən tez qaça-qaça
Mənim Qarabağımın qəlbidir Şuşa.

Bildiyimiz kimi 30 illik erməni işğalı zamanı Ağdam, Şuşa, Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan, Laçın, Qubadlı, Kəlbəcər, Xocavənd, Ağdərə, Xankəndi, Xocalı kimi şəhər və rayonlarımızda onlarla məscid və dini-mədəni abidələrimizin ermənilər tərəfindən təhqir və məhv edilməsi təkcə Azərbaycana qarşı deyil, bəşəri maddi-mədəni, dini-mənəvi sivilizasiyasına qarşı törədilmiş vandal aktı və cinayətdir. Bu mənada, şuşanamələrə daxil olan şeirlərdə torpaqlarımızın azadlığı sırasında məscidlərimizin, dini abidələrimizin də yer alması zaman-zaman bu torpaqlarda milli-mənəvi dəyərlərimizin mövcudluğunun, islami əxlaqın aparıcılığının təsdiqi və milli-dini məbədlərimizə vandal yanaşmanın, erməni vəhşiliyinin ifşası baxımından xarakterikdir. Məsələn, Orxan Afacanın “Azansız illər Şuşa” şeirində Şuşanın azan həsrəti onun 28 illik azadlıq həsrəti ilə təxminən eyniləşdirilir, hiss və düşüncələr bu çərçivədə təqdim edilir. Şair azan səsinə bir tərəfdən ruhumuzun, hissiyatımızın, qalibiyyətimizin, həyat eşqi və mübarizə əzmimizin səsi kimi dəyər verir, digər tərəfdən, onu dini-fəlsəfi mahiyyətdə aşılamağa müvəffəq olur.

Doqquz noyabr Bayraq günü müjdəsi
Şəfəqdə yüksələn azanın səsi
Edər səcdəsinə dəvət hər kəsi
Azansız illəri, aman, unutma

Nəticə etibarilə deyə bilərik ki, çağdaş türk poeziyasının ən son örnəklərindən olan şuşanamələr mövzu və ideya baxımından Azərbaycan sevgisi daxilində türk birliyimizi, qəhrəmanlığımızı, yenilməzliyimizi, yurd-torpaq həsrətimizi, düşməne nifrətimizi, böyük gələcəyə ümidlərimizi parlaq bədii boyalarla əks etdirmiş, düşmənlərimizin siyasi-mənəvi iflasını dünyaya bəyan etmiş və Şuşa-Vətən sevgimizin poetik himninə çevrilərək Azərbaycan Respublikası prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin yüksək tribunalardan səsləndirdiyi siyasi hökmünün həqiqiliyini bir daha təsdiqləmişdir: **“Qarabağ Azərbaycandır!”**

ŞUŞA BƏYANNAMƏSİ – TARİXİN SƏSİ

Əhmədova Naibə Əhmədağa qızı

t.ü.f.d., dosent

ADPU

naiba.ahmedova@mail.ru

0000-0002-8454-2506

SHUSA DECLARATION - THE VOICE OF HISTORY

Ahmedova N.A.

Xülasə

44 günlük Vətən müharibəsi ölkəmizin qələbəsi ilə başa çatsa da, müharibədən sonra ötən müddət göstərdi ki, bəzi beynəlxalq güclər Azərbaycanın bu möhtəşəm qələbəsini həzm etmək istəmirlər. Xarici ölkələrin bir sıra hərbi ekspertlərinin qeyd etdiyi kimi Azərbaycan ordusunun əməliyyatları dünya hərbi doktrinasını dəyişirdi.

Ali Baş Komandan İlham Əliyevin dediyi kimi: "...noyabrın 8-i xalqımızın tarixində əbədi qalacaq. Noyabrın 8-də qədim Şuşa şəhərimizi düşməndən azad edərək Azərbaycan parlaq qələbə qazandı. Şuşanın işğaldan azad edilməsi böyük qəhrəmanlıq, peşəkarlıq, milli ruh tələb edirdi. Azərbaycan hərbiçiləri bütün bu ulvi xüsusiyyətləri nümayiş etdirmişlər".

Belə bir mürəkkəb şəraitdə təzyiqlərə boyun əyməmək üçün 2021-ci il iyunun 15-də Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında beynəlxalq əhəmiyyətli Şuşa Bəyannaməsi imzalandı. Qeyd etmək lazımdır ki, tariximiz üçün 15 İyun əlamətdar gündür. Ona görə ki, 15 İyun 1993-cü ildə Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri seçilməklə müasir tariximizdə yeni bir dövrün başlanğıcını qoydu,

Bəyannamənin preambula (giriş) hissəsində deyilir: "Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin və Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın Azərbaycanın və bütövlükdə Türk dünyasının qədim mədəniyyət beşiyi olan Şuşa şəhərində görüşünün tarixi əhəmiyyətini vurğulayaraq, iki dost və qardaş ölkə arasında imzalanmış bütün beynəlxalq sənədlərə, o cümlədən 13 oktyabr 1921-ci il tarixli Qars müqaviləsinə sadıq olduqlarını bir daha təsdiq edərək, təhlükəsizliyin təmin edilməsində birgə səylərin davam etdirilməsinin vacibliyini vurğulayırlar.

Şuşa Bəyannaməsinin məhz Qarabağ, Zəngəzur üçün çox vacib sayılan Qars müqaviləsinin 100-cü ildönümünə təsadüf etməsinin xüsusi rəmzi mənası var. Biz tariximizin təkrarlanmasının və bənzər hadisələrin yenidən baş verməsinin şahidiyik. Lakin indiki siyasi şəraitin o zamankından fərqi ondan ibarətdir ki, hadisələr Azərbaycanın xeyrinə və maraqlarına uyğun xidmət edir.

Açar sözlər: Şuşa Bəyannaməsi, beynəlxalq vəziyyət, hərbi əməliyyatlar, qardaş ölkələr, milli ruh.

Abstract

Despite the fact that the 44-day Patriotic War ended with the victory of our country, the period that has passed since the war has shown that some international powers do not want to digest this grandiose victory of Azerbaijan. According to a number of military experts from foreign countries, the operations of the Azerbaijani army have changed the world military doctrine.

As Supreme Commander-in-Chief Ilham Aliyev said: "... November 8 will forever remain in the history of our people. On November 8, Azerbaijan won a brilliant victory, liberating our ancient city of Shusha from the enemy. The liberation of Shusha from occupation required great heroism, professionalism, and national spirit. The Azerbaijani military has demonstrated all these sublime features."

In order not to succumb to pressure in such difficult conditions, on June 15, 2021, the Shusha Declaration of International Significance on Allied Relations was signed between the Republic of Azerbaijan and the Republic of Turkey. It should be noted that June 15 is a significant day for our history. Because on June 15, 1993, Heydar Aliyev, being elected Chairman of the Supreme Council of the Republic of Azerbaijan, marked the beginning of a new period in our modern history.

The preamble (introductory part) of the declaration states that : Emphasizing the historical significance of the meeting of President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev and President of the

Republic of Turkey Recep Tayyip Erdogan in the city of Shusha, the cradle of the ancient culture of Azerbaijan and the Turkish world as a whole, we appeal to all international documents signed between the two friendly and fraternal countries, including on October 13 Since 1921, they have emphasized the importance of continuing joint efforts to ensure security, reaffirming their commitment to the Kars Treaty dated a year earlier.

The particular symbolic significance is the fact that the Shusha Declaration is timed precisely to the 100th anniversary of the Kars Treaty, which is considered very important for Karabakh, Zangezur. We are witnessing the repetition of our history and the repetition of similar events. However, the difference between the current political conditions and those is that the current events serve the interests of Azerbaijan.

Key words: Shusha declaration, international situation, military operations, brother countries, national spirit.

Giriş

44 günlük Vətən müharibəsi ölkəmizin qələbəsi ilə başa çatsa da, müharibədən sonra ötən müddət göstərdi ki, bəzi beynəlxalq güclər Azərbaycanın bu möhtəşəm qələbəsini həzm etmək istəmirlər. Onlar Azərbaycanın qələbəsinin əhəmiyyətini azaltmağa çalışır, hədə- qorxu gəlir, ölkəmizə təzyiq göstərir. Hətta Ermənistandakı revanşistləri, Dağlıq Qarabağdakı separatçıları silahlandıraraq Azərbaycana qarşı terror, təxribat əməllərinə, yeni müharibəyə təhrik edirlər. Xarici ölkələrin bir sıra hərbi ekspertlərinin qeyd etdiyi kimi Azərbaycan ordusunun əməliyyatları dünya hərbi doktrinasını dəyişdirdi. Ordumuzun 1992-ci ildə ermənlərin işğal etdiyi Şuşanı azad etməsi və digər əməliyyatları dünyanın müasir hərbi tarixində gorkəmli yer tutmağa layiqdir. Bu müharibədə qələbənin təminatçısı xalq və ordu, təşkilatçısı və rəhbəri isə Respublika Prezidenti və Ali Baş Komandan İlham Əliyev idi [8].

Ali Baş Komandan İlham Əliyevin dediyi kimi noyabrın 8-i xalqımızın tarixində əbədi qalacaq: "Noyabrın 8-də qədim Şuşa şəhərimizi düşməndən azad edərək Azərbaycan parlaq qələbə qazandı. Şuşanın işğaldan azad edilməsi böyük qəhrəmanlıq, peşəkarlıq, milli ruh tələb edirdi. Azərbaycan hərbiçiləri bütün bu ulvi xüsusiyyətləri nümayiş etdirmişlər" [9].

ABŞ daxil olmaqla müxtəlif Qərbi dövlətlərinin, Avropanın müxtəlif siyasi təşkilatlarının Türkiyəyə qarşı təzyiq, şantaj siyasəti davam edir. Belə mürəkkəb şəraitdə təzyiqlərə boyun əyməmək üçün Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan 15 iyun 2021-ci ildə "Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında Şuşa bəyannaməsi"ni imzaladılar [3]. Bəyannamə iki qardaş dövlət arasında iqtisadiyyat, təhlükəsizlik, müdafiə, xarici siyasət, elm və digər sahələrdə qarşılıqlı münasibətlərin geniş spektrini əhatə edir.

Qısa müddətdə azad Şuşada mədəni tədbirlər keçirilməyə və abadlıq - quruculuq işləri görülməyə başlandı. Şuşa ölkəmizdə rəsmi siyasi görüşlər keçirilən mərkəzlərdən biri oldu. İlk dəfə Azərbaycanın dövlət başçısı, xarici dövlətin – qardaş Türkiyənin dövlət başçısını Qarabağın ürəyi Şuşada qəbul etdi.

2021-ci il iyunun 15-də Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında Şuşa Bəyannaməsi imzalandı. Qeyd etmək lazımdır ki, tariximiz üçün 15 iyun əlamətdar gündür. Ona görə ki, 15 iyun 1993-cü ildə Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri seçilməklə müasir tariximizdə yeni bir dövrün başlanğıcını qoydu, 1993-cü il iyunun ortalarında Azərbaycanın dövlətçiliyi və müstəqilliyi görünməmiş təhlükə qarşısında idi. Baş vermiş qarışıqlıqdan xarici və daxili qüvvələr hər vasitə ilə istifadə etməyə fürsət gözləyirdilər. Yeganə legitim prezident sayılan Ə. Elçibəy və onun komandası tamamilə iflasa uğramışdı. Bu nöqtəyi nəzərdən 15 iyun tariximizə Qurtuluş günü kimi həkk olunmuşdur.

2021-ci il iyunun 15-i Azərbaycan tarixinə əlamətdar gün kimi daxil oldu. Bəyannamənin preambula (giriş) hissəsində deyilir: "Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin və Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın Azərbaycanın və bütövlükdə Türk dünyasının qədim mədəniyyət beşiyi olan Şuşa şəhərində görüşünün tarixi əhəmiyyətini vurğulayaraq, iki dost və qardaş ölkə arasında imzalanmış bütün beynəlxalq sənədlərə, o cümlədən 13 oktyabr 1921-ci il tarixli Qars müqaviləsinə sadıq olduqlarını bir daha təsdiq edərək,

9 fevral 1994-cü il tarixində imzalanmış Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında "Dostluq və hərtərəfli əməkdaşlığın inkişafı barədə Müqavilə"ni, eləcə də 16 avqust 2010-cu il tarixində

imzalanmış” Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında “Strateji tərəfdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında Müqavilə”ni rəhbər tutaraq,

Ümumi maraqların qorunmasında hər iki ölkənin siyasi, iqtisadi, müdafiə, mədəni, sosial və digər sahələrdəki imkan və potensiallarının birləşdirilməsinin mühüm əhəmiyyətini dərk edərək, qlobal və regional sülh, sabitlik və təhlükəsizliyin təmin edilməsində birgə səylərin davam etdirilməsinin vacibliyini vurğulayırlar[3].

Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu Mustafa Kamal Atatürkün və Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin müdrikcəsinə söylədikləri “Azərbaycanın sevinci bizim sevincimiz, kədəri bizim kədərimizdir” və “Bir millət iki dövlət” ifadələrinin xalqımızın istinad nöqtəsi olan milli-mənəvi sərvət kimi dəyərləndirildiyini xüsusi vurğulayaraq hər iki respublika arasındakı ikitərəfli münasibətləri genişləndirmək və dərinləşdirmək perspektivlərinin nəzərdən keçirərək bəyan edirlər:

Tərəflər İlham Əliyev və Rəcəb Tayyib Ərdoğan 1991-ci ildən əsası qoyulmuş iki dost və qardaş ölkə arasında siyasi dialoqun bütün səviyyələrdə davam etdirilməsinin əhəmiyyətini qeyd edirlər.

Hər iki dövlət Vətən müharibəsində böyük qələbənin əhəmiyyətini qiymətləndirmişlər: Tərəflər fəxarət hissi ilə bildirdilər ki, Azərbaycan 44 günlük Vətən müharibəsində qələbə qazanaraq Ermənistanın 30 ildən bəri davam edən işğalçılıq siyasətinə son qoydu, torpaqlarını azad etdi, ədalətin zəfər çalmasını, beynəlxalq hüququn bərpasını təmin etdi.

Azərbaycan Ermənistanın 30 illik təcavüzünə son qoyulmasında, işğal olunmuş torpaqların azad olunmasında, ölkəmizin ərazi bütövlüyünün bərpasında Türkiyə Respublikasının mənəvi-siyasi dəstəyini yüksək dəyərləndirmişdir.

Tərəflər Qafqaz regionunda sülhün bərqərar olunmasına və bu regionun inkişafı istiqamətində birgə səy göstərəcəklərini bəyan etmişlər. Qafqaz regionunda sabitliyin və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi, iqtisadi və nəqliyyat əlaqələrinin bərpası, region dövlətləri arasında münasibətlərin bərpası və normallaşdırılması, uzunmüddətli sülhün təmin edilməsi istiqamətində səylərini davam etdirəcəklər. Bu kontekstdə Naxçıvan MR-in coğrafi vəziyyətinin nəzərə alınacağı qeyd edilmişdir.

Tərəflər xarici siyasət sahəsində fəaliyyətin əlaqələndirilməsini, ikitərəfli siyasi məsləhətləşmələrin həyata keçirilməsinin vacibliyini, bu istiqamətdə Azərbaycan və Türkiyə Respublikaları arasında Yüksək Səviyyəli Strateji Əməkdaşlıq Şurası çərçivəsində fəaliyyətlərin əhəmiyyətini qeyd etdilər.

Bəyannamədə bildirilirdi ki, tərəflər sülh, dostluq və mehriban qonşuluğa əsaslanan beynəlxalq münasibətlərin inkişaf etdirilməsinə səylər göstərirlər.

Müttəfiqlik haqqında maddə Azərbaycanın və Türkiyənin təhlükəsizliyinə, üçüncü dövlət və ya dövlətlər təhlükə yaradacağı təqdirdə ona qarşı birgə çıxış etməyi nəzərdə tuturdu.

Tərəflər Azərbaycan və Türkiyəni birləşdirən ölkəmizin qərb rayonları ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında dəhlizin (Zəngəzur dəhlizi) açılmasının və həmin dəhlizin davamı kimi Naxçıvan-Qars dəmiryolunun tikintisinin iki ölkə arasında nəqliyyat kommunikasiya əlaqələrinin intensivləşməsinə töhfə verəcəyini bildirdilər.

Enerji təhlükəsizliyi haqqında maddədə tərəflər təbii qazın saxələndirilməsini təmin edən Cənubi qaz dəhlizinin həyata keçirilməsində Türkiyə və Azərbaycanın rolunu vurğulayır, regionun enerji təchizatı təhlükəsizliyini gücləndirmək üçün elektrik sahəsində də regional əməkdaşlığa töhfə verəcəklərini vəd etdilər.

Bəyannamədə nəqliyyat sahəsində, xüsusən hər iki ölkənin ərazisindən keçən Şərq-Qərb (Orta beynəlxalq) nəqliyyat dəhlizinin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına səy göstəriləcəyi bildirilirdi.

Bəyannamədə tərəflər arasında hərbi-siyasi əməkdaşlığın genişlənməsi önə çəkilir. Bildirirlər ki, iki dövlət arasında hərbi-siyasi əməkdaşlıq üçüncü dövlətlərə qarşı yönəlməmişdir.

Tərəflər Türkiyə ilə Azərbaycan arasında əlaqələrin mövcud səviyyəsinin ümumi regional və beynəlxalq sülh və rifaha töhfə verdiyini qeyd etmişlər. Əlaqələrin yalnız iki ölkəyə deyil, regiona sülh və rifah gətirəcəyini vurğuladılar.

Azərbaycan və Türkiyə regional və beynəlxalq sabitlik və təhlükəsizliyə mənfi təsir edən təhdid və çağırışlara, terrorçuluğa qarşı mübarizə aparmağı qərara aldılar.

Bəyannamədə tərəflər dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan Azərbaycan və türk diasporları arasında əməkdaşlığın daha da sıx inkişaf etdirilməsini, ümumi problemlərin qarşısında və tarixi həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında birgə fəaliyyət göstərilməsi nəzərdə tutulurdu.

Tərəflər Ermənistanın 1915-il hadisələri ilə bağlı Türkiyəyə qarşı əsassız iddialarına, tarixin təhrif

olunmasına və bu faktların təhrif olunmaqla siyasiləşməsinə qarşı çıxır, bu məsələ ilə bağlı Türkiyənin öz arxivlərini açdığı kimi Ermənistandan və digər dövlətlərdən də eyni hərəkəti gözləyirlər.

Nəticə

Şuşa bəyannaməsi beynəlxalq əhəmiyyətli bir sənəddir. İlham Əliyev Şuşa Bəyannaməsinə yüksək siyasi qiymət verərək bildirmişdir ki, əməkdaşlığın adı müttəfiqlikdir və bu özü hər şeyi deyir [4]. Deməli, bu Bəyannamə Türkiyə ilə Azərbaycan arasında münasibətləri müttəfiqlik səviyyəsinə yüksəltmişdir. Azərbaycan öz təhlükəsizliyi üçün Türkiyənin simasında əlavə zəmanət əldə etmişdir.

Şuşa Bəyannaməsinin məhz Qarabağ, Zəngəzur üçün çox vacib sayılan Qars müqaviləsinin 100-cü ildönümünə təsadüf etməsinin xüsusi rəmzi mənası var. Biz tariximizin təkrarlanmasının və bənzər hadisələrin yenidən baş verməsinin şahidiyik. İndi də bölgə uğrunda ABŞ, Rusiya, Britaniya, Fransa, İran kimi dövlətlərin açıq mübarizəsi müşahidə olunmaqdadır. Lakin indiki siyasi şəratın o zamankından fərqi ondan ibarətdir ki, hadisələr Azərbaycanın xeyrinə və maraqlarına uyğun xidmət edir. Təsadüfi deyildir ki, Şuşada Bəyannamə imzalanarkən Prezident İlham Əliyev Qars müqaviləsini xatırlatmışdır. O, qeyd etmişdir ki, tarixi Qars müqaviləsinin imzalanmasından 100 il sonra azad olunmuş Şuşa şəhərində imzalanan müttəfiqlik haqqında bəyannamə bizim gələcək işbirliyimizin istiqamətini göstərir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. 7-ci cild. Bakı: Elm, 2003.
2. Azərbaycan qəzeti, 29 sentyabr 2020-ci il, № 198(8514).
3. az.m.wikipedia.org: Türkiyə Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasındakı müttəfiqlik münasibətləri haqqında Şuşa bəyannaməsi
4. Həftə içi qəzeti, 17-18 iyun 2021-ci il, №61(3385).
5. Hüseynova İ. Müasir Azərbaycan tarixinin banisi İlham Əliyev - Azərbaycan tarixinə adı qızıl hərfərlə yazılmış Ali Baş Komandan - Tarix, İnsan, cəmiyyət. Elmi-nəzəri və elmi-metodik jurnal. 2020,3(30), ADPU.
8. <https://ona.az> > turizm susa – beyan...: Şuşa bəyannaməsinin əhəmiyyəti-təhlil.
9. Respublika qəzeti, №123(7019), 15 iyun 2021-ci il.
10. Kərimov Z. Şuşa zəfəri - Tarix, İnsan, cəmiyyət jurnalı. 2020,3(30), ADPU.

SEYİD MİR HƏMZƏ NİGARININ YARADICILIĞINDA VƏTƏNPƏRVƏRLİK MOTİVLƏRİ

Həsənli Bilal Ağabala oğlu

pedaq.ü.f.d, dosent

ADPU

bilalhasanli@yahoo.com.

<https://orcid.org/0000-0002-6964-0546>

Xülasə

Seyid Mir Həməzə Nigari XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindəndir. Nigarinin bədii söz və fikir xəzinəsi olan divanında Azərbaycanda və Türkiyədə yazıb-yaratdığı, həm heca, həm də əruz vəznində şeirləri toplanmışdır. Onun Azərbaycan və Türkiyə dövrü yaradıcılığında vətənpərvərlik motivləri mühüm yer tutur.

Vətənpərvər şəxsiyyət olan Nigari Rusiya imperiyasının müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı yönəlmiş müridizm azadlıq hərəkatının öncüllərindən olmuş və buna görə hökumət onu sürgün etmək istəmişdir. Şair təqiblərdən qurtarmaq üçün Anadoluya gəlmişdir. Mühacirət üçün qardaş Türkiyəni seçməsi təsadüfi deyil, sənətkarın vətənpərvərlik hisləri ilə bağlıdır. Rusiya ilə Osmanlı dövləti arasında Krım müharibəsi zamanı Osmanlı ordusunda cihada qatılmaq üçün müridləri ilə birlikdə gizlicə Qarsa gələn Nigari rüslərə qarşı döyüşlərdə iştirak etmişdir. Nigari sufi şeyxi və vətənpərvər şair kimi böyük nüfuz sahibi olmuşdur. Onun klassik irsə və islam dininə dərin bələdliklə yazılmış, ilahi və dünyəvi həqiqətləri tərənnüm edən şeirləri Amasya, Şərqi Anadolu, Borçalı, Qazax və Qarabağda yaşayan türklər tərəfindən sevilmiş, əzbərlənərək məclislərdə ifa edilmişdir.

Vətənpərvərlik, doğma yurda, elə-obaya bağlılıq, onun taleyi ilə bağlı düşüncələr Seyid Nigari yaradıcılığının başlıca mövzularındandır. Mir Həmzə Nigari öz doğma vətəninə, Qarabağa çox böyük məhəbbət bəsləmiş, Qarabağa olan həsrətini şeirlərində son dərəcə bədii, orijinal ifadələrlə, yüksək sənətkarlıqla ifadə etmişdir.

Qarabağın rus ordusu tərəfindən işğalı vətənsəvər şairin qəlbində silinməz izlər buraxmış, mübariz ruhlu, üsyan səciyyəli “Qarabağ” rədifli şeirinin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu əsərdə şairin düşməne qarşı barışmaz mövqeyi orijinal üslubda yazılmış əsərdə açıq ifadə olunur. Zəngin ənənələrə malik Azərbaycan ədəbiyyatında Nigarinin vətən mövzusunda əsərlərinin özünəməxsus yeri vardır.

Açar sözlər: şair, vətənpərvərlik, klassik, mövzu, ədəbiyyat, sufi, din.

PATRIOTIC MOTIVES IN THE WORK OF SEYID MIR HAMZA NIGARI

Hasanlı B.A.

Abstract

Seyid Mir Hamza Nigari is one of the outstanding representatives of the 19th century Azerbaijani literature. Nigar's poetry on artistic word and thought, written in Azerbaijan and Turkey, collected poems in both the syllable and the Aziz gestures.

Nigari, a patriotic figure, was one of the pioneers of the liberation movement of the Russian Empire against the colonial policy of the Russian Empire, and the government wanted it to deport him. The poet came to Anatolia to escape persecution. Selection of brother Turkey for emigration is not accidental, it is connected with the artist's patriotism. During the Crimean War between Russia and the Ottoman Empire, Nigari was secretly accompanied by his compatriots to join the army in the Ottoman army. Nigari sufi has had a great reputation as a sheikh and poet. His poems, written deeply in his classic heritage and in Islamic religion, praising the divine and secular truths, were loved by the Turks living in Amasya, Eastern Anatolia, Borchali, Gazakh and Garabagh.

Patriotism, native land, obedience, and his fate are one of the main topics of Seyid Nigari's creativity. Mir Hamza Nigari has great fondness for Karabakh and has long expressed his longing for Karabakh in his artistic, original expressions, high craftsmanship in his poems.

Garabagh has created an irresistible, rebellious "Garabagh" discourteous poem that left unforgettable imprints on the heart of the patriotic poet occupied by the Russian army in Karabakh. In this work, the poetic position of the poet against the enemy is clearly expressed in the original work. The works of Nigari on homeland have a special place in Azerbaijani literature with rich traditions.

Key words: poet, patriotism, classical, subject, literature, sufi, religion.

Seyid Mir Həmzə Nigari XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindəndir. Şərq poeziyasını dərinləndirən Nigari öz yaradıcılığında klassik ənənələri davam etdirmiş, yeni dövrün, zamanın reallıqlarına uyğun olaraq, ideya, mövzu, sənətkarlıq baxımından inkişaf etdirmişdir. Ədəbiyyatında Seyid Həmzə Nigarinin əruz və heca vəzlərində, klassik və xalq şeiri janrlarında əsərlər yazan, gələcək nəsillərə zəngin bədii irs qoyan lirik şair, mütəfəkkir sənətkar kimi özünəməxsus yeri vardır. O, dövrünün görkəmli din xadimləri və alimlərindən mükəmməl təhsil almış, dini elmləri dərinləndirən Nigarinin ədəbi irsinə Azərbaycan və fars dillərində iki divanı dini-təsəvvüf şeirlərindən ibarət ” Nigarnamə”, insanın daxili aləmi, mənəviyyatı ilə bağlı düşüncələrini əks etdirən “Mənaqib” daxildir. Bu əsərlərdə mütəfəkkir filosof ilahi eşqi, ilahi həqiqətləri böyük səmimiyyət və sənətkarlıqla tərənnüm etmişdir. Nigarinin bədii söz və fikir xəzinəsi olan divanında Azərbaycanda və Türkiyədə yazıb-yaratdığı şeirləri toplanmışdır.

Nigarinin poetik təfəkkürünün məhsulu olan əsərlərinin əsasında təsəvvüf və irfan düşüncəsi durur. Şairin bədii əsərlərində Allaha, Hz. Peyğəmbərə sevgi, eşq yolunda sədaqət və dəyanət motivləri yüksək sənətkarlıqla əks olunub. O, ilahi eşq mövzusunun böyük bir səmimiyyət və sənətkarlıqla işləmiş, insanları ilahi həqiqətlərə, mənəvi saflığa səsləmişdir. .

Tədqiqatlar göstərir ki, Seyid Mirhəmzə Nigarinin istər təriqət başçılığına və istərsə də söz sənətinin zirvəsinə gedən yolu asan, hamar olmamışdır. Bu böyük şəxsiyyət hələ uşaqlıq, yeniyetməlik illərindən qarşısına qoyduğu məqsədlərə çatmaq, dini elmləri öyrənmək üçün əzmkarlıq göstərmiş, bütün çətinliklərə mətinliklə sinə gərmişdir. Eyni zamanda Nigari milli ədəbiyyatla yanaşı, klassik Şərq şeirini dərinləndirən öyrənmiş, xüsusən Azərbaycan təsəvvüf ədəbiyyatının bilicisi və yeni mərhələdə - XIX əsrdə

davam və inkişaf etdirən qüdrətli nümayəndəsi olmuşdur.

Nigarinin yaradıcılığı oxucularda böyük maraq oyatmış, həvəslə, şövqlə əzbərlənən, cəzm adı verilən zikr məclislərində muğamın müşayiəti ilə, mistik bir həyəcanla, ifadəli şəkildə söylənmiş, daxili zənginlik, dini- mənəvi dəyərlər, humanizm, mənəvi saflıq, bədii zövq aşılımışdır. O, Amasiya, Şərqi Anadoluda, Azərbaycanda - Borçalı, Qazax və Qarabağda keçirilən məclislərdə əzbərdən, emosional ovqatla söylədiyi şeirlərdə dinləyiciləri mənəvi saflaşmaya, daxili təmizlənməyə səsləmişdir.

Nigari əfsanivələşmiş şəxsiyyətdir. Nigarinin şəxsiyyəti və yaradıcılığı bütövlük təşkil edən, “elmü, kəmalı ilə mərufü məşhur olan bir şairdir.” F. Köçərli onun şəxsiyyətinin böyüklüyünü, insanlara göstərdiyi heyratımız təsiri dəyərləndirərək yazırdı: “...Mərhum şeyx uca boylu, xoşsima və xoşətvar, mülayim bir şəxs imiş. Nə qədər ki, təbii və adəti halında şikəstəxatir, həlim və üftadə nəzərə gəlirmişsə də, bir o qədər də ibadət vaxtında və sələta durduğu əsnada təbii halətdən dəyişirilib başqa bir halətə düşmüş. Bu halətdə olduqda onun simasında nuraniyyət ləmə edərmiş və müqəddəs bir heyətdə əmələ gəlirmiş. Belə ki, kənardan onun bu haləti əcibəsinə mütəvəccəh olanları heyrat və əndişəyə salarmış.” (3, s. 142.)

Şairin əsərlərinin öyrənilməsi zamanı lirik qəhrəmanın hiss və həyəcanları, düşüncələrinin təhlili əsərin sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılması ilə vəhdətdə aparılmalıdır. Nigarinin əsərləri ana dilimizin zənginliklərini, şeir-sənət dili kimi misilsiz imkanlarını, qüdrətini əks etdirən bədii incilərdir. Özünəməxsus, fərdi, bənzərsiz bədii üslubu olan şair dərin fəlsəfi fikirləri, incə və mürəkkəb mətləbləri ifadə etmək üçün ən dilimizin bədii söz xəzinəsindən bəhrələnmiş, kamil sənət nümunələri yaratmışdır. Şairin dil və üslubunda fikrin bədii ifadəsi üçün vəzn, qafiyə, rədif, güclü bənzətmələr, mübaligələr, təkrirlər, bədii təzad, bədii sual kimi rəngarəng məcazlar, bədii ifadə vasitələri sistemindən məharətlə istifadə diqqəti cəlb edir.

Nigari uca yaradanın - Allahın adının, eşqinin daim fikrində, könlündə olduğunu ifadə etmək üçün iki beytdə işlənmiş “Əlhəmdülillah,” “fikrimdir,” “Allah,” “Könlümdə,” “dildari-dilxah” təkrirlərindən, inversiyadan sənətkarlıqla istifadə ilə fikrin bədii təsr gücünü qat-qat artırmağa müvəffəq olmuşdur:

Əlhəmdülillah, fikrimdir Allah,
Fikrimdə Allah, əlhəmdülillah.
Könlümdə, vallah, dildari-dilxah,
Dildari-dilxah könlümdə vallah.

Təkrirlərdən istifadə lirik qəhrəmanın dini düşüncələrini, Allaha məhəbbətini, sədaqətini, mənəvi saflaşma yolu ilə ona qovuşmaq niyyətini daha qabarıq ifadə etməyə imkan vermişdir.

Məhəmməd peyğəmbərə xitabən yazdığı şeirdə şair bədii xitabların və bədii sualın klassik nümunəsini yaratmışdır. Şair Məhəmməd peyğəmbəri bütün ənbiaların, peyğəmbərlərin şahı, ondan kamil, sahibcamal, fateh şəxsiyyət tanımadığını bildirir:

Ey həbib-i-kibriya, ey şah-i-cümlə ənbiya,
Kimdi səndən özgə bir sərdar, bir sahibliya?
Kimdi səndən qeyri kamil, kimdi bir sahibcamal?
Kimdi səndən özgə fateh, kimdi bir müşkülğüşa?
Səndən özgə bəldəyi-icadi bir fatehmi var?
Səndən özgə bir səbəb ələmdə yoxdur intiha!

“Kimdi”, “Səndən özgə” bədii təkrirləri, bədii sualların ritm, ahəngdarlığı şeirin bədii tərəvətini artırmış peyğəmbərə olan məhəbbət və ehtiramı poetik ustalılıqla ifadə etməyə imkan vermişdir.

Nigarinin əsərləri ana dilimizin zənginliklərini, şeir-sənət dili kimi misilsiz imkanlarını, qüdrətini əks etdirən bədii incilərdir. Özünəməxsus, fərdi, bənzərsiz bədii üslubu olan şair dərin fəlsəfi fikirləri, incə və mürəkkəb mətləbləri ifadə etmək üçün ən dilimizin bədii söz xəzinəsindən bəhrələnmiş, kamil sənət nümunələri yaratmışdır.

İnsanın və maddi aləmin yaranması barədə Quran ayələrinin bədii təfsirini verən şairə görə, eşq lütfi-xudadır, Allah taala insanı və dünyanı sevərək, lütf edərək yaratmışdır. Eşq elə bir “badəyi-məna”dır ki, onu içmək, dərk etmək üçün cama ehtiyac yoxdur. Eşq aşiqi -şeydalara yazısız, kitabsız dərs keçər, çünki bu, Allaha eşq, sevgi dərside.

Təsəvüff fəlsəfəsinə görə, eşq yolu asan, hamar deyildir, Allaha olan sevgini, sədaqəti sübut etmək, ona qovuşmaq üçün insan bəlalara, cəfalara, əzab-əziyyətlərə dözməlidir

Nigarinin yüksək sənətkarlıqla yazılmış əsərləri oxucularda böyük maraq oyatmış, böyük həvəslə

əzbərlənmişdir. Məclislərdə muğamın müşayiəti ilə, mistik bir həyəcanla, ifadəli şəkildə söylənən bu şeirlər dini- mənəvi dəyərlərlə yanaşı, oxuculara bədii zövq aşılaraq, mənəvi saflaşmaya, daxili təmizlənməyə səslənmişdir.

Nigarinin zəngin, çoxcəhətli yaradıcılığında vətənpərvərlik mövzusunun da özünəməxsus yeri var. Bu mövzuya onun müntəzəm müraciəti təsadüfi olmamışdır. “XIX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq Qafqazda sufilik milli-azadlıq uğrunda mübarizə ideyaları ilə birləşirdi. Müxtəlif təriqətlərin rəhbərləri, o cümlədən nəqşbəndi şeyxlər təkcə öz tərəfdarlarını deyil, geniş xalq kütlələrini də istilacı çar Rusiyasına qarşı cahadda- azadlıq müharibəsində iştirak etməyə ruhlandırırtdılar. Bundan narahat olan Rusiya hökuməti sufi şeyxlərini təqib edir, ələ keçənləri cəzalandırırdı. Seyid Nigari təqiblərdən qurtarmaq üçün Şirvandan uzaqlaşaraq bir müddət Qazax mahalında yaşamış, orada özünə müridlər toplamışdır.” [Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə. IV sild. [S. 578]

Vətənpərvər şəxsiyyət olan Nigari Rusiya imperiyasının müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı yönəlmiş müridizm azadlıq hərəkatının öncüllərindən olmuş və buna görə hökumət onu sürgün etmək istəmişdir. Şair təqiblərdən qurtarmaq ucun Anadoluya gəlmişdir. Mühacirət üçün qardaş Türkiyəni seçməsi də təsadüfi deyil, sənətkarın vətənpərvərlik hisləri ilə bağlıdır. Seyid Nigari Türkiyənin müxtəlif yerlərində - Şərqi Anadoluda, Ərzurum, Merzifon, Amasiya, İstanbulda yaşamışdır. Rusiya ilə Osmanlı dövləti arasında Krım müharibəsi zamanı Osmanlı ordusunda cihad qatılmaq üçün müridləri ilə birlikdə gizlicə Qarsa gələn Nigari ruslara qarşı döyüşlərdə iştirak etmişdir. Nigari sufi şeyxi və vətənpərvər şair kimi böyük nüfuz sahibi olmuşdur. Onun klassik irsə və islam dininə dərin bələdliklə yazılmış, ilahi və dünyəvi həqiqətləri tərənnüm edən şeirləri Amasya, Şərqi Anadolu, Borçalı, Qazax və Qarabağda yaşayan türklər tərəfindən sevilmiş, əzbərlənərək məclislərdə ifa edilmişdir.

Zəngin ənənələrə malik Azərbaycan ədəbiyyatında Nigarinin vətən mövzusunda əsərlərinin özünəməxsus yeri vardır. Vətənpərvərlik, doğma yurda, elə-obaya bağlılıq, onun taleyi ilə bağlı düşüncələr Seyid Nigari yaradıcılığının başlıca mövzularındandır. Mir Həmzə Nigari öz doğma vətəninə, Qarabağa çox böyük məhəbbət bəsləmiş, Qarabağa olan həsrətini şeirlərində son dərəcə bədii, orijinal ifadələrlə, yüksək sənətkarlıqla ifadə etmişdir:

Nə əcəb dövlət imiş seyri-şikari-Qarabağ,
Nə gözəl ne'mət imiş söhbəti-yari-Qarabağ.
Rəşki-müşk-ənbər imiş buyi-qubari-Qarabağ
Abi-heyvan imiş ənharü pünari-Qarabağ.
Kövsərü Tuba imiş çayi-çinari-Qarabağ
Aləmi-cənnət imiş dari-diyari-Qarabağ.
İmdi bildim nə imiş vəsfi-həzari-Qarabağ!
Yeridir kim çəkərəm ahü zari-Qarabağ.
Dağlayubdur bəni bir laləüzari-Qarabağ
Yandırırbdır bəni bir nari-nigari-Qarabağ.

Qarabağın rus ordusu tərəfindən işğalı vətənsəvər şairin qəlbində silinməz izlər buraxmış, mübariz ruhlu, üsyan səciyyəli «Nə əcəb dövlət imiş seyri-şikari-Qarabağ», «Eşqin kanı Qarabağdır vətənim» kimi əsərlərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Şairin düşməne qarşı barışmaz mövqeyi orijinal üslubda yazılmış, vətənpərvərlik duyğularını əks etdirən əsərlərdə açıq ifadə olunur. Vətənin işğalı lirik qəhrəmanın sinəsinə dağ çəkir:

Sinəmə çəkilən qara dağımdır,
Yandıran aləmi gör nə çağımdır.
Qara bağım qanlı qara bağrımdır,
Gözlərimdən axan yaş Tərtərimdir.

Şair öz vətəninin gözəlliyindən, Qarabağın eşq kanı, “bülbuli-şeyda üçün cənnət yeri” olmasından, Qarabağ, Qarapirin onun qəlbinə qəlbinə əziz məkanlar olmasından fərəh hissi ilə söz açır:

Eşqin kanı Qarabağdır məkanım
Bülbulü-şeydayam, cənnət yerimdir

Əvvəl başdan Qaraqaşdır bostanım
İndi gülüstanım Qarapirimdir.

Tükənməyən Qarabağ dərdinə çarə axtaran, gecə-gündüz odlara yaxılan, “günü qarə” şair bir gün vətəninə qovuşacağına ümid edir, Allahdan ümidini üzür:

Dükənməzmi dərdin, yoxmu bir çarə,
Yaxılırsan şamü səhər odlarə.
Səbr eylə, biçarə, ey günü qarə,
Ey Seyyid Nigari, mövla kərimdir.

Vətən torpağının vurğunu olan lirik qəhrəman bu torpaqda sevgilisinin, “bir qönçə gülün,” giriftarı olduğu “gözəl ceyranın” yaşadığını bəyan edir, Qarabağın abad olmasını, dağı, bağı, ovlağında şənlik olmasını arzulayır. Şair vətəndən uzaqlarda olsa da, vəfalı bir övlad kimi yurddaşlarının həyatı, güzəranı haqqında, düşüncələrini də bölüşür. Qarabağın abad olması diləyi şairin qəlbindəki ən ülvi arzudur. Bu dilək, əlbəttə, ik növbədə Qarabağın düşmən işğalından azad olmasını nəzərdə tutur.

Bir qönçə gülünün tarımarıyam
Görüm abad olsun ol Qarabağı
Bir gözəl ceyranın giriftarıyam
Şənlik olsun dağı, bağı, ovlağı.

Şair müfəssəl bənzətmədən, frazeologizmlərdən sənətkarlıqla istifadə edərək, oxucunun gözləri önündə qarıblik həyatını yaşayan, bir an belə doğma yurdu unutmayan, ürəyindən qara qanlar axan lirik qəhrəmanın bədii obrazını canlandırır.

Vətən həsrəti şairin sərv qamətini yaytək bükmüşdür. Təbiətin incisi olan Çilgəz yaylağı yadına düşdükcə sinəsinə çal-çarpaz dağlar çəkilir, gözlərindən daim qan-yaş tökülür:

Gözlərimdən hər dəm qan - yaş tökülür
Sərvtək qamətim yaytək bükülür.
Sinəmə çal-çarpaz dağlar çəkilir
Yadıma düşəndə Çilgəz yaylağı.

Şair vətənin gözəllərini cənnətdəki Huriyə, Mələyə bənzədir, onların sözlərinin, dilinin şirinliyindən, şəhdü-şəkər olmasından heyranlıqla söz açır. Onun nəzərində Qaraqaş yaylağı cənnət kimi məkandır, Həməzə bulağının suyu cənnətdəki kövsər bulağının suyu kimidir:

Xabları Huridir, Mələk mənzərdir
Sözləri şirindir, şəhdü-şəkərdir.
Cənnəti-Məvadır, Hovzi-Kövsərdir
Qaraqaş yaylağı, Həməzə bulağı.

Ömrün vətəndən uzaqlarda ötüb keçməsi həssas şair qəlbini qubarlandırır, vətən nisgilindən söz açaraq Qarabağdan bir soraq gətirəcək qasidə - səbaya, səhər nəsiminə ümid edir, ona can qurban edəcəyini bildirir:

Ey Nigari, ömrün irişdi payə
Salmadı başıma ol sərvə sayə.
Can qurban eylərəm peyki səbaya
Xəbər versə bir gün ol Qarabağdan.

Şairin məcazi, dünyəvi məhəbbətə həsr etdiyi “Neyləyim, ey yaran, bir lalə üzər” qoşmasında xalq şeirinin təsiri açıq-aşkar dünyəvi həyatdan, gözəllikdən, vətənə sevgisindən bəhs etmişdir. Təsəvvüf

şeyrlərindən fərqli olaraq, şair bu əsərdə məhəbbətə gerçək, həyatı məzmun vermiş, real həyatdan, gözəllikdən, doğma yurdun dilbər guşələrindən bəhs etmişdir. Əsərdə diqqəti cəlb edən mühüm cəhət aşiqin öz sevgilisinin adını çəkməsi, "lalə-üzar," "ləbləri-gülnar," "şirin misal", "maralım", "Qıynaq çöllərində oynar qəzalım" kimi epitet, bənzətmə, metafor kimi bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə edərək onun bədii portretini yaratmasıdır:

Neyləyim, ey yaran, bir lalə üzar
Tarimar eylədi ari-varimi
Bir ləbləri-gülnar, adı Şahnigar
Kəsdi taqətimi, ixtiyarımı.
Qarabağdan iraq deyil maralım,
Səhrayı-Qıynaqda oynar qəzalım,
Qaraqaş elində şirin misalım
Şamü səhər çəkər intizarım.
Artıbdı möhnətim, artıbdı nazım.
Atəşi-həsrətlə yaxılmış varım,
Ey Seyid Nigari, kəsilməz zarım,
Görməyincə ruyi-Şahnigarım.

Əsərdəki sevgili obrazı öz bütövlüyü – həm zahiri, həm də daxili, mənəvi gözəlliyi ilə aşiqi heyran edir. Lirik qəhrəmanın məhəbbəti o qədər güclü, yaşadığı duyğular o qədər gerçəkdir ki, o, öz sevgilisinin yaşadığı mahalın, elin –obanın - Qarabağın, Qıynağın, Qaraqaşın adını bəyan edir, hətta öz yarının adını belə məhəbbətlə çəkir, heç kəsdən gizlətmir. Onu təmkin və qürurunu itirməkdə qınayan dostlarına üz tutaraq bir qıza bəslədiyi sevgi hislərini etiraf edir, səmimiyyətlə " Neyləyim, ey yaran, bir lalə üzar Tarimar eylədi ari-varimi" deyir.

Əsərdə vüsəl həsrətini gizlətməyən, taqətinin, ixtiyarının kəsildiyini aləmə bəyan edən aşiq obrazı öz hislərinin təbiiliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bütün həyəcanlarına, iztirablarına baxmayaraq, lirik qəhrəman –aşiq nikbindir. O, ayrılıq zamanı möhnətinin artmasından, atəşi həsrətin bütün varlığını yaxmasından söz açsa da, klassik ədəbiyyatımızda qarşılaşdığımız bir çox aşiq obrazlarından fərqli olaraq sevgilisini qınamır. Çünki aşiq əmindir ki, sevgilisi – Şahnigarı da şamü-səhər onun intizarını çəkir, ümid dolu həsrətlə yolunu gözləyir. Aşiqin ahu-zarının kəsilməsinin, dərdinin bir dərmanı var: o da gözəllik ideali, sədaqət rəmzi saydığı sevgilisinin üzünü görmək, vüsəlinə qovuşmaqdır.

Şeyrin dili oynaq, ahəngdar, ritmikdir. Onda folklorun, klassik irsin əvəzsiz lirik incilərindən gələn təbiilik, sadəlik, şirinlik oxucunu heyran edir, onu uzun müddət öz poetik cazibəsində, şairin füsunkar sənət dünyasının seyrində, möcüzəsində saxlayır.

Öz amalı uğrunda mübarizə aparan, bu yolda bütün çətinliklərə dözən, istila ilə heç vaxt barışmayan Nigari təqiblərdən xilas olmaq üçün qardaş Türkiyəyə üz tutsa da, Türkiyə uğrunda döyüşlərə atılsa da, qəlbində daim bir ana vətən həsrəti göynəyir, ona rahatlıq vermir. "Nedəyim?" rədifli qəzəlində də şair öz düşüncələrini Bərsad (Bərgüşad), Həkəri, Kür, Qarabağ, Qaradağ, Kür, Araz, Tərtər çayı, Xaçıncay, digər yerlərin adını çəkməklə, mübaliğələr vasitəsilə ifadə etmişdir:

Alamazatəşi-hicranimi çayı-Bərsad,
Eyləməz sud mənə çayı-Həkəri, nedəyim?
Eyləməz faidə suzanımə çayı-Xaçın.
Çayı Tərtər dəxi söndürməz o nari, nedəyim?

Eyləməz çayı- Ərəs faideyi atəşimə,
Çayı- Kür söndürəməz nari-mənari, nedəyim?
Bəhsi- Zəxar ilə eşq atəşi təskin olmaz,
Böylədir, lütfilə kim yansa fənari, nedəyim?

Şair öz əsərlərində vətəninin böyük sənətkarlarından - Nizami, Xaqani, Füzuli, Saib Təbrizi kimi sənətkarlardan da qürurla bəhs edir. O, Qarabağı söz sənəti yurdu kimi Bağdadla müqayisə edərək,

“təbi-Qarabağdan fəxrlə söz açır:

Nola rəşkavari-əhli-dili-Bağdad olsam,
Beylə güllər ki saçar təbi-Qarabağ üzrə.

“Çaynamə” məsnəvisində Nigari öz vətəninə məhəbbətindən Şərq-Qərb müstəvisində söz açır. Çayın, limonun, südün, qaymağın faydasından danışan şair, samovarın içinin eşq atəşi ilə yanmasından, kövsər suyundan dəmlənən çayın şərab və tiryəkdən fərqli olaraq cana faydasından, söz açır. Şairin ilhamı Şərq, Qərb ölkələrini gəzir, axırda dünyanın cənnəti olan Azərbaycana- Şirvana, Qarabağa gəlir. Vətənin gözəlliyi, misilsiz təbiətinin təsiri ilə şairin ilhamı öz yurdunun müqayisəyəgəlməz nemətlərini böyük məhəbbətlə vəsf edir.

Seyid Nigarinin poetik irsi öz yüksək bədiiliyi, şeiriyyəti, məzmun və forma, janr-üslub əlvanlığı ilə seçilir. Fəlsəfi-irfani, eləcə də vətənpərvərlik mövzusunda əsərlərində bədi təsvir və ifadə vasitələrindən, rəmzi mənalı söz və ifadələrdən yüksək sənətkarlıqla istifadə onun şeirlərinə gözəllik və ahəngdarlıq, tərəvət gətirmiş, mütəfəkkir sənətkarın duyğu və düşüncələrinin poetik siqletini qat-qat artırmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə. IV cild. Bakı: Elm, 2011.
2. Babayev, Yaqub. Sufizm. Hürufizm. Bakı: Nurlan, 2007, səh. 40.
3. Köçərli, Firidun. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə. II cild. Bakı: Elm, 1981.
4. Seyid Nigari, Mir Həməzə. Divan. Bakı: Elm və təhsil, 2010.
5. Seyid Nigari, Mir Həməzə. Nigarnamə. Bakı: Elm və təhsil, 2012.
6. Hüməyi-ərş. Qarabağlı Seid Mir Həməzə Nigarinin Mənaqibnaməsi. Nəşrə hazırlayan Mehmet Rıhtım. Bakı: Nurlar, 2015.

ŞUŞA ƏN BÖYÜK TARİXİ ABİDƏDİR

Məcıdov Mobil Kamil oğlu

i.e.ü.f.d., dosent

ADPU-nun Ağcabədi filialı

mobil.mecıdov@mail.ru

Orcid id: 0009-0007-1106-1684

“...Şuşa Azərbaycanın ən əziz və böyük tarixi olan bir guşəsidir. Şuşanı yaradanlar, Şuşa şəhərini quranlar, Şuşa qalasını tikənlər Azərbaycan torpağının sahibləri olublar və Qarabağda Azərbaycan torpağının daim qorunması, saxlanması üçün Şuşa şəhərini, qalasını yaradıblar. Bu, Azərbaycan xalqının, əcdadlarımızın yaratdığı böyük abidədir, təkə şəhər deyil, böyük bir tarixi abidədir”

Heydər Əliyev

Xülasə

Məqalədə Şuşanın tarixi keçmişi, tarixin şanlı səhifələri və Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyi illərində bu qədim şəhər və onun sakinlərinə dogma münasibətindən geniş bəhs edilir. Qeyd edilir ki, Şuşa şəhəri tarixən Azərbaycanın tarixi-mədəni, ictimai-siyasi həyatının mühüm mərkəzlərindən biri olmuş, 1977-ci ildə Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə “Şuşa şəhərinin tarixi hissəsini tarix-memarlıq qoruğu elan etmək haqqında” qərar qəbul edilmişdir. Həmin qərar nəticəsində Şuşada abidələrin qorunması, görkəmli mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin xatirələrinin əbədiləşdirilməsi istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atılmışdır.

Tarixi-mədəni əhəmiyyəti və Azərbaycan xalqı üçün müstəsna mənəvi dəyərə malik olması Şuşaya xüsusi qayğı və həssaslıqla yanaşılmasını zəruri edir. Elə bu baxımdan, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin verdiyi tarixi Sərəncam Şuşada tarixi-mədəni irsin bərpasına və qorunub saxlanmasına xidmət etməklə yanaşı, onun daimi inkişafına şərait yaradacaqdır.

Ölkə Prezidenti tərəfindən verilən Sərəncam Şuşa şəhərinin tarixi görkəminin bərpası, əvvəlki şöhrətinin özünə qaytarılması və ənənəvi dolğun mədəni həyatına qovuşması, eləcə də Azərbaycanın çoxəsrlik zəngin mədəniyyətinin, memarlıq və şəhərsalma sənətinin parlaq incisi kimi beynəlxalq aləmdə təbliği məqsədi daşıyır. Şuşa şəhərinin Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilməsi xalqımızın böyük sevincinə səbəb olmuş, uğurunda övlad qanı tökülmüş bir yurdun belə yüksək dəyərə layiq görülməsi hər bir Azərbaycanlıni qürurlandırmışdır.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Ümummilli lider, Şuşaya qayıdış, zəfər tariximiz, tarix yaradanlar, mədəniyyət paytaxtı.

SHUSHA IS THE BIGGEST HISTORICAL MONUMENT

Majidov M.K.

Summary

In the article, the historical past of Shusha, the glorious pages of history and the dogmatic attitude towards this ancient city and its inhabitants during the years of leadership of National Leader Heydar Aliyev to Azerbaijan are discussed in detail. It is noted that the city of Shusha has historically been one of the important centers of the historical, cultural, social and political life of Azerbaijan, and in 1977, on the initiative of Heydar Aliyev, a decision was made to "declare the historical part of the city of Shusha a historical-architectural reserve". As a result of that decision, important steps were taken in the direction of protection of monuments and perpetuation of the memories of outstanding cultural and artistic figures in Shusha.

Due to its historical and cultural significance and exceptional spiritual value for the Azerbaijani people, it is necessary to treat Shusha with special care and sensitivity. From this point of view, the historic Order issued by the President of the Republic of Azerbaijan, Mr. Ilham Aliyev, will serve to restore and preserve the historical and cultural heritage in Shusha, as well as create conditions for its permanent development.

The Order issued by the President of the country aims to restore the historical appearance of the city of Shusha, return it to its former glory and return to its traditional full cultural life, as well as to promote Azerbaijan's centuries-old rich culture, architecture and urban planning art in the international world. The announcement of the city of Shusha as the cultural capital of Azerbaijan caused the great joy of our people, and every Azerbaijani was proud to be awarded such a high value for a land whose success was shed by the blood of its children.

Key words: Heydar Aliyev, National leader, return to Shusha, our history of victory, history makers, cultural capital.

ШУША – САМЫЙ БОЛЬШОЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ПАМЯТНИК

Меджидов М.К.

Резюме

В статье подробно рассматриваются историческое прошлое Шуши, славные страницы истории и догматическое отношение к этому древнему городу и его жителям в годы руководства Общенациональным Лидером Гейдаром Алиевым Азербайджаном. Отмечается, что город Шуша исторически был одним из важных центров исторической, культурной, общественно-политической жизни Азербайджана, и в 1977 году по инициативе Гейдара Алиева было принято решение «объявить историческую часть города Шуши историко-архитектурный заповедник». В результате этого решения были предприняты важные шаги в направлении охраны памятников и увековечивания памяти выдающихся деятелей культуры и искусства Шуши.

Ввиду своей исторической и культурной значимости и исключительной духовной ценности для азербайджанского народа, к Шуше необходимо относиться с особой заботой и чуткостью. С этой точки зрения исторический Распоряжение Президента Азербайджанской Республики господина Ильхама Алиева послужит восстановлению и сохранению историко-культурного наследия Шуши, а также созданию условий для его постоянного развития.

Распоряжение, изданное президентом страны, направлено на восстановление исторического облика города Шуши, возвращение ему былой славы и возвращение к традиционной полноценной культурной жизни, а также популяризацию многовековой богатой культуры, архитектуры и культуры Азербайджана. градостроительное искусство в международном мире. Объявление

города Шуши культурной столицей Азербайджана вызвало огромную радость нашего народа, и каждый азербайджанец гордился тем, что удостоился столь высокой ценности за землю, успех которой был пролит кровью ее детей.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, общенациональный лидер, возвращение в Шушу, наша история побед, творцы истории, культурная столица.

Giriş

Tarixə nəzər salsaq görərik ki, Şuşa şəhəri zəngin və şanlı tarixi keçmişə malik olmuşdur. Azərbaycan xalqının tarixi ənənələrinin simvolu olan Şuşa qədim Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin (e.ə ikinci minilliyin II yarısı – birinci minilliyin əvvəlləri) əhatə dairəsinə daxil olan ən qədim yaşayış yerlərindən birində yaranıb və daimi insan məskəninə çevrilib. Şuşa ətrafındakı qədim yaşayış yerləri, o cümlədən məşhur Cıdır düzündəki Şuşa mağarası (Üçmıx dağında) bu ərazinin Azərbaycanda ən qədim insan düşərgələrindən biri olduğunu sübut edir.

1747-ci ildə Nadir şah Əfşarın ölümündən sonra keçmiş Qarabağ bəylərbəyliyi ərazisində iki müstəqil xanlıq – Gəncə və Qarabağ xanlıqları yarandı. Qarabağ xanlığının əsasının qoyulması və Şuşa şəhərinin onun paytaxtına çevrilməsi Pənahəli xanın (1748-1763) adı ilə bağlıdır. Qarabağ xanı Pənahəli xan Cavanşirlər tayfasının Sarıcanlı oymağından idi. Bu Azərbaycan tayfası Qarabağın qədim sakinlərindən olmuş və uzun müddət bölgənin ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynamışdır. Nadir şahın sarayında eşikağası vəzifəsini tutmuş Pənahəli xan 1738-ci ildə Qarabağa qayıtmış, 1748-ci ildə isə müstəqil Qarabağ xanlığının əsasını qoymuşdur.

Şuşa qalası uzun illər boyu Azərbaycanın Qarabağ xanlığının paytaxtı olmuşdur. Şuşa qalasının salınması 1750-1751-ci illərdən hesab edilir. Tarixi mənbələrə görə, 1750-ci ildə hündür, sıldırım dağ üstündə qalanın inşasına başlandı və 1756-1757-ci illərdə tikilib başa çatdırıldı. Qarabağ xanı Pənahəli xan Şuşanı paytaxt elan edib oranı möhkəmləndirmiş, Qala-şəhərə çevirmişdi. Şəhər bir müddət Pənahəli xanın şərəfinə “Pənahabad”, sonradan isə “Şuşa qalası” və “Şuşa” adlandırılmışdır.

XVIII əsrin ikinci yarısından başlayaraq şəhərin əhalisi sürətlə çoxalmış və Şuşa Azərbaycanın mühüm, strateji əhəmiyyətli şəhərlərindən birinə çevrilmişdi. Hələ Pənahəli xanın dövründə şəhərdə böyük tikinti işləri aparılmış, sonra İbrahimxəlil xanın (1763-1806-cı illər) dövründə isə Qarabağ xanlığı daha da güclənmişdi. Xanlığın ərazisində Əskəran, Ağoğlan qalaları, Şuşa qalasının divarları və s. diqqətəlayiq, strateji əhəmiyyətli qalalar tikilmiş, şəhər qısa müddət ərzində xeyli böyümüş, təbii gözəlliyi, hündür binaları və möhtəşəm qala divarları ilə diqqəti cəlb etmişdi.

Məşhur rəssam V.Vereşşagin Şuşanı görəndən sonra yazmışdı: “Bu şəhərin evləri düzgün formalı, qəşəng və hündür olub, çoxsaylı və gözəl pəncərələrlə işıqlandırılır. Qayalıqlar qoynunda yerləşən bu şəhər elə həmin qayalıqlardan götürülmüş daşlardan tikilmişdir. Şəhərin bütün küçələrinə enli daş plitələr döşənmiş, evlərin damları tirlərdən düzəldilmişdir”.

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın tarixi, mədəni və strateji əhəmiyyətə malik şəhəri sayılan Şuşa özünün xalçası, ipəyi, parçası və çini qabları ilə dünya bazarları miqyasına çıxmış və bununla da böyük şöhrət qazanmışdı. XVIII əsrin 80-ci illərində şəhərin dövrəsinə möhtəşəm qala divarları çəkilib başa çatdırıldı. Bu dövrdə şəhərdə çoxsaylı sənətkar məhəllələri yaranır, ticarət daha sürətlə inkişaf edirdi. Şuşalı tacirlər Təbriz, Tehran, İsfahan, İstanbul, Bağdad, Səmərqənd, Moskva, Marsel və başqa şəhərlərlə ticarət əlaqələri saxlayırdı. Şəhərdə “Pənahabadi” adlı gümüş sikkələr zərb edilirdi.

Qeyd etmək vacibdir ki, tarixi mənbələrdə XVIII əsrin sonu-XIX əsrin əvvəllərində artıq Şuşada çoxlu sayda manufakturaların və 2 mindən çox sənətkarın fəaliyyət göstərdiyi bildirilir. 1809-cu ilin məlumatına görə, o dövrdə Şuşada 1500 toxucu dəzgahı fəaliyyət göstərirdi. Bu da ən azı 1500 sənətkar demək idi. XIX əsrin 60-cı illərində Şuşada illik ticarət gücü 78 milyon rubla bərabər olan ipəksarıma fabrikləri fəaliyyət göstərirdi ki, çox keçmədən həmin müəssisələrin illik istehsal gücü 117 milyon rubla çatmışdı.

1903-cü ildə Tiflisdə nəşr olunmuş “Vestnik Kavkaza” jurnalının 43-cü səhifəsində göstərildi ki, “Şuşanın görünüşü orta əsr Avropa şəhərlərini xatırladır. Bu şəhərin tacirləri ipək-barama alverində üstün mövqeyə malik olub, Tiflis, Moskva və Marsel şəhərləri ilə birbaşa ticarət əlaqəsi saxlayırlar”. Bundan əlavə, “Qafqaz” qəzetinin icmalçısı 1868-ci il 24 may tarixli şərhində göstərirdi: “Şuşa gündən-günə yox, saatdan-saata böyüyür, onun ticarəti inkişaf edir, şəhər əhalisi varlanır. Buraya hər tərəfdən dəstə-dəstə adam axışib gəlməkdədir. Beləliklə, şəhərdə 25 min əhali yaşadığını cəsarətlə söyləmək olar”.

Ümummillə lider Heydər Əliyev 1996-cı il mayın 6-da Prezident sarayında Şuşa və Laçın

rayonlarının ictimaiyyəti ilə görüşdə Şuşanın, ümumiyyətlə, Qarabağın Azərbaycan üçün müstəsna əhəmiyyəti olduğunu bildirərək demişdi: "...Şuşa Azərbaycanın ən əziz və böyük tarixi olan bir guşəsidir. Şuşanı yaradanlar, Şuşa şəhərini quranlar, Şuşa qalasını tikənlər Azərbaycan torpağının sahibləri olublar və Qarabağda Azərbaycan torpağının daim qorunması, saxlanması üçün Şuşa şəhərini, qalasını yaradıblar. Bu, Azərbaycan xalqının, əcdadlarımızın yaratdığı böyük abidədir, təkcə şəhər deyil, böyük bir tarixi abidədir. Bu şəhərdə, onun ətrafında Azərbaycan xalqının bir neçə əsrlik tarixə malik böyük mədəniyyəti, mədəni irsi, qəhrəmanlıq nümunələri yaranıbdir. Şuşa təkcə şuşalılar üçün yox, bütün azərbaycanlılar üçün, vətəni, millətini sevən hər bir vətəndaşımız üçün əziz bir şəhərdir, əziz bir torpaqdır, əziz bir qaladır, əziz bir abidədir" [1].

Şuşanın gözəl təbiəti, coğrafi mövqeyi, xüsusilə çox mühüm strateji əhəmiyyətli qala olmasını bir sıra tədqiqatçılar dəfələrlə bildirmişlər. Məşhur klimatoloqlar dəniz səthindən 1403 metr hündürlükdə yerləşən mühüm əhəmiyyətli şəhərin iqlim şəraitini, fauna və florasını dəqiq yoxladıqdan sonra mülayim təbiətli Şuşanın böyük müalicəvi əhəmiyyətli bir şəhər olduğunu söyləmişdilər. 1854-cü ildə şəhərdən cənubda, 18 kilometr aralı "Turşsu" deyilən səfalı guşədə mədən suyunun çıxması da alimlərin mülahizəsini doğrultdu. Şuşa havasının təmizliyi, saflığı və müalicə əhəmiyyəti baxımından kurort şəhəri kimi tanınmışdır. Bu baxımdan, nəinki Azərbaycanda, onun hüdudlarından kənar da Şuşa öz səfalı yerləri, istirahət guşələrinə görə məşhur idi. Şuşa dağlarında xüsusi gözəlliyi ilə seçilən və dünyanın heç bir yerində bitməyən "Xarı bülbül" gülü bitir. Bu endemik gül həm gözəl, həm də müalicəvidir [2].

Tarixi sənədlər göstərir ki, "Üç müşketyor" və "Qraf Monte Kristo" kimi klassik əsərlərin müəllifi olan məşhur yazıçı Aleksandr Düma 1858-ci ilin ortalarından 1859-cu ilin əvvəllərinə kimi Rusiya və Qafqazda olmuşdur. Qafqaza səfəri zamanı müəyyən müddət Azərbaycan ərazisinə səyahət etmiş, 1859-cu ilin aprel ayında isə Dümanın 3 cilddən ibarət Qafqaz səyahətinin təəssüratları əsəri (fransızca: "Impression de Voyage Le Caucase") Parisdə çap olunmuşdur. Bakı məhəllələrinin birinin polismeysteri Piquliyevskinin evində qonaq olan Aleksandr Düma orada Qarabağ xanının qızı, məşhur şairə Xurşidbanu Natəvan və onun həyat yoldaşı knyaz Xasay Usmiyevlə tanış olur, onlar arasında səmimi dostluq münasibətləri yaranır. Fransız yazıçısı Düma Azərbaycan şairəsi Natəvanla şahmat oynayır. Oyunun nəticəsi isə çox yadda qalan olur. Belə ki, Natəvan Dümanı mat edir. Natəvan Dümaya qalib gələrkən o, Dümadan yaşca xeyli kiçik idi. Natəvanın cəmi 26, Dümanın isə 56 yaşı vardı. Qeyd etmək lazımdır ki, Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə 2016-cı il fevralın 18-də Belçika Krallığının Vaterlo şəhərində görkəmli Azərbaycan şairəsi Xurşidbanu Natəvanın abidəsinin açılışı olmuş və abidənin özlündə Xurşidbanu Natəvanın Qarabağ şahzadəsi olması barədə məlumat verilmişdir.

Ümumiyyətlə, tarixi mənbələr sübut edir ki, Şuşa qalası tarixən Azərbaycanın Qarabağ xanlığının paytaxtı olmuşdur. XIX əsrin əvvəllərində - 1805-ci il mayın 14-də Qarabağ xanı İbrahim xanla Rusiyanın Qafqaz qoşunlarının baş komandanı general Sisianov arasında Kürəkçay müqaviləsi ("Andlı öhdəlik") imzalandı. Bununla da Qarabağ xanlığı Rusiyanın tərkibinə daxil oldu və dərhal Qarabağda çarizmin mövqeyini möhkəmlətmək üçün ermənilərin bura köçürülməsinə başlandı. Bu fakt onu göstərir ki, ermənilərin Qarabağa dair ərazi iddiaları əsassızdır. Çünki əgər ermənilər Qarabağ xanlığında yaşayıb, vəzifə sahibi olsaydılar, general Sisianovla müqavilə Qarabağ xanı İbrahim xanla imzalanmazdı [3].

Qarabağ bölgəsinin dağlıq hissəsinə köçürülmüş ermənilərə 1923-cü il iyulun 7-də sovet Rusiyasının himayədarlığı və bilavasitə iştirakı ilə Azərbaycan tərkibində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti (DQMV) adlı status verilmiş və nəticədə Azərbaycanın inzibati-ərazi bölgüsü kobudcasına pozulmuşdu. 1923-cü ildə qəbul edilən bir qərarla Şuşa, Cavanşir və Qubadlı qəzalarının əraziləri bölünüb DQMV yaradıldı. Bu hadisə təkcə Azərbaycanın inzibati-ərazi bölgüsünün pozulması deyil, həm də ermənilərin ölkəmizə qarşı gələcək ərazi iddiaları üçün bir vasitə olmuş və elə o vaxtdan da Dağlıq Qarabağ termini meydana çıxmışdır. Muxtariyyətin yaradılması haqqında qəbul edilən dekretə vilayət mərkəzinin Xankəndi olması göstərsə də, az sonra 1923-cü il sentyabrın 18-də Dağlıq Qarabağ vilayət partiya komitəsinin qərarı ilə Xankəndinin adı dəyişdirilərək bolşevik maskası geyinmiş, 1918-ci il martında azərbaycanlılara qarşı soyqırımın rəhbəri olan S.Şaumyanın şərəfinə "Stepanakert" adlandırıldı. Bununla da, Qarabağda Azərbaycanın tarixi yerlərinin, mahal, rayon və kənd adlarının dəyişdirilməsinin təməli qoyuldu [4].

Sovet dövründə ümummillə lider Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi zamanda (1969-1982) Qarabağa çox böyük diqqət və qayğı göstərmiş, eləcə də erməni iddiaları hər zaman iflasa uğramışdı. Heydər Əliyevin fəaliyyətinin mühüm əhəmiyyət daşıyan istiqamətlərindən biri məhz Dağlıq

Qarabağda milli ruhun oyadılması olmuşdur. Ümummilli Lider bu istiqamətdə sistemli və məqsədyönlü şəkildə fəaliyyət göstərirdi. Hər şeydən əvvəl Qarabağ tarixini, mədəniyyətini, incəsənətini, iqtisadi inkişafını mükəmməl bilən Heydər Əliyev bu məsələyə çox həssaslıqla yanaşmışdır. Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzi kimi Şuşanın tarixi keçmişini yaxşı bilən Heydər Əliyev bu şəhərin inkişafına çox böyük qayğı göstərirdi. Ümummilli Lider Şuşaya zəngin tarixi abidə, Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq rəmzi kimi baxırdı. Heydər Əliyevin bilavasitə təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə Şuşa şəhərinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə 1970-ci illərdə bir neçə xüsusi qərar qəbul edildi. Həmin il qərarlara uyğun olaraq şəhərin keçmişdə tikilmiş binaları, tarixi abidələri bərpa edildi, yeni çoxmərtəbəli yaşayış binaları, böyük mehmanxana kompleksləri, ayrı-ayrı inzibati binalar tikildi. Bununla yanaşı, Şuşanın statusu qaldırılaraq ümumittifaq səviyyəli kurort şəhərinə çevrildi. Həmin qərarların yerinə yetirilməsinin böyük tarixi əhəmiyyəti var idi. Şəhərdə azərbaycanlılar üçün əlavə iş yerləri açılır, həyat səviyyəsi yaxşılaşır, Azərbaycanlıların milli ruhu güclənirdi. Ölkənin müxtəlif yerlərindən Şuşaya istirahətə gələnlər, eyni zamanda, Azərbaycanın tarixi, mədəniyyəti və incəsənəti ilə yaxından tanış olurdular.

Şuşanın Azərbaycanın digər şəhər mərkəzlərindən fərqli bir statusu vardır. Musiqi mədəniyyətimizin beşiyi sayılan Şuşada xanəndə və çalğıçıların professional məktəbi yaranmışdı. Şuşa ifaçıları ölkə hüdudlarından kənar da belə şan-şöhrət qazanmışdı. İlk musiqi məktəblərinin yaranması ilə Şuşada xalq musiqisi ənənələri yayılır və zənginləşirdi [5].

“Əgər oxumursansa, deməli, şuşalı deyilsən” – məşhur rus şairi Sergey Yesenin bu kəlamlarında böyük həqiqət var. Doğrudan da, bu diyarda hər ailədə oxumağı, musiqi alətlərində ifa etməyi bacaran adama rast gəlmək olardı və bu, şuşalılar üçün adi hal idi [6].

Həmin illərdə ümummilli lider Heydər Əliyevin Dağlıq Qarabağa göstərdiyi diqqət və qayğı daha da artmış və geniş quruculuq işləri vüsət almışdı. Belə ki, görkəmli Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqifin məzarı üstündə 1980-1981-ci illərdə abidə, məqbərə tikilmiş və 1982-ci il yanvarın 14-də yağan güclü qarın altında Ümummilli Lider Şuşada şairin məqbərəsini böyük təntənə ilə açmışdı. Onun M.P.Vaqifə bu münasibəti bir tərəfdən, milli ədəbiyyata sevgisindən irəli gəlirdisə, digər tərəfdən, diyarın tarixini, əhalisinin etnik mənsubiyyətini bir daha göstərməklə bağlı idi. Əslində, bu məqbərə, eyni zamanda, gözəl memarlıq abidəsi idi. Heydər Əliyev abidənin tikintisini böyük, əlamətdar hadisə hesab edirdi. Ona görə də açılışa gedərkən ailəsi ilə birlikdə yanında elm, mədəniyyət və incəsənət adamlarının böyük bir qrupunu da aparmışdı. Bu addımı ilə Ümummilli Lider ziyalıları Dağlıq Qarabağa xüsusi diqqət yetirməyə istiqamətləndirir, vilayətə tez-tez səfərə gəlmələrini tövsiyə edirdi.

Ümummilli Liderin M.P.Vaqifin məqbərəsinin açılışında söylədiyi nitq, onun Dağlıq Qarabağa qayğısının göstəricisi idi. Bununla yanaşı, səfər zamanı Heydər Əliyev Şuşada “Poeziya evi”ni açaraq, Vaqif poeziya günlərində iştirak etdi. Bununla yanaşı, ulu öndər Üzeyir bəy Hacıbəylinin və Bülbülün Şuşadakı ev-muzeylərindəki eksponatlarla tanış olmuş və onların qorunmasına dair tövsiyələrini vermişdi. Bu tarixi səfər zamanı Şuşadakı abidələrin bərpa işləri ilə maraqlanan Heydər Əliyev müvafiq göstərişlər verərək işlərin davam etdirilməsinə dair bir sıra təkliflərini də söyləmişdi. Ümummilli Liderin, eyni zamanda, Şuşa məscidinə getməsi bir tərəfdən, onun dini dəyərlərə olan ehtiramının və dərin bağlılığının göstəricisi idisə, digər tərəfdən azərbaycanlı əhalinin milli və dini dəyərlərə sahib çıxmalarının vacibliyinə olan nümunə idi. Ulu Öndər erməni millətçilərinin ona müxtəlif böhtanlar atdığı bir zamanda məscidə getməklə yerli əhaliyə dini inanclarını qorumağı da tövsiyə etmişdi. Ümummilli Liderin həmin gün Şuşada şəhər ictimaiyyəti ilə keçirilən görüşləri hər bir şuşalının yaddaşında unudulmaz iz qoymuş və bu gün də xatirələrdə yaşayır.

1982-ci il iyulun 29-dan - avqustun 2-dək Qarabağa bir il içərisində ikinci dəfə səfər edən Heydər Əliyevin bilavasitə iştirakı ilə Şuşada şairə Xurşidbanu Natəvanın abidəsinin açılışı oldu. Ümummilli Liderin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illərdə Şuşa şəhərinin və Dağlıq Qarabağın azərbaycanlılar yaşayan digər məntəqələrinin siması xeyli dəyişdi. Heydər Əliyevin göstərişi ilə Xankəndidə Pedaqoji İnstitut açıldı və orada Azərbaycan bölməsi yaradıldı. Bu, azərbaycanlı ziyalıların daimi iş yeri ilə təmin olunmasına, Qarabağda yeni elmi-mədəni mühitin formalaşmasına, azərbaycanlı əhalinin ali təhsil almasına və doğma yerlərə daha sıx bağlanmasına əlverişli şərait yaratmışdı.

Şuşanın abidələr şəhəri olduğunu söyləyən ümummilli lider Heydər Əliyev onun Azərbaycan üçün müstəsna əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirərək bildirmişdir ki, “Şuşasız Qarabağ, Qarabaqsız isə Azərbaycan yoxdur”. Bir vaxtlar “Kiçik Paris”, “Qafqazın sənət məbədi”, “Azərbaycan musiqisinin beşiyi” və “Şərqi konservatoriyası” adlandırılan, Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında mühüm

xidmətləri olan bir sıra görkəmli xadimlərin vətəni, eləcə də tarixi mədəniyyət mərkəzi və Qarabağın baş tacı olan Şuşa şəhəri artıq işğaldan azad edilmişdir.

Nəticə

Tarixi-mədəni əhəmiyyəti və Azərbaycan xalqı üçün müstəsna mənəvi dəyərə malik olması Şuşaya xüsusi qayğı və həssaslıqla yanaşılmasını zəruri edir. Elə bu baxımdan, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin verdiyi tarixi Sərəncam Şuşada tarixi-mədəni irsin bərpasına və qorunub saxlanmasına xidmət etməklə yanaşı, onun daimi inkişafına şərait yaradacaqdır.

Ölkə Prezidenti tərəfindən verilən Sərəncam Şuşa şəhərinin tarixi görkəminin bərpası, əvvəlki şöhrətinin özünə qaytarılması və ənənəvi dolğun mədəni həyatına qovuşması, eləcə də Azərbaycanın çoxəsrlik zəngin mədəniyyətinin, memarlıq və şəhərsalma sənətinin parlaq incisi kimi beynəlxalq aləmdə təbliği məqsədi daşıyır. Ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasi kursunu uğurla davam etdirərək Azərbaycanın milli və dövlətçilik maraqlarını daim üstün tutan Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyev 2020-ci il noyabrın 8-də Şuşa şəhərinin azad olunması münasibətilə xalqa müraciətində demişdir ki, “İyirmi səkkiz il yarım işğal altında olan Şuşa azad edildi! Şuşa indi azaddır! Biz Şuşaya qayıtmışıq! Biz bu tarixi Qələbəni döyüş meydanında qazandıq. 2020-ci il noyabrın 8-i Azərbaycan tarixində əbədi qalacaqdır. Bu tarix əbədi yaşayacaq. Bu, bizim şanlı Qələbəmizin, Zəfərimizin günüdür!”

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Heydər Əliyev: “Şuşa Azərbaycanın ən əziz və böyük tarixi olan bir guşəsidir”. /08.05.2019/
2. İlham Əliyev Türkiyənin “A Haber” televiziya kanalına müsahibə verir. /16 oktyabr 2020-ci il/ - <https://president.az/articles/43250>
3. <https://news.milli.az/culture/136296.html>
4. <https://1905.az/susa-az%C9%99rbaycanin-milli-m%C9%99d%C9%99ni-m%C9%99rk%C9%99zidir/>
5. Şuşaya sadıq əbədi məşəllər – Məktəblər və tədris mərkəzləri. /08.05.2018/ - <https://azedu.az/az/news/2071-susaya-sadiq-ebedi-meseller-mektebler-ve-tedris-merkezleri>
6. “Şuşasız Qarabağ, Qarabağsız isə, ümumiyyətlə, Azərbaycan yoxdur” - <http://www.anl.az/down/meqale/palitra/2018/may/590180.htm>

QARABAĞ FOLKLOR MÜHİTİNİN NÖV VƏ JANR MÜXTƏLİFLİYİ

Umudov Qüdrət Umud oğlu
f.ü.f.d., dosent
ADPU
qumudov1957@gmail.com

Xülasə

Təbii gözəllikləri ilə insanı valeh edən Qarabağ həm də çox zəngin folklor irsinə malikdir. Müşahidələr regionun ədəbi növ, janr, mövzu, forma və məzmunu baxımından çeşidli və koloritli folklorunun olduğunu göstərir. Məqalədə Qarabağın müxtəlif ərazilərindən toplanmış folklor nümunələri ümumi şəkildə gözdən keçirilib, növ və janr müxtəlifliyi baxımından araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Qarabağ, folklor, regional, mühit, janr, zəngin.

VARIETY OF TYPES AND GENRES OF KARABAKH FOLKLORE ENVIRONMENT

Umudov G.U.

Summary

Karabakh, which fascinates people with its natural beauty, also has a rich folklore heritage. Observations show that the region has diverse and colorful folklore in terms of literary type, genre, subject, form and content. In the article, the folklore samples collected from different areas of Karabakh were reviewed in general and examined in terms of species and genre diversity.

Key words: Karabakh, folklore, regional, environment, genre, rich.

Giriş

Qarabağ folklor mühiti bütöv Azərbaycan coğrafiyasında ən zəngin şifahi söz yaradıcılığı areallarından biri olmaqla janr müxtəlifliyi, mövzu rəngarəngliyi, ideya-məzmun dolğunluğu, ifadə gözəlliyi və özünəməxsus bədii mükəmməlliyi ilə diqqət çəkir. Əzəli və əbədi türk məskəni olan bu ulu torpaq öz füsunkar və valehedici təbii gözəllikləri ilə bərabər milli-mənəvi sərvətləri ilə də məşhurdur. Akademik Yaşar Qarayev bu xüsusda yazırdı: “Əsatir, folklor, dil, etnos, adət-ənənə, bədii təfəkkür və milli özəlliklə məkan, ərazi, torpaq və təbiət arasında qaynaq və qovşaq çox az bölgələrdə burada olduğu qədərdir” (15,14).

Əslən şuşalı olan görkəmli Azərbaycan ədibi və folklorşünası Yusif Vəzir Çəmənəminli də “Təbiətə zəngin olan yerin zəngin mədəniyyəti və ədəbiyyatı olar”- nəzəriyyəsini müdafiə etməklə “Nağıllarımızı necə tapmalı?”məqaləsində yazırdı: “Azərbaycanın mədəniyyət tarixini tədqiq edərkən Qarabağ, Şirvan, Qazax tərəflərin mədəniyyət tariximizdə, bilxassə ədəbiyyat sahəsində böyük rol oynadığını görürük. Halbuki Bakı, Salyan,Lənkəran səmtləri istər ədəbiyyat, istər şivə etibarını ilə səfalı Şirvan və Qarabağdan çox-çox geridə qalır. Səbəbi aşkardır. Xalq mühitində rast gəlmədiyi şeylərə ad qoya bilməz. Mühit təbiətə zəngin olursa dil də genişlənilir,ədəbiyyat da zənginləşir” (2,280). Ədib xalq ədəbiyyatı ilə məşgul olarkən bu qənaətə gəldiyini, bu nəzəriyyənin doğru olduğunu hər addımda duyduğunu, xalq ədəbiyyatını toplayarkən onları tutuşdurub müqayisə etməklə bunu təsdiqlədiyini bildirirdi. Yusif Vəzir yazırdı ki, “Qarabağda işlədiklərimin Bakıda öyrəndiklərimdən hər cəhətcə yüksək olduğunu görürdüm. Deməli dağlı, meşəli, çeşməli yerin xalqı daha incə dildə, daha şairanə tərkiblərə malik olur”. Yazıçı folklorşünasa görə “nağılı toplayarkən bu nöqtəyə əhəmiyyət verilməlidir” (2, 280).

Zəngin folklor irsinə malik Qarabağda, son yüzilliklərdə regionun mədəni mərkəzinə çevrilmiş Şuşada və ətraf yerlərində xalq arasında dolaşan el sözlərini canlı-canlı ağızlardan toplayıb yazıya almaq təşəbbüsləri olmuşdur. Onilliklər ərzində toplanmış örnəklərin bədii koloriti, mövzu və janr əlvanlığı maraqlıları heyran qoymuş,xalqın təfəkküründən süzülüb üzə çıxan poetik əsərlər diqqət yetirənləri təsirləndirərək öz cazibəsinə salmışdır. Qeydə alınan nümunələr imkan düşdükcə dövrü mətbuatın səhifələrində dərc olunmuş və ayrı-ayrı kitablara salınmışdır. XIX əsrin sonu, XX yüzilliyin ilk on illiklərində nəşr edilən mətbuat orqanlarından bu yöndə daha çox fərqlənəni Tiflisdə nəşr edilən “СМОУПІК” (QƏXTMT) - Qafqaz əraziləri və xalqlarının təsvirinə dair materiallar toplusu) məcmuəsi idi. Şuşa ziyalıları, müəllimlər yazıya aldıkları folklor nümunələrini bu və ya digər məcmuələrə göndərməklə çapına nail olurdular. Haşım bəy Vəzirov, Əhməd bəy Ağayev belə ziyalılardan idi.

Əsas hissə: Qarabağ folklorunu ayrıca kitab kimi ilk dəfə çap etdirən (özü də xaricdə) görkəmli maarifçi, yazıçı və publisist, ictimai-xadim Ceyhun Hacıbəyli olmuşdur. O, mühacirətdən xeyli əvvəl 1910-cu illərdə Qarabağ ərazilərindən toplamış olduğu və tədqiqinə başladığı şifahi ədəbiyyat örnəklərini təbliğ etmək məqsədilə, həyatının Paris dövründə fransız dilinə çevirmiş, 1934-cü ildə “Journal Asiatque” (“Asiya dərgisi”)-ndə dərc etdirmiş, bir il sonra isə kitab şəklində buraxdırmışdır.

Ceyhun bəy kitabın “Söz önü”ndə bildirirdi ki, o bu tədqiqat materialını on səkkiz il əvvəl professor Samoyloviçin məsləhəti və köməyi ilə məşhur rus türkoloqu Radlovun “türk-tatar dialektləri kolleksiyası” üçün toplamış idi. Hətta Radlov bu münasibətlə Akademiyanın bülletenində onlara minnətdarlıqla dolu bir məqalə də həsr etmişdir. Əsərdə Qarabağın dialekt və folkloru ilə bağlı materiallar əksini tapmışdır. Tədqiqatçı-ədib məsələ ilə bağlı yazırdı: “Qarabağda keçirdiyim məzuniyyətlər zamanı mən öz tədqiqatlarımı tamamlayırdım. Lakin müharibənin və sonradan inqilabın nəticələri mənə öz toplumu sistemləşdirməyə və bitirməyə mane oldu. Digər tərəfdən, keçmiş Rusiya İmperiyası ərazisində baş vermiş siyasi dəyişikliklər və məni Fransaya gətirən missiya eyni zamanda da rus şərqşünasları mühitindən uzaqlaşdırırdı. Bu şəraitdə mən işi əvvəl akademik rus əlifbasında olan transkripsiyani dəyişməklə və mətnin əvvəl rus dilinə edilmiş tərcüməsini fransız dilinə tərcümə ilə əvəz edərək Asiya cəmiyyətinə təqdim etməyi qərara aldım”(3, 256).

Ceyhun Hacıbəylinin region folkloru ilə bağlı araşdırmaları III paragrafdan- tapmaca janrı ilə başlanır. Tədqiqatçı nümunələri eşitdiyi, ağızdan aldığı şəkildə, regional dialekt və şivədə ortaya qoymuş olmalı ki, tərcüməçi Bayram Ağayev də bunu nəzərə alıb əslini qorumuşdur. Məsələn, janrı “tapmaca” kimi təqdim edən müəllifin verdiyi bir neçə nümunəyə diqqət yetirək: “Taf tapbaja, gül yapbaja-məməli xatun dişləri yox”. Acması “toyuq” olan nümunəyə toplayıcı əlavə bir şərh də vermişdir: “Hərfi mənada “gül bağlamaq üçün tapmacanı tap”mənasını verən birinci dörd söz giriş rolunu oynayır, lakin onların arasında qafiyəli sonluqdan başqa heç bir əlaqə yoxdur”.

Yaxud:

“Hacılar həjaeydər,
Cəhd edər gejedər
Bir yumurta içində
Qırx-əlli cujeydər. (nar)-

Nümunə üçün izahatda deyilir ki, “Birinci iki misra qafiyə üçündür” (3, 258-259). Bölmədə 30 tapmaca verilmişdir.

Növbəti (V) bölmə “Alliterasiya” adlandırılmışdır. Bu başlıq altında müasir folklorşünaslığımızda “Yanıltmac” adlandırılan 12 ədəd söz oyunu nümunəsi (onlar həqiqətən də, bəzən səslərin alliterasiyası yolu ilə formalaşırlar) yer almışdır.

Nümunə:

“Dəyirman girdi köpək,
Dəyirmançı vurdu kötək.
Bilmirəm kəpək yedi köfdü köpək,
Yoxsa kötək yedi köfdü köpək” (3, 260).

“Qafiyəli xalq deyimləri” (VI) bölmələrində araşdırmaçının ərazidən yazıya aldığı xalq poeziya nümunələri (onların sayı 9 ədəddir) sıralanmışdır. Onlardan bəzisi məişətlə bağlı mərasim nəğməsi, bəzisi-düzgü (“Əlimi pıçax kəsifdi...”), bəzisi isə sadəcə olaraq məzəli bayatılardır. Məsələn:

“Armud ağacı haça,
Əlim dolaşdı saça
İyid ona deyərəm
Söydüyün ala qaça” (3, 262) – kimi.

Ceyhun bəy toplamış olduğu xalq yaradıcılığı nümunələrinə uyğun bildiyi, dünya folklorşünaslığında rast olub onlara uyğunlaşdırdığı ümumiləşdirici janr adları tətbiq etmişdir. Bu da onunla bağlıdır ki, o zaman bir sıra folklor örnəklərinin janr adları folklorumuzda hələ təsbit olunmamışdı. Məsələn, diqqət edək: “Xalq məzhəkələri”-VII (bu növ mənsum, məzəli düzgüyə indi “təkərləmə” də deyilir).

“Uşaq kompozisiyaları” (VIII), “Qafiyə oyunları” (IX) – kimi adlandırılan düzgülər və qısa mənsum parçalar yumoristik səciyyəli məişət və uşaq folklor nümunələridir. Kitabdakı növbəti nəğmələr qismi (X) toplayıcı müəllifin “Beşik nəğmələri” adlandırdığı ana laylaları və doğu olaraq “Ağılar” adıyla təqdim etdiyi yas nəğmələridir.

C. Hacıbəyli Qarabağdan əldə etdiyi lirik folklor örnəklərini daha iki bölmədə (XXII və XXIII) – “Bir neçə şikəstə” və “Bayatılar” başlığı altında oxuculara təqdim etmişdir. O, ehtiyac duyduqca, ya nümunələrdən öncə, ya da onların arasında təhlil xarakterli şərh və ya izahat verməyi də sanki, özü üçün borc bilmişdir. Məsələn, “bir neçə şikəstə” başlığı ilə sərgilədiyi lirik parçaların əvvəlində şikəstə haqqında belə bir izahat verir: “Qarabağda və ümumiyyətlə, Azərbaycanca bu ad altında müəyyən olmuş lakin müxtəlif rayonlarda dəyişən bir motivlə ahəstə və qəmginliklə zildən oxunan dördlükər başa düşülür. Ən məşhurları Qarabağ şikəstələridir”. (3, 279).

Ceyhun bəyin verdiyi nümunələrdən biri belədir:
Ay söydüyüm, səndən ayrı düşəli
Yaman keçir ruzigarım, ağlaram.
Gecə-gündüz ahı-fəğan eylərəm,
Yoxdu mənim özgə karım, ağlaram (3, 280)

Tədqiqatçının “bayatı” janrı ilə bağlı qeydləri də maraqlıdır: “Musiqi baxımından bunlar çölçü, köçəri mahnıları olub, sonluqlarını müğənni səsinin ən yüksək zirvəsi ilə oxuyur. Bayatılar açıq havada, xüsusilə, gecələr oxunur... Birinci iki misra yalnız əsas mənəni, axıncı iki misranı qafiyələndirmək üçündür.

C.Hacıbəyli toplayıb əldə etdiyi materialını təsadüfən “Qarabağın dialekt və folkloru” adı ilə oxucusuna təqdim etməmişdir. Və bunun səbəbi kitabdakı materialın üçüncü qismini gözdən keçirdikdə aydınlaşır. Həmin qism, ərazinin arxaik deyimləri olmaqla “Alqışlar” (XXIV), “Qarğışlar”¹⁰, “Yalvarışlar” (XXVII), “Hədə-qorxu” (gəlmək- Q.U) (XXVIII), “And içmək, inandırmaq” (XXIX),

¹⁰ Müəllif bu ada bir əlavə də edir: Xüsusilə qadınlar arasında işlənən pis niyyətli arzular. O, qarğışların müəyyən hissəsini uşaqlara müraciətlə söylənən qarğışlar”

“Oxşatmalar” (XXX), “Tərifləmələr” (XXXI), “Xasiyyətlər” (XXXII), və “Bir neçə səciyyəvi ifadə” – kimi təqdim olunur. Qeyd edək ki, bu bölümlərdəki toplama materialı folklor faktları olmaqla yanaşı, Qarabağ dialektinin dil-danışıq xüsusiyyətlərini ifadə edən spesifik regional deyimlərdir. Özlərinə həm də etnoqrafik mənə və mahiyyət hopdurmuş söz və deyimlər təqdim olunan şəkildə yalnız Qarabağ regionunda işlənir. Bu barədə

Ceyhun bəy yazırdı: “Qafqaz Azərbaycanın da işlənən müxtəlif dialektlər içərisində Qarabağ dialektli səslənməsinə görə çox zəngin, formasına görə isə çox cazibədarıdır” (3, 256). Ədibin bu fikri ilə tam razılaşıyıq. Lakin, onun milli folklor, janrları ilə bağlı təsnifatında, cüzi də olsa, qeyri dəqiqliyə yol verildiyini də qeyd etmək lazım gəlir. Məsələn adı nəzakət ifadələri olan “çox razıyam”, “çox xəjələt verdin”, “Qulluğunda varam”, “buyurqnan” (“buyur” mənasında) sözləri alqış kimi təqdim olunmuşdur və s.

Hər halda, C. Hacıbəylinin öz janr və mövzu müxtəlifliyi ilə elmi əhəmiyyət kəsb edən toplayıcılıq işi milli folklorşünaslığımıza töhvə kimi dəyərləndirilməlidir.

Qarabağ folklorunun daha geniş həcmdə, müasir elmi prinsiplər çərçivəsində nəsrə ötən iyirminci əsrin sonuncu ilinə təsadüf edir. Tanınmış folklorçular İsrail Abbaslı, Təhmasib Fərzəliyev və Nəcəf Nazim (Quliyev) tərəfindən uzun zaman toplanaraq saf-çürük edilmiş qiymətli material “Səda” nəşriyyatı tərəfindən 27 c/v həcmində (Bakı, 2000) çap edilərək Azərbaycan oxucusunun ixtiyarına verilmişdir (1). Azərbaycan Respublikası MEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə, İnstitutun nəzdində yaradılmış “Folklor” Elmi–Mədəni Mərkəzi tərəfindən nəşr edilən “Azərbaycan folkloru antologiyası” silsiləsindən 5-ci cildə Azərbaycanın əzəli, əbədi torpaqlarından olan Qarabağ mahalının zəngin və təkrarsız folklor inciləri toplanmışdır. Yaşar Qarayevin qənaətinə görə, “Qarabağda toplanmış yazılı və şifahi bədii nümunələrin koloriti, mövzu və janr rəngarəngliyi, Azərbaycanın bir çox yerlərində artıq unudulub dövrüydən çıxmış olan örnəklərin burada hələ də mövcud olması bu regionun qədimlik və zənginliyi ilə fərqlənən bədi fikir sərvətinə dəlalət edir. Qarabağın folklor kataloqunda ən arxaik ağız ədəbiyyatı nümunələri ilə əsativ və rəvayətlərin, çeşidli mərasim mətnlərinin, inanışların, nağılların, holavarların nümunəsində tanış oluruq” (15, 14-15). Aparduğumuz müşahidələr alimin sözlərini tamamilə təsdiqləyir.

Sözügedən kitabdakı folklor materialı toplandığı ərazi baxımından iki bölmədə qruplaşdırılaraq cəmlənmişdir. Birinci bölmədə Yuxarı Qarabağ və Ağdam, ikinci bölmədə isə Bərdə, Yevlax, Füzuli, Ağcabədi, Cəbrayıl və Tərtər rayonları ərazilərindən toplanıb əldə olunmuş ağız ədəbiyyatı irsi janrlar üzrə yerləşdirilmişdir.

Tarixən Alban və Arran dövlətlərinin mərkəzində yer alan Qarabağın çevrələdiyi ərazilər dəyişmiş-gah genişlənmiş, gah da müəyyən qədər kiçilmişdir. Ötən tarixi dövrlər ərzində “Qarabağın coğrafi əhatə hüduqları kimi onun “bədii ərazisi” də dəyişmiş, əvvəllər indi olduğundan qat-qat geniş olmuşdur. Bərdə, Beyləqan, Göyçə, Gəncə, Şuşa müxtəlif illərdə Qarabağın, bütünlükdə Azərbaycanın folklor, şeir, mədəniyyət mərkəzləri olmuşlar. Bu tarix dövrlər ərzində Qarabağın yalnız ərazisi dəyişməyib, həm də bu ərazidə formalaşan mədəniyyətin tipi dəyişilib (1, 18).

Fədakar folklorşünaslarımızın uzun illər bir-bir toplayıb cəm etdiyi və on ildən artıq nəşrini gözləyən “Qarabağ folklor antologiyası” çox geniş bir tarixi ərazini əhatə etməkdədir. Qarabağın coğrafi hüduqları barədə yazılı mənbələrdə kifayət qədər qeydlər var və çəkilmiş xəritələr mövcuddur. Belə məlumatlardan biri İbrahimxanın vəziri Mirzə Camal Cavanşirə (1773-1853) məxsusdur. (bax: “Qarabağnamələr, birinci kitab, Bakı, Yazıçı, 1989, s.107-108)

Kitabın hər iki bölməsi inamlar, etiqadlar, alqış, qarğış və andlar, mövsüm və mərasim nəğmələri kimi arxaik folklor janrları ilə başlanğıc alır. Sonra isə müvafiq olaraq, əfsanə və rəvayətlər, nağıllar, atalar sözü və məsəllər, tapmacalar, lətifələr, daha sonra Qarabağın lirik folkloru – bayatılar, ağılar, dini şeirlər, uşaq folkloru, laylalar, nazlamalar, sanamalar, düzgülər, mənzum deyimlər, atmacalar, qaravəllilər, yanıltmaclar, oyunlar, öyüdlər, türkçərarələr, yeməklər və s. sıralanır. Topluya salınmış istər arxaik, istər lirik, istərsə də epik folklor örnəklərinin bir qismi ümumitürk, ümumazərbaycan coğrafiyasında yayılmış, işlək olan örnəklər olmasına rəğmən, Qarabağ regionunda da populyar olması ilə səciyyəvədir. Lakin onların öz dialekt və şivə əlamətləri, deyiliş tərzilə xüsusi fərqləndirici özəlliklərə malik olduqlarını da qeyd etmək lazımdır. Bu daha çox tarixi, etnoqonik məzmunlu və yerli toponimlərlə bağlı əfsanə və rəvayətlərdə, regioanal məzmunlu lətifələrdə özünü göstərir. Qarabağ əhlinin sinəsindən qopdan bayatılar da həm zahiri kimi həm də batini mahiyyətləri ilə regionun mənəvi dünyasının zənginliyindən xəbər verir.

AMEA Folklor İnstitutu əsrimizin ötən ikinci onilliyində yeni bir təşəbbüs göstərüb, çox qiymətli

bir layihəni reallaşdırmağa başladı. On kitabdan (cilddən) ibarət Qarabağ folklor külliyyatının “Qarabağ: folklor da bir tarixdir” – adı ilə nəşrinə start verdi. Altı il ərzində (2012-2018) on kitab işıq üzü görmüş oldu. İnstitutun əməkdaşları Əfzələddin Əsgər, İlkin Rüstəmzadə, Zəfər Fərhadov, Tahir Orucov, Sevinc Bağdadova, Ləman Vaqıfızı (Süleymanova) xüsusi fədakarlıqla əsasən, məcburi köçkün həyatı yaşayan Qarabağ camiasının söz bilənlərindən, yaddaşı mənəvi xəzinə misallı insanlardan müxtəlif janrlardan olan örnəkləri dənə-dənə ipə-sapa düzüb (tərtib edib) xalqın ixtiyarına vermişlər. İ. Rüstəmzadə bu yolda daha çox əmək sərf edib, fəallıq göstərmişdir. Bu da folklorçunun regiona daha çox bağlı və bələd olması ilə bağlıdır.

Birinci kitaba Ağdam, Füzuli, Ağcabədi, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Laçın və Kəlbəcər rayonlarından toplanmış örnəklər, II kitaba Bərdə və Ağcabədi, III kitaba Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Tərtər, Qubadlı, Zəngilan, Kəlbəcər, Laçın və Şuşa, IV kitaba Laçın, Qubadlı, Zəngilan, VI kitaba Cəbrayıl, Kəlbəcər və Tərtər, VII kitaba Xocavənd, VIII kitaba Kəlbəcər, IX kitaba Beyləqan, İmişli, Tərtər, Bərdə, Cəbrayıl, nəhayət X kitaba Zəngilan və Şuşa rayonlarından toplanmış çox növlü və çox janrlı folklor nümunələri daxil edilmişdir.

Qədim oğuz yurdundan toplanmış əfsanə və rəvayətlərin, qeyd olunduğu kimi, bir hissəsi ümumi səciyyəli olsa da, onların əksəriyyəti bölgə ilə sıx bağlıdır. Dəyanətli oğuz igidləri ilə əlaqəli “Oğuz adam-möhkəm adam deməkdir” rəvayəti, diri dağı ətəklərində pusquya düşən düşmən mühasirəsində azlıqda qalan oğuz alplarının yangılı bayatıları göstərməkdədir:

Dağlar diri dağıdı,
Elin iri dağıdı,
Qəmə batma, qardaşım,
Dörd yanımız yağıdı.

Bu torpağın əsl sahibi-oğuz igidi qaçılmaz ölüm ilə üz-üzə olduqda da mətanət və dəyanətini əldən vermir, ölümünə düşmənin sevinməsinə qəbul etmir.

Mən aşıq qarı düşmən,
Yarı dost, yarı düşmən.
Məni pünhan ağlayın,
Bilməsin barı düşmən.

Yerli zəminlə birbaşa bağlı olan elə örnəklər var ki, onlar bu qədim torağın yer-yurd adlarını yozub açıqladığı üçün xüsusi tarixi-coğrafi əhəmiyyət daşıyırlar. “Evoğlu”, “Qardaş”, “Bəhramtəpə”, “Mirəli türbəsi”, “Dikbaş”, “Şatırlı”, “Şortəpə” və s. bu kimi etimoloji məzmunlu rəvayətlərdə bir sıra yer adları çözüdür. Cilddəki rəvayətlərin bir qismi aşıqlar, el sənətkarları, regionun məşhur söz adamları, hazır cavabları ilə əlaqəli yaranıb formalaşmışdır. Sarı Aşıq, bayatı ustası Lələ, Aşıq Valeh və b. Mahalın belə məşhurlarındandır. Qarabağ ellərində, xüsusilə də cənubda Arazqırağı yurd yerlərində Lələ öz ağır həyatı, acı taleyi, sinə dağlayan bayatıları ilə yaddaşlara həkk olunubdur. Kimsəsiz, yetim, lakin Yaradandan vergili olan bayatı ustası el-obada tənha gəzib dolaşar, hündür bir təpənin başında özünə koma düzəldib orada yaşayarmış. Ona rəğbət göstərənlər hərdən onun yanına gələr, yeyəcək şeylər gətirərmiş. Günün birində Lələ öz çardağını tərk edib yoxa çıxır. Gələnlər onu tapmır. Daha Lələni gördüm deyən olmur. Elin dilində bu deyim kök salır: “Lələ köçüb, yurdu qalıb. “Aprel döyüşlərində əsgərlərimizin azad etdiyi strateji yüksəkliklərdən biri Cocuq Mərcanlı kəndinin üstündəki “Lələtəpə” yüksəkliyi idi. İndi şad olub doğma məkanını dolaşan Lələ ruhu bir zaman haray salıb çağırırdı.

Lələyəm dərdə kərəm,
Bağlanıb dərdə Kərəm.
Qoşaram qəm kotanın
Sürərəm, dərd əkərəm.

Qarabağ regionundan toplanmış əmək nəğmələri, mövsüm və mərasim nəğmələrini gözdən keçirdikdə onların arasında regional xarakterli olanları da diqqətdən yayınmır. Tarixən öz təsərrüfatları ilə tərəkəmə həyatı yaşayan qarabağlılar heyvandarlıqla, qoyunçuluqla güzəran keçirdikləri üçün:

Qarabağın dağları,
Sürülü yaylaqları,
Qatığı kəsmə-kəsmə,
Bal dadır qaymaqları.

Yaxud:

Nənəni a qəşəh qoyun,
Yunu bir döşəh qoyun.
Dağdan evə dönəndə
Eyliyər göyşəh qoyun. - söyləmişlər.

Qarabağda kökləri olduqca qədim etiqad və ayinlərə dayanan bir sıra mərasim və rituallar da bir ayrı cür, xüsusi hazırlıqla, müxtəlif xalq oyunları, meydan tamaşaları ilə, zarafatlarla müşayiət edilən yumoristik teatral quramalarla, bir sözlə, xüsusi şuxluqla qeyd olunarmış. İstər mövsümi, istərsə də məişətlə bağlı mərasimlərdə Qarabağ əhli-Azərbaycanın digər regionları ilə müqayisədə kütləvi fəallığı ilə seçilən, insana yüksək əhval-ruhiyyə bəxş edən xüsusi bir şadyanalıq edər, etnoqrafik (xəlqi) məzmun və mahiyyətli işlər görərmişlər. Folklorşünaslarımız mərasim folkloruna, etnoqrafik səciyyəli mətnlərə də həssaslıqla yanaşmış, onların müəyyən qismini diqqətlə toplayıb yazıya almış, regionla bağlı tərtib və nəşr edilmiş toplulara, folklor cildlərinə daxil etmişlər.

İlaxır çərşənbələr, Xıdır Nəbi, Novruz mərasimləri də Qarabağda xüsusi canfəşanlıqla, cillələrdə başlanan hazırlıqla başa gələr və keçiriləmiş. Həssaslıqla, elliklə qarşılanan Novruz və ona bağlı digər mərasimlərin əsas semantikasını, şənliklərin məqsəd və məramını baxımından bütün Azərbaycan ellərində eyni olsa da, mahaldan-mahala, rayondan rayona, hətta kənddən-kəndə də nəzərə çarpan fərqlərin olduğunu görmək mümkündür. Məsələn Zəngilan rayonunda (Zəngəzurda) Novruza dini don geyindirilərək, onu “Cənab Əmir” bayramı və ya “Əmirəlmöminin (Əli s.) taxta çıxdığı gün” kimi qeyd edirlərdi. Ağalı kəndinin sakini Möhübbət Səməndovun deməsinə görə, bu bayramda hamı bir-birini : “Cənab Əmir bayramınız mübarək” – deyərək təbrik edirmiş. Zəngəzur mahalında Novruza hazırlıq yalançı çərşənbələrdən, yəni il təhvilinə 50 gün qalmışdan başlayarmışlar. O gündən – kiçik cillə girəndən ta Novruza kimi yumurta döyüşü start götürər və şıdırgı davam edərmiş. Oralarda hər çərşənbənin öz adəti var imiş. Adamlar deyər-gülər, çal-çağırla el şənlənər, tonqallar qalanar, qızlar kuf asar, yellənər, bu yolla fal açar, oxuyarmışlar. Kufda (yelləncəkdə) uçan qızların bəxtinin tez açılacağına inam gənc qızlara ruh verib onları xoşbəxt edərmiş. Yellənənlər də ətrafda sıralanan qızlar da korla oxuyarmışlar. Məsələn, bu sözləri xüsusi şuxluqla, havacatla ifa edərdilər:

Arzuların çin olar,
Ay daha yelli yelənni.
Qızlar da gəlin olar,
Ay daha yelli yelənni.

Mənim yarım tellidir,
Ay daha yelli yelənni.
Atı da yəhərlidir.
Ay daha yelli-yelənni.

Güclüdür, qüvvətlidir,
Ay daha yelli-yelənni.
Bu düşməyə bəllidir,
Ay daha yelli-yelənni.

Beyləqanda ilaxır çərşənbəyə qoz-fındıq bayramı deyərdilər (Salman Salmanov, Eyvazlılar kəndi). Niyət tutar qonşuya qulaq falına çıxardılar. Xalac kəndindən Elmira Məmmədova xatırlayır ki, həmin günlərdə, axır çərşənbədə və Novruz axşamında kəndin qızları bir evə yığışib “üzük sallama” mərasimi keçirərdilər su dolu badya qoyar, içinə qızların nişanlarını salar, vəsvi-hal oxuyub onları bir-bir çıxarar, oxunan sözlə uyğun da sudan çıxarılan üzüyün (sırğanın, sancağın və s.) sahibənin bəxtini yorub – yozarmışlar. Cavanlar da şənlikdə, kənd arasında müxtəlif oyunlar oynayıb şənlənirdilər.

Laçın və Qubadlı rayonlarında da ilin axır çərşənbələri və Novruzla bağlı müxtəlif ayinlər keçirirlərmiş. Məsələn, qızlar tonqal külünə kömbə basdırmaqla fal edərmiş. Sonra, bayram ərəfəsində qapılara Əli eşqinə qırmızı bağlayarmışlar. Axır çərşənbədə çaydan daş götürmək adəti varıymış.

Götürülən daşların hərəsini bir xeyirə yozarmışlar. Səhər obaşdan qızların bulağdan su doldurmaq adəti var imiş. Hamı qızlar istəyərdi ki, yeni günün ilk möcüzəvi – birinci suyunu o götürsün və s. Bundan əlavə böyük kəndlərdə və şəhərlərdə, hər məhlənin öz padşahı seçilmiş. Həmin padşah düzənlənən ayinləri idarə edər, bu buyruqçulara əmrlər verərdi. Müxtəlif məzmunlu oyunlar oynanılar, bütün məhəllə, kənd buna tamaşa edərmış. (Dəmirçilər kəndi).

İnformatorların söylədiklərindən aydın olur ki, Xıdır Nəbi, Novruz, Qodu-Qodu mərasimləri, eləcə də bir sıra məişət adətləri Cəbrayıl, Tərtər, Kəlbəcər ellərində də xüsusi həvəslə icra olunur və güclü marağa səbəb olardı. Bölgədə keçirilən “Yağış yağdırma”, “Yağış kəsmə”, “Yel baba”, “Qurd ağzı bağlama”, “Nəzər götürmə” kimi ritualların icrası da maraqlı kəsb edir. Regionun özünəməxsus toy adətlərinin olduğunu da söyləyə bilərik. Lakin bütün bunların hər biri haqqında bir məruzədə (və ya məqalədə) ətraflı bəhs etmək əlbəttə ki, imkan xaricindədir.

Qarabağ regionunda milli epik folklorumuzun əfsanə, rəvayət, nağıl, lətifə və qaravəlli kimi janrlarının da çox geniş yayıldığını söyləmək olar. Regionundan toplanmış nağıllar arasında həm səhrli, həm heyvanlar aləmindən bəhs edən, həm də məişət nağılları öz mövzu dairəsi, ideya bədii cəhətdən və obrazlar qaləriyasının müxtəlifliyi ilə maraqlı kəsb edir. Yusif Vəzir yazırdı: “Azərbaycan nağıllarını başqı türk ünsürlərinin masalları və ya qüssələri ilə müqayisə etdikdə, bizimkilərin məzmun və fəlsəfəcə onlardan nə qədər zəngin olduğu meydana çıxır” (2, 281). Yazıçının tanış olduğu, yazıya aldığı, tədqiq etdiyi nağıllar Qarabağ regionunda dolayan nağıllar olmuşdur

Y.V.Çəmənəmənli tədqiqata aldığı nağılları doğrulduğı, yaxşı bələd olduğu Qarabağ mühitindən toplayıb əldə edirdi. “Məlikməmməd” və “Caçcı” nağılları da həmin xalq hekayələrindədir. 1928-ci ildə “Azərbaycanı öyrənmə yolu” jurnalında çap etdirdiyi nağıl və ona əlavə etdiyi “Nağıllarımız barəsində bir iki söz” başlıqlı ön yazısında qeyd edirdi: “...”Caçcı” nağılı qarabağlı ağzından yazılıb, yerli şivə dəyişilməyib. “Caçcı” nağılı zərdüşti fəlsəfəsindən doğmuş sıraya aiddir. Lakin “Məlikməmməd” qədər dolğun deyil. “Adətən nağıl zaman və məkandan uzaq olduğu üçün onu hər bir millət özünə qəbul edib mənimsəyir” (2, 282). Folklorşünas bu fikri nağılların ümumən bəşəri mahiyyəti və ideya daşıyıcılığı ilə əlaqələndirirdi.

Ağdam, Bərdə, Füzuli, Ağcabədi, Cəbrayıl, Zəngilan, Xocavənd, Qubadlı, Laçın, Kəlbəcər və Şuşa rayonlarından toplanmış onlarla nağıl, məsələn: “Üç bacı, “Peyğəmbərin nəsihəti”, “İsgəndər”, “Qaraçuxasını axtaran kişi”, “Kasıbın qisməti”, “Cənnət xidmətçisi”, “Allahın hörmətli bəndəsi”, “Əzrayılın qardaşlığı”, “Nişanlısını itirmiş ilan”, “Yeddi korun nağılı”, “Şərikli kömbə”, “Üzlu qonaq”, “Keçələnən kosa”, “Mollaynan keçəl”, “Loğman”, “Quş dili bilən İsgəndər”, “Quru kəllə”, “Adamyeyən qız”, Şah Abbasla bağlı bir çox nağıl, “Narxatın”, “Tacir oğlu, “Məlik Məmməd”, “Qaraçuxasını yatıran şəxs”, “Ədalətli qazi”, “Şaha nübar aparın kişi”, “Belə də qalmaz”, “Çirkin qızın bəxti”, “Məhəmmədin nağılı”, “Səhrli üzük”, “Danışmayan qız”, “Allaha təvəkkül”, “Padşaha layiq arvad”, “Bitlə birə”, “Pişik və siçan”, “İsgəndər Zülqərnə”, “Üç vəsiyyə”, “Molla və çoban”, “Üç məsləhət”, “Yetim oğlan”, “Qarakişinin nağılı”, “Yazıya pozu yoxdur”, “Çörək dostu”, “Kəfdən qalmaz”, “Qurbağa gəlin”, “Keçəlin nağılı”, “Ovçu Pərim”, “Hətəmin nağılı”, “Biləndər”, “On iki qardaşın nağılı”, “Balığı at dəryaya, balıq bilməsə də xalıq bilər”, “Seyfəlmülkün nağılı”, “Ovçu oğlanla məleykə”, “Qızıl axtaran Məhəmməd”, “Xəncərin şahidliyi” və sair hesaba gəlməz çox maraqlı nağıllar Azərbaycan xalqının, Qarabağ əhalisinin epik düşüncəsinin unikal nümunələridir ki, “Azərbaycan folkloru antalogiyası” (V kitab-Qarabağ folkloru) və “Qarabağ: folklor da bir tarixdir” adlı çoxcildli toplularda yer almışlar. Bu nağıl örnəklərini təsnif edəsi olsaq, onda onların arasında həm səhrli nağılların, həm də məişət nağıllarının (o cümlədən satirik mövzulu və Tarixi şəxsiyyətlərin-daha çox Şah Abbasın iştirak etdiyi örnəklərin) üstünlük təşkil etdiyini deyə bilərik. Lakin bu heyvanlar haqqında nağılların olmadığı və ya çox az olması qənaətinə gətirmir.

Qarabağ həm də lətifələr diyarıdır. Regionda xalq gülüşünün ən incə ifadə çalarlarına təsadüf edə bilərik. Azərbaycanın bütün bölgələrində folklorun bu maraqlı janrı çox geniş yayılmış, Şəki, Şirvan, Qarabağ, Gəncəbasar ərazilərində maraqlı, bəmərə insanlar olmuş, xalqı əyləndirmək üçün gülməli eyni zamanda ibrətli əhvalatlar yaratmış, onların düzüb-qoşduğu gülməclər ağızlara düşmüşdür. Qeyd edək ki, lətifələr zahiri əlamətinə, aid olduğu lətifə qəhrəmanına görə əsasən iki qrupa bölünür: 1) Konkret bir şəxsə (tarixi və ya çaxdaş şəxsiyyətə, münasibətdə əmələ gələn avtorlaşaraq formalaşan lətifələr; 2) Hər hansı bir şəxsə aid edilən ümumi səciyyəli lətifələr. Avtorlaşan lətifələr təxminən, bunlara aid olur: a) Molla Nəsrəddin, b) Bəhlul Danəndə, c) hər hansı regionda məşhur olan məzəli insanlar və tarixi şəxsiyyətlər-elm və mədəniyyət adamları ilə bağlı lətifələr... Qarabağda Molla Nəsirəddin, Bəhlul Danəndə lətifələri geniş yayılmışdır. Bununla bərabər, Abal Qasım, Bic Qənbər, Hacı Şirin, Şahpələng,

İngilis kişi, Kalvalı kişi, Kəlməsiyyət, Dəli baxış kimi lətifə qəhrəmanları ilə, habelə Alxaslı, Kamallı, Bağırbəyli, Afşarlar, Kəbirlilər ilə əlaqələndirilən regional lətifələr də az deyildir və bu tip lətifələr də xalqın gülüş repertuarında xüsusi yerə malikdirlər.

Qarabağ ellərində lirik folklorumuzun populyar janrlarından biri olan xalq mahnıları da çox geniş yayılmışdır. Onları qruplaşdırarsa, aşağıdakı kimi sənədləndirə bilərik: 1) məhəbbət lirikası; 2) toy mahnıları; 3) ictimai motivli nəğmələr; 4) əsgər mahnıları; 5) mərsiyələr və dini zikrlər. Bu mahnı və nəğmələrin hərəsinin öz ifadə məqamları olmuş və vardır. Ümumiyyətlə, Qarabağ şeir sənət diyarı, xanəndələr yurdudur. Ərazidən toplanan poetik örnəklər həm forma, həm də məzmunca rəngarəngdirlər. Məsələn, Seyid Nigarinin və onun muridlərinin nitqindən qopmuş şeirlər “vəhdəti-vücut” fəlsəfəsini, təqva mahiyyət və məzmununu ifadə etməkdədir.

Mahalın inşanlarının bayatı yaddaşı da çox zəngin və əlvandır. Onlarda qarabağlıların ülv məhəbbət, vətənpərvərlik, qürbət, ictimai haqsızlığa qarşı etiraz və s. his və duyğuları əks olunmaqdadır. El sinə dəftərlərinin yaddaşında qorunan xalq şeiri şəkillərindən: deyişmələr, qıfılvənd-bağlanmalar da maraqlı kəsb edir. Regionun folklor mühitində bolluca uşaq folkloru nümunələrinə də təsadüf edilir. Ərazidə maraqlı xalq oyunları oynanmış, xalq asudə vaxtlarında bu oyunlarla əylənmişdir. Həm böyükləri, həm də kiçikləri əyləndirən oyunların əksəriyyəti mütəhərrik olmaqda onlara cəldlik, çeviklik və zirəklik keyfiyyətləri aşılmaqdadır. Oyunların bir çoxu nəğmələrlə müşayiət olunmuşdur. Qarabağda uşaq folklorunun layla, nazlama kimi ana-nənə nəğmələri, düzgü, sanama, haxışta kimi nümunələri də populyar olmuş və onların böyük bir hissəsi əhalinin bu günəçən yaddaşında qalmaqdadır.

Qarabağ öz el sənətkarları, el şairləri, aşıqları ilə də məşhur olmuşdur. Dillərdə dolaşan çoxsaylı xalq şeiri nümunələri içərisində təkə qarabağlı sənətkarların yaratdıqları yox, eləcə də yaxın, qovuşuq ərazilərdə, məsələn Qərbi Azərbaycanda, Göyçə, Dərələyəz, Naxçıvan, Gəncəbasar ellərində yaşayıb yaratmış sənətkarların şeirləri də çoxdur. Sarı Aşığın bayatıları, Aşıq Valeh, Aşıq Alı, Aşıq Möhəbbət, Aşıq Umbay, Aşıq Əli, Aşıq Məmmədza, Aşıq Bəbir, Aşıq Bəylər və digər el sənətkarlarının şeirləri Qarabağ folklor mühitində məclis və yığnaqlarda hər zaman səslənmişdir. El şairləri Məzahir, Bəhmən, Şair Məmmədəlinin, Səyyah Məmməd və başqa el şairlərinin şeirləri qarabağlıların dilinin əzbəri olmuşdur.

Yekun olaraq bildirək ki, Azərbaycanın dilbər güşələrindən biri olan Qarabağ təbiətə, iqtisadi baxımdan zəngin olduğu kimi, onun insanları da mənəviyyatca çox varlı və zəngindirlər. Mənəvi və ruhi zənginlik region ərazisindən toplanmış folklor əsərlərində özünü göstərməkdədir. Qarabağ regionundakı əldə olunmuş folklor örnəklərinin az bir hissəsini gözdən keçirə bildik. Lakin hər mənada zəngin folkloru əsaslı tədqiqat və araşdırmalara möhtacdır. Əminlik ki, folklorşünaslarımız məmləkətimizin bu gözəl, hər cür zənginliyə malik regionunun şifahi xalq ədəbiyyatını müxtəlif rakursları öyrənib incələyəcəklər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. V kitab: Qarabağ folkloru. Bakı: “Səda”, 2000, - 414 s
2. Çəmənəminli Y. V. Əsərləri. 3 cildə, III c. – Bakı: “Avrasiya press”, 2005, 440 s.
3. Hacıbəyli C. Qarabağın dialekt və folkloru. C. Hacıbəyli. Seçilmiş əsərləri.- Bakı: “Elmi”, 2017. Səh.256-298.
4. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə II C, -Bakı: “Lider”, 2005.408s.
5. Qarabağ: folklor da bir tarixdir. AMEA Folklor İnstitutu, I kitab, - Bakı: “Elm və təhsil”, 2012, 464 s.
6. Qarabağ: folklor da bir tarixdir. II kitab, Bakı: “Elm və təhsil”, 2012, 484 s.
7. Qarabağ: folklor da bir tarixdir.III kitab, Bakı: “Elm və təhsil”, 2012, 468 s.
8. Qarabağ: folklor da bir tarixdir.IV kitab, Bakı: “Elm və təhsil”, 2013, 460 s.
9. Qarabağ: folklor da bir tarixdir.V kitab, Bakı: “Zərdabi LTD”, 2013, 452 s.
10. Qarabağ: folklor da bir tarixdir.VI kitab, Bakı: “Zərdabi LTD”, 2013, 468 s.
11. Qarabağ: folklor da bir tarixdir.VII kitab, Bakı: “Zərdabi LTD”, 2014, 444 s.
12. Qarabağ: folklor da bir tarixdir.VIII kitab, Bakı: “Zərdabi LTD”, 2014, 440 s.
13. Qarabağ: folklor da bir tarixdir.IX kitab, Bakı: Zərdabi LTD, 2018, 402 s.
14. Qarabağ: folklor da bir tarixdir.X kitab, Bakı: Zərdabi LTD, 2018, 384 s.
15. Qarabağ Y. Qarabağ folkloru: “Nərmü-nazik bayatı”, yaxud “Küllü-Qarabağın abı-həyatı” AFA: V kitab, Qarabağ folkloru. – Bakı: “Səda”, - 2000, səh. 4-21.

ŞUŞA XARİCİ TƏQİQATÇILARIN ƏSƏRLƏRİNDƏ ШУША В ТРУДАХ ЗАРУБЕЖНЫХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ

Talıblı Sübhan Ələkbər oğlu

ADPU-nun Şamaxı filialının dosenti,

t.ü.f.d., dos.

subhantalibli@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6331-5865>

Açar sözlər: Azərbaycan, Şuşa, Qarabağ, mədəniyyət, tədqiqat, əsər.

Ключевые слова: Азербайджан, Шуша, Карабах, культура, исследовать, работа.

SHUSHA IN THE WORKS OF FOREIGN RESEARCHERS

Talıbli S.A.

Abstract

Exploring the political, economic, and cultural tapestry of the Karabakh Khanate, alongside the socio-political and economic dynamics of Karabakh and Shusha, a plethora of historical texts illuminate this rich heritage. Mirza Adigözel Bey's "Qarabagnama," Mirza Jamal Javanshir's "Tarikh-e Karabakh," Ahmad Bey Javanshir's insightful account of the political landscape of the Karabakh Khanate in 1805, and other seminal works such as Mirza Yusif Karabakh's "Tarihi-safi," Mir Mehdi Khazani's "Kitabi-tarikhi-Karabagh," and Rzagulu Bey Mirza Jamal oğlu's treatise on the powers of Panah Khan and Ibrahimkhalil Khan offer invaluable insights.

Among these, Samad Sardariniya's "Karabakh in the Course of History" stands out as a monumental work, drawing from Persian, Arab, Russian, and European sources. Sardariniya meticulously weaves together over 500 pages of historical discourse, shedding light on Karabakh's historical trajectory amidst the ongoing Armenian aggression. Addressing diverse themes such as the pre-Islamic and post-Islamic eras of Karabakh, local governance structures, and the region's enduring Azerbaijani identity, Sardariniya's scholarship underscores the region's historical ties to Azerbaijan.

Furthermore, the translation of Ziyaddin Sultanov's "Karabakh Diary" into Persian by Sardariniya further enriches the historical discourse on Karabakh. Additionally, works like Alirza Rahvar Digva and Parviz Hare Shahmers's "Tarikh-e Karabakh" and Mohammad Hafizade's "Karabagh" contribute significantly to understanding the region's multifaceted history.

Beyond scholarly texts, articles published in various magazines and journals provide nuanced perspectives on the history of Karabakh and contemporary challenges. These contributions, spanning multiple languages and regions, serve to amplify the cultural and historical significance of Karabakh and Shusha on the global stage.

Of notable mention is Shusha's designation as the capital of Azerbaijani culture by the decree of President Ilham Aliyev on May 7, 2021, and the declaration of 2022 as the "Year of Shusha" in the Republic of Azerbaijan. Additionally, the historic selection of Shusha as the "Cultural Capital of the Turkic World" for 2023 at the meeting of the Permanent Council of Ministers of Culture of the member countries of the International Organization of Turkish Culture in Bursa, Turkey, on March 31, 2022, underscores the enduring legacy of this ancient city.

Key words: Azerbaijan, Shusha, Karabakh, culture, research, work.

Qarabağ və Şuşa şəhərinə aid Qarabağ xanlığının siyasi, iqtisadi və mədəni tarixini, eləcə də ictimai-siyati və iqtisadi vəziyyəti öyrənmək baxımından Qarabağnamələrdə - Mirzə Adigözel bəyin "Qarabağnamə", Mirzə Camal Cavanşirin Qarabaği "Tarix-e Qarabağ", Əhməd bəy Cavanşirin "1747-1805-ci illərdə Qarabağ xanlığının siyasi vəziyyətinə dair", Mirzə Yusif Qarabağinin "Tarixi-safi", Mir Mehdi Xəzaninin "Kitabi-tarixi-Qarabağ", Rzaqulu bəy Mirzə Camal oğlunun "Pənah xan və İbrahimxəlil xanın Qarabağda hakimiyyətləri və o zamanın hadisələri", Mirzə Rəhim Fənanin "Tarixi-cədidi-Qarabağ", Məhəmmədəli bəy Məxfinin "Əhvalati-Qarabağ", Həsən İxfə Əlizadənin "Şuşa şəhərinin tarixi", Həsənəli xan Qaradağinin "Qarabağ vilayətinin qədim cədid keyfiyyət və övzaları" əsərlərdə ətraflı məlumatlar öz əksini tapmışdır.

Güney Azərbaycanın tanınmış tarixçi alimi Səməd Sərdariniyanın ömrünün son illərində çap etdirdiyi “Qarabağ tarixin gedişində” kitabı Qarabağ tarixinin və tarixin gedişində bu bölgədə baş vermiş olayların elmi təqdimatında önəmli yer tutur. Fars, ərəb, rus və Avropa mənbələrindəki təkzibedilməz faktlar əsasında 500 səhifədən də artıq bir həcmdə yazılmış bu sanballı əsər torpağımıza qarşı erməni təcavüzünün davam etdiyi indiki zamanda çox aktual və dəyərli bir mənbədir. Kitabda verilmiş 30 başlığın hər biri ayrıca tədqiqat mövzusu olsa da, müəllif tədqiqatçı bacarığı və məharəti ilə bunları bir-biri ilə əlaqələndirmiş, nəticədə, ictimaiyyətə Qarabağ tarixinə aid dəyərli əsər təqdim etmişdir. Kitabdakı başlıqların bəzisinə nəzər saldıqda, əsərin geniş elmi diapozona, zəngin biliyə malik alimin qələmindən çıxdığı bəlli olur. Əsərdə “Qarabağ haradır”, “Dağlıq Qarabağ”, “Qarabağ islamdan əvvəl”, “Qarabağ islamdan sonra”, “Qarabağda məhəlli hökumətlər” və s. mövzular haqda geniş bəhs açılır, bu bölgənin tarixən Azərbaycan ərazisi olması sənəd və tarixi mənbələrlə sübuta yetirilir. Adıçəkilən kitabda şəddadilər, səlcuqilər, monqollar, elxanilər, qaraqoyunlular, aqçoyunlular, səfəvilər, əfşarlar və qacarların hakimiyyəti illərində Azərbaycanın sosial-iqtisadi durumu şərh edilməklə yanaşı, “Türkmənçay” (1828) müqaviləsindən və Azərbaycanın ikiyə parçalanmasından sonrakı tarixi dövrdə Qarabağa qarşı zaman-zaman törədilən erməni təcavüzlərindən, soyqırımlarından geniş bəhs olunur. Yuxarıda göstərilənlərdən əlavə, S. Sərdariniya Ziyəddin Sultanovun “Qarabağ gündəliyi” adlı kitabını fars dilinə çevirib və “Qarabağ müharibəsi” adı altında Təbrizdə nəşr etdirmişdir.

Əlirza Rahvər Diqvanın, Pərviz Hare Şahmers birlikdə yazdıqları “Tarix-e Qarabağ”, Məhəmməd Hafizzadənin “Qarabağ” (2001, Təbriz) və s. əsərlərdə, həçminin “Varlıq”, “Xudafərin”, “Dilmac”, “Haray”, “Yol”, “Öyrənci”, “Körpü”, “Azərbaycanın səsi”, “Tribun” “Azər-Türk International”, “Azərbaycan” kimi dərgilərin səhifələrində çap olunmuş məqalələrdə Qarabağ tarixi və orada baş vermiş hadisələr haqda məlumatlar verilmişdir.

Qarabağ və Şuşa şəhərinə aid yerli və xarici müəlliflərin əsər və məqalələr xarici ölkələrdə türk, ingilis, ərəb, türk və s. dillərdə nəşr olunmuşdur. Belə ki, 1841-ci ildə A.A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm”, 1882-ci ildə İ.Drozdovun “Kavkazski sbornik”, 1896-cı ildə Şuşada yazılmış “Rəsmli musiqi tarixi” və “Musiqi sənəti”, Azərbaycanlı alim, professor Elçin Əhmədov və İtaliyalı tədqiqatçı Daniel Pomir Vinçelinin həmmüəllif olduqları “Şuşa. Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı”, Türkiyənin Azərbaycandakı keçmiş səfiri Hulusi Kılıçın “44 gün Vətən müharibəsi”, türkiyəli tədqiqatçı Hakan Yavuzun “Dağlıq Qarabağ münaqişəsi: tarixi və siyasi perspektivlər”, ukraynalı alim Taras Kuzionun “Avropanın bilmədiyi kütləvi məzarlıqlar”, misirli alim, tədqiqatçı və jurnalist Əhməd Abdo Tərabikin ərəb dilində “Qarabağ: Qafqazda sülhə aparan yol” (Bakı, 2017, 324 s.) və “Dəmir yumruq-Qarabağ müharibəsi 2020-ci il”, İraq Respublikasının Strateji Araşdırmalar Mərkəzinin rəhbəri, İraq-Azərbaycan Dostluq Cəmiyyətinin sədri, İraqda nəşr olunan “Sadaka” qəzetinin baş redaktoru doktor Mutaz Muhi Əbdülhəmidin ərəb dilində “Şuşa – Qarabağın incisi” əsərlərində, tarix üzərə fəlsəfə doktoru, dosent Sübhan Talıblının 2023-cü ildə Təbrizdə nəşr olunan “İnsalığ əleyhinə cinayətlər (XX əsr). (Təbriz: Aydın Kitab nəşriyyatı, 2023, 540 səh.) kitabında, ərəb dilində İraqda nəşr edilən “Sadaka” (Dostluq) qəzetinin 10-cu sayında və Misirin elalmelary.com saytında “8 Noyabr Zəfər Günü: Azərbaycan ordusunun və xalqının şanlı qələbəsi” adlı məqaləsində öz əksini tapmışdır.

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 7 may 2021-ci il tarixli sərəncamı ilə Şuşa Azərbaycan mədəniyyətinin paytaxtı, 5 yanvar 2022-ci il tarixli sərəncamı ilə isə 2022-ci il Azərbaycan Respublikasında “Şuşa ilə” elna edilməsinin, eləcə də 2022-ci il martın 31-də Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatına üzv ölkələrin Mədəniyyət Nazirlərinin Daimi Şurasının Türkiyənin Bursa şəhərində keçirilən iclasında Şuşa şəhərinin 2023-cü il üçün “Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı” seçilməsinin tarixi və siyasi əhəmiyyəti vardır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Mirzə Adıgözəl bəy. ”Qarabağnamə” Qarabağnamələr. s.6-102. Birinci kitab. Tərtib edəni və çapa hazırlayanı Tarix elmləri namizədi A.Fərzəliyev. Bakı: Yazıçı, 1989. - 192 s.
2. Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği “Qarabağ tarixi”. Qarabağnamələr .s.104-148. Birinci kitab. Bakı: Yazıçı, 1989. - 192 s.
3. Əhməd bəy Cavanşir. ”Qarabağ xanlığının 1747-1805-ci illərdə siyasi vəziyyətinə dair”.Qarabağnamələr. s.103-183. Birinci kitab. Bakı: Yazıçı, 1989. - 192 s.
4. Mirzə Yusif Qarabaği. ”Tarixi-safi” (Ön söz Ə. Hüseynzadəninindir. Farscadan tərcümə, şərhələr

N.Axundovdur.) Qarabağnamələr. İkinci kitab.s.6-92. Tərtib edəni və çapa hazırlayanı professor N.Axundov. Bakı: Yazıçı, 1991. - 450 s.

5. Mir Mehdi Xəzani. "Kitabi-tarixi Qarabağ" (Müqəddimə və şərhlər A.Fərzəliyevindir. Transliterasiya A.Fərzəliyev və A.Ramazanovundur.) Qarabağnamələr. İkinci kitab. s.94- 202. Bakı: Yazıçı, 1991.- 450 s.

6. Rzaqulu bəy Mirzə Camal oğlu. "Pənah xan və İbrahim xanın Qarabağda hakimiyyətləri və o zamanın hadisələri" (Ön söz farscadan tərcümə və şərhlər N.Axundovundur) Qarabağnamələr. İkinci kitab. s.204-246. Bakı: Yazıçı, 1991. - 450 s.

7. Mirzə Rəhim Fəna. "Tarixi-cədidi-Qarabağ" (Ön söz N.Axundovundur. Transliterasiya A.Ramazanovundur). Qarabağnamələr. İkinci kitab. s.248-268.B Bakı: Yazıçı, 1991. - 450 s.

8. Baharlı. "Əhvalati-Qarabağ". (Ön söz və transliterasiya N.Axundovundur.) Qarabağnamələr. İkinci kitab. s.270-308. Bakı: Yazıçı, 1991. - 450 s.

9. Həsən İxfə Əlizadə. "Şuşa şəhərinin tarixi". (Ön söz, transliterasiya N.Axundovundur.) Qarabağnamələr. İkinci kitab. s.310-348. Bakı: Yazıçı, 1991. - 450 s.

10. Həsənəli Qaradaği "Qarabağ vilayətinin qədim və cədid keyfiyyət və övzaları" (Ön söz, transliterasiya N.Axundovundur.) Qarabağnamələr. İkinci kitab.s.350-348. Bakı: Yazıçı, 1991. - 450 s.

11. Sərdariniya S. Qarabağ dər qozərgahe tarix. (Qarabağ tarixin gedişində). Təbriz, "Nədaye Şəms", 2006, 550 s.

12. A.A.Bakıxanov. "Gülüstani-İrəm". Bakı: 1991.

13. Daniel Pommier, Elchin Ahmadov. Shusha - Capitale culturale dell' Azerbaigian. Sandro Teti. Roma. 246 p. / Daniyel Pommier, Elçin Əhmədov. Şuşa - Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı. "Sandro Teti" nəşriyyat evi. Roma. 246 s. (İtalyan dilində)

14. 44 gün Vətən Müharibəsi: Hulusi Kılıç informasiya cəbhəsində. Bakı: Xan, 2021. – 152 s.

15. Əhməd Abdo Tərabik. Qarabağ: Qafqazda sülhə aparan yol (ərəb dilində). Bakı: 2017. - 324 s.

16. Əhməd Abdo Tərabik. Dəmir yumruq-Qarabağ müharibəsi 2020-ci il. Bakı: 2021. - 320 s.

17. Mutaz Muhi Əbdülhəmid. Şuşa – Qarabağın incisi (ərəb dilində). İraq: 2022.

18. Talıblı S.Ə. İnsalığ əleyhinə cinayətlər (XX əsr). Təbriz: Aydın Kitab nəşriyyatı, 2023. - 540 s.

19. Talıblı S.Ə. 8 Noyabr Zəfər Günü: Azərbaycan ordusunun və xalqının şanlı qələbəsi (ərəb dilində).

QARABAĞIN NADİR VƏ ENDEMİK BİTKİ NÖVLƏRİ

Həsənova Amaliya Murad qızı

b.ü.f.d., dosent

ADPU

ORCID: 0000-0002-2196-3215

amalya.hasanova59@mail.ru

Xülasə

Şanlı Zəfər Bayramından sonra Qarabağda işğaldan əvvəlki dövrə aid olan nadir və endemik, o cümlədən qiymətli dərman bitkilərinə aid olan məlumatlar toplanmağa başlamışdır. Məlumdur ki, Qarabağda bir çox ağac və kol bitkilərinin nəslə kəsilmək ərafəsindədir; o cümlədən yemşan, araz palıdı, qanadlı fındıq, şərq çinarları, adi nar, meşə üzümü, eldar şamı, adi xurma, söyüd armudu və s.

İnsan orqanizmi vitamin və mineralları bitkilərdən aldığına görə bitkilər aləmi daim diqqət mərkəzində olan tədqiqat obyektidir. Qarabağın iqlimi burada qiymətli, vitamin və minerallarla zəngin bitki örtüyünün inkişaf etməsinə imkan verir. Burada bitən bitkilər insanların qida mənbəyi olmaqla yanaşı, kənd təsərrüfatı heyvanlarının da qiymətli qida məhsullarıdır. Dünyada məşhur olan cins qarabağ atları, qiymətli qarabağ qoyunları məhz bu ərazinin bitki örtüyü ilə qidalanan heyvanlar olmuşlar.

Nadir və endemik bitki növləri yüksək dağ yamaclarında, çəmənlərdə, çayların kənarlarında rast gəlinir. Bu bitkilərdən xüsusi müalicəvi əhəmiyyətli qurdotu, əmənkömənci, qarayonca, yarpız, nanə, gülülçə, romaşka, çarıqotu, əvəlik və loğmanların müalicə vasitəsi kimi istifadə edilib.

İşğaldan əvvəlki məlumatlara əsasən Qarabağda 606 növ qiymətli dərman bitkisi vardı. Artıq

Qarabağda yayılmış nadir bitki növlərinin Qırmızı Kitaba daxil ediləcəyi barədə tədqiqat işləri aparılır.

Açar sözlər: Qarabağ, endemik və nadir bitkilər, dərman bitkiləri.

RARE AND ENDEMIC PLANT SPECIES OF KARABAKH

Hasanova A.M.

Abstract

After the Glorious Victory Day, we started collecting information about rare and endemic as well as valuable medicinal plants from the pre-occupation period in Karabakh. It is known that many trees and shrubs are on the verge of extinction in Karabakh, including alder, araz oak, winged walnut, eastern sycamore, common pomegranate, forest grape, Eldar pine, common date, pear willow and others.

Since the human body receives vitamins and minerals from plants, the world of plants is in the constant center of research. The climate of Karabakh allows the development of valuable vegetation rich in vitamins and minerals. The plants grown here are not only a source of food for humans, but also a valuable food for farm animals. The world famous breed of black horses and valuable black sheep were the animals that fed on the vegetation of this area.

Rare and endemic plant species are found on the high mountain slopes, meadows and riverbanks. These plants were used as a medicinal remedy juniper, amankomanja, anise, mint, spearmint, gulululja, chamomile, scarecrow, avalik and logman, which have special therapeutic value. According to information, there were 606 species of valuable medicinal plants in Karabakh before the occupation. Research work is underway on whether rare plant species listed in the Red Book will be distributed in Karabakh.

Key words: Karabakh, endemic and rare plants, medicinal plants.

Qarabağ özünəməxsus iqlim şəraitinə, torpaq və bitki örtüyünə malik əraziləri əhatə edir. Bu ərazidə yerləşən rayonlar öz zəngin flora və faunası ilə fərqlənir. İşğaldan əvvəlki dövrdə bu bölgənin bitkilər aləminin zənginliyi və bu bitkilərdən heyvandarlığın inkişafında səmərəli istifadə barədə zəngin ədəbiyyat məlumatları vardır. Qarabağın flora və faunasının öyrənilməsi müstəqillik dövründə daha geniş öyrənilməli, bu bölgədə yetişən dərman və yem bitkiləri ölkəmizin digər bölgələri üçün də dərman və digər sənaye sahələrində istifadə olunmalı idi. Lakin, erməni işğalı bu imkanları əlimizdən almış, bu misilsiz xəzinədən istifadə etməyimizə mane olmuşdur.

Qarabağın bitkilər aləminin zənginliyi hələ orta əsrlərdə dünya şöhrəti qazanmışdı. Fransadan Qarabağa gəlmiş müsyö Jordanın prototipi, o illərdə əslində elmi araşdırmalar üçün Zaqafqaziyaya gəlmiş fransız təbiətşünası Aleksis Jordanın (1814–1897) Azərbaycanda məhz Qarabağı seçməsi, Qarabağın florasını öyrənməsi təsadüfi deyildi. Bu əsərin müəllifi M.F.Axundov Aleksis Jordanın elmi fəaliyyəti və bitkilərin təsnifatına etdiyi düzəlişlər barədə məlumatlar verdiyi barədə ədəbiyyat məlumatları vardır. Qarabağın florasında müxtəlif növ bitki örtüyünün formalaşmasına baxmayaraq, efir yağlı, vitaminli, dərman və yem bitkiləri tam öyrənilməmişdir. Məlum olduğu kimi, Qarabağın torpaq örtüyü dağ-çəmən, dağ-çəmən-bozqır, dağ-qara torpaqları, dağ-meşə qonur torpaqları, dağ-meşə karbonatlı-çəmən torpaqları, dağ-qəhvəyi torpaqlar, boz qəhvəyi torpaqlar, çəmən-boz qəhvəyi torpaqları, allüvial-çəmən torpaqlarından ibarətdir. Məhz bu xüsusiyyət Qarabağda heyvandarlığın inkişafında və heyvandarlıq məhsuldarlarının artırılmasında vacib amillərdən biridir. Heyvanların sağlam və heyvandarlıq məhsullarının artırılması tərkibi vitaminlərlə zəngin olan yem bitkilərinin qəbulundan çox asılıdır. Qarabağın biçənəkləri və otlaları vitaminlərlə zəngin olan efir yağlı bitkilərlə zəngindir. Bu bölgədə efir yağlı bitkilərdən insanlar müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində də istifadə edirlər.

Bölgənin qida əhəmiyyətli bitkilərinin A, D, E, C, və B qrupu vitaminləri ilə zəngin olması əhalinin sağlamlığında mühüm amil olduğu barədə çoxsaylı ədəbiyyat məlumatları vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, Qarabağın vitaminlərlə zəngin bitkiləri, o cümlədən dərman sənayesinin təmin olunması üçün lazım olan bitkiləri barədə lazım olan səviyyədə elmi tədqiqat işləri azdır və bu sahənin öyrənilməsi müasir dövrün aktual tələblərindən biridir [1].

Qarabağda ermənilərin törətdiyi ekosid burada olan nadir və endemik bitki növlərinin dünyaya tanıtılması məsələsini dövrün aktual tələbi kimi bizim qarşımıza qoymuşdur. Qarabağın flora və faunası barədə məlumatlar 30 il əvvələ aiddir, ancaq bu ərazilərə aid endemik və nadir bitki növlərini dünyaya tanımaq üçün artıq bir çox işlər görülmüşdür. Azərbaycan Fitoterapevtlər İctimai Birliyi bu ərazinin nadir

və qiymətli dərman bitkiləri barədə məlumat toplamışlar. Burada bitən nadir və endemik bitki növlərinə aid bir çox seminar və konfranslar keçirilmişdir. Fitoterapevtlər İctimai Birliyi Qarabağın insan sağlamlığının zəmanətçiləri olan və bu zəmanəti tarixdə Qarabağın loğman və həkimlərinin təsdiq etdiyi müalicə vasitəsi dərman bitkilərinin siyahısını tərtib etmişdir.

Şuşada 400-dən çox çiçək növü bitir və onlardan biri də xarı bülbüldür. Xarı bülbül Qarabağ bölgəsində əsasən Cıdır düzündə bitən orta boylu, şax qamətli, heyrət doğuran bir bitki növüdür. Onun qeyri-adi görünüşü və bənzərsiz gözəlliyi ondan ibarətdir ki, bu çiçəkdə müxtəlif istiqamətlərə yönəlmiş üç ləçək açılır. Bu ləçəklərin başında “bülbül” pərvazlanır və onun çiyində balaca qoşa ləçək vardır. Xarı bülbül dünya səviyyəsində tanınmış, təsdiq olunmuş bir çiçək növüdür və Qarabağın maddi irsidir. Qarabağın dərman və yem bitkiləri barədə, bu bitkilərin vitamin tərkibi, efir yağlı bitkiləri haqqında qiymətli ədəbiyyat məlumatları vardır. Efir yağlı bitkilərin heyvanların qurd xəstəliklərindən qurtarması artıq elmi təsdiqini tapmışdır [5].

Qarabağın dağ laləsi Cənubi Zaqafqaziya nadir və endemik növdür. Şuşa, Əsgəran (Topxana) və Hadrut (Domu, Tağ, Tuğ kəndləri ətrafında) rayonlarında yayılmışdır. Dəniz səviyyəsindən 1800 m hündürlüyə qədər daşlı-çınqıllı yamaclarda bitir. Tək-tək səpələnmiş halda rast gəlinir, bəzən də kiçik cəngəlliklər əmələ gətirir.

Azərbaycanda 42 növ itburnu növü yayılmışdır, bunların 36 növü yabandır. Antioksidant xüsusiyyəti vardır. Polifenol komponentlər, C və E vitaminləri və karotinoidlər kimi antioksidantlarla zəngin itburnu meyvəsi ən güclü antioksidant meyvələrdən biridir. Qarabağda bitən itburnu növü bölgənin torpağının tərkibinin mikroelementlərlə zəngin olması nəticəsində daha yüksək müalicəvi keyfiyyətə malik olur [2].

Dəvətikanı – Qarabağın quraqlıq və susuz ərazilərində rast gəlinir. Qızdırma üçün olduqca faydalıdır. Nanə Dünyada ən yaxşı tanınan və istifadə edilən bitkilərdən biridir. Güclü aroması vardır, gastronomiyada və kosmetikada istifadə olunur. Dərman yabarı bitki kimi antipazmodik, antiseptik və analjezik xüsusiyyətlərə malikdir. Min illərdə istifadə olunur.

Böyürtkən may ayından başlayaraq, avqusta qədər çiçəkləyir. Çiçəkləri ağ və ətirlidir. Eyni vaxtda kollarda həm təzə açılmış çiçək və həm də yetişmiş meyvə olur. Azərbaycanda irimeyvəli, gecyetišən və quraqlığa çox davamlı böyürtkən formaları vardır. Böyürtkən müxtəlif landşaftlarda rast gəlinən kol bitkisidir. Yüksək arterial təzyiq zamanı, həm də qrip və soyuqdəymə zamanı da geniş istifadə edilir. Tərkibi C, K, A vitaminləri ilə zəngindir.

Əməköməci cinsinin Azərbaycanda 10 növü bitir, onlar əkin sahələrində, tarlalarda, bağlarda, meşə və yol kənarlarında, münbit torpaqlarda yabarı halda tapılmışdır. Gövdə və yarpaqları bişmiş və çiy halda yeyilir. Göyərtili kimi xərəklərə qatılır, yaxşı bal verən bitkidir. Əməköməci bu bölgədə geniş yayılmışdır [3].

Daziotu çoxillik ot bitkisidir. Çəmənlərdə bitən və günəşi sevən bitkidir. Tərkibi flavonoidlərlə, saponinlərlə, karotin və askorbin turşusu ilə zəngindir. Mədə-bağırsaq xəstəlikləri zamanı büzücü, iltihab əleyhinə, antimikrob təsir göstərir, toxumalarda regenerasiyanı sürətləndirir. Antiseptik təsiri var. Dünya florasının tərkibində çobanyastığının 50 növü yayılmışdır. Cinsin Qafqazda 3, o cümlədən Azərbaycanda 2 növünə təsadüf edilir. Bir çox dərmanlarda kosmetik vasitələrdə çobanyastığı bitkisinə rast gəlinir. Çox böyük faydaları vardır.

Məlum olduğu kimi, adı üzərlik Azərbaycanın bir çox ərazilərində yayılmış, hündürlüyü 25-70 sm olan çoxillik, çılpaq ot bitkisidir. Adı üzərlik gövdəsi düz, budaqlı solğun yaşıl rəngdədir. Yarpaqları növbəli, açılmış hissəciklərə bölünmüş ovalşəkillidir. Açıq sarı rəngli çiçəkləri vardır, gövdəsi 10-15 mm olub, saplaqlıdır. Meyvəsi kürəşəkillidir, üç yuvalı qutucuqludur. May-iyul aylarında çiçəkləyir, iyul-avqust aylarında meyvə verir. Yarı çöl bölgələrində yabarı halda rast gəlinir. Sinir xəstəliklərində və yüksək təzyiqdə istifadə olunur. Yuxu gətiricidir. Üzərliyin sağaldıcı xüsusiyyətləri vardır, Azərbaycanın bütün bölgələrində nəzərdən qorunmaq üçün istifadə olunur.

Ümumdünya irs siyahısına görə xədicə gülü növünün kateqoriyası və statusu “*Nəslə kəsilmək təhlükəsində olanlar*” kateqoriyasına aiddir. Azərbaycanın nadir, Qafqazın endemik növüdür. Çiçəkləmə dövrü fevral-mart (aprel) aylarına təsadüf edir. Soğanaqla, toxumla çoxalır. Aşağı və orta dağ qurşağında, meşədə, talada, kolluqlar arasında rast gəlinir. Dekorativ bitkidir.

Ümumdünya irs siyahısına görə Qarabağda yetişən qaya dovşanalması kateqoriyası və statusu üzəə “*Nəslə kəsilmək təhlükəsində olanlar*” kateqoriyasına aiddir. Meyvə verməsi sentyabr ayına təsadüf edir. Daşlı qayalıqlarda, kolluqların arasında rast gəlinir. Zaqafqaziyada qaya dovşanalması Azərbaycandan

təsvir olunub [4].

Bitkilər aləminin Qarabağ torpağına məxsus ekoloji dəyişkənlikləri sayəsində bu ərazilərin florasının fundamental tədqiqatı, mühafizəsi, səmərəli istifadəsi və bərpası müasir dövrün ən vacib məsələlərindən və ölkəmizdə bununla bağlı mühüm işlər görülməkdədir. Qarabağ florasında rəngarəng, fərqli növ müxtəlifliyi olan bitki örtüyü faydalı, ətirli, vitaminli, dərman və yem bitkilərinin öyrənilməsi isə uzun sürən tədqiqatlar tələb edir.

Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, arıçılıq məhsullarının ən effektiv bölgəsi Qarabağdır! Qarabağ gözəl güllər və çiçəklər diyarıdır!

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Qurbanov E.M., Axundova A.A. Abşeron yarımadasında fitosenozların, əsas yem bitkilərinin biokimyəvi tərkibi və səmərəli istifadəsi// AMEA Botanika İnstitutunun Elmi Əsərləri. XXVI cild. Bakı: Elm, 2006, s. 40-44.

2. Qurbanov E.M., Axundova A.A., Məmmədov A.A. Abşeron yarımadasının alkaloidli bitkiləri. // AMEA Botanika İnstitutunun Elmi Əsərləri. XXVI cild. Bakı: Elm, 2006, 240-244 s.

3. Mehdiyeva N.P. Azərbaycanın dərman florasının biomüxtəlifliyi. Bakı: 2011, s.11-14.

4. Nuriyev E.R., Xəlilov V.S. və b. Hacıkənd, Göy-göl Milli parkının bitki örtüyünün ümumi xarakteristikası. AMEA Botanika İnstitutunun Elmi Əsərləri XXIX cild. Bakı: "Elm" 2009. səh.272-277.

5. Hasanova A. M., THE ROLE OF ESSENTIAL OIL PLANTS OF THE NORTHEASTERN SLOPES OF THE LESSER CAUCASUS IN THE PROCESS OF DEHELMINTHIZATION OF LIVESTOCK, səh. 200-201, Heydər Əliyev ilinə həsr olunmuş "Bitki aləminin öyrənilməsinə müasir yanaşmalar" Beynəlxalq Konfransın materialları, Elm və Təhsil Nazirliyi, Botanika İnstitutu, Bakı: 2023.

QARABAĞIN İNCİSİ TARİXİ ŞUŞA ŞƏHƏRİ VƏ QƏDİM ABİDƏLƏRİMİZ

Səmədov Yaqub Abbasqulu oğlu

t.ü.f.d., dosent

ADPU-nun Ağcabədi filialı

yaqub. semedov 63@ mail.ru

Orcid: 0009-0002-1584--9317

Xülasə

Qarabağ xanlığının mərkəzi olan Şuşa şəhəri Kiçik Qafqaz dağlarının əsrarəngiz qoynunda yerləşir. Təbiət öz səxavətini əsirgəmədiyi bu şəhərdə şöxsaylı şairlər, rəssamlar, memarlar, musiqiçilər nəslə yetişmiş və onlar yaradıcılıqları ilə Azərbaycanın tarixi- mədəni irsini daha da zənginləşdirmişlər. Lakin 1992-ci il may ayının 8-də Şuşa şəhəri Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edildikdən sonra tarixi- mədəni abidələrimiz, tamamilə dağıdılmış, tanınmış şəxsiyyətlərin ev- muzeyləri qarət olunmuşdur. Erməni vəhşiliyinin izlərini Xurşidbanu Natəvanın, Üzeyir Hacıbəylinin, Bülbülün Şuşadakı büstlərinin təmsalında da aydın görmək mümkündür. Belə ki, odlü güllələrdən dəlmə-deşik olmuş bu büstlər erməni vandalizminin canlı şahidləridir.

Nəhayət 2020-ci il noyabr ayının 8-i Şuşa şəhəri erməni işğalından azad olundu və həmin gün Zəfər günü kimi tariximizə qızıl hərflərlə yazıldı. Şuşa şəhəri yenidən öz tarixi kökünə qovuşdu. Prezident İlham Əliyev tərəfindən 2021-ci il mayın 7-də verilən Sərəncamla Şuşa şəhərinin mədəniyyət paytaxtı elan edilməsi erməni işğalı dövründə bu şəhərə dəymiş maddi və mənəvi ziyanın aradan qaldırılması istiqamətində görülən bərpa- quruculuq işlərinə böyük töhfələr verir.

Açar sözlər: Şuşa şəhəri, Şuşa ili, erməni işğal, tarixi-dini abidələr, memarlıq üslubu.

THE PEARL OF KARABAKH – THE HISTORICAL CITY OF SHUSHA AND OUR ANCIENT MONUMENTS

Samedov Y.A.

Abstract

The city of Shusha, the center of the Karabakh Khanate, is located in the mysterious heart of the

Lesser Caucasus Mountains. Famous poets, artists, architects, musicians have grown up in this city, where nature does not spare its generosity, and they have enriched the historical and cultural heritage of Azerbaijan with their creativity. However, after the occupation of the city of Shusha by the Armenian armed forces on May 8, 1992, our historical and cultural monuments were completely destroyed, houses and museums of well-known personalities were looted. It is possible to clearly see traces of Armenian brutality in the busts of Khurshidbanu Nateva, Uzeyir Hajibeyli, and Bulbul in Shusha. So, these busts, pierced by bullets, are living witnesses of Armenian vandalism.

Finally, on November 8, 2020, the city of Shusha was freed from the Armenian occupation, and that day was written in golden letters in our history as Victory Day. The city of Shusha has returned to its historical roots. The declaration of the city of Shusha as the cultural capital by the Decree issued by President Ilham Aliyev on May 7, 2021 greatly contributes to the restoration and construction works carried out in the direction of eliminating the material and moral damage caused to this city during the Armenian occupation.

Key words: Shusha city, Shusha year, Armenian occupation, historical-religious monuments, architectural style.

Giriş

İşğaldan azad edilmiş Şuşanın keçmişi hər bir azərbaycanlının milli qürur mənbəyidir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Şuşanın xalqımız üçün dəyərini, mədəni-mənəvi əhəmiyyətin nəzərə alaraq yanvarın 5-də Azərbaycan Respublikasında 2022-ci ilin “Şuşa İli” elan edilməsi haqqında Sərəncam imzaladı. Bu sərəncam Şuşanın tarixinin dərindən tədqiqinə, milli- mənəvi yaddaşımızın şahidi olan təkrar olumaz abidələrimizin təbliğində və milli-mənəvi dəyərlərimizə sahib çıxmaq baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Şuşa şəhəri 1992-ci il mayın 8-də erməni birləşmələri tərəfindən işğal edilmişdir. Haqq işi naminə apardığımız 44 günlük Vətən müharibəsində rəşadətli Azərbaycan Ordusu Şuşa şəhərini 2020-ci il noyabrın 8-də işğaldan azad etdi. Ermənistanın kapitulyasiyasına yol açan Şuşa qalibiyyəti xalqımızın qəhrəmanlıq ruhunun təntənəsinə çevrilərək, tariximizə Zəfər Günü kimi həkk olundu.

Qarabağın incisi olan Şuşa şəhərinin tarixinə nəzər salarkən məlum olur ki, 1748-ci ildə Bayat və 1751/52-ci ildə salınmış Şahbulaq qalalarının etibarlı olmadığını görə Pənahəli xan “dağların içində, möhkəm və keçilməz yerdə ... əbədi və sarsılmaz qala” tikdirmək qərarına gəldi. Əhalinin təhlükəsizliyi üçün zəruri işlər görüldükdən sonra 1756/57-ci ildə Pənahəli xan Qarabağ xanlığının paytaxtını Şahbulaq qalısından yeni salınmış şəhər-qalaya köçürdü. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcudluğu dövründə isə Şuşa şəhəri Xosrov bəy Sultanovun başçılığı altında Qarabağ General Qubernatorluğunun mərkəzinə çevrilmişdir (1919-cu il 13 yanvar- 1920-ci il 28 aprel).

Bütövlükdə işğala qədər Şuşa şəhəri Azərbaycanın tarixi-mədəni, ictimai-siyasi həyatının mühüm mərkəzlərindən biri, ölkəmizin mədəniyyət beşiyi, “Qafqazın konservatoriyası” olmuşdur. Şəhərin ərazisi qədim abidələrlə zəngindir. Ümumiyyətlə, şəhərdə 549 qədim bina, ümumi uzunluğu 1203 metr olan daş döşənmiş küçələr, 17 məhəllə bulağı, 17 məscid, 6 karvansara, 3 türbə, 2 mədrəsə, 2 qəsir və qala divarları mövcud idi. O cümlədən, 72 tarixi abidə, dövlət xadimlərinin və başqa tanınmış şəxslərin evləri olmuşdu. Bu abidələrin çoxu XIX əsrdə yaşamış memar Kərbəlayi Səfərxan Qarabaği tərəfindən tikilmiş və həmin dövrün ən məşhur nəqqəşi Kərbəlayi Səfərəli tərəfindən zövqlə bəzədilmişdir [1]. İşğal dövründə bu tarixi abidələrin əksəriyyəti erməni vəhşiliyinin qurbanına çevrilərək demək olar ki, tamamilə yer üzündən silinmişdir.

ELMİ VƏ NƏZƏRİ HİSSƏ. Şuşa qalası uzun illər boyu Azərbaycanın Qarabağ xanlığının paytaxtı olmuşdur. Şuşa şəhərinin tikintisi başa satdıqdan sonra tarixi mənbələrə görə, Qarabağ xanı Pənah Əli xan Şuşanı paytaxt elan edib oranı möhkəmləndirmiş, Qala-şəhərə çevirmişdi. Şəhər bir müddət Pənah Əli xanın şərəfinə “Pənahabad”, sonradan isə “Şuşa qalası” və “Şuşa” adlandırılmışdır. İngilis səyyah və alimləri C.Morye və R.Burter Şuşanın qədimliyi ilə bağlı dəyərli mülahizələr söyləmişlər. C.Moryenin fikrincə, Şuşa hələ eradan əvvəl insan məskəni olmuşdur. R.Burter isə yazır ki, “Şuşada Qafqazın başqa yerlərində olmayan Avropa şəhərlərindəki kimi daş binalar, daş döşəməli geniş küçələr, qədim Roma hamamlarını xatırladan gözəl hamam qalıqları vardır”. Tarixi mənbələrdə Şuşanın həтта XIII əsrdə də Azərbaycanın məşhur şəhərlərindən biri olması haqqında faktlar da vardır [2].

Şuşanın bir şəhər kimi formalaşması 3 əsas mərhələdən keçmişdir. Pənahəli xanın hakimiyyət

dövrünü (1748-1763) əhatə edən birinci mərhələdə Şuşanın ilk böyük məhəlləsi, sonralar Aşağı məhəllə adlandırılan Təbrizli məhəlləsi salınmışdır. Əhalisinin əksəriyyətini vaxtilə Təbriz və Ərdəbildən Bayat qalasına köçürülmüş sənətkarlar təşkil edən bu məhəllədə aşağıdakı kiçik məhəllələr – Çuxur, Qurdlar, Culfalar, Seyidli, Quyular, Merdinli, Hacı Yusifli, Qazançalı və Çöl qala məhəllələri yerləşirdi. Şuşanın bir şəhər kimi formalaşmasının ikinci mərhələsi İbrahimxəlil xanın hakimiyyəti dövrünü (1763-1806) əhatə edir. Bu mərhələdə Şuşanın 8 kiçik məhəllədən (Xanlıq, Saatlı, Köçərli, Mamayı, Xoca Mərcanlı, Dəmirçi, Hamam qabağı, Təzə) ibarət olan ikinci böyük məhəlləsi – Yuxarı məhəllə formalaşmışdır [3].

Yeni yarandığı dövrdə Şuşa cəmisi 162 ailənin yaşadığı kiçik bir yaşayış məntəqəsi idi. Rus məmurlarının XIX əsrin əvvəllərində tərtib etdikləri arxiv sənədinin məlumatından aydın olur ki, bu ailələrin hamısı azərbaycanlılardan ibarət idi. Sonrakı dövrdə şəhərdə yaşayan əhalinin sayı Qarabağ xanlığının müxtəlif mahallarından köçüb gələnlərin hesabına sürətlə artmışdı. Bir tərəfdən çox əlverişli mövqeyə malik olması, digər tərəfdən isə Qarabağ xanlığının mərkəzinə çevrilməsi Şuşa şəhərini ətrafda yaşayan əhali üçün çox cəlbedici edirdi. Əldə olunan məlumatlar göstərir ki, artıq XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində burada 2 mindən çox ailə yaşayırdı. Əgər hər ailənin, orta hesabla, 5 nəfərdən ibarət olduğunu nəzərə alsaq, göstərilən dövrdə Şuşada 10 min nəfərdən çox əhalinin yaşadığını müəyyən edə bilərik. Bu əhalinin əsas hissəsini Qarabağ xanlığının Dəmirçihəsənli, Kəbirli, Dizaq Cavanşir, Otuziki, İyirmidörd və Xaçın mahallarından köçüb gələnlər təşkil edirdi. XVIII əsrin sonu- XIX əsrin əvvəllərində Şuşaya köçüb gələnlər arasında mənşəcə alban olub orta əsrlər dövründə erməni kilsəsinin təsiri altında qriqoryanlaşmış və erməniləşmiş əhali də var idi. Onların əksəriyyətini Qarabağ xanlığının Tativ, Xaçın və Dizaq mahallarından gələnlər təşkil edirdi. Lakin “Qarabağ əyalətinin təsviri” adlı sənədin məlumatları əsasında apardığımız hesablamalardan məlum olur ki, bu əhali Şuşada yaşayan bütün əhalinin cəmisi 27 % -ni təşkil edirdi [4].

Qədim tarixə malik olan Şuşa şəhəri Azərbaycanın nadir və təkrarsız incilərindən biridir. Şuşa şəhəri zəngin və şanlı tarixi keçmişə də malikdir. Bu baxımdan Qarabağın ən gözəl guşələrindən biri olan Şuşada aparılmış elmi tədqiqat işlərinin mühüm elmi əhəmiyyəti var. 1971-1973, 1975-ci illərdə Azərbaycan Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun Mil-Qarabağ arxeoloji ekspedisiyası Məmmədli Hüseynovun rəhbərliyi altında Qarabağın ən qədim ərazilərindən biri olan Şuşada elmi tədqiqat işləri aparmışdır. Aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində Şuşa şəhəri yaxınlığında, Cıdır düzünün aşağı hissəsində paleolit mədəniyyətinə aid qədim insan düşərgəsi aşkar olunmuşdur [5].

Düşərgə Şuşa şəhərinin ərazisində olduğu üçün ona Şuşa mağarası adı verilmişdir. Mağara Daşaltı çayının sol sahilində, dəniz səviyyəsindən 1500 metr yüksəklikdə, çayın müasir yatağından isə 80 metr hündürlükdə yerləşir. Düşərgənin eni 20, uzunluğu 100, hündürlüyü isə 7 metrə bərabərdir. Şuşa mağarasında aparılan tədqiqatlar zamanı çöküntülərdə 5 təbəqə müəyyən olunmuşdur. Deməli, qədim Şuşa ərazisində olan mağara düşərgəsində ibtidai insanlar 200-250 min il bundan əvvəl məskunlaşmağa başlamışlar. Düşərgədə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı daş məmulatı ilə yanaşı, ovlanmış heyvan sümükləri də tapılmışdır. Bu da düşərgədə yaşayan qədim insanların ovçuluqla məşğul olmalarını göstərir. Maraqlıdır ki, Şuşa mağarasının qabağında və ətraf ərazilərdə antik dövrə aid qala divarlarının qalıqları aşkar olunmuşdur. Bəzi yazılı tarixi mənbələrdə də Şuşa şəhəri ərazisində qədim insanların yaşamasına dair məlumatlar vardır [6].

XVIII əsrin ikinci yarısından başlayaraq şəhərin əhalisi sürətlə çoxalmış və Şuşa Azərbaycanın mühüm, strateji əhəmiyyətli şəhərlərindən birinə çevrilmişdi. Hələ Pənahəli xanın dövründə şəhərdə böyük tikinti işləri aparılmış, sonra İbrahimxəlil xanın (1763-1806-cı illər) dövründə isə Qarabağ xanlığı daha da gücləndi. Xanlığın ərazisində Əskəran, Ağoğlan qalaları, Şuşa qalasının divarları və s. diqqətəlayiq, strateji əhəmiyyətli qalalar tikilmişdi. Şəhər qısa müddət ərzində xeyli böyümüş, təbii gözəlliyi, hündür binaları və möhtəşəm qala divarları ilə diqqəti cəlb etmişdi [7].

Bu əsrə aid digər, Şuşa qalasının divarları, Gəncə qapısı, Pənah xanın sarayı və kitabxanası, İbrahim xanın bürcü və qəsri, Xan sarayı və karvansaray, M.P.Vaqifin mədrəsəsi və türbəsi, Yuxarı məscid mədrəsəsi, Hacıqulların malikanəsi, İkimərtəbəli karvansaray, Mehmandarovların malikanə kompleksi, Gövhər ağa, Xoca Mərcanlı, Hacı Abbas, Mərdinli, Saatlı, Köçərli məscidləri, Xurşidbanu Natəvanın evi və bulağı, Ə.B.Haqverdiyevin, Q.B.Zakirin, M.M.Nəvvabın, S.S.Axundovun, N.B.Vəzirovun, Y.V.Çəmənşəminlinin evləri, Mamay bəyin evi, məscidi və bulağı, Behbudovların, Fərəməzovların, Zöhrəbəyovun, Bəhmən Mirzənin evləri, Üzeyir bəy Hacıbəylinin, Bülbülün ev-muzeyləri, Xan Şuşinskinin, tarzən Sadıqcanın evləri, Realnı məktəbinin binası, Qız məktəbi, Şirin su hamamı, Meydan

bulağı, İsa bulağı da və s. olduqca dəyərli tarixi mədəniyyət nümunələri olmuşdur [8]. Yuxarıda verilən məlumatlardan aydın olur ki, Şuşa şəhəri doğrudan da, tarixi abidələr diyarıdır, lakin həmin maddi-mədəniyyət abidələri haqqında bir məqədə məlumat vermək olduqca çətindir. Ona görə də, məqalədə həmin maddi-mədəniyyət abidələrinin bəziləri haqqında məlumatların verilməsi məqsədəuyğun hesab edilmişdir.

İçqala. Mənbələrin məlumatında görə Şuşa qalasının inşası ilə paralel qalanın içində Pənahəli xan üçün də qəsir inşa edilmişdir. Xan ailəsi üzvləri üçün inşa edilmiş sarayların hər biri üçün qəsir formalı qala divarlarının tikilməsi erkən dövrdə Şuşada iç qalasının olmamasından xəbər verir. Həmin qəsir daxilində Xan sarayları, o cümlədən İbrahimxəlil xanın qızı Xurşidbanu Natəvanın sarayı yerləşir. 1847-ci ilin layihəsində isə bütün İçqala kompleksi ümumi adla "Xanşei evi" adlandırılır. İçqalanın xarici görünüşü haqqında ümumi təsviri 1865-ci ildə Şuşada olmuş rus rəssam V.V. Vereşaginın çəkdiyi "Şuşada məhərrəmlik mərasimində dramatik tamaşanın sonu" adlı rəsm verir. Həmin rəsm arxa planında İçqala və onun tikililəri təsvir edilmişdir. Rəsm çəkildiyi dövrdə İçqalanın bir çox tikililəri dağılmışdı. İçqala divarlarından dövrümüzə divar hissələri və bir dairəvi bürc qalmışdır. [9].

Culfalar məhəlləsi. Şuşanın XVIII əsrdə salınmış aşağı məhəllələrindən biri Culfalar məhəlləsi idi. Tanınmış tədqiqatçı jurnalist Vasif Quliyevin "Şuşanın məhəllələri" sərəlvhəli məqaləsində qeyd edilir ki, Culfalar məhəlləsinin böyük bir hissəsi əsasən culfaçılıq sənəti ilə, yəni bez istehsalı ilə məşğul olur, əl dəzgahlarında pambıq parçalar toxuyur, müxtəlif geyim nümunələri hazırlayırdılar. Bu sənətlə məşğul olanlara "culfaçılar" deyilirdi və onların yaşadığı məhəllə isə "Culfalar" adlanırdı [10].

Şuşanın tarixi-dini abidələri arasında Yuxarı Gövhərağa və Aşağı Gövhərağa məscidlərinin xüsusi yeri vardır. Bu iki mühüm dini mərkəz Şuşanın tarixində silinməz izlər qoyan Qarabağ hökmdarı İbrahimxəlil xanın qızı Gövhərağa, Gövhərnisə bəyimin (1790-1888) adı ilə bağlıdır. Hər iki məscid XIX əsrdə Gövhərağanın sifarişi və maddi dəstəyi ilə Qarabağda əksər məscidlərin də memarı olan Kərbəlayi Səfixan Qarabaği tərəfindən tikilmişdir.

Yuxarı Gövhər Ağa məscidi ilə bağlı Baharlının "Qarabağnamə"sində də maraqlı məlumatlara rast gəlinir. Həmin əsərdə qeyd edilir ki, Şuşanın baş meydanında 1759-cu ildə Pənahəli xan tərəfindən qamışdan iki qapılı məscid tikilmiş [11, s.67]. İbrahimxəlil xan hakimiyyətə gəldikdən sonra 1768–1769-cu illərdə qamış məscidin yerində daşdan yeni məscid tikilmişdir. XIX əsrin I yarısında Gövhər ağanın maddi dəstəyi ilə İbrahimxəlil xanın yararsız hala düşmüş məscidinin yerində qoşa minarəli üçüncü məscid inşa edilmiş və 1883-cü ildə yenidən Gövhər ağanın maddi vəsaiti əsasında üçüncü məscidin yerində Şuşanın dördüncü və sonuncu cümə məscidi də inşa edilmişdir [12].

Qara Böyükxanım qəsri. Şuşa şəhərinin mərkəzində yerləşən tarixi tikililərdən biri Qara Böyükxanım qəsri və ya Qara Böyükxanım bürcüdür. Qarabağ xanlığı tarixinin ilk araşdırıcılarından olan Mirzə Adıgözəl bəyin məlumatına görə, Pənahəli xanın hakimiyyəti dövründə Şuşada xan ailəsinin üzvləri üçün geniş binalar və hündür saraylar inşa edilmişdi. Şuşa qalasında tikilmiş qəsirlərdən yalnız ikisi dövrümüzə çatıb ki, onlardan biri qalanın cənub-şərq tərəfində yerləşən Qara Böyükxanım qəsri, digəri isə dərin yarğan yanındakı qaya kənarında uçan Pənahəli xanın qəsridir. Qara Böyükxanım qəsrinin giriş qapısı üzərindəki kitabədə onun hicri 1182-ci ildə (1768) inşa edilməsi göstərilib [13].

Şirin su hamamı. Şuşanın memarlıq abidələrinin içərisində özünəməxsusluğu ilə seçilən abidələrdən biri də Şirin su hamamıdır. Xan qızı Xurşidbanu Natəvan bu hamamı 1878-1880-ci illərdə Qarabağın zəngin tacirlərindən olan Hacı Rzaqulu bəy Ağakışi bəy oğlu Şəmsiyev ilə birlikdə Bazar başında, Şuşanın Mərdinli məhəlləsinin girişində tikdirib. Hamamın layihəsini memar Kərbəlayi Səfixan Qarabaği verib [14].

XVIII əsrə dair Şuşa qalasının divarları, Gəncə qapısı, Pənah xanın sarayı, İbrahim xanın bürcü və qəsri, Xan sarayı və karvansaray, M.P.Vaqifin mədrəsəsi və türbəsi, Yuxarı məscid mədrəsəsi, Hacıqulların malikanəsi, İkimərtəbəli karvansaray, Mehmandarovların malikanə kompleksi, Xoca Mərcanlı, Hacı Abbas, Mərdinli, Saatlı, Köçərli məscidləri, Xurşidbanu Natəvanın evi və bulağı, Ə.B.Haqverdiyevin, Q.B.Zakirin, M.M.Nəvvabın, S.S.Axundovun, N.B.Vəzirovun, Y.V.Çəmənəminlinin evləri, Mamay bəyin evi, məscidi və bulağı, Behbudovların, Fəraməzovların, Zöhrəbəyovun, Bəhmən Mirzənin evləri, Üzeyir bəy Hacıbəylinin, Bülbülün ev-muzeyləri, Xan Şuşinskinin, Tarzən Sadıqcanın evləri, Realni məktəbinin binası, Qız məktəbi, Şirin su hamamı, Meydan bulağı, İsa bulağı və s. tarixi mədəniyyət nümunəsi erməni işğalçıları tərəfindən talan edilmiş, dağıdılmış və məhv edilmişdir. [15].

Şuşanın abidələri içərisində karvansaralar xüsusi yer tuturdu. Şuşada ilk karvansara Təbrizli məhəlləsində inşa edilmişdi. Daha sonra Aşağı bazar və Meydan deyilən yerlərdə karvansaralar tikdirib istifadəyə verilmişdi. Bu karvansaralar Şuşanın bazar kompleksinin əsas tikililərindən hesab olunurdu. XIX əsrin sonlarına yaxın şəhərdə 10 karvansara fəaliyyət göstərirdi. Onların arasında Hacı Abbas, Qatırçı Murad, Şeytan bazar, Xanlıq Muxtar, Mirsiyab oğlu, Xan qızı karvansaraları xüsusilə seçilirdi [9].

Mövcud olduğu 270 il ərzində tarixin sərt sınaqlarından keçən Şuşa 28 illik işğal dövründə də sınımadı, əyilmədi. Prezident İlham Əliyevin dediyi kimi, “İşğala baxmayaraq, Şuşa Azərbaycan ruhunu saxlaya bildi”. 2022-ci ilin “Şuşa ili” elan olunması Şuşa şəhərinin xalqımız üçün necə müqəddəs və əziz olduğunu, həmçinin işğaldan azad edilmiş ərazilərimizin bərpasında dövlətimizin qətiyyətini dünyaya göstərmək üçün yeni imkanlar açdı [16].

Nəticə

Şuşa ümumilikdə Azərbaycanın tarix və memarlıq abidəsidir. Ermənistan tərəfindən işğal edildikdən sonra şəhərdə xalqımızın tarixi-mədəni irsi vəhşicəsinə məhv edilmiş, düşmən bu sərvəti özünüküləşdirmək üçün Şuşanın əsl sahiblərinin izlərini oradan silməyə çalışmışdı. Şuşa zəfərindən dərhal sonra şəhərdə infrastrukturun qurulması ilə yanaşı, tarixi və mədəniyyət abidələrinin bərpasına başlanılıb, quruculuq işlərinin təşkilində çevikliyin, səmərəliliyin təmin olunması üçün burada dövlət idarəetməsinə böyük diqqət yetirilib. 2021-ci il mayın 7-də Prezident İlham Əliyev “Şuşa şəhərinin Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilməsi haqqında” Sərəncam imzaladı. Bu, Prezidentimizin “Əziz Şuşa, biz səni dirçəldəcəyik” sözlərinin təsdiqi yolunda ilk addımlardan biri oldu. 22 iyun 2021-ci ildə Prezident İlham Əliyevin Fərmanı ilə Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsi yaradıldı. Şuşanın əzəli görüntüsünün bərpası, tarixi obrazının özünə qaytarılması üçün tədbirlər planı işlənib hazırlandı [17]. və qısa müddət ərzində bu istiqamətdə mühüm nəticələr əldə olur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Mükərrəmoğlu M. Şuşa abidələri bərpa edilir. “Xalq” qəzeti, 4 iyul 2021-ci il.
2. Şuşa - tarixi, mədəni və strateji əhəmiyyətə malik şəhər (baş məqalə). “Azərbaycan” qəzeti, 09 dekabr 2023-cü il.
3. <http://tarixinstitutu.az/page/99/shusha>. “Şuşa”.
4. <http://shusha-ih.gov.az/az/page/11.html> “Tarixi”.
5. <https://science.gov.az/az/news/open/14705>. Cəfərov Ə. “Şuşa ulu diyarımız”.
6. <http://www.shusha-ih.gov.az/az/news/778.html> Şuşanın əsl simasını və qədim tarixi abidələrini Azərbaycan memarlıq üslubuna uyğun bərpa edirik (baş məqalə).
7. <https://azerbaijan.az/news/5150> Şuşa - Azərbaycanın tarixi mədəniyyət mərkəzi, Qarabağın baş tacı və hərbi-strateji əhəmiyyətə malik qədim şəhər (baş məqalə).
8. Şuşanın əsl tarixi siması və qədim mədəni abidələrinin bərpası Azərbaycan memarlıq üslubunu əks etdirməlidir (baş məqalə). “İki Sahil” qəzeti 09 dekabr 2023-cü il.
9. <https://files.preslib.az/projects/shusha/az/b7.pdf>. Memarlıq.
10. <https://www.medeniyyet.az/page/news/63770/Susanin-abideleri.html>. Məmmədli N. “Şuşanın abidələri”.
11. Məmmədov N. İşğal altındakı tarixi – dini abidələrimizi. Bakı, “Nurlar” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2015, 96 səh.
12. <https://soyqirim.az/link/8514>. Abidələrimizi tanıyaq, tanıdaq! (baş məqalə).
13. <https://www.medeniyyet.az/page/news/64230/>. Məmmədli N. Şuşanın abidələri.
14. <https://portal.azertag.az/az/node/22489>. Şuşa abidələri: Şirin su hamamı (baş məqalə).
15. <https://www.azerbaijan-news.az/view-188966/susa-tarixi-medeni-ve-strateji-ehemiyete-malik-seher> Şuşa - tarixi, mədəni və strateji əhəmiyyətə malik şəhər (başməqalə).
16. <https://tehsil.biz/news/az/30577/2022-ci-ilin-ua-li-elan-edilmsi-byk-tarixi-mdni-v-siyasi> Hadisdir. Əsədova Z. 2022-ci ilin “Şuşa İli” elan edilməsi böyük tarixi, mədəni və siyasi hadisədir).
17. https://www.yeniazərbaycan.com/Sosial_e68431_az.html Rəsulova İ. Şuşanın tarixi görkəmi

AZƏRBAYCANIN ŞUŞA ŞƏHƏR ƏHALİSİNİN ETNOMƏDƏNİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR

İsmayilzadə Pirağa Əyyub oğlu

t.ü.f.d., dosent

AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu

piragaismayilzade@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0009-6409-453X>

THE POPULATION OF SHUSA CITY, AZERBAIJAN ON ETHNO-CULTURAL CHARACTERISTICS

Summary

When we look at the ethnic history of the population of Shusha, we witness the existence of several generations. In the formation of the ethnic history of the urban population, Kangarli, Imreli, Bayat, Gajars, Baharli, etc. The role of Turkish generations is undeniable. At one time, along with Jalali and Kurdish-Mafruz tribes, which are Turkified Kurds, about 1,000 people related to the Shilan tribe settled here. Evliya Chalabi called Karabakh "Little Azerbaijan" and the Caucasian historian R. Butkov reported that the city of Shusha was the center of the Karabakh Khanate and that the population here consisted of Azerbaijanis. During the Safavid era, the generation of Javanshir known as "thirty-two chawanshirs" settled in Karabakh, including Shusha. The Treaty of Turkmenchay in 1828 caused great excitement among the Turkish population of Azerbaijan. The Gajar, Afshar, Kangarli, Khasaven, Beydilli, and Javanshir generations were the ones who fought fiercely against the Russians. Although the Kangarli and Gajar tribes living in Shusha and Yerevan were moved to the Kars side in 1803-1806, later some of them had to return to their ancestral lands. However, the descendants of the emirs who lived here moved to South Azerbaijan, but the Gabriel gentlemen here remained in their territory. However, the Çelebi and Yusfanli branches of the Jabrayl dynasty went to the south of Araz with the Kangarli tribe. Many of those who left later returned. Also, among the generations who moved to Iran at that time, there were those who stayed and lived in the cities of Tabriz, Maku and Ardabil. At present, Shusha people can also be found in the Karabaghar neighborhood of Tabriz city. Currently, in addition to the Karabagli neighborhood, Shirvan and Ordubad neighborhoods can be found in the city.

Key words: Shusha city, ethnic history, ethnocultural characteristics, ethnography, traditional culture.

Açar sözlər: Şuşa şəhəri, etnik tarix, etnomədəni xüsusiyyətlər, etnoqrafiya, ənənəvi mədəniyyət.

Ölkəmizdə sinifli cəmiyyətin yaranmasını göstərən əlamətlərdən biri də şəhərlərin meydana gəlməsi və əhalinin etnik tarixinin öyrənilməsidir. Bu baxımdan tariximizin bir sıra qaranlıq səhifələri araşdırılır, bu sahədə yeni və daha dəqiq məlumatlar aşkara çıxarılır. Tarixsiz xalq olmadığı kimi xalqsız da etnik tarix ola bilməz. Cəmiyyətin inkişaf mərhələlərinin öyrənilməsində şəhər əhalisinin etnik tarixinin araşdırılması mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir. Yaxın və orta Şərq ölkələri ilə min illər ərzində sıx əlaqədə və təmasda olan Azərbaycanın Şuşa şəhər əhalisinin çoxəsirlik etnik tarixinin tədqiqi, onun qonşu xalqlarla qarşılıqlı əlaqələrinin öyrənilməsi tarix elmləri qarşısında duran ümdə və aktual məsələlərdən hesab edilməlidir. Şübhəsiz, Şuşa şəhər əhalisinin Qafqaz xalqları ilə əlaqəsi daha sıx və möhkəm olmuşdur.

Şuşa şəhər əhalisinin etnik tarixinə nəzər saldıqda bir sıra nəsillərin yaşamasının çanlı şahidi oluruq. M.H.Baharlı yazır ki, şəhər əhalisinin etnik tarixinin formalaşmasında kəngərli, imrəli, bayat, qacarlar, baharlı və s. türk nəsillərin rolu danılmazdır. Vaxtilə, burada türkləşmiş kürdlərdən ibarət olan cələri və kürd-məfruz qəbilələri ilə yanaşı şilanlı əşirətilə bağlı 1000- qədər əhali də məskunlaşmışdır. Evliya Çələbi Qarabağa "Kiçik Azərbaycan" demiş və Qafqaz tarixçisi R.Butkov isə Şuşa şəhərini Qarabağ xanlığının mərkəzi olmasını və burada əhalinin azərbaycanlılardan ibarət olması haqqında məlumat vermişdir. Səfəvilər dövründə "otuz iki çavanşir" adı ilə tanınan çavanşir nəslə Qarabağda, o cümlədən Şuşada məskunlaşmışlar. 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsi Azərbaycanın türk əhalisi arasında böyük həyəcana səbəb oldu. Ruslarla şiddətli mücadilə aparılan qacar, əfşar, kəngərli, şahsevənlər, bəydillilər, çavanşirlər nəsilləri olmuşdu. Şuşada, İrəvanda yaşayan kəngərli və qacar tayfaları 1803-1806-cı illərdə

Qars tərəflərə köçürülsələr də, sonradan bəziləri öz dədə-baba yurdlarına qayıtmalı oldular. Lakin burada yaşan əmirli (əymirli) nəslə Cənubi Azərbaycana köçdülər, amma buradakı cabrayıl bəyləri öz ərazilərində qaldılar. Ancaq cabrayıl nəslinin tirələrindən olan çələbi və yusfanlı qolları kəngərli tayfası ilə Arazın cənubuna getdilər. Gedənlərin bir çoxu sonradan geri dönmüşdü. Həmçinin o zaman İrana köçən nəsilərdən Təbriz, Maku və Ərdəbil şəhərlərində qalıb yaşayanlar da olmuşdur. Hazırda Təbriz şəhərinin qarabağlılar məhəlləsində şuşalırlara da rast gəlinir. Hazırda şəhərdə qarabağlılar məhəlləsi ilə yanaşı, şirvanlılar, ordubadlılar məhəllələrinə rast gəlinir (1, s.17).

M.Vəlili yazır ki, “Şuşa qəzasında əhalisi erməni olan bir kənddən başqa, digər kəndlərin sakinləri türkdürlər; Azərbaycanda bu vaxta kimi, məəttəsüf, tətbiq edilməmiş olan antropologiya elmi bu kəndlərin sakinləri arasında türkləşmiş və ya erməniləşmiş qarqaryenlərin mövcud olub-olmadığını isbat edə bilər”. Şuşada yaşayan kəngərli, Pirhəsənli boylarını hun ilə uyğurların və ya avarların və peceneqlərlə qarışması nəticəsində meydana gəlməsi haqqında fikirlər də mövcuddur. Bir mənalı şəkildə qeyd olunmalıdır ki, kəngərli, qanıqlı boyları peceneqlərin övladlarıdır. Qədim zamanlardan bəri onlar Orta Asiyada (Xarəzmdə), Ural, İtil və Don çaylarına qədər yayılmışlar. Peceneq adını, türk əfsanələrinə baxılırsa, Kök xanın ikinci oğlu “Pecene”dən almışlar. Digər tərəfdən peçeneq sözü, digər türk sözü olan biçənəyə də çox oxşayır ki, bu da “ot biçini çölü” deməkdir. Çox ehtimal ki, “biçənək”i, əvvəl gəngərlilərin heyvanları oturdular səhraya vermişlər və sonra da adı adı özlərinə qəbul edib, biçənək və ya peceneq demişlər. Şəhər əhalisinin etnik tərkibini təşkil edən imirli, əmirli boyları isə Səlcuq türklərinin sələfləridir (2, s.42).

Şuşa şəhərinin etnik əhalisinin tərkib hissəsi olan qacarlar ilk əvvəl Kiçik Asiyada və Suriyada yaşayırdılar. Sonra əmir Teymur onları İrana köçürmüş, Mərv, Mazandaran, Qarabağ, Gəncə, İrəvan, xüsusən Gəncə bölgələrində, Nadir şahın zamanında isə qacarların bir hissəsi Şuşa qəzasında məskunlaşmışlar. Cavad qəzasının Otuziki, Gəncə qəzasının Ziyadlı, Lənkəran qəzasının Cəlayirli kəndlərinin əhalisi də Qacar qəbiləsindəndir. Cəlayirli türklərindən olan qacarlar öz adlarını Sırtaq Noyan xanın oğlu Qacardan almışlar, bu da Hülakilərdən Arqun xanın mürəbbəsi, Xorasan və Astrabadın hakimi idi. Qayıllardan əfşar və ya ovşari qəbiləsi, Əbülqazi Bahadır xanın dediyinə görə, “əcələ ilə yapan” deməkdir. Bunlar da Cəlayirli türklərindən olub, ilk əvvəl Xorasanda, İraqda və Anadoluda yaşayırdılar. Nadir şahın zamanında isə Azərbaycana köç etmişdilər. Əfşarlar iki yerə təqsim olunurlar: biri əfşarlar, digəri qırağlılar. İndi onlara Quba, Cavad qəzalarında Qırağlı kəndlərində və Şuşa qəzasının Afşar kəndində təsadüf edə bilərik. Baharlı qəbiləsi də ilk əvvəl Xorasanda yaşardı. Oradan elbəşi Bayram xanın təhti-komandasında İran Azərbaycana gəldilər və Marağanın ətrafında məskunlaşdılar. Buradan baharlılar Qafqaz Azərbaycanına köçüb, Şuşa qəzasında Baharlı, Zəngəzur qəzasında Baharlı kəndlərində yaşamışdılar.

Seyidlər və xalxallar (seyidlər) ərəb tayfaları hesab edilir. Səfəvilərin zamanından başlayaraq, bunlar Azərbaycana gəlməyə başlamışlar. Seyidlər ərəblərin Qureyş qəbiləsindəndirlər. Xalxallar seyidlik edən bir guruhdurlar. Onlar özlərinə seyid deyirlərsə də, həqiqətdə onlar türk olduqları üçün ərəblərlə heç bir yaxınlıqları yoxdur. Xalxallar vaxtilə köçəri həyat keçirmişdilər. Sonralar isə məmləkətin müxtəlif hissələrində məskunlaşmışdılar. Bu seyidlər və xalxallar İran Azərbaycanından buraya gələrkən türkləşmişdilər. Onları indi geyimləriylə tanımaq olur. Belə ki, bellərinə yaşıl qurşaq bağlayırlar və başlarını yaşıl çalınma ilə sarıyırlar. Şuşa şəhərində seyidli və seyidbəyli məhəllələri onların adlarından yaranmışdı (2, s.55).

Şuşa şəhərinin istehkam tikliləri bütövlükdə Orta Şərqi müsəlman şəhərlərinin müdafiə tiklilərinə bənzəyir. Bununla belə bu istehkam tikliləri həm də özəllikləri ilə digər ölkələrin müdafiə tiklilərindən fərqlənirlər. Şəhərin simasını müsəlman şərq memarlığı üçün səciyyəvi olan ictimai və dini binalar-məscidlər, minarələr, mədrəsələr, köşk-qəsrlər, karvansaralar, örtülü bazarlar, ictimai hamamlar və s. müəyyənləşdirirdi. Şəhərin qala divarları içərisində yerləşən ərazisi yaşayış evləri, ictimai və dini binalardan ibarət sıx tikintilərə malik idi. Tikintilərin tipologiyası yeni tip binalarla zənginləşirdi. Şərqi digər müsəlman ölkələrində olduğu kimi, Şuşa şəhərində monumental tiklilərin yeni tipləri məhəllə və Came məscidləri, minarələr, mədrəsələr və digər ictimai-dini binalardan ibarət idi. İctimai-dini və yaşayış binalarının tikintisində “çatma tağlar, tağ-tavanlar, günbəzlər, çatma tağlı portallar, şəkəli pəncərələr, stalaktit karnizlər kimi konstruktiv elementlərdən geniş istifadə olunurdu” (3, s.73).

Şuşanın təbii sərvətlərinin çoxluğu, sənayenin mövcud olmaması, dağ tərəflərində qış zamanının uzunluğu, milli adət və ənənələrə bağlılıq, burada qədim zamanlardan bəri əl işlərinin son dərəcədə

inkişafına səbəb olmuşdur. Şuşa əhalisində əl işi bir necə qismə bölünürdü. Buraya maldarlıq və ipəkçilik, nəbatat, torpaq, müxtəlif daşların emalı və mədəniyyət abidələrinin hazırlanması daxil edilirdi.

Maldarlıq və ipəkçilik sahələrində xalça, keçə, mahud, ipək parça, yapıncı və bu kimi əl işləri hazırlanırdı. Böyük iqtisadi əhəmiyyətə malik və artıq dərəcədə inkişaf edən Şuşa xalçaçılıq məktəbidir. Azərbaycanda əl işlərinin aşağıda göstərilən rəngli və naxışlı xalçalarının adları belə xarakterizə edilir:

1. Xalı(böyükləri), gəbə və ya “miyanələr” və xalça;
2. Sumaq və vərnə;
3. Palaz, kilim və kürdü yamanları;
4. cecim;

5. xırda xalça materialından hazırlanan məmulatlar, o cümlədən xurcun, məfrəş, çuval, kiçik kilim və yaxud kiçik namazlıq, corab, əlcək, dolaq, çust və s.

M.Vəlili yazır ki, ər il Azərbaycanda 75 min puda qədər xalça istehsalatına yun sərf olunurdu. Bu baxımdan Qarabağ dairəsində, o cümlədən Şuşada ipəkdən küllü miqdarda xalı və bahalı ipək xalçalar da toxunur. Toxuculuq sənətində Qarabağ xalçaları naxışları və rəngləri ilə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Bu baxımdan Azərbaycanda Qarabağ, Quba, Şirvan, Lənkəran adı ilə tanınan xalçaçılıq məktəbləri formalaşmışdı. Qarabağ qədim zamanlardan bəri, Qərbi Avropa bazarlarında baha qiymətə gedən gözəl yun və ipək xalçalarıyla məşhurdur. Bu dairədə Zəngəzur, Cəbrayıl (Kürədayaz, Bəhmənli kəndləri) və Şuşa (Lənbəran, Qarakənd və Yenikənd) qəzalarında böyük, qiymətli və ən gözəl xalçalar toxunur. Şuşada toxunmuş xalça, gəbə və kilimlərin az miqdarı daxildə istifadə olunsa da, miqdari-külliyyəsi Qərbi Avropaya, o cümlədən İngiltərə, Fransa, ABŞ-a ixrac olunur. Keçəçilik əl sənəti yalnız məhəlli əhəmiyyətə malikdir. Keçə və yapıncı istehsalatı keçəçilik sənətinə mənsubdur. Bu sənətlə tərəkəmə və şahsevənlər məşğul olurlar. Azərbaycan daxilində o cümlədən Şuşa şəhərində keçə hazırlanırdı. Qoyun və yaxud dəvə yunundan xüsusi şallar toxunur və bu kimi şallar Şuşa şəhərində istehsal olunurdu. Qarabağ, ələlxüsus Şuşa qəzası (Lənbəran kəndi) ipək xalçalar və cecimlərlə məşhurdur. Bunlardan əlavə, maldarlıq sənətinə aid olan və heyvan dərisindən hazırlanan kürklər, ayaqqabılar, yəhərlər, at tükündən ələk, qamçı istehsalı da şəhərdə məşhurdur. Burada kərpic istehsalı dədə-babadan mövcud olmuşdur. Şuşa şəhərində dəyirmanlara və inşaat daşları bazarınada rast gəlinir. Şəhərdə satmaq və müxtəlif daşların inşaatı üçün əhəng istehsal edilirdi. Şuşa əhalisi sabun əvəzinə ağ, sarı və göy gilabı işlədirdilər. Doşab bişirməkdən ötrü əhali yerdən çıxan şirəxak adlanan torpaqdan istifadə edirdilər. Şuşa əhalisi kömür də istehsal edirdi. Eyni zamanda əhali odun və inşaat üçün lazım olan taxta hazırlığı ilə məşğul olurdular. Şuşada, Hadrut kəndində silah qayırmaq sənəti qədim zamanlardan bəri davam etmişdir. Burada xəncər, bıcaq, tapanca və hətta tüfəng də qayırırdılar. Qızıl və ya gümüşdən düzəldilmiş mina və zərgərlik məmulatı işlə (üzük, qolbağ, belbağı, sırğa, ilaxir) Şuşa sənətkarları məşğul olurdular. Məsələn, çalğı alətləri, sabun istehsalı, çiy sodanın hazırlanması, kotan, xış, çəngəl, yuntəmizləyən, araba, fərqon, taxta mebel və s. istehsalıyla əhalinin böyük hissəsi məşğul olurdu. Sabun bişirməklə Azərbaycanın hər bir yerində, xüsusən Şuşa qəzasında məşğul olurdular. Təmir (tikinti) daşı, Şuşa şəhərində və ətrafında istehsal edilirdi. Təbii boyaqların tərkibinə oxra, umbra, qaratorpaq və təbii mumya daxildir. Bunların vasitəsilə xırda sənətkarların, məsələn kargahçıların, boyaqçıların ehtiyacları ödənilirdi. Şuşa qəzasında təbii boyaq maddələri əsasın Qaratorpaq adlı yerdən çıxarılırdı (2, s.149).

Y.V.Cəmənəminli yazır ki, Nadir şahın vəfatı ilə İran iğtişası zamanı Pənah xan Cavanşir və otuz iki nam ellərinin vasitəsilə Qarabağı əldə edib, Şuşa qalasını tikdirdi. Ağa Məhəmməd şah Qacar bu şəhəri istila etmədən əvvəl Qarabağ hökmdarı İbrahim Xəlil xana yazıdı ki, “Fələyin mancanağından fitnə daşı yağır, sən isə şüşə içərisində qərar tutmusan”. Xanın eşik ağası Molla Pənah “Vaqif” Ağa Məhəmməd şah cavabən bu misraları göndərmişdi; “Əgər məni qoruyan mən tanıdığımdirsə, o şüşəni daşdan salamat saxlayar”. Firidun bəy Köçərli Şuşanı “şairlər yuvası” deyər adlandırır, çünki bu şəhər bir çox şairlər vücudə gətirmişdi. Böyük mütəfəkkir Əhməd bəy Ağayev, Azərbaycan ədəbiyyatı müdəqqiqi Firudin bəy Köçərli, teatrəvis Əbdürəhim bəy Haqverdiyev və Nəcəf bəy Vəzirov, birinci türk və islam operanəvisi Üzeyir bəy Hacıbəyli bir çox müqtədir Şuşadan çıxmışdılar” (4, s.30).

Beləliklə, birgə yaşayış tərzinin hakim olduğu Şuşa şəhəri qədim dövrlərdən istehsal, mədəniyyət və intellektual potensialın cəmləşdiyi, xalqımızın sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni inkişafında böyük rol oynayan, onun tərəqqisinə təkan verən, etnik - mədəni tariximizin əsas xüsusiyyətlərini formalaşdıran məkanlardan biridir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Əhməd Zəki Vəlidi Toqan. Azərbaycan. Ocaq, Bakı, 2007.
2. Vəlili Məhəmmədhəsən. Azərbaycan: coğrafi-təbii etnoqrafik və iqtisadi mülahizat. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1993.
3. Dostiyev Tarix. Azərbaycanın orta əsr şəhərləri (IX-XIII əsrin əvvəlləri). Elm və Təhsil, Bakı, 2016.
4. Cəmənzəminli Yusif Vəzir. Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan. Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1993.

SÖZ YARADICILIĞININ FONOSEMANTİK YOLU (Professor Bayram Əhmədovun tədqiqatlarında)

Manafova Maarifə Nuh qızı
f.ü.f.d., baş müəllim
Mingəçevir Dövlət Universiteti
manafov49@mail.ru
ORCID: 0000000174252313

Xülasə

Tədqiqatçılar sözlərin yaranma üsullarını araşdırarkən, əsasən, leksik, morfoloji və sintaktik yolları müəyyənləşdirmiş, fonosemantik amillər – səsin semantik cəhətdən sözyaradıcı funksiyası nəzərə alınmamışdır.

Dialektlərdə fonetik dəyişmə və söz yaradıcılığını izləyən professor Bayram Əhmədov belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, bu sahənin tədqiqinə xüsusi ehtiyac var. İstedadlı tədqiqatçı Azərbaycan dili şivələrində fonetik dəyişmələrlə söz yaradıcılığına dair qiymətli tədqiqatlar aparmışdır ki, bunlarsız fonosemantik yolla söz yaradıcılığının düzgün, dəqiq təhlilini vermək mümkün deyildir.

Açar sözlər: söz yaradıcılığı, dialekt və şivə, fonetik dəyişmə, səslətin əvəzlənməsi, səslərin yerdəyişməsi, səs artımı, səs düşümü.

Summary

While researching the methods of word formation, researchers mainly determined lexical, morphological and syntactic ways, phonosemantic factors - the semantically word-creating function of sound were not taken into account.

Professor Bayram Ahmadov, following phonetic change and word creation in dialects, came to the conclusion that there is a special need for research in this area. A talented researcher has conducted valuable studies on word creation with phonetic changes in Azerbaijani dialects, without which it is impossible to give a correct and accurate analysis of word creation by phonosemantic method.

Key words: word formation, dialect words, phonetic change, substitution of sounds, displacement of sounds, raising of voice, lowering of voice.

Professor Bayram Əhmədov Azərbaycan dilinin dialektologiyasına dair qiymətli tədqiqatların və dərs vəsaitlərinin müəllifidir. Onun elmi yaradıcılığında leksika məsələləri xüsusi yer tutur. Azərbaycan dilinin şivələrində leksik zənginlik çox güclüdür. B. Əhmədov bu zənginliyi təşkil edən sözlərin formalaşma üsulları və modellərinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirmişdir.

Tədqiqatçılar sözlərin yaranma üsullarını araşdırarkən, əsasən, leksik, morfoloji və sintaktik yolları müəyyənləşdirmiş, fonosemantik amillər- səsin semantik cəhətdən sözyaradıcı funksiyası nəzərə alınmamışdır. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığının 3 prosesi olduğunu qeyd edən Səlim Cəfərov [1, s. 121] fonetik tərkibin dəyişməsi ilə bağlı söz artımının daha qədim dövrlərə aid olduğunu göstərir: “ Səs tərkibində dəyişiklik əmələ gəlməklə yeni sözlərin yaranması yolu daha qədim dövrlərə aiddir. Sözlərdə səs dəyişməsi prosesi çox gec başa gəldiyindən müasir dildə bunu müşahidə etmək çətin olur. Dilimizdə bu gün biz ən çox vaxtilə baş vermiş bu hadisənin izlərini tapa bilirik” [1, s.129].

Dialekt və şivələrdə fonetik dəyişmə və söz yaradıcılığını izləyən professor Bayram Əhmədov belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, bu sahənin tədqiqinə xüsusi ehtiyac var. Azərbaycan dili şivələrində çoxlu sözlər var ki,

onlar məhz səs dəyişməsi ilə formalaşmışdır. Tədqiqatçı onları belə qruplaşdırır: səslərin əvəzlənməsi ilə formalaşanlar, səs artımı ilə formalaşanlar, səs düşümü ilə formalaşanlar, səslərin yerdəyişməsi ilə formalaşanlar.

Dildə, o cümlədən dialektlərdə səs əvəzlənməsi, səs keçidi kimi qeydə alınan bəzi fonetik hadisələr bir müddət fonem variantı kimi çıxış etsə də, müəyyən vaxtdan sonra fonemə çevrilərək sözün leksik mənasını dəyişdirir. Bu isə Azərbaycan ədəbi dilə ilə müqayisədə semantik fərqlilik yaradır [3, s. 1009].

Tədqiqatçı göstərir ki, mövcud sözün geniş mənası bir formaya sığışmadıqda səs dəyişir, semantik cəhətdən əlaqəli başqa bir sözə keçid başlayır. Məs. :

A - ə əvəzlənməsi: Çətir (başə çəkilən lent kimi *çit*) – *çətən* (qarğının xırdalarından iplə hörülüb düzəldilən *süzgəc*).

A – o əvəzlənməsi: gap (Qazax dialektində *söhbət, ixtilat*) – *gop* (ədəbi dildə də işlənir *danışiq*).

Ü – i əvəzlənməsi: ün - əksər şivələrdə *səs* mənasındadır. "Əlim çatmır, ünüm yetmir" ifadəsi geniş işlədilir. *Ü – i əvəzlənməsi* nəticəsində *in(ləmək)-ün(eləmək), in(ilti)* sözlərinin yarandığı aydın görünür.

Səs dəyişməsi ilə əlaqədar *dələmə, çöjək/çöjmək, kövşə, yengə, qasırga, koduş, pısqı/puşqu, şırıqqa, şırğa, yütmə, ağırux, mırğız, qurax, qiyma//qiymə, puşqax (bucaq), duqqu, çutqu, dodaq (ədəbi dil), quşqun, buğum, gumac, ufaq, urva, boran(ədəbi dil)* və s. sözlərin təhlili dilimizin tarixi qrammatikası üçün qiymətli faktlar verir.

Bayram Əhmədov haqlı olaraq bu fikirlə razılaşıb ki, samitlər qədimdə kəmiyyətcə az olmuşdur. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində samitlərin dəyişmələri ilə də yeni sözlər yaranmışdır. Məs.:

H-y əvəzlənməsi: Dialektlərimizdə hel- sözü dağdan qopub yumalanan, uşaqların dağdan üzə aşağı dığırlandıqları *daş* deməkdir. (Gəlin gedək *hel* dığırdayax. Qazax dialektində.) Tədqiqatçı göstərir ki, *hel* sözü ədəbi dildəki *yel (yellənmək)* sözü ilə eyni köklü olub, dialektal törəmə sayıla bilər [2, s. 30].

Y-v əvəzlənməsi: Küy-küv sözləri. Ədəbi dilimizdə işlənən *küy* – "səs" sözü samit dəyişməsindən sonra *küv* şəklinə düşüb bu gün də Cəbrayıl *səs* mənasında işlənir.

R-l əvəzlənməsi: Vər sözü keçid şivələrdə ot, taxıl, pambıq sahələrindəki *iki cız* arasına deyilir. *R – l əvəzlənməsi* ilə yaranan *vələ* sözü isə *çalınıb sıra ilə tökülmüş ot* deməkdir: *Vələni çöldən daşudun, yoxsa hələm qaley (Yardımlı)*.

Samit əvəzlənməsi ilə söz yaradıcılığında bəzən saitlərin də dəyişməsi müşahidə olunur. Yəni sözdə samitlərlə birlikdə saitlərin də əvəzlənməsini görürük. Həm sait, həm də samit səslərin əvəzlənməsi ilə formalaşan *kəs//kes//qıs, çəv//şiv, tış-daş-diş(ədəbi dildə), dodaq (ədəbi dildə), sıra, cərgə(ədəbi dildə), şirim, kilək, qüçük, şərəfkəlik (ədəbi dil), keçəl (ədəbi dil), vam, şomba* və s. sözlər maraqlı dil faktları ilə yadda qalır.

Şivələrdə səs artımı (proteza), xüsusilə samit artımı diqqəti çəkir və samitlərin artımı fonovariant və fonosemantik sözlərin yaranmasına xidmət edir. Bayram Əhmədov bu fikri bir daha vurğulayır ki, *hörmək, hürkmək, hucmaq, hıçqırmaq* kimi sözlərdə söz əvvəlində işlənən *h* səsi şivələrdən gəlmişdir. *Hel, horumçu, herti, hert, hirilti, həs, hənək, hənir, həbə, həfçi//əvəçi//əvənçi, həmərsin//həmərsün, hayta, höyüş* və s. sözlər də səs artımı ilə yaradılmışdır.

Dilçi alim göstərir ki, dialekt və şivələrdə mühafizə olunan bəzi sözlər səs düşümü (eliziya) ilə formalaşmışdır. Çoxhecalı sözlərdə bu özünü daha qabarıq göstərir. *Zəngi* sözü şivələrdə çarığın ip keçirilən hissəsinə deyilir. Ədəbi dilimizdə *üzəngi* sözü işlədilir (*üzəngi* yəhərin ayaq qoyulan hissəsinin adıdır). Deməli səs düşümü ilə yeni söz formalaşır.

Əksər şivələrdə işlənən *kətil* sözü ağacdən kəsilib düzələn oturacaq mənasında işlədilir. Tədqiqatçı göstərir ki, bu söz *kərt//kərit//kəc* sözləri ilə bağlıdır. *Kərt* sözü ilə həmin əşyanın düzəldilməsi prosesi arasında bir yaxınlıq var. Həm də *kətil* sözündəki *t* səsinin düşməsi ilə *kətil* formasına düşmüş, yeni söz yaradılmışdır. Bu siraya *asırga-sırğa, yalov-alov-lov-lo, acmaq-acımaq* sözlərini də aid etmək olar. Səs düşümü aşağıdakı sözlərin də semantikasını formalaşdırmışdır: *Təpçi-//təpşi, nəmçi-, barxana, calğa, val, yığla-, yuğna, yaxala (ədəbi dildə) xama, qutka, qıxmıx, sapma, busağa,pərə, sirkan, axı, kərki, örpək, bala, qabaq, yuva, qasa, acı (ədəbi dil), löküü, cana, kövər, kici* və s.[2, s. 68].

Professor Bayram Əhmədov qeyd edir ki, səslərin yerdəyişməsi dialekt və şivələrdə geniş təsadüf olunan fonetik hadisədir. Xüsusən samitlərin yerdəyişməsi daha geniş yayılmışdır. *Çırpışmaq* sözünü misal çəkən dilçi alim , bu qənaət gəlir ki, burada *p-r* samitləri yerlərini dəyişmişdir. XV əsr mənbələrində indiki *çırpışmaq* sözünün *çapriş* kimi qeyd olunması bunu bir daha sübut edir. Gördüyünüz kimi dialekt və şivələrdə səslərin yerdəyişməsi də yeni sözlər formalaşdırır.

Tədqiqatçı bu nəticəyə gəlir ki, sözlərin şəkli dəyişməsi səs qanunları əsasında baş verir. Beləliklə, professor Bayram Əhmədov Azərbaycan dili şivələrində fonetik dəyişmələrlə söz

yaradıcılığına dair qiymətli tədqiqatlar aparmışdır ki, bunlarsız fonosemantik yolla söz yaradıcılığının düzgün, dəqiq təhlilini vermək mümkün deyildir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika. Bakı: “Şərq – Qərb”, 2007. – 121 s.
2. Əhmədov B. B. Leksika məsələləri. Bakı: 1990, “Maarif” nəşriyyatı, 1990. - 140 s.
3. Müasir Azərbaycan dili. Leksikologia. II kitab. Bakı: “Zərdabi Nəşr” MMC, 2022. – 1152 s.

TÜRK DİLLƏRİNDƏ KƏMIYYƏT VƏ HAL KATEQORİYASI

Həsənova Könül İsrafil qızı

f.ü.f.d.

ADPU

ORCID: 0000-0003-1490-5751

Xülasə

Məqalədə müasir türk dillərində hal və kəmiyyət kateqoriyasından bəhs edilmişdir. Hər bir nitq hissəsinin də özünəməxsus kateqoriyası vardır. Belə kateqoriyalardan biri də kəmiyyət kateqoriyasıdır. Bu kateqoriya tarixi baxımdan daha qədim dövrlərdə formalaşmış və öz formantlarına görə həm də ümumi qrammatik kateqoriya hesab olunur. Bu kateqoriya təkcə ismi deyil, digər nitq hissələrini də əhatə edir.

Qeyd olunan çağırış türk ziyalıların, alimlərinin fəaliyyətlərində, elmi yaradıcılıqlarında başlıca meyar olmuşdur. Bəllidir ki, dilçilər bu sahədə daha çox cəhd göstəmişlər. Bənzər problem digər türk dillərini də əhatə edir. Keçmiş Sovet İttifaqının tərkibinə daxil olan türk dillərinin bəzində rus dilindən alınmalar ərəb, fars dilini üstələmiş, hətta rus dilinə məxsus şəkilçilər də söz yaradıcılığında iştirak etmişdir. Bütün bunlar isə əlbəttə, türk dillərinin əsas qanunu — ahəng qanunun tələblərinin pozulması ilə nəticələnmişdir. Yeni sözlər həmişə dilçilərin, ziyalıların diqqət mərkəzində olmalı, onun mənbəyi, qrammatik xüsusiyyətləri araşdırılmalıdır.

Açar sözlər: qrammatik, kateqoriya, türk dilləri, tarix, inkişaf, kəmiyyət.

Summary

The article deals with the category of case and quantity in modern Turkish languages. Each part of speech also has its own category. One such category is the quantitative category. From a historical point of view, this category was formed in older times and is also considered a general grammatical category due to its formants. This category includes not only the name, but also other parts of speech.

The mentioned challenge was the main criterion in the activities and scientific creations of Turkish intellectuals and scientists. It is clear that linguists have tried more in this field. A similar problem covers other Turkic languages. In some of the Turkic languages that were part of the former Soviet Union, borrowings from the Russian language have surpassed Arabic and Persian, and even Russian suffixes have taken part in vocabulary. All this, of course, resulted in the violation of the requirements of the basic law of Turkic languages - the harmonious law. New words should always be the focus of attention of linguists and intellectuals, their source and grammatical features should be investigated.

Key words: grammar, category, Turkic languages, history, inkişaf, quantity.

Hər bir dilin öz daxili inkişaf qanunları var. Bu qanunlar dilin əsasında yaransa da, onun qorunmasında mühüm rol oynayır. Dil və onun qanunları daim dinamik inkişafdadır. Bu inkişaf dilin bütün qrammatik quruluşunda özünü göstərir. Qrammatik quruluş isə qrammatik kateqoriyalar ilə müəyyənləşir.

Qrammatik kateqoriyaları əhatə dairəsinə görə 2 qrupa ayırırlar: xüsusi qrammatik kateqoriyalar və ümumi qrammatik kateqoriyalar. Dilçilikdə ümumi qrammatik kateqoriya anlayışına iki münasibət var. Dilçilərin bir qisminin fikrincə, bir neçə nitq hissəsini əhatə edən kateqoriyanı ümumi qrammatik kateqoriya adlandırmaq lazımdır. Digər qrup dilçilərin fikrincə isə həm morfoloqiyanı, həm də sintaksisi əhatə edən kateqoriyanı ümumi qrammatik kateqoriya hesab etmək olar.

Hər bir nitq hissəsinin də özünəməxsus kateqoriyası vardır. Belə kateqoriyalardan biri də kəmiyyət kateqoriyasıdır. Bu kateqoriya tarixi baxımdan daha qədim dövrlərdə formalaşmış və öz formantlarına

görə həm də ümumi qrammatik kateqoriya hesab olunur. Bu kateqoriya təkcə ismi deyil, digər nitq hissələrini də əhatə edir.

Qeyd olunan çağırış türk ziyalılarının, alimlərinin fəaliyyətlərində, elmi yaradıcılıqlarında başlıca meyar olmuşdur. Bəllidir ki, dilçilər bu sahədə daha çox cəhd göstəmişlər. Bənzər problem digər türk dillərini də əhatə edir. Keçmiş Sovet İttifaqının tərkibinə daxil olan türk dillərinin bəzində rus dilindən alınmalar ərəb, fars dilini üstələmiş, hətta rus dilinə məxsus şəkilçilər də söz yardıçılığında iştirak etmişdir. Bütün bunlar isə əlbəttə, türk dillərinin əsas qanunu — ahəng qanunun tələblərinin pozulması ilə nəticələnmişdir. Yeni sözlər həmişə dilçilərin, ziyalıların diqqət mərkəzində olmalı, onun mənbəyi, qrammatik xüsusiyyətləri araşdırılmalıdır.

“Qrammatik kateqoriya qrammatik mənaların qrammatik formalar vasitəsilə ifadəsi deməkdir. Lakin qrammatik formalar o zaman qrammatik kateqoriya səviyyəsinə qalxır ki, həmin formalar birtərəfli olmasın, müəyyən sistem əsasında dəyişmə paradıqması yaratsın və ya qarşı-qarşıya duran tərəflərə malik olsun”. Qrammatik kateqoriyaları əhatə dairəsinə görə 2 qrupa ayırırlar: xüsusi qrammatik kateqoriyalar və ümumi qrammatik kateqoriyalar. Dilçilikdə ümumi qrammatik kateqoriya anlayışına iki münasibət var. Dilçilərin bir qisminin fikrincə, bir neçə nitq hissəsini əhatə edən kateqoriyanı ümumi qrammatik kateqoriya adlandırmaq lazımdır. Digər qrup dilçilərin fikrincə isə həm morfologiyanı, həm də sintaksisi əhatə edən kateqoriyanı ümumi qrammatik kateqoriya hesab etmək olar.

“Adətən morfologiya fonunda nitq hissələri ümumi qrammatik kateqoriyalar hesab olunur. Bu ümumilik nitq hissələrinin dillərin hamısına aid olması mənasın da qəbul edilir. Bu mənada həmin məsələ akad. L.V.Şerba tərəfindən qoyulmuşdur.

Hər bir nitq hissəsinin də özünəməxsus kateqoriyası vardır. Belə kateqoriyalardan biri də kəmiyyət kateqoriyasıdır. Bu kateqoriya tarixi baxımdan daha qədim dövrlərdə formalaşmış və öz formantlarına görə həm də ümumi qrammatik kateqoriya hesab olunur. Bu kateqoriya təkcə ismi deyil, digər nitq hissələrini də əhatə edir. M.Qıpçaqın fikrincə, “Kəmiyyət kateqoriyası insan idrakının ümumiləşmiş, mücərrəd bir kateqoriyası kimi özünün inkişafında bir sıra mərhələlər keçmişdir ki, bu da öz növbəsində ayrı-ayrı dillərdə sayların xüsusi bir nitq hissəsi kimi formalaşması və qrammatik cəmlilik kateqoriyasının meydana çıxması ilə öz əksini tapmışdır”^{45*} Müasir türk dillərində kəmiyyət kateqoriyası müxtəlif cür adlanır. Türkiyə türkcəsində bununla bağlı daha çox termindən istifadə olunur. Tədqiqatçılar fərqli terminlərdən istifadə edirlər: adlarda sayı (Banquoğlu T.), çokluk şekli (Ergin M.), nicelik kateqorisi (Korkmaz Z.), ismin sayı hali// kəmiyyət (Beserek A.), kəmiyyət (osmanlıca), çokluk kateqorisi (digər türk müəllifləri), sayı kateqoriyası (Dilaçar A.). Digər türk dillərinə də nəzər salaq: kəmiyyət kateqoriyası (Azərbaycan), köplük kateqoriyası (türkmən), çokluk kateqoriyası (qaqauz), köplük sanı (yeni uyğur), köptik kateqoriyası (qazax), san kateqoriyası (qırğız), sayı kateqoriyası (Kırım-tatar), san kateqoriyası (tatar), son kateqoriyası (özbək), köblük kateqoriyası (Qaraçay-balkar), köplük kateqoriyası (qaraqalpaq), köplük kateqoriyası (kumık) və s. Göründüyü kimi, bu kateqoriyanın ifadəsində daha çox 3 termindən istifadə olunur: köplük, san/ say, çokluk. Bunlardan köp və san (sa > san, say) türk dillərinin daha qədim leksik layına aiddir: köp altın, qoy sanı neçə s. Çox sözü isə qədim türk yazılı abidələrində yalnız qüvvətləndirici ədat kimi qeydə alınmışdır. Məs.: xazinə nerək köp erət çoq kerək? “Dövlət nəyə gərəkdir? Daha çox qoşun gərəkdir”. Lakin köməkçi nitq hissələrinin də əsas nitq hissələrindən yarandığını nəzərə alsaq, çox sözünün qədim türkcədə miqdar bildirməsinə şübhə qalmır. Köplük “çoxluq, böyüklük” semantikasındadır. Köpmə “şişmə” leksemi də eyni kökdəndir. Bu ifadənin ortaq termin kimi işlədilməsini məqbul hesab etmirik. Sayı/ san termini həm də nitq hissəsi olan sayla eyniyyət təşkil edir, bu baxımdan da onun istifadəsi qənaətbəxş deyil. Azərbaycan dilində işlənən cəm və fəvriyyət terminləri ərəb mənşəli olduğu üçün qəbul oluna bilməz. Bizə görə, çoxluq termininin istifadəsi daha münasibdir. Türk dillərinin əksəriyyətində bu kateqoriyalar şəkilçisi vasitəsilə düzəlir. “Bəzi türk dillərində imla qaydalarının hələlik elmi cəhətdən zəif olması ilə əlaqədar (daha çox fonetik prinsipə meyl etmək) bu şəkilçilərin variantları qat-qat artmışdır. Təkcə onu göstərmək kifayətdir ki, müasir yakut dilində kəmiyyət kateqoriyası şəkilçilərinin 16 variantı vardır”

M.Qıpçaqın fikrincə, “bu variantların meydana çıxmasına səbəb -lar şəkilçisindəki “l” samitinin qoşulduğu sözün son samitinə uyuşması, samitlərin düşümü və ahəng qanununun (xüsusən dodaq ahənginin) güclü olmasıdır” 8-lar şəkilçisinin çoxvariantlılığı haqqında N.A.Katanov, F.Q.İsaxov bəhs etmişlər. Türk dillərində onların ümumi sayı 22-yə çatır. Ümumiyyətlə, istər qədim, istərsə də müasir türk dillərində -lar şəkilçisi geniş istifadə dairəsinə malik olub, öz məhsuldarlığı ilə seçilir. Təkcə çuvaş

dili istisna təşkil edir, bu dildə həmin şəkilçi yoxdur . Müasir Türkiyə türkcəsində -lar² cəm şəkilçisi digər türk dillərindən fərqli xüsusiyyətə malikdir. Bununla bağlı M.Ergin yazır: "... digər türk şivələrində qərb türkcəsində olmayan şəkillərlə də rastlaşırıq: atunlar "atınız" kimi"⁹. Türk dilində -lar şəkilçisi qəbul etmiş bəzi sözlər rus dilinə tək isim kimi tərcümə olunur. Məs.: Yataklara düşdü.- Yatağa düşdü1011. Bəzi türk dillərində, o cümlədən Türkiyə türkcəsində -laf² Azərbaycan dilindəki çoxluq, topluluq bildirən -gil şəkilçisini də əvəz edir. Qırğız dilində -lar cəm şəkilçisi təkə ismin çoxluğunu deyil, bu şəkilçini qəbul edən isim və onunla birlikdə olan adamları ifadə edir. Məs.: Kadırlar üydö cok. "Kadırlər evdə deyil". Bu şəkilçi qohumluq bildirən isimlərə mənsubiyyət şəkilçisindən sonra artırıldıqda bütöv ailəni, qrupu ifadə edir.Məs.: Ecemder geldi. "Bacılarım gəldi . Tədqiqatçıların fikrincə, müasir qazax dilində də -lar şəkilçisi (ö/ variantları ilə) topluluq mənasını itirmədən sözdüzəldici şəkilçi funksiyasında çıxış edə bilər. Məs.: Abaylar "Abay və onun yoldaşları"^{12*}. Göründüyü kimi, bu mövqedə qazax və qırğız dilləri yaxından səsleşir. Başqırd dilində də xüsusi isimlərə, həmçinin qohumluq və qudalıq bildirən sözlərdə -lar şəkilçisi həmin şəxsi və onun ətrafındakı (ailə, dostlar və s.) bildirir ' \ Kırım-tatar dilində isə istənilən ismə -lar şəkilçisini artırıqda ona topluluq anlayışı verilir.Məs.: Enverler "Ənvər və onun ətrafındakılar" -lar şəkilçisinin -dar və s. variantları da mövcuddur ki, dünya türkoloqları bunların hansının ilkin, hansının törəmə olması haqqında fikir yürütmüşlər.

Ümumiyyətlə, 1 variantı əsas götürənlər onun cəm şəkilçisi kimi bütün dillərdə işlənməsinə əsaslanırlar. A.C.Emre isə bu fikri inkar etmişdir: "Ewela, Kırg. sender "senler= siz " gibi çoğullar gelişmiş, zamanla eski -er belgisinden - *der doğmuş, "r" komşuluğunda ise "d" lamdaizme uğrayarak -ler, bundan da genzel komşuluğunda -ner gelmiştir; dissilini d ve t şekillerinde olması komşu fonemlerin benzeştirici etkisindedir "

Başqırd dilində cəm şəkilçisi müxtəlif sifət, say və isimlərə qoşularaq yeni sözlər yaradır. Məs.: aktar "ağlar", kızıldar "qırmızılar", yəştər "gənclər"¹⁶. Göstərilən nümunələr Azərbaycan dilində -lar şəkilçisi vasitəsilə yaranmış yeni sözlər kimi deyil, digər nitq hissələrinin substantivləşməsi kimi qəbul olunur. Bu haqda A.Aslanov belə yazır: "-lar//-lər şəkilçisi bir qisim sifətlərə qoşularaq, sözdüzəldicilik xüsusiyyəti daşıyır, qoşulduğu sifətləri substantivləşdirir. Lakin bununla belə, yenə də qeyri-miyyəyən kəmiyyəti, cəmliyi bildirir. Məs.: qırmızı-qırmızılar, ağağlar... və s."¹⁷. Buradan belə məlum olur ki, A.Aslanov substantivləşməni sözyaradıcılığının bir növü kimi qəbul edir. Əslində bu məqamda yeni söz yaranmamışdır. Tədqiqatçı, həmçinin Şahlar, Bəylər, Xanlar kimi xüsusi isimlərdəki -lar şəkilçisini də sözdüzəldici şəkilçi kimi təqdim etmişdir. Başqa bir yerdə isə müəllif Xanlar isminin (qəsəbə adı) yalnız cəmdə işlənən isimlər sırasına daxil etmişdir^{1*}. Əvvəla, Şahlar və eləcə də digər bu qəbildən olan isimlər cəm şəkilçisi qəbul etmiş ümumi isimlərdir. Onların xüsusiləşməsi ikinci mərhələdir. Bu isimlər xüsusiləşdikdən sonra -lar şəkilçisini qəbul etməmişlər. Ümumiyyətlə, burada yeni söz yaranmamışdır. Digər tərəfdən, A. Aslanovun Xanlar isminin yalnız cəmdə işlənən ad kimi təqdim etməsi də özünü doğrultmur. Çünki bu isim də yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, əvvəlcə ümumi olmuş, cəm şəkilçisi qəbul etmiş variantda xüsusiləşmişdir. Ümumi isim kimi onun tək qarşdurması mövcuddur. -lar şəkilçisinin işlənmə mövqeyi də maraqlıdır. Əgər Azərbaycan dilində bu şəkilçinin işlənmə yeri sabit olub, adlarda (isim, sifət, say, əvəzlilik, zərf) həmişə söz kökündən sonra artırılırsa, digər türk dillərində bu, bir qədər fərqli şəkildə özünü göstərir. Məs.: türk, başqırd, qırğız və s. dillərdə -lar şəkilçisi mənsubiyyət şəkilçisindən sonra artırılır: ağay-ım-dar-za "qardaş-lar-im-da" (başqırd), ece-m-der "bacı-lar-ım" (qırğız). Qırğız dilində -lar şəkilçisi mənsubiyyət şəkilçisindən sonra işləndikdə familiya, və ya qrup çoxluğunu, o insanın ətrafındakıları bildirir: atamdar "atamgil". Mənsubiyyət şəkilçisindən əvvəl gəldikdə isə ismin çoxluğunu və ya uzaq qohumları bildirir:ece/erzm "bacılarım" ¹⁹. Göründüyü kimi, qırğız dilində göstərilən 1 -ci halda -lar Azərbaycan dili ilə müqayisədə -gil şəkilçisi mövqeyində işlənilib, söz yaradıcılığına xidmət edir, 2-ci halda isə Azərbaycan dili ilə üst-üstə düşür və sözün formasını dəyişir. Azərbaycan dilində də -lar şəkilçisi xüsusi isimlərə-soyadlara qoşulduqda o nəslə məxsus ailə üzvlərini bildirir. Məsələn, Qarayevlər. Analoji hal Türkiyə türkcəsində də özünü göstərir. Bununla bağlı M.Ergin yazır: "... çokluk ekinde sonra iyelik, hal ve soru ekleri gelebilmekte, fakat iyelik birinci ve ikinci şahıs eklerinden sonra bugün çokluk ekinin bazan getirildiği görülmekte, bu ise yukarıda yapım eklerinde de gördüyümüz gibi -gil ekinin yerini tutan hususi bir kullanıştan ibaret bulunmaktadır: babam-lar, annem-ler misallerinde olduğu gibi"²⁰

Oyrot dilində cəm şəkilçisi adlara hal şəkilçisindən əvvəl, sözdüzəldici şəkilçidən sonraya artırılır. Məs.:kemeler "qayıqlar", teke-ler-di "keçi-lər-i"²¹²². Türkmən dilində -lar şəkilçisi bəzən kəmiyyət yox, əşyanın müxtəlif növlərini bildirməyə xidmət edir. Məs.: Okuvçılar baqda xep xili miveleri yiqardırlar¹².

Bu dildə bəzən digər türk dillərində də olduğu kimi, yalnız təkdə olan isimlər mövcuddur. Amma həmin qrupa daxil olan sözlərin bəziləri müəyyən məqamlarda cəm şəkilçisi qəbul edirlər. Qaraçay-balkar dilində isimlər kəmiyyət kateqoriyası baxımından 3 qrupa bölünür: 1. Ancaq təkdə işlənənlər. Bura ölkə adları, xüsusi isimlər, elm adları, hərəkət və əlamət adları daxildir (Məs.-.Avropa, kimya, qaranlıq)-, 2.Yalnız cəmdə işlənənlər. Bura semantik baxımdan cəmdə olan isimlər, topluluq bildirenlər daxildir. Bunlar sayca azlıq təşkil edir. Məs.-.kesekle “qab-qacaq”, İlkerle “ulduz adı” və s.; 3. Həm təkdə, həm də cəmdə işlənən isimlər. Bura eynicinsli əşya adları daxildir. (Məs.: koy “qoyun”). Ən böyük qrupdur²³. Göründüyü kimi, Qaraçay-balkar dilində isimlərin cəmlənməsində qabanq bir fərq özünü göstərir ki, bu da yalnız cəmdə işlənən bir qrupun mövcudluğudur. Bu, rus dilinin təsiri kimi izah oluna bilər. Rus dilində kəmiyyət kateqoriyası baxımından isimləri fərqləndirirlər: “Kəmiyyət kateqoriyası baxımından isimlər üç qrupa bölünür: həm tək, həm də cəmdə işlənən isimlər: ancaq təkdə işlənən isimlər; ancaq cəmdə işlənən isimlər”²⁴. Azərbaycan dilində isə belə bir hal qətiyyət müşahidə olunmur. Bizim dilimizdə topluluq bildiren isimlər əsasən təkdə işlənir, lakin onların bəziləri cəmdə şəkilçisi qəbul edə bilər (məs.: qoşun, xalq, silrə və s.), bəziləri isə cəm şəkilçisi qəbul edə bilmir (məs.: camaat, əhali). Azərbaycan dilində -lıq şəkilçisi vasitəsilə düzəlmiş peşə adları da cəmlənə bilmir. Məs.: həkimlik, müəllimlik, dənizçilik və s. Bu şəkilçi vasitəsilə düzəlmiş mücərrəd mənalı isimlər isə cəmlənə bilər. Məs.: gözəllik - gözəlliklər, yaxşılıq-yaxşıqlar və s.

Digər türk dillərində olduğu kimi, tuva dilində isə istənilən isim rus dilindən fərqli olaraq həm təkdə, həm də cəmdə işlənə bilər. Bu müqayisəni tuva dilinin qrammatikasını tədqiq edən dilçilər aparmışlar ²⁵. Lakin qazax dilində bir qrup söz vardır ki, yalnız təkdə işlənir. Müasir türk dillərində -lar/-lər şəkilçisindən əlavə, -lı/-li/-lu/-lü, -lıq/-liq/- luq/-lük, -ıq/-iq/-uq/-üq, -ız/-iz/-uz/-üz, k/q şəkilçiləri də çoxluq anlayışını yarada bilər²⁶. Çuvaş dilində bu cəmlik şəkilçisi 3 cürdür: 1. -sem: isimlərdə, III şəxs əvəzliyində və feilin əmr şəklində: visem “onlar”, sinsem “kişilər”, an kaysam “getməyin”. 2. -se: indiki zaman III şəxsin cəmində: kilesse “gəlirlər”. 3. -(e)s: süreksiz keçmiş zaman III şəxsin cəmində: tere “dedi”-teres “dedilər”²⁷. “-gil şəkilçisinə müəyyən mənada işlək şəkilçi kimi Azərbaycan və türk dillərində rast gəlirik. Digər türk dillərində bu morfem sözlərin tərkibində daşlaşmış haldadır və yalnız etimoloji təhlil yolu ilə həmin sözlərin tərkibindəki -gil şəkilçisini aşkara çıxarmaq olar”²⁸. Ümumiyyətlə, türk dillərində çoxluq anlayışı 3 yolla ifadə olunur: leksik, morfoloji, sintaktik. 1. Leksik yolla. Bu zaman söz heç bir şəkilçi qəbul etmədən öz mahiyyəti etibarilə cəmlik bildirir. Toplu isimlər də bura daxildir. Məs.: millət, sürü, üzüm, meşə və s. 2. Morfoloji yolla. Bu halda müəyyən şəkilçi qəbul etməklə söz cəmdə işlənir. 3. Sintaktik yolla. Əsasən isimlərə miqdar saylarının qoşulması yolu ilə yaranır. Məs.: xeyli insan (Azərb.), üç kardeş (türk), dörd-bəş adam (türkmən). Eyni sözün təkrarı ilə yaradılmış bəzi mürəkkəb sözlər də kəmiyyət baxımdan çoxluq bildirir. Məs.: qoşun-qoşun adamlar (Azərb.), kazan-kazan it “bir neçə qazan it” (başqırd). S.Rüstəmovanın fikrincə, “kəmiyyət kateqoriyası sırf morfoloji kateqoriya olub morfoloji yolla da yaranır. Azərbaycan dilində leksik və sintaktik yolla bu kateqoriya ifadə edilə bilməz”^{29*}. Lakin yuxarıda sadaladığımız faktlar həm Azərbaycan, həm də digər türk dillərində kəmiyyətin tək cəmlə morfoloji yolla yaranmadığını sübut edir.

Türk dillərində çoxluq əmələgətirmə yollarından ən geniş yayılan, daha çox istifadə olunan morfoloji üsuldur. M.Qıpçaq bildirmişdir ki, “qədim türk yazılı abidələrini bir-biri ilə müqayisə etdikdə məlum olur ki, abidələrin dilində kəmiyyət ifadə edən morfemlər müasir türk dillərindəkindən sayca çoxdur. Yəni türk dilləri müasir vəziyyətə gəlib çatana qədər kəmiyyət ifadə edən morfemlərin bir qismini itirmişlər”.

T.Banguoğlu kəmiyyət kateqoriyası daxilində daha bir qrup da ayırmışdır: “obartma çoklukları”. O yazmışdır: “Çoklu ekini kimi zaman sayca deyil, miqdarca çokluğu anlatmak, kavramı genişletmek ve obartmak için kullanınız. Bunlara obartma çoklukları (pluriel emphatique) adını veriniz: baklavalar, börekler, ateşler”³¹. Kəmiyyət kateqoriyasının başqa bir tipi də vardır ki, bu ancaq digər kateqoriyalar fonunda nəzərə çarpır. Onlardan biri mənsubiyyət, digəri isə şəxs-xəbərlilik kateqoriyasıdır. Bu halda tək və cəm qarşılıqlı diqqətə cəlb edir. Türk dillərində hal kateqoriyası. Dilçilikdə geniş tədqiq olunmuş ümumi qrammatik kateqoriyalardan biri də hal kateqoriyasıdır. 1951-ci ildə N.K.Dmitriyev hal kateqoriyasından ümumi qrammatik kateqoriya kimi bəhs etmiş, sonralar bu fikir geniş yayılmışdır. Azərbaycanda uzun müddət əksər dilçilər (S.Cəfərov və Y.Seyidovdan başqa) hal kateqoriyasını ümumi qrammatik kateqoriyalar sırasına aid etmişlər. Rus dilçiliyində də hal kateqoriyası ümumi qrammatik kateqoriya hesab olunur. A.Əsədovanın fikrincə, Azərbaycan dilində hal kateqoriyası başqa nitq hissələrini əhatə etmir, tək cəmləri əhatə edir, belə ki, sifət sifət kimi, say say kimi, şəxs və işarə əvəzliliklərini istisna etsək, əvəzlilik

əvəzlik kimi hallanmır. Bu nitq hissələrinə daxil olan sözlər substantivləşəndə, yəni isimləşəndə hallana bilir... Buna görə də Azərbaycan dilində hal kateqoriyası ümumi yox, xüsusi qrammatik kateqoriyadır². A.Əsədova öz fikirlərində haqlıdır və bu cür hallanma bütün türk dillərində müşahidə olunur. Azərbaycan dilində, eləcə də digər türk dillərində hallar 2 qrupa bölünür: qrammatik hallar, məkani hallar. Yönlük, yerlik, çıxışlıq hallar məkani; qalan hallar isə qrammatik hesab olunur. Karaim dilində də hallar şərti olaraq 2 yerə bölünür: qrammatik və məkani. Qeyd etmək lazımdır ki, bu dildə 7 hal qəbul olunur. Adlıq, yiyəlik, təsirlilik və vasitə halları qrammatik: yönlük, yerlik, çıxışlıq halları isə məkani hal kimi təqdim olunur³³. A.Əsədova haqlı olaraq bildirmişdir ki, türk dillərində ismin hallarını qrammatik və məkani hallar deyə iki qrupa bölməyin ciddi bir linqvistik əsası yoxdur, çünki bütün türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində tez-tez “qrammatik” halların “məkani mövqedə”, “məkani” halların “qrammatik mövqedə” işləndiyinin şahidi oluruq. Halların bu cür qarşılaşdırılması şərti xarakter.

Türk dillərində halların sayı və onların adlandırılması yolları da maraqlıdır. XIX əsrdən bu günə qədər Azərbaycan dilinə həsr olunmuş qrammatika kitablarında halların sayının 5, 6, 7 və ya 8 olması qeyd olunur. Son dövrlərdə yazılmış qrammatikalarda isə konkret 6 hal qəbul olunur. Analoji hal Türkiyə türkcəsinə həsr olunmuş qrammatika kitablarında da özünü göstərir. Məsələn, A.C.Emrenin “Yeni Terimler Sözlüğü” (1951) kitabında 4, K.Demiraym “Temel Dil bilgisi” (1958) kitabında 5, K. Lüvimov “Türkçede Kaç İsim Hali Var?” başlıklı məqaləsində (1959) 6, M.Ergin “Türk Dil Bilgisi” (1967) kitabında 9, T.Banguoğlu “Türkçenin Grameri” (2007) kitabında iççəkim halleri başlığı altında 6 və dışçəkim halleri başlığı altında 4 (bütünlükdə 10 hal) göstərmişlər. Bütün bunlara baxmayaraq, bu gün dərsliklərdə əsasən 6 hal təqdim olunur¹³. “Türk dillərinin tarixi inkişaf prosesində analoji hadisələrin baş verməsi, innovasiyaların əmələ gəlməsi hesabına hallanmanın üsulları arasında fərqlər azalmış, ümumilik üstünlük təşkil etmişdir. Buraya alət və istiqamət hallarının arxaikləşməsi, yönlük və təsirlilik hal formalarının normalaşması da daxildir”³⁶. Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan dilində hal düzəltmədə -termin yaradıcılığında bir sistem özünü göstərir. Belə ki, bütün halların adı -lıq şəkilçisi vasitəsilə yaranmışdır. Digər türk dillərində isə bütün halların adları belə bir vahid şəkilçi altında birləşmişdir. Lakin daha məhsuldar şəkilçilər sırasına müxtəlif variantlı -ış və -ma daxildir. Tuva dilində isə digər dillərdən fərqli olaraq hal kateqoriyasının adlandırılmasında feillərə -min/-inin şəkilçisinin artırılması ilə terminlər düzəldilmişdir. Belə ki, adətən, türk dillərində eyni zamanda həm isim, həm də feildən istifadə olunmuşdur. Hal adlarının vahid bir şəkilçi altında birləşməsi baxımdan Tuva dili Azərbaycan dili ilə yaxınlıq təşkil edir. Azərbaycan və Sibir-tatar dillərində bu kateqoriyanı adlandırmaq üçün ərəb mənşəli “vəziyyət, əhval” mənalı hal terminindən istifadə olunur. Türkmən, qumuq, tatar dillərində isə bu termindən “zərf” mənasında istifadə olunur. Əslində, bu, mahiyyətə sözün mənşə dildəki mənasına daha yaxındır. Rus dilində də bu məqamda обсто́ятельство termini işlənir və sözsüz ki, türk dillərinin qrammatikasının yaranmasında rus dilçiliyinin böyük təsiri olmuşdur. Ona görə də yuxarıda adı çəkilən türk dillərində hal termininin “zərf” mənasında işlədilməsi təbii sayıla bilər. Azərbaycan dilində işlənən zərf termini də ərəb mənşəli olub, eyni adlı nitq hissəsinin adıdır. Müasir Türkiyə türkcəsində halların adlandırılmasında müxtəliflik özünü göstərir. Bəzən halların adı məxsus olduğu şəkilçilərlə təqdim olunur. Konstantin Lüvimov buna öz etirazını bildirərək yazır: Mesela, -de ekine -de hali demək doğrudur? Bize göre doğru değildir. Çünkü -de eki yalnız bir ektir ve -de ekli hale kendi adı verilmelidir. Aynı tarzda başka isim hallerine de ad verilmesi gerekir”.

Türkmən dilində 6 hal var ki, hamısı milli sözlə ifadə olunur. Hal kateqoriyasının adı düşüm termini ilə adlandırılmışdır. 16 mənası olan bu feilin “uyğun olmaq” semmi əsas götürülmüşdür: bu renk ona düşyər “bu rəng ona düşür - uyğundur”. Görünür, ismin digər nitq hissələri ilə uyğunlaşdırılmasından, əlaqəsindən yarandığı üçün hal kateqoriyası belə adlandırılmışdır. Başqırd dilində isə bu mövqedə kileş terminindən istifadə olunur. Bu, “yola getmək, razılaşmaq, uzlaşmaq”, eyni zamanda “yaxınlaşmaq, uyğun olmaq” mənalı kileş feilindən düzəlmişdir. Göründüyü kimi, burada türkmən dili ilə semantik uyğunluq diqqəti cəlb edir: zənqər tös uğa kileş “mavi rəng ona düşür, yaraşır”; iltərep kileş “üzünə uyğun olmaq”. Kileş termini uyğur, yeni uyğur, Krım-tatar (keliş), noqay (kelis), özbək (kelişik), tatar (kileş) dillərində də işlənir. Özbək dilində isə kelişik termini kelmok feilindən düzəlmiş keliş “gəliş” mənasındadır. Tuva, xakas və qumuq dillərində isə “hal” mənasında rus dilindən alınmış падеж terminindən istifadə olunur. Monqol dilində “fərq” mənalı тийн ялгал termini işlənir. “Hallanmaq” mənasında isə burada ялгалax termini diqqəti çəkir. İndi isə konkret olaraq türk dillərində halların adlandırılmasına nəzər salaq. Adlıq hal, türkmən dilində baş termini ilə ifadə olunur. Bu, baş sözünün “əsas, başçı” mənasından götürülmüşdür: baş düşüm “əsas hal, baş hal”, baş aqza “baş üzv-cümlədə”,

kervan başı “karvanın başçısı”. Noqay, uyğur, yeni uyğur dillərində də baş, özbək dilində isə boş termini adlıq hal mənasındadır. Başqırd dilində isə adlıq hal “kök, əsas, baza, baş” mənalı töp ismi ilə işlənir: e[^]re[^] töbö “işin kökü”, töp bırıs “əsas məsələ” (BRS, 539). Göründüyü kimi, başqırd, türkmən, uyğur, özbək, noqay, eləcə də qaqauz dilində (temel) adlıq halın digər hallar üçün özək olması nəzərdə tutulmuş, ona görə də məhz həmin mənalı söz termin kimi istifadə olunmuşdur. Türk, Sibir tatar dillərində isə adlıq halın şəkilsiz olması əsas götürülmüş, bu mövqedən yanaşaraq, yalın termini qəbul olunmuşdur. Türkiyə türkcəsində bununla yanaşı, nominatif hali (M.Ergin), asıl hal (K.Lübimov) terminləri də mövcuddur. Azərbaycan, qazax, qırğız, qaraqalpaq dillərində isə bu halın yalnız əşyanın adını bildirməsi nəzərə alınmış, adlıq (Azərb.), atav (qaz., qaraqal.), atooç (qır.) kimi terminlərlə adlandırılmışdır. Bu, rus dilçiliyinin təsiri kimi izah oluna bilər (imenitelny padef). Tuva dilində də “adlıq hal” mənasında “adlandırmaq” mənalı adaar (ada) feilindən düzəlmiş adaarının termini işlədilir. Yiyəlik hal. Əksər türk dillərində bu halın adlandırılmasında daha çox fonetik fərq, lakin semantik eynilik nəzərə çarpır: eyelik (tm.), eyəlek (baş.), ielikçi (qaraç-bal.), iyelik (qaraq.), ı7z7ı (qaz., qır., Sib.tat.), egilik (uyğur, yeni uyğur), yiyəlik (Azərb.), saiblik (qaq.), yeslik (qumuq) və s. 's. Başqırd dilində eyəlek termini eyələ “sahibi olan”, qırğız dilində isə ı7ıf “qohum” ifadəsindən götürülmüşdür. Qumuq dilindəki yeslik sözü də “yiyə, sahib” mənalı yes kökündən düzəlmişdir. Göründüyü kimi, yiyəlik, sahiblik anlayışının rus dilində olduğu kimi, II hal üçün əsas götürülməsi türk dillərində geniş yayılmışdır. Özbək dilində bu məqamda karatkiç terminindən istifadə olunur. Karat feili isə karamok feilindən düzəlib “baxmaq, müşahidə etmək; aid olmaq” mənalarındadır. Deməli, özbək dilində də yiyəlik hal aidlik məzmunu ilə əlaqədardır. Türkiyə türkcəsində Avropa mənşəli genitif hali (M.Ergin), iyelik hali (K.Lübimov), əlaqə, bağlılıq” anlayışlı ilgi durumu (Z.Korkmaz) terminlərindən istifadə olunur⁹. Tuva dilində də “aid olmaq, əlaqəli olmaq” xamaarış (feil düzəlmiş, feildən isə -ış,-ış,-uş, -üş,-ta,-te şəkilçiləri vasitəsilə yeni terminlər düzəlmişdir. Türkiyə türkcəsində Datif hali/ yaklaşma hali (M.Ergin), istikamet hali (K.Lübimov) terminləri də diqqəti çəkir. M.Ergin yönlük hali belə izah etmişdir: “Bu hal ismin kendisine yaklaşma ifade eden fllere bağlanmaq için girdiği haldır”^{4j}. Yönlük hal başqırd dilində “tuşlamaq, nişan almaq, yönəlmək” mənalı töbəü feilinin terminləşməsi nəticəsində yaranmışdır. Müşahidələr nəticəsində məlum oldu ki, III hal əksər türk dillərində yönəlmə anlayışı ilə ifadə olunur. Qaqauz dilində də nisbətən yaxın anlayışdan istifadə edilmişdir: doorudaxal (dooru “düz, doğru, hansısa istiqamətdə...”) Digər bir qrupda isə “getmək, yollanmaq” anlayışı əsas götürülmüş, barmak feilindən termin kimi istifadə olunmuşdur: barış (qaz., qır.), bans (qaraqal.). Tuva dilində “vermək” mənalı beer feilindən düzəlmiş beerinifi, uyğur dilində isə eyni mənalı feildən düzəlmiş beriş termini işlənir. Təsirlik hal. Azərbaycan dilində təsir etmək feilindən yaranmışdır. Türkmən dilində yenmək “qalib gəlmək, yenmək” mənalı feildən düzəlmiş yeniş leksemi ilə ifadə olunur. Bu sözün ilkin mənası “qalibyyə, müvəffəqiyyətdir” (məs.: yeniş baydağı “qalibyyə bayrağı”). Təsirlik hal başqırd dilində töşöm termini ilə adlanır. Bu terminlə, həmçinin feilin təsirlik növü də adlandırılmışdır (töşöm dərəcə). Töşöm leksemi başqırd dilində “gəlir, mənfəət”, “döyülmüş, xırdalanmış” mənalarında işlənir. Lakin güman edirik ki, bu termin semantik baxımdan hərəkət bildirən töşöü feili ilə bağlıdır. Sözün kökü tay-dür, -öü,-ou, -m, -eü isə məsdər şəkilçiləridir. Töşöü “endirilmək, düşülmək, enmək, düşmək” mənalarındadır. Təsirlik halın analogi yolla ifadəsi - “düşmək, enmək” semantik feildən istifadə tatar (töşem), qumuq (tyüşyüm), özbək (tüşüm), noqay (tüsim), uyğur, yeni uyğur (çüşüm) dillərində də üzünü göstərir. Əgər adlıq və yiyəlik halın ifadəsində bəzi türk dillərində rus dilçiliyinin təsiri özünü göstəririsə, təsirlik halda bu müşahidə olunmur (vinitelny “taqsırlandırmaq, günahlandırmaq, ittiham etmək”). Digər qrup türk dillərində tabış (qaz., qır.), tabıs (qaraqal.) termini diqqəti çəkir. Tabış sözü tap kökündəndir. Tap “tapmaq, açmaq, əldə etmək” (qır.), “tapmaq, görüşmək” (qaraqal.) mənalarındadır. Bir məqama da diqqət yetirmək istərdik. Belə ki, başqırd dilində töşöm “gəlir, mənfəət” mənalarında olub töş- feilindən yaranmışdırsa, analogi hal qaraqalpaq dilində də müşahidə olunur. Bu dildə də tabıs “gəlir, mənfəət; uğur” mənalarında olub, tap feilindən düzəlmişdir. Qaraqalpaq dilində tabıs sözü, həm də qarşılıq növdə olan feil kimi məlumdur. Tap “tapmağa kömək etmək; görüşmək” mənalarındadır (KRS, 608). 43 Ergin M. Türk Dil Bilgisi. Sofya. 1967, s.2

Türkiyə türkcəsində bu halın da adlandırılmasında fərqli terminlərdən istifadə olunmuşdur: yükləmə durumu (Z.Korkmaz), Akkuzatif hali/yapma hali (M.Ergin), Äi/nz hali (T.Banquoğlu), belirtme durumu (M.Hengirmen), geçiş hali (K.Lübimov). Bu adlandırmalar digər türk dillərindən fərqlidir. Təkcə Sibir tatar dilində yikləmə termininə təsadüf etdik. Qaqauz dilində “göstərmək” mənalı feildən düzəlmiş

qösterek, Tuva dilində “bölüşdürmək, təyin etmək mənalı onaar feilindən düzəlmiş onaarınfi termini işlənir. Göründüyü kimi, türk dillərində ifadə çalarlarının genişliyinə və adlandırılmasma görə ən çox fərqlənən hal təsirlik haldır. Yerlik hal. Azərbaycan dilində əşyanın yerini bildirdiyi üçün yerlik adlanır. Türkmən dilində mürəkkəb sözdən - vakt-orun terminindən istifadə olunur: vakt “vaxt, müddət, saat”, orun “yer”. Görünür, bu mürəkkəb terminin yaranmasına səbəb yerlik halın həm zaman, həm də yer anlamında olmasıdır. Məs.: Azərbaycan dilində işlənən Yayda havalar çox isti olur nümunəsində yayda sözü əslində yerlik halda olan isimdir, amma bu məqamda -da zərf düzəldən şəkilçi kimi qəbul olunur. Əslində, yay sözü zaman anlayışlı isimdir, bu, zaman zərfi ilə qarışdırılmamalıdır. Eləcə də, Saat l-də gələrsən nümunəsində də say substantivləşərək, yerlik hal şəkilçisi qəbul etmiş, amma bununla belə, zaman anlayışı da bildirir. Deməli, Azərbaycan dilində də yerlik halın həm yer, həm də zaman anlayışlı olması qəbul olunmalıdır. Başqırd dilində yerlik halın həm yer, həm də zaman anlayışlı olması qəbul olunduğu üçün bu hal urin-vakit şəklində adlandırılmışdır. Başqırd dilində də urin “yer”, vakit “vaxt, zaman, müddət” mənasında işlənir. Tatar dilində də bu hal analoji yolla düzəlir. Ümumiyyətlə, bu halın adlandırılmasında türk dillərində əsasən 2 prinsip nəzərə çarpır: 1. Bu halın yalnız yer bildirməsi: Yerlik (Azərb.), yerlik (qaqauz), yer (qumuq), orın (qaraqal.), orun (yeni uyğur), orunlauçu (qar-bal.), bulunma (türk, Sibir tat.) və s. 2. Həm zaman, həm də yer bildirməsi: orun- vagit (uyğur), urin-vakit (tat., baş.), urin-payt (özbək). Qeyd edək ki, payt sözü özbək dilində “zaman” semantikasındadır. Qaraçay-balkar dilində bu halın adında yalnız yer anlayışı öz əksini tapsa da, onun zaman bildirməsi və kimde? nede? kayda? ne zamanda? suallarına cavab verməsi tədqiqatçılar tərəfindən qeyd olunur. Qırğız dilində jat “uzanmaq; yatmaq; aid olmaq” mənalı feildən düzəlmiş jatis, qazax dilində işəjatis terminlərindən istifadə olunur. Türkiyə türkcəsində bu hal müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif cür adlandırılmışdır: bulunma (M.Ergin, Z.Korkmaz), kimde hali (Banquoğlu), lokatif /ıa/ı(M.Ergin), kalma durumu (M.Hengirmen), yer hali (K.Lübimov). Tuva dilində yerlik halın adlandırılmasında sinonimlik müşahidə olunur: turarının, büdürerinin. 1-ci termin “durmaq, yerləşmək” mənalı turar sözündən düzəlmişdir. Məkan bildirmək baxımdan digər türk dillərinə yaxınlaşsa da, bu terminin feildən yaranmış olması baxımdan onlardan fərqlənir. Yuxarıda qeyd et-diyimiz kimi, digər dillərdə bu termin “yer” mənalı ырт ismindən düzəlmişdir. 2-ci termin isə “etmək, düzəltmək, hazırlamaq” mənalı büdürer (<biidür<- biit) feilindən düzəlmişdir. Çıxışlıq hal. Əşyanın, hərəkətin çıxış nöqtəsini bildirir, əksər türk dillərində eyni kökdən düzəlmişdir: çıkış (tm., qaq., yeni uyğ.), çığış (uyğ.), çikiş (özb.), çığış (qır.), şığış (qaz., qaraq.), çıqım (qumuq), çıkma (tr.-Z.Korkmaz; Sib.tat.), çıkış hali (tr. - K.Lübimov). Tuva dilində “çıkmaq, getmək” mənalı wner (zamana qədər ərəb dilinin qanunları əsas götürülmüş, sonrakı dövrlərdə isə qərb dillərinin qrammatikasının əsasında Türkcənin qrammatikası tərtib olunmuşdur”.Yalnız dil inqilabı nəticəsində dil islahatçılarının əsərlərində milli köklərə milli şəkilçilərin artırılması yolu ilə söz yaradıcılığı təbliğ olunmuşdur. Cümhuriyyət dönməində Ziya Gökalp bu xüsusda tələbkarlıqla belə qeyd etmişdir: “Yeni terminlər axtarıldığı zaman öncə xalq dilinə müraciət olunacaq, tapılmadığı təqdirdə Türkcənin qanunlarına uyğun şəkildə milli şəkilçilərlə yeni sözlər düzəldiləcək. Bunlar yetməzsə, ərəbcə və farscaya başvurulacaq, ancaq ərəbcə və farsca izafətlərdən uzaq durulacaq. Bununla yanaşı, bəzi tarixi hadisələr və xüsusi peşə sahələri ilə bağlı, eləcə də müxtəlif texniki terminlər alınma dildə olduğu kimi qəbul ediləcək”. Qeyd olunan çağırış türk ziyalıların, alimlərinin fəaliyyətlərində, elmi yaradıcılıqlarında başlıca meyar olmuşdur. Bəllidir ki, dilçilər bu sahədə daha çox cəhd göstəmişlər. Bənzər problem digər türk dillərini də əhatə edir. Keçmiş Sovet İttifaqının tərkibinə daxil olan türk dillərinin bəzində rus dilindən alınmalar ərəb, fars dilini üstələmiş, hətta rus dilinə məxsus şəkilçilər də söz yaradıcılığında iştirak etmişdir. Bütün bunlar isə əlbəttə, türk dillərinin əsas qanunu — ahəng qanunun tələblərinin pozulması ilə nəticələnmişdir. Yeni sözlər həmişə dilçilərin, ziyalıların diqqət mərkəzində olmalı, onun mənbəyi, qrammatik xüsusiyyətləri araşdırılmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Aslanov A. Azərbaycan dilində kəmiyyət kateqoriyası. 1963.
2. Banguoğlu T. Türkcənin Grameri. Ankara: TDK Yayınları, 2007.
3. Çengel H. K.Kırğız Türkcəsi Grameri.Ses ve şekil bilgisi. Ankara.Akçağ Yayınları, 2005.
4. Çobanzadə B.Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. V cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007.
5. Emre A.C.Türkcədə İsim Temelleri. Mukayeseli Türk Gramerine Hazırlık İrdemleri. İstanbul: Bürhanettin Matbaası, 1943.

6. Emre A.C. Türkçede İsim Temelleri. Mukayeseli Türk Gramerine Hazırlık İrdemleri. İstanbul, Bürhanettin Matbaası, 1943.
7. Ergin M. Türk Dil Bilgisi. İstanbul: 1962.
8. Ergin M. Türk Dil Bilgisi. Sofya: 1967.
9. Ələkbərova K. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilinə Türkiyə türkcəsinin təsiri. Bakı: 2010.
10. Əsədova A. Azərbaycan dilində qrammatik hallar. Bakı,; 2009.

ZƏNGƏZUR ƏRAZİSİNİN TOPONİMLƏRİNİN TÜRK LAYI

Rüstəmov Əzəmət Murtuza oğlu
dosent
Sumqayıt Dövlət Universiteti
Email: azametrustem@gmail.com

Xülasə: Məqalədə Qərbi Azərbaycan ərazisi kimi tanınan Ermənistanın türk mənşəli toponimləri haqqında məlumat verilir. Eyni zamanda Zəngəzur mahalının xalqımıza məxsus olması dil faktları ilə əsaslandırılır. Məqalədə Zəngəzur ərazisində “Kitabi Dədə Qorqud”da adları çəkilən toponim, etnonim, antroponimlər haqqında məlumat verilir.

Açar sözlər: toponim, etnonim, Zəngəzur, etnotoponim, mikrotoponim, Qərbi Azərbaycan.

Summary: The article provides information about the Turkic-origin toponyms in the territory known as Western Azerbaijan, which is currently part of Armenia. At the same time, the article argues that the Zangezur region belongs to our people, substantiated by linguistic facts. The article also provides information about toponyms, ethnonyms, and anthroponyms mentioned in the "Book of Dede Korkut" in the Zangezur region.

Key words: toponym, ethnonym, Zangezur, ethnotoponym, microtoponym, West Azerbaijan.

Son dövrlərdə ən əhəmiyyətli, ən aktual elm sahələrindən biri olan toponimika yeni vüsətlə inkişaf etməkdə, onun ayrı-ayrı problemləri hərtərəfli və elmi cəhətdən tədqiqata cəlb olunmaqdadır. Onomastikanın xüsusi bir sahəsi olan toponimika sahəsində də tədqiqatlar nəzərə çarpacaq dərəcədə yüksəlmiş, coğrafi adların öyrənilməsi, onların sistemə salınması, mənşəyi və təsnifi müəyyənləşdirilmişdir. Bu elm sahəsinə marağın artması da təsadüfi deyildir. Məlumdur ki, toponimika üç elmin qovşağındadır. Ona görə də ancaq toponimik elmi tədqiqatla dilçiliyə, tarix və coğrafiyaya dair mürəkkəb və mübahisəli məsələləri müəyyənləşdirmək mümkündür. Yazıya qədərki dövrün dilinin müəyyənləşdirilməsində, müxtəlif etnik birliklərin nə zaman və harada məskunlaşdığını göstərməkdə coğrafi adlar – toponimika elmi yaxından kömək edir. İndiki Ermənistan adlanan ərazi tarixi Azərbaycan torpaqları olmuşdur. Bura sadəcə olaraq xəritələrdə, dərs kitablarında *Qərbi Azərbaycan* kimi qeyd olunmalıdır. Bu torpaqda yaşayan Azərbaycan xalqı – türklər zaman-zaman erməni-rus təcavüzünə məruz qaldı. Rus imperiyasının Zaqafqaziyaya ayağı dəyəndən Qərbi Azərbaycandan türklərin deportasiyalarının “serialı” başlandı. Yalnız XX əsrdə dörd dəfə (1905-1906, 1918-1920, 1948-1953, 1988-1991) türklər dədə-baba yurdlarından – tarixi-etnik torpaqlarından zorla deportasiya olunmuşlar. Qərbi Azərbaycanda ən sonuncu türk kəndi Nüvədi (Meğri rayonu) 1991-ci il avqustun 8-də çıxarılmqla türksüz Ermənistan yaradıldı. Bu gün tarixi Azərbaycan torpağı olan Qərbi Azərbaycanda bir nəfər də olsun azərbaycanlı qalmadı. Halbuki keçən əsrin əvvəllərində erməniləri bu ərazidə barmaqla saymaq olardı.

Ancaq Azərbaycan mənşəli toponimlər tarixin yaddaşında qaldı. İndi Qərbi Azərbaycanın tarixini, azərbaycanlıların tarixi coğrafiyasını, Ermənistan azərbaycanlıların etnogenezini aydınlaşdırmaq üçün bu ərazinin toponimləri, xüsusilə etnotoponimləri əvəzolunmaz mənbədir. Bu mənada Qərbi Azərbaycanın tərkib hissəsi olan Zəngəzurun toponimiyasını öyrənmək mühüm mətləblərin sirlərini açmağa bilər. Hər bir ərazinin adı – kənd, dağ, çay, məhəllə, qala və s. adları xalqın minillik tarixindən xəbər verir. Burada coğrafi adlardan tutmuş toponimlərin formalaşmasında iştirak edən sözlərin və coğrafi nomenlərin hər

biri mühüm mənbə rolunu oynayır.

Zəngəzur ərazisinin Bayandır, Oxcu, Baharlı, Xələc, Çəpni, Padar, Peçeneq, Sofulu, Basax, Dondarlı, Ulaşlı, Avşarlı, Qazlıq və s. tayfa adları toponimlərdə əks olunmuşdur [4, s. 20-21].

Qədim Azərbaycanın ərazisi olan Zəngəzurun qədim sirlə tarixinin öyrənilməsi və xalqımıza çatdırılması bu gün dilçi-tarixçilərin qarşısında duran ən önəmli məsələlərdəndir. Çox təəssüflər olsun ki, qədim insan məskənlərindən biri sayılan Zəngəzurun tarixi, əfsanələrlə dolu olan qəhrəmanlıq səhifələri XX əsrin əvvəllərindəki faciələrlə sonuclanmış, faciəli taleyi demək olar ki, tədqiqata tam şəkildə cəlb olunmamışdır. Zəngəzuru tam şəkildə hərtərəfli öyrənməyə və tədqiqata cəlb etməyə böyük ehtiyac var. Son dövrlərdə baş verən ictimai-siyasi tarixi hadisələrlə əlaqədar milli tariximizin, eləcə də Zəngəzurun tam halda, hərtərəfli tədqiq olunmasına imkan və şərait yaranmışdır. Xüsusilə çar hökumətinin müşaviri Şuşkonun hazırladığı “kameral” təsvirindəki adların tədqiqata cəlb edilməsi aktual sayıla bilər [5, s. 82-111].

Tarixi Zəngəzur ərazisi ayrı-ayrı dövrlərdə müxtəlif ad altında bəlli olub. Bununla bərabər, bu bölgənin ən qədim adlarından biri Sünik olub. Erməni tarixçiləri isə həm bu ərazinin ermənilərə, Sünik sözünün isə erməni mənşəli olduğunu sübut etməyə çalışmışlar. Zəngəzur qədim oğuz elidir. Hər bir toponim – yer-yurd adı bütöv tarixdir, həm də canlı tarixdir. Torpağın kimə məxsusluğunu onun adından düzgün söyləyən heç bir həqiqət yoxdur. Bu, aksiomdur. Hunud, Xələc, Syvarı, Ağvanlı, Çəpni, Bayandur, Muğancıq, Qapan, Qazan dağ, Şəki, Quşçulu, Oxcu, Komaran, Uz, Yaycı, Çullu, Həyəmək, Zəngəzur və s. adlarını yeri gəldikcə adını çəkdiyimiz toponimlər kifayət etməz ki, bu torpaqlar qədim Türk-Azərbaycan torpaqlarıdır. Tarixi adların, toponimlərin gücünü bədxahlarımız yaxşı duyduqlarına görə ona yaman gözlə baxmış, hamısını dəyişdirib ermənicələşdirmişdir. Məqsəd budur ki, min il, milyon il yaşı olan tarixi adlarımız səhifələrdən silinsin, gələcək nəsillər onları təzə adlarıyla tanısin. Ancaq tarix Zəngəzuru və onun qoynunda qan yaddaşı olan yüzlərcə türksöylü adları yaşadacaq. Üstündən xətt çəkilən hər tarixi ad bir elin, bir tayfanın, bir şəxsiyyətin, Qorqudun ruhudur, dənəmimizin gəlib bizə çatmış səhifəsidir. Hər bir ad o adın qoyulduğu torpağın pasportudur, şahididir.

Bu ərazinin, ümumən, Ermənistan ərazisinin toponimlərinin türkdilli olmasını göstərən ən mühüm şahidlərdən biri məhz ermənilərin nəşr etdirdiyi “Ermənistan SSR-nin inzibati ərazi bölgüsü” (1975) kitabıdır. Bu kitabın kütləvi tirajla necə varsa nəşr olunması qan yaddaşının unudulmasının qarşısını alardı. Bu kitabı soyuqqanlıqla varaqlayan hər bir kəs türkiyəni görəcək, duyacaq, həqiqəti dana bilməyəcək. Zəngəzurun toponimiyasında Dədə Qorqudla səslənən, yer-yurd, kənd-oba adları geniş yayılmışdır. Qazançı, Ulaşlı, Dondarlı, Qazan gələn dağ, Qazan bulaq, Qazan zəmi, Oxcu məhəlləsi, Oxcu çayı, Bayandur, Həyəmək (Əkrək) Basatçay və s. kimi coğrafi adlar bu ərazinin “İç Oğuz” elinə, onun siyasi mərkəzinə aid olduğunu göstərən ən mühüm qaynaqdır [1, 35-40 s.]. Oğuz nəvələri Göyxanın oğlanlarının adını əks edən Çəpni, Bayandur, Çavındır, Piçənək kimi toponimlər bu ərazinin ta qədim zamandan Oğuz yurdu olmasını sübut etməzmi? Zəngəzurun toponimlərindən danışarkən, qeyd etmək yerinə düşər ki, bu bölgədəki yer-yurd adlarının 95 faizə qədəri türk-oğuz-müsəlman mənşəlidir. Bu coğrafi adların mövcudluğu tarixin alt qatlarına qədər gedib çıxır. Göytürk dövrünün etnoslarının bu bölgədə məskun olmaları ilə bağlıdır. “Alban tarixi” əsərinin onomastikasında da mövcud olan bir sıra toponimlər Zəngəzurun coğrafi adlar sistemində bu gün də qalmaqdadır (Məsələn: Sisəkan//Sisyan, Qoros, Ağvanlı, Hunan//Hunud, Araz, Sünik, Qor, Qazan, Şalat) [2, s.27-30]. Eyni zamanda “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında adları çəkilən onomastik vahidlərin koordinatları Zəngəzur bölgəsinin toponimlərinə uyğun gəlir. Zəngəzur bölgəsinin mikrotoponimlərini nəzərdən keçirdikdə demək olar ki, bu coğrafi adların hamısı türk mənşəlidir, Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşuna uyğun şəkildə formalaşmışdır.

VI-VII əsrlərin dövrümüzə gəlib çatmış tarixi qaynaqlarda Azərbaycan haqqında məlumat son dərəcə az olduğundan bu dövrdə ölkənin siyasi tarixi, xüsusilə daxili həyatını dolğun təsvir etmək mümkün deyildir. Dastan personajlarının və hadisələrin cərəyan etdiyi yer adları ilə əlaqədar olan coğrafi adlar qədim oğuz eli Zəngəzurda indi də yaşamaqdadır. Burasını da qeyd etmək yerinə düşər ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”da mövcud olan boyların heç birində bir dənə olsun erməni mənşəli toponim və antroponim yoxdur. Bu, onunla əlaqədardır ki, dastanın formalaşdığı və ilk yazıya alındığı dövrdə Cənubi Qafqazda, eyni zamanda Qərbi Azərbaycanda (Zəngəzurda da) haylar (ermənilər) olmamışdır. Zəngəzurun toponimiyası qədim laylalara gedib çıxır. Erməni mənşəli toponimiya bu ərazidə, ümumən Qərbi Azərbaycanda son 200 ilin – rus işğalının nişanəsidir və üst qatlara aiddir. Dastandakı coğrafi adlar əsas etibarilə Azərbaycanın, qədim oğuz yurdu olan indiki Ermənistan, eyni zamanda Cənubi

Azərbaycanın Zəngəzur mahalı ilə həmsərhəd ərazilərini əhatə edir [3, s. 171-182].

Torpaq vətəndir. Lakin heç bir ölçüyə sığmaz ki, milli dövlətimizin sərhədlərini bu günə qədər bölüm-bölüm bölünmüş, milli satqınların xəyanəti nəticəsində parçalanaraq 86,6 min kv.km ərazisi qalmış Azərbaycanla müəyyənləşdirək. Qətiyyənlə unutmamalıyıq ki, bugünkü Ermənistan tarixən Oğuz yurdu olan Qərbi Azərbaycandır. Ermənilər və havadarların sonrakı illərdə Ermənistanda Oğuz yurduna qarşı apardığı siyasətin məğzi türksüzləşdirilmiş Ermənistan yaratmaqdan ibarət olmuşdur. Bu siyasətlərini həyata keçirmək üçün müxtəlif siyasi-iqtisadi, dini-mədəni, hətta hərbi aksiyaları həyata keçirməkdən çəkinməmişlər. Onlar özlərinin iyrənc siyasətlərini, əsasən, iki istiqamətdə aparırdılar. Birincisi, cismani cəhətdən köçürmə, vəhşicəsinə soyqırımını aparmaqla regionun müxtəlif yaşayış məntəqələrinin, rayon və şəhərlərinin türksüzləşdirilməsi və yekcins kənd, rayon və nəhayət, respublika yaradılması siyasəti. Ermənilərin Azərbaycana köçürülməsi bilavasitə Türkmənçay müqaviləsi ilə (1828-ci il 10 fevral) həyata keçirildi.

İkincisi, addəyişmədir. İndiki Ermənistan - Qərbi Azərbaycan ərazisində cüzi olsa da, ilk addəyişmə əməliyyatı XIX əsrin ilk rübündə aparılmışdır. Belə ki, İrəvanı Erevanla (1828), Gümrünü Aleksandrapolla (1840), Kəvəri Nor-Bəyazitlə (1837) əvəz etmişlər.

Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyası xalqımızın XIX əsrdən başlayaraq azadlıq mübarizəsini, o cümlədən azərbaycanlıların soyqırımını, qaçqınlıq tarixini əsaslı və kompleks şəkildə araşdırıb fundamental elmi tədqiqat işlərini hazırlamaq işində addımlar atır. Bu istiqamətdə son dövrlərdə elmi tədqiqat işlərində canlanma əmələ gəlmiş, çoxsaylı elmi əsərlər yazılmışdır.

Ermənilərin Türk mənşəli yer-yurd adları dəyişdirmə siyasəti müxtəlif prinsip və “meyarlarla” aparılmışdır. Bu məsələ Ermənistan SSR Ali Sovetinin konkret tarixi rəsmi sənəd və fərmanlarında əks olunmuşdur. Çar Rusiyası dövründə buraxılan xəritələrdə və statistik məlumatlarda yaşayış məntəqələrinin Türk adları Ermənistanda Sovet hakimiyyəti dövründə (ilk rəsmi addəyişmə əməliyyatı 1935-ci ildə) Ali Sovetin fərmanı ilə həyata keçirilmişdir.

Zəngəzur ərazisində, ümumiyyətlə, Ermənistanda Türk mənşəli coğrafi adlar, əsasən, aşağıdakı “qayda və prinsiplərlə” dəyişdirilmişdir [3, s 9-10].

1. İlk növbədə qabarıq şəkildə türklərin soykökü, onun tarixi keçmişi ilə əlaqədar olan yaşayış məskənlərinin adlarının dəyişdirilməsinə xüsusi diqqət edilmişdir. Məsələn, Bayandur-Bağatur (Gorus), Muğancıq-Ayqədzor (Gorus), Yayçı-Qarjis (Gorus), Aşağı Türkmənli-Lusaqyuğ (Eçmiədzin), Şirvancıq-Lernakert (Artik) və s. Bu zaman bir qisim Türk mənşəli etnonimlər (tayfa, qəbilə və s. adları) etnonim xarakteri olmayan öz adımızla əvəz olunub. Məsələn, Böyük Qaraqoyunlu-Əzizli (Vardenis), Şıxlar-Qızılşəfəq (Sisyan), Kərkibaş-Şəfəq (Vardenis) və s.

2. Bir qisim yaşayış məskənlərinin adları sovet həyat tərzinə, sovet ideologiyasına uyğun olaraq dəyişdirilirdi. Məsələn, Məliklər-Spandaryan (Sisyan), Qaraqışlaq-Dostluq (Masis), Aralıq-Qriboyedov (Eçmiədzin), Böyük Qarakilsə-Kirovakan rayonu, Gümrü-Aleksandropol (Leninakan), Çanaxlı-Sovetaşen (Vedi rayonu) və s.

3. Erməni və qeyri-millətdən olan ayrı-ayrı yazıçı və tarixi şəxsiyyətlərin adını əbədiləşdirmək bəhanəsi ilə toponimlərin dəyişdirilməsi və s. Aşağı Necili-Sayat Nova (Masis), Allahverdi-Tumanyan, Gəngör-Puşkino (Stepanavan), Yuxarı Ağbaş-Abovyan-Artoşat və s.

4. Hərfi tərcümə (kalka) yolu ilə Türk mənşəli toponimlər dəyişdirilmişdir. Məsələn, Armudlu-Tandzut (Hoktemberyan) və Kafan, Almalı-Xnzorut (Əzizbəyov), Göl-Liçk (Martuni)

5. Yaşayış məskənlərinin adlarının bir qismi cüzi dəyişikliklə və təhrif olunmaqla dəyişdirilmişdir. Məsələn, Dərabas-Darbas (Sisian), Ərəfsə-Arevus (Sisian).

Birinci tərəfi ikinci tərəfin əlamətini bildiren və tərkibində “böyük”, “kiçik”, “aşağı”, “yuxarı” sözləri olan Türk mənşəli yaşayış məntəqələrinin adlarına bu sözlər “verin”, “nergin”, “mets”, “pokr” şəklində verilməklə dəyişdirilən adlar. Məsələn, Yuxarı Xotanan (Qafan rayonu), Böyük Ayrım-Medz Ayrım (Allahverdi rayonu), Yuxarı Ağcaqala-Verin Ağcaqala (Talin rayonu) və s.

6. Erməni tələffüzündə uyğunlaşdırılaraq dəyişdirilən toponimlər. Məsələn, Həyərək-Aqarak (Kafan), Həkəri-Akori (Allahverdi), Uzunlar-Udzun (Allahverdi), Qarakilsə-Sisavan-Sisyan və s.

7. 1935-ci ilə qədərki, türk mənşəli yaşayış məntəqələrinin adları Ali Sovetin fərmanı olmadan dəyişdirilmişdir. Məsələn, Dəymədağlı-Şrvenants (Qafan rayonu), Tovuzqala-Berd (Şəmsəddin), Kürdəkənli-Lernadzor (Kafan), Kilsəkənd-Sraşen (Qafan rayonu) və s.

Bütün bunlarla yanaşı, türk mənşəli adların dəyişdirilməsində, izlərinin itirilməsində bu kəndlərə

qayğısız münasibətin göstərilməsi və əhalinin müxtəlif təzyiq vasitələri ilə sıxışdırılıb çıxardılması da mühüm vasitə idi. Bununla da yüzrlərlə Türk mənşəli coğrafi adlar passiv fonda keçmiş və unudularaq yaddaşlardan silinmişdir.

Tarixi Azərbaycan torpağı olan Zəngəzur ərazisinin (Ermənistanın Kafan, Gorus və Sisyan, Meğri rayonları və Azərbaycanın Qubadlı, Zəngilan və Laçın rayonlarının) Azərbaycan-türk mənşəli toponimləri və onların müxtəlif qruplarının etnolinqvistik və struktur baxımından araşdırılması və öyrənilməsi elmi əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı, ictimai-siyasi və mənəvi mahiyyət daşıyır.

Tarixi ədalətsizliyi aradan qaldırılması üçün geniş mənada bizim tərəfimizdən addımlar atılmalıdır. Əlbəttə, bu, dövlət səviyyəsində planlı və ardıcıl şəkildə aparılmalıdır. Bunun üçün ilk növbədə Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi: a) Qədim Oğuz yurdu Ermənistanın tarixini Azərbaycan tarixinin tərkib hissəsi kimi ali və orta məktəblərin dərslərinə salınmasını təşkil etməli, ermənilərin türkləri soyqırımı siyasəti, vəhşilikləri əks olunmalı və bu məsələyə ciddi yanaşılmalıdır: b) Qədim Oğuz yurdu Ermənistanın coğrafiyası Qərbi Azərbaycan coğrafiyası kimi dərsləklərə salınmalı, bu ərazilənin iqtisadi-fiziki coğrafiyası, dəyişdirilmiş toponimlərin əzəli adları xəritələrdə əks olunmalıdır: c) Azərbaycan dili və ədəbiyyatı dərslərində bu ərazinin bəzi spesifik toponimlərinin etimologiyası və bunun qədim abidələrimizdə əks olunduğu xüsusi vurğu ilə nəzərə çatdırılmalı, Dədə Qorqudun koordinasiyanın Ermənistan ərazisinə uyğunluğu diqqət mərkəzində olmalıdır. Çünki toponimlər keçmiş dövrlərin ən obyektiv, ən ədalətli sənədidir, ən dəqiq mənbədir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. “Kitabi-Dədə Qorqud” (tərtib edən H. Araslı). Bakı: 1979, 265 s.
2. Kalankaytuklu, M. Albaniya tarixi. Bakı: 1993, 27 s.
3. Rüstəmli. Ə. Zəngəzurun türk mənşəli yer-yurd adları. Bakı: 2010, 202 s.
4. Quluyev M. Zəngəzur toponimləri. Bakı: “Nurlan”, 2013, 400 s.
5. Zəngəzur əyalətinin kameral təsviri (Tərcüməçi: Nazir Əhmədov). Bakı: 2021, 352 s.

RƏŞİD BƏY ƏFƏNDİZADƏNİN UŞAQ ƏSƏRLƏRİNDƏ MƏNƏVİ-MENTAL DƏYƏRLƏRİN İNİKASI

Novruzova Aynur
f.ü.f.d.

Gəncə Dövlət Universiteti
e-mail:ashukurova@rambler.ru
ORCID: 0000 – 0002 – 3850 – 199X

Xülasə

Yaradıcılığının əsasında gənc nəslin təlim-tərbiyəsi məsələləri dayanan görkəmli maarif xadimi, yazıçı Rəşid bəy Əfəndizadə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının sənətkarlıq baxımından inkişafında müstəsna xidmətləri olan yazıçılarımızdandır.

Uşaqların maariflənməsində, mənəvi-əxlaqi baxımdan tərbiyə olunmasında əvəzsiz mənbə rolunu oynayan xalq ədəbiyyatına yaradıcı yanaşan R.Əfəndizadənin qələmə aldığı əsərləri həm də “Bəsirətül-ətfal” və “Uşaq bağçası” adlı dərslük və müntəxəbatlarında da geniş yer alıb. Məzmunu və süjet xətti, yüksək poetikası ilə seçilən hekayələrinin böyük əksəriyyətində janra məxsus xüsusiyyətlər maarifçi-pedaqoji mülahizələri üstələyir. Əslində ədibin Avropa ədəbiyyatına xas olan hekayə janrına müraciəti ədəbiyyatın didaktikadan, öyüd-nəsihətdən maarifçiliyin tələblərinə adaptasiya cəhdindən irəli gəlirdi. Belə ki, müəllifin mövcud problemləri əks etdirmək üçün seçdiyi bədii təhkiyə, təsvir və ifadə vasitələri, üslub üçün hekayə janrı daha münasib forma idi.

“Yüz yaşında bağban”, “Quşların mənfəəti”, “Uşaqların meşədəki əhvalatı”, “Tahir və Nəbi”, “Qoca baba və nəvəsi”, “Molla, seyid və dərviş”, “Doğma yurd”, “Oğurluğun üstü açıldı”, “Yaxşılığa yamanlıq” və b. hekayələri sadə didə yazılmış, yığcam, maraqlı hadisələri əks etdirən, əxlaqi-tərbiyəvi qənaətlər aşılardan müstəqil bədii əsərlərdir. Hekayələr milli uşaq nəsrimizin ilk bitkin nümunələrindəndir.

Məqalədə Rəşid bəy Əfəndizadənin hekayələri tarixi və elmi mənbələrə istinad edilməklə tədqiqata

cəlb edilmiş və geniş izahla təhlil edilmişdir. Eyni zamanda ədibin maarifçi ideyalar təbliğ edən hekayələri haqqında müxtəsər məlumatların verildiyi məqalədə bu əsərlərin Azərbaycan uşaq nəsrinin janr və üslub baxımından zənginləşməsinə təsiri ilə bağlı geniş müəllif yanaşması da yer almışdır.

Açar sözlər: uşaq ədəbiyyatı, R.Əfəndizadə, hekayə, nəsr, maarifçilik.

THE MANIFESTATION OF MORAL AND MENTAL VALUES IN CHILDREN'S WORKS BY RASHID BEY EFENDIZADE

Novruzova A.

Abstract

Prominent educational figure, writer Rashid Bey Efendizade, whose work is based on the issues of training and education of the younger generation, is one of our writers who had exceptional merits in the development of Azerbaijani children's literature in terms of mastery at the beginning of the 20th century.

The works written by Efendizade, who had a creative approach to folk literature, which plays an invaluable role in educating children in moral terms, are also widely featured in textbooks and magazines called "Basiratul-atfal" and "Kindergarten". In the vast majority of his stories, which are distinguished by their content and plot line, high poetics, genre-specific features surpass educational-pedagogical considerations. In fact, the writer's appeal to the narrative genre typical of European literature came from the attempt to adapt literature from didactic, admonishing to the demands of enlightenment. Thus, the narrative genre has become a more appropriate form in terms of artistic inspiration, descriptive and narrative tools, and style chosen by the author to reflect the current problems.

"Hundred-year-old gardener", "Birds' profit", "Children's story in the forest", "Tahir and Nabi", "Old grandfather and grandson", "Molla, seyid and darvish", "Homeland", "Theft revealed", "Bad for good" and other stories are independent works of fiction written in simple language, concise, reflecting interesting events, instilling moral and educational conclusions. The stories are among the first complete examples of our national children's prose.

In the article, Rashid bey Efendizade's stories were involved in the study with reference to historical and scientific sources and analyzed with a wide explanation. At the same time, the article, which gives brief information about the stories of the writer promoting enlightening ideas, also includes a broad author's approach regarding the impact of these works on the enrichment of Azerbaijani children's prose in terms of genre and style.

Key words: children's literature, R.Efendizade, story, prose, enlightenment.

Giriş

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafı bütövlükdə maarifçi-realist ədəbi düşüncənin və ədəbi-mədəni mühitin təsiri altında gerçəkləşirdi. Böyük bir ziyalı zümrəsinin milli təəssübkeşliyi uşaq ədəbiyyatının ideya-estetik məzmununa da həlledici təsir göstərdi. Bu dövrdə uşaq ədəbiyyatında da ədəbi meyllər milli dirçəlişə, yeni nəslin tərbiyəsinə istiqamətləndi. Azərbaycan ədəbiyyatının önəmli qollarından biri sayılan uşaq və gənclik dövrü ədəbiyyatında baş verən keyfiyyət dəyişikliklərini bədii düşüncə obyektinə çevirən sənətkarlardan biri də ədəbi prosesin aparıcı simalarından olan Rəşid bəy Əfəndizadə idi. Həyatının 60 ilini pedaqoji sahəyə həsr edən ədib öz yaradıcılığında da maarifçilik prinsiplərinə sadıq qalaraq qələmə aldığı əsərlərini xalqın milli-mənəvi dəyərlərinin təsdiqinə yönəlmişdi.

Gənc nəsillərin mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsi Rəşid bəy Əfəndizadənin əsas fəaliyyət istiqamətini təşkil edirdi. Təhsil mövzusu, xüsusilə qızların bəsinət sahibi etməyin vacibliyi onun əsərlərində davamlı olaraq dilə gətirilmiş və bu sahədə atılan addımların ilk təşəbbüskarlarından biri də məhz Rəşid bəy Əfəndizadə olmuşdur. Xalqımıza məxsus əqli düşüncə tərzini, adət-ənənələr, milli keyfiyyətlər ədibin uşaqlar üçün yazdığı bütün əsərlərdə bədii ifadəsini tapmışdır. Müxtəlif mövzuda və məzmununda olan bu əsərlər Azərbaycan xalqının milli-mental təxəyyülünün zənginliyindən xəbər verir.

Bitkin kompozisiya və yığcam süjet xətti, obrazların ibrətamizliyi, əxlaqi-tərbiyəvi əhəmiyyəti və digər müsbət keyfiyyətləri baxımından Rəşid bəy Əfəndizadənin qələmə aldığı uşaq əsərləri müəllifin məqsədini təyin etməyə imkan verir. Ana dili, təhsildə hökm sürən sxolastikanın aradan qaldırılması, ailə tərbiyəsinin vacibliyi, milli məktəblərin yaradılması, yeni təlim üsullarının tətbiqi, dünyəvi təhsilin genişləndirilməsi kimi ideyalar onun əsərlərinin əsas leytmotivini təşkil edirdi. Ədib həmçinin, ictimai

məqamdan tutmuş, xalqımızın mənəvi-əxlaqi xüsusiyyətlərinə qədər bütün mövzulara toxunmuş, dəyərlərimizi qətiyyətlə müdafiə etmişdir.

Beləliklə də, uşaqların milli ruhda tərbiyə edilməsi və təhsili problemini öz əsərlərində əsas xətt kimi götürən Rəşid bəy Əfəndizadə bu mövzunu öz yaradıcılığının əsas ədəbi faktına çevirə bilmişdi.

Əsas hissə

Rəşid bəy Əfəndizadənin həyatının mühüm bir hissəsi məktəb tarixi və müəllimliklə bağlı idi. Bütün fəaliyyəti boyu maarifçi mövqedən çıxış edən R.Əfəndizadə üsuli-cədid məktəblərinin faydasını yüksək dəyərləndirərək, öz həmmüasirlərini bu sahədə xüsusi fəallıq göstərməyə çağırırdı. Təlimlərin ana dilində aparılması yeni üsullu məktəblərin əsas mexanizmini təşkil edirdi. Görkəmli pedaqoq-alim Ə.Seyidov onun pedaqoji fəaliyyətini belə dəyərləndirir: “XIX əsrin axırlarında və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yeni məktəblərin təşkili Rəşid bəy Əfəndiyevin adı ilə bağlıdır”. [15,301] Tiflisdə Aleksandrovski Müəllimlər İnstitutunda təhsil aldığı illərdə ədib xalqın mənəvi dəyərlər sisteminin, mental xüsusiyyətlərinin, əxlaq-davranış normalarının əsas təbliğatçısına çevrilən belə tədris müəssisələrinin dərslər vəsaitlərinə olan ehtiyacını nəzərə alaraq dərsləklər tərtib etmək qərarına gəlir. Bunun üçün artıq onun kifayət qədər pedaqoji təcrübəsi və müəllimlik fəaliyyəti dönməndə araşdırmalarının nəticəsi olan çoxlu sayda materialları var idi. Ədib bu haqda öz tərcümeyi-halında yazırdı: “Kənddə on il müəllimlik etdiyim zaman rus klassiklərindən Puşkinin, Jukovskinin, Krilovun, Lermontovun, Tolstoyun əsərlərindən müdam tərcümə edib, albomuma çox şey toplamışdım və el ədəbiyyatından bəzi yararlı şeyləri də intixab eləmişdim, həmçinin təcrübədən çıxartmışdım”. [6]

Beləliklə, ədib uşaqların sağlam mündəricəli ədəbiyyata ehtiyacını ödəmək məqsədi ilə 1898-ci ildə İstanbulda “Uşaq bağçası”, bir qədər sonra-1901-ci ildə isə “Bəsirətül-ətfal” dərsləklərini nəşr etdirir. Hər iki dərslək dəfələrlə çap olunaraq, həm Qafqazda, həm də Cənubi Azərbaycanda açılan yeni tipli məktəblərdə geniş istifadə olunmuşdur. “1914-cü ildə “Uşaq bağçası” dərsliyi Qaraçay dilinə də tərcümə edilib “Ana dili” adı ilə Tiflisdə nəşr olunmuşdur”. [1,15]

Dərsliyin başlanğıcında müəllifin adı, çap tarixi, məzmunu və məqsədi göstərilir: “Müəllif və mucidi (yaradanı, vücuda gətirəni) Rəşid bəy Əfəndizadə. On sənə müzirində kəsb olunmuş təcrübədən sonra tazə üsuli-sövti üzrə təsis olunub, təliq və cüls xətləri üzrə tərtib olunubdur. Qiyməti 1 manat 20 qəpikdir. Hər həqqi müəllif və nəşirinə aiddir. Maarif nəzarət cəhiləsinin rəzasəti ilə təb olunmuşdur. İstanbul. İvanaki Panayotidis mətbəəsi, Bab-i Ali cadəsi, 38. 1316 sənəyi-İslamiyyə (1898 sənəyi məsihiyyə)”. [7]

K.D.Uşinskinin pedaqoji görüşlərini, L.N.Tolstoyun “Əlifba”, “Yeni əlifba”, “Oxu kitabı”, A.O.Çernyayevskinin “Vətən dili” dərsləklərini təqdir edən R.Əfəndizadə milli uşaq ədəbiyyatı yaratmaq istiqamətində uğurlu təşəbbüsə çevrilən bu iki dərsliyinə maarifçi şeirlərini, poetik öyüdnamələrini, mənzum hekayət və didaktik hekayələrini daxil etmişdi. Professor Y. Babayev dərsləklərə daxil edilmiş hekayələrin bədii struktur oxşarlığından bəhs edərək yazır: “R.Əfəndiyevin dərsləklərində “Ovda”, “Həşimin hünəri” (“Uşaq bağçası”), “Quşların mənfəəti”, “İki nəfər mehriban qardaş”, “Doğma yurd”, “Ayağı bir-bir qoyarlar nərdivana” (“Bəsirətül-ətfal”) və s. süjeti müəllifin özünəməxsus olan kiçik epik nümunələr var idi. Janrın tələbi baxımından yalnız şərti olaraq hekayə adlandırılan (istər bu, istərsə də birtipli dediyimiz kiçik hekayələrə yalnız şərti mənada hekayə demək olar, əslində bunlar kiçik mənsur miniatürlərdir) bu əsərlər həcmcə kiçik, bir epizodlu əhvalatlardan ibarətdir. Bunlar əslində ibtidai məktəb dərsliyi üçün, onun tələblərini nəzərə almaqla yazılmış kiçik bədii nəsr mətnləri idi. Bu əsərlərdə nə geniş əhvalat, nə əhatəli xarakterlər, nə də məkan və milli müəyyənlik yox idi. Süjet nə qədər orijinal olsa da, bunlar birtipli süjetlər silsiləsinə daxildir. Qəhrəmanlar yalnız bir epizodun qəhrəmanları, hadisələr tipiklikdən məhrumdur. Bu kiçik hekayələri bir növ orijinal keyfiyyətli uşaq nəsrinə keçid hesab etmək olar”. [2,83]

Əsərlərinin əsas qayəsini xoşbəxt gələcək, tərbiyəli, elmlə, dünyagörüşlü gənclər və yeniyetmələrin qaynar həyatı uğrunda mübarizə təşkil edən R.Əfəndizadənin “Uşaq bağçası” dərsliyinə daxil etdiyi sayaçı sözlər, holavarlar, atalar sözü və zərb məsəllər, tapmacalar, laylalar, oxşamalar və sadə süjetli hekayələr yığcam və maraqlı hadisələri əks etdirən oxunaqlı bədii nümunələrdir. “Maarifçi-yazıçı milli folklor nümunələri ilə yanaşı, həmçinin bir sıra dünya xalqları ədəbiyyatından səsləndirdiyi tərcümə materiallarına da üstünlük vermiş, “Uşaq bağçası” dərsliyində bunlardan yetərincə istifadə etmişdir. Bunlara misal olaraq, “Qoca kişi və Əzrayıl”, “Qardaş və bacı”. “Pişiyin hekayəsi”, “Turp”, “Çaqqalın hekayəsi”, “Qurd”, “Fəqir Cəfərin alim olması”, “Dünya görmüş kəndçi” və sair folklor motivli kiçik

həcmli hekayələri, İ.Krılodan etdiyi “Qazlar”, “Sazəndə”və bu kimi tərcümə əsərləri diqqəti cəlb edir”. [10,195]

Mənəvi dəyərlərin təbliğində folklor və klassik ədəbiyyatımızın məfkurə və ideya varisliyini davam etdirən ədibin bu dərsliyi 137 səhifədən ibarət idi. Ədib dərsliyin giriş hissəsində kitabın yazılma səbəbini belə izah edir: “Tərbiyə elmini öyrəndikdən sonra mən anladım ki, köhnə məktəb xalqa bilik vermir, onu maarifləndirmir. Yeni məktəb lazımdır. Bu isə yalnız Uşinskinin yeni üsulla tərtib etdiyi dərs kitabı kimi, öz məktəblərimiz üçün ana dilində dərs kitabı tərtib etməklə mümkündür. Özümün “Uşaq bağçası” adlı dərs kitabımı bu qiymətli əsərə bənzətmək üçün mən Uşinskinin şöhrət qazanmış və müstəsna kitabını rəhbər qəbul etdim”. [7]

Dərsliyin ikinci və üçüncü hissəsi ədibin uşaqların dünyagörüşünün formalaşmasında, əqli səlisliyinin və nitqinin zənginləşməsində əhəmiyyətli rol oynayan folklor süjetlərinə müraciət edərək qələmə aldığı pedaqoji-didaktik əsərlərdən ibarətdir. Tərbiyə deyəndə üç əsas amili - fiziki, əqli və əxlaqi cəhəti vacib hesab edən ədib yazır: “Tərbiyə insanı bəsləyib onun bədəninə, ruhuna və əxlaqına yavaş-yavaş qüvvət kəsb etdirməyə deyilir. Hər kəs bədəncə, ruhca və əxlaqca üç qism tərbiyəyə möhtacdır... Bu üç qism tərbiyədən məhrum olan şəxs həqiqətdə adam cərgəsində sayılmaz”. [5,89] Rəşid bəy uşaqların sağlam bədənə, ruha və əxlaqa yiyələnmələrinin yolunu ailə tərbiyəsində görürdü. O, hesab edirdi ki, xüsusilə anaların tərbiyə prosesindəki roluna diqqət çəkən ədib onların elm və mərifət kəsb etmələrini vacib amil sayırdı.

Dərsliyə daxil edilmiş əsərlərin çoxu tarixi yaddaşlardan süzülüb gələn şifahi xalq ədəbiyyatından qaynaqlanır. Bu əvəzsiz qaynağı R.Əfəndizadə araşdırmalarında belə dəyərləndirir: “El keçirdiyi həyat hadisələrini hekayələr, nağıllar, dastanlar, əfsanələr və lətifələr şəklində düzür, qoşur”. [6,23] Ümumiyyətlə, onun qələmə aldığı uşaq şeirlərinin əksəriyyətinin əsasını folklor motivləri və folklor mövzuları təşkil edir. Bu şeirlərin bəzilərinin mövzusu açıq-aydın xalq ədəbiyyatından alındığı halda, bəziləri daxili mahiyyətə, daxili tellərlə, bədii təsvir vasitələri və tərbiyəvi nəticələri etibarilə folklorla bağlıdır. R.Əfəndizadənin yaradıcılığına xas incə hisslər, təbiilik, səmimi ruh və axıcılıq bu şeirlərin orijinallığını təmin edir.

R.Əfəndizadənin dərsliyə daxil edilmiş, uşaqların əqli inkişafına kömək etmək, bilik dairəsini genişləndirmək, düşüncə qabiliyyətini artırmaq məqsədilə qələmə aldığı tapmacaları balacaların zehni zənginləşdirən didaktik materiallardır. Məlumdur ki, “folklor materialları içərisində əqli tərbiyənin ən güdrətli vasitəsi tapmacadır”. [11,243]

Tapmacalar tez fikirləşmə və sürətli fikri axtarış qabiliyyətini, zehni və dərrakəni inkişaf etdirdiyi üçün onların istər müasir təhsil sistemi mövcud olmadığı dövrlərdə, istərsə də elmi-texniki tərəqqi əsrində əhəmiyyəti böyük olub. Belə ki, tapmacalarda əşyanın əlamətləri verilir, onun açması soruşulur. Uşaq bu zaman zehni axtarış aparır, həyati məlumatları fikrən nəzərdən keçirir, müqayisələr edir, soruşulan predmetin əlamətlərinə əsasən cavabı tapmağa çalışır. Beləliklə də, o, ciddi fikri-elmi axtarışlar aləminə düşür. Onun dəqiq bilikləri də, yaradıcı xəyalı da, fantaziyası da, bir sözlə, bütün zehni-əqli qabiliyyəti səfərbərliyə alınır. Tapmacanın cavabını tapsa da, tapmasa da həmin elmi axtarışı aparmalı olur. Bu da onda əqli mühakiməni, düşüncə qabiliyyətini, elmi məlumatlar dairəsini genişləndirir, elmi kəşflər üçün əqli təmrin vərdisi formalaşdırır. Ona görə də tapmacalar bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır.

R.Əfəndizadənin qələmindən çıxan tapmaca üslublu şeirlər də bu gün müasir uşaq folklorunun xarakterik nümunələri hesab olunur. Ədib “Fəsilər haqqında” tapmaca-şeirində hər fəslin xarakterik əlamətlərini söyləyir və uşaqlardan onun hansı fəsil olduğunu soruşur.

Qar gedər, yer açılar,
Göydən yağış saçılar.
Bil bu hansı fəsildir,
Çəmən-çiçək açılar?

Meyvə dəyib dərilər,
Xırman, taxıl döyülər,
Bil bu hansı fəsildir,
Aləm behiştə dönər. [7,37]

Şeirin ümumiləşdirici sonluğu bu gün də balacaları maraqlandırır və düşündürür.
Üçü bizə yağdır,

Üçü cənnət bağıdır,
Üçü yığıb gətirər,
Üçü vurub dağıdır. [7,38]

“Ananın laylay sədası”, ”Uşaq və gül”, “Kor kişi”, “Qardaş və bacı”, “Sədaqət”, “Ovda”, “Həşimin hünəri”, “Məktəbə dəvət”, “Yalançı”, “Vəsfi-məktəb”, “Nəsihət”, “Gap”, “Vəsfi-bahar”, “Vəsfi-payız”, “Vəsfi-qış”, “Bahar”, “Tülkü və Qaraquş”, “Qaz və durna”, “Kirpi və dovşan”, “Çaqqal” və b. ibrətamiz əsərləri dərsləyin üçüncü fəslini dəyərləndirən ədəbi materiallardır. Bu əxlaqi-didaktik hekayələrdə təsvir olunan hadisələrin mahiyyəti ədəbli, tərbiyəli, qeyrətli, qoçaq, bəzən ədəbsiz, tənbel, laqeyd uşaq xarakterləri vasitəsilə açılır.

Ədibin “Məktəbə dəvət” adlı şeiri K.D.Uşinskinin “Ana dili” dərsləyindən götürülüb. Şeir maarifçi L.N.Modzalevskiyə məxsusdur. Zamanla bu əsəri H.Qaracadaği, M.Ə.Sabir və R.Əfəndizadə dilimizə tərcümə ediblər. R.Əfəndizadənin bu cəhdi o qədər uğurlu alınmış ki, şeir ədəbiyyat tariximizdə onun orijinal əsəri kimi qəbul edilib.

Məktəb vaxtıdır, əzizim, dur ayağa, ey oğul,
Gün çıxıb, pəncərədən düşdü otağa, ey oğul.
Çox zamandır ki, xoruslar oyadıblar xəlqi,
Paltarın əgninə gey, çəkmən ayağa ey oğul.
Quş ola, heyvan ola, insan ola məzmunudur
Kəsbdən qeyri qədəm qoyma qırağa, ey oğul.
Yük çəkir hər cücü öz ruzqini, hər arı özün,
Vuracaq baldan ötür daşa, batdağa, ey oğul.
Kəsbdir gərçi tutur torçu balıq deryadan,
Kəncinin meyli olur bostana, bağa, ey oğul.
Fikr eylə, imdi, oğul: elm, sənət kəsbidir,
Sən də get məktəbə, elmə, dur ayağa ey oğul.[5, 2]

Müəllifin bütün fikirlərinin, düşüncələrinin cövhərində elm dayanır. Bu əsərlər uşaqlara elmin gücünə inam, qorxmazlıq, mübarizlik, çətinliyə mərdliklə sinə gərmək, iradə möhkəmliyi kimi əxlaqi sifətlər təlqin edir. Ədib “Elm tükənməz xəzinədir” əsərində yazır: “...bizim əsrimizdə elmin qədir və qiyməti hər şeydən alidir. Çünki əvvəldən elm bu halda puldan və parçadan zəngin, topdan və tüfəngdən ötgün, xəncərdən və qılıncdan kəskindir”. [6,89]

Ədibin “Nəsihət” şeirində təsvir olunan hadisələr də valideyin-yazıcının pedaqoji düşüncələrinin fonunda verilir.

Oğul, gəl, get məktəbə,
Fikir ver hər mətləbə.
Əqli-kamalın olsun,
Qoşulma biədəbə...
Aman-aman, övladım,
Gözlə, batmasın adım.

Məktəbin əziz bil,
Davam et bir neçə il.
Öyrən, balam, ol alim,
Olma avam, cahil...
Aman-aman, övladım,
Gözlə, batmasın adım. [5,25]

Bu əsərlərin bəzi komponentlərində tipoloji oxşarlıq olsa da, onların bədii dəyəri ondadır ki, burada müəllif lakonik təsvirlər vasitəsilə həm də millətinin gələcəyini düşünən maarifçi-ziyalı kimi öz mövqeyini ortaya qoya bilib. “Tənbel” şeirində müəllif uşaq dünyasına, düşüncəsinə lakonik misralarla nüfuz edir.

Oyan qəflət yuxusundan,
Gəl əl götür yaman gündən,
Yapış get bir iş ucundan,
Dava tap dərdinə, tənbel!

Çıx o rahat otağından,
Bu tənbellik pis adətdir,
Çalışqanlıq nə dövlətdir
Yönəl get məktəbə sarı
Oxu, elm əhli ol barı.
Oxu elmi işıqlan bir,
Avam qalmaqdan utan bir,
Olar hər yuxulayan qafil,
Bunu çox pis yaman iş bil. [4, 2]

Məlumdur ki, beşik nəğmələri uşaqlara psixoloji cəhətdən böyük təsir göstərir. Bunlar uşaqlarda erkən yaşdan musiqiyə, şeirə, söz ahənginə həvəs, estetik hiss və həssaslıq oyadır, doğma dilin gözəlliyini dərk etdirir, onu sevdirmir, onların bədii zövqünü inkişaf etdirir. Beşik mahnılarının, o cümlədən laylaların vəznə, musiqi dili, melodiyası çox sadə və aydındır. Bu mahnıların əsasında yarım, yarı nəğmə oxunuşu ilə yarı deklomasiya üslubu birləşir. Xüsusilə axıra artırılan “balam, laylay, a laylay, gülüm, laylay, a laylay” nəqarət beytlər onun şeiriyyətini, ahəngdarlığını, mahnılığını gözəlləşdirir, poetik təsirini artırır və uşağın ondan həzz alması emosiyasını gücləndirir. Laylanın bu emosional təsirini əsas götürən R.Əfəndizadə “Ananın laylay sədası” şeirində bu ənənəvi formadan məharətlə istifadə etmişdir.

Balama çalsa layla bülbüllər,
Balama bəsləsə qızılğüllər,
Balama söyləsə şirin dillər
-Qoy ana da yazıqdı yatsız, gəl,
Yat, balam, yat, quzum, bir az dincəl.[7,42]

Folklorun milli mənəviyyatımızın təşəkkülündəki əvəzsiz rolunu nəzərə alan ədib “Yaz olanda”şerini məşhur “Yar bizə qonaq gələcək” mahnısının motivləri əsasında qələmə almışdır. Müəllif burada şərqi mənəviyyat motifini kənara qoyaraq, eyni vəzndə uşaqlar üçün gözəl təbiət təsvirli lirik əsər yaratmışdır.

Yaz olanda yağar yağış,
Otlar uzanar bir qarış.
Qaranquş eylər sifariş:
“Mən sizə qonaq gələcəm”
Olsun ki, sabah gələcəm”.
Yaz olanda açar güllər,
Baş qaldırar qərənfillər,
Xəbər göndərər bülbüllər:
“Mən sizə qonaq gələcəm,
Olsun ki, sabah gələcəm”.
Yaz olanda çəmən-çiçək
Çox şən olur, çox da qəşəng
Deyər gözəl bir kəpənək,
“Mən sizə qonaq gələcəm
Olsun ki, sabah gələcəm”. [7,47]

Kiçik bir janrdə balacalar üçün lazım olan ibrətli məqamları mənaca geniş, həcmcə qısa işıqlandırmaq qələm sahibindən böyük ustalıq və məharət tələb edir. R.Əfəndizadənin “hər şeyi canlı, zəngin surətlər halında təsəvvür etməyə qabil”[3,129] sənətkar xəyalı kirpi, dovşan, qaz, durna, qurbağa, öküz, bayquş, tülkü, keçi, eşşək, bulbul, qarışqa aləmindən balacalar üçün gözəl təmsillər qələmə almışdır. Bu əsərlərdə müxtəlif heyvanlar üzə-üzə gəlir, kələklər işlənir, torlar qurulur, yaşamaq uğrunda mübarizə gedir. Cəmiyyətdəki hadisələr heyvanlar aləminə köçürülür, alleqorik təsvirlər əsasında tərbiyəvi fikirlər aşılır. Belə ədəbi priyom, belə təsvir üsulu həmin əsərlərin bədii keyfiyyətini artırır və onların oxunaqlığını bir qədər də artırır. Ümumiyyətlə, nağıl və təmsil üslubunun birləşdiyi əsərlər bədii cəhətdən uşaqların zövqünü oxşayır, mənəvi aləmini qidalandırır, xəyal və fantaziyasına, estetik ruhuna qol-qanad verir, onlarda söz sənətinə hörmət tərbiyə edir, onların dünyagörüşlərini genişləndirir, mənfiliklərə qarşı tənqidi münasibət oyadır. Nağılla təmsilin birləşməsi tərbiyəvi fikirlər aşılamaq üçün də çox əhəmiyyətli vasitədir.

“Qaz və durna” təmsilində sənətin kamil bilicisi olmağın vacibliyi ideyası dəstəklənir. Gündə bir sənətə meyil göstərənlərin aqibətinin puç olduğu fikri izah olunur. Qazın həm suda üzməyi, həm yerdə gəzməyi, həm də havada süzməyi bacarması iddiasına durna belə cavab verir:

Dedi: “ey xudpəsənd, ey ədna!
Sən balıq tək bilirmisən üzmək?
Ya maral tək qaçarmısan de görək?!
Ərşə laçın kimi uçub çıxsan,
Elə tərifin anda ey heyvan.
Çox peşə, pis bilmək nə hacətdir
Birini yaxşı bil kifayətdir.[4,192]

İ. Kırılovun “Cırcırma və qarışqa” təmsilindən iqtibas edilən “Fəqir bülbül və qəni qarışqa” əsərini müəllif mövzunu aşılamaq istədiyi fikirlərə müvafiq olaraq, orijinal və yaradıcı şəkildə işləmiş, onu öz fikrinin ifadəsi vasitəsinə çevirmişdir. Bütün yayı gözəl nəğmələr oxumaqla vaxtını keçirən bülbül qışda ac qalır və qarışqadan yardım istəyir. Qarışqa isə ona belə cavab verir:

Mən ki yüz rənc, yüz məşəqqət ilə,
Çalışırdım çəməndə zəhmət ilə.
Baxır idim sənin kamalına mən,
Yazığım çox gəlib bu halına mən.
Sən gülün şaxına qonub hər vəqt,
Eyləyirdin tərənə, ey bədbəxt!
Verməzəm heç mən sana danə,
Deyirəm doğru mərd-mərdanə,
Fikr elə mən nə üçün toxam, sən ac?
Bax bəsirət gözü ilə ey möhtac. [5,54]

Məzmunu və süjet xətti, yüksək poetikası ilə seçilən hekayələrinin böyük əksəriyyətində janra məxsus xüsusiyyətlər maarifçi-pedaqoji mülahizələri üstələyir. Əslində ədibin Avropa ədəbiyyatına xas olan hekayə janrına müraciəti bu dövrdə ədəbiyyatın didaktikadan, öyüd-nəsihətdən maarifçiliyin tələblərinə adaptasiya cəhdindən irəli gəlirdi. Belə ki, müəllifin mövcud problemləri əks etdirmək üçün seçdiyi bədii təhkiyə, təsvir və ifadə vasitələri, üslub üçün hekayə janrı daha münasib forma idi.

Ədibin ikinci dərslisi isə “Bəsirətül-ətfal”dır. “Gözüaçaq”, “dərrakəli” uşaq anlamını verən bu dərslük də müxtəlif illərdə Bakıda və İstanbulda çap olunmuşdu. Ensiklopedik xarakterli bu dərsliyə daxil edilmiş bədii örnəklər, öyüd-nəsihət mövzulu hekayələr, tərcümələr müəllifin şərhləri ilə müşayiət olunur. İki hissədən ibarət olunan dərsliyin hazırlanmasında müəllif Türkiyədə çap olunan tədris vəsaitlərindən geniş istifadə etmişdir ki, bu da kitabın dəyərini artıran amillərdəndir. Sonralar, 1907-ci ildə müəllif dərsliyin yeni nəşrini hazırlamış, onu bir qədər təkmilləşdirmişdir.

“Bəsirətül-ətfal”da sadə süjetli didaktik nümunələr çoxluq təşkil edir. Öyüd-nəsihət xarakterli bu hekayələr müəllifin şərhləri ilə müşayiət olunur. Bu əsərlərində də maarifçi-yazarın insana, onun bəşəri missiyasına münasibətdə özünün baxışları və konsepsiyası olduğu müşahidə olunur. Müəllif bu dərsliyə “Çobanın qızı”, “Müsəlman ilə şeytanın yoldaşlığı”, “Yaxşılığa yamanlıq”, “İbrahim Xəlil peyğəmbərin qonağı”, “Uşaqların meşədəki əhvalatı”, “Alma ağacının qonağı”, “Arsız uşaq və qarışqa”, “Quşların mənfəəti”, “İki nəfər mehriban qardaş”, “Doğma yurd”, “Ayağı bir-bir qoyarlar nərdivana”, “Qazlar”, “Sazəndə” kimi orijinal əsərlərini və bədii tərcümələrini də daxil edib.

Ədibin ikinci dərslisinə daxil etdiyi “Vətən məhəbbəti”, “Şümal ağac”, “Qırqovul”, “Keçi”, “Gül”, “Durna”, “Yağış”, “Yaz olanda” şeirləri də folklor motivlidir. “Vətən məhəbbəti” şeirində “qürbət cənnət olsa da, yenə vətən yaxşıdır” bayatısının ruhu ifadə edilmişdir.

Məhəbbət eyləmək hər yurd üçün bir sirri-hikmətdir,
Vətən viranə də olsa, məsəldir: məhz cənnətdir.
Vətən qüvvət verir qəlbə, Vətən cürət verir şəxsə,
Vətən ziynət verir ruha, Vətən bir başqa hikmətdir.[8,30]

Məlumdur ki, uşaqlar üçün şərqi yaratmaq ideyası H.Zərdabi və S.Ə.Şirvaniyə məxsusdur. Bu ideyanı ilk gerçəkləşdirən isə məhz R.Əfəndizadə oldu. R.Əfəndizadənin xüsusilə kiçikyaşlı uşaqlar üçün qələmə aldığı lirik-şərqiləri folklorlardan alınan təəssüratın təənnümündən ibarətdir. Ədibin “Gül”, “Durna”, “Yağış”, “Bənövşə” və b. şərqiləri forma və məzmunca folklor nümunələri ilə bir-birini

tamamlayır. Müxtəlif məzmun və təsvir formasında olan bu şeirlərin hamısı üçün ümumi cəhət ondan ibarətdir ki, onlarda nəغمə ruhu, xoş arzular, gözəl əxlaqi sifətlərin təlqini, nikbinlik, bədii zövq aşılamaq və s. məsələlər əsas yer tutur. “Durna” şeirində şair uşaqlara bu quşun isti ölkələrə köçüb getməsinin səbəblərini izah edir. Ədib bu gedişdən qüssələnən balacaların hiss və həyəcanlarını böyük ustalıqla təsvir edir.

Ey havada uçan durna,
Bizi qoyub qaçan durna,
Get, xoş gəldin, səfa gəldin,
Gələcəksən haçan durna?
Göy çəməndə gəzən durna,
Su üstündə süzən durna,
Gəl, bir gözüm görsün səni,
Al, yaşıla bəzən durna!
Getmə-getmə, gözüm durna!
Sənə var bir sözüm durna!
Sən gedəndə necə sənin
Həsrətinə dözümlü durna?! [13,34]

Müəllif quşların həyat tərzlərini ifadə edən xüsusiyyətləri ilə uşaqları tanış edir, onlara müəyyən elmi məlumatlar verir, həm də əxlaqi sifətlər tərbiyə edir. “Durna” şeirini bu gün də uşaqlara sevdiren, onların diqqətini cəlb edən onun qulağa xoş gəlməsi, qəlbə yatımlılığı, xoşagələm ahəngi, yüksək bədii zövq verməsi və gözəl şeiriyyətidir. Bu şeirdəki zəncirvari ardıcıl düzüm, bəzən bir misradakı sözün o biri misrada başqa məzmununda təkrarı, misralar arasında zəncirləmə bağlılığı onun forma gözəlliyini təmin edən başlıca keyfiyyətlərdəndir.

İllüstrativlik və portretlikdən ədib “Keçi” şeirində də məharətlə istifadə edib. Bu şeirin də təsvir üsulu folklor üslubundadır.

Başda uzun buynuzları,
Yekəsəqqal, tükü sarı,
Keçim gedir dağ yuxarı,
Aman, a keçim, a keçim!
Dayan, a keçim, a keçim! [5,32]

Ədibin əsərlərinin folklor ənənələrindən qaynaqlandığını qeyd edən professor X.Məmmədov “R.Əfəndiyevin uşaq şeirləri” adlı məqaləsində yazır: “Uşaq şeirlərində o, xalq ədəbiyyatı ilə nəfəs almış, demək olar, onsuz ötüşə bilməmişdir. Şair belə əsərlərini bayatı, mahnı və tapmacaların formasından istifadə etmək yolu ilə yaratmışdır”. [14,61]

“Bəsirətül-ətfal” dərslərinə daxil edilmiş kiçik hekayələr süjet quruluşu və janr xüsusiyyətlərinə görə əxlaqi-didaktik mahiyyət daşıyır. Bu hekayələrin çoxu nağıl və rəvayət, həmçinin “Xəmsə” süjetləri əsasında yazılmışdır. Dərslərin başlanğıcında verilmiş “Yüz yaşında bağban” əsəri Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi”ndəki “Kərpickəsən qoca və cavan” hekayəsinin motivləri əsasında qələmə alınıb. Yüz yaşlı qocanın torpağa alma toxumu səpdiyini görə cavanlar onu bu işdən çəkindirməyə çalışırlar.

“Ey baba, nə iş görürsən?
Bağban dedi ki, alma toxumu səpirəm.
Soruşdular ki, nəyinə lazımdır?
Dedi:

-Bu toxumdam xırda alma ağacı bitəcəkdir, sonra peyvənd edəcəyəm.

-Ey baba, sənin yüz yaşın var, toxumdan çıxan cırı calayıb əmələ gətirəndən sonra meyvəsini görməyə çox ömür istər, zəhmət çəkmə, bu sənə çatmaz.

Qoca bağban bunların sözünə gülüb, cavab verdi ki:
-Əzizlərim, əkilər yemişik, əkərik yeyərlər”. [5,69]

Psixoloji problemlərə meyl, adi insanın daxili aləminin, hisslərinin qiymətləndirilməsi kimi əlamətlər ədibin uşaqlar üçün qələmə aldığı “İnsaf”, “Molla, seyid və dərviş”, “Padşahın nədimi”, “Pişik və kəsəyənin hekayəsi”, “Bəxt”, “Fəqir Cəfərin alim olmağı”, “Uşaqların meşədəki əhvalatı”, “Tahir və Nəbi”, “Sofı kimdir?”, “Ədalətli padşah”, “Buxara əhlinin kümçülük öyrənməsi”, “Yaxşılığa yamanlıq”, “Oğurluğun üstü açıldı”, “Ata və oğul”, “Uşaq və ayna” və s. hekayələrinin əsas məziyyətləridir. Bu

əsərlər sadə didə yazılmış, yığcam, maraqlı hadisələri əks etdirən, əxlaqi-tərbiyəvi qənaətlər aşılayan müstəqil bədii əsərlərdir. Hekayələr milli uşaq nəsrimizin ilk bitkin nümunələrindəndir.

Uşaq təfəkkürünə uyğun hadisələrin zənginliyi, cəlbədicü süjeti, təhkiyə şirinliyi, dil sadəliyi ilə qələmə alınmış bu əsərlər uşaq və gəncləri öz mənəvi dünyalarına nəzər salmağa səsləyir, qabaqcıl ideyalar, fikirlər, qayələr təbliğ edir. Sadə süjetli bu hekayələrdə nağılların əsas elementləri, priyomları gözlənilib.

“Uşaq və ayna”, “Alma ağacının əhvalı”, “Gün, Ay və Ulduz”, “Seyid Əzimin oğluna yazdığı nəsihətlər”, “Yol azmış bir uşaq”, “Oğul məhəbbəti”, “Dünya görmüş kəndçi” və b. bədii nümunələr isə müstəqil hekayələrdir. Bu hekayələrdə maarifçi-pedaqoji mülahizələr yoxdur. Burada əsərin ana xətti hesab olunan və gələcək nəsillərə örnək kimi təqdim edilə biləcək fikirlər müəllifin dilindən səslənir. Müəllif uşaqlara belə bir fikir aşılayır ki, ağıllı və tədbirli olmaqla hər şeyi əldə etmək mümkündür. İnsan ağıllı olarsa, hətta ən güclü düşməninə belə asanlıqla qalib gəlmək əzmindədir. Özünün üslubu, dil xüsusiyyəti, qələmə alınan həyat hadisələrinin uşaq psixologiyasına uyğun olması ilə seçilən “Molla, seyid və dərviş” hekayəsində də ağıllı və tədbirli olmaqla hər şeyi əldə etməyin mümkünlüyü qeyd edilir. Ağıllın insan həyatındakı ideya-məzmun yükü “Molla, seyid və dərviş” hekayəsindəki əhvalat və olaylarda da öz əksini tapmışdır. Bağdan oğurluq etmək istəyən üç nəfərin öhdəsindən qoca bağban fərəsəti ilə gəlir. Əvvəlcə hiylə işlədərək onların arasına nifaq salır, daha sonra isə əllərini bir-birinə bağlatdırıb ağaca sarıdır. Beləliklə də, ağıllığın gücü ilə məqsədinə nail olur. Müəllif balaca oxucularına ağıllı və tədbirli olmağın faydasını başa salır.

Ümumiyyətlə, “hekayə bir janr kimi elə ciddi poetikaya malikdir ki, onun ədəbi prosesdə yeri və bu prosesə təsiri bütün zamanlarda açıqca hiss olunub, bu gün də hiss edilməkdədir. Janrların özlərinin arasındakı tarixi mübarizədə hekayə öz spesifikasiyasını, poetikasının dəqiq qanunlarını qoruyub saxlamışdır. Hekayə sənətkarın kəşfidir-əgər bu kəşf yoxdursa, deməli hekayə yoxdur, belə janr yoxdur”. [12,87]

R. Əfəndiyevin uşaq hekayələrində ictimai bərabərsizlik mühitində mübarizə aparən, parlaq, qüdrətli gənc qəhrəman obrazları yoxdur. Müəllifin məqsədindən asılı olaraq onun qələmə aldığı hekayələr sırf nəsihət xarakterlidir. Qeyd edək ki, bu hekayələr sənətkarlıq baxımından yüksəkdə dayanmasa da, mahiyyət etibarlı ilə uşaq nəsrimizin inkişaf tarixində özünəməxsus yer tutur. Ədib “Arsız uşaq və qarışqa”, “Məhəmmədin xəcaləti”, “Eynək”, “Qoca baba və nəvəsi” və b. hekayələrində uşaq fikrinə və psixologiyasına güclü təsir etmək üçün əlvan, cazibəli bədii boyalardan istifadə edib. Müəllif fikirlərini xalq yaradıcılığından qaynaqlanan nəsihətçilik yolu ilə ifadə edir.

“Eynək” hekayəsi sadə təsvirlərdən ibarətdir. Burada obyektivliyə nail olmaq üçün müəllif öz münasibətini gizli saxlamağa, təsvir olunanlara birbaşa müdaxilə etməməyə çalışaraq, xarakter haqqında nəticə çıxarmağı, obraza qiymət verməyi uşaqların öhdəsinə buraxır. Əsərin başlanğıcındakı detallar Mahmudun düşüncə dünyasını təsvir obyektinə çevirir. Mollasının eynəklə kitabı asanlıqla oxuduğunu müşahidə edən Mahmud qərar verir ki, şəhərə gedib özünə eynək alsın. Dükən sahibinin ona verdiyi eynəkləri gözüne taxsa da kitabda yazılanları oxuya bilmir. Bunun səbəbini dəqiqləşdirmək üçün dükənçiyə sual verir: “Dayı, səndə elə eynək yoxdur ki, adam gözüne taxsın, sonra istədiyi kitabı rahat oxusun”. Eynək satan Mahmudun avam olduğunu başa düşüb ona məktəbin yolunu göstərir.

“Qoca baba və nəvəsi” hekayəsinin təhkiyəsində də uşaqların mənəvi-mental dəyərlərlə tərbiyəsi ideyası dayanır. Müəllif diqqəti uşaq və gənclərin hiss, iradə və şüuruna təsir göstərən məqamlara yönəldir. Bu əsərin qəhrəmanları eyni mövzu və konsepsiya ətrafında birləşir. Uşaqların tərbiyəsinin ailədən başladığını təsdiqləyən sənətkar demək olar ki, əksər hekayələrində valideyinləri əxlaqi tərbiyə və təsir qaynağı kimi təqdim edir. Balaca uşaq qoca babasına qarşı ata - anasının etdiyi hörmətsizliklərin şahidi olur. Böyüklərindən ibrət götürən uşaq taxta parçalarından qutu düzəldir. Səbəbini soruşanda isə cavab verir ki, “... atam-anam qocalanda bu qutunun içində onlara xörək verəcəyəm”. [5,91]

“Bəxt” və “Doğma yurd” hekayələrində isə folklor motivlərindən qaynaqlanan hadisələr, yürüdümlər fikirlər, mühakimələr real həyatı məzmun daşıyır. Bu hekayələrdəki “vətənə gəldim-imana gəldim”, “yaxşı övlad nə eləyir ata malını, malı özü qazanar və pis övlad nə eləyər ata malını, atadan qalanı beş gündə tələf edəcəkdir”, “hər kəs öz əməyi ilə çörək yesə, o özgə minnəti götürməz” kimi folklor ünsürlərinin zənginliyi müəllifin xalq yaradıcılığının uşaqlara təsir gücünü nəzərə alması ilə əlaqədardır.

“Tahir və Nəbi” hekayəsində isə müəllif gənclərin tərbiyəsinin vacibliyi mövzusunda bir daha qayıdır. İki bir-birindən fərqli xasiyyətlərə malik gənclərdən bəhs edən hekayə əslində portret hekayə janrındadır. Hekayədəki hadisələr sadələşmə, etimad və inam xətti üzərində cərəyan edir. Obrazların real

və təbii alınması üçün müəllif oxucunu onların şəxsi keyfiyyətləri ilə tanış edir. “Bir kənddə Nəbi adlı igid bir oğlan yaşayırdı. Onun gözəl bir atı vardı. At Nəbiyə, Nəbi də ata yaraşırdı. Tahir adlı bir nəfər atı ələ keçirmək fikrinə düşmüşdü. Amma o, bilirdi ki, atı Nəbinin əlindən zorla ala bilməz. Buna görə də hiyləyə əl atdı”. [5,81] Nəbi ədalətli və xeyirxah, Tahir isə hiyləgər və fırıldaqçıdır. Hekayədə sadəcə bir hadisənin təsviri yoxdur. Burada müəllifin əsas qayəsi obrazların özünüifadəsində açılır. A.P. Çexovun da dediyi kimi, bədii təsvirdə obyektivlik obrazların “ruhunda” və “tonunda” danışmağı, düşünməyi, bu “ruh”dan və “”tondan” kənara çıxıb hekayəçi-müəllifin birbaşa mühakimələrinə yer verməməyi tələb edir. R. Əfəndizadə də təsvir etdiyi hadisələrə qəhrəmanının gözü ilə baxmağa çalışır, qənaətlərini birbaşa ona tələq etməz. O, sadəcə nəql etmə-göstərmə prinsipinə daha geniş yer verir. Özünə inamı, etibarını itirməyin dəhşətli nəticələrinə diqqət yönəldən müəllif zahiri əlamətlərin təsvirini dolayısı ilə daxili aləmin açılmasına yönəltməyə, qəhrəmanının psixologiyasının başlıca cəhətləri barədə təsəvvür yaratmağa çalışır. Nəbi atını çapıb qaçmağa çalışan Tahirə deyir: “Bircə dəqiqə ayaq saxla, eşit-gör nə deyirəm. Bu atı sənə bağışladım. Sağlığına qismət olsun. Amma səndən bir xahişim var. Atı məndən bu yolla aldığını heç kimə demə. Çünki insanlar bundan sonra bir-birinə inanmazlar. Çətinə düşsənə heç kim kömək əli uzatmaz”. [5,81]

«Qan ocağı» əsərinin ideya-estetik qayəsi Kərim və Murtuz adlı qardaşların timsalında təqdim olunur. Hadisələrin müəllif təhkiyəsi çərçivəsində yerləşdirilməsi əsərin əhatə dairəsini daha da genişləndirir. Bir tərəfdən qəhrəmanların daxili aləmi incəliklərinə qədər işıqlandırılır, digər tərəfdən, onun yaşayıb, fəaliyyət göstərdiyi mühit, münasibətdə olduğu adamlar psixoloji təhlillərə cəlb edilir.

Hər şeydən əvvəl olan müəllif hiss və həyəcanlarını əsərin girişində belə əks etdirir: «Hükəmanın birindən sual edirlər ki, ədəbi kimdən öyrəndin? Dedi, ədəbsizdən! Komediya ədəbsizliyin aynasıdır. Bu gün millətimizin arasında mövcud olan ədəbsizliyi belə bir ayna vasitəsilə meydana qoyub komediya yazmaqda məqsədimiz xalqa ədəb öyrətməkdir». Müəllifin bu düşüncələri qəhrəmanlarının təkcə görkəmində və hərəkətlərində izlənmir, eyni zamanda onların müxtəlif məqamlarda işlətdiyi sözlərdə, diqqətlərdə da onu tanımaqda xüsusi rol oynayır.

Müəllif bu komediyasında tərbiyədən tamamilə təcrid olunmuş bir ailənin həyat tərzini qələmə almışdır. Maarifçi yazar uşağın təlim - tərbiyəsində ata - ananın rolunun zəruriliyini də qeyd edir. Və hesab edir ki, onlar özləri ilk növbədə nümunəvi əxlaq sahibi olmalıdırlar. Məhz bu düşüncələrin nəticəsidir ki, ədib bu əsərində övladının təlim - tərbiyəsini vacibliyini unudan valideynləri tənqid hədəfinə çevirir. Bu ailədə böyük-küçük yoxdur, həm valideynlər, həm də uşaqlar arasında hörmət-izzət yox dərəcəsidir. Atalıq vəzifəsindən xəbərsiz olan Musanın dedikləri ilə əməlləri arasında böyük təzad var. O, halal zəhmətdən, müsəlmanın tutduğu əməllərdən dəm vursa da, öz gözündə tiri görmür. Ona görə də, öz valideynlərinə baxaraq tərbiyə götürmüş böyük oğul Kərim nadan və cinayətkardır. Əlini qana batırandan sonra qaçaqçılıqla başını dolandıran bu cahil oğul, öz lovgalığı, özünü öyməsi, lakin işi dara düşəndə arvad paltarını geyərək gizlənməsi ilə yadda qalır. Yaxud, hələ balaca ikən oğurluqla məşğul olan Murtuz əli halal zəhmətə öyrəşmədiyindən, qonşunun xoruzunu, toyuqlarının yumurtasını oğurlamaqda heç bir qəbahət görmür, bunu adi hal kimi qəbul edir. Anası onunla fəxr edir. Əgər uşaq oğurlamağı öyrənibsə, deməli, yaşamağın yolunu tapmışdır. Müəllif Murtuzun böyük qardaşı Kərimi daha dəhşətli cinayətlərlə məşğul olduğunu göstərir, demək istəyir ki, hələ uşaqlıq dövrünü yaşayan Murtuz da böyüyəndə Kərim kimi cani olacaq. Kərim adam öldürür, anası bununla fəxr edir. Ana hər cür əzaba qatlaşmağı özünə rəva görür. Ata Qurana yalandan and içir, lakin cani oğlu Kərimi divana təslim etmək istəmir. Deməli, cinayətin kökü ailədəki tərbiyə üsuluna bağlıdır. Belə ki, R. Əfəndizadə ailə tərbiyəsini cəmiyyətin əsas tərbiyə mənbəyi olduğu fikrini bir daha təsdiqləyir.

R. Əfəndizadə tərbiyə prosesində təlimin əhəmiyyəti məsələsinə də toxunur. Mollaxananın dözülməz təlim üsullarını təsvir edir və bununla o, öz dövrü üçün mütərəqqi məktəblərin zəruriliyini ön plana çəkir. Falaqqa üsülü ilə dərs keçməyi üstün tutan molla Fətəlinin iş üsulunu tənqid edən müəllif, qəflət yuxusunda yatanları ayılmağa çalışır, təhsilin səviyyəsinin yüksəldilməsini dünyəvi elmlərin tədrisinin vacibliyində görür. Molla Fətəlinin özünə daha çox xeyir gətirən təlim üsulunun əsasında «uşağı oxudar ustanın əsası, atanın kisəsi, ananın kasası» prinsipi dayandığından, R. Əfəndizadə bir maarifçi - ədib kimi bu üsulu ifşa edir. O, dövrünün ağırlarını sosial müstəvidə təqdim edərək maarifçi dünyagörüşündən gələn qənaətlərini ortaya qoyur. Millətine xilas, qurtuluş yolunu göstərir.

Nəticə

Rəşid bəy Əfəndizadə öz tarixinə və mədəni kimliyinə bağlılığını uşaqlar üçün yazdığı demək olar

ki, bütün əsərlərinin mövzusunda çevirərək maarifçi-realizmə xas üslubi fəndlərdən faydalanaraq hadisələri öz milli-mənəvi ruhu ilə uzlaşdırmışdır. Güclü müşahidələr və dərin yaradıcı təxəyyülün məhsulu olan əsərlərində uşaqları, gəncləri yoran mövzu və məsələlər yoxdur. Qəhrəmanın cəmiyyətdə mövzud olan xurafata, cəhalətə qarşı mübarizəsinin təsvirini verən epizodlarda gənc nəsillər üçün əhəmiyyətli həyat materialları var. Yazıçı qəhrəmanına yüksək mənəvi meyarlarla yanaşır, onun şəxsiyyətini, əməllərini bu meyarlar baxımından dəyərləndirir. Obrazın maarifə, məktəbə, təhsilə, ənənələrimizə münasibəti həmin meyarın özülünü, çıxış nöqtəsini təşkil edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Abdullayev Ə. Maarif pərvanəsi. Bakı, "Maarif", 1982
2. Babayev Y. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkül problemi və ilkin inkişaf mərhələsinin əsas kanalları. II Türk xalqları uşaq ədəbiyyatı konqresi. Materiallar. Bakı, Qafqaz Universiteti, 2012, 11-13 oktyabr.
3. Belinski V.Q. Seçilmiş məqalələr. Bakı, 1948
4. Əfəndiyev R. Uşaq bağçası (Tərtib və transliterasiya edən H.M.Əhmədov). Bakı, "Beynəlxalq Universitet" nəşriyyatı, 2010
5. Əfəndiyev R. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb", 2006
6. Əfəndiyev R. Tərcümeyi-hal. RƏİ, Arvix 8, iş q-1
7. Əfəndizadə R. Uşaq bağçası. İstanbul, 1898
8. Əfəndizadə R. Bəsirətül-ətfal. Bakı, 1901
9. Əfəndiyev R. El ədəbiyyatı, yaxud el sözləri/"Azərbaycanı öyrənmə yolu", 1928, №1
10. Əsgərli F. Uşaq ədəbiyyatı: qarşılıqlı yaradıcılıq qaynaqları. Bakı, ADPU nəşriyyatı, 2010
11. Həşimov Ə. Azərbaycan xalq pedaqogikasının bəzi məsələləri. Bakı, 1970
12. Məmmədov C. Nəsrimiz: düşüncələr, axtarışlar. Bakı, 1984
13. Mirzəyev Ə. Folklor və Azərbaycan uşaq poeziyası. Bakı, API, 1991
14. Məmmədov X. R. Əfəndiyevin uşaq şeirləri. İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə" jurnalı, 1974, №1
15. Seyidov Ə. Azərbaycan pedaqoji fikrin inkişafı tarixindən. Bakı, "Azərnəşr", 1958

İŞĞAL DÖVRÜNDƏ ŞUŞANIN MADDİ-MƏDƏNİ VƏ TƏHSİL İTKİLƏRİ

Süleymanov Seymur Elman oğlu

ADPU-nun Ağcabədi filialı

f.r.ü.f.d., dosent

seymursuleymanov71@mail.ru

Orcid id:0009-0007-5752-6467

Zeynalov Sahib Adıgözəl oğlu

f.-r.ü.f.d., dosent

sahib.zeynalov.64@list.ru

Orcid id:0009-0008-5601-4651

Rzayeva Qərənfil Zeyqəm qızı

baş müəllim

qerenfil.rzayeva40@gmail.com

Orcid id: 0000-0001-5759-8267

Xülasə

Bu məqalədə Şuşanın təhsilmizdə və mədəniyyətimizdəki yeri və rolundan bəhs edilməklə yanaşı, erməni işğalı nəticəsində dağıdılan maddi-mədəni abidələr və təhsil ocaqlarından da söhbət açılır.

Şuşa şəhərinin işğalı ilə Azərbaycan xalqının mədəni-mənəvi irsinə, illərlə formalaşmış təhsil infrastrukturuna ağır zərbələr vurulub, bir çox qiymətli tarixi-mədəniyyət abidələri dağıdılıb və talan edilib. Bundan başqa, işğala qədər Şuşada memarlıq abidəsi sayılan 170-dən çox yaşayış binası və 279 dini, tarixi və mədəni abidə var idi.

Tarixən son tunc və ilk dəmir dövrü abidəsi sayılan Şuşa və Şuşakənd daş qutusu qəbirləri, Daş

dövrü abidəsi olan Şuşa mağarası, XVIII əsrə dair Şuşa qalasının divarları, Gəncə qapısı, Pənah xanın sarayı və kitabxanası, Gövhər ağa məscidi, əsas ticarət mərkəzi olan “Rastabazar”, İbrahim xanın və onun qızı Qara Böyükxanımın bürcü və qəsrləri, Xan sarayı və karvansaray, Xurşudbanı Natəvanın, artilleriya generalı Mehmandarovun, şair-rəssam Mir Möhsün Nəvvabın ev muzeyləri və s. tarixi mədəniyyət nümunələri, bu şəhərin mənəvi pasportu olan Daşaltı dərəsi, Cıdır düzü və digər memarlıq inciləri Şuşanı qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri kimi tanıdıb.

Şuşa xalqımız üçün tarixi, mədəni, mənəvi və rəmzi əhəmiyyətə malikdir. Qarabağ xanlığının tarixi paytaxtı, mədəniyyət məbədi olan bu qədim şəhər özü boyda tarixi abidədir. Şuşa orta əsrlər şəhərsalma sənətinin qiymətli abidəsi, milli memarlıq incisi, Azərbaycan musiqisinin, xüsusilə muğamımızın beşiyi, “Şərqi konservatoriyası” adlandırılmışdır.

Açar sözlər: Şuşa qalası, qədim şəhər, erməni təxribatı, maddi-mədəni abidələr, mənəvi sərvətimiz, təhsil oğraqları, işğal dövrü, tarixi həqiqətlər.

MATERIAL-CULTURAL AND EDUCATIONAL LOSSES OF SHUSHAN DURING THE OCCUPATION PERIOD

Suleymanov S.E., Zeynalov S.A., Rzayeva G.Z.

Summary

In addition to the place and role of Shusha in our education and culture, this article also talks about the material and cultural monuments and educational institutions that were destroyed as a result of the Armenian occupation.

With the occupation of the city of Shusha, the cultural and moral heritage of the Azerbaijani people, the educational infrastructure formed over the years, were severely damaged, and many valuable historical and cultural monuments were destroyed and looted. In addition, before the occupation, there were more than 170 residential buildings and 279 religious, historical and cultural monuments in Shusha, which were considered architectural monuments.

Historically, Shusha and Shushakand stone box tombs, which are considered to be monuments of the last bronze and first iron ages, Shusha cave, which is a monument of the Stone Age, the walls of the Shusha fortress from the 18th century, Ganja gate, the palace and library of Panah Khan, Govhar Agha Mosque, the main shopping center "Rastabazar", the constellations and palaces of Ibrahim Khan and his daughter Kara Buyukhanim, Khan's palace and caravanserai, home museums of Khurshudbani Nateva, artillery general Mehmandarov, poet-painter Mir Mohsen Navvab, etc. examples of historical culture, the spiritual passport of this city, Dashalti valley, Cıdır plain and other architectural pearls recognized Shusha as one of the ancient cultural centers.

Shusha has historical, cultural, spiritual and symbolic importance for our people. This ancient city, which is the historical capital of the Karabakh Khanate and a temple of culture, is a historical monument in itself. Shusha has been called a valuable monument of medieval urban planning, a pearl of national architecture, the cradle of Azerbaijani music, especially our mugam, "Conservatory of the East".

Key words: Shusha fortress, ancient city, Armenian devastation, material and cultural monuments, our spiritual wealth, educational sources, occupation period, historical facts.

МАТЕРИАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫЕ И ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ПОТЕРИ ШУШАНА В ПЕРИОД ОККУПАЦИИ

Сулейманов С.Э., Зейналов С.А., Рзаева Г.З.

Резюме

Помимо места и роли Шуши в нашем образовании и культуре, в данной статье также говорится о материальных и культурных памятниках и учебных заведениях, которые были разрушены в результате армянской оккупации.

В результате оккупации города Шуши были серьезно повреждены культурное и нравственное наследие азербайджанского народа, формировавшаяся за эти годы образовательная инфраструктура, а многие ценные памятники истории и культуры были разрушены и разграблены. Кроме того, до оккупации в Шуше насчитывалось более 170 жилых домов и 279 религиозных, исторических и культурных памятников, которые считались памятниками архитектуры.

Исторически Шушинский и Шушакандский каменные гробницы-коробочки, считающиеся

памятниками последнего бронзового и первого железного веков, Шушинская пещера, являющаяся памятником каменного века, стены Шушинской крепости XVIII века, Гянджинские ворота, дворец и библиотека Панах-хана, мечеть Говхар-ага, главный торговый центр «Растабазар», созвездия и дворцы Ибрагим-хана и его дочери Кара Буюкханым, ханский дворец и караван-сарай, домашние музеи Хуршудбани Натевы, генерала артиллерии Мехмандарова, поэта -художник Мир Мохсен Навваб и др. Образцы исторической культуры, духовный паспорт этого города, долина Дашалты, равнина Джыдыр и другие архитектурные жемчужины признали Шушу одним из древних культурных центров.

Шуша имеет историческое, культурное, духовное и символическое значение для нашего народа. Этот древний город, являющийся исторической столицей Карабахского ханства и храмом культуры, сам по себе является историческим памятником. Шушу называют ценным памятником средневекового градостроительства, жемчужиной национальной архитектуры, колыбелью азербайджанской музыки, особенно нашего мугама, «Консерватории Востока».

Ключевые слова: Шушинская крепость, древний город, армянское опустошение, материальные и культурные памятники, наше духовное богатство, просветительские источники, период оккупации, исторические факты.

Giriş

Ümummilli lider Heydər Əliyev 1996-cı il mayın 6-da Prezident sarayında Şuşa və Laçın rayonlarının ictimaiyyəti ilə görüşdə Şuşanın, ümumiyyətlə, Qarabağın Azərbaycan üçün müstəsna əhəmiyyətindən danışaraq demişdi ki, Şuşa Azərbaycanın ən əziz və böyük tarixi olan bir guşəsidir. Şuşanı yaradanlar, Şuşa şəhərini quranlar, Şuşa qalasını tikənlər Azərbaycan torpağının sahibləri olublar və Qarabağda Azərbaycan torpağının daim qorunması, saxlanması üçün Şuşa şəhərini, qalasını yaradıblar. Bu, Azərbaycan xalqının, əcdadlarımızın yaratdığı böyük abidədir, təkcə şəhər deyil, böyük bir tarixi abidədir. Bu şəhərdə, onun ətrafında Azərbaycan xalqının bir neçə əsrlik tarixə malik böyük mədəniyyəti, mədəni irsi, qəhrəmanlıq nümunələri yaranıbdır. Şuşa təkcə şuşalılar üçün yox, bütün azərbaycanlılar üçün, vətəninə, millətini sevən hər bir vətəndaşımız üçün əziz bir şəhərdir, əziz bir torpaqdır, əziz bir qaladır, əziz bir abidədir [1].

...1992-ci il mayın 8-də Azərbaycanın qədim musiqi və mədəniyyət mərkəzi olan Şuşa şəhərini ələ keçirməklə Ermənistan ordusu tərəfindən bütün yuxarı Qarabağ zəbt olundu. Nəticədə, 289 kvadratkilometr ərazisi, 24 min nəfər əhalisi, 1 şəhər və 30 kəndi olan Şuşa rayonu Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edildi.

Şuşa uğrunda döyüzlərdə 195 nəfər şəhid oldu, 165 nəfər yaralandı. Ermənilər tərəfindən əsir götürülərək Şuşa həbsxanasında saxlanılan 114 azərbaycanlı sonradan xüsusi qəddarlıqla qətlə yetirildi, şəhərin 58 sakini itkin düşdü [1;3;8]. Eyni zamanda Şuşanın 25 məktəbi, 31 kitabxanası, 20 səhiyyə müəssisəsi, 17 klubu, 8 mədəniyyət evi, 4 texnikumu və 2 institut filialı, 7 uşaq bağçası, 4 kinoteatrı, 5 mədəniyyət evi və istirahət parkı, 2 sanatoriyası, turist bazası, 2 mehmanxanası, Azərbaycan Xalçası Dövlət Muzeyinin filialı, Şuşa Dövlət Dram Teatrı, Şərq Musiqi Alətləri fabriki, Dövlət Rəsm Qalareyası və Uşaq Sağlamlıq Məktəbi məhv edilib.

Dağıdılan tarixi məkanlar arasında X.Natəvanın, Ə. Haqverdiyevin, Q.Zakirin, M.M.Nəvvabın, S.S.Axundovun, N.Vəzirovun, Y.V.Çəmənəmminlinin, Xan Şuşinskiyin, sadıqcanın evləri, Ü. Hacıbəylinin, Bülbülün ev muzeyləri və daha neçə-neçə digər abidələr var [8].

Şuşa şəhərinin işğalı ilə Azərbaycan xalqının maddi-mənəvi, mədəni irsinə, illərlə formalaşmış təhsil infrastrukturuna da ağır zərbə vurulub. Ermənilər Şuşadakı bir çox qiymətli tarixi-mədəniyyət abidələrini dağıdıb və talan edib. Bundan başqa, işğala qədər Şuşada memarlıq abidəsi sayılan 170-dən çox yaşayış binası və 279 dini, tarixi və mədəni abidə var idi. Son tunc və ilk dəmir dövrü abidəsi sayılan Şuşa və Şuşakənd daş qutusu qəbirləri, Daş dövrü abidəsi olan Şuşa mağarası, XVIII əsrə dair Şuşa qalasının divarları, Gəncə qapısı, Pənah xanın sarayı və kitabxanası, Gövhər ağa məscidi, əsas ticarət mərkəzi olan “Rastabazar”, İbrahim xanın və onun qızı Qara Böyükxanımın bürcü və qəsrləri, Xan sarayı və karvansaray, Xurşudbanı Natəvanın, artilleriya generalı Mehmandarovun, şair-rəssam Mir Möhsün Nəvvabın ev muzeyləri və s. tarixi mədəniyyət nümunələri, bu şəhərin mənəvi pasportu olan Daşaltı dərəsi, Cıdır düzü və digər memarlıq inciləri Şuşanı qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri kimi tanıdıb.

“Şərqi konservatoriyası” adlanan bu şəhər Cabbar Qaryağdıoğlu, Qurban Pirimov, Üzeyir Hacıbəyov, Bülbül, Seyid Şuşinski, Xan Şuşinski, Rəşid Behbudov, Niyazi, Fikrət Əmirov, Süleyman Ələskərov kimi

incəsənət xadimlərinin vətəni olub. Dəniz səviyyəsindən 1403 metr hündürlükdə salınan bu səhər Turşu maddən suyu ilə də məşhur olub, kurort kimi qonaqların ən çox dincəldiyi məkana çevrilib. Xarı bülbülün vətəni sayılan Şuşa bütün gözəlliyi ilə fərqləndiyindən həmişə kimlərsə göz dikdiyi məkana çevrilib [3].

Hazırda Şuşa rayonunun 34 min 300 nəfər əhalisi Azərbaycanın bir neçə rayonunda müvəqqəti məskunlaşıb. Bu səbəbdən hazırda Şuşa Rayon Təhsil Şöbəsi də ümumilikdə 22 ümumtəhsil, 2 məktəbdənkənar tədris müəssisəsini əhatə etməklə fəaliyyət göstərir [6].

İlk növbədə qeyd edək ki, orta əsrlərdən başlayaraq Azərbaycanda təhsil mollaxana, məktəb və mədrəsələrdə aparılıb. Şuşadakı İbrahim xan məscidinin nəzdində əsas 1801-ci ildə qoyulan məktəb XIX əsrin II yarısındanqədər fəaliyyət göstərmişdir. Mədrəsələrdə ərəb dili və Quran öyrədilib. Mirzə Şəfi Vəzih də bu məktəblərdə dərs keçib.

Gövhəriyyə mədrəsəsi isə Şuşa şəhərində Gövhəraya məscidinin nəzdində fəaliyyət göstərmişdir. 1864-cü ildə Gövhər ağa vəqf gəliri hesabına 175 min manat qızıl pul xərcləyərək Böyük Cümə məscidini əsaslı surətdə bərpa etdirdikdən sonra hücrələrdən birini mədrəsə üçün ayırıb. Burada oxuyan yoxsul uşaqların hamısı onun hesabına təhsil alıb. Bu məktəb el arasında "Gövhəriyyə məktəbi" adlandırılıb. 1917-ci ildə məktəbin nəzdində müsəlman tələbə komitəsinin təşəbbüsü ilə pulsuz kitabxana zalı açılıb [7].

Zaqafqaziya məktəblərinin 1829-cu il 2 avqust tarixli Nizamnaməsinə əsasən, 1830-cu il dekabrın 30-da Şuşada Cənubi Qafqazın dünyəvi təhsil verən ilk qəza məktəbi fəaliyyətə başlayıb. O, dövlət idarələri üçün qulluqçular, ilk növbədə isə Azərbaycan və rus dillərinə tərcüməçilər hazırlamaq məqsədilə açılıb. Burada təhsil alanların böyük əksəriyyəti bəy və tacir balaları idi. Məktəb Şuşada olan Bazel alman missionerlərinin cəmiyyəti tərəfindən pulsuz olaraq bir il müddətinə verilmiş binada yerləşib. İki sinif otağından əlavə, burada iki müəllimin yaşaması üçün də yaxşı şərait yaradılıb.

Şuşa qəza məktəbinin birinci sinfinə ilk ildə 19 şagird qəbul olunub. Lakin ildən-ildə şagirdlərin sayı artaraq 1833-cü ildə 27, 1834-cü ildə 44 nəfərə çatıb və ikinci sinif də açılıb.

Şuşa qəza məktəbi 1874-cü ilə qədər öz fəaliyyətini davam etdirib və yerini Şuşa şəhər məktəbinə verib. Buranı bitirənlərdən bir çoxları (Firudin bəy Köçərli, Səfərəli bəy Vəlibəyov və başqaları) sonralar Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariyasına daxil olublar [7].

Böyük ziyalıların elm öyrətdiyi Şuşa Realnı Məktəbində o dövrün tanınmış maarifçi şəxslərindən Mirzə Salah bəy Zöhrəbəyov, Yusif bəy Malikhaqəzərov, Haşım bəy Vəzirov dərs deyib. Bu məktəbin yetirmələri sırasında görkəmli Azərbaycan yazıçıları Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Yusif Vəzir Çəmənəziminli, həmçinin tanınmış şəxsiyyətlər Cabbar bəy Vəlibəyov, Qara bəy Əliverdiyev, Rüstəm bəy Axundov, Xan Şuşinskiyinin adlarını qeyd etmək olar.

Şuşa sakinləri məktəblərdə ana dilinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. Bu baxımdan Şuşa məktəbinin müəllimləri Mirzə Həsən bəy Əmirov və Mirzə Aslan bəy Əmirov ana dilinin uğurlu tədrisi sahəsində çox məşhur idilər. Fransız dili bölgə tacirlərinin Fransa ilə ticarət əlaqələri yaratması üçün zəruri idi və əhalinin əlavə vəsaiti hesabına tədris olunurdu. Şəhər məktəbində təhsil pullu idi.

Təsis edildiyi ilk illərdə Şuşa şəhər məktəbində 375 nəfər şagird təhsil alırdı. Bu, Rusiyada dövrünün ən çox şagird kontingenti olan məktəbi idi. Şuşa şəhər məktəbində 1875-ci il mayın 6-da kəsib zadəgan övladlarının təhsil aldığı konvikt təşkil edildi.

Onlar dövlət hesabına pansiyonlu yaşayıb təhsil alırdılar. Şəhər məktəblərinin nəzdində kitabxanalar təşkil edilirdi. Şagird kitabxanasının zənginliyi ilə fərqlənən Şuşa məktəbi tədris vəsaiti və fənn kabinetləri ilə çox yaxşı təchiz olunmuşdu.

1880-ci ildə Şuşa şəhər məktəbinin nəzdində xüsusi musiqi sinifləri açıldı. Bu siniflərin Şuşada professional musiqi hazırlığı olan musiqiçilər nəslinin yetişməsinə rolu əhəmiyyətli və danılmazdır [7]. Şuşa şəhər məktəbi əsrin sonlarına doğru mövqeyini itirməyə başlayıb və yerini yeni tili məktəblərə verməyə başlayıb.

Ümumiyyətlə, XIX əsrdə Azərbaycanda yeni tipli məktəblər yaranmağa başlamışdı. Belə məktəblərin inkişafı və maariflənmə səyləri baxımından Qarabağ bölgəsi, nəinki Azərbaycanda, o cümlədən Cənubi Qafqazda da öncüllük edirdi. Böyük ruh yüksəkliyi ilə başlanan bu ənənə XIX əsrin sonlarında daha da güclənməyə doğru gedirdi.

Azərbaycanda maarifçiliyin böyük inkişaf yoluna qədəm qoyduğu bu dövrdə dini təhsil sistemindən dünyəvi təhsil sisteminə keçid də gücləndi. Bu dövrdə Azərbaycanda cəmi bir realnı məktəb (Bakıda) və bir klassik progimnaziya (Gəncədə) fəaliyyət göstərirdi. Belə bir mənzərə nə əhalinin orta təhsilə olan ehtiyacını, nə də sənaye və ticarətin artmaqda olan tələbini ödəməyə yetirdi. Zəruri tələb və ehtiyac Şuşada özünü xüsusi

olaraq göstərirdi. Burada orta məktəbə olan tələb getdikcə artırdı. Şəhər əhalisi Şuşada progimnaziyanın təsis olunması tələbinin nəticəsiz qalmasını görüb, 1880-ci il iyunun 30-da Peterburqa - Qafqaz komitəsinə müraciət etmişdi. Müraciətdə deyilirdi: "Şuşa şəhər sakinlərinin təhsilə olan cild-cəhdinə (Şəhər məktəbində 400-dən artıq şagirdin oxuması bu cəhdə bir daha təsdiq edir) və şəhər ictimaiyyətinin arzusuna əsaslanan Gəncə qubernatoru Şuşa şəhərində 6 sinifli realni məktəb açmağı xahiş edir. Şəhər ictimaiyyəti həmin məktəbi müvafiq bina ilə təmin etməyi və ildə 7500 manat pul ilə kömək etməyi öhdəsinə götürür" [4].

Göstərilən səylər 1881-ci il sentyabrın 20-də Şuşada 6 sinifli real məktəbin əsasının qoyulmasına gətirib çıxardı. Hazırlıq və üç əsas sinifdən ibarət təşkil edilən bu məktəbə ilk dəfə 159 şagird qəbul edildi. Onlardan 58 nəfəri azərbaycanlı, 91 nəfəri erməni, 10 nəfəri isə digər millətlərin nümayəndələri idi. 1886-cı ildə məktəbə 7.500 manat vəsait xərclənmişdi.

Şuşa Realni Məktəbi həqiqətən də dövrünün nümunəvi maarif ocağı sayılırdı. Buna görə də Qafqaz maarif nazirinin nümayəndəsi 1890-cı ildə şahzadə Ziaəddövlə Ənişirəvan mirzə Qacarı və antropoloq Şantrı buraya gətirmişdi. Onlar burada tədrislə maraqlandıqda, aydın olmuşdu ki, məktəbdə üzrlü və üzrsüz dərslər buraxanların faizi 7,64%-dir. Bu göstərici xalqın elmə-maarifə həvəsinin əvvəlki illərə nisbətən artdığını göstərirdi. Xalq xurafat əngəllərinə əhəmiyyət vermədən, başqa xalqların dillərini də öyrənir, həmin dildə danışmağa və oxumağa cəhd göstərirdilər. 1890-cı ildə Tiflis məktəblərində alman dili məcburi dil kimi öyrədilirdisə, Şuşa məktəbində bu, könüllülük prinsipi ilə aparılırdı. Yeni açılan bu məktəblərdə ədəbiyyatın tədrisinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Şuşa Realni Məktəbinin müfəttişini əvəz edən Şimanovskinin Qafqaz maarif nazirinin sərəncamlar bülletenində çap etdirdiyi "Bizim orta məktəblərdə, ədəbiyyat şagirdlərin əxlaq tərbiyəsində, söhbətlərin aparılmasında əsas silahdır" məqaləsi bir daha bunu təsdiq edir. Ümumiyyətlə, o zaman belə məktəblərdə ədəbiyyata xüsusi diqqət yetirilirdi [4].

Çox zaman rus-tatar və ya digər ibtidai məktəbləri bitirən gənc məzunlar şəhər məktəbində hazırlıq keçir və ibtidai sinif müəllimliyinə imtahan verirdilər. Beləliklə, Şuşa şəhər məktəbi müəllim hazırlamaq vəzifəsini də yetərinəcə icra edirdi.

XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq məktəb çiçəklənmə dövrünə qədəm qoydu - 1927-1928-ci dərslər ilindən etibarən yeddiillik məktəbə çevrildi və respublikanın ən yaxşı təhsil ocaqları sırasına daxil oldu. Məktəbin Ə.Abbasov, S.Ələsgərov, A.Kazımova kimi məşhur məzunları olub.

1937-1938-ci dərslər ilindən Şuşa məktəbinə 1 nömrəli şəhər orta məktəbi adı verildi.

1966-cı ildə daha bir təhsil ocağı - 4 nömrəli orta məktəb yarandı. 1 nömrəli orta məktəb isə yeni binaya köçürüldü və Üzeyir Hacıbəyovun adını daşımağa başladı. Sovet dövründə məktəbin fəxri məzunlarından P.Rüstəmov, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı X.Məmmədov, elmlər doktorları S.Rüstəmov, V.Yusifzadə, Ə.Rüstəmov, S.Tağıyeva və başqalarının adı fərqləndi [4].

1 nömrəli orta məktəb 1992-ci ilədək Şuşa şəhərində fəaliyyət göstərirdi. Bu dövrdə məktəbdə 24 fənn kabinetləri və laboratoriyaları, hərbi hazırlıq kabinetləri, 2 linqafon otağı, kitabxana, akt və idman zalı, yeməcxana mövcud olub. Şuşanın işğalı ilə əlaqədar məktəb müəyyən heyət və şagird kollektivi ilə 2015-2016-cı dərslər ilində Bakı şəhəri Yasamal rayonu 38 nömrəli məktəbin binasında fəaliyyət göstərirdi.

Şuşa Realni Məktəbin binası 1901-1908-ci illərdə inşa edilib. İşğaldan əvvəl binada Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun filialı fəaliyyət göstərirdi. Şuşa şəhərinin 08.05.1992-ci il tarixdə erməni terrorçuları tərəfindən işğal edilməsi nəticəsində bina yandırılıb və baxımsız vəziyyətdə düşüb.

Şuşa məktəblərindən biri də Malıbəyli Qızlar Məktəbi olub. Qori Müəllimlər Seminariyasının məzunu olan Məmməd Qarayevi Bakıdan təyinatla Şuşaya göndəriblər. Bu məktəbin təsisçisi də elə o olub. 23 yaşında dünyasını dəyişən Məmməd müəllimin kənddə hörməti o qədər böyük olub ki, Malıbəyli camaatı onun cənazəsini Xan bağına qədər çiyində aparıb. Sonra fayton tutub tabutu Qazaxa göndəriblər. Məmməd müəllim Malıbəylidə ilk dəfə qızlar məktəbi təşkil edib. Qadınların cənazə aparmağı qadağan olunsada, kənd qadınları öz müəllimlərinin cənazəsinin altına çiyinlərini veriblər [7].

Kütləvi kitabxanaların yaradılması sırasında da Şuşa Şamaxı ilə bərabər ilk yeri tutub. Şuşada kiçik məktəbə fəaliyyət göstərirdi. 1848-ci ildə Şuşada ilk teatr tamaşası təşkil edilib. Poeziya və xanəndəlik məktəbi baxımından Şuşanın özəl yeri olub. Şuşada "Məclisi-Fəramuşan"ın (ədəbi məclis) başında M.Nəvvab dayanırdı. "Məclisi-üns" kimi ədəbi məclislər bütün ölkədə şöhrət tapmışdı. Xan qızı Natəvanın, Mirzə Möhsün Nəvvabın və çoxsaylı məşhur şairlərin iştirakı ilə keçən bu məclisləri Şuşa ədəbi mühitinin sütununa çevrilmişdi [5]. Nəvvabın xəttat, nəqqaşçı-rəssam, Xan qızının bədii tikmə ustası, xəttat və rəssam kimi sənət əsərləri yüksək peşə ustalığından xəbər verir. 1882-ci ildən başlayaraq Şuşa "yeni teatr mərkəzinə çevrilib". Şuşalı teatr həvəskarları sırasında "Otello"nun ilk tərcüməçisi, komediyalar müəllifi H.Vəzirov, məşhur

xanəndə C.Qaryağdı oğlu, tanınmış ziyalılar S.Vəlibəyov, B.Bədəlbəyov, Ə.Haqverdiyev, F.Köçərli və b. var idi. 1904-cü ildə Şuşa səhnəsində ilk dəfə Şekspirin “Otello” əsəri tamaşaya qoyulub [5].

1897-ci ildə Şuşada Ə.Haqverdiyev Füzulinin «Leyli və Məcnun», 1902-ci ildə isə Nizaminin “Xosrov və Şirin” poemalarını səhnələşdirib. C.Qaryağdı oğlu hər iki tamaşada baş rolda oynayıb. “Şərq konserti” adlı yeni konsert forması 1901-ci ildə ilk dəfə Şuşada təşkil olunub. Bu konsertin ilk səhnələşdirilmiş musiqi tamaşası kimi milli operanın yaranmasına böyük təsiri olub. Şuşanın iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni həyatına dair “Kaspi” qəzetində çoxlu yazılar dərc olunurdu. Şuşa Realnı Məktəbinin müəllimi Həşim bəy Vəzirov “XIX əsrin sonlarından başlayaraq şəhər ictimaiyyətini qəzetlə tanış edir, 1904-cü ildən isə qəzetə “Müslim” imzası ilə materiallar göndərirdi” [5].

Kor Xəlifənin məktəbi XIX əsrin sonlarında Şuşada fəaliyyət göstərmiş dini xarakterli musiqi məktəbi idi. Bura şəhərdə xəlifə vəzifəsində çalışan və dini işlərə nəzarət edən “Kor Xəlifə” ləqəbli Molla Əli Molla Kəlbəli oğlu tərəfindən açılıb. Burada dini elmlər geniş tədris olunsa da, Şərq şairlərinin və mütəfəkkirlərinin əsərləri, klassik muğamlar, onları oxumaq qaydaları, xanəndəlik sənətinin incəlikləri, musiqi nəzəriyyəsi və praktikasi, muğam oxumaq, tar, kamança və digər musiqi alətlərində çalmaq da öyrədilirdi. Məktəbdə həmçinin tez-tez poeziya və muğam müsabiqələri də təşkil edilir, daha çox istedadlı olan gənclər üzə çıxardılır, onları həvəsləndirmək üçün mükafat verildirdi. Onillik fəaliyyəti dövründə “Kor Xəlifə”nin məktəbi nəinki Qarabağda, həmçinin qonşu vilayətlərdə və İranda da tanınıb [7].

Musiqini tədris edən müəssisələrdən biri də XIX əsrin sonlarında Şuşada Molla İbrahimin yaratdığı musiqi məktəbidir. Bu məktəb özündən əvvəl fəaliyyət göstərən musiqi məktəbləri kimi dini xarakterli idi. Məktəbə yalnız gözəl səsli, poeziyaya xüsusi həvəsi olan istedadlı gənclər seçilib götürülürdü. Məktəbdə gənclərə klassik muğamlardan dərs keçilir, fars, ərəb dilləri, dini mərasimlər öyrədilirdi. XX yüzilliyin təxminən 20-ci illərinə qədər fəaliyyətini davam etdirib.

Şuşada fəaliyyət göstərmiş məktəblərdən biri də Şuşa Mədəni-Maarif Texnikumudur. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2010-cu il 16 iyun tarixli qərarı ilə Şuşa Mədəni-Maarif Texnikumu Şuşa Humanitar Kolleci adlandırılmışdır. Nazirlər Kabinetinin 3 fevral 2016-cı il tarixli, 30 nömrəli qərarına əsasən isə Şuşa Musiqi Kolleci də Şuşa Humanitar Kollecinə verilmişdir. 2007-ci ildə Prezident İlham Əliyevin sərəncamı ilə Şuşa Humanitar Kollecinin 85 illik yubileyi qeyd edilmişdir.

Əvvəllər Ağcabədidə, sonra Bakıdakı Neft Texnikumu binasında fəaliyyət göstərən Şuşa Humanitar Kolleci 1996-cı ildən 161 sayılı Bakı orta ümumtəhsil məktəbinin binasında məskunlaşmışdır. Hazırda kollecdə 11 ixtisas üzrə 650 tələbə təhsil alır.

Nəticə

Şuşa şəhərinin işğalı ilə Azərbaycan xalqının mədəni-mənəvi irsinə, illərlə formalaşmış təhsil infrastrukturuna ağır zərbələr vurulub, bir çox qiymətli tarixi-mədəniyyət abidələri dağıdılıb və talan edilib. Bundan başqa, işğala qədər Şuşada memarlıq abidəsi sayılan 170-dən çox yaşayış binası və 279 dini, tarixi və mədəni abidə var idi.

Tarixən son tunc və ilk dəmir dövrü abidəsi sayılan Şuşa və Şuşakənd daş qutusu qəbirləri, Daş dövrü abidəsi olan Şuşa mağarası, XVIII əsrə dair Şuşa qalasının divarları, Gəncə qapısı, Pənah xanın sarayı və kitabxanası, Gövhər ağa məscidi, əsas ticarət mərkəzi olan “Rastabazar”, İbrahim xanın və onun qızı Qara Böyükxanımın bürcü və qəsrləri, Xan sarayı və karvansaray, Xurşudbanı Natəvanın, artilleriya generalı Mehmandarovun, şair-rəssam Mir Möhsün Nəvvabın ev muzeyləri və s. tarixi mədəniyyət nümunələri, bu şəhərin mənəvi pasportu olan Daşaltı dərəsi, Cıdır düzü və digər memarlıq inciləri Şuşanı qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri kimi tanıdıb.

Şuşa xalqımız üçün tarixi, mədəni, mənəvi və rəmzi əhəmiyyətə malikdir. Qarabağ xanlığının tarixi paytaxtı, mədəniyyət məbədi olan bu qədim şəhər özü boyda tarixi abidədir. Heç şübhəsiz, böyük qayıdışdan sonra Şuşa Qarabağımızın və bütövlükdə Azərbaycanımızın elm, mədəniyyət və təhsil mərkəzinə çevriləcək, əvvəlki şöhrəti özünə qayıdacaq və Şuşanın musiqi, mədəni və təhsil həyatı öz əvvəlki ahənginə qovuşacaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Heydər Əliyev: “Şuşa Azərbaycanın ən əziz və böyük tarixi olan bir guşəsidir”. /08.05.2019/https://azertag.az/xeber/Heyder_Aliyev_Susa_Azerbaycanin_en_eziz_ve_boyuk_tarixi_olan_bir_gusesidir-1280183
2. İlham Əliyev Türkiyənin “A Haber” televiziya kanalına müsahibə verib. /16 oktyabr 2020-ci il/ - <https://president.az/articles/43250>

3. Azərbaycanın incisi, Qarabağın mirvarisi Şuşa.
http://www.anl.az/down/meqale/iki_sahil/2017/may/541097.htm
4. Böyük elm ocağı Şuşa Realnı Məktəbi. <https://news.milli.az/culture/136296.html>
5. Əhmədova F. Şuşa Azərbaycanın milli mədəni mərkəzidir. /17.03.2020
<https://1905.az/susa-az%C9%99rbaycanin-milli-m%C9%99d%C9%99ni-m%C9%99rk%C9%99zidir/>
6. İşğal altında olan rayonların təhsil mənzərəsi – Rəqəmlər və faktlar. / 01.10.2020
<https://azedu.az/az/news/35160>
7. Şuşaya sadıq əbədi məşəllər – Məktəblər və tədris mərkəzləri. /08.05.2018/
<https://azedu.az/az/news/2071-susaya-sadiq-ebedi-meseller-mektebler-ve-tedris-merkezleri>
8. “Şuşasız Qarabağ, Qarabağsız isə, ümumiyyətlə, Azərbaycan yoxdur”.
<http://www.anl.az/down/meqale/palitra/2018/may/590180.htm>

MƏDƏNİYYƏT PAYTAXTI ŞUŞA ELM VƏ TƏHSİL OCAĞIDIR

Süleymanov Seymur Elman oğlu,
f-r.ü.f.d.,
seymursuleymanov71@mail.ru,
0009-0005-1955-4059,
Nəsirova Sahibə İsmayıl qızı,
müəllim
sahibanasirova1963@mail.ru,
0009-0000-4397-0160,
ADPU-nun Ağcabədi filialı

Xülasə: Azərbaycanın tarixi mədəniyyət mərkəzi olan Şuşa tanınmış elm və mədəniyyət xadimlərinin vətəni hesab edilir.

Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Ordusu tarixi, mədəni və strateji əhəmiyyətə malik, Qarabağın tacı olan Şuşa şəhərini işğalçılardan azad etdi. Bu, 44 gün içərisində aparılan uğurlu əks-hücum əməliyyatlarının sırasında ən mühüm tarixi hadisə və böyük hərbi qələbə oldu.

Açar sözlər: Şuşa ili, Mədəniyyət paytaxtı Şuşa, Qarabağ xanlığı, Şuşa məktəbinin müəllimləri, Azərbaycan musiqisi.

CULTURAL CAPITAL SHUSA IS A CENTER OF SCIENCE AND EDUCATION

Suleymanov S.E., Nasirova S.I.

Summary: Shusha, the historical and cultural center of Azerbaijan, is considered the homeland of famous scientific and cultural figures.

Under the leadership of Commander-in-Chief Ilham Aliyev, the Azerbaijani Army freed the historical, cultural and strategic city of Shusha, which is the crown of Karabakh, from the invaders. It was the most important historical event and a major military victory among the successful counter-offensive operations carried out in 44 days.

Key words: Year of Shusha, Capital of Culture Shusha, Karabakh Khanate, teachers of Shusha school, Azerbaijani music.

Giriş

2020-ci ilin 8 noyabrı Azərbaycan tarixinə şanlı bir gün kimi yazıldı. 8 noyabrda Azərbaycan xalqının tarixində, mədəniyyətində və qəlbində xüsusi yeri olan, Qarabağın tacı sayılan Şuşa şəhərinin işğaldan azad edilməsi, hərbi sahədə Azərbaycanın qazandığı qələbələr, xüsusilə Şuşanın düşmən əsarətindən qurtarılması müharibənin taleyində həlledici rol oynadı.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 3 dekabr 2020-ci il tarixli Sərəncamı ilə milli qürurumuzun və xalqımızın qüdrətinin təntənəsinə çevrilən, dövlətimizin gələcək inkişafı və nüfuzu baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb edən bu misilsiz qələbənin əbədiləşdirilməsi məqsədilə hər

il noyabrın 8-i Azərbaycan Respublikasında Zəfər Günü kimi təntənəli şəkildə qeyd edilməsi qərara alınmışdır.

Prezident İlham Əliyevin 2022-ci ilin yanvarın 5-də imzaladığı sərəncama əsasən, Azərbaycan Respublikasında 2022-ci ilin “Şuşa ili” elan edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sərəncamda vurğulanır ki, Qarabağın tacı olan Şuşa xalqımız üçün müqəddəs və əziz məkandır. Şuşa həm də görkəmli şəxsiyyətləri ilə tanınır.

Zaqafqaziya məktəblərinin 1829-cu il 2 avqust tarixli Nizamnaməsinə əsasən, 1830-cu il dekabrın 30-da Şuşada Cənubi Qafqazın dünyəvi təhsil verən ilk qəza məktəbi fəaliyyətə başlayıb. O, dövlət idarələri üçün qulluqçular, ilk növbədə isə Azərbaycan və rus dillərinə tərcüməçilər hazırlamaq məqsədilə açılıb. Burada təhsil alanların böyük əksəriyyəti bəy və tacir balaları idi. Məktəb Şuşada olan Bazal alman missionerlərinin cəmiyyəti tərəfindən pulsuz olaraq bir il müddətinə verilmiş binada yerləşib. İki sinif otağından əlavə, burada iki müəllimin yaşaması üçün də yaxşı şərait yaradılıb.

Şuşa qəza məktəbinin birinci sinfinə ilk ildə 19 şagird qəbul olunub. Lakin ildən-ildə şagirdlərin sayı artaraq 1833-cü ildə 27, 1834-cü ildə 44 nəfərə çatıb və ikinci sinif də açılıb.

Şuşa qəza məktəbi 1874-cü ilə qədər öz fəaliyyətini davam etdirib və yerini Şuşa şəhər məktəbinə verib. Buranı bitirənlərdən bir çoxları Firudin bəy Köçərli, Səfərəli bəy Vəlibəyov və başqaları, sonralar Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariyasına daxil olublar.

Azərbaycanda maarifçi bir nəslin yetişməsində xüsusi rolu olan məktəblər var.

Belə təhsil ocaqlarından biri də XIX əsrdə Şuşada yaranan Şuşa Realnı Məktəbidir. Böyük ziyalıların elm öyrətdiyi Şuşa Realnı Məktəbində o dövrün tanınmış maarifçi şəxslərindən Mirzə Salah bəy Zöhrəbəyov, Yusif bəy Malikhaqəzərov, Haşım bəy Vəzirov dərs deyib. Bu məktəbin yetirmələri sırasında görkəmli Azərbaycan yazıçıları Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Yusif Vəzir Çəmənəminli, həmçinin tanınmış şəxsiyyətlər Cabbar bəy Vəlibəyov, Qara bəy Əliverdilər, Rüstəm bəy Axundov, Xan Şuşinskiinin adlarını qeyd etmək olar.

Şuşa sakinləri məktəblərdə ana dilinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. Bu baxımdan Şuşa məktəbinin müəllimləri Mirzə Həsən bəy Əmirov və Mirzə Aslan bəy Əmirov ana dilinin uğurlu tədrisi sahəsində çox məşhur idilər.

Məlum olduğu kimi, XIX əsrdə Azərbaycanda yeni tipli məktəblər yaranmağa başlamışdı. Belə məktəblərin inkişafı və maariflənmə səyləri baxımından Qarabağ bölgəsi, nəinki Azərbaycanda, o cümlədən Cənubi Qafqazda da öncüllük edirdi.

Böyük ruh yüksəkliyi ilə başlanan bu ənənə XIX əsrin sonlarında daha da güclənməyə doğru gedirdi. 1881-ci ildə Azərbaycanın Şuşa şəhərində yaranan 6 sinifli yeni tipli məktəb də belə təhsil ocaqları sırasına daxil idi.

Şuşa realnı məktəbi həqiqətən də dövrünün nümunəvi maarif ocağı sayılırdı.

Şuşa məktəblərindən biri də Malıbəyli Qızlar Məktəbi olub. Qori Müəllimlər Seminariyasının məzunu olan Məmməd Qarayevi Bakıdan təyinatla Şuşaya göndəriliblər. Bu məktəbin təsisçisi də elə o olub. Məmməd müəllim Malıbəyлідə ilk dəfə qızlar məktəbi təşkil edib.

Təsis edildiyi ilk illərdə Şuşa şəhər məktəbində 375 nəfər şagird təhsil alırdı. Bu, Rusiyada dövrünün ən çox şagird kontingenti olan məktəbi idi.

Şuşa şəhər məktəbində 1875-ci il mayın 6-da kasıb zadəgan övladlarının təhsil aldıkları konvikt təşkil edildi. Onlar dövlət hesabına pansionda yaşayıb təhsil alırdılar.

1880-ci ildə Şuşa şəhər məktəbinin nəzdində xüsusi musiqi sinifləri açıldı.

Şuşanın Azərbaycanın digər şəhər mərkəzlərindən fərqli bir statusu vardır. Musiqi mədəniyyətimizin beşiyi sayılan Şuşada xanəndə və çalğıcıların professional məktəbi yaranmışdı. Şuşa ifaçıları ölkə hüdudlarından kənar da belə şan-şöhrət qazanmışdı. Məşhur rus şairi Sergey Yesenin demişdir. “Əgər oxumursansa, deməli, şuşalı deyilsən”.

Şuşada ilk musiqi məktəbi Xarrat Qulu Məmməd oğlu açıb. İlk musiqi məktəblərinin yaranması ilə Şuşada xalq musiqisi ənənələri yayılır və zənginləşirdi.

Öz missiyasını uğurla həyata keçirən, xalqın maariflənməsi, elmə yiyələnməsi işində müstəsna xidmətləri olan, Azərbaycan ədəbiyyatına bir sıra məşhur yazıçılar, ədiblər bəxş edən Realnı Məktəbin binası sonralar bir sıra təhsil müəssisələrinin fəaliyyət göstərməsi üçün gözəl məkana çevrilmişdir. Belə ki, Şuşanın qədim tikililərindən sayılan təhsil ocağının binasında 1960-cı ilədək Şuşa Pedaqoji Texnikumu, 1960-cı ildən 1989-cu ilədək Riyaziyyat təmayüllü 2 nömrəli internat məktəbi fəaliyyət

göstərmişdir.

Binanın sonuncu sakinləri isə APİ-nin (indiki Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin) Şuşa filialı olub. 1989-cu ildə 1992-ci ilədək bu binada fəaliyyət göstərən ali təhsil müəssisəsinin Şuşa filialında tələbələr əsasən pedaqoji fakültələrdə təhsil alırdılar.

Şuşa şəhəri XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Qafqazın musiqi mərkəzinə çevrilib. Şuşanı "Kiçik Paris", "Qafqazın sənət məbədi", "Azərbaycan musiqisinin beşiyi" və "Zaqafqaziyanın konservatoriyası" adlandırılıblar. Şəhərdə Sovet dövründə tar, kamança, ud, nağara və digər musiqi alətləri istehsal edən yeganə Şərqi Milli musiqi alətləri fabriki fəaliyyət göstərmişdir.

Mədəniyyət paytaxtı Şuşa xalqımız üçün tarixi, mədəni, mənəvi və rəmzi əhəmiyyətə malikdir. Qarabağ xanlığının tarixi paytaxtı, mədəniyyət məbədi olan bu qədim şəhər özü boyda tarixi abidədir. Şuşa orta əsrlər şəhərsalma sənətinin qiymətli abidəsi, milli memarlıq incisi, Azərbaycan musiqisinin, xüsusilə muğamımızın beşiyi, "Şərqi konservatoriyası" adlandırılır.

"Şərqi konservatoriyası" adlanan bu şəhər Cabbar Qaryağdıoğlu, Qurban Pirimov, Üzeyir Hacıbəyov, Bülbül, Seyid Şuşinski, Xan Şuşinski, Rəşid Behbudov, Niyazi, Fikrət Əmirov, Süleyman Ələskərov kimi incəsənət xadimlərinin vətəni olub. Dəniz səviyyəsindən 1403 metr hündürlükdə salınan bu şəhər Türşu mədən suyu ilə də məşhur olub, kurort kimi qonaqların ən çox dincəldiyi məkana çevrilib. Xarı bülbülün vətəni sayılan Şuşa bütün gözəlliyi ilə fərqləndiyindən həmişə kimlənsə göz dikdiyi məkana çevrilib.

1992-ci il mayın 8-də Azərbaycanın qədim musiqi və mədəniyyət mərkəzi olan Şuşa şəhərini ələ keçirməklə Ermənistan ordusu tərəfindən bütün yuxarı Qarabağ zəbt olundu. Nəticədə, 289 kvadratkilometr ərazisi, 24 min nəfər əhalisi, 1 şəhər və 30 kəndi olan Şuşa rayonu Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edildi. Şuşa uğrunda döyüşlərdə 195 nəfər şəhid oldu, 165 nəfər yaralandı. Ermənilər tərəfindən əsir götürülərək Şuşa həbsxanasında saxlanılan 114 azərbaycanlı sonradan xüsusi qəddarlıqla qətlə yetirildi. Şəhərin 58 sakini itkin düşdü.

Şuşa şəhərinin işğalı ilə Azərbaycan xalqının maddi-mənəvi, mədəni irsinə, illərlə formalaşmış təhsil infrastrukturuna da ağır zərbə vurulub. Ermənilər Şuşadakı bir çox qiymətli tarixi-mədəniyyət abidələrini dağıdıb və talan edib. Bundan başqa, işğala qədər Şuşada memarlıq abidəsi sayılan 170-dən çox yaşayış binası və 279 dini, tarixi və mədəni abidə var idi. Son tunc və ilk dəmir dövrü abidəsi sayılan Şuşa və Şuşakənd daş qutusu qəbirləri, Daş dövrü abidəsi olan Şuşa mağarası, XVIII əsrə dair Şuşa qalasının divarları, Gəncə qapısı, Pənah xanın sarayı və kitabxanası, Gövhər ağa məscidi, əsas ticarət mərkəzi olan "Rastabazar", İbrahim xanın və onun qızı Qara Böyükxanımın bürcü və qəsrləri, Xan sarayı və karvansaray, Xurşudbanu Natəvanın, artilleriya generalı Mehmandarovun, şair-rəssam Mir Möhsün Nəvvabın ev muzeyləri və s. tarixi mədəniyyət nümunələri, bu şəhərin mənəvi pasportu olan Daşaltı dərəsi, Cıdır düzü və digər memarlıq inciləri Şuşanı qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri kimi tanıdıb.

29 il sonra Şuşada bayram namazının qılınmağı bütövlükdə həm də mesaj idi. Dünya islam şüuru itirilmiş dəyərlərindən birinə qovuşdu həm də, Şuşanın mədəni və simvolik əhəmiyyəti daim ölkə başçısı tərəfindən vurğulanıb. Məhz bu səbəbdən də Şuşa Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edildi. Şuşanın mədəniyyət keçmişinin çox qədim tarixi mövcuddur.

Azərbaycan xalqının tarixi ənənələrinin simvolu olan Şuşa qədim Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin (e.ə ikinci minilliyin II yarısı – birinci minilliyin əvvəlləri) əhatə dairəsinə daxil olan ən qədim yaşayış yerlərindən birində yaranıb və daimi insan məskəninə çevrilib. Şuşa ətrafındakı qədim yaşayış yerləri, o cümlədən məşhur Cıdır düzündəki Şuşa mağarası (Üçmıx dağında) bu ərazinin Azərbaycanda ən qədim insan düşərgələrindən biri olduğunu sübut edir. Xanlıqlar dönməsində isə Şuşa Qarabağ xanı Pənahəli xan tərəfindən mərkəz elan edildi. Həmin dövrdən Şuşanın möhtəşəm Cıdır düzü, strateji əhəmiyyəti digər xanlıqlar tərəfindən də qiymətləndirilirdi. Şuşa qalası uzun illər boyu Azərbaycanın Qarabağ xanlığının paytaxtı olmuşdur. Şuşa qalasının salınması 1750-1751-ci illərdə hesab edilir. Tarixi mənbələrə görə, 1750-ci ildə hündür, sıldırım dağ üstündə qalanın inşasına başlandı və 1756-1757-ci illərdə tikilib başa çatdırıldı. Qarabağ xanı Pənahəli xan Şuşanı paytaxt elan edib oranı möhkəmləndirmiş, Qala-şəhərə çevirmişdi. Şəhər bir müddət Pənahəli xanın şərəfinə "Pənahabad", sonradan isə "Şuşa qalası" və "Şuşa" adlandırılıb.

Həç təsadüfi deyil ki, bir çox səyyahlar və xarici müşahidəçilər tarixin müxtəlif dönmələrində Şuşanın əhəmiyyətindən danışmış. Şuşa haqqında öz qeydlərində mühüm təsvirlər verirlər.

C. Moryenin fikrincə, Şuşa hələ eradan əvvəl insan məskəni olmuşdur. R.Burter isə yazır ki, "Şuşada Qafqazın başqa yerlərində olmayan Avropa şəhərlərindəki kimi daş binalar, daş döşəməli geniş

küçələr, qədim Roma hamamlarını xatırladan gözəl hamam qalıqları vardır”. Bütün bunlar Şuşanın hələ çox qədimdən mövcud olması haqqında fikir söyləməyə əsas verir. Tarixi mənbələrdə Şuşanın hətta XIII əsrdə də Azərbaycanın məşhur şəhərlərindən biri olması haqqında faktlar var.

Məşhur rəssam V.Vereşşagin Şuşanı görəndən sonra yazmışdı: “Bu şəhərin evləri düzgün formalı, qəşəng və hündür olub, çoxsaylı və gözəl pəncərələrlə işıqlandırılır. Qayalıqlar qoynunda yerləşən bu şəhər elə həmin qayalıqlardan götürülmüş daşlardan tikilmişdir. Şəhərin bütün küçələrinə enli daş plitələr döşənmiş, evlərin damları tirlərdən düzəldilmişdir”.

1903-cü ildə Tiflisdə nəşr olunmuş “Vestnik Kavkaza” jurnalının 43-cü səhifəsində göstərildi ki, “Şuşanın görünüşü orta əsr Avropa şəhərlərini xatırladır. Bu şəhərin tacirləri ipək-barama alverində üstün mövqeyə malik olub, Tiflis, Moskva və Marsel şəhərləri ilə birbaşa ticarət əlaqəsi saxlayırlar”. Bundan əlavə, “Qafqaz” qəzetinin icmalçısı 1868-ci il 24 may tarixli şərhində göstərdi: “Şuşa gündən-günə yox, saatdan-saata böyüyür, onun ticarəti inkişaf edir, şəhər əhalisi varlanır. Buraya hər tərəfdən dəstə-dəstə adam axışib gəlməkdədir. Beləliklə, şəhərdə 25 min əhali yaşadığını cəsarətlə söyləmək olar”.

Şuşanın mədəni mirasları SSRİ dövründə Ulu Öndər Heydər Əliyevin birbaşa dəstəyi ilə qorunub və dağdılmasına imkan verilməyib. Dəmir yolu xəttinin açıldığı gün Şuşaya gedən Ümummilli Lider şəhərdə Azərbaycan xalqının tarixi abidələrinin qorunmasına xüsusi qayğı göstərilməsi barədə xüsusi göstəriş verdi. Ulu Öndər, eyni zamanda, Şuşada aparılan tikinti-quruculuq işləri ilə də yaxından maraqlanmış, Azərbaycan poeziyasının klassikləri M.P.Vaqifin və Xurşidbanu Natəvanın yaşayıb yaratdığı yerlərlə tanış olmuşdu. Şuşa rayonunun rəhbərləri ilə keçirdiyi görüşdə Ümummilli Lider tövsiyə edərək demişdi: “Şuşa abidələr şəhəridir. Diyarın zəngin tarixi ilə bağlı olan hər şeyi qorumaq, qədim tikintiləri bərpa etmək lazımdır”. Heydər Əliyevin bilavasitə söylədiyi nəticəsində, az sonra Şuşa şəhərini tarix-memarlıq qoruğu elan edən qərar qəbul olundu.

Həmin illərdə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Qarabağa göstərdiyi diqqət və qayğı daha da artmış və geniş quruculuq işləri vüsət almışdı. Belə ki, görkəmli Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqifin məzarı üstündə 1980-1981-ci illərdə abidə, məqbərə tikilmiş və 1982-ci il yanvarın 14-də yağan güclü qarın altında Ümummilli Lider Şuşada şairin məqbərəsini böyük təntənə ilə açmışdı. Onun M.P.Vaqifə bu münasibəti bir tərəfdən, milli ədəbiyyata sevgisindən irəli gəlirdisə, digər tərəfdən, diyarın tarixini, əhalisinin etnik mənsubiyyətini bir daha göstərməklə bağlı idi. Əslində, bu məqbərə, eyni zamanda, gözəl memarlıq abidəsi idi. Heydər Əliyev abidənin tikintisini böyük, əlamətdar hadisə hesab edirdi. Ona görə də açılışa gedərkən ailəsi ilə birlikdə yanında elm, mədəniyyət və incəsənət adamlarının böyük bir qrupunu da aparmışdı. Bu addımı ilə Ümummilli Lider ziyalıları Qarabağa xüsusi diqqət yetirməyə istiqamətləndirir, vilayətə tez-tez səfərə gəlmələrini tövsiyə edirdi.

Ümummilli Liderin M.P.Vaqifin məqbərəsinin açılışında söylədiyi nitq, onun Dağlıq Qarabağa qayğısının göstəricisi idi. Bununla yanaşı, səfər zamanı Heydər Əliyev Şuşada “Poeziya evi”ni açaraq, Vaqif poeziya günlərində iştirak etdi. Bununla yanaşı, ulu öndər Üzeyir bəy Hacıbəylinin və Bülbülün Şuşadakı ev-muzeylərindəki eksponatlarla tanış olmuş və onların qorunmasına dair tövsiyələrini vermişdi. Bu tarixi səfər zamanı Şuşadakı abidələrin bərpa işləri ilə maraqlanan Heydər Əliyev müvafiq göstərişlər verərək işlərin davam etdirilməsinə dair bir sıra təkliflərini də söyləmişdi. Ümummilli Liderin, eyni zamanda, Şuşa məscidinə getməsi bir tərəfdən, onun dini dəyərlərə olan ehtiramının və dərin bağlılığının göstəricisi idisə, digər tərəfdən azərbaycanlı əhalinin milli və dini dəyərlərə sahib çıxmalarının vacibliyinə olan nümunə idi. Ulu Öndər erməni millətçilərinin ona müxtəlif böhtanlar atdığı bir zamanda məscidə getməklə yerli əhaliyə dini inanclarını qorumağı da tövsiyə etmişdi. Ümummilli Liderin həmin gün Şuşada şəhər ictimaiyyəti ilə keçirilən görüşləri hər bir şuşalının yaddaşında unudulmaz iz qoymuş və bu gün də xatirələrdə yaşayır.

1982-ci il iyulun 29-dan - avqustun 2-dək Qarabağa bir il içərisində ikinci dəfə səfər edən Heydər Əliyevin bilavasitə iştirakı ilə Şuşada şairə Xurşidbanu Natəvanın abidəsinin açılışı oldu. Ümummilli Liderin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illərdə Şuşa şəhərinin və Dağlıq Qarabağın azərbaycanlılar yaşayan digər məntəqələrinin siması xeyli dəyişdi.

Azərbaycanın mədəniyyət ocağı olan Şuşa şəhəri eyni zamanda Qarabağın açarıdır.

Nəticə

Azərbaycan Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyev 2021-ci il noyabrın 8-də Şuşada hərbiçilər qarşısında çıxış edərək diqqətə çatdırmışdır ki, Zəfər Günü bizim bayramımızdır, bu, zəfər bayramıdır, bu, rəşadət bayramıdır, bu, ədalət bayramıdır, bu, milli qürur, milli ləyaqət bayramıdır.

İndi isə 30 ildir barbarlığa düşər olunan Şuşada həyat yenidən dirçəlir. Şuşada təkcə böyük quruculuq işləri həyata keçirilmir. Şuşada həm də mədəni intibah yaşanır və bu intibahın da əsas memarı ölkə başçısıdır.

Şuşa mədəniyyət paytaxtı olaraq öz dəyərinə yenidən qayıtdı. Həm də dünyaya nümayiş etdirildi ki, mədəniyyət heç vaxt işğalda daimi qalmır. Nə vaxtsa işğal bitir və həqiqi mədəniyyət özünə qayıdır

Qəsbkarlıq heç vaxt rasionallıqla bitmir. 30 ildir ağılsızcasına Şuşanı işğalda saxlayan düşmən nəinki Şuşada vandallıq törədib, Vətən Müharibəsi dövründə meşələrə fosforlu bombalar ataraq Şuşaya və regiona nə qədər nadan və yararsız olduğunu sübut etdi. Şuşadan səslənən muğam isə dağlarda əsk-səda verərək ana vətənə səs saldı.

Şuşada Azərbaycanın etnik xalqları öz musiqilərini, rəqslərini, mədəniyyət nümunələrini göstərdi. Multikultural Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı monoetnik, faşist erməni kimliyi üçün də örnək olunması bir dərsi sübut etdi.

Şuşadakı atəşfəşanlıq bu günə qədər keçirilən bütün bayram şənliklərindən daha özəl idi.

Daim nisgilin simvolu kimi xarakterizə olunan Xarı Bülbül indi musiqinin, sevincin, bayramın, təntənənin simvolu kimi xarakterizə olunur və olunacaq.

Şuşa şəhəri Azərbaycanın tarixi-mədəni, ictimai-siyasi həyatının mühüm mərkəzlərindən, o cümlədən İslam sivilizasiyasının simvollarından biri olub.

2022-ci il Azərbaycanda Şuşa ili elan edilib. Şuşanın mədəni həyatının canlanmasına dəstək məqsədilə musiqi festivalları, poeziya günəri, çoxsaylı yerli və beynəlxalq mədəni tədbirlər keçirilib. Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatı (TÜRKSÖY) Şuşanı 2023-cü il üçün Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı elan edib.

Şuşa şəhəri 2024-cü il üçün İslam dünyasının mədəniyyət paytaxtı elan edilib.

Doğma Mədəniyyət paytaxtı olan Şuşamıza təhsilimiz qayıdır. Artıq bizləri qarşıda azad olunmuş torpaqlarımızda böyük quruculuq işləri, gözəl bir həyat gözləyir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Çingizov Ə.. Şuşa şəhəri. Təbrizli məhəlləsi. Bakı: Zərdabi. LTD MMC, 2012, 324 səh.
2. Qarabağlı M.Y. Qarabağnamələr. I kitab. “Şərqi-Qərb”, Bakı: 2006, 216 səh.
3. Cəbiyev Q. Azərbaycan tarixi. Bakı: 2017.
4. <https://az.wikipedia.org/wiki/Şuşa>
5. <http://www.musiqi-dunya.az/new/added>
6. <https://stm.az/news/susanin-tehsilimizde-ve-medeniyyet>

ƏDƏBİYYATIMIZDA AZADLIĞINA QOVUŞAN ŞUŞA OBRAZI: YUNUS OĞUZUN “CİĞİR” TARİXİ ROMANI

Qaragözova Elnarə

f.ü.f.d., dosent

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

e.mail: e.garagozova.bsu@gmail.com

ORCHID: 0000-0002-7356-3280

Xülasə

44 günlük Vətən müharibəsinin nəticəsində qazandığımız zəfərimizin simvolu olan və gələcəkdə qələbəmizin arxetipik obrazına çevriləcək olan Şuşa şəhərinin 270 illik yubileyi ilə bağlı olaraq Ali Baş Komandan, prezident İlham Əliyev tərəfindən 2022-ci ilin “Şuşa ili” elan edilməsi ədəbiyyatın qarşısında yeni kontekstdə, yeni reallıqda, yeni mövzu ilə bağlı məsuliyyətli vəzifələr qoymuşdu. Tarixi romanlar müəllifi Yunus Oğuzun Şuşa şəhərinin inşa edilməsinin 270 illiyinə və 44 günlük Vətən müharibəsinə həsr edilmiş “Cığır” romanı Şuşa şəhərinin 2023-cü ilin Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatına (TÜRKSÖY) tərəfindən də “Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı” elan edilməsi kontekstində bu ilin ədəbi prosesində də öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

Açar sözlər: Şuşa, zəfər, roman, tarix, ədəbiyyat.

THE CHARACTER OF SHUSHA WHICH GETS FREEDOM IN OUR LITERATURE: YUNUS OGUZ'S HISTORICAL NOVEL "THE PATH"

Garagozova E.E.

Summary

If we look at the current processes and trends in the literary environment, we can say with confidence that a new stage of Azerbaijani literature has begun after the Patriotic War. In this context, in connection with the 270th anniversary of the city of Shusha, which is the symbol of our Victory and will become the archetypal image of our victory in the future, the Supreme Commander-in-Chief, President Ilham Aliyev, declaring 2022 as the "Year of Shusha" in front of literature in a new context, a new reality, and a new topic responsible tasks. Yunus Oguz, who is constantly searching for intensive creativity related to the genre of historical novels, dedicated to the 270th anniversary of the construction of the city of Shusha and the 44-day Patriotic War, the new novel "The Path" is of great importance for our literature in terms of solving these tasks.

Keywords: Shusha, victory, novel, history, literature.

ОБРАЗ СВОБОДНОЙ ШУШЫ В НАШЕЙ ЛИТЕРАТУРЕ: ИСТОРИЧЕСКИЙ РОМАН ЮНУСА ОГУЗА «ПУТЬ»

Гарагёзова Э.Э.

Резюме

Если посмотреть на нынешние процессы и тенденции в литературной среде, то можно с уверенностью сказать, что после Отечественной войны начался новый этап развития азербайджанской литературы. В этом контексте, в связи с 270-летием города Шуша, который является символом нашей Победы и станет архетипическим образом нашей победы в будущем, Верховный Главнокомандующий, Президент Ильхам Алиев, объявляя 2022 год как «Год Шуши» перед литературой в новом контексте, новой реальности и новой темы ответственных задач. Юнус Огуз, находящийся в постоянном поиске интенсивного творчества, связанного с жанром исторических романов, посвященных 270-летию строительства города Шуши и 44-дневной Отечественной войне, большое значение имеет новый роман «Путь». для нашей литературы в плане решения этих задач.

Giriş

Milli tariximizdə işıqlandırılmayan, qaranlıq qalan, zaman-zaman bizdən gizlədilən bir sıra məqamlar mövcuddur. Yunus Oğuzun tarixi romanları məhz bu məqamlara işıq salır. Yunus Oğuzun romanlarına nəzər saldıqda bizim ilk diqqətimizi cəlb edən onun qəhrəman seçimidir. Yunus Oğuz tarixi dövrü, qəhrəmanı təsadüfən seçmir, yazıçı bu seçimi xüsusi konsepsiya əsasında həyata keçirir. Məqsəd türkün minillik tarixini müasir nəsr aynasında oxucuya təqdim etməkdir.

Yunus Oğuzun obrazlar qalereyası da olduqca zəngindir. Onun yaradıcılığında hökmdar obrazları üstünlük təşkil edir: Nadir şah, Sultan Alp Arslan, Atabəy Eldəniz, Çingiz xan, Əmir Teymur və s.

Yunus Oğuzun romanlarında bizim diqqətimizi cəlb edən digər məqam bu romanlarda düşünülmüş, nizamlı, möhkəm strukturun mövcudluğudur. Bu tarixi romanlarda yüksək bədiilik, obrazların incə bədii səciyyəsi var, müəyyən magik-mistik elementlər var, amma Yunus Oğuzun qələmindən çıxan istənilən əsər möhkəm struktura malikdir, onun təqdim etdiyi bədii mətnədə hər şey konkretir, hər sözün, hər cümlənin, hər hadisənin strukturda müəyyən, özəl yeri var. Mətnin hər bir elementi öncədən düşüncə süzğəcindən keçirilərək həmin tarixi dövrün enerjisinin ötürülməsinə xidmət edir.

Yunus Oğuzun romanları sadəcə keçmiş tariximizi əks etdirmir, bugün yaranmaqda olan tariximizi də əks etdirir. Bu baxımdan onun "Ovçu" və "Cığır" romanı müstəqillik dövrü ədəbiyyatımızda önəmli yer tutur. "Ovçu" romanı 2016-cı ilin Aprel döyüşlərindən bəhs edən bir romandır. Bu əsər şəhid Murad Mirzəyevin qəhrəmanlığı, onun əks kəşfiyyatda göstərdiyi igidlikləri, şəhadəti haqqında çox gözəl bir romandır və həmin romanı oxuduqca bizim babalarımızdan gələn, qanımızla damarlarımızı dolaşan vətən məhəbbəti, torpağa sevgi, vətənə yaşayır və daha da güclənir, möhkəmlənir. 2016-cı ilin Aprel döyüşlərində əsas qoyulan həmin döyüş ruhu, vətəni azad etmək yangısı nəhayət bizə 2020-ci ildə böyük qələbəni gətirdi. Yunus Oğuzun 2022-ci ildə çap olunan "Cığır" romanında biz bu qələbənin mükəmməl

bədii həllini görürük.

Yunus Oğuzun romanlarında tarix ilə müasirlik hər zaman vəhdətdə əks olunur. Yazıçı bir sıra əsərlərində qədim dövrdə yaşamış qəhrəmanları bugünkü günümüzdə yenidən bədii səhnəyə gətirir, bəzən də keçmişlə müasir dövr paralel şəkildə təsvir edir.

Tarix millətin keşmişi və genezisidirsə, ədəbiyyat onun ruhudur. Tarixi həqiqət bədii dillə ifadə olunanda geniş kütlələrə daha effektiv şəkildə çatdırılır, gənc nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsində və milli ruhun qorunmasında müstəsna rol oynayır. Yunus Oğuzun yaradıcılığında da Azərbaycan, ümumtürk tarixinə dair mövzular qırmızı xətlə keçir. Onun “Sultan Alp Arslan”, “Təhmasib şah”, “Nadir şah”, “Attila”, “Əmir Teymur – Zirvəyə doğru”, “Əmir Teymur – Dünyanın hakimi”, “Ovçu” və digər tarixi romanları oxuculara, xüsusilə gənc nəsllə tarixi hadisələri bədii güzgüdə göstərməklə milli türk genefondunun, mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanması sahəsində müstəsna rol oynayır.

Yunus Oğuzun yaradıcılığında Vətən müharibəsinin əksi. Yunus Oğuz istər elmi, istər bədii, istərsə də publisistik müstəvidə Qarabağ mövzusunun daim diqqətdə saxlayır, Vətənin bu gözəl və ayrılmaz guşəsinin həm keçmiş ağrı-acılarını, həm də bugünkü azadlığını, bəxtəvərliyini, igidlərimizin və Ali Baş Komandanın Möhtəşəm Zəfərini bir ziyalı həssaslığı, bir vətən övladı kimi qələmə alaraq gələcəyə miras kimi ötürür.

Yunus Oğuzun “Zəfər paradı” essesi 44 günlük müharibədə Ali Baş Komandan, cənab Prezident İlham Əliyevin və rəşadətli Azərbaycan ordusunun xalqımıza bəxş etdiyi möhtəşəm qələbənin Bakıda keçirilən və bütün dünyaya Azərbaycanın haqq savaşındakı qalibiyyətini çatdıran hərbi parada həsr edilmişdir: “Sənin hesabına parçalanmış Ruhumuz birləşir. Qalib Ruhumuz Zəfər Paradına çevrilib Qarabağı dolaşdı, Bakı küçələrində gəzir, hər evin, hər ürəyin sahibidir Zəfər Paradı.”¹¹ Qeyd etmək lazımdır ki, 44 günlük Vətən müharibəsi boyunca digər Azərbaycan ziyalıları kimi Yunus Oğuz da qələmini süngüyə çevirib daim xalqın haqq savaşını tərənnüm etdi, Qarabağ uğrunda mənəvi-ruhi müabrizənin ön sıralarında oldu.

Yunus Oğuzun işğaldan azad olunmuş Ağdama səfər təssüratlarının əks etdirən “Ağdama qayıdış”¹² essesi bu sözlərlə başlayır: “...Orada zaman dayanıb.Orada ruhlar dolaşır.” Bu kəlmələr ruhlara məskən olan, erməni vandalizminin qurbanı olmuş, həsrət qaldığımız torpağın fəryadından doğan ağrını çox incəliklə ifadə edir. Yunus Oğuz esseni gələcək Ağdamın, yenidən qurulacaq Qarabağın müjdəsi ilə yekunlaşdırır: “...Geri qayıdırıq qarışıq hisslərlə, amma hiss edirəm ki, Qarabağa, eləcə də Ağdama qayıdışımız möhtəşəm olacaq. Yenidən insanların səsi eşidiləcək, quzular mələşəcək, quşlar civildəyəcək, ağaclar çiçək açacaq və bir daha buralarda güllə səsləri eşidilməyəcək. Ağdamdan süd ətri gələcək, Ağdamda toy çadırları qurulacaq, körpə səsləri gələcək.Tələsməyin, lap az qalıb. Zamansa öz ahəngi ilə axıb gedəcək, daha donmayacaq.”

Essədə həm doğma yurdun viranəliklərinin acısını, həm də Qarabağa geri dönüşün, böyük zəfərin sevincini eyni anda yaşayan ziyalının səmimi duyğuları hər bir azərbaycanlının ürəyində əks – səda verir, qazanılmış Qələbənin, Zəfərin böyüklüyünü bir daha vurğulayır.

Yazıçının azadlığına qovuşmuş Şuşa haqqında ən gözəl yazılardan olan “Mən Şuşada yazıram” essesi onun zəfərdən sonrakı yaradıcılığında önəmli mövqeyə malikdir. “Şanlı əsgərlərimiz Şuşanı hansı yolla almışdırsa, cənab Prezident də həmin cığırda Zəfər yolu çəkdi. Gəldik çıxdıq Şuşaya, "Xarıbülül" otelinə. Sevincimizi, həyəcanımızı, gərginliyimizi dillə demək mümkün deyildi. Şuşa bizim sehrli gıbləgahımız idi bütün bu işğal illərində. Bu nə möcüzəli sevgi imiş? Hər kəsin üzündən nur, işıq yağırdı.Deyəndə ki, mən Şuşada yazıram, bir-iki nəfər xəfifcə gülümsədi. Sonra bunun mənasına dərinədən vardiqda, ayrı-ayrılıqda məni çəkdilər qırağa, xahiş etdilər ki, olarmı bu sözlərin müəllifi mən olum? Qəti şəkildə etiraz etdim. Bunu ona görə yazıram ki, hər kəs nəşə etmək istəyirdi. Hər kəs özünü göstərmək istəyirdi. Ona görə yox ki, Heydər Əliyev Fondunun xəttilə Şuşaya gəlib. Ona görə ki, bu yaradıcı adamlarda bir nisgil vardı, Şuşa nisgili. Bu nisgil hər kəsin ruhuna təsir edirdi. Biz Şuşada təkəcə fiziki cəhətdən gəzmirdik. Arada mənə elə gəlirdi ki, ruhum buralarda min ildir dolaşır. Hətta ünlü türkcü şairimiz Elxan Zal səhər-səhər mənə bir yuxu da danışdı. Onu burda yazmayacam. Müəlliflik hüququ onundur. İstəsə, qoy özü yazsın. Gəlişimizin birinci günü heç kim yatmaq istəmirdi. Bəs nə bilmişdiniz? Bilirsiniz, Prezidentə, sayın Mehriban xanıma o qədər deyilməli sözümdü? Amma Şuşa giley etmək

¹¹ Yunus Oğuz. Zəfər paradı. <https://az.trend.az/azerbaijan/politics/3347964.html>

¹² Yunus Oğuz. Ağdama qayıdış / Y.Oğuz // 525-ci qəzet.- 2021.- 20 mart.- № 52.- S. 9

üçün məkan deyildi. Sağ olsunlar, bizə bu Şuşa günlərini yaşatdırlarsa, hər ikisinə böyük eşq olsun! Sadəcə olaraq hər ikisinə bir cümlə dedim, o da Vaqif Poeziya Günlərinin açılışından sonra görüşdə vurğuladım: "Cənab Prezident! Mən Şuşada yazıram". Bu yazının birinci hissəsi mətbuatda gedəndə bəziləri fikrimi təhrif etdi. "Mən Şuşadan yazıram". Qəti etiraz etdim. Bildirdim ki, Bakıda da oturub Şuşadan yazı bilərəm, necə ki, illərdir bunu etmişəm. Amma mən Şuşada yazıram. Əsgərlərimizin canı bahasına, Ali Baş Komandanımızın aldığı Şuşadayam. Otuz ilin həsrətinə son qoyuldu. Eşq olsun onlara!"¹³

Sonradan bu essenin əsasını qoyduğu müqəddəs duyğular, Şuşa səfərinin təəssüratları, Vətən Müharibəsindəki Zəfərimizdən doğan qürur hissi və 44 günlük müharibə boyunca yaşananlar 2022-ci ildə çap olunan "Cığır" romanında öz mükəmməl bədii həllini tapdı.

Vətən müharibəsi və ədəbiyyatımız. Ədəbi mühitdə gedən cari proseslərə, tendensiyalara nəzər saldıqda Vətən müharibəsindən sonra müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının yeni etapının başladığını əminliklə qeyd edə bilərik. Bu tendensiya müstəqillik dövrü ədəbiyyatının əsas mövzularından biri olan Qarabağ mövzusunun tam fərqli rakursda işıqlandırılmasının faktoloji əsaslarının yaranması ilə bağlıdır. 44 günlük Vətən müharibəsinin zəfərlə başa çatması, XXI əsrin müharibəsi və XXI əsrin hərbi-siyasi liderinin dünyada qəbul olunması kimi xalqımız üçün önəmli olan, vətənimizin nəinki müasir, hətta yüzillər sonrakı taleyini müsbət yöndə dəyişdirən hadisələrin ədəbiyyatımızda əksini tapması bu etapın əsas xüsusiyyətidir. "Demək olar ki, Ali Baş Komandanın Dəmir yumruq əməliyyatının hər anında düşmənin başına mərmilərlə yanaşı, ədəbiyyat da güllə kimi yağdırılmışdır. Ona görə də İkinci Qarabağ savaşı dövründə və ondan sonra yaradılmış vətəndaşlıq mövqeyinin önə çəkildiyi Azərbaycan ədəbiyyatı döyüşən, vuruşan, qəhrəmanlıqlar göstərən və qələbə qazanmağa qadir olan fərqli bir müharibə ədəbiyyatı nümunəsinə çevrilmişdir."¹⁴

Bu kontekstdə Zəfərimizin simvolu olan və gələcəkdə qələbəmizin arxetipik obrazına çevriləcək olan Şuşa şəhərinin 270 illik yubileyi ilə bağlı olaraq Ali Baş Komandan, prezident İlham Əliyev tərəfindən 2022-ci ilin "Şuşa ili" elan edilməsi ədəbiyyatın qarşısında yeni kontekstdə, yeni reallıqda, yeni mövzu ilə bağlı məsuliyyətli vəzifələr qoyur. Daim tarixi roman janrı ilə bağlı intensiv yaradıcılıq axtarışlarında olan Yunus Oğuzun Şuşa şəhərinin inşa edilməsinin 270 illiyinə və 44 günlük Vətən müharibəsinə həsr edilmiş yeni romanı "Cığır" məhz bu vəzifələrin həlli baxımından ədəbiyyatımız üçün böyük önəm kəsb edir. Akademik Nizami Cəfərov "Cığır" romanından bəhs edərkən yazır: "Azərbaycan Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin strateji hünəri (və siyasi müdrikliyi!) sayəsində Azərbaycanın milli intibah şəhəri (bu gün isə mədəniyyət paytaxtı) Şuşanın düşmən əsarətindən xilas edilməsi elə bir möhtəşəm hadisədir ki, bütövlükdə milli tarixi yaddaşı hərəkətə gətirməklə ədəbi-ictimai şüur qarşısında geniş idrak üfüqləri açdı. Və məhsuldar yaradıcılıq axtarışları ilə Azərbaycan xalqının tarixinin müxtəlif dövrlərinə romanlar miqyasında müfəssəl analitik təhlil verməklə kifayətlənməyib keçmişlə bugünün sələf-xələflik münasibətlərinin genotipologiyasını aşkarlamağa xüsusi maraq göstərən Yunus Oğuzun Şuşanın "tərcüme-yi-hal"ına müraciət etməsi, əlbəttə, ilk növbədə həmin möhtəşəm hadisənin - Şuşa Zəfərinin əks-sədasıdır. Görkəmli yazıçı- mütəfəkkirin on illərlə daxilində, ruhunda gəzdirdiyi nisgillik Şuşa görüşlərindən, ziyarətlərindən sonra vulkan kimi püskürərək onun düşüncələrindəki milli təəssübkeşliyi bütün hərərətilə üzə çıxarır."¹⁵

"Cığır" tarixi romanı: "Cığır"dan Zəfər yoluna. Yunus Oğuzun "Cığır" romanında hadisələr 3 zaman kəsiyində təqdim olunur: Şuşanın inşa olunduğu XVIII əsrin ortaları, Şuşanın işğal olunduğu 1992-ci il və Şuşanın azad olunduğu 2020-ci il. XVIII əsrin ortalarında çoban Nəsrəddinin Pənahəli xana göstərdiyi gizli cığır Şuşanın inşası üçün əsas rol oynayır. Pənahəli xanın göstərişi ilə Nəsrəddin kişinin oğlu Murad, daha sonra isə nəslin digər nümayəndələri bu cığırın sirrini nəsildən nəsilə keçirərək qoruyurlar. "Onlar bir qədər də irəli getdilər. Sıldırım qayalara çatanda gördülər ki, üstündə aşağıda qoyub gəldikləri çoban bir daş üstündə oturub. Xan əlini qaldırdı ki, daha arxamca heç kim gəlməsin. Çobanın burada oturub onları gözləməsi xanı çox təəccübləndirmişdi. Xan ona yaxınlaşdı. Çoban hənirtini hiss edən kimi ayağa durdu. Pənahəli xan maraq dolu təəccüblə soruşdu:

-Nəsrəddin kişi! Sən bura bizdən qabaq necə gəlib çıxdın, özü də piyada?

Çoban onun təəccübünə atalar məsəlilə cavab verdi:

-Ayaq yeriməsə, ləpİR düşməz, qurban olduğum! Bayaq sənə dedim axı, çıxış yolu var. Bu yolu heç

¹³ Yunus Oğuz. Mən Şuşada yazıram // Ədəbiyyat qəzeti.- 2021.- 4 sentyabr.- № 35.- S. 19

¹⁴ Həbibbəyli İsa. Müharibə və ədəbiyyat: Zəfər diskursu. // Ədəbiyyat qəzeti: xüsusi buraxılış.-2022.- 5 mart, səh. 2.

¹⁵ Cəfərov Nizami. Şuşanın zəfər dastanı – "Cığır". Ədəbiyyat qəzeti, 5 may 2022-ci il

kim bilmir, dağ keçilərindən başqa. Onların da dili-ağzı yox. -Amiranə dilləndi.-Gəl arxamca, qurban olduğum! Bu sirri yalnız bir neçə nəfər bilməlidir, yoxsa gələcəkdə tikəcəyin şəhər çox keçməz, bərbad olar. Hər ikisi daha yetmiş metr sola hərəkət etdilər. Sal qayanın üstünə çatıb dayandılar. Çoban aralıda aşağı düşən cığırını göstərdi, üzünü xana tutub dedi:

-Siz yoxuşla qalxanda, mən də bu cığırda bura gəldim. Ona görə sizdən tez çatdım. Xan əyilib aşağı baxanda gözləri qaraldı, az qaldı qayanın üstündən aşağı yuvarlansın, çünki başı gicəllənmişdi. Çoban vaxtında onun çuxasının ətəyindən tutub geri çəkməyəydi, bəlkə də elə olacaqdı:

-Qurban olduğum, bir az ehtiyatlı ol! Bura sənə üçün Şahbulaq qalası deyil.

Bir qədər keçdikdən sonra xan özünə gəlib bir də aşağı baxdı və ondan soruşdu:

-Buralardan düşmək lazımdır?

-Həm də qalxmaq lazımdır, qurban olduğum!

Xan daha bir sual verdi:

-Bu cığırın yolunu səndən başqa kim bilir?

Çoban başa düşdü ki, xan nəyə eyham edir. Cavabını verdi:

-Böyük oğlum Muraddan başqa heç kim bilmir.

Xan bu cavabdan razı qaldı.”¹⁶

“Nəsrəddin cığırını” tarix boyu Şuşanın qorunmasında, düşməyə zərbə vurulmasında müstəsna rol oynayır. Məhəmməd həsən xanın Şuşaya hücumu zamanı Muradın gizli dəstəsi, 1992-ci ildə Milli Qəhrəman Ramiz Qənbərovun rəhbərlik etdiyi Şuşa özünümüdafiə batalyonu məhz bu cığır vasitəsilə düşməyə sarsıdıcı zərbə vurur. 44 günlük Vətən müharibəsi dövründə Şuşanın ermənilərin 28 il ərzində tapa bilmədikləri Pənahəli xandan yadigar sirrini - heç bir xəritədə əks olunmayan cığırın varlığını məhz Pənahəli xanın mühafizə rəhbəri qəhrəman Muradın nəslinin sonuncu nümayəndəsi olan 70 yaşlı Nəsrəddin Murad dövlət orqanlarına bildirir. Yunus Oğuz “Cığır”da daha öncəki tarixi romanlarından oxucuya tanış olan Murad obrazını yeni ştrixlərlə təqdim edir. Yazıçı romanda çoban Nəsrəddinin Səfəvi xanədanı ilə bağlılığını dilə gətirməklə onun nəslinin Azərbaycan dövlətçiliyinin qorunmasındakı rolunun, cığırın qoruyucusu olmasının təsadüfi olmadığını vurğulayır. Maraqlıdır ki, hər üç tarixi dövrdə cığırdan istifadə edən “kölgə döyüşçülər” düşməni eyni üsulla - xəncər (bıçaqla) boğazlarını kəsərək zərərsizləşdirirlər. Bu faktla yazıçı yalnız Muradın daşdığı sirrin deyil, “kölgə əsgər” taktikasının da hərbi-tarixi əhəmiyyətini formatında ötürülməsini göstərir. Romanda Şuşa şəhərinin Hülakü hökmdarı Qazan xanın zamanından qalmış “Şuşa” adlı keşikçi qülləsinin yerində inşası, Qarabağ mülklərinin - “Xəmsə” mülklərinin əslində xristian türklər-albanlar olması, Tonoyanın oxuyub hiddətləndiyi V.L.Veliçkonun “Qafqaz: Rus işi və tayfalararası suallar” kitabındakı ermənilərlə bağlı həqiqətləri əks etdirən hissələr tarixi arayış xarakteri daşısa mətnin ana xəttinə məharətlə hörülərək müəllifin qayəsinin gerçəkləşdirməsinə kömək edir. Şuşa Azərbaycan üçün yalnız qürur, ləyaqət, mədəniyyət simvolu deyil, həm də hakimiyyət rəmzidir. Bu səbəbdən 1992-ci ildə Şuşanın işğalını “Dağlarda toy” adlandıran ermənilər bununla həm xalqımızda “toy tutduqlarını”, həm də Qarabağın hakimlik açarını əldə etdiklərini vurğulayırdılar. Vaxtilə Azərbaycanın hərbi-siyasi zəifliyindən istifadə edərək torpaqlarının 20 faizini işğal edən ermənilər yeni dövrün reallıqlarını nəzərə almayaraq “yeni müharibə yeni ərazilər” şüarı ilə 2020-ci ildə Tovuz istiqamətində hücumu keçərək bu təxribat vasitəsilə Qarabağı Azərbaycandan tamamilə qoparmaq niyyətini gerçəkləşdirməyə çalışırlar. Tonoyanın Moskva görüşlərində açıqlanan əsas gediş KTMT-ni müharibəyə cəlb etməklə Azərbaycanı hərbi-siyasi iflasa uğratmaqdan ibarət idi. “Nəhayət Tonoyan əsas fikrini açmağa başladı:

-Cənab generallar! Mənim bu barədə tezisim var. -Hər ikisinin ona diqqətlə

qulaq asdığını görüb bir az da şövqə gəldi. -Bu tezis əsas qayəsi belədir: “Yeni müharibə-yeni ərazilər”. Bu qədər bəsit.

Bu dəfə Vasiliy Viktoroviç ona sual verdi:

-Bu sizə nə verəcək? Yeni müharibəni-yeni ərazilərin işğal olunmasını dünya qəbul edəcəkmi?

Nazir, görünür bu suala cavabları artıq hazırlamışdı. Dərhal dedi:

-Bu tezis həyata keçməsi Qarabağ məsələsini birdəfəlik həll edəcək.

Soruşacaqsınız ki, necə? -Hər ikisi başları ilə təsdiqlədi. - O zaman deyirəm. Bizim şanlı erməni

¹⁶ Yunus Oğuz.Cığır. Bakı, CBS Polygraphic Production, 2022.

ordumuz yeni ərazilər tutur. Qaçqınlar yenə Bakıya doluşur. Etiraz edirlər ki, bizi öz evlərimizə qaytar. Bir sözlə, Azərbaycan qarışır bir-birinə, etirazlar, mitinqlər və sairə, sairə. İşə beynəlxalq qurumlar müdaxilə edir. Bizə müraciət edirlər. Biz də yeganə bir şərt qoyuruq. Qarabağın müstəqilliyini tanı, biz də yeni tutduğumuz əraziləri qaytaraq. Bu zaman İlham Əliyev məcbur olub Qarabağın müstəqilliyini tanıyacaq. İkinci sualınıza cavab verirəm. Beynəlxalq qurumlar yalnız bəyanat verməklə kifayətlənəcək və Azərbaycan Prezidentini məcbur edəcəklər ki, masa arxasında danışıqlar davam etsin və biz istədiyimizi ala. FTX generalı ürəyində onun sadələvhlüyünə güldü. Fikirləşdi: “Siz hələ bilmirsiniz İlham Əliyev bu müharibənin başlanmasını necə istəyir? O on beş ildir müharibəyə hazırlaşır. Ən müasir silahlarla ordusunu təchiz edir. İsrailin raket əleyhinə “Günbəz”lərin, Türkiyənin “Bayraqdar”ını alıb. Hələ mən demirəm ki, Türkiyə onun ordusunu NATO standartlarına uyğun hazırlayır. Bunlar elə bilirlər ki, doxsanıncı illərin müharibəsi olacaq. Əgər elə fikirləşirsinizsə, yanılırsınız. O zaman biz sizə kömək edirdik. Gedib bir kənd alırdıq, sonra deyirdik ki, gəlin sahib olun. Məgər siz vuruşmağı bacarırsınız? Heç bizə minnətdarlıq da etmirsiniz. Paşinyan üzünü qərbə tutub, deyir ki, rus bazasını Ermənistandan çıxardacam. Əlaltıları antirus çıxışlarına dəstək verir, Qarabağ məsələsi həll olunan kimi kürəyimizə xəncər saplayıb qərbin yanında duracaqsınız”¹⁷.

Erməni tərəfi Azərbaycanı qıcıqlandırmaq üçün xalqımızın məbədğah bildiyi Şuşada yallı getmək, parlament binası tikmək, Anna Akopovanın sərsəm açıqlamaları və müraciəti, Tovuz döyüşlərində general-mayor Polad Həşimov və silahdaşlarının xain zərbə ilə həlak edilməsi, Bakıda orduya dəstək mitinqində təxribat cəhdi ilə öz niyyətini həyata keçirməyə çalışır. Lakin Ali Baş Komandanın dəqiq hərbi-siyasi gedişi, səbri sayəsində müharibəyə digər dövlətlərin müdaxilə etməsinin qarşısı alınır. Tovuz döyüşlərinin aurası, Dövlətin Xalq və Vətən sevdası, Xalqın Vətən və Dövlət eşqi romanda gerçəkliyin bədii boyalarla əksinin ən gözəl nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir. Koronavirusla mübarizə fonunda xarici dövlətlərin təzyiqləri altında Ali Baş Komandan Azərbaycan üçün yeni cığır açır, sentyabrda isə “Dəmir yumruq” işə düşərək bu cığırı 44 gün ərzində geniş Zəfər yoluna çevirir.

“Tarixi romanda əsas məsələ böyük tarixi hadisələrin təsviri deyil, həmin hadisələrdə iştirak edən insanların obrazının yaradılmasıdır. Bu o deməkdir ki, biz həmin tarixi reallığa mənsub insanların davranışını, düşüncə tərzini şərtləndirən sosial və insani motivləri anlamalıyıq.”¹⁸ (3, s.45). Əsərdə həm erməni, həm də Azərbaycan dövlət xadimlərinin obrazları realist boyalarla təsvir edilmişdir. Ali Baş Komandan İlham Əliyevin, Birinci Vitse- Prezident Mehriban Əliyevanın, general – mayor Polad Həşimovun, Millət vəkili Qənirə Paşayevanın, prezidentin köməkçisi Hikmət Hacıyevin və digərlərinin parlaq obrazları oxucuda nə qədər rəğbət doğurursa, Ermənistanın baş naziri Nikol Paşinyanın, Anna Akopyanın, Tonoyanın, Ter-Petrosyanın, Zori Balayanın obrazları bir o qədər ikrah və nifrət yaradır.

Nəticə

Yunus Oğuz “Cığır” romanında müharibədə yaşamış, hər birimizə 44 günlük Vətən müharibəsindən tanış olan, həm arxa cəbhədə, həm də ön cəbhədə yaşamış, xalqımızın yurd sevgisini əks etdirən olayları böyük rıqqətlə əks etdirmişdir. Keçmiş döyüşçü Nurəddin Xoca, cığırın sirrini açan Şuşalı Nəsrəddin Murad, Şəhid əri Farizə zəng vuran qürurlu Əzizə, şəhid ərinin tabutunu çiyində daşıyan Nurgül, təqatüdünü Silahlı Qüvvələrə Yardım Fonduna köçürən Hikmət baba, 3 oğlunu müharibəyə yola salan Gülbaba kişi, gözləri mərmidən ovulub tökülsə də silahdaşını çiyində daşıyan kəşfiyyatçı Kamran, ayaqları Qubadlıda basdırılan Camal, erməni zabitini boğan Cəbrayıl Dövlətzadə bizim real qəhrəmanlarımız, xalqımızın Vətən eşqinin canlı heykəlləridirlər. Əmir Teymurun əsrlər öncə söylədiyi “Mənim xalqım da, ordum da bir yumruqdur. Hara yönəltmə ora gedəcək” sözləri XXI əsrdə Azərbaycanın lideri İlham Əliyevin timsalında, “Dəmir Yumruq” formatında türkün qüdrətinin bir daha dünyaya hayqırır. Romanda türk ruhu, türk birliyi zəfərin təminatçısına çevrilir, Rəcəb Tayyib Ərdoğan və İlham Əliyevin qardaşlıq və dostluq münasibətləri fonunda dünya tərəfindən əsrlərlə qarşısı alınan türk birliyinin təntənəsi canlandırılır. 44 günlük Vətən müharibəsinin simvolu olan Şuşa şəhərinin tarixi fonunda xalqımızın öz torpaqları, öz milli dəyərləri uğrunda əsrlərdən bəri davam edən çətin, lakin qələbəyə köklənmiş mübarizəsini işıqlandıran romanın təhkiyəsi olduqca canlı və axıcı olduğundan yaxın tarixdən oxucuya tanış olan real faktlar, rəsmi, xronikal-tarixi arayışlar, hərbi xarakterli sadalamalar bədii mətnin siqlətinə xələl gətirmir. Faktiki-tarixi materialı bədii mətnlə üzvi şəkildə məharətlə birləşdirərək

¹⁷ Yunus Oğuz. Cığır. Bakı, CBS Polygraphic Production, 2022

¹⁸ Lukacs Georg. The Historical Novel. Harmondsworth, 1969, səh. 45.

44 günlük müharibənin canlı mənzərəsini yaradan Yunus Oğuz bu əsəri ilə oxucuya həmin zaman kəsiyinin aurasını, qələbə və zəfər sevincini, Şuşa qürurunu yenidən yaşadır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Cəfərov N. Şuşanın zəfər dastanı – “Cığır”. Ədəbiyyat qəzeti, 5 may 2022-ci il, s.12.
2. Həbibbəyli İ. Müharibə və ədəbiyyat: Zəfər diskursu. // Ədəbiyyat qəzeti: xüsusi buraxılış.- 2022.- 5 mart.- S.2-3.
3. Lukacs Georg. The Historical Novel. Harmondsworth: 1969.
4. Yunus O.Cığır. Bakı: CBS Polygraphic Production, 2022.
5. Yunus O. Zəfər paradı.
<https://az.trend.az/azerbaijan/politics/3347964.html>
6. Yunus O. Ağdama qayıdış // 525-ci qəzet, 20 mart 2021-ci il, s. 9.
7. Yunus O . Mən Şuşada yazıram // Ədəbiyyat qəzeti, 4 sentyabr 2021-ci il, s. 19.

AĞDAM SƏNƏTKARLARI VƏ ELM AXADİMLƏRİ

Hümmətova (Pəniyeva) Günel Saleh qızı

fil.ü.f.doktoru

ADPU

gunelpenyeva@mail.ru

Orcid ID:0000-0002-8916-3484

Xülasə

Məqalə giriş, əsas hissə, nəticə və İstifadə olunmuş İstifadə olunmuş ədəbiyyatından ibarətdir. Giriş hissəsində mövzunun aktuallığı, əsas məqsəd və vəzifələri göstərilmişdir. Əsas hissədə mövzu araşdırılaraq, tarixi faktlardan istifadə edərək tarixi metodddan istifadə edilmişdir. Həmçinin məqalənin əsas hissəsində irəli sürülən tədqiqat sualları Ağdam ədəbi mühitinin inkişafını təmin edən ədiblərinin ümumi məlumatı verilmişdir. Beləki, məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatı və ədəbi mühitində əsərləri ilə xüsusi yer tutan Əlfi Qasımov və Şahmar Əkbər oğlu Əkbərzadə yaradıcılığı xüsusi olaraq tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: Ağdam, ədəbi mühit, yazıçı, şair, əsər.

АГДАМСКИЕ ХУДОЖНИКИ И УЧЕНЫЕ

Гумматова Г.С.

Резюме

Статья состоит из введения, основной части, заключения и списка использованной литературы. Во вводной части указывается актуальность темы, основные цели и задачи. В основной части тема исследовалась и использовался исторический метод с использованием исторических фактов. Также исследовательские вопросы, выдвинутые в основной части статьи, дают общую информацию о писателях, обеспечивающих развитие агдамской литературной среды. Таким образом, в статье специально изучаются произведения Альфи Гасымова и Шахмара Акбар оглы Акбарзаде, которые своими произведениями занимают особое место в азербайджанской литературе и литературной среде.

Ключевые слова: Агдам, литературная среда, писатель, поэт, произведение.

AGHDAM ARTISTS AND SCIENTISTS

Hummatova G.S.

Summary

The article consists of introduction, main part, conclusion and list of used literature. In the introductory part, the relevance of the topic, the main goals and tasks are indicated. In the main part, the topic was investigated and the historical method was used using historical facts. Also, the research questions put forward in the main part of the article provide the general information of writers who ensure

the development of Aghdam literary environment. Thus, in the article, the works of Alfi Gasimov and Shahmar Akbar oğlu Akbarzade, who occupy a special place in the Azerbaijani literature and literary environment with their works, are specially studied.

Key words: Aghdam, literary environment, writer, poet, work.

Giriş

Mövzunun aktuallığı Ağdam ədəbi mühiti həm Qarabağ ədəbi mühitində, həm də Azərbaycan ədəbi-mədəni mühitində xüsusi rol oynaması məsələsinin araşdırılıb tədqiq edilməsidir. Ağdamlı yazıçı, publist, şair, elm xadimlərinin gördükləri işlər Azərbaycan mədəniyyətinə verilmiş böyük töhfə olması məsələsinin araşdırılması ilə əsas məqsəd və vəzifədir. Qarşıya qoyulmuş tədqiqat sualı:

Ağdam ədəbi mühitinin bir hissəsi olan ədəbi nümayəndələrin bir qismini araşdırmaq;

Şahmar Əkbər oğlu Əkbərzadə və Əlfi Qasimov yaradıcılığı əsasında Ağdam ədəbi mühitinin qısa da olsa mənzərəsini yaratmaq.

Əlfi Qasimov və Şahmar Əkbər oğlu Əkbərzadə yaradıcılığı

Ağdam sənətkarlarından biri olan Azərbaycan yazıçılar birliyinin üzvü, yazıçı, publist, tərcüməçi kimi Ağdam ədəbi mühitində öz əsərləri ilə xüsusi yer tutan Əlfi Qasimov 5 yanvar 1927-ci ildə Ağdam rayonu Poladlı kəndində anadan olmuşdur. Əlfi Qasimov ilk təhsilini yeddi illik Şelli-Qaradağlı tam orta məktəbində aldıqdan sonra Ağdam Pedaqoji texnikomunda təhsilini davam etdirmişdir. Yazıçı 1942-1944-cü illərdə təyinat ilə Ağcabədi rayonu Xocavənd və Boyat kənd orta məktəbinə gəlmiş və burada 2 il müəllim kimi fəaliyyət göstərmişdir. Təhsilini davam etdirmək arzusu və ən əsası da uşaqlıqdan arzuladığı peşənin mütəxəssisi olmaq istəyi ilə 1944-1946-cı illərdə Ağdamda yeni açılmış iki illik Müəllimlər İnstitutuna daxil olub oranı bitirmişdir. Yazıçı Əlfi Qasimov ədəbi yaradıcılığa ilk dəfə 1945-ci ildə Ağdamda Müəllimlər İnstitutunda oxuyarkən başlamış və onun "Xalq arzusu" adlı ilk şeiri Ağdamda çıxan "Lenin yolu" qəzetində dərc edilmişdir. Publistin şeirləri universitetdə oxuduğu illərdə də respublikanın müxtəlif qəzet və jurnallarında dərc edilmişdir. Məhz burdan doğan qəzet və jurnal sevgisi, eyni zamanda müəllimlik fəaliyyətində jurnalist olmaq həvəsi və yazdığı cizmaqaralarını qəzet, jurnal həyatı ilə birləşdirmək istəyi Əlfi Qasimovu 1946-cı ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin Jurnalistika fakültəsinə daxil olmağa vadar etdi. 1951-ci ildə həmin fakültəni bitirən Əlfi Qasimov artıq əmək fəaliyyətini də orta məktəbdə deyil də bir publist, yazıçı, tərcüməçi kimi davam etdirmək sevdası ilə 1951-1958-ci illərdə "Azərbaycan müəllimi" qəzetində xüsusi müxbir, şöbə müdiri və redaktor müavini vəzifələrində işləməyə başlamışdır. Yazıçı burda işləyərək yaradıcılıq fəaliyyəti ilə də məşğul olmuş və 1954-cü ildə "Əriməzin ətəklərində" adlı ilk oçerklər kitabın nəşr etdirmişdir. Sonra isə çoxsaylı oçerk, hekayə, povest və roman kitabları, həmçinin tərcümələri və tərtib etdiyi digər kitabları çap etdirmişdir. Yazıçının əsərləri rus, qırğız, türkmən və tacik dillərinə tərcümə edilmişdir. Məhz yazıçılıq fəaliyyətinin -ci ildən Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü olduğundan sonra daha da inkişaf etdirmişdir. Beləki, yazıçının "Əriməzin ətəklərində" (oçerklər). Bakı, Uşaqgəncnəşr, 1954. 39s., "Şagird briqadalar" (oçerklər). Bakı, Azərnəşr, 1960. 69[1]s., "Odlu ürəklər" (oçerklər). Bakı, Uşaqgəncnəşr, 1962. 35[1]s. "Dostluq və qardaşlıq dünyası" Bakı, Azərnəşr, 1963. 38s. "Adilənin taleyi" (roman). Bakı, Azərnəşr, 1964. 227s. "Dnepr qəhrəmanı" (qəhrəmanlar haqqında oçerklər). Bakı, Azərtədrisnəşr, 1964. 91s. "Ulduz karvanı" (oçerklər). Bakı, Gənclik, 1967. 192[4]s. "Məni qınamayın" (povestlər və hekayələr). Bakı, Gənclik, 1968. 290s. "Saçlar ağarsa da" (pedaqoji oçerklər). Bakı, Maarif, 1969. 156, s. "Qızburunda tək məzar" (sənədli povest). Bakı, Gənclik, 1970. 192, s. "Vətən çağıranda" (sənədli hekayələr). Bakı, Azərnəşr, 1975. 225[3]s. "Könül sevən..." (roman-povest). Bakı, Gənclik, 1977. 389s. "Qağayı fəryadı" (povest və hekayələr). Bakı, "Yazıçı", 1979. 279s. "İnsan qaranquş deyil" (povestlər və hekayələr). Bakı, Gənclik, 1981. 962s. "Toy gecəsi" (romanlar) Bakı, Yazıçı, 1985. 382s. "Bəhyəddin Mirzəyev" [Mətn]. Bakı, Azərnəşr, 1985. 30s kimi kitabları nəşr edilmişdir. Yazıçı yazdığı hər bir bədii nümunələrdə öz dövrünün sosial-ictimai həyatın əks etdirmiş və həyatı problemlərə toxunmuşdur. Yazıçılıq həyatına Azərbaycan ədəbi nəsrinin yeni mərhələsində atılan yazıçı yeni nəsrin yeni nəslinin irəli sürdüyü problemləri öz romanlarında əks etdirməyə çalışmışdır. Yazıçı da konfliktəzlik nəzəriyyəsinin əsas prinsiplərindən yan keçməyə çalışaraq yeni nəslin irəli sürdüyü ideya-strukturuna uyğun hərəkət etməyə çalışmışdır. Daha sonra Əlfi Qasimov 1958-1966-cı illərdə "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetində məsul katib, 1966-1983-cü illərdə Azərbaycan SSR Dövlət Poliqrafiya, Nəşriyyat və Kitab Ticarəti İşləri Komitəsində nəşriyyatlar idarəsinin rəisi, baş redaktor vəzifələrində çalışmışdır.

Məhz bu illər ərzində artıq yazıçı tərcümə həyatına atlaraq əsərlərin doğma dilinə tərcüməsi ilə məşğul olmağa başlayır. "Böyük Leninə Azəri yazıçılarının hekayələri" /tərt. ed. Ə. Qasimov. Bakı, Azərneşr, 1969. 123[1]s. adlı ilk tərcüməsi ilə artıq tərcümə sahəsində də özünü sınaaraq uğur əldə etmişdir. Ard-arda "Bəşərin vicdanı, eşqi, ürəyi..." Şeirlər /tərt. ed. Ə. Qasimov, red. E. Borçalı. Bakı, Azərneşr, 1970. 183[1]s. "Səadətün ünvanı" /tərt. ed. Ə. S. Qasimov. Bakı, Yazıçı, 1979. 211[1]s. Qaydar, Arkadi Petroviç. "Uzaq ellər" /tərc. ed. Ə. Qasimov. Ə. Babayeva. Bakı, Gənclik, 1980. 289[1]s. "Bolqar hekayələri." Satira və yumor /tərc. ed. Ə. Qasimov. Bakı, Azərneşr, 1985. 213[1]s. kimi tərcümə kitablarını nəşr etdirir. Və əmək fəaliyyətini yazıçı 1983-cü ilin fevralından ömrünün axırınadək Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatında bədii ədəbiyyat redaksiyasının müdiri vəzifəsində davam etdirib. Həmçinin yazıçı Azərbaycan Dövlət Televiziyasında "Kitablar aləmi" verilişinin aparıcısı kimi də özünü sınaıb.

Müasir Azərbaycan ədəbi mühitinin nümayəndələrindən olan şair, publisist, jurnalist Şahmar Əkbər oğlu Əkbərzadə 1941-ci il 28 dekabrda Azərbaycan Respublikası Ağdam rayonunun Çəmənli kəndində ziyalı ailəsində anadan olmuş və 1958-ci ildə Mahrızlı kənd orta məktəbini bitirdikdən sonra həmin il Şuşa Pedaqoji Texnikumuna daxil olmuşdur. Şair 1960-cı ildə həmin texnikumu bitirmiş və elə həmin il M.F.Axundov adına Dillər İnstitutunun Rus dili və ədəbiyyatı şöbəsinə daxil olmuşdur. Şahmar Əkbər 1960-cı ildə Rus dili müəllimi ixtisasını bitirərək Çəmənli kənd orta məktəbində bir neçə il müəllim işlədikdən sonra 1968-ci ildə Bakı şəhərinə köçərək "Azərbaycan gəncləri" qəzetində jurnalist kimi fəaliyyətə başlamışdır. Məhz həmin ildə jurnalistik fəaliyyətinə başlamışdır. Şair sonralar həmin qəzətdə şöbə müdiri vəzifəsində çalışmışdır. Eyni zamanda həm şairlik, həm də jurnalistlik edən ədib "Kommunist" qəzetində də müxbir və şöbə müdiri vəzifələrində də çalışmışdır. Neçə illik qəzet təcrübəsi olan ədib özünün 1990-cı ildə "Mədəniyyət" qəzetini təsis etmiş və ömrünün sonunadək qəzetin baş redaktoru olaraq çalışmışdır. Bütün bu qəzet və elmi fəaliyyəti publisisti şair etmişdir. Eyni zamanda Qarabağ hadisələri də şairin həyat yaradıcılığında yan keçməmiş daxili hisslərini, duyduğu vətən həsrətini kəlimələrə köçürmüşdür. Şairin "Qarabağsız Qarabağlı", "Dayanın!", "Özün özgənin", "Qrimləyir", "Yollar", "Təzə nağara", "Allah amandır!", "Hanı", "Laçın Şahverdi dədəyə", "Üşüdü", "Kırpiyimi qədəminə sərilmə qoy!", "Bilməyim", "Bitməsin", "Ayırar bu dünya ən vaxtsa bizi", "Əlvida", "Səni", "Dağdağan", "Tüstümüz", "Eşmə", "Bu sən sən?", "Tikan, gəl öpüşək", "Salam de", "Dayanın", "Əlvida", "Mərkəzi poçtxana", "Göyərər", "48 ölçülü qadın paltarını", "Anam Azərbaycana", "Laçın dağlarına məktub" adlı şeirlərinin müəllifidir. Hər bir şeirində həzin hüzn və vətən sevgisi duyulur. Şairin demək olar ki qələmə aldığı şeirlərin hər birində vətən motivi öz əksini tapmışdır.

Şairin yaradıcılığı "İspaniyanın populyar "Trabalibros" ədəbiyyat portalı Dövlət Tərcümə Mərkəzinin "Azərbaycan ədəbiyyatı beynəlxalq virtual aləmdə" layihəsi çərçivəsində tanınmış Azərbaycan şairi Şahmar Əkbərzadənin ispan dilinə tərcümə edilmiş "Ayırar bu dünya bizi nə vaxtsa", "Özün özgənin" şeirlərinin yayımına başlayıb. Şairin yaradıcılığı haqqında məlumatla təqdim olunan şeirlərin ispan dilinə tərcümə müəllifi – Mərkəzin ispan dili mütəxəssisi Aysel Əliyeva, bədii redaktoru – İspaniyanın filoloq alimi Eva Kontrerasdır.

Nəyin ki, Ağdam ədəbi mühitində öz şeirləri ilə iz qoymuş həmçinin dünya ədəbi mühitində Azərbaycan ədəbiyyatını tanıتماğa az da olsa nail olmuş şairin adını daşıyan "Şahmar Ədəbi Məclisi" (ŞƏM) 10 fevral 2014-cü ildə təsis olunmuş və ölümündən sonra "Xarı Bülbül Nəğmələri" kitabı çap olunmuşdur.

Nəticə

Qədim mədəniyyətə və ədəbi nümunələrə malik olan, mədəniyyət beşiyi sayılan Qarabağ ədəbi mühiti ilə illər boyu Azərbaycan ədəbiyyatına, elminə böyük töhvələr vermişdir. Əgər biz orta əsrlərdən müasir dövrün ədəbi cərəyanların müşahidə etsək şahidi olarıq ki, Qarabağ yazıçı və şairləri Azərbaycan və dünya ədəbiyyatında yeni cərəyanların yaranmasında mühüm rol oynayıb. Beləki, orta dövr Azərbaycan ədəbiyyatına nəzər salsaq Qarabağ şairlərinin ərəb- fars dillərində yazdıqları əsərləri ilə Azərbaycan-türk mədəniyyətində, ədəbiyyatında bir sıra faktların ilkinliyinin, ilk başlanğıcının, bünövrəsinin qoyulmasına nail olduqlarını müşahidə etmiş olarıq. VII əsrdə yaşayıb-yaratmış Dəvdək yazılı ədəbiyyatda hələlik elmə məlum olan ilk azərbaycanlı şairdir ki, o da Qarabağlı söz ustasıdır. Ondan sonrakı dövrlərin ədəbiyyatına da nəzər yetirsək Qarabağın yetişdirdiyi sənətkarlara rast gəlmiş olarıq. Elə götürək X əsr Azərbaycan ədəbiyyatında yazıb yaratmış sənətkarlardan Əbu Bəkir Əhraəd əl-Bərdəi, Məkki ibn Əhməd Bərdəi, Xətib Bağdadi Məhəmməd Əl-Bərdəi, Əhməd ibn əl-Hüseyn Əbu Səid əl-Bərdəi, Əbu Əli əl-Bərdəi, Səid ibn əl-Qasim əl-Bərdəi, Əbu Səd ibn Yəhya əl-Bərdəi təkcə Azərbaycanda

deyil, bütün İslam dünyasında məşhur alimlərdən və dövrünün filosof şairlərindən olmuşlar. Bu kimi faktları XII-XIII əsrlər üzrə sadalasaq siyahının və ədəbiyyat tarixində yeniliyin artdığını şahidi olarıq. Mücirəddin Beyləqani, Zəld ibn Hüseyin ibn Ömər Beyləqani, XIV-XV əsrlərdə Tuti Abdulla Qarabaği, Qarabağlı Şeyx İbrahim ibn Məhəmməd Şəhabəddin Bərdəi və s. bu kimi sənətkarların adın əsrlər boyu çəke bilərik. Məhz Qarabağ ədəbi mühitində Ağdam sənətkarlarının və elm adamlarının xüsusi yeri və ilkinlikləri ilə ədəbiyyatda dərin iz qoymuş əsərləri vardır.

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, Ağdam ədəbi mühiti Azərbaycan ədəbiyyatına verilmiş ən böyük tövhədir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Şahmar Əkbərzadənin şeirləri İspaniya ədəbiyyat portalında, 05 dekabr 2022.
2. <https://aztc.gov.az/az/posts/id:1418>

ŞUŞA ƏDƏBİ MÜHİTİ

İbişov Aydın Rzaxan oğlu
baş müəllim
ADPU-nun Cəlilabad filialı
e-mail: ibishov.59@mail.ru

Xülasə

Şuşa şəhərinin təməli 1752-ci ildə Qarabağ xanı Pənahəli xan tərəfindən qoyulub və ilk çağlarda şəhəri Şuşa adı ilə yanaşı xanın şərəfinə Pənahabad adlandırırdılar. Şuşa şəhərində 17 məhəllə olub.

Şuşa şəhəri məşhur ədiblərin, şairlərin görkəmli sənətkarların vətənidir. Xalq arasında yaxşı deyiblər: Şuşa sağlamlıq şəhəri, istedadların vətənidir!

Azərbaycan Respublikasının Elmlər Akademiyasının məlumatına əsasən, təkcə XIX əsrdə Çuçada 95 şair, 22 musiqişünas, 38 xanəndə, 19 xəttat, 16 nəqqaş, 5 astronom, 18 memar, 16 həkim, 42-yə qədər müəllim və s. olub.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Şuşa Qafqazın musiqi mərkəzinə çevrilmişdir. Şuşanı “Kiçik Paris”, Qafqazın sənət məbədi”, Azərbaycan musiqisinin beşiyi”, Zaqafqaziyanın konservatoriyası” adlandırırdılar.

Şuşa şəhəri 1905, 1920 və 1992-ci ildə 3 dəfə yandırılmış və 1992-ci il mayın 8-də erməni vandalları tərəfindən işğal edilmişdir.

Şuşa şəhəri 8 noyabr 2020-ci ildə Azərbaycanın qəhrəman müzəffər ordusu tərəfindən işğaldan azad edilmişdir.

Şuşanın ədib və maarifçiləri:

Q.Zakir (1784-1857) şair, Azərbaycan ədəbiyyatında realizmin və satirik ədəbi cərəyanın banilərindən biridir. Məhəmməd bəy Aşiq, X.Xatəvan, M.M.Nəvvab, Fatma xanım Kəminə, Həsənəli xan Qaradaği, N.Vəzirov, S.Vəlibəyov, Nəcəfqulu bəy Şeyda, F.Köçərli, H.Vəzirov, Əhməd bəy Ağaoğlu, Ə.Haqqverdiyev, S.S.Axundov, Qəmər bəyim Şeyda, Y.V.Çəmənzəminli, Ceyhun Hacıbəyli, Hacı Hüsü (Azərbaycan muğam xanəndəsi), Bülbülcan (muğam xanəndəsi), Mirzə Sadıqcan (tarzan), C.Qaryağdıoğlu (muğam xanəndəsi), Məcid Behbudov (muğam xanəndəsi), İslam Abdullayev (muğam xanəndəsi), Əhməd Ağdamski (opera müğənnisi), Ş.Bədəlbəyli (Teatr rejisoru), Xan Şuşiniski (muğam xanəndəsi), B.Şəkiniskaya (kino aktrisası), Mehdi Məmmədov (teatr rejisoru), Soltan Hacıbəyov (bəstəkar), Süleyman Ələsgərov (bəstəkar), Zülfüqar Hacıbəyov (bəstəkar).

1832-ci ildə Şuşada anadan olan X.Natəvandır. Bu qız ailənin yeganə övladı və Qarabağ xanlığının sonuncu vərəsəsi olduğu üçün onu sarayda “Dürrü yekta” (tək inci) çağırırdılar. Xalq arasında xan qızı adı ilə məşhur idi. 1845-ci ildə Mehdiqulu xanın vəfatından sonra onun bütün hüquqları qızı Xurşudbanuya keçir.

Natəvan Azərbaycan mədəniyyəti tarixində lirik şairə və rəssam kimi şöhrət tapmışdır. O, təkcə yazdığı şeirlər deyil, xeyirxahlığı ilə də ad çıxarmışdır. Natəvan kasıblara, kimsəsizlərə əl tutmaqla bərabər, 1873-cü ildə Şuşadan 7 km aralı olan Sarı Baba təpəsindəki su mənbəyindən şəhərə su

çəkdiymişdir. Onun çəkdiyi bulaq "Xan qızı bulağı" adı ilə məşhur idi.

Xan qızı Şuşada "Məclisi-üns" (dostluq, ülfət məclisi) yaratmış və onun bütün xərclərini öz üzərinə götürmüşdür. O, şeirlərini "Natəvan" yəni "kimsəsiz", "köməksiz" təxəllüsü ilə yazırdı.

Açar sözlər: Şuşa şəhəri, şairlər, sənətkarlar, X.Natəvan.

SHUSHA LITERARY ENVIRONMENT

Ibishov A.R.

Summary

The foundation of the city of Shusha was laid in 1752 by the Khan of Karabakh, Panahali Khan, and in the early times, the city was called Panahabad in honor of the Khan, along with the name of Shusha. There were 17 neighborhoods in the city of Shusha.

The city of Shusha is the homeland of famous writers, poets and outstanding artists. It is well said among the people: Shusha is the city of health, the homeland of talents!

According to the information of the Academy of Sciences of the Republic of Azerbaijan, 95 poets, 22 musicologists, 38 singers, 19 calligraphers, 16 sculptors, 5 astronomers, 18 architects, 16 doctors, up to 42 teachers, etc. lived in Chucha in the 19th century alone.

At the end of the 19th century, at the beginning of the 20th century, Shusha became the musical center of the Caucasus. Shusha was called "Little Paris", the art temple of the Caucasus, the cradle of Azerbaijani music, and the conservatory of Transcaucasia.

The city of Shusha was burned 3 times in 1905, 1920 and 1992 and was occupied by Armenian vandals on May 8, 1992. The city of Shusha was liberated from occupation by the heroic victorious army of Azerbaijan on November 8, 2020.

Writers and intellectuals of Shusha:

G.Zakir (1784-1857) is a poet, one of the founders of realism and satirical literary trends in Azerbaijani literature. Muhammad bey Ashiq, Kh. Khatavan, M.M. Navvab, Fatma khanum Kamina, Hasanali Khan Garadagi, N. Vazirov, S. Valibeyov, Najafgulu bey Sheyda, F. Kocherli, H. Vazirov, Ahmed bey Agaoglu, A. Hagverdiyev, S.S. Akhundov, Gamar Beyim Sheyda, Y.V. Chamanzaminli, Jeyhun Hajibeyli, Haji Husu (Azerbaijani mugham singer), Bulbuljan (mugham singer), Mirza Sadiqjan (Tarzan), J.Garyagdioglu (mugham singer), Majid Behbudov (mugham singer), Islam Abdullayev (mugham singer), Ahmed Agdamski (opera singer), Sh. Badalbeyli (Theatre director), Khan Shushiniski (mugham singer), B. Shekiniskaya (film actress), Mehdi Mammadov (theater director), Soltan Hajibeyov (composer), Suleyman Alasgarov (composer), Zulfugar Hajibeyov (composer).

He is Kh.Natavan, who was born in Shusha in 1832. Since this girl was the only child of the family and the last heir of the Karabakh Khanate, she was called "Dürrü yekta" (single pearl) in the palace. She was popularly known as the Khan's daughter. After Mehdigulu Khan's death in 1845, all his rights were transferred to his daughter Khurshudbanu.

Natavan gained fame as a lyric poet and artist in the history of Azerbaijani culture. He is famous not only for his poems, but also for his kindness. Along with helping the poor and destitute, Natavan drew water to the city in 1873 from the water source on Sarı Baba hill, which is 7 km away from Shusha. The spring he photographed was famous as "Khan Gizi Spring".

He created "Majlisi-uns" (meeting of friendship, ulfat) in Shusha, the Khan's daughter, and took over all its expenses. He wrote his poems under the pseudonym "Natevan", which means "without anyone", "without help".

Key words: Shusha city, poets, artists, Kh. Natavan.

Giriş

Dünya xalqları ədəbiyyatında olduğu kimi, Azərbaycan klassiklərinin yaradıcılığını da, ədəbi mühitlərsiz təsəvvür etmək mümkün deyildir və bu baxımdan Şuşa ədəbi mühitinin öyrənilməsi, tədqiqi olduqca vacib və aktualdır.

Azərbaycan həm Şərqi, həm də dünyanın ən zəngin ədəbi-bədii sərvətinə sahibdir. Bu qüdrətli sərvət öz başlanğıcını, yəqin ki, qədim tarixə malik xalq təfəkküründən, şifahi xalq yaradıcılığından alır. Şuşa ədəbi mühiti öz başlanğıcını, bu zəngin mənəbdən götürmüşdür. Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi, Qarabağ ərazisində də ilk ədəbi nümunələri el şairləri yaratmış və bu öz əksini şair və yazıçıların

yaradıcılığında tapmışdır.

Şuşa Azərbaycanın dilbər guşələrindən biri tariximizin bizə əmanətidir. Şuşa şəhərinin təməli 1752-ci ildə Qarabağ xanı Pənahəli xan tərəfindən qoyulub və ilk çağlarda şəhəri Şuşa adı ilə yanaşı xanın şərəfinə Pənahabad adlandırırıldı. Şuşa şəhərində 17 məhəllə olub.

Şuşa şəhəri məşhur ədiblərin, şairlərin, görkəmli sənətkarların vətənidir. Xalq arasında yaxşı deyiblər: “Şuşa sağlamlıq şəhəri, istedadların vətənidir!”.

Azərbaycan Respublikasının Elmlər Akademiyasının məlumatına əsasən, təkcə XIX əsrdə Şuşada 95 nəfər şair, 22 nəfər musiqişünas, 38 nəfər xanəndə, 19 nəfər xəttat, 16 nəfər nəqqaş, 5 nəfər astronom, 18 nəfər memar, 16 nəfər həkim, 42 nəfərə qədər müəllim və s. olub.

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Şuşa Qafqazın musiqi mərkəzinə çevrilmişdir. Şuşanı “Kiçik Paris”, “Qafqazın sənəd məbədi”, “Azərbaycan musiqisinin beşiyi”, “Zaqafqaziyanın konservatoriyası” adlandırırıldı. Şəhəri 1905, 1920 və 1992-ci ildə 3 dəfə yandırılmış və 1992-ci il mayın 8-də erməni vandalları tərəfindən işğal edilmişdir. Şuşa şəhəri 8 noyabr 2020-ci ildə Azərbaycanın qəhrəman ordusu tərəfindən işğaldan azad edilmişdir.

Şuşa Azərbaycanın mədəniyyət mərkəzi olmaqla yanaşı, həm də görkəmli və istedadlı şəxsiyyətlərin, sənətkarların, yazıçıların, bəstəkarların, xanəndələrin vətənidir. Şuşa Azərbaycan mədəniyyətinə Q. Zakir kimi Azərbaycan ədəbiyyatında realizmin və satirik ədəbi cərəyanın banilərindən biri Məhəmməd bəy Aşiq, X. Natəvan, M. M. Nəvvab, Fatma xanım Kəminə, Həsənəli xan Qaradaği, N. Vəzirov, Əhməd bəy Ağaoğlu, S. Vəlibəyov, Nəcəfqulu bəy Şeyda, F. Köçərli, H. Vəzirov, Ə. Haqverdiyev, S. S. Axundov, Qəmər bəy Şeyda, Y. V. Çəmənəminli, Ceyhun Hacıbəyli.

Hacı Hüsü (Azərbaycan muğam xanəndəsi), Bülbülcan (muğam xanəndəsi), Mirzə Sadıqcan (tarzən), C. Qaryağioğlu (muğam xanəndəsi), Məcid Behbudov (muğam xanəndəsi), İslam Abdullayev (muğam xanəndəsi), Əhməd Ağdamski (opera müğənnisi), Şəmsi Bədəlbəyli (teatr rejisoru), Xan Şuşunski (muğam xanəndəsi), Barat Şəkinskaya (kino aktrisası), Mehdi Məmmədov (teatr rejissoru), Soltan Hacıbəyov (bəstəkar), Süleyman Ələsgərov və Zülfüqar Hacıbəyov (bəstəkarlar) və s.

Musiqi və poeziya beşiyi adlanan bu qeyri-adi şəhərdə, demək olar ki, Azərbaycanın ən məşhur mədəniyyət xadimləri yaşayıb yaradıblar. XVIII əsrdə Şuşa şəhərində Molla Pənah Vaqif kimi bir şeir tacidarı olub. Burada Qasım bəy Zakir yaşayıb yaradıb, Xan qızı Natəvanın şeir məclisləri dillər əzbərinə çevrilib. Məhəmməd bəy Aşiq Şuşa şəhərində dünyaya göz açmış, dini təhsil almış, şərq dillərini mükəmməl öyrənmişdir. O, Pənahəli xanın qardaşı, Behbudəli ağanın nəticəsidir. M. Aşiq Qarabağda Vaqif ədəbi məktəbinin ardıcıllarından biridir. Mir Möhsün Nəvvabın “Təzkireyi-Nəvvab” adlı təzkirəsində Məhəmməd bəy Aşiqin adı çəkilir, əsərlərində örnəklər verilir.

XVIII əsrdə isə Qarabağ xanlığının və onun paytaxtı Şuşa-Pənahabad şəhərinin yaranması ilə Şuşa ədəbi-mədəni mühiti, demək olar ki, çiçəklənmə, intibah mərhələsinə daxil olmuşdur. XVIII-XIX əsr Qarabağ ədəbi mühiti ən yeni ideya-estetik, xətti, ədəbi-üslubi meylləri və zənginliyi ilə təkcə Azərbaycanda deyil, bütün türk dünyasında, eləcə də Şərq ədəbiyyatında ön mövqelərə çıxır.

Savadlı elm və sənət adamlarını saraya cəlb etmək Qarabağda hələ Pənahəli xan dövründən bir qayda idi. M. Vəli Baharlı, Molla Pənah Vaqif kimi görkəmli şəxsiyyətlər müxtəlif vaxtlarda xan sarayına cəlb olunmuş və onlar öz fəaliyyətləri ilə Qarabağ xanlığının ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynamışlar. Bu ənənə xüsusilə İbrahimxəlil xanın dövründə geniş vüsət almışdı. Uzaqgörən Qarabağ hakimi təkcə yerli adamları deyil, həm də Qafqazın və qonşu dövlətlərin görkəmli şəxsiyyətlərini, ziyalılarını, mədəni və savadlı şəxslərini saraya dəvət edir, onların məsləhətlərindən bəhrələnir, istedadlarının inkişafına şərait yaradırdı.

Qarabağ şairləri nəhəng qartallar kimi Şuşa dağlarının poetik zirvəsində yuva salaraq öz fəvqələrində poeziyaya rəng verirdilər. Görkəmli ədəbiyyatşünas, tarixçi, şuşalı Firudun bəy Köçərlinin qeyd etdiyi kimi Şuşa dağlarının bu poetik zirvəsində məskən salan şairlərin böyük ədəbi irsi ədəbiyyatımızı zənginləşdirmişdir.

Bu şairlərdən Mir Möhsün Nəvvab 1872-ci ildə evində, Məclisi-fəramuşan (unudulmuşların məclisi) ədəbi məclisini yaradır. Məclisin üzvləri: Mir Möhsün Nəvvab, Həsənəli bəy Qaradaği, Xurşidbanu Natəvan, Abdulla bəy Asi, Fatma xanım Kəminə (1841-1898), M.M. Katib (1833-1888) və b. idi. M.M. Nəvvabın “Təzkireyi-Nəvvab” təzkirəsində Qarabağdan çıxmış 100-dən çox şairin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat verilmişdir. “Nəsihətnamə” əsərində cavanlara verdiyi nəsihətlərin sayı 500-dən artıq idi. Musiqiyə həsr etdiyi “Kəşfül-həqiqəti” məsnəvisində ilk dəfə olaraq dəstgah

terminindən istifadə edir. O vaxt Qarabağda məlum olan altı dəstgahın adını çəkir: Rast, Mahur, Rahab, Şahnaz, Çahargah və Nəva.

XVIII əsrdə yaşayan Qarabağ şairləri Azərbaycan ədəbiyyatında ilk olaraq realist şeirin əsasını qoyaraq, XIX əsrdə realizm ədəbi metodunun yaranmasına və möhkəmləndirilməsinə, inkişafına səbəb olmuşdur.

İbrahimxəlil xanın qızı Ağabəyim ağa Tuti şərqdə ən müdrik qadın kimi məşhurlaşdı və İran şahı Fətəli şah dövründə şahlıq diplomatiyasının ən fəal istiqamətverici şəxslərdən oldu. Onun məşhur bayatısının vətənpərvərlik ruhu bu gün də öz ecazkar gücü ilə səslənməkdədir:

*Əziziyəm Qarabağ,
Şəki, Şirvan, Qarabağ,
Tehran cənnətə dönsə,
Yaddan çıxmaz Qarabağ.*

*Əzizim Qarabağı,
Şən olsun Qarabağı,
Bir Allah vergisidir,
Oxnağı "Qarabağı".*

XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı şifahi xalq yaradıcılığının, əsasən, aşiq nümayəndələrinin əsərlərinin təsiri altında canlı həyata, xalq dilinə daha da yaxınlaşır. Azərbaycan folklorunun mühüm janrlarından biri olan bayatı janrının vətəni də Qarabağ elləri olmuşdur. İraqda, Bağdadda yaşayan Kərkük türklərinin nəsiləri, sayları Bayat boyuna bağlı olduğundan, indinin özündə də, bayatı burada ən zəngin janrdır və Kərkük türklərinin bayatıları olduqca məşhurdur.

XVII əsrin bayatı ustası da Qarabağın Güləbird kəndindən Sarı Aşıq olmuşdur. Sarı Aşıq haqqında XIX əsrin təzkirəçisi Qaradağı belə məlumat vermişdir: "Sarı Aşıq Qaradağ mahalındandır. Çox-çox qədim vaxtlarda gəlib Qaradağın Zəngəzur mahalında Həkəri çayının kənarında vaqə Güləbürt adlı qəryədə sükna edib". Son illər aşiq haqqında yazan araşdırıcılar təzkirəçinin "Qaradağ mahalı"ndan mülahizəsini dəqiqləşdirmiş və belə bir ümumi rəy üzərində diqqəti cəmləşdirmişdir ki, Qaradağ Cənubi Azərbaycanda olan mahal deyil, həm də Laçın rayonunun ərazisində bir kənddir. Burada həmin adda üç kənd olub. Bu kəndlərdən biri məhz Həkəri çayı sahillərində Məzməzək dərəsinin ağzında olmuşdur. Sarı Aşığın məzarı da Həkəri çayı sahillərində Qaradağlı kəndi yaxınlığındadır. Həmin kəndin üst tərəfindəki təpə indi də, "Aşıq yaylağı" adlanır. Aşığın sevgilisi Yaxşı isə Maqsudlu kəndindədir.

Azərbaycan aşiq sənətinin qədim ənənəsinə görə bütün aşıqlar öz əsərlərində bu və ya digər dərəcədə özləri barədə məlumat verirlər. Belə ənənəni biz, Sarı Aşıq yaradıcılığında da görürük. Bəzi bayatılarında o özü, sevgilisi, yaşadığı yer haqqında müəyyən məlumatlar vermişdir. Belə bayatıların bir qismi son illər toplanıb üzə çıxarılmışdır.

*Mən aşiq ağzındayam,
Aləmin ağzındayam,
Əslim Qarabağlıdır,
Məzməzək ağzındayam.*

*Mən aşığam ha Kərim,
Dada yetiş ha Kərim,
Sizin olsun gen dünya,
Mənə bəsdə Həkərim.*

Ən məşhur ustad aşıqlarımız haqqında dastanlar–yarandığı kimi Sarı Aşıq haqqında da dastan vardır. Aşığın əsas yaradıcılığı bayatılardan ibarət olduğu üçün dastandakı hadisələr də bayatılar üzərində inkişaf etdirilir. "Sarı uşaq və Yaxşı "dastanı da ilk öncə aşığın özü tərəfindən düzülüb qoşulmuşdur. Bunlar sənətkarın həyatının müxtəlif sahələrini öyrənmək üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Aşığın Yaxşıya aşiq olması real həqiqətdir. Buna dair əldə sənədlər vardır. Məhəmməd bəy Aşıq Pəriyə məhəbbətini elan edərkən bayatılarının birində Aşıq ilə Yaxşının adlarını çəkmişdir:

*Tərlanın yaxşı pəri,
Qarışdı yaxşı pəri,
Mən Aşıqdan yaxşıyam,
Yaxşından yaxşı Pəri.*

A.Məmmədovanın XVI-XVII-XVIII və XIX əsrin əlyazmalarından götürüb çap etdiyi bayatıların da çoxusu məhz Aşığın adı ilə bağlıdır. Folklorşünaslığımızda Sarı Aşığın XVII əsrdə yaşadığı qeyd edilir.

XVIII əsrdə Qarabağa yaşamış, öz lirik şeirləri ilə şöhrət tapan görkəmli aşıqlarımızdan biri də aşıq Valehdir. Aşıq Valehin bir sıra şeirlərini Hüseyn Müfti Əfəndi Qaibov, sonralar Firidun bəy Köçərli toplayıb saxlamışlar. F.Köçərli yazır: “Necə ki, fəvqdə zikr olundu, Kərbəlayı Səfi, “Valeh”, “Canioglu Kərbəlayı Abdullanın və Baba bəyin müasiri imiş. Məhəlli təvəllüdü Gülablı qəryəsidir ki, ata-babasının əsil vətənidir”. Aşıq Valehin qəbri Abdal-Gülablı kəndində Salam təpəsi deyilən yerdə dağın döşündədir. Aşıq Valeh Qarabağda yaşamış məşhur Aşıq Səmədin şagirdi olmuşdur. Bunu aşığın şeirlərində görmək olar:

*Ustadım Səməddir, sakini-Abdal,
Görəm tək yüzünü nitqim olur lal,
Deyişəndə vermir hafizə macal,
Mən Valehəm, ona qürrə, sən nəsən?*

Valehin şeirləri əsasında “Valeh və Zərnigar” adlı bir dastan da var. “Qarabağ qaytağısı”, “Qarabağ şerilisi” kimi saz havaları Valehin adı ilə bağlıdır.

Görkəmli dövlət xadimi və şair olan Molla Pənah Vaqif Azərbaycan ədəbiyyatının yeni istiqamətdə inkişafına istiqamət vermiş, Qarabağda – Şuşada ədəbi-poetik mühitin yaranması və inkişafında xüsusi xidmətləri olmuşdur. M.P.Vaqif yaradıcılığının bilavasitə təsiri altında Şuşa ədəbi mühitində Qasım bəy Zakir kimi nümayəndəsi yetişərək uzun müddət poetik inkişafın istiqamətini müəyyənləşdirir. XIX əsrdə ədəbi -mühitindən danışarkən Məhəmməd bəydən də qoşqu-qəzəllərindən nümunələr təqdim edilir. Məhəmməd bəy Aşıq qoşqularında gah öz adı, gah da aşıq təxəllüsü ilə çıxış edir. Şeirlərinin birində yazır:

*Bir neçə il özümü eşqə müğəyyəd qıldım,
Gah Aşıq adımı, gah Məhəmməd qıldım.*

Məhəmməd bəy Aşıq şeirlərinin çoxunu Aşıq Pəriyə həsr etmişdir. İlk Azərbaycan qadın aşığını da Qarabağ yetirmişdir. Aşıq Pəri şəxsiyyəti buna əyani sübutdur.

M.F.Axundzadə ənənələrinin davamçıları olan; Nəcəf bəy Vəzirov qələmə aldığı “Müsibəti-Fəxrəddin” faciəsi, Ə. Haqverdiyevin “Dağılan tifaq”, “Bəxtsiz cavan”, “Ağa Məhəmməd şah Qacar”, faciələri ilə Azərbaycan ədəbiyyatı daha da zənginləşdi.

XIX əsr Qarabağ ədəbi-mədəni həyatının mühüm özəlliklərindən biri də Şuşada təzkirə, müxtəlif səpkili şeir toplularının və salnamələrin yaranmasıdır. Mirzə Yusif Qarabağının “Məcmueyi-Vaqif və müasirini-digər”, Həsənəli xan Qaradağının “Xan Qaradağı təzkirəsi”, Mir Möhsün Nəvvabın “Təzkireyi-Nəvvab” və digər elmi əsərlərin meydana gəlməsi poeziyanın öyrənilməsinə müəyyən imkanlar yaratmışdır.

Bizim bir çox ziyalılarımız Qarabağ-Şuşa mövzusunda gözəl, dəyərli əsərlər qələmə almışdır. İlyas Əfəndiyevin “Mahnı dağlarda qaldı”, “Xurşudbanu Natəvan” pyesləri, Əyyub Abbasovun “ Zəngəzur” romanı, Bayram Bayramovun “Cıdır düzü”, Aqil Abbasın “Dolu” romanı, Elçin Hüseynbəylinin “Əsrlər” povesti, Meyxoş Abdullanın “Əsir qadın” əsərləri bu qəbildəndir.

Poeziyamızda Səməd Vurğunun “Şuşa” şeiri ilə başlayan ənənə bu gün də davam etməkdədir. Şairin təsvir etdiyi ər-aslan oğullar Şuşanı heç vaxt əsarətdə qoymazdılar, necə ki qoymadılar:

*...Əymə sən başını, başımın tacı,
Nəhayət tapılar dərdin əlacı.
Ər-aslan oğullar ayağa qalxar.
Ayaqlar altında qalan bayrağı,*

*Şuşa qalasının başına taxar.
Sən azad olarsan qəmdən, kədərdən,
Bağlı qapıların açılar birdən.
Açılar qaralmış Günəşin üzü,
Onda bayram edər bütün Yer üzü!*

Şuşanın azad edilməsi Azərbaycanın bütün bölgələrində toy-bayrama çevrildi. Doğrudan da, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin tarixi qələbə çağırışı bu arzularımızı həqiqətə çevirdi: Əziz Şuşa! Biz qayıtdıq! Biz səni dirçəldəcəyik!

2020-ci ilin 8 noyabr günü Şuşa şəhərinin Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin qətiyyəti, hünəri, əsgər və zabitlərimizin rəşadəti sayəsində düşməndən geri alınması xalqımızın ən böyük sevincinə səbəb oldu. Prezidentimiz cənab İlham Əliyev Şuşa şəhərini “Azərbaycan mədəniyyətinin paytaxtı” elan etdi.

Şuşa şəhərinin əhəmiyyəti nə idi?

Şuşa və ətrafındakı Dağlıq Qarabağ bölgəsindəki ən stratejik əhəmiyyətli yerlərdən biridir, ümumiyyətlə bölgənin “döyünən ürəyi” adlandırılır. XIX əsrin ortalarına qədər regionda yaşayan azərbaycanlı əhalinin mədəni və siyasi mərkəzi sayılırdı. Həmçinin, şəhər Dağlıq Qarabağda müdafiə onurğası rolunu oynayırdı.

Azərbaycan Xüsusi Təyinatlı Qüvvələri noyabrda şəhərin qayalıqlarını dırmaşaraq yüngül silah-sursatla Şuşaya daxil olmuşdur. Onlar tezliklə erməni qoşunlarını şəhərdən qovmuş və 8 noyabrda Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Azərbaycan qüvvələrinin Şuşanı işğaldan azad etdiyini bəyan etmişdir. Şuşanın işğaldan azad edilməsi müharibənin həlledici anı olmuş və Azərbaycana strateji üstünlük vermişdir. Döyüşdən bir neçə gün sonra Ermənistan məğlubiyyəti qəbul etmiş və Azərbaycan müharibədə qələbə çalmışdır.

Şuşa azad edildikdən sonra bir sıra musiqi festivalı keçirilməyə başladı. İlk Xarıbülbul Musiqi Festivalı–məşhur xanəndə Seyid Şuşınskinin 100 illik yubileyi ilə əlaqədar 1989-cu ildən keçirilməyə başlayıb. Qarabağ münəqqişəsinin başlaması və Şuşa şəhərinin işğal olunması ilə festivalın keçirilməsi mümkün olmamışdır.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev 2021-ci il 7 may tarixi sərəncamı ilə Şuşa şəhərini ölkənin Mədəniyyət paytaxtı elan etmişdir. Bu sərəncamla Vaqif Poesiya günləri və “Xarıbülbul” festivalı da bərpa olunmuşdur.

2022-ci il 12-14 may tarixində Şuşa şəhərində keçirilmiş V Xarıbülbul Beynəlxalq Folklor festivalında etno elektronik musiqi, folk-caz, folk-pop və müxtəlif zəngin dünya musiqi janrlarından ifalar təqdim edilmişdir. Şuşa şəhərində iki müxtəlif məkanda - əsas və kiçik səhnələrdə təşkil olunmuş festivalda 9 müxtəlif ölkədən rəqs və musiqi kollektivləri çıxış etmişdirlər.

Qeyd edək ki, Festival günlərində müxtəlif məkanlarda “Bayraq”, “Qəhrəmanlıq”, “Qarabağ məclisi”, “Poesiya”, “Dədə Qorqud”, “Molla Nəsrəddin” mövzularında guşələr yaradıldı. Bu guşələrdə müxtəlif bədii təqdimatlar, tamaşalar göstərildi. Eləcədə Cıdır düzü, Üzeyir Hacıbəylinin heykəlinin qarşısı, Bülbülün ev-muzeyi və Şuşanın digər məkanlarında keçiriləcək tədbirlər çərçivəsində müxtəlif konsert proqramları, sərgilər və film nümayişləri oldu.

Xatırladaq ki, Şuşa şəhəri 2023-cü ildə həm də Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatı tərəfindən Türk Dünyasının Mədəniyyət Paytaxtı elan edilib. Budəfədəki “Xarıbülbul” Beynəlxalq Musiqi Festivalında da TÜRKSOY-a daxil olan ölkələrin, regionların türkdilli ölkələrinin və xalqlarının yaradıcı kollektivləri iştirak edirdilər.

44 günlük müharibədə bütün sənət adamları kimi ziyalılarımızda bir yumruq kimi birləşdi. Tariximizin şanlı səhifəsi olan “Dəmir yumruq” əməliyyatı təkcə rəşadətli ordumuzun apardığı mübarizə deyil, Ali Baş komandanın siyasi və diplomatik mübarizəsi dünya azərbaycanlıların həmrəyliyinin və birliyinin nümayişi oldu. Nəticədə gecikmiş ədalət bərpa olundu, xeyir şər üzərində qələbə çaldı. Beynəlxalq qurumların illər ərzində edə bilmədiyini Azərbaycan əsgəri cəmi 44 günə həll etdi, bizlərə böyük qələbə sevinci qazandırdı. Bu gün ata-babalardan miras qalan əzəli və əbədi torpaqlarımızda üçrəngli bayrağımız qürurla dalğalanır və o bayraq yurdundan ayrı düşən soydaşlarımızın quruculuq işləri başa çatdıqca öz yurduna böyük qayıdışın uzaqda olmadığına işarəsidir.

Vətən müharibəsi Azərbaycanın yeni tarixinə Qarabağla bağlı iki simvol bəxş etdi: Xarıbülbul və Dəmir Yumruq. Bunlardan birincisi Şuşanın (Qarabağın) azadlığının və bu yolda canından keçən

şəhidlərimizin, ikincisi isə Zəfərin əsasında duran Lider-Xalq-Dövlət-Ordu birliyinin rəmzinə çevrildi.

Xarıbülbül əvvəllərdə müxtəlif formalarda Şuşanın rəmzi sayılıb. Çünki bu gülə ən çox Şuşa ətrafında rast gəlinir. Görünüşü və adı onun simvola çevrilməsi üçün ideal zəmin yaradır. Çünki folklorlarda və mifoloji sistemdə Bülbül - sevnəni, arzulayanı, həsrət çəkəni, can atanı, qovuşmaq istəyənini, Gülseviləni, arzulanını, həsrəti çəkiləni, can atılanı ifadə edir. Və onların arasında Xar (tikan) - bu vüsala mane olan qüvvələr var. Can atdığına qovuşa bilmək üçün bülbül o tikanın sinəsinə batmaq (yəni məqsədin uğrunda ölmək) ehtimalını gözə almalıdır.

Xarıbülbül qədim türk əsətlərində rast gəlirik: Oğuz xanın yaralı döyüşçülərindən biri son nəfəsində qanlı köynəyindən cırıb, bülbülün ayağına bağlayaraq, məktub əvəzinə sevgilisinə göndərir.

Azərbaycan folklorunda Xarıbülbül daha çox həsrət dolu, yanıqlı xalq mahnısının sözləri ilə hər kəsin ruhuna hopmuşdu. Bu mahnı Qarabağ xanının qızı, qürbət elə gəlin köçən şuşalı Ağabəyim ağanın taleyi ilə bağlıdır. Rəvayətə görə, o, ömrünün sonuna qədər Şuşanın həsrətini çəkib və yaşadığı sarayın həyətində ona Qarabağı xatırlatmaq üçün salınan “Vətən bağı”ndakı bütün güllərə, çiçəklərə baxmayaraq, həmişə Xarıbülbülü axtarıb, fəqət tapmayıb.

*“Vətən bağı” al-əlvandır,
Yox içində Xarıbülbül.
Nədən hər yerin əlvandır
Köksün altı sarı bülbül?!*

Bu gün hər azərbaycanlı onu görəndə ağlına iki şey gəlir: başda Şuşa olmaqla bizi Qarabağa, Qarabağı bizə qaytaran zəfərimiz və bu yolda al qanının axıdaraq, müqəddəs torpağı əlvan rəngə boyayan Şəhidlərimiz. Şəhid qanı ilə susamış Vətən bağında Xarıbülbül bundan sonra həmişə gül açacaq: “... Var içində Xarıbülbül!”.

Əsatirə görə, bülbül sevdiyi gülün görüşünə getmək istədiyi vaxt bərk külək əsir. Küləyin məqsədi gülü bülbülün qarşısında alçaltmaq imiş. Amma külək nə qədər güclü əssə də, gül əyilmir. Qocaman ağaclar sınır, fəqət gül qamətini şax tutur Nəhayət, gücü tükənməyə başlayır. Çünki o, tək qalmışdı və yavaş-yavaş əyilməyə başlayır. Amma bu vaxt bülbül özünü yetirir və sinəsini yavaş-yavaş əyilən gülə dayaq edir. Gülün xarı onun sinəsinə sancılır. Bülbül məhv olur, fəqət gülü əyilməyə qoymur. Elə həmin vaxtdan özünü fəda edən bülbülün adı Xarıbülbül qalır. Gül isə onun fədakarlığını xatırladan çiçəklər açır. Bu əsatirdəki gül - Şuşamız, külək - onu bizdən ayırmağa çalışan düşmən, Bülbül isə əsgərlərimiz, şəhidlərimizdir. Əgər Xarıbülbül - Zəfərimizin incə, zərif tərəfinin əksidirsə, Dəmir Yumruq - sərt, güclü tərəfinin təcəssümüdür. Yumruq həmişə birliyin simvolu olub. Azərbaycan dilində “Yumruq kimi birləşək” ifadəsi var. Barmaqlar ayrılıqda zəifdirlər, yumruğa çevrildə isə güclərinə güc qatılır. Yumruq sadəcə beş barmağın birliyi deyil, daha böyük anlayışdır. Yumruq–mübarizə əzminin simvoludur. Yumruq mexaniki yox, məqsəd uğrunda birləşmək deməkdir.

Qələbədən sonra isə “Dəmir Yumruq” həm də Azərbaycanın öz maraqlarını, sərhədlərini, ərazi bütövlüyünü müdafiə etmək əzmkarlığının simvoluna çevrilib. Bizə kəm gözlə baxan hər kəs bilməlidir ki, Dəmir Yumruq yerindədir.

Görkəmli ədibimiz Zahid Xəlilin dediyi kimi:

*“Dəmir Yumruq” bu gözəl söz
El-obanın dilindədir.
Dəmir yumruq dəmir kimi
Bir kişinin əlindədir.
Dəmir yumruq beş barmaqdı,
Amma böyük bir ölkədir.*

*...O anlatdı yer üzünə
Məğlub nədi, zəfər nədi.
O adi bir yumruq deyil,
Nağıldakı möcüzədi.*

*Yorulmadı, usanmadı,
Heç dərmədi nəfəsini
Dəmir yumruq gedib tutdu
Qarabağın zirvəsini.*

*Dəmir yumruq, ömrüm boyu
Sənə nəğmə deyəcəyəm!
O qüdrətli barmaqlara
Qızıl əlcək hörəcəyəm!*

Heydər Əliyevin yaratdığı tarixi səhifələri vərəqləyəndə, həmçinin onun şəxsiyyəti haqqında düşünəndə ilk təsəvvürdə dahi rəhbərin milli vətəndaş, siyasi dövlət xadimi kimi bənzərsiz siması canlanır. Bu dahi sima bir rəhbərin öz xalqına, millətinə, cəmiyyətimizin hər bir üzvünə təmənnaş xidmət etmək, öz sevincini xalqının xoşbəxt rifahında görmək istəyindən parlayır.

Ulu öndər yaxşı bilirdi ki, Azərbaycanda yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin, hərbi kadrların, o cümlədən savadlı səhiyyə işçilərinin yetişdirilməsi istənilən əcnəbi ölkələrdə dövlət müstəqilliyimizin əsasını təşkil edəcək ən mühüm amillərdən biridir. Buna görə dahi rəhbər cəmiyyətin inkişaf zəminini düzgün olaraq təhsildə və maarifçilikdə görür bunun üçün qeyd edilən sahələrin inkişafına xüsusi diqqət və qayğısını əsirgəməmişdir.

Ulu öndər öz siyasətində müntəzəm olaraq ziyalılarla görüşlərə önəm vermiş, onların problemləri və qaygıları ilə daim maraqlanmışdır. 1993-cü ildə ziyalılarla keçirilən görüşlərin birində dahi rəhbər demişdir ki, “Mən məktəb, maarif, təhsil ilə həmişə sıx bağlı olmuşam. Hesab edirəm ki, cəmiyyət haradan və nədən olursa olsun kəsib təhsilə xərcləməli, gənc nəslin təhsilinə və müəllimə kömək etməlidir”. [3.99]

Ulu öndər gənclərin qayğısına qalaraq onlara xüsusi diqqət yetirirdi. Gənclərimiz bizim tariximizi yaxşı bilməli, keçmişimizi, dinimizi yaxşı bilməlidir. Hər bir gənc Azərbaycanın müstəqil gələcəyini təmin etmək üçün vətəni, torpağı, xalqımızı, millətimizi, dinimizi, milli ənənələrimizi sevməlidir.

Gənclər hər bir millətin yaşaması, çağdaş və gələcək inkişaf üçün potensial qüvvə, hər bir dövlətin gələcək özülü, cəmiyyətini düşünən beyni və insan kapitalının mühüm tərkib hissəsidir.

Hər bir xalqın var olması və gələcək inkişafına təmin etmək üçün onun sağlam və savadlı, tərəqqipərvər və güclü gəncliyinin olması vacibdir. Ölkədə dövlətçiliyin daha da möhkəmləndirilməsində, cəmiyyətdə demokratik baxışların bərqərar olmasında, bütün sahələrdə inkişaf və tərəqqinin etibarlı təminatında savadlı, bilikli, intellektual səviyyəli gəncliyin rolu danılmazdır.

Son illərdə ölkədə aparılan kadr islahatları, gənc kadrların dövlət strukturunda məsuliyyətli vəzifələrə təyinatı müasir dövrdə ölkəmizdə dərin bilikli və yüksək bacarıqlı gənc kadrlar korpusunun formalaşmasının əyani sübutudur. Beləliklə, gəncliyin ortaya çıxmasında ilkin şərtlərdən biri və ən əsası təhsildir deyə bilərik.

1982-ci il yanvarın 14-də Şuşada Vaqif məqbərəsinin ucadılması əslində Heydər Əliyevin mənəviyyətə mədəniyyətə qoyduğu böyük abidə idi.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin Şuşada şairin adına məqbərə ucaltması onun milli ruha xidmət edən poeziyası ilə bərabər, həm də milli diplomatiya tarixində oynadığı rolla bağlı idi

Vaqif mərhələsinin özünün əvvəlki və sonrakı ədəbiyyata böyük təsiri oldu, bir növ körpü rolunu oynadı. O özündən əvvəlki ədəbiyyatı milli zəmində yekunlaşdırdı və sonrakı ədiblərin bir çox maarifçi məsələlər və istiqamətlər yönündə fəaliyyət göstərmələrinə yol açdı. Təsədüfi deyil ki, Vaqifin açdığı işıqdan yola çıxan XIX əsr dühallarının Mirzə Fətəli Azundzadənin, Mirzə Şəfi Vazehin və Abbasqulu ağa Bakıxanovun milli ədəbiyyatı və dili inkişaf etdirmək baxımından onların öz sahələrində yeniliklərə imza atmaları ilə nəticələndi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Mirzəzadə A. Vətən müharibəsinin tarixi-siyasi dərsləri. Bakı: II nəşr – “Azərbaycan” nəşr. 2022, s.232.
2. Səfərli Ə., X.Yusifov. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: “Maarif”. 1982, s.385
3. H.Əliyev. Təhsil millətin gələcəyidir. Bakı, Təhsil, 2002, səh.574

4. Cəlal M., F.Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: "Maarif" 1969, s.346.
5. S.Vurğun. Seçilmiş əsərlər. I cild, Bakı,2005, səh.264
6. Şuşa-Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı: bibliografiya. Tərtib edən: X.Abbasova, Bakı, 2021, səh.600
7. Z.Xəlil. "Ədəbiyyat" qəzeti, 24.11.2020.

AZƏRBAYCAN PEDAQOJİ FİKİR TARİXİNDƏ QARABAĞ ƏDƏBİ MÜHİTİNİN ROLU

Seyidova Şəlalə İltizam qızı
baş müəllim, doktorant
ADPU-nun Şamaxı filialı
seyidova.s.h.h.4@mail.ru
ORCID.org 0000-0002-8191-8352

Xülasə

Qarabağ-Şuşa ədəbi mühiti Azərbaycan mədəniyyətində və ədəbiyyatında hər zaman aparıcı yer tutmuş, eyni zamanda pedaqoji fikir tarixində də mühüm rol oynamışdır. XVIII-XX əsr Şuşa ədəbi mühiti ən yeni tərbiyəvi meylləri və zənginliyi ilə Azərbaycanda qabaqcıl yerlərdən birini tutur.

Qarabağda xüsusən xanlıqlar dövrü və sonrakı dövrdə ədəbi mühit yeni pedaqoji mühitin yaranmasına da təsir edib. Təsadüfi deyil ki, Molla Pənah Vəqif, Qasım bəy Zakir, Baba bəy Şakir, Məhəmməd bəy Aşiq, Nəvab, Nəvvab, Fatma xanım Kəminə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Nəcəf bəy Vəzirov, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Üzeyir Hacıbəyli, Əhməd Ağaoğlu və digər bu kimi yazıçı və mütəfəkkirlərimiz bu ədəbi mühitdə yetişiblər.

Ümumilikdə bu mütəfəkkirlərin pedaqoji ideyalarında oxşarlıq özünü biruzə verir. Qarabağ mütəfəkkirləri milli-mənəvi dəyərləri və vətənpərvərliyin təbliği, vətənə bağlılığı, dərin fəlsəfi mənası və maarifçilik meylləri ilə səciyyələnir. Eyni zamanda özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə də fərqlənir. Odur ki, ayrılıqda adları qeyd olunan mütəfəkkirləri tətqiq etmək də vacid məsələdir.

Açar sözlər: ədəbi mühit, pedaqoji fikir, vətənpərvərlik, tərbiyə, əxlaq.

THE ROLE OF THE KARABAKH LITERARY ENVIRONMENT IN THE HISTORY OF AZERBAIJAN PEDAGOGICAL THOUGHT

Seyidova Sh.İ.

Summary

Karabakh-Shusha literary environment has always occupied a leading place in Azerbaijani culture and literature, and at the same time played an important role in the history of pedagogical thought. The 18th-20th century Shusha literary environment occupies one of the leading places in Azerbaijan with its newest educational trends and richness.

The literary environment of Karabakh, especially during and after the Khanate period, was also effective in the formation of a new pedagogical environment. Molla Panah Vagif, Kasım bey Zakir, Baba bey Şakir, Muhammed bey Aşık, Nəvab, Nevvab, Fatma Hanım Kamina, Abdurrahim bey Hagverdiyev, Necef bey Vezirov, Yusif Vazir Cəmənzəminli, Üzeyir Hacıbəyli, Ahmed Ağaoğlu and similar writers and thinkers wrote this literature, and they are also in this literature. . They grew up in the environment.

In general, the similarity is clearly seen in the pedagogical thoughts of these thinkers. Karabakh thinkers are characterized by their exaltation of national-spiritual values and patriotism, devotion to the homeland, deep philosophical meanings and enlightenment tendencies. It also stands out with its unique features. For this reason, it is important to examine the mentioned thinkers separately.

Key words: literary environment, pedagogical idea, patriotism, upbringing, morality.

XVIII-XIX əsrlərdə Qarabağ ədəbi mühitində dərin izlər buraxan mütəfəkkirlər eyni zamanda Azərbaycan Pedaqoji fikir tarixində də mühüm rol oynamış, onun gələcək inkişafına təkan vermişdir. Araşdırmada onlardan bir neçəsi barədə məlumat verilsə də, ümumilikdə bu mühitin bütün yetirmələri

maarif sahəsində öz sözünü deməyi bacaran, xalqı, xüsusilə gənc nəsli irəliyə aparan bir məktəb formalaşdırma bilmişlər.

Belə məktəb yaradanlardan biri, XVIII əsrdə Qarabağ xanlığının vəziri vəzifəsində Molla Pənah Vaqif özünü layiqli dövlət xadimi, müdrik və uzaqgörən bir siyasətçi, həm də pedaqoq kimi göstərə bilər.

Molla Pənah Vaqif Azərbaycan pedaqoji fikir tarixində məhəbbət, gözəllik lirikasının yaradıcısı və misilsiz ustası kimi şöhrət qazanmışdır. Onun yaradıcılığı bütün bədii keyfiyyətləri və xüsusiyyətləri ilə dərin ictimai mənaya malikdir, vətəndaşlıq duyğuları ilə cilalanmışdır. Vaqif öz dövrünün görkəmli şairi – lirik sənətkarı olmaqla yanaşı, həm də təcrübəli siyasi xadim, elmə, təhsilə xüsusi əhəmiyyət verən maarifçi idi. Şair elmin, təhsilin əhəmiyyətini özünün əməli işində və ictimai-siyasi fəaliyyətində dönmədən nümayiş etdirmiş, gəncləri oxumağa, elmin dərinliklərinə baş vurmağa həvəsləndirmişdir. Doğrudur, müəllifin şeirlərində bilavasitə məktəbə, təhsilə və elmə çağıran motivlər hiss edilməyəcək dərəcədə zəifdir; bununla belə, şairin keşməkeşli, ziddiyyətli, böhranlarla dolu həyat yolunda və əməli yaradıcılıq fəaliyyətində əxlaqi-tərbiyəvi işlərə böyük diqqət yetirməsi, yeri düşdükcə şeirlərində tərbiyəvi-didaktik mülahizələrə geniş yer verməsi Vaqifi fəal bir maarif xadimi, pedaqoq kimi də tanıtmışdır.

Çox maraqlıdır ki, tərbiyə, əxlaq, etika və sair pedaqoji prinsiplərlə əlaqədar fikirlər, şairin estetik baxışlarında gözəllik anlayışını tamamlayan, bu anlayışın məzmununa yeni cizgilər gətirən mühüm müddəalar kimi daxil olmuşdur.

Etika və ədəb qaydalarından danışarkən şair çox incə mətləblərə toxunub. O, təlim-tərbiyə, əxlaq saflıq və xarakterin möhkəmliyi kimi etik məsələləri izah edərkən bir mühüm, düşündürücü həqiqəti də geniş şərh edib. Bu da sevgidə sədaqət, azad məhəbbət ideyası yolunda hər növ cəfaya dözmək, ilqar saflığı və əhdə dönük olmamaq kimi yüksək əxlaqi-estetik prinsiplərin ardıcılıqla müdafiəsindən ibarət idi. Şair belə bir işıqlı, təmiz qayəni təlim edirdi: sevgi, eşq, gözəllik o zaman birləşə bilər ki, sevgililər arasında düz ilqar, təmiz, aydın və nurlu bir əlaqə yaransın. Gözəllik azad və ülvə bir məhəbbətə layiq keyfiyyətdir, elə bir keyfiyyətdir ki, yalnız mənəvi-əxlaqi saflığı etibarilə yüksək olanlar bu keyfiyyəti yaşada bilər:

*Kamalı gözəldə xəti kəm gərək,
Sevgi gərək, söhbət gərək, dəm gərək.
Aşıqə vəfalı bir həmdəm gərək,
Həmdəmsiz bal yesə, ona acıdır. [2]*

Molla Pənah Vaqif mənsub olduğu xalqın, doğma yurdunun gənclərini, ayıq, huşyar cavanlarını elmə-maarifə yiyələnmiş, açıqgözlü, mədəni bir nəsil kimi görmək istəyirdi. Onun poeziya yaradıcılığında estetik gözəlliyin əsasında şairin tərbiyəvi-əxlaqi qayəsinin, etikaya dair müddəalarının geniş şərhə dayanmışdır. Şair cismən və ruhən gözəl, azad və təmiz gəncliyi ağıllı, nəcib, həyat mübarizəsinə hazır, sevgidə, dostluqda möhkəm, yüksək əqidəli insanlar kimi görmək, tanımaq və tərənnüm etmək idealları ilə yaşayırdı.

Qeyd etdiyimiz kimi, Vaqif poeziyasında həyata bağlılıq və nikbinlik ideyası artıq tamamilə vətəndaşlıq hüququ qazanır və dərin ictimai, əxlaqi məzmun kəsb edir. Bu nikbinliyin və həyat eşqinin arxasında duran müsbət ideal dinin, tərkidünyalıq meyillərinin çox qüvvətli olduğu XVIII əsrin şəraitində böyük mütərəqqi əhəmiyyətə malik idi. Dünyəvi hisslərin coşqun təbliğatçısı olan Molla Pənah Vaqifin lirik qəhrəmanı şəxsiyyət etibarilə də bir çox cəhətdən nəzər-diqqəti cəlb edir:

*Aşinalıq hər gülən gül üzə sanmaqdır əbəs,
Hər nigari-gərm üçün odlara yanmaqdır əbəs,
Halını bilmədiyən yara inanmaqdır əbəs,
Vaqifa, əvvəl sevib, sonra usanmaqdır əbəs,
Sevgili yarı sevən kəs, hər zaman sevmək gərək!*

Vaqif öz yaradıcılığı ilə ədəbi-pedaqoji fikrin inkişafında yeni bir dövr açmış, öz sələflərindən öyrənmiş olsa da, onların görə bilmədiyi son dərəcə mühüm bir işi görmüşdür.

Azərbaycanda milli mədəniyyətin, o cümlədən pedaqoji fikrin inkişafında misilsiz xidmətləri olan

tarixi şəxsiyyətlərdən biri də Qasım bəy Zakirdir. Onun Şuşada anadan olması, Qarabağda yaşayıb yaratması bədnam qonşularımıza-ermənilərin torpaq iddialarına ən tutarlı cavablardan biridir. Hələ o zaman Qasım bəy onların niyyətini başa düşmüş və onlarla mübarizə aparmışdır. Zakirin yaradıcılığı bütövlükdə bir tərbiyə məktəbidir. Təmsilləri və satıraları ilə bərabər, şəxsi, həyatı nümunəsi ilə də gənclərin, eləcə də xalqın oyanmasında və tərbiyələnməsində, Vətəni sevməsində, əməyə, zəhmətə alışmasında əvəzsiz rol oynamışdır. Vətənin hər daşını, gülünü, çiçəyini ana balasını oxşayan kimi bağına basıb yazır:

*Mən sevmişəm onun çəmən düzünü,
Qismət ola bir də görəm üzünü.
Yoxsa danışsınız Vətən sözünü,
Görünürmü, görün gözə durnalar?!*

Q.Zakirin əxlaqi sifətlərin formalaşmasında ictimai mühitin və irsiyyətin rolunu yüksək qiymətləndirməsi xüsusilə maraqlıdır:

*"Kim ki, zövqi-eşqi eylər inkar,
Sən bil ki, zatında onun şübhə var".*

Zakirin fikrincə, əxlaq tərbiyəsi şəxsiyyətin bütün fəaliyyətinə nüfuz edərək onun dünyaya və adamlara münasibətində təzahür edir. Zakir dövrünün naqisliklərinə göz yummamış və bu kimi keyfiyyətləri dəfələrlə kəskin şəkildə tənqid etmişdir. Zakirə görə dövrün məhsulu olan mənfi əxlaqi xüsusiyyətlər - rüşvətxorluq, özbaşınalıq, dələduzluq, düşkünlük, acgözlük, var-dövlət hərisliyi kimi qeyri-insani sifətlərdir.

Zakir idarə və məhkəmələrə soxulmuş zülmkarları, əxlaqsızları "qanun"u qorumaq əvəzinə, ölkədə cinayətin, şəriətin "büxlü həsədin" həddinin aşması üçün şərait yaradanları tənqid edir. Zakir satıralarında saxta təbiətli din xadimləri, fırıldaqçı mollalar, axundlar nə qədər canlı tənqid edilsə də, o bir ateist mövqeyi tutmamış, dini və imanı mükəmməl olan bir mütəfəkkir olmuşdur. Zakirin uşaqlar üçün yazdığı təmsillər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onun Vətən balalarına tövsiyə etdiyi keyfiyyətlər içərisində əqli qabiliyyət, düşüncə və fərasət olmuşdur.

Professor İ.İsayev yazır ki, Zakirin əsərlərində daha qabarıq təbliğ olunan vacib pedaqoji ideyalardan biri də birlik, yoldaşlıq və dostluq kimi nəcib əxlaqi keyfiyyətlərdir. Şairin "Aslan, qurd və çaqqal", "Dəvə və eşşək", "Tülkü və qurd" və bu kimi şeirlərində gənc nəsil dostluq və yoldaşlığın müxtəlif keyfiyyətləri ilə tanış edilir. Q.Zakirin yaradıcılığında diqqəti cəlb edən mühüm tərbiyə məsələlərindən biri də vətənpərvərlikdir. Zakir əxlaq tərbiyəsində humanizm və beynəlmiləçiliyi mühüm vasitə sayırdı. Q.Zakir əsərlərində qadının ictimai həyatda mövqeyi, təhsili, ailə münasibətləri kimi mühüm tərbiyə məsələləri barədə qiymətli fikirlər irəli sürmüşdür. Ana dili və milli uşaq ədəbiyyatının yaradılması məsələsi Q.Zakirin yaradıcılığında əsasən pedaqoji ideyalardandır. [3]

Zəmanəsinin qabaqcıl ziyalı, maarifçisi sayılan Xurşidbanu Natəvan XIX əsrdə nəinki Qarabağda və ya Azərbaycanda, onun hüdudlarından kənar da sadə və səmimi lirik şeirləri ilə pedaqoji fikrin inkişafı tarixini zənginləşdirib, həmçinin biri-birindən gözəl rəsm və qiymətli sənət nümunələri, xeyriyyəçi işləri ilə özünə ölməz abidə ucaldıbdır. Xurşidbanu Natəvanın lirik şeirlərində elə xüsusiyyətlər vardır ki, bunlar onun yaradıcılığını başqalarının şeirlərindən fərqləndirir, özünü tanıdırır. Bu kimi xüsusiyyətə xüsusi obrazla ifadə vermək istəsək onu, ancaq sadəlik adlandırma bilərik.

Xurşidbanu Natəvanın şeirlərinə hopan bu gözəllik xalq pedaqogikasıdan, islami dəyər və prinsiplərdən, Nizami, Füzuli, Cami, Vaqif və digər klassiklərin poeziya nümunələrindən gəlib desək, heç də yanlışdır. Xurşidbanu Natəvan bu kimi böyük korifeylərin incə lirik şeirləri ilə öz bədii zövqünü təkmilləşdiribdir.

Həyatı, insanların daxili aləmini, fəaliyyət və mübarizəsini bütün mürəkkəbliyi ilə düzgün, dolğun əks etdirən realist yaradıcılıq şəxsiyyətin psixologiyası üçün zəngin mənbədir. Bu baxımdan Xurşidbanu Natəvanın yaradıcılığı xüsusilə əhəmiyyətlidir. Əlbəttə, belə bir fikir səhv olardı ki, sənətkar psixologiyanı, onun əsas müddəalarını öyrənib və onları yeri gəldikcə öz yaradıcılığında tətbiq edib. Pedaqoji-psixoloji bilik şairin insanları dərinədən və dəqiq müşahidə edib topladığı faktları təfəkkür

süzgəcindən keçirməklə, ümumiləşdirmələr vasitəsilə unudulmaz xarakterlər yaratmasına müsbət təsir göstərsə də, heç vaxt yaradıcılıq istedadını əvəz edə bilməz. Yüksək istedad və gərgin yaradıcı əmək məhsulu olan realist əsər pedaqoji psixologiyanın müddəalarına uyğun gəlir, onları təsdiq və təsib edir. Xurşidbanu Natəvanın zəngin irsini bu cəhətdən öyrəndikdə orada ciddi elmi əhəmiyyətə malik material tapırıq. Bu böyük şairimizi, həm də sözün geniş mənasında, psixoloq adlandırmaq üçün əsas verir.

El arasında "Xan qızı", sarayda isə "Dürrü yekta" (tək inci) kimi tanınan Xurşidbanu Natəvan "islam carçıları" sayılan klerikallar və ya yalançı din adamlarının təsir imkanlarına məhəl qoymayaraq aşıqanə hisslərdə ictimai mənə daşıyan şeirlər yazmış, rəsm çəkmiş və musiqidən həzz almışdır. Naqış baxışlara baxmayaraq təşkil etdiyi "Məclisi-üns" adlı şeir məclisində öz şeirlərini, qəzəllərini uca səslə, avazla oxumuşdur.

*Şuri-eşqin başıma axırı sövdə gətirir,
Bu müşəxxəsdi ki, eşq aşıqə qovğa gətirir.*

Qarabağda XIX əsrin sonlarında ana dilində məktəb açan görkəmli pedaqoqlardan biri Mir Möhsün Nəvvabdır. Onun digər maarifçi xidməti bu məktəb üçün dərsliklər (Kəşf-ül-həqiqə, "Kifayətül-ətfal", "Vüzuh-ül-ərqam", "Nəsihətnamə") tərtib etməsidir. Bu dərsliklərdə gənc nəsə müsbət mənəvi dəyərlər, dürüstlük, səxavət, sadəlik, sağlamlıq və s. təbliğ olunur.

Azərbaycan ədəbiyyatı ilə yanaşı, məktəb və pedaqoji fikir tarixində də özünə layiqli yer tutan sənətkarlardan biri də Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevdir.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin "Hacı Daşdəmir", "Dağılan tifaq", "Bəxtsiz ca-van", "Pəri cadu", "Millət dostları", "Kimdi müqəssir?", "Ac həriflər", "Xəyalat", "Qadınlar bayramı", "Ağac kölgəsində", "Köhnə dudman", "Çox gözəl", "Padşahın məhəbbəti", "Sağsağan", "Ağa Məhəmməd şah Qacar" və başqa dram əsərləri şirin dili, mənalı gülüşü, aydın təşbihləri, dərin mənası, yüksək ideyası ilə oxucunun nəzərini cəlb edir.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin həyat və yaradıcılıq yolu o qədər zəngin və rəngə-rəngdir ki, bəzən "Molla Nəsrəddin" jurnalının səhifələrində gizli imzalarla "Ceyranəli", "Xortdan", "Həkim-i-Nunisəğir", "Lağlağı", "Mozalan", "Süpürgəsaqqal" kimi (1906-1931), bəzən ali məktəb auditoriyasında mühazirə oxuyan müəllim-pedaqoq kimi (1921-1931), gahdan masa arxasında oturan nasir, dramaturq, tərcüməçi kimi, gahdan da rejissor kimi səhnədə, dirijor kürsüsündə (pultunda) özünə mənəvi abidə ucaltmışdır.

Müəllif öz ecazkar qələmi ilə xalqımızı avamlıqdan, cəhalətdən, nadanlıqdan, onu kölgə kimi izləyən mövhumatçılığın, xurafatçılığın təsirindən qurtarmağa çağırmışdır.

Öz sevimli xalqının yeni həyata olan arzu və istəyini bədii yaradıcılığında məharətlə əks etdirən humanist sənətkar dövrünün mütərəqqi ideyalarından ilham almış, müxtəlif imzalarla "Molla Nəsrəddin" jurnalında çıxış edərək xalqını elmə, maarifə səsləmişdir.

Yazıcının qələmə aldığı "Odabaşının hekayəsi" əsərində varlanmaq üçün şəxsiyyət və vicdanlarını pula satan, öz şəxsi mənafeləri üçün hər cür fırıldaq əl atan qara niyyətli, ürəklərində təmiz məhəbbət gəzdirən cavanlarla amansız davranan xurafatçıların üç üzü hərtərəfli təsvir edilmişdir.

Ə.Haqverdiyev xalqın xoşbəxtliyini maarif toxumu səpən xalq məktəblərində, elmdə, təhsildə görürdü. Qızların məktəbə cəlb olunması məsələsini daim düşünənlərdən biri də Haqverdiyev idi. Qızların məktəbə nə qədər həvəs və marağı olsa da, atalar qızlarını məktəbə yox, səkkiz yaşından ərə verib başdan rədd etməyi düşünürlər. Ə.Haqverdiyevin qızların təhsili üzərində apardığı maarifləndirmə işi öz təsirini göstərməkdə idi. Artıq atalar qızlarının əlindən yapışır və çəkə-çəkə məktəbə aparmaq məcburiyyətində qalırdılar.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev nə yolla olursa-olsun, qadını Şərq ətalətindən, qaragüruhçu dinin təsirindən, kölə vəziyyətindən qurtarmağa və ictimai həyata cəlb etməyə çalışmış və azadlıq uğrunda gedən mübarizəni də, mədəni və siyasi tərəqqini də məktəblə əlaqələndirmişdir. Haqverdiyev yazır ki, milyoncu Hacı Zeynalabdin Tağıyev ünəs (qadın) məktəbinin əsasını qoyanda "dünyada bir mürdar ad qalmadı ki, Bakı camaatı o məktəbə qoymasın. Qulağım elə sözlər eşidirdi ki, bütün bədənim titrəşirdi".

O zaman məktəb adı ilə yaranmış və illər boyu məsəclərdə fəaliyyətini davam etdirən mollaxanalar və başqa milli tədris müəssisələri dövrün tələblərinə qətiyyənlə cavab vermir, millətin gələcəyi olan uşaqları şikəst edirdilər. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin fikrincə isə, dövr dünyəvi elmlərin tədrisini, gənc nəslin hərtərəfli bilik səviyyəsinə malik olmasını tələb edirdi.

Millət övladlarının təlimi, təhsili, tərbiyəsi ilə bağlı yazılar yazan Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev həm də bir pedaqoq kimi çıxış edərək xalqın maariflənməsində bənzərsiz xidmətləri ilə pedaqoji fikir tariximizi zənginləşdirmişdi. Haqverdiyev gənc nəslin tərbiyəsi, əxlaqı məsələlərinə həmişə ictimai və mədəni inkişaf baxımından yanaşırdı. O, bu mövzuda yazdığı hekayə, məqalə, felyeton, Azərbaycan xalq pedaqogikası nümunələrində köhnə, çürük təlim-tərbiyə üsullarını tənqid etmiş, uşaqların, gənc nəslin mütərəqqi üsullar əsasında tərbiyələndirilməsinə çalışırdı. Onun ən böyük və nəcib arzularından biri də uşaqları vətənə, xalqın adət və ənənələrinə və ya milli dəyərlərə məhəbbət ruhunda böyütmək, onlara mədəni vərdişlər, müsbət əxlaq normaları aşılamaq və gələcək nəslə ərmağan etmək ideyası idi.

Haqverdiyev hər cür vətənpərvərlik hissindən məhrum olan şöhrətpərəstləri sərt bir şəkildə tənqid atəsinə tuturdu. Bu nöqtəyi-nəzərdən Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin "Marallarım"ı çox xarakterikdir. Belə məlum olur ki, Dəcə-labad maralları "məclis qayıb bir üsuli-cədid məktəbi acmaq" fikrinə düşürlər. Sonra başlayırlar ki, məktəbin adını nə qoyaq? "Biri deyir: "Məktəbi-şamatət", biri - "Ləamət", biri - "Nədamət", biri - "İftizah", biri - "İzmehlal"... Sədr təklif edir: "Mədrəseyi-töhmət". Bu ad məclis tərəfindən qəbul olunduqdan sonra Tehrandan iki müəllim gəlir və dərs deyir. Bunu eşidən Konsul Ağa məktəbə gəlir və müdirdən proqramla tanış olmasını istəyir.

"Müdür başlayır bir-bir oxumağa:

Əvvəlinci: "Vətən - Zavallının əşarından.

Konsul ilan çalmış tək sıçrayır:

- Amandı, nə fikirdəsən?

- Xan, necə?

- Rəhmətlik oğlu, rusun qoşunu Ərdəbildə əyləşib, sən vətən sözünü dilinə gətirir-sən? Bəlkə sabah gəlib məktəbi bağladılar.

- Eybi yoxdur, bu dursun. İkincisi: "Ayıl ey milləti-İran, oyan bu xabi-qəflətdən".

- Ay xanəxarab, dayan!

- Nə oldu, xan?

- Xanəxarab! Rus Təbrizdə əyləşib! Sən milləti-İran sözü danışırısan. Bundan sonra əlbəttə gərək "millət" sözü ortalığa çıxmasın!

- Xub, bu da dursun. Üçüncü:

Bir günü tülkü girdi bir bağa,

Baxdı orda sola, həm sağa,

Gördü o bağda üzüm saralıb,

Konsulun bığları əcəb qaralıb.

- Bax budur ha, belə-belə əşardan oxut, xalq da ləzzət aparsın. Və bir də çalış qiyamət, insaniyyət, mürüvvət, həmiyyət, ittihad, namus, qeyrət, mədəniyyət sözləri ortalığa gəlməsin!" ("Molla Nəsrəddin" jurnalı, 1911, №2).

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev Cənubi Azərbaycanda yaşayan türklərin nümunə-sində Şərq xalqlarının cəhalət zəncirini qırmağa, onları vahid bir qüvvə ilə birləşməyə və birləşərək yadelliləri ölkədən çıxarmağa və daxilindəki istismar dünyasını dağıtma-ğa çalışmışdır.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin əsərləri təkcə ana dilində Azərbaycanda deyil, dünyanın bir sıra ölkələrində (Rusiyada, Gürcüstanda, Litvada, Tacikistanda, Qırğızıstanda, Bolqarıstanda, Türkiyədə, Almaniyada və s.) müxtəlif dillərdə çap olunub.

Əsrlərdən əsrlərə süzülərək gələn xalq pedaqogikası nümunələri - nağıllar, tapmacalar, bayatılar, xalq mahnıları, mövsüm-mərasim nəğmələri, aşıq şeirləri, dastanlar, xalq tamaşaları və digər nümunələr Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin yaradıcılığında mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasının mühüm vasitələrindən biri olmuş, hələ təlim və tərbiyə haqqında elm olan pedaqogika yaranmazdan əvvəl gənc nəslin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyə edilməsində müstəsna rolunu qeyd etmişdir. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin yaradıcılığından qidalanan hər bir oxucuya aydın olur ki, gənc nəslin təlim, tərbiyə və təhsili, elmi-pedaqoji fikrin inkişafı, şübhəsiz ki, xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərindən, soy kökündən qidalanmışdır.

Nəticə. Qarabağ ədəbi-mədəni mühitinin nümayəndələri həm ictimai həyatda, həm də pedaqoji fəaliyyət və ideyalarının təbliğində mühüm işlər həyata keçirə bilmişlər. Onlar sxolastik təlimin ifşası, kökünə bağlılıq, vətənə sədaqətlik, təlim, tərbiyə və təhsilin şəxsiyyətin inkişafındakı rolunu vurğulayan elm xadimi kimi çıxış edə bilirlər. Onlar yaradıcılığında gəncləri vətəni sevməyə, onu düşməndən qorumağa, həqiqi vətənpərvər olmağa çağırırdı. Onlara həyatın mənasını başa salmağa çalışır, öz azadlıq

və xoş gələcəyi uğrunda vuruş meydanına səsleyir, vətənpərvərlik, namus, mədəniyyət, insaniyyət, humanizm, səmimiyyət məfhumlarını təbliğ edirdi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. “Ədəbiyyatda Qarabağ mövzusu” Respublika Elmi Konfransi Materialları, 24 aprel 2021.
2. M.V.Vidadinin, M.P.Vaqifin, Q.B.Zakirin təlim-tərbiyə haqqında fikirləri. Dərs vəsaiti. Bakı: API, 1994, 114 s. (F.Rüstəmov)
3. "Molla Nəsrəddin" jurnalı, 1911, №2
4. 4th International Nowruz Conferencen On Scientific Research March 18-21, 2021.
5. “Firidun bəy Köçərli və Qarabağ ədəbi-mədəni mühiti” mövzusunda keçirilmiş Respublika Elmi Konfransın Materialları Bakı: 2023 s.49
6. <https://azculture.uz/elave-melumatlar.php?link=qarabagedebi>

ŞUŞANIN TƏHSİLİMİZDƏ VƏ MƏDƏNİYYƏTİMİZDƏ YERİ

Məmmədova Lalə Xanoğlan qızı

müəllim

ADPU

e-mail: lale_memmedova95@bk.ru

ORCID: 0009-0000-3024-2404

Xülasə

Şuşa xalqımız üçün tarixi, mədəni, mənəvi və rəmzi əhəmiyyətə malikdir. Qarabağ xanlığının tarixi paytaxtı, mədəniyyət məbədi olan bu qədim şəhər özü boyda tarixi abidədir. Şuşa orta əsrlər şəhərsalma sənətinin qiymətli abidəsi, milli memarlıq incisi, Azərbaycan musiqisinin, xüsusilə muğamımızın beşiyi, “Şərqi konservatoriyası” adlandırılır. Şuşa tarixən təhsil, mədəniyyət mərkəzi, maarifçilik beşiyi olub. Azərbaycan ziyalıları imperiya dövrünün bütün qadağalarına, çətinliklərinə baxmayaraq, elm və təhsil almaq uğrunda daim mübarizə aparıblar. Çar Rusiyası dövləti Azərbaycan təhsilinə nə qədər laqeyd münasibət göstərsə də, sadə vətənpərvər insanlar azərbaycanlı uşaqlarının təhsil almaları üçün öz evlərinin məktəb binası kimi istifadə olunmasına, eləcə də şəxsi vəsaitləri hesabına təhsil almalarına dəstək olublar. Belə vətənpərvərlik, fədakarlıq, milli düşüncənin inkişafı əzmi Azərbaycanın elm, təhsil və mədəniyyətinin inkişafında, milli ruhlu şəxsiyyətlərin formalaşmasında mühüm rol oynayıb.

Açar sözlər: Şuşa, təhsil, elm, mədəniyyət, maarifçilik.

МЕСТО ШУШИ В НАШЕМ ОБРАЗОВАНИИ И КУЛЬТУРЕ

Мамедова Л.Х.

Аннотация

Шуша имеет историческое, культурное, духовное и символическое значение для нашего народа. Этот древний город, являющийся исторической столицей Карабахского ханства и храмом культуры, сам по себе является историческим памятником. Шушу называют ценным памятником средневекового градостроительного искусства, жемчужиной национальной архитектуры, колыбелью азербайджанской музыки, особенно нашего мугама, «Консерватории Востока». Исторически Шуша была колыбелью образования, культуры и просвещения. Несмотря на все запреты и трудности имперской эпохи, азербайджанская интеллигенция постоянно боролась за науку и образование. Как бы безразлично ни было государство Царской России к образованию Азербайджана, простые патриотически настроенные люди поддерживали использование своих домов в качестве школьного здания для обучения азербайджанских детей, а также их образование за счет собственных средств. Такой патриотизм, самоотверженность, решимость развивать национальную мысль сыграли важную роль в развитии науки, образования и культуры Азербайджана, формировании личностей с национальным духом.

Ключевые слова: Шуша, образование, наука, культура, просвещение.

Summary

Shusha has historical, cultural, spiritual and symbolic importance for our people. This ancient city, which is the historical capital of the Karabakh Khanate and a temple of culture, is a historical monument in itself. Shusha is called a valuable monument of medieval urban planning art, a pearl of national architecture, the cradle of Azerbaijani music, especially our mugam, "Conservatory of the East". Historically, Shusha was the cradle of education, culture, and enlightenment. Despite all the prohibitions and difficulties of the imperial era, Azerbaijani intellectuals constantly fought for science and education. No matter how indifferent the state of Tsarist Russia was to the education of Azerbaijan, simple patriotic people supported the use of their houses as a school building for the education of Azerbaijani children, as well as their education at the expense of their own funds. Such patriotism, selflessness, determination to develop national thought played an important role in the development of science, education and culture of Azerbaijan, and in the formation of personalities with a national spirit.

Key words: Shusha, education, science, culture, enlightenment.

Giriş

Şuşa xalqımız üçün tarixi, mədəni, mənəvi və rəmzi əhəmiyyətə malikdir. Qarabağ xanlığının tarixi paytaxtı, mədəniyyət məbədi olan bu qədim şəhər özü boyda tarixi abidədir. Şuşa orta əsrlər şəhərsalma sənətinin qiymətli abidəsi, milli memarlıq incisi, Azərbaycan musiqisinin, xüsusilə muğamımızın beşiyi, "Şərqi konservatoriyası" adlandırılır. Heç şübhəsiz, şanlı qələbəmizdən sonra Şuşa Qarabağımızın və bütövlükdə Azərbaycanımızın elm, mədəniyyət və təhsil mərkəzinə çevriləcək, əvvəlki şöhrətini özünə qaytaracaq.

Tarixi mənbələr təsdiq edir ki, Azərbaycanın ilk təhsil ocaqları kimi mədrəsələrin fəaliyyəti cəmiyyətin maariflənməsi və inkişafında mühüm rol oynayıb. Mədrəsələrdə, əsasən, ərəb və fars dilləri, ərəb qrammatikası, məntiq, kəlam (dini doqmatika), fiqh (İslam hüququ), riyaziyyat, kalliqrafiya (xəttatlıq), tarix və ədəbiyyat öyrədilirdi. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən 12 mədrəsədən biri də 1750-ci ildə Pənahəli xan tərəfindən Şuşada qamışdan tikilən Cümə (Gövhər Ağa, İbrahimxəlil xan məscidi də adlandırılmışdır) məscidinin nəzdində fəaliyyət göstərən Gövhəriyyə mədrəsəsi olub.

Şuşa şəhərində fəaliyyət göstərən digər mədrəsə isə Beytülədb mədrəsəsi (Ədəb evi) idi. O, "Mərdinli" məscidinin nəzdində fəaliyyət göstərirdi. Mədrəsədə ümumtəhsil və ali təhsil fənləri kimi fiqh (İslam hüququ), kəlam (şəriət), sərf (morfologiya), nəhv (qrammatika), kətəbə (dəftərdarlıq), şeir və əruz, əxbar (dini tarix) fənləri tədris olunurdu. Ali təhsil pilləsində isə fəlsəfə, məntiq, tibb, elmi-ədəd (hesab), həndəsə, elmi-nücum (astronomiya), kimya, mexanika, musiqi tədris edilirdi. 1830-cu ildə (bəzi mənbələrdə 1927-ci il göstərilir) təməli qoyulan Şuşa qəza (əyalət) məktəbi Azərbaycanda və Cənubi Qafqazda ilk şəhər məktəbi oldu. Şuşada Bazel alman missionerlərinin Yevageli cəmiyyəti tərəfindən məktəbə bir il müddətinə pulsuz bina verildi. Məktəbdə Mirzə Həsən bəy Əmirov və Mirzə Aslan bəy Əmirov müəllim kimi fəaliyyət göstərirlər. Qəza uçilişi dövlət idarələri üçün qulluqçular, Azərbaycan və rus dillərində tərcüməçilər hazırlayırdı. Məktəbdə şəriət, oxu, yazı, rus dili, hesab, təcrübi həndəsə, coğrafiya, tarix, fizika, rəsm, rəsmxətt, nəğmə, gimnastika və s. tədris edilirdi. Məktəbdə təhsilin pullu olmasına baxmayaraq, ildən-ilə təhsil alanların sayı çoxalırdı. Əgər əvvəllər məktəbin iki sinfində 19 nəfər təhsil alırdısa, 1834-cü ildə təhsilalanların sayı 44 nəfərə çatmışdı. 1845-ci ilin məlumatına görə, məktəbin kitabxanasında 301 adda ədəbiyyat və digər tədris vəsaiti var idi. Şuşa qəza məktəbi 1874-cü ildə Cənubi Qafqazda daha yüksək statuslu məktəbə - ilk şəhər məktəbinə çevrildi. 1880-ci illərdə Şuşa şəhər məktəbi daha da inkişaf etdi, onun nəzdində xüsusi musiqi sinifləri, ipəkçilik peşəsi və bazar günü məktəbləri təşkil olundu. Bu məktəbdə müəllim kadrlarının hazırlığına da diqqət yetirilirdi. Belə ki, buranı bitirən məzunlar imtahan verərək ibtidai sinif müəllimi ola bilərdilər. Böyük maarifçilər, təhsil və pedaqoji fikir tarixinin görkəmli nümayəndələri Əliş bəy Tahirov, Firudin bəy Köçərli həmin məktəbin məzunudur.

XIX əsrin ikinci yarısında yaradılmış təhsil müəssisələrindən biri də Şuşa edadi (real gimnaziya) gimnaziyası idi. Şuşada 6 sinifli real məktəb kimi əsas qoyulan bu gimnaziya 20 sentyabr 1881-ci ildə əhalinin də maddi dəstəyi əsasında yaradılmışdı. Bu məktəbə ilk dəfə 159 şagird qəbul edilmişdi: 58 nəfər azərbaycanlı, 91 nəfər erməni, 10 nəfəri isə digər millətlərin nümayəndələri idi.

Şuşa real məktəbinin Azərbaycanın ictimai-mədəni inkişafında rolu böyükdür. Məktəbin məşhur şagirdləri sırasında Əbdürrəhman bəy Haqverdiyev, Yusif Vəzir Çəmənəminli, Məmməd bəy Tahirov, Məşədi Zeynal Haqverdiyev, Xudadat bəy Əzizbəyov və başqalarının adlarını qeyd etmək olar. Şuşa real məktəbinin tələbələrindən Bayram Hacıyev, Cəmil bəy Musayev, Ələkbər bəy Əliyev Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarı ilə dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmişdi.

Şuşa şəhər məktəbi 1927/1928-ci tədris ilindən yeddiillik məktəb kimi fəaliyyətə başladı və ölkədə uğurlu fəaliyyətinə görə 1933-cü ildə nümunəvi məktəb adını aldı. 1937/1938-ci tədris ilindən bu məktəb Şuşa şəhər 1 nömrəli orta məktəbinə çevrildi. 1966-cı ildə onun bazasında Şuşa şəhər 4 nömrəli məktəbi yaradıldı, 1 nömrəli şəhər orta məktəbi isə başqa binaya köçürüldü və bu məktəbə böyük bəstəkar Ü.Hacıbəylinin adı verildi.

Nəticə

Şuşa tarixən təhsil, mədəniyyət mərkəzi, maarifçilik beşiyi olub. Azərbaycan ziyalıları imperiya dövrünün bütün qadağalarına, çətinliklərinə baxmayaraq, elm və təhsil almaq uğrunda daim mübarizə aparıblar. Çar Rusiyası dövləti Azərbaycan təhsilinə nə qədər laqeyd münasibət göstərsə də, sadə vətənpərvər insanlar azərbaycanlı uşaqlarının təhsil almaları üçün öz evlərinin məktəb binası kimi istifadə olunmasına, eləcə də şəxsi vəsaitləri hesabına təhsil almalarına dəstək olublar. Belə vətənpərvərlik, fədakarlıq, milli düşüncənin inkişafı əzmi Azərbaycanın elm,təhsil və mədəniyyətinin inkişafında, milli ruhlu şəxsiyyətlərin formalaşmasında mühüm rol oynayıb. Qeyd edək ki, hələ 1982-ci ilin yanvarında ulu öndərimiz Heydər Əliyev Şuşa şəhər 1 nömrəli orta məktəbin 150 illik yubileyinin keçirilməsi ilə bağlı qərar imzalamış və yubiley tədbirləri təntənəli şəkildə keçirilmişdir. Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi altında erməni silahlı birləşmələrindən azad edilmiş qədim mədəniyyət beşiyi Şuşa şəhərində belə təntənəli yubiley tədbirlərinin keçirilməsi üçün geniş imkanlar yaranmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2022-ci ili “Şuşa ili” elan etməsi bunun bariz nümunəsidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Şırlanlı Ə. Şuşa Zaqafqaziyada müstəsna əhəmiyyət kəsb edən təhsil mərkəzi və ziyalılar şəhəridir. Bakı: MBM, 2010.
2. Abdullazadə N.Ə. Şuşa - Zəfərin təntənəsi. Bakı: Müəllim, 2022.
3. Abbasov Z., Çəmənli M. Şuşa Azərbaycanın tarix və mədəniyyət incisidir. Bakı: Təhsil, 2012.

QARABAĞ BÖLGƏSİ MEŞƏLƏRİNDƏ EKOLOJİ TERROR

Mahmudova Səlminaz Cavanşir qızı
müəllim

ADPU-nun Ağcabədi filialı
mahmudovas123@gmail.com

Xülasə

Konkret ölkə tərəfindən və ya şəxs tərəfindən digər ölkənin flora və faunasına zərər yetirməklə, təbii sərvətlərini məhv etməklə, bilərəkdən vurulan ziyan ekoloji terror hesab edilir. Azərbaycanın əvvəllər işğal olunmuş bütün ərazilərində 260 min hektara yaxın meşə ərazisi var idi, lakin son 30 il ərzində meşə örtüyü sürətlə azalmışdır. Bu illər ərzində Qarabağın təbiəti ekoloji terror nəticəsində tamamilə məhv edilib.

İşğal dövründə Azərbaycanın 261 min hektar meşə fondu sahəsi ermənilərin vandalizm cinayətlərinə məruz qalıb. Hələ 1988-ci ildən dağıdılmağa başlanılan Topxana meşəsində bu illər ərzində minlərlə ağac kəsilib. Yaşillığı, səfalı yerləri, gözəl təbiəti ilə seçilən Qarabağ yeryəksən edən erməni barbarları 30 il ərzində orada heç bir dənə də olsun ağac əkməyiblər. İllərlə bu faktları gizlətsələr də, Vətən müharibəsindəki şanlı zəfərdən sonra dünya bir daha erməni barbarlığına şahidlik etdi.

Açar sözlər: Biomüxtəlifliyin məhv edilməsi, Qarabağ bölgəsi meşələrinin ekoloji vəziyyətinin bərpaası.

Summary

Deliberate damage caused by a specific country or by a person to the flora and fauna of another country, destroying its natural resources, is considered environmental terrorism. All the previously occupied territories of Azerbaijan had about 260,000 hectares of forest, but the forest cover has rapidly decreased over the past 30 years. During these years, the nature of Karabakh was completely destroyed as a result of environmental terrorism.

During the occupation, 261,000 hectares of the forest fund area of Azerbaijan was subjected to crimes of vandalism by Armenians. Over the years, thousands of trees have been cut in the Topkhana forest, which has been destroyed since 1988. The Armenian barbarians who razed Karabakh, which is distinguished by its greenery, pleasant places, and beautiful nature, did not plant a single tree there for 30 years. Although they hid these facts for years, after the glorious victory in the Patriotic War, the world once again witnessed Armenian barbarism.

1988-ci ildən Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiasını reallaşdırmaq məqsədilə apardığı müharibə nəticəsində Azərbaycan torpaqlarının 20%-i işğal edilmişdi. Məlumdur ki, ekosistemin bəzi komponentləri çatışmayanda o, dağılmağa başlayır, təbii tarazlığı pozulur. Florada məhsuldarlıq azalaraq tədricən məhv olur, fauna növləri yaşayış üçün daha yaxşı təbii şəraiti olan digər yerlərə köç edirlər. Bundan xəbərdar olan erməni vandalları 30 ilə yaxın bir müddətdə şüurlu surətdə təbiətimizi məhv etməyə çalışıblar.

Uzun sürən işğaldan sonra Şanlı Azərbaycan Ordusu cəmi 44 günə Ermənistan ordusunu darmadağın edərək torpaqlarımızı azad etdi. Lakin yağı düşmən işğaldan azad etdiyimiz ərazilərdə özlərindən geriyə xarabalıqlar və ekoloji fəlakət qoyub gedib. Düşmən onilliklər ərzində işğal etdiyi əraziləri, yalnız Azərbaycanın deyil, həm də beynəlxalq birliyin nəzarətindən kənar saxlaya bilib. Dünya birliklərinin nəzarətindən kənar saxlanan ərazilərdə ermənilər “dərə xəlvət, tülkü bəy” prinsipi ilə davranaraq burada qanunsuz, beynəlxalq konvensiyalara zidd fəaliyyətlə, o cümlədən təbii sərvətlərin talan olunması, su ehtiyatlarının çirkləndirilməsi, flora və faunanın məhv edilməsi ilə məşğul olub, ərazi həm xarabazara, həm də cinayətkarlar yuvasına çevrilib.

Prezident İlham Əliyev 2020-ci il dekabrın 1-də xalqa müraciətində Ermənistanın işğal altında olan torpaqları vəhşicəsinə istismar etdiyini faktlarla göstərib: “Orada on minlərlə hektarda taxıl əkilib, xüsusilə Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan rayonlarında. Mənə verilən məlumata görə, Ermənistan işğal edilmiş torpaqlarda ildə 90 min ton taxıl yığırdı. Ermənistanın işğal edilmiş bu torpaqlarla birlikdə ümumi taxıl istehsalı 190 min ton olub. Onun yarısını bizim torpaqlarımızdan götürürdü. Bu, torpaqlarımızın qanunsuz istismarıdır... İndi öz ərzaq təhlükəsizliyini necə təmin edəcəklər? Orada böyük üzüm bağları mövcud idi. Mən Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl rayonlarına gedərkən yolboyu görmüşdüm ki, bir çox üzüm bağlarımız dağıdılıb, orada köhnə şpalerlər qalıb. Amma bir çox yerlərdə üzüm bağları saxlanılıb. Ondan istifadə edirdi, bizim suyumuzdan istifadə edirdi, elektrik enerjisi istehsal edirdi...”

Laçın rayonunda bizim böyük meşə sahələrimiz var – ərazinin 22 min hektarı meşə sahəsidir. Bu da bizim böyük sərvətimizdir. Kəlbəcər rayonunda 24 min hektar meşə sahəsi vardır. Zəngilan və Qubadlı rayonlarında 12 min hektar və eyni zamanda işğaldan azad edilmiş Hadrut rayonunda və Xocavənd rayonunun bir hissəsində böyük meşə sahələri vardır. Meşələr isə planetimizin ağciyəridir. Mənfur, vəhşi düşmən bizim meşələrimizi 30 il ərzində qırıb, talayıb və son müddət ərzində yandırır. Buna baxmayaraq, meşə sahələrimizin böyük hissəsi toxunulmaz qalıb, çünki düşmən o meşələrə dırmaşa bilməyib, o, ucqar dağ massivlərində yerləşir. Əlbəttə, dağıdılmış və məhv edilmiş infrastrukturun, o cümlədən kəsilmiş ağacların bərpası da diqqət mərkəzində olacaqdır”.

Vətən müharibəsində parlaq qələbədə sonra Prezident İlham Əliyevin işğaldan azad edilmiş ərazilərə səfərləri başlandı. Bu səfərlər sayəsində təkcə Azərbaycan deyil, bütün dünya bir daha erməni vandallarının vəhşiliklərinin əyani izlərini gördü, bu barədə bir daha ətraflı eşitdi. Bir daha şahid oldu ki, erməni faşistləri insanları qətlə yetirib soyqırımları törətməklə, şəhərləri və kəndləri yerlə-yeksan etməklə kifayətlənməyiblər. Bütün bunlar azmış kimi, işğal etdikləri ərazilərdə amansızcasına ekoloji terror törədiblər.

27 sentyabr - 10 noyabr 2020-ci il tarixlərində aparılmış 44 günlük Vətən müharibəsində Azərbaycanın şanlı zəfərindən və Qarabağ bölgəsinin ərazi bütövlüyünün bərpasından sonra, işğal illəri

ərzində həyat fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində, o cümlədən ekoloji sahədə Ermənistanın Azərbaycana vurduğu ziyanın qiymətləndirilməsi prosesinə başlandı.

Ermənistanın təxminən 30 il davam etmiş və regionun ekoloji vəziyyətinə ciddi ziyan vurmuş işğalçılıq siyasəti nəticəsində ekoloji tarazlıq pozulmuşdur. Meşələrin qırılması və yandırılması, regionda yerin təkinin talan edilməsi və bu regionda ətraf mühitin deqradasiyası o qədər maneəsiz şəkildə baş verirdi ki, hətta Ermənistanın özündəki ekoloji təşkilatları belə narahat edirdi.

Azərbaycanın əvvəllər işğal olunmuş bütün ərazilərində mövcud olan 260 min hektara yaxın meşə ərazisi son 30 il ərzində sürətlə azalmış, qiymətli ağac növləri - qoz, palıd, Eldar şamı, xurma və xüsusi mühafizə altında olan digər ağaclar, minlərlə hektar ərazini əhatə edən meşələr oduncaq tədarükü üçün qırılmış və qiymətli ağac növlərinin bitdiyi Qarabağın meşə resursları mebel, çəllək və tütəng qundağı istehsalı üçün Ermənistana aparılmışdır.

Təbiət abidəsi statusuna malik 152 sayda ağac (Şərqi çınarı, palıd, azat, armud və s.), 8 xüsusi qiymətli meşə sahəsi (Şərqi çınarı, püstə, ayı fındığı, ardıc, azat, Araz palıdı, çaytikanı, pırkal), yaşı 120 ildən 2000 ilədək olan pasportlaşdırılmış 145 Şərqi çınarı və digər təbiət sərvətləri uzun illər ağır və misli görünməmiş talanla üz-üzə qalmışdır. Kəlbəcər rayonunda 968 hektar ərazini əhatə edən "Qırmızı Kitab" a daxil edilmiş ayı fındığı ağacları da kütləvi şəkildə qırılmışdır.

Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin təsdiqlədiyi məlumatlara görə, təcavüzkar Ermənistan tərəfindən işğal altında saxlanılan ərazilərdə flora və fauna məhv edilib. Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı və işğaldan azad olunan digər ərazilərimizdə yaşı iki min ildən artıq olan təbiət abidələri sayılan çınarlar kəsilib. Şuşa ətrafındakı Topxana meşəsi qadağan olunan ağ fosforla yandırılıb. Kəlbəcər meşələrindəki endemik növlərdən olan qırmızı palıd meşələri qırılıb, yoxa çıxarılıb.

Nazirlik ekoloji terror faktlarına qiymət verilməsi üçün səyləri davam etdirməklə yanaşı, işğaldan azad olunan ərazilərdə ekoloji tarazlığın bərpası istiqamətində işlərə artıq başlayıb. İşğaldan azad olunan ərazilərdə noyabrın 11-dən başlayaraq müxtəlif növ ağac tingləri əkilir, meşə örtüyünün və yaşlıqların bərpası istiqamətində tədbirlər görülür.

Kosmosdan çəkilən şəkillərdən görünür ki, həmin ərazilərdə meşə sahələrinin məhv edilməsi prosesi davam etmişdir. Daha dəqiq desək, Sərsəng su anbarı (Tərtər rayonu) ərazisində su kanalının tikintisi məqsədilə geniş miqyasda meşələrin qırılması faktı qeydə alınmışdır.

Azərbaycan Respublikası XİN-in hesabatında deyilir ki, qiymətli ağac növləri - qoz, palıd, Eldar şamı, xurma və xüsusi mühafizə altında olan digər ağaclar oduncaq tədarükü üçün qırılmış və mebel, çəllək və tütəng qundağı istehsalı üçün Ermənistana aparılmışdır. Yeni aşkar edilmiş mədənlərin istismarı ilə əlaqədar minlərlə hektarlıq ərazidə meşələr qırılmışdır. Bir çox ağac növləri artıq çoxdan məhv olma təhlükəsi ilə üz-üzədir.

Erməni mənbələri, o cümlədən statistik göstəricilər işğal olunmuş ərazilərdə ağacların qeyri-qanuni kəsilməsinin artdığını təsdiqləyir, - hesabatda belə deyilir.

Təsədüfi deyil ki, son illər Ermənistanın mebel sənayesi və bu sahədə ixrac göstəriciləri artmışdır, bu isə həmin prosesin qiymətli ağac növlərinin bitdiyi Qarabağın meşə resurslarından istifadə edilməsi ilə bağlı olduğunu düşünməyə vadar edir.

Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin məlumatına görə, Qarabağda bitən bir çox ağac və kol bitkiləri məhv olmaq üzrədir. Onların arasında püstə, dərman stiraksı, Araz palıdı, yalanqoz, Şərqi çınarı, adi nar, meşə üzümü, pırkal, şümşad, Eldar şamı, adi xurma, söyüdyarpaq armud və s. var.

Regionda bitən 460-dan artıq yabanı və kol bitkilərinin 70-i endemikdir, yəni dünyanın başqa heç bir yerində təbii mühitdə bitmir.

XİN-in hesabatında işğal olunmuş ərazilərdə ağacların qeyri-qanuni kəsilməsi və satışı ilə məşğul olan şirkətlər arasında Ermənistanda qeydiyyatdan keçirilmiş və erməni Mqer Baqratyan və ispan Enrike Viver Kamin tərəfindən təsis edilmiş "Max Wood Ltd." şirkətinin adı çəkilir. Kamin 2000-ci ildə Ermənistanın Tavuş vilayətindəki Koxb kəndində oduncağın qurudulması üzrə əməliyyat aparıb, bu səbəbdən də qiymətli ağac növlərinin qırılması nəticəsində regiondakı ətraf mühitə ciddi ziyan vurub.

Ermənistanın Meşələrin İnkişafı Xidmətinə ödənilməmiş borcları olan Kamin, yerli əhəlinin tirazları fonunda öz biznesini uğurla Azərbaycanın o zaman işğal altında olan ərazilərinə köçürüb. XİN-in hesabatında Ermənistan Parlamentinin o vaxtlar hakim Respublika Partiyasından olan millət vəkili Arutyun Pambukyandan sitat gətirilir. O, "Max Wood Ltd." şirkətinin onun özünün və

dostlarının birbaşa dəstəyi ilə "Beretta" və "Browning" kimi bir neçə tanınmış Avropa şirkəti ilə qoz ağacının kökündən hazırlanmış ov tüfəngləri üçün taxta detalların onlara göndərilməsi barədə misli görünməmiş razılaşmalar əldə etməsi faktını təsdiqləyib.

Azərbaycanın azad olunmuş ərazilərdə 43 min hektar ərazisi olan təbiət qoruqları və təbiət yasaqlıqları – Bəsitçay və Qaragöl qoruqları, Laçın, Qubadlı, Arazboyu və Daşaltı yasaqlıqları yerləşir. İşğaldan əvvəl burada "Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabı"na daxil edilmiş çox sayda fauna və flora mühafizə olunurdu ki, onların əksəriyyəti artıq məhv edilmişdir.

Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin Biomüxtəlifliyin Qorunması Xidmətinin rəhbəri Arzu Səmədovanın sözlərinə görə, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə 43 min hektara yaxın sahəsi olan xüsusi mühafizə olunan təbii ərazi – 2 dövlət qoruğu və 4 dövlət yasaqlığı yerləşir. "Onlar tezliklə bərpa olunacaqdır", - o, 11 yanvar 2021-ci il tarixində "Trend" İnformasiya Agentliyinə müsahibəsində belə deyib. Artıq bu ərazilərdəki vəziyyətin qiymətləndirilməsi üzrə iş başlanılıb.

Qarabağda və ona bitişik rayonlarda meşələrin məhv edilməsi o qədər genişmiqyaslı idi ki, bu mövzu Ermənistan KİV-də də işıqlandırılmışdır.

Məsələn, "Hetq" nəşrinin 2019-cu ilin dekabr ayı buraxılışında qeyd edilirdi ki, 2014-2018-ci illəri əhatə edən dövrdə tanınmamış və qondarma "DQR" ərazisində Ermənistanın özündən 2,3 dəfə çox meşə qırılmışdır (Ermənistanda 175,3 min kubmetr, Dağlıq Qarabağda isə 404,8 min kubmetr). Təkcə 2017-ci ildə Qarabağda 102 488 kubmetr meşə qırılıb. 2018-ci ilin noyabrında "Hetq" nəşri yazırdı ki, 2012-2016-cı illəri əhatə edən dövrdə də Qarabağda meşələrin qırılmasının həcmi Ermənistandakından 2,3 dəfə yüksək olmuşdur.

Ermənilərin "təhlükəsizlik zonası" adlandırdıqları Azərbaycan rayonlarının ərazisində 28 illik işğal dövrü ərzində mütəmadi olaraq qəsdən yanğınlar törədilmişdir ki, bu da torpaq və meşə massivlərinin yanaraq kül olmasına gətirib çıxarmışdır.

Qarabağda və ona bitişik rayonlarda torpaq, meşə və evlərin, habelə infrastrukturun qəsdən yandırılması Rusiya, Azərbaycan və Ermənistan liderlərinin hərbi əməliyyatların tamamilə dayandırılmasına dair 9-10 noyabr 2020-ci il tarixli üçtərəfli sazişə nail olmasından sonra daha geniş miqyas almışdır.

Qızılbulaq mədəninin və Heyvalı kəndi ərazisində yerləşən dağ-zənginləşdirmə kombinatının istismar edildiyi 11 il ərzində iki tullantı hovuzunda 4 milyon tona yaxın tullantı toplanmışdı. Hesabata əsasən, mədənin kəşfiyyatı zamanı 20-30 hektar meşə sahəsi məhv edilib.

Məsələn, hesabatda digər məsələlərlə yanaşı, Qızılbulaq mis-qızıl mədəninin istismarı nəticəsində rayonun Heyvalı (Kəlbəcər rayonu) kəndində yaranmış tullantı hovuzunun şəkilləri də var. Həmçinin Dəmirli (Tərtər rayonu) mis-molibden yatağının istismarı nəticəsində tullantı hovuzunun sahəsinin genişlənməsi, eləcə də Çardaxlı kəndi (Tərtər rayonu) ərazisində dağ-mədən fəaliyyəti çərçivəsində meşələrin qırılması faktı qeydə alınmışdı.

Bu gün isə qalib Azərbaycan dövləti işğaldan azad edilmiş torpaqlarımızda tikinti-quruculuq işləri ilə yanaşı, yaşıllıqları da bərpa etməyə başlayıb.

Müharibədən dərhal sonra Prezident İlham Əliyevin göstərişi ilə ermənilərin ekologiyaya vurduqları ziyan aradan qaldırılmağa başlandı. Böyük qələbədən ötən bir ildə - Zəfər günündə 44 günün şərəfinə ölkə üzrə 44 min ağac əkilməsi aksiyası çərçivəsində Prezident İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Cıdır düzündə ağac əkdilər. Bununla da Topxana meşəsinin bərpasına başlandı.

Bundan sonra Heydər Əliyev Fondunun layihəsi çərçivəsində "Regional İnkişaf" İctimai Birliyinin könüllüləri tərəfindən Topxana meşəsində ağacəkmə aksiyası keçirildi.

2020-ci il dekabrın 3-də Zəngilanın Ağalı kəndində IDEA İctimai Birliyi və Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin birgə təşkilatçılığı ilə keçirilən ağacəkmə aksiyasında ərazinin torpaq-iqlim şəraitinə uyğun 500 ədəd müxtəlif cinsli ağac əkilib, palıd, Şərq çınarı və tut ağaclarının toxumları əraziyə səpilib. Bununla Zəngilanda ekoloji dayanıqlığın bərpasının başlanğıcı qoyulub.

Ötən ilin dekabrında Qarabağ Dirçəliş Fondu və Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin birgə təşkilatçılığı ilə Zəngilanda ekoloji müxtəlifliyin qorunması məqsədilə daha 1000 ədəd ağac əkilib. Layihə çərçivəsində Zəngilan şəhərinin girişində 30 hektar ərazidə 30 min ağacın - əsasən yerli iqlim şəraitinə uyğun eldar şamı, həmişəyaşıl sərvi, göyrüş, şeytan ağaclarının və Şərq çınarının əkilməsi nəzərdə tutulur. Bu layihənin 2022-ci ilin payızında yekunlaşdırılması planlaşdırılır.

Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin (ETSN) Ətraf mühitin və təbii sərvətlərin tənzimlənməsi

şöbəsinin müdir müavini Raqub Mirzəyev qəzetimizə bildirib ki, indiyə kimi Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Füzuli, Laçın, Kəlbəcər, Ağdam rayonları və Şuşada ümumilikdə 40 mindən çox ağac tingləri əkilib. Burada eldar şamı, göyrüş, qarağac, dağdağan və digər müxtəlif cinsli ağaclar əkilib,

2 tondan çox palıd toxumu səpilib. Şuşada Topxana meşəsində və şəhərin bəzi yerlərində 1000 ağac - dağdağan, göyrüş, qarağac və saqqız ağacı, 200 kiloqram palıd toxumu əkilib. Bu il “Şuşa ili” çərçivəsində Şuşa şəhərinin ətrafında yaşıllaşdırma tədbirləri davam etdiriləcək.

Zəngilan və Ağdamda əkilən yaşıllıq sahələrinin hamısında damcılı suvarma sistemi qurulub. Hazırda ağacəkmə tədbirləri davam etdirilir: “2022-ci il ərzində Zəngilanın giriş hissəsində terras sahələrdə, təxminən 55 hektar ərazidə, eyni zamanda Cəbrayıl-Hadrut avtomobil yolunun sağ tərəfində - 15 hektar sahədə və Füzulidə 200 hektara yaxın ərazidə yeni yaşıllıq sahələrinin salınması nəzərdə tutulub. Həmçinin işğaldan azad edilmiş ərazilərdə magistral avtomobil yollarının kənarında da yeni yaşıllıqlar salınacaq. ETSN və Azərbaycan Avtomobil Yolları Dövlət Agentliyinin birgə layihəsi çərçivəsində yol kənarlarında ağac və kollar əkiləcək”.

Zəngilanda həyata keçirilən “Zəfərdən dirçəlişə” meşə massivinin salınması layihəsi bu memorandum çərçivəsində həyata keçirilən ilk layihədir.

“Zəfərdən dirçəlişə” layihəsinə ilk olaraq Zəngilanda başlanılıb və layihənin birinci mərhələsi çərçivəsində 30 hektar ərazidə 30 min ağacın əkilməsi nəzərdə tutulur. Bu mərhələ üçün artıq 30 min ağac əldə olunub və bu ağacların əkilməsi mərhələli şəkildə davam edir. Eyni zamanda “Zəfərdən dirçəlişə - 2” layihəsi də artıq start götürüb. İkinci mərhələdə Zəngilanda 20 hektar ərazidə 20 min ağacın əkilməsi nəzərdə tutulub. Bu layihələr çərçivəsində yalnız ağacların əkilməsi deyil, əkin materiallarının yetişdirilməsi, enerji təminatı, suvarma sisteminin qurulması, əkilmiş sahələrə müntəzəm nəzarət edilməsi, prosesi izləmək məqsədilə 3 il əzində dron vasitəsilə foto, videoçəkilişlərin aparılması nəzərdə tutulub.

Bu layihədə iştirak edən bütün donor şirkətlərə fond tərəfindən “İanə Sertifikatı” təqdim edilib: “Fondun veb sahifəsi vasitəsilə məbləğindən asılı olmayaraq ianə edən hər kəs “İanə sertifikatı” əldə edə, digər şəxsin adına alaraq hədiyyə edə və paylaşaraq digər insanları da bu mühüm missiya ətrafında birləşdirə bilər. Ümumi “İanə sertifikatı” ilə yanaşı, əlamətdar günlər münasibətilə də sertifikatlar əldə edib hədiyyə etmək mümkündür. 8 Mart Beynəlxalq Qadınlar Günü münasibətilə bəzi şəxslər, qurumlar, korporativ şirkətlər onlara əziz və doğma olan xanımları Qarabağda ağac hədiyyə etməklə sevindirib”.

Bu təşəbbüs təbiətin oyanışı ilə əlaqədar Novruz bayramında da davam etdirilir. İstənilən şəxs sayta daxil olaraq “Qarabağa ağac ianə et” düyməsindən istifadə etməklə istəyinə uyğun sayda ağac ianə edə və əldə etdiyi sertifikatı hədiyyə edə bilər.

Meşə massivinin salınması layihəsi yalnız Zəngilanda deyil, işğaldan azad olunmuş digər ərazilərdə də davam etdiriləcək. Qarabağ Dirçəliş Fondunun prioritet istiqamətləri arasında ekoloji tarazlığın bərpası önəmli yer tutur. Çünki torpaqlarımız işğaldan azad edildikdən sonra ərazilərimizə dəyən zərərin miqyası da üzə çıxıb. Qarabağda mədəniyyət obyektləri, yaşayış yerlərimizlə bərabər, ekologiyaya da çox ciddi zərər dəyib. Bu zərərin aradan qaldırılması üçün mütləq şəkildə gücləri birləşdirmək, müxtəlif təşəbbüslər həyata keçirmək olduqca vacibdir.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində olan çoxlu endemik bitki növləri, Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabına daxil edilmiş xeyli heyvan və bitki növləri, geniş əraziyə malik təbiət qoruqları, yasaqlıqları talançılığa və məhvə məruz qalmışdır.

Bu ərazilər tanınmaz hala salınıb. Döyüş mövqelərində qazılan səngərlər, gündən-günə genişləndirilən əlavə yollar, oyuq və sığınacaq yerləri, mühəndis-istehkam qurğularının inşası bu ekoloji fəlakətin sərhədlərini daha da genişləndirib, torpaq quruluşunda baş verən müəyyən dəyişikliklər isə yağışlı-yağmurlu havalarda sürüşmələrə və eroziyalara gətirib çıxarmışdır.

Ümumiyyətlə meşələrin yandırılması taktikası Ermənistanın ekoloji terror siyasətinin əsas elementlərindən idi.

Ermənistanın həyata keçirdiyi təcavüz siyasəti nəticəsində işğal olunmuş ərazilərdəki Azərbaycan təbiətinə, bioloji müxtəlifliyinə və bütövlükdə, regionun ekoloji durumuna güclü təsir göstərmişdir.

Ermənistan qəsdən zəhərli, söndürülməsi mümkün olmayan və istifadəsi qadağan olunmuş ağ fosfor bombalarından istifadə etməklə, Şuşa meşələrinə sağalmaz yaralar vurmuşdur.

Uzun müddət işğal altında olmuş kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar istifadəsiz qalması, işğalçılar

tərəfindən çirkləndirilməsi, strukturunun dağıdılması nəticəsində tamam yararsız hala düşmüş, kənd təsərrüfatı istehsalında birbaşa istifadəsi mümkün olmayan olmuşdur.

Prezidentimiz çıxışlarının birində demişdir: “Mənfur, vəhşi düşmən bizim meşələrimizi 30 il ərzində qırıb, talayıb və son müddət ərzində yandırır. Buna baxmayaraq, meşə sahələrimizin böyük hissəsi toxunulmaz qalıb, çünki düşmən o meşələrə dırmaşa bilməyib, o ucqar dağ massivlərində yerləşir. Əlbəttə, dağıdılmış və məhv edilmiş infrastrukturun, o cümlədən kəsilmiş ağacların bərpası da diqqət mərkəzində olacaqdır”.

“Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad olunmuş ərazilərində müvəqqəti xüsusi idarəetmənin təşkili haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci il 29 oktyabr tarixli fərmanı ilə verilmiş tapşırıqlara əsasən ətraf mühitin qorunması, təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə və onların ilkin qiymətləndirilməsi məqsədilə yaradılmış Əməliyyat qərargahlarında təmsil olunan Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin əməkdaşları Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl, Füzuli və Xocavənd rayonlarının ərazilərində monitorinqlər aparıblar.

Ermənistanın silahlı təcavüzü və işğalçılıq siyasəti nəticəsində Azərbaycana külli miqdarda maddi, mənəvi və ekoloji ziyan dəymişdir. Dəymiş ziyanın miqdarı dəqiqləşdirilərək hesabatı aparılacaq, bu barədə beynəlxalq səviyyədə məsələ qaldırılacaq və işğalçı Ermənistan vurdugu ziyanı kompensasiya şəklində ödəyəcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Süleymanov E., Süleymanov V. Ermənistanın Azərbaycana qarşı silahlı təcavüzü və işğalın ağır nəticələri. Bakı, 2013, 176 s.
2. Vəliyev A.H. Torpaqlardan səmərəli istifadənin və torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsinin hüquqi-iqtisadi aspektləri. Bakı: “Avropa”, 2019, 386 s.
3. Xalq qazeti 2021. - 5 fevral. - s.5.
4. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyindən paylaşılan məlumatlar

ŞUŞA AZƏRBAYCANIN MƏDƏNİYYƏT BEŞİYİDİR

Mustafayeva Rəvanə Cavanşir qızı
müəllim

Şamaxı rayonu, Çıraqlı kənd orta məktəbi
nezerova24@gmail.com

Orcid kod: 0009 – 0005 -3172-4938

Xülasə

Şuşa Azərbaycanın qədim tarixə malik olan şəhər mədəniyyətinin nadir və təkrarsız incilərindən biridir. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın tarixi, mədəni və strateji əhəmiyyətə malik şəhəri sayılan Şuşa özünün xalçası, ipəyi, parçası və çini qabları ilə dünya bazarları miqyasına çıxmış və bununla da böyük şöhrət qazanmışdı Şuşa təkcə əsrarəngiz təbiəti ilə deyil, xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinin beşiyi kimi də daim əziz tutulub, qonaq-qaralı olub. Azərbaycanın mədəniyyət tacı sayılan Şuşanın başı daim dumanlıdır.

Açar sözlər: Şuşa, mədəniyyət, xalq, incəsənət, sənət, milli-mənəvi dəyərlər.

Summary

Shusha is one of the rare and unique pearls of the city culture of Azerbaijan, which has an ancient history. In the second half of the 18th century, Shusha, which is considered a city of historical, cultural and strategic importance in Azerbaijan, entered the world markets with its carpets, silks, fabrics and porcelain dishes, and thus gained great fame. Shusha was always cherished not only because of its mysterious nature, but also as the cradle of national and moral values of our people. The head of Shusha, which is considered the cultural crown of Azerbaijan, is always foggy.

Key words: Shusha, culture, people, art, national and moral values.

Giriş

"...Şuşa Azərbaycanın ən əziz və böyük tarixi olan bir guşəsidir. Şuşanı yaradanlar, Şuşa şəhərini quranlar, Şuşa qalasını tikənlər Azərbaycan torpağının sahibləri olublar və Qarabağda Azərbaycan torpağının daim qorunması, saxlanması üçün Şuşa şəhərini, qalasını yaradıblar. Bu, Azərbaycan xalqının, əcdadlarımızın yaratdığı böyük abidədir, təkcə şəhər deyil, böyük bir tarixi abidədir".

Heydər ƏLİYEV

XVIII əsrin ortalarında Qarabağ xanı Pənahəli xan tərəfindən əsası qoyulan Şuşa Azərbaycanın ən mühüm şəhərlərindən birinə çevrilib. İlk vaxtlarda bu yaşayış məskəni Pənahəli xanın şərəfinə "Pənahabad", bir müddət sonra isə "Şuşa qalası" və "Şuşa şəhəri" adlandırılıb.

Şuşada "Bazarbaşı" deyilən yerdən "Şeytanbazara" qədər uzanan üstüörtülü ticarət mərkəzi və şəhərin əsas küçəsi "Rastabazar" adlandırılırdı. Şuşanın ticarət mərkəzinin bənzərsiz görkəmi onun magistralına bitişik iri bazar meydanı ilə tamamlanırdı. Şəhərin "Meydan" deyilən əsas meydanı "Rastabazar" küçəsi boyunca tikilmiş ibadətqah və ticarət təyinatlı tikililərdən, birmərtəbəli dükanlardan, ikimərtəbəli karvansaradan və qoşa minarəli yaraşlıqlı Cümə məscidindən ibarət idi. Şəhərdə 17 məhəllə var idi ki, onların hər birinin məscidi, bulağı və hamamı mövcud idi.

Şuşa açıq səma altında muzey şəhəridir. Azərbaycan xalqının zəngin irsinin koloritini özündə birləşdirən mədəniyyət beşiyidir. Şəhər çiçəkli bağlarla əhatə olunmuş düzənlikdə yüksələn qalanı simvollaşdırır. Onun əsası 1752-ci ildə Qarabağ xanlığının ilk hökmdarı Cavanşirlər nəslindən olan Pənah Əli xan tərəfindən qoyulub. O, indiki Şuşanın ətrafında təbiətə, şüşə kimi təmiz havaya elə heyran olmuşdu ki, burada qalaya sahib bir şəhərin salınmasını əmr edib. Beləliklə, 270 il əvvəl Qarabağ xanlığının paytaxtı yaranıb.

Şuşa təkcə əsrarəngiz təbiəti ilə deyil, xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinin beşiyi kimi də daim əziz tutulub, qonaq-qaralı olub. Azərbaycanın mədəniyyət tacı sayılan Şuşanın başı daim dumanlıdır. Əsrlərin yadigarlarını sinəsində saxlayan Şuşa bir könül şüşəsi kimi həm də çox incə və zərif idi. Dağlar səltənətinin zirvəsində fəaliyyət göstərən mədəniyyət ocaqlarından biri də Şuşa Dövlət Musiqili Dram Teatrı olub. [1]

Azərbaycan musiqi sənətinin banisi Üzeyir Hacıbəyli deyib: "Hər bir millətin bətnindən dünyaya elə övladlar gəlir ki, onlar sanki özləri üçün anadan olmayıblar, bəlkə bütün xalqa, hətta ümumi insaniyyətə xeyir gətirmək və tərəqqisinə səbəb olmaq üçün yaranıblar. İnsanlar indi də, onlardan mənəfət görməkdədir. Bu mənada Şuşada dünyaya göz açıb sənət aləminin korifeylərindək yüksələnlərin xalqımızın mənəviyyəti və mədəniyyəti üçün özlərini fəda etmələri danılmazdır.

Azərbaycanın mədəniyyət və incəsənətinə töhfə vermiş bu insanlar da Şuşa teatr mühitinin yetirmələridir ki, hər birinin adı mədəniyyət və incəsənət tarixinə ədəbi olaraq həkk edilib: Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Mirzə Muxtar, Haşım bəy Vəzirov, Nəcəf bəy Vəzirov, Zülfüqar Hacıbəyli, Əhməd Ağdamski, Əfrasiyab Bədəlbəyli, Soltan Hacıbəyli, Bülbül, Niyazi, Mehdi Məmmədov, Şəmsi Bədəlbəyli, Barat Şəkinskaya, Süleyman Ələsgərov, Məhluqə Sadıqova, Cəlil Bağdadbəyov, Heydər Şəmsizadə, Zakir Bağirov, Əşrəf Abbasov, Məhərrəm Əlizadə, Nəsir Sadıqzadə, Firəngiz Mütəllibova...

Şuşanın tarixini yaxşı bilən Ümummillî Lider şəhərə çox böyük qayğı göstərərək onun inkişafına çalışırdı. Dahi lider Şuşaya adı bir şəhər deyil, zəngin tarixi abidə, Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq rəmzi kimi baxırdı. Ulu öndər Heydər Əliyev Şuşanın abidələr şəhəri olduğunu, diyarın zəngin tarixi ilə bağlı olan hər şeyi qorumağın, qədim tikililəri bərpa etməyin vacibliyini qeyd edib və bundan sonra bu şəhərin simasının gözəlləşdirilməsi, tarixi abidələrin bərpası məqsədilə mühüm işlər həyata keçirilib.[3]

Vaxtilə Şuşada quruculuq işləri həyata keçirən, orada mədəniyyətimizin inkişafına böyük töhfə verən, ən əsası, tarixi şəhərimizdə erməni məkrinin rişələnməsinə imkan verməyərək, azərbaycançılıq məfkurəsinin özülünü qoyan Ulu Öndər üçün Şuşanın işğal altında qalması böyük əzab idi.

Böyük siyasətçi Azərbaycanın dar günlərində xain və satqın idarəçilərin Şuşanı ermənilərə satması ilə heç cür razılaşa bilmirdi və hər vəchlə qürur qalamızın, eləcə də işğal altında olan digər torpaqlarımızın azadlığına çalışırdı.

Heydər Əliyev qəti əmin idi ki, ya sülh, ya da hərbi yolu ilə bir gün Şuşa və digər rayonlarımız mütləq erməni işğalından azad ediləcək. Ulu Öndər hər çıxışında, nitqində bu inamını ifadə edirdi, "Şuşasız Qarabağ, Qarabağsız isə, ümumiyyətlə, Azərbaycan yoxdur" deyirdi.

Hələ sovet dövründə, Azərbaycanda birinci dəfə hakimiyyətdə olduğu illər ərzində Ulu Öndər Heydər Əliyev Şuşada, Qarabağda milli ruhun yüksəlməsi üçün mühüm addımlar atır, erməni

milliyyətçilərinə qarşı qətiyyətli mübarizə apararaq onların riyakarlıqla qədim torpaqlarımızı Azərbaycandan qopararaq Ermənistanla birləşdirmək kimi məkrli niyyətlərinin həyata keçirilməsinə imkan vermirdi.

Qarabağın tarixinə, mədəniyyətinə, incəsənətinə, iqtisadiyyatına mükəmməl şəkildə bələd olan Heydər Əliyev bu bölgəni hərtərəfli inkişaf etdirməyə çalışırdı və buna nail olurdu. Dahi siyasətçi o zaman məqsədyönlü şəkildə Qarabağın inkişafına mane olan xain düşmənin məkrli planlarını alt-üst edirdi. [2]

Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzi olan Şuşaya zəngin tarixi abidə, eyni zamanda Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq qalası kimi baxan Ulu Öndər bu şəhərdə müstəsna işlər gerçəkləşdirirdi.

1970-ci illərdə Heydər Əliyevin bilavasitə təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə Şuşa şəhərinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə xüsusi qərarlar qəbul edilmişdi. Bu qərarlara uyğun olaraq şəhərin keçmişdə tikilmiş binaları, tarixi abidələri, məscidləri bərpa edilmiş, yeni çoxmərtəbəli yaşayış binaları, böyük mehmanxana, ayrı-ayrı inzibati binalar tikilmişdi. Həmçinin Qarabağın incisi olan Şuşa çox mötəbər bir statusa qaldırılmış, ümumittifaq səviyyəli kurort şəhərinə çevrilmişdi. Həmin vaxtlar Sovet İttifaqının çox yerlərindən insanlar Şuşaya istirahətə gəlir, eyni zamanda Azərbaycanın tarixi, mədəniyyəti, incəsənəti ilə də əyani tanış olurdular. [1]

Təəssüf ki, erməni vandalları 30 illik işğal dövründə zamanla güddükləri məkrli niyyətlərini həyata keçirdilər və digər işğal altında olan ərazilərimizdə olduğu kimi, Şuşada da Azərbaycan mədəniyyətinə qarşı terror siyasəti həyata keçirdilər. Barbar ermənilər mədəniyyət şəhərimizdə tarixi, mədəni, dini abidələrimizi məhv etdilər, oranı özlərininkiləşdirməyə çalışdılar, amma riyakarlar nə etsələr də, Şuşadan Azərbaycan ruhunu silməyə müyəssər olmadılar.

2020-ci il sentyabrın 27-də Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən təmas xəttində yerləşən mövqelərimizə və mülki yaşayış məntəqələrimizə edilən hücumlara, açılan artilleriya atəsinə cavab olaraq rəşadətli Azərbaycan Ordusu Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin rəhbərliyi altında uğurlu əks-hücum əməliyatı keçirərək 1992-ci il mayın 8-də Erməni silahlı birləşmələri tərəfindən işğal edilən Şuşa şəhərini 2020-ci il noyabrın 8-də düşməndən azad etdi. Ordumuzun cəsur və peşəkar hərbi qulluqçuları şəhərə sıldırım qayalardan qalxaraq, əlbəyaxa döyüşlə Şuşanı düşməndən təmizlədi. Şəhərin işğaldan azad olunmasından sonra düşmən artıq Azərbaycan Ordusunun qarşısındakı acizliyini etiraf edərək noyabrın 10-da üçtərəfli bəyanatı imzalamağa məcbur oldu. Bununla da Azərbaycanın ayrılmaz bir hissəsi olan Qarabağ tamamilə işğaldan azad edildi. [2]

Şuşa indi azad nəfəs alır. Şuşa keçmiş şöhrətinə qovuşur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin göstərişi ilə artıq şəhərdə tarixi abidələrin, yolların, kommunikasiya xətlərinin, ümumiyyətlə bütün infrastrukturun bərpası və yenilənməsi ilə bağlı mühüm işlər görülməkdədir. Şuşa yenidən mədəniyyət beşiyi olaraq dünya mədəni irsinə öz töhfəsini verməyə davam edəcək.

Şuşanın küçələri də yenidən qurulur. Bu çərçivədə küçələrin adları həm də Vətən müharibəsindəki zəfərimizi, dövlətçiliyimizi, tariximizi ehtiva edir. Yenidən qurulan küçələrin Heydər Əliyev, 8 Noyabr, Dəmir yumruq, Zəfər, Qarabağ, Atatürk, Pənahəli xan adlandırılması Vətən müharibəsindəki qələbəmizi, tariximizə, milli irsimizə dərin ehtiramı, Azərbaycan-Türkiyə qardaşlığını özündə təəcəssüm etdirir. [2]

Şəhərdə həm də yeni yaşayış kompleksləri yaradılır. Ötən il 23 binadan ibarət ilk yaşayış kompleksinin inşasına başlanılıb. Ötən ay isə 17 binadan ibarət 2-ci yaşayış kompleksinin təməli qoyulub. Doğma şəhərlərinə geri qayıdacaq şuşalılar tezliklə yeni mənzillərdə yaşayacaqlar.

Şuşa Realnı Məktəbinin binasında, Şirin su hamamında, Sadıqcanın evində bərpa işləri davam edir. Ümumiyyətlə isə şəhərin bərpası kompleks şəkildə həyata keçirilir. Hər küçə, hər ev, hər bir mədəni və tarixi abidə diqqət mərkəzindədir. Ən əsası odur ki, mədəniyyət paytaxtımızın bərpa və yenidənqurulması layihələri Şuşanın özünəməxsus memarlıq ənənələrinə və xalqımızın milli dəyərlərinə söykənir.

Şuşa üçün daha bir əhəmiyyətli yer Şuşanın cənub-şərqindəki “at yarışı üçün sahə” olan Cıdır düzü yaylasıdır. İnanılmaz dağ mənzərələri açılan bir meydança əsrlər boyu insanları birləşdirmək qabiliyyətinə malikdir: O, gah güləşçilərin yarışması üçün bir arenaya, gah cıdır meydanı, gah da at oynatmaq üçün bir səhnəyə çevrilirdi. Bayramlarda Cıdır düzü xalq şənliklərinin məkanı olurdu. XXI əsrdə atəş altında qalan yayla yenidən canlandı. Məhz burada uzun fasilədən sonra məşhur “Xarıbülbul” Musiqi Festivalı, ölkənin mədəni həyatı üçün əhəmiyyətli olan “Muğam” musiqi müsabiqəsinin qala-konserti və “Şuşa-2022” Beynəlxalq incəsənət festivalı kimi digər tədbirlər keçirilib. [3]

Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı olan qala şəhəri ölkəyə və dünyaya bir çox tanınmış mədəniyyət

xadimləri bəxş edib. Belə ki, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının topladığı məlumata görə, XIX əsrdə şəhərdə 22 musiqişünas, 38 ifaçı və 95 şair yaşayıb. Şuşa Azərbaycanın mədəni irsinə ölkənin adını bütün dünyaya tanıtmış görkəmli xadimlər bəxş edib.

Əfsanəvi mədəniyyət xadimlərindən söz açaraq, bizim tanıdığımız Şuşa əsilli, SSRİ xalq artisti, dramaturq, publisist və bəstəkar Üzeyir Hacıbəyliyi qeyd etmək lazımdır. Ötən əsrin 13-14-ci illərində Üzeyir Hacıbəylinin həyat və yaradıcılığı dünyanın mədəniyyət mərkəzi – Neva sahilində yerləşən şəhərlə bağlı olub. Məhz Sankt-Peterburqdakı həyatı və fəaliyyəti dövründə “Arşın mal alan” operettasının librettosunu yazıb.

Şuşa, həmçinin dünyada Bülbül kimi tanınan SSRİ xalq artistinin Vətənidir. Bülbülün ev muzeyləri Şuşada və Bakıda fəaliyyət göstərir, burada çox sayda eksponatlar toplanıb.

Şuşanın da öz Lomonosovu olub – dərin dünyagörüşlü alim Mir Möhsün Nəvvab idi. O, dünyəvi elmlərin tədris olunduğu məktəbin banisi olub, litoqrafiya üsulu ilə 50 kitab çap etdiyi mətbəə açıb, Qarabağ şairlərinin şeir antologiyasını toplayıb, astronomiya dərsləri, muğamların və musiqi alətlərinin mənşəyi haqqında traktat yazıb. Mir Möhsün hətta öz əsərlərini şəxsən illüstrasiya edib. Yuxarı Gövhər Ağa məscidində bu günə qədər onun fırçasının izi qalıb - minarələrdəki ornamentləri və içərisindəki naxışlı divarları məhz alim yaradıb. [4]

Şuşa haqqında çox danışmaq olar. Onun tarixi şəhərin meşələrdəki yerləşən İsa bulağına bənzəyir. Şuşaya gedən yolu indi tək-cə turistlər deyil, həm də Rusiyadan və dünyadan gələn önəmli qonaqlar çəkir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 7 may 2021-ci il tarixli sərəncamına əsasən, Şuşa şəhərinin tarixi görkəminin bərpası, əvvəlki şöhrətinin özünə qaytarılması və ənənəvi dolğun mədəni həyatına qovuşması, eləcə də Azərbaycanın çoxəsrlik zəngin mədəniyyətinin, memarlıq və şəhərsalma sənətinin parlaq incisi kimi beynəlxalq aləmdə təbliği məqsədilə Şuşa şəhəri Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilib.

İndi Şuşa beynəlxalq tədbirlərə, konfranslara evsahibliyi edən məkana, mühüm bəyannamələrin imzalandığı unikal ünvana çevrilib. 271 illik tarixini qeyd etdiyimiz Şuşa 2024-cü ildə İslam dünyasının mədəniyyət paytaxtı olmaq kimi qürurlu missiyanı şərəflə yerinə yetirəcək.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. ŞUŞA Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı. Biblioqrafiya, Bakı: 2021.
2. Xalq qəzeti.- 26 sentyabr 2023cü il, № 208.
3. Hüseynov Yunis. Şuşa salnaməsi. Bakı: Şuşa, 2015.
4. Azərbaycan Respublikasının Şuşa şəhərinin tarixi, Bakı: 2016.

ŞUŞA TÜRK XALQLARININ ORTAQ MƏDƏNİYYƏT PAYTAXTIDIR

Fəridə Mikayılova Mürşüd qızı
baş müəllim
ADPU-nun Ağcabədi filiali

Xülasə: Məqalədə göstərilir ki, Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin sərkərdəliyi ilə rəşadətli Azərbaycan Ordusu 2020-ci il noyabrın 8-də Şuşa şəhərini erməni işğalçılarından azad etdi. Şuşada bərpa və quruculuq işlərinə start verildi. Prezidentin sərəncamı ilə Şuşa Azərbaycanın Mədəniyyət Paytaxtı elan edildi. Hazırda Şuşa bir sıra ictimai-siyasi, mədəniyyət tədbirlərinin təşkil edildiyi məkana çevrilmişdir.

Açar sözlər: festival, prioritet, diaspor, mədəniyyət paytaxtı, qurultay, milli- mənəvi.

Summary: The article shows that on November 8, 2020, the brave Azerbaijani Army under the leadership of President, Commander-in-Chief Ilham Aliyev liberated the city of Shusha from the Armenian invaders. Restoration and construction works were started in Shusha. Shusha was declared the Cultural Capital of Azerbaijan by the order of the President. Currently, Shusha has become a place where a number of socio-political and cultural events are organized.

Key words: festival, priority, diaspora, capital of culture, congress, national-spiritual.

XX əsrin 80-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəllərində o vaxtki SSRİ rəhbəri M.Qorbaçovun ermənilərə himayədarlığı sayəsində Dağlıq Qarabağda separatçı meyillər xeyli gücləndi. 1988-ci il fevralın 13-də Xankəndində ilk antiəzərbaycan mitinqi keçirildi. Mitinqçilər Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan ayrılması və Ermənistanla birləşdirilməsi kimi sərsəm şuarlar irəli sürüdürlər. Hadisələr getdikcə daha da mürəkkəbləşirdi. Cəzasız qaldıqlarını görərməni separatçıları daha da azğınlaşaraq silahlanmağa, o dövrdəki Azərbaycan rəhbərliyinin qətiyyətsizliyindən bacarıqla istifadə edərək, öz himayədarlarının yardımı ilə Dağlıq Qarabağdakı azərbaycanlılar yaşayan yaşayış məntəqələrini bir-birinin ardınca işğal edirdilər. Ermənilər 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə 366-cı rus alayının köməyi ilə Xocalı qətliamını törətdilər. 1992-ci il mayın 8-də isə Azərbaycanın incisi Şuşa şəhəri erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edildi. İşğal nəticəsində rayonun 25 məktəbi, 31 kitabxanası, 17 klubu, 8 mədəniyyət evi, 4 texnikumu, 2 İnstitut filialı, 7 uşaq bağçası, 4 kinoteatrı, 5 mədəniyyət və istirahət parkı, 2 sanatoriya, turist bazası, 2 mehmanxana, Azərbaycan Xalçası Dövlət Muzeyinin Filialı, Şuşa Dövlət Dram Teatrı, Şuşa Televiziyası, Şərq musiqi alətləri fabriki, Dövlət Rəsm Qalereyası, Uşaq Sağlamlıq Məktəbi talan edilmiş, yandırılmış və dağıdılmışdır. Ermənilər işğal dövründə nə qədər çalışsalar da şəhəri erməniləşdirə bilmədilər, şəhərdə heç bir abadlaşdırma işi aparmadılar, Şəhər əsirlikdə olsa da Azərbaycan milli ruhunu qoruyub saxlaya bildi.

Xalqımız Şuşa işğal altında olduğu uzun bir zaman ərzində bu əzəli-əbədi şəhərimizin azadlığa qovuşacağı ümidini heç vaxt itirmirdi, Ulu Öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan rəhbərliyinə yenidən qayıdışından sonra isə bu ədalətsizliyin, haqsızlığın bir sonu olacağına inandı. Dahi şəxsiyyət xalqımıza Ermənistanın təcavüzü nəticəsində Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü pozulması ilə heç vaxt barışmayacağını bildirdi, istila olunan Şuşanın, eləcə də digər şəhər və kəndlərimizin yağı əsarətindən xilas ediləcəyinin fəaliyyətində prioritet istiqamət olduğunu vurğuladı: “ Arzu edirəm ki, sizinlə birlikdə gedək Şuşaya. Gedəcəyik, inanın ki, gedəcəyik. Şuşa Azərbaycanın gözüdür, hər bir azərbaycanlı üçün iftixar mənbəyidir. Şuşa bizim mədəniyyətimizin, tariximizin rəmzidir. Şuşa hamı üçün əzizdir. Amma təkə Şuşa yox, Laçın dağları da əzizdir. Biz heç vaxt Laçınsız yaşaya bilmərik. Ağdam kimi gözəl bir şəhər, Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Kəlbəcərin o bulaqları, Kəlbəcərin o isti suyu- biz onlarsız yaşaya bilmərik.”

Ulu Öndərin bu müqəddəs istəyinə qovuşmasına ömür macal vermədi. Prezident, Alı Baş Komandan İlham Əliyev ata vəsiyyətini yerinə yetirdi. Düşmən əsarətindəki torpaqlarımızı, o cümlədən Şuşa şəhərini yağı caynağından xilas etdi.

Dövlətimizin başçısı 2020-ci il noyabrın 8-də xalqımızı Şuşanın işğaldan azad edilməsi münasibətilə təbrik edərək dedi: “ Böyük fəxarət və qürur hissi ilə bəyan edirəm ki, Şuşa şəhəri işğaldan azad edildi! Şuşa bizimdir! Qarabağ bizimdir! Bu münasibətlə bütün Azərbaycan xalqını ürəkdən təbrik edirəm. Bütün Şuşalıları ürəkdən təbrik edirəm”.

Şuşa işğaldan azad olduqdan sonra Prezident, Alı Baş Komandan İlham Əliyev 2021-ci il yanvarın 14-də Şuşaya ilk səfər etmişdir. Şuşaya səfəri zamanı Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev bildirib ki, Şuşa işğaldan azad olunandan sonra şəhərin, bütün tarixi binalarının bərpa edilməsi prosesinə start verilib. Prezident Şuşaya ilk səfəri zamanı göstəriş verdi ki, M.P.Vaqifin dağıdılmış, sökülmüş məqbərəsi bərpa edilsin. Dövlət başçısı vaxtilə Vaqif poeziya günlərinin ənənəvi olaraq keçirildiyini vurğulayaraq diqqətə çatdırmışdır ki, Şuşada Vaqif poeziya günləri bərpa edilməlidir, “Xarıbülbül” festivalı bərpa olunmalıdır.”

Prezident İlham Əliyevin 2021-ci il mayın 7-də imzaladığı Sərəncamla, Şuşa şəhəri Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edildi. Sərəncamda göstərilirdi ki, Şuşa Azərbaycan dövlətinin mədəniyyət paytaxtı kimi, dünyanın ən gözəl şəhərlərinin birinə çevriləcəkdir.

Prezident İlham Əliyevin göstərişinə uyğun olaraq, 2021-ci il mayın 12-13-də Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı Şuşada, möhtəşəm Cıdır düzündə “ Xarıbülbül” musiqi festivalı keçirildi. Heydər Əliyev Fondunun təşkilatçılığı ilə keçirilən festivalın açılış mərasimində Prezident İlham Əliyev-“ Biz bu gözəl ənənəni bərpa etdik və bundan sonra “Xarıbülbül” festivalı hər il keçiriləcək”- demişdi. “Xarıbülbül” festivalı ilk dəfə Şuşada məşhur xanəndə, pedaqoq, Xalq artisti Seyid Şuşinskiyin (1889-1965) 100 illik yubileyi ilə əlaqədar 1989-cu ildə keçirilib. Tədbir həmin ilin may ayında-Şuşada xarıbülbülün çiçəklənmə dövründə təşkil olunub. İlk festivalda yerli ifaçılarla yanaşı, keçmiş ittifaq respublikalarından da musiqi qrupları iştirak edirdilər.

1990-cı ildə “Xarıbülbül” festivalı beynəlxalq status alıb. Qarabağ münaqişəsinin başlaması ilə əlaqədar Şuşada ağır vəziyyət yarandığından əsas konsertlər Bərdə və Ağcabədidə də keçirilib. Ümumilikdə ikinci festivalda müxtəlif ölkələrdən Hollandiya, Türkiyə, Almaniya və İsraildən folklor

qrupları, bütövlükdə 170-ə yaxın nümayəndə iştirak edib.

1991-ci ildə keçirilən III Xarıbülbul festivalında 25 ölkədən 300-ə yaxın nümayəndə olub. Tamaşaçıların çoxluğu nəzərə alınaraq, festivalın əsas kosertləri stadionlarda keçirilib. II və III festivalların yekun kosertləri Bakıda Heydər Əliyev Sarayında təşkil olunub.

Dördüncü festival 1992-ci ilin mayın 15-də keçirilməli idi. Həmin festivalda dünyanın 30 ölkəsindən 500 nəfərin iştirakı nəzərdə tutulurdu. Lakin həmin il mayın 8-də Şuşa Şəhəri erməni hərbi birləşmələri tərəfindən işğal edildiyindən “Xarıbülbul” festivalını burada təşkil etmək mümkün olmadı.

Nəhayət, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi uzun fasilədən sonra Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Alı Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə rəşadətli Azərbaycan Ordusunun Vətən Müharibəsindəki qələbəsindən sonra ənənəvi “Xarıbülbul” festivalı Şuşada Cıdır düzündə 2021-ci mayın 12-13-də təşkil olundu. Festivalda Prezident İlham Əliyev, birinci Xanım Mehriban Əliyeva və ailə üzvləri də iştirak edirdi.

Vətənimizin mədəniyyət paytaxtı Şuşada 2021-ci il avqustun 30-da daha bir əlamətdar hadisə baş verdi. Həmin gün Şuşada M.P.Vaqifin məqbərəsinin bərpadan sonra açılışı oldu və Vaqif poeziya günlərinə start verildi. Dövlət başçısı İlham Əliyev açılış mərasimində çıxış etdi: “ Bu gün Şuşa artıq dirçəlir və Şuşanın dirçəlməsi üçün əməli addımlar atılır. Müharibədən sonra mən ilk dəfə Şuşaya bu il yanvarın 14-də gəlmişdim. Bu tarix də təsadüfən seçilmədi. Çünki o tarixdən 39 il əvvəl burada Ulu Öndərin iştirakı ilə Vaqifin məqbərəsi açılmışdı və məhz yanvarın 14-də mənim buraya gəlməyiminin çox böyük rəmzi mənası var idi. Buraya ilk səfərində ilk göstərişlərdən biri də o oldu ki, Vaqifin məqbərəsi bərpa edilsin, çünki vandallar bu məqbərəni dağıtmışdılar, sökmüşdülər. Məqbərənin bərpasını Heydər Əliyev Fondu öz üzərinə götürdü və bu gün biz bu məqbərənin önündə Vaqif Poeziya Günləri də bərpa edildi,” Xarıbülbul” festivalı da bərpa edildi.”

Daha sonra Prezident İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Vaqif Poeziya Günləri çərçivəsində Heydər Əliyev Fondu tərəfindən təşkil edilən “Qarabağ Azərbaycan mədəniyyətinin incisidir” və “ Yenidən doğma diyarda. Qarabağın sənət inciləri” sərgiləri ilə tanış oldular.

Azərbaycan Respublikasında 2022-ci ilin “Şuşa ili” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 5 Yanvar 2022-ci il tarixli Sərəncamında deyilir: ” Haqq işi naminə apardığımız 44 günlük Vətən müharibəsində rəşadətli Azərbaycan Ordusu Şuşa şəhərini 2020-ci il noyabrın 8-də işğaldan azad etdi. Ermənistanın kapitulyasiyasına yol açan Şuşa qalibiyyəti xalqımızın qəhrəmanlıq ruhunun təntənəsinə çevrilərək, tariximizə Zəfər Günü kimi həkk olundu.”

Sərəncamda Nazirlər kabinetinə tapşırırdı ki, Şuşa ilə əlaqədar “tədbirlər planı” hazırlansın. Şuşanın 270 illik yubileyi təntənəli şəkildə qeyd edilsin.

Şuşada təkcə mədəniyyət məzmunlu tədbirlər deyil, həmçinin ictimai-siyasi əhəmiyyət kəsb edən toplantılar da təşkil edilir. Beləki, 2022-ci il aprelin 22-23-də Şuşa şəhərində Dünya Azərbaycanlılarının V Qurultayı-Zəfər Qurultayı keçirilib. Qurultayın işində 65 ölkədən 400-dən çox diaspor nümayəndəsi və qonaq iştirak edirdi. Prezident İlham Əliyev qurultayda geniş nitq söylədi: ”Bu gün azad Qarabağda, azad Şuşada dünya Azərbaycanlılarının qurultayını keçiririk .Bu qurultayın adı Zəfər qurultayıdır və bu təbiidir. Çünki tarixi Zəfərdən sonra ilk dəfədir ki, dünya azərbaycanlıları toplaşır, qurultay keçirir və ümumiyyətlə Zəfər adı xalqımıza çox yaraşır. Siz buraya Zəfər yolu ilə gəlmisiniz, qurultayın adı Zəfər qurultayıdır. Hazırda ölkəmizin müxtəlif yerlərində, ilk növbədə, azad edilmiş ərazilərdə Zəfər muzeyləri təşkil edilir.”

Daha sonra Prezident Zəfər Qurultayının, məhz Şuşada keçirilməsi zərurətindən bəhs edərək dedi:” ..V qurultaya hazırlıq işləri başlarkən mənə məruzə edildi və mən dedim ki, bu qurultay mütləq Şuşada keçirilməlidir. Əminəm ki, qurultay iştirakçıları da buna müsbət yanaşblar və böyük həvəslə Şuşaya, qədim Şuşaya bizim mədəniyyətimizin paytaxtı olan Şuşaya gəlmişlər. Şuşa da öz doğmalarını bax, belə günəşli hava ilə qarşılayır və bu bir daha onu göstərir ki, bura bizim tarixi torpağımızdır. Hətta təbiət, günəş də bizimlə həmrəydir.”

Xatırladaq ki, dünya Azərbaycanlıların I qurultayı 2001-ci ildə, II qurultayı 2006-cı ildə, III qurultayı 2011-ci ildə, və IV qurultayı 2016-cı ildə keçirilib. Qurultayların hamısı respublikamızın paytaxtı Bakı şəhərində keçirilib.

2022-ci ildə Şuşa şəhərində keçirilən mədəniyyət tədbirləri sırasında mayın 13-14-də dünyada bənzəri olmayan Cıdır düzündə təşkil olunan “Xarıbülbul” beynəlxalq festivalı öz möhtəşəmliyi ilə uzun müddət yaddaşlardan silinməyəcək. Heydər Əliyev Fondunun, Mədəniyyət Nazirliyinin və Şuşa şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsinin təşkilatçılığı ilə keçirilən “Xarıbülbul” Beynəlxalq festivalında 10 xarici ölkənin musiqiçilərinin,

rəqs kollektivlərinin, həmçinin respublikamızın folklor qruplarının diqqətçəkən çıxışları Qarabağın-Azərbaycanın bu qədim yurd yerinin xalqlar arasında dostluq və qardaşlıq məkanına, barış məkanına çevrildiyindən xəbər verir. Beynəlxalq festivalın iştirakçısı, əslən azərbaycanlı olan, dünya şöhrətli fotoqraf Rza Deqqatı Şuşadan çəkdiyi videopaylaşımında deyir: "30 il əvvəl Qarabağdakı müharibə haqqında beynəlxalq mediaya reportaj hazırlamaq üçün Parisdən bura gəlmişdim. Şəhər erməni silahlı qüvvələrinin mühasirəsində idi və mülki vətəndaşlar raket və artilleriya hücumuna məruz qalırdılar. 1992-ci il mayın 8-də şəhərin işğalından sonra Azərbaycan mədəniyyətinin bütün nişanları-evlər, muzeylər məktəblər talan olundu və dağıdıldı. Azərbaycan nəhayət, 2020-ci il noyabrın 8-də şəhəri geri qaytardı. Yenidənqurma işləri başlandı və Şuşa musiqi və poeziya şəhəri, Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan olundu."

Festival musiqi mədəniyyəti tariximizdə mühüm hadisə olmaqla yanaşı, ölkəmizin siyasi həyatına da işıq sala bilər. Bu festival Azərbaycan xalqının barış niyyətidir, prezidentimiz İlham Əliyevin sülhdə qərarlığının mesajıdır. Silahın dil açdığı yerdə ölüm, musiqi olan yerdə həyat, çal-çağır olur. Bu adi musiqi festivalı yox, həyata çağırış mesajıdır.

Şuşa azad edildiyi ilk günlərdən burada geniş miqyaslı bərpa quruculuq işlərinə start verildi. Prezident İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva tərəfindən Şəhərin yenidən qurulması, abadlaşdırılması diqqət mərkəzində saxlandı. Şəhərin yollarının, su, elektrik təchizatının qaydaya salınmasına xüsusi önəm verildi. Şəhərdə infrastrukturun qurulması ilə yanaşı bu məkanın əsl tarixi simasının bərpası yönündə mühüm layihələrin gerçəkləşdirilməsi tarix və mədəniyyət abidələrinin bərpasına başlandı. Bu işlərə nəzarət etmək üçün Prezidentin sərəncamı ilə Şuşa şəhər Dövlət Qoruğu İdarəsi yaradıldı. Prezidentimizin Şuşaya hər səfəri zamanı yeni-yeni obyektlərin əsası qoyulur, yaxud da mədəniyyət, tarixi abidələrin bərpadan sonra açılış mərasimləri təşkil olunur. Təkcə bu faktı qeyd etmək kifayətdir ki, Cənab Prezident İlham Əliyev 2021-ci il ərzində Şuşaya 7 dəfə səfər etmişdir. Prezidentimizin Şuşaya hər bir gəlişi, şuşalılar, və bütün xalqımız tərəfindən böyük sevinc və coşğu ilə qarşılanır. Şuşa bu gün hər bir azərbaycanlının milli-mənəvi simvoluna, müqəddəslik etalonuna çevrilmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan bu gün. Bakı: 2021.
2. Zəfər Günü. Bakı: 2021.
3. Şuşa-Azərbaycanın tarixi və strateji mədəniyyət paytaxtı. Bakı: 2021.
4. Turan A. Şuşa beynəlxalq festivallar şəhərinə çevrilib "Xalq" qəzeti, 14 may 2022.

QARABAĞ RİYAZİYYATÇILARI (II HİSSƏ)

Şahbazova Qahirə Lələ qızı
baş müəllim, doktorant
ADPU-nun Şamaxı filialı
sahbazovaqahire@gmail.com
ORCID: 0000-0002-6482-6675

Xülasə

Bəşəriyyətə riyaziyyat lazımdır. Bir çox qaynaqlarda göstərilib ki, riyaziyyat qədim dövrlərdə insanların praktik tələblərindən yaranmışdır. İnsanların riyaziyyatla məşğul olması haqqında fikirlər müxtəlifdir. Riyaziyyat - poeziya, rəssamlıq, musiqi, teatr və ümumiyyətlə incəsənət kimi mənəvi tələbatdır. İnsanların həyatına riyaziyyatın verdiyi töhfələr çoxdur. Ona görə də riyaziyyatı nə üçün öyrənirlər sualına hələ XIII əsrdə yaşamış ingilis filosofu və təbiətşünası Rocer Bekon belə cavab vermişdir: "Riyaziyyatı bilməyən kəs heç bir digər elmi öyrənə bilməz. O, hətta öz səhvlərini aşkar edə bilməz"

Riyaziyyatın bir digər rolu da ondan ibarətdir ki, insanın intellektual və yaradıcılıq fəaliyyətini inkişaf etdirir. Riyazi düşüncəyə malik bir şəxsin xüsusiyyətləri asanlıqla digər vəziyyətlərə və sahələrə də uyğunlaşa bilər. Riyaziyyat insanları diqqətli analitik qərarlar qəbul etməyə hazırladır. Riyaziyyata bilik və qanunları əzbərləməklə deyil riyazi düşünməklə, riyazi ifadə etmək və riyaziyyatı tətbiq etməyi öyrənməklə yiyələnmək olar. Hər hansı fikrin elmi olması demək həmin fikrin müşahidə, təcrübə, riyazi məntiq və riyazi üsullarla doğrulandığından əmin olmaq deməkdir.

Azərbaycanda elmin, təhsilin inkişafına verdiyi töhfələrlə ürəklərdə əbədi iz qoymuş Qarabağ bölgəsinin elmi-təhsil fədailəri, ictimai-siyasi xadimləri, akademik və riyaziyyatçıları da vardır. “Qarabağlı riyaziyyatçılar” adlı məqaləmdə Qədim dövrdən indiyədək Qarabağda riyaziyyat elminin inkişafında böyük xidmətləri olan alimlər haqqında bibliografik məlumat vermişəm. Dünya elm xəzinəsinə misilsiz töhfələr vermiş, orta əsrlərin böyük ensiklopedik Qarabağlı riyaziyyatçıları haqqında məqalədə qısa da olsa məlumat vardır. Və bunun davamı olaraq “Qarabağlı riyaziyyatçılar” məqaləmi genişləndirərək II hissəsini təqdim etmək istəyirəm.

Açar sözlər: Qarabağlı riyaziyyatçılar, Ensiklopedik, Riyaziyyat elmi, Qarabağ bölgəsi, Elm xadimləri.

Summary

Humanity needs mathematics. Many sources have shown that mathematics arose from the practical needs of people in ancient times. There are different opinions about how people should do mathematics. Mathematics is a spiritual requirement like poetry, painting, music, theater and the arts in general. The contributions of mathematics to people's lives are many. Therefore, the English philosopher and naturalist Roger Bacon, who lived in the 13th century, answered the question of why they study mathematics: "He who does not know mathematics cannot learn any other science. He cannot even discover his own mistakes."

Another role of mathematics is that it develops the intellectual and creative activity of a person. The characteristics of a mathematically minded person can easily be adapted to other situations and fields. Mathematics prepares people to make careful analytical decisions. Mathematics can be mastered not by memorizing knowledge and laws, but by thinking mathematically, expressing mathematically and learning to apply mathematics. To say that any idea is scientific means to make sure that that idea is verified by observation, experiment, mathematical logic and mathematical methods.

There are also scientific and educational devotees, socio-political figures, academics and mathematicians of the Karabakh region who have left an eternal mark on the hearts of Azerbaijan with their contributions to the development of science and education. In my article "Mathematicians of Karabakh" bibliographic information about scientists who have made great contributions to the development of mathematics in Karabakh from ancient times to the present. I gave The article contains, albeit brief, information about the great encyclopedic Karabakh mathematicians of the Middle Ages who made unparalleled contributions to the world's treasury of science. And as a continuation of this, I want to expand my article "Mathematicians from Karabakh" and present part II.

Key words: Karabakh mathematicians, Encyclopedic, Mathematical science, Karabakh region, Scientists.

Giriş

Sivilizasiyanın ən qiymətli və qürur verici nailiyyətləri tamamilə riyaziyyatdan asılıdır. Buna misal olaraq hava vasitəsi ilə uçan təyyarələr, kompleks dərmanların mövcudluğu, indi istifadə etdiyimiz kompüterlər, və sairələr gündəlik həyatımızda istifadə etdiyimiz vacib məhsulların hamısı ədədlərin istifadəsinə və öyrənilməsinə əsaslanır. Cəmiyyətin maraqlarını təmin etmək üçün riyaziyyatdan istifadə edən insanların sayı artır. Bu baxımdanda bu insanlarla bir neçə dəqiqə müzakirələr aparılsa riyaziyyatı həyatımızdan ayırd edə bilməyəcəyimiz formaya gətirir. Riyaziyyat insanları diqqətli, analitik qərarlar qəbul etməyə hazırlaşdırır. Təbiətin gözəlliklərinin sirlərinin yeganə bir dili varsa o da riyaziyyatdır. Qədim Yunan Riyaziyyatçısı Arximed eramızdan əvvəl III əsrdə qələmə aldığı “Spirallarla dairə” adlı əsərində bu gün arximed spirali olaraq tanınan əyrini bilir. Bu spiral mərkəzdən başlayaraq bərabər intervallarla irəliləyən əyriyədən təşkil olunur. Arximed bu spiralları kəşf etdikdən sonra üzərində düsturlar incələmiş, qrafikləri təhlil etmiş və hətta bir riyazi meyar spiral kompressor və qramafon cihazları kimi qurğulara tətbiq etmişdir. Lakin işin maraqlı bir cəhəti var ki, adı Arximedlə bağlı olsa da bu spirali hələ arximed dünyaya gəlməmişdən milyardlarla il əvvəl “kəşf etmiş ” başqa canlılar var idi. Hürümçəklərin toruna yaxında baxdığımız zaman isə çox ehtişamlı şəkildəsıralanmış spirallarla qarşılaşırıq. Bu nizam təbii ki, təsadüfi deyil. Heç bir şüura malik olmayan bu canlıların belə bir riyazi qabiliyyət sərgiləməsi bizi də çox təəccübləndirdi. Arı pətəyinin dəqiq riyazi quruluşu, qarışqanın hərəkət trayektoriyasının əmələ gətirdiyi vektorlar,kainatdakı harmoniyanı təmin edən simmetriya və s. Belə nəticəyə gəlirik ki, təbiət riyaziyyatı bilir və çox gözəl tətbiq edir. Bu halda təbiətin faktlarını, sahib olduqlarımızı və dəyərlərimizi başa düşmək

üçün riyaziyyatı öyrənmək və dəyərli alimlərimizin fikirlərini öyrənməliyik.

1. Azərbaycanlı riyaziyyatçı, Kaliforniya Universitetinin professoru, **Azər Əhmədov** 1974-cü ilin dekabrında Cəbrayıl rayonunun Xələfli kəndində doğulub. 1991-ci ildə orta məktəbi qızıl medalla, 1996-cı ildə Bakı Dövlət Universitetini fərqlənmə diplomu ilə bitirib. 13 yaşından aktiv riyaziyyatla məşğul olub. Orta məktəbin son 3 ili ərzində Moskva Dövlət Universitetinin nəzdindəki Ümumittifaq Qiyabi Riyaziyyat Məktəbini də bitirib. SSRİ səviyyəli bir neçə riyaziyyat müsabiqəsinin qalibi olub. 1996-cı ildə İtaliyada Beynəlxalq Ali Təhqiqatlar İnstitutunun Funksional Analiz şöbəsinə imtahan verib, qrant alıb 2 ilə yaxın (1998-ci ilin aprelinə qədər) orda tədqiqatçı işləyib. 1998-ci ildə Amerikada Yeyl Universitetinin doktoranturasına qəbul olunub və həmin universitetdə riyaziyyat doktoru dərəcəsi alıb. Bu ildən Kaliforniya Universitetində 3 illik professor vəzifəsində çalışır. Riyaziyyatda qruplar nəzəriyyəsi, qrupların həndəsəsi, 3 ölçülü topologiya, erqodik nəzəriyyənin bir çox problemləri ilə məşğul olur, məqalələri riyaziyyat jurnallarında çap olunur. Dissertasiyasında 20 il açıq qalmış problemi həll edib.

2. **Cabbar Yolçu oğlu Abdullayev** - Cabbar Abdullayev 16 mart 1936-cı ildə Azərbaycan Respublikasının Qaryagin rayonunun (indiki Füzuli rayonu) Arış kəndində anadan olmuşdur. 1953-cü ildə Füzuli rayonunun Qarğabazar kənd orta məktəbini bitirmişdir. 1955-ci ildə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutuna (indiki ADPU) daxil olmuşdur. 1960-cı ildə həmin institutun Fizika-riyaziyyat fakültəsini bitirmişdir. 1960- 1965-ci illər Zəngilan rayonunda fizika-riyaziyyat müəllimi kimi çalışmışdır. 1965-1972-ci illərdə Jdanov (indiki Beyləqan) şəhər 1 saylı orta məktəbində fizika-riyaziyyat müəllimi işləmişdir. 1992-ci ildə Füzuli rayon İcra Hakimiyyəti başçısının Füzuli şəhəri üzrə nümayəndəsi vəzifəsində çalışmışdır. 1992-1993-cü illərdə Qarabağ döyüşlərində fəal iştirak etmişdir. 1993-cü ildə Füzuli şəhər sovetinin sədri vəzifəsində işləmişdir. 1995-2011-ci illərdə Salyan rayonunun Qaraçala inzibati ərazi vahidində yerləşən Şatrovka (indiki Çadırılı) kənd əsas məktəbində fizika-riyaziyyat müəllimi işləmişdir. 5 yanvar 1977-ci il tarixdə Azərbaycan SSR Maarif Nazirliyi tərəfindən "Qabaqcıl maarif xadimi" döş nişanı ilə təltif edilmişdir.

3. **Şahbazov Eldar Həşəm oğlu** – 29 yanvar 1948-ci ildə Azərbaycan Respublikasının **Zəngəbasarda** (Qərbi Azərbaycanda (indiki Ermənistan Respublikası) Zəngibasar mahalı ərazisində rayon. Mərkəzi Uluxanlı şəhəridir.) anadan olmuşdur. Texnika üzrə elmlər doktoru, professordur. Namizədlik dissertasiyasının mövzusu "Neft və qaz sənayesinin maşın və aqreqləri" olmuşdur, Doktorluq dissertasiyasının mövzusu isə "Neft və qaz sənayesinin maşın və aqreqləri", "Səyyar neft-mədən qurğularının etibarlılığın artırılmasının elmi əsasları və təcrübi metodların işlənməsi" olmuşdur. 2009-cu ildə Əməkdar elm xadimi olmuş, 2009-cu ildə Azərbaycan Respublikasının "Tərəqqi medalı" ilə təltif olunub, 2010-ci ildə UNESCO mükafatı laureatı (sertifikat 0084) qazanmışdır. Ali Attestasiya Komissiyasının rəyasət heyətinin üzvü, Respublika Veteranlar şurasının bürosunun üzvü, Respublika Ağsaqqallar şurasının üzvü olmuşdur.

4. **Əfqan Əkbər oğlu Aslanov** – 18 aprel 1959-cu ildə Ağcabədi rayonunun Taynaq kəndində doğulub. O, orta təhsilini Taynaq kənd orta məktəbində aldıqdan sonra indiki Gəncə Dövlət Universitetinin riyaziyyat ixtisasına qəbul olmuş və 1978-ci ildə yüksək qiymətlərlə bitirmişdir. Əfqan Aslanov 1987-ci ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Riyaziyyat İnstitutunda funksional analiz üzrə dissertasiya müdafiə edərək "riyaziyyat elmləri namizədi" alimlik dərəcəsinə almışdır. Əfqan Aslanov 1989-1993-cü illərdə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində müəllim, 1993-1995-ci illərdə baş müəllim işləmişdir. Həmçinin 1992-2001-ci illərdə Xəzər Universitetində dosent, sonra professor vəzifələrini tutmuşdur. O, 2009-cu ildə Türkiyə Cümhuriyyətində dosent elmi adını almışdır. 2014-cü ildə Beykent Universitetində professor vəzifəsinə təyin olmuşdur. Hazırda Bilgi Universitetinin riyaziyyat bölümündə çalışır. Alim riyazi və funksional analiz, adi diferensial tənliklər, çoxparametrlili spektral nəzəriyyə və s. sahələrdə elmi əsərlər yazmışdır. Beynəlxalq jurnallarda 20-dən artıq elmi məqalənin müəllifi olan Əfqan Aslanovun 15-dən artıq beynəlxalq konfrans materiallarında da əsərlərinə rast gəlmək mümkündür.

5. **Məhəmməd Quliyev** – 1943-cü il sentyabrın 27-də Qubadlı rayonunun Xanlıq kəndində anadan olub. 1950-1959-cu illərdə Qubadlı rayonunun Xanlıq orta məktəbində oxuyub. 1959-1965-ci illərdə BDU-nun Mexanika-riyaziyyat fakültəsinin əyani şöbəsində təhsil alıb. 1965-1967-ci illərdə Qubadlı rayonunun Xanlıq orta məktəbində müəllim işləyib. 1959-1965-ci illərdə BDU-nun Mexanika-riyaziyyat fakültəsinin əyani şöbəsində təhsil alıb. 1974-cü ildən BDU-da çalışır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Misir Mərdanov. Azərbaycan riyaziyyatçıları, Elm və təhsil, Bakı 2019, səh 50,61,75,100.
2. Hüseynov İlham Heydər oğlu, Kərimov Məhəmməd Ağahəsən oğlu Riyziyyat ensiklopediyası. Bakı, 28.11.2011
3. Məmməd Məmmədov, Həyatımın izləri, Bakı, "TəkNur", 2011, 206 səh
4. Bakı Universiteti qəzeti, BDU-da Qarabağ ruhu adlı 32-ci yazı, 23.12.2020
<https://www.azpress.az/index.php?lang=az§ionid=news&id=103234>
5. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, ELM qəzeti, № 4, 27.02.2020-ci il, səh. 10
https://science.gov.az/uploads/pdf/5053_1621325920.pdf

NATƏVAN YARADICILIĞINDA AZƏRBAYCAN TƏBİƏTİ

Süleymanova İlahə İzzət qızı
baş müəllim
ADPU-nun Şəki filialı
ilahe.abdurahmanova@mail.ru
ORCID 0009- 0006- 0249-9716

Xülasə

Məqalədə XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının (Qarabağ ədəbi mühitinin) görkəmli nümayəndəsi şairə Xurşidbanu Natəvanın təbiət mövzusunda yazdığı şeirləri, təbiət mövzusunda çəkdiyi rəsm əsərləri, tikmələri, şairənin 1886-cı ildə tərtib etdiyi "Gül dəftəri" adlı şəkil-albomu, burdakı əsərlərin mövzusu, janrı, Natəvanın təbiətə münasibəti fonunda təhlil edilmişdir. Natəvan yaradıcılığının aparıcı mövzuları, "Xan qızı"nın Azərbaycan dilinə münasibəti, təşkil və himayə etdiyi ədəbi məclislər ("Məclisi-üns", "Məclisi-fəramuşan"), bəhrələndiyi Füzuli yaradıcılığı, şeirlərinə yazılan nəzirələr vurğulanmışdır. Şuşada, ümumilikdə, Qarabağda hakimiyyəti dövründə gördüyü xeyriyyə işlərinin adı çəkilmiş, təbiətlə münasibətdə yaratdığı əsərlərdən nümunələr gətirilərək şərh olunmuşdur.

Taleyin qəzasındanmı, şairələrin qadın həssaslığındanmı yaranan uzaqgörənliyin nəticəsi kimi Natəvanın "aşuftə-hal" "qərənfil"inin "20 Yanvar"şəhidlərinin, Ağabəyim ağanın "xarıbülbul"ünün Vətən müharibəsi şəhidlərinin simvoluna çevrilməsi məsələləri əlaqələndirilmişdir. Otuz ilə yaxın Vətəndən ayrı düşmüş Natəvan büstünün Şuşaya yenidən qayıdışı, Ali Baş Komandanın əmri ilə rəşadətli Azərbaycan Ordusunun Şuşanı işğaldan azad etməsi, Natəvanın "neçin gəlməz" harayına Azərbaycan xalqının verdiyi cavabı kimi qiymətləndirilmişdir.

Açar sözlər: təbiət, poeziya, incəsənət, Qarabağ, qayıdış.

AZERBAIJAN NATURE IN NATEVAN'S CREATION

Suleymanova İ.İ.

Summary

In the article, the poetess Khurshidbanu Nateva, an outstanding representative of the 19th century Azerbaijani literature (the literary environment of Karabakh), her poems on nature, her paintings and embroideries on nature, the photo-album "Flower Notebook" compiled by the poetess in 1886, the theme, genre of the works here, It was analyzed against the background of Natava's attitude towards nature. The leading themes of Natavan's creativity, the attitude of "Khan gizi" to the Azerbaijani language, the literary meetings organized and patronized ("Majlisi-uns", "Majlisi-faramushan"), the works of Fuzuli, which benefited from them, and the vows written in her poems, were highlighted. In Shusha, in general, the charitable works she did during her rule in Karabakh were mentioned, and examples of her works in relation to nature were given and interpreted.

As a result of the foresight arising from the accident of fate or the women's sensitivity of the poets, Natava's "ashufta-hal" "carnation" became the symbol of the "January 20" martyrs, and Agabayim Agha's "kharibulbul" became the symbol of the martyrs of the Patriotic War. The return of the Natavan bust to Shusha, which had been separated from its homeland for nearly thirty years, the liberation of Shusha by the brave Azerbaijani Army by the order of the Supreme Commander, was evaluated as the response of

the Azerbaijani people to Natavan's "why not come" request.

Key words: nature, poetry, art, Karabakh, return.

Giriş

Dövrü dönmüş dövrü-dövrən etmədi kamımca ah,

Düşmənimdir bilməzəm kim netmişəm dövrəyə mən. (1.səh.20.)

Füzuli poeziya kəhkəşanında bir Süheyl ulduzu kimi parlayan, Füzuli poeziya dəryasından öz dövrünə şeiriyyət körpüsü salan Xurşidbanu Natəvanı bizim yaşadığımız zamandan 190 il ayırır.

O Xurşidbanunun ki, Qarabağ mühitinin qadın hökmdarı kimi tarixə adını qızıl hərflərlə yazdırıb. O Xurşidbanunun ki, ulu babası Pənahəli xan Qarabağın sıldırım qayaları üzərində dünyaya meydan oxuyan "Şuşa" adlı bir tarixi məkan ucaldıb. O Xurşidbanunun ki, babası İbrahim xan ata yadigarını qorumaq naminə İran və Rusiya arasındakı mənəm-mənəmlik siyasətini öz xeyrinə dəyişmək və Qarabağın varlığını yaşatmaq üçün övladlarını İran şahına girov göndərib. O Xurşidbanunun ki, Cavanşirlər ,Qacarlar, Ziyadoğulları kimi tarixə öz töhvələrini vermiş nəsillərin qanını öz damarlarında daşıyıb, o Xurşidbanunun ki, çox gənc, çox köməksiz və arxasız ikən siyasi oyunların qurbanına çevrilməyərək, altmış beş illik ömrünün təxminən 50 illini el-obasının, xalqın yanında, arxasında qeyrətlə dayanıb, bütün çətinliklərə sinə gərib. Və nəhayət, o Xurşidbanunun ki, Qarabağ mühitinin qadın hökmdarı kimi tarixə adını qızıl hərflərlə yazdırıb, poeziyamıza Natəvan ruhu, zəriflik dəst-xətti qazandırıb.

Əsas hissə

"Öz beytləri ilə öz tarixini,öz taleyini,öz məramını yazıb Xan qızı".

Tərki-gülzar etmişəm bulbul kimi mən, ey rəqib

Aqibət bir guşə içrə gəlmişəm əfqanə mən (1. səh. 20.), - deyən Natəvan sonuncu Qarabağ xanı Mehdiqulu xan Cavanşirin qızı, İbrahimxəlil xanın nəvəsidir. Natəvan istər ictimai fəaliyyəti, istərsə də ədəbi yaradıcılığı ilə Azərbaycan xanımı üçün bir nümunədir. Qarabağ xanlığının ləğvindən sonrakı idarəçiliyinin bütün ağırlığı məhz onun öhdəsinə düşmüşdür. Böyük çətinliklərlə yanaşı, o həm xalqın maddi, fiziki, cismani arxası, həm də mənəvi, ədəbi-bədii gücü idi. Qarabağda məşhur olan "Məclisi-üns" və "Məclisi-fəramuşan"ın yaradıcısı və himayədarı, Füzuli ədəbi məktəbinin ən qüdrətli nümayəndələrindən biri idi.

İncəsənətin ayrı-ayrı növlərinə dərinləndən bələd olan sənətkar Şərq poetik ənənələrinə sədaqətlə yazıb yaratmış, ana dilinin bütün imkanlarından hərtərəfli istifadə etmişdir. Şairənin mənəvi saflığa çağırən və insana məhəbbət, həqiqətə inam hissi aşılayan, zərif lirizmə malik, parlaq bədii boyalarla zəngin irsi həcmcə o qədər də böyük deyil. Lakin Natəvanın başçılıq etdiyi ədəbi məclis öz ətrafında dövrün qabaqcıl ziyalıları toplamış və Qarabağ ədəbi mühitinin inkişafına güclü təsir göstərmişdir. Hələ sağ ikən 20-ə yaxın qəzəlinə nəzirələr yazılması, Qasım bəy Zakir, Mirzə Fətəli Axundzadə, Mir Möhsün Nəvvab və digər şairlərin ona nəzirələr yazması Natəvanın nə qədər böyük nüfuza malik olmasının göstəricisidir.

Xurşidbanunun şeirlərini məzmun cəhətdən şərti olaraq dörd qismə ayırmaq mümkündür: aşiqanə şeirlər; təbiət gözəlliklərinə həsr edilmiş əsərlər; müasirlərinə yazdığı mənzumələr və şəxsi həyatı ilə əlaqəli yazdığı ovqat şeirləri.

Bu əsərlərin hansı konkret ictimai-tarixi şəraitlə, real zəminlə bağlı meydana gəldiyini araşdırmaq baxımından Natəvanın həyat və yaradıcılığı ən yaxşı tədqiqat obyektidir.

Natəvanın tərcümeyi- halını Azərbaycan tarixi, Qarabağ mühiti yazıb deyirlər. Şairə öz incə ruhlu, zərif qəzəllərlə daxili dünyasını, başına gələn qəziyyətləri, duyduğu möhnəti, acını, iztirabı, kədəri hər fəhərf bəyan edib, dünyaya, zamana, insanlara, təbiətə olan münasibətini həm sözün əsrarəngiz gücü ilə, həm də qələmin, fırçanın, ilmələrin, naxışların dili ilə ilmək-ilmək, oyma-oyma, rəngbərəng ifadə edib.

Natəvanın bacarıqlı əllərinin qabiliyyəti əlvən butalı, zərif naxışlı tikmələrə, rəsm əsərlərinə, poetik istedadı sözə, nəغمəyə ,musiqiyə dönürdü. Şairə sevən ,duyan könlünü, ecazkar, əsrarəngiz döyüntülərə hədəf olan qəlbini, xalqın sevincinə, şad gününə səbəb olmağa çalışan mərdanə ürəyini nəغمəyə, rəsmə, tikməyə çevirirdi. Natəvan dövrünün istedadlı rəssamlarından və tikmə ustalarından biri kimi də tanınırdı. Onun bədii tikmələrinin toplandığı "Gül dəftəri" adlı albomundakı rəsmlər şairənin nə qədər hərtərəfli, həssas bədii duyuma, yaradıcı təxəyyülə malik bir insan olduğunu göstərir. Bu albom-dəftər Natəvanın şeiriyyətini, rəsm əsərlərini yaşadan ən gözəl məxəzdir. Şairə bu albomu 1886-cı ildə tərtib edib. 227

səhifədən ibarət "Gül dəftəri"ində onun on üç şeiri, naturadan çəkdiyi təsvirlər və müasirlərinin lirik parçaları toplanmışdır.

Albom yalnız şeirlərlə məhdudlaşmır. Natəvanın qələm və sulu boya ilə çəkdiyi rəsm əsərlərinin ecazkarlığı insanı heyretə salır. Təbiətin bütün canlı boyaları süsən, qərənfil kimi növbənöv çiçəklərə, müxtəlif növ ağaclara, dənizə, qayıqlara, atlara, qala, qaya, ev rəsmlərinə çevrilib sanki dil açaraq öz tarixini danışır, alboma sakinlik etmə macərəsini, rəssamın, boyaçının, naxış ustasının könül çırıntılarının tərcümanı kimi dövrünün və gələcəyinin hekayəsini yaradır. Sevgisini xalqın sevincinə, şad gününə, gələcəyinə əmanət edir.

Ey güllü süsən, səni bir natəvan çəkmiş mægər?
Bir əhli ali -məqama bəndivan çəkmiş mægər?
Böylətarik rəngilə girmiş o qəsrə bilməyib
Sillələr rüxsarına ol bağiban çəkmiş mægər?
Rəngü buyindən müzəyyəndir büsati-bəzmi-gül,
Xameyi-nəqqəşi-qüdrət gülsitan çəkmiş mægər?
Bu qədər lütfü nəzakət kim sənin hüsnündədir,
Lütfi-təbilə səni ol Natəvan çəkmiş mægər? (1,səh.35.)

Vaxtilə bu əsrarəngiz sənət incilərindən təsirlənən müasirləri – Mirzə Rəhim Fəna, Məmo bəy Məmai, H.Yüzbaşıyev albomdakı tikmə və şəkillərə mənzumələr həsr etmiş, Xurşidbanunun sənətkarlığını Şərqi məşhur rəssamları, nəqqəşləri ilə müqayisə edərək qiymətləndirmişlər. Natəvanın əl işləri arasında tarixi əhəmiyyətli "Şeyx Şamilin evi" və "Qunib qalası" rəsmləri xüsusilə diqqət çəkir. Ehtimal edilir ki, bu rəsmlər şairənin həyat yoldaşı Xasay xan Usmiyevlə birlikdə Dağıstana səfərləri zamanı ərsəyə gəlib.

Şuşada bir Natəvan qəsrə var. Bu qəsrin tarixi, o otaqların hüznü ruhu həmişə ziyarətçilərini kövrəldib. Bu qəsrin iri pəncərələri ictimai həyatın, zalım dövrün çox sirrinə bağlı olsa da, dərələrə, dağlara, zümrüd meşələr həmişə açıq olub.

Bu imarətin həyatindəki ağacların çoxunu Natəvan öz əlləri ilə əkib. Həyatindəki çiçəklər, güllər, bəlkə də, Natəvanın könül çırıntılarını pıçıldayır. Ən çətin anlarında, ovqatının yaralı məqamlarında, ürəyinin qüssəli, nisgilli çağlarında üzünü ana təbiətin müqəddəsliyinə, paklığına tutan Natəvan belə deyir:

Əgərçi xoşdu mənə ətri, həm səfası gülün,
Cəfası çoxdu, nə hasil ki, yox vəfası gülün.
Cəfayi-xarı görüb köçdü bağdən bülbül,
Görən kim oldu bu gülşəndə aşınası gülün?
Xəzanə meyl elədi, almadı vəfa nəzərə,
Yetişdi bülbülə çox-çox qəmü cəfası gülün.
Tökər sirişk əvəzində gözüm üzə al qan,
Olubdu çünkü könül zarü mübtəlası gülün
Yazılsa nöqtəbənöqtə, deyilsə hərfbəhərf,
Qutarmaz həsrə qədər halü macərəsi gülün. (1.səh.28.)

"Xurşidbanu Natəvan" pyesinin əvvəlində Qafqaz canişini şairəylə görüşündə "Mən azərbaycanlıların igidliyinə heyranam. Elə bil ki, Allah özü də onların qəhrəmanlığını gözəl Qarabağ atları ilə mükafatlandırır", - deyir. Əsərin sonuna doğru isə belə bir epizod var. Parisdə qaçağan atların yarışı keçirilir, Qarabağ atlarının da o yarışda iştirakı gözlənilir. Natəvan atlara baxan Muradəlini çağırır tapşırır: "Yaxşı hazırlaşın! Gərək bizim atlarımız o yarışda birinci çıxsınlar. Eşidirsənmi, birinci! Qoy görsünlər Azərbaycanın yaxşı kişiləri yaxşı atları mərd oğullara tapşırıb gediblər!" (5, səh. 268.)

Natəvan bununla həm də "Yaxşı kişilər yaxşı atları minib getdi" kimi məşhur el deyiminin əksinə olaraq bildirmək istəyir ki, Azərbaycanın tarixlər boyu mərdliyi, cəsarəti, hünəri ilə seçilən igidləri bir çox dəyərlərə ləyaqətlə sahib çıxdıqları kimi atlarına da sahib çıxıblar. Yaxşı kişilər atları yaxşı ərlərə qoyub gediblər. O ərlərə ki məhz onların sayəsində Xan qızının düşmən tapdağında qalan yurdu, tarixi torpaqları işğaldan azad edildi".

1992-ci ildə Ermənistan Silahlı Qüvvələri Qarabağı işğal edərkən, Natəvanın ev muzeyini, onun tapşırığı ilə qurulmuş bulaq çeşmələrini və bütün başqa abidələri dağıdıblar.

Bu vandallıq Şuşanın ermənilər tərəfindən işğalı zamanı dahi bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəyovun,

bülbül səslə müğənnimiz Bülbülün, “Xan qızı” Natəvanın heykəllərindən də yan keçməyib.

Tom de Vaalın “Qara Bağ” kitabında bu barədə belə yazıb: “Şəhəri ələ keçirdikdən sonra ermənilər qisas aktına başladılar. Onlar Qarabağın görkəmli şəxsiyyətləri, bəstəkar və şairlərinin bürünc büstlərini sökərək satdılar. Tiflisə aparılan heykəllər möcüzəli bir şəkildə oradan satın alınaraq, xilas edildi. Bürünc büstləri gözlərimlə görmüşdüm. Heykəllər Qırmızı Xaç cəmiyyətinin Bakıdakı qərargahının həyətinə idi. Onlara baxanda, adamın ürəyi ağrıyırdı: başı yaylıqlı şairə Natəvan əlində güllələnmiş baş barmağı ilə sıxdığı kitabı tutmuşdu, bəstəkar Hacıbəyovun ikitaylı pencəyi güllədən deşik-deşik olmuş, eynəyi qırılmışdı, mütəfəkkirə oxşayan Bülbülün alnı qabağa çıxmışdı...” (4, səh. 222.) Bu sətirləri oxuduqca düşündüm ki, Natəvanın yaralı heykəli sanki dilə gəlib belə deyirdi:

Tənim rəncur, dil xəstə, dəxi bir qəmküsarım yox,
Kimə şərh eyləyim dərdim gedər tabu tavan ağlar
Bu divani qəzavətdir, müqəddər ruzi əzəldən,
Kehər də nəvbənöv qəmlər, yetər bu Natəvan ağlar. (1, səh.42.)

Vaxtilə Natəvanın bibisi Ağabəyim ağa vətəninə didərgin düşüb Tehrandə Fətəli xanın sarayında yaşadığı illərdə onun üçün məxsusi salınmış “Vətən bağı”nda Şuşada bitən “xarıbülbül” Tehran torpağında çiçək açma bilmədiyini ürək dağlayan məşhur bayatı ilə belə ifadə edirdi:

Vətən bağı” al-əlvandır,
Yox içində xarıbülbül...
Natəvan da məşhur “Qərənfil” qəzəlində:
Səni kimdir sevən bica, qərənfil?
Sənə mən aşiqi-şeyda, qərənfil!
Səni gülşən ara aşuftə gördüm,
Yəqin bildim tutub sevdə, qərənfil, (1, səh. 62.) deyə qüسسəyə qər q olurdu.

Nəticə

Taleyin qəzasındanmı, şairələrin qadın həssaslığındanmı yaranıb bu uzaqgörənlik, deyə bilmirəm. Ancaq Natəvanın “aşuftə-hal” qərənfilini 20 Yanvar şəhidlərinin, Ağabəyim ağanın “xarıbülbül”ü Vətən müharibəsi şəhidlərinin simvoluna çevrildi.

Tariximizin bizim üçün ən acınacaqlı dövrünə, çərxi-fələyin nankorluğuna, ləyaqətsiz düşmənin fitnə-fəsadına, dünyəvi iblislərin məkr və hiyləsinə rəğmən bu gün bizə qürurumuzun simvolu, qeyrətimizin uca qalası, tariximizin ən şərəfli günlərini yaşayıb, dəyərləndirmək imkanı verən əzəmətli Şuşamıza yenidən sahib olma imkanı verilib. Natəvan Üzeyir bəylə, Bülbüllə birgə Vətənə-Şuşaya yenidən qayıdıb, bu qayıdış Natəvanın qərblərdəki harayına Azərbaycan xalqının, Azərbaycan Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin, qəhrəman Azərbaycan əskərinin cavabı idi.

Qürbətdəki Natəvan büstü də vaxtilə “Neçin gəlməz? “ deyərək xalqından imdad diləyirdi:
Qoyubdur intizarında, neçin gəlməz, neçin gəlməz?
Həmişə ahu zarında neçin gəlməz, neçin gəlməz?
Üzüldüm karivanımdan, əl üzdüm xanimanımdan
Fələk incir fərağımdan, neçin gəlməz, neçin gəlməz? (1, səh.48.)
Üzümü Natəvanın yaralı heykəlinə tutub fəxarətlə deyirəm:

“Gözün aydın, Xan qızı, gələr, mütləq gün gələr, dövrən dönər, erməniyə öz yerini tanıdıb bildirənlər tapılar, tarixi ədalət bərqərar olar. Natəvan yenə öz xanəqahına- Şuşa qalasına, öz elinə-obasına qayıdar!”

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Natəvan Xurşidbanu. Əsərləri. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2004, 88 səh.
2. Xurşidbanu Natəvan - 190 Daycest, Azərbaycan Milli Kitabxanası, 2022
3. Əliyev, Z. Xan qızının rənglər aləmi /Ziyadxan Əliyev // Kəsp. - 2020.- 18- 20 iyul.- S.16
4. Tomas de Vaal , Qarabağ: Ermənistan və Azərbaycan sülh və savaq yollarında (Black Garden: Armenia and Azerbaijan Through Peace and War) "İlay M MC" 2008. 344 səh.
5. İlyas Əfəndiyev, Seçilmiş əsərləri, 7 cildə, 3-cü cild, "Çinar-Çap" Nəşriyyat Poliqrafiya müəssisəsi, Bakı., 2002 624 səh.

QARABAĞIN İNCİSİ – ŞUŞA

Balakişiyev Kamal Balaqardaş oğlu
baş müəllim
ADPU-nun Şamaxı filialı
kamalbalakisiyev40@gmail.com
Orcid kod: 0009-0006-7135-1299

Xülasə

Məqalədə Şuşa şəhərinin Qarabağın gözəllik guşəsi və incisi olduğundan, Qarabağın tarixinə, mədəniyyətinə, incəsənətinə, iqtisadiyyatına mükəmməl şəkildə bələd olan Heydər Əliyevin bu bölgəni hərtərəfli inkişaf etdirməyə çalışmasından, şəhərdə apardığı müstəsna işlərdən bəhs edilir. Həmçinin məqalədə Şuşanın 8 Noyabr Şanlı Qələbə Günündə azad olunmasından danışılır. Cənab Ali Baş Komandanımız xalqa müraciəti zamanı dediyi kimi Cənab Ali Baş Komandanımız xalqa müraciət zamanı dediyi kimi “Biz Şuşa qayıtmışıq. Şuşa bizimdir! Qarabağ Azərbaycandır! Gözün aydın olsun Azərbaycan!” Prezident İlham Əliyev Şuşanın gələcək inkişafını nəzərə alaraq böyük fəxrlə söyləmişdir: “Əziz Şuşa, sən azadsan! Əziz Şuşa, biz qayıtmışıq! Əziz Şuşa, biz səni dirçəldəcəyik!”

Açar sözlər: Qarabağ, Şuşa, mədəniyyət, incəsənət, iftixar, uğur, tarixi abidə, quruculuq.

THE PEARL OF KARABAKH – SHUSHA

Balakishiyev K.B.

Summary

The article mentions that Shusha city is the beauty corner and pearl of Karabakh, Heydar Aliyev, who is perfectly familiar with the history, culture, art, and economy of Karabakh, tried to comprehensively develop this region, and the exceptional works he carried out in the city. The article also talks about the liberation of Shusha on November 8 Glorious Victory Day. As our Commander-in-Chief said during his address to the nation, "We have returned to Shusha. Shusha is ours! Karabakh is Azerbaijan! May your eyes be clear, Azerbaijan!" Considering the future development of Shusha, President Ilham Aliyev proudly said: "Dear Shusha, you are free!" Dear Shusha, we are back! Dear Shusha, we will revive you!"

Giriş

Ümummilli Lider Heydər Əliyev 6 may 1996-cı ildə Şuşa və Laçın rayonu sakinlərinin bir qrupu ilə görüşdə söyləmişdir: “Azərbaycanın müstəqilliyini, ərazisini qorumaq nöqtəyi-nəzərindən Laçın rayonu çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Təsadüfi deyil ki, 1992-ci ilin may ayında, yəqin ki, ona qədər də ermənilər Azərbaycanın başqa ərazilərini zəbt etmək üçün birinci növbədə məhz Laçın və Şuşanı ələ keçirmək istəyirdilər. Bu təbiidir. Çünki Ermənistan Dağlıq Qarabağı daim özünə bağlamaq istəyirdi. Ermənistan ilə Dağlıq Qarabağ arasında isə Laçın yerləşir və əsas yol Laçından keçirdi. Əgər Laçın rayonu varsa, demək, Ermənistan ilə Dağlıq Qarabağ arasında bilavasitə əlaqə yoxdur. Onlar isə bilavasitə əlaqə yaratmaq istəyirdilər. Və buna 1992-ci ildə nail oldular”

1992-ci il mayın 8-də Şuşa Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edildi. İşğala qədər Şuşada memarlıq abidəsi sayılan 850-dən çox yaşayış binası və 300-dək mədəniyyət və tarixi abidə var idi. Bunların içərisində Son tunc və İlk dəmir dövrü abidəsi sayılan Şuşa və Şuşakənd daş qutusu qəbirləri, Daş dövrü abidəsi olan Şuşa mağara düşərgəsi, XVIII əsrə dair Şuşa qalasının divarları, Gəncə qapısı, Pənahəli xanın sarayı və kitabxanası, İbrahim xanın bürcü və qəsri, Xan sarayı və karvansara, M.P. Vaqifin mədrəsəsi və türbəsi, Yuxarı məscid mədrəsəsi, Hacıqulların malikanəsi, İkimərtəbəli karvansara, Mehmandarovların malikanə kompleksi, Gövhər ağa, Xocamircanlı, Merdinli, Saatlı, Köçərli məscidləri, Xurşidbanu Natəvanın evi və bulağı, Ə.B. Haqverdiyevin, Q.B. Zakirin, M.M. Nəvvabın, S.S. Axundovun, N.B. Vəzirovun, Y.V. Çəmən zəminlinin evləri, Mamay bəyin evi, məscidi və bulağı, Behbudovların, Fərəməzovların, Zöhrəbəyovun, Bəhmən Mirzənin evləri, Üzeyir bəy Hacıbəylinin, Bülbülün ev-muzeyləri, Xan Şuşinskiyin, tarzən Sadıqcanın evləri, Realnı məktəbinin binası, Qız məktəbi, Şirin su hamamı, Meydan bulağı, İsa bulağı və digər tarixi mədəniyyət nümunələri erməni işğalçıları tərəfindən talan edilmiş, dağıdılmış və məhv edilmişdir. Şuşanın işğalı zamanı 200 nəfər şəhid, 150 nəfər qazi olmuşdur. 200 tarixi abidə, 2 sanatoriya, görkəmli sənət adamlarının ev muzeyi, 70 yerlik turist bazası və

s. dağıdılıb. 30 il ərzində Şuşanın azad edilməsi Ermənistan-Azərbaycan-Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması üçün aparılan danışıqlarda Azərbaycan tərəfinin təkid etdiyi prinsipal məsələlərdən biri olmuşdur. (1. R.Babayev “ Qalib sərkərdə” , Bakı 2021)

"Şuşa təkcə şuşalılar üçün deyil, hər bir azərbaycanlı üçün əziz bir anlayışdır, deyə bilərəm ki, Azərbaycanın gözüdür, hər bir azərbaycanlı üçün iftixar mənbəyidir".

Şuşa haqqında fikirlərini, Qarabağın mədəniyyət qalasının onun ürəyində hansı məqamda olduğunu bu sözlərlə bəyan etmişdi Ulu Öndər Heydər Əliyev.

Ulu Öndər üçün Şuşa təkcə yaşayış məkanı deyildi, O, Şuşanı azərbaycanlıların milli rəmzi, mədəniyyətimizin, tariximizin simvolu hesab edirdi. Buna görə də Şuşanın azadlığı hər zaman Ulu Öndərin arzularının şah ünvanında yerləşirdi. Rəhbər olduğu zamanda Şuşada quruculuq işləri həyata keçirən, orada mədəniyyətimizin inkişafına böyük töhfə verən, ən əsası, tarixi şəhərimizdə erməni məkrinin rişələnməsinə imkan verməyərək, azərbaycançılıq məfkurəsinin özülünü qoyan Ulu Öndər üçün Şuşanın işğal altında qalması böyük əzab idi.

Heydər Əliyev əmin idi ki, ya sülh, ya da hərbi yolu ilə bir gün Şuşa və digər rayonlarımız mütləq erməni işğalından azad ediləcək. Ulu Öndər hər çıxışında, nitqində bu inamını ifadə edirdi, "Şuşasız Qarabağ, Qarabağsız isə, ümumiyyətlə, Azərbaycan yoxdur" deyirdi. Hələ sovet dövründə, Azərbaycanda birinci dəfə hakimiyyətdə olduğu illər ərzində Ulu Öndər Heydər Əliyev Şuşada, Qarabağda milli ruhun yüksəlməsi üçün mühüm addımlar atır, erməni milliyyətçilərinə qarşı qətiyyətli mübarizə apararaq onların riyakarlıqla qədim torpaqlarımızı Azərbaycandan qopararaq Ermənistanla birləşdirmək kimi məkrli niyyətlərinin həyata keçirilməsinə imkan vermirdi.

Qarabağın tarixinə, mədəniyyətinə, incəsənətinə, iqtisadiyyatına mükəmməl şəkildə bələd olan Heydər Əliyev bu bölgəni hərtərəfli inkişaf etdirməyə çalışırdı.

Azərbaycanın ümumiyyətlə türk xalqlarının qədim mədəniyyət mərkəzi olan Şuşaya zəngin tarixi abidə, eyni zamanda Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq qalası kimi baxan Ulu Öndər bu şəhərdə müstəsna işlər gerçəkləşdirirdi.

1970-ci illərdə Heydər Əliyevin bilavasitə təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə Şuşa şəhərinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə xüsusi qərarlar qəbul edilmişdi. Bu qərarlara uyğun olaraq şəhərin keçmişdə tikilmiş binaları, tarixi abidələri, məscidləri bərpa edilmiş, yeni çoxmərtəbəli yaşayış binaları, böyük mehmanxana, ayrı-ayrı inzibati binalar tikilmişdi. Həmçinin Qarabağın incisi olan Şuşa çox mötəbər bir statusa qaldırılmış, ümumittifaq səviyyəli kurort şəhərinə çevrilmişdi.

Şuşanın tarixi haqqında danışıqda Ulu Öndər Heydər Əliyevin bilavasitə göstərişi əsasında Vaqifin məzarı üstündə qoyulan möhtəşəm abidə, türbədəndən danışmaq olmaz. 1977-ci ildə inşasına başlanan məqbərə Şuşa şəhərinin məşhur yerində - Cıdır düzünə yaxın bir ərəzidə tikilmiş, Vaqifin möhtəşəm abidəsinin tənənəli açılışı isə 1982-ci il yanvar ayının 14-də Ulu Öndərin iştirakı ilə baş tutmuşdu.

Həmin gün Heydər Əliyevlə bərabər Şuşaya gedən Prezident İlham Əliyev düz 39 ildən sonra - 2021-ci il yanvarın 15-də təkrar Şuşaya səfər edərək, illər əvvəl açılışı Heydər Əliyev tərəfindən keçirilən və işğal zamanı erməni vandallarının dağıtdığı Vaqifin tarixi məqbərəsinin qarşısında çıxış edərək o günləri belə xatırlamışdı: "...Bu tarixi gün mənim yadımdadır. Çünki o vaxt atamla bərabər, bax, bu yerdə mən də durmuşdum. Bu, tarixi videokadrlarda var. Çox şaxtalı, qarlı bir hava idi. Möhkəm qar yağdı. Amma buna baxmayaraq, bu tədbirə yığılmış insanlar, Azərbaycan ziyalıları heç o soyuğu hiss etmədilər. Çünki Qarabağ xanının vəziri olan Molla Pənah Vaqifin möhtəşəm məqbərəsi açılırdı. Bu təşəbbüsü Ulu Öndər Heydər Əliyev irəli sürmüşdü, onun rəhbərliyi ilə inşaat işləri aparılmışdı və gözəl, əzəmətli məqbərə ucaldılmışdı".

Qışın oğlan çağında, qara, şaxtaya baxmayaraq, Şuşaya ailəsi, Azərbaycanın görkəmli elm, mədəniyyət və incəsənət xadimləri ilə birlikdə səfər edən Ulu Öndərin bu addımı həm də onun Şuşanın tarixinə, mədəni irsinin qorunmasına göstərdiyi yüksək diqqəti əyani təcəssüm etdirirdi.

1982-ci ildə Ümummilli Lider Heydər Əliyev Şuşaya səfəri zamanı həm də orada Vaqifin məqbərəsi ilə yanaşı, Poeziya Evinin də açılışında və orada keçirilən Vaqif Poeziya Günlərində iştirak etmişdi. Şuşada olarkən Ulu Öndər Üzeyir bəy Hacıbəylinin və Bülbülün Şuşadakı ev-muzeylərindəki eksponatlarla da tanış olmuş, onların qorunmasına dair tövsiyələrini vermişdi.

1982-ci ilin avqustunda da Şuşaya gələn Heydər Əliyevin iştirakı ilə şair Xurşidbanu Natəvanın abidəsinin açılışı həyata keçirilmişdi.

Bütün bu tarixi faktlardan da aydın görünür ki, Şuşa Heydər Əliyev üçün yalnız Azərbaycanın hansısa şəhəri yox, ümumilikdə azərbaycançılığın, milli ruhun, tarixi, mənəvi dəyərlərin birləşdiyi

müqəddəs məkan idi.

Ulu Öndər deyirdi ki, Şuşa Azərbaycanın ən əziz və böyük tarixi olan bir guşəsidir: "Şuşanı yaradanlar, Şuşa şəhərini quranlar, Şuşa qalasını tikənlər Azərbaycan torpağının sahibləri olublar və Qarabağda Azərbaycan torpağının daim qorunması, saxlanması üçün Şuşa şəhərini, qalasını yaradıblar. Bu, Azərbaycan xalqının, əcdadlarımızın yaratdığı böyük abidədir, təkcə şəhər deyil, böyük bir tarixi abidədir".

Təəssüf ki, erməni vandalları 30 illik işğal dövründə zamanla güddükləri məkrli niyyətlərini həyata keçirdilər və digər işğal altında olan ərazilərimizdə olduğu kimi, Şuşada da Azərbaycan mədəniyyətinə qarşı terror siyasəti həyata keçirdilər. Barbar ermənilər mədəniyyət şəhərimizdə tarixi, mədəni, dini abidələrimizi məhv etdilər, oranı özlərininkiləşdirməyə çalışdılar, amma riyakarlar nə etsələr də, Şuşadan Azərbaycan ruhunu silməyə müyəssər olmadılar. (2. Azərbaycan qəzeti, 11 dekabr 2022)

Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi altında rəşadətli Azərbaycan Ordusunun 2020-ci il noyabrın 8-də qazandığı Şuşa qələbəsi həm də Ulu Öndər Heydər Əliyevin müqəddəs arzularının həyata keçməsi idi. Bu gün Ümummilli Liderin layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyev Şuşanı tarixi əzəmətinə qovuşdurur.

Prezident İlham Əliyevin 2021-ci il mayın 7-də imzaladığı sərəncamda vurğulanır ki, şəhərin tarixi görkəminin bərpası, əvvəlki şöhrətinin özünə qaytarılması və ənənəvi dolğun mədəni həyatına qovuşması, eləcə də Azərbaycanın çoxəsrlik zəngin mədəniyyətinin, memarlıq və şəhərsalma sənətinin parlaq incisi kimi beynəlxalq aləmdə təbliği mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu mühüm sənəddə göstərilir ki, tarixi-mədəni əhəmiyyəti və Azərbaycan xalqı üçün müstəsna mənəvi dəyərə malik olması Şuşaya xüsusi qayğı və həssaslıqla yanaşılmasını zəruri edir.

Şuşa şəhərinin Azərbaycan üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb etdiyini bildirən Prezident İlham Əliyev tapşırırmışdı ki, yarıdağılmış tarixi abidələrimizin bərpasında çox həssas olmalı, ancaq biz o tarixi abidələrimizin əsl simasını bərpa etməliyik. Vaxt itirmədən, eyni zamanda tələsmədən Şuşanın ilkin siması, tarixi siması bərpa edilməlidir. Buna görə Şuşa işğaldan azad edildikdən dərhal sonra şəhərin bərpası istiqamətində işlərə başlandı.

Heydər Əliyev Fondu işğaldan azad olunan ərazilərdə, xüsusilə Şuşada 2020-ci il dekabrın 8-dən etibarən mədəni-dini abidələrin, məscidlərin bərpası layihələrinin icrasına başlamışdır. Bununla da Heydər Əliyev Fondu tarixi bərpa işlərində dövlət tərəfindən həyata keçirilən layihələrə vətəndaş cəmiyyətinin üzvü kimi fəal dəstəyini göstərir. Aparılan genişmiqyaslı işlərə yerli ekspertlərlə yanaşı, xarici mütəxəssislər də cəlb olunmuşdur.

Heydər Əliyev Fondunun Qarabağdakı bərpa layihələrinin bir hissəsi isə Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı Şuşa şəhərində həyata keçirilir. Heydər Əliyev Fondu artıq Şuşada bir neçə layihənin bərpasını başa çatdırmışdır. Bunların sırasına dahi Azərbaycan şairi və ictimai xadim Molla Pənah Vaqifin muzey-məqbərə kompleksinin, Vaqifin büstünün yenidən qurulması, görkəmli bəstəkar Üzeyir bəy Hacıbəylinin heykəlinin Şuşada yenidən ucaldılması, Yuxarı Gövhər ağa, Saatlı məscidlərinin, Milli Xalça Muzeyinin Şuşa filialının, Yaradıcılıq Mərkəzinin əsaslı yenidənqurma və bərpa işlərindən sonra açılışı, Cıdır düzündə Mir Möhsün Nəvvab Qarabağının bərpa olunan məzarı və digərləri daxildir. Mehmandarovların malikanə kompleksi də bu layihələrdən biridir.

Birinci vitse-prezident Mehriban xanım Əliyevanın rəhbərliyi altında Ulu Öndərin amallarını layiqincə yaşadan Heydər Əliyev Fondu tərəfindən Şuşadakı tarixi irsimiz müvəffəqiyyətlə bərpa olunur. Eləcə də Şuşanın mədəni ənənələri özünə qaytarılır, artıq ikinci dəfə Şuşada baş tutan "Xarıbülbül" Musiqi Festivalı, Vaqif Poeziya Günləri bunun əyani təcəssümüdür.

İndi Şuşa beynəlxalq tədbirlərə, konfranslara evsahibliyi edən məkana, mühüm bəyannamələrin imzalandığı unikal ünvana çevrilib. 270 illik tarixini qeyd etdiyimiz Şuşa 2023-cü ildə Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı olmaq kimi qürurlu missiyanı şərəflə yerinə yetirəcək. Bu baxımdan, Şuşa Qarabağın tacı, Qafqazın sənət məbədi, Şərqi konservatoriyası, Azərbaycanın ictimai-siyasi, mədəni həyatında mühüm xidmətləri olan görkəmli xadimlərin vətəni, doğma şəhər, əziz bir torpaq, hərbi-strateji əhəmiyyətli qala və müqəddəs abidədir. Azərbaycanın tarixən mədəni mərkəzi olmuş bu abidəni dünyanın ən gözəl şəhərlərindən birinə çevirməli və göz bəbəyimiz kimi qorumalıyıq ki, bizim Şuşaya, əziz və doğma şəhərə bir daha kimsə yad gözlə baxa bilməsin.

Müzəffər sərkərdə İlham Əliyevin qətiyyətlə təmin etdiyi və Şuşanın timsalında Azərbaycanın əldə etdiyi bütün bu müstəsna uğurlar isə heç şübhəsiz Ulu Öndərin vaxtilə yürütdüyü uğurlu siyasətin bünövrəsi üzərində ucalıb.

8 Noyabr Şanlı Qələbə Günü kimi əbədi tarixə düşdü. Cənab Ali Baş Komandanımız xalqa müraciət zamanı dediyi kimi “ Biz Şuşa a qayıtmışıq.Şuşa bizimdir! Qarabağ Azərbaycandır! Gözün aydın olsun Azərbaycan!” Prezident İlham Əliyev Şuşanın gələcəy inkişafını nəzərə alaraq böyük fəxrlə söyləmişdir: “Əziz Şuşa, sən azadsan! Əziz Şuşa, biz qayıtmışıq! Əziz Şuşa, biz səni dirçəldəcəyik!” (3. F.Təvəkkülqızı “ Azərbaycan bu gün”, Bakı 2021)

Nəticə

Erməni vandalları həmişəki kimi Şuşada da Azərbaycan mədəniyyətinə qarşı terror siyasəti həyata keçiriblər. Lakin Ulu Öndər Heydər Əliyevin dediyi kimi: “Şuşanı yaradanlar, Şuşa şəhərini quranlar, Şuşa qalasını tikənlər Azərbaycan torpağının sahibi olublar və Qarabağda Azərbaycan torpağının daim qorunub saxlanması üçün Şuşa şəhərini , qalasını yaradıblar. Bu Azərbaycan xalqının, əcdadlarımızın yaratdığı böyük abidədir, təkcə şəhər deyil böyük bit tarixi abidədir” .

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Babayev R. “Qalib sərkərdə”. Bakı: 2021.
2. Azərbaycan qəzeti, 11 dekabr 2022.
3. Təvəkkülqızı F. “Azərbaycan bu gün”. Bakı: 2021.

ŞUŞANIN GÖZƏLLİYİNƏ GÖZƏLLİK GƏTİRƏN FLORA VƏ FAUNASI

Həmidova Zərifə Mahmud qızı
müəllim

ADPU-nun Şamaxı filialı
zerifehemidova16@mail.ru
ORCID ID: 0000-0002-5046-1636

Xülasə

Məqaləmdə Şuşanın dağları, bu yerlərin gözəlliyinə rəng qatan flora və faunası həyat mənbəyidir. Təbiətin yaşıl “ciyəri” adlandırılan bu meşələr, yaşıllıqlar quşların sığınacaq yeri, insanların mənalı istirahət guşəsi, qələm və fırça ustalarının ilham mənbəyidir. Ərazisinin 20 faizə qədəri meşə zolaqları ilə örtülən Şuşanın flora və faunası olduqca zəngindir. Sanki ana təbiət bu torpaqlardan heç nəyini əsirgəməyib, yeraltı sərvətləri tükənməz xəzinə olduğu kimi, yuxarı sərvətləri də canlı və zəngin təbiət muzeyidir.

Açar sözlər: meşəlik, möhtəşəm, silsiləsi, Turşsu, Şirvan, Keçəldağ, Xəlifəli.

ФЛОРА И ФАУНА, ПРИНОСЯЩИЕ КРАСОТУ КРАСОТЕ СТЕКЛ

Гамидова З.М.

Резюме

Горы Шуши, флора и фауна, которые добавляют красок красоте этих мест, являются источником жизни. Эти леса и зелень, которые называют зеленой «печенью» природы, являются местом пристанища птиц, смысловым местом отдыха людей и источником вдохновения для мастеров пера и кисти. Флора и фауна Шуши, занимающей до 20 процентов ее территории лесными полосами, чрезвычайно богата. Мать-природа как будто ничего не пожалела из этих земель, точно так же, как подземные ресурсы являются неисчерпаемым сокровищем, так и поверхностные ресурсы также являются живым и богатым музеем природы.

Ключевые слова: лесной массив, великолепный, хребет, Туршсу, Ширван, Кечельдаг, Халифали.

THE FLORA AND FAUNA THAT BRING BEAUTY TO THE BEAUTY OF GLASS

Hamidova Z.M.

Summary

In my article, the mountains of Shusha, the flora and fauna that add color to the beauty of these places are the source of life. These forests and greenery, which are called the green "liver" of nature, are a place of refuge for birds, a meaningful resting place for people, and a source of inspiration for pen and brush masters. The flora and fauna of Shusha, which covers up to 20 percent of its territory with forest

strips, is extremely rich. It is as if mother nature spared nothing from these lands, just as the underground resources are an inexhaustible treasure, the surface resources are also a living and rich museum of nature.

Key words: woodland, magnificent, ridge, Turshsu, Shirlan, Kecheldag, Khalifali.

Şuşanın təbiəti, əsrarəngiz mənzərəsi, işğalçı Ermənistan silahlı birləşmələri tərəfindən 30 ilə yaxın müddətdə şəhərə və şəhəratrafi yaşıllıqlara, meşəliklərə nə qədər ziyan vursalar da, yenə də möhtəşəmliyi ilə insanları heyran edir. Şuşanın dağları, bu yerlərin gözəlliyinə rəng qatan flora və faunası həyat mənbəyidir. Təbiətin yaşıl “ciyəri” adlandırılan bu meşələr, yaşıllıqlar quşların sığınacaq yeri, insanların mənalı istirahət guşəsi, qələm və fırça ustalarının ilham mənbəyidir. Ərazisinin 20 faizə qədəri meşə zolaqları ilə örtülən Şuşanın flora və faunası olduqca zəngindir. Sanki ana təbiət bu torpaqlardan heç nəyini əsirgəməyib, yeraltı sərvətləri tükənməz xəzinə olduğu kimi, yerüstü sərvətləri də canlı və zəngin təbiət muzeyidir. Bu ərazidə ən yüksək zirvə 2725 metr hündürlüyündə olan Qarabağ dağ silsiləsinə aid Böyük Kirs dağıdır. Keçəldağ aşırımını da Şuşa rayonunun inzibati ərazisinə daxildir. Burada müxtəlif növ bitki və ağaclar, Turşsu və Şırlan kimi keyfiyyətli mineral su mənbələri var. Ərazinin əksər hissəsi qışı quraq keçən mülayim isti, bəzən isə soyuq iqlim şəraitinə malikdir. Burada yanvar ayında orta temperatur 4 dərəcədən 1 dərəcəyə qədər, iyulda isə müsbət 16-19 dərəcə, illik yağıntı isə 700-800 mm olur. Rayon ərazisindən məşhur Qarqar çayı axır. Torpaqları əsasən, qəhvəyi dağ-meşə, çimli dağ-çəmənlikdir. Yüksək dağlıq sahələr subalp və alp çəmənlikləri ilə örtülüdür. Şuşanın şimal-şərqində Qarabağ dağ silsiləsinin yamacında yerləşən Çaxmaq meşəsi də bu diyarın nadir sərvətlərindəndir. Kirs, Şırlan, Armudlu, Əylis, Çınqilli, Quşçular, Malibəyli meşələri... Zarışlı və Xəlifəli çayları boyu uzanıb gedən, dağların ətəklərinə qədər geniş bir sahəni əhatə edən meşələr bu yerlərin əvəzsiz bəzəyi kimi göz oxşayır. Bitki örtüyünü bir-birindən fərqləndirən və torpaqları, əsasən, qəhvəyi dağ-meşə, qonur dağ-meşə, çimli dağ-çəmənlik olan çətir-çətir Şuşa meşələrində təbii halda bitən söyüd, qarağac, gərməşov, dəmirağacı, gilə, qarəllə, zirinc, saqqızağacı təşkil etsə də, orada tut, qoz, fındıq ağaclarına, nar, qarağat, böyürtkən, moruq kollarına da rast gəlmək olar. Bu meşələrdə dadlı meyvəsi olan alma, xüsusi qulluq tələb etməyən sulu və çox şirin armud tez boy atır. Bar gətirən əncir, zoğal, xoşagəlməz qoxusu olan yemişan, soyuğa davamlı qovaq, havanı zəhərli bakteriyalardan təmizləyən ardıc, qara rəngə çalan şam, ya küknar, süddən səkkiz dəfə qidalı, “gələcəyin çörəyi” adlandırılan qırmızımtıl fıstıq, gövdəsi düz və sarıya çalan çətirli bəzək ağacı göyrüş, palıd, vələs, çinar, qaraçöhrə, sərv, cökə, ağcaqayın, qarağat və digər ağaclarla zəngindir. Bu ərazidə meyvə ağaclarından başqa müalicə, qida əhəmiyyətli və vitaminlərlə zəngin göyəm, həmərsin, itburnu, qarağat, moruq və giləmeyvələr də geniş yayılıb. Çirlişli dağının aşağı hissəsində dəniz səviyyəsindən 1160-1210 metr yüksəklikdə, yamacın şimal baxarındakı meşəlikdə bir-birindən təxminən 100 metrə qədər aralı yerləşən 30-a qədər şabalıd ağacları var. Həmin ağaclar palıd-vələs meşələrinin tərkibinə daxildir. Bu ərazidə müxtəlif kol cinsləri, fındıq, alça, göyəm, əzgil, itburnu, ağcaqayın, eyni zamanda Şərq fıstığı, Qafqaz vələsi, İberiya palıdı da bitir və üstünlük təşkil edir. Dağların ətəklərində Şuşa vələsi, Qafqaz qış səhləbi və xarıbülbülə rast gəlmək olar. Bu baxımdan nəinki Azərbaycanda, onun hüdudlarından kənar da qədim Şuşa qeyri-adi mənzərəsi, yaşıllıqları, səfalı bulaqları, istirahət guşələri, habelə flora və faunası ilə çox məşhurdur. Bunların içərisində orijinallığı ilə seçilən bir gül var. Təbiətin Şuşa dağlarında yaratdığı bu möcüzə xarıbülbül adlanır. Qarabağın simvoluna çevrilən bu gülün üst tərəfi elə formadadır ki, sanki gülün üstünə bülbül qonub və oradaca donub qalıb. Bölgədə yetişən bu kimi bitki növlərindən 20-si Azərbaycan areallı endemik bitkilərdir. Bu endemik bitkilərin 7 növünə - Qarabağ tülpanı, Qarabağ güləvi, Zəngilan gəvəni, Sağsağan gülxətmisi, Şuşa vələsi, Şuşa xaşası və Şuşa gəvəninə yalnız bu ərazidə rast gəlinir. Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərindən olan Bəsitçay, Qaragöl dövlət təbiət qoruqları, Arazboyu, Laçın, Qubadlı və Daşaltı dövlət təbiət yasaqlıqlarında işğala qədərki dövrlərdə Qarabağın rəmzi olan xarıbülbüllə yanaşı, Şərq çınarı, Əkin şabalıdı, Şuşa vələsi, Vələsyarpaq azat, Giləmeyvəli qaraçöhrə və digər nadir ağac növləri qorunurdu. Şuşa yaşıllığı, flora və faunasının zənginliyi, havasının təmizliyi, saflığı etibarlı kurort şəhəridir. Turşsu yaylaqları, Səkili bulağı, İsa bulağı, Şəmilin bulağı, əfsanəvi Cıdır düzü yerli camaatın və oraya təşrif buyuranların ən sevimli yeri idi. Şuşanın 40 kilometrliyində - Laçın yolunun üstündə, yaşıllıqlar qoynunda yerləşən Turşsu istirahət və müalicə zonası kimi tanınırdı. Sol tərəfindən Daşaltı çayı axan bu ərazilər yaşıllığı, flora və faunası ilə istirahətə və müalicəyə gələn insanlarda xoş duyğular yaradırdı. Landşaft müxtəlifliyi baxımından əlverişli olan bu ərazilərdə işğala qədər 2000-dən çox bitki növü mövcud olub ki, bu da Azərbaycan florasının 42 faizini təşkil edirdi. Bölgədəki 50-yə yaxın fauna, 70-dən çox flora növü dünyanın, eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının Qırmızı kitablarına salınıb.

Görünən odur ki, təcavüzkar Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş ərazilərimizdə həyata keçirilən kortəbii istismar nəticəsində bölgənin təbii sərvətlərinə, ətraf mühitinə, biomüxtəlifliyinə külli miqdarda zərər dəyib, qiymətli ağac və kol növləri ilə zəngin meşələrimiz məqsədli şəkildə qırılıb aparılıb. Meşə ilə örtülü sahələrin 25 faizi işğal altında olan ərazilərdə yerləşir və məlumata görə, qiymətli meşələrin əksəriyyəti erməni vandalları tərəfindən məhv edilib. Şuşa da daxil olmaqla, işğaldan azad edilmiş Qarabağ ərazisində Qırmızı kitaba düşən 120-dək flora və fauna növündən məlumat yoxdur.

Nəticə İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə yaxın zamanlarda aidiyyəti qurumlar genişmiqyaslı monitorinqlər aparacaq, bölgənin ətraf mühitinə, təbii sərvətlərinə, landşaftına və meşələrinə, həmçinin bitki və heyvanat aləminə dəymiş ziyanın hərtərəfli qiymətləndirilməsi həyata keçiriləcək. Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin qətiyyəti və Milli Ordumuzun şücaəti sayəsində ötən ilin noyabrında işğaldan azad edilən bölgələrimizdə, o cümlədən qədim Şuşada sürətlə aparılan yenidənqurma, quruculuq və bərpa işləri sırasında Şuşanın yaşıllıqları, flora və faunası da gündəmdədir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. 8 noyabr Azərbaycan tarixinə həkk olundu – Şuşa işğaldan azad olundu. Mədəniyyət qəzeti, 8 noyabr, Bakı: 2020.
2. N.Ə Paşayev ,H.H .Əyyubov ,Z.N. Eminov Azərbaycan Respublikasının iqtisadi,sosial və siyasi coğrafiyası Bakı.2010
3. Müseyibov M. ”Azərbaycan Respublikasının iqtisadi coğrafiyası”
4. “Regionların sosial-iqtisad inkişafı” 2009-2013 ARDSK. Bakı: 2013.
5. Məmmədova. Z.M. “Coğrafiya və təbii resuslar “Azərbaycan coğrafiya Cəmiyyəti əsəri

ŞUŞA QƏZA MƏKTƏBİNİN YARANMASI VƏ FƏALİYYƏTİ

Babaşova Ruqiyyə Məmməd qızı

müəllim

ADPU-nun Şamaxı filialı

ruqiyye.babashova@bk.ru

<https://orcid.org/0009-0005-8910-9639>

Xülasə

XIX əsrin ikinci yarısında ölkəmizdə maarifçilik hərəkatının güclənməsinin nəticəsi olaraq, dünyəvi təhsilin tədrisinə üstünlük verən məktəblərin sayı artmağa başladı. Bakı Real Məktəbini, Gəncə klassik progimnaziyasını buna misal göstərə bilərik.

Həmin dövrdə maarifçilik hərəkatının genişlənməsi ilə yanaşı, sənaye və ticarətin inkişafı nəticəsində əhalinin təhsilə olan tələbatının artması Şuşa şəhərində məktəb təsis etmək üçün tarixi şərait yaratdı. Məktəb hazırlıq və üç əsas sinifdən ibarət olaraq 159 şagird ilə fəaliyyətə başladı. Məktəbə qəbul edilən şagirdlərin 58 nəfərinin azərbaycanlı, 101 nəfərinin digər millətlərin nümayəndələrinin olması Azərbaycan xalqının həmişə humanizmə üstünlük verməsini göstərir.

Açar sözlər: Şuşa, məktəb, qəza, təhsil, müəllim.

Summary

In the second half of the 19 th century, as a result of the strengthening of the enlightenment movement in our country, the number of schools giving priority to the teaching of secular education began to increase. We can show Baku Real School and Ganja classical high school as an example. During that period, along with the expansion of the enlightenment movement, the increase in the population's demand for education as a result of the development of industry and trade created historical conditions for establishing a school in the city of Shusha. The school started with 159 students consisting of preparatory and three main classes. The fact that 58 of the students admitted to the school are Azerbaijanis and 101 are representatives of other nationalities shows that the people of Azerbaijan always prefer humanism.

Key words: Shusha, school, accident, education, teacher.

Mütərəqqi İslam dininin yaranması ilə Şərqdə dirçəliş başlanmışdır. Nəticədə IX-XI əsrlər dünya tarixinə Şərqnin intibah dövrü kimi daxil oldu. Orta əsrlərdə ənənəvi sayılan mürid-müşviq məktəblərində təhsil alan və elmin müxtəlif sahələrində tanınması mütəfəkkirlər var idi. Əslində o dövrdə də dünyəvi elmlər öyrənilirdi.

Azərbaycanın görkəmli mütəfəkkirləri, maarifçiləri və qabaqcıl müəllimləri dini elmlərin tədrisinin yetərli olduğunu qəbul etmir və bu vəziyyət onları qane etmirdi. Azərbaycanda XIX əsrdə maarifçilik hərəkatı geniş vüsət aldı. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində dünyəvi məktəblər açılmağa başladı. Qarabağın mədəniyyət beşiyi olan Şuşa şəhərində açılan qəza məktəbi Azərbaycanın Qarabağ əhalisinin maariflənməsində mühüm rol oynamışdır. Çar Rusiyası Azərbaycanı işğal etdikdən sonra ənənəvi məktəblərin fəaliyyətinə son qoymuş və yerlərdə çar məmurları yetişdirmək məqsədi ilə məktəblər açılması planlaşdırılmışdır. 1830-cu ilin sonlarına qədər nəzərdə tutulan 20 qəza məktəblərindən cəmi 5-i açıldı. Bunlardan biri Şuşa qəza məktəbi idi. Həmin illərdə maarifçilik hərəkatının genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq 1880-ci ilin iyun ayının 30-da Peterburq–Qafqaz komitəsinə şəhər ictimaiyyəti adından Gəncə qubernatoru Şuşa şəhərində realni məktəb açmağı xahiş edir.

Şəhər ictimaiyyəti məktəbi müvafiq bina ilə təmin etməyi öhdəsinə götürür.

1881-ci ilin sentyabr ayının 20-də Şuşa şəhərində 6 sinifli real məktəb fəaliyyətə başladı. Şuşa real məktəbi yarandığı gündən tədris yüksək səviyyədə təşkil olunmuş, ciddi qayda-qanun yaradılmışdı. Şagirdlərin təhsilə münasibəti də nümunəvi olmuşdu. Məktəbdə tədris prosesində tərbiyəedici təlimə üstünlük verilmişdi. Qafqaz maarif nazirinin nümayəndəsi 1890-cı ildə şahzadə Ziaəddövlə Ənişirəvan mirzə Qacarı və antropoloq Şantrı məktəbə dəvət edərək, onların iştirakı ilə tədrislə və şagirdlərin dərslə davamiyyəti ilə maraqlanmışdı. Dərs buraxanların sayı cəmi 7,64 faiz olmuşdu. Bu fakt şagirdlərdə təhsilə həvəsin nə qədər yüksək olduğunu nümunəsidir.

Şuşada yeni açılan məktəblərdə ədəbiyyatın tədrisi önəmli sayılırdı. Ədəbiyyat əsas tərbiyə vasitəsi kimi qiymətləndirilirdi. Şuşa Real Məktəbinin müfəttişini əvəz edən Şımanovski Qafqaz maarif nazirinin sərəncamlar bülletenində çap etdirdiyi məqalədə yazırdı ki, “Bizim orta məktəblərdə ədəbiyyat şagirdlərin əxlaq tərbiyəsində, söhbətlərin aparılmasında əsas silahdır”.

Azərbaycanda məktəblərin dərslik ilə təmin olunmasında eyni zamanda müəllimlik etmiş ziyalıların Mirzə Salah bəy Zöhrəbəyov, Firudin bəy Köçərli, Yusif bəy Malikhaqnezərov, Mir Haşım bəy Vəzirov və digərlərinin adlarını çəkmək olar.

Həmin dövrə qədər dini məktəblərin mütləq üstünlük kəsb etməsi, təbii ki, müəllim kadrlarının olmaması demək idi. Lakin nə yaxşı ki, əhali arasında təhsilə daha böyük marağı olan insanlar var idi və onlar molla yanında ilk təhsillərini aldıqdan sonra təhsillərini digər dünyəvi təhsil müəssisələrində davam etdirmişlər. Məhz bu insanlar ilk müəllimlər kimi Şuşa Real Məktəbində müəllim işləmək üçün dəvət aldılar. Onlar Şuşa Real Məktəbinin inkişafında önəmli rol oynamış və nümunəvi təhsil ocağı yaratmağa nail olmuşlar. Həmin müəllimlər haqqında hörmət və ehtiram əlaməti olaraq qısa məlumat verək.

İbtidai təhsilini Şuşada molla yanında alan Mirzə Salah bəy Zöhrəbəyov sonra Fransaya yollanmış, burada 12 il təhsil aldıqdan sonra Rusiyaya gələrək, Sankt-Peterburq şəhərində təhsilini davam etdirmişdi. O, inqilabdan əvvəl Şuşaya qayıtmış, öz vəsaiti ilə burada məktəb tikdirmiş və həmin məktəbdə rus dilini tədris etməyə başlamışdır. Mirzə Salah bəy Zöhrəbəyov “Azərbaycanlılar üçün rus dilinin tədrisi” dərslə vəsaitini yazmışdır. Bir müddət Şuşa Real Məktəbində müəllim işləmişdir. Mirzə Salah bəy Zöhrəbəyov Firidun bəy Köçərli ilə birlikdə “Təlimati-lisani-türki” dərsliyini də tərtib etmişdir.

Yusif bəy Malikhaqnezərov ibtidai təhsilini molla yanında almış, sonra xüsusi məktəbdə hazırlaşaraq, Qori Müəllimlər Seminariyasında təhsilini davam etdirmişdi. Seminariyanı bitirdikdən sonra Zəngəzur qəzasında dərslə demiş, sonra pedaqoji fəaliyyətini Şuşa şəhərində davam etdirmişdi. Yusif bəy şəhər məktəbində riyaziyyatdan dərslə deyir, həmçinin şəhər dumasının üzvü və həvəskar teatr truppasında fəal aktyor kimi iştirak edirdi.

Qarabağın görkəmli ziyalılarından biri olan pedaqoq, publisist, tərcüməçi, jurnalist, yazıçı və naşir kimi tanınan Mir Haşım bəy Vəzirov molla yanında ilk təhsilini aldıqdan sonra şəhər məktəbində, daha sonra isə İrəvan Müəllimlər Seminariyasında təhsilini davam etdirmişdi. Müəllimlik fəaliyyətinə Böyük Vədi kəndində başlamışdı. Sonrakı illərdə Cavanşir qəzasının (Alpout və Bərdə kəndlərində) və Şəki qəzasının (Kiçik Köynük) kəndlərində dərslə demiş, hətta bir müddət məktəb müdiri vəzifəsində də işləmişdi. Şuşada “müsəlman-rus” məktəbi yaradılanda Mir Haşım bəy Vəzirovu direktor vəzifəsinə dəvət edirlər. Məktəbdə işləməklə yanaşı Şəhər bələdiyyə idarəsinə qlasni seçilmiş Mir Haşım bəy

Vəzirov həmçinin Şuşa Real Məktəbinin hazırlıq sinfində də ana dili fənnini tədris edirdi.

Bu ziyalıların həyat və fəaliyyətləri ilə tanış olanda onların maarifçilik missiyasına nə qədər önəm verdikləri açıq-aydın görünür. Onlar xalqın övladlarına bilik öyrətmək üçün dövrün çətinliklərinə sinə gərmiş, müxtəlif məktəblərdə dərslər demişlər. Şuşa Real Məktəbində, təbii ki, digər müəllimlər də pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşlar. Onlar haqqında məlumatlar axtarılır.

Şuşa məktəbinin bir çox yetirməsi olmuşdur. Bunlardan Azərbaycan xalqının inkişafına öz töhfəsini vermiş görkəmli təhsil işçiləri, elm və mədəniyyət xadimlərini sadalamaq olar.

Şuşa real məktəbi sovet dönəmində özünün sonrakı inkişafını tapmadı. Əvəzində onun fəaliyyəti üçün ayrılmış bina öz xeyirxah missiyasını - yeni nəslin təhsilinin təşkili missiyasını davam etdirdi. Aşağıdakı təhsil müəssisələri onun sonrakı sakinləri olmuşlar:

1960-cı ilədək Şuşa Pedaqoji Texnikumu;

1960-cı ildən 1989-cu ilədək Riyaziyyat Təmayüllü 2 nömrəli İnternat Məktəbi;

1989-cu ildən 1992-ci ilədək APİ-nin (indiki Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin) Şuşa filiali.

Lakin, təəssüflər olsun ki, təhsil sahəsində əvəzsiz töhfələri ilə tarixin yaddaşında iz salan Şuşa Real Məktəbinin bu binası 1992-ci ilin may ayında Şuşa şəhəri işğal edildikdən sonra erməni vandalları tərəfindən yandırıldı. Onlar bu yolla Qarabağ tarixini saxtalaşdırmaq istəyirdilər.

Xaqımız humanizmi nəhayətsizdir. XX əsrdə bu humanizmdən ən çox yararlanan da elə ermənilər olmuşdu. Amma onlar yaddan çıxarırdılar ki, xalqımız zorakılığı qəbul etmir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə ordumuzun 44 günlük Vətən müharibəsində qazandığı qələbə bu həqiqəti onlara başa saldı. Torpaqlarımızın işğalına son qoyuldu, Qarabağ torpaqları azad edildi.

Hal-hazırda Şuşa realni məktəbi erməni vandallarının qurbanı olmuş, yandırılaraq dağıdılmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Ali Baş Komandan İlham Əliyevin fəaliyyəti təhsil tariximizdə şərəfli yeri olan Şuşa səhifəsinin yenidən yazılacağını deməyə əsas verir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr. Üçüncü kitab: dekabr, 1994 – iyun, 1995. – Bakı: Azər nəşr, 1997. – 488 s.

2. Rayon haqqında // www.shusha-ih.gov.az/news/672.html. İradə Hüseynova 108

3. Şuşa - Azərbaycanın tarixi mədəniyyət mərkəzi, Qarabağın baş tacı və hərbi-strateji əhəmiyyətə malik qədim şəhər: <http://www.shusha.ih.gov.az/news/672.html>.

4. Шушинский Ф. Народные певцы и музыканты Азербайджана. Советский композитор. М., 1979, – с.47.

5. Hüseynova İ. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu. Bakı: Təhsil, 2004. – 472 s.

6. К истории образования Нагорного-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР. Документы и материалы. Bakı, 1989, – s. 92.

7. Mənə qardaş deyən dilinə qurban // <https://ikisahil.az/post/meneqardash-deyen-diline-qurban>

8. Hüseynova İ. İlham Əliyev və zəfər tariximizin şanlı səhifələri. Bakı: Füyuzat, 2021. – 224 s.

9. Şuşa Bəyannaməsinin tam mətni // <https://report.az/xaricisiyaset/susa-beyannamesinin-tam-metni/>

10. Türkiyə və Azərbaycan “üçüncü ölkədən təhlükə olarsa” bir-birini qoruyacaq - Şuşa bəyannaməsi // <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan57479811>

11. Şuşa Bəyannaməsinin tarixi əhəmiyyəti – Təhlil // <https://apa.az/az/xeber/siyasi/susa-beyannamesinin-tarixi-ehemiyetitehlil-648256>

12. Şuşa şəhərinin Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı // <https://president.az/az/articles/view/51394>.

13. Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı – Şuşa. “İki sahil” qəzei

QARABAĞIN MƏDƏNİYYƏT ABİDƏLƏRİ

Qarayeva Ləman Əhməd qızı
müəllim

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
qarayeva_leman38@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0007-3180-2718>

Xülasə

Bəşər sivilizasiyasının ilkin meydana gəlmiş ərazilərindən biri də Azərbaycanın ayrılmaz guşəsi olan Qarabağ ərazisidir. İlk növbədə buna səbəb insanların yaşaması üçün mülayim və münasib təbii şəraitin olmasıdır. Hələ paleolit dövründə bu ərazilərdə ilkin insan məskənləri meydana çıxmışdır. Bu ərazilərdə demək olar ki, bütün dövrlərə aid abidələr mövcuddur. Qarabağda Azıx, Tağlar mağaraları, Xocalı kurqanları, Babadərviş, Qaraköpəktəpə yaşayış yerləri və s. abidələr Azərbaycan arxeoloqları tərəfindən tədqiq edilmişdir. Bu tədqiq edilən abidələr, Qarabağda mövcud olan abidələrin demək olar ki, cüzi hissəsidir. Yaxın zamanda işğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə yeni-yeni abidələrin tədqiqinə başlanılacaq.

Açar sözlər: Qarabağ, mədəniyyət, arxeoloq, abidə, mənəviyyət.

Summary

One of the first territories of human civilization is the Karabakh territory, which is an inseparable corner of Azerbaijan. First of all, the reason for this is the presence of mild and suitable natural conditions for people to live. Early human settlements appeared in these areas in the Paleolithic period. There are monuments from almost all eras in these areas. In Karabakh, Azikh, Taglar caves, Khojaly mounds, Babadarvish, Garaköpkətepe settlements, etc., monuments have been studied by Azerbaijani archaeologists. These studied monuments are almost a small part of the existing monuments in Karabakh. In the near future, research of new monuments will be started in our territories freed from occupation.

Key words: Karabakh, culture, archaeologist, monument, spirituality.

Qarabağ, Antik və Orta əsrlərdə Albaniyanın ən inkişaf etmiş vilayətlərini özündə birləşdirirdi. Bu ərazilərdə xristian dövrünə aid çoxlu sayda memarlıq abidələri mövcud olub. Bundan əlavə Qarabağ ərazisində çoxlu sayda qalalar, qəsrlər də inşa edilmiş və dövrümüzə qədər onların bir hissəsinin qalıqları gəlib çıxıb. Ərəb işğallarının başlanması ilə VII əsrin ortalarında Azərbaycan Ərəb Xilafətinin tərkibinə daxil olub. İslam dininin yayılması ilə əlaqədar Azərbaycanın xristian əhalisi dağlıq zonalara çəkilməyə məcbur olub. Bu səbəbdən Qarabağın dağlıq əraziləri xristianlığın mərkəzinə çevrilib.[2]

Azərbaycanın xilafətin tərkibinə qatılması onun sosial-iqtisadi və siyasi həyatında böyük dəyişiklərə səbəb oldu. İslam dini tədricən Azərbaycanın bütün ərazilərində bərqərar oldu. İslam dininin təsiri ilə Azərbaycan memarlığında yeni üslub, tikinti texnikası meydana gəldi. Yeni memarlıq nümunələrində əvvəllər formalaşmış yerli memarlıq ənənələrinin təsiri aydın sezilirdi. Qarabağda mədəniyyətin inkişafını izləyərək aşkar edirik ki, arxeoloji qazıntıların nəticələri müxtəlif tikililərin yüksək bədii tərtibatını təsdiqləyir. Məsələn, kapitellərin küncələrində qoyun başlarının təsviri, Laçında, Qubadlıda, Xankəndidə, Şuşada, Ağdamda, Bərdədə tapılmış kolonnaların əsaslarının bədii tərtibatı xristian və büt-pərəst memarlığının elementlərini özündə əks etdirir. Bunların analoqlarına Azərbaycanın Qəbələ, Mingəçevir, Təzəkənd, Şamaxı digər abidələrində də izləmək olar. Qarabağın şəhərləri - Ağdərə, Kəlbəcər, Xocavənd, Şuşa, Xankəndi, Tərtər, Füzuli, Cəbrayıl, Ağcabədi, Laçın, Qubadlı, Zəngilan orta əsrlərdə meydana gəlib.[3]

XI-XII əsrlərdə Azərbaycan memarlığında Şirvan-Abşeron və Naxçıvan, Marağa məktəblərinin yaranması və yeni memarlıq nümunələrinin meydana gəlməsinə səbəb olub. Qarabağ memarlığında bu məktəblərin hamısının təsiri özünü göstərirdi. Belə ki, burada həm çiy kərpic, bişmiş kərpic, əhəngdaşı, çay daşı və qarışıq materiallardan istifadə edilərək memarlıq nümunələri inşa edilirdi. Qafqaz Albaniyasının tərkib hissəsi olan Aşağı və Yuxarı Qarabağ ərazisində xristianlıq dövrünə aid bir çox abidələr var. Bu abidələr həm Azərbaycanda İslamdan öncə, yəni VII əsrdən əvvəl, həm də XII-XIII əsrlərdə - intibah dövründə tikilib.[1]

Füzuli ərazisində Şeyx Yaqub türbəsi (XII əsr), Qoç Əhməd kəndində Cümə məscidi, Əhmədililər kəndində Hacı Ələsgər məscidi, Mir Əli məscidi və XIV əsrə aid olan digər məbədlər, Babı kəndində

yerləşən səkkiz guşəli Şeyx Babi Yaqub (XIII əsr) türbəsi, Əhmədallar kəndində, orta əsr qəbiristanlığının yerində sənduqəformalı qəbir daşı qalıb.

Ermənistan vandallarının dağıntısına məruz qalan qiymətli abidələrdən biri də Füzuli rayonu ərazisində yerləşən Qaraköpəktəpədir. Burada ilk araşdırmalar həvəskar alman arxeoloqu E.A.Resler, ondan sonra isə Rusiya İmperator Arxeoloji Cəmiyyətin üzvü A.A.İvanovski tərəfindən aparılıb. Amma onların tədqiqatları əsaslı bir nəticə verməmişdi.[3]

Laçın rayonundakı Ağoğlan monastr kompleksi (IX əsr), Amaras monastr kompleksi (IV-IX-XII əsrlər), müqəddəs Yelisey məbədi kompleksi (V-XIV əsrlər) və Qandazar monastrı (1216-1240-cı illər), Aşağı Xaçın vilayətinin hakimi Həsən Cəlal tərəfindən bərpa edilib. Həsən Cəlal Qafqaz Albaniyasında uzun müddət hakimiyyətdə olmuş Mehranilər sülaləsinin və Gürcü çarı Tamaranın məşhur sərkərdələri Mxarqradzelilərin nəslindəndir. Bu dövrə aid olan maraqlı abidələrdən biri də Cicimli kəndində yerləşən Malik Əjdər türbəsidir. Bu abidəni ilk dəfə görmüş və nəşr etmiş İ.Şəblikin bu binanın Səlcuqilər dövrünə aid olduğunu qeyd edir, bu da onun tarixini təxminən XII əsrə və yaxud XIII əsrin əvvəllərinə aparır.

Cəbrayıl rayonu ərazisində yerləşən məşhur abidələrdən biri də Xudafərin körpüləridir. XIII əsr səyyahı Həmdullah Qəzvini "Nüzhət əl-qülob" əsərindəki Xudafərin körpüləri barədə məlumatları xüsusilə maraqlıdır. Müəllif yazır ki, Araz çayı üzərində Zəngilan yaxınlığındakı (onbir aşırımlı) körpü hicri tarixi ilə 15-ci ildə (636-cı il) Məhəmməd peyğəmbərin yaxın adamlarından Bərk ibn Əbdallah tərəfindən salınmışdır. Buna görə də "Xudafərin", yəni "Allah yaratmış" körpü adlanır. On beş aşırımlı körpünü isə Karkar ticarət mərkəzinin yaxınlığında xeyriyyə məqsədilə Diya əl-Mülk Naxçıvani saldırmışdı.[3]

Zəngilanın memarlıq abidələrindən biri də, Məmmədbəyli kəndindəki türbədir. Türbənin giriş qapısı üstündə nəsx xətti ilə yazılmış ərəbcə kitabə var. Həmin kitabədə Qurandan ayə, türbənin kimə məxsus olduğu və nə vaxt tikildiyi göstərilib. Türbənin 678 yaşı var. O, Yəhya ibn Məhəmməd Əl-həcc Seyid Əlinin türbəsidir. Haçalı qülləsi Məmmədbəyli kəndinin yaxınlığında dağın döşündə yerləşir.

Ağcabədi rayonu ərazisində yerləşən Qalatəpə şəhər yeri qədim abidələrdən biridir. Burada Mil-Qarabağ arxeoloji ekspedisiyası T.R.Əliyevin rəhbərliyi ilə tədqiqat işləri aparılmışdır. Arxeoloji qazıntı zamanı abidənin 0,7 metrlik üst təbəqəsinin IX-XIII əsrlərə aid olduğu müəyyənləşdirilib.

Qalatəpə şəhər yerində və onun ətrafında başlanan qazıntılar, burada Azərbaycanın zəngin mədəniyyətinin mühüm bir hissəsinin hişz olunaraq qorunduğunu aşkara çıxardı. Hazırda T.R. Əliyev bu abidədə qazıntıları davam etdirir.[3]

Otuz il ərzində erməni vandalları tərəfindən yuxarıda qeyd olunan tarixi-memarlıq abidələri dağıdılıb, talan edilib, qədim yaşayış məntəqələrindəki tarix, mədəniyyət və mənəviyyat abidələrimizə ciddi ziyan vurulub.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: 1989.
2. Vəlixanlı N.M. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı: 1993.
3. Cəfərova A. Qərbi Azərbaycanın etno-mədəni mühiti: tədqiqatlar, xatirələr, faktlar: I kitab, 2023.

JAN GEVRİN “XACƏ ŞAH “ ƏSƏRİNDƏ ŞUŞA VƏ ŞUŞALILAR

Süleymanova Nuridə

doktorant

Bakı Dövlət Universiteti

suleymanovanuride@icloud.com

Orcid - 0009-0005-6563-5896

Xülasə

Təqdim olunan məqalədə uzun illər İranda yaşamış fransız tədqiqatçı, tarixçi və yazıçı Jan Gevrin tarixi xronikalardan istifadə edərək yazdığı ikicildlik “Xacə şah” tarixi romanında XVIII yüzilliyin sonları Güney və Quzey Azərbaycanımızda baş verən siyasi hadisələrindən, əsrin ən önəmli və maraqlı doğuran tarixi gedişlərindən, Qarabağ xanlığının Qacar hakimiyyətinə itaətsizlik göstərməsinin nəticəsi olaraq Ağa Məhəmməd şah Qacar kimi qüdrətli hökmdarın Qarabağ yürüşlərindən bəhs edilir.

Əsər, şübhəsiz ki, Ağa Məhəmməd şah Qacarı həyatı, mübarizəsi, hakimiyyəti, yürüşləri və ölümünəqədərki hadisələrdən bəhs edir. Lakin Avropa tədqiqatçısının hadisələrə ədalətli münasibəti həm əsər qəhrəmanının, həm də dövrün onlarca tarixi şəxsiyyətinin, tarixi hadisələrinin tərəfsiz analizləri baxımından vacib və maraqlıdır.

Məqalədə Şuşa və şuşalılar, bu şəhərin tarixində XVIII əsrin sonlarında baş verən siyasi hadisələr, İbrahimxəlil xan və Ağa Məhəmməd şah Qacar qarşılaşması kimi mühüm mərhələni təşkil edən Qarabağ salnaməsi təhlil olunur. İbrahimxəlil xan hakimiyyətinin mövcud vəziyyəti, alınmaz Şuşa qalası, qalanın müdafiəsi, müdafiəçilərin rəşadəti və əzmi ilə Qacar şah və ətrafı, İran qoşunu ilə qala müdafiəçilərinin mübarizəsi, mövcud vəziyyətdə Ağa Məhəmməd şahın mühasirədən müvəqqəti əl çəkməsi, İbrahimxəlil xanın hərbi manevrləri müqayisə olunur. Şuşa qalasının təsviri, Qacar qoşununun Qarabağa hücumu zamanı qarşılaşdığı çətinliklər, "Topxana" adının yaranması, Qacarı qalaya ikinci hücumu zamanı İbrahimxəlil xanın taktiki gedişləri, mühasirə zamanı buraxdığı səhv analitik cəhətdən izah olunur. Şəhər müdafiəçilərinin ölüm-dirim mübarizəsinə axıra qədər hazır olmasının təsviri, ruhani başçısının şəhər əhalisinin qətləminin qarşısını almaq üçün şahla qarşılaşmasındakı səyi və müdrik siyasətinə qiymət verilir, dinclik və əmin-amanlıq dövrünün Şuşası ilə, müharibə şəraitinin Şuşası qiyaslanır.

Açar sözlər: Jan Gevr, Ağa Məhəmməd şah Qacar, İbrahimxəlil xan, Şuşa qalasının müdafiəsi, Qarabağ xanlığının işğalı, Şuşa və şuşalılar.

SHUSHA AND THE PEOPLE OF SHUSHA IN "KHAJHA SHAH" BY JAN GEVR

Suleymanova N.

Summary

In the presented article, the two-volume historical novel "Khaja Shah" written by the French researcher, historian and writer Jean Gevre, who lived in Iran for many years, using historical chronicles, describes the political events that took place in our Southern and Northern Azerbaijan at the end of the 18th century, the most important and interesting historical developments of the century, as well as Karabakh. As a result of the khanate's disobedience to the Qajar authority, it is mentioned about the marches made by a powerful ruler like Agha Muhammad Shah Qajar to Karabakh.

The work, without a doubt, tells about the life, struggle, reign, campaigns and events of Agha Muhammad Shah Qajar. However, the fair attitude of the European researcher to the events is important and interesting from the point of view of the unbiased analysis of both the hero of the work and dozens of historical figures and historical events of the time.

The article analyzes Shusha and its residents, the political events of the end of the 18th century in the history of this city, and the Karabakh chronicle, which was such an important stage as the encounter between Ibrahimkhalil Khan and Agha Muhammad Shah Qajar. The current state of Ibrahimkhalil Khan's rule, the impregnable Shusha fortress, the defense of the fortress, the bravery and determination of the defenders, Qajar Shah and his surroundings, the struggle of the defenders of the fortress with the Iranian army, the temporary abandonment of the siege by Agha Muhammad Shah, and the military maneuvers of Ibrahimkhalil Khan are compared. The description of the Shusha fortress, the difficulties faced by the Qajar army during the attack on Karabakh, the origin of the name "Topkhana", the tactical moves of Ibrahimkhalil Khan during the second Qajar attack on the fortress, and the mistakes made during the siege are analytically explained. The description of the city defenders' readiness for life-and-death struggle to the end, the effort and wise policy of the spiritual leader in confronting the shah to prevent the massacre of the city population is appreciated, Shusha of the period of peace and tranquility is compared with Shusha of war conditions.

Key words: Jan Gevr, Agha Muhammad Shah Qajar, Ibrahimkhalil Khan, defense of Shusha fortress, invasion of Karabakh Khanate, Shusha and people of Shusha.

Giriş

Uzun illər İranda yaşamış fransız tədqiqatçı, tarixçi və yazıçı Jan Gevrin tarixi xronikalardan istifadə edərək yazdığı ikicildlik "Xacə şah" tarixi romanında XVIII yüzilliyin sonları Güney və Quzey Azərbaycanımızda baş verən siyasi hadisələrindən, əsrin ən önəmli və maraq doğuran tarixi gedişlərindən, Qarabağ xanlığının Qacar hakimiyyətinə itaətsizlik göstərməsinin nəticəsi olaraq Ağa Məhəmməd şah Qacar kimi qüdrətli hökmdarın Qarabağ yürüşlərindən bəhs edilir.

Əsər, şübhəsiz ki, Ağa Məhəmməd şah Qacarı həyatı, mübarizəsi, hakimiyyəti, yürüşləri və ölümünə qədərki hadisələrdən bəhs edir. Lakin Avropa tədqiqatçısının hadisələrə ədalətli münasibəti həm əsər qəhrəmanının, həm də dövrün onlarca tarixi şəxsiyyətinin, tarixi hadisələrinin tərəfsiz analizləri baxımından vacib və maraqlıdır.

Pənaxxanın əksinə olaraq İbrahimxəlil xanın Qacara itaət etməkdən imtina etməsi Ağa Məhəmməd şah Qacarı Qafqaz, Şuşa yürüşlərinə, Tiflis müharibəsinə bir növ vəsilə oldu.

Jan Gevrin tarixi romanında uzun sürən Kirman müharibələrindən yorulub istirahət etmək üçün Sultaniyyəyə çəkilən Ağa Məhəmməd şah Qacara xəbər çatır ki, Qarabağ hakimi İbrahimxəlil xan vergi verməkdən imtina edib, vergi toplayanlar İbrahim xanın qorxusundan Ərdəbilə qaçıblar.

Əsas hissə

Mirzə Adıgözəl bəy də öz “Qarabağnamə” sində yazır ki, 1760-cı ildə Pənax xanın “böyük və igid oğlu İbrahimxəlil xan Qarabağ vilayətinə hakim oldu. Xalqın işini nizama salmağa başladı. İran, Rum (Türkiyə) padşahlarına və sair ölkələrin hökmlərinə boyun əyməyərək, Qaradağ, Şəki, Şirvan, Gəncə, Təbriz, Naxçıvan, Ərdəbil, Xoy, Marağa, İrəvan və hətta İraqla Azərbaycan hüdunda olan Qaplankuya qədər hökmlər oldu... Mərhum İbrahim xan padşah adlanmasa da, onun cah-calalı müasiri olan İran padşahlarından daha çox idi. Yuxarıda adları çəkilən vilayətlərin xanları və xan zadələri, həmişə gözəl xasiyyətli xan cənablarının hüsurunda girov olurdular. Bu hal Ağa Məhəmməd xanın Tehrandə taxta oturmasına qədər davam etdi” [1, s.56-57].

Deməli. İbrahimxəlil xan taxta çıxandan bəri “İran və Rum padşahlarına” “boyun əymirdi” və bu gediş “Ağa Məhəmməd xanın” şahlığına qədər də davam edirmiş (M.A. səh 56-57)

Jan Gevr Arazın şimalındakı torpaqların Suxuma qədər İranın tabeliyində olduğunu yazır. Xudafərin körpüsündən 60 min piyada və süvari qoşunu, 25 topu keçirməyin mümkünsüzlüyünü anlayan Qacar şahı üzən körpü vasitəsilə hərbi sursatını Arazın bu tayına keçirdə bilir. Sanki şah qoşunu ilə birlikdə Şuşaya doğru hərəkət edirik. İkicildlik romanın əsas və baş qəhrəmanının bütün taktiki gedişləri hədsiz maraq doğurmasına baxmayaraq, tarixi roman həvəskarı olan dünya oxucularının əksər hissəsi istənilən halda işğalçılıq təşəbbüslərinə qarşıdır. Jan Gevrin yazı tərzini (burada tərcümənin anlaşılacaq bir dillə nəqlini də xatırlatmaq istəyirəm) istənilən səhnənin təqdimatında öz dürüstlüyü ilə diqqət çəkir. Şahı öz təbii imkanlarını insan qabiliyyəti ilə üzvi vəhdətdə birləşdirən kiçik, gözəl Şuşa şəhərinin qala divarları qarşılayır. “Çağırılmamış qonağ”ın---qanı qanımızdan olan yadelli düşmənin vətənimizə bu gəlişi bütün şuşalıları qala müdafiəsi üçün səfərbər edir. Təbii ki, romandakı hadisələrin müəyyən bir qismi “Qarabağnamələr”lə eyniyyət təşkil etmir.

Romanın bu hissəsində şuşa və şuşalılarla tanışlıq başlayır. Jan Gevr yazır ki, həmin vaxt Şuşada 300 min əhali yaşayırdı. Bura sayılıb- seçilən sənətkarlıq və əkinçilik məntəqəsi idi. Qarabağ əhalisi buğda, arpa, pambıq əkir, maldarlıqla məşğul olurdu. Mal-qara geniş otlaqlarda otlayırdı. İranda yundan toxunan Qarabağ şalları, Qarabağ sənətkarlarının bir neçə dəfə su verib cilaladıqları Qarabağ qılıncı məşhur idi. Bu şəmşirlər böyük xanlara, əmirlərə hədiyyə edilirdi. Qarabağ camaatı sadə, lakin şücaətli idi. Dağlı xalq olduqlarından müharibə meydanında çətinlik və yorğunluqlara sinə gərə bilər, ölümdən qorxmurdular. Müəllif Şuşanın 18- 60 yaş aralığındakı kişi əhalisinin hər birinin qalanın müdafiəsində iştirak etməsini, Qacar qoşunlarına qarşı vuruşduqlarını dilə gətirmişdir. Jan Gevr döyüşə qatılan şuşalıların hər birinin başında dəri papaqların olduğunu, müharibədən sonra Qacar əskərlərinin şəhid olan şuşalıların papaqların satışından əldə etdikləri saysız-hesabsız tümənləri diqqətə çatdırmaqla Qarabağ əhalisinin qabiliyyət və sənətkarlıqlarına bəslədiyi hörməti, xalqın istisadi durumunu, döyüşçülərlə hakimiyyətin münasibətini diqqətə çatdırmışdı.

Romanda Şuşanın mühasirəsi təfəsilatı ilə əks olunub. Jan Gevrin Şuşa qalasının əzəməti, bünövrənin də daşdan inşa edilməsi, Qacarı memarlarının qala divarlarının bünövrəsinin də daşdan olduğunu görüb lağım atıb qoşunla birgə şəhərə daxil olmağın mümkün olmayacağı deməsi Qacarı çaşbaş salır. Şuşanı mühasirəyə alıb əvvəl-axır şəhəri təslim edəcəyini düşünən Qacar sanki “daş qayaya rast gəlib” məsələndə deyildiyi kimi gözlənilməz situasiya ilə qarşılaşır. Şəhərin içməli suyunun da qala divarlarının daxilində yerləşməsi, qala divarlarından düşmənin üstünə daş, qaynar su, ərinmiş qurğuşun atmaq mümkünlüyü də mühasirənin nəticəsizliyinə gümanı daha da artırır. Bir tərəfdən də İrandan gələn xəbərlər—Təbriz hakiminin şəhərini ərzaq ehtiyatı ilə təchiz etməsi Gürcüstanı işğala tələsən İran hökmdarını çıxılmaz vəziyyətə salır. Qalanın 33 günlük mühasirəsi, İran qoşunlarının nəticəyə varmadan məcburi şəkildə Şuşa mühasirəsindən əl çəkməsi yerli-yataqlı təsvir edilir.

Mirzə Adıgözəl bəy Qacar qoşununun Şuşa mühasirəsindən əl çəkməsini belə təsvir edir: “Ağa Məhəmməd şah baxıb gördü ki, burada durduqca qalibiyət gözəli yoxluq pərdəsi dalından çıxmır. Əsgərləri də Qarabağ qoşunlarının mərdanə hücumlarından və cəsarətli çarpışmalarından qorxuya düşürlər. Əgər bir neçə gün belə keçsə, qoşunu məğlub olar. Buna görə, dövlətinin əmirləri, məmləkətinin böyük adamları və vəzirləri ilə məşvərət etdi. (Axırda) məsləhət görüb dedi ki, zərərin yarısından qayıtmaq da mənfəətdir. Müsibətlə dolu olan bu təhlükəli yerdən at başı qaytarmaq nicat xəzinəsinin açarıdır. Yoxsa, çox çəkməz bütün qoşunumuz və heyvanlarımız bu dərin xunxarlıq dəryasında məhv olub gedər. Bizlərdən bir nəfər də olsun İrana salamat qayıtmaz” Sonra, qayıtmaq bayrağını hərəkətə gətirdilər (yəni İran qoşunu geri çəkilməyə başladı)...

Tarixi roman tarixi hadisələri demək olar ki, bədii dillə olduğu kimi oxucuya çatdırır. Ancaq təbii ki, romandakı hadisələrin müəyyən bir qismi “Qarabağnamələr”lə eyniyyət təşkil etmir.

Jan Gevr Qacarı İbrahimxəlil xana göndərdiyi məşhur məktubunu da, ona yazılan cavab məktubunu da, demək olar ki, olduğu kimi romanına daxil edib. Lakin nədənsə, Jan Gevr bir sıra azərbaycanlı obrazlarını yaradarkən, onları Qacarla qarşılaşdırıb öyərək təqdim edərkən, sərkərdə və din xadimlərindən danışarkən bir azərbaycanlı oxucu kimi mənim gözlədiyim məqam yetişmədi. Bu xarakterlərin içərisində İbrahim xanın məşhur vəzirinin--Molla Pənah Vaqifin adı çəkilmir, onun barəsində bir kəlmə söhbət getmir. Halbuki roman Vaqifin dünya oxucularına təqdimatı ilə daha maraqlı olar, hadisələr daha gərgin və obrazlı vüsət alar, Vaqifin poetik dünyası və vətənpərvərliyinin ifadəsi olan yaradıcılığı ilə geniş miqyaslı tanışlıq həm də xarici yazıçının əsəri vasitəsilə baş verə bilərdi.

Jan Gevr Ağa Məhəmməd şahın Şuşaya ikinci hücumu barədə yazır ki, əslində Qacar şah başa düşürdü ki, mühasirə etdiyi şəhəri buraxıb gedirsə, bu, məğlub olmaq deməkdir. Baxmayaraq ki, İbrahimxəlil xan özünü müti göstərərək, qala hasarının üstünə çıxıb yazdığı məktubu oxumuşdu, Qacar ikinci dəfə səhv etmək istəmirdi.

Roman müəllifinin Qacar qoşunlarının Şuşaya ikinci hücumunun təfsilatı hədsiz maraqlı və təfərrüatlıdır. Oxuduğum “Qarabağnamə” lərin heç birində hadisələr bu qədər incəliklə təsvir edilməyib. Mirzə Camal öz əsərində belə yazır: “1797-ci ilin yazında Şuşada Ağa Məhəmməd xanın yenidən saysız-hesabsız qoşunla şəhərə yaxınlaşması haqqında mənhus bir xəbər alındı. Aclıq və vəba xəstəliyi üzündən daha şəhərdə davam gətirmək mümkün olmadığına, Rusiyadan yaxın zamanlarda kömək gözlənilmədiyinə, Türkiyə sultanının yanına göndərilən elçilərin isə yalnız aparılan hədiyyələr müqabilində yeni hədiyyələr gətirib, heç bir kömək ümidi vermədiklərinə görə, İbrahim xan Şuşanı tərk edərək, öz ailəsi ilə birlikdə Car-Balakən vilayətinə getdi. Ağa Məhəmməd xan, bu bakirə qalaya (Şərqdə bütün alınmaz qalalar belə adlandırılırdı) - Şuşaya döyüzsüz daxil oldu” [1, s.187-188]. Qarabağ salnamələrinin Ağa Məhəmməd şah Qacarı hücumlarından azı 50-60 il sonra yazıldığını, tarixi əsərlə tarixi romanın fərqli xüsusiyyətlər daşdığını bilməyimə baxmayaraq, nədənsə, Şuşanın Qacara döyüzsüz təslim olmasına inan bilmirəm. Jan Gevrin Qarabağ xanına, şuşalılara olan rəğbətini böyük qürusu hissi ilə oxuyur, hadisələrin gedişatını səbirsizliklə izləməkdə davam edirəm.

Əsərdə İbrahimxəlil xanın maraqlı manevri adlı bir hissə var. İbrahim xan Qacarı Arazı keçib Şuşaya yaxınlaşacağını bildiyindən körpünü xarab etmişdi. Bundan xəbərdar olan Qacar qoşunun bu taya keçməsi üçün qayıqların gətirilməsini gözləyənəcən bir neçə gün keçəcəkdir. Fərsətdən istifadə edən İbrahim xan qayıqları daşla doldurub batırdı, suyun qabağını sədlə kəsib Qacarı qoşununu selin altında qoydu. İbrahimxəlil xan gecə yenidən basqın edib Qacar qoşununun qarşısına 15 min qoşun çıxartdı. Şah mütləq İbrahim xanı məğlub etməli idi, çünki o, şah üçün təhlükə idi.

Qacar müdafiəçilərin əzmini sarsıtmaq üçün topları hasarın bir nöqtəsində yerləşdirdi. Həmin yerin adı o vaxtdan Topxana qaldı. Jan Gevr Şuşa qalasının alınması üçün Qacarı qoşununun içərisində Bağdad hakiminə xidmət etmiş topçunun məharətindən danışır, o, mərmilərini dəmir millər vasitəsilə bir-birinə bağladığı qalının divarlarını dağıtmağa müvəffəq olur, lakin Şuşa müdafiəçilər gecə ilə divarı təmir edirlər. Artıq atılan toplar suvağın (palçıqın) içində batıb qalırdı. Qacar İbrahimxəlil xanın hərbi işini bildiyinə əmin idi, xan qaladan çıxıb Qacarı topların məhv etmək istədi. Jan Gevr İbrahimxəlil xanın bu manevrini yanlış hesab edərək yazır ki, heç təsəvvür etmək olmaz ki, İbrahimxəlil xan kimi zəkali adam belə hərəkət edə.

İbrahimxəlil xan igidliklə döyüdü, ancaq məcburən qalaya dönmədi, şimala üz tutdu. Qacar onu izləmədi, çünki əsas məsələ Şuşanı işğal etmək idi. Mənbələr isə başqa söz deyir. Qacar İbrahim xanın ardınca böyük bir qoşun göndərmişdi. Lakin xan sağ-salamat Balakənə çata bilmişdi.

Qacar şuşalılara xəbər göndərdi ki, təslim olmasanız, Kirman və Tiflis faciələri başınıza gələcək.

Əsərdə Şuşanın-- İbrahimxəlil xanın igid sərdarı İsmayıl Şəmaxinin ölənəcən şəhəri müdafiə etmək istəməsinə bəhs olunur. Romanı oxuduqca bir daha başa düşmək olur ki, tarix boyu gözəl Şuşamızın düşmənlərlə ölüncə mübarizə aparmaq əzmində olan oğulları olub. İsmayıl Şəmaxi də istər keçən əsrin 90-cı illərinin, istərsə də 44 günlük Zəfər tariximizin Şuşa müdafiəçiləri, Şuşa şəhidləri, Şuşa qaziləri və Şuşa fətlələrinin sələfidir. Dindarların başçısı Hacı Babəkin evindəki toplantıda İsmayıl Şəmaxi iki səbəbdən təslim olmamağı irəli sürür: əvvəla, təslim olsaq, ömrümüz uzunluğunu Qacarın qarşısında başısağlığı olacağıq, ikincisi, Xacənin sözlünə inanmaq olmaz. Təslim olsaq, bizdən yanılıqdır, o, müdafiəsiz Tiflisi qətl və qarət etdi. Qacarın xeyli əsgərini öldürüb, toplarını sıradan çıxartmışıq, --deyir İsmayıl Şəmaxi, ümid var ki, İbrahimxəlil xan, bəlkə, gəlib bizim köməyimizə çatdı.

Uzun çək-çevirdən sonra Hacı Babək Qacarla danışığa getməyə qərar verir. İsmayıl Şəmaxi naçar qalıb onun Qacardan girov istəməsinə təklif edir. Qərara gəldilər ki, Qacardan qardaşı oğlanlarından birini girov verməsinə istəsinlər. Hacı Babək bunun ölümə nəticələ bələcəyini də bilirdi, ancaq özünü fəda etməkdən çəkinmədi. Məktub yazıb şahla görüşmək istədiklərini bəyan etdilər. Qacar görüşə razılıq verdi.

Qacar girov məsləsinə razılaşmadı, ancaq Hacı Babəkin kasıb əhalinin müharibə isməməsi söhbətini bəyənib ona möhürlənmiş Quran verərək əhaliyə divan tutmayacağına söz verdi, Əvəzində qoşununa dəymiş ziyana görə 200 min qızıl əşrəfi istədi. İki gündən sonra darvazalar açıldı, şah Şuşaya daxil oldu. Qacar sözlünə əməl elədi. Sonralar Şəmaxını işğal edəndə də qətl-qarət törətmədi.

Qacarın Şuşada öz yaxın adamları tərəfindən qətlə yetirilməsi məsələsi də romanda tarixi hadisələrə müəyyən qədər uyğun şəkildə əks etdirilib.

Jan Gevr yazır ki, Qacarın ölümündən sonra İbrahim xan müstəqil olmağa çalışırdı. İran-Rusiya müharibəsində İran qoşunu Arızı keçəndə o, Fətəli şah qarşı mübarizə üçün Rusiyadan kömək istədi. Sonra peşman olub vəliəhd Abbas Mirzə vasitəsilə Fətəli şah itaət izhar etdi. Müharibə ərəfəsində bir yay gecəsi xan Şuşadan kənardə istirahət edən zaman onun rus tərəfdarı olan nəvəsi babasının evinə hücum edib onu ailəsi ilə birgə qətlə yetirdi.

Jan Gevr İbrahimxəlil xanın öldürülmə məsələsində də tarixi səhvə yol verir. İbrahimxəlil xanın 1806-cı ildə ailə üzvləri ilə birlikdə, qəddar müstəmləkəçi olan mayor Lisaneviçin başçılığı altında vəhşicəsinə qətlə yetirilmişdir.

Tarixi təhriflərə baxmayaraq, "Xacə şah" oxunmalı, öyrənməli və təbliğ edilməli əsərdir. Romanda doğma vətənimiz Azərbaycanın bizə müqəddəs olan əraziləri, bizə doğma olan insanları, bizə tanış olan adət-ənənəsi, bizim üçün əvəzsiz olan qəhrəmanlıq tarixi də yer alıb.

Nəticə

Jan Gevrin "Xacə şah" romanı avropalı bir müəllifin Azərbaycan tarixindən, xalqımızın qəhrəman övladlarından bəhs etməsi Qarabağ xanlığının məhz Azərbaycana, azərbaycanlılara məxsus olduğunu təsdiq etməsi baxımından da böyük tarixi dəyərə malikdir. Əsərin fars dilindən dilimizə tərcüməsi, çap olunub geniş oxucu kütləsinə çatdırılması da təqdirəlayiq hadisədir.

Romanı oxuyan hər kəs Azərbaycan tarixi haqqında faydalı məlumatlarla qarşılaşır. İstər Qacar nəslinin nümayəndələrinin İrandakı hakimiyəti, istər Ağa Məhəmməd şahın tarixi və bədii obraz kimi saxtalaşdırılmış şəxsiyyəti, istər XVIII əsrin Şərqi tarixindəki Azərbaycan adlı coğrafiyanın əhəmiyyəti, istərsə də tarixi şəxsiyyətlərin həyatı, Şərqi insanların mənəvi dünyası romanda səmimi və təfərrüatlı şəkildə təhlil olunur.

Roman öz cazibədar yazı tərzilə diqqəti cəlb etdiyi kimi, əsərin müəllifi hesab olunan Jan Gevr də gizli şəxsiyyəti ilə düşüncələri qarışdırır. Çox maraqlıdır ki, tarixi hadisələri öz romanlarına mövzu edən "Əli və Nino" müəllifi kimi Jan Gevr də əsərlərində həqiqi vətənpərvərliyi ən xırda detallarla əks etdirdikləri halda, öz tarixi və həqiqi kimliklərinin müəmmalı tale yaşayacağını əvvəlcədən bilməyiblər.

Zənnimcə, tarixi və ədəbiyyatı, macərəçılığı və romançılığı sevən Qurban Səid də, Jan Gevr kimliklərindən asılı olmayaraq eyni zamanda, bakılı və gəncəli, şirvanlı və şuşalıdırlar. İranlı və azərbaycanlıdırlar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Qarabağnamələr. İkinci kitab. (Tərtib edən və çapa hazırlayanı professor N.Axundov). Bakı: Yazıçı, 1991, 216 s.
2. Jan Gevr. Xacə şah. II kitab. (Farscadan tərcümə edən Hüseyn Əhədi), Bakı: Gənclik, 1994, 220 s.

QARABAĞIN MADDİ VƏ MƏNƏVİ ABİDƏLƏRİ

Məmmədova Aynurə Cabbar qızı

AMEA Z.Bünyadov adına

Şərqsünaslıq İnstitutu

elmi işçi

aynuramammadova07@gmail.com

Orcid kod 0000-0002-6062-040x

Xülasə

Qarabağ bölgəsi nəinki, Azərbaycanın, həmçinin dünya ölkələrinin bir çox bölgələrindən fərqli olaraq daha qədim tarixə malik olan bir ərazidir. Məhz, Qarabağ bölgəsi özünün tarixi, maddi-mədəniyyət abidələri, zəngin ədəbiyyatı, incəsənəti və musiqi mədəniyyəti ilə zəngindir. Qarabağın bədii təfəkkür və yaradıcılığına bölgənin gözəl təbiəti iqlimi, təbii sərvətlərinin zənginliyi də böyük təsir göstərmişdir. Təsadüfi deyil ki, qədim və zəngin tarixə malik Azərbaycan xalqına məxsus olan bu bölgə dünyanın bir sıra alimləri tərəfindən maraqla qəbul edildiyi kimi, eyni zamanda bu ulu diyarın tarixinə saxta yollarla sahiblənmək istəyən avantürüslərin də diqqətindən yayınmamışdır. Qarabağda aşkar edilmiş hər bir arxeoloji material, başqa sözlə maddi mədəniyyət nümunəsi olan irili-xırdalı bütün əşyalar – tikinti materialları, məişət əşyaları, süfrə qab-qacaqları və bəzək əşyalarının hər biri həm özünün istehsal olunması baxımından, həm də onların üzərindəki müxtəlif qliptik, teoreftik təsvirlərin, naxışların həkk olunması baxımından qarabağlıların həyatında özünə yer tutan qədim mədəniyyətin xarakterik cəhətləri, səviyyəsi, inkişaf xüsusiyyətlərinin təcəssümüdür. Misdən, tuncdan, qızıldan düzəldilmiş ev avadanlığı və zinət əşyalarının üzərinə həkk olunması baxımından qarabağlıların həyatında özünə yer tutan qədim mədəniyyətin xarakterik cəhətləri, səviyyəsi, inkişaf xüsusiyyətlərinin təcəssümüdür. Qarabağda yaşamış qədim insanlar tarix boyu şərəfli yaradıcılıq yolu keçərək çoxsaylı mədəniyyət əsərləri yaratmışlar. Beləliklə, öz zənginliyinə və öz unikalığına görə Qarabağ mədəniyyəti Azərbaycan mədəniyyətinin aparıcı və ayrılmaz tərkib hissəsi olmuşdur və olacaqdır.

Açar sözlər: Qarabağ, abidə, türbə, memarlıq, mənəviyyat, mədəniyyət.

МАТЕРИАЛЬНЫЕ И ДУХОВНЫЕ ПАМЯТНИКИ КАРАБАХА

Мамедова А.Д.

Резюме

Регионов Азербайджана и мира в частности, Карабахский регион богат своей историей, материальными и культурными памятниками, богатой литературой, искусством и музыкальной культурой. На художественное мышление и творчество Карабаха большое влияние оказали красивая природа, климат и богатство природных ресурсов региона. Неслучайно этот регион, свойственный азербайджанскому народу с древней и богатой историей, был воспринят с большим вниманием. Интерес со стороны ряда ученых мира, и в то же время он был ошибочно отнесен к истории этой великой земли и не ускользнул от внимания искателей приключений, желающих завладеть ею. Каждый археологический материал, обнаруженный в Карабахе, то есть все большие и малые предметы, являющиеся образцами материальной культуры, - строительные материалы, предметы быта, столовая посуда, декоративные изделия, каждый из которых имеет свое производство, а также различные глиптические и теоретические изделия. изображения на них., с точки зрения узоров резьбы, это воплощение особенностей, уровня и особенностей развития древней культуры, имеющей место в жизни карабахцев. Гравировка на бытовой технике и украшениях из меди, бронзы, золота. Именно воплощение характерных особенностей, уровня и особенностей развития древней культуры имеет место в жизни карабахцев. Древние народы, жившие в Карабахе, своим славным творческим путем на протяжении всей истории создали многочисленные произведения культуры. Карабахская культура, благодаря своему богатству и уникальности, является ведущей и неотъемлемой частью культуры Азербайджана

Ключевые слова: Карабах, памятник, могила, архитектура, духовность, культура.

Summary

The Karabakh region is an area with a more ancient history, unlike many regions of Azerbaijan and the world. Namely, the Karabakh region is rich in its history, material and cultural monuments, rich literature, art and musical culture. The artistic thinking and creativity of Karabakh was greatly influenced by the region's beautiful nature, climate, and wealth of natural resources. It is no coincidence that this region, which is peculiar to the Azerbaijani people with an ancient and rich history, has been received with interest by a number of scholars of the world, and at the same time, it has been falsely attributed to the history of this great land. It has not escaped the attention of adventurers who want to own it. Every archeological material discovered from Karabakh, in other words, all large and small objects that are examples of material culture - building materials, household items, tableware, decorative items, each of them has its own production, as well as the various glyptic and theoretic images on them, in terms of carving patterns, it is the embodiment of the characteristics, level and development characteristics of the ancient culture that has a place in the life of Karabagh people. Engraving on household equipment and jewelry made of copper, bronze, gold. It is the embodiment of the characteristic features, level, and development features of the ancient culture that has a place in the life of Karabakh people. The ancient people who lived in Karabakh have created numerous cultural works through the glorious creative path throughout history. Thus, due to its richness and uniqueness, the Karabakh culture is a leading and integral part of the culture of Azerbaijan. has been and will be.

Key words: Karabagh, monument, tomb, architecture, spirituality, culture.

Giriş

Dünyanın görkəmli alimləri Qarabağı Azərbaycanın təbii muzeyi adlandırmışlar. Kür və Araz çaylarının aralığında yerləşən Qarabağın tarixi kökləri çox qədimlərə gedib çıxır. Tarixi abidələr xalqın keçmişinə işıq tutan, onun yaddaşını həmişə təzə saxlayan, canlı arxivdirlər. Qarabağdakı varlığımızın, milli kimliyimizin maddi sübutları olan minlərlə tarixi abidəmiz, dəyərlərimiz vardır. Tarixin yadigarları olan mağaralar, məqbərələr, saraylar, məbədlər, məscidlər, körpülər, ovdanlar, günbəzlər, minarələr və digər abidələr əsrlərin, minilliklərin sərt sınaqlarından keçərək bu günümüzdə gəlib çatıblar. Onlar tarixi qədimliyin nişanələridir. Qarabağ ərazisində mövcud olan bu maddi mədəniyyət nümunələri ərazinin tarixi keçmişini əks etdirməklə bərabər, orada yaşamış insan qruplarının tarixi inkişafı prosesini izləməyə imkan verir. Bu inkişaf insan məskənlərinin forma və quruluşca dəyişməsində, habelə insan həyatının təkamülünü əks etdirən digər daha yeni, daha mükəmməl maddi mədəniyyət nümunələrinin meydana çıxmasında özünü göstərir. Qarabağın müxtəlif yerlərində aparılmış qazıntı işləri zamanı xeyli daş heykəllər, daş alətlər - kirkira, su dəyirmanı daşları və s. aşkar edilmişdir. İnsanın müqəddəs saydığı çörəyin istehsalında istifadə edilmiş həmin daş alətlər Qarabağ ərazisində çox yayılmışdır. Bu nümunələr

həmin dövr üçün səciyyəvi məişət əşyaları olmaqla yanaşı, tariximiz üçün maddi mədəniyyət nümunələridir. Qarabağ son orta əsrlərdə bir-birini əvəz edən müxtəlif dövlətlərin tərkibində qədim və orta əsrlərdə malik olduğu tarixi ənənəyə uyğun olaraq mədəniyyət irsini davam etdirmişdir. Hələ XI-XII əsrlərdə bütün müsəlman şərqində olduğu kimi Azərbaycanda, o cümlədən Qarabağda mədəniyyət, elm və ədəbiyyat yüksək inkişaf dövrü keçirmişdir. Sonrakı dövrlərdə də Qarabağ mədəni mərkəz rolunu itirməmişdir. Azərbaycanın bugünkü tarix və mədəniyyət abidələrinin- qalalar, türbələr, körpülər və digər tikintilərinin yaranmasında Qarabağ regionunun mədəniyyət ənənələrinin mühüm yeri və rolu olmuşdur.

Qarabağ dünyanın ən qədim insan məskənlərindən biri olan Azıx, Tağlar düşərgəsi insanların yaşadığı ərazidir. Bu yer Şelldən əvvəlki mədəniyyətin daşıyıcılarının tarixini davam etdirən tarixi-coğrafi ərazidir. Qarabağ ərazisi Paleolit dövrünün Quruçay mədəniyyəti yaradıcılarının tunc və dəmir

dövründə mövcud olan, bir-birini əvəz edən Kür-Araz və Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətlərinin davamçılarının yaşayış məskənidir. (1,95) Qarabağın dağlıq və düzən hissəsində aşkar edilmiş qədim daş abidələr Xocalıdakı dolmenlər, Xankəndindəki komplekslər, eləcə də Qarabağın müxtəlif yerlərində aşkar edilmiş antik dövrə aid daş qutu qəbirlər həmin dövrün ideologiyasını-mənəvi düşüncə tərzini əks etdirən

maddi mədəniyyət nişanələridir. Tarixin yadigarları olan mağaralar, məqbərələr, saraylar, məbədlər, məscidlər, körpülər, ovdanlar, günbəzlər, minarələr və digər abidələr əsrlərin, minilliklərin sərt sınaqlarından keçərək bu günümüzdə gəlib çatıblar. Onlar tarixi qədimliyin nişanələridir. Qarabağ

ərazisində mövcud olan bu maddi mədəniyyət nümunələri Qarabağın tarixi keçmişini əks etdirməklə bərabər, orada yaşamış insan qruplarının tarixi inkişafı prosesini izləməyə imkan verir. Bu inkişaf insan məskənlərinin forma və quruluşca dəyişməsində, habelə insan həyatının təkamülünü əks etdirən digər daha yeni, daha mükəmməl maddi mədəniyyət nümunələrinin meydana çıxmasında özünü göstərir.

Qarabağın şəhərləri – Ağdərə, Kəlbəcər, Xocavənd, Şuşa, Xankəndi, Tərtər, Füzuli, Cəbrayıl, Ağcabədi, Laçın, Qubadlı, Zəngilan müsəlman dövründə meydana gəlmişdilər. Bu şəhərlərin quruluşunda milli-mənəvi və ideoloji təfəkkür tərzini inşa mədəniyyətində öz bədii əksini tapmışdır.(2,56) Yeni milli-ideoloji xüsusiyyətlər evlərin və inzibati binaların interyerində özünü göstərir. Bu bütün Azərbaycanda, həmçinin Qarabağda, orta əsrlərdə inşa olunmuş memarlıq sədəvrləri ilə təsdiq olunur.

Qarabağ ərazisində sayı yüzdən artıq müxtəlif növ mədəniyyət abidəsi qeydə alınmışdır ki, bunların da əksəriyyəti epigrafik abidələr təşkil edir. Azərbaycanın Şuşa, Ağdam, Bərdə, Füzuli, Zəngilan, Cəbrayıl, Laçın, Kəlbəcər rayonları ərazisindən vaxtilə xeyli miqdarda tikinti, qəbir və s. epigrafik abidələri qeydə alınmış və tədqiq edilmişdir.

Füzuli rayonu tarixi-dini abidələrlə, xüsusən də türbələrlə zəngindir. Bu abidələr sırasına rayonun Babı kəndində yerləşən səkkizguşəli Şeyx Babı Yaqub (XIII əsr) türbəsini, Aşağı Veysəlli kəndində XIV əsrə aid Mirəli türbəsini, həmədəlilər kəndində orta əsr qəbiristanlığının ərazisində sənduqə formalı qəbirdaşının üzərindəki türbəni, XIX əsrə aid olduğu söylənilən Cəlil türbəsini aid etmək olar. Karvansara 1681-ci ildə Füzuli rayonundakı Qarğabazar kəndinin mərkəzində, çox da hündür olmayan bir tərənin döşündə inşa olunmuşdur. Karvansara tikilisinin eni 23,7 metr, uzunluğu isə 34,7 metrdir. Qarğabazar kəndində tikildiyi üçün o, Qarğabazar karvansarası adı ilə tanınır. Bu tarixi abidəyə bəzən Şah Abbas karvansarası da deyirlər. Onun memarı məlum deyil. Daha sonra Füzuli rayonunda yerləşən Azıx mağarası Qarabağın Quruçay dərəsində, Quruçayın müasir yatağından 200-250 m yüksəklikdə yerləşir. Dəniz səviyyəsindən 950 m yüksəklikdə yerləşən mağara Azıx və Salatəkin kəndləri arasındadır (1, 68). 5 salondan ibarət olan Azıx mağarası böyüklüyünə görə Qafqazın ən möhtəşəm karst mağarasıdır. 1960-cı ildən başlayaraq 1987-ci ilə qədər davam edən arxeoloji tədqiqatlar mağaranın çöküntülərində zəngin stragediyanın olmasını müəyyən etmişdir. Azıx mağarasında M. Hüseyinovun rəhbərliyi ilə aparılan əsaslı tədqiqatlar nəticəsində düşərgədən minlərlə arxeoloji, paleontoloji tapıntılar qeydə alınmışdır. Qazıntılar zamanı qeydə alınan 10 mədəni təbəqənin ümumi qalınlığı 14 m-ə bərabərdir (4, 45). Mağaranın çöküntülərində qədim Paleolit dövrələrini ardıcıl əks etdirən bütün təbəqələr qeydə alınmışdır. Azıx mağarasından tapılmış bütün materiallar o dövrün təbii şəraiti, ibtidai insanların həyat tərzini, dünyagörüşü haqqında məlumatlar əldə etmək üçün geniş imkanlar açır. Azıx mağarasında aparılacaq yeni tədqiqatlar həm Azərbaycan, həm də dünya arxeologiyasının bir çox problem məsələlərinin öyrənilməsində açar olacaqdır.

Ağdam bölgəsində isə Xaçın-Dərbənd kəndi yaxınlığında 12 küncü türbə, Ağdam Cümə məscidi (1870), türbələr, Ağdamın Abdal-Güləbli kəndində hamam binası (XX əsrin əvvəlləri), Ağdamın Şahbulaq məscidi, Bərdə şəhərindəki Tərtər çayı üzərində 12 tağlı körpü (XIV əsr), “Bərdə”, “Axsadan baba” türbələri (XIV əsr), Kərbəlayi Səfərxan Qarabaği tərəfindən Bərdə şəhərində tikilmiş qoşa minarəli “İmamzadə” məscid kompleksi (1868), “Bəhmən Mirzə” türbəsi və.s misal göstərmək olar. Daha sonra mədəniyyətlə tariximizin qovuşduğu beləmuzeylərdən Ağdam şəhərindəki Çörək, Tarix-Ölkəşünaslıq muzeyləri ilə yanaşı, tarzən Qurban Pirimovun xatirə muzeyinin, Ağdam Şəkil Qalereyasının adlarını çəkmək olar. Ağdamın Xaçındərbətli kəndində 1314-cü ildə inşa edilmiş Qutlu Musa oğlu türbəsi, Kəngərli kəndində XIV əsrə aid türbə, Ağdam şəhərində XIX əsrdə memar Kərbəlayi Səfərxan Qarabaği (1817-1910) tərəfindən inşa olunmuş məscid, Boyəhmədli kəndində dua edən insan şəklində daş heykəl, Çəmənli kəndində məşhur övliyalardan olan Seyid Lazım Ağanın məqbərəsi rayonun tarixi-dini abidələrinin zənginliyindən xəbər verən milli-mənəvi sərvətlərimizdəndir. Ağdamda imarətlər, Pənah xana və nəslinə aid kümbəzlər tikilmişdir.

Təkcə Qarabağın və Azərbaycanın deyil, bütün Qafqazın gözəl guşələrindən biri Şuşa müdafiə məqsədilə tikilmiş qala-şəhər olmuşdur. Buna görə də təsadüfi deyil ki, bu gün el arasında qədim məkan “Şuşa qalası” kimi də tanınır. 1750-ci ildə Qarabağ xanlığının banisi Pənahəli xan Cavanşir indiki Şuşa şəhərinin yerləşdiyi yerdə - düşmən əlinin çatmayacağı dağ başında böyük qala divarları - istehkam tikdirmək qərarına gəlir. Əvvəllər Qarabağ xanının adına uyğun olaraq “Pənahabad” adlandırılan Şuşanın strateji baxımdan əlverişli yerdə yerləşməsi onu düşmən üçün sərt etmiş, şəhərin inkişafına və milli-mədəni abidələrin tikilməsinə zəmin yaratmışdır. Şuşa şəhərində səkkiz bucaqlı türbə, Pənah xan qalası,

Natəvanın evi, Mamayı məscidi, Məşədi Şükür Mirsiyab oğlunun məscidli karvansarayı, Culfalar məscidi, Hacı Yusifli məscidi, Saatlı məscidi, Yuxarı Gövhərağa məscidi, Aşağı Gövhərağa məscidi (XIX əsr), Xan evi, gimnaziya binası, Laçın ərazisində Qarasaqqal türbəsi, Soltan baba türbəsi, Şeyx Əhməd türbəsi, Sarı aşığın türbəsi (XV əsr), Ciciimli kəndindəki türbələr, Quşçu kəndində “Uşaq qalası”, “Böyük bulaq” abidəsi (XV əsr), Həmzə Sultan sarayı (1761) da tariximiz üçün qiymətli maddi mədəniyyət nümunələridir. XVIII əsrin II yarısında Qarabağda Bayat, Şahbulaq (Tərnəküt), Pənahabad (Şuşa) qalaları salınmış və həmin qalalarda bazar, karvansaray, məscid, hamam, və s. inşa edilmişdir.

Orta əsrlərdən məşhur olan daha bir mədəniyyətimiz Qarabağ xalçaları öz şöhrətini günümüzədək saxlamışdır. Qarabağ xalçaları qrupuna aid olan xalçalar adları və naxışları ilə seçilir. Qarabağ xalçaları Bərdə, Ağcabədi xalçaları olub. Qarabağ xalçaçılıq sənətində qədim ənənə intensiv olaraq davam etdirilmişdir. Qarabağın xalça sənəti XVII əsrin ikinci yarısından etibarən Şuşa şəhərində mərkəzləşmiş, daha geniş miqyasda inkişaf etməyə başlamışdı.

Həmçinin Qarabağda Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli ədibləri olan Qasım bəy Zakir, Xurşudbanu Natavan, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Nəcəfbəy Vəzirov və Yusif Vəzir Cəmənəminli, Süleyman Sani Axundov kimi görkəmli mütəfəkkirlərin Vətənidir. Şuşa şəhəri Azərbaycan musiqisinin beşiyi, həmçinin saz-söz sənətinin ocaqlarından biri olmuşdur. Şuşa şəhəri Azərbaycan konservatoriyası adlandırılmışdır. Qarabağda aşıq-şairlər – Xəsta Qasım, Valeh, Haqverdi, Məmmadağa, Çəmil, Qəmbər, Nəcəfqulu, Abbasqulu, həmçinin hikmətli söz ustası, hazırcavablığı ilə tanınmış Abdal Qasım kimi yaradıcı şəxslər olmuşdur. Məşhur müğənnilər - Hacı Hüsü, Kərbalayi Hüsü, Abdulbağı Hilalov, Ələsgər Fərzəliyev, Cabbar Qaryağdıoğlu, Keçəçi oğlu Məhəmməd, peşakar musiqiçilər - Sadıqcan, Malibəyli Həmid, Qurban Pirimovun Qarabağın musiqi mədəniyyəti tarixində xüsusi yeri vardır. Qarabağ dünya mədəniyyəti tarixinə ensiklopedik biliyə, yüksək istedadla malik olan və müsəlman aləmində musiqinin banisi Üzeyir bəy Hacıbəyli kimi dahi, Zakir Bağirov, Fikrət Əmirov, Zülfüqar Hacıbəyov, Süleyman Ələsgərov, Əşrəf Abbasov, Soltan Hacıbəyov, Əfrəsiyab Bədəlbəyli və Niyazi kimi böyük bəstəkarlar bəxş etmişdir.

XX əsrin sonlarında Ermənistanın törətdiyi pozuculuq fəaliyyəti, münafişə və müharibə Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində maddi mədəniyyət abidələrinin taleyini təhlükə altına qoydu. Müharibə ərəfəsində abidələrin qeydinə qalmağa imkan belə olmadı. Muzey eksponatların və kitabxanaların köçürülməsinə imkan verilmədi. Davam edən vandalizm Azərbaycanın əsrlərlə qoruyub saxladığı tarixi abidələrin çoxunu məhv etdi. XX əsrin ən böyük faciəsini-Xocalı faciəsini törətdilər. Erməni və rus hərbi birləşmələri Xocalı əhalisini soyqırma məruz qoydular. Ulu əcdadlarımızın tarixi yaddaş rəmzi olan məşhur Xocalı qəbiristanlığını texnika vasitəsilə darmadağın etdilər. Mənfurlar Xocalıda və Şuşada bu vandalizmi ifrat dərəcəyə çatdırdılar. Məşhur Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin qədim beşiyi olan Xocalı kurqanlarını yer üzündən sildilər. Şuşada Azərbaycan mütəfəkkirlərinin heykəllərini avtomat güllələri ilə deşik-deşik etdilər. Şuşa muzeylərini dağıtdılar. Beləliklə, ermənilər Qarabağın tarixini məqsədli şəkildə saxtalaşdırmağa, mədəniyyətini mənimsəməyə çalışsalar da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin və şanlı Ordumuzun şücaəti, Türkiyə Cümhuriyyətinin prezidenti Rəcəb Tayib Ərdoğanın qardaşlıq yardımı ilə ərazilərimiz işğaldan azad edildi. Bu cəhətlərin qarşısı birdəfəlik alındı. Torpaqlarımız da, maddi mədəniyyət abidələrimiz də öz sahibinə - Azərbaycan-türk xalqına qayıtdı.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Hacıyev Q. Qarabağın maddi və mənəvi mədəniyyəti. Bakı: “Təhsil”, 152 s.
2. İşgal altındakı tarixi-dini abidələrimiz. Bakı: “Nurlar” nəşriyyatı_Poliqrafiya Mərkəzi, 2015, 96 s
3. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi. Yaddan çıxılmaz Qarabağ. Bakı: 2007, 32 s.
4. Dağlıq Qarabağ həqiqətləri. (Elmi red.: t.e.d., prof., İ.X.Zeynalov). Bakı: Renessans, 2005.- 139 s.
5. <https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/25/40/qarabag-medeniyyeti.html>

AZƏRBAYCANIN ZƏNGİN ELM, MAARİF VƏ MƏDƏNİYYƏT MƏRKƏZİ ŞUŞA

Rəhimova Mətanət Cümşüd qızı

baş müəllim

ADPU-nun Şamaxı filialı

hekimimetanet@gmail.com

Xülasə

Şuşa Azərbaycanın zəngin elm, maarif və mədəniyyət mərkəzidir. Şəhərin təməli 1752- ci ildə Qarabağ xanı Pənahəli xan tərəfindən qoyulmuş və buna görə də ilk vaxtlarda şəhər Pənahabad kimi adlandırılmışdır. Şuşa getdikcə inkişaf etmiş, Azərbaycanın ən böyük ticarət, maarif və mədəniyyət şəhərinə çevrilmişdir. Şəhərdə inşa edilmiş tarixi binalar, türbələr, məscidlər, memarlıq abidələri, yaranmış ədəbi-pedaqoji mühit, mədəniyyət mərkəzləri Şuşanın inkişafına elm, sənət adamlarının, görkəmli şəxsiyyətlərin yetişməsinə səbəb olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 05 yanvar, 2022 ci il tarixi sərəncamı ilə 2022-ci il “Şuşa İli” elan edilmişdir.

Açar sözlər: Şuşa, Pənahəli xan, mədəniyyət mərkəzi, Şuşa qalası, Şuşa ili.

CENTER OF SCIENCE, EDUCATION AND CULTURE ANCIENT SHUSHA

Rahimova M.C.

Summary

Shusha is a rich center of science, education and culture of Azerbaijan. The city was founded in 1752 by Karabakh khan Panahali khan and therefore the city was originally called Panahabad. Shusha has developed and become the largest trade, educational and cultural city of Azerbaijan. Historical buildings, tombs, mosques, architectural monuments, literary and pedagogical environment, cultural centers built in the city have contributed to the development of Shusha, the development of scientists, artists and prominent personalities. The President of the Republic of Azerbaijan, Mr. Ilham Aliyev, declared 2022 the “Year of Shusha” by the historical order of January 5, 2022.

Key words: Shusha, Panahali khan, cultural center, Shusha fortress, Shusha year.

Şuşa Azərbaycanın zəngin elm, maarif və mədəniyyət mərkəzidir. Şəhərin təməli 1752- ci ildə Qarabağ xanı Pənahəli xan tərəfindən qoyulmuş və buna görə də ilk vaxtlarda şəhər Pənahabad kimi adlandırılmışdır. Şuşada 17 məhəllə olmuş hər bir məhəllənin məscidi, bulağı olmuş və şəhər getdikcə inkişaf etmiş, Azərbaycanın ən böyük ticarət, maarif və mədəniyyət şəhərinə çevrilmişdir. Şəhərdə inşa edilmiş tarixi binalar, türbələr, məscidlər, memarlıq abidələri, yaranmış ədəbi-pedaqoji mühit, mədəniyyət mərkəzləri Şuşanın inkişafına elm, sənət adamlarının, görkəmli şəxsiyyətlərin yetişməsinə səbəb olmuşdur. Şəhər yad ünsürlərdən qorunması üçün ətrafına sədd çəkilmiş və böyük qalaya çevrilmişdir. 1977-ci ildə xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə “Şuşa şəhərinin tarixi hissəsini tarix-memarlıq qoruğu elan etmək haqqında” qərar qəbul edilmişdir. Həmin qərar nəticəsində Şuşada abidələrin qorunması, görkəmli mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin xatirələrinin əbədiləşdirilməsi istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atılmışdır.

XIX və XX əsrin əvvəllərində Şuşa nəinki Azərbaycanın Qafqazın musiqi və mədəniyyət mərkəzinə çevrilmiş və Şuşa “Qafqazın sənət məbədi”, “Azərbaycan musiqisinin beşiyi”, “Zaqafqaziyanın konservatoriyası” adlandırılmışdır. Bu şəhərdə musiqi və incəsənətin bütün növləri üzrə böyük sənətkarlar, bəstəkarlar, xanəndələr, sazəndələr yetişmişdir. XX əsrdən başlayaraq peşəkar musiqi təhsili genişlənməmişdir ki, bunun da əsasını dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəyov qoymuşdur.

Azərbaycana qarşı başlanan hərbi təcavüz nəticəsində Ermənistan hərbi birləşmələri 1992-ci il mayın 8-də Şuşa şəhərini işğal etmiş və şəhərdə xalqımızın tarixi-mədəni irsinin məhv edilməsi erməni siyasətinin əsas hədəfinə çevrilmişdir. Lakin, ordumuzun qətiyyətli mübarizəsi, gənclərimizin vətənpərvərliyi, xalqımızın birliyi sayəsində və müzəffər Ali Baş Komandanımız, möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyevin müdrik siyasi nəticəsində, “Dəmir yumruq” əməliyyatı ilə 44 günlük Vətən müharibəsində Qarabağ bölgəsi və Qarabağın tacı Şuşa 2020-ci il noyabrın 8-də işğaldan azad olundu, düşmən üzərində tarixi qələbə qazanıldı, ədalət bərpa olundu və 08 noyabr 2020- ci il tariximizə Zəfər Günü kimi həkk olundu.

Şuşa tarixən mədəniyyət beşiyi olmuş və möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyev Şuşa şəhərinin tarixi görkəminin bərpası, əvvəlki şöhrətinin özünə qaytarılması və ənənəvi dolğun mədəni həyatına qovuşması məqsədilə, eləcə də ŞUŞA – Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı, Azərbaycanın qədim zəngin mədəniyyətinin, memarlıq və şəhərsalma sənətinin parlaq nümunəsi kimi beynəlxalq aləmdə təbliği məqsədilə “Şuşa şəhəri Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilsin” - 05 yanvar 2022- ci il tarixli mühüm sərəncamını verdi. Beləliklə , 2022-ci il Şuşa ili kimi Azərbaycan tarixinə daxil oldu. Bu sərəncam ölkəmizdə milli-mədəni və tarixi irsimizin qorunmasına, öyrənilməsinə və təbliğ olunmasına dövlətimizin xüsusi diqqət və qayğısının bariz bir nümunəsidir. Bu tarixi Sərəncamda Şuşa şəhərinin 1970- ci illərdə sürətli inkişafının ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin adı ilə sıx bağlı olduğu vurğulanmaqla bərabər deyilir ki, Qarabağın tacı olan Şuşa xalqımız üçün müqəddəs və əziz məkandır. Şuşa sevgisi hər bir azərbaycanlının mənəvi varlığının ayrılmaz parçasıdır.

Şuşanın təməli 1752-ci ildə Qarabağ xanı Pənahəli xan (1748-1763) tərəfindən qoyulmuşdur. Qarabağın məşhur xanı Pənahəli xan Cavanşirlər sülaləsinin Sarıcanlı oymağından idi. Bu Azərbaycan tayfası Qarabağın qədim sakinlərindən olmuş və uzun müddət bölgənin ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynamışdır. Qarabağ xanı Pənahəli xan Şuşanı paytaxt elan edib möhkəmləndirmiş, Qala-şəhərə çevirmişdi. Şəhər bir müddət Pənahəli xanın şərəfinə “Pənahabad”, sonradan isə “Şuşa qalası” və “Şuşa” adlandırılmışdır.

2022-ci Şuşa ili kimi qeyd edilmişdir. Bu münasibətlə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 05 yanvar, 2022 ci il tarixində “Azərbaycan Respublikasında 2022-ci ilin “Şuşa İli” elan edilməsi haqqında xüsusi sərəncam imzalamışdır. Bu sərəncamda deyilir: Qarabağın tacı olan Şuşa xalqımız üçün müqəddəs və əziz məkandır. Şuşa sevgisi hər bir azərbaycanlının mənəvi varlığının ayrılmaz parçasıdır.

Təməli 1752-ci ildə Qarabağ xanı Pənahəli xan tərəfindən qoyulan və bu il 270 illiyi qeyd olunacaq Şuşa şəhəri zəngin inkişaf yolu keçmiş, Azərbaycanın və bütün Cənubi Qafqazın mədəni və ictimai-siyasi həyatında müstəsna rol oynamışdır...” (1).

Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilən Şuşada bu gün şəhərin əsl tarixi simasının bərpası yönündə nəhəng layihələr gerçəkləşdirilir. Qısa müddətdə Şuşanın Baş planının hazırlanması, qüdrətli şair Molla Pənah Vaqifin büstünün və muzey-məqbərə kompleksinin öz ilkin görkəminə qaytarılması, Bülbülün ev-muzeyinin və Üzeyir Hacıbəylinin heykəlinin açılışları, habelə buradakı tarixi, dini və memarlıq abidələrinin bərpası prosesi ölkəmizin mədəniyyət paytaxtındakı kompleks işlərin tərkib hissəsidir. Cıdır düzündə “Xarıbülbul” musiqi festivalının və Vaqifin möhtəşəm məqbərəsi önündə Vaqif Poeziya Günlərinin təşkili ənənəsinin bərpası da göstərir ki, Şuşa sürətlə dirçələrək əvvəlki dolğun mədəni həyatına qovuşmaq yolundadır.

“Əziz Şuşa, sən azadsan!

Əziz Şuşa, biz qayıtmışıq!

Əziz Şuşa, biz səni dirçəldəcəyik!

Bu tarixi, qiymətli fikirlər Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyevin Şuşa işğaldan azad edilən gün - noyabrın 8-də Şəhidlər xiyabanından xalqa müraciətində xalq verdiyi xoş xəbərdir. Bu xəbəri eşidən Azərbaycan xalqı ayaq üstə qaldırdı. İnsanlar küçələrə, meydanlara axışaraq qürur və böyük sevinc hissələri ilə bir birini təbrik etdi, bir-birinə gözyaşını verdi.

Bu sərəncamla bağlı görülən və görüləcək işlər göstərir ki, təkcə hərbi-siyasi yolla deyil, həm də milli- mənəvi irsimiz, yüksək siyasi və mədəni diplomatiyamız Şuşanın tarixən Azərbaycanın ayrılmaz parçası olduğunu bir daha sübut edir. 270 il öncə inşa edilən möhtəşəm Şuşa qalası, tarixi abidələri, Cıdır düzü, özünəməxsus şəhər mədəniyyəti, tarixi yerləri, yerləşdiyi coğrafiyası, füsunkar təbiəti və xüsusilə musiqisi, incəsənəti, muğamı ilə bəşər mədəniyyətini xeyli dərəcədə zənginləşdirir.

Şuşanın qədim tarixi-mədəniyyət memarlığının incilərindən Yuxarı Gövhər Ağa və aşağı Gövhər ağa - bu iki cümə məscidi də erməni vandallarından xilas oldu. Prezident İlham Əliyevin göstərişi ilə Heydər Əliyev Fondu tərəfindən digər tarixi-mədəni, dini abidələrimiz, məscid və türbələrimiz, bulaqlarımız təhsil müəssisələrimiz, Şuşa real məktəbi, Bülbülün ev muzeyi və başqa tarixi yerlərimiz bərpa olundu və təmirə cəlb olundu.

Tarixi-mədəni əhəmiyyəti olan və Azərbaycan xalqı üçün müstəsna mənəvi dəyərə malik olan Şuşa nəinki Azərbaycana nəinki Qafqaz və ya Yaxın Şərqə, həmçinin Dünya mədəniyyətinə dahi şəxsiyyətlər – incəsənət və elm xadimləri, musiqişünaslar, şair və ədiblər, pedaqoqlar və məktəbdarlar, siyasi xadimlər

bəxş etmişdir.

XIX əsrdə Qarabağ mədəniyyəti və ədəbiyyatı öz “qızıl dövrünə” qədəm qoymuşdur. Qarabağın tacı Şuşa şəhəri Qafqazın mədəniyyət mərkəzinə çevrilmişdir. Şuşalı pedaqoq, məktəbdar, xəttat, musiqişünas, şair və rəssam olan “Mir Möhsün Nəvvab (1833-1918) 1890–cı ildə ana dilli, yeni tipli dünyəvi elmlər öyrətilən “Üsuli-cədid” məktəbi açmışdır. O burada bir çox dəyərli kitablar yazmışdır ki, onlardan Vüzuhül -ərqam”, “Nəsihətnamə” və tərtib etdiyi “Təşkireyi-Nəvvab” əsərində bu şəhərdə yaşamış 100-dək ədibin adı çəkilir”. O həmçinin böyük şair, rəssam, nəqqaş, xəttat, musiqişünas olmuşdur (2, s. 218).

“Mir Möhsün Nəvvab həmçinin 1905-1906 –cı illərdə erməni-müəsalman savaşına aid – “Kəşfül həqiqeyi-məsnəvi”, Kifayətül-ətfal”, Nurül-Ənvar” kitablarını da yazmışdır. M.Nəvvab Şuşada “Məclisifəramuşan” (“Unudulmuşların məclisi”) məclisini də yaratmışdır” (3, s. 45). Bu məclisə Abdulla bəy Asi, Fatma xanım Kəminə, Məşədi Əyyub Baki, Həsənəli xan Qarabaği, Abdulla Həsən Şahid, Mirzə Xosroiv və digər şairlər toplaşardı.

Böyük şairə Xurşidbanu Natəvan, Aşıq Pəri, “Qarabağnamələr”in müəllifləri olan tarixçi yazarlar Mirzə Adıgözəl bəy, Mirzə Camal Cavanşir, Mirzə Mehdi Xəzani, Əhməd bəy Cavanşir və başqaları bu dövrün tanınmış simaları idi.M. Nəvvab “Musiqiçilər məclisi” də yaratmışdır ki, bura hər yerdən musiqiçilər toplaşırdılar. Nəvvab özünün çap məşinində Azərbaycan şairlərinin şeirlərini çap edib yayırdı. Nəvvabın Şuşa şəhərinin maarif və mədəniyyətinin inkişafında böyük xidmətləri olmuşdur.

Dünya şöhrətli bəstəkar, görkəmli musiqişünas alim, publisist, dramaturq, pedaqoq və ictimai xadim, Himnimizin müəllifi, müasir Azərbaycan peşəkar musiqi sənətinin və milli operasının banisi Üzeyir Hacıbəyovun hərtərəfli istedadı və musiqi qabiliyyəti Şuşada inkişaf edib parlamışdır. Şuşanın zəngin musiqi-ifaçılıq ənənələri Hacıbəyovun musiqi tərbiyəsinə müstəsna təsir göstərmişdir. Üzeyir Hacıbəyov 1899-1904-cü illərdə Qori Müəllimlər Seminariyasında təhsil almış, seminariya illərində qabaqcıl dünya mədəniyyəti ilə yaxından tanış olmuşdur. O, burada Avropa musiqi klassiklərinin əsərlərini mənimsəmiş, skripka və baritonda çalmağı öyrənmiş, xalq mahnı nümunələrini nota köçürmüşdür. Ü.Hacıbəyov 1908-ci ildə Bakıda Hacı Zeynalabdin Tağıyevin teatrında göstərilən “Leyli və Məcnun” operası ilə təkcə Azərbaycanda deyil, bütün müsəlman Şərqiində opera sənətinin əsası qoyulmuşdur.

“Şuşa ədəbi-mədəni mühitinin yetirməsi, Şərqiə ilk realist poeziyanın banisi Molla Pənah Vaqif çox bilikli olduğundan “Molla” adını almış və burada təhsil illərində aldığı biliyi, dünyagörüşü, hazırcavablığı, dəyərli şeirləri ilə xalq arasında geniş yayıldığına görə deyilmişdir: “Hər oxuyan Molla Pənah Vaqif olmaz!” (4, s. 45)

M.P. Vaqif hər şeydən əvvəl böyük şair olmuşdur. Onun şeirləri və yaradıcılığı haqqında geniş tədqiqat işləri aparılmış, əsərlər yazılmış, dissertasiyalar müdafiə edilmiş, yubileyləri təntənə ilə keçirilmişdir.

Molla Pənah Vaqifin yaradıcılığı bütün dövrlərdə elmi, ədəbi, pedaqoji tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Əsərləri ardıcıl olaraq kütləvi tirajla nəşr edilmiş və yubileyləri keçirilmişdir. Hələ 1982-ci il yanvarın 14-də ulu öndər Heydər Əliyevin bilavasitə təşəbbüsü və iştirakı ilə Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzi olan Şuşa şəhərində şairin məzarı üzərində ucaldılmış əzəmətli məqbərənin açılışı olmuş və daim burada “Vaqif poeziya günləri” keçirilmişdir. Qeyd edək ki, Molla Pənah Vaqifin Şuşadakı məqbərəsi məhz ulu öndər Heydər Əliyevin göstərişi və təşəbbüsü ilə ucaldılmışdır. Muzey-məqbərə kompleksi Cıdır düzünə yaxın bir ərazidə dahi şairin məzarı üstündə inşa edilmişdi. Dördkünc quruluşa malik və marmərlə bəzədilən türbənin inşası məsələsi həll edilərkən ətrafdakı dağ mənzərəsi və şəhərsalma xüsusiyyəti nəzərə alınaraq, Azərbaycanın qülləvari türbələrinin kompozisiya quruluşundan istifadə edilmişdi. Məqbərənin inşasında xalq memarlığının yerli ənənələrinə, monumental-dekorativ və təbiiq plastika vasitələrinə yer verilmişdi.

Vətən müharibəsində erməni işğalçıları tərəfindən dağıdılmış Vaqif məqbərəsi Heydər Əliyev fondu tərəfindən yüksək səviyyədə bərpa olunmuşdur. Şuşada Molla Pənah Vaqifin məqbərəsinin yenidən ucaldılması bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatına verilən yüksək dəyərdir.2021-ci il avqust ayının 29-da Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyev və birinci vitse-prezident Mehriban xanım Əliyeva bərpa olunmuş məqbərənin açılışında iştirak etmişlər. Avqustun 30 və 31-də isə məqbərə önündə Vaqif poeziya günləri keçirilmişdir.

Prezident İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva “Vaqif Poeziya Günləri” çərçivəsində təşkil edilən “Qarabağ Azərbaycan mədəniyyətinin incisidir” və "Yenidən doğma diyarda: Qarabağın sənət inciləri" sərgiləri ilə də tanış olmuşlar.

Bunu da xüsusi olaraq qeyd edək ki, Qarabağın ən görkəmli qadın şairəsi Xurşidbanu Natəvandır. Xan qızı Xurşidbanu Natəvanın Azərbaycan ədəbiyyatının, poeziyasının inkişafında, hımcının Şuşa şəhərinin inkişafında böyük xidmətləri olmuşdur.

Deyə bilərik ki, Şuşa özünün ədəbi, mədəni, elmi mühiti ilə dünya mədəniyyət xəzinəsinə dahilər bəxş etmiş və onu xeyli zənginləşdirmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. "Azərbaycan Respublikasında 2022-ci ilin "Şuşa İli" elan edilməsi haqqında". Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 05 yanvar, 2022-ci il tarixli xüsusi sərəncamı/ Xalq, 6 yanvar 2022-ci il.

2. Hüseyinzadə R.L. Azərbaycan məktəb və pedoji fikir tarixi. Dərs vəsaiti. Bakı: ADPU, 2020.

3. Kərimli T.M. Mir Möhsün Nəvvabın həyatı, maarifçilik fəaliyyəti və pedaqoji görüşləri. Bakı: ADPU, 2021.

4. İsayev İ.N. Pedaqoji irsimizdən: M.V. Vidadidən H.K. Sanılıyadək. Bakı: ADPU, 2014.

QARABAĞ VƏ ŞƏRQİ ZƏNGƏZUR İQTİSADI RAYONLARININ EKOLOJİ PROBLEMLƏRİ

Mustafayeva Ləman Əbdül qızı

müəllim

ADPU-nun Şamaxı filialı

lemanmustafayeva32@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-7510-8847>

Xülasə

Qlobal iqlim dəyişikliyi, torpaqların səhrələşməsi proseslərini və şirin su çatışmazlığını nəzərə alsaq, bu gün ekologiya bütün dünya ictimaiyyətini narahat edən əsas məsələlərdən biridir. "Ekoloji terror ekologiya elmində mövcud anlayışlardan biri olub, konkret ölkə tərəfindən və ya şəxs tərəfindən digər ölkənin flora və faunasına zərər yetirməklə, təbii sərvətlərini məhv etməklə, qəsdən vurulan ziyandır"[9]. Mühəribələrin baş verməsi ilə ekologiya dəyən təsirin tarixi qədim dövrlərə gedir və bilavasitə mühəribələrin tarixi ilə bağlıdır. Demək olar ki, bütün mühəribələrin gedişi ətraf mühitin dəyişməsi və ya dağıdılması ilə nəticələnir. İnsan cəmiyyəti inkişaf etdikcə və texniki tərəqqi yüksəldikcə mühəribələr daha da amansız, onun təbiətə vurduğu təsir isə daha güclü olmuşdur. Müasir hərbi münaqişələrdə yeni silah və sursat növlərindən istifadə olunur ki, bu da ilk öncə torpaq- bitki örtüyünə təsir göstərir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, istənilən hər hansı ekoloji təsir zamanı ən çox təhlükə heç də dərhal baş vermiş effektlər deyil, daha çox təhlükəli olan, tədricən toplanan mövcud dəyişikliklər və ya az öyrənilmiş proseslərdir. Buna əyani olaraq İkinci Qarabağ mühəribəsini nümunə göstərmək olar. Artıq 30 ildən çoxdur ki, Ermənistan və Azərbaycan arasında hərbi münaqişə davam edir. Bu müddət ərzində Ermənistan işğal etdiyi ərazilərdə təbiət abidələrinə, biomüxtəlifliyə, meşə sahələrinə, yeraltı və yerüstü təbii sərvətlərə ciddi ziyan vurmaqla böyük miqyaslı ekoloji terror aktları törətmişdir. Həmin ərazilərdə flora və faunanın bərpası bugün ölkəmizdə həyata keçirilməli olan ən əsas məsələlərdən biridir. Qırılmış və yandırılmış meşəliklərdə torpağı emal etmək, yeni ağaclar əkmək, işğaldan əvvəlki yaşillığı bərpa etmək, mineral-xammal ehtiyatlarından səmərəli istifadə etmək, meliorasiya və su təsərrüfatı sahəsində genişmiqyaslı təmir-bərpa işlərinə başlamaq işğaldan azad olan ərazilərdə görüləcək əsas işlərin ön sırasında olmalıdır.

ENVIRONMENTAL PROBLEMS OF KARABAKH AND EASTERN ZANGEZUR ECONOMIC REGIONS

Mustafayeva L.A.

Summary

Given global climate change, land desertification processes and fresh water shortages, today ecology is one of the main issues that concern the entire world community. "Environmental terrorism is

one of the existing concepts in ecological science, it is the deliberate damage caused by a specific country or person by harming the flora and fauna of another country, destroying its natural resources" [9]. The history of the impact of wars on ecology goes back to ancient times and is directly related to the history of wars. Almost all.

Giriş

Azərbaycan Respublikası, artıq 30 ildən çoxdur ki, Ermənistanın törətdiyi ekoloji terrordan əziyyət çəkir. Bugün Ermənistanın respublikamıza qarşı apardığı terror müharibəsi aktiv silahlı mübarizə formasından "soyuq terror müharibəsi" fazasına keçərək, müxtəlif üsullarla həyata keçirilir. Ermənistanın Azərbaycana qarşı yürütdüyü bu terror siyasəti ideoloji, elmi, mədəni, mənəvi, sosial sahələri əhatə etməklə, bir növ kiberterror səviyyəsinə çatdırılmışdır. Meşə sahələrinin qırılması və yandırılması, su ehtiyatlarının çirklənməsi, flora və faunanın məhv edilməsi, regionda yerin təkinin talan edilməsi nəticəsində ekoloji tarazlıq pozulmuşdur. Bu regionda ətraf aləmin deqradasiyası o qədər maneəsiz şəkildə baş verirdi ki, hətta Ermənistanın özündəki ekoloji təşkilatları belə narahat edirdi. Azərbaycan ərazisində 30 illik ekoloji terrorun törədilməsinə dair xeyli sayda faktlar mövcuddur. Bu faktlardan bəzilərini qeyd etmək məqsədəuyğun olardı.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının ekoloji problemləri

Ermənistan ərazisindən axan və yerüstü su ehtiyatlarının 72,7%-i ölkə ərazisindən xaricdə formalaşan Azərbaycanda su problemi "qaynar" mövzudur. Ermənistan transsərhəd su ehtiyatlarını davamlı olaraq kimyəvi və bioloji maddələrlə çirkləndirir. Tədqiqatlar göstərir ki, hər il Ermənistan ərazisindən keçən 350 milyon kubmetr su kimyəvi maddələrlə çirklənməyə məruz qalmışdır. Ölkəmizin ərazisindən keçən Araz çayının 43 km hissəsindəki mikroflora və mikrofauna tamamilə məhv edilmiş və suyunun tərkibindəki ağır metalların miqdarı normadan çox olmuşdur. Azərbaycanın hündürlüyünə (125 m) görə ən yüksək olan və ümumi su tutumu 560 milyon kubmetr olan su anbarı – Ağdərə bölgəsində (Dağlıq Qarabağ) yerləşən Sərsəng su anbarı Aşağı Qarabağ ərazisində 100 min hektar əkin sahəsinin suvarılması üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bununla belə, o, uzun müddət texniki xidmətin göstərilməməsi nəticəsində qəza vəziyyətindədir ki, bu da regionun dağətəyi və mərkəzi Aran ərazilərində yaşayan 400 min insan üçün təhlükə yaradır. Ölkəmiz Sərsəng su anbarının daimi təhlükə, humanitar, ekoloji və texnogen fəlakət mənbəyinə çevrildiyini hər zaman bəyan etmişdir. Sərsəng su anbarının illik su sərfinin 85-90%-nin suyun o qədər də lazım olmadığı bir zamanda, yəni qış aylarında ermənilər tərəfindən qəsdən buraxılması axınla üzüaşağı yerləşən ölkəmizin bir çox kəndlərini su basması ilə nəticələnir. Su sərfiyyatının əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olduğu yay aylarında isə illik normanın ancaq 10-15%-i buraxılır. Bu, axınla üzüaşağı yerləşən kəndlərdə kəskin su çatışmazlığına səbəb olur ki, bu da əkin sahələrinin suvarılması ilə əlaqədar böyük problemlər yaradır. Nəticədə, kənd təsərrüfatı zərər çəkir, ekoloji gərginlik yaranır. Xatırladaq ki, 28 avqust 2020-ci il tarixində Ermənistan tərəfi öz başlanğıcını Ermənistan ərazisindən götürən və daha sonra Azərbaycanın Qazax rayonu ərazisindən keçən İncəsü çayını qəsdən bağlamışdı. Bu da, Qazax rayonunun Kəmərlı kəndində Ermənistanla həmsərhəd olan su anbarında su ehtiyatlarının əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına və kənd təsərrüfatı torpaqlarının suvarılması ilə bağlı qaçılmaz problemin yaranmasına gətirib çıxarmışdı. Bu problem sentyabr ayının 27-də başlayan əks-hücum nəticəsində Azərbaycan ordusunun Suqovuşan kəndini işğaldan azad etməsi və Suqovuşan su anbarından su buraxılmasını mümkün etməsi ilə həll olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyindən verilən məlumata görə, bununla da Azərbaycanın aşağı səviyyədə yerləşən rayonlarına suyun verilməsi, eləcə də ekoloji tarazlığın təmin edilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. İçməli su mənbələrini formalaşdıran çayların kimyəvi, bioloji və digər radioaktiv tullantılarla çirkləndirilməsi artıq davamlı xarakter almışdır. Bu amil regional əhalinin təhlükəsiz yaşama hüququnu əlindən alır. Ümumiyyətlə, Beynəlxalq hüquq müstəvisində Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin su ehtiyatları ilə əlaqəli məsələləri, eləcə də düşmən dövlətin hidroterror, hidrodiversiya və ekoloji təxribat aktları törədilməsində şirin su mənbələrindən və hidrotexniki qurğulardan istifadə etməsi amilləri yetəri qədər araşdırılmamış məsələlərdəndir. Ermənistanın ölkəmizə qarşı ekoloji terror siyasəti öz mahiyyətinə və reallaşdırılması mexanizmlərinə görə olduqca müxtəlifdir. Xarici havadarlarından dəstək alan rəsmi Yerevan transsərhəd su ehtiyatlarının idarə olunmasına, istifadəsinə, qorunmasına və su kvotasının müəyyənləşdirilməsinə dair region dövlətləri ilə hər hansı bir müqavilənin bağlanmasını ləngitməklə, ölkəsinin Ermənistan SSR-nin hüquqi varisi olduğunu bəhanə gətirir, regional hidrosiyasətdə SSRİ-nin hələ 1924-cü ildə Türkiyə, 1957-

ci ildə isə İranla su bölgüsünə dair bağladığı sazişlərin müddəalarına söykənməkdə davam edir. Azərbaycan ərazisinin ¾ hissəsi Kür çayı hövzəsinin aşağı axarında yerləşir. Hər il Ermənistan ərazisindən kimyəvi və bioloji cəhətdən çirkləndirilmiş 350 milyon kubmetrdən çox su kütləsi Kür çayı hövzəsinə axıdılır. Bu səbəbdən Araz çayının 43 km-i boyunca Azərbaycan ərazisindəki mikroflora və mikrofauna tamamilə məhv edilmişdir. Ermənistanın ekoloji terror siyasəti nəticəsində Araz çayında suyun çirklənmə dərəcəsi normadan dəfələrlə artıq göstəriciyə malikdir. Çayda mikroflora 180-200 dəfə azalmış, eyni zamanda qiymətli balıq növlərinin kökü kəsilmişdir. Əvvəllər qeydə alınmış 21 balıq növünün son 10-15 il ərzində məhv olaraq 16 növə qədər azalması müəyyən olunmuşdur. Həmçinin yüksək temperatura malik sənaye mənşəli tullantı suları çayın temperatur və qaz rejiminə ciddi təsir edir. Çayın dibindən götürülmüş nümunələrin analizlərinin nəticələri göstərir ki, Araz çayında ağır metalların miqdarı normadan xeyli artıqdır. Suyun tərkibində olan toksik mənşəli maddələrin miqdarı da normadan 50% çoxdur. Bu səbəbdən də Araz çayının müxtəlif toksik mənşəli tullantılarla çirkləndirilməsi flora və faunanın mövcudluğu üçün təhlükə yaratmaqdadır.

Axır zamanlarda ölkəmizin işğal olunan ərazilərində yeraltı sərvətlərin talan edilməsi yolu ilə Ermənistanda dağ-mədən məhsullarının ixracının artması müşahidə edilirdi. Ölkənin iqtisadi potensialında mühüm əhəmiyyət kəsb edən 167 sayda qızıl, gümüş, mis, qurğuşun, civə, daş kömür, müxtəlif növ tikinti materialları və digər faydalı qazıntı yataqları, o cümlədən yeraltı şirin su və mineral su (Şırlan, Turşsu və s.) yataqları xarici ölkələrin hüquqi şəxslərinin iştirakı ilə Ermənistan tərəfindən qanunsuz olaraq istismar edilərək xarici ölkələrə ixrac edilmişdir. Kiçik Qafqaz metallogenik regionunun tərkib hissəsi olan Qarabağ bölgəsində 1993-cü ilədək böyük həcmdə geoloji-kəşfiyyat işləri aparılmış, çoxsaylı filiz, qeyri-filiz, inşaat və tikinti materialları, içməli, mineral-termal su yataqları və təzahürləri aşkarlanmışdır. Bunlardan 167 yataqda dəqiq qiymətləndirmə işləri aparılmış, ehtiyatları hesablanaraq Dövlət və Sahə balanslarında qeydiyyatda alınmışdır. “Keçən 27 il müddətində erməni işğalçıları faydalı qazıntıları vəhşicəsinə talan etmişdir. Onların bu əməllərində bir sıra xarici ölkələrdən (Kanada, ABŞ, Rusiya, İsveçrə, Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya, İspaniya, Hollandiya və s.) cəlb edilmiş 30-dək şirkətin (“STERLITE GOLDLTD”-

İngiltərə, ”ProMiningCompani”- Rusiya, “GeologixGroup”- Rusiya, “FirstDynastyMines”- Kanada, “IndianSterliteGoldLtd”- Hindistan, “InternationalBaseMetalsLimited”- Avstraliya) müxtəlif dövrlərdə iştirakı isə bütün Beynəlxalq hüquq norma və konvensiyalarının kobud şəkildə pozulmasıdır”[8]. Kosmofotoşəkillərin təhlili və aparılmış monitorinqlərin ilkin nəticələrinə əsasən Ağduzdağ- qızıl, Söyüdlü-qızıl, Qızılbulaq- qızıl, Vejnəli- qızıl, Dəmirli mis-porfir, Ağyataq- civə, Heydəre- Qəzəl, Qərbi qızıltən- qızıl, Ağzıbir- qızıl, Çaplı-1, Çaplı-2, Tərtərçay- qum, çınqıl, Ağdəre 1- mişar daşı, Ağdəre 2- əhəng xammalı, Boyəhmədli, Çobandağ, Göyərçin, Veysəlli və Şahbulaq sement xammalı, Dilağarda və Dövlətyarlı əhəngdaşı, Hacılı gəc, Kərimbəyli və Qaraçala gil, Soltanlı qum, Tulus mişar daşı, Xankəndi və Həkəri qum-çınqıl yataqları plansız şəkildə istismar edilmişdir. Bu istiqamətdə bir sıra tədbirlər, o cümlədən filiz və qeyri-filiz faydalı qazıntıların, yeraltı şirin suların axtarışı və qiymətləndirilməsi layihələrinin icrası nəzərdə tutulur.

Qlobal və lokal miqyasda ekoloji tarazlığın qorunmasında meşələr mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Digər antropogen təsirlərdən (sənaye, məişət, nəqliyyat çirklənmələri və s.) əlavə olaraq Ermənistanın 30 ilədək davam edən işğal faktı Azərbaycan meşələrinə də dağıdıcı təsir göstərmişdir. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi yanında Meşələrin İnkişafı Xidmətinin hesablamalarına görə 1991-2020-ci illərdə Ermənistanın işğal etdiyi Qarabağ ərazisində 54328,0 ha meşə sahəsində 5872570 kubmetr ağac kəsilmiş və yandırılmışdır. Qırılıb, dağıdılan meşə ehtiyatları fonunda ərazinin karbon ehtiyatına da ciddi zərər dəymişdir. İtirilmiş karbon ehtiyatı tərəfimizdən tədqiq edilmiş və ərazidə baş verən yeraltı və yerüstü fitokütlənin dəyişməsi öyrənilmişdir. Karbon itkisinin təyini zamanı meşə sahələrindəki dəyişikliklər, bitki növləri nəzərə alınmış, həmçinin karbon saxlama qabiliyyətini müəyyənləşdirmək üçün itirilmiş oduncaq həcmindəki biokütlə əsas parametr kimi götürülmüşdür. Beləliklə, Qarabağ ərazisində işğal olunmuş inzibati rayonlar üzrə məhv edilmiş ümumi biokütlə miqdarının 5159292 ton, karbon miqdarının isə 7320122 ton olduğu müəyyən edilmişdir. Xatırladaq ki, Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkar siyasəti məhz Şuşa şəhəri yaxınlığında yerləşən və dövlət qoruğu hesab edilən Topxana meşələrinin qırılması ilə başlamışdır. Ermənistanın işğalı altında qalmış 260 min 311 hektar (bundan 224 min 792 hektarı sıx meşə ilə örtülü olmuşdur) meşə sahəsi və bu ərazilərdə yayılmış palıd, fıstıq, vələs, göyrüş, şam, ağcaqayın, ayı fındığı, qoz, çinar kimi qiymətli ağac növləri kəsilərək müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilmişdir. Uzun müddət işğal altında qalmış ərazilərdəki meşələrin kütləvi şəkildə qırılması səhrələşməyə və torpaqların eroziyasına səbəb olmuşdur. Təsədüfi deyil ki, son illərdə Ermənistanda mebel sənayesinin

istehsalında və ixracında xeyli artım müşahidə edilmişdir. Şübhəsiz ki, bu, Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində minillik yaşı olan qiymətli ağac cinslərinin amansız kəsilməsi yolu ilə əldə olunmuşdur. Qeyd edək ki, ölkəmizin işğaldan azad olunmuş ərazilərində 43 min hektar sahəsi olan (Bəsitçay Dövlət Təbiət Qoruğu- 107 ha, Qaragöl Dövlət Təbiət Qoruğu- 240 ha, Qubadlı Dövlət Təbiət Yasaqlığı- 20000 ha, Daşaltı Dövlət Təbiət Yasaqlığı- 450 ha, Arazboyu Dövlət Təbiət Yasaqlığı- 2200 ha və Laçın Dövlət Təbiət Yasaqlığı- 20000 ha) xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərində “Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabı”na daxil edilmiş 24 fauna və 70-dən çox flora növü qorunurdu ki, bunların da əksəriyyəti artıq məhv edilmişdir. Bu ərazilərdə 460 növdən çox yabanı ağac və kol bitkiləri bitir. Bunlardan 70-i dünyanın heç bir yerində təbii halda bitməyən endemik bitkilərdir. Yüzlərlə növ ağac və kol bitkiləri (Ayı findığı, Araz palıdı, Yalanqoz, Şərq çınarı, Hirkan şümşadı, Eldar şamı, Söyüdyarpaq armudu, Qafqaz xədicəgülü, Qarabağ dağ laləsi, Şmidt dağ laləsi və s.) işğal illəri ərzində məhv edilərək dünya florasının xəzinəsindən silinmək təhlükəsi qarşısında qalmışdır. Qarabağ ərazisində 2000-dən çox bitki növünə rast gəlinir ki, bu da Azərbaycan florasının 42 faizini təşkil edir. Bölgədəki 127 fauna növü və 72 flora növü nadir və nəslə kəsilmək təhlükəsi altında olmaqla, Beynəlxalq Təbiəti Mühafizə İttifaqının siyahısına və “Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabı”na salınmışdır.

Bu gün ekoloji tarazlığın pozulmasına səbəb olan amillərdən biri də atom enerjisinin istehsalı sahəsində təhlükəsizlik məsələləri ilə bağlıdır. Bu baxımdan, Ermənistan ərazisində istismar müddəti keçmiş “Metsamor” Atom Elektrik Stansiyası bütün regionun ətraf mühiti və əhalinin sağlamlığı üçün böyük təhlükə yaradır. Ermənistanın nüvə və bu materialların, habelə nüvə yanacağı tullantılarının qaçaqmalçılığında başlıca rol oynaması Azərbaycanın işğaldan azad olunan ərazilərində işğal müddətində radioaktiv tullantıların basdırılması regionda ciddi təhlükə mənbəyi olaraq qalır. Belə ki, “region üçün böyük təhdid mənbəyi olan “Metsamor” Atom Elektrik Stansiyası (AES) fəaliyyətini hələ də davam etdirir və təəssüflər olsun ki, region ölkələri və beynəlxalq ictimaiyyət bu məsələyə lazımi diqqət göstərmir. Necə ki, uzun illər torpaqlarımızın Ermənistan tərəfindən işğal olunmasına göz yumublar, eləcə də “Metsamor” AES-nin bağlanması istəmirlər. Halbuki, hər an baş verməsi gözlənilən qəza regionun radioaktiv çirklənməsinə səbəb olacaq. Stansiya Türkiyə sərhədindən 16 km, İran sərhədindən 60 km, Azərbaycan sərhədindən 120 km, Gürcüstan sərhədindən 110 km, İqdir şəhərindən 28 km, tarixi İrəvan şəhərindən 25 km məsafədə yerləşir. 1976-cı ildə istismara verilən, 2 blokdan ibarət olan AES-in hər blokunda 1 ədəd VVER-440 tipli reaktordan istifadə olunur. Bu reaktorlar isə köhnə nəsil və qoruyucu örtüyü olmayan reaktorlardır. Xatırladaq ki, 1982-ci ildə “Metsamor” AES-nin maşın zalında böyük yanğın baş vermişdi. 1983-cü ildə 3- cü və 4-cü blokların tikintisinə başlanılmışdı, lakin 1986-cı ildə Çernobıl qəzasından sonra tikinti tamam dayandırıldı. 1988-ci ildə baş vermiş Spitak zəlzələsindən sonra keçmiş SSRİ rəhbərliyi həm Çernobıl qəzasının, həm də Spitak zəlzələsinin nəticələrindən qorxaraq 1989- cu ilin yanvarında “Metsamor” AES-nin istismarının tam dayandırılmasına qərar verib. 1-ci blok sıradan çıxıb, 2-ci blok isə konservasiya olunaraq dayandırılıb. Zəlzələnin episentri Metsamordan 75 km məsafədə olub və 7 bal gücündə olan zəlzələ Spitak şəhərini məhv edərək 25 min insanın ölümünə səbəb olmuşdur. Lakin 1995-ci ildə Ermənistan hökuməti enerji böhranına görə beynəlxalq təşkilatların etirazlarına baxmayaraq, “Metsamor” AES-nin fəaliyyətini bərpa edib. “2014-cü ildə Ermənistan hökuməti AES-in fəaliyyətinin 2026-cı ilədək uzadılması haqqında qərar qəbul edib. Bu məqsədlə Rusiya hökuməti Ermənistana 270 milyon dollar kredit və 30 milyon dollar qrant ayırır”[8]. Lakin bu vəsaitlər AES-in tam təhlükəsiz şəkildə istismarına heç bir halda təminat vermir. Çünki stansiyada istifadə edilən VVER-440 tipli reaktor 1-ci nəsildir və 8 bal gücündə zəlzələyə hesablanıb. AES “Rosatom” tərəfindən nə qədər rekonstruksiya olunsada öz ömrünü başa vurub və regionda ancaq orada istifadə olunur. AES-də baş verilməsi mümkün olan hər hansı qəza əvvəlcə Ermənistanın, sonra region ölkələrinin ərazilərinin radioaktiv çirklənməsinə, nəticədə ekoloji fəlakətə səbəb ola bilər. Bundan əlavə “Metsamor” AES-nin radioaktiv tullantılarının emalı, utilizasiyası üçün Ermənistanın heç bir potensialı, maliyyə mənbəyi və başqa imkanları yoxdur. Hər il AES-də min tonlarla bərk və maye halında radioaktiv tullantı əmələ gəlir. Bəs bu tullantıların utilizasiyası necə həyata keçirilir? Hətta onların ən sadə üsulla basdırılması ərazi baxımından Ermənistanda mümkün deyil. Maye halında olan radioaktiv tullantılar isə Araz çayına axıdılır. Bu isə çayın suyunun zəhərlənməsinə və nəticədə Azərbaycan ərazisinin radioaktiv çirklənməsinə səbəb olur.

Nəticə

Nəticə etibarlı ilə demək olar ki, Ermənistanın son 30 ilə yaxın müddətdə işğal etdiyi ərazilərin təbii sərvətlərinə və ətraf təbii mühitinə bərpası mümkün olmayan külli miqdarda ziyan vurması göz qabağındadır. Hazırda torpaqlarını işğaldan azad edən Azərbaycan bu ərazilərdə ekovəziyyəti yenidən

bərpa etmək üçün mühüm addımlar atmaqdadır. Füzuli, Zəngilan və Ağdam rayonlarında əsasən, şərq çinari olmaqla, minlərlə müxtəlif növ ağac əkilib, palıd və digər meşə ağaclarının toxumları səpilib. Ağacəkmə aksiyaları Qubadlıda, Cəbrayıldı da davam etdirilməkdədir. İşğaldan azad olunmuş bütün ərazilər minalardan təmizlənilib tam təhlükəsiz vəziyyətə gətirildikcə ağacəkmə tədbirləri də davam etdirilir. Eyni zamanda Respublikamız iqtisadiyyatın bütün sahələrində, o cümlədən meliorasiya və su təsərrüfatı sahəsində genişmiqyaslı təmir-bərpa işlərinə başlamışdır. Bu işlərin yerinə yetirilməsi nəticəsində ilkin mərhələdə meliorasiya və su təsərrüfatı obyektlərinin təmir- bərpası ilə onların iş rejimlərinin bərpasına, sonrakı mərhələdə isə bu obyektlərin müasir səviyyədə yenidən qurulmasına və inkişafına nail olunacaqdır. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında hələ kifayət qədər mineral-xammal ehtiyatları mövcuddur və onlardan səmərəli istifadə edilməsi orada bərpa-quruculuq işlərinin aparılmasına, eləcə də öz ata-baba yurdlarına qayıdacaq həmyerlilərimizin maddi-rifah halının yaxşılaşdırılmasına xidmət edəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

- 1.“Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”. Bakı: 2004.
- 2.N.Ə.Paşayev, N.H.Əyyubov, Z.N.Eminov, Azərbaycan Respublikasının iqtisadi, sosial və siyasi coğrafiyası. Bakı, 2010.
- 3.Babayeva N. Ekologiya və müasir hidrosfer. Bakı: 2007.
- 4.Sadiqov A., Xəlilov İ. Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi. Bakı: 2009.
- 5.Mahmudov N.İ. Azərbaycanın mineral xammal sərvətləri və ətraf mühit. Bakı: 2000.
- 6.Məmmədov Q.Ş. Azərbaycanın torpaq ehtiyatlarından səmərəli istifadənin sosial- iqtisadi və ekoloji əsasları. Bakı, 2007.
- 7.İsmayılov T. Azərbaycanda təbiətdən istifadə və ekoloji problemlər. Bakı: 2009.
- 8.<https://story.karabakh.center/az/qarabagda-ekosid>
- 9.https://www.musavat.com/news/isgalin-viran-qoydugu-ekologiyamiz_889884.html

QARABAĞIN ELM FƏDAİLƏRİ

Zülfüqarova Əfruzə Elxan qızı
laborant
ADPU-nun Şamaxı filialı
efruzezulfuqarova@gmail.com
Orcid kod: 0009-0003-8732-8876

Xülasə

Məqalədə Qarabağ torpaqlarının yetişdirdiyi, adları təhsilimizin tarixinə düşsən, ən şərəfli, müqəddəs peşələrdən biri sayılan müəllimlik peşəsini icra edən müəllimlərdən, onların qiymət biçilməz töhfələrindən danışılır. Həmçinin onların maarifçilik ideyalarına xidmət edən zəngin yaradıcılıqlarından, elm sahəsində misil siz xidmətlərindən, dəyərli fikirlərindən bəhs edilir.

Açar sözlər: Qarabağ, müəllim, peşə, elm, təhsil, maarifçilik.

SCIENCE DEVOTES OF KARABAKH

Zulfugarova A.E.

Summary

The article talks about the teachers who were trained by the lands of Karabakh, whose names have gone down in the history of our education, and who practice the profession of teaching, which is considered one of the most honorable and sacred professions, and their invaluable contributions. Their rich creations serving the ideas of enlightenment, their unparalleled services in the field of science, and their valuable ideas are also mentioned.

Key words: Karabakh, teacher, profession, science, education, enlightenment.

Giriş

“Müəllim adı ən yüksək addır. Mən yer üzündə müəllimdən yüksək ad tanımıram,” – bu cümlələr müasir dövlətçiliyimizin banisi, Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevə məxsusdur. Daha bir ulu şəxsiyyət Mustafa Kamal Atatürk müəllim peşəsi haqqında demişdir: “Müəllim insanları aydınlığa çıxaran işığa bənzəyir. Bir cəmiyyətin millət ola bilməsi üçün mütləq müəllimlərə ciddi ehtiyacı var: onlar cəmiyyəti həqiqi bir millət halına gətirirlər”.

Müəllim, insan mənəviyyatının bağbanıdır, desək daha doğru olar. Müəllim saf mənəvi valideyn və eyni zamanda da elm fədaisidir. Müəllim hər bir adamın həyat çırağıdır. Elm nur, bu nuru insan gəlbində işıqlandıran müəllimdir. Müəllim, peyğəmbərlərdən sonra Allaha ən yaxın olan bəndələrdir. Ümumiyyətlə, hərtərəfli biliyə, yüksək əxlaqa, geniş dünya görüşünə, milli-mənəvi dəyərlərə malik olan xalq, tarixi inkişafın hər bir mərhələsində qarşılaşdığı bütün çətinliklərdən çıxmaq üçün özündə qüvvə və iradə tapa bilib. [4. səh.259]

XIX əsrdə rus işğalı dövründə kütləvi savadsızlıq baş alıb getmişdir. Məhz buna görə də müəllim peşəsi ən zəruri, vacib sənət növlərindən birinə çevrilmişdi. Tiflis ətrafındakı Qori şəhərində Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının 1879-cu ildə Azərbaycan (tatar) bölməsinin açılması yüzlərlə yurddaşımızın, o cümlədən onlarla Qarabağlı gənclərin müəllim sənətinə yiyələnməsinə şərait yaratmışdır. Bu fürsətdən yararlanan gələcəyin ziyalıları seminariyanı bitirib xalqın savadlanması yolunda öz böyük töhfələrini vermişlər. Azərbaycanın mədəni irsini, ədəbiyyat və incəsənətini Qarabağ torpağının yetişdirdiyi müəllimlərdən, onların qiymət biçilməz töhfələrindən ayrı təsəvvür etmək mümkün deyil.

Qarabağ torpaqlarının yetişdirdiyi , adları təhsilimizin tarixinə düşən xeyli sayda müəllim vardır. Bunların içərisində müəllimlik peşəsində ən çox tanınanı – Azərbaycan maarifçisi, pedaqoq, ədəbiyyatşünas **Firudin bəy Köçərlidir** (1823-1920). Əslən şuşalı olan Firidun bəy Köçərli 1885-ci ildə Qoridəki seminariyanı başa vurub işləmək üçün İrəvan gimnaziyasına təyinat almış, 1885-1894-cü illərdə İrəvan gimnaziyasında ana dili, hüsnxətt fənlərini tədris etmişdir. 1895-ci ildə Qori Müəllimlər Seminariyasının tatar şöbəsinin Azərbaycan dili və şəriət müəllimi təyin edilib. 1918-1920-ci illərdə onun təşəbbüsü ilə həmin seminariyanın əsasında açılmış Qazax Müəllimlər Seminariyasının müdiri işləyib. Firudin bəy Köçərli Qazax Müəllimlər Seminariyasını sovet işğalınadək qorumuş və rəhbərlik etmişdir.

Firidun bəy müəllimlik peşəsini bütün peşələrdən daha yüksəkdə tuturdu. O, müəllimi gələcəyə işıq salan mayak, nur adlandırır. Onun deyirdi ki, “Pis şagird yoxdur, şagirdi düzgün anlamayan müəllim vardır. Müəllimin borcudur ki, hətta ən çətin tərbiyə olunan uşağı belə tərbiyələndirsin”. Həmçinin görkəmli ədib hər çıxışında qızların təhsilə cəlb edilməsini ön plana çəkirdi və təhsilli qadının gələcəkdə övladlarını da təhsilli böyüdəcəyini nəzərə çatdırırdı. [1.səh. 10-34]

Qarabağdan olan şöhrətli müəllimlərdən biri də Azərbaycan dramaturqu, nasir, maarif xadimi **Süleyman Sani Axundovdur** (1835-1939). O, 3 oktyabr 1875-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olub. Süleyman bəy də 1894-cü ildə Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının məzunu olmuşdur. Həmin il Bakı şəhər 4-cü rus-tatar məktəbinə müəllim qəbul edilir. Yüksək pedaqoji fəaliyyətinə görə 1905-ci ildən əvvəlcə 7-ci, daha sonra isə 4-cü rus-tatar məktəblərinin müdiri təyin edilir. O, 1906-cı ildə Bakıda çağrılmış Azərbaycan müəllimlərinin I qurultayında iştirak etmişdir. 1920–1921-ci illərdə Qarabağ vilayətinin maarif şöbəsinin müdiri, 1922–1930-cu illərdə Bakıda məktəb müdiri vəzifələrində çalışmışdı.

Ədibin maarifçilik ideyalarına xidmət edən zəngin yaradıcılığı ilə milli dramaturgiyamızın ink işafında mühüm yer tutan Nəcəf bəy Vəzirov (1854-1926) da müqəddəs müəllimlik peşəsini icra edən elm fədaisidir. O, 1854-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olub. Nəcəf bəy bir müddət Bakı şəhər maarif şöbəsi rəisinin müavini işləyib və müəllimi Həsən bəy Zərdabi ilə birlikdə doğma xalqın maariflənməsi üçün yeni məktəblərin, müxtəlif tərbiyə ocaqlarının açılmasında yaxından iştirak edib. O, Bakıda Kənd təsərrüfatı texnikumunda müəllimlik edib. Əsərlərinin qonorarını xeyriyyə cəmiyyətlərinə köçürən Nəcəf bəy deyirdi: “Bu mənim prinsipimdir. Hələ vicdanımı itirməmişəm ki, xalqın maariflənməsinə kömək edən yazılarımdan qazanc götürəm”. [6]

Daha bir tanınmış qarabağlı müəllim görkəmli Azərbaycan yazıçısı və dramaturqu, ictimai-siyasi və teatr xadimi, pedaqoq, ədəbiyyatşünas **Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevdir** (1870-1933). O, öncə Şuşa, ardınca Tiflis realni məktəbini oxuyandan sonra 1891-1899-cu illərdə Peterburq Yol mühəndisləri İnstitutunda təhsil almışdır. Ali təhsilini alıb vətənə qayıdan gənc yazıçı bir müddət Şuşada yaşayır. 1901-ci ildə Bakıya gəlir. Əbdürrəhim bəy şəhərdəki rus-tatar məktəblərinin birində Azərbaycan dili müəllimi işləmək istəyir. Azərbaycan Dövlət Tarix Arxivində qorunan “Bakı şəhər idarəsi” fonduna aid “Tədris komissiyasının

fəaliyyəti haqqında” adlı saxlama vahidində onun şəhər tədris komissiyasının sədrinə yazdığı ərizə saxanılır .Bu ərizədə Əbdürrəhim bəy dil və ədəbiyyatla bağlı qabiliyyətini və Peterburqda aldığı təhsili vurğulayaraq məktəblərdə boş yer olarsa müəllim xidmətinə götürülməsini xahiş edir. Lakin, onu pedaqoji təhsili olmaması səbəbindən xidmətə qəbul etmirlər. Buna baxmayaraq, Bakıda yaşadığı illərdə “Nicat” cəmiyyətində işləyərkən bir müddət müəllim kimi müəyyən kursların aparılmasında iştirak edir. Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra da, 1921-ci ildən 1931-ci ilə qədər Azərbaycan Dövlət Universitetində ədəbiyyatdan mühazirələr oxuyur, gənc kadrlar hazırlığı işində fəal iştirakı ilə müəllimliyi davam etdirmişdir. [2]

Azərbaycanın müasir peşəkar musiqi sənətinin banisi **Üzeyir Hacıbəyov** (1885-1948) əmək fəaliyyətinə müəllimliklə başlayan tanınmış qarabağlı müəllimlər sırasına aid etmək olar. 1904-cü ildə Qori seminariyasını bitirən Üzeyir bəy növbəti dörd il ərzində Hadrut və Bakı məktəblərində müəllimlik fəaliyyəti ilə məşğul olub. O, 1905-ci ildə Bakıda əvvəlcə Bibiheybət məktəbində, daha sonra “Səadət” məktəbində dərs demişdir. Üzeyir bəy bu məktəblərdə Azərbaycan dili, riyaziyyat, coğrafiya, tarix və eyni zamanda rus dili fənnlərinin müəllimliyi edirdi. Üzeyir Hacıbəyli yalnız dərs deməklə kifayətlənmir. Bir sıra mətbuat orqanları ilə əlaqə saxlayır. "Kaspi" qəzetində "U" imzası ilə yazılar çap etdirir. Qəzetin sentyabr, oktyabr, noyabr və dekabr nömrələrində ədibin bir neçə məqaləsi çap olunur. 1905-ci ildə Üzeyir Hacıbəyli Hadrudan Bakıya qayıdır və "Həyat" qəzetində işə girir. Bu barədə o özü yazır ki, "...1904-cü ildə seminariyanı bitirdikdən sonra bir il kənddə müəllimlik etdim, ondan sonra Bakıya gəldim. 1905-1908-ci illərdə pedaqoji sahədə çalışıb Bibiheybət rayonunda və şəhərdə müəllimlik edib, eyni zamanda redaksiyalarda çalışırdım". [3]

Azərbaycan muğam sənətinin korifeylərindən, Qarabağ xanəndəlik məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən biri, əsl adı İsfəndiyar olan **Xan Şuşinski** (1901-1979) də Qarabağın elm fədaisidir. Böyük sənətkar 1901-ci il avqustun 20-də Şuşa şəhərində anadan olub. Görkəmli xanəndə Azərbaycan Dövlət Musiqi Məktəbində dərs deyib və muğam ifaçılarının yeni nəslinin yetişməsində əvəzsiz xidmətlər göstərib. 1973-1979-cu illərdə Xan Şuşinski A.Zeynallı adına orta ixtisas musiqi məktəbində pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olub. İsfəndiyar Cavanşirov gənclikdə ona verilən “Xan” adının məsuliyyətini ömrünün sonunadək daşıyıb, Azərbaycan musiqisinin həqiqi Xanı olub. Xan çıxışlarının birində üzünü gənc xanəndələrə tutaraq vəsiyyətini edib: "Mən muğamı ulu ustadlardan öyrənə-öyrənə, illərin çətin sınağından min bir əziyyətlə keçirərək, yad nəfəslərdən qoruyaraq gənc nəsillərə, bu günümüzdə gətirib çıxardım. Sizdən də bir təvəqqem var, bu ərməğanı qoruyun, gələcək nəsillərə olduğu kimi çatdırın". [4]

Azərbaycanın dilbər guşələrindən biri olan Şuşa şəhəri nəinki təbiəti, həm də yetişdirdiyi şəxsiyyətləri, alimləri, o cümlədən riyaziyyatçıları ilə məşhurdur. Bu riyaziyyatçılarda biri də **Məhəmməd Mustafayevdir** (1914-1982). 22 aprel 1914-cü ildə Şuşa şəhərinin Zarıslı kəndində anadan olmuşdur. Onun uşaqlığı Ağdamda keçmiş, sonradan ailəvi Bakıya köçmüş və orta təhsilini burda başa vurmuşdur. M. Mustafayev ali təhsilini 1935-1940-cı illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki Bakı Dövlət Universitetinin) fizika – riyaziyyat fakültəsində almışdır. O, ali təhsil aldıqdan sonra ömrünün sonuna qədər bu ali təhsil müəssisəsində işləmişdir. Mustafayev bu elm ocağında laborant vəzifəsindən dosent vəzifəsinə qədər yüksəlmişdir. Mustafayev “Parabolik tipə yaxın xüsusi törəməli xətti diferensial tənliklər sistemi” mövzusunda dissertasiya işi yazaraq fizika-riyaziyyat elmlər namizədi elmi dərəcəsini almışdır. O, dərslilər yazmış, həmçinin xarici riyaziyyatçıların elmi əsərlərini və dərslilərini doğma ana dilimizə tərcümə etmişdir. Gözəl riyaziyyatçı, fizika-riyaziyyat elmləri namizədi, dosent Məhəmməd Mustafayev 3 iyun 1982-ci ildə Bakıda vəfat etmişdir.

Azərbaycanın ilk riyaziyyatçı qadın alimi **Maya Hacıyeva** (1914-1999) gözəl Şuşamızda anadan olmuşdur. O, 1914-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olmuş, əvvəl ibtidai , sonra realni məktəbi, daha sonra Şuşa Pedaqoji Texnikumunu bitirmişdir. 1931-1935-ci illərdə Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunu (indiki Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin) fizika-riyaziyyat fakültəsinə qəbul olaraq , oranı bacarıqlı və istedadlı tələbə kimi bitirmişdir. M. Hacıyeva 1935-38-ci illərdə M.V. Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetində təhsilini davam etdirmişdir. Bundan sonra Maya Hacıyeva bir neçə ali məktəbdə elmi fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. O, 1941-1943-cü illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetinin aspiranturasında təhsil almış, “Helmhols tənliyi üçün sərhəd məsələsi” mövzusunda dissertasiya işini müdafiə edərək, fizika-riyaziyyat elmlər namizədi elmi adını almışdır. Bununla da Maya xanım Azərbaycanın ilk riyaziyyatçı qadın alimi kimi tarixə düşmüşdür. Müxtəlif dövlət mükafatları sahibi olan, fədakar elm xadimi, əvəzsiz şəxsiyyət Maya Hacıyeva 1999-cu ildə dünyasını dəyişmişdir. [6]

Xalqımızın dərin hörmətini qazanan, yüksək əqidə, məslək, mədəniyyət və mənəviyyət, hərtərəfli dərin

bilik, özünün pedaqoji fəaliyyəti ilə respublikamızda şöhrət qazanan və heç vaxt yaddan çıxmayan, minlərlə insan qəlbində yaşayan xalq müəllimlərimizdən biri də şuşalı, qacarlar sülaləsinin layiqli nümayəndəsi **Keymah Keyqubad oğlu Bəhmənovdur** (1914-1991). Keymah Bəhmənov 1914-cü il avqust ayının 15-də Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. Keymah Bəhmənov orta məktəbdə oxuyarkən bilik, bacarıq və vərdişlərinə görə şagird yoldaşlarından köklü surətdə fərqlənirdi. O, orta məktəbi əla qiymətlərlə qurtarıb, ali təhsil almaq məqsədilə sənədlərini Azərbaycan Pedaqoji İnstitutuna (indiki Azərbaycan Pedaqoji Universitetinə) verir. 1938-ci ildə Keymah müəllim APİ-nin riyaziyyat fakültəsini əla qiymətlərlə qurtarıb qırmızı diplom alır. Elə həmin ildə o, Ağdam Rayon Xalq Təhsil Şöbəsinin sərəncamına göndərilir. Keymah müəllim İkinci Dünya müharibəsi başlayana kimi Ağdam rayonunun müxtəlif məktəblərində riyaziyyat fənnini tədris edir. O, rayonun pedaqoji kollektivi arasında qısa bir müddətdə aparıcı yer tutur. Beləliklə də həm şagird və həm də valideynlərin dərin hörmətini qazanır. Keymah müəllim 1948-ci ildən ömrünün sonuna kimi pedaqoji fəaliyyətini Şuşa Kənd Təsərrüfatı texnikumunda davam etdirmişdir. 43 il ərzində yüksək səviyyəli mütəxəssislər yetişdirilməsinə məqsədyönlü töhfələr vermişdir. Respublikamızda çox az şəhər və rayon olar ki, orada Keymah müəllimin yetirmələri olmasın. Görkəmli müəllim, el ağsaqqalı, qayğıkeş və humanist vətəndaş Keymah Bəhmənov 1991-ci il iyun ayının 15-də doğma şəhəri Şuşada əbədiyyətə qovuşmuşdur. [4]

Digər elm fədaisi adına layiq olan qarabağlı müəllim **Xudu Məmmədovdur** (1927-1988). O, 1927-ci il dekabrın 14-də Ağdam rayonunun Mərzili kəndində anadan olub. 1951-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetini (indiki Bakı Dövlət Universiteti) fərqlənmə diplomu ilə başa vurub və müəllimi Heydər Əfəndiyevin təkidi ilə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Kimya İnstitutuna təyinat alıb. "Elmin Vətəni yox, alimin Vətəni olmalıdır" deyən Xudu Məmmədov uşaqların, gənclərin bu ruhda böyüməsini istəyirdi: "Uşaqlara Vətəni sevməyi öyrətmək lazım deyil. Siz onlara Vətəni tanıdın, özləri sevcəklər" deyirdi.

Görkəmli alimin elmimizdə açdığı yol "Xudu məktəbi" adlandırılıb. Xudu Məmmədov ilk dəfə "Bakı kristalloqrafiya məktəbi" yaradıb. Onun rəhbərliyi ilə 40-dan çox yüksək səviyyəli alim hazırlanıb. Xudu Məmmədov həmişə müəllim və müəllimlik sənəti haqqında iftixarla danışır: "Müəllim yalnız dərs deyən, sadəcə olaraq bir-iki saat sinif otaqlarında şagird və tələbələrlə təmasda olan şəxsiyyət, adi tərbiyəçi deyil. O, zaman və gənclik arasında körpü yaradan, öz şəxsiyyəti ilə nümunə olan, sabahın qurucularını hazırlayan, millətin gələcəyi üçün böyük məsuliyyət daşıyan canlı bir varlıqdır. O, adi gəncdən tutmuş bütün dünyanın müəllimidir". [6]

Əməkdar elm xadimi, Dövlət mükafatı laureatı **Cəlal Allahverdiyev** (1929-2017) 17 sentyabr 1929-cu ildə Şuşa şəhərində anadan olub. C.Allahverdiyev Azərbaycan Dövlət Universitetini bitirdikdən sonra Moskva Dövlət Universitetinin aspiranturasında oxumuşdur. Onun elmi rəhbəri məşhur riyaziyyatçı Mstislav Keldiş olmuşdur. C.Allahverdiyev 1957-ci ildə "Öz-özünə qoşma olmayan tənliklərin bəzi siniflərinin məxsusi və qoşulmuş funksiyalar sisteminin tamlığı haqqında" namizədlik dissertasiyasını, 1968-ci ildə "Spektral parametrdən rasional asılı öz-özünə qoşma olmayan operatorların məxsusi qiymətləri və məxsusi elementləri haqqında" doktorluq dissertasiyasının müdafiə etmişdir. Böyük riyaziyyatçı 1969-cu ildə professor elmi adı almış, 1972-ci ildə AMEA-nın müxbir üzvü, 2001-ci ildə isə həqiqi üzvü seçilmişdir. Onun ən məşhur elmi nəticəsi Allahverdiyev teoremidir. Bu teorem bir çox kitablara, o cümlədən funksional analiz dərsliklərinə də salınımışdır. O, 1957-60-cı illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetində əvvəl müəllim, sonra baş müəllim işləmişdir. O, həmçinin Hesablama Mərkəzində şöbə müdiri, AMEA Kibernetika İnstitutunun "İdarəetmənin riyazi məsələləri" laboratoriyasının müdiri olmuşdur. Bir sıra xarici dövlətlərdə mühazirələr oxuyan görkəmli alim həmişə Azərbaycanı yüksək səviyyədə təmsil etmişdir. Fizika-riyaziyyat elmləri doktoru olan C.Allahverdiyev 19 yanvar 2017-ci ildə 87 yaşında Şuşasız dünyasını dəyişmişdir. [7]

Zəfər Hüseynov 1953-cü il sentyabr ayının 28-də Şuşa şəhərində ziyalı ailəsində anadan olmuşdur. 1970-ci ildə Şuşa şəhər 4 saylı orta məktəbi bitirərək Bakı Dövlət Universitetinin Mexanika-riyaziyyat fakültəsinə daxil olmuş, 1975-ci ildə universitetdə təhsilini başa vurmuşdur. Əmək fəaliyyətinə 1975-ci ildə Xankəndi Pedaqoji İnstitutunda müəllim vəzifəsində işə başlamış, eyni zamanda Şuşa şəhər 4 saylı orta məktəbidə riyaziyyat müəllimi işləmişdir. 1985-ci ildə namizədlik dissertasiyası müdafiə edərək fizika-riyaziyyat elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almışdır. 1988–1989-cu illərdə Gəncə Dövlət Universitetində dosent, 1989-cu ildə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şuşa fakültəsinin dekan müavini, ADPU-nun Şuşa filialı yarandıqdan sonra, əvvəlcə Tədris və elmi işlər üzrə direktor müavini, 1991-ci ildən isə filialın direktoru vəzifələrində işləmişdir. Z. Hüseynov 1994–2002-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində dosent, 2002-ci ildən isə Sumqayıt Dövlət Universitetinin Riyaziyyat fakültəsinin dekanı vəzifəsində işləmiş, 2022-ci il tarixindən isə rektorun müşaviri vəzifəsinə təyin olunmuşdur. 90-dan çox elmi

məqalənin, dərs vəsaiti və metodiki vəsaitin müəllifidir. Azərbaycanda təhsilin inkişafındakı xidmətlərimə görə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 noyabr 2012-ci il tarixli Sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasının "Əməkdar müəllimi" fəxri adına layiq görülmüşdür. [8]

Digər bir elm fədaimiz Qarabağ müharibəsində iştirak edən **Əliyər Əliyevdir** (1957-1992). Onun qəhrəmanlığı dillər əzbəridir. Ölümündən sonra Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı ilə Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adına layiq görüldü. Əliyər Əliyev 1957-ci il dekabrın 14-də Qubadlı rayonunun Qazyan kəndində anadan olub. 1979-cu ildə Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi İnstitutunu fərqlənmə diplomu ilə bitirdikdən sonra bir müddət Qubadlı rayonunun Dondarlı kənd orta məktəbində idman müəllimi işləyib. O, iki il Saransk Dövlət Universitetində, daha sonra doğma kəndində pedaqoji fəaliyyətini davam etdirib. [6]

Nəticə

O zamanın qarabağlı müəllimlərindən danışarkən Mirzə Həsən Mirzə Qasım oğlu Əmirovu, Fərhad bəy Köçərini, Müseyib İlyasovu, Zəkəriyyə bəy Mirzə Mehdiqulu bəy oğlu Aslanovu, Mir Fəttah Musəvini, Səfərəli bəy Vəlibəyovu, Mina xanım Aslanovanı, Nigar Vəlibəyovanı və başqalarını adını çəkməmək haqsızlıq olardı. Təəssüf ki, təhsillə bağlı xatirələrdə, sənədlərdə onların adları çəkilsə də, bəzələrində zamanımıza gəlib çatan müfəssəl arxiv materialları yoxdur. Bununla belə haqqında bəhs etdiyimiz qarabağlı müəllimlərin xidmətləri qədirdilən xalqımız tərəfindən heç vaxt unudulmayacaq, daim hörmət və ehtiramla yad olunacaqlar.

İnanırıq ki, Cənab Prezidentimiz İlham Əliyevin başçılığı ilə Qarabağda yenidən ölkəsi və xalqı üçün fəaliyyət göstərəcək elm fədailəri yetişəcəkdir. Məhz bununla bağlı bu günlərdə duyduğumuz ən sevindirici xəbər noyabrın 28-də Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Xankəndi şəhərində Qarabağ Universitetinin yaradılması ilə bağlı sərəncam imzalamasıdır. Sərəncamda qeyd olunub ki, regionun sosial-iqtisadi ehtiyaclarına uyğun yüksəkixtisaslı kadr tələbatının ödənilməsi və tarixən mövcud olmuş təhsil ənənələrinin yaşadılması məqsədilə Xankəndi şəhərində yerləşən ali təhsil müəssisəsinin əsasında "Qarabağ Universiteti" publik hüquqi şəxs yaradılır. Bu gün hər bir azərbaycanlının ürəyi Qarabağla döyünür. Əminəm ki, gənclər Qarabağ Universitetində təhsil almaq istəyəcəklər, çünki hər birimizin istəyi Qarabağın azad edilməsi idi. Arzumuza çatmışıq və çox önəmli mərhələyə daxil olmuşuq. Bu, yeni imkanlar və fürsətlər yaradacaq. Azərbaycan gəncləri Qarabağ Universitetinə böyük maraq göstərəcəklər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Firudin bəy Köçərli "Bibliografiya". Bakı: 2014.
2. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev "Həyat və yaradıcılığı". Bakı: "Elm və təhsil"-2018
3. Üzeyir Hacıbəyov. Bakı: 2015.
4. Hüseynov Y. "Qarabağ". Bakı: 2018.
5. Xan Şuşinski (İsfəndiyar Aslan oğlu Cavanşirov) Bibliografiya. Bakı: 2021.
6. Təhsil Nazirliyi "Qarabağın məşhur müəllimləri" layihəsi - <https://edu.gov.az/az/news-and-updates/19441>
7. Milli Elmlər Akademiyası
<https://science.gov.az/az/forms/skonchavshiesya-deystvitelnyie-chlenyi/2946>
8. https://az.wikipedia.org/wiki/Zəfər_Hüseynov

QARABAĞ AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ

Hüseynzadə Simarə Nüsrət qızı
tələbə

ADPU-nun Şamaxı filialı
simarehuseynzade115@gmail.com

Xülasə

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Qarabağda siyasi vəziyyətin kəskinləşməsi və erməni separatizminə qarşı mübarizə 1917-ci ilin fevralında Rusiyada baş vermiş fevral inqilabından sonra Azərbaycanda da milli azadlıq hərəkatı başlandı. Azərbaycan torpaqlarında yaradılan Ermənistan

Respublikası qurulan kimi ermənilər Zəngəzur və Naxçıvan torpaqlarına təcavüzə başladılar. Türk-müsəlman xalqının qəddar düşməni Andronikin daşnak quldur dəstələri birbaşa Ermənistan hökumətinin göstərişləri əsasında 1918-ci ilin yay - payız aylarında Naxçıvan, Zəngəzur və Qarabağ bölgələrində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sərhədlərini pozaraq dinc əhaliyə qarşı etnik türklərə kütləvi soyqırım həyata keçirdilər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyət hökuməti tarixi və əzəli torpağımız olan Qarabağı erməni təcavüzündən qorumaq və bu bölgədə qayda - qanun yaratmaq üçün 1919-cu ilin əvvəllərindən çox qətiyyətli addımlar atmağa başladı. 1919-cu il yanvar ayının 15-də Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarından ibarət Qarabağ general qubernatorluğu yaradıldı.

Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Qarabağ regionu, xalqımızın, etno-mədəni irsinin mərkəzlərindən biri olmuş, qədim Azərbaycan sivilizasiyasının beşiyi hesab edilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Qarabağ, soyqırım, sərhəd, işğal.

KARABAGH IN THE PERIOD OF THE AZERBAIJAN PEOPLE'S REPUBLIC

Huseynzada S.N.

Summary

Aggravation of the political situation in Garabagh during the Azerbaijan Democratic Republic and the struggle against Armenian separatism. After the February Revolution in Russia in February 1917, a national liberation movement was launched in Azerbaijan. As soon as the Republic of Armenia was established on the lands of Azerbaijan, the Armenians began to encroach on the lands of Zangezur and Nakhchivan. The Dashnak bandits of Andronik, the cruel enemy of the Turkish-Muslim people, violated the borders of the Azerbaijan Democratic Republic in the summer and autumn of 1918 in the Nakhchivan, Zangezur and Garabagh regions and carried out a mass genocide against the peaceful population of the ethnic Turks based on the instructions of the Armenian government.

The government of the Azerbaijan Democratic Republic began to take very decisive steps from the beginning of 1919 in order to protect our historic and ancestral land, Garabagh, from Armenian aggression and to establish law and order in this region. On January 15, 1919, the General Governorate of Garabagh, which consisting of Shusha, Javanshir, Jabrayil and Zangezur districts, was established.

The Garabagh region, which is an integral part of Azerbaijan, was one of the centers of the ethno-cultural heritage of our people and was considered the cradle of the ancient Azerbaijani civilization.

Key words: The Democratic Republic of Azerbaijan, Garabagh, genocide, border, occupation.

Qarabağ Azərbaycanın tarixi torpağıdır. Kiçik Qafqaz dağlarından başlayaraq Kür və Araz çayları arasındakı əraziləri əhatə edir.

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan tarixində siyasi və mədəni oyanış dövrü olmaqla yanaşı həmçinin ağır siyasi və sosial-iqtisadi şərait, torpaqlarımızın və tarixi ərazilərimizin qorunması uğrunda ölüm-dirim savaşı vermiş ziyalılarımızın, siyasi şəxsiyyətlərimizin və azadlıq mücahidlərimizin şərəfli tarix yolu ilə xarakterizə olunur.

1918-ci il 28 mayda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti mürəkkəb bir dövrdə meydana gəldi və çox çətin şəraitdə fəaliyyət göstərdi.

Yeni qurulmuş bu gənc dövlət cəmi 23 ay yaşadı və başqa sahələrdə olduğu kimi, ölkənin ərazi bütövlüyünün qorunması sahəsində də əhəmiyyətli işlər gördü. Bu zaman ərazi bütövlüyümüzə Ermənistan tərəfindən daimi xarakter alan təhlükəyə qarşı böyük sayıqlıq və barışmaz müqavimət tələb olunurdu.

Azərbaycan Cümhuriyyəti yarandığı ilk günlərdən özünün ərazi bütövlüyünü və sərhədlərinin toxunulmazlığını qorumaq üçün fəal və ciddi mübarizə aparmışdır. Azərbaycan hökumətinin ən başlıca vəzifələrindən biri də Qarabağda erməni separatizmini ləğv etmək idi.

Azərbaycanda bolşevik-erməni silahlı dəstələrinin törətdiyi türk-müsəlman soyqırımını təhqiq edən Fövqəladə İstintaq Komissiyasının yaradıldı. Avropada ermənilərin təsiri altında olan informasiya vasitələrinin Azərbaycanda onların törətdiyi vəhşiliklərin tamam əks istiqamətdə təbliğ etməsi Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyini məcbur etdi ki, hökumət qarşısında bu məsələnin ətraflı təhqiq edilməsini qaldırsın. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk Xarici işlər naziri M.H.Hacinski 1918-ci ilin iyul ayının 15-də hökumətə məruzəsində yazırdı: "Dörd aydan artıq bir müddətdə Azərbaycan ərazisində

bolşevizm adı altında məsuliyyətsiz erməni milli dəstələrinin dinc müsəlman əhalisinə qarşı görünməmiş vəhşiliklər törətdikləri məlumdur. Eyni zamanda bu quldur dəstələrin təşkilatçıları ictimai rəyi öz xeyirlərinə formalaşdırmaq üçün bunun əksinə olan saxta materiallar Avropa ölkələrinə göndərirlər. Ona görə Xarici İşlər Nazirliyi təcili şəkildə istintaq komissiyası yaradıb. 1. Bütün zorakılıq hadisələrinin dəqiq qeydə alınmasını; 2. Zorakılığın hansı şəraitdə törədilməsini; 3. Günahkarların və dəyən ziyanın müəyyən edilməsini zəruri hesab etdi. Məruzədə göstərilirdi: "Yaradılacaq təşkilat Fövqəladə İstintaq Komissiyası xarakterində olmalıdır, onun materialları başlıca Avropa dillərində (rus, fransız, alman və türk) elan edilməli və geniş yayılmalıdır". 1919-cu ildə İstanbulda fransız dilində buraxılmış 73 səhifəlik "Ermənilərin müsəlman əhalisi üzərində etdikləri vəhşiliklər haqqında sənədlər" 146 toplusunda da bəzi məsələlər öz əksini tapmışdır. [3.səh.46]

Ermənilər Qarabağ məsələsi ilə bağlı 1918-ci ilin oktyabr ayında İstanbulda konfrans çağırılmasına da nail olmuşdular. Ermənilər iddia edirdilər ki, Azərbaycan və türk qoşun hissələri Ermənistan ərazisinə daxil olublar və burada «günahsız» erməniləri qırırlar. Oktyabrın 27-də Osmanlı dövlətinin yeni Xarici İşlər naziri Nəbi bəylə görüşən Ə.Topçubaşov bu təbliğatın cəfəng olduğunu bildirməklə qeyd etdi ki, Gəncə quberniyasının Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzaları Azərbaycan torpaqlarıdır və bu ərazilərə olan səlahiyyətinin bərpa edilməsi üçün ora Azərbaycan qoşun hissələrinin göndərilməsi heç də qanuna zidd deyildir. [5.səh.670-671]

1919-cu il yanvarın 2-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici işlər naziri Ermənistanın xarici işlər nazirinə göndərdiyi teleqramda Ermənistanın etirazını əsassız sayaraq bildirdi ki, Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzaları Azərbaycanın ayrılmaz hissəsidir. Eyni zamanda Ermənistanın etirazı suverenliyə qəsd və Azərbaycanın daxili işlərinə qarışmaq cəhdi kimi qiymətləndirildi. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, Ermənistan Qarabağ general-qubernatorluğunun yaradılması ilə əlaqədar öz etirazını Qafqazda Böyük Britaniya qoşunlarının baş komandanı general Tomsona və müttəfiq dövlətlərin Zaqafqaziyadakı baş komissarı Haskelə də bildirmişdi. Lakin onlar Azərbaycanın Qarabağ qubernatorluğu yaratmaq və ona general-qubernator təyin etmək hüququnu müdafiə etdilər. [1.səh.355]

Qarabağ General-qubernatorluğuna Xosrov bəy Sultanov təyin olunmuşdu. Xosrov bəy Sultanovun Azərbaycan Cümhuriyyəti maraqlarına uyğun olaraq apardığı bu məqsədyönlü siyasət nəticəsində ermənilər tutduqları bu çirkin mövqeydən geri çəkilməyə məcbur edirdi.

Ermənistan hökuməti, bununla bağlı Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi notada X.Sultanovun və Azərbaycan ordusunun Qarabağdan çıxarılmasını tələb edirdi. Lakin bu tələb Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin Ermənistandakı diplomatik nümayəndəsi Məhəmməd Xan Təkinski vasitəsi ilə İrəvan hökumətinə verdiyi cavabda rədd edilirdi. [3.səh.264]

X.Sultanovun Qarabağın general-qubernatoru təyin edilməsi erməniləri narahat edirdi. Xarici İşlər Nazirliyinin Azərbaycan hökumətinin Qarabağda fəaliyyətinə Ermənistan hakimiyyətinin mane olması ilə əlaqədar nota verməsi haqqında Azərbaycanın Ermənistandakı diplomatik nümayəndəsi Təkinskiyə 1720 sayılı 18 iyun 1919-cu il tarixli məlumatında bu haqda bilgilər vardır: "Ermənistan hökumətinə xəbər verin: Sultanov Azərbaycan hökumətinin 15 yanvar 1919-cu il tarixli qərarı ilə. Azərbaycan Respublikası tərəfindən Azərbaycanın ayrılmaz və mübahisəsiz torpaqları olan Şuşa, Zəngəzur, Cəbrayıl, Cavanşir qəzalarının general-qubernatoru təyin edilib və bu, aprelin 3-də İttifaq Komandanlığı tərəfindən rəsmi qəbul edilib. Bu səbəbdən Sultanovun fəaliyyətinə və Azərbaycan qoşunlarının Qarabağa daxil olmasına erməni hökumətinin hər hansı etirazı Azərbaycan Respublikasının daxili işlərinə qarışmaqdır və müzakirə edilə bilməz. Şuşa rayonunda baş verən özbaşnalıqlarla bağlı isə general-qubernator tərəfindən güclü tədbirlər görülüb və həyat normal axarına düşüb" [6.səh.161]

Xosrov bəy Sultanov Şuşaya gələn kimi Qarabağ torpağını erməni terrorizmindən azad etmək üçün gərgin fəaliyyətə başladı. O, 1919-cu il fevralın 12-də Şuşa, Zəngəzur, Cavanşir və Cəbrayıl qəzalarının əhalisinə müraciət edərək onlara general-qubernatorluğun yaradılması səbəblərini izah etmişdir. Müraciətdə deyilirdi ki, Azərbaycan hökumətinin yanvar ayında verdiyi qərarla həmin qəzalar xüsusi general-qubernatorluğa daxil edilmişdir. Bu fəvqəladə tədbir onunla izah olunur ki, "Azərbaycanın ən gözəl guşələrindən olan dörd qəza bir ildən artıqdır ki, hərc-mərcliyin içindədir. Məsuliyyətsiz ünsürlərin rəhbərliyi altında silahlı dəstələr öz şəxsi iddialarını həyata keçirmək üçün kəndləri yandırır, əhalini məhv edir, minlərlə qadın və uşağı qaçqınlığa məruz qoyur. Əhalidən ümumi siyasi vəziyyət gizlədilir. Bu şəxslər özlərinin şəxsi məqsədlərini gizlədərək ona siyasi don geydirməyə çalışırlar. Bütün bunları nəzərə alaraq hökumət adları çəkilən dörd qəzada general-qubernatorluq yaratmağı nəzərə almışdır. Öz həyatını

xalqına həsr etmiş bir ictimai xadim kimi mən bildirirəm ki, millətindən asılı olmayaraq qanunçuluğa və ədalətə ciddi əməl edəcəyəm və bildirirəm ki, general-qubernatorluğun rayonlarında yeganə hökumət Azərbaycan hökumətinin hakimiyyətidir və hamı məcburi şəkildə ona tabe olmalıdır. Hər hansı bir şəkildə qayda-qanunun pozulması, hərc-mərcliyə gətirib çıxarmış hərəkət general-qubernatorluğun qanunları ilə ciddi şəkildə cəzalandırılacaq. Qanun qarşısında hamı bərabərdir.[2.səh.68-69]

Xosrov bəyin ciddi cəhdi, Andranikin silahlı qüvvələrinin Sultan bəy tərəfindən Laçın bölgəsinin Zabux dərəsində məhvi yuxarı Qarabağda nisbətən sakitlik yaratmağa imkan yaradır və erməni əhalisi Azərbaycan hökumətini tanımağa məcbur olurlar. 1919-cu ilin avqust ayında Qarabağ erməniləri yığıncaq keçirir və Azərbaycan hökumətinə tabe olurlar.[4.səh.122]

Ermənistanla Azərbaycan arasında 1919-cü il noyabrın 23-də imzalanan sazişdən sonra Azərbaycan öz hərbi hissələrini Zəngəzurdan geri çağırdı. Bağlanan sazişə görə, toqquşmalar dayandırılmalı, mübahisəli məsələlər, o cümlədən sərhəd məsələləri danışıqlar vasitəsilə həll edilməli idi. Lakin Ermənistan bu sazişi kobud surətdə pozub Zəngəzura nizami qoşun hissələri göndərirdi. Azərbaycan kəndlərinin talanı və dinc əhaliyə vəhşicəsinə divan tutulması geniş miqyas aldı. 1919-cü il dekabrın 14-də Azərbaycan hökumətinin təşəbbüsü ilə Bakıda Ermənistan Azərbaycan konfransı açıldı. Lakin konfrans ermənilərin günahı üzündən tərəflər arasında ziddiyyəti həll edə bilməyərək işini yarımçıq dayandırdı. 1920-ci ilin yanvarında Ermənistanın hərbi əməliyyatları yenidən gücləndi. Belə bir şəraitdə Azərbaycan hökuməti erməni təcavüzünü dəf etmək üçün ciddi tədbirlər görmək məcburiyyətində qaldı.[1.Səh.356,357]

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini yıxmaq üçün erməni daşnak hökuməti 1920-ci ildə Rusiyanın bolşevik hökuməti ilə gizli danışıqlar aparmağa başladı. Ermənistan 1920-ci ilin mart ayında Qarabağda milli hökumətimizə qarşı qiyamlar təşkil etdi və hərbi əməliyyatlara başladı. Nəticədə təcili surətdə əsas qoşun hissələrini Qarabağ bölgəsinə cəmləşdirməyə məcbur olan Azərbaycan respublikasının şimal sərhədləri tamamilə müdafiəsiz qaldı. Bu da 1920-ci ilin aprel ayında Sovet Rusiyası tərəfindən Azərbaycanın işğalını xeyli asanlaşdırdı.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan tarixi.Yeddi cildə.V cild (1900-1920-ci illər). Bakı: "Elm", 2008.- 696 s.
2. Məmmədova H.İ. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə yuxarı Qarabağda siyasi vəziyyət: Erməni terrorizminin güclənməsi (1918-1920), Bakı,"Nağı Evi" nəşriyyatı, 2006.-151 s
- 3.Həsənli C.P..Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici Siyasəti (1918-1920). Bakı: "GARISMA" MMC, 2009, - 576 s.
4. Ziyadxan Nəbibəyli. Sultan bəy və Xosrov bəy qardaşları. Bakı: "NURLAR" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2011, 224 s.
5. Süleymanov M. Azərbaycan Ordusunun tarixi. I cild. Bakı: "Maarif" nəşriyyatı. 2018. 736 s.
6. Yaqublu N. Cümhuriyyət Qurucuları Bakı: "NURLAR" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2018, 504 s.

ŞUŞA REALNİ MƏKTƏBİ

Rəhimova Fəridə Mübariz qızı
tələbə
ADPU Şamaxı filialı
feriderehimova027@gmail.com

Xülasə

1880-ci ildə Şuşa Realni məktəbinin yaradılması ilə genclərin təhsilə olan maraqları artmışdı. Düşmənlər tərəfindən xarabalığa məruz qalmış tarixi abidələrimiz Prezidentimiz tərəfindən yenidən canlanmış və yenidən yeni şəxsiyyətlərin formalaşmasına ilkin addımlar atılmışdır.Bu isə Azərbaycan xalqının geleceyinin gözəlləşəcəyinə doğru olan ilk addımlardır.

Açar sözlər: Şuşa realni məktəbi, tarix, bərpa, məktəb, təhsil.

Summary

In 1880, with the establishment of Shusha Realni school, the interest of young people in education increased. Our historical monuments, which were destroyed by the enemies, were revived by our president and the first steps were taken to form new identities. These are the first steps towards the improvement of the future of the people of Azerbaijan.

Key words: Shusha realni school, history, restoration, school, education.

Müharibə başa çatdıqdan sonra ilk günlərdən işğaldan azad edilmiş ərazilərdə aparılan bərpa işləri Azərbaycan dövlətinin əsas missiya və məqsədlərindən birinə çevrildi. İşğaldan azad edilən ərazilərdə vandalizmin qurbanı olmuş məşhur tarixi binalar var. Təhsil tariximizdə özünəməxsus yer tutan, xalqımıza tanınmış yazıçılar, ziyalılar, ədiblər bəxş edən, eyni zamanda bilik və elm məbədlərimizdən biri olan Şuşa real məktəbi də dost olmayan qonşularımızın vəhşiliyinin qurbanı oldu. . Son vaxtlar məktəbin bərpası, əvvəlkindən də gözəl təhsil ocağına çevrilməsi istiqamətində geniş işlər görülür. Prezident İlham Əliyevin mayın 20-də imzaladığı Şuşa Real Məktəbinin binasının Layihələndirilməsi və bərpası ilə bağlı tədbirlər haqqında Sərəncam bu prosesin hüquqi əsasını qoyub. Sərəncama əsasən, Şuşa şəhərində Şuşa Real Məktəbinin binasının layihələndirilməsi və bərpası məqsədi ilə işğaldan azad edilmiş ərazilərin yenidən qurulması və bərpası məqsədi ilə 2022-ci il dövlət büdcəsində nəzərdə tutulmuş vəsaitdən Təhsil Nazirliyi ilkin olaraq 1 milyon manat vəsait ayrılıb.

Əsl məktəbin yeni görünüşü necə olacaq?

Təhsil Nazirliyi bərpasına başlanılan Şuşa real məktəbinin gələcək görkəmini əks etdirən video paylaşılıb. Videoda gördüyünüz kimi məktəbin planı heyrətamiz görünür və məkanı genişdir. Video böyük rəğbətlə qarşılanıb. Deyə bilərik ki, Şuşa real məktəbi tələbələrin arzularının təcəssümü olacaq.

Məktəbin tarixi...

XIX əsrin sonlarında mədəniyyətlə yanaşı, müxtəlif sahələrdə baş verən dəyişikliklər Azərbaycanda təhsilə marağın artmasına müsbət təsir göstərmişdir. Həmin dövrdə təhsil sahəsindəki irəliləyişlər nəticəsində dini təhsil sistemindən dünyəvi təhsil sisteminə keçid daha da gücləndi. XIX əsrdə Azərbaycanda yeni tipli məktəblər meydana çıxdı və inkişaf etməyə başladı. Və bu baxımdan Qarabağ bölgəsi təkə Azərbaycan da deyil, Cənubi Qafqazda da ilk yerlərdən birini tuturdu. Bu ənənə XIX əsrin sonlarında daha da gücləndi.

Qeyd edək ki, XIX əsrin 80-ci illərində Bakıda bir real məktəb, Gəncədə bir klassik gimnaziya var idi. Bu, bir tərəfdən əhalinin orta təhsilə olan tələbatını, digər tərəfdən isə sənaye və ticarətin artan tələbatını ödəyə bilmirdi. Şuşada isə bütün bunlar özünü daha kəskin şəkildə büruzə verdi. Burada orta məktəbə maraq durmadan artırdı. Lakin Şuşada progimnaziyanın yaradılması tələblərinin puç olduğunu görən şəhər sakinləri 1880-ci il iyunun 30-da Peterburq-Qafqaz Komitəsinə müraciət etdilər. Müraciətdə qeyd olunurdu: “Şuşa şəhərinin sakinlərinin təhsil istəyi (şəhər məktəbində 400-dən çox şagird bunu bir daha təsdiqləyir) və şəhər ictimaiyyətinin istəyini əsas götürərək, Gəncə qubernatoru tərəfindən real məktəb açılmasını xahiş edir. Şuşa şəhərində 6 sinifli məktəb. Şəhər ictimaiyyəti bu məktəbi müvafiq bina ilə təmin etməyi və ildə 7500 manat məbləğində maddi yardım etməyi öhdəsinə götürür”. Müraciət öz həllini tapdı və 1881-ci il sentyabrın 20-də Şuşada 6 sinifli Real məktəbi yaradıldı. Üç əsas sinifdən ibarət olan bu hazırlıq məktəbi ilk 159 şagirdi qəbul edir. Tarixi mənbələrdə qeyd olunduğu kimi, 1886-cı ildə məktəbə 7500 manat vəsait xərclənmişdir. Dövrünün nümunəvi maarif ocağı sayılan Şuşa real məktəbinə maraq günügündən artırdı. Maarif nazirinin 1890-cı ildə Qafqaz üzrə nümayəndəsi Şahzadə Ziya od-Dövləh Ənuşirəvan Mirzə Qacarı və antropoloq Şantrini buraya gətirmişdi. Onlar məktəbdə dərs və davamiyyətlə maraqlandıqda müəyyən ediblər ki, şagirdlərin yalnız 7,64 faizi üzrlü səbəb olmadan dərsdən yayınıb. Bu faiz əvvəlki illərlə müqayisədə xalqımızın elmə, təhsilə marağının artmasından xəbər verirdi. Xalqımız o dövrdə xarici dilləri öyrənməyə, bu dillərdə danışmağa, oxumağa can atırdı. Hər kəs seçim etməkdə azad idi. Məsələn, 1890-cı ildə Tiflis məktəblərində alman dili icbari, Şuşa məktəbində isə öz istəyi ilə öyrənilirdi. Yeni açılan məktəblərdə ədəbiyyatın tədrisinə xüsusi diqqət yetirilirdi, çünki onun çox böyük tərbiyəvi əhəmiyyəti var idi.

Məktəbdə görkəmli pedaqoqlar dərs deyirdilər. Şuşa real məktəbində məşhur maarif xadimləri Haşım bəy Vəzirov, Mirzə Salah bəy Zöhrəbəyov, Yusif bəy Məlixəqazarov dərs deyirdilər. Onların hər biri həqiqətən parlaq şəxsiyyət, savadlı, hörmətli insanlar idi. Məsələn, görkəmli müəllim Mirzə Salah bəy Zöhrəbəyov Fransa və Rusiyada təhsil almış ziyalıların görkəmli nümayəndəsi idi. Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariyasının məzunu olan Yusif Bək Məlixəqazarov məşhur müəllim, aktyor və rejissor idi. Haşım bəy Vəzirov müəllim, publisist, tərcüməçi, jurnalist, yazıçı və naşirdir və Şuşada “müsəlmanrus”

məktəbi yarananda onu direktor vəzifəsinə dəvət edirlər. Eyni zamanda məktəbdə işləyir, Şəhər Dumasının deputatı seçilir. Bundan əlavə, Şuşa real məktəbinin hazırlıq sinfində ana dilindən dərs deyirdi.

Məşhur məzunlar...

Burada təhsil alan tələbələr sonradan müəllimləri qədər məşhur şəxsiyyətlərə çevriliblər. Məktəbin məzunları arasında Şuşin kimi xatırlanan Əbdürləli bəy Muxtarov, Həsən bəy Bağırbəyov, İsmayıl bəy Şəfərbəyov, Muxtar bəy Muradov, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Əbdürrəqim bəy Haqverdiyev, Qara bəy Əliverdiyev, Cabbar bəy Vəlibəyov, Rüstəm bəy Axundov, dövrünün ən parlaq şəxsiyyətləri.

Başqa təhsil ocaqlarına yol açan əsl məktəb

Öz missiyasını uğurla həyata keçirən, xalqın maarifləndirilməsi işinə müstəsna töhfələr vermiş, bir sıra tanınmış yazıçı və yazıçıları Azərbaycan ədəbiyyatına bəxş etmiş, sonralar bir sıra maarifçilərin fəaliyyəti üçün əla məkana çevrilmiş Real məktəbin binası qurumlar. Belə ki, Şuşinin ən qədim binalarından sayılan təhsil ocağının binasında 1960-cı ilə qədər Şuşa Pedaqoji Texnikumu, 1960-1989-cu illərdə isə riyazi təmayüllü 2 saylı internat məktəbi fəaliyyət göstərmişdir. Binanın sonuncu "sakinisi" API-nin Şuşa filialı (indiki Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti) olub. 1989-1992-ci illərdə bu binada fəaliyyət göstərən ali təhsil ocağının Şuşa filialında tələbələr əsasən pedaqoji fakültələrdə təhsil alırdılar.

Əsl məktəb özünün ən real dövrünü yaşayır...

Öz əzəmətini, tarixi əhəmiyyətini, qədimlik ruhunu qoruyub saxlayaraq, təhsilimizin inkişafına əvəzsiz töhfələr verən Şuşa real məktəbi təəssüf ki, 1992-ci ilə qədər yaşamışdır. 1992-ci ilin mayında Şuşa şəhərini işğal edəndən sonra erməni vandalları oradakı bir çox tarixi-dini yerlərimizi dağıtdıqları kimi Şuşa real məktəbini də yandıraraq xarabalığa çevirdilər. Amma torpaqlar işğaldan azad olunandan sonra bu yerlərə həyat qayıdır. Və təhsilimiz ürəyimizcə olan Şuşaya qayıdır. Dövlətimizin başçısı Şuşaya səfəri zamanı erməni vandalizminin qurbanına çevrilmiş Şuşa real məktəbinin dağılmış binası ilə tanış oldu. Bu gün isə təhsilimizin müasir tarixində Şuşinin səhifəsi yenidən açılır. Şübhəsiz ki, Şuşa real məktəbi təmir-bərpa işlərindən sonra fəaliyyətə başlayacaq və bundan sonra da xalqımız üçün ziyalı şəxsiyyətlər yetişdirəcəkdir. Bir əsr sonra məktəb şagirdlərinə tarixi, mədəniyyəti, dövlətçilik irsini doğma Azərbaycan dilində tədris edəcək.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. M.Məlikov və b. Məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı: Nurlan, 2019.
2. Ağayev Ə. Pedaqoji fikirimiz, dünənimiz, bu günümüz. Bakı: 2000.
3. Əhmədov H.M. Pedaqogikanın tarixindən muhazirə mətnləri. Bakı: API 1987.
4. Ə.Y.Seyidov. Azərbaycanda pedaqoji fikrin inkişaf tarixindən. Bakı: "Maarif" 1982.

TARİXİ-MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİN İNKİŞAFINDA ŞUŞA ƏDƏBİ MƏCLİSLƏRİNİN ROLU

Cabaroğlu Mədinə Ağakərim qızı
filol.ü.f.d.
Sumqayıt Dövlət Universiteti
cabarova.84@mail.ru

THE ROLE OF SHUSHA LITERARY ASSEMBLIES IN THE DEVELOPMENT OF HISTORICAL-CULTURAL RELATIONS

Jabarova M.A.

Summary

In the 19th century, progress began to be observed in many fields in Karabakh, especially in the city Shusha, which is one of our centers of science and culture. This development could not pass those who tried their hand in the fields of literature. New trends that attracted attention with the variety of topics, ideas and content appeared in the literature of this period.

Key words: literature, XIX century, Shusha, literary environment, communication

Açar sözlər: ədəbiyyat, XIX əsr, Şuşa, ədəbi mühit, əlaqə

XIX əsrdə Qarabağda, xüsusilə də, elm və mədəniyyət mərkəzlərimizdən biri olan Şuşa şəhərində bir çox sahələrdə tərəqqi müşahidə olunmağa başladı. Bu inkişaf ədəbiyyat sahəsində qələmini sınayanlardan da yan keçmədi. Bu dövr ədəbiyyatında mövzu, ideya, məzmun müxtəlifliyi ilə diqqəti cəlb edən yeni ədəbi cərəyanlar meydana çıxdı. İctimai həyatı bütün çılpalığı ilə özündə əks etdirmək gücünə malik olan ədəbi nümunələr mövzu və məzmun baxımından inkişaf edərək daha böyük arealda yayılmağa başladı. Bu da təbii ki, maarifçi-demokratik fikir və ideyaların möhkəmlənməsinə, tənqidi realizmin ədəbiyyatda öz yerini, mövqeyini tutmasına təkan oldu.

Tərcümə ədəbiyyatına olan meyl də bu dövrün inkişaf istiqamətlərindən hesab edilə bilər. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının böyük tədqiqatçılarından olan Firidun bəy Köçərli öz qeydlərindən birində tərcümə sahəsində böyük xidməti olan Mustafa ağa Nazirin vəfatı səbəbi ilə yarımçıq qoyduğu işi M.R.Fənanın, M.Ə.Bakinin, M.H.Qüdsinin davam etdirməsini arzuladığını qeyd edib. Onun bu istəyini reallaşdıran bir sıra ədəbi məclis üzvləri Şərqi böyük mütəfəkkir alimlərinin, söz-sənət ustalarının – Firdovsi, Sədi, Cami, Nəvainin, rus ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən Krilovun əsərlərini tərcümələr etmişlər.

Bu dövrdə Şuşada təriqət ədəbiyyatına müraciət də sıx müşahidə olunurdu. Dini məzmunlu şeirlər ədəbi məclis iştirakçılarının, demək olar ki, hər birinin ədəbi irsində özünəməxsus yer alırdı. Yaradıcılıqlarının müəyyən qismini mərsiyə ədəbiyyatına, növhələr yazmağa həsr etmiş sənət adamları bu məzmunlu əsərlərini çox nadir hallarda ədəbi məclislərdə səsləndirər, ümumi məclis iştirakçılarının müzakirəsinə verərdilər. Buna səbəb kimi bəzi məclislərin təşkilində dində xoş qarşılanmayan musiqiçilərin (“Məclisi-üns”, “Məclisi-fəramuşan”) və hətta şərabin olması (“Beytüs-səfa”) göstərilə bilər.

XIX əsrdə ədəbiyyatın bir çox sahələrinə olduğu kimi, nəzirə ədəbiyyatına da meyl gücləndi. Regionlarda təşkil onumuş bu ədəbi məclislərdə nəzirə yazmaq bir ənənə halını aldı. Bəzən isə yazılan nümunələr öz yarandığı məclisin dairəsindən çıxaraq qiymətləndirilməsi üçün başqa məclisə göndərilirdi. Nəzirə yazan söz ustaları daha çox klassiklərin əsərlərinə müraciət etsələr də, məclis üzvlərinin öz qəzəllərinə yazılmış nəzirələr də az deyildir. Nəsrəddin Qarayev “XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri” adlı kitabında qeyd edirdi ki, “Ayrı-ayrı divan, cüng və fraqmentlərdən Natəvan və Seyid Əzimin qəzəllərinə deyilmiş nəzirələr bir yerə toplanarsa, bu iri həcmli bir divana bərabər olar” [3, s.21]

Mətbu ədəbiyyatında XIX əsrdə fəaliyyət göstərən ədəbi məclislər haqqında ilk məlumat verən şəxs Firidun bəy Köçərli olmuşdur. O, rus dilində qələmə aldığı “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı” adlı əsərində oxucularını bu cür məlumatlandırmışdır: “Zaqafqaziyanın bir çox şəhərlərində müxtəlif poetik adlar altında, məsələn “Beytüs-səfa”, “Beyti-xamuşan”, “Darüs-sürur” və s. bu kimi ədəbiyyat dərnəkləri

olmuşdur. Ayrı-ayrı dərnəklər arasında dostluq əlaqələri mövcud olmuş, bu dərnəklər bir-biri ilə məktublaşmışlar. Bu dərnəklərin nümayəndələri: Şuşada Abdulla bəy Asi, Şamaxıda Hacı Seyid Əzim, Yelizavetpolda Mirzə Mehdi Naci, İrəvanda Mirzə İsmayıl Bəzmi, Qazaxda Kazım bəy Salik olmuşdur.

Eyni şəhərdə təşkil olunmuş “Məclisi-üns” və “Məclisi-fəramuşan” ədəbi məclislərinin qarşılıqlı əlaqəsi daha asan və əlçatan idi. Orta əsr Şərqi elmlərinin bilicisi Mir Möhsün Nəvvab və başçılıq etdiyi “Məclisi-fəramuşan” üzvləri Natəvanın himayəsinə aldığı “Məclisi-üns”ün üzvləri ilə sıx məktublaşmış, yaxın dost münasibətində olmuşlar. Xüsusilə, Nəvvaba göndərilən mənzum məktublarda dövrün ictimai məsələlərini öyrənmək baxımından əhəmiyyətli olan bir sıra məsələlərə – eşq, dostluq, sədaqət, hikmət, riyə və s. aydınlıq gətirilmiş, bu mövzularla bağlı onun məsləhətinə ehtiyac duyulduğu qeyd edilmişdir.

Şuşaya ziyarətə gələn bir sıra alim və şairlər burada təşkil olunmuş ədəbi məclislərin qonağı olar, məkanın arif şəxsləri ilə ünsiyyət qurarmışlar. Bu barədə Nəsrəddin Qarayev yazırdı: “1868-ci ildə Ərdəbilli şair Ünqa Şuşaya gələrək, Nəvvabın görüşünə getmiş və hər ikisinin arasında müşairə olmuşdur” [3, s. 202].

Məclislərin fəaliyyəti müntəzəm hal aldıqca məclis üzvlərinin Azərbaycanın digər regionlarında təşkil olunmuş ədəbi məclis və dərnəklər ilə əlaqəsi də artırdı. “Məclisi-üns”ün fəaliyyəti dörd bir yana səs salmış, Şamaxıdan S. Əzim, A.Zühuri, M.A.Bixud, Lənkərandan M.İ. Qasir, Naxçıvandan Sidqi məclisin adına təbrik dolu məktublar yollamış, bu üsulda onları təqdir etdiklərini qeyd etmişlər. Şamaxıda Seyid Əzimin və “Beytüs səfa”nın qonağı olan H.A.Ağəh və M.Məmai buradakı şeir və musiqi məclislərində iştirak etmiş, Şuşaya qayıtdıqdan sonar da əlaqələrini kəsməmiş, məktublaşmaqda davam etmişlər.

Şuşalı Fatma xanım Kəminə ilə bağlı xatirələrini qeyd edən Y.V.Çəmənəzəminli yazırdı: “...atam şairə Fatı xanım Kəminəni qonaq çağırırdı. O axşam yadımdadır, uzun-uzadı müzakirə oldu. Böyük qardaşım İran Şahlarının əleyhinə danışır, Kəminə onları müdafiə edirdi. Şairlər və ədəbiyyat maraqlıları onun evinə toplanardılar” [3, s. 256].

Sadalanan faktlar tarixi-mədəni əlaqələrin inkişafında Şuşa ədəbi məclislərinin rolunun çox kiçik bir qismini təşkil edir. Şuşa ədəbi mühiti bütün dövrlərdə özünün zənginliyi ilə seçilib.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Araslı H. XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. / H.Araslı. –Bakı: Maarif, –1956, –394 s.
2. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. / Köçərli F. –Bakı: AvrasiyaPress, –2005, –466 s.
3. Qarayev N. XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri. / N.Qarayev. –Bakı: Nurlan, –2010, –326 s.

QARABAĞIN ƏDƏBİ-MƏDƏNİ MÜHİTİNƏ DAİR

Abdullayeva Sevdə Fizuli qızı

t.ü.f.d., dosent

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

sevda.abdullayeva.1986@mail.ru

Xülasə: Azərbaycanımızın dilbər guşələrindən biri, tarixi və əzəli torpağımız olan Qarabağ xanlığının ərazisi tarixin bütün mərhələlərində strateji mövqə cəhətdən öz aktuallığını qoruyub saxlamışdı. Qonşu dövlətlər üçün Azərbaycanın fəthində açar rolunu oynayan Qarabağ ərazisi tək strateji coğrafi mövqə cəhətdən deyil, eyni zamanda tarixi, ictimai- siyasi və mədəni mühiti ilə Azərbaycan tarixində əvəz edilməz rola malikdir. Beləki, bu tarixi diyar tarixin müxtəlif dövrlərində Azərbaycanın ictimai-mədəni mühitinə görkəmli şəxsiyyətlər bəxş etmişdir, hansı ki, bu tarixi şəxsiyyətlər ölkəmizin adını nəinki daxildə, eyni zamanda xarici ölkələrdə də Azərbaycanımızın adını daim uca tutmuşdurlar. Qürurverici məqam ondan ibarətdir ki, hələ XVIII əsrin sonu XIX əsrdə Şərqdə qadınların ictimai- siyasi həyatda heç bir mövqeyi olmadığı zaman Qarabağın ictimai-siyasi həyatında yaxından iştirak edən yaradıcı-şairə qadınlar yetişmişdirlər. Bu şairə qadınların həyat və yaradıcılığını öyrənmək elə Qarabağın tarixini öyrənmək, araşdırmaq anlamına gəlir. Təəssüfləndirici məqam ondan ibarətdir ki, bu zərif cinsin nümayəndələri dövrün sərt, keşməkeşli, ağır dönməndən zərərsiz sıyrılıb çıxma bilmədilər. Onlar yeri gələndə torpaq həsrəti, yeri gələndə daxili ziddiyyətlərin acı nəticələrini həm həyatlarında, həm də yaradıcılıqlarında yaşamağa məcbur oldular.

Açar sözlər: şairə, tarix, Qarabağ, yaradıcılıq, dövr, şeir

Summary: The territory of the Karabakh Khanate, one of the charming corners of Azerbaijan, our historical and ancient land, has maintained its strategic relevance at all stages of history. Karabakh, which plays a key role in the conquest of Azerbaijan for neighboring countries, has an irreplaceable role not only in terms of strategic geographical position, but also in the history of Azerbaijan with its historical, socio-political and cultural environment. These historical figures have always glorified the name of our country not only at home, but also abroad. It is a matter of pride that at the end of the 18th century, when women had no position in the socio-political life of the East in the 19th century, creative women poets grew up who were closely involved in the socio-political life of Karabakh. To study the life and work of these poets means to study the history of Karabakh. It is unfortunate that the members of this delicate sex have not been able to survive the hard, transient and difficult times of the time. They were forced to experience the bitter consequences of longing for the land and the bitter consequences of internal conflicts in their lives and works.

Key words: poet, history, Karabakh, creativity, period, poem

Giriş. Azərbaycanımızın dilbər guşələrindən biri, tarixi və əzəli torpağımız olan Qarabağ xanlığının ərazisi tarixin bütün mərhələlərində strateji mövqə cəhətdən öz aktuallığını qoruyub saxlamışdı. Qonşu dövlətlər üçün Azərbaycanın fəthində açar rolunu oynayan Qarabağ ərazisi tək strateji coğrafi mövqə cəhətdən deyil, eyni zamanda tarixi, ictimai- siyasi və mədəni mühiti ilə Azərbaycan tarixində əvəz edilməz rola malikdir. Beləki, bu tarixi diyar tarixin müxtəlif dövrlərində Azərbaycanın ictimai-mədəni mühitinə görkəmli şəxsiyyətlər bəxş etmişdir, hansı ki, bu tarixi şəxsiyyətlər Azərbaycanımızın adını nəinki daxildə, eyni zamanda xarici ölkələrdə də daim uca tutmuşdurlar. Qürurverici məqam ondan ibarətdir ki, hələ XVIII əsrin sonu XIX əsrdə Şərqdə qadınların ictimai- siyasi həyatda heç bir mövqeyi olmadığı zaman Qarabağın

ictimai-siyasi həyatında yaxından iştirak edən yaradıcı-şairə qadınlar yetişmişdirlər. Bu şairə qadınların həyat və yaradıcılığını öyrənmək elə Qarabağın tarixini öyrənmək, araşdırmaq anlamına gəlir. Təəssüfləndirici məqam ondan ibarətdir ki, bu zərif cinsin nümayəndələri dövrün sərt, keçməkeçli, ağır dönəmindən zərərsiz sıyrılib çıxıb bilmədilər. Onlar yeri gələndə torpaq həsrəti, yeri gələndə daxili ziddiyyətlərin acı nəticələrini həm həyatlarında həm də yaradıcılıqlarında yaşamağa məcbur oldular.

Beləki, 1782-ci ildə Qarabağ xanlığının paytaxtı Şuşada dünyaya göz açan, 1831-ci ildə İranın Qum şəhərində dünyasını dəyişən Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın qızı Ağabəyim Ağa İran şahı Fətəli şah Qacarin qanuni zövcəsi olmuş və XVIII-XIX əsr Azərbaycan və İran ədəbiyyatında yetişmiş fitri istedadı, ağılı, zəkası, gözəlliyi və qeyrəti ilə dillər əzbəri olan bir şairə xanımdır. Azərbaycan tarixində ən ağır faciə olan İkiyə bölünmə İbrahimxəlil xanın cəmi 49 il ömür sürən (1782-1831) qızı Ağabəyim Ağanın taleyinə də öz acı nəticələrini yazdı. Beləki, XIX əsrdə Azərbaycan üçün vurulan ən ağır zərbədə yəni birinci və ikinci Rus-İran savaşının qanlı zərbələrindən Qarabağ xanlığı da pay aldı. Bu zərbə tək xanlığın daxili və xarici siyasətinə deyil, ədəbi mədəni həyatına da təsirsiz ötüşmədi. Günümüzdə qədər bir çox tarixçilər, ədəbiyyatçılar tərəfindən işıqlandırılan bu mövzu daim maraq mərkəzində olmuşdur. Elə müəllifi Mehriban Vəzir olan «Ağabəyim Ağa Cavanşir» əsərində də tarixin bu dövrünün istər siyasi, istərsə də ədəbi mədəni mühiti dolğun əks olunub. Beləki, müəllif əsərdə haqlı olaraq İran şahlarının Qarabağı Qafqazın qapısı saydığını və azacıq güclənən kimi bu qapıdan içəri soxulmaq istədiklərini, Rusiyanın isə Qarabağı İranın qapısı saydığını və Orta Şərqə meydan oxumaq üçün bu qapını ələ keçirmək istədiklərini yazır [3]. Ağa Məhəmməd Şah Qacar 1797-ci ildə Şuşada qətlə yetirildikdən sonra onun qardaşı oğlu və varisi Fətəli şah İranda səltənət sahibi olur [1]. Fətəli şah və İbrahim xan arasında siyasi sövdələşmələr nəticəsində Fətəli şah Qacar Qarabağ xanı İbrahimxəlil xandan qızı Ağabəyim Ağanın hərəmxanasına göndərilməsini tələb edir. İbrahim xan 1800-cü ildə 200-dən artıq xidmətçisi ilə qızını Tehran sarayına göndərir. Şeir yazmaq səriştəsi olan şair təbiətli Ağabəyim Ağa əmisi oğlu Məhəmməd bəyi sevsə də, ömrünün sonrakı illərini Fətəli şahın sarayında şahın sevimli «Şahbanu»su («Şahxanım») olaraq yaşayır. Deyilənə görə, şeirlərini çox vaxt «Ağabacı» imzası ilə də yazırmış. Qarabağın Cavanşir nəslindən olan Qarabağ xanı İbrahimxəlil Cavanşirin qızı, 1800-cü ildən İran şahı Fətəli şah Qacarin «Şahbanu»su Ağabəyim Ağa Cavanşirin indiyə qədər yaddaşlarda yaşayıb və aforizmə dönən bir-iki misrası və digəri də bayatı olmaqla iki şeiri var ki, bu şeirlər bugün də hafizələrdə yaşayır. Ağabəyim Ağanın aforizmə dönmüş məşhur Əfsus ki, yarım gecə gəldi, gecə getdi, Heç bilmədim ömrüm necə gəldi, necə getdi – beytinin gəncliyində dərin məhəbbətlə sevdidi əmisi oğlu Məhəmmədbəy Cavanşir üçün deyildi söylənməkdədir. Bir rəvayətə görə gözəl Ağabəyim Ağa gənc yaşlarında əmisi oğlu, igidliyi və mərdliyi ilə ad qazanmış, gözəl qamətli Məhəmmədbəy Cavanşirə aşiq olur. Məhəmmədbəy Qarabağ xanlığında qoşuna başçılıq edirmiş. O, bir gecə vacib bir məsələ üçün Şuşaya gəlir və əmisi İbrahim xanla görüşür, həmin gecə də geriye – döyüşən qoşunun yanına qayıdır. Gözü yolda olan Ağabəyim Ağa həmin beyti bu münasibətlə söyləyir. Ağabəyim Ağanın indi də dillər əzbəri olan ikinci şeiri isə aşağıdakı bayatıdır: Əzizim Qarabağ, Şəki, Şirvan, Qarabağ, Tehran cənnətə dönsə, yaddan çıxmaz Qarabağ. Bu məşhur bayatıda Qarabağ, Tehran, Şəki, Şirvan adlarının bir bayatıda ifadə edilməsi çox düşündürücüdür. Vətəni Qarabağdan istəyi olmadan siyasət naminə zorla Tehrana – şah sarayına göndərilən Ağabəyim Ağa üçün Fətəli Şah Tehrandə cənnət misallı bir gözəllik yaratsa da, o, yenə əziz Vətən olan Qarabağı düşünür, Şəki və Şirvanı da xatırlamağı unutmur. Çünki onun nakam məhəbbəti əmisi oğlu Məhəmməd Cavanşiri İbrahimxəlil xan taxt-tac hərisliyindən yaranan qısqançlığı nəticəsində siyasətlə Qarabağdan Şəki xanlığına fərar etdirmişdi. Şəki xanı kor Məhəmmədhəsən xanın xəyanəti ilə Məhəmməd Cavanşirin Şirvan xanı Mustafa xana göndərilməsi və Mustafa xanın intiqamçı cinayəti nəticəsində onun qətlə yetirilməsi Ağabəyimin hələ Qarabağda olduğu günlərdə baş vermişdir. Zəmanəsinin zəkalı və ağıllı xanımı, müdrik kəlamları ilə diqqətçəkən Ağabəyim Ağa haqqında bir çox mənbələrdə məlumatlara rast gəlinir. Məhəmmədəli Tərbiyətin 1987-ci ildə fars dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilən «Danışməndani – Azərbaycan» adlı əsərində Ağabəyim Ağa haqqında məlumat verilir. Müəllif yazır: «Tuti» təxəllüslü «Ağabacı» adı ilə məşhur olan Ağabəyim Əbülfət xanın bacısı və İbrahim xan Cavanşirin qızıdır» [2]. Bu kitabda «Ağabəyim (hicri XIII əsr) XIX əsrin şeir ustalarından olmuş və hicri-qəməri 1248 (1832)-ci ildə Qum şəhərində vəfat etmişdir deyə yazılmışdır [2]. Müəllifin bir məlumatı da maraqlıdır. O yazır: «İngiltərə kralı tərəfindən İrana səfir göndərilən Sır Kor Uzlı Fətəli şahın qəbuluna gəldikdə səfirlik məktubunu brilyant düyməli bir qutuda şaha və almazla toxunmuş bir kisəni şahın baş hərəmi Ağabəyimə təqdim etmişdir. Bu hadisə haqqında tarix kitablarında geniş məlumat vardır» [2]. Kitabda aşağıdakı iki beyt də Ağabəyim Ağanı deyə yazılmışdır: Vüsalına çatanların başqa zövcü, səfası var, Çünki gözəl bir

quyunun saf suyu, xoş havası var. Səfər vaxtı zəng elədim ürəyimin dəvəsinə, Bu qaydadır, hər dəvənin öz zəngi, nəvası var [2]. Ağılı və zəkası ilə tanınan Ağabəyim Ağa haqqında yaddaşlarda yaşayan xatirələr vardır. Məsələn, Ağabəyim Ağanın İrandakı şeirlərini Fətəli şahın ona verdiyi «Ağabacı» ləqəbi ilə yazdığını, Ağabəyim Ağanın Fətəli şahı gözəlliyi və ağılı ilə ram edərək, şahın yatağına deyil, könlünə girdiyini, Fətəli şahın kəbinli və siğə arvadlarının sayı 200-dən artıq olmasına baxmayaraq Ağabəyim Ağanın ayrıca yeri olduğunu, onun təbii gözəlliyindən əlavə lətif danışıqı, yaxşı şeir yazmağı olduğu haqqda məlumatlar var. Özü də yaxşı şeirşünas idi. Ədəbi məclislərdə pərdə arxasında əyləşib müzakirələrdə iştirak edərdi». «Bir dəfə Qarabağ şikəstəsini oxuyan Ağabəyimdən şah soruşur ki, bəstənin adına «Qarabağ şikəstəsi» deyəndə nə demək istəmişən? Ağabəyim: - «Şah sağ olsun, elə hamımızı demişəm. Elə səni də, özümü də. Sənin də əslin-nəslin Qarabağlı deyilmi?» Deyirlər ki, Ağabəyim hey: Əzizim Qarabağ, Qara salxım, qara bağ. Tehran cənnətə dönsə, Yaddan çıxmaz Qarabağ. – oxuduğunu şah soruşduqda hazır cavab Ağabəyim Ağa deyir ki, şah sağ olsun, sənə səhv çatdırıblar. Mən demişəm ki, Tehran cənnətə döndü, Yaddan çıxdı Qarabağ». «Ağabacı gənc olmasına baxmayaraq, Fətəli şahın yanında o qədər ehtiramı var idi ki, şahdan hər nə istəsə idi, o qəbul olardı. Hərdən bir ölümə məhkum olanlar onun vasitəsi ilə bağışlanardı. Ağabəyim Ağanın ədəb-ərkanı, söz ustası və natiq olması, bir neçə dil bilməsi, dünya işlərindən baş çıxarması Fətəli şahı heyran edir. Divanda çıxardığı Fərmanla onu «Şahbanu» elan edir. «Deyilənə görə Ağabəyimin fitri istedadı, qənirsiz gözəlliyi, seğahı, Qarabağ şikəstəsini yanıqlı-yanıqlı oxuması, xalq mahnılarına özünəməxsus xallar əlavə etməsi Fətəli şahı Qarabağ gözəlinin önündə qolubağlı qula çevirmişdi. Fətəli şahın ömrü boyu onun bir sözünü iki etmədiyi söylənir». «Fətəli şah Qarabağ gözəlinə olan böyük sevgisinə rəğmən Qum şəhərində ona saray tikdirir və deyilənlərə görə, bu sarayın qapı-pəncərəsini, hicrələrini günçixana – qibləyə deyil, Qarabağa sarı qoydurur, möhtəşəm bir bağ saldırır və orada Ağabəyim Ağa Qarabağın məşhur «Xari bülbül»ünü əkdirir». Azərbaycandakı araşdırmalardan aydın olur ki, Ağabəyim Ağanın bədii yaradıcılığında yalnız bir fəxriyyə, farsca söylədiyi bir rübai, dillər əzbəri olan bir cinaslı bayatısı və aforizmə dönən bir beyt var. İran şahı Fətəli şah siyasət naminə hədiyyə - gəlin kimi göndərilən Ağabəyim Ağanın ömrü və yaradıcılığı Tehran və Qumda keçmişdir. Onun bədii yaradıcılığı əsasən İran mühitində yayılmışdır. Təbii ki, ömrünün təxminən 31 ilini İran şah sarayında keçirən, vətəni Qarabağ və nakam məhəbbət nisgili ilə yaşayan yüksək istedad və möhtəşəm zəka sahibi olan Ağabəyim Ağa bu illərdəki düşüncə və nisgillərini sevinc və kədərini yazılarında ifadə etmişdir.

Klassik ədəbiyyatımızın tarixində özünə məxsus yer tutan, yaradıcılığı və lirikası ilə ədəbiyyatımızı bəzəyən ən görkəmli qadın təmsilçilərindən biri də 1832-ci ildə Şuşada dünyaya gələn “Xan qızı” adı ilə məşhurlaşan Xurşidbanu Natəvan idi. Qarabağın sonuncu xanı Mehdiqulu xan Cavanşirin qızı, anası gəncəli Cavad xan Ziyadoğlunun nəvəsi Bədircahan bəyim olan Xurşidbanu Mehdiqulu xanın yeganə övladı, rəsmi “Xanqızı” statusu olan sonuncu Qarabağ xanıdır. Xurşidbanu bəyimin taleyi bibiləri Ağabəyim ağa və Gövhər ağa kimi Qarabağın tarixi və ictimai- siyasi həyatı ilə səsleşməkdədir. Bu şərəfli, eyni zamanda da acı taleləri öyrənmək Qarabağın tarixini araşdırmaq deməkdir. Ünlü xan qızları rus işğalı ilə, erməni köçləri ilə Qarabağın başına gətirilmiş müsibətləri öz ömürlərində, günlərində, gündəlik güzəranlarında yaşamışlar... Mehdiqulu xanın hakimiyyəti çox acınacaqlı bir dövrə düşmüşdü. Qarabağın azadlığı və suverenliyi əldən getmişdi. Şuşa qalasında rus qarnizonu vardı, xanlıq Rusiyaya illik xərac ödəyirdi, xanın xarici dövlətlərlə münasibətləri, ticari əlaqələri, hətta tarix boyu davam etmiş siyasi izdivac ənənələri belə yasaq idi. Ağır siyasi keşməkeşlərin içində Xanqızı dövrünün görkəmli alimlərindən dərslər almış, ərəb, fars, rus dillərini öyrənmiş, tarix, coğrafiya, həndəsə, rəsm, musiqi, məntiq, fəlsəfə oxumuş, nəzm dəryasına dalmış... yüksək saray təhsili almışdı [4]. Klassik ədəbiyyatın bilicisi olan Xurşidbanu bəyim hələ gənc yaşlarından Füzuli məktəbinin ən ünlü və tayı-bərabəri olmayan qadın davamçısına, nəzmin ustasına çevrilmişdi. Xurşidbanunun təhsil və təlimi dövrün görkəmli ictimai xadimi, elm-təhsil hamisi, xeyriyyəçi, maarifçi, Qafqazın ən zəngin, ən nüfuzlu, ən üstün xanımı olan bibisi Gövhər ağa Cavanşirin hamiliyində idi. 1840-cı illər Qarabağın siyasi baxımdan ən narahat dövrlərindən biridir. Xalq azğın rus idarəetməsindən, yüksək vəzifələrin məqsədli şəkildə – məhz yerli əhalini əzmək üçün qərəzli ermənilərə verilməsindən, rüşvətxorluğun ayaq tutub yeriməsindən, səsini çıxaranların Sibirə sürülməsindən, xalq arasında nüfuzu olan bəylərin əmlaklarının müsadirəsindən tənqə gəlmiş və ayaqlanmışdı. Qarabağda ədalətsizlik elə həddə çatmışdı ki, üç erməni şahid dursaydı ki, bu torpaq və ya bu mülkiyyət sahibinin deyil, hansısa bir gəlmə erməninindir, rus qanunları o torpağı və ya mülkiyyəti sahibindən alıb erməniyə verməyi təmin edirdi. İşğalçı idarəetmənin ədalətsizliyi ərşə dirənmişdi. Diqqəti çəkən başqa bir mühüm məsələ İmam Şamil hərəkətinin Qafqaz xalqları arasında get-gedə daha geniş

yayılması idi. 1845-cı ildə Xurşidbanu 13 yaşda ikən Mehdiqulu xan vəfat edir. Xanədanın yeganə varisi anası Bədircahan bəyimlə qohumların və hökumətin çəkişmələri arasında qalır. Törələrə görə ərlik yaşına çatmaqda olan Xanqızı taxt-taca haqqı çatan biri ilə, yəni əmizadələrindən uyğun olanı ilə evlənməli idi. Dərbənddən Təbrizə kimi yayılmış qohum xanədanlarda bu evliliyə müntəzir xeyli namizəd vardı. Dövrün siyasəti daha bir Cavanşir övladının – Xurşidbanu bəyimin taleyini yazdı Xurşidbanu bəyim 1850-ci ildə, 18 yaşında ikən yaraşıqlı knyaz Usmiyevlə izdivaca girir, 1855-ci ildə mərhum atasının adını verdiyi oğlu Mehdiqulu xan, bir il sonra qızı Xan bikə bəyim doğulur. Xurşidbanu bəyim Xasay xanla 5–6 il Tiflisdə yaşamış, Vladiqafqaza, Dağıstana, Şirvana, Bakıya, Gəncəyə, Naxçıvana səfər etmişdir. Dövrünün ən məşhur şəxsiyyətləri, dövlət adamları, alimlər, yazarlar həmin şəhərlərdə Xanqızının görüşünə gəlmiş, Cavanşir xanədanının son varisini ziyarət etmişlər. Geniş dünyagörüşü olan, üç dildə danışan, nəzmdə və rəsmdə incilər düzən Xanqızı sənət və mərifət adamlarının sevimlisi idi. Knyaz Usmiyev və Xurşidbanu Cavanşir bir müddət birlikdə yürüsələr də, müəmmalı, hələ də üstü açılmayan bir səbəb üzündən ayrılırlar. Lakin bu, rəsmi bir ayrılıq deyildi, nigah müqaviləsi pozulmasına dair heç bir təşəbbüsə rast gəlinmir. İndiyə kimi qəbul edilmiş rəy budur ki, Qarabağla bağlı irsi və mənəvi məsuliyyət daşıyırdı, torpağa, elə, obaya, xanədana bağlı bir varis idi. Xasay xan isə yüksək təhsilli, geniş dünya - görüşlü, fransız dilini ana dili kimi bilən, yaraşıqlı, qədd-qamətli, kef məclislərinin, aristokrat gözəlçələrin sevimlisi... bir çar generalı idi. Knyaz Usmiyev 43 il ömür sürür, sürgündə ölür, Voronejdə dəfn edilir. Həyat Xanqızını əzdicə o, daha xeyrixahlaşdı, çəkdiyi müsibətlərdən qəzəl üstə incilər düzdü, sənətin və sənətkarın hamisi oldu, dostlarının və düşmənlərinin sayı-hesabı olmadı... Bir qadının, ananın, böyük ictimai xadimin, şairin çəkəcəyi hər cür müsibəti çəkdi. Həyat onu tabdan, təvandan elə saldı ki, 40 yaşından sonra özünə Natəvan, yəni gücsüz, tabsız, təvansız adı verdi.. Natəvan yaradıcılığa təxminən XIX əsrin 50-ci illərindən başlayıb. İlk vaxtlar onun “Xurşid” imzası ilə yazdığı şeirlərin əksəriyyəti itib batıb, yalnız cüzi bir hissəsi bizə gəlib çatıb. Natəvan həm də istedadlı rəssam olub. Onun bədii tikmələri “Gül dəftəri” (1886) adlı albomundakı rəsmlər buna sübutdur. Natəvanın şəxsiyyət kimi özünü təsdiqləməsində, vətənə, doğulduğu torpağa bağlı olmasında həm də mənsub olduğu soyun, kökün, nəslin böyük təsiri var. Xeyriyyəçi, messenant və fəal ictimai xadim kimi də xalqın yaddaşına həkk olub. Xurşidbanu Natəvan Gənc şairə Şuşada “Məclisi üns” ədəbi məclisini təşkil edib. 1973-cü ildə Şuşaya su kəmərinə çəkilib: bu su kəməri indi də “Xan qızı bulağı” adı ilə məşhurdur. Natəvan Araz çayından Mil düzünə də su kəməri çəkməyə təşəbbüs edib. Şəxsi münasibətlərin, dövrünün haqsızlığı, zalımların sitəmi şairi vaxtsız qocaldı, onu həyat işığına həsrət qoyub. Ağlamaqdan gözlərinin nuru getmiş, bədəni taqətdən düşüb. Cavanşirlərin bu görkəmli qızı tarixdə özünün özünə yaraşdırdığı adla qaldı. Xanqızının taleyi Qarabağ xanlığının canlı tarixidir, bu ömrün hər bir səhifəsi dövrün müəyyən bir siyasi hadisəsinin törəməsidir.

Nəticə. Elə şəxsiyyətlər vardır ki, onların taleyini vətənin siyasi tarixi yazır. Xurşidbanu Natəvanın həyatını və yaradıcılığını öyrənmək, elə Qarabağ tarixini araşdırmaqdan keçir. Taleləri Qarabağın tarixi kimi təlatümdə olan bu insanların ruhları da ötən 30 ilə qədər olan bir dövrdə tədirgin, narahat idi. Başqa cür necə ola bilərdi ki?! Canları, qanları ilə bağlı olduqları ata-baba yurdları yağlı düşmənin tapdağı altında qalmışdır. Vandal, barbar qonşularımız bu tarixi ərazilərimizi talan edir, tarixi memarlıq abidələrimizi məhv edir, mədəni irsimizi saxtalaşdırırdılar. Ən pisi isə baş verənlər bütün dünyanın gözü qarşısında olsa da, dünya buna göz yumurdu. Nəhayət, tarixi ədalətin bərpa olunması ilə tarixi torpaqlarımız yenidən öz sahiblərinə qaytarıldı. Bu zəfər səlnaməsi nəinki Azərbaycanımızın ərazi bütövlüyü uğrunda canından keçən övladlarının ruhunu şad etdi, eyni zamanda mədəniyyət beşiyi, yüzlərlə sənət nümayəndəsinin vətəni olan Qarabağımızda-öz ata, baba torpağında ruhları həbs yaşayan Xan qızı Natəvanın, Gövhər ağanın, Ağabəyim ağanın, Həmidə xanımın, Vaqifin, Bülbülün və neçə-neçə sənətkarlarımızın ruhu dinclik tapdı. Prezident İlham Əliyev tərəfindən 2022-ci illin “Şuşa ili” elan edilməsi isə zənnimcə illərlə gözü yolda olan Qarabağımıza, gözü yaşlı, niskilli baxışlarla öz sahiblərini gözləyən sənət nümayəndələrimizə toylu büsatlı Qarabağlı günlərini qaytarmaq yolunda atılan adımlardandır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan tarixi VII cildə, IV cild, Bakı, Elm, 2007
2. «Danışməndani – Azərbaycan» görkəmli elm və sənət adamları. Bakı: Azərneşr, 1987, səh. 20-21
3. Mehriban Vəzir. Ağabəyim Ağa Cavanşir. Bakı, 2016, səh. 40
4. Səməd Vurğun X.B.Natavn. Səməd Vurğun əsərləri VI cildə, V cild, Bakı 1975

ŞUŞANIN QƏDİM MƏDƏNİYYƏT ABİDƏLƏRİNİN AZƏRBAYCAN MEMARLIQ ÜSLUBUNA UYGUN BƏRPASI

Axundova Nigar

aparıcı elmi işçi, t.ü.f.d., dosent,
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
nigar-akhundova@yandex.ru,
+994503534258,0009-0006-9064-0432

Açar sözlər: Azərbaycan, Qarabağ, Şuşa, mədəniyyət, abidələr

Qədim tarixi, maddi-mədəniyyət abidələri ilə zəngin olan Qarabağ bölgəsi Azərbaycanın tarixi coğrafiyasının mühüm hissəsidir. Qarabağ bölgəsi Azərbaycan xalqının milli mədəniyyəti tarixində müstəsna yer tutur.

I Qarabağ müharibəsi zamanı tarix və mədəniyyət abidələrinə 177 milyard ABŞ dolları miqdarında zərər dəymişdir. 5000-ə yaxın eksponatı olan Şuşa Tarix Muzeyi, 1000-ə yaxın eksponatı olan Qarabağ Dövlət Tarix Muzeyi, 300-dən çox əşyası olan Azərbaycan professional musiqisinin banisi, bəstəkar Üzeyir Hacıbəyovun Ev Muzeyi, 400-dək əşyası olan Azərbaycan klassik vokal musiqisinin banisi Bülbülün Ev Muzeyi, 1000-dən çox eksponatı olan Mir Mövsüm Nəvvabın Ev Muzeyi, əvəzolunmaz tarzən Qurban Pirimovun Memorial Muzeyi və minlərlə başqa abidələr I Qarabağ müharibəsi zamanı erməni təcürünə məruz qalmışdır.¹⁹

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə məscidlər, mədrəsələr, körpülər, məbədlər nəinki dağıdılmış, eyni zamanda bir çox hallarda təyinatına uyğun olmayan şəkildə istifadə olunaraq xalqımızın milli mənəvi dəyərləri təhqir edilmişdir.

Bu baxımdan, Şuşada dövlət idarəetməsinin və hüquqi tənzimləmənin daha da təkmilləşdirilməsi şəhərdə tarixi-mədəni irsin bərpasına və qorunub saxlanmasına xidmət etməklə yanaşı, onun daim inkişafına şərait yaradacaqdır. Bu gün hər birimiz Azərbaycanın 270 yaşlı mədəniyyət paytaxtı, vaxtilə “Kiçik Paris”, “Qafqazın sənət məbədi” adlandırılan əziz Şuşanın Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı seçilməsinin sevincini yaşayırıq. Çünki bəşər mədəniyyətinin incisi sayılan Şuşa indi öz keşməkeşli tarixinin ən şərəfli günlərini yaşayır. Bu yaxınlarda bu şəhərin Azərbaycan-BMT tərəfdaşlığının 30 illiyinə həsr olunmuş toplantısına ev sahibliyi etməsi bunun bariz nümunəsidir. Vətən müharibəsində əldə edilən Zəfər nəticəsində Şuşada həyat yenidən dirçəlməyə başladı. Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı, dilbər guşəmiz Şuşada bərpa işləri uğurla aparılır. Vaqif Poeziya Günləri və “Xarıbülül” festivalı bərpa olundu. 2021-ci il mayın 12-13-də Heydər Əliyev Fondunun təşkilatçılığı ilə Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı, Qarabağın tacı olan Şuşa iyirmi doqquz ildən sonra yenidən “Xarıbülül” musiqi festivalına evsahibliyi etdi.

¹⁹ Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin Arxivi, İllik hesabatlar 2016, s.33.

BÖLMƏ 4

TÜRK DÜNYASININ ƏDƏBİ-MƏDƏNİ MÜHİTİ, TARİXİ VƏ MÜASİRLİYİ

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN AĞBABA BÖLGƏSİNDƏ UŞAQ FOLKLORU

Avtandil Ağbaba

f.e.d, professor

Sumqayıt Dövlət Universiteti

avtandil.aqbaba@mail.ru

Ochid: 0000-0003-2630-008X

Xülasə

Qərbi Azərbaycanın Ağbaba bölgəsi ən qədim dövrlərdən sonuncu deportasiyaya – 1988-ci ilədək azərbaycanlıların yaşayış məskəni olmuşdur. Məqalədə Ağbaba bölgəsinin uşaq folklorunun bir sıra janrları, oyun və tamaşaları araşdırılır, müqayisə və təhlillər aparılır. Müəllif orijinal folklor örnəklərini nəzərdən keçirərək onların forma və məzmun xüsusiyyətlərinin özünəməxsus cəhətlərinə diqqəti yönəltməklə, bölgənin uşaq folklorunun da mənəvi soyqırımına məruz qaldığını xüsusi olaraq nəzərə çatdırır. Məqalədə həmçinin uşaqların dünyagörüşünün formalaşmasında, onların nitq qabiliyyətlərinin, fiziki sağlamlılıqlarının inkişafında bölgə uşaq folklorunun rolu və əhəmiyyəti göstərilir.

Açar sözlər: Ağbaba, düzgü, uşaq folkloru, oyunlar, lirik.

CHILDREN'S FOLKLORE IN AGHBABA REGION OF WESTERN AZERBAIJAN

Aghbaba A.

Summary

The Aghbaba region of Western Azerbaijan was a place of residence of Azerbaijanis from the earliest times until the last deportation - in 1988. The article examines a number of genres, games and performances of children's folklore of Aghbaba region, compares and analyses them. The author examines the original folklore examples, paying attention to the unique features of their form and content, and especially points out that the children's folklore of the region was also subjected to spiritual genocide. The article also shows the role and importance of regional children's folklore in the development of children's outlook, speech abilities, and physical health.

Key words: Aghbaba, duzgu (genre of children's folklore in verse form), children's folklore, games, lyric.

ДЕТСКИЙ ФОЛЬКЛОР АГБАБИНСКОГО РАЙОНА ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

Агбаба А.

Резюме

Агбабинский район Западного Азербайджана был местом проживания азербайджанцев с древнейших времен до последней депортации – в 1988 году. В статье рассматривается ряд жанров, игр и представлений детского фольклора Агбабинского района, проводится их сравнение и анализ. Автор рассматривает оригинальные фольклорные образцы, обращая внимание на своеобразие их формы и содержания, и особо указывает на то, что детский фольклор региона также подвергся духовному геноциду. Также в статье показаны роль и значение регионального детского фольклора в развитии мировоззрения, речевых способностей и физического здоровья детей.

Ключевые слова: Агбаба, дюзгу (жанр детского фольклора в стихотворной форме), детский фольклор, игры, лирика.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının tərkib hissəsi olan Qərbi Azərbaycan folklor mühiti zəngin və qədim bir tarixə malikdir. Bu mühitin İrəvan, Göyçə, Ağbaba, Dərələyəz, Zəngəzur və digər bölgələrinin milli və regional xüsusiyyətlərinin, xüsusilə uşaq folklorunun araşdırılmasına böyük ehtiyac

vardır. Doğrudur, xalqımız milli müstəqilliyə nail olduqdan sonra bu sahədə toplama, nəşr və tədqiqat işləri aparılsa da, regionların, o cümlədən Ağbaba bölgəsinin uşaq folklorunun öyrənilməsi Azərbaycan folkloru antologiyasının ayrı-ayrı cildlərində, bəzi folklor toplularında əks olunmuş folklor örnəkləri və elmi jurnallarda çap edilmiş azsaylı məqalələrlə məhdudlaşmışdır. Nəzərə alsaq ki, 1987-1991-ci illərdə Qərbi Azərbaycanın avtohton əhalisi olan azərbaycanlılar son nəfərinədək erməni vandalları tərəfindən zorla deportasiya olunmuş, milli-etnik təcavüzə və soyqırırma məruz qalmışdır, onda milli-mənəvi dəyərlərimizə nə qədər ağır zərbələr vurulduğunu da aydın təsəvvür etmək olar. Bu baxımdan Ağbaba bölgəsinin də uşaq folklorunun elmi-nəzəri səviyyədə tədqiqi aktual və önəmli səciyyə daşıyır.

Ağbaba bölgəsinin folklor arealında sanama və düzgülər, layla və oxşamalar, alleqorik nağıllar, uşaq oyunları və tamaşaları və s. xəlqi-fəlsəfi mahiyyəti, ədəbi-estetik gözəlliyi və əxlaqi-didaktik xüsusiyyətlərinin zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Poetik ahəng, sürətli və axıcı təhkiyə, müəyyən ritm əsasında yaranan düzgülər Ağbaba bölgəsinin folklor janrları sistemində həm epik, həm də lirik xüsusiyyətləri özündə əks etdirir. “Qırmızıdon”, “Qaralı-ağlı baba” düzgüləri lirik, “Kosa”, “A qurbağa, hardan gəlırsən?” və s. düzgülər epik janrdadır. Tədqiqatçılar bir qayda olaraq düzgüləri lirik növə aid etsələr də, bu janrın bir sıra nümunələrinin təhkiyə əsasında qurulub epik səciyyə daşdığıını söyləmək mümkündür. Uşaq folklorunun istedadlı tədqiqatçılarından olan prof. Ramazan Qafarlı düzgüləri lirik növə aid etsə də, janrın forma və məzmun xüsusiyyətlərinə diqqət yetirərkən onu nağıl-qaravəllilərlə müqayisə edərək daha çox epik janr kimi səciyyələndirir. Alim düzgülərin mənşəcə çox qədimlərlə səsləşdiyini göstərərək yazır: “düzgülər, əsasən, formasına görə müəyyənleşən və özünəməxsus poetik sistemə malik olan uşaq folkloru janrıdır.

Məzmunu ilə nağıl-yalanlarla (qaravəllilərlə) yaxınlaşır, əyləncəli, məzəli əhvalatlardan müəyyən epizodlar danışılır, hadisələr, təsvirlər tez-tez dəyişir və çox vaxt onların arasında əlaqə qırılır” [2, s. 316].

“A qurbağa, hardan gəlırsən?” düzgüsündə misraların sürəkli axarı və ifadə olunan fikirlər də bədiiməntiqi əlaqənin pozulması, dinləyicidə xoş ovqat yaradan gülməli təsvirlər və yüngül kinayə poetik mətnin məzmununa bir şuxluq və oynaqlıq gətirir:

Mış qurbağa,
Qımış qurbağa.
A qurbağa, hardan gəlırsən?
Dəyirmandan gəlırəm.
Hanı dənin?
Dənimi əlimdən aldılar.
Onlar iki idi,
Mən bir idim.
Onlar vurduqca,
Mən kiridim. [1]

Göründüyü kimi, düzgünün məzmunu qurbağa ilə dialoqun üzərində qurulmuşdur. “Dəyirmandan gələn qurbağanın dəninin əlindən alınması”, xanın yanına şikayətə getməsi, “xanın göy itlərə hay vurub qurbağanı söyüdlərə dırmaşdırması”, sonrakı misralarda bu təsvirlərlə uyuşmayan digər epizodlar uşaqlarda gülüş və xoş ovqat yaratmaqla yanaşı, onların diqqətini hadisələrin axarına yönəldib düşünməyə vadar edir.

Ağbaba bölgəsində yayılmış bəzi düzgülərdə ulu babalarımızın ilkin ibtidai təsəvvürləri, mifik düşüncə tərzii əks olunmuşdur. Bu baxımdan “Ağac kəsən oğlanın əhvalatı” düzgüsü mifik semantikasii ilə ibrətamiz məzmun daşıyır, uşaqlarda soya, söykökə bağlılıq hissələrini gücləndirir. Düzgüdə bir gəncin ağaca balta vurub onu kəsmək istəməsi, sarıqızın (ağac əyəsini) oğlanı vurub bayılması, onun sarıqıza yalvarması və digər təsvirlər çağdaş dövrün uşaqlarında təbiətə həssas münasibət formalaşdırır. Eyni zamanda onlarda təsvir olunan hadisəyə dair suallar doğurur: ağacı kəsmək nə üçün günahdır, sarıqız kimdir? və s. Bu cür suallar uşaqların milli etnik düşüncəsinə güclü təsir bağışlayır, onların qan yaddaşını oyadıb təzələyir:

Aman Allah, nə edim?
Ağzımnan gəldi ödüm.
Yalvardım sarıqıza:
Yetməmişəm muraza .
Yazığı gəldi mənə,

Dedi: get, dəyməm sənə
Kəssən bir də ağacı,
Həyatın olar acı. [3, s. 390]

Düzdüdə sarıqızın yanında ilanın təsvir olunması ağac əyəsinin – hami ruhun özünəməxsus atributu kimi diqqəti cəlb edir. Başqa sözlə, ilan obrazı sarıqızın silahı kimi ağaca zərər toxundurmaq istəyənləri qorxuya salıb, onları bu pis vərdişdən çəkindirir. Qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra türk xalqlarının müifək düşüncəsində dağ, meşə (ağac), su, od və digər təbiət varlıqlarının əyələri qız, qadın surətində təzahür edir. Qazax və qırğızların inamına görə, Sarı Albast sarışın qadın görkəmindədir. Baxşılar xəstəliyə düçar olanların dərдинə çarə axtaranda Ey Sarıqız, gəl – deyə ondan yardım istəyirlər. Sağay şamanlarının davullarında yeddi sarıqız rəsmi əks olunmuşdu [7].

Qədim türklərin, o cümlədən azərbaycanlıların inancına görə təbiətdə hər şeyin öz əyəsi (yiyəsi, sahibi) var: ağac əyəsi, dağ-daş əyəsi, su əyəsi və s. Xalqımızın mifoloji görüşlərində palıd, dağdağan, söyüd, alma, çinar və s. ağaclar sakral mahiyyət daşıyır. Ağac yerlə göyü birləşdirən müqəddəs təbiət predmeti kimi həyatı, nəslin başlanğıcını, diriliyi təmsil edir. Ona görə ağaca balta vurub yaralamaq, onu kəsmək günah sayılır, ağac əyəsi onu kəsənə zərər toxundurur. Ağbabada ağac əyəsi ilə bağlı geniş yayılmış miflərin birində deyilir: “Palıd, şam ağaclarının əyərləri var, yəni yiyələri, sahibləri var. Əyə həmişə sarıqız donunda gözə görünür. Palıda, şama balta vurmaq, kəsmək xatalıdır. Çünki ağacı kəsən, və ya yaralayan adam özü zədə alır. Özü də qəfildən. Yəni ağac əyəsi ağac kəsən adamı vurur. Bu vurulan adam ya ölür, ya da zəlil, şikəst olar. Odur ki, palıd, şam ağaclarını kəsmək olmaz, çünki sarıqız ağac kəsəndən qisas alır. Belə deyirlər ki, guya sarıqızın anası qədimlərdə bir ağac olub. Odur ki, sarıqız ağacı qoruyur?” [3, s. 54].

Ağac əyəsinə müxtəlif adlarla çağırən və sakrallığını qoruyub mühafizə edən türk xalqlarının mifoloji düşüncəsində bu inam onların təbiətə sevgisindən irəli gəlir. Türkiyəli folklorşünas Yaşar Kalafata görə, “əski türk həyatında ağac və orman insan həyatı üzərində təsiri olan müqəddəs varlıqlardır. Onları, yəni onların əyələrini məmnun etdikcə səadət artacağına, bolluq və bərəkət olacağına, əmin-amanlıq içində yaşayacaqlarına inanırdılar” [5, s. 173].

Bölgədə yayılmış düzgülərin bir qisminə təsəvvüf motivləri, sufi dünyagörüşünün müəyyən elementləri qorunub saxlanmışdır. “Dərviş”, “Qələndəri”, “Qaralı-ağlı baba” və başqa düzgülərdə əski şamanizmin, ulularımızın ilkin təsəvvürləri “Səndən qorxar şeytan, cin”, “Şər olana xatəsan” kimi misralarda əks olunmuşdur:

Baba, bu necə işdi?
O nədi üçdü, beşdi?
Qara ağın əlində,
Kilid bağın əlində.
Üç aləmin xanısən,
Könüllər sultanısən. [3, s. 398]

“Dədə”, “baba”, “nur” və digər sufi terminləri düzgünün məzmununu təsəvvüfi görüşlərlə zənginləşdirir, uşaqlarda xalqımızın milli-mənəvi sərvətətinə maraq və sevgi hisslərinin gücləndirir.

Düzgülər məzmunca zəngin olduğu kimi, formaca da maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir. Bir sıra düzgülər monoloq (“Dərviş torbası”, “Tənbəl” və s.) şəklində, bəziləri isə (“A qurbağa, hardan gəlirsən?”, “A pişik, kimin pişiyisən?” və s.) dialoq formasındadır. Misraların cüt-cüt qafiyələnməsi, hecaların sayının qeyri-bərabərliyi, ritorik sualların çoxluğu və s. düzgülərin başlıca forma xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir.

Uşaq oyunları cəldlik və əzmkarlıq, fiziki güc və sağlamlığı təmin edən mühüm vasitədir. Bu baxımdan bu oyunlara adi bir əyləncə, uşaqların asudə vaxtlarını maraqlı keçirmək vasitəsi, həmin oyunları “yaşlıların icra etdiyi... oyunların pərakəndə tör-töküntüsü” [4, s. 9] kimi qiymətləndirmək düzgün deyildir.

“Libə-libə”, “Kim qoçaqdır?”, “Arı zıncı” və başqa oyunlar Ağbaba bölgəsində keçən əsrin 70-ci illərində uşaqların çox sevdikləri oyunlardan olmuşdur. Bu oyunlar yalnız uşaqların çevikliyini, fiziki məharətlərini nümayiş etdirmir. Həmin oyunların icrası zamanı uşaqların söylədikləri düzgülər onların hafizəsini gücləndirir, nitq qabiliyyətlərinin inkişafına təsir edir.

Beş nəfərdən artıq uşağın iştirakı ilə icra edilən “Libə-libə” oyununda uşaqlar kiçik çuxurlar (həmin çuxurlar libə adlanır) qazır və hərə öz libəsinin yanında dayanır. Sıra ilə düzülüb oxuyurlar:

Molla, molla moduna

Molla getdi oduna
Molla döyül qamışmış,
Gümüşcüyü itifmiş
İrəvanda bitifmiş. [3, s. 400]

Bu qayda ilə oxunan düzgünün son sözü kimdə qurtararsa, o, kiçik topu əlinə alıb libələrə doğru dığır layır. Kim topu tez tutsa və top onun libəsinə düşürsə, onda həmin uşaq topu götürüb atır, kimə dəyərsə, onun libəsinə bir daş qoyurlar. Bu cür davam edən oyunda kimin libəsində az daş olursa, həmin uşaq qalib sayılır.

Qərbi Azərbaycanın bir sıra bölgələrində olduğu kimi, Ağbaba mahalında, eləcə də ona yaxın ərazilərdə – Qars, Ərdəhan, Ərzurum, Borçalı və digər bölgələrdə aşıq oyunları çox yayılmış oyunlardan olmuşdur. Ağbabada uşaqların həvəslə oynadıqları aşıq oyunlarında əsasən, hədəfi – aşığı düz vurmaq, sərrastlıq və çeviklik başlıca məqsəd olmuşdur. “Sultan”, “Cız”, “Daşaçıxma”, “Qala” kimi oyunlar xüsusi məharət və diqqət tələb edir. Xalqımızın məişətinin qədim və zəngin ənənələrini özündə mühafizə edən aşıq oyunları Ağbabanın bir çox kəndlərində (Balıqlı, Güllücə, Təpəkoy, Mağaracıq, Çivinli və s.) sonuncu deportasiyayaqəd seyrək də olsa, icra olunmuşdur.

Ümumiyyətlə, Ağbaba bölgəsində uşaq folklorunun müxtəlif janrlarının, oyun və tamaşalarının zəngin xüsusiyyətləri xalqımızın etnoqrafiyasının, milli-mənəvi dəyərlərinin, onun qədim tarixinin və dünyagörüşünün bir hissəsidir. Bu folkloru araşdırıb tədqiq etmək folklorşünaslığımızın aktual problemlərindən biri kimi çox əhəmiyyətlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Ağbaba folkloru (toplayanı A.Ağbaba): “Ozan” qəzeti, 1992, 17 noyabr, № 16
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, I cild. Bakı: Elm, 2009, 736 s.
3. Azərbaycan folkloru antologiyası. VIII kitab. Ağbaba folkloru (tərtib edənlər H.İsmayılov, T.Qurbanov). Bakı: Səda, 2003, 476 s.
4. Aslanov E. El-oba oyunu xalq tamaşası. Bakı: İşıq, 1984, 276 s.
5. Kalafat Y. Doğu Anadoluda eski türk inanclarının izleri. Ankara: Berikan Yayınevi, 2010, 552 s.
6. Qafarlı R. Uşaq folklorunun janr sistemi və poetikası. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 540 s.
<https://www.altayli.net/sarikiz-efsanesindeki-sarikiz-ve-eski-turk-inanclarindaki-albiz-uzerine.html>

“İRƏVAN ƏYALƏTİNİN KAMERAL TƏSVİRİNDƏ” ONOMASTİK LEKSİKANIN FUNKSIONAL NÖVLƏRİ VƏ LİŦQVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Bayramov Aslan Əhməd xan oğlu

f.e.d., professor

SDU

Email: aslanbayramov1947@mail.ru

Xülasə

Məqalədə 19-cu və 20-ci əsrin əvvəllərində Rus Coğrafiya Cəmiyyəti tərəfindən hazırlanmış, Azərbaycan tarixi və etnik qrupun tarixi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən rus hərbi sənədləri, xəritələri və kolleksiyalarından bəhs edilir. 1827-1828-ci illər Rusiya-İran müharibəsi nəticəsində Azərbaycan iki yerə bölündü. Nəticədə çar hökumətinin göstərişi ilə qondarma erməni əyaləti yaradıldı. Sonra ermənilərin və rusların xahişi ilə yaradılmış idarənin müşaviri İvan Şopen “İrəvan quberniyasının kamera təsviri – 1831” dəftərini hazırlayır.

Kənd adları və vergi ödəyicilərinin ləqəblərinin qeydləri əsasında yazılmış bu məqalədə onomastik sistem elmi formada təqdim edilir və funksional tiplər üzrə təsnifat araşdırılır. Bu onomastik lüğətin (antroponimlər, titullar, ləqəblər, toponimlər, hidronimlər və s.) linqvistik təhlil üçün istifadəsi üçün ətraflı arqumentlər verilir. Ümumiyyətlə, məqalə Azərbaycan dilini və etnik qrupun tarixini öyrənmək üçün faydalı ola bilər.

Açar sözlər: İrəvan, leksika, nahiyə, toponim, antroponim.

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ТИПЫ И ЯЗЫКОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ОНОМАСТИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКИ В «КАМЕРАЛЬНОМ ОПИСАНИИ ЕРЕВАНСКОЙ ГУБЕРНИИ»

Байрамов А.А.

Резюме

В статье рассматриваются имеющие значение для азербайджано-ведения и истории этноса русские военные документы, карты и сборники, подготовленные русским Географическим обществом в 19 начале 20 веков. В результате русско-иранской войны 1827-1828 гг. произошёл раздел Азербайджана на 2 части. Вследствие этого по приказу царского правительства создают фиктивную Армянскую провинции. Затем по желанию армян и русских советник созданного управления Иван Шопен подготавливает долговую тетрадь «Камеральном описании ереванской губернии-1831 г.»

В данной статье, написанной на основе записей названий сёл, прозвищ-налогоплательщиков, в научной форме представлена ономастическая систем, исследуется классификация по функциональным видам. Приводятся подробные аргументы о привлечения данной ономастической лексики (антропонимов, титулов, прозвищ топонимов, гидронимов и т.д.) для лингвистического анализа. В целом статье может быть полезна для изучения Азербайджанского языка и истории этноса.

Ключевые слова: Ереван, лексика, район, топоним, антропоним.

FUNCTIONAL TYPES AND LANGUAGE FEATURES OF ONOMASTIC VOCABULARY IN THE “CAMERAL DESCRIPTION OF THE YEREVAN PROVINCE”

Bayramov A.A.

Summary

The article examines Russian military documents, maps and collections prepared by the Russian geographical society in the 19th and early 20th centuries that are important for Azerbaijani knowledge and the history of the ethnic group. As a result of the Russian-Iranian war of 1827-1828. Azerbaijan was divided into two parts. As a result, by order of the Russian government, a fictitious Armenian province was created. Then, at the request of the Armenians and Russians, the adviser to the created administration, Ivan Chopin, “Cameral description of the Yerevan province-1831”.

This article, written on the basis of records of village names and taxpayer nicknames, presents the onomastic system in a scientific form and examines the classification by functional types. Detailed arguments are given for the use of this onomastic vocabulary (anthroponyms, titles, nicknames, toponyms, hydronyms, etc.) for linguistic analysis. In general, the article may be useful for studying the Azerbaijani language and the history of the ethnic group.

Key words: İrevan, vocabulary, district, toponym, anthroponym.

XIX əsr və XX əsrin əvvəllərinə aid rus hərbi və statistik sənədlərində elə faktlar vardır ki, onlar bu günümüz, eləcə də, azərbaycanşunaslıq üçün dəyərli mənbələrdir. 1830-cu illərin kameral siyahıları, 1886-cı ildə əhalinin siyahıya alma “svod”ları, Baş qərargahın hərbi-topoqrafik xəritələri, D.Paqirevin 1913-cü ildə hazırladığı “Qafqazın 5 verstlik xəritəsinin əlifba göstəricisi” (rusca), Qafqaz təqvimləri, 1903-cü ilin məxfi hərbi-topoqrafik xəritəsi və s. sənədlər tutarlı faktlarla zəngindir. Bu mənbələr uydurma erməni yalanlarını alt-üst edən faktlardır. (8.51-60, 8)

Bəzi mənbələrdə göstərilir ki, 1828-1832-ci illərdə İrəvan əyalətində 69948 nəfər yaşamışdır. Onlardan 4987 nəfər (71,3) azərbaycanlı, gəlmə ermənilərlə bərabər 2073 nəfəri (28,7%) erməni olmuşdur. (1. 52-54). Bu mənbələrdən biri də 2022-ci ildə Nazir Əhmədli tərəfindən tərcümə edilmiş “İrəvan əyalətinin kameral təsviri”dir. 1828-ci ildən sonra yeni yaradılan “Erməni vilayəti” üzrə inzibati idarənin müşaviri, kollegiya assasörü İ.Şopen tərəfindən tərtib edilən bu kameral vergi dəftərində 1831-ci ildə İrəvan əyaləti kəndlərində yaşayanların, daha doğrusu, vergi verən ailələrin hər birinin kənd üzrə ailəsinin siyahısı verilir. Yerli təsərrüfatla məşğul olan torpaq sahiblərinin dini, mülki və hərbi titulları və ya vəzifələri də göstərilir. İslam əxlaqına uyğun olaraq qadın adları qeyd olunmur. Bununla belə, İrəvan əyalətinə aid olan Sürməli, Dərəkənd, Səədli, Talin, Seyidli-Axsaxlı, Sərdarabad, Qərbibasar, Abaran mahallarının və Pəmbək nahiyəsinin çayları, dağları, iqlimi, fauna və florası, biçənək və yaylaqları, əkinçilik, heyvandarlıq, bağçılıq və ödədikləri vergilər haqqında ətraflı məlumat verilir. (5. 21-29) Bununla belə, kəndlər üzrə mal-qara, qoyun-quzu, at-öküz, camış və ulaqların eləcə də işlək olan və

olmayan dəyirmanların, bəzixana və suvarma arxlarının sayı açıqlanır. Əhalinin demoqrafik vəziyyəti, gəlmə ermənilərin statistik sayı və s haqqında da yetərinə bilgi vardır.

Kitabda verilən onomastik leksika Azərbaycan türkcəsinə aid olduğu üçün onların çox böyük etnik-tarixi, etnik-siyasi əhəmiyyəti vardır. Bu adlar şəxs adları, soyadlar, titul və ləqəblər, eləcə də yer-yurd adları bizim etnik kimliyimizi, eləcə də 200 il əvvəlki tarixi-coğrafiyamızı, demoqrafik vəziyyətimizi və ad sistemimizi əks etdirməkdədir. Burada əks olunan antroponimlər, toponim, oronim və hidronimlər tarixşünaslıq üçün də əhəmiyyət kəsb edən tarixi yaddaşımızdır.

Elmi mənbələrə əsaslanaraq, amerall dəftərdəki onomastik leksikanı həm funksiyasına, həm də bəzi linqvistik xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı kimi təsnif və təhlil etmək mümkündür. (2.64) Bunlara ayrılıqda nəzər salaq:

1. Antroponimlər- şəxs adları

a) Mülki və hərbi titul (ağa, xan, bəy, proporşik, sultan, kəndxuda və.) və şəxs adı modelində olan antroponimlər. Məsələn: Doluxan bəy, Məmmədrza bəy, Cəlil bəy, Qafar xan (S), Ağababa Sultan, Kərim Sultan, Əhməd ağa (S), Məmmədcəfər xan, Kəndxuda İsmayıl, Yüzbaşı Mustafa, Çavuş Bayram (T), Kəndxuda Nüfulla (S), Proporşik Səlimxan bə Əhməd bəy oğlu və s.

b) Dini titul (şeyx, hacı, məşədi, kərbalayı, molla, axund və s) və şəxs adı modelində olan antroponimlər: Məşədi Müseyib, Kərbalayı Qasım, Kərbalayı Ayvazalı, Kərbalayı Süleyman, Molla Kazım, Seyid Əli, Hacı Məhəmməd, Məşədi Oruc, Dərviş Hüseyn, Molla Tağı, Axund Molla Məhəmməd, Kərbalayı Ağa, Axund Məhəmməd (S), Dərviş Ələkbər (P), Molla Kazım Bayat, Seyid Mirhəsən (S) və s.

c) Ləqəb+şəxs adı modelində olan antroponimlər: Qul Usey, Qoyunçu Əli, Balı Məhəmməd (S) , Göy Məmməd (P), Aşıq Gülməmməd, Aşıq Əli, Dərzi Məhəmməd, Qoç Əli (T), Dədə Osman, Qoca Yarəli, Dilənçi Məhərrəm (S), Qul Dərviş, Aşıq Hüseyn (D) və s.

ç) Müxtəlif adların birləşməsindən törənən mürəkkəb antroponimlər. Məsələn: İmamqulu, Ayətqulu, Ağaməhəmməd, Məmmədbağır, Məmmədrza (S), Qədiməli, Pirnadir, Mehdizaman, Pirqulu, Gülməmməd, Orduxan, Dədəxan, Babaxan, Kərimxan, Abdalxan, Zamanxan, Ayvazxan, Əlibəy, Vəlibəy və s.

Ümumiyyətlə, kəndlər üzrə verilən kişi adları əsasən şiə məzhəbində olan azərbaycanlıların onomastik sistemini əhatə edir. Sonuncu adlardakı “bəy”, “xan” sözləri titul yox, adın tərkibində işlənmiş sözlərdir.

d) Cümlə modelində olan antroponimlər.

Məsələn: Taharverdi, Xudaverdi, Allahverdi, Əliverdi, Bəyverdi, Mövlaverdi (S), Şahgəldi, Haqverdi (T), Sübhanverdi (P), Pirimverdi(Q) və s.

e) Müxtəlif apelyativlərdən törənən antroponimlər.

Məsələn: Pəncalı, Topuz, Yezid(S), Ərmən, Köçəri, Duman, Dərviş, Kitab, Səfi, Durmuş, Molla, Disdi (P), Muradhasil, Qulbəndə, Dilənçi, Yolqulu, Kəsər, Xanadamı, Qapıqıran, Bəndə(S) və s. Bu adların çoxu müasir Azərbaycan onomastikasında şəxs adı kimi işlənmişdir. Müsəlman kişiyyə Yezid adının verilməsi onunla əlaqədardır ki, ailələrdə bir neçə uşağı ölən valideyn sonucunu uşağının yaşaması üçün ona pis ad – Yezid adı verərmiş.

2. Etnonimlər- tayfa adları

Kameral dəftərdə qacar, ayrum, qaraqoyunlu, türkmən, qarapapaq tayfa və tayfa birliklərinin fəaliyyəti dəfələrlə xatırlanır. Onların yerləşdiyi kəndlər və yaylaqları haqqında ətraflı məlumat verilir. Ayrum tayfası haqqında daha çox məlumata rast gəlirik. Tayfanın etnik xüsusiyyətləri ətraflı təqdim olunur. (5.127-131)

3. Oykonomimlər- yaşayış məntəqəsi adları

“Kameral dəftər” də qeyd olunan yaşayış məntəqəsi adlarına, yəni oykonomimlərə nəzər yetirdikdə onların müxtəlif semantik mənalı və fərqli quruluşlu sözlərdən törəndiyi bəlli olur. Azərbaycan, eləcə də türk xalqları yaşayan ərazilərdə bu sistem mövcuddur. Bunlara ayrılıqda nəzər yetirək:

a) Sadə sözlərdən törənən antropooykonimlər: Züfiüqar, Hüseyn, Vəlican (S), Həsən, Osman, (D), Göyüş, Qəzənfər(T). Göründüyü kimi, bu antropooykonimlərdə heç bir şəkilçi topoforant əks olunmur, yaşayış məntəqəsini salan şəxsin adını əks etdirir. Bununla belə bəzi oykonomimlər titul + şəxs və ya ləqəb+şəxs adı modelində əks olunur. Məsələn : Şeyx Hacı, Hacı Qara (S), Molla Dursun, Molla Qasım, Sarı Budaq , Hacı Bağır (A), Xatunarx (T), Sarı Çoban, Hacı Bayram (S), Sarı Abdal, Molla Əhməd, Qurd Qulu, Mirzə Hüseyn və s.

b) Etnik mənşəli düzəltmə sözlərdən törənən etnooykonimlər.

Bu sistemə daxil olan etnooykonimlərdə aidlik və mənsubluq bildirən müxtəlif şəkilçilər əks olunur. Məsələn:

-l⁴, -lar² şəkilçili tayfa və ya nəsil adı bildirən sözlərdən törənən etnooykonimlər: Göyçəli, Qəmərli, Tacirli, Mələkli, Xəlifəli, Baharlı, Qaraqoyunlu, Rəsullu, Evcilər (S), Pirili, Türkmənli, Dədəli, Qaracalar (S), Qacar Toxaşalı, Bayat Toxaşanlı, Sufilər, Axsaxlı, Sabunçular, Qaramanlı.(T) və s.

Peşə və sənəd bildirən -çı⁴, -cıq⁴ şəkilçili sözlərdən törənən etnooykonimlər: Şirəçi, Quşçu, Qazançı, Cabuxçu (T), Muğancıq (Q) və s.

c) Fitooykonimlər. Mahallarda – lı⁴ , -lıq⁴ , -ca² şəkilçili fitonim mənşəli sözlərdən törənən fitooykonimlər də vardır: Qamışlı, Söyüdlü (D), Almalı, Çiçəkli, Güllücə, Gülülcə, İydəli(S). Bu fitooykonimlər əsasən ərazinin florasını əks etdirməkdədir.

ç) Zoöykononimlər. Mahallarda– lı⁴ şəkilçili sözlərdən törənən zookonimlər az da olsa vardır: Qatırlı, Qaraceyran, Camışlı (A), Sicanlı (S), Balıqlı , Keçəli(S), İnekli (Q), Bitli(A). Bəzən bu formada olan toponimlər etnik mənşəli də ola bilər.

Kameral dəftərdə qeyd edilən oykonimlərin sintaktik quruluşları da müxtəlifdir. Belə ki, I növ ismi birləşmə modelində oykonimlər daha çoxdur. Məsələn:

a) I növ ismi birləşmə modelində olan oykonimlər: Bu növ oykonimlər toponiyada çoxluq təşkil edir.(2. 93) Məsələn: Qızgüllə(S), Çaltəpə, Qaraqala, Quruagac, Xarabaqala, Soyuqbulaq, Qumlubulaq, Daşburun, Qırxbulaq, Ağdaş, Qaradaş(D), Ağcaqala (T), Uzunoba (Ş), Şirqala (A), Qızılörən, (Qırmizitopraq) və s. Abaran mahalındakı Şirqala oykonimi təhrif edilib. Əslində o oykonim Şiraqqala olmalıdır. Şiraqqala kəndi Şirakqalasının yerləşdiyi dağın ətəyində yerləşir.

Bununla belə, abad coğrafi nomeni ilə formalaşmış kənd adları daha çox nəzərə dəyir. Məsələn: İbrahimabad, Sərxanabad, Rəhimabad, Mollaabad, Fətəliabad, Şərifabad, Süleymanabad, Cənnətabad (S), Dövlətabad (S), Cəfərabad(D), Şəfiabad (S), Sərdarabad və s. Buradakı şəxs adları kəndləri abad edən şəxslərin adları ilə əlaqəlidir.

b) II növ ismi birləşmə modelində olan oykonimlər II növ ismi birləşmə modelində olan kənd adları, ümumiyyətlə, oykonimlər də azlıq təşkil edir. Lakin bir neçə kənd adında əks olunur: Məsələn: Qayaqışlağı, Gülabı, Təpədibi, Kərimarxı, Xəlifəqışlağı (S), İtköyü(S) və s.

c) Feili sifət modelində olan oykonimlər: Xamırkəsən, Dəmirsıxan, Çadıqıran (D), Qarğaçoqvmaz, Ucan (T), Quzugüdən, Çobagərəkməz (A), Sutökülən, Pirtikən (D), Kəlaşan (Q), İlançalan (T) və s.

Ucan oykonimi şalələ mənasındadır. İnformatorlara görə kəndin yanında çay şalələsi vardır. XX əsrin 20-ci illərindən orada yaşayan azərbaycanlılar qaçqın düşmüş, gəlmə ermənilər orada məskunlaşmışlar.

Ucan kəndindən Ağbabaya qaçqın kimi yerləşmiş yaşlı nəslin dilində vaxtı ilə belə bir bayatı da qələmə almışdım:

Ələyəzin ucunnan,
Bir yar səvdim Ucannan.
Qohum-qardaş yad olar,
El qızının ucunnan.

Türk xalqları yaşayan ərazilərin toponimiyasında olduğu kimi, İrəvan əyalətinin toponimiyasında da oykonimləri fərqləndirən sözlər işlənmişdir. Məsələn: Yuxarı Ağmanlı, Aşağı Ağmanlı, Böyük Çobankərə, Baş Abaran, Yeni Talin, Köhnə Talin, və s

4. Hidronimlər-su mənbələrinin adları

Yuxarıda qeyd etdik ki, İrəvan əyalətinin ərazilərində müxtəlif növlü su mənbələri çoxdur. Nominasiyaya görə bu coğrafi obyektlər müxtəlif hidronimik terminlərlə əks olunur. Məsələn: Sarıbudaq çayı, Ağbulaq çayı, Sərhəng bulağı,Cəngi çayı, Karpi çayı, Abaran çayı, Qaranlıq çayı, Məmişgöl, Anacarx, Qaraarx, Qumbulaq, Qırılulaq Yalarx(S) , Gədəkarx, Abbasgöl, Hacıçay, Bərəkli, Cılğaçay (D), Şıxarxı, Piriliçayı, Molla Əhməd arxı(Ş), Yüzbaşı arxı, Dərə arxı (D), Zəngi, Arpaçay, Molla Bayazid arxı, Sidli arxı, Çatarx, Qul Usuf arxı, Məlişgül arxı, Qaşqaçay, Qaragöl (D), Əyər gölü (Q) və s.

Göründüyü kimi, hidronimlər də I və II növ ismi birləşmə modellərindədir. Burada işlənən cılğa apelyativi Krımda onlarla çay və su mənbəyi adlarında vardır. (2,8,14)

5. Oronimlər-relyef adları

Əyalətin relyefi müxtəlif olduğu üçün burada relyef adları da çoxluq təşkil edir. Məsələn: Yaradağ, Ağdağ, Təkəalt, Koroğlu dağı, Alagöz, Qarnitarıq, Çaldağ, Çaltəpə, Boqutlu, Dəlikdaş, Qaraoğlan dərəsi, Qayabaşı, Vəzir bağları, Cəngi dərəsi, Qaradaş və s. 1903-cü ilin məxfi hərbi-topoqrafik xəritəsi strateji məqsəd daşdığı üçün buradakı kartoqrafik relyef adları daha qabarıq verilmişdir. Onların arasında bir dənə də olsun erməni mənşəli toponim yoxdur. Hamısı türkmən mənşəlidir. (8)

Çox təəssüf ki, həm rus carlarının, həm də Sovetlər birliyinin bolşevik rəhbərliyi müxtəlif tarixi zamanlarda başqa ölkələrdən erməniləri gətizdirib Qərbi Azərbaycanın münbit ərazilərinə yerləşdirmişlər. (4.325) Nəticədə gəlmə ermənilərin terrorçu hərəkətləri ilə azərbaycanlılar dəfələrlə deportasiya və soyqırma məruz qalaraq tarixi vətənlərini tərk etmək məcburiyyətində qalmışlar. Bununla belə, ermənilər tarixi mahallarda mövcud olmuş və etnokulturoloji əhəmiyyətli toponimlərin türk layını da məhv edərək coğrafi obektlərə ərazi ilə etnik bağlılığı olmayan uydurma erməni adları vermişlər. Beləliklə, İrəvan xanlığı ərazisində monoetnik erməni ölkəsi yaratmağa nail olmuşlar. (7.583)

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, vergi ödəyənlərin ad sistemi əsasən islam əxlaqına və islam dininə söykənən antroponimik modellərdədir. Müasir dildə işlənən ad modelləri ilə fərqlənir. Məsələn: Həsən Qarapapaq oğlu Qoyunçu Əli Məmmədخان oğlu, Aşıq Əli Tapdıq oğlu, Molla Abdulla Nəbi Əfəndi oğlu, Molla Kazım Bayat və s.

İrəvan əyalətinin kameral təsvirində demək olar ki, erməni mənşəli toponim yoxdur. Kitabda bir neçə toponim nəzərə çarpsa da, o toponimlər də 1805, 1820-ci illərdən sonra İran və Türkiyədən gətirilən ermənilər tərəfindən qoyulmuş uydurma adlardır. Məsələn: Yeni Bayazit, Astvasknal, Franqanos, Vaqarşabat, Aknatun və s. (5.476)

Düz 200 il bundan əvvəlki iqtisadi həyatımızı və sosial demoqrafik tariximizi öyrənmək baxımından da bu kitabın əhəmiyyəti danılmazdır.

Hal-hazırda Qərbi Azərbaycanda 1 nəfər də olsun azərbaycanlının yaşamaması və ermənilər tərəfindən milli kimliyimiz olan toponimlərin tamamilə erməniləşdirilməsini və soyqırma məruz qalmasını nəzərə alsaq, “Kameral dəftər” lərin çox böyük əhəmiyyətli bir tarixi sənədlər toplusu olması göz qabağındadır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin Ensiklopediyası. Bakı: Lider, 2005, 470 s.
2. Bayramov Aslan Azərbaycan onomastikası. Bakı: 2015, 323 s.
3. Bayramov Aslan Krımın toponimiyası. SDU-nun Elmi xəbərləri. 2018, №3, səh 12.
4. Baramov Aslan. Tarixi faciələrimiz : deportasiya və soyqırımı. Bakı: Ləka, 480 s.
5. İrəvan əyalətinin kameral təsviri- 1831. (Tərcümə edən: Nazir Əhmədli) Bakı: 2022, 427 s.
6. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri (Tərcümə edən: H. Məmmədov) Bakı: 1996.
7. İrəvan xanlığı. Bakı: Azərbaycan, 616 s., 2010.
8. 1903- cü ilin hərbi – topoqrafik xəritəsi. Tiflis, 1903.
9. Zəngəzur mahalının kameral təsviri (Tərcümə edən: Nazir Əhmədli). Bakı: 2021. Elm və Təhsil 345 s.

İxtisarlər

S. – Sürməli, T- Talin, Sər.- Sərdarabad, A- Abaran, D- Dərəkənd

SAVAŞ DÖNEMİ ROMANLARINDA TÜRK KADINI (1918-1930 Seneleri Arası Romanları)

Yrd. Doç. Kamer Alhanova²⁰

Açar sözlər: Kadın, savaş, Türk, edebiyat, karakter

Tənzimat fermanı Kabul edildikdən sonra Türk edebiyatında tüm konularda olduğu gibi roman türünün oluşumu da yeniliklerden biriydi. Roman türünün kökeni daha önceki edebi türlere kadar gitse de, çağdaş standartlardaki roman türü olarak nitelendirilen örnek bu dönemde kaleme alınmaya başlamıştır. İlk roman olan Namık Kemal'in, “İntibah” veya “Son Pişmanlık” romanından sonra kaleme

²⁰ Azərbaycan Devlet pedagoji Universitesi, Filoloji Fakültesi, Edebiyat Kürsüsü, <https://orcid.org/0009-0002-2371-843X>

alınan bütün romanlarda kadın konusu güncel konulardan biri olmuştur. Neredeyse tüm romanlarda kadın karakterlerin çoğusu hayat yolunun savaşıları olarak aksedilmiştir.

Biz, milli mütareke dönemi Türk romanında kadın konusunu araştırdık. Reşat Nuri Güntekin'in , "Çalığışu" romanında Feride, Halide Edip Adıvar'ın "Ateşten Gömlek"te Ayşe, "Vurun Kahpeye" romanında Aliye, Aka Gündüz'ün "Dikmen Yıldızı" romanında Yıldız, Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun , "Sadom ve Gomore" romanında Leyla, Mehmet Rauf'un " Kurtuluş" veya "Halas" eserinde İclal gibi kadın karakterlerin yaşadıkları olaylardan bahsettik.

Dönem bahsiğecen kadın karakterleri hem iyi, hem de kötü yönden etkilemiş, eğitimli, aydın cumhuriyet kadınlarının kimi zaman toplum tarafından dışlanması, bazen de çağdaş hayatın yaşantılarına kötü yönden etkilemesi de dikkat konusu olmuştur.

Zengin bir aileye doğarak Fransız lisesinden mezun olan Feride savaş döneminin zorluklarının her zaman farkında olmuş, memleketin ucra köşelerinde öğretmenlik, savaşta faydalı olmak için hemşirelik yaparken tek gayesi ülkesine faydalı olmaktı. Halide Edip Adıvar'ın Aliye karakteri de eğitimli, onurlu, dik duruşlu bir öğretmen olarak eğitimde fark gözetmeksizin herkese eşit davranır. Aliye'nin Tosun beyi kurtarmak yolunda yaşadıkları, kasabadakilerin onu memleketin namusunu ayaklarına atmış gibi nitelendirmesi, Tosun bey gelince Aliye'nin onu Yunanlardan kurtarmasını anlatması da kahraman bir Türk kızının karakteriyle verdiği savaşın belirtisidir. Aynı zamanda Halide Edip'in diğer karakteri olan Ayşe karakteri de milli mücadele döneminde savaşıta ailesini kaybeden, daha sonra kendisi de savaşta ölen bir hayali karakterdir. Aka Gündüz'ün "Dikmen Yıldızı" romanının başkahramanı Yıldız savaşıta gönderdiği Murat'ın ölüm haberini duyduktan sonra ciddi bir psikolojik rahatsızlık geçirir. "Sadom ve Gomore" eserinde Leyla karakteri de milli dönemden sonra yaşanan yozlaşmanın esiridir. "Kurtuluş'un İclal'ı de milli mütareke dönemi Türk kadının en iyi örneklerindedir.

Tarih boyu çeşitli savaşları görmüş Türk kadını cumhuriyet kurulurken Türkiye'nin geçtiği zorlu yolları hayatlarında birebir yaşamışlardır.

NİZAMİ BƏDİİ-FƏLSƏFİ İRSİNDƏ HUMANİZM

Mikayılov Şasəddin Sabir oğlu

f.ü.f.d., baş müəllim

ADPU-nun Şamaxı filialı

mikayılov.elmiishler@mail.ru

Xülasə

Antik və Qədim Şərq fəlsəfi fikrinin təsirindən formalaşan Nizami mədəni irsi dünya mədəniyyətində özünəməxsus yer tutdu. O, Qərb, Yaxın və Uzaq Şərq mədəniyyətinə və fəlsəfəsinə dərinləndən yiyələnmiş və həmişə bəşəriyyəti "Şər"dən qorumağa çalışmışdır. O ədaləti, xeyirxahlığı, əməyi, zəhməti, dostluğu, qardaşlığı bir sözlə müsbət mənəvi keyfiyyətləri tərənnüm etməyə çalışmışdır. Bu baxımdan, Nizami fəlsəfi dünyagörüşü digər sələflərindən özünəməxsusluğu ilə fəqlənirdi. O, həmişə insanları qəmsiz, kədərsiz bir sözlə sevinc içərisində yaşamağa çağıraraq insan anlamına çox böyük dəyər vermişdir. Dahi mütəfəkkir qeyd edir ki, insan zəngin mənəviyyətin ölçüsüdür və xilqətdən şərəfli yaranmışdır. Bir sözlə onun fəlsəfəsində insan konsepsiyası mütərəqqi məzmununa malikdir. Onun əsas humanist dəyərlərdən biri də ədalətli cəmiyyətin formalaşdırılması olmuştur.

Açar sözlər: Humanizm,insan, mənəviyyat,konsepsiya, ədalət, cəmiyyət.

Mikayılov Sh.S.

Summary

Nizami's cultural heritage, which was formed under the influence of Ancient and Ancient Eastern philosophical thought, took a unique place in world culture. He deeply mastered the culture and philosophy of the West, Middle and Far East and always tried to protect humanity from "Evil". He tried to glorify the positive moral qualities of justice, kindness, work, hard work, friendship, brotherhood. In this respect, Nizami's philosophical worldview was distinguished from other predecessors by its uniqueness. He always called people to live in joy without sorrow and sadness, and gave great value to

the human meaning. The genius thinker notes that man is the measure of rich spirituality and was born honorable. In a word, the human concept has a progressive content in his philosophy. One of his main humanist values was the formation of a just society.

Key words: Humanism, man, spirituality, concept, Justice, society.

Antik ictimai fəlsəfi fikrin təsiri altında yüksək səviyyəyə çatmış humanist istiqamətli bədii - fəlsəfi yaradıcılıq XII yüzillikdə Nizami irsi ilə özünün zirvə nöqtəsinə yetişdi. Dünya mədəni irsində mühüm yer tutan mütəfəkkirlərdən biri şair və filosof olan Nizami Gəncəvidir. Nizami öz dövründə Qərb, Yaxın və Uzaq Şərq mədəniyyətini dərinlən yiyələnərək mənəvi baxımdan həmişə bəşəriyyəti xilas etməyə çalışmışdır. O, əbədi dəyərləri, ədaləti, xeyirxahlığı zəhməti, humanizmi tərənnüm etmişdir. O, öz əsərlərində qəhrəmanlarını tərbiyə edir, səhvlərini başa salır və cəmiyyətə xidmət etməyə çağırırdı. Bəşər mədəniyyəti tarixində yer tutan Nizami irsi Azərbaycanın ictimai bədii fəlsəfi fikir tarixində özünəməxsusluğu ilə seçilir. Onun əsərlərində ən önəmli yer tutan fəlsəfi təlimlərdən biri də insan və varlıq konsepsiyasıdır. Şair “Ey qıblə şode həme cəhanra” misrası ilə başlayan qəzəlinde insana olan münasibət belə başa düşülür.

Sən ucalıq aləminin sərvisən

Göyləri səcdəyə gətirmisən...

Nə qədər ki, sağlam, şad yaşa

Birdə bu zamanı kim tapar

Şair insanları şad yaşamağa sövq edir, ömrün qısa olduğunu başa salır və bu qısa ömrünü sevinc icərisində yaşamağa çağırır.

El yolunda günə dön, aya dön, ulduza dön

Yaxşılığı əzəldən adət etsən özünə

Yaxşılığın hər yanda qapı açar üzünə

Şair öz əsərlərində bu mənada “Mən adəm oğluyam, mələklərdən üstünəm” deyir. Nizami “Sirlər xəzinəsi” poemasında yazır: “Ey yer üzündə fəlak kimi nazlanan insan, həm fəlak, həm də göy sənənin nazını çəkir” deməklə şair bildirmək istəyir ki, insan xilqətdən şərfli yarandığı üçün zəngin mənəviyyatla böyük amallar yolçusu olmalıdır. Nizami bu misralarda xalq üçün yanmağı daha qabarıq göstərir: “Gərək özünü şam edib, özlərin xətri üçün yanasan” və ya “Səy elə ki, xalqın işinə yarıyasan, öz xeyir işinlə dünyanı bəzəyəsən” Şair insana həmişə belə münasibətlə müraciət etmişdir: “Aldığın hər bir nəfs ömürə sərməyədir”, “Özünü həmişə zəfər güzgüsündə gör”- deyirdi. Şair daim insan axtarışında idi: oxuyurdu, öyrənirdi, olum və ölüm haqqında olan mülahizələrində və konsepsiyalarında daim araşdırırdı. Nizami öz əsərlərində təsvir etdiyi ədalətli cəmiyyətin qonaqpərvər, əməksevər, humanist dəyərlər üzərində qurulmasını arzu edərək, sanki dünyayın yaxşılıqlar üzərində dayandığını iddia edirdi.

Orta əsrlər fəlsəfi düşüncə tərzinə görə, Nizami hesab edirdi ki, insanın özü mövcud şeylər aləmidir və insan özünün yüksək qabiliyyəti ilə mühakimə yürütmək qabiliyyətinə malikdir. Nizami digər sələfləri kim varlığın dərk olunmasında əql və əxlaqi kefiyyətə yüksək yer verərək qeyd edirdi ki, “dünyaya işiq verən ağıldır.”

Şairin fəlsəfəsində şərh olunan insan konsepsiyası mütərəqqi məzmunla malikdir, insanın, varlığın dərk olunması mənəvi baxımdan daim saflaşmalı, kamilləşməli və gələcəyə ümidlə, inamla yanaşılmalıdır.

Nizami həmişə insan şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşmışdır və insanı mənəvi sərvətlərin təcəssümündə görmüşdür. O, orta əsrlərdə digər mütəfəkkirlərdən fərqli olaraq, insanların xalqa xidmət etməyini üstün tutaraq qeyd edirdi:

Xidmət etmək sayılır kişilikdən nişana,

Xalqına xidmət etmək, bir şərfdir insana.

Onun əsərlərində insan çətinliyə düşəndə “müdrək insanların” məsləhətlərinə qulaq asmağı məsləhət görmüşdür. O, insan ləyaqətini yüksək dərəcədə qiymətləndirməyə çalışaraq hər bir kəsdə mənəvi saflaşma anlamını əsas götürmüşdür. “İnsanı dünyanın əşrəfi” hesab etmişdir.

Nizami qeyd edirdi ki, insan təbiətən dünyada qul deyildir, o mübarizdir, safdır, ləyaqətlidir, nikbindir və s. O, insanı idrakının qüdrəti və qabiliyyəti sayəsində xoşbəxtliyə çatmağa çağırırmışdır.

Nizami fəlsəfəsinin əsas cəhətlərindən biri odur ki, o, insanı üzvi təbiətin inkişafından ayırmamış və onu təbiətin övladı hesab etmişdir. N.Gəncəvi insanları həyatda gözəllik qanunları əsasında yaşamağa

çağırırdı.

Qeyd etmək düzgün olar ki, Nizaminin insan haqqındakı fəlsəfi konsepsiyası nümunəvi təlimdir. N. Gəncəvinin fəlsəfi konsepsiyasında varlıq və insan haqqında olan düşüncələr Azərbaycan ictimai-fəlsəfi fikir tarixində aktual səslənən problemlərdən biridir. Nizami dövründə hətta insan-təbiət münasibətlərinin harmoniyasında ekoloji situasiya mövcud idi. Nizami Gəncəvinin əsərlərində təbiətin nemətlərindən istifadə edən insana onlardan düzgün istifadə etməyi məsləhət görürdü. Hava və günəş şüasının sağlamlıq üçün xeyirli olmasından danışmışdır. Onun təsvir etdiyi qəhrəmanların fəaliyyətini təbiətin ən gözəl və füsunkar qoynunda axtarmışdır. Məsələn, “Xəmsə”də təbiətlə bağlı bu istiqamətdə xeyli fikirlər var. O, Bərdənin keçmişini öz dövrü ilə müqayisə etmişdir.

O qanunsuz ov edənlərə qarşı çıxır və “Leyli və Məcnun” əsərində bu hadisə ilə bağlı əhvalatlar təsvir edir. Ceyranlar üçün qurulan tələnin Məcnunun dilində ceyranın tələdən çıxmasına yalvarması nümunəsindən görə bilərik. O, bitkilər aləmi ilə bağlı məsələlərə toxunmuşdur. Vaxtilə Azərbaycan ərazisində geniş yayılan meyvə və bitkilərin tükənmək üzrə olduğunu qeyd etmişdir. O, hətta “İsgəndər” poemasında havada xəstəliklər törədən hansı səbəblər olduğunu qeyd etmişdir.

Yox əgər olarsa, havada zəhər,
Dərdiyi o şeyi yəqin məhv edər.

Onun yazdığı misralardan aydın olur ki, o təbiətdə baş verən hadisə və proseslər haqqında məlumatlı olmuşdur, demək olar ki, böyük alim, hətta təbiətşünaslıq elmindən xəbərdar olmuşdur. N.Gəncəvinin fəlsəfi konsepsiyasında insan və varlıq haqqında olan düşüncələr Azərbaycanın ictimai fəlsəfi fikir tarixində aktual səslənən problemlərdən biridir. Məlumdur ki, orta əsr ilə yeni dövr arasında tarixdə intibah (qərb dünyagörüşündə renessans) dövrü mövcud olmuşdur. Bu dövr özündən əvvəlki inkişaf mərhələsinə nisbətə yeni inkişaf mərhələsi kimi qəbul edildi. İntibah dövründə insanda yeni məzmununda humanist dəyərlər, yaradıcılıq və özünüdərk prosesi güclənir. Bu inkişafın nəticəsinə uyğun olaraq fəlsəfənin də tədqiqat istiqaməti dəyişir, müasirləşir, antik dövrdəki kosmosentrizmdən, orta əsrlərdəki teosentrizmə və sonrakı inkişaf mərhələlərində antroposentrizmə keçir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Fəlsəfə ensiklopedik lüğəti. İzzət Rüstəmov Bakı 1997. S. 304.
2. Ramazanov F. Fəlsəfə. Ali məktəblər üçün dərslik. 1998. S. 110.
3. Bayramzadə E. Fəlsəfə. Dərs vəsaiti. Bakı: 2018.
4. Məmmədov Z. Azərbaycan fəlsəfi fikir tarixi. Bakı: 1994.
5. Məmmədov Z. Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi. Bakı: “İrşad” nəşriyyatı, 1994.

TÜRK EDEBİYATINDA KLASİK ALGISI

Babayeva Malahat Ramiz kızı

f.ü.f.d., dosent

ADPU

milababayeva@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-3600-8499>

Xülasə

Klassik ədəbiyyat anlayışını izah edən bilən standartların müəyyən edilə bilməməsi Tənziyat dövründən bəri türk ədəbiyyatında müzakirə mövzuları arasında olmuşdur. Bu gün “hansı klassik əsərləri oxuyursan?” sualını versəniz, alacağınız cavab adətən türk klassikləri olmayacaq. Bunun əsas səbəbi türk ədəbiyyatı əsərlərinin dünya klassikləri kontekstində qiymətləndirilməməsidir. Bu kontekstdə klassik əsərin nə olduğu və bu əsərləri kimin müəyyənləşdirdiyi sualları son illərdə kanon müzakirələri çərçivəsində yenidən gündəmə gəlib. Bu yazıda səksəninci illərdən günümüzdə qədər müxtəlif qurumlar tərəfindən aparılan sorğular və araşdırmalar vasitəsilə klassik ədəbiyyatın tərif edilə biləcəyi və türk ədəbiyyatında klassiklərin olub-olmadığı sualları şərh olunmağa çalışılacaqdır. Qərb ədəbiyyatında klassiklərin qavranılması və klassiklərin tərifini kimin müəyyənləşdirməsi ilə bağlı şərhlər də məqalədə yer alıb. Bunun məqsədi tək-tək müqayisələr etmək deyil, türk ədəbiyyatında qavrayışla üst-üstə düşən

məqamlardakı oxşarlıqları qeyd etməkdir.

Açar sözlər: Klassik, türk ədəbiyyatı, kanon, klassik əsər, klassik yazar

Anahtar kelimələr: Klasik, Türk edebiyatı, kanon, klasik eser, klasik yazar.

Summary

The inability to define standards that explain the concept of classical literature has been among the topics of discussion in Turkish literature since the Tanzimat period. "What classics are you reading today?" If you ask the question, the answer you will get will usually not be Turkish classics. The main reason for this is that the works of Turkish literature are not evaluated in the context of world classics. In this context, the questions of what is a classic work and who defines these works have come up again in recent years within the framework of canon discussions. In this article, through surveys and research conducted by various institutions from the eighties to the present day, the questions of whether classics can be defined and whether there are classics in Turkish literature will be tried to be interpreted. Comments on the perception of classics in Western literature and who defines the definition of classics are also included in the article. The purpose of this is not to compare one by one, but to note the similarities in the points that coincide with perception in Turkish literature.

Key words: Classical, Turkish literature, canon, classical work, classical author.

Klasik kavramı için tanımlanabilir ve standart ölçüler ortaya konamaması Tanzimat döneminden itibaren Türk edebiyatının tartışma konuları arasındadır. Bugün "hangi klasik eserleri okursunuz" sorusunu sorsanız alacağınız cevap genellikle Türk klasiklerinden olmaz. Bunun başta gelen sebebi, Türk edebiyatına ait eserlerin dünya klasikleri bağlamında değerlendirilmemeleridir. Bu çerçevede klasik eser nedir, bu eserleri kim belirler soruları kanon tartışmaları çerçevesinde son yıllarda yeniden gündeme gelmiştir. Bu yazıda, klasiğin tanımı yapılabilir mi ve Türk edebiyatının klasikleri var mıdır soruları, seksenli yıllardan günümüze çeşitli kurumlar tarafından yapılan anket ve araştırmalar üzerinden yorumlanmaya çalışılacaktır. Batı edebiyatlarındaki klasik algısı ve klasik tanımlamasını kim/kimlerin belirlediği üzerine yorumlar da yazıda yer almaktadır. Bunun amacı, birebir bir karşılaştırma yapmak değil, Türk edebiyatındaki algı ile örtüşen noktalarda benzerliklere işaret etmektir. Ahmet Mithat'ın başını çektiği "klasikler tartışması", dönem aydınları tarafından bizde klasik var mıdır, neyi klasik kabul etmeliyiz çerçevesinde bir dönem alevlenmiştir. Bu çerçevede Cumhuriyet öncesi dönemin klasik olarak kabul edilmemesi, Türk edebiyatının klasikleri hangileridir sorusu etrafında da bir "karmaşa"ya yol açmaktadır. Bu yazıda böyle bir "karmaşa"nın sadece yayınevlerinin klasik algısına bakarak bile görülebileceği vurgusu yapılmaktadır. Farklı kitlelerin tartışmasız kabul ettiği bazı "önemli ve büyük" eserler olsa da, Türk edebiyatında kanon/kanonlar tartışmaları durulmadıkça standart ve herkese hitap eden bir "klasikler" listesinden söz etmenin de mümkün görünmediği yazıda vurgulanan bir başka noktadır.

Bir edebi çalışmanın değeri, açık veya üstü kapalı olarak yeniden üretilmeye devam etmesi ile oluşur. Bir başka ifadeyle bir edebi değerın işaretleri onun anlam katlarındadır. Klasik bir yazarın dayanıklılığı, iddia edildiği gibi çalışmalarının kültürlerüstü ve evrensel değerinde değil, tersine belirli bir kültürdeki dolaşımının devamlılığı ile olur. Metinlerarasılık bağlamında sürekli olarak alıntılanan, çevrilen, düşünülen, taklit edilen bir yazar ya da metin edebi bir değer olur. Sonuçta bizi içinde geliştiren ve kültür tarafından şekillendirilmiş kanonik metinlerin bizimle konuşması şaşırtıcı değildir. Klasik denen şey, geçmişte de yazılsa geçmişte kalmayan, yoruma açık, ancak günümüze de bir şey söyleyen metinlerdir. Klasiğin tanımı tam olarak budur: Bir eserin doğrudan konuşma gücünün sınırsız olması. Bu metinler aracısızdır, yoruma ihtiyaç duymaz çünkü bizi şekillendiren ve koruyan kültürel değerler tarafından yorumlanmış ve değerlendirilmiştir. Farklı kitlelerin tartışmasız kabul ettiği bazı "önemli ve büyük" eserler olsa da, Türk edebiyatında kanon/kanonlar tartışmaları durulmadıkça standart ve herkese hitap eden bir "klasikler" listesinden söz etmek de mümkün görünmemektedir.

Hangi klasik eserleri okursunuz sorusuna verilen cevap genelde Türk klasiklerinden olmaz. Tolstoy, Dostoyevski, Shakespeare bu kategoride aklı ilk gelen isimlerdir. Türk klasikleri sizce hangileridir sorusunu sormak bir "karmaşa"ya yol açar, çünkü standart bir Türk klasikleri listesinden söz etmek Türk edebiyatının geldiği noktada mümkün görünmemektedir. Bunun bir diğer sebebi de Türk edebiyatı eserlerinin dünya edebiyatı bağlamında klasik olarak algılanmamasıdır. Bu yazıda klasik nedir, bir tanımı

yapılabilir mi sorusuna bu metinleri kimin nasıl oluşturduğu çerçevesinde cevap verilmeye çalışılacak, hangi eserler için Türk edebiyatının klasikleridir tanımlaması yapılabilir üzerine yorumlar ortaya konacaktır.

Türk edebiyatı penceresinden bakıldığında bugün klasik olarak nitelendirilen tanımlarda bir standardın bulunmadığı söylenebilir. Bugün klasik edebiyat ya da klasik üslup olarak nitelendirdiğimiz dönem, Osmanlı Divan Edebiyatını içine alan dönemdir. Böyle bir tanımlama, yukarıda da ifade edildiği gibi, üzerinden belli bir zaman geçmiş olması ölçütünü dikkate alarak oluşturulmuş olmalıdır. Ancak Osmanlı divan edebiyatını kendi içinde üslup gelişimi çerçevesinde değerlendirdiğimizde, 13. yüzyılın ilk yarısından 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam eden sürecin sadece 16. yüzyıldan 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar olan dönemi klasik dönem olarak adlandırılmaktadır. Böyle bir adlandırmada ise zaman aralığı değil, dilin kullanımı ölçü olarak kabul edilmektedir. Aynı durumu 16 ve 17. yüzyıllarda en iyi örneklerini oluşturan Aşık edebiyatı için de söylemek mümkündür. Benzer nitelendirme ve “karmaşa”, sanat tarihi, müzik, resim gibi edebiyat dışındaki başka alanlar için de dönem adlandırması ile ilgili olarak söylenebilir. “klasik dönem” tanımlamasındaki “karmaşa”, “klasik” ve “klasik eser” tanımlamasında da kendisini göstermektedir.

Türk Edebiyatında klasik meselesi hakkındaki tartışmalar, 1897 yılında Ahmet Mithat tarafından başlatılır. Ahmet Mithat, “İkram-ı Aklam” adlı yazısında bizim henüz klasik bir dönemimiz olmadığını ve Faust’lar, Le Cid’ler, Andromaque’lar ve Romeo ve Juliet’ler değerinde eserler meydana getirmemizin mümkün olmadığını vurgularken, hiç olmazsa bunların çevirilerinin yapılması gerektiği önerisini sunar (Kaplan 68). Mithat’ın bu görüşlerini yayınlamasının ardından dönemin aydın ve yazarlarından Ahmet Cevdet, Cenap Şahabettin, Necip Asım (Kaplan 85-87), İsmail Avni, Hüseyin Daniş, Ahmet Rasim (Kaplan 86-89), Hüseyin Sabri ve Sait Bey (Kaplan 92-107) gibi isimler, klasiklerin değeri, çevirilerine duyulan ihtiyaç, bizde klasik dönem bulunup bulunmadığı hakkında yazılar yayınlamışlardır (Kaplan 12). Ahmet Mithat’a göre en genel çerçevede klasik, “her şeyin baştan başına fevkaladesine aliyyü’l-alâsına” denir (Kaplan 18). Hüseyin Sabri’ye göre, öteden beri yapılmakta olan ve böylece gelenek haline gelen her türlü şey için klasik kelimesi kullanılabilir (Kaplan 18). Klasik eser nedir sorusunun da net ve belirli bir cevabı bulunmamaktadır. Yazarların, klasik bir eserin konusunda temizlik ve doğruluk olmalı, yazma biçimi ve üslubuyla güzel ve açık olmalı, anlatılmak istenen kolay anlaşılır olmalı, üzerinde durulan düşünce bakımından bir değer taşımali, çoğunluk tarafından değer verilen dini, tarihi ve ahlaki normlara aykırı olmamalı ve bütün bu nitelikleriyle gelecek nesillere bırakılabilecek ve insanlığın faydalanabileceği sevilen, beğenilen eserler olmalı görüşlerinin ardından, klasik bir eserin güzelliği söz konusu olduğunda, bu güzelliğin nasıl belirlenebileceği meselesi de bir sorun olarak gündeme gelmiştir (Kaplan 25). Klasik eserlerden söz edilirken, bunların büyük yazarların eserleri oldukları görüşüne yer verilmiş, fakat bu yazarları büyük yapan noktalar üzerinde pek durulmamıştır. “Ahmet Mithat, bir milletin ilk çağlarına ait diline göre yazılmış eserleri eski klasik, dildeki yenilikler doğrultusunda meydana getirilmiş eserleri de yeni klasikler diye adlandırır. Ona göre Racine ve Corneille’ye kadar olan dönem eski klasikler, sonrası yeni klasikler dönemidir. Bizde ise Ahmet Yesevi ile Şeyh Galip arasındaki değişim aynı çerçevede değerlendirilebilir.” (Kaplan 36) “Yazar, başka bir yazısında da Hamzaname’lerin, Battal Gazi’lerin Kerem’lerin, Aşık Ömer’lerin ait olduğu dönemi eski klasikler, bunlardan sonra yazılacak olanları da yeni klasikler döneminin eserleri olarak niteler.” (Kaplan 36) Ahmet Mithat’ın yeni klasik tanımının milletin büyük çoğunluğunca anlaşılabilir ortak dille yazılmış olmasına vurgu yaptığı söylenebilir. Dünya klasikleri meselesi de değişik bakış açıları çerçevesinde ele alınmaktadır. Gerçeği hayal unsuru ile birleştiren yazarların eserleri klasik olarak değerlendirilmeli diyen görüşe karşılık, bir başka düşünce, ne gerçeğe ne de hayale birbirini gölgeleyecek oranda yer verilmemesi gerektiğini öne sürerek Shakespeare, Lord Byron, Hugo ve hatta Racine ve Corneille’i bile klasikliğe değer bulmazlar (Kaplan 37). Bir başka eğilim de klasiğin sınırlarını oldukça genişletir. Hangi millete ait olursa olsun klasiklerin, edebiyat eserleri arasında kendilerine hayranlık duyulan ve bundan dolayı örnek alınmaya değer eser oldukları, genellikle kabul edilen ortak noktalardan biridir. Yine klasiklerin toplumların dil, düşünce ve medeniyette en ileri düzeyde buldukları dönemlerde meydana getirilebildikleri de, üzerinde birleşilen başka bir olgudur. Ancak bunların dünya edebiyatındaki örnekleri söz konusu olduğunda farklı sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Tanzimat dönemi yazar ve aydınları tarafından öne sürülen klasik terimi üzerine tartışmalar, bu terimin hangi ölçütleri taşıması gerektiği konusunda bir birlik olmadığını da göstermektedir. Bugünden bakarak Tanzimat dönemi yazarlarını ve eserlerinin klasik olarak nitelendirilmeleri; Cumhuriyet dönemi yazar ve

eserlerinin de son yüzyılın klasikleri olarak adlandırılmaları da bu çerçevede zamansal uzaklık ölçütünün ağır bastığını göstermektedir. Türk Edebiyatını dikkate aldığımızda, Tanzimat dönemiyle ağırlık kazanan bir dizi kültürel yenilik beraberinde dil ve edebiyata yönelik tavır değişikliğini de beraberinde getirmiştir. Modern Türk edebiyatının inşasında en belirgin nitelik ise gelenekten sıyrılma arzusu olarak belirmektedir. Bu yüzden altı yüzyıl boyunca üretilen Osmanlı edebiyat ürünlerinin yok sayılması, edebiyatın kaynağı ya da geleneği olmaktan çıkarılması, edebiyatta bir öz ve kaynak arayışını beraberinde getirmiştir. Zira Osmanlı şiirinin taklit nedeniyle reddedilmesi onun kaynak olma niteliğini yitirmesine yol açar. Bu bağlamda Tanzimat aydınları ele alınan yeni konuların “gerçeklik” ilkesine dayanması için özel bir çaba sarf etmişlerdir. Hasan Ali Yücel’in Milli Eğitim Bakanlığı döneminde başlayan Batı klasiklerinin Türkçeye çevrilmesi meselesi, edebiyatın kendine kaynak araması çabaları olarak düşünülebilir. Tercüme Bürosu başlangıçta, özellikle Batı kültürüne kaynaklık eden Yunan klasiklerinin çevirisini öne almıştı. Bir kültür devrimi anlayışıyla, çevirileri tamamlanan, her yıl sayıları yüzü bulan yapıtlar, Cumhuriyet bayramlarında bir kültür bayramı coşkusuyla 1946’ya kadar okuyucuya sunuldu. Bunların uzantısı olarak, liselerde divan edebiyatı derslerinin kaldırılmasının tartışıldığı bir dönemde, yardımcı kitap olarak okutulmak üzere, Sokrates’in Savunması, Hamlet, Cimri ve Michael Kohlas gibi açıklamalı, notlu klasikler hazırlanmıştı. Vedat Nedim Tör’ün 1930 yılında Hakimiyet-i Milliye gazetesindeki klasik döneme dair bazı önerileri şunlar: “Liselerde divan edebiyatının yeri olmamalıdır. Bugünün neslini Avrupa kültürü ile yetiştireceğiz. Ona her şeyden önce klasik bir sanat terbiyesi vereceğiz. Yunan ve Latin sanatından başlayarak, Avrupa kültürünün sanat numunelerini ve sanat tarihini öğreteceğiz. Bu suretle liseyi bitiren bir Türk genci Nefî’yi, Nabi’yi, Bakî’yi, Nedim’i anlamayacak, fakat Homer’i, Şekspir’i, Göte’yi, Rasin’i, Şiller’i tadacak. Hangi millete mensup olursa olsun her Avrupalı genç bunları bilir, fakat Nefî’yi tanımaz. Nefî’yi tanımamak Avrupalılık için noksan değildir. Türklük için de! Fakat Göte’yi bilmemek büyük bir boşluktur.” (Alıntılayan Doğan 123). Bu ifadeler, Tanzimatla birlikte başlayan divan edebiyatını yok sayan anlayışın Cumhuriyet döneminde çok daha uçlara götürüldüğünü göstermektedir. Günümüzde liseyi bitiren bir öğrenci sadece Nefî’yi, Bakî’yi değil Shakespeare’i ve Goethe’yi de aynı oranda bilmemekte. Böyle bir politikanın yanlışlığının yok sayılan bir dönem yerine bize ait olmayan bir kültürü inşa etmeye çalışmak olduğu söylenebilir. Ulus devlet yapılanması içinde kendi döneminde divan edebiyatına ve dolayısıyla klasiklere karşı takınılan olumsuz tavır, dönemin içinde bulunduğu şartlar dikkate alındığında şaşkıncı görülmemelidir. Şaşkıncı olan günümüzde de hala benzer tartışmaların yürütülüyor olmasıdır.

Ahmet Mithat’la beraber sorgulanmaya başlanan bizde klasik var mı tartışmasının bir sonuca ulaşmasını beklemek güç. Türkiye gibi kültür dönüşümlerinin yaşandığı ülkeler için klasik tanımını standartlaştırmak ve her kitleye hitap edebilecek bir liste sunabilmek de öyle. Türkiye’de yayınevlerinin “Türk klasik eserleri” adı altında sundukları listelere bakıldığında bu “karmaşa”yı çok net olarak görebilmek mümkün. Kimi yayınevi klasik tanımlamasını yukarıda işaret edilen “klasik Osmanlı dönemi” ile özdeşleştirmekte ve bu başlık altında bu döneme ait eserleri sunmakta, kimi yayınevleri ise klasik algısını üzerinden zaman geçmiş olmak nosyonu ile örtüştürerek Cumhuriyet dönemi ve öncesi eserlerini bu kategoriye yerleştirmektedir. Bu noktada biraz daha ileriye giderek söz konusu aramayı “Türk çocuk klasikleri” olarak yaptığımızda ise daha karmaşık bir durum ortaya çıkmaktadır. Birçok yayınevi konuyla ilgili kendi listesini sunmakta, bu konuda bir ortak isim ve eser listesi görünmemektedir. Üstelik devlet politikası olarak Milli Eğitim Bakanlığı tarafından sunulan 100 Temel Eser listesinin yayınevlerince benimsenip sunulmadığı, bu nitelikteki eserlerin yayınevlerinin kendi sundukları listenin dışında “MEB tavsiyeli çocuk klasikleri” adı altında ortaya konması da işin bir başka boyutu. Bu noktada şu ana kadar ortaya konan somut verilerden ilerlemek daha doğru görünmekte. Milli Eğitim Bakanlığının 2005 yılından itibaren okullara sunduğu 100 Temel Eser uygulaması, klasikler projesinin bir dönüşümü olarak sunuldu. Listede ortaöğretim dönemi için sunulan 100 eserin 70’i Türk edebiyatına, 30’u ise dünya edebiyatına ait. Liste Dede Korkut Hikayelerinden başlayarak, Mesneviden seçmeler, Karagöz ile Hacivat, Namık Kemal, Hüseyin Rahmi, Ömer Seyfettin, Reşat Nuri ile devam ediyor. Listede Halide Nusret Zorlutuna dışında kadın yazar ve günümüzden yaşayan herhangi bir yazara da yer verilmiyor. Lise dönemi için yer alan 100 eserden 73’ü Türk edebiyatına, 27’si ise dünya edebiyatına ait. 73 eser arasında Nutuktan başlayarak Dede Korkut, Yunus Emre ve Mevlana’dan divan şiirinden ve halk şiirinden seçmeler, Nasreddin Hoca fıkraları, Halit Ziya, Hüseyin Rahmi, Ömer Seyfettin, Mehmet Akif, Yahya

Kemal, Ahmet Haşim, Halide Edip, Reşat Nuri, Peyami Safa ile devam eden listede günümüze en yakın isim Bahattin Özkışı. Sunulan listedeki eserlerin seksenli yıllara kadar gelmesi, klasik meselesinin algılanışı ile zaman nosyonunu daha çok örtüşürmektedir. Halide Edip ve Samiha Ayverdi dışında kadın yazar olmaması, seksenli yıllardan itibaren günümüz edebiyatına dair yaşayan bir yazar/şaire yer verilmemesi, bu konuda sadece Türk toplumunun değil, batı toplumlarının da yukarıda ifade edilen algısıyla örtüşmekte. Daha yakın günümüze gelirsek, Notos Öykü'nün 2011 yılı içinde 181 yazara sorarak "çağdaş Türk edebiyatında en iyi 40 şey"i2 seçmelerini istemesi sonucunda ilk sırada Nobel edebiyat ödülünün Orhan Pamuk'a verilmesi yer alıyor. Nazım Hikmet, İkinci Yeni, Sait Faik, Oğuz Atay, Yaşar Kemal, Ahmet Hamdi Tanpınar takip eden isimler. Tıpkı 100 Temel Eser algısında olduğu gibi, seçilen eserlerin günümüz çağdaş yazarlarını kapsamaması ve listede hiç kadın yazar olmaması da dünyadaki genel kamuoyu algısıyla örtüşen bir durum. Biraz daha geriye gidersek 1984 yılında Türkiye Yazarlar Birliği, yayınladığı Kültür ve Sanat Yıllığı'nın bir bölümünü "Muhasebe" başlığı altında Tanzimat sonrası Türk edebiyatının şiir, oyun, hikaye ve romanda 99 eserine ayırdı. 90'lı yıllarda ise Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu'nun "Ailenin kitaplık kılavuzu" hazırlama talebi üzerine kılavuzun bir bölümü "evinizin kitaplığında bulunması gereken 10 eser" başlığı ile aynı kurum tarafından sunuldu. 10 kitaplık bu liste: Dede Korkut Kitabı, Yunus Emre Divanı, Mevlid, Fuzuli Divanı, Karacaoğlan'ın şiirleri, Safahat, Ömer Seyfeddin, Kendi gök Kubbemiz, Çile ve Beş Şehirden oluşuyor. Sunulan bu listenin ardından Türkiye Yazarlar Birliğinin Türkiye'nin değişik bölgelerinden araştırmacı/ yayıncı/ yazar ve şairlere yönelttikleri Türk edebiyatının 10 şiiri, oyunu, hikayesi ve romanı hangisidir soruşturması, bugünden farklı bir sonuç çıkarmıyor ortaya. Yaşayan yazarlara ve Halide Edip Adıvar dışında kadın yazarlara bu çerçevede de yer verilmiyor. Soruşturma sonunda şiir alanında Safahat ilk sırada yer almakla birlikte, Necip Fazıl, Yahya Kemal, Ahmet Haşim; oyun dalında Necip Fazıl, Reşat Nuri Güntekin, hikayede Sait Faik, Ahmet Hamdi Tanpınar, Ömer Seyfettin, roman alanında da Ahmet Hamdi Tanpınar, Peyami Safa ve Reşat Nuri başı çekiyor. 1984'ten 2011'e gelinceye kadar edebiyat dünyasının klasik/ en çok okunan eserler algısında büyük bir değişiklik olmamasını nasıl yorumlamak gerekir? Bu isimler Türk edebiyatının klasik isimleri midir? Batı edebiyatlarında karşılaşılan benzer durumla ilgili tespiti burada tekrarlamak gerekiyor: kanonda değişime direnen güçlü bir tekdüzelik var. Bu noktada kanon sözcüğü ile yeniden karşılaşıyoruz. Murat Belge "Türkiye'de 'Kanon'" adlı makalesinde, edebiyat kanonunun oluşum zeminini belirleyen üç merciden söz etmektedir. Bunların ilki belli yazar, aydın, eleştirmen veya yayın organlarının çokça öne çıkardığı, eserlerinin tanıtımını yaptığı, çoğu zaman başarılı ya da başarısız oluşuna bakılmaksızın ideolojik sebeplerle "büyük yazar, büyük eser" olarak gösterildiği süreç, ikinci grup siyaset adamlarının, ideoloji önderlerinin sanatçılardan rejimin propogandasını yapmalarını istemeleri sonucu yazılan eserlerin popülerleştirildiği süreç, son olarak da halkın beğenisi ile gelişen süreç (68). Bunları edebiyat dışı ölçütler olarak tanımlayan Belge siyasi kanonlara rağmen, edebiyatla edebiyat olarak ilgili insanların gene yalnız edebi zevk anlayışlarıyla oluşturdukları bir "karma" yazarlar kadrosu olduğunu düşündüğünü söylemektedir. Yazara göre, solcu bir okur çok bayılmasa da Peyami Safa, Necip Fazıl, Sezai Karakoç ve Tarık Buğra gibi yazarların edebiyat içinde yerleri tartışılmaz. Belge'nin bu yorumu yukarıda söz edilen anket sonuçlarıyla örtüşmektedir. Türkiye'de belirgin bir şekilde öne çıkmış olan milliyetçi, marksist, islamcı, kemalist gibi kesimlere ait birer edebiyat kanonu şekillense ve bu kesimler kendilerine ait edebiyat kanonuna uyan eserlere ağırlık verseler, onları okusalar, yayınevleri kendi kanonlarına uyan eserlerin basılmasına yönelse bile yine de belli metinler ideolojiden ayrılarak farklı gruplar için "büyük ve seçkin" kitaplar olabiliyor. Klasik kavramının standart ölçüleri olmayan ama "hissedilen" bir şey olması da bu noktada tekrar gündeme geliyor. "Büyük kitaplar"ı okumanın bir sebebi bu büyüklüğü nasıl sağladıklarını düşünmektir. Bazıları bu kitapların okuyucuda olağanüstü bir etki bıraktıklarını düşünüyor. Bazıları da yazının kalitesinin bu etkiye yol açtığını. Mortimer Adler, "Reading and the Growth of the Mind" adlı makalesinde, klasik eserlerden söz ederken Batı geleneğinde yazılmış milyonlarca kitabın yüzde doksandokuzundan fazlası okuma becerinizi geliştirmenize yardımcı olmaz der (37) ve ekler: "Bu rakam size abartılı gelebilir. Bu tarz kitaplar daha çok eğlence ve bilgi edinme amaçlı okunabilir. İkinci bir grup kitap var ki, onlardan nasıl okuyacağınızı ve nasıl yaşayacağınızı öğrenirsiniz. Muhtemelen bu gruptaki rakam binde bir gibidir, bazen de onbinde bir. Bu tarz kitaplar, yazarları tarafından dikkatlice yazılmış, okuruna insanlıkla ve geçici olmayan konularla ilgili önemli bakış açıları ileten kitaplardır. Bunların sayısı muhtemelen birkaç bindir. Bunlar okurda ciddi etkiler yapar. Analitik okumaya değer öncelikle. Eğer donanımlı iseniz kitaptan çok şey alırsınız ve size iyi bir

okuma verir. Bu tarz kitapları okursunuz ve rafınıza koyarsınız, bilirsiniz ki kitapla ilgili bazı bilgilere bakıp hafızanızı tazelemek dışında bu kitabı bir daha okumayacaksınız. Bir kitabı ikinci kere okumayacağınızı nereden bilirsiniz? Bunu kitabı okurken edindiğiniz zihinsel deneyimden bilirsiniz. Böyle bir kitap sizin fikirlerinizi genişletir ve anlayışınızı artırır. Ancak fikirleriniz genişledikçe fark edersiniz ki, bu kitap gelecekte sizi daha fazla değiştirmeyecek. Kitabı bütünlüğü içinde kavramışsınızdır. Kitabın verdiği her şeyi almışsınızdır ve onun size daha fazla bir şey vermeyeceğini bilirsiniz. Bu tarz beş bin kitap içinde çok küçük bir rakam, muhtemelen yüzden daha az, istediğiniz mükemmel okumayı tamamlamaz. Bunu nasıl anlarsınız? Yine mistik bir durum, ama kitabı elinizden geldiği kadar analitik okuyup, bitirip kapağını kapattığınızda ve rafa koyduğunuzda, içinizde kitaptan alacak başka şeyleriniz olduğu ile ilgili sinsi bir şüphe uyanır. “Şüphe” diyoruz çünkü, bu aşamada bu durum ancak böyle ifade edilebilir. Kaçırduğunuz ne olduğunu bilerseniz, analitik bir okur olarak kitaba döner ve ne olduğunu araştırırsınız. Ne olduğunu bulamayabilirsiniz ama orada olduğunu bilirsiniz. Kitabı unutamayacağınızı bilirsiniz ve onu düşünürsünüz. Ve sonunda ona dönersiniz. Ve çok dikkat çekici bir şey olur. Eğer kitap daha önce sözünü ettiğimiz ikinci gruptan ise, sonuç hayal kırıklığı olur, çünkü sizin seviyeniz yükselmiştir, kitap değişmemiştir ama siz değişmişsinizdir. Ama kitap yüksek sınıfa aitse, çok küçük bir sayıdan söz etmiştik yukarıda, kitabın sizinle birlikte büyüdüğünü ve genişlediğini keşfedersiniz. Kitapta daha önce görmediğiniz yeni şeyler görürsünüz. Daha önce de iyi okumanıza rağmen önceki okumanız geçerliliğini yitirmiştir. Bir kitap sizinle birlikte nasıl büyüebilir? Bu mümkün değildir elbette, çok zaman önce yazılmıştır ve basılmıştır, değişmez. Ancak şunu fark etmeye başlıyorsunuz ki, bu gerçekten “büyük bir kitap” ise değişik seviyelere sahiptir. Bir önceki okumada elde ettiklerin ya da anladıklarınız yanlış değildir. Ama bir sonraki okuma sizi daha da yükseltir, bu ölene kadar böyle devam edecektir. Belli ki bunu bize yapacak çok sayıda kitap yok. Bu sayı muhtemelen yüzden daha az. Her okuyucuya göre bu sayının değişebileceğini de unutmamalı. Sonuç olarak bazı kitaplar size okuma ve yaşam hakkında çok şey öğretir, bazılarını dönüp tekrar tekrar okumak istersiniz. Bazıları ise sizin yükselmenize yardımcı olur”(38-39). Adler’in ifadelerinde klasiğe dair “hissetme”ye yönelik tavrın biraz daha somutlaştığı söylenebilir ancak bu durumda da okurun seviyesinden yola çıkarak farklı algı ve beklentilerin ortaya çıkacağı veya söz konusu eserlerin bazen de hiçbir beklenti ortaya koymayacağı da söylenebilir. Roland Barthes, Yazı Üzerine Çeşitlemeler: Metnin Hazzı adlı çalışmasında, metinden haz alma ve doyuma ulaşma kavramlarından söz etmektedir. “Haz veren metin, memnun eden, dolduran, esenlik veren, kültürün içinden gelen, bağını koparmayan, rahat bir okuma sunan bir metin; doyuma ulaştırılan metin ise, kaybetme duygusu veren, okurun rahatını kaçıran (belki biraz iç sıkıntısı yaratan), tarihsel, kültürel ve psikolojik dayanaklarını sarsan, zevklerindeki, değerlerindeki ve anılarındaki kararlılığı bozan, dille arasındaki ilişkiyi krize sürükleyen bir metin.” (Barthes 2006, Gümüş 2010’dan). Okur olmanın güçlüğü de bu noktada devreye girmektedir.

İstifade olunmuş edebiyat:

1. Atakay, Kemal. “Kanon Huzursuzluğu”. Kitaplık 68 (2004): 70-77.
2. Barthes, Roland. Yazı Üzerine Çeşitlemeler: Metnin Hazzı. Çev. Şule Demirkol. İstanbul: YKY Yayınları, 2006.
3. Belge, Murat. “Türkiye’de ‘Kanon’”. Kitaplık 68 (2004): 54-59. Bennett, William J. “To Reclaim a Legacy”. Debating the Canon. Ed. Lee Morrissey. Palgrave Macmillan Press, 2005. 111-116.
4. Calvino, Italo. Klasikleri Niçin Okumalı? Çev. Kemal Atakay. İstanbul: YKY Yayınları, 2008.
- Doğan, D. Mehmet. “Neden Klasiklerimiz Yok?”. Medeniyet ve Klasik. Haz. Halit Özkan vd. İstanbul: Klasik Yayınları, 2007. 119-143.
5. Gümüş, Semih. “Yazmakla Okumak Arasında”. (17.09.2010) 11.04.2011 “Edebiyat Akımları”. (14.05.2008) 11.04.2011
6. Kaplan, Ramazan. Klasikler Tartışması (Başlangıç Dönemi). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1998.

TƏZKİRƏLƏR MİLLİ MEMUAR ƏDƏBİYYATININ ƏDƏBİ QAYNAQLARINDAN BİRİ KİMİ

Eminaliyev Eyvaz Məhəmmədli oğlu

f.ü.f.d., baş müəllim

ADPU-nun Şamaxı filiali

edebiyatd @bk.ru

ORCID ID: 0000-0002-2950-3424

Xülasə

Dünya ədəbiyyatında yaranma tarixi çox qədim olan memuar janrının milli ədəbiyyatımızda, bütövlükdə Türk xalqları ədəbiyyatında zəngin ədəbi ənənəsi və təcrübəsi vardır. Tədqiqat sübut edir ki, ilkin qaynaqları V-VIII əsrlərdə meydana gələn Türk xalqlarının ortaqlı ədəbi abidəsi Orxon-Yenisey kitabələrinə söykənən milli xatirə ədəbiyyatı sonrakı mərhələlərdə maraqlı inkişaf yolu keçmişdir. Orta əsrlərdə yaranan Oruc bəy Bayatın xatirələri isə dünya ədəbiyyatı üçün örnək olmuşdur.

Memuar janrı milli ədəbiyyatda daha çox XX əsrin əvvəllərində və sonrakı illərdə daha məhsuldar formada yaranır. C.Məmmədquluzadə, Y.V.Çəmənəminli, A.Şaiq, M.S.Ordubadi, Ə.Nəzmi və b. qələmə aldıkları xatirələr özündə dünya ədəbi təcrübəsini yaşatmaqla, daha çox milli zəminə əsaslanır.

XX əsrin səksəninci illərindən sonra Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında memuarların tədqiqi sahəsində bir canlanma nəzərə çarpır: namizədlik və doktorluq dissertasiyaları müdafiə olunur, monoqrafiyalar, dərslər vəsaitləri yazılır.

Memuar janrının müstəqil bir ədəbi forma kimi yaranmasında, inkişafında yol qeydlərinin, salnamələrin, təzkirələrin rolu danılmazdır. Şərq xalqları ədəbiyyatında geniş yer tutan təzkirələrin Azərbaycan mədəniyyətində müstəsna mövqeyi vardır.

Açar sözlər: təkirə, xatirə, şeir, tədqiqat, janr.

LITERATURE OF TAZKIRELS NATIONAL MEMOIR LITERATURE AS ONE OF ITS SOURCES

Eminaliyev E.M.

Summary

The memoir genre, which has a very ancient history in world literature, has a rich literary tradition and experience in our national literature, in the literature of the Turkic peoples as a whole. The research proves that the national memorial literature, whose initial sources are based on the Orkhon-Yenisei inscriptions, a common literary monument of the Turkic peoples that appeared in the V-VIII centuries, has undergone an interesting development in the later stages. The memoirs of Oruj Bey Bayat, which were created in the Middle Ages, have become an example for world literature.

The genre of memoirs appears in national literature in a more productive form at the beginning of the 20th century and in the following years. J. Mammadguluzadeh, Y. V. Chamanzaminli, A. Shaig, M. S. Ordubadi, A. Nazmi and others. the memories they write are more based on the national ground, with the world literary experience in them.

After the eighties of the 20th century, a revival in the field of the study of memoirs is noticeable in Azerbaijani literary studies: candidacy and doctoral dissertations are defended, monographs, textbooks are written.

The role of road records, chronicles, and tezkiras in the creation and development of the memoir genre as an independent literary form is undeniable. Tezkiras, which occupy a large place in the literature of the Eastern peoples, have a special position in the culture of Azerbaijan.

Key words: takira, memoir, poem, research, genre.

Giriş

Ərəb dilində xatırlamaq, xatirat, yada salma, yad etmə, xatirə gəlmə, tərcümeyi-hal mənalərini verən “təzkirə” (Ərəb, 2005 s. 401) Sam Mirzə, Sadiq bəy Əfşar, Əhdi Bağdadi, Mir Möhsün Nəvvab, Lütəli bəy Azər, S.Ə.Şirvani və b. şəxsində milli memuar ədəbiyyatının inkişafında da mühüm rol oynamışdır. Həqiqətən də, ədəbiyyat tarixinin, eləcə də ədəbi tənqidin yaranmasında münbit zəmin rolunu

oynayan təzkirələrdə xatirə ədəbiyyatının rüşeymləri mövcuddur.

Azərbaycan təzkirəçiliyi tarixində ilk əsər Şah İsmayıl Xətayinin oğlu Sam Mirzənin (1517 – 1576) 1550-ci ildə yazdığı “Töhfeyi-Sami” adlı təzkirəsi hesab olunur. Daha çox tarixi və ədəbi termin kimi işlədilən təzkirə sözü islam dininin qəbulundan XX əsrin əvvəllərinə qədərki mədəni həyatımızda (Məhəmmədəli Tərbiyətin “Daneşməndane-Azərbaycan” təzkirəsi bu mənada xatırlanmalıdır) din, tarix, ədəbiyyat, musiqi və s. sahələrdə tanınmış yaradıcı şəxslərin həyatından bəhs edir. Məsələn, Mir Möhsün Nəvvabın “Təzkireyi-Nəvvab” əsəri bu baxımdan zəngin material verir. “Ensiklopedik biliyə malik şair, rəssam, xəttat, musiqi nəzəriyyəçisi, Azərbaycanın quzeyində kitab çapının bünövrəsini qoyanlardan biri olmuş Mir Möhsün Nəvvab” (Nəvvab, 2006, s.4) bu əsəri 1891-ci ildə yazmağa başlamış, ömrünün sonuna qədər əlyazmasına əlavələr etmişdir. Təzkirənin yazılma səbəbini müəllif təvazökarlıqla belə izah edir:

“Aciz bəndə Nəvvab Mir Möhsün ibn Hacı Mir Əhməd Ağamirzadə Qarabaği belə söyləyir ki, bu gözəl dövrandə, mübarək 1309-cu ildə (m.1891) görkəmli din qardaşlarımdan və səmimi ruhanilərdən bəziləri belə arzu etdilər ki, tarixin səhifələrində bir yadigar kimi qalması üçün Qarabağ şairlərinin əziz adları, onların keçdikləri həyat yolu toplanıb bir təzkirə tərtib edilsin və yüksək ləyaqət və bacarığa malik olmayan mən onların gözəl adlarını zəmanə aqilləri və dövrən arifləri üçün yadigar qoyum. Beləliklə, onların buyurduqlarını qəbul edib, onların xahişini yerinə yetirib mərdanə işə başladım və bu məcmuəni yazıb adını “Təzkireyi-Nəvvab” qoydum.” (Nəvvab, 2018, s.9)

Önemlidir ki, Mir Möhsün Nəvvab təzkirəsində yüzə qədər şair haqqında təqdim edilmiş tərcümeyihal materiallarında bu sənətkarların həm zahiri görünüşü, dini mənsubluğu, peşəsi, nəsl şəcərəsi, divanının olub-olmaması, məkanı, həm də mənəvi dünyası, daxili zənginliyi barədə dolğun məlumat verir, eyni zamanda dövrün ictimai-siyasi mənzərəsini də canlandırır. O, “Arif təxəllüslü Məhəmməd Həsən Ağa Cavanşirin oğlu Cəfərqulu xanın əhvalı”, “Məhəmməd Molla Zeynalabdin Sağəri”, “Mərhum Mirzə Məhəmməd Katib Qarabaği” və digər başlıqlı yazılarında bu üslubdan istifadə edir:

Cəfərqulu xan haqqında: “Ucaboy, iri cüssəli, enlibədən bir adam idi və deyilənə görə, cavanlıqda çox güclü və qüvvətli olub. Şücaətli olması üz-gözündən məlum olurdu. Mən onu at minən vaxt görmüşəm, az qalırdı ki, ayaqları atın yəhərindən yerə çatsın. Musiqisevər bir şəxs idi.” (Nəvvab, 1998, s. 60) ; Mirzə Məhəmməd Katib Qarabaği haqqında: “Sadələvh bir kişi idi: hər nə desəydilər, inanırdı. Çox vaxt gülmək üçün bəzi zarafətli şəxslər başqa adamların dilindən ona yalan xəbərlər çatdırırdılar ki, filankəs sizə belə demədi, elə dedi. Həmin gün və ya o günün axşamı o biçarə günahsızca həcv yazardı.” (Nəvvab, 1998, s.129)

Bu, sonrakı mərhələdə meydana gələn memuar ədəbiyyatında, məsələn, C.Məmmədquluzadənin, M.S.Ordubadinin, M.Hadinin, Ə.Nəzminin, A.Şaiqın və b. xatirələrində özünü daha təkmil formada göstərir.

Məlum həqiqətdir ki, Azərbaycan tarixini öyrənmək üçün müxtəlif məqsədlə qələmə alınmış təzkirələrin, “Qarabağnamə”lərin, salnamə və səyahətnamələrin də mühüm yeri vardır. Tarixi mənbələr müxtəlif adlarla iyirmiyə qədər “Qarabağnamə”nin yazılması haqqında məlumat verir ki, bunlardan bir neçəsini Cənubi Azərbaycandan olan soydaşlarımız qələmə almışdır. Qürur doğuran bir həqiqət də vardır

ki, Qarabağda dünyaya gələn Q.Zakirin, X.Natəvanın, M.M.Nəvvabın, Y.V.Çəmənşaminlinin, Ə.Haqqverdiyevin, N.Vəzirovun, Ü.Hacıbəylinin və başqalarının yaradıcılıqları da ayrı-ayrılıqda “Qarabağnamə”dir. “Qarabağnamə”lərin əksəriyyəti Qarabağ tarixinin müəyyən dönmindəki hadisələri əks etdirir. Bununla bərabər, ən qədim dövrlərdən başlayaraq, XX əsrin doxsanıncı illərində baş vermiş erməni işğalını, vəhşiliklərini ehtiva edir. Tarixçilər bu zaman daha çox mükəmməlliyi və dəqiqliyi ilə seçilən Səməd Sərdariniyanın “Qarabağ tarixinin gedişində” əsərinə istinad edirlər.

Məlumdur ki, Çar Rusiyası Qarabaği işğal etdikdən sonra dövlətin tələbi ilə P.Q.Butkov (Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 гг. чч. I, II, III. СПб. 1869 и сл.гг.), Н.Дубровин (История войны и владычества русских на Кавказе. Томы. От 1803 г. Т. I. СПб. 1871.), İ.Şорен (Исторический памятник состояния Армянской-области въ эпоху ея присоединения къ Российской-империи. Санктпетербург. 1852; Кавказ и его обитатели. СПб.1986.), А.С.Қрибоедов (Сочинения. В двух томах. Т.2. Москва: Правда. 1971 г.) və başqaları tərəfindən Qarabağın tarixinə, iqtisadiyyatına, fauna və florasına, etnik tərkibinə, yerli əhalinin məşguliyyətinə və s. dair məlumat topluları hazırlandı. (Qeyd:Göstərilən mənbələrlə yanaşı Qarabağla bağlı çox sayda arxiv sənədi, xülasə, məcmuələr də mövcuddur: Акты, собранные Кавказской Археологической комиссией. Архив Главного Управления Наместника Кавказа. Под редакцией А.Берже. Тифлис. 1866 и сл.гг.; Обзорение Российских владений за Кавказом в статическом, этнографическом и финансовом отношениях. СПб: Тирография департамента внешней торговли. 1836. Ч.3.Т.Ш.; Сборник для описания местностей и племен Кавказа.)

Azərbaycandan olan ziyalılar da qələmə aldıkları təzkirə, salnamə və səyahətnamələrində qiymətli tarixi fakt və hadisələri fərqli bir üslubda, formada təqdim etmişlər. Bu mənada Bəhmən Mirzə Qacarın “Şükürnameyi-Şahənşahi” əsəri maraqlıdır. (Qacar, 2018) Bəhmən Mirzə Qacar Ağa Məhəmməd şah Qacarın qardaşı oğlu Fətəli şah (Baba xan) Qacarın nəvəsidir. Mahmud Mirzə Qacarın “Gülşəni-Mahmud” təzkirəsində Bəhmən Mirzə Qacarın təvəllüdü, şəxsiyyəti, həyat yolu haqqında daha dolğun məlumat verilir. Əksər tədqiqatçılar da ilkin və daha səhih mənbə kimi Mahmud Mirzə Qacarın sözügedən təzkirəsinə istinad edirlər. Əsərin fars dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməçisi və “Ön söz”ün müəllifi qədim əlyazmaların tədqiqatçısı, tərcüməçisi, nəşri kimi səmərəli fəaliyyət göstərən, zəhmətkeş alimlərimizdən biri kimi tanınan filologiya elmləri doktoru, professor Raqub Kərimovdur. Raqub Kərimovun verdiyi çox yığcam və dolğun məlumatdan öyrənirik ki, o – Bəhmən Mirzə Qacar XIX əsrin ikinci yarısında bir təsadüf nəticəsində Şuşaya pənah gətirir və bundan sonra ömrünün sonuna kimi burada yaşayır. Bəhmən Mirzə Qacar XIX əsrin görkəmli tarixçilərindən olmaqla, ədəbiyyat bilicisi kimi də şöhrət qazanmış, şeir yazmış, Şərq ədəbiyyatına böyük önəm vermişdir. Təsadüfi deyil ki, o, “Məclisi-üns”, “Məclisi-fəramuşan” ədəbi məclisinin üzvləri ilə yaxından ünsiyyətdə olmuş, özünü orta əsr Şərq poeziyasının layiqli davamçısı kimi göstərə bilmişdir. Bəhmən Mirzə Qacar ədəbi-elmi ictimaiyyət tərəfindən “Təzkirəyi-Məhəmməd şahı” adlı antologiyası və “Şükürnameyi-Şahənşahi” adlı əsəri ilə tanınır. Hələ İranda olarkən qələmə aldığı “Təzkirəyi-Məhəmməd şahı” təzkirəsi üç hissədən ibarətdir. Birinci hissədə qədim dövrlərdə yaşayıb-yaratmış şairlərin şeirlərindən seçmələr, ikinci hissədə müxtəlif peşə sahibi olub, lakin peşəkar şair olmayan məşhur şəxsiyyətlərin şeirlərindən seçmələr, üçüncü hissədə isə müasirləri olan şairlərin əsərlərindən seçmələr toplanmışdır. Müəllif təzkirənin giriş hissəsində onun yazılma səbəbini izah etmişdir. Məlum olur ki, bu əsəri Bəhmən Mirzə Qacara yazmaq böyük qardaşı, dövrün şahı Məhəmməd Mirzə tapşırmış, o da işin öhdəsindən bacarıqla gələrək, qardaşının şərəfinə yazdığı əsəri “Təzkirəyi-Məhəmməd şahı” adlandırmışdır.

Bəhmən Mirzə Qacar “Şükürnameyi-Şahənşahi” əsərini 1871-ci ilin avqust ayında Şuşa şəhərində tamamlamışdır. Daha çox tarixi mənbə kimi təqdim olunan bu əsərdə tarixşünaslığa məxsus xronologiya gözlənilmir, hadisələrin biri digərini tamamilə yox, heç bir fəsil və ya başlıq, tarixi dövrləşmə yoxdur, nağılvari formada söylənilən hadisələr ya müəllifin yaddaşına, ya da oxuduqlarına əsaslanır ki, bu da daha çox memuarlara məxsus janr xüsusiyyətləridir. “Şükürnameyi-Şahənşahi”də Çingiz xandan tutmuş Ağa Məhəmməd şah Qacara qədər müxtəlif hökmdarlar tərəfindən Qafqazın istilasını təsvir olunur. Əsər üzərindəki müşahidələr də bunu təsdiqləyir:

“İndi öz vədimə görə, çoxların ən azı və mindən biri olan ruzigarın keçmiş vəqəələrindən bir parçasını sizə çatdırdım ... bunu yazıram ki, keçmiş ruzigarın hadisələrini oxuyun”, “Hadisə belədir ki”, “Başqa bir hadisəni də xatırladaq ki”, “Başqa bir vəqəə”, “Başqa bir əhvalat” və s. və i.a. (Qacar, 2018, s.12, 13, 15, 21)

Nəticə

Nümunələrdən görüldüyü kimi, müəllif daha çox yaddaşına, oxuduqlarına əsaslanır, təqdim edəcəyi əhvalatları cüzi fərqlər olmaqla eyni ifadələrlə başlayır. Bəhmən Mirzə Qacar əsərini elmi üsluba məxsus üslubda yox, bədii formada qələmə alır, bədii təsvir və ifadə vasitələrindən, məcazlardan daha çox yararlanır. Əlbəttə tərcümə mətnində bunu tam dəqiqliklə izləmək çətindir, lakin XIX əsr xatirə ədəbiyyatımızdan ötrü maraqlı nümunə ola biləcək “Şükürnameyi-Şahənşahi” əsəri əhatəli tədqiqat üçün zəngin material verir. Ümumiyyətlə, tarixi istiqamətdə qələmə alınmış bir sıra əsərlər var ki, bunlarda bədii üslubun, memuar janrının əlamətləri daha qabarıqdır. Əsərin adı da elmilikdən – tarixilikdən daha çox bədiiyyətə hesablanmışdır: Çar Rusiyasının təbəəliyini qəbul edən Bəhmən Mirzə Qacara dövlət illik doqquz min altı yüz manat maaş kəsmişdi və ona bir çox imtiyazlar verilmişdi. Bəhmən Mirzə Qacar da bu diqqət və qayğıya qarşılıq olaraq sözügedən əsəri ilə Rus dövlətinə, onun çarına ehtiramını, minnətdarlığını ifadə etmişdi.

Araşdırmalar subut edir ki, milli mədəniyyət tariximizdə önəmli yeri olan və müxtəlif istiqamətlərdə tədqiq edilən təzkirələr xatirə ədəbiyyatının ədəbi qaynaqlarından biridir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Ərəb və fars sözləri lüğəti (Azərbaycan klassik ədəbiyyatını oxumaq üçün). İki cild, II cild, Bakı: “Şərq-Qərb”, 2005.
2. Qacar Bəhmən Mirzə. Şükürnameyi-şahənşahi. Bakı: “Şuşa” nəşriyyatı, 1999 (əsəri fars dilindən

Azərbaycan dilinə tərcümə edən və “Ön söz”ün müəllifi filologiya elmləri doktoru, professor Raqub Kərimov).

3. Nəvvab Mir Möhsün. Təzkireyi-Nəvvab // tərtib edib çapa hazırlayan və “Ön söz”ün müəllifi Əkrəm Bağirov. Bakı: “Elm”, 2018.

4. Nəvvab Mir Möhsün. Seçilmiş əsərləri. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006.

TƏHSİL MÜHİTİNDƏ TƏLƏBƏLƏRİN VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBIYƏSİ

Nəsirova Qanqa Nəriman qızı

p.ü.f.d., baş müəllim

ADPU

ganga_51@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0004-4195-0878>

Xülasə: Gənc nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsi probleminin kökləri tarixin dərinliyinə gedir. Tarixi-pedaqoji təhlil göstərir ki, təhsil məsələlərində çalışan pedaqoqların vətənpərvərlik ruhunun gənc nəsillə ötürülməsi həmişə öncül yerlərdən birini tutmuşdur. Vətənpərvərlik tərbiyəsi pedaqoqlar və tələbələr arasında qarşılıqlı əlaqə prosesidir- vətənpərvərlik hisslərinin inkişafı, vətənpərvərlik inamlarının və davamlı normaların formalaşması vətənpərvər davranışdır. Bu gün tələbələrin vətənpərvərlik tərbiyəsində təhsil mühitinin rolu böyükdür. Bu, ölkənin qəhrəmanlıq tarixi keçmişinə diqqətli münasibəti, müasir ziddiyyətli reallıqları dərk etməyi, bölgəmizdə yaşayan xalqlara, onların milli ləyaqətinə və mədəniyyətinə hörməti nəzərdə tutur. Unutmaq olmaz ki, çoxmillətli regionda milli (ayrı-ayrı xalqlara xas olan) və vətəndaş-vətənpərvərlik (bütün respublikaya xas olan) ümumi və xüsusi olaraq birləşir. Bu şəraitdə vətənpərvərlik xalqları bir-birindən ayırmır, təcrid etmir, əksinə birləşdirir. İnkişaf etmiş vətənpərvərlik şüuru ölkə ərazisində yaşayan bütün xalqların hər biri özünəməxsus şəkildə unikal olan vahid bir ailə kimi dərk edilməsini nəzərdə tutur. Azərbaycan vətənpərvərliyində vətənpərvərlik hissi vətən hissi ilə birləşir. Vətənpərvərlik tərbiyəsi problemlərini həll etmək üçün təhsil müəssisələrində məhz multikultural təhsil mühiti yaradılır.

Açar sözlər: təhsil mühiti, vətənpərvərlik tərbiyəsi, müasir pedaqoji tələblər, gənc nəsillər, təlim prosesi, peşəkarlıq.

ПАТРИОТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ СТУДЕНТОВ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ

Г.Н.Насирова

Аннотация: Корни проблемы воспитания патриотизма молодого поколения уходят глубоко в историю. Историко-педагогический анализ показывает, что передача духа патриотизма молодому поколению педагогов, работающих в сфере образования, всегда занимала одно из ведущих мест. Патриотическое воспитание – это процесс взаимодействия учителей и учащихся – развитие патриотических чувств, формирование патриотических убеждений и устойчивых норм – это патриотическое поведение. Сегодня велика роль образовательной среды в воспитании патриотизма студентов. Это предполагает бережное отношение к героическому историческому прошлому страны, понимание современных противоречивых реалий, уважение к народам, проживающим в нашем регионе, их национальному достоинству и культуре. Не следует забывать, что в полиэтническом регионе национальный (присущий отдельным народам) и гражданско-патриотизм (присущий всей республике) вообще и конкретно сочетаются. В этих условиях патриотизм не разъединяет и не изолирует людей, а объединяет их. Развитое чувство патриотизма предполагает понимание всех народов, проживающих на территории страны, как единой семьи, каждый из которых по-своему уникален. В азербайджанском патриотизме чувство патриотизма сочетается с чувством Родины. В целях решения задач воспитания патриотизма в образовательных учреждениях создается поликультурная образовательная среда.

Ключевые слова: образовательная среда, патриотическое воспитание, современные педагогические требования, молодое поколение, учебный процесс, профессионализм.

PATRIOTIC EDUCATION OF STUDENTS IN THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT

Nasirova G.N.

Annotation: The roots of the problem of educating the patriotism of the younger generation go deep into history. Historical and pedagogical analysis shows that the transfer of the spirit of patriotism to the younger generation of teachers working in the field of education has always occupied one of the leading places. Patriotic education is a process of interaction between teachers and students - the development of patriotic feelings, the formation of patriotic beliefs and stable norms - this is patriotic behavior. Today, the role of the educational environment in instilling patriotism in students is great. This presupposes a careful attitude towards the heroic historical past of the country, an understanding of modern contradictory realities, and respect for the peoples living in our region, their national dignity and culture. We should not forget that in a multi-ethnic region, nationalism (inherent in individual nations) and civil patriotism (inherent in the entire republic) are combined in general and specifically. Under these conditions, patriotism does not separate or isolate people, but unites them. A developed sense of patriotism presupposes an understanding of all peoples living in the country as a single family, each of which is unique in its own way. In Azerbaijani patriotism, the feeling of patriotism is combined with the feeling of the Motherland. In order to solve the problems of instilling patriotism in educational institutions, a multicultural educational environment is being created.

Key words: educational environment, patriotic education, modern pedagogical requirements, younger generation, educational process, professionalism.

Vətən sadəcə torpaq ilə sərhədlənmiş ərazi deyil. Vətən bizi qoynunda böyüdən, bir ana kimi bizi qoruyan yuvadır. Ana qədər bizə doğma olan, əllərini uzadaraq bizləri özünə çəkən, beşiyində layla deyən cansız varlıqdır. Cansız olsa belə, onun da qəlbi qırılır. Onu tərək edən, onu təhqir edən xainlər üzündən qəlbinə yüzlərlə iynə batır. Bu zaman isə vətənin qoynuna sığınan, onun üçün canından keçən şəhidlər vətəni sahiblənilir. Öz vətəninə qoruyan, sevən, qanının son damlasına qədər vuruşan şəxsiyyətlər doğma yurdlarını ağışuna alırlar.

İnsana doğulduğu gün bəxş edilmiş “Vətən” adlı qənimət özündə ən qədim tarixi, milli-mənəvi dəyərləri cəmləşdirən birlikdən təşkil olunmuşdur. Özəyini cəmiyyətin əhatə etdiyi bu birlik hər daim böyüməkdə və inkişaf etməkdədir. Lakin vətən asan yaranmır. Bu yaranış minlərlə ölümə, vəhşətə, ağırlı-acılı günlərə şahid olur. Qaysaq atmış yarası dəfələrlə soyulub həmin ağırları yenidən xatırladır. Ancaq bu mübarizələr əbəs yerə deyil. Bu sayədə bir vətən, bir dövlət, bir cəmiyyət meydana gəlir.

Azadlıq elmi mənada müxtəlif hallar arasında heç bir təzyiq olmadan fərdi seçim imkanı deməkdir. Amma eyni zamanda insanların ehtiyac duyduğu əsas duyğulardan biridir. Lakin tarixə nəzər saldıqda bunun bir o qədər də qəliz olduğunu görürük. Öz doğma vətənlərindən qəddarcasına təcrid olunan və işgəncələrə məruz qalan insanların qəlbində azadlıq arzusu hər zaman dirçəlməyə çalışmışdır. Çox təəssüf ki, onların haraylarına səs verən, onlara dəstək olanlar say etibarını azdır. Və dünya ölkələri bu vəziyyətə biganə yanaşmaqda davam edirlər.

Gənc nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsi probleminin kökləri tarixin dərinliyinə gedir. Tarixi-pedaqoji təhlil göstərir ki, təhsil məsələlərində çalışan pedaqoqların vətənpərvərlik ruhunun gənc nəsillə ötürülməsi həmişə öncül yerlərdən birini tutmuşdur. Bu vətənpərvərliyin mahiyyətini dərk etmək, məqsədlərini, vəzifələrini müəyyən etmək üçün yaşamların dəyişməsinə müəyyən edir, ölkənin inkişafının müxtəlif dövrlərində vətənpərvərlik tərbiyəsinin məzmunu müasir şəraitdə actual bu problem kimi öyrənir. Bəs vətənpərvər insan necə olmalıdır, hansı üstün cəhətləri ilə digərlərindən seçilməyi bacarmalıdır?

Vətənpərvər vətəninə sevən, vətəninə, xalqına sadıq olan, zəhmətkeş insandır. Vətənpərvərlik sosial-mənəvi dəyərdir, sosial-mənəvi dəyərlərin tərkib hissəsidir, şəxsiyyət oriyentasiyasıdır. Təzahür səviyyəsindən asılı olaraq vətənpərvərlik belə qiymətləndirilə bilər, əxlaqi və ya siyasi prinsip kimi (idrak səviyyəsi); mənəvi hiss kimi (emosional səviyyə); integrativ əxlaqi keyfiyyət kimi (davranış səviyyəsi).

Vətənpərvərlik tərbiyəsi pedaqoqlar və tələbələr arasında qarşılıqlı əlaqə prosesidir- vətənpərvərlik hissələrinin inkişafı, vətənpərvərlik inamlarının və davamlı normaların formalaşması vətənpərvər davranışdır. Bu gün tələbələrin vətənpərvərlik tərbiyəsində təhsil mühitinin rolu böyükdür. Bu, ölkənin qəhrəmanlıq tarixi keçmişinə diqqətli münasibəti, müasir ziddiyyətli reallıqları dərk etməyi, bölgəmizdə yaşayan xalqlara, onların milli ləyaqətinə və mədəniyyətinə hörməti nəzərdə tutur. Unutmaq olmaz ki, çoxmillətli regionda milli (ayrı-ayrı xalqlara xas olan) və vətəndaş-vətənpərvərlik (bütün respublikaya

xas olan) ümumi və xüsusi olaraq birləşir.

Bu şəraitdə vətənpərvərlik xalqları bir-birindən ayırmır, təcrid etmir, əksinə birləşdirir. İnkişaf etmiş vətənpərvərlik şüuru ölkə ərazisində yaşayan bütün xalqların hər biri özünəməxsus şəkildə unikal olan vahid bir ailə kimi dərk edilməsini nəzərdə tutur. Azərbaycan vətənpərvərliyində vətənpərvərlik hissi vətən hissi ilə birləşir

Ölkənin çoxmillətli, çoxkonfessiyalı ərazi kimi inkişafı, yaradılmasını nəzərdə tutur:

- vətənpərvərlik tərbiyəsi problemlərini həll etmək üçün multikultural təhsil mühiti;
- Vətənə məhəbbət və Azərbaycan Respublikasının bütün xalqlarına, onların tarixinə hörmətlə yanaşma;
- adət-ənənələr, dillər, mədəniyyətlər, milli şərəf və ləyaqət;
- öz xalqının ana dilinə və mədəniyyətinə məhəbbət;
- Azərbaycan xalqına hörmətli münasibət və xalqın formalaşmasında və inkişafındakı dövlətçiliyin rolunu başa düşmək;
- hüquqi şüur və hüquq mədəniyyəti;
- ümumbəşəri dəyərlərə dərin hörmət;
- dini dözümlülük, milli və dini mənsubiyyətə diqqətli münasibət;
- insanların etnomədəni və dini ehtiyaclarına;
- millətçiliyin və irqçiliyin bütün formalarına dözümsüzlük; soyqırırma nifrət, faşizm təbliği və digər irqi, milli və ya dini müstəsnalıq.

Beləliklə, universitetin multikultural təhsil mühiti fərdin uğurlu inteqrasiyasına kömək edir, milli və dünya mədəniyyəti, bununla da həm etnik, həm də fərdin milli özünüdərkini formalaşdırır. Multikultural mühit multikultural şəxsiyyəti formalaşdırır, müasir insanın tamamilə fərqli, daha ahəngdar mövcudluq forması ona özünün tapmasına kömək edir sosial, mədəni, iqtisadi və digər səviyyələrdə münasibətlər sistemində yer olur.

Müasir təhsil mühiti müxtəlif və multikultural olur, mədəni və etnik adekvat olur cəmiyyətin müxtəlifliyi gözlənilir. Bu baxımdan gələcəyin təhsil strategiyası insanın formalaşmasıdır, vahid multikultural mühitdə uğurla inteqrasiya və qarşılıqlı əlaqə qura bilən multikultural məkan anlayışıdır.

Böyük Zəfəri əldə etmək cümlələrə tökmək qədər asan deyildir. Biz bu cümlələri yazarkən, danışarkən neçə-neçə analar öz oğlunun qoxusu üçün darıxır, göz yaşlarını bir daha onlar üçün axıdır. Bunların hər biri isə bir vətənin asan qazanılmadığının bariz sübutudur. Xalqın yaranması, vətənin qurulması eynilə bir evin tikilməsi kimidir. Təməmindən güclü qoyulmuş evi arada sərt küləklər sarsacaq, soyuq havalar divarlarına çırpacaq. Ancaq bərk hörülmüş həmin ev əsla dağılmayacaq. Necə ki, vətənimiz yüzrlə təhlükə çətin günlər ilə üzleşdiyi halda öz bütövlüyünü qoruduğu kimi.

Tarixin Milli Qurtuluşunu, Böyük zəfərini, Azərbaycançılıq ideologiyasını bizlər gələcək nəsillərə, böyüməkdə olan fidanlara aşılamalı, bağçalarımızı güllər ilə bəzəməliyik. Çünki biz bir ölüb, min dirilən xalqıq. Biz düşməne zaval verməyib, vətəninə canı bahasına qoruyan millətlik. Və bu millətdə hazırda yüzrlə Heydərlər, Mübarizlər, Xudayarlar, Salatınlar və adını çəkmədiyim qəhrəmanlar böyüyürlər. Onları düzgün böyütmək, evin yeni təməllərini yaratmaq isə bizlərin öhdəsindədir. Məhz müəllimlərin səyi nəticəsində Vətənə, milli-mənəvi dəyərlərimizə daim sadıq qalaraq, onları yeni yeni nəsillərə ötürmək bizim vətəndaşlıq borcumuzdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Ананьев, Б.Г. Личность, субъект деятельности, индивидуальность / Б.Г. Ананьев. - Москва: Директ-Медиа, 2008. - 134 с.
2. Андреев, В.И. Диалектика воспитания и самовоспитания творческой личности / В.И. Андреев. - Казань: Изд-во КГУ, 1988. - 238 с.
3. Антуфьева, М.П. Образовательная среда как системный фактор развития субъектов образования / М.П. Антуфьева, В.В. Белокурова, Ю.В. Лагутина [и др.] // Психологическое здоровье и технологии здоровьесбережения в современной образовательной среде: коллективная монография / В.М. Голянич, О.В.
4. Бай, Е.А. Вопросы как один из индикаторов познавательной активности детей дошкольного возраста / Е.А. Бай // Вестник Брестского университета. Серия: Филология. Педагогика. Психология. - 2012. - № 2. - С. 139-146.

5. Выготский, Л.С. Детская психология / Л.С. Выготский, под. ред. Д.Б. Эльконина // Собр. соч.: В 6 т., Т. 4. - Москва: Педагогика, 1984. -- 432 с.

6. Газман, О.С. Педагогика свободы: путь в гуманистическую цивилизацию XXI века / О.С. Газман // Классный руководитель. - 2003. - № 3. - С. 6-33.

GÖRKƏMLİ MAARİFPƏRVƏR ÖMƏR FAİQ NEMANZADƏ

Cəfərova Pərvin Aydın qızı

pedaq. ü.f.d., baş müəllim

ADPU

semedzade.g@mail.ru

ORCID:0009-0000-2657-2435

Xülasə

Ömər Faiq Nemanzadə humanist- demokratik bir şəxsiyyət olaraq, özünün pedaqoji fikirlərini, maarifçilik idyalarını geniş yaymaq üçün yorulmadan çalışan, görkəmli pedaqoq, müəllim, publisist və böyük ziyalı olmuşdur. Nemanzadə öz xalqının mənəvi-əxlaqi cəhətdən dirçəlişinə, tərəqqi edib irəli getməsinə daim can atmışdır. Ömər Faiq Nemanzadə Azərbaycan ictimai fikrinin inkişafında, milli maarif və mədəniyyətimizin tərəqqisində, ölkəmizdə yeni humanist, demokratik ideyaların möhkəmlənməsində mühüm rol oynamışdır. Ömər Faiq Nemanzadə ana dilimizin inkişafına xüsusi diqqət və qayğı göstərmiş, yabançı sözlərin dilimizə daxil olmasından həmişə narahat olmuşdur.

Açar sözlər: Nemanzadə, maarifçilik, Şərqi- rus, Molla Nəsrəddin, təhsil, mətbuat.

OMAR FAIQ NEMANZADE, THE PROMINENT EDUCATOR

Jafarova P.A.

Summary

Omar Faig Nemanzadeh, as a humanistic-democratic personality, worked tirelessly to spread his pedagogical ideas and ideas of enlightenment, was an outstanding educator, teacher, publicist and a great intellectual. Nemanzadeh always strived for the spiritual and moral revival of his people, progress and progress. Omar Faig Nemanzade played an important role in the development of Azerbaijani public opinion, the progress of our national education and culture, and the strengthening of new humanistic and democratic ideas in our country.

Key words: Nemanzadeh, enlightenment, East-Russian, Molla Nasreddin, education, press.

Giriş

Ömər Faiq Nemanzadə humanist-demokratik bir şəxsiyyət, pedaqoji fikirləri, maarifçilik idyalarını geniş yaymaq üçün yorulmadan çalışan, görkəmli pedaqoq, müəllim, publisist və böyük ziyalı olmuşdur. Nemanzadə öz xalqının mənəvi-əxlaqi cəhətdən dirçəlişinə, tərəqqi edib irəli getməsinə daim can atmışdır. Ömər Faiq Nemanzadə Azərbaycan ictimai fikrinin inkişafında, milli maarif və mədəniyyətimizin tərəqqisində, ölkəmizdə yeni humanist, demokratik ideyaların möhkəmlənməsində mühüm rol oynamış görkəmli ictimai xadimdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, cənab İlham Əliyev Ömər Faiq Nemanzadənin 150 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında xüsusi sərəncam imzalmışdır ki, orada deyilir: “*Ömər Faiq Nemanzadə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatı tarixinə parlaq səhifələr yazmış və son dərəcə mürəkkəb şəraitdə onun inkişafına istiqamət verərək keyfiyyətə yeni mərhələyə yüksəlməsində müstəsna rol oynamış maarifpərvər ziyalılardandır. Ədəbi-mədəni həyatda mühüm hadisəyə çevrilmiş “Qeyrət” mətbəəsinin və Yaxın Şərq ölkələri ədəbiyyatında demokratik meyillərin güclənməsinə qüvvətli təsir göstərmiş məşhur “Molla Nəsrəddin” jurnalının yaradılması adibin gərgin və səmərəli fəaliyyətinin ayrılmaz tərkib hissələridir*”[1].

Əsas mətn

Ömər Faiq Nemanzadə mətbuatın, mütaliənin, məktəbin, elmin, təhsilin nadanlıq və cahilliyə qarşı mübarizəsini ən təsirli vasitə hesab edərək belə yazırdı: “*Bu gün ancaq hər qüvvətin, hər xahişin, hər fikrin anası və kökü olan maarif və mətbuat olduğunu bilməliyik. Ən güclü top və tufəngdən artıq bizi*

mühafizə edəcək mətbəə və mətbuatdır” [2, s. 143] - deyirdi.

O özü uzun müddət “Şərqi - rus” qəzetində, “Molla nəsrəddin” jurnalında çalışaraq elmi, maarif və mədəniyyəti təbliğ etmiş, cahilliyin, avamlığın insana böyük bədbəxtliklər gətirəcəyini yazmışdır. Nemanzadə çalışdığı mətbuat orqanlarında öz fikirlərini, ideyalarını xalqa öz doğma xalq dilində çatdırır və deyirdi ki, *mətbuat dili olmayan bir xalqın siyasi vücudluğu da olmaz.* O yazırdı ki, mətbuat xalqın dərdini xalqa müntəzəm olaraq çatdırmalıdır, zəhmətkeş xalq mədəniyyət, əxlaq saflığını bilməlidir.

Nemanzadə “Şərqi-Rus” qəzetində, “Molla Nəsrəddin” jurnalındakı fəaliyyəti ilə yanaşı müəllimliklə ciddi məşğul olmuşdur. Nemanzadə xalqın savadlandırılmasını, elm və təhsilə yiyələnməsini azadlıq yolunda ən mühüm şərt hesab edir və bu işdə müəllimlərin fədakar əməyini yüksək qiymətləndirirdi. O yazırdı ki, xalqın savad və mədəniyyət, elm və maarifi nə qədər yüksək olarsa, onun azadlıq və yaxşı həyat uğrunda mübarizəsi də o qədər səmərəli və keyfiyyətli olar.

O, 1893-1903-cü illər arasında məktəblər təşkil edərək, Azərbaycanın Şəki, Şamaxı, Gəncə, Tiflis şəhərlərində çətin bir şəraitdə müəllimlik etmiş, pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. 1894 -cü ildə o Şəkiyə gələrək yerli müəllim və ziyaların köməyi ilə bir pedaqoji cəmiyyət təşkil etmiş və bu cəmiyyətin köməyi ilə Şəkidə “Üsuli – Cədid” – yəni “Yeni üsul”lu ana dilli məktəb yaratmışdır.

1900-cü ildə isə Şamaxıya gələrək burada yəni – üsullu milli məktəb təşkil etmiş və özü də burada tarix, coğrafiya, hesab və türk dili dərslərini demişdir.

Bu fənlərin tədrisi yeni nəslin formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. XX əsrin əvvəllərində Rus çarizmi Azərbaycanda elmin, maarifin inkişafına mane olur, əhalinin savadsız olmasını, geri qalmasını istəyirdi. Bunun əsas səbəbi Rus çarizminin planlı və məqsədyönlü şəkildə apardığı milli müstəmləkə siyasətindən irəli gəlirdi. Digər tərəfdən də xalqın müəyyən təbəqəsinin islam dininə kororanə, fanatik baxışları elmin inkişafına mane olurdu.

Ömər Faiq Nemanzadə bunları yaxşı görürdü və millət arasında elmi, mədəniyyəti mətbuat vasitəsilə geniş təbliğ edirdi. O, elm və təhsilin, maarif və mədəniyyətin əhəmiyyətini yaxşı dərk edir elmin üstünlüyünü xalqa başa salır və onları cəhalət yuxusundan oyatmağa çalışırdı.

Ömər Faiq Nemanzadə xalqın tərəqqisini müəllimlərin fədakar əməyində, yorulmaz fəaliyyətində görür və belə yazırdı ki, *millətin tərəqqi dərəcəsi müəllimlərin dərəcəsilə bilinir. Yüksək müəllim dərəcəsi, yüksək xalq deməkdir. Demək ki, müəllimlər millətlərinin canlı “qradus”larıdır [2, s.227] .*

Ömər Faiq Nemanzadə ana dilimizə inkişafına xüsusi diqqət və qayğı göstərir, yabançı sözlərin dilimizə daxil olmasından narahatlıq keçirir və bu barədə belə yazırdı: *“Bizim öz minlərcə türk sözlərimiz ola-ola onları buraxıb, ata yerinə pədar, ana yerinə madər, Tanrı yerinə haqq-təala və s. sözləri işlətməyi, hətta onlar ilə yazmağı özümüzə bir hünər saymağı ən böyük qəbahət hesab edirdi bir millət ki, ata, ana, su, çörək kimi sözləri də yad bir dildən alıb işlədə, dəxi o dilin, o millətin nə şanı olar. Dəxi bu halda nə deyə bilərik ki, mənəm də dilim və vücudum vardır” [3, s.45].*

Ana dilinin dərin , sonsuz sevgi duyğularını o, ürək yanğısı ilə ifadə edirdi. Qeyd edirdi ki, *“Dilimiz dünyadakı gözəl və asan dillərdən biridir. Elə asanlığı səbəbindəndir ki, bəzi millətlər arasında ümumi dil kimidir. Bir rumun, bir erməninin türkcədən özgə dil ilə danışdıqlarını görməzsiniz. Halbuki bizim bəzi ağalar dilimizin çətinliyini bəhanə edib evdə arvad uşaqları ilə də özgə dil ilə danışmaq xəyalında bulunurlar. ”[3]*

Nəticə

Ömər Faiq Nemanzadənin müəllimlik və maarifçilik təcrübəsinin təbii məntiqi nəticəsi olaraq Şərq dünyasında “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşri və fəaliyyətində müstəsna rolu olmuşdur. O, 1906-cı ildən 1917-ci ilə qədər “Molla Nəsrəddin” jurnalının məsul katibi vəzifəsində də çalışmışdır. Cəlil Məmmədquluzadənin özü Faiq əfəndinin bu sahədəki xidmətlərini yüksək qiymətləndirmiş və həmişə ehtiramla xatırlamışdır.

Beləliklə, Ömər Faiq Nemanzadə xalq kütlələri içərisində maarif və mədəniyyətin carçısı kimi, geniş təbliğat və təşviqat işləri aparmış, elmin, maarifin, təhsilin inkişafında böyük xidmətlər göstərmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, cənab İlham Əliyev Ömər Faiq Nemanzadənin 150 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında xüsusi sərəncamı. 03, oktyabr, 2023-cü il /Xalq, 03.10.2023.
2. Ömər Faiq Nemanzadə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 352 s.

3. Ömər Faiq Nemanzadə və ana dilimiz. Bakı: Gənclik, 2023, 229 s.
4. Şamil Qurbanov. Ömər Faiq Nemanzadə. Bakı: Gənclik, 1992, 208 s.

MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİRİN SƏNƏT KONSEPSİYASI

Qəhrəmanova Ulduz Fərhad qızı

f.ü.f.d., baş müəllim

ADPU

ulduzkahraman1@gmail.com

Orcid ID: 0009-0003-4418-9319

Xülasə

Azərbaycan tarixində XX əsr milli şüurun formalaşması, milli intibah uğrunda aparılan aramsız mübarizə dövrü idi. XX əsr “millətin mövcudluğu”, “Özünü təsdiq etməsi uğrunda mübarizə” dövrü idi. Azərbaycan xalqının milli mənlilik şüurunun formalaşması bu dövrdə bilavasitə tənqidi realizmin xidməti ilə bağlı idi.

Ümumiyyətlə, realizmə xalqın milli həyatı və şüurunun tarixi ilə üzvi bağlılığının vəhdəti çərçivəsində qiymət verilməlidir. XX əsr realizmi termini də əslində şərtidir, çünki XX əsr realizmi tənqidi realizmdən kənarında duran bir hadisə deyil, əksinə onun inkişaf mərhələlərindən biridir. Azərbaycan ədəbiyyatında tənqidi realizm XX əsrdə təşəkkül tapsa da, 1905-ci il inqilabının ictimai ideologiyada yaratdığı böyük çevrilişdən sonra inkişaf etmiş, maarifçi realizmin zəminində formalaşmışdır. XX əsrin əvvəllərində (1900-1917) tənqidi realizm romantizmlə yanaşı “əməkdaşlıq şəraitində” inkişaf etdi.

Millət kimi formalaşmaq üçün milli-mənəvi birlik, milli şüurun formalaşması əsas şərt idi. Məlumdur ki, millət məfhumunu təşkil edən əlamətlərdən biri milli özünüdərkdir. Milli özünüdərk bu və ya digər millətə mənsub olduğunu şüurlu olaraq anlamaqdır. M.Ə.Sabir satirasında yenicə yaranmaqda olan burjua münasibətləri zəminində meydana çıxan sosial təbəqə və zümrələri milli birlik uğrunda mübarizəyə səslənir. Sabir “ictimai yuxarılarda”da, “ictimai aşağılarda” da milli şüuru tərbiyə etməyə çağırırdı.

Milli şüuru oyatmaq, vətəndaş birliyinə və düşüncəsinə nail olmaq Sabirin sənət kredosu, sənət konsepsiyası idi. Şair öz sənət kredosu uğrunda mübarizə və mücadiləyə “işin ibtidası”ndan-tərbiyədən başlamışdı. Sabirin tərbiyə məktəbində sinif yaxud təbəqə, zümrə ayrışçılığı yox idi. ...Sabirin əsas tərbiyə üsulu tənqid idi.

Açar sözlər: satira, M.Ə.Sabir, XX əsr, tənqidi realizm, millilik, vətəndaşlıq.

ART CONCEPT OF MIRZA ALAKBAR SABIR

Kahramanova U.F.

Summary

In the history of Azerbaijan, the 20th century was a period of continuous struggle for the formation of national consciousness and national renaissance. The 20th century was the period of "existence of the nation", "struggle for self-assertion". The formation of the national self-consciousness of the Azerbaijani people in this period was directly related to the service of critical realism.

In general, realism should be evaluated within the unity of the organic connection with the history of the national life and consciousness of the people. The term 20th century realism is actually conditional, because 20th century realism is not a phenomenon outside of critical realism, but rather one of its developmental stages. Although critical realism in Azerbaijani literature was formed in the 20th century, it was developed on the basis of enlightened realism after the great upheaval caused by the revolution of 1905 in social ideology. At the beginning of the 20th century (1900-1917), critical realism developed "in cooperation" with romanticism.

The formation of national-spiritual unity and national consciousness was the main condition for formation as a nation. It is known that one of the signs that make up the concept of nation is national self-

awareness. National self-awareness is a conscious understanding of belonging to one or another nation. In M.A. Sabir's satire, the social classes and factions emerging on the basis of newly emerging bourgeois relations call for a struggle for national unity. Sabir called for the education of national consciousness in the "social upper classes" and "social lower classes".

Arousing national consciousness, achieving national unity and thinking was Sabir's artistic credo and artistic concept. The poet started the fight and struggle for his artistic credo from "the beginning of the work" - education. In Sabir's educational school, there was no class or caste discrimination. Sabir's main method of education was criticism.

Key words: satire, M.A. Sabir, 20th century, critical realism, nationality, citizenship.

Giriş

XX əsrin əvvəllərində baş verən məlum ictimai-siyasi hadisələr bütün sahələrdə olduğu kimi bədii ədəbiyyatda da təsirsiz ötüşə bilməzdi. Belə ki, 1905-ci il rus inqilabı, ictimai münasibətlərdə barışmaz, kəskin ziddiyyətləri ortaya qoydu. Azərbaycan poeziyasının yeni inkişaf mərhələsi də 1905-ci il Rus inqilabından sonra başladı. Dövrün, zamanın diqtəsi ilə poeziya özünün yeni axtarışlarında idi. Bu axtarışların kökündə köhnə qaydalardan, vaxtı keçmiş zərərli vərdislərdən qurtulmaq, sivil inkişafa köklənmək meyilləri də dayanırdı.

Əsas hissə

XX əsrin əvvəlləri qarışıq, ziddiyyətli bir dövr idi. Belə ki, XX əsrin 20-ci illərində kapitalizm sosializm cəmiyyəti ilə əvəzləndikdən sonra "vətən", "millət" kimi müqəddəs məfhumlar burjuaziya tərəfindən istehza, kinayə ilə köhnəlik, yararsızlıq, mühafizəkarlıq nişanəsi kimi qələmə verildi. Lakin burjuaziya tərəfindən irəli sürülən milli xüsusiyyətlərə inkar mövqeyində dayananlara qarşı mütərəqqi müəlliflər tam əksinə olaraq milli şüurun dirçəlişi, xalqların öz keçmişinə qayıdış marağını sənətkarlar öz əsərlərində əks etdirirdilər.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbi-estetik və bədii düşüncə tarixində bədii gülüşün yeni bir mərhələsi başlayır. Belə ki bu dövrdə satira və yumor geniş vüsət almağa başladı. Azərbaycan ədəbiyyatında ictimai satira XX əsrin çiyinlərində dayanırdı. XX əsrin əvvəllərində satira, satirik ədəbiyyat və satirik mətbuat, elm və mədəniyyətin inkişafında milli düşüncənin güclənməsi bu dövrlə bağlıdır.

XX əsr ədəbiyyatında baş verən yeniləşmə klassik ədəbi ənənələrin inkarı yox, onların bu və ya digər istiqamətdə dəyişmələrə uğraması, təkmilləşməsi deməkdir. XIX əsrin II yarısından bədii dilimizdə rus sözlərinin və rus dili vasitəsilə alınan Qərbi Avropa xalqlarının sözlərinin işlənməsinə münbit şərait yarandı.

XIX əsrdə Q.Zakirin və M.F.Axundovun bədii əsərlərində belə üslubun yeni nümunələrinə rast gəlinir. Həmçinin XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərən M.Ə.Sabir və C.Məmmədquluzadə kimi dahilərin, mollanəsrəddinçilərin də yaradıcılığında rast gəlinir. Həmin rusizmlər öz kinayəsi ilə satirik tipin özünü rüsvay etməsinə xidmət edir. Bu da gizli mənada elə rus elm və mədəniyyətin "ziyalı" göstəricisinin işarəsi idi. Hansı ki, həmin "ziyalı"lar xalqa xidmət etmək əvəzinə əyyaşlıqla, dəyysuluqla məşğul olmağı özlərinə layiq görmüşdülər. Belə "ziyalılar" "intelligent" hesab edilirdi.

"Ziyalılar" mövzusunı işıqlandıran XX əsr satiriklərinin dahisi M.Ə.Sabir yaradıcılığına nəzər salsaq görərik ki, Sabir "Sonya, ey dilbəri-pakizə əda!" satirasında satirik qəhrəmanın öz əhli-əyalını atıb başqa birisinin dalınca düşən şəhvət düşkünü, əxlaqsız bir "ziyalı" müsəlman kişisinin satirik obrazını belə yaratmışdır:

Söylədin, hörmətini at, atdım,
Malını, sərvətini at, atdım,
Əhlini, külfətini, at, atdım,
Qövmünü, millətini at, atdım,
Cümlə heysiyyətini at, atdım,
Müxtəsər, qeyrətini at, atdım.
Gözəlim, şimdiki nədir fərmanın?
Canı qurban sənə bu nalanın! ... (13, 92).

Anyalara, Sonyalara vurulan, əslində, onların əlində oynancağa çevrilən bu şəhvət düşkünləri üçün millət də, heysiyyət də, qeyrət də, ailə də yoxdur. Ona görə başlarına açılan bütün bu alçalıcı oyunlardan

belə nəticə çıxarıb ayıla bilmirlər. Hələ bu keyfiyyətlərini böyük bir fədakarlıq hesab edirlər. Odur ki, deyirlər:

Leyk mən bunca fəlakətlə yenə,
Varam əvvəlki sədaqətlə yenə,
Durmuşam eyni iradətlə yenə,
Baxıram kuyinə həsrətlə yenə,
Mümkün olduqca bu halətlə yenə,
Sürərəm ömrümü qəflətdə yenə,
Ağah olmam bu rəzalətlə yenə,
Gözəlim, şimdi nədir fərmanın?

Canı qurban sənə bu nalanın!... (13, 93).

Prof. Mir Cəlal Paşayev həmin satirik tipin xarakteristikası haqqında yazmışdır: “Sabirin qüdrətli satirik qələmi o zaman müsəlman ruhani, tacir və yalançı ziyalıları arasındakı əxlaqsızlığın xarakter bir mənzərəsini çəkmişdir. Naqdı bəy yalnız bir fərd kimi yox, o zaman ticarət şəhərlərində həşərat kimi qaynaşan, özlərini “oxumuş” qələmə verən əxlaqsız kişilərin xarakter nümayəndəsi kimi verilir. Onun mühakimələri məhz belədir. Vəhşi şəhvət əsirinin bundan artıq etirafları ola bilməz” (13, 93).

Professor Ə.Cəfər isə Sabirin bu Naqdı bəyini XX əsrin əvvəllərində özlərinin meşşan əxlaqları ilə cəmiyyətin içində dəhşətli yaraya çevrilən şəhvət düşkünlərinin əxlaqsızlıqlarını, heysiyyətsizliklərini axıradək ifşa edən bir satira, bir pamflet hesab edərək yazmışdır: “Təfsilata varmadan, qısaca deməliyik ki, Sabirin bu şeiri dövrünün Azərbaycan “ziyalı” larının müəyyən təbəqəsinə qarşı çevrilmiş bir dəhşətli pamfletdir. Öz dogma ailəsini həqarətlə atmağa hazır olan bu tiplər özgə xalqdan olan qadının ayağına düşərək rəzalətlə yalvarır...Böyük Sabirin bu şeirinin bəzi bəndlərində o dövrün bir qisim Azərbaycan yuxarı sinif gənclərinin faciəsi oxunmaqdadır” (13, 93).

Azərbaycan tarixində XX əsr milli şüurun formalaşması, milli intibah uğrunda aparılan aramsız mübarizə dövrü idi. XX əsr “millətin mövcudluğu”, “Özünü təsdiq etməsi uğrunda mübarizə” dövrü idi. Azərbaycan xalqının milli mənlilik şüurunun formalaşması bu dövrdə bilavasitə tənqidi realizmin xidməti ilə bağlı idi.

Ümumiyyətlə, realizmə xalqın milli həyatı və şüurunun tarixi ilə üzvi bağlılığının vəhdəti çərçivəsində qiymət verilməlidir. XX əsr realizmi termini də əslində şərtidir, çünki XX əsr realizmi tənqidi realizmdən kənarında duran bir hadisə deyil, əksinə onun inkişaf mərhələlərindən biridir. Azərbaycan ədəbiyyatında tənqidi realizm XX əsrdə təşəkkül tapsa da, 1905-ci il inqilabının ictimai ideologiyada yaratdığı böyük çevrilişdən sonra inkişaf etmiş, maarifçi realizmin zəminində formalaşmışdır. XX əsrin əvvəllərində (1900-1917) tənqidi realizm romantizmlə yanaşı “əməkdaşlıq şəraitində” inkişaf etdi.

Realizmin ilkin əlamətləri:

Zaman konkretliyidir.

Məkan konkretliyidir.

Məlumdur ki, tənqidi realizm bir metod kimi həyatın özündən doğulmuşdur. Ona görə də həyatın təbii və canlı təsvirinə imkan verirdi. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri milli ictimai tənqiddə başlayan yeniləşmə hərəkatı idi. Yəni feodalizmdən kapitalizmə keçid dövrü idi. Tənqidi realizm sənətdə ənənəyə söykənirdi. Tənqidi realistlərin keçmişə tənqidi yanaşma məqsədi bağlıdır:

Milli ictimai şüurun oyanışı

Vətəndaş cəmiyyəti formalaşdırmaq

Tənqidi realizmin estetikasında əsas keyfiyyət tənqidilikdir. Bu tənqidiliyin mahiyyəti “kökündən qazımaq”, “baltanı dibindən vurmaq”, “inkar və rədd etmək” idi. Tənqidi realizmi 1905-1907-ci illər inqilabı yaratmışdır. XX əsr Azərbaycan tənqidi realizmi realizmin yeni bir mərhələsi olmaqla bərabər, həm də artıq bu dövrdə təşəkkülə başlayan sosialist realizmin də ərəfəsidir. Yəni XX əsr tənqidi realizmin “sosialist realizminin ərəfəsi”nin elan olunduğu əsrdir. Tənqidi realizm mərhələsi formalaşması bağlıdır:

Maarifçi dünyagörüşünün artıq iflasa uğramasından

1905-1907-ci illər inqilabının təsirindən

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan burjuaziyası yenidən formalaşmaqda idi. Millətin formalaşması üçün kapitalizmin inkişafı və bunun nəticəsi olaraq burjuaziyanın meydana çıxması, müxtəlif sosial təbəqələrin yaranması əsas amillərdən sayılır. Azərbaycan xalqının burjuva milləti kimi XX əsrdə formalaşmasına səbəb olan amillər:

- Kapitalizmin inkişafı
- Cəmiyyətdə sinfi təbəqələşmə yaranması prosesi
- Ərazilər arasında iqtisadi birliyin yaranması
- Vahid dil, mədəniyyət, ərazi və s. məsələlər

Millət kimi formalaşmaq üçün milli-mənəvi birlik, milli şüurun formalaşması əsas şərt idi. Məlumdur ki, millət məfhumunu təşkil edən əlamətlərdən biri milli özünüdərkdir. Milli özünüdərk bu və ya digər millətə mənsub olduğunu şüurlu olaraq anlamaqdır. M.Ə.Sabir satirasında yenidən yaranmaqda olan burjua münasibətləri zəminində meydana çıxan sosial təbəqə və zümrələri milli birlik uğrunda mübarizəyə səslənir. Sabir “ictimai yuxarılarda”da, “ictimai aşağılarda” da milli şüuru təbiiyə etməyə çağırırdı.

“Milli şüuru oymaq, vətəndaş birliyinə və düşüncəsinə nail olmaq Sabirin sənət kredosu, sənət konsepsiyası idi. Şair öz sənət kredosu uğrunda mübarizə və mücadiləyə “işin ibtidası”ndan-təbiiyədən başlamışdı. Sabirin təbiiyə məktəbində sinif yaxud təbəqə, zümrə ayrışdırıcı yox idi. ...Sabirin əsas təbiiyə üsulu tənqid idi. Milli birliyə, oyanışa, tərəqqiyə mane olan hər cür əxlaqi və mənəvi naqisliyə kəskin tənqidi münasibət Sabir satirasının həqiqi milli məzmununu yaradır”. (22, 188)

Əminliklə deyə bilərik ki, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ictimai səviyyəyə qalxan gülüş növünü XX əsr ustaları yüksək səviyyəyə qaldırmağa müvəffəq oldular. XX əsrin əvvəllərindəki satiriklərin əsl amalı milli, müstəqil dövlət yaratmaq olmuşdur. Bu ideyanın ümumiləşmiş halı bədii nümunələrdə feodal dünyanın eybəcərliklərini, kəndlilərin faciəli güzəranlarını, bu faciələri törədən fəsadları, yəni dini fanatizmin, milli müstəmləkə əsarətinin, xanların, bəylərin, yerli kapitalistlərin zalımlığının, qadınlarımızın dözülməz həyatının təsviri və s. ciddi narahatlıq doğan problemlər kimi qoyulub həll edilməyə çalışılmışdır. Bu problem də tənqidi realizm yaradıcılıq metoduna əsaslanaraq öz həllini tapmağa çalışırdı.

XX əsrdə satirik gülüşü ədəbiyyata gətirən “Molla Nəsrəddin” satirik şeir məktəbi oldu. “Molla Nəsrəddin” satirik gülüşü xalqın içindən, xalqdan gələn gülüş idi. Bu gülüş demokratik satirik gülüş idi. “Molla Nəsrəddin”in gücü onun üslubunda, Mirzə Cəlil başda olmaqla Mollanəsrəddinçilərin fədakar fəaliyyətində idi. “Molla Nəsrəddin”çilər hər cür məhrumiyətlərə baxmayaraq, açıq və gizli imzalarla çıxış edir, xalqın səngərində duraraq daha çox iç düşmənlərə, cahilliyə, nadanlığa öldürücü atəş açırdılar. “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi satirik mətbuatın təməl daşı oldu.

Azərbaycan poeziyasında satira XX əsrin əvvəllərində hər cəhətdən yüksələn xətlə inkişaf edərək özünün kamil pilləsinə-inqilabi satira mərhələsinə M.Ə.Sabir yaradıcılığı ilə çatdı. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında M.Ə.Sabir, Mirzə Cəlil yaradıcılığı ilə satira yeni zirvəyə qalxır. “Molla Nəsrəddin” jurnalı yeni realist satirik ədəbiyyatın vüsətlənməsini təmin etdi. Əslində “Molla Nəsrəddin”in ideya-bədii konsepsiyası XIX əsr maarifçi ideyalarından qaynaqlanırdı. XX əsrin əvvəllərində isə bu ideya mövzu və janr baxımından satirik ruhu ilə gücləndi, yeni bir inkişaf yoluna düşdü.

XX əsr Azərbaycan poeziyasında satirik şeirin zirvəsi, şübhəsiz Mirzə Ələkbər Sabirdir. Azərbaycan ədəbiyyatında yeni tipli satirik poeziya dedikdə ilk növbədə M.Ə.Sabir yada düşür. Çünki Sabir kökünə, xalqına bağlı şair idi. Bütün zamanlarda xalqın içindən çıxan mərd insanlar həmişə millətin önündə gediblər. Bu mərd insan şair də, vətəndaş da ola bilər. Onlar ürəklərində gəzdirdikləri böyük milli sevgi sayəsində xalqın yaddaşında əbədiləşib, milli iftixar ünvanına, hədəfinə çevrilibdir.

Mollanəsrəddinçiləri, xüsusən M.Ə.Sabiri də xalqına sevdiren əsas cəhət məhz onların daha çox xalqın yanında olmaları, millətlə onun doğma ana dilində danışa bilmələri, təpədən dırnağa kimi milli şair olmaları idi. Ona görə də Sabir əsl milli şair idi. Ümumiyyətlə, XX əsr şairləri Azərbaycan ədəbiyyatını milli istiqamətdə inkişaf etdirməyə çalışırdılar.

Satiranın nüvəsindəki gülüş əslində göz yaşları içərisində olan gülüşdür. Sabirin gizli imzalarından olan “Ağlar güləyən”dəki gülüşdə biz gülüşün göz yaşları ilə birləşməsinin şahidi oluruq. Gözə görünən gülüşdürsə, gözə görünməyəni də acı göz yaşlarıdır. Lakin bu göz yaşları insanı mübarizəyə, oyanışa, insan kimi öz təyinatını dərk etməyə aparır. Sabir də Vaqifin dilindən danışdı. Ancaq Sabir Vaqifdən fərqli olaraq özünün duyğularından, şəxsi qayğılarından daha çox xalqın dərdlərindən danışır, xalqın deyə bilmədiklərini deyir, xalqın ürəyindən tikan çıxarır, xalqına, dilinə, vətəninə arxa çevirənlərin gözüne ox olub batırdı.

Sabir şeirə, sənətə yalnız məzmun yeniliyi gətirməmişdir. O, köhnə formanın özünü yaradıcı şəkildə dəyişməyə müvəffəq olmuş, bəzən də tamamilə yeni formalar, özünə qədərki şeirdə işlənməyən şəkillər gətirməklə Azərbaycan şeirini, satirik poeziyamızı şəkil, forma cəhətdən də inkişaf etdirmişdir. Sabirin olduqca maraqlı ifşa üsulları vardır. Belə ki, tip danışır, danışdıqca özünü ifşa edir. Sabirin satiraları

irəliləyişə, inkişafa köklənmişdir. Şair ətalətin, xurafatın düşmənidir. Çünki ətalət, xurafat yayanlar millətə ən ağır zərbəni vuraraq, onu inkişafdan, tərəqqidən saxlayırlar. Sabir satirasında ən çox hallanan, daha çox müraciət edilən mövzu təhsil, elm məsələsidir. Şairə görə, illərin geriliyi, avamlıq, cəhalət, hüquqsuzluq və s. bu kimi mənəvi ağrıların ünvanı məhz elmsizlikdir. M.Ə.Sabir milli oyanışa nail olmağın yolunu elmə və təhsilə yiyələnməkdə, özünüdərkənməkdə, dünya işlərindən baş çıxarmaqda görürdü. Şerti olaraq elmlə, təhsillə bağlı şeirləri İ.Həbibbəyli, T.Salamoğlu kimi tədqiqatçılar maarifçi-satirik şeirlər adlandırırdılar. Və onların tədqiqatlarına nəzər salsaq görürük ki, M.Ə.Sabir satirasındakı maarifçi-satirik xarakterli şeirlər belə bir tezisi ortaya qoymuşdur: “M.Ə.Sabir satirasındakı maarifçi dünyagörüşünün ön mövqeyə çıxarılması”.

İ.Həbibbəyli, T.Salamoğlu kimi tədqiqatçılar M.Ə.Sabir satirasının əsasında maarifçi dünyagörüşünün dayanması ilə bağlayırdılar. M.Ə.Sabir milli oyanışa nail olmağın yolunu elmə, təhsilə yiyələnməkdə, özünüdərkənməkdə, dünya işlərindən baş çıxarmaqda görürdü.

“M.Ə.Sabirin yaradıcılığı milli olduğu qədər də bəşəridir. Şair kasıb uzaq salınmış, cəhalət girdabına düşər edimiş, hüquqları əlindən alınmış həmvətənlərini müdafiə etmək, onların gözünü açmaq, haqlarını anlatmaqla, ilk növbədə, mənsub olduğu Azərbaycan xalqına, sonra isə eyni taleli digər xalqların azadlığına da xidmət etmişdir”. (22, 160)

Məsələn: M.Ə.Sabirin “Daş qəlbli insanları neylərdin, İlahi?!” satirasına nəzər salaq.

Surtuqlu müsəlmanları təkfirə qoyan bu

Döşüklü müsəlmanları neylərdin, İlahi?!

Qeyd edək ki, bu nümunədə surtuqlu müsəlman ifadəsindəki surtuq uzun ətkli, iki bortlu kişi kostyumudur. Avropadan gəlmə geyim növüdür. Avropa təhsilli müsəlman kişilərin geyindiği geyimdir. Döşüklü müsəlman ifadəsindəki döşük paltarını təmiz saxlamaq üçün üstədən geyilən qolsuz önlük deməkdir.

XIX-XX əsr satiriklərinin əksəriyyəti, xüsusən mollaənəsrəddinçilər və satirik poeziya məktəbinin başçısı M.Ə.Sabir bir çox satirik rəmzləri, satirik obrazları məhz klassik poeziyaya təzminlərlə müraciət etməklə yaratmışdırlar. M.Ə.Sabir satirasına nəzər salsaq görürük ki, əslində Sabirin açdığı dava bəylik, ağalığ, mülkədarlıq, kapitalistlər, şahlıq, sultanlıq kimi sinfi təbəqələşməyə qarşı deyildi. M.Ə.Sabir hər bir sinfi təbəqə nümayəndəsinə konkret situasiyadan konkret hərəkət və əməlinə görə qiymət verirdi. M.Ə.Sabir əslində ictimai və milli şüur yoxsulluğuna qarşı mübarizə aparırdı. Deməli, M.Ə.Sabir yaradıcılığında “şahdan sultana, kapitalistdən mülkədara, fəhlədən kəndliyə qədər edilən tənqidin bir məqsədi vardı: Vətənin, türk və müsəlman dünyasının tərəqqisi, gələcəyi uğrunda mübarizə, bunun üçün milli, türkçülük və ümmətçilik düşüncəsi nümayiş etdirmək zərurəti” (22, 167)

M.Ə.Sabir satirasının tənqid pafosunda vətəndaşlıq amalına, türk, islamçılıq ideyalarına biganə olan, cəmiyyətin tərəqqisinə, dövlətçiliyin inkişafına əngəl törədən ayrı-ayrı səlahiyyət sahibləri tənqid hədəfinə çevrilmişdir. Deməli, M.Ə.Sabir satirasında “ictimai yuxarılar”a millət və din düşməni kimi yanaşmaq tendensiyası əslində sovet ideologiyasından doğan tendensiyadır. Əslində M.Ə.Sabirin apardığı mübarizə onun milli, türkçülük və ümmətçilik idealı siniflər mübarizəsinin fəvqündə dayanırdı.

Nəticə

M.Ə.Sabir yaradıcılığı ictimai şüurun, milli şüurun oyandırılması, şair və millət, şair və onun vətəndaşlıq vəzifələrindən ibarət idi. M.Ə.Sabir şeirində ictimai amal uğrunda mübarizə xüsusi rol oynayırdı. Sabir həqiqətən “güldürə-güldürə ağladan”, “ağlada-ağlada güldürən” sənətkar idi. Tənqidi realizm fikrin poetik ifadəsində gizli tendensiyalılığa, fikrin üstüörtülü, dolaylı ifadəsinə üstünlük verir. M.Ə.Sabir poeziyasında da belədir. M.Ə.Sabirin hədəfi hər bir vətəndaşda vətəndaşlıq düşüncəsini formalaşdırmaqdır. Milli şüurun oyanışı vətəndaşlıq düşüncəsindən qidalanır. M.Ə.Sabir vətəndaşlıq düşüncəsi uğrunda mübarizə aparırdı.

Azərbaycan tarixində XX əsr milli şüurun formalaşması, milli intibah uğrunda aparılan aramsız mübarizə dövrü idi. XX əsr “millətin mövcudluğu”, “Özünü təsdiq etməsi uğrunda mübarizə” dövrü idi. Azərbaycan xalqının milli mənlilik şüurunun formalaşması bu dövrdə bilavasitə tənqidi realizmin xidməti ilə bağlı idi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Abi Aydın. Türkiyə ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007.
2. Abiyev A. Türk ədəbiyyatında satira. Bakı: Elm, 1991.
3. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, AMEA-nın Ədəbiyyat İnstitutu, 6 cildlik, IV cild, Bakı: 2011.

4. Ağazadə Y.B. Azərbaycan ədəbiyyatında satirik poeziyanın təşəkkülü və inkişafı, f.ü.e.dok. dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya, Bakı, 2013
5. Babayev B.M. Azərbaycan realist nəsrində satiranın təşəkkülü, inkişaf mərhələləri və problemləri (1850-1920), filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya, Bakı: 2012.
6. Cəlal Mir, Xəlilov Pənah. “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları”. Bakı: Çarşıoğlu, 2005.
7. Əlimirzəyev X. “Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları”, Bakı: 2008.
8. Əliyev M. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinin əsasları. Bakı: 2000.
9. Əliyev R. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: 2001.
10. Hacıyev A., “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi”, Bakı: 1999.
11. Xəndan Cəfər, “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi”, Bakı: 1958.
12. Qasımzadə F, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Bakı: 2019.
13. Qəhrəmanova U. M.Ə.Sabir və klassik irs, f.ü.f.d.dissertasiyası, Bakı: 2015.
14. Kazımov Q. Bədii ədəbiyyatda komizmun üsulları, Bakı: Maarif, 1987.
15. Mirəhmədov Əziz, “Ədəbiyyatşünaslıq ensiklopedik lüğəti”, Bakı: Azərbaycan Elmlər Akademiyası, 1998.
16. Rəfili Mikayıl. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı: 1958.
17. Şəmsizadə N. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı: 2012.
18. Hacıyev T. Satira dili. Bakı: ADU nəşri, 1975
19. Hüseynov F.E.Satirik gülüşün qüdrəti. Bakı: Yazıçı, 1982.
20. Məmmədov K. XIX əsr Azərbaycan şeirində satira. Bakı: Elm, 1975.
21. Məmmədov K. XX əsr Azərbaycan gülüşü. Bakı: Yazıçı, 1989
22. Salamoğlu T. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatının aktual problemləri, Bakı: 2021.

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN ƏXLAQ TƏRBIYƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN FOLKLOR NÜMUNƏLƏRİNİN ROLU

Məmmədova Yeganə Xanoğlu qızı
pedaq.ü.f.d.,baş müəllim
ADPU
yeganememmedova.doc@gmail.com
ORCID: 0009-0001-2426-8656

Xülasə

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların əxlaq tərbiyəsi bütün dövrlər üçün aktual olan bir problemdir. Xüsusilə məktəbəqədər yaşlı uşaqların əxlaqının folklor nümunələri vasitəsilə saflaşdırılması daima diqqət mərkəzində saxlanılır. Şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri, hər şeydən əvvəl, məktəbəqədər təhsilin səmərəliliyini təmin edən didaktik materiallar hesab olunur. Folkloru nümunələri həm ideya və məzmun, həm də forma cəhətdən uşaqların yaş xüsusiyyətləri və anlama səviyyələri nəzərə alınmaqla yaranmışdır. Folkloru uşaqlar üçün yaradılan əsərlərdir ki, onun əsas əlamətləri uşaqların yaş xüsusiyyətlərinə uyğun olması, onların daxili, mənəvi aləmini əks etdirməsidir.

Açar sözlər: Məktəbəqədər, təhsil, tərbiyə, əxlaq, folklor nümunələri.

РОЛЬ ОБРАЗЦОВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ФОЛЬКЛОРА В ПРАВСТВЕННОМ ВОСПИТАНИИ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Мамедова У.Х.

Аннотация

Правственное воспитание детей дошкольного возраста – проблема, актуальная для всех эпох. В частности, всегда в центре внимания находится очищение нравов дошкольников посредством фольклорных примеров. Примерами устного народного творчества рассматриваются, прежде всего, дидактические материалы, обеспечивающие эффективность дошкольного образования.

Образцы фольклора создавались с учетом возрастных особенностей и уровня понимания детей, как по идеям и содержанию, так и по форме. Фольклор – это произведения, созданные для детей, основные характеристики которых заключаются в том, что они соответствуют возрастным особенностям детей и отражают их внутренний, духовный мир.

Ключевые слова: Дошкольное образование, образование, воспитание, мораль, примеры фольклора.

THE ROLE OF AZERBAIJANI FOLKLORE EXAMPLES IN THE MORAL EDUCATION OF PRESCHOOL CHILDREN

Memmedova Y.X.

Summary

Moral education of preschool children is a problem that is relevant for all eras. In particular, the purification of the morals of preschool children through folklore examples is always in the spotlight. Examples of oral folk creativity are considered, first of all, didactic materials that ensure the effectiveness of preschool education. Examples of folklore were created taking into account the age characteristics and understanding levels of children, both in terms of ideas and content, as well as in form. Folklore is works created for children, the main characteristics of which are that they correspond to the age characteristics of children and reflect their inner, spiritual world.

Key words: Preschool education, education, upbringing, morality, examples of folklore.

Giriş

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların əxlaq tərbiyəsi bütün dövrlər üçün aktual olan bir problemdir. Xüsusilə məktəbəqədər yaşlı uşaqların əxlaqının folklor nümunələri vasitəsilə saflaşdırılması daima diqqət mərkəzində saxlanılır. Çünki həm toplanılmış folklor materialları, həm də yenicə toplanılan şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri yetişən nəslin əxlaqi sifətlərinin üzə çıxarılması və inkişaf etdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri, hər şeydən əvvəl, məktəbəqədər təhsilin səmərəliliyini təmin edən didaktik materiallar hesab olunur. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev cənablarının 13 aprel 2007-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilən “Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin yeniləşdirilməsi proqramı”nda məktəbəqədər təhsil müəssisələrində təlim-tərbiyə işlərinin inkişaf etdirilməsi, formalaşdırılaraq təkmilləşdirilməsi tövsiyə olunur. Həmin dövlət sənədində 2007-2010-cu illər üçün məktəbəqədər təhsil müəssisələrində həyata keçirilən maarifçilik işlərinin kökündən yaxşılaşdırılması “... məktəbəqədər təlim-tərbiyə prosesinin məzmunca yeniləşdirilməsi, uşaqların fiziki, əqli və psixoloji inkişafı, onların məktəbə hazırlıq baxımından beynəlxalq təhsil məkanında son mütərəqqi təcrübənin öyrənilməsi və tətbiqi”ni geniş mənada tövsiyə olunur.

Folkloru nümunələri həm ideya və məzmun, həm də forma cəhətdən uşaqların yaş xüsusiyyətləri və anlama səviyyələri nəzərə alınmaqla yaranmışdır. Folkloru uşaqlar üçün yaradılan əsərlərdir ki, onun əsas əlamətləri uşaqların yaş xüsusiyyətlərinə uyğun olması, onların daxili, mənəvi aləmini əks etdirməsidir. Uşaq folkloru iki istiqamətdə: Böyüklərin (laylalar, oxşamalar, nağıllar, tapmacalar və s.) və uşaqların yaradıcılığı (dolamalar, acıtmalar, öcəşmələr, oyun nəğmələri və s.) hesabına zənginləşir.

Kiçik yaşlı uşaqların əqli inkişafı və tərbiyəsi vacib bir məsələ kimi xalqı düşündürmüş və bu işdə ən mühüm rolunu xalq ədəbiyyatı nümunələri oynamışdır. Əqli tərbiyənin mühüm vasitəsi kimi yanılmacların yaradılmasının məqsədi diqqətin və nitqin inkişafına kömək göstərməkdən, dildə olan çətin sözləri yaxşı tələffüz etməyi bacarmaqdan, həmin sözləri tez-tez danışmaqla, təkrarlamaqla düzgün demək vərdişinə yiyələnməkdən, dildə olan qüsurları aradan qaldırmaqdan, diqqəti toplamaqdan, söz ehtiyatını zənginləşdirməkdən ibarətdir. Yanılmaclarda bir-birinə uyuşmayan, deyilişi çətin olan sözlərdən istifadə olunur. Məsələn, «Qırx küp, qırxının da qulpu qırıq küp», «Bazarda nə ucuz? – Mis ucuz, duz ucuz, küncüt ucuz». Əgər uşaq sözləri düzgün və sərrast demək bacarığına yiyələnməyibsə, bunların hər hansı birini deyəndə mütləq çaşacaq, dili dolaşacaq. Çünki, bir-birinə oxşar olan bu sözləri təkrarlamaq adamı çaşdırır. Belə olduqda gülünc sözlər yaranır ki, deyən uşaq bir də o vəziyyətə düşməmək üçün həmin yanılmacları dəfələrlə təkrarlayır, öz səhvlərini başa düşür, düzəldir və bunun nəticəsində düzgün tələffüz etmək vərdişinə yiyələnir.

Xalq uşaqların əqli tərbiyəsində oyunun rolunu danmamış və unutmamış, başqa vasitələrlə yanaşı

oyuna da xüsusi yer verilməsini vacib saymışdır. Xalq oyunları ən qədim dövrlərdən xalqın məişət həyatını, əyləncə dünyasını özündə əks etdirmək baxımından xüsusi maraq doğurur. Belə xalq oyunları mövzu, məzmun, yaranma yolu və formaları baxımından da çox zəngin və rəngarəngdir. Xalq oyunları uşaqlarda əxlaqi hiss və vərdişlərin tərbiyəsində, kollektivçilik xüsusiyyətlərinin inkişafında, yaxşılıq və pislik haqqında təsəvvürlərin yaranmasında, doğru və səhvin fərqləndirilməsində, xarakterik iradi əlamətlərin təşəkkülündə, dostluq, yoldaşlıq, məsuliyyət və s. kimi keyfiyyətlərinin formalaşması ilə yanaşı, uşaqların nitqlərinin inkişaf etdirilməsində rolu çox böyükdür.

Xalq oyunlarında yüksək, humanist insani duyğular: şəri cəzalandırmaq, yaxşılıq qorumaq, onlara dayaq durmaq və s. bu kimi müsbət keyfiyyətlər aşılırdı. Xalqımızın dünyabaxışı, adət və ənənələri onun yaratmış olduğu oyunlarda öz əksini tapmışdır. Ən maraqlı cəhət ondadır ki, oyunlar vəzifə (rol) bölgüsü ilə başlayır. Uşaqlar tapmaca deyirlər, kim cavabını tez və düz tapsa başçı seçilir. Başçını rejissora bənzətmək olar. Çünki onun oyun-tamaşanı idarə etmək, oyunçuların səhvini düzəldib istiqamət vermək səlahiyyəti olur. Başçı sanama, yaxud püşkatma ilə iştirakçıları müəyyənləşdirir, onları dəstələrə bölür, sonra aralarında «rol bölgüsü» aparır, tapşırıqlarını yerinə yetirtdirir. «Rol bölgüsü»ndə ən çox sanamalara arxalanırlar, lakin onların püşkatmadan istifadə etmələri də maraqlı və əyləncəlidir. Başçı ovcunda nəşə gizlədir, oyunda iştirak etmək arzusunda olan uşaq püşkün yerini nişan verməzdən qabaq oxuyur:

Ya bundadır, ya onda,
Halva-çörək dükanda,
Nənəm dedi aç bunda.

Oyun uşaqların əsl yaradıcılıq fəaliyyətidir. Həkimləri yamsılayırlarsa, bütün varlıqları ilə xəstə rolunda təsəvvür edilən oyuncuğa bağlanırlar, qayğısına qalıb onu «sağaldırırlar». Uşaqlar sürücüdürlərsə, diqqətlərini maşının düzgün və təhlükəsiz idarə edilməsinə yönəldirlər. El arasında geniş yayılan uşaq oyun-tamaşaları: «Bacı-bacı», «Bel üstə kimin əli» «Qurd baba», «Ənzəli», «Bənövşə», «Üzük gizlətmə», «Gözbağlıca», «Qoturum səndə», «Xan-vəzir», «Siçan-pişik» və s. [4, 436].

Mütəhərrik oyunların bir qisminə uşaqlar müxtəlif əşyalardan: ağacdan, dəsmaldan, turnadan (kəmərdən), topdan, daşdan, üzükdən, çöpdən, aşıqdan, papaqdan, kamandan - oxdan (ağacdan qayrılmış) və s. istifadə edirlər. Ümumiyyətlə, bu cür oyunları əşyalarsız aparmaq mümkün deyil. Mütəhərrik xalq oyunlarını iki yerə ayırmaq olar:

1. Əşyalarla oyunlar: «Dəsmalı aldı qaç», «Usta şagird», «Yoldaş səni kim apardı», «Pula-pula», «Qələndər, ay qələndər», «Papaq aldı qaç» və s.

2. Əşyalarsız oyunlar: «Bənövşə», «Şənlik», «Əl üstə kimin əli» və s. [4, 469].

Yarış xarakterli oyunların əksər iştirakçısı oğlanlar olurlar. Bu da ondan irəli gəlir ki, qədimlərdə bütün ictimai vəzifələri yerinə yetirmək kişilərin üzərinə düşürdü. «Çırtı, çırtı», «Xoruz döyüşü», «Cıdır oyunu», «Dirədöymə» və «Papaqaldıqaç» və s. oyunlarında müharibə, döyüş, hərbi hazırlıq səhnələri təqlid olunur.

Yanıltmaclardan da söz oyunlarında geniş istifadə olunur. Son dövrlərdə uşaqlar arasında yaranıb yayılan sözün son səsinə görə şəhər, kənd, çay, dəniz, şəxs, quş, heyvan, dağ və s. adı tapma oyunu da söz oyunları sırasında durur. Məsələn: uşaqlardan biri şəhər adı deyir: «Şəki». Növbəti uşaq bu sözün son səsinə uyğun olaraq «i» saiti ilə başlayan şəhər adı söyləməlidir: «İmişli». Bu qayda üzrə uşaqlar hamısı şəhər adı söyləyirlər: İrkutsk, Kiyev, Volqoqrad, Daşkənd, Dəməşq, Qori və s. Kim tapa bilməsə, o uduzmuş hesab edilir və udanın arzusuna müvafiq bir işin öhdəsindən gəlir.

«Ad tapma» oyunu bütün uşaqların maraq dairəsinə uyğun olduğundan onlar evdə, həyəət-bacada, məhəllədə, bağda bütün günü oynamaqdan doymurlar. Çalışırlar sonu «ı» saiti ilə bitən söz söyləsinlər. Azərbaycan dilində «ı» saitli sözün olmamasını çoxları körpəlikdə bu oyunun yardımı ilə öyrənib.

Nəhayət, oyunlara uşaqlar şüurlu surətdə yanaşırlar. Belə ki, oyunu ifa edən hər kəsin qarşısında müəyyən məqsəd durur və həmin məqsədə çatmaq üçün hansı yolla getməyi, hansı üsuldan, vasitədən istifadə etməyi şüurlu olaraq uşaqlar özləri seçirlər. Uşaq üçün hər cür oyun gərəkdir, başqa sözlə, o, oynayarkən yaşayır. Oynayarkən həm uşağın qəlbi genişlənir, həm də boyabaşa çatır.

Nəticə

Beləliklə, göstərilən nümunələr bir daha sübut edir ki, uşaqların əqlinin inkişaf etdirilməsinə dair folklor nümunələrində zəngin material vardır və bunlar böyük pedaqoji əhəmiyyətə malikdir. Folklor nümunələrinin yaşamasına və bu günə qədər gəlib çatmasına səbəb isə tərbiyəçilik qüvvəsini doğrultmaq və qoruyub saxlamaqdır. Folklor nümunələri hələ qədimdən ulularımızın gənc nəslə tərbiyə

etmək vasitəsi olmuşdur və burada öz əksini tapmış tərbiyəvi fikirlər bu günün də tələblərinə cavab verir. Folklor nümunələrindən uşaq bağçaları ilə yanaşı ailələrdə də, uşaqların yaş, anlaq səviyyəsinə uyğun olaraq seçilib söylənilməli və onlara xalq tərəfindən təqdir olunan mənəvi keyfiyyətlər və tənqid olunan mənfi sifətlər barədə məlumat verilməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Əliyeva S. Xalq pedaqogikasında tərbiyə məsələləri. Bakı: ADPU, 2012.
2. Həşimov Ə.Ş., Sadıqov F.B. Azərbaycan xalq pedaqogikası. Bakı: Patronat, 1993.
3. Kərimov Y.Ş. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq inkişafının metodikası, Bakı: 2009.
4. Ramazan Q. Uşaq folklorunun janr sistemi və poetikası. Bakı: «Elm və Təhsil», 2013.

AZƏRBAYCAN UŞAQ ƏDƏBİYYATINDA UŞAQ OBRAZLARI

Ağakışiyeva Səadət Arif qızı

F.ü.f.d., baş müəllim

MDU

saadat.aghakishiyeva@mdu.edu

ORCID ID: 0000-0003-3289-1170

CHILDREN'S IMAGES IN AZERBAIJAN CHILDREN'S LITERATURE

Summary

In the article, the children's images in the artistic examples written in different literary types and genres of Azerbaijani children's literature from the earliest times to the present day were involved in the research. Ibrahim in "Tale of Orphan Ibrahim", Ahmed in "Smart Child", Dwarf in "Dwarf", child heroes of stories included in S.S. Akhundov's "Frightful Tales" series, A. Shaig, M. M. Seyidzade, M. Rzaguluzade, M. Dilbazi, X Alibeyli, X. Hasilova and others. Children's heroes of artists were selected as the main object of research. When looking at folk tales and artistic examples up to the new stage, it is observed that more national, original images were created. From the 70s and 80s, authors began to create completely modern children's characters. By opening the inner world of children, they were able to create perfect, memorable images.

During the research, the gender problem was touched upon in the literary examples, and it was observed that the main heroes in the stories and tales are boys. They are usually described as strong, flexible, witty, fighting against evil forces with their own mind and will and winning. In some artistic examples, girls are presented as the main characters, but they are depicted as fragile, powerless, needing someone's help, or being oppressed. Children's characters are depicted in different situations. Sometimes they are strong and powerful, and sometimes they become victims of the times, injustice, and robbers. One of the main problems facing children's literature today is the problem of character and image. Children try to be like the characters in the works of art they read. Therefore, there is still a need to create strong children's characters in children's literature. Comparison and contrast methods were used during the research.

Açar sözlər: uşaq ədəbiyyatı, nağıl, uşaq obrazı, ağıl, gender bərabərliyi, xarakter, milli.

Key words: children's literature, fairy tale, children's image, mind, gender equality, character, national.

Ключевые слова: детская литература, сказка, детский образ, сознание, гендерное равенство, характер, национальный.

Giriş

Uşaq dünyasının, təfəkkürünün formalaşdırılmasında inkişaf etməsində uşaqlar üçün yaranan ədəbi nümunələrin böyük əhəmiyyəti var. Uşaqlar yaşadıkları cəmiyyəti, insanları ilk oxuduğu nağıllardan, hekayələrdən öyrənirlər. Xüsusilə, uşaq qəhrəmanlarını özlərinə ideal seçirlər. Bu baxımdan uşaqlar üçün yaranmış ədəbiyyatın əsas qəhrəmanları- uşaq obrazlarının təhlil edilib, araşdırılmasına böyük ehtiyac duyulur. Bu çox geniş sahəni əhatə edir. Ən qədim dövrlərdən bu günə kimi müxtəlif uşaq obrazları

yaradılmış, onlara müxtəlif aspektlərdən yanaşılmışdır.

Uşaqların ilk tanış olduqları obrazlar Cırtan, Göyçək Fatma, Yetim İbrahim, Tənbəl Əhməd, Ağıllı uşaq (Əhməd) və b uşaq obrazlarıdır. Bu nağıl qəhrəmanları uşaqlara fərasətli olmağı, düşməni öz iti ağı, hazırcavablığı ilə məğlub etməyi öyrədir. “Cırtan” nağılında Cırtan obrazı öz hərəkətləri ilə uşaqları düşündürür. O dostları ilə odun yığarkən nənəsinin verdiyi “yağ yaxmacını” uşaqlara verdiyi üçün odunlarını onlara daşıdır. Bu davranışı oxucuda qıcıq yaratsa da dostlarını divin əlindən xilas etməsi onun hazırcavablığına, iti düşüncəsinə heyran qoyur. “Yetim İbrahimin” nağılında İbrahim öz ağı ilə hiyləgər vəzirlə, zalım şaha qalib gəlir, “Ağıllı uşaq” nağılında isə Əhməd isə hazırcavablığı ilə xalqı düşməndən xilas edir. Ümumiyyətlə şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində uşaqlar adətən hazırcavab, ağıllı, xeyirxah təsvir edilib. Bunun səbəblərindən biri də hələ məktəblərin olmadığı dövrdə ədəbiyyatdan bir təlim-tərbiyə vasitəsi kimi istifadə edilməsidir.

XIX əsrin ikinci yarısına qədər yazılan əsərlərdə uşaq obrazlarına demək olar ki, rast gəlinmir. Böyüklər üçün yazılmış bədii nümunələrdə uşaqlara sözün qüdrəti, böyüklərə hörmət, peşə seçməklə bağlı nəsihətlər verilir. Dahi Nizami Gəncəvi poemalarında oğlu Məhhəmədə, Məhəmməd Füzuli oğlu Fəzliyə, Seyid Əzim Şirvanı oğluna nəsihətlər vermiş, övladlarının timsalında bütün gəncləri düz yola dəvət etmişlər.

XIX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq ilk ədəbiyyat dərsləkləri, uşaq hekayələri, povest və dram əsərləri yazılmağa başladı. XX əsrin əvvəllərində uşaq mətbuatının yaranması əbədi nümunələrin xalq arasında sürətlə yayılmasına səbəb oldu. Yazılı ədəbiyyatda ilk uşaq qəhrəmanları formalaşmağa başladı. A. Şaiq, S.S.Axundov, A.Səhhət, R.Əfəndiyev, S.M.Qənizadə kimi ustad sənətkarlar fəaliyyətlərini genişləndirdilər. Bu mərhələdən uşaq ədəbiyyatı yeni ideologiya əsasında yaranmağa başladı. “Nurəddin” hekayəsində

S.S.Axundov bir-birindən maraqlı uşaq obrazı yaratdı. Yazıcının “Qorxulu nağıllar”(1912-1914) silsiləsinə daxil olan hekayələrində müəllif fərqli talelərə sahib uşaqları təsvir edib. “Əhməd və Məleykə” hekayəsində bacı-qardaş olan Əhməd və Məleykə yoxsulluğun, aqlığı ən acı üzünü görən bəxtsiz uşaqlardır. “Abbas və Zeynəb” hekayəsində Abbas və Zeynəb vəhşi quldurların qurbanına çevrilən iki günahsız körpədir. “Qaracaqız” hekayəsində Tutunun elə körpə yaşından taleyinin gətirmir, yazıçı onun adını taleyinə uyğunlaşdıraraq “Qaracaqız” adlandırır. Qaracaqızın taleyi gətirmir, onun əksinə Ağca (Xədicə) xanım isə doğulandan şanslı olan uşaqlardandır. Bu hekayədə müəllif iki fərqli uşaq taleyini qarşı-qarşıya qoyur. Onların adında da təzad yaradır. Bu təzad onların taleyinə işarə edir. “Nurəddin” hekayəsinin balaca qəhrəmanı Nurəddin xalq dastanlarında olduğu kimi nəzir-niyazla doğulur. Nurəddinin taleyi də gətirmir, əvvəlcə anasını, sonra isə atasını itirən uşaq ögey anasının himayəsində qalır. Ögey anası ilə onun adaxlısının ona verdiyi əzablara dözməli olur. “Əşrəf” hekayəsində isə ayzıçı öz elindən, ata-anasında uzaq düşən Əşrəfin taleyindən bəhs edir. S.S.Axundov uşaqlar üçün inlarla hekayə yazıb, müxtəlif uşaq obrazları yaratmışdır.

Azərbaycan tənqidi-realizminin ən görkəmli nümayəndələrindən olan Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığı sırf uşaqlara həsr edilməyə də böyük sənətkarın əsərlərində yetim-yesir, çarəsiz, məhrumiyyətə məhkum uşaqlara – Cəlala, Nazlıya (“Ölülər), yetimlərə (“Lal”), Musaya (“Buz”), Vəliquluya, Fizzəyə, Zibaya, Əhmədə (“Danabaş kəndinin əhvalatları”), payını dilənçi ilə bölüşən böyük ürəkli balaca qəhrəmanına (“İki almarast gəlırsən. Bu uşaq obrazları sənə insani keyfiyyətlərinin zəngin çalarlarını çox sadə, rəvan dildə çatdırır. Çünki Mirzə Cəlil kiçik hekayənin böyük ustadıdır. Onun ədəbiyyat tariximizə bəxş etdiyi “Poçt qutusu”, “Usta Zeynal”, “İranda hürriyyət”, “Pirverdinin xoruzu”, “Saqqallı uşaq”, “Buz” kimi hekayələri uşaq ədəbiyyatının ən sanballı nümunələridir. [2]

Professor Elnarə Akimova XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaradan sənətkarların yaradıcılığından bəhs edərkən onların əsas amalı millətin tərəqqisi, qüvvətlənməsi olduğunu qeyd edir: “Bütün aydınlarımızın ədəbi irsindən bu xətt keçir. Böyük ədib Cəlil Məmmədquluzadənin də yaradıcılığı bu istiqamətə köklənməsi, onları bədii-publisistik irsinin təməl prinsipinə çevirməsi ilə seçilir. Məktəb və maarifçilik istəyi Cəlil Məmmədquluzadənin xüsusilə publisistik mətnlərində və felyetonlarında sərt boyalarla təsvirə gəlir. Onun “İdarədən” adlı məqaləsində məktəb və ana dili məsələsinə müəllifin ironik vurğusu öndədir. Cəlil Məmmədquluzadə bu qədər qaranlıq, cahil bir mühitin içində vuruşurdu.

Sadə xalqın içinə enir, onun mənəvi-estetik dəyərlərinin keşiyində dayanmaqla qane olmur, həm də ictimai-siyasi hüquqlarını önə çəkir, fərd kimi varlığını yada salırdı. Yaxud “Oğlanlarınızı oxutmayın” felyetonunda gözünü açıb it boğuşduran, xoruz döyüşdürən toplumun savad almasına can atmamağını

tənqid hədəfinə çevirirdi”.[2]

Elnarə Akimova C.Məmmədquluzadənin tərbiyəvi əhəmiyyətli «Saqqalı uşaq», «Oğru inək», «İki alma», “Buz” hekayələrinin də ümumi ideyaya xidmət edən bitkin nümunələr olduğunu deyir: “Müəllif «Saqqalı uşaq» hekayəsində yazıçı Kəblə Əzimin divar yazması əhvalatını bəhanə edib pedaqoji fikirlərini kiçik epizodlarda əks etdirirdi. Bu epizodlarda uşağa tərbiyə verən valideynlərin zor işlətmək, inandırmaq və nəsihət etmək kimi üç prinsipi yada salınır. Burada valideynin özünün yaşam halı dominantdır. Mənəvi baxımdan bitkin olmayan bir şəxs övladını yaxşıya yönləndirə bilməz. «İki alma» hekayəsində ata uşağına aldığı iki almadan birini başqa uşağa vermək istəmir, sonra onun peşmanlığını çəkir. Lakin məlum olur ki, ata düşünüb-daşınana qədər uşaq öz almasını yaşadı ilə bölmüşdür. Burada uşaq öz saflığı, təmiz dünyası ilə böyüklərin davranışından qabaqdadır və onlara nümunə olacaq əzmdədir” [2]

XX əsrin 70-30-cu illərində ədəbiyyat və incəsənətdə yeni konsepsiya formalaşmağa başladı, yeni insan obrazı formalaşdırıldı. Bunlar uşaq ədəbiyyatına da təsirsiz ötüşmədi. Həmin dövrdə uşaq ədəbiyyatını, yeniyetmələrin tərbiyəsini sovet ideologiyasına uyğunlaşdırmağa çalışırdılar. [3, s.179]

60-80-ci illərdə yaranan əsərlərində uşaq obrazları əvvəlki illərdən xeyli fərqlənirdi. Artıq yetkinlik, dolğunluq, milli kökə və ənənələrə bağlılıq daha çox hiss edilirdi. [3,s.183] T. Elçinin, M.Dilbazinin, Xəlidə Hasilovanın, X.Əlibəylinin, M.Rzaquluzadənin, M.Seyidzadənin yaratdığı obrazlar dolğunluğu və vətənə, milli kökə, elinə-obasına bağlılığı ilə seçilirdilər. Bu obrazlar vasitəsilə sənətkarlar insana məxsus müsbət keyfiyyətləri- vətənə məhəbbəti, ata-anaya sevgini, əməyə, əməkçi insana, təbiətə hörməti, doğruluğu, vicdanlı olmağı aşılayır, mənfi keyfiyyətləri- yalançılığını, egoistliyi, paxıllığı, qəddarlığı tənqid edirdilər. Bütün bu keyfiyyətləri quru, uzun nəsihətlərlə deyil uşaqlara obrazların əməllərində göstərərək təlqin edirdilər.

Müstəqillik illərində uşaq ədəbiyyatının qarşısına yeni problemlər çıxır. Bu gün uşaq obrazlarına nəzər yetirdikdə yüz ildir eyni obrazların olduğunu görürük. Texnologiya əsrinin vüsət aldığı bu dövrdə uşaqları klassik obrazlarla cəlb etmək olmur. Bu gün yaranan ədəbiyyat, bu nümunələrdəki uşaqlar bu günün uşaqlarının özündə əks elətdirməlidir. İndi ədəbiyyatın qarşısında duran ən mühüm məsələlərdən biri uşaq mətn zövqünün qorunub saxlanması, uşaq hekayələrinin, uşaq şeirlərinin yazılmasıdır. İndi özünü bütünlüklə uşaq mətnlərinin yaradılmasına həsr etmiş müəlliflərin adını sadalamaq belə çətinidir. Mənsub olduğu xalqın izlərinin daşınması, həmçinin dünyəvi dəyərlərin tanınması, uşaqların vətənpərvərlik, humanizm, əməyə hörmət, dostluq, yoldaşlıq və digər məsələlərlə bağlı kiçik yaşlarından çatışmazlıq hiss etməməsi üçün hər bir ölkənin vətəndaşlarının qarşısında duran vəzifələr uşaq ədəbiyyatının yaranmasına xüsusi diqqət tələb edir. [1]

Müasir dünya uşağın həyatından ədəbiyyatın əhəmiyyətini sıxışdırıb çıxartmış kimi görünür. Əslində isə bir çox dəyərlərin qorunması üçün, əsasən də müəlliflərin bu məsələyə diqqət ayırması vacib məsələlərdən biridir.

Ən qədim dövrlərdən bu günə kimi yaranan ədəbiyyata nəzər yetirdikdə uşaq obrazları arasında əsas qəhrəman olaraq, oğlanlara üstünlük verildiyi görülür. Oğlanlar düşmənə mübarizə aparır, onlara qalib gəlir. Qız əsas qəhrəmanlar isə nisbətən azdır. Onlar adətən gücsüz, aciz təsvir edilir.

Uşaq təfəkkürünün inkişafı, formalaşması baxımından uşaq ədəbiyyatının, xüsusilə də, uşaq obrazlarının rolu danılmazdır. Bu səbəbdə bu sahənin ətraflı tədqiqinə ehtiyac duyulur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Hədiyyə Şəfaqət. Müasir uşaq ədəbiyyatında obraz məsələsi
[//https://nuhcixan.az/news/cemiyyet/17181-muasir-usaq-edebiyyatinda-obraz](https://nuhcixan.az/news/cemiyyet/17181-muasir-usaq-edebiyyatinda-obraz)
2. Həmidə Nizamiqızı. Böyük Mirzənin uşaq taleləri // 09.10.2019
<https://medeniyyet.az/page/news/50212/Boyuk-Mirzenin-usaq-taleleri.html>
3. Mustafayeva, X. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı // – Bakı: Elm, – 2011. – s.292.

TÜRK DİLLƏRİNDƏ DİL HADİSƏLƏRİNİN ARAŞDIRILMASI: FONETİK VƏ SİNTAKTİK HADİSƏLƏR

Şeydayeva Aysel Balasultan qızı

pedaq.ü.f.d., baş müəllim

turan.sheydayev@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-3049-5959>

Xülasə

Türk dillərində fonetik hadisələrlə yanaşı sintaktik hadisələr də özünü göstərir. Digər dil hadisələri kimi cümlədə sözlərin sıralanmasının pozulması da müəyyən qanunlar əsasında baş verir. Bu qanunlardan kənar çıxma halları sintaktik hadisələri yaradır. Ədəbi dilin, normalar əsasında müəyyənləşən funksional xarakteri cümlə üzvlərinin tələb olunan sırasına görə də reallaşır, bu sıra onların daxili normalarına əsaslanır. Yeni sintaktik konstruksiyalar yaranması bu hadisə nəticəsindədir.

Açar sözlər: türk dili, sait, samit, fonetik hadisə, dil hadisələri, nitq.

Summary

Along with phonetic phenomena, syntactic phenomena are also manifested in Turkic languages. Like other linguistic phenomena, the violation of the order of words in a sentence also occurs on the basis of certain laws. Deviations from these laws create syntactic phenomena. The functional nature of the literary language, which is determined on the basis of norms, is also realized according to the required order of sentence members, this order is based on their internal norms. That is, the creation of syntactic constructions is the result of this phenomenon.

Key words: Turkish language, vowel, consonant, phonetic phenomenon, language phenomena, speech.

Резюме

Наряду с фонетическими явлениями в тюркских языках проявляются и синтаксические явления. Как и другие языковые явления, нарушение порядка слов в предложении также происходит на основании определенных закономерностей. Отклонения от этих законов создают синтаксические явления. Функциональная природа литературного языка, определяемая на основе норм, реализуется и по необходимому порядку членов предложения, этот порядок основан на их внутренних нормах. создание синтаксических конструкций является результатом этого явления.

Ключевые слова: турецкий язык, гласная, согласная, фонетический феномен, языковые явления, речь.

Dildə müəyyən istiqamətə malik olan proseslər dilin inkişafının müxtəlif mərhələlərindəki universal dil ənənələrinin aparıcı təsiri ilə şərtlənir. Dil hadisələrinin mahiyyətini dilin normal qanunlarından kənar çıxma halları təşkil edir. Bu hadisə türk dillərində də belədir. Bəzi sözlərin nə üçün məhz fərqli şəkildə tələffüz olunmasının asan deyilişlə bağlı izahı, əslində mahiyyətin açılmasıdır. Ona görə də göstərilir ki, hadisə üzde, mahiyyət dərinədir. Hadisəni yaşadan mahiyyət, mahiyyətə diqqəti cəlb edən hadisədir. Ədəbi dildə bunların hər ikisinin mənası və vəzifələri öyrənilir və fonetik, leksik, sintaktik dil hadisələrinin mahiyyəti araşdırılır. Görkəmli alim Ə.Dəmirçizadənin bu sahədə fikirləri ilə desək: “*Dil vahidlərinin fonetik qabığında müxtəlif çalarlıqda təzahür edən hadisələr ümumiləşmiş halda fonetik hadisələr adlanır.*” [2]

Assimilyasiya, dissimilyasiya, səsartımı, səsdüşümü, Ahəng qanunu, cingiltiləşmə qanunu kimi fonetik hadisə və qanunlar tədricən yaranmışdır. İsmayıl Kazımovun “Müasir türk dillərinin müqayisəli leksikası” kitabında göstərilir: “*Müxtəlif dil hadisələri təkcə bir dilin faktlarına söykənərək öyrənilə bilər, amma lazım effekti verə bilməz.*” [5]

Deməli, dil hadisələrinin araşdırılması üçün türk dillərinin ortaq fonetik, morfoloji, sintaktik, leksik tərkibi də araşdırılmalıdır.

Məsələn, milli şəkilçilərimiz ahəng qanununa görə iki və dörd cür yazılır, alınma şəkilçilər ahəng qanununa tabe olmur və bir cür yazılır. Adətən fonetik hadisələrin bəziləri ümumi prosesə dönüşərək, adətən qanuniləşir, digərləri isə daha məhdud dairədə qanuniləşir. Belə formada qanuniləşən hadisələr orfoepik və

orfoqrafik qanun mahiyyətində olur və fonetik qanun adlanır. Fonetik qanun və hadisələr adətən türk dillərinin hamısında özünü müəyyən dərəcədə göstərir. Bu həmçinin qədim türk yazılı abidələrinin dilində də özünü göstərir. Təbii ki, bu hadisələr bütün türk dillərində eyni cür fəaliyyət göstərmir. Fəaliyyət dairəsi türk dillərinin müxtəlifliyinə görə dəyişə bilər. Bu hadisə və qanunlar bəzi dillərdə dar, bəzilərdə isə geniş fəaliyyət dairəsində olur. Nümunə üçün qədimtürk yazılı abidələrinin birinin dilində özünü göstərən Fonetik itələmə adlı fonetik qanun müasir türk dillərimizdən heç birində yoxdur. Fonetik itələmə qanunu müasir Azərbaycan dilindəki Ahəng qanununun tam əksidir. Həmin qanuna əsasən söz saitle və ya kar samitlə bitdikdə, və ya şəkilçi samitlə başladıqda qoşulan şəkilçinin ilk samiti cingiltili olur. Və ya mürəkkəb şəkilçilərin birinci tərəfi sait və ya kar samitlə bitərsə ikinci tərəfin ilk samiti cingiltili, birinci tərəf cingiltili samitlə bitdikdə və ikinci samitlə başladıqda ikinci tərəfin ilk samiti kar olur.

Ümumilikdə onu qeyd edək ki, dil hadisələrini tədqiq etmək istəyən tədqiqatçı üçün aşağıdakı fikirlərdən istifadə etməmək və yararlanmaq məqsədəuyğun olur.

Hüseyn Hüseynovun "Azərbaycan dili dərslərində rəhbərlik nitqin inkişafı" kitabında belə qeyd olunur:
Mətnin dilinə iki cəhətdən toxunmaq lazımdır:

1. Məlum söz və cümlələr üzərində təhlil

2. Müvafiq qaydaya dair vərdişləri möhkəmləndirmək məqsədini daşıyan təhlil

"Dildə normativlər və normalar vardır. Bu normalar həm də variantlılıq xüsusiyyətinə malikdir. Nitq isə fərdi xarakter daşdığından normativliyə sığmır. Nitq hər bir fərdin qabiliyyətindən, dil vasitələrinin işlənmə məqamından, mühitindən asılı olaraq çoxlu variantlarda, çalarlarda ifadə olunur. Həqiqətən, dilin quruluşu öyrənilərkən dil vahidlərinin eyniyyəti, sabitliyi, invariantlığı problemi diqqət mərkəzində olur. Hətta dilin tarixi inkişaf qanunauyğunluqları tədqiq edilərkən yenə də təkamül proseslərinin sabitləşməsi mərhələlərini müəyyənləşdirmə metodoloji əhəmiyyət kəsb edir."

İsmayıl Kazımovun "Müasir türk dillərinin müqayisəli leksikası" kitabında göstərilir: *"Müxtəlif dil hadisələri təkcə bir dilin faktlarına söykənərək öyrənilə bilər, amma lazım effekti verə bilməz."*

Qızqayıt Mustafayevanın "Azərbaycan dilinin üslubiyyəti" kitabında göstərilənlər belədir:

"Dilin qrammatik quruluşunda müxtəlif mənaların ifadəçiləri olan morfoloji vahidlər də üslubi məqsədəuyğunluq əsasında istifadə baxımından çox əlverişli və zəngin imkanlara malikdir."

N. Məmmədov və A. Axundovun "Diçiliyə giriş"ində deyilir:

"Nitq zamanı səslərin işlənmə yeri və bir-birilə qonşuluğu onların bəzi dəyişikliklərə uğramasına səbəb olur. Bu və ya digər səsin tutduğu mövqedən asılı olaraq və başqa səslərin təsiri ilə digər səslərlə əvəzlənmələri fonetik dəyişmə hesab olunur. Fonetik əvəzlənmələr iki cür olur mövqeli və əlaqəli müxtəlif dillərdə kombinator dəyişmələrin müxtəlif növləri vardır ki, onlardan aşağıdakıları xüsusilə qeyd etmək olar: uyuşma, fərqləşmə, yerdəyişmə və s."

Bu hadisələrin hər biri özünəməxsus əlamətlərə malik olmasına baxmayaraq, sözün mənasına təsir edə bilmədiklərinə görə fonetik hadisə hesab olunur"

Orfoqrafiya normalarının müəyyənləşdirilməsində assimilyasiya hadisəsinin xüsusi rolu vardır. Lakin ədəbi dildəki assimilyasiya hadisəsi ilə danışmaq dilinə məxsus assimilyasiya hadisəsi fərqlidir və qarışdırmaq olmaz. Ümumiyyətlə, alınma sözlərin türk dillərinə uyğunlaşdırılmasında dil hadisələrinin, xüsusilə də səsartımı hadisəsinin rolu böyükdür.

Türk dillərinə aid olan qədim abidələrdə də biz belə əvəzlənmələrə rast gəlirik. Məsələn, Mahmud Kaşğarının "Divani – lügət it türki" əsərində "de" səsinin "te" səsi ilə əvəzlənməsi nəzərə çarpır.

Armut [7, 95]

Bulut [7, 39] Digər nümunələrə baxsaq görürük ki, "a" səsinin "o" səsi ilə əvəzlənməsi türk dillərinin əksəriyyətində mövcuddur. Müqayisə edək:

Uyğur dilində, qaşiq-goşuk, qabırğa-goburga, arığ-oruk.

Özbək dilində, dağ-toğ, ad-ot,

Başqa bir nümunəyə baxsaq. İrəli assimilyasiyada eyni cinsli səslərdən ikincisi başqa səslə əvəz olunur. Bu hadisə özünü adətən Azərbaycan dilində alınma sözlərdə daha çox göstərir:

r-l, qaral-qərar, zərəl-zərər, qurtaldım-qurtardım. Bu hadisə özünü ortaqlıq türk dillərində də göstərir. Başqa bir nümunə a səsinin ə səsinə uyğun gəlməsinə Azərbaycanın qərb və Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində olduğu kimi, ortaqlıq türk dillərində də rast gəlinir.

Həftə-hafta, xəttat-hattat, həqiqi-hakiki, həqiqətən-hakikatan və s.

Türk dillərində fonetik hadisələrlə yanaşı sintaktik hadisələr də özünü göstərir. Digər dil hadisələri

kimi cümlədə sözlərin sıralanmasının pozulması da müəyyən qanunlar əsasında baş verir. Bu qanunlardan kənaraçıxma halları sintaktik hadisələri yaradır. Ədəbi dilin, normalar əsasında müəyyənləşən funksional xarakteri cümlə üzvlərinin tələb olunan sırasına görə də reallaşır, bu sıra onların daxili normalarına əsaslanır. Yeni sintaktik konstruksiyalar yaranması bu hadisə nəticəsindədir. Daha çox ədəbi-bədii əsərlərin dilində nəzərə çarpır. Yazılı nitqdə çox istifadə olunur. Şifahi nitqdə özünü emosional danışıqda biruzə verir. Məsələn,

1. Nədən geliyor bu sağ olmamış, söyledi, başımızı yerə sokmayamı?

Deməli, sintaktik hadisələrin dil hadisələri arasında özünəməxsus yeri vardır. Sintaktik hadisənin mahiyyətini dilin normal qanunlarından kənara çıxma halları təşkil edir. Sintaktik hadisə zamanı sintaktik qanunauyğunluq pozulur. Yəni sadə izah versək “mübtəda-xəbər” quruluşunda olan cümlə modelləri dəyişir. Sintaktik hadisələrin türk dillərində, xüsusən də ümumi danışıqda və bədii əsərlərin dilində aşağıdakı təzahür formaları məlumdur:

- a. Cümlələrdə təzahürünü tapan əks sıra hadisəsi (inversiya)
- b. Cümlə üzvlərinin və ya bütövlükdə cümlənin parselyasiyası (parçalanma) hadisəsi
- c. Cümləyə əlavələrin qoşulması hadisəsi
- d. Cümlədə transformasiya hadisəsi
- e. Cümlə üzvlərindən yeni üzvlərin derivasiyası (törəmə) hadisəsi
- f. Cümlədə müəyyən bir üzvün ellipsisi (buraxılma hadisəsi)
- g. Cümlədə özünü göstərən funksional ekvivalentlik hadisəsi
- h. Cümlə üzvlərində sintaktik sinonimlik hadisəsi
- i. Cümlə üzvlərində sintaktik assimilyasiya hadisəsi [7, səh 92]

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 18 iyun 2001-ci il tarixli fərmanı. / “Azərbaycan müəllimi” qəz., Bakı: –1-7 iyul, –2001.
2. Dəmirçizadə, Ə.M. Müasir Azərbaycan dili./4 hissəli, I hissə, Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya./ Dəmirçizadə, Ə.M. –Bakı: –1984.– 312 s.
3. Əlibəyzadə, E.M. Azərbaycan dilinin tarixi / II cild / E.M.Əlibəyzadə. –Bakı: –2008. –636 s.
4. Ələkbərova, K.Ə. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilinə Türkiyə türkcəsinin təsiri / K.Ə.Ələkbərova. –Bakı, –2010. – 238 s.
5. Kazımov, İ.B. Müasir türk dillərinin müqayisəli fonetikasi / I cild, İ.B.Kazımov.– Bakı:Elm və təhsil, –2011.– 196 s.
6. Kazımov, İ.B. Müasir türk dillərinin müqayisəli leksikasi /II cild, –Bakı:Təknur, –2010. –400 s
7. Şeydayeva A.B.”Oxu materialları üzərində dil hadisələrinin müşahidəsi” / ped.ü.f.dokt. dissertasiyası.Bakı: 2022.
8. Tanrıverdi, Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasi /Ə. Tanrıverdi. –Bakı, –2012.–463 s.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA MODERNİZMİN İZLƏRİ

Əliyeva Sevinc Akif qızı
baş müəllim, dissertant
ADPU-nun Şəki filialı
hacihasanzade.sevinc@gmail.com
Orcid: 0000-0003-1407-2411

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatında modernizm ədəbi cərəyanının mövcudluğu ilə bağlı əsas məsələlər araşdırılır. Adı çəkilən ədəbi cərəyanın fərqli cəhətləri Qərb ədəbiyyatı əsasında təqdim edilir. Anar və Elçin kimi Azərbaycan yazıçılarının 1960-cı illərdə qələmə aldığı əsərlər görkəmli irland modernist yazıçısı Ceyms Coysun yaradıcılığı ilə müqayisə edilir. 1960-cı illərin nəsr nümayəndələrinin yaradıcılığında bəzi özəlliklər Ceyms Coysun roman və hekayələrinə istinadla araşdırılır. 1970-ci illərdə yazılmış bəzi əsərlər, xüsusilə S.Səxavətin “Daş evlər” romanı modernist cizgilərin nümunəsi kimi qəbul edilir. Bu tədqiqatın əldə etdiyi

nəticələr Azərbaycanda 1960-cı illərdə yaradılmış ədəbi nümunələrin, eləcə də 1970-ci illərin bəzi əsərlərinin ədəbiyyatımızda modernizmin izləri kimi qiymətləndirilə biləcəyi fikrini dəstəkləməyə imkan verir.

Açar sözlər: modernizm, roman, daxili monoloq, simvol, nəsr.

THE TRACES OF MODERNISM IN THE LITERATURE OF AZERBAIJAN

Aliyeva S.A.

Abstract

The article investigates the main issues about the existence of the literary trend of modernism in the literature of Azerbaijan. The distinctive features of the mentioned literary movement are introduced based on Western literature. The works written in the 1960s by the Azerbaijani writers, such as Anar and Elchin are involved in comparison with the outstanding Irish modernist writer James Joyce's creative activity. Some peculiarities in the works of the representatives of the prose of the 1960s are explored referring to James Joyce's novels and stories. Some works written in the 1970s, especially S. Sakhavat's novel "Stone Houses" are considered as an example of modernist features. The outcomes obtained by this research gives us an opportunity to support the idea that the literary samples created during the 1960s, as well as some works of the 1970s in Azerbaijan can be regarded as the traces of modernism in our literature.

Key words: modernism, novel, internal monologue, symbol, prose.

Giriş

Azərbaycan ədəbiyyatında modernizm ədəbi cərəyanının olması ilə bağlı uzun illər boyunca mübahisəli fikirlər mövcud olmuşdur. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq milli ədəbiyyatımızda bu cərəyanın bəzi əsas xüsusiyyətlərinin təzahür etməsi bədii söz sənətində bu cərəyanın mövqeyi barədə danışmağımıza əsas verir. Həmin dövrdə dünyada baş verən humanizm böhranı birbaşa ədəbiyyata da öz təsirini göstərmiş, əlbəttə ki, Azərbaycan ədəbiyyatı da sözügedən təsirlərdən kənarda qalmamışdır. İnsan, onun daxili dünyası, hiss və düşüncələri, onun dünyanı və öz "mən" ini özünəməxsus şəkildə dərk etməsi məhz modernist əsərlərdə tam təfəsilatı ilə oxucuların diqqətinə çatdırılır.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında modernizmin ilkin təzahür formalarının Hüseyn Cavidin, Cəlil Məmmədquluzadənin, Əbdürəhim bəy Haqverdiyevin yaradıcılığında müşahidə edilməsi ilə bağlı dosent Cavidə Məmmədovanın məqalələrində hərtərəfli araşdırma aparılmışdır. Mövzuya bu nöqtəyi-nəzərdən yanaşsaq, modernizmə xas olan xüsusiyyətlərin ədəbiyyatımızda altmışıncılar nəsrində daha qabarıq şəkildə özünü büruzə verdiyinin şahidi olarıq.

Qərbi modernizmi ilə müqayisə etdikdə, Azərbaycan ədəbiyyatında sözügedən cərəyanın tamamilə fərqli bir tarixi şəraitdə təzahür etdiyini görmək mümkündür. Belə ki, Avropada modernizm öz dövrünə qədər mövcud olan realist və romantik ənənələrin çərçivələrini aşaraq önə çıxmışdısa, Azərbaycan ədəbiyyatında uzun illər boyunca aparıcı mövqedə olmuş sosializm realizminin tələbləri xaricinə çıxaraq, tam yeni bir formada meydana gəlmişdir.

Altmışıncılar tamamilə fərqli ideya və quruluşa, təhkiyə üslubuna, obrazlar qalereyasına və estetik prinsiplərə malik, modernizm cərəyanının xüsusiyyətlərini ehtiva edən əsərlər yaratmaqla Azərbaycan ədəbiyyatında böyük ədəbi hadisə kimi dəyərləndirilir.

Əsas hissə

İlk öncə sözügedən cərəyanın ədəbiyyatımızda təzahür etməsi, sosialist realizmindən uzaqlaşaraq ədəbiyyatın yeni məzmun kəsb etməsi üçün, yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, tarixi, ictimai-siyasi, sosial və mədəni mühit yetişməli idi. İkinci dünya müharibəsi dünyada siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni aləmə olduğu kimi ədəbiyyatımıza da təsirsiz ötürməyərək bu məsələ ilə bağlı münbit şəraitin yetişməsinə öz töhfəsini verdi. *"İkinci dünya müharibəsinin başlayıb-bitməsi, müharibə yolu ilə olsa da, vətəndaşların SSRİ sərhədlərindən kənarı görməsi, orada insanların yaşayışı ilə tanış olması, nəhayət, Stalinin ölümü ilə gücün zəruriliyi və əbədiliyi inamının sarsılması yeni ideologiya formalaşması üçün zəmin hazırladı."* (9, s. 23)

Azərbaycan ədəbiyyatında təzahür edən modernist keyfiyyətlər öz ədəbi-bədii xüsusiyyətlərinə görə birbaşa Qərbi modernizmi ilə üst-üstə düşür. Belə ki, bir ədəbi cərəyan olaraq modernizmin əsas keyfiyyətləri, məsələn: adi bir həyat hadisəsini özünəməxsus şəkildə təqdim etmək, dəyərləndirmək xüsusiyyəti, insan hissələrinin daha dərin tərəflərini bu hadisələr fonunda qabartmaq və s. bu kimi bir çox cəhətlər milli ədəbiyyatımız üçün daha xarakterikdir. Belə ki, yuxarıda da vurğulandığı kimi, yaradıcılıqlarında zaman və məkan anlayışı tamamilə yeni bir məzmun kəsb etmiş modernist yazıçılar

insanın daxili aləminin ən incə detallarına qədər nüfuz edə bilmiş, real hadisələr zəncirini təsvir etməkdənsə, qəhrəmanların iç dünyasına səyahət etməyi üstün tutmuşlar. *“XX əsr Qərb nəsrinə ənənəvi romana və hekayəyə nisbətən yeni bir tərz formalaşdırdı. Bu tərz əvvəlki ənənələrə nisbətən konkretlikdən mücərrədliyə meyilli idi”*. (9, s. 46)

Azərbaycan ədəbiyyatında altmışıncılar nəslində də modernizm ədəbi cərəyanının bəzi prinsiplərini mənimsəyərək insana tamamilə fərqli bir baxış bucağından yanaşmışlar: *“ İnsan elə həmişə ədəbiyyatın mərkəzində olub və təsadüfi deyil ki, ona həmişə məhz “insanşünaslıq” deyiblər. Ancaq iş burasındadır ki, altmışıncılar bədii ədəbiyyata bu mövzunu yeni problem kimi yenidən daxil elədilər.”* (8, s.125)

Məlumdur ki, modernist romanlarda tamamilə yeni tip qəhrəmanlar təzahür etmişdir ki, əvvəlki dövrdə yaranmış əsərlərdən fərqli olaraq, bu obrazlar zahiri keyfiyyətlərinin təsvir olunmasından daha çox düşüncə və hissləri ilə oxucuya tanınırlar. Modernist yazarlar onları xarakterlərinin hər bir cizgisi ilə təsvir edir, üstün və çatışmayan cəhətlərini oxucunun diqqətinə çatdırır, onların bir obraz kimi mühakimə edilməsini də oxucuların ixtiyarına buraxırdı.

Eləcə də, altmışıncılar da ədəbiyyatda yeni tip qəhrəmanın, obrazın yaranmasına nail olduqlarından ədəbiyyatda “qəhrəman” məsələsi bədii-estetik həllini tapa bildi. Real həyatda ideal, ədəbi təbirlə desək, sırf müsbət xarakterli insanlar olmadığı kimi, bədii əsərlərin obrazlar qalereyasında da tam mənada müsbət obrazlar yaratmaq və ya onları tamamilə mənfi planda əks etdirmək məqsədə müvafiq deyil. Beləliklə, ədəbiyyatımızda döyüşkən, “aparıcı”, “qurtarıcı” qəhrəman tipi sadə, sırayı obrazlarla əvəzləndi (9, s. 23) Sosialist realizminin tələbləri qüvvədən düşərək ədəbiyyatda “qalib sovet adamı”, “zəhmətkeş sovet adamı” obrazları sadə insanlara çevrildi. Altmışıncıları yaratdıqları olduqca sadə, heç bir qeyri-adi istedadı olmayan, əsər boyunca gündəlik problemləri ilə çarpışan obrazları daha çox psixoloji nöqtəyi-nəzərdən, fikir və düşüncələri, hissləri baxımından maraqlandırır. Bu obrazların şüur axınında düşüncə və hisslərinin təsviri, qəhrəmanın öz duyğuları, fikirləri ilə baş-baş qalması və çox zaman bunlardan baş açma bilməməsi altmışıncıların qəhrəmanlarının bəzilərini modernizmin qəhrəmanlarına yaxınlaşdırır. Bu baxımdan da deyə bilərik ki, *“Azərbaycan yeni nəsrini yaradan ədəbi nəsil hər şeydən əvvəl 50-ci illərin üslub buxovlarını qurmuş, nəsrə yeni və rəngarəng üslublar gətirmişlər.”* (9, s.114)

Altmışıncılar nəslinin yaratdığı obrazları Qərb modernizminə, xüsusilə də Ceyms Coysun qələmə aldığı obrazlara xas olaraq fəvqəlbəşər, tale yüklü məsələlər maraqlandırır. Çünki, sözügedən yazarlar tərəfindən öz daxili aləmləri, hiss və həyəcanları ilə baş-baş qoyurlar bu qəhrəmanlar öz taleləri üçün cavabdeh olmaq, arzusunda olduqları həyatı yaşamaq üçün çarpışırlar.

Məlumdur ki, modernist romanın, eləcə də Ceyms Coysun toxunduğu başlıca məsələlərdən biri də modernizm anlayışı çərçivəsində formalaşmış həyat tərzini ilə ayaqlaşma bilməyən fərdin bu vəziyyətə reaksiyası olaraq yadlaşması, özgələşməsidir ki, bunun nəticəsində də bu əsərlərdə bəzi obrazları ekzistensialist obrazlar kimi qəbul etmək lazımdır. Bu baxımdan altmışıncıların yaratdığı bəzi obrazları da ekzistensialist obrazlar hesab etmək yerinə düşər. Məsələn, Ceyms Coysun Stefan obrazı kimi (“The Portrait of the Artist as a Young Man”, “Ulysses”), Anarın da Təhminə, Zaur obrazlarını ekzistensialist obrazlar da hesab etmək olar. Onlar öz həyatlarını istiqamətləndirəcək seçimlər üçün məsuliyyət daşıdıqlarını dərk edən, azadlıqlarına düşkün, onların həyata baxış və yaşam tərzlərinə görə cəmiyyətdə daim əleydarlarının olacağına məhəl qoymadan öz doğruları ilə yaşamağı seçən, ruhən və fikrən tamamilə özgələşmiş bir ünsür kimi mövcudluğunu davam etdirən obrazlardır.

Modernist əsərlərə xas xüsusiyyətlərə simvolların bu və ya digər məqsədlə istifadə edilməsi, xronoloji zaman anlayışının itməsi, şüur axını, daxili monoloqlar, mifologiyaya müraciət, xatirələr, yuxugörmələr, obrazların düşüncə və davranışlarına təhtəşüurun təsiri və bu kimi digər cəhətlər aid edilməlidir. XIX əsrin sonu və XX əsrin ortalarına qədər Qərb ədəbiyyatında hakim olan modernizm ədəbi cərəyanı da məhz bu cəhətləri ilə seçilmişdir. Qeyd edilən bu modernist keyfiyyətlərə altmışıncıların nəsr nümunələrinin bir çoxunda təsadüf etmək mümkündür.

Modernizm ədəbi cərəyanını xarakterizə edərkən simvolizmin onun üzərindəki danılmaz təsirini vurğulamaq lazımdır. Altmışıncılar da öz yaradıcılıq nümunələrində rənglərə, təbiətin müxtəlif ünsürlərinə, heyvanlara, hətta əşyalara müxtəlif simvollar kimi yanaşaraq onlara yeni məzmun çaları aşılayırlar və bununla da əsərdə təsvir olunan hadisələrin gedişatına müəyyən dərəcədə təsir göstərirlər. Məhz bu səbəbdən də, sözügedən yazarlar öz əsərlərində modernist üslubda coysayağı epifaniyaya da müraciət etmiş, onun bariz nümunələrini yaratmışlar.

Epifaniya ifadəsi nəzəriyyədə həm dini, həm də elmi baxımdan təqdim edilir. Coysayağı epifaniya

ilk baxışda dini ritual kimi təqdim edilsə də, əsərdəki hadisələrin mahiyyətinə vardığıca, əslində, bunun insanın anıdan özünü dərk etməsi anlamını ifadə etdiyi məlum olur. (7, s.26) Yəni coysayağı epifaniya ilahi bir təzahür deyildir. (12, s.83) Altmışıncıların qəhrəmanları da bəzən onların həyat yollarını dəyişəcək, öz taleləri ilə bağlı onları konkret qərarlar verməyə vadar edəcək ani və gözlənilməz hadisələrlə rastlaşlar. Bu baxımdan hər hansı bir əşya, hadisə və ya ani bir hərəkət onlar üçün qığılcım rolu oynayaraq həyatlarında bir epifaniyaya çevrilə bilər.

Modernist əsərlərdə xronoloji zaman ardıcılığının pozulması, müxtəlif zaman kəsirlərinin bir-birini ani sıçrayışlarla əvəz etməsi müşahidə edilir ki, bu da gah yazıçının təhkiyəsi, gah da obrazların daxili monoloqu vasitəsilə təqdim edilir.

Yuxarıda qeyd edilən modernizmə xas xüsusiyyətlər altmışıncılar nəsrində, konkret olaraq, Elçin və Anar yaradıcılığında daha qabarıq şəkildə təzahür edir.

Azərbaycan ədəbiyyatında yaradıcılığı ilə özünəməxsus yer tutan, altmışıncılar nəslinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Elçinin bir çox əsərlərində, yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, modernizmin təsiri aydın şəkildə müşahidə edilir. Bu fikirləri Elçinin həmin əsərlərini Ceyms Coysun yaradıcılığı ilə müqayisəli təhlil etməklə daha aydın izah etmək olar. Belə ki, onun "Ağ dəvə", "Ölüm hökmü", "Mahmud və Məryəm" romanlarında, "Bir görüşün tarixçəsi" ("Gümüşü furqon") povestində, "Şuşaya duman gəlib" və s. hekayələrində bu və ya digər formada modernizmin izlərini müşahidə etmək olar.

Bu fikirlərimizi Elçinin əsərlərindən sitat gətirərək təsdiqləmək olar. Belə ki, yazıçı "Ağ dəvə", "Ölüm hökmü" romanlarında olduğu kimi (Bu romanlarda modernizmə xas bir çox xüsusiyyətlər bundan öncə yazılmış məqalələrdə hərtərəfli araşdırılmışdır) "Bir görüşün tarixçəsi" ("Gümüşü furqon") povestində də epifaniya yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Belə ki, əsərin qəhrəmanlarının təsadüfən bir yay gecəsində rastlaşmaları onların həyat yollarını, həyata baxış tərzlərini dəyişir. *"Bu hissədə məlum olur ki, Məmmədağa ilə Məsməxanımın həmin qərribə yay gecəsindəki gözlənilməz görüşü istər-istəməz onları öz həyat yollarına nəzər salmağa sövq edir"* (5, s.319) və ya *"Məsməxanım başa düşdü ki, həmin qərribə yay gecəsi nəsə elə bir hadisə baş verib ki, o daha əvvəlki Məsməxanım deyil"* (5, s. 338)

"Mahmud və Məryəm" romanında modernizmə xas olan digər bir cəhətin - hadisələrin xronoloji zaman ardıcılığı çərçivəsinə tabe olmamasının özünəməxsus səciyyəsi vardır ki, əsərdə hadisələr müəllif dili vasitəsilə təhkiyə olunarkən zaman məfhumu indidən keçmişə, indidən gələcəyə və ya keçmişdən gələcəyə doğru sıçrayır. Məsələn, romanda müəllif Sofi və Mahmudun səfərini təqdim edərkən keçmişə - 5 gün əvvələ qayıdır, Çaldıran döyüşü öncəsini və döyüşü təsvir edir. Bu məqamda Şah İsmayıl Xətayi, onun hissələri, həyat fəlsəfəsi, daxili dünyası ən incə təfərrüatlarına qədər oxucuya təqdim olunur ki, bu zaman yazıçı tarixi fonda olsa belə, modernist əsərlər üçün səciyyəvi olaraq obrazın daxili dünyasına nüfuz edir. (4, s.317) Və ya romanın digər hissəsində keçmiş hadisələr gələcək hadisələrlə çuğlaşmış şəkildə təqdim olunur. *"Nə baba Keşişgilin həyatlarına girdikləri o səhər, nə də sonralar bu barədə fikirləşəndə Sofi heç cürə başa düşə bilmirdi ki, Daməngir İsrail və o biri dilənçilər necə olmuşdu ki, elə gecə ilə həmin həyatın yiyəsizliyindən xəbər tutmuşdu? Sonralar- varlı, pullu bir adam olandan sonra Sofi bir dəfə qapısına gəlmiş bir dilənçiyə bu əhvalatı danışdı və bu sualı verdi. Dilənçi ağarmış uzun bıqlarının altından güliümsəyib: "-Ağa,- dedi,-kimsəsizliyin də, yiyəsizliyin də öz iyi var da"* (4, s.297)

"Mahmud və Məryəm" romanında *"Ziyad tək və kimsəsiz idi və bu təklik, kimsəsizlik iylənmiş bir nəmişlik kimi, rütubət kimi həmin an Ziyadın bədənində yapışdı"* (4, s. 268) hissəsi də modernist əsərlərə xas olan element kimi götürülə bilər.

"Bir görüşün tarixçəsi" ("Gümüşü furqon") povestində şüur axını nümunələrinə də rast gəlmək mümkündür. *"Bütün sahil bomboş idi və indi adama elə gəlirdi ki, bu yerlərdə ömründə heç kim olmayıb, dəniz həmişə bu cür tək-tənha olub və sahil də dənizlə həmişə bu cür bomboş təklikdə olub. Bu boşluq, dənizi daha böyük, intəhasız etmişdi və bu böyüklüyünə, intəhasızlığına baxmayaraq dənizin də belə tənha görünməsi birdən-birə həmin yay gecəsinə bir qüssə gətirdi; dəniz həmişəki kimi boğuş bir səslə uğuldamırdı, şırıldayırdı dəniz, elə bil çay axır. Milisioner Səfərgilin dağlarından axan çaylar da yəqin belə şırıldayırdı və indi o çayların xəbəri yoxdu ki, ürəyini onlarda qoymuş milisioner Səfər bu gecə Abşeronda Zuğulba deyilən bir kəndin kənarında, dənizin sahilində, Məmmədağa adlı bir oğlanın tirində nahaq, lap nahaq bir şillə yedi."* (5, s.282)

Elçinin "Beş qəpiklik motosikl" hekayəsində Sabir Məlikov obrazının düşüncələri eyni bir məsələ ətrafında dönüb dolanır, Fira ilə bağlı suallara cavab axtarır, təkrar-təkrar eyni fikrə gəlir, özü ilə danışır. Hekayənin həmin hissəsini də şüur axınına nümunə göstərmək olar. (5, s. 44-46) "Talvar" hekayəsində

isə *“O, beş-altı yaşı olanda dağlar balası idi: meşələr yadına gəlirdi, sıldırım qayalar yadına gəlirdi, başı qarlı uca dağlar yadına gəlirdi, köpüklənə-köpüklənə axan dağ çayında kəndin uşaqları ilə bərabər çimməyi, palansız eşşəyə dırmaşib çapmağı yadına gəlirdi və bir də bir çəpiş yadına gəlirdi; bu çəpiş onun çəpişi idi, hara getsəydi, dalına düşürdü, əlindən yarpaq yeyirdi; çəpiş dedi Cəbiş yadına düşdü; bir dostu vardı, qonşuları idi deyəsən, Cəbi idi adı. Durur görəsən? Sağ olar, o tərəfin adamları çox yaşayırlar, havasındandı, suyundandı.*

Sən az yaşamısan bəs, a Əliabbas kişi? ” (5, s.187)

Elçin yaradıcılığında modernizm nöqtəyi-nəzərindən diqqət çəkən xüsusiyyətlərindən biri də bir çox əsərlərin ya bütünlüklə, ya da qismən xatirələr üzərində qurulmasıdır.

“Bir görüşün tarixçəsi” (“Gümüşi fərqlər”) povestində də oxucu Məmmədəğa obrazının uşaqlıq xatirələrinə səyahət edir.(5, s.263-264; 268) Əsər boyunca xatirələrin canlandırılması hadisələrin xronoloji ardıcılığını da pozur, keçmişə epizodik olaraq səyahət başlanılır. (5, s. 295-301; 319) Bu baxımdan nasirin “Talvar” hekayəsi də çox maraqlıdır. Belə ki, hekayədə qoca Əliabbas kişinin gah uşaqlıq, gah yeniyetməlik, gah da qocalıq çağlarından bəhs edilir, “Qış nağılı” hekayəsinin qəhrəmanı Kərim kişi kimi Əliabbas kişinin də keçmiş həsrəti təsvir olunur.

Yazıcının “Bülbülün nağılı” hekayəsində isə xəyal aləminə səyahət edən obrazın gözü qarşısında beyninin bir hissəsində ilişib qalmış, üzərini illərin xatirələri örtüb yox eləmiş, keçmiş zamanlarda qalan bir obraz- öz uşaqlığı, ötüb keçən xatirələr canlanır ki, bu baxımdan da hekayənin xatirələr üzərində qurulduğunu söyləmək olar. (5, s. 229-231)

Modernizmin əsas cəhətlərindən biri də daxili monoloqlardan istifadədir ki, yazıçı “Mahmud və Məryəm” romanında onlardan istifadə edərək Ziyad xanın, Qəmərbanunun, Məryəmin, Sofinin düşüncələri ilə oxucunu tanış edir. (4, s. 243; 305; 329/330;347/348)

Elçin “On ildən sonra” hekayəsində də daxili monoloqlara daha çox müraciət edərək modernist əsərlərə xas bir xüsusiyyət kimi obrazların iç dünyasını, hiss və təlatümlərini daha qabarıq şəkildə oxucuya təqdim edir.

Daxili monoloqlara “Dolça” povestində, “Beş qəpiklik motosikl”, “Talvar” hekayələrində də rast gəlinir.

Xalq yazıcısı Anarın da yaradıcılığı modernizmə xas olan xüsusiyyətlər baxımından zəngindir. Belə ki, onun əsərlərində xronoloji zaman ardıcılığının pozulması müşahidə olunur ki, həmin hissələri təqdim edirik:

“Gürcü familiası” hekayəsində hadisələrin təsviri fonunda əsərin qəhrəmanı Oqtay keçmişə səyahət edir, sonra isə yenidən hadisələrin axarına qayıdır. O, keçmiş xatirələrə istinadən Əsmərlə olan görüşünü nəql edərək onların arasında keçən dialoqlar, həmin dialoqlar fonunda Oqtayın fikirləri, hissləri təsvir olunur ki, bu zaman da təhkiyə kəsilir və illər öncəyə qayıdır. (2, s.58)

Yazıcının “Dədə Qorqud” povestində xronoloji zaman ardıcılığının pozulması özünəməxsus cəhətləri ilə seçilir. Belə ki, əsərdə hadisələr sanki sondan əvvələ, tənəzzüldən tərəqqiyə doğru, əks mövqeyə istiqamətlənir. (2, s.207-208) Hadisələrin epizodik, qırıq-qırıq təsviri fonunda Oğuz elinin aqibəti, müsibəti ilə başlayan təsvir keçmişə doğru qayıdır və oxucu Dədə Qorqudun təhkiyəsi vasitəsilə bütün bu hadisələrlə tanış olur. Dədə Qorqudun öz əcəlidən qaçması səhnələrində də zaman və məkan anlayışında sıçrayışlar müşahidə edilir. (2, s. 205-208)

Anar yaratdığı bir çox əsərlərində obrazları daha aydın təsvir etmək üçün, onların iç dünyasını və düşüncələrini oxuculara təqdim etmək üçün daxili monoloqlardan istifadə etmişdir. “Taksi və vaxt” hekayəsində (2, s. 33-34), “Macal” povestində, birbaşa insanın daxili dünyası, hissləri, keçirdiyi həyəcanlar, obrazın özünün özünə ünvanladığı suallar təsvir olunur. Bu əsərlərdə qəhrəmanların daxili dünyasına, fikir və hisslərinə oxucunun bu qədər yaxından bələd olması, obrazın düşüncələri axınına qapılması modernist əsərlərə xas olan ən vacib xüsusiyyətlərdəndir. Məsələn, “Macal” povestində Fuadın öz-özü ilə söhbət hissəsi daxili monoloqun bariz nümunəsidir: *“Əşi, bir toxta görək, elə qızırsan ki, bu daxili mükəllimədə... Nə xəbərdir, nə olub belə, bütün bu şeyləri ürəyivə salırsan, işin-gücün qurtarıb? On beş-iyirmi dəqiqəlik yolda tək qalmaq imkanın var, beyninə doldurursan cürbəcür həşəratı... Qoy yayınsın fikirlərin, ətrafa, yollara, çöllərə bax ”* (2, s.346) Və ya digər bir hissədə Fuad özünə müraciətlə *“Nə olub belə? Niyə Oqtay bu gün, yəni tək elə bu gün yox, bir çox vaxtlarda mənim görünməz daxili opponentimə çevrilir?”* (2, s.384) Sözügedən povestdə daxili monoloqları fərqləndirən digər bir xüsusiyyət isə budur ki, obraz bu monoloqlar zəminində tamamilə fərqli bir zaman kəsiminə qayıdaraq,

həmin zamana təsadüf edən hadisələr haqqında düşünür. (2, s. 316-317) Hətta oxucu bir çox hadisələr, məsələn, Şövqü Şəfizadənin avtomobil qəzası, Bilqeyis xanımın vəfatı barədə məhz Fuadın daxili monoloqları vasitəsilə xəbərdar olur. (2, s.345)

Anar bir çox əsərlərində epifaniyaya da müraciət etmişdir. Məsələn, “Macal” povestində Fuad bir epifaniya yaşayaraq Rumiyyə ilə ailə quracağını qət edir. “*Bu ani bir hiss idi, Rumiyyə Fuadı görüb gülümsündü, Fuad da gülümsündü, salamladılar, amma nə Fuad, nə də onlar ayaq saxladı, ötüşüb keçdilər və qəfilcən Fuad bir duyğudan, ürəyinə dammış və sanki qəti qərar şəklini almış bir daxili hökmdən diksindi.... Və bu gözlənilməz gələcək o gecəyarısı bir an içində vəh kimi qəfildən Fuada açılmışdı-ayrı heç kəsin xəbəri yoxdu bu gələcəkdən.*” (2, s. 354-355) “Ağ liman” povestində saatın üç dəfə vurması simvolik olaraq epifaniya kimi təqdim edilməklə Nemətin beynində ilişib qalmış fikirlərin, sanki ona nəyisə xatırlatmaq istəyən, lakin buna müyəssər olmayan düşüncələrin qəhrəmanımıza həyatı olduğu kimi dərk etməyə kömək edir. “*Anladı ki, pəncərənin axar-baxarı nə qədər cazibəli, mənzərəli, gözəl olsa da, o, Nemət bu görünüşə nifrət edir. Nifrət edir, çünki o, bu mənzərəyə məhkumdur.*” (2, s. 111) Bu epifaniya qəhrəmanımıza həyatın yeksənəqliyini xatırladaraq, həyatın puçluğunu, hər addımda son mənzilə yaxınlaşdığını xatırladır. Xatırladır ki, “*Yazılana pozu yoxdur. Vəssalam. Qurtardı. Kitab bağlandı. Nöqtə*” (2, s.112) Bu epifaniya qəhrəmanın həyatında dönüş nöqtəsi olmasa da, onun düşüncə tərzində dönüş yarada bilir. Belə ki, Nemət- “*Bu gün mən bir çox şeyləri anladım, anladım ki, mən daha bundan sonra indiyədək yaşadığım kimi yaşaya bilmərəm*” – deyir. (2, s.116)

Şüur axını Anarın da yaradıcılığında tez-tez müraciət etdiyi texnikalardandır. Məsələn, “Gürcü familiası” hekayəsindən şüur axınına nümunə göstəriləcək hissələr bunlardır: “*... yazın erkən çağında torpaq, Zuğulbada aylı gecə, Ağsu dolamalarını keçəndən sonra yağış, Tallinin qışı, Gürcüstan, bir də Heminqueyin yazdığı iri ləng atlar- Monsuri parkındakı atlar, Monsuri parkı Parisdədir. Parisdə də mən heç vaxt olmamışam. Bir də İcəri şəhərin əbədi daşları-heç kəsin dağıdıb sovura bilməyəcəyi daşlar.*” (2, s.61) Və yaxud “*Hər adamın həqiqəti onun içində bağlıdır. Seyf kimi, şkafl kimi. Bu seyfi, bu şkaflı başqası açma bilmir, çünki birinin açarı başqasına düşmür. Hər adam öləndə torpağa onun açarlarını da basdırırlar. Biz öləndə də torpağa bizi-heç bir vaxt açılmamış şkafları basdıracağıq.*” (2, s.62)

Modernist əsərlərdə olduğu kimi, Anarın 60-80-ci illərdə qələmə aldığı bir çox əsərlərdə mifoloji ünsürlərə tez-tez müraciət olunur. Məsələn, “Dədə Qorqud” povestində əsərin başlanğıcında döyüş meydanında igidlərin daşlara dönməsi, Dədə Qorqudun qəbir qazan oğlanla rastlaşması, öz əcəli ilə bağlı xəbərdar edilməsi, əcəlidən qaçmağa çalışması səhnələri təsvir edilərkən mifoloji ünsürlərin izləri müşahidə edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ədəbiyyatında modernizmin təsir dairəsi təkcə altmışıncılar nəslinin yaradıcılığı ilə məhdudlaşmır. Adıçəkilən bir çox məsələlər 70-ci illərdə ədəbiyyatımıza qədəm qoyan və özünəməxsus yer tutan yazıçılardan olan Seyran Səxavətin və Mövlüd Süleymanın da yaradıcılığında da bu və ya digər formada müşahidə edilir. S.Səxavətin “Daş evlər” romanı bu baxımdan diqqət çəkir.

“Daş evlər” romanı da obrazların daxili dünyasının, hiss və düşüncələrinin tam, müfəssəl və yazıçı tərəfindən müdaxilə edilməmiş bir formada təsviri, oxucunun onların iç dünyası ilə üzbəüz qoyulması baxımından modernist əsərlərə xas xüsusiyyətlərə malikdir. Buna nümunə olaraq romanda alverçi Zəminənin dəfn mərasimində iştirak edən obrazlar öz düşüncələri fonunda günah və savabları ilə birlikdə müəllif tərəfindən təqdim edilir. Hətta dəfndə iştirak etməyən obrazların nə düşünə biləcəkləri, iç dünyaları ən incə detallarına qədər təsvir edilir. “*Alverçi Zəminəni yola salan adamların hərəsinin bu dünyada öz günahı vardı. Alverçi Zəminənin ölümü onların hamısını lampa şüşəsi kimi silib-təmizləmişdi. İndi o adamların içi görünürdü və onların içi peşmanlıqla dolu idi.*” (10, s.128-129)

Əsərdə oxucu obrazın daxili aləmi ilə o qədər yaxından tanış olur ki, onun öz daxilində gizlətməyə çalışdığı problemlərin, həmin məsələ ilə bağlı beynində canlanan görüntülərin, çəkdiyi xəcalət hissənin tam açıqlığı ilə şahidi olur. Məsələn, əsərin qəhrəmanlarından olan Akif obrazının keçirdiyi daxili sarsıntı və iztirabların təsvirini buna nümunə göstərmək olar. (10, s. 146)

“Daş evlər” romanında da xronoloji zaman ardıcılığının pozulması müşahidə edilir. Belə ki, müəllif təhkiyəsi ilə hadisələrin təsviri axarında ani qırılmalarla gedişat keçmiş zamana sıçrayış edir və ardıcılıq həmin andan irəliyə doğru davam edir. Məsələn, Akifin kirayə qaldığı evdə Reyhanla rastlaşması səhnəsinin təsviri əsnasında hadisələr onun 6 yaşında cərəyan edən zamana ötürülür. Müəllif “*Akif qorxurdu və Akif ömründə bircə dəfə belə qorxmışdu. Onda Akifin altı yaşı vardı*” (10, s.134)- deyərək

həmin keçmişə qayıdır. Eləcə də professor Əsgərzadənin yetimxana həyatından bəhs edilərkən müəllif keçmişə üz tutmalı olur.

Əsərin müəyyən hissələrində müəllif təhkiyəsi zamanı təsvir edilən hadisələrin cərəyan etdiyi məkan və obrazların ani dəyişimi də, fikrimizcə, modernizmə xas olan cəhətlərdəndir. Belə ki, romanda Əsgərzadə və onun həyat yoldaşı öz evlərində ilk nəvələrinin dünyaya gəlməsi münasibətilə bayram etdikləri halda, (10, s.347-348) birdən-birə Zəkiyyə xalagilin evində tamamilə fərqli hadisələrin təsviri başlayır. Bu, öz yerini Qaraquzey kəndinin, Akifin atası Əliş kişigilin, daha sonra dustaqxanada olan Gülağanın təsvirinə verərək talelər zəncirvarı şəkildə bir-birini əvəzləyir.

Romanın bəzi hissələrində birbaşa modernizmlə səsleşən təsvirlərə aşağıdakıları da nümunə göstərmək olar. Məsələn, həbsxanada olan Qadir obrazı haqqında deyilir: “... Əynindəki mil-mil paltarları isə elə bil adicə pambıq parçadan deyil, “dustaqxana pəncərəsindən” tikilmişdi. O, hər gün əynindəki paltarın millərindən yapışır, bu millərin arasından saatlarla həyata tamaşa eləyirdi.” (10, s.12) “ Və bu qaranlıqda yalnız Qadirin gözləri ona zillənmişdi. Əhməd bu qaranlıqda Qadirin yalnız gözlərini görürdü, özünü görmürdü. Elə bil Qadirin gözləri bu qaranlıqda bir ciüt qara sapdan asılmışdı və yellənə-yellənə Əhmədə baxırdı. Bu gözlərin sifəti yox idi, bu gözlərin sifəti Əhmədin gözündə qaralmış dünya idi. ” (10, s.114-115) Və ya “Alverçi Zəminənin sözləri Zəkiyyə xalanın yadına düşən kimi Zəkiyyə xala çevrilib torpaq olur – bu sözlərin ağırlığı ancaq torpağı öldürə bilməz – və Zəkiyyə xala torpaq ola-ola yaşayırdı.” (10, s.125) Eləcə də böyük sevgi ilə təsvir edilən məhəllə “obrazı” yerlə yeksan edilərkən müəllifin “Toz dumana qalxdı, daş evlərin çıxırtısı bütünü dünyaya yayıldı. Daş evlərin qanı axdı, axdı, qurtardı ” (10, s.195) deyərək təsvirini də sözügedən xüsusiyyətə aid etmək yerinə düşər.

Romanda bəzi məqamlarda obrazın daxili tələtömlərini, hiss və iztirablarını təsvir edən bəzi səhnələr də sırf modernist üslubda öz əksini tapır. Belə ki, təqdim olunan bu hissə sadalanan xüsusiyyətlərə bariz nümunə kimi qəbul edilə bilər. “Akif də qaldı gözlərini döyə-döyə, balaca otaq get-gedə balacalaşdı, divarlar dörd tərəfdən yavaş-yavaş Akifə çatıb onu sıxırdı. Döşəmə onu yuxarı qaldırırdı, tavan aşağı yenirdi. Və... Və birazdan divarlar dörd tərəfdən onu möhkəmcə sıxdı, döşəmə yuxarı qalxdı, tavan onun başına dirəndi. Elə bil Akifi tabuta qoyub, sonra tabutu dikəltmişdilər. Akif də qalmışdı bu daş tabutun içində çapalaya-çapalaya. ” (10, s.176)

Əsərdə obrazın vaxtilə şüuraltına gizlənmiş olan qorxunun halüsinasiyaya çevrilməsini də modernizmə xas maraqlı cəhət kimi qəbul etmək olar. Belə ki,

“Salman inandı ki, o həkimin oğludur. Salmanın gözləri böyüyüb meşə alması boyda olanda qulağı səsə düşdü, gurultu qopdu, elə bil yerlə göyün arası qovuşdu, sonra yerlə göyün arasından başının dəstəsi ilə Çanko peyda oldu, o, içəri girən kimi Salmanı görüb güldü:

- Ha!.. Ha!.. Ha!..Haaaaa!!! Mən elçi gəlmişəm, mən həkiməm!

Salmanın gözləri bir az da böyüyəndən sonra o, Çankonun dəstəsinin içində Şükufəni gördü. ” (10, s. 241)

Müəllif romanda obrazların daxili monoloqlarına da tez-tez müraciət etmişdi. Fərhad kişinin Güllübəyim xalanın, Çankonun daxili monoloqlarını misal göstərmək olar. Məsələn, Çankonun daxili monoloqu vasitəsilə oxucu onun hissələri ilə, eləcə də, onun xəyalında qurduğu ssenarilərlə birbaşa tanış olur.(10, s. 445-446)

XX əsrin 70-ci illərində ədəbiyyat aləminə qədəm qoymuş Mövlud Süleymanlı da 60-cılar nəsrinin davamçısı kimi sosializm realizminin çərçivələrini aşmış, insana fərdi nöqtəyi-nəzərdən yanaşmış, obrazın daxili hiss və düşüncələrini, sıxıntılarını, sevinclərini, psixoloji hallarını oxucuya olduğu kimi təqdim etməyi bacarmışdır.

Yazıçı bir çox əsərlərində daxili monoloqlara müraciət etmiş, əsərlərdə xronoloji zaman ardıcılığı pozulmuşdur. M.Süleymanlı da Sovet ədəbiyyatı üçün yenilik hesab ediləcək fərqli obrazlar yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Sözügedən bu obrazlar və təsvir edilən hadisələr bəzən mifik, qeyri-real xarakter daşdığı halda (“Şeytan”, “Quru kəllə”, “Yel Əhmədin bəyliyi”), bəzən də sırf real dünyanın sakinləri şəkildə təzahür edir. (“Duzsuzluq”, “Şanapipik” və s.) (11)

Nəticə

Beləliklə, hələ XX əsrin əvvəllərindən ədəbiyyatımızda təzahür edən modernizm ədəbi cərəyanının izlərinin sonrakı dövrdə də qorunub saxlanması və müəyyən dərəcədə inkişaf etməsi üçün tarixi, ictimai-siyasi və mədəni zəmin formalaşdığından yeni nəsrin nümayəndələri öz əsərlərini tamamilə fərqli tərzdə təqdim etməyə nail oldular: onlar yeni qəhrəman tipi yaratmağa, obrazlara onların hiss-həyəcanlarının və

düşüncələrinin fonunda yanaşmağa, onların iç dünyasını oxucunun gözləri önündə sərgiləməyə üstünlük verdilər. Azərbaycan oxucusunu tam fərqli ədəbi nümunələrlə tanış etməyə müvəffəq oldular.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Anar. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider Nəşriyyatı, 2004.
2. Anar. Seçilmiş əsərləri, (1-ci cild). Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1988.
3. Anar. Seçilmiş əsərləri, (2-ci cild). Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1988.
4. Elçin. Ağ dəvə. Bakı: Yazıçı, 1985.
5. Elçin. Bülbülün nağılı. Bakı: Yazıçı, 1983.
6. Elçin.. Ölüm hökmü. Bakı: Yazıçı, 1989.
7. Memmedova, C. Celil Memmedguluzade ve James Joyce'un Yaratıcılığında İnsan ve Ortam Sorunu. // International Journal of Interdisciplinary and Intercultural Art. Volume:3, Issue:4, 2018.
8. Qarayev Y. Meyar şəxsiyyətdir. Bakı: Yazıçı, 1988.
9. Paşayeva N. Yeniləşən ədəbiyyatın yeni insanı. Bakı: ATİ Nəşriyyatı, 2004.
10. Səxavət S. Daş evlər. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2021.
11. Süleymanlı M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: "Şərq-Qərb", 2006.
12. Ellmann R. James Joyce (New and revised edition), the USA, Oxford University Press, 1982.

HÜSEYN CAVIDİN YARADICILIĞINDA İGİDLİK VƏ QƏHRƏMANLIQ MOTİVLƏRİ

Musayeva Kafiyə Rəşid qızı
baş müəllim
GDU
kafiya.musayeva@mail.ru
0009-0003-7826-2078

Hüseyn Cavid Azərbaycan xalqını, onun mədəniyyətini, ədəbiyyatını, elmini yüksəklərə qaldıran böyük şəxsiyyətlərdən biridir. Hüseyn Cavidin yaradıcılığı və əsərləri Azərbaycan xalqının milli sərvətidir. Onlar bu gün üçün, gələcək nəsillər üçün dərslik kitabıdır. Hüseyn Cavid Şərqi Şekspiri adlandırırlar. Ancaq onu bəlkə də Höte ilə müqayisə etmək düzgün olardı. Əsərlərindəki fəlsəfi fikirlərinə görə, ola bilsin Cavid Şekspirdən də yüksək səviyyəyə qalxmış adamdır. Xalqımız, tariximiz nə qədər yaşayacaqsın, Hüseyn Cavidin irsi də o qədər yaşayacaqdır. Yaratdığı əsərlər Azərbaycan xalqının milli sərvətidir.

Heydər Əliyev

Xülasə

Hüseyn Cavid istedadlı şair və dramaturq kimi ədəbiyyatımızın ən yaxşı ənənələrini layiqincə davam etdirən nəhəng fikir və söz korifeylərindən öncülü kimi yaddaşlarda silinməz iz qoymuşdur.

Böyük Cavidin çoxşaxəli ədəbi yaradıcılığında, habelə geniş ictimai-pedaqoji irsində insan konsepsiyası, onun əqli, mənəvi, əxlaqi-iradi və fiziki tərbiyəsi mühüm yer tutur. Cavidə görə, kamil insanı fiziki-cismani baxımdan yetkin olmadan təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Odur ki, böyük maarifçi öz pedaqoji fəaliyyətində ahəngdar və hərtərəfli nəslin yetişdirilib formalaşmasında fiziki tərbiyə və sağlamlıq məsələlərinə lazımı diqqətin artırılmasının zəruriliyini xüsusi qeyd edirdi.

H.Cavidin ədəbi irsi elə bir zəngin xəzinədir ki, onu araşdırdıqca qədim türklərin alp-ərdəmli soy-kökündə, etnogenezində qərarlaşmış qəhrəmanlıq, igidlik əlamətləri qanıma, canına hopmuş, onların mənəvi ruhlarının mayası olan yaşayış qayda-qanunları, həyat tərzi qayəsinə dərinləndirən yaxınlaşırsan. Cavidin "Topal Teymur" əsəri türk xalqının böyük sərkərdəsi Fateh Teymura həsr olunsada, əsərdə yalnız Türkünün deyil, bütövlükdə Turan aləminin uzaq qərinələrdən gələn alp-ərənlik ruhu çırpınır.

Azərbaycan ədəbiyyatının zənginləşməsi sahəsində misilsiz xidmətlərə malik, bütün dövrlərin böyük oğlu kimi sözü ilə əməli qırılmaz vəhdətdə olmuş Cavidin igidlik və qəhrəmanlıq motivləri ilə bağlı təbliğ və təşviqinə bu gün zamanın daha böyük ehtiyacı duyulur. Etiraf etməliyik ki, şanlı tarixinə, şöhrət və şərəf gətirən, bizləri zəfərə səsləyən Cavid harayına, onun Teymurunun nərəsinə, Teymurunun qılıncına, Ərtogrul

hayqırtısına, Orxanın, Afətin, Azərin yenilməzliyinə, bahadırlığına çox böyük ehtiyac vardır.

Hüseyn Cavid nə sələflərinə, nə də xələflərinə bənzəyir. Onun sənətdə öz səsi, öz nəfəsi, öz dəst-xətti vardır. Poeziyada da, dramaturgiyada da o, orijinaldır, heç kəsi təkrar etməmiş, heç kəsin təsirinə qapılmamışdır. Yazıb yaratdıqlarının hamısı öz istedadının məhsuludur. Nə yazmışdırsa öz vicdanının pıçiltısı ilə yazmışdır.

Açar sözlər: dramaturq, ədəbiyyat, ənənə, yaradıcılıq, qəhrəmanlıq, istedad.

COURAGE AND HEROIC MOTIVES IN HUSSEIN JAVID'S CREATIVITY

Musayeva K.R.

Summary

Huseyn Javid, as a talented poet and dramatist, has left an indelible mark in the memory as a pioneer of great luminaries of ideas and words who continue the best traditions of our literature.

The concept of man, his mental, spiritual, moral-volitional and physical education occupies an important place in the multifaceted literary creativity of Boyuk Javid, as well as in his extensive social and pedagogical heritage. According to Javid, it is impossible to imagine a perfect person without physical maturity. Therefore, the great educationalist in his pedagogical activities emphasized the need to pay more attention to physical education and health issues in order to raise and form a harmonious and comprehensive generation.

The literary heritage of H. Javid is such a rich treasure that the more you explore it, the more you get closer to the rock of living rules and lifestyles, the signs of heroism and bravery settled in the ancient Turks' alpine lineage and ethnogenesis. Although Javid's work "Topal Teymur" is dedicated to Fateh Teymur, the great leader of the Turkish people, in the work, not only Turkestan, but the Turanian world as a whole, flutters with the spirit of nobility coming from distant ancestors.

Today, there is a greater need for the promotion and encouragement of Javid, who has incomparable services in the field of enrichment of Azerbaijani literature, and who was in unbreakable unity with his word and deed as the eldest son of all times, today. We have to admit that there is a great need for the glorious history, Javid Harai, which brings glory and honor, calls us to victory, his roar of Teymur, his sword, Ertogrul's cry, the invincibility and the highness of Orkhan, Afat, Azer.

Huseyn Javid is neither like his predecessors nor his successors. He has his own voice, his own breath, his own handwriting in art. In both poetry and drama, he is original, he did not repeat anyone, he was not influenced by anyone. Everything he writes and creates is the product of his own talent. Whatever he wrote, he wrote with the whisper of his conscience.

Key words: playwright, literature, tradition, creativity, heroism, talent.

Hüseyn Cavid istedadlı şair və dramaturq kimi ədəbiyyatımızın ən yaxşı ənənələrini layiqincə davam etdirən nəhəng fikir və söz korifeylərindən öncülü kimi yaddaşlarda silinməz iz qoymuşdur.

Böyük Cavidin çoxşaxəli ədəbi yaradıcılığında, habelə geniş ictimai-pedaqoji irsində insan konsepsiyası, onun əqli, mənəvi, əxlaqi-iradi və fiziki tərbiyəsi mühüm yer tutur. Cavidə görə, kamil insanı fiziki-cismani baxımdan yetkin olmadan təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Odur ki, böyük maarifçi öz pedaqoji fəaliyyətində ahəngdar və hərtərəfli nəslin yetişdirilib formalaşmasında fiziki tərbiyə və sağlamlıq məsələlərinə lazımi diqqətin artırılmasının zəruriliyini xüsusi qeyd edirdi.

H.Cavidin ədəbi irsi elə bir zəngin xəzinədir ki, onu araşdırdıqca qədim türklərin alp-ərdəmli soy-kökündə, etnogenezində qərarlaşmış qəhrəmanlıq, igidlik əlamətləri qanına, canına hopmuş, onların mənəvi ruhlarının mayası olan yaşayış qayda-qanunları, həyat tərzini qayəsində dərinlən yaxınlaşırsan. Cavidin "Topal Teymur" əsəri türk xalqının böyük sərkərdəsi Fateh Teymura həsr olunsa da, əsərdə yalnız Türkünstanın deyil, bütövlükdə Turan aləminin uzaq qərinələrdən gələn alp-ərnək ruhu çırpınır.

Azərbaycan ədəbiyyatının zənginləşməsi sahəsində misilsiz xidmətlərə malik, bütün dövrlərin böyük oğlu kimi sözü ilə əməli qırılmaz vəhdətdə olmuş Cavidin igidlik və qəhrəmanlıq motivləri ilə bağlı təbliğ və təşviqinə bu gün zamanın daha böyük ehtiyacı duyulur. Etiraf etməliyik ki, şanlı tarixinə, şöhrət və şərəf gətirən, bizləri zəfərə səsləyən Cavid harayına, onun Teymurunun nərsinə, Teymurunun qılıncına, Ərtogrul hayqır-tısına, Orxanın, Afətin, Azərin yenilməzliyinə, bahadırlığına çox böyük ehtiyac vardır.

Hüseyn Cavid nə sələflərinə, nə də xələflərinə bənzəyir. Onun sənətdə öz səsi, öz nəfəsi, öz dəst-

xətti vardır. Poeziyada da, dramaturgiyada da o, orijinaldır, heç kəsi təkrar etməmiş, heç kəsin təsirinə qapılmamışdır. Yazıb yaratdıqlarının hamısı öz istedadının məhsuludur. Nə yazmışdırsa öz vicdanının pıçıltısı ilə yazmışdır. Burada mərhum teatrşünas-tənqidçi Cəfər Cəfərovun aşağıdakı sözlərini xatırlamaq yerinə düşərdi: “Hüseyn Cavid heç bir vaxt sənətkar vicdanına xəyanət etməmişdir.”

Bütün yaradıcılığı boyu Cavid nəyi tərənnüm etmiş, nəyi axtarmışdır?

Qoy bu suala yazıçının özü cavab versin: “Əsiri olduğum bir şey varsa, o da həqiqət və yenə həqiqətdir.”

Şairin zəngin yaradıcılıq yolunun ümumi pafosu göstərir ki, bu etiraf, bu müddəa tamamilə doğrudur. Son dərəcə mürəkkəb bir həyat və yaradıcılıq yolu keçən Cavidin ilham pərisi daim həqiqət eşqi ilə qanad çalmış, həqiqət eşqi ilə alovlanıb yanmışdır. Həqiqəti axtarıb tapmaq, ona qovuşmaq yollarında bəzən şübhələr, tərəddüdlər keçirən şairin ilham pərisi bəzən əngin səmalarda, tarixin dərinliklərində qanad çalsa da, o, heç bir vaxt öz idealından – həqiqətdən ayrılmamış, bütün yaradıcılığı boyu onu insanlara aşılamağa, həqiqətin çətin yollarını onlarla göstərməyə çalışmışdır. Bütün böyük sənətkarlar kimi, H.Cavid üçün də həqiqətin ancaq bircə mənası vardır ki, bu da öz doğma xalqını azad, xoşbəxt və mədəni görmək, ana Vətənə xidmət etmək arzusudur. Hələ gəncliyində dostlarından birinə göndərdiyi məktubda Cavid yazırdı: “... indi əsl məqsəd Vətənə xidmət, həm də layiqincə xidmət etməkdir.” Bu cəhət əsrimizin əvvəllərində təşəkkül tapıb müstəqil ədəbi məktəb kimi fəaliyyət göstərən mütərəqqi romantizmin nümayəndələrini, o cümlədən Hüseyn Cavid tənqidi realizmə yaxınlaşdırırdı. O zaman Cavid, Hadi, Səhhət, Şaiq kimi romantiklər yaradıcılıqlarının əsas ruhu etibarilə tənqidi realistlərlə demək olar ki, bir cəbhədə dayanır, bir ideala xidmət edirdilər. Lakin bəzi tənqidçilər o dövrün ədəbi prosesini tədqiq edərkən bunu nəzərə almır, romantiklərin, o cümlədən Hüseyn Cavidin yaradıcılığını zamanın ümumi ədəbi axarı ilə bağlamayıb təcrid olunmuş şəkildə öyrənirlər. Cavid möhkəm xarakteri, heç bir səciyyəvi xüsusiyyəti olmayan, tez-tez təsir altına düşən, zəif iradəli, bir sözlə, xaraktersiz insanları heç cürə qəbul etmir. Ədibin dramaturgiyasına nəzər yetirsək, onun yaratdığı bütün surətlər qəhrəman ruhlu, əzmkar, cəngavər xarakterli tiplərdir. Cavidə görə, ruhi və mənəvi xüsusiyyətlərini qabarıq şəkildə fərqləndirən xarakter, həmin fərdin müxtəlif şəraitdəki davranışında, başqa adamlara münasibətində, ictimai və şəxsi həyatın verdiyi qiymətdə təzahür edir. Əsl mərdanə insanların xasiyyət və keyfiyyətləri mühitin, onu əhatə edən ictimai quruluşun təsiri ilə yaranır və tərbiyə olunur.

İnsan cəmiyyətinin yaranması qadınla bağlıdır. Zaman zaman dünyaya insan gətirən qadına çox adi münasibət olmuşdur. Əzilən, iztirab çəkən qadına işıq yolu göstərmək əsrlər boyunca müşkül işə çevrilmişdir. İslamiyyətdən əvvəl qadın kişinin şəhvetinə məhkum olunan adicə bir varlıq idi. Kəbinsiz qadınlar ən adi canlı kimi başqasının zövqünə, şəhvetinə uyğun olaraq alınıb, satılırdı. Adəm peyğəmbərin dövründən Həzrət İsanın dövrünədək qadınlar ancaq kölə hüququnda yaşamışdılar.

Məlumdur ki, əsrimizin əvvəllərində tənqidi realistlərin və mütərəqqi romantiklərin yazıb yaratdığı dövr inqilablar dövrü idi. Çarizmin, kapitalist və mülkədar cəmiyyətinin siyasi, maddi-mənəvi buxovundan xilas olmaq uğrunda mübarizə də dövrün başlıca xüsusiyyəti idi. Yaradıcılıq metodlarının müxtəlif olmasına baxmayaraq, tənqidi realistlər də, mütərəqqi romantiklər də bu mübarizədən kənarında dayanmamışdılar.

Cavidin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində tutduğu mövqeyi qiymətləndirərkən, nəzərə almaq lazımdır ki, müəyyən ictimai, mədəni inkişaf yolu keçən hər hansı bir xalqın ədəbiyyat tarixində Sabirlərlə yanaşı Hadilər də olmuşdur, Cabbarlılarla yanaşı, Cavidlər də olmuşdur. Nəzərə almaq lazımdır ki, bədii yaradıcılıq asfalt döşənmiş hamar yol deyildir ki, hamı onu birbaşa keçsin. Bədii yaradıcılıq elə bir mürəkkəb prosesdir ki, onu hərə bir cür keçir. Əgər Sabir XX əsrin mürəkkəb şəraitindən ustalıqla baş çıxarıb, bu prosesi, ümumən, müstəqil yol ilə keçmişsə, yaxşını pisdən, gözəlliyi çirkinlikdən həssaslıqla ayırd edə bilmişdirsə, Hadi bu yolu dolanbac keçmiş, bəzən ziddiyyətlər içində boğularaq, yaxşını pisdən seçməkdə çətinlik çəkmiş, öz şəxsi arzularından asılı olmayaraq fikri böhranlar keçirmiş, bəzən ideya büdrəmələrinə məruz qalmışdır. Yaxud, inqilabdan sonra Cəfər Cabbarlı sürətlə yenidən qurulub, sovet platforması tərəfinə daha tez keçdiyi halda, Cavid yaradıcılığının məfkurəcə yenidənqurulma prosesi tədriclə inkişaf etmiş, o, bu yolu Cabbarlıdan bir az sonra başa vurmuşdur. Əlbəttə, Hüseyn Cavidin yaradıcılığının müəyyən mərhələlərində yazıçının məlum ziddiyyətləri də olmuşdur. Lakin bunu ancaq Cavidin şəxsi ziddiyyətləri kimi izah etmək səhv olardı. Bu ziddiyyətləri konkret ictimai-siyasi şəraitin mürəkkəbliyindən doğan bir hal kimi qiymətləndirmək lazımdır. H.Cavid mənalı həyat və yaradıcılıq yolu keçmiş, insanpərvərlik, həqiqət, ədalət, sədaqət, mərdlik, gözəllik kimi nəcib yüksək bəşəri keyfiyyətlər tərənnüm edən, istismar dünyasına, dini xurafata sonsuz nifrət bəsləyən görkəmli söz

ustadıdır, ədəbiyyatımıza gözəl səhnə əsərləri, möhtəşəm faciələr bəxş edən böyük humanist sənətkardır.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində türkcülük məhəbbəti ilə yeni bir çıxır açmış, həyatını xalqın azadlığı yolunda fəda etmiş, onun bədii - ictimai təfəkküründə əbədi yer tutmuş, dözülməz məşəqqət və mərhumiyyətlərə mərdliklə sinə gərməklə mətanətlə tab gətirmiş Cavidin yaşadığı sağlam həyat tərzini, onun həmvətənlərinin, xüsusilə də gənclərin fiziki təkmilləşməsi üçün bir örnəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Heydər Əliyev. Mədəni irsimizdən, I-II kitab. Bakı: 2001.
2. Heydər Əliyev və Azərbaycan filologiyası. Bakı: 2002.
3. Mir Cəlal, Firidun Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 1982.
4. Mikayılov Ş., Babayev A. Orta məktəbdə ədəbiyyat tədrisi. Bakı: 1976.
5. Cavid xatırlayarkən. Bakı: 1982.
6. Əliyev K. Hüseyn Cavid: həyatı və yaradıcılığı. Bakı: 2008.

TÜRK DİLLƏRİNDƏ ANALİTİK FEİL FORMALARININ İNKİŞAFI

Hümbətova Aynurə Arzuman qızı

fil.ü.f.d., dos.

Bakı Avrasiya Universiteti

aynurahumbatova@yahoo.com

0000-0001-9725-8785

Xülasə

Dilçilikdə “analitik quruluş”, “analitik forma”, “analitik yolla sözdüzəltmə”, “analitik feil” anlayışları bəzi hallarda sinonim, bəzən isə müxtəlif anlayışlar kimi götürülmüşdür. Analitik dil qrupu ilə bilavasitə əlaqələndirilən bu anlayışlar, yalnız iddialar səbəbindən, mübahisə doğuran məsələ olduğundan dilçilikdə tam həllini tapmamış problem olaraq qalmaqdadır. Belə ki, dildə olan analitik quruluşlu formalar, heç də həmin dilin analitik dil olmasına dəlalət vermir. Dilin analitikliyi istənilən dillərin təbiətinə xas ola bilən bir haldır, dilin analitik formaları isə qrammatik mənaların ifadə üsuludur. İstənilən morfoloji strukturlu dil, hətta polisintetik dillər (söz cümlələr şəklində deyil, cümlə rolu oynayan mürəkkəb sözlər şəklində birləşdiyi dillər), insan düşüncələrinin ifadə üsulu kimi, təbiətə analitiktir, ona görə ki, o ayrıca ifadə olunmuş fonem, morfem, söz, söz birləşmələri və cümlələrdən ibarətdir. Bu elə təfəkkürün analitikliyini əks etdirən dilin analitikliyidir. Bu nöqteyi-nəzərdən istənilən morfoloji strukturlu dil arasında heç bir fərq yoxdur. Analitik formalar isə dildə qrammatik mənənin ifadə üsulu kimi törəyən tarixi ilə dildən-dilə ötürülən hadisədir. Beləliklə, dildə olan analitik formaların dilin analitikliyi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Onlar ayrı-ayrılıqda mövcud olan dilçilik hadisələridir. Məsələn: analitik dil sayılan Çin dilində analitik formalar aqlütinativ dil hesab olunan Azərbaycan dilindən kəmiyyət etibarilə qat-qat azdır. Bu da o deməkdir ki, bəzi dilçilər tərəfindən səhvən analitik formaların yalnız analitik dillərə xas olması və yaxud da, həmin dillərdən tarixən digər quruluşlu dillərə keçməsi fikirləri ilə razılaşmaq düzgün olmaz. Çünki analitik söz forması morfoloji hadisə olduğu halda, dilin analitikliyi isə sintaktik hadisədir. Deməli, flektiv dillərdə analitikliyin və aqlütinativliyin və ya əksinə o sistemli dillərdə flektivliyin müşahidə edilməsi təəccüb doğurmamaqla bərabər, tələsik nəticə çıxarmağa da haqq vermir.

Türk sistemli dillərin qrammatik quruluşunda aparıcı amil kimi aqlyutinativlik ön plana çıxsa da, bir sıra qrammatik (morfoloji) kateqoriyaların tərkibində analitik yolla sözdüzəltmə prosesi müşahidə edilir. Bu isimlərdən daha çox feillərdə özünü göstərir.

Analitik yolla sözyaratma prosesinə türk dillərində müxtəlif yanaşmalara rast gəlmək olar. Bu prosesin yayılma sahəsi, əhatə dairəsi ayrı-ayrı türk dillərində müxtəlif həcmdə, fəallıqdadır. Məsələn, analitik feillər miqdar etibarilə qıpçaq qrupu dillərində oğuz qrupu dillərinə nisbətən qat-qat çoxdur. Qıpçaq qrupu dillərində geniş yayılmış –p yat, -p yür, -p utıra və s. bu qəbildən olan qrammatik formantlarla yaranan analitik feil formaları isə oğuz qrupu dillərində demək olar ki, yox dərəcəsinədir.

Qrammatik quruluş etibarilə türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin aqlütinativ dil olmasına baxmayaraq, bu dillərin morfoloqiyasında analitik yolla sözyaratma xüsusiyyətlərinin çoxluğu bu mövzunun

tədqiqi ilə məşğul olan bir çox dilçilərin işini çətinləşdirir və onların qarışıq salınmasına gətirib çıxarır. Amma, artıq qeyd etdiyimiz kimi, analitik dillərlə analitik yolla sözdüzəltməni qarışıq salmaq doğru olmaz.

Ümumiyyətlə, türk dillərində analitik formaların tədqiqi çox qədim tarixə malikdir. Belə ki, türk dillərində feilin analitik formalarının təqribən üç əsrlik tədqiqi tarixi var. Hələ XVIII əsrdə yaşayan qrammatistlər türk dillərində feilləri təsvir edərkən bir neçə analitik formaları qeyd edirlər (feili sifətdən və ya feili bağlamadan və “a” köməkçi feilindən ibarət formalar). Onu da qeyd edək ki, bu ərəfədə analitik formaların tədqiqi öz əksini digər türk dillərində də tapmağa başlayır. Bu formaların o zaman ən geniş tədqiqinə türk dilləri içərisində tatar dilində rast gəlmək olur. Belə ki, tatar dilində analitik formaların “edi” (etmək) və “bol” (olmaq) köməkçi feilləri və iki kökdən ibarət, birinci tərəfi “-b” və ya “-a/-y” feili bağlama şəkilçilərindən ibarət formalarını qeyd etmək yerinə düşər.

Açar sözlər: türk dilləri, analitik formalar, analitik feillər, analitik feil formaları, mürəkkəb feillər, tərkibi feillər.

DEVELOPMENT OF ANALYTICAL VERB FORMS IN TURKIC LANGUAGES

Humbatova A.A.

Summary

The research of analytical forms in Turkic languages has a very ancient history. Thus, there is a history of the study of the analytical forms of the verb in Turkic languages for about three centuries. As early as the 18th century, grammarians in describing Turkish verbs noted several analytical forms (forms consisting of an adjective or a verb clause and an auxiliary verb "a"). It should also be noted that on this eve, the study of analytical forms begins to find its reflection in other Turkish languages. At that time, the most extensive study of these forms can be found in the Tatar language among the Turkic languages. So, instead of mentioning the auxiliary verbs "edi" (to do) and "bol" (to be) of the analytical forms in the Tatar language, and the forms consisting of two roots, the first part of which is the closing suffix "-b" or "-a/-y". falls.

Key words: Turkish languages, analytical forms, analytical verbs, analytical verb forms, complex verbs, compound verbs.

Giriş

Ümumiyyətlə, türk dillərində feillərin analitik formalarının tədqiqi ilə məşğul olan müasir dilçilər analitik formaların tədqiqi tarixini 3 tarixi mərhələyə bölür:

- 1.XVII əsrdən XIX əsrin ortalarına qədər olan müddət;
- 2.XIX əsrin ortalarından XX əsrin 20- ci illərinə qədər olan müddət;
3. XX əsrin 20-ci illərindən indiyədək olan müddət.

İlk iki mərhələdə feilin analitik formaları zəif tədqiq olunur. Belə ki, XVII və XVIII əsr qrammatikləri analitik formaları morfoloji vahidlərə aid edir və onları şəkilçi formaları sırasında tədqiq edirdilər. XVIII əsrdə tatar dilinin qrammatikasında “edi” ilə 12 və “bol-, kel-, al-“ ilə 3 analitik formaların mövcudluğunu qeyd edən İ.Qıqanov da analitik formalar haqqında bu fikirdə idi.

Feilin analitik formaları haqqında olan bu fikirlə XIX əsrin əvvəllərində razılaşılsa da, bəzi yeni mövqelər və vəziyyətdən asılı olaraq müxtəlif yanaşmalara da rast gəlinməyə başlanılırdı. Amma artıq XIX əsrin ortalarından başlayan II mərhələdə feilin analitik formalarının yeni adlı forması, mürəkkəb və tərkib sözü ifadə edən, feili sifət və köməkçi feildən ibarət olan - perifrastik formalar haqqında ilk fikirlər irəli sürülərək, german tədqiqatçılarının ənənəsi ilə, onları yanlış olaraq sintaktik birləşmələr hesab edirdilər. Bəzi Azərbaycan dilçiləri “idi” yarımçıq feilini köməkçi feil hesab edərək, onları mürəkkəb feil formasının düzəlməsində istifadə edirdilər (M.A.Quliyev, D.A.İbrahimova, T.A.Hacıyev). Bu zaman onlar unudurdular ki, mürəkkəb söz komponentləri arasında elə bir əlaqəni təşkil edir ki, bu əlaqə onların leksik mənasının özünəməxsus şəkildə yaranmasına və bunun nəticəsində də yeni bir leksik vahidin əmələ gəlməsinə gətirib çıxarır; mürəkkəb sözün yaranmasının vacib şərtlərindən biri hesab olunan, yeni semantik sferada komponentlərin mənalının realizə imkanları və komponentlər arasında sintaktik əlaqənin pozulması ilə müşayiət olunma imkanlarıdır. Mürəkkəb sözün komponentləri həmişə leksik vahidlər - öz leksik mənasını yalnız qismən realizə edən söz kimi dərk olunur, mürəkkəb söz özü isə bütövlükdə hər hansı bir cümlə üzvü ilə sintaktik əlaqəsi nöqtəyi-nəzərdən xarakterizə edilməyən komponentlərin leksik vahidi kimi qavranılır. Onu da qeyd etməliyik ki, bu ən azından türk dillərində bu qaydadadır [12, 9]. Bununla yanaşı, bu zaman rus dilçiliyində analitik formalar haqqında mübahisəli məsələləri türk dillərinə təsirsiz

ötüşmürdü. Belə ki, XIX əsrin ilk yarısından “статья, начать, начинать (başlamaq), хотеть (istəmək), мочь (bilmək, bacarmaq)” kimi feili köməkçi feillər hesab olunaraq, feilin analitik formalarını düzəldən formalar kimi bir çox dilçilər tərəfindən, xüsusən də, Azərbaycan dilçiləri tərəfindən, əsasən, mürəkkəb feil əmələ gətirən formalar kimi qəbul olunurdu. Bəzi dilçilərimiz isə A.A.Potebniya ilə həmfikir olaraq, bu formaları qramatik kateqoriya kimi deyil, hər hansı başlanğıc ifadə edən məntiqi formalar kimi qəbul edirdilər.

Beləliklə, II mərhələ dövrü, gördüyümüz kimi, analitik formalar haqqında qarışıq fikirlərlə zəngindir və ümumiyyətlə, səhvən analitik formaların hamısını mürəkkəb və tərkibi feillərin daxilində şərhinə daha çox yer verilir, buna görə də bu formaların tədqiqi gecikərək, onların tədqiqinin III mərhələsinin yaranmasına gətirib çıxarır. Bu mərhələdə türk dillərində feilin analitik formalarının bir çox yeni xüsusiyyətləri üzə çıxarılar, onların dildə daşdığı önəm və mahiyyət daha çox dərk olunur. Ümumiyyətlə, XX əsrin 50-ci illərində ümumi dilçilikdə, xüsusən də türkologiyada “analitik quruluş” anlayışı fəal müzakirə mənbəyi olub, müxtəlif dillərdə analitik formalar haqqında müəyyən fikirlər irəli sürülürdü. Bu mərhələdə türkologiyada ilk ən böyük, iri həcmli əsər A.A.Yuldaşev tərəfindən (Аналитические формы глагола в тюркских языках, 1965) qələmə alınmışdır. O, əsərində türk dillərində feilin formalarının elmi-nəzəri əsaslarını tədqiq edərək, onları bir neçə növə bölərək, xüsusi şəkildə sistemləşdirir. Müəllif qeyd edirdi ki, qədim türk runik abidələrində analitik feillər kəmiyyət etibarilə bəzən çox hesab olunmağına baxmayaraq, onların quruluş etibarilə, əsasən, hal-hazırda işlənən feilin analitik formalarından fərqləndiyi üçün o, müasir türk dillərinin leksik bazası əsasında tədqiqata başlanmasını daha məqsədəuyğun hesab edərək, bu formaların kəmiyyətini aşağıdakı şəkildə şərh edərək, dəqiqləşdirir. A.A.Yuldaşev hesab edir ki, analitik formaları bir konkret əlamətə əsaslanıb təyin etmək mümkün deyil. Belə ki, eyni dil qrupuna aid olan dillərdə belə bir çox hallarda analitik formalar bir-birindən fərqlənir. Bəzən kəmiyyət, bəzən forma və bəzən də tərkib baxımından fərqli olan bu formaları türk dillərində də müəyyənləşdirmək imkanının olduğunu vurğulayaraq, onları kəmiyyət etibarilə belə müəyyənləşdirməyə çalışır. O, bəzi türk dillərində (türk, Azərbaycan, yakut, kumık) bu formaların 50-dən artıq daimi formasını, bəzilərində (noqay, qırğız və qaraçay-balkar) 40-50 civarında olan formasını, bəzi yerdə qalan türk dillərində, xüsusilə də, tuvin dilində, təqribi olaraq, onların 30 formasını qeyd edir [12, 28].

Gördüyümüz kimi, burada Azərbaycan dili türk dilləri içərisində feilin analitik formalarının zənginliyi etibarilə üstün mövqə tutduğu nəzərdən yayınmır. Bu da bir daha dilimizin türk dilləri arasında da qədimliyi ilə seçildiyinə dəlalət verir.

Onu da qeyd etməliyik ki, A.A.Yuldaşev özü də əsərində vurğulayırdı ki, o, bütün türk dillərində olan analitik feil formalarının ayrı-ayrılıqda malik olduğu xüsusiyyətləri dərinlən tədqiq etməyə çalışmamışdır [12, 15]. O, sadəcə olaraq, ümumtürk dilində bu formalara xas struktur cəhətləri şərh etməyə önəm vermişdir. Ondən başqa bir çox dilçilər feilin analitik formalarına qrammatikanın bir tərkib hissəsi kimi yanaşır, bəziləri isə onu frazeoloji vahidlər – sərbəst və sabit söz birləşmələri kimi qəbul edir. Bir çox dilçilər, ümumiyyətlə, söz birləşməsi ilə analitik feil arasında, demək olar ki, heç bir sərhəd qoymurlar. Məsələn: A.N.Kononov yazır: “Feillərin sintaktik-morfoloji yaranma üsulundan başqa, tamamilə sintaktik yaranma üsulu da mövcuddur. Bu növ feillər sabit söz birləşmələridir ki, tamamlıq, zərflilik və ya bəzən də mübtədə və feili xəbərdən ibarətdir və tam vahid bir məfhum ifadə edir. Məsələn: iş görmək, hesab etmək və s. Başqa sözlə, müəllifin fikrincə, “iş görmək” həm sabit söz birləşməsi, həm də feildir [9, 278]. Bu zaman onu da qeyd etməliyik ki, yalnız bir məfhum ifadə etməsinə, yəni bir əlamətə əsaslanaraq, analitik formaları sabit söz birləşmələrinə aid etmək doğru sayılmaz. Belə ki, sözləri yalnız onların semantik mənalara əsaslanaraq, qruplaşdıraraq sistemləşdirmək dildə qarına-qarışıqlıq törədir. Hətta tərkibi feilləri də belə, yalnız bir vahid məna ifadə etməsinə görə qruplaşdırıb, ayrıca bir morfoloji vahid kimi göstərmək dilin tədqiqi nöqtəyi nəzərdən düzgün deyil. Hər bir sintaktik və yaxud da morfoloji tərkiblərin, onu başqa tərkiblərdən fərqləndirən bir çox xüsusiyyətləri olur. Bu xüsusiyyətləri tam müəyyən etdikdən və onlara məxsus spesifik cəhətləri göstərdikdən sonra, bu tərkibləri qruplaşdırmaq haqqında danışmaq olar.

A.M.Şerbak analitik formaları morfologiyaya aid edirdi. O, qeyd edir ki, türk dillərində feil düzəltmədə analitik formaların rolu olduqca böyükdür. “Et, kıl, bol, ur” və bu kimi başqa analitik formaların köməkçi feil komponenti kimi işənən formalarına, demək olar ki, bütün türk dillərində rast gəlinir. Məsələn: azərb. “ele-“, türkmən “eylə-“, uyqur “ayli-“, başqırd “yasa-“, türkcə “yap, buyur-“, çuvaş “tu-“, yakut “qin” [11,153].

Beləliklə, türk dillərində feilin analitik formaları haqqında yazılmış əsərlərə əsaslanaraq, onlar haqqında aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar: feilin analitik formaları bütöv mənalı feilin və ilk olaraq, heç bir birləşmə strukturlu elementlərdə götürülməyən və həmin birləşmələrdən yalnız kənarda meydana çıxan; ikincisi, bu birləşmənin leksik əsasını təşkil edən elementin məntiqi hallarda tam başqa elementə

təbiiq olunması; üçüncüsü, başqa formanın mənasının və ya feilin qrammatik sistemdə müstəqil, heç nə ilə əvəz olunmayan məna vahidinin üslubi variantını təşkil edən, qrammatik məna ilə bağlanmış müəyyən bir köməkçi feilin hissələrə ayrılmış sintez forması kimi ifadə olunur [12, 26].

Quruluşuna görə analitik feillər birincisinin leksik mənası olan, ikincisinin isə tam mənası olmayan iki sözün – feilin birləşməsindən ibarət olur. Onlar birlikdə bir məna əks etdirir. Onları bir-birindən ayırmaq olmaz. Bu cəhətdən analitik söz yaradıcılığı sintetik söz yaratmaqdan o qədər də fərqlənmir. Zəhiri cəhətdən bu formalar həm də mürəkkəb sözlərə bənzəyir.

Bir çox hallarda eyni forma həm analitik feil və həm də mürəkkəb ola bilər. Bu halda komponentlərin ikincisinin qeyri-müstəqilliyi və ya hər ikisinin müstəqilliyi əsas götürülməlidir. Məsələn:

Azərbay.: görüb çıxmaq, üzüb çıxmaq, sivrışib çıxmaq;

Türki.: yazıp okumak, gürüb çıkmak, yüzüp çıkmak;

Başqırd.: ukıp sık, yöpön sık, barıp sık;

Türkmən.: ukib çik, oylab çik, barlap çik.

Analitik feilləri formalaşdıran formant – feil şəkilçisi və köməkçi söz, I komponentlə (əsas feillə) birlikdə müəyyən qrammatik münasibət əks etdirir. Məsələn:

Azərbay.: yazır idi, yazmaqda idi, yazıb imiş;

Özbək.: kelib edi, berib edi, utirib edi;

Başqırd.: bula ikən, alğan ikən, kildə ihə;

Qazax.: bilse eken, berse eken, tüsip otır.

Misallardan da göründüyü kimi, bu formalar mürəkkəb feillərdən köklü surətdə fərqlənir. Onları birləşdirən cəhət yalnız hər iki formada birinci komponentin müstəqil mənalı feil (əksər hallarda feili bağlama) olmasıdır. Əsas fərq isə ikinci tərəfin analitik feillərdə qeyri-müstəqil olması və bununla əlaqədar yeni məna əks etdirən lüğəvi vahidin meydana çıxma bilməməsidir. Mürəkkəb feillər leksik məna, analitik feillər isə keyfiyyət ifadə edən leksik-qrammatik məna əks etdirir.

Bəzi türk dillərində olduğu kimi, osetin dilində də tərkibi feillər ad hissə və köməkçi feillərdən əmələ gəlmiş haqda qeydlərə rast gəlmək olur. Belə ki, osetin dilində “kanın” (*etmək*), “uin” (*olmaq*), bəzən isə “darın” (*tutmaq*), “kasın” (*baxmaq*), “marın” (*öldürmək*) kimi bəzi feillərin ad hissə ilə birləşərək leksik mənalarını qismən də olsa itirib, köməkçi feilə çevrilərək tərkibi feil əmələ gətirməsinə rast gəlmək olar. Məsələn: “xıq darın” – *mane olmaq, narahat etmək* [8, s.11].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “marın, darın, kasın” feilləri ilə düzəldilən analitik formaların hamısını tərkibi feillərin sırasına daxil etmək doğru olmaz. Bu feillər, artıq qeyd etdiyimiz kimi, yalnız leksik mənasını tam və ya qismən itirərək ad hissə ilə birləşib tərkibi feillər əmələ gətirə bilərlər, qalan hallarda isə onlar frazeoloji xarakter daşıyır [8, s.13].

Amma bu formaların geniş və hərtərəfli tədqiqinə XIX əsrin ortalarından başlanmışdır. Artıq bu dövrdə türkologiyada analitik konstruksiyalara yanaşma tərzində dəyişərək, onların şəkilçilərə və morfemlərə aid edilməsinə qarşı çıxılmağa başlanılırdı. Bu formaları perifrastik sözdüzlətmə adlandırır, onları mürəkkəb sözlər kimi qələmə alır və feili sifət və ya hərəkətin adı və köməkçi feillərdən ibarət olduqları qeyd olunurdu. Habelə, analitik formalar dilin sintaksisinə aid edilərək, şərhini orada tapırdı. Sonralar bəzən onların bəzi dilçilər tərəfindən morfologiya bölməsində verilməsinə baxmayaraq, yuxarıdakı fikirlər XX əsrin ortalarındakı bir çox dilçilər tərəfindən qorunub saxlanılırdı. Məsələn: Qumuq dilində nadir hallarda olsa da, köməkçi feil kimi işlənən “e-“ daha çox qrammatik morfem kimi qorunub saxlanıldığı üçün o mürəkkəb sözün bir komponenti olaraq qiymətləndirilə bilinmirdi. Amma bu köməkçi komponentin inkişafı nəticəsində müstəqil mənalı sözün qrammatik göstəriciyə necə çevrilə bilməsi gözdən yayınma bilməz. Belə ki, qədim qumuq dilində müstəqil feil kimi işlənən “e-“ feilinin daha qədim forması “er-“ “*olmaq, alınmaq, çevrilmək*” mənalarını kəsb edir və bu mənalara, demək olar ki, öz yeni qrammatik göstəricisi olan “edi” köməkçi feilində qoruyub saxlamaqdadır. Məsələn: qədim qumuq dilində “osal er” (*zəif olmaq*) müasir qumuq dilində “osal edi” şəklində işlənsə də eyni mənanı kəsb edir [6, s.7]

Beləliklə, XIX əsrin ortalarından tədqiqatçıların əksəriyyəti analitik konstruksiyaların müstəqil sözlərin qrammatikləşməsi nəticəsində əmələ gəldiyini qeyd edirlər. Məsələn: *yazıb almaq, qol çəkmək və s.* [12, s.35]. Bu qeydlərə əsaslanaraq, onu da əlavə etmək yerinə düşər ki, müstəqil mənalı sözdən köməkçi sözün yaranması dildə adi proses sayıla bilməz. Bu proses tədricən müəyyən zaman çərçivəsində, daxili və xarici səbəblərdən doğan müxtəlif təsirlərdən asılı olaraq dildə gedən inkişaf prosesi nəticəsində üzə çıxır.

Onu da qeyd edək ki, bu formalar haqqında hətta indi də öz nəzəri əsaslarını qoruyub saxlayan bir çox irihəcmli əsərlər yazılmışdır. Bəzi türk dillərində bu formalar dərindən öyrənilmiş, bəzilərinə isə səthi tədqiq olunmuşdur. Amma onu da qeyd etməliyik ki, türk dillərinə nisbətən hind-Avropa dillərində bu formaların tədqiqinə daha çox yer verilmiş və onların qrammatik sistemdə tutduqları yer nisbətən az və ya çox dərəcədə təyin olunmuşdur.

Son illərdə dilçilərin analitik yolla sözdüzəltmə prosesinə xüsusi marağın artması təsadüfi deyildir. Çünki dildə sözyaratma prosesində ən çox istifadə olunan vasitələrdən biri hesab olunan analitik yolla sözdüzəltmə dildə işlənmə tezliyini get-gedə daha da artırmaqdadır. Bu proses nəticəsində isə dilin leksik sistemi və lüğət tərkibi zənginləşməkdədir.

Bütövlükdə analitik törəmə böyük və ya kiçik qrammatikləşmə hallarına keçid prosesli xarakterə malikdir və onlara ayrıaraq təsnif olunmuş hissələr kimi deyil, loru dildə desək, dilin eyni zamanda mövcud olan, aralarında sədd çəkilməyən, inkişaf prosesində müntəzəm qrammatikləşmə pilləsinin sırasını ifadə edən “əsas məsələ” kimi yanaşmaq lazımdır [10, s.52]. Bu məsələ ilə bağlı mübahisələrin olması, bircə, bəzi analitik formaların hələlik formalaşma stadiyasında olması ilə bağlıdır. Onların tarixi inkişafına nəzər saldıqda isə, məlum olur ki, həmin formalar tarixən iki müstəqil sözdən ibarət olan birləşmənin ikinci komponentinin öz müstəqilliyini itirməsi, birincinin şəkildələri ilə birlikdə bir qrammatik formanta çevrilməsi yolu ilə meydana çıxmışdır. Öz müstəqilliyini saxlayan, birlikdə bir nominativ mənə əks etdirən mürəkkəb sözlər, eləcə də artıq, tamamilə morfemləşən şəkildələr də həmin prosesin ayrı-ayrı qollarını təşkil edir. Türkologiyada, eləcə də, Azərbaycan dilçiliyində analitik sözyaratma ilə sintaktik yolla meydana çıxan rəngarəng formalar arasında əksər hallarda, yalnız olaraq, paralellik işarəsi qoyulur [5, s.4].

Bəzi yanaşmalara görə isə dilin keçdiyi inkişaf yolu nəticəsində və dildə qrammatikləşmə və semantikləşmənin inkişafı ilə bağlı olaraq bəzi feillərdə köməkçi feillərə xas xüsusiyyətlər üzə çıxır və bunun nəticəsində dildə analitik konstruksiyaların və formaların yaranmasına gətirib çıxarır. Bir çox dilçilərə görə dildə köməkçi feillərin kəmiyyət etibarilə çoxluğu, həmin dildə feilin analitik formalarının artmasına səbəb olur.

Belə ki, bəzi dilçilər tərəfindən əsasən “köməkçi söz + müstəqil mənalı söz” və ya “müstəqil mənalı söz + köməkçi söz” strukturlu birləşmələrin analitik formalar hesab olunması fikirlərinə, xüsusilə, tez-tez rast gəlmək olar. Bununla yanaşı, onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində analitik formalardan bəhs olunarkən, dilçilər, ilk olaraq, analitik formalar kimi çıxış edə bilən digər nitq hissələrindən daha çox feillərin analitik formalarına müraciət edib, onların şərhini verməyə çalışmışlar.

Beləliklə, hər bir dilin lüğət fondunun genişlənməsində xüsusi önəm daşıyan, analitik-sintaktik yolla yaranan feil formaları haqqında, demək olar ki, ümumi fikir yoxdur. Müxtəlif quruluşlu sözlərin qrammatik birləşməsinə özündə göstərən feilin analitik formaları ta qədimdən başlayaraq bu günə qədər rəngarəng analitik feil formaları ilk tədqiqatlar zamanı morfologiyadan kənarda, söz birləşmələri tərkibində tədqiq olunurdu. Azərbaycan dilçiliyində isə bu formalar əksər hallarda mürəkkəb və tərkibi feil kimi qəbul edilirdi. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, hələ indi də mürəkkəb və tərkibi feillərə analitik yolla yaranan bütün feil formalarının daxil edilməsinə tez-tez rast gəlmək olar. Bu zaman analitik üsulla əmələ gələn feil formalarının hamısının özünə xas spesifik xüsusiyyətlər olduğu və onların hər birinə fərdi yanaşmağın zəruriliyi ya diqqətdən yayınır, ya da unudulur. Buna səbəb isə analitik formaların başqa formalarla birlikdə sözdüzəltmənin paradigmatik sırasına daxil olması, onlar morfologiyanın görüş dairəsi altına düşməsidir. Burada zahirən analitik üsulla feil yaratma prosesini xatırladan frazeoloji vahidləri (leksik-semantik cəhətdən feillərə ekvivalent olan sabit söz birləşmələrini) də fərqləndirmək lazımdır.

Belə birləşmələrin əksəriyyəti frazeoloji xarakter daşıyır (*baş vurmaq, qol çəkmək və s.*). Onlar müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif şəkildə adlandırılır. Azərbaycan dilinin qrammatikasında belə birləşmələr müəlliflər tərəfindən tərkibi kimi nəzərdə tutulub, cümlə daxilində şərh də o şəkildə verilsə də, əksər hallarda onlara mürəkkəb feil adı altında rast gəlmək olur. Həmin qaydaya başqa türk dillərində, habelə tatar dilində də rast gəlinir. Belə ki, tərkibi və mürəkkəb feillər mürəkkəb feil adı altında şərh olunur [6, s.15].

Tərkibi feilləri digər feil növlərindən, xüsusən də digər analitik feil formalarında fərqləndirən əsas xüsusiyyəti onların leksik və qrammatik bütöv olmalarıdır. Tərkibi feillərin bəzi dilçilər tərəfindən mürəkkəb feillərə daxil edilməsi fikri bir başqa dilçilər tərəfindən təkzib edilir. Artıq bildiyimiz kimi, “mürəkkəb” termininə daxil edilən mürəkkəb feil formaları “mürəkkəb söz” düzəldilməsinə və strukturuna bilavasitə uyğun gəlmir [8, s.13].

Felin analitik formalarını qrammatikləşmə pillələrindən asılı olaraq aşağıdakı qruplara bölmək olar:

a) bu tamamilə qrammatikləşməsi başa çatan və paradiqmatik sıranın sözdüzəltməsinə (analitik formalara) daxil olmuş birləşmələr ;

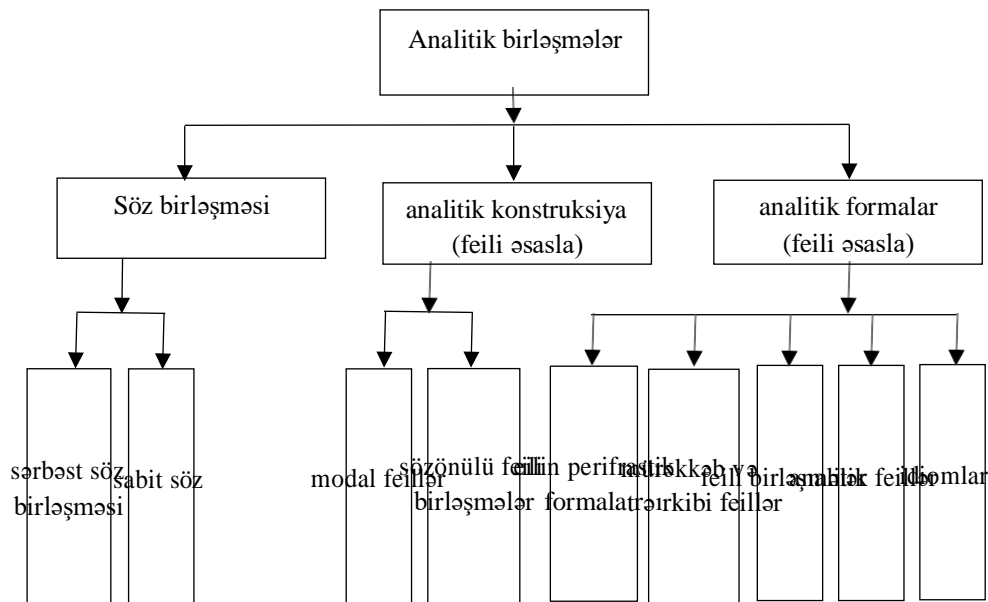
b) qrammatikləşməyə tərəf get-gedə daha çox meyl edən, amma söz birləşmələrinin və modallıq xüsusiyyətlərinin (analitik konstruksiyaların) aydın göründüyü birləşmələr [10, s.58].

Bu qruplaşmaya əsaslanaraq Azərbaycan dilçiliyində tərkibi feilləri tamamilə qrammatikləşməsi başa çatan və paradiqmatik sıranın sözdüzəltməsinə - analitik formalara, ingilis dilçiliyində isə tərkibi feilləri qrammatikləşməyə tərəf get-gedə daha çox meyl edən, amma söz birləşmələrinin, sözönülü birləşmələrin xüsusiyyətlərinin aydın göründüyü birləşmələrə - analitik konstruksiyalara daxil etmək olar.

Bəzi dilçilər analitik formaları müstəqil vahidlər kimi qeyd edir və bu formaları konstruksiyanın ayrılmaz tərkib elementi kimi nəzərdən keçirir və bu ayrılmaz elementə konstruksiyanın tərkibinin leksik daşıyıcısı olan əsas feili daxil edərək bütövlükdə feilin analitik konstruksiyasının əmələ gəldiyini vurğulayırlar. Beləliklə, “konstruksiya” termininin tərkibinə həm komponentləri distant götürülmüş analitik morfemlər, həm də leksik vahid kimi feilin tipik əsası daxil edilir [12, s.20].

Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, “analitik konstruksiya” termini ilə “analitik forma” terminlərini qarışıq salmaq düzgün olmaz. Analitik birləşmələrin bir çox xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirərək, onu aşağıdakı şəkildə qruplaşdıraraq, bir çox mübahisəli fikirlərə son qoymaq olar.

Sxem 1. Analitik birləşmələrin qruplaşdırılması

Bu sxemdə əsas diqqəti söz birləşmələri ilə analitik formalar təşkil edir. Analitik birləşmələrin oxşar cəhətləri onların bəzi dilçilər tərəfindən qarışıq salınmasına səbəb olur. Belə ki, onlar arasında, yəni söz birləşmələri ilə analitik formalar arasında aşağıdakı oxşar cəhətləri aydın görmək olar:

1. Söz birləşmələri ilə analitik formaları birləşdirən onların genetik əlaqələridir.
2. Bir çox hallarda söz birləşmələri ilə analitik formalar quruluş etibarilə bənzərdir.

3. Hər iki proses (söz birləşməsi və analitik formaların düzəldilməsi prosesi bəzən sabit və ya məcazlaşmış komponentlərin birləşməsilə xarakterizə olunur. Bəzən analitik formalarda və söz birləşmələrində bir neçə komponentin birləşməsi yolu ilə spesifik formalı sözlərin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Bu zaman birləşmələrin komponentlərindən biri, əsasən ikincisi, leksik mənasını itirərək, əsas mənalı sözdən “hissəciyə” çevrilir və bununla da həmin birləşmənin mənası onu təşkil edən komponentlərinin mənasından fərqli olur.

4. Analitik quruluşlu bu vahidlərin bir çoxu sabitliyi ilə də dildə seçilir. Söz birləşmələrində sabitlik anlayışı yalnız leksikologiya üçün deyil, qrammatikada da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, dilçilikdə sözlərə ekvivalent olan və dilin frazeologiyasını əmələ gətirən sabit birləşmələrin başqa tipi də vardır ki, bunlar da qrammatik meyilli, dilin nominativ vahidlərini deyil, ifadə vasitələrini, ilk olaraq, modallığını artıran birləşmələrdir. Bu birləşmələrin əsas xüsusiyyəti bir də ondan ibarətdir ki, onlar sərbəst söz birləşmələri ilə analitik formalar arasında aralıq törəmələr kimi ortaya çıxır. Qrammatik yönlü sabit söz birləşmələri ilə sözün

analitik formaları arasında əlaqə, ümumiyyətlə, həm quruluş, həm də genetik cəhətdən bənzərliyi və onların müəyyən dərəcədə qrammatikləşməsi, tez-tez belə bir nəticəyə gətirib çıxarır ki, belə birləşmələrin təsnifatı zamanı, bu iki strukturlu qrammatik vahidlər bir “kök”dən meydana çıxıb [10, s.63].

Bu analitik quruluşlu birləşmələrin oxşar xüsusiyyətləri ilə yanaşı, onların bir çox əsas fərqli xüsusiyyətləri də vardır ki, onları dilin ayrı-ayrı formaları kimi şərh olunmasına səbəb olur:

1. Söz birləşmələri sintaktik, sözün analitik formaları isə morfoloji vahidlərdir.

2. Onlar arasında hər zaman funksional-qrammatik cəhətdən fərq olur.

3. Analitik formaların paradigmatik sinfə daxil edilməsi ilə onlar bir çox bənzəri olduğu sabit birləşmələrin içərisindən seçilir və onlar xüsusi bir keyfiyyət qazanır. Belə ki, onları söz birləşməsi mühitindən söz mühitinə çevirərək, ayrılıqda sözün qrammatik formaları halına salır. Beləliklə, bu zaman analitik formalar söz birləşmələri ilə yalnız öz genetik əlaqəsini qoruyub saxlayır [10, s.65].

4. Söz birləşmələrinin komponentləri yekcins deyil. Onlar müxtəlif nitq hissələrinin birləşməsindən ibarət ola bilər. Feil əsaslı analitik formalar isə yalnız feillərin müəyyən komponentə birləşməsi vasitəsilə yaranır.

5. Analitik formaların əsasən birinci komponenti müstəqil mənaya malikdir. Sabit söz birləşmələrindən fərqli olaraq, sərbəst söz birləşmələrinin, adından göründüyü kimi, hər iki komponenti müstəqil mənaya malik olur, hər ikisi ayrılıqda leksik mənə daşıyır və buna görə də cümlədə ayrı-ayrı cümlə üzvü kimi işləyə bilər. Analitik formalarda isə bu hal mümkün deyil, belə ki, onların komponentlərini parçalamaq olmur. *Məsələn: dərstdən çıxmaq, gəzməyə getmək, xərək bişirmək və s.*

Sərbəst və sabit birləşmələr haqqında bir-birindən fərqli fikirlərin meydana çıxması həmin birləşmələr arasındakı oxşar cəhətlərlə əlaqədardır. Bu birləşmələrin oxşarlığı isə onların mənşəyi ilə bağlıdır. Bu birləşmələr dildə müxtəlif deyil, eyni mənşəyə malikdir, daha doğrusu, sabit birləşmələr sərbəst birləşmələrin mənə inkişafı, mənə dəyişikliyi nəticəsində yaranmışdır. Türk dilləri, eləcə də Azərbaycan dili belə bir nəticə üçün çox maraqlı faktlar verir [1, s.55].

Analitik formalarla söz birləşməsi və analitik konstruksiyalar arasında ümumi oxşar və fərqli xüsusiyyətləri üzə çıxartmaqla, əslində, analitik formaların özləri arasında da (analitik feil, feilin perifrastik formaları, mürəkkəb feil, tərkibi feil, feili birləşmələr, idiomlar) mövcud olan bir çox fərqli cəhətləri nəzərdən keçirməyin vacibliyini hiss etmək olar. Belə ki, bu formaları vahid bir adla birləşdirsək də, onların hər biri arasında kifayət qədər fərq vardır. Amma bizim əsas məqsədimiz yalnız bir analitik formanı – tərkibi feilləri tədqiq etməkdən ibarət olduğundan, digər formaların malik olduğu xüsusiyyətlərə və onların tərkibi oxşar və fərqli cəhətlərinə qısaca olaraq nəzər salmalı oluruq.

Ümumiyyətlə, analitik feil formalarına qədim türk abidələrində tez-tez rast gəlinmir və onlar son zamanədək müstəqil morfoloji kateqoriya kimi deyil, sintaksisin tərkibində tədqiq edilirdi. Amma hal-hazırda bu morfoloji kateqoriyanın mahiyyətinin şərhə və onlara bənzər digər formalardan fərqləndirilməsi həm nəzəri, həm də təcrübi cəhətdən daha çox əhəmiyyət kəsb edir.

Məlum olduğu kimi, sintetik konstruksiyalar daha çox qrammatik münasibətləri əks etdirməyə xidmət edir, keyfiyyət münasibətlərini, xüsusilə onun rəngarəng çalarlıqlarını isə dəqiq ifadə edə bilmir. Bütün dünya dillərində bu cür qrammatik münasibətlərin analitik konstruksiyalar vasitəsilə əks olunur [5, s.5].

Nəticə: Beləliklə, analitik feillər mürəkkəb feillərə zahirən oxşasalar da, yəni bəzən eyni formalara malik olsalar da (birinci komponent müstəqil mənəli feil və ya feili bağlama olmasılə), bu, həmin feillərin qarışıq salınmasına əsas vermir. *Məsələn:*

mürəkkəb feil: *oturub durmaq, çalıb oynamaq, gəlib getmək və s.*

analitik feil: *oxumuş imiş, oxuyub imiş, oxuyur idi, oxumaqda idi və s.*

Bu formalar arasında əsaslı fərq analitik feillərin ikinci komponentinin, tərkibi feildən fərqli olaraq, qeyri-müstəqil olmasıdır. Analitik feillərin ikinci tərəfinin qeyri-müstəqil olması, onların yeni mənə əks etdirən lüğəvi vahidin meydana çıxma bilməməsinə səbəb olur. Buna görə tam əminliklə deyə bilərik ki, tərkibi feil leksik mənə, analitik feil isə keyfiyyət ifadə edən leksik-qrammatik mənə əks etdirir. Bununla yanaşı, analitik feilləri tərkibi feillərdən fərqləndirən başqa bir cəhət də ondan ibarətdir ki, tərkibi feillərin əksəriyyəti dildə hazır şəkildə olur, analitik feillər isə nitq prosesində yaranır və işlədilir.

Beləliklə, Azərbaycan dilində tərkibi feilləri şərh edərkən, ilk olaraq, onların qədim Türk abidələrində işlənən nümunələri vasitəsilə analiz edib, tərkibi feillərin tarixi formalaşmasını nəzərdən keçirdib, bu zaman qarşıya çıxan analitik birləşmələri qruplaşdıraraq, tərkibi feilləri bu birləşmələrdən onların malik olduqları leksik mənə bütövlüiyü ilə fərqləndirilməsi nəticəsinə gəlirik.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, 176 s.
2. Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası. Bakı: 1962, 372 s.
3. Zeynalov F.R. Müasir türk dillərində analitik yolla yaranan fel formaları / Elmi əsərlər. Dil və Ədəbiyyat, № 4. Bakı: 1977, 70 s.
4. Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə (fonetika, leksika, morfolojiya). Bakı: Maarif, 2008, 353 s.
5. Vəliyeva N. Nitq və təfəkkür feilləri ilə formalaşan frazeoloji birləşmələr. Filol. elm. nam. dis. Bakı: 2004, 160 s.
6. Аркитская Л. Сложные и составные глаголы кумыкского языка. Дисканд. филол. наук. Махачкала: 1981, 163 с.
7. Будагова З.И. Основы грамматики современного азербайджанского языка.
8. Дзодзикова З.Б. Составные глаголы в современном осетинском языке. Дис канд. филол. наук. Москв: 1980, 142 с.
9. Кумахов М.А. О, так называемых, аналитических глаголов. Академия Наук СССР. Аналитические конструкции в языках различных типов. М.: Наука, 1965, 343 с.
10. Мусаев П.О. Аналитические формы глагола в языках различных типов. Дис. ... канд. филол. наук. Баку: 1996, 145 с.
11. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Глагол). Ленинград: Наука, 1981, 183 с.
12. Юлдашев А.А. Аналитические формы глагола в тюркских языках. М.: Наука, 1965, 275 с

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI VƏ MULTİKULTURALİZM

Həsənova Leyla Ziyafət qızı
müəllim
ADPU
leylamuzi@gmail.com
Orcid İd: 0009-0006-9057-9205

Xülasə

Çoxəsrlik tarixə malik olan Azərbaycan ədəbiyyatı öz zəngin kökləri və rəngarəngliyi ilə hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. Xalqımız ən qədim dövrlərdən başlayaraq digər xalqlarla hər zaman dostluq və qardaşlıq münasibətləri saxlamış və bu tolerantlıq ədəbiyyatımızda da bu və ya digər dərəcədə özünü göstərmişdir. Multikulturalizm ədəbiyyatımızın bütün dövrlərə aid əsərlərində ifadəsini, bədii təsvirini tapmışdır.

Açar sözlər: multikulturalizm, Azərbaycan ədəbiyyatı, tolerantlıq, ədəbiyyat.

AZERBAIJANI LITERATURE AND MULTICULTURALISM

Summary: Azerbaijani literature, which has a centuries-old history, has always been in the center of attention with its rich roots and diversity. Our nation has always maintained friendly and brotherly relations with other nations, starting from the earliest times, and this tolerance has manifested itself to one degree or another in our literature. Multiculturalism has found its expression and artistic description in the works of our literature from all eras.

Key words: multiculturalism, Azerbaijani literature, tolerance, literature.

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ЛИТЕРАТУРА И МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМ

Резюме: Азербайджанская литература, имеющая многовековую историю, всегда была в центре внимания благодаря своим богатым корням и разнообразию. Наш народ всегда, начиная с древнейших времен, поддерживал дружественные и братские отношения с другими народами, и эта толерантность в той или иной степени проявилась в нашей литературе. Мультикультурализм нашел свое выражение и художественное описание в произведениях нашей литературы всех эпох.

Ключевые слова: мультикультурализм, азербайджанская литература, толерантность, литература.

Bildiyimiz kimi, multikulturalizmin əsasını tolerantlıq, bir-birinin azadlığına, dini inanclarına, adət ənənələrinə hörmət təşkil edir. Məlumdur ki, elmi ədəbiyyatlarda verilən məlumatlara görə, multikulturalizm termini çox da qədim tarixə malik deyil və ilk olaraq 1960-cı illərin sonunda Kanadada meydana gəlib. Daha sonra isə bir termin olaraq elmi-siyasi ədəbiyyatda öz əksini tapıb.

Danılmaz tarixi faktdır ki, Azərbaycan tarix boyu sivilizasiyaların və mədəniyyətlərin qovuşduğu bir məkanda yerləşib. Azərbaycan Asiya ilə Avropa arasında körpü rolunu oynamaqla yanaşı, həm də burada mədəni müxtəlifliyin formalaşması baxımından böyük əhəmiyyət daşıyıb. Məhz buna görə də, bu məkanda məskunlaşan insanlar dinindən, dilindən asılı olmayaraq tarixin bütün dövrlərində qarşılıqlı anlaşma və tolerantlıq şəraitində yaşayıblar. Burada diqqətçəkici faktlardan biri də odur ki, əsirlər boyu bir yerdə yaşayan azsaylı xalqlar, etnik qrupların, eləcə də dini konfessiya nümayəndələri arasında heç vaxt dini və milli zəmində qarşılıqlı halları baş verməyib. Bu da ilk növbədə Azərbaycan xalqının mental xüsusiyyətlərindən, başqalarına qarşı dözümlü münasibətdən, qonaqpərvərliyindən və insansevərliyindən irəli gəlir. Məlumdur ki, multikulturalizm və tolerantlıq tarixən xalqımızın həyat tərzində olub. Bu gün də kimliyindən, dilindən, dinindən asılı olmayaraq, Azərbaycan dövlətinin hər bir vətəndaşının gündəlik həyat tərzidir. Bu həm də ondan irəli gəlir ki, Ümummilli lider Heydər Əliyevin, eləcə də onun siyasi kursunu uğurla davam etdirən Prezident İlham Əliyevin müdrik siyasəti nəticəsində multikulturalizm ölkəmizdə həm də dövlət siyasəti səviyyəsinə yüksəldilib. Beləliklə, multikulturalizm Azərbaycan xalqının həyat tərzini, həm də dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biridir. Prezident İlham Əliyevin Azərbaycan multikulturalizminin elmi əsaslarla öyrənilməsi və dünyada təbliği istiqamətində göstərdiyi konkret məqsədlərə çatmaq üçün atılan əməli addımları dövlət qurumları, qeyri-hökumət təşkilatları (QHT), siyasətçilərlə yanaşı, həm də hər bir azərbaycanlının, hər bir elmi-mədəni təşkilatın da qarşısına mühüm vəzifələr qoyur.

Eyni zamanda, dövlət bu vəzifələrin ən yüksək səviyyədə həyata keçirilməsi üçün həmin təşkilatlara və qurumlara həm mənəvi, həm də maddi dəstək verir. Bu dəstəyin və diqqətin nəticəsidir ki, bu gün ölkəmizdə mövcud olan multikultural və tolerant mühit bütün dünya dövlətləri üçün bir nümunə olaraq göstərilir. Biz də bir azərbaycanlı olaraq bununla fəxr edirik. Ona görə fəxr edirik ki, bu dəyərlər bizə ulu əcdadlarımızdan miras qalıb. Bu dəyərlər xalqımızın elmi, fəlsəfi, bədii dünya görüşündə də tarixən möhkəm yer tutub. Azərbaycan ədəbiyyatının ən qədim nümunələrinə belə, diqqət etsək görərik ki, burada həmin dəyərlərin çox dərin kökləri var. Təkcə Azərbaycanın yox, həm də bütün dünyanın dahi söz sənəqlərindən olan Nizami Gəncəvi yaradıcılığının da ana xəttini bu dəyərlər təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, N.Gəncəvi üçün şəxsiyyətin ən yüksək meyarı insanlıqdır, insani münasibətlərdir, daha dəqiq desək, tolerantlıqdır. Məhz buna görə də irqi, milli və dini ayrı-seçkiliyi qəbul etməyən şairin qəhrəmanları arasında türk, ərəb, fars, hindli, çinli, həbəş, yunan, gürcü və başqa xalqların nümayəndələri də xüsusi yer tutur. Görünür Nizaminin dünyaya, insanlara, insanlığa, ümumiyyətlə, bəşərə sevgisi onun ailəsindən aldığı tərbiyə, öyüd-nəsihətlər nəticəsində yaranıb, formalaşmışdır. Nizaminin əsərlərində vəsf olunan multikultural, əxlaqi, etik, insana və insanlığa olan sevgi və bağlılıq da məhz, onun ailədə aldığı tərbiyəsindən irəli gəlir. Tarixi mənbələrdə qeyd olunub ki, Nizaminin atası adı çörəkçi olsa belə, mükəmməl biliyə və əxlaqi dünyagörüşünə malik bir şəxsiyyət olub. Bu da heç şübhəsiz ki, Nizaminin bir şəxsiyyət kimi yetişməsinə və yaradıcılığına da təsirsiz ötüşməyib. Məsələn, onun "Yeddi gözəl" poemasında çoxmədəniyyətli, müasir dildə desək, multikultural mühitin mükəmməl təsvirini görürük. Nizami Gəncəvi burada yeddi iqlimdən olan, fərqli inanc sahibləri - hind, rum, slavyan, Məğrib, Xarəzm, Çin, türk qadınlarının kamil bir tipini yaradaraq onları hökmdar Bəhrəmin ətrafına toplayıb. Həmin qadınlar hökmdara dünyanın müxtəlif ölkələrində baş verən rəvayətləri nəql edirlər. Burada həm də bu rəvayətlərin təsiri ilə Bəhrəmin bir şəxsiyyət kimi formalaşması prosesini müşahidə edirik. Bu kamilləşmənin multikultural mühitdən keçərək baş tutması, bir daha o fikri möhkəmləndirir ki, bəşəriyyətin real tərəqqisində və inkişafında multikulturalizm mühüm yer tutur. Akademik İ.Həbibbəyli "Yeddi gözəl" poemasının multikulturalizm məsələlərindən bəhs edərkən göstərir ki, "əsərdə Çin qızının, Slavyan gözəlinin, Rum qızının, Hind, Xarəzm, Məğrib (Qərb) gözəlinin dilindən deyilmiş hekayətlər də ayrı-ayrı xalqların taleyinin ən maraqlı anları, ibrətamiz hadisələri sanki Azərbaycan nağıllarında olduğu kimi təqdim olunur. Nizami Gəncəvinin "Yeddi gözəl" poeması multikultural dəyərlərin insanın və cəmiyyətin mənəvi zənginliyindəki rolunu,

yerini və əhəmiyyətini parlaq şəkildə nümayiş etdirir. "Yeddi gözəl" - müxtəlif xalqların mədəniyyətlərinə hörmət və ehtiramın böyük poeziya çələngidir. Bu əsərdə milli mənsubiyyətindən və dini inancından asılı olmayaraq, ümumiyyətlə insana dərin ehtiram duyğuları ifadə olunmuşdur. İnsanı hər şeydən uca tutmaq ideyası Şərq intibah mədəniyyətinin ən mühüm çağırışıdır".

"Yeddi gözəl" poemasının "Yeddi günbədin tikilməsi, Bəhrəmin yeddi iqlimin qızını istəməsi" hissəsində sarayın yeddi günbədli olmasının milli-mədəni müxtəlifliklə bağlılığı bir də qeyd olunmuşdur. Saray yeddi yurdu, yeddi diyarı və beləliklə də yeddi fərqli mədəniyyəti təmsil edir. Şair yazmışdır:

Usta hekayəti düşdü yadına,
Təriflər yazmışdıq əvvəldən ona,
Saray ki, yurduydu o yeddi yarın,
Sanki Ərtəngiydi yeddi diyarın.
Şahın ürəyinə saldı məhəbbət
Ustanın çəkdiyi o yeddi surət.
Qaynadı yeddi yol, qəlbi duruldu,
Ta ki, yeddi kimya özünün oldu.

Əsərin adından və yeddi gözəlin yeddi iqlimdən gətirilməsi bir daha təsdiq edir ki, Nizami oxucusunu fərqli ölkələrin mədəniyyəti və həyatı, adət-ənənələri ilə tanış etmək, onlara rəğbət oymaq olmuşdur. "Yeddi gözəl" poemasında müxtəlif xalqların maddi-mədəniyyətindən, onların özünəməxsus keyfiyyətlərindən də bəhs olunur. Bu cəhət Nizaminin başqa əsərləri üçün də xarakterikdir. Nizami Gəncəvi hansı xalqa, hansı mədəniyyətə aid olmasından asılı olmayaraq yaxşını yaxşı kimi dəyərləndirir, ondan istifadə edilməsini təbliğ və təşviq edir.

Nizami Gəncəvinin multikulturalizmə, tolerantlığa köklənən fəlsəfi dünyagörüşü onun bütün yaradıcılığında, xüsusən də "İsgəndərnamə" poemasında daha qabarıq şəkildə öz əksini tapıb. Nizaminin fəlsəfi düşüncələrinin təhlili bizə onu deməyə əsas verir ki, o, dindar, islam dininin bütün incəliklərini mükəmməl bilən bir şəxsiyyət olmaqla yanaşı, həm də bütün dinlərə böyük hörmət və rəğbətlə yanaşıb. Buna görə də o, əsərlərinə elə bir ad seçməyə çalışırdı ki, həmin adın daşıyıcısı bütün dünya tərəfindən tanınsın və dünyada mövcud olan bütün dinlərə rəğbəti olsun. Nizami Gəncəvinin dünyagörüşünə görə, belə bir şəxsiyyət Makedoniyalı İsgəndər olub. Bununla belə, şair poemasında tarixi şəxsiyyət olan İsgəndəri sanki öz libasından çıxararaq ona bədii don geyindirir və onu özünün arzuladığı bir hökmdar kimi təqdim edir. Nizaminin əsərində İsgəndəri adil hökmdar kimi təqdim etməsi də, əslində onun görmək istədiyi hökmdarların ümumi bir obrazı idi. Belə bir ideyanı o dövr şair və mütəfəkkirlərin bir çoxunun əsərlərində müşahidə etmək mümkündür. O dövrdə yaşayan bir çox ədəbiyyatçılar hesab edirdilər ki, ideal, demokratik, tolerant bir cəmiyyətin yaradılması, məhz adil bir hökmdarın vəzifəsidir və ona bağlıdır. Onlar hesab edirdilər ki, məhz adil bir hökmdar belə bir cəmiyyət yaratmaq iqtidarındadır.

Nizami Gəncəvidən sonra yaranan Azərbaycan ədəbiyyatında da, tolerantlıq, dinlər və millətlər arasında bərabərliyin təbliği məsələləri böyük yer tutub. Məsələn, XIII əsr Azərbaycan poeziyasında yer alan sufizm cərəyanının daşıyıcıları da öz növbələrində insanlar arasında dini və irqi ayrışdırıcıya qarşı çıxmışdır. Hətta sonrakı dövrlərdə də mütərəqqi fikirli azərbaycanlı mütəfəkkirlər Marağalı Əvhədi, Şeyx Mahmud Şəbüstəri, M.F.Axundzadə və digərləri də hər zaman öz əsərləri ilə insanlar arasında bərabərliyi, tolerantlığı yaymağa çalışmışlardır.

Daha sonra Uzun Həsənin, Şah İsmayıl Xətəinin sarayında hər cür diqqət və qayğı ilə əhatə olunan aşığıların, şairlərin, digər sənət adamlarının bir çoxunun digər xalqların nümayəndələri və dini inanc daşıyıcıları olması da, xalqımızın multikultural və tolerant dəyərlər verdiyi önəmin bariz nümunəsidir. Bir şeyi dəqiq bilmək lazımdır ki, əgər bir cəmiyyətdə stabilliyin və harmoniyanın olmasını istəyiriksə, multikultural və tolerant dəyərləri qorumalıyıq. Xalqları və mədəniyyətləri qarşı-qarşıya qoymaq isə əsla yolverilməzdir. Böyük şair və mütəfəkkir olan Abdulla Şaiq demişkən, "hamımız bir günəşin zərrəsiyik".

Məlumdur ki, XIX əsrin 20-ci illərinin sonlarında xalqımızın tarixi faciəsinin əsası qoyuldu. Azərbaycan ikiyə bölündü, pis xislətli erməniləri İrandan, İraqdan, Livandan, Suriyadan ölkəmizin ərazilərinə köçürdülər. Onlar da burada öz mənfur işğalçılıq siyasətlərini gerçəkləşdirməyə başladılar. Biz yenə də öz multikultural və tolerant münasibətimizi dəyişmədik. Öz dilimizlə, dinimizlə yanaşı, digər dillərin, dinlərin və mədəniyyətlərin də inkişafına diqqət və qayğı göstərdik.

Hazırda Azərbaycan ədəbiyyatında tolerantlıq ideyalarının möhtəşəmliyini əks etdirən ən mükəmməl mənbə, respublikamızın ədəbiyyatşünas alimləri tərəfindən hazırlanaraq nəşr edilən "Azərbaycan multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları" kitabıdır. Bu kitabda Azərbaycan ədəbiyyatının böyük söz ustalarının multikultural dəyərləri özündə əks etdirən əsərlərindən nümunələrə geniş yer verilib.

Sonda onu da diqqətinizə çatdırmaq ki, çox qlobal məsələləri özündə birləşdirən ədəbiyyat və multikulturalizm mövzusunun bir məqalədə tam olaraq əhatə etmək çox çətinidir. Bu həm də, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında öz tədqiqatını gözləyən çox aktual mövzulardan biridir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Quliyeva, S. (2015) Azərbaycan ədəbiyyatında multikulturalizm ənənələri (N.Gəncəvinin "Yeddi gözəl" poeması əsasında).
2. Soltanqızı, P. (2023) Azərbaycan ədəbiyyatı: multikultural dəyərlər və tolerantlıq. Bakı: Müəllim
3. Abdulla, K. Nizami Gəncəvi: "N.Gəncəvi yaradıcılığında multikultural və ümumbəşəri dəyərlər". (2021) Bakı: Mütərcim
4. Abdulla, K. Azərbaycan multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları (2016) Bakı: Mütərcim.
5. Çehrəliyev, E. Multikultural mühit və ədəbiyyat: (Müxtəlifliyin harmoniyası: həyatda və ədəbiyyatda) (2020) Bakı.

UŞAQ ƏDƏBİYYATININ İNKİŞAFINDA FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİNİN ROLU

Razimi Vəsilə Novruz qızı
müəllim

ADPU-nun Şamaxı filialı
vesilerazimi99@gmail.com

ORCID kod 0000-0002-2613-1071

Xülasə

Azərbaycan ədəbiyyatının tərkib hissəsi olan uşaq ədəbiyyatının da zənginləşməsində, yayılmasında görkəmli ədəbiyyatşünas Firidun bəy Köçərliyə xidmətləri böyükdür. O, həmçinin A.Şaiqin "Gülzar", R.Əfəndiyevin "Bəsirətül-ətfal", F.Ağazadənin "Ədəbiyyat məcmuəsi" dərsliklərində verilmiş əsərlərin ideya-bədii məziyyətlərini də təhlil etmişdir.

Firidun bəy Köçərli şifahi xalq ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələrindən toplayıb hazırlanmış "Balalara hədiyyə" (1912) adlı dərs vəsaitini həmin dövrdə yeni pədaqoji prinsiplər əsasında tərtib etmişdir. O, vətənpərvər bir ziyalı kimi "Balalara hədiyyə" kitabında həm yazılı ədəbiyyatdan, həm də şifahi xalq yaradıcılığından dəyərli örnəklər verməklə milli oyanış, özünəməlik, maarif və mədəniyyətin yüksəliş məsələsini ön plana çəkmişdir. F.Köçərli gənc nəsli düzgün tərbiyə etmək, onda vətənə, xalqa, ana dilinə məhəbbət duyğuları oyatmaq üçün uşaqları kiçik yaşlarından şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri ilə tanış etməyi ilkin tərbiyə üsullarından biri hesab etmişdir. Ədib çap etdirdiyi şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri kitabına bu baxımdan çox mənalı olan "Balalara hədiyyə" adı vermişdir.

Açar sözlər: maarifçi, gənc nəsil, "Balalara hədiyyə", atalar sözü, tərbiyə.

Summary

The outstanding literary critic Firidun Bey Kocherli's contribution to the enrichment and dissemination of children's literature, which is a part of Azerbaijani literature, is great. He also analyzed the ideological and artistic merits of the works given in the textbooks "Gulzar" by A. Shaig, "Basiratul-ətfal" by R. Afandiyev, and "Collection of Literature" by F. Aghazade.

Firidun Bey Kocherli collected the best examples of oral folk literature and compiled the textbook "Gift for Children" (1912) based on new pedagogical principles at that time. As a patriotic intellectual, in the book "Gift to Children", he brought to the fore the issue of national awakening, self-awareness, education, and the rise of culture by giving valuable examples from both written literature and oral folk creativity. F. Köcherli considered introducing children to examples of oral folk literature from an early age as one of the primary methods of education in order to properly educate the young generation, to

instill in them feelings of love for the motherland, people, and mother tongue. Adib named his book of oral folk literature examples, which is very meaningful from this point of view, "Gift to Children".

Key words: educator, young generation, "Gift for children", proverb, upbringing.

XX əsrin əvvələrində Azərbaycan ədəbiyyatında dərin iz qoymuş ziyalılardan biri də Qarabağ torpağında böyüyüb boya- başa çatmış Firidun bəy Köçərli olmuşdur. Görkəmli maarifçi, pedaqoq, tənqidçi, ədəbiyyatşünas, yazıçı, publisist, ictimai xadim Firudin bəy Köçərli ömrünün qırx ilini millətin maariflənməsi və mədəni tərəqqisinə, savadsızlığın və geriliyin aradan qaldırılmasına, mövhumat və cəhalətə qarşı mübarizəyə həsr etmişdir. Firidin bəy Köçərlinin qələminin müqəddəs vəzifəsi xalqın xoşbəxtliyi yolunda xidmət etmək olmuşdur. [3, 4]

Azərbaycan ədəbiyyatının tərkib hissəsi olan uşaq ədəbiyyatının da zənginləşməsində, yayılmasında görkəmli ədəbiyyatşünas Firidun bəy Köçərlinin xidmətləri böyükdür. O, həmçinin A.Şaiqın "Gülzar", R.Əfəndiyevin "Bəsirətül-ətfal", F.Ağazadənin "Ədəbiyyat məcmuəsi" dərsliklərində verilmiş əsərlərin ideya-bədii məziyyətlərini də təhlil etmişdir.

Firidun bəy Köçərli şifahi xalq ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələrindən toplayıb hazırlanmış "Balalara hədiyyə" (1912) adlı dərs vəsaitini həmin dövrdə yeni pedaqoji prinsiplər əsasında tərtib etmişdir. O, vətənpərvər bir ziyalı kimi "Balalara hədiyyə" kitabında həm yazılı ədəbiyyatdan, həm də şifahi xalq yaradıcılığından dəyərli örnəklər verməklə milli oyanış, özünüdərk, maarif və mədəniyyətin yüksəliş məsələsini ön plana çəkmişdir. F.Köçərli gənc nəsli düzgün tərbiyə etmək, onda vətənə, xalqa, ana dilinə məhəbbət duyğuları oyatmaq üçün uşaqları kiçik yaşlarından şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri ilə tanış etməyi ilkin tərbiyə üsullarından biri hesab etmişdir. Ədib çap etdirdiyi şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri kitabına bu baxımdan çox mənalı olan "Balalara hədiyyə" adı vermişdir. [2,128] Filologiya elmləri doktoru, görkəmli Azərbaycan yazıçısı Mir Cəlal vəsait haqqında belə yazırdı: "Zəngin və əlvan xalq ədəbiyyatı inciləri barədə müəyyən elmi-nəzəri mülahizələr yürüdən Firidun bəy Köçərlinin topladığı bayatı, nağıl, tapmaca, atalar sözü və məsəllər, sayaçı sözləri ən zəngin xəzinədir. Firidun bəy Köçərli çox gözəl bilirdi ki, uşaqların və gənc nəslin tərbiyəsində folklorun müstəsna rolu var". Bu səbəbdən də Firidun bəy Köçərli şifahi ədəbiyyat nümunələrini göz-bəbəyi kimi qoruyub saxlayan, nəsil-dən-nəslə, zamandan-zamana ötürən öz xalqını qonşu xalqlara nümunə göstərərək yazırdı: "Mənim millətim öz tarixini, dolanacağını, vətənini və dilini sevir, bu qism əsərləri kəməli-zövq və diqqətlə cəm edib qiymətli sərmayə kimi saxlayıb və balalarının ilk təlim və tərbiyəsini onları öyrənməklə başlayır".

Bu kitab uşaqların fikrini aydınlaşdıran, xəyalını qanadlandıran, uşaqlara həyat verən Azərbaycan folklorunun ilk antologiyası idi. Firidun bəy Köçərli "Balalara hədiyyə" məcmuəsinin məramını belə ifadə etmişdir: "Bu məcmuəni hər kəs oxusa – böyük, ya kiçik – onun qəlbi açılıb xəndan olacaqdır. Balalar şad olacaq bu səbəbə ki, onda dərc olunan əsərlərin cümləsi onların dünyasındandır."

"Balalara hədiyyə" kitabı Azərbaycanın ən dəyərli sərvətlərindəndir. Müəllif bu kitabda ən çox şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən istifadə etmişdir. Firidun bəy Köçərli şifahi ədəbiyyatın tədrisinin təlimi, tərbiyəvi əhəmiyyəti, el ədəbiyyatının bədii estetik dəyəri barədə çox gözəl fikirlər söyləmişdir. O, ağızda söylənən nağıl, hekayətlərdən, cürbəcür milli nəğmələrdən, aşiq sözlərindən, məsəllərdən, tapmacalardan, yanılmaclardan, ağıcı sözlərindən, bayatılardan ibarət olan el ədəbiyyatını cəmləşdirib çapa verməyi, itib-batmaqdan qorumağı müasiri olan ziyalıların başlıca vəzifəsi sayırdı. Deməli, Firidun bəy Köçərli ədəbiyyatın öyrədilməsində məhz folklor materialları ilə başlamağı zəruri hesab edirdi. Bu təbii idi, çünki folklor söz sənətinin başlanğıcıdır, şagirdlər bunlarla hələ ailədə ikən tanış olur, məişətdə daim eşidirlər. Tarixi keçmişini, dilini, vətənini sevən inkişaf etmiş millətlər öz şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini "kəməli-şövq və diqqətlə cəm edib, qiymətli sərmayə kimi saxlayır və balalarının ilk təlim və tərbiyəsini onları öyrətməklə başlayır".. Ədibin "Balalara hədiyyə" dərs vəsaiti gənc nəslin ədəbi təhsilində, milli mədəni dəyərlərə yiyələnməsində mühüm rol oynamışdır. Kitab ziyalılar tərəfindən rəğbətlə qarşılanmış, mətbuatda haqqında qiymətli fikirlər söylənmişdir. Əli Sultanov yazırdı ki, "...bu kitabdən vətən qoxusu, dağların ətri", köçərilərin tüstüsü gəlir". Kazımoğluya görə, bu kitabdakı nağıl və hekayələr azərbaycanlıların ata-babadan qalmış düzgü və tapmacaları, misal və nəğmələri "bizi keçmişimizlə tanış edir, bizi kəndimizə tanıtdırır və keçmişimizə qarşı bizdə milli bir duyğu oyandırır". A. Şaiq belə hesab edirdi ki, "bizim ədəbiyyatımız o qədər vüsətlidir ki, onu yazmaq qurtaracaq şeylərdən deyil. Millətimizin istedad və məharəti-fitrilərinə və əhvali-ruhiyyəsinə aşına olmaq istəyənlər möhtərəm bəradərim Firidun bəy Köçərli cənablarının təlif etdiyi "Balalara hədiyyə" nam kitabçasından

istifadə edə bilirlər. Həqiqətdə bəradərim Firidun bəy camaatımızın arasındakı nağıl, məsəl, tapmaca və şeirləri bir yerə toplamaqla Qafqaz müsəlmanlarının boynuna böyük bir haqq qoymuşdur. Söz yoxdur ki, itmiş-batmış o qiymətli gövhərləri cəm etmək Firidun bəy Köçərli cənablarına ağır zəhmət ilə müyəssər olmuşdur". [5,17] Yazıçı-tənqidçi S.Hüseyn isə belə yazırdı: "Hərçənd bu kitab zahirdə uşaqlar üçün yazılmışdısa da, lakin bütün ənənəyi-milliyəsi-nağıl və hekayələri, milli misal və nəğmələri, uşaqlara məxsus oyuncaqları tərtib etdiyindən bizi keçmişimizə aşına edir... Keçmişimizə qarşı bizdə milli duyğu oyandırır... Möhtərəm Firidun bəy Köçərli cənabları bizdən ötrü kəndi hədiyyəsi ilə böyük bir cığır açdı."

"Balalara hədiyyə" kitabında folklor mətnlərini tamamlayan, fikri aydınlaşdıran atalar sözü və məsəllərə, tapmacalara, yanılmaclara, həmçinin uşaq oyunlarına da geniş yer verib. Görkəmli pedaqoqun bu janrlara yetərincə yer ayırması uşaqların hafizəsini gücləndirmək, nitqini zənginləşdirmək, düzgün tələffüz vərdişlərinə yiyələndirmək, fikrini aydın ifadə etmək, müstəqil düşünmək qabiliyyəti və s. aşılamaq məqsədi ilə izah edilməlidir. Məsəl, tapmaca, yanılmac və s. kimi janrlar ayrıca deyil, hər mətnin sonunda onun məzmun və ideyasına müvafiq şəkildə verilmişdir. Məsələn, "Ərincək it" adlı alleqorik hekayə, "Şəngülüm, Şüngülüm və Məngülüm", "Tülkü və kəklik", "Nazikbənazik və Tazikbətazik" nağılları, bayatı formasında olan "Dağlar" şeiri və s. nümunələr müvafiq atalar sözləri ilə tamamlanıb.

F.Köçərli uşaqların zehni inkişafına kömək edən, onları əyləndirən və düşündürən tapmacaların təlim-təربiyəvi əhəmiyyətini nəzərə alaraq, həyatın müxtəlif sahələrindən bəhs edən xeyli sayda maraqlı tapmacanı kitaba daxil etmişdir. Tapmacaların özəlliklərini yaxşı bilən Firidun bəy Köçərli onların toplanmasına, nəşrinə, tədqiqinə böyük önəm vermişdir. O, çox təcrübəli və səriştəli folklor toplayıcısı olduğundan həmin tapmacalar mətnlərin mükəmməlliyi, təhriflərə daha az yol verilməsi ilə seçilir. Məsələn, "Toyuq" alleqorik hekayəsindən sonra altı tapmaca verilmişdir:

1. Qara toyuq qarğalar

Evdən-evə yırğalar.

2. Qara toyuq

Qarnı yarıq.

3. Tap tapmaca,

Gəl tapmaca.

Məməli xatun

Dişləri yox.

4. Çil toyuq

Cilmə toyuq

Başını kəsdim,

Qanı yox.

5. Ana bir qız doğdu.

Nə əli var, nə ayağı.

6. Qız bir ana doğdu, əli də var, ayağı da.[5,17]

Digər bir nümunəyə nəzər yetirək: "Şəngülüm, Şüngülüm və Məngülüm" nağılından sonra "Bizim evdə bir kişi var, aşın içində noxudun seçər", "Bizim evdə bir kişi var, köndələn yatışı var", "Bizim evdə bir kişi var, nənəm ilə işi var", "İt və Pişik" təmsilindən sonra "Atdan uca, itdən alçaq", "Bizdə bir kişi var, xor-xor yatışı var", İ. A. Krilovun "Tülkü və üzüm" şeirinin tərcüməsindən sonra "İki tülkü balası, üç anası, dörd atası, neçə eylər hamısı?" və s. nümunələr mətnin məzmununa uyğun verilmişdir. Bu tapmacalar mətnin mənasını, tərbiyəvi mahiyyətinin açılmasına kömək edir. Ədibin nəşr etdirdiyi tapmacalar arasında riyazi hesablamalar üzərində qurulmuş tapmaca nümunələrinə də rast gəlinir.

Düzgün tələffüz vərdişləri və düşüncə tərzinin yaranmasında mühüm rol oynayan yanılmac janrı da "Balalara hədiyyə" kitabında xüsusi yer tutur. F.Köçərli "Balalara hədiyyə" kitabına yanılmacları salmaqda yalnız əyləndirmək və güldürmək məqsədi güdməmişdir. O, yanılmaclar vasitəsilə uşaqlarda oxşar səs və sözlərin düzgün tələffüz vərdişlərini formalaşdırır, biliklərini dərinləşdirir, təsəvvür və təxəyyülünü inkişaf etdirir, onların nitqini canlı xalq danışığı dilinə yaxınlaşdırır, söz ehtiyatını zənginləşdirmişdir. Kitabda verilmiş bəzi yanılmaclara nəzər salaq: "Ay qılquyuq qırqovul, gəl bu kola gir, qılquyuq qırqovul". "Getdim, gördüm bir dərədə iki kar, kor, kürkü yırtıq kirpi var. Dişi kar, kor, kürkü yırtıq kirpi erkək kar, kor, kürkü yırtıq kirpinin kürkünü yamamaqdansa, erkək kar, kor, kürkü yırtıq kirpi dişi kar, kor, kürkü yırtıq kirpinin kürkünü yamayır" və s.

Görkəmli ədəbiyyatşünas həm də Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının bir sıra məsələlərindən bəhs edən məqalələr və ayrı-ayrı yazıçılara məktublar yazıb uşaq ədəbiyyatının, ilk növbədə, dilinin saflığına çalışmışdır. O zaman mütərəqqi ziyalılar tərəfindən rəğbətlə qarşılanan «Ana dili» məqaləsində F.Köçərli yazırdı: “Hər millətin özünə məxsus ana dili var ki, onun məxsusi malıdır. Ana dili millətin mənəvi diriliyidir. həyatının mayəsi mənziləsindədir... Hər kəs öz anasını və vətəninə sevdini kimi, ana dilini də sevdir”.

Ana dilinin saflığını həm tarixi dəlillər, həm də müasir həyatı misallarla müdafiə edən tənqidçi qələm dostlarına, yazıçılara, müəllimlərə çoxlu məktublar yazır, onlara əsərlərində ərəb, fars ibarələrindən uzaqlaşmağı məsləhət görürdü. A.Şaiqə göndərdiyi bir məktubunda F.Köçərli ədəbi dilin mənbələri və inkişaf yolları, onun bu gün hələ kifayət qədər öyrənilmədiyi haqqında qiymətli fikirlər söyləmişdir: “Biz dilimizi bilmirik və bunda təqsir bizdədir, dilimizdə deyil. Farsa, ərəbə meyl və rəğbətımız o qədər olubdur ki, öz dilimizdə olan sözləri atıb əvəzinə əcnəbi dillərin qəliz ibarələrini və sözlərini götürmüşük. Bizim qəzetlərdə çap olunan məqalələr, teleqram, hətta elanlar o qədər dolayışqı və çətin dildə yazılır ki, oxuyanlar başa düşməyir və başa düşmədikləri halda qəzetə oxumaqdan rəğbətləri kəsilir...”.

F.Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin tədqiq edilib öyrənilməsində, dövrünün ədəbi prosesinə dair tənqidi məqalələrdə, xüsusilə uşaqlar üçün hazırlanan dərsliklərdə və uşaq əsərlərində həmişə maarifçilik mövqeyindən çıxış etmişdir. Görkəmli pedaqoq Firidun bəy Köçərlinin zəngin pedaqoji irsi və müəllimlik pe-şəsi ilə bağlı fikirləri xalqın məktəb və pedaqoji fikir tarixinin şanlı səhifə-lərindəndir, olduqca əhəmiyyətli və unudulmazdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Hacıyev A. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: 2004.
2. Firidun bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. I cild. Bakı: 2005.
3. Firidun bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. II cild. Bakı: 2005.
4. Firidun bəy Köçərli. Balalara hədiyyə. Bakı: 2013.

XAQANI ŞİRVANI YARADICILIĞINDA AİLƏ DƏYƏRLƏRİNİN TƏQDİMİ

Quliyeva Rima Hacı qızı
müəllim

ADPU-nun Şamaxı filialı
quliyevarima7@gmail.com
ORCID: 0000-0002-0232-8849

Xülasə

Xaqani Şirvani adı dünya ictimai bədii fikir tarixində əbədiləşmiş nadir simalardan biridir. O, XII əsr intibah ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsidir. Xaqani çox zəngin bir yaradıcılıq yolu keçmişdir. Onun öz əsərlərini, yazdıqlarını oxuyarkən şairin həyatı və yaradıcılığı haqqında daha dəqiq məlumat alırıq.

“Mən” rədifli qəsidədə Xaqani atasından, peşəsindən, “tərsa” anasından danışdıqda, atası Əli Nəccarın ocağında, Şirvan torpağında doğulduğunu, mənşəyinin “Darül-ədəb”- Şamaxı olduğunu söyləyir. “Şamaxı mənim mənşəyim-tərədiyim-doğulduğum yerdir” – deyir. Şair başqa bir yazısında yenə özünü “Şamaxı şəhərinin vətəndaşı” sayır.

Şairin atası “Əli Nəccar Şirvani” çağırılırdı. Şairin məzarının baş daşında “İbrahim Xaqani ibn Əli Şirvani” sözləri yazılmışdır. Xaqaninin babalarının adlarının doğma əmisi Kafiyətdin Ömərə, onun oğlu Vəhidəddin Osmana verildiyini şərilərindən öyrənirik. Şair əmisi Kafiyətdin Ömər in atasının adının Osman olduğunu göstərir.

Azərbaycanın qədim şəhərlərindən olan Şamaxıda dünyaya göz açması, təhsili və tərbiyəsi onun yaradıcılığında ilk dəyərli əsərlərdən olan “Təhvətül-İraqeyn” (İki İraqın ərməğanı) poemasında verilmişdir. Bu poema Azərbaycan poeziyasında məsnəvi formasında yazılmış ilk əsərdir.

Açar sözlər: Təhvətül-İraqeyn, şair, şəxsiyyət, yaradıcılıq yolu, dəyərlər.

Summary

The name of Khagani Shirvani is one of the rare figures immortalized in the history of world public artistic thought. He is a prominent representative of the Renaissance literature of the 12th century. Khagani has gone through a very rich creative path. When reading his own works and writings, we get more accurate information about the poet's life and creativity.

When Khagani talks about his father, his profession, and his "tarsa" mother in the ode with the line "I", he says that his father was born in the hearth of Ali Najjar, in the land of Shirvan, and that his origin is "Darul-adab" - Shamakhi. "Shamakhi is the place of my origin, where I was born," he says. In another article, the poet considers himself a "citizen of the city of Shamakhi".

The poet's father was called "Ali Najjar Shirvani". The words "Ibrahim Khagani ibn Ali Shirvani" are written on the headstone of the poet's grave. We learn from his poems that the names of Khagani's grandfathers were given to his uncle Kafiyeddin Omar and his son Vahideddin Osman. The poet's uncle, Kafiyatdin, shows that Omar's father's name is Osman.

His birth, education and upbringing in Shamakhi, one of the ancient cities of Azerbaijan, are given in the poem "Tohvatul Iraqueyn" (Gift of Two Iraqs), which is one of the first valuable works in his work. This poem is the first work written in the form of Masnavi in Azerbaijani poetry.

Key words: Tohvatul-Iraqeyin, poet, personality, creative way, values.

Giriş

Xaqani "Töhvətül-İraqeyn" əsərində milliyyətə əcəmi türkü (azərbaycanlı) olduğunu yazmışdır. "Əcəmi türkü"dür. Ancaq dəricə söz söyləmişdir.

"Töhvətül-İraqeyn" də "Yalqızlığın divindən Ömər ibn Osmanın kölgəsi ilə qacmışam" – deyir. Vəhidəddin Osmanın adına qoşduğu şeirində yazır: "Soyları aydındır, Kafiyətdin Ömərdən tut, get! Soy kökündə onun Osman və İbrahimi say!" Şirvanşahın vəziri Rəşidəddin Əbunəsr Nizamimülkin adına yazdığı "Sövgəndnamə" (Andnamə) də babalarından – İbrahim, Osman və Əlidən söz açır. Bütün bunlara əsasən deyər bilərik ki, İbrahim Xaqaninin atası Əli Nəccar, Əli Nəccarın atası Osman, Osmanın atası İbrahim olmuşdur.

Xaqani yoxsul – zəhmətkeş ailədə böyümüşdür. O, babasının bir toxucu olduğunu bildirərək yazır:

Sənətdə toxucu olmuşdur babam,
Onun sənətindən almışam ilham.
Mən də fikir atəşi, ilham suyundan
Toxuyuram hər gecə gözəl bir dastan
Mənəm bax bu günün böyük Xaqanı,
Mənəm söz toxuyan şair Xaqani
Sonra o, atasının dülgər olduğundan bəhs açaraq deyir.
Atam dülgər idi, dərs alıb ondan
Mən də öz dövrümdə oldum sözyonan

Xaqaninin bu beytlərindən aydın olur ki, ata babası toxucu, atası dülgər, ana babası aşpaz olmuşdur. Kəsib bir ailədə doğulan İbrahimin həyatı olduqca dalğalı, həyəcanlı və mürəkkəb bir şəraitdə keçmişdir. O, səkkiz yaşında ikən atası zəmanənin zülm və əzabına tab gətirməyərək ailəsini atıb getmişdir. Kiçik yaşlı İbrahim o zamanın məşhur alimi və təbibisi olan əmisi Kafiyətdin Ömər ibn Osmanın tərbiyəsi altında dövrünün müxtəlif elmlərindən dərs alıb böyümüşdür. Xaqani əmisi haqqında belə məlumat verir:

Bil, əmim Ömər in sayəsində mən,
Yetimlik divinin qacdım əlindən.
Atam dözməyərək dərdə cahanda
Sam Zalı atan tək məni atanda
Əmim Simürq kimi sərf edib əmək
Qanadı altına alaraq, Zal tək
Qaldırdı biliyin Qafına həməni,
Bəsləndim onun öz yuvasında mən
O, oldu həmişə mənə mehriban,
Yaralı könlümə o qoydu dərman

Xaqani yaradıcılığında Azərbaycanın xalqının etnik cizgiləri sözün geniş mənasında şeirə gətirilmişdir. Şair əsərlərində ata-anasından, doğmalarından ən geniş ölçüdə söz acmışdır. Xaqanidə valideyn məhəbbəti çox güclü olmuşdur. Bunu kürəkəni Vəhidəddinə yazdığı məktubda aydın görürük. Şair atasını “Mühəndis” ləqəbli şeyx, “qızıl əlli”, “yaradıcı”, “qoca dülgər”, “sənətin piri” kimi uca sözlərlə tərif edir. Atasının künyəsinin Əbülhəsən, ləqəbinin Nəcibəddin olduğunu yazır.

“Töhvətül – İraqeyndə” şair anasının keçmişdə Yaxın Şərqdə ad çıxarmış məşhur qadınlardan olan Rabiə ilə adaş olduğunu yazır. Şairin yazdığına görə onun anası “Zuitab torpağında” doğulmuşdur. Rabiənin ata-babası nəsturi olmaqdan qabaq “möbid” imiş. Möbidi zərdüşt dininə tapınanlara deyilmişdir. Mənbələrə görə Xaqaninin anası Züğtab Doğodof torpağında – Toqatda anadan olmuşdur. Sonralar şairin yazdığı kimi Myastu şəhərində yaşamışdır. “Töhvətül-İraqeyn” əsərinə görə evdar qadın olan Rabiə könüllü olaraq islamı qəbul etmiş, hansı hadisə ilə isə bağlı olaraq qul alverçisinə kənz satılmışdır. Şairin yazdığına görə tacir onu Şamaxıya gətirmişdir. Bura da Əli Nəccar Rabiə ilə ailə həyatı qurmuşdur.

Nəsturi qızıydı möbədi nəjad,
Sonra da islama olmuşdu mötad.
Bata bilməməkçin mənə bir düşmən,
Səhərin oxundan qayırdı cövşən.

Anası Rabiə gənc İbrahimin ruzisini cəhrəsindən və əyirdiyi yundan çıxarmışdır. Şairin anasının nə vaxt öldüyü məlum deyildir. Xaqani yazırdı ki, anam ölərkən mənə dediyi son söz: “Adın əbədi olsun” olmuşdur.

Xaqani anasının həmişə böyük hörmətlə yad etmiş və onun xatirini əziz saxlamışdır. O, anası haqqında hörmətlə söz açır, onun aşpaz qızı olduğunu deyir:

Bir aşpaz qızıydı anam əzəldən,
Onuncün hər kəsi doyururam mən.
Yaxud:

Anamın duası olmasaydı bil,
Dünyada bir işə olmazdım nail
Onun haqqı çoxdur boynumda bişək,
Boynumda əmimin haqqı olan tək

Özünün yüksək mənəviyyətə malik bir şəxsiyyət kimi yetişməsində anasının əməyinin çox olduğunu şair yaradıcılığında ifadə etmişdir. Rabiə ana oğluna həmişə ağıllı öyüdlər vermiş, ona düzgün yol göstərmiş, pisliyə qarşı amansız olmağa alışdırmışdır.

Xaqaninin qohumları və yaxınları varlı olmamışdır. Ancaq onların içərisində elm və sənət adamları, adlı-sanlı ustalar və ziyalılar olduğunu şair özü qeyd edir. O, “Sövgəndnamə” əsərində əmisi Kafiyəddin Osman oğlunun ölmünə çox acımış və bu münasibətlə mərsiyə yazmışdır. Bu mərsiyədə şair mənsub olduğu nəsiləndən adlı-sanlı kişiler çıxdığını, onlardan Kafiyəddinin daha çox dəyərlili olduğunu qeyd edir. “Bilicilərin başçısı, Adəmin incisinin şərifi hanı? Soyların incisini bir-birinə bağlayan Kafiyəddin hanı? O, mənim fəxrim idi. O, ata-babamın keçmişi ilə öyünürdü. O, mənim şeyxim idi. O, qohumlarının gələcəyinə istiqamət verirdi”. Əmisi öldükdə şair Şirvan əhlinin ona göz yaşını axıtdığını yazır.

Onsuz bütün əqrəbası ölmüş kimi qaldılar, ah!...
Qəbilənin Adəmidi, İsa kimi verərdi can.
Cümə günü əcəl gəlib, apardı o filosofu,
Ki, Nuhun da gəmisini cümə günü tutdu tufan .

Şairin bu itki ilə bağlı Orta Asiyaya – məşhur alim və ədib dostu Rəşidəddin Vətəvatə göndərdiyi məktub isə Kafiyəddin Ömər adının çox əvvəllərdən vətəndən uzaqlarda yayıldığını göstərir. Xaqani özünün bir şair kimi yetişməsində əmisinin xidmətindən geniş söz acır:

Gördü söz mülkünün hakimi mənəm
Adımı o qoydu Həssani-Əcəm

Xaqani fars dilini mükəmməl bilmiş və əsərlərini bu dildə yazmışdır. Ancaq buna baxmayaraq farslar onun əsərlərini oxuyarkən “türk qoxusu gəlir” - demişlər.

Xaqani həyatının bir çox sirlərini öz dövrünün görkəmli alimləri sayılan əmisi Ömər Osman oğlu Kafiyəddinə və əmisi oğlu Osman Ömər oğlu Vəhidəddinə yazdığı şeirlərdən öyrənirik. Hər iki alimin gənc İbrahimin tərbiyə və təhsilində böyük əməyi olmuşdur. “Əmisi müdərrişi-dərs deyəni, əmisi oğlu müridi – yola qoyanı, “xəlifeyi-kitab” – öyrədici olmuşdur. Zəmanəsinin bir çox elmlərini ona əmisi öyrətmişdir.

İbrahim nəhv, lüğət, riyaziyyat, ilahiyyat, təbiyyat və təfsir elmini əmisindən, “əqli, vəhmi və hissi elmləri” əmisi oğlundan öyrənmişdir. Şairin təbircə desək, o İbrahimin əlindən tutaraq onu elmin Qaf dağının ən yüksək zirvəsinə çatdırmış”, “onun sənət və mərifətin uca və zəngin göylərinə ucmasına” yardım etmişdir. Şair Ömər “mənavi atası”, “təbiyyəti”, “öyrədici” və “böyük yol göstəricisi” sözləri ilə dəyərləndirilir. İbrahim ilk təhilini əmisinin evində və həkimxanasında almış, ərəb və fars dillərini öyrənmişdir.

Xaqaniyə 25 il atalıq qayğısı göstərmiş əmisinin alimliyindən, şəxsiyyətindən şairə göstərdiyi qayğıdan şair şeirlərində geniş ifadə etmişdir.

Xaqaninin bir alim kimi yetişməsində ikinci müəllimi əmisi oğlu olmuşdur. Əmisi oğlu Vəhidəddin Osman Ömər oğlunu şair “Təhvətül-İraqeyn” əsərində “sədrül – hükəma” – həkimlərin başçısı adlandırmış, onu özünün arxa və dayacağı saymışdır. Şair digər yazılarında da Vəhidəddinin alimliyindən, şəxsiyyətindən ona göstərdiyi qayğıdan yazır. Vəhidəddin tibb, nücum, hikmət, nəzm, və nəsrə, “elmi-adab”da dərin bilikli bir alim olmuşdur. Xaqani onu Şərq və Qərb alimlərindən tibbdə Boqrat, nücumda Buzurçəmehr, Qusta, nəzmdə - Sabi, nəsrə - Xəlil, elmi adabda – Cahizə tay tutmuş, ibn Miskaveyn və ibn Sibəviyəndən yüksəkdə durduğunu söyləmişdir. Vəhidəddin zəmanəsinin bütün elmlərini bilməklə yanaşı, ilahiyyat elmində də müasirlərindən geri qalmırdı. O, fəlsəfə elmi sahəsində daha geniş biliklər əldə etmiş, həm də bacarıqlı təbib, cərrah və əczacı olmuşdur. Şamaxıda xəstəxana açmışdır.

Xaqaninin yazılarından görüldüyü kimi Vəhidəddin musiqini elmi və nəzəri baxımından çox dərinləndirirdi. Şairin yazılarında Vəhidəddinin musiqişünaslar və başqa incəsənət xadimləri ilə yaxınlığı göstərilir. Onun həm də gözəl səsi olmuş, ərqənin çalmağı yaxşı bacarmışdır.

Xaqanini yaradıcılığı onun şəxsi həyatı ilə sıx bağlıdır. O, özünün evlilik həyatını çox geniş bir şəkildə yazıya almışdır.

573 (1178/79)–cu ilin əvvəllərində Təbrizdən kürəkəni Şəhabəddin Şirvaniyə göndərdiyi məktubunda Xaqaninin ilk dəfə bir kəndli qızını çox sevdiyini və onunla ailə qurduğunu öyrənirik. Şair vurğunu olduğu ilk ailəsi ilə iyirmi beş il xoşbəxt yaşamışdır. Məktubda o yazır:

“Kiçiyiniz mən iyirmi beş il Tanrının bağışladığı bir kəndli qızını qorumaq və ona qayğı göstərməkdən ötrü Şirvanda nə qədər başağrısı və ürəkəğrısı çəkdim ki, yazsam havanın boşluqları dolar. Mənə qılınc çəkdi. Mən onun üstünə bir günlüyə olsa da, başqa bir qadınla evlənmədim. Onun arzusunu gözümdə qoymadım. O, mərhumənin xəstəliklərində onun qəmini çəkən, onun qulluqçusu, təşt qoyub-götürəni və ona gərək olan şeyləri verən mən idim. O, dünyadan ayrıldıqda onun razılığı ilə Şirvandan dışarı çıxdım. And olsun o uca Tanrının duyulmaz varlığına ki, kiçiyiniz mənə vətəndən uzaqda qalmağımın səbəbi ancaq o mərhumənin ölmüdür. Bu barədə dost və düşmənin başqa fikirləri olsa da, işin gedişini doğrusu və düzü budur ki, dedim” .

Xaqani ilk bəxtinə çox şər yazmışdır. Məhəbbət ruhlu lirik şeirlərinin bir çoxunun əvvəlindən bunu görmək olur. O, həyat yoldaşının ölümünə aid yazdığı qəzəllərdə könül çırpıntılarını, duyğu və sarsıntılarını, üzüntü və kədərini ifadə etmişdir. Sevimli arvadına yazdığı qəzəllərdə - ağılarda şairin kədəri tutqun duman bürünmüş dağ kimi görünür. “Ev əhlinə” qəzəlində bunun aydın ifadəsi daha üstün yer tutur. O, xanımını uca şəxsiyyətli, yüksək mənaviyyətli bir insan kimi dəyərləndirir, xoşbəxtlik və uğurla dolu olan qaynar evlilik həyatını təsvir edir.

Şairin novruzıyələrində, mərsiyələrində də ailə üzvləri, yaxınları – arvadı, oğlu Rəşid haqqında məlumat var. Şairin birinci arvadından iki oğlu – Əmir Əbdülməcrid və Rəşidəddin və üç qızı olmuşdur. O, qızlarını Şirvanın ziyalılarına ərə vermişdir.

Xaqani ikinci Məkkə səfərindən sonra Təbrizə qayıtmış və yazılarına görə bir neçə ay subay qaldıqdan sonra “canını təklik qorxusundan qurtararaq şəhərdən evlənməmişdir”. Təbrizdə olarkən Şirvanlı

Axistana göndərdiyi məktubda da o evləndiyini yazır. İkinci həyat yoldaşı Təbrizin adlı-sanlı adamlarından olan Mühəzzəbəddin Məhəbb ibn əl-Vəhidin ocağından evləndiyini bildirir. İkinci evliliyin necə il davam etdiyi dəqiq göstərilməyib. Ancaq şairin bu evlilikdən peşiman olduğu göstərilir. İkinci arvadı öldükdən sonra o, üçüncü dəfə evlənir. Bu evlilikdən həm raz, həm də narazı qaldığını qeyd edir.

Xaqani Qızıl Arslana yazdığı məktubda Müəyyəddədin Mahmud Tiflisdən danışır. Müəyyəddədin 1177/78-ci ildə Təbrizdə yaşamışdır. Xaqani Reydə ikən sağlamlığını itirdikdə “ölsəm də Müəyyəddədin yanında ölüm”, - deyərək Təbrizə sarı tələmişdir.

Xaqani həyatında bir çox uğursuzluqlara düçar olmuşdur. Bunlardan ən ağırı arvadı və oğlu Rəşidin ölümü idi. İyirmi yaşında vəfat edən Rəşid şairin ikinci oğlu idi. Xaqani onu çox sevirdi. Ata “kəpənək kimi oğlunun ətrafında çırpınır, arzu və istəklərinin onunla çiçək acacağına ümid bəsləyirdi”. Şair

oğlunun görkəmi və davranışı ilə özünə çox oxşadığını yazırdı. O, oğlunun ölümündən sonra iyirmi dörd ildən artıq yaşadı. Lakin ömrünün sonuna qədər bu itkini unutmamış, “o tez getdi, sən çox qaldın” – deyə özünü günahkar saymışdır.

Şairin oğlunun ölmünə yazdığı mərsiyyələr çox sarsıdıcıdır:

Bağrını çoxlu qəmə məskən edən Xaqani,
Oğlu hicranı, qəmi bağrını da yaxdı oda.
Qəlbimin gövhəri can şəmi idin, söndün, oğul
Qara bəxtin kimi məndən niyə tez döndün, oğul?
Oğlu Rəşidəddinin ölmü şairin ürəyini dağladı.
Atanın canı idin, cismimi tərk etdin, oğul,
O başı daşlını nalan qoyub, getdin, oğul.- deyə
ürəyinin od tutub yandığını dərin kədərlə bildirir.

Nəticə

Şərqi adlı-sanlı şairləri həmişə Xaqani ədəbi irsindən örnək kimi bəhrələnmişlər. XIX əsrdən başlayaraq şair yaradıcılığı dünya şərqşünaslarının diqqət mərkəzində olmuşdur.

Bu gün də Xaqani irsinin dərinə öyrənilməsi və təbliğ olunması çox vacibdir. Vətən məhəbbəti, ata-ana sevgisi, ailə üzvlərinə, qohumlara, ustadına olan isti münasibət, dərin hörmət və ehtiram bu günkü gənc nəslin tərbiyəsində böyük əhəmiyyətə malikdir. Xaqani irsi hər bir dövr üçün əvəzsiz bir məktəbdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi II cild. Bakı: Elm nəşriyyatı, 2007.
2. Şirvaninin X. "Seçilmiş əsərləri". Bakı: Lider nəşriyyat, 2004.
3. Xaqaninin Ə. "Seçilmiş əsərləri". Bakı-1983.
4. Səfərlə Ə. Yusifov X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: 1986.
5. Qafar Kandli Xaqani Şirvani. Bakı: 1978.
6. Xaqani. Seçilmiş əsərləri. Bakı: 1987.
7. Şirvani X. "Ürək döyüntüləri" (seçilmiş əsərləri) Gənclik. Bakı: 1979.

İSMİN TƏDRİSİNDƏ ORFOQRAFIYA VƏ ORFOEPIYA MƏSƏLƏLƏRİ

Teymurova Aytən Şahin qızı

müəllim

ADPU-nun Şamaxı filialı

aynteymurova94@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5301-2545>

Xülasə

Orfoqrafiya və orfoepiya dilçiliyin fonetika bölməsinin əsas hissəsidir, lakin onları fonetikada yekunlaşdırmaq mümkün deyildir. Orfoqrafiya və orfoepiya fonetika bölməsində başlanan və digər bölmələrdə onlarla əlaqəli, birgə tədris olunan Azərbaycan ədəbi dilinin düzgün yazı və tələffüz qaydalarının toplusudur. Azərbaycan dilinin dörd ana xətti olan məzmun xətlərinin (dinləyib-anlama və danışma, oxu, yazı, dil qaydaları) reallaşması üçün Azərbaycan ədəbi dilinin orfoqrafik və orfoepik qaydalarına şifahi və yazılı nitqdə əməl edilməlidir.

Azərbaycan dilində isimlərin bir hissəsinin yazılışı və ədəbi tələffüzü bir-birilə uyğunluq təşkil etsə də, digər hissəsi uyğunluq təşkil etməyən isimlərdir. Yazılışı ilə ədəbi tələffüzü uyuşmayan, fərqli olan isimlərin tədrisində düzgün yazılışla və tələffüz qarşılaşdırılmalı, fərqli cəhətlər aşkar edilməlidir. Aşağıda ismin qrammatik formalarının orfoqrafiya və orfoepiyası arasında olan fərqli məqamları göstərməyə çalışılacağıq.

İsmnin leksik və qrammatik məna növlərinin, kəmiyyət, hal, mənsubiyyət, xəbərlilik kateqoriyalarının hər birinin tədrisində orfoqrafik və orfoepik qaydaların əlaqələnməsi, onlar arasında inteqrasiyanın gözlənilməsi zəruridir.

Açar sözlər: isim, orfoqrafiya, orfoepiya, tədris, dərslük.

Summary

Spelling and orthography are the main part of the phonetics branch of linguistics, but they cannot be summed up in phonetics. Spelling and orthoepy are a collection of correct writing and pronunciation rules of the Azerbaijani literary language, which are started in the phonetics section and are related to them in other sections. In order to realize the four main content lines of the Azerbaijani language (listening comprehension and speaking, reading, writing, language rules), the orthographic and orthoepic rules of the Azerbaijani literary language should be followed in oral and written speech.

Although the spelling and literary pronunciation of some nouns in the Azerbaijani language are compatible with each other, the other part is inconsistent nouns. In the teaching of nouns whose spelling and literary pronunciation are different, correct spelling and pronunciation should be compared and different aspects should be revealed. Below we will try to show the differences between the spelling and orthography of the grammatical forms of the noun.

In the teaching of each of the lexical and grammatical meaning types of the noun, the quantity, case, affiliation, and reporting categories, it is necessary to connect the orthographic and orthoepic rules and expect integration between them.

Key words: noun, spelling, spelling, teaching, textbook.

Giriş

Azərbaycan dilində isimlərin bir hissəsinin yazılış və ədəbi tələffüzü bir-birilə uyğunluq təşkil etsə də, digər hissəsi bu qaydaya tabe olmayan isimlərdir. Yazılışı ilə ədəbi tələffüzü uyuşmayan, fərqli olan isimlərin tədrisində düzgün yazılış və tələffüz qarşılaşdırılmalı, fərqli cəhətlər aşkar edilməlidir. Aşağıda ismin qrammatik formalarının orfoqrafiya və orfoepiyası arasında olan fərqli məqamları göstərməyə çalışacağıq.

İsmin leksik və qrammatik məna növlərinin, kəmiyyət, hal, mənsubiyyət, xəbərlilik kateqoriyalarının hər birinin tədrisində orfoqrafik və orfoepik qaydaların əlaqələnməsi, onlar arasında inteqrasiyanın gözlənilməsi zəruridir.

Əsas hissə

İsmin leksik məna növünə daxil olan ümumi və xüsusi isimlər ümumi orta təhsil səviyyəsinin V sinif Azərbaycan dili dərslərində təqdim edilmişdir. Bu isimləri fərqləndirə bilməyən şagirdlər onların yazılışında səhvə yol verirlər. Belə ki, onlar hansı ismin kiçik, hansı ismin böyük hərflə yazılmalı olduğunu bilmir və yazılı nitqdə çox ciddi qayda pozğunluğu edirlər. Ümumi və xüsusi isimlərin tərfi şüurlu mənimsənilməlidir. Ümumi isimlərin tərfi nümunələr əsasında müəyyənləşdirilməlidir. Eynicinsli varlıqların adını bildirən ümumi isimlər dedikdə şagird təfəkküründə “eynicinsli varlıq” məfhumunun geniş anlayış kimi canlanması zəruridir. Belə ki, eynicinsli varlığın adını bildirən bir ümumi ismin, məsələn heyvan isminin konkretləşdiyi bir neçə ümumi isimlər: pişik, it, pələng, fil, aslan, meymun, tülkü və s. ola bilər.

Müəllimin bələdçiliyi ilə bir əşyanın tam konkretləşməsi, öz cinsindən ayrılıb xüsusi isim yaratması və onların müəyyənləşməsində şagirdlərin özlərinin iştirakı səmərəli yoldur. Məsələn pişik ümumi anlayışından Məstan varlığı tək olanı, göl ümumi ismindən Göygöl varlığı tək olanı və s. bildirir. Şagirdlərə “hansı isimlərin cümlə ortasında və ya sonunda böyük hərflə yazıldığını deyə bilərsinizmi?” sualı verilərək xüsusi isimlərin daxil olduğu qrupları (1.insan ad, soyad və təxəllüs adları,2.kənd, qəsəbə, rayon, şəhər, ölkə, qitə adları, 3.dəniz, göl, dağ, çay adları, 4.küçə, təşkilat, idarə, müəssisə adları, 5.qəzet, jurnal, əsər adları, 6.planet adları, 7.heyvanlara verilən adlar) müəyyənləşdirmək olar.

Ümumi və xüsusi isimlərin orfoqrafiyasında əsas problemlə məsələlərdən biri də günəş, ay, göy, yer isimlərinin ikili xüsusiyyət: həm ümumi, həm də xüsusi isim ola bilməsidir. Həmin isimləri cümlə daxilində kontekstə uyğun olaraq müəyyənləşdirmək, fərqi nə varmaq mümkündür. V sinif Azərbaycan dili dərslərində oxşar ümumi və xüsusi isimlərin fərqləndirilməsi üçün çalışma təqdim olunmuşdur, lakin onların sayını artırmaq şagirdlərin daha yaxşı mənimsəməsi üçün səmərəlidir. Məsələn:

Şair ... batana kimi təbiətin əsrarəngiz gözəlliklərini seyr etməkdən əl çəkə bilmədi.

... sisteminin nizamı insanı heyrətləndirir.

Yuxarıdakı cümlələrin birincisində nöqtələrin yerində hər gün doğmaqda və batmaqda olan günəş mənasında ümumi isim – “günəş”, ikincisində fəza cismi mənasında xüsusi isim – “Günəş” sözü buraxılmışdır,

həmin isimlər şagirdlərin iştirakı ilə müəyyənləşdirilir və onların yazılış qaydasına diqqət yönəldilir.

Ümumi və xüsusi isimlərin orfoqrafiyasında çaşqınlığa səbəb olan məsələlərdən biri dövlət və milliyət anlayışlarının qarışdırılaraq hər ikisinin böyük hərflə yazılması hadisəsidir. Bu məsələlər üzərində xüsusi dayanmaq, tətbiqi çalışmalar hazırlamaq lazımdır. Hər bir dövlətin xüsusiyyətini, təkliyini nəzərə çatdırmaq onların böyük, millətlərin isə eyni cinsdən olan çoxluğunu, ümumiliyini diqqətə çatdırmaq onların kiçik hərflə yazılmalı olduğu aşılmalıdır: Azərbaycan – azərbaycanlı, Türkiyə - türk, Pakistan – pakistanlı, Ukrayna – ukraynalı, İngiltərə - ingilis, Almaniya – alman, Fransa – fransız, Rusiya – rus və s.

Ümumi isimdən xüsusi ismə keçən sözlərin (murad – Murad, kamil – Kamil, lalə - Lalə, mahir – Mahir, aslan – Aslan, kifayət – Kifayət, xəyal – Xəyal, arzu – Arzu və s.) mətn daxilində işlənmə mövqeyindən asılı olaraq yazılış qaydası dərslərdə yetərincə nümunələrlə əsaslandırılmışdır.

Beləliklə, ümumi və xüsusi isimlərin orfoqrafiya ilə əlaqəli tədrisi şagirdlərdə orfoqrafik qaydaların möhkəmlənməsinə, onların savadlı yazı nümayiş etdirmələrini təmin edəcəkdir.

Azərbaycan dilinin qrammatikasının söz yaradıcılığı bəhsində isim fəallığı ilə seçilir və düzəltmə və mürəkkəb isimlərin yaranması Azərbaycan dilinin özünəməxsus qayda və qanunlarına əsaslanır. Şəkilçilərin və sözlərdəki fonetik ünsürlərin xüsusiyyətindən asılı olaraq onların tədrisində bir sıra orfoqrafik və orfoepik qaydalara istinad etmək lazım gəlir.

Düzəltmə isimlərin yaranmasında iştirak edən bəzi şəkilçilər xüsusi orfoqrafik və orfoepik qaydalarla tənzimlənir. Həmin şəkilçilərin düzgün yazılış və tələffüz formalarını aşağıda qarşılaşdırma yolu göstərməyə çalışacağıq.

1) “L” samiti ilə başlayan isim düzəldən -lıq⁴, -lı⁴, -laq şəkilçiləri “d”, “n”, “r”, “s”, “ş”, “t”, “z” samitləri ilə bitən sözlərə qoşulduqda, həmin şəkilçilərin birinci samiti olan “l” assimilyasiyaya uğrayır: -lıq⁴ (-lıq, -lik, -luq, -lük) şəkilçisi:

1. [-dix⁴]: [-dix], [-dix’], [-dux][-dük]. Məsələn: daşlıq [daşdix], yazlıq [yazdix], qışlıq [qışdix], payızlıq [payızdix], aclıq [ajdıx], başlıq [başdix], azadlıq [azatdix], həvəslik [həvəsdix’], sərtlik [sərtidix’];

2. [-rix⁴]: [-rix], [-rix’], [-rux], [-rük]. Məsələn: memarlıq [memarrix], maldarlıq [maldarrix], hazırlıq [hazırrıq], birlik [birrix’], traktorluq [tırak’torrix], novatorluq [navatorrix];

3. [-nix⁴]: [-nix], [-nix’], [-nux], [-nük]. Məsələn: insanlıq [insannix], qəhrəmanlıq [qəhrəmannix], cavanlıq [cavannix], çəmənlilik [çəmənnix’], meymunluq [meymunnux], odunluq [odunnux], uzunluq [uzunnux], ötkünlük [ötkünnük].

Digər hallarda [-lix], [-lix’], [-lux], [-lük] kimi tələffüz olunur. Məsələn: adamlıq [adamlıx], yaradıcılıq [yaradıcılıx], əfsanəvilik [əfsa:nəvilix’], müstəqillik [müstəqillix’], həmrəylik [həmrəylix’], orduluq [ordulux].

-lı⁴ (-lı, -li, -lu, -lü) şəkilçisi [-dli⁴], [-rli⁴], [-nli⁴], [-li⁴] kimi tələffüz olunur: atlı [atdı], şəhərli [şəhərri], yəhərli [yəhərri], şirvanlı [şirvannı], aranlı [arannı], hindistanlı [hisdistannı], çantalı [çantalı], məktəbli [mə’təpli], şərqli [şərk’li], cənublu [cənuplu] və s.

-lı⁴ şəkilçisi saitlərlə və digər samitlərlə bitən sözlərə qoşulduqda yazıldığı kimi, yəni [-li], [-li], [-lu], [-lü] kimi tələffüz olunur. Məsələn:

-laq şəkilçisi [-dax] kimi tələffüz olunur: buzlaq [buzdax], qışlaq [qışdax], otlaq [otdax]. Digər hallarda [-lax] kimi tələffüz olunur: yaylaq [yaylax].

2) İsim düzəldən –stan (-istan⁴) şəkilçisindəki yanaşı gələn iki kar samitdən ikincisi “t” samiti sözə qoşulub tələffüz tələffüz olunarkən cingiltili qarşılığı ilə əvəz olunur, [d] kimi tələffüz olunur. Məsələn: Qırğızıstan [Qırğısıdan], Qazaxıstan [Qazaxısdan], Özbəkistan [Özbəkisdan], Pakistan [Pakisdan], Gürcüstan [Gürcüsdan], Gülistan [Gülüsdan] və s.

3) Sonu “q” hərfi ilə bitən isim düzəldən şəkilçilər söz sonunda və ya samitlə başlayan şəkilçidən və sözdən əvvəl işləndikdə [x], saitlə başlayan sözdən əvvəl gəldikdə [ğ] kimi tələffüz olunur. Həmin şəkilçilərdən sonra saitlə başlayan şəkilçi artırıldıqda həm yazıda, həm də tələffüzdə “q” hərfi “ğ” ilə əvəz olunur. Həmin şəkilçilər aşağıdakılardır:

1. -q-ğ, [x], [ğ]: papaq [papax], papaqdan [daraxdan], papaq mağazası [papax mağazası], papaq+ın = papağın [papağın], papaq atdı [papağ atdı].

2. -lıq-lığ, -luq-luğ, [-lix], [-liğ], [-dix], [-dığ], [-rix], [-riğ], [-nix], [-niğ], -luq [-lux], [-luğ], [-dux], [-duğ], [-rux], [-ruğ], [-nux], [-nuğ]: uzunluq [uzunnux], uzunluqdan [uzunnuxdan], uzunluq yarışı [uzunnux yarışı], uzunluq+a = uzunluğa [uzunnuğa], uzunluq ölçüsü [uzunnuğ ölçüsü], cavanlıq

[cavannıx], cavanlıqda [cavannıxda], cavanlıq zamanı [cavannıx zamanı] cavanlıq+ın = satıcılığın [cavannığın], cavanlıq arzusu [cavannığ arzusu].

3. -laq-lağ, [-lax], [-lağ], [-dax], [-dağ]: otlaq [otlax], otlaqda [otlaxda], otlaq yeri [otlax yeri], otlaq+a = otlağa [otlağa], otlaq üçün yer [otlağ üçün yer], buzlaq [buzdax], buzlaqlar [buzdaxlar], buzlaq sahəsi [buzdax sa:həsi], buzlaq+a = buzlağa [buzdağa], buzlaq əriməsi [buzdağ əriməsi].

4. -caq-cağ, [-cax], [cağ]: oyuncaq [oyuncax], oyuncaqdan [oyuncaxdan], oyuncaq maşın [oyuncax maşın], oyuncaq+ımız = oyuncağımız [oyuncağımız], oyuncaq alətlər [oyuncağ a:lətdər].

5. -acaq-acağ, [-acax], [acağ]: yanacaq [yanacax], yanacaqdan [yanacaxdan], yanacaq təminatı [yanacax tə:minatı], yanacaq+a = yanacağa [yanacağa], yanacaq ödənişi [yanacağ ödənişi].

6. -anaq-anağ, [-anax], [anağ]: boğanaq [tozanax], boğanaqdan [boğanaxdan], boğanaq havası [boğanax havası], boğanaq+a = boğanağa [boğanağa], boğanaq anı [boğanağ anı].

7. -maq-mağ, [-max], [-mağ]: çaxmaq [çaxmax], çaxmaqdan [çaxmaxdan], çaxmaq səsi [çaxmax səsi], çaxmaq+ın=çaxmağın [çaxmağın], çaxmaq atəşi [çaxmağ atəşi].

4) Sonu “k” hərfi ilə bitən sözdüzəldici şəkilçilər söz sonunda və ya samitlə başlayan şəkilçidən və sözdən əvvəl işləndikdə [x’], saitlə başlayan sözdən əvvəl gəldikdə [y] kimi tələffüz olunur. Bu şəkilçilərdən sonra saitlə başlayan şəkilçi artırıldıqda həm yazıda, həm də tələffüzdə “k” hərfi “y” ilə əvəz olunur. Həmin şəkilçilər aşağıdakılardır:

1.-k-y, [y], [x’]: döşək [döşəx’], döşəkçədə [döşəx’çədə], döşək yunu [döşəx’ yunu], döşək+in=döşəyin [döşəyin], döşək üzü [döşəy üzü].

2.-lik-liy, -lük-lüy, [-lix’], [-liy], [-lüy], [-dix’], [-diy], [-düy], [-rix’], [-riy], [-rüy], [-nix’], [-niy], [-nüy], [lüh’], [-düh’], [-rüh’], [-nüh’]: yeniyetməlik [yeniyetməlix’], yeniyetməlikdə [yeniyetməlix’də] yeniyetməlik hissi [yeniyetməlix’ hissi], yeniyetməlik +ə= yeniyetməliyə [yeniyetməliyə], yeniyetməlik üçün yaş xüsusiyyətləri [yeniyetməliy üçün yaş xüsu:siyətdəri], sənətkarlıq [sənətkarlıx’], sənətkarlıqla [sənətkarlıxnan], sənətkarlıq xüsusiyyətləri [sənətkarlıx xüsu:siyətdəri], sənətkarlıq + in = sənətkarlığın [sənətkarlığın], sənətkarlıq ənənəsi [sənətkarlığ ənənəsi].

3.-cək-cəy, [cəx’], [cəy]: əlcək [əlcəx’], əlcəklər [əlcəx’lər], əlcək növü [əlcəx’ növü], əlcək+in=əlcəyin [əlcəyin], əlcək ölçüsü [əlcəy ölçüsü].

4. -cik-ciy, [cix’] [-ciy]: evcik [evcix’], evcikdən [evcix’dən], evcik düzəltmək [evcix’ düzəltməx’], evcik+in=evciyin [evciyin], evcik ətrafı [evciy ətrafı].

5.- ənək-ənəy, [ənəx’] [ənəy]:biçənək [biçənəx’], biçənəkdə [biçənəx’də], biçənək sahəsi [biçənəx’ sahəsi], biçənək+i=biçənəyi [biçənəyi], biçənək ərazisi [biçənəy ərazisi].

5) Sonu “c” hərfi ilə bitən –c, -qac, -gəc, -ğac isim düzəldən şəkilçilərin son samiti söz sonunda və ya samitlə başlayan şəkilçidən və sözdən əvvəl işləndikdə [ç], saitlə başlayan şəkilçidən və sözdən əvvəl gəldikdə yazıldığı kimi [c] səsi ilə tələffüz olunur:

1.–c: qazanc [qazanç], qazanıdan [qazançdan], qazanc sözü [qazanç sözü], qazanc ehtirası [qazanc ehtirası];

2. –qac: tutqac [tutqaç], tutqacda tutmaq [tutqaçdan tutmaq], tutqacından yapışmaq [tutqaçından yapışmaq];

3. –gəc: süzgəc [süzgəç], süzgəclə [süzgəçnən], süzgəc qabı [süzgəç qabı], süzgəc əşyası [süzgəc əşyası];

4. –ğac: sayğac [sayğaç], sayğac quraşdırmaq [sayğaç quraşdırmaq], sayğac inşası [sayğac inşası].

6) Kar samitlə bitən sözlər isim düzəldən, sözdüzəldici şəkilçi olan –ki, -kü şəkilçisini qəbul etdikdə, “k” hərfi tələffüz zamanı cingiltili qarşılığı olan [g] səsi ilə əvəz edilir. Məsələn: bitki [bitgi], səpki [səpgi], sürtkü [sürtgü].

Düzətmə isimlərin tədrisinə VI sinif Azərbaycan dili dərslində yer verilmiş, yuxarıda sadalanan şəkilçilər, onların söz yaradıcılığında iştirakı, orfoqrafik və orfoepik qaydalara uyğun yazılış və tələffüzünün mənimsənilməsi üçün nəzəri və praktik çalışmaları tədqim edilmişdir. Qeyd edək ki, söz yaradıcılığında aktiv iştirak edən bu şəkilçilər əzbərçilik əsasında deyil, yaranan mənə çaları əsasında şagirdlərə çatdırılmalıdır.

Mürəkkəb isimlər, onların orfoqrafik qaydalara uyğun yazılışının mənimsənilməsi məsələsi ismin tədrisində mühüm yer tutur. Mürəkkəb isimlərin hansı qanunauyğunluğa əsaslanaraq defislə və bitişik yazılması şagirdlərin bilavasitə iştirakı ilə onlara aydınlaşdırılmalıdır.

Mürəkkəb isimlərin yaranmasında iştirak edən sözlər yaxın mənəli, əks mənəli, müxtəlif mənəli,

tərəflərindən birinin müstəqil leksik mənası olmayan isimlərin və eyni isimlərin “a”, “ha”, “hə” bitişdiricisi əsasında məna və forma münasibəti ilə birləşir. Mürəkkəb isimlər iki cür yazılır: 1. yaxın mənalı, əks mənalı sözlərin, tərəflərindən birinin müstəqil leksik mənası olmayan sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb isimlər defislə yazılır; 2. müxtəlif mənalı sözlərin və eyni ismin “a”, “ha”, “hə” bitişdirici hissəcikləri ilə birləşməsindən yaranan mürəkkəb isimlər bitişik yazılır. Defislə və bitişik yazılan isimləri ayrı-ayrılıqda aşağıda göstərməyə çalışacağıq:

1. Yaxın mənalı sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb isimlər: bacı-qardaş, oğul-uşaq, çay-çörək, qohum-qardaş, abır-həya, söz-söhbət, öyüd-nəsihət, əzab-əziyyət, künc-bucaq və s.

2. Əks mənalı sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb isimlər: ana-bala, əl-ayaq, dost-düşmən, qoyun-quzu, dağ-dərə, dərə-təpə, yer-göy, alış-veriş, gediş-gəliş və s.

3. Tərəflərindən birinin müstəqil leksik mənası olmayan sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb isimlər: dava-dərman, kağız-kuğuz, yan-yörə, kitab-mitab, qara-qura, dəmir-dümür, kol-kos, ət-mət, duz-muz, ağac-uğac, uşaq-muşaq və s.

Yuxarıda göstərilən üç qrup sözlərin defislə yazılmasının əsas səbəbi həmin mürəkkəb isimləri təşkil edən sözlərin hər birinin öz vurğusunu mühafizə etməsi, qorumasıdır.

Müxtəlif mənalı sözlərin və eyni ismin təkrarından və arasına “a”, “ha”, “hə” bitişdirici hissəciklərinin artırılmasından yaranan mürəkkəb isimlər isə aşağıdakı qaydada yazılır:

1. Müxtəlif mənalı sözlərin birləşməsindən yarananlar: quşüzümü, itburnu, kəklikotu, quşəppəyi, dəvədabanı, əlüzyuyan, sarıköynək, tərəfkeşlik, qanunauyğunluq, dayınəvəsi, hacıleylək, üçbucaq və s.

2. Eyni sözlərin “a”, “ha”, “hə” bitişdirici hissəcikləri əsasında birləşməsindən yaranan mürəkkəb isimlər: yehaye, basabas, qaçaqaç, kəshakəs, çıxxaçix, gəlhagəl, vurhavur və s.

Defislə yazılan mürəkkəb isimlərdən fərqli olaraq bu qrup sözlər bir vurğu altında deyildiyi üçün, yəni tərkibdə olan sözlərin öz vurğusunu itirdiyi üçün həmin mürəkkəb isimlər bitişik yazılır.

İsmin şəkli əlamətlərə malik üç kateqoriyası: 1) kəmiyyət, 2) mənsubiyyət, 3) hal və onların orfoqrafik və orfoepik qaydalara uyğun yazılış və tələffüz məsələləri diqqət göstərilməli məsələlərdəndir.

1. V sinif Azərbaycan dili dərslərində kəmiyyət kateqoriyası “Tək və cəm isimlər. Toplu isimlər” adı ilə tədris olunur. Kəmiyyət kateqoriyasının şəkli əlaməti –lar² şəkilçisidir, yəni isimlər bu şəkilçini qəbul etməklə onlarda cəmlilik anlayışı yaranır.

–lar² cəm şəkilçisi söz sonunda “d”, “n”, “r”, “s”, “ş”, “t”, “z” samitləri gəldikdə, həmin şəkilçinin birinci samiti olan “l” fərqli: [-dar²], [-rar²], [-nar²] kimi tələffüz olunur. Bu tələffüz formaları aşağıda nümunələrlə verilmişdir: samitlər [samitdər], kainatlar [kayinatdər], səslər [səsdər], narlar [narrar], yəhərlər [yəhərrər], naxırlar [naxırrar], mişarlar [mişarrar], şəhərlər [şəhərrər], fikirlər [fikirrər], almanlar [almanr], oğlanlar [oğlanr], aslanlar [aslannar], odunlar [odunnar] və s.

Göstərilən hallar istisna digər şəraitdə cəm şəkilçisi yazıldığı kimi, yəni [-lar²] olaraq tələffüz olunur: marallar [marallar], illər [illər], kitablar [kitaplar], sevgilər [sevgilər], yaxşılıqlar [yaxşılıqlar], rəflər [rəflər], güllər [güllər], ordular [ordular], adamlar [adamlar], tələbələr [tələbələr] və s.

V sinif Azərbaycan dili dərslərində tək, cəm, toplu isimlərin nəzəri əsasları, onların mənimsənilməsinə kömək edəcək praktik çalışmalar təqdim edilmiş, lakin ismin cəm şəkilçisinin tələffüzü ilə əlaqəli məsələlər nəzərdən kənar qalmışdır. Şübhəsiz ki, şagirdlərin cəm şəkilçili isimlərin tələffüz qaydalarını bilməsi və yazıda, şifahi nitqdə orfoqrafik və orfoepik qaydalara riayət etməsi onların nitqinin düzgünlüyü üçün vacibdir.

2. Mənsubiyyət kateqoriyası ismin bu və ya digər şəxsə mənsubluğunu bildirmək üçün dilimizdə geniş istifadə olunur və bu kateqoriyanı şəxs məfhumundan kənar tədris etmək qeyri-mümkündür. Şagirdlərin mənsubiyyət kateqoriyasını hər üç şəxsə (mən, sən, o) aid olan nümunələr əsasında mənimsəməsi “mən” şəxsinin danışanı, “biz” şəxsinin danışanın çoxluğunu, “sən” şəxsinin dinləyəni, “siz” şəxsinin dinləyənin çoxluğunu, “o” şəxsinin haqqında danışılanı, “onlar” şəxsinin haqqında danışılanın çoxluğunu bildirdiyi fikrini formalaşdıracaq və tədrisin səmərəli qurulmasına kömək edəcəkdir.

Hər üç şəxsə aid olan əşyalar düşünülür və şəxs məfhumu əsasında mənsubiyyət şəkilçiləri müəyyənləşdirilir, yeni cümlələr qurulur:

Mənim şeirim...(-im4)

Sənin şeirin...(-in4)

Onun şeiri...(-i4)

Bizim şeirimiz...(-imiz4)

Sizin şeiriniz...(-ı4)

Onların şeiri/ şeirləri...(-ı4)

Mənsubiyyət şəkilçiləri sonu saitlə bitən sözlərə qoşulduqda iki hal özünü büruzə verir: 1. I və II şəxs həm təkində, həm də cəmində mənsubiyyət şəkilçiləri saitlə bitən sözlərə artırıldıqda mənsubiyyət şəkilçisinin saiti düşür: -ı4 (-m), -ı4 (-n), -ı4 (-mı4), -ı4 (-nı4): məqaləm, məqalən, məqaləmiz, məqaləniz; 2. III şəxsin mənsubiyyət şəkilçisi saitlə bitən sözlərə qoşulduqda sözlə şəkilçi arasına “s” bitişdirici samiti əlavə olunur: məqalə+s+i=məqaləsi.

Azərbaycan dilində yeddi sözün: mənbə, mövqə, mənafe, mənşə, tale, su, nəyin mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etdikdə, köklə şəkilçi arasına “y” bitişdirici samiti əlavə olunur: mənafeyim, taleyim, mövqeyim, mənbəyim, mənşəyi, taleyimiz, suyu, nəyi və s.

3. Hal kateqoriyası ismin qrammatik şəkli əlamətlə zəngin olan, söz birləşməsi və cümlə daxilində müxtəlif sözlərlə əlaqəyə girən və bu əlaqə nəticəsində müxtəlif forma dəyişikliyi yaradan əsas kateqoriyasıdır. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində ismin altı halı (adlıq, yiyəlik, yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq) olduğu qəbul edilir ki, bunlardan adlıq hal istisna olmaqla beşinin xüsusi şəkli əlaməti vardır:

1. Sonu samitlə bitən sözlərdə yiyəlik halın şəkli əlaməti -ı4, saitlə bitən sözlərdə bitişdirici “n” samiti əlavə olunaraq -nı4 şəklinə düşür: klubun, kitabın, ürəyin, zəhmətin, gözəlin, dostun, bülbülün, Şuşanın, meşənin, ölkənin, ordunun, ütünün və s.

2. Əşyanın istiqamətini və çatacağı son nöqtəni bildirən yönlük halın şəkli əlaməti -a2 şəkilçisidir. Bu şəkilçi saitlə bitən sözlərə qoşulduqda sözlə şəkilçi arasına “y” bitişdirici samiti əlavə olunur (-ya2): kitaba, müəllimə, maşına, evə, qonağa, şeirə, Qarabağa, ataya, tələbəyə, bacıya, Şəkiyə və s. Yönlük hal şəkilçisi sonu a, ə saitləri ilə bitən çoxhecalı sözlərə qoşulduqda bu saitlər özündən əvvəl gələn hecaya uyğun olaraq qapalı saitlərdən : [ı], [i], [u], [ü] biri kimi tələffüz olunur: ataya [atıya], paşaya [paşıya], nənəyə [nəniyə], Şuşaya [Şuşuya], kölgəyə [kölgüyə].

3. Əşya və hərəkət arasında təsiri, obyektiv əlaqəni bildirən təsirlik halın morfoloji göstəricisi sözün saitlə və samitlə bitməsindən asılı olaraq, samitlə bitən sözlərə -ı4, saitlə bitən sözlərə -nı4 şəkilçisi əlavə edərək meydana gəlir: konfransı, şeiri, ədəbiyyatı, şairi, Şirini, sözü, poemanı, məruzəni, məqaləni, abidəni, ordunu, sürünü, Göyçəni və s.

4. İşin və hərəkətin icra olunduğu, yerləşdiyi sahəni bildirən yerlik halın şəkli əlaməti -da2 şəkilçisidir və onun yazılış və tələffüzündə fərqlilik müşahidə edilmir: məktəbdə, bakonda, zalda, tələbədə, işdə, meşədə və s.

5. Əşyanın çıxış nöqtəsini bildirən çıxışlıq halın formal əlaməti -dan2 şəkilçisidir və bu şəkilçi sonu m və n samitləri ilə bitən sözlərə qoşulduqda [-nan2] kimi tələffüz olunur, digər hallarda isə yazıldığı kimi ([-dan2]) tələffüz olunur: atamdan [atamnan], aslandan [aslannan], oğlandan [oğlannan], babamdan [babamnan], nənəmdən [nənəmnən], məktəbdən [məx'təpdən], saatdan[sa:tdan], şəhərdən [şəhərdən], evdən [evdən] və s.

Nəticə. İsmi orfoqrafiya və orfoepiya ilə əlaqəli tədrisinin nəzəri anlayışların öyrənilməsində, dərk edilməsində və praktikaya tətbiq edilməsində əvəzsiz rolu olduğunu müşahidə etmək mümkündür. Ümumtəhsil məktəblərinin V və VI sinif Azərbaycan dili dərslində mətn və dil qaydaları üzrə tapşırıqlarda da onlar arasında olan əlaqə və həmin əlaqənin tədrisdəki əhəmiyyəti izlənilir.

İsmi orfoqrafiya və orfoepiya ilə əlaqəli tədrisi ilə yanaşı, orfoqrafiya və orfoepiyanın da bir-biri ilə əlaqəli, qarşılıqlı tədrisi vacibdir. Onu da qeyd etmək ki, sözün orfoqrafik qaydalara uyğun yazılışından əvvəl orfoepik qaydalara uyğun tələffüzünün mənimsənilməsi daha vacibdir, akademik L.V.Şerba da bu qənaətdə olmuşdur: “Orfoqrafik məsələni həll etməzdən əvvəl, orfoepik məsələni həll etmək lazımdır”.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan dili. 5-ci sinif. Bakı. “Şərq-Qərb” nəşriyyatı. 280 səh.
2. Azərbaycan dili. 6-cı sinif. Bakı. “Şərq-Qərb” nəşriyyatı. 250 səh.
3. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı. «Niurlan», 2010, 400 səh.
4. XƏLİLOV B.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. I hissə, Bakı, 2000, 280 səh.

ORTAQ TÜRK DİLLƏRİ

Əliyeva Dürdanə

müəllim

ADPU

durdanealiyeva@mail.ru

ORCID:0009-0008-7776-4646

Xülasə

Məqalədə ortaq türk dilləri mövzusu araşdırılmışdır. Eyni zamanda ortaq türk dillərinin ortaq nöqtələri nəzərdən keçirilmiş və həmin dillər vasitəsi ilə Türk dilli xalqların bir-birinə olan münasibətləri və əlaqələrinin dahada inkişaf etməsinə səbəb olması faktları qeyd edilmişdir. Tədqiqatda nitq hissələrinə toxunulmuş və ortaq olan söz və ifadələri müzakirə obyektinə çevirilmişdir. Əsas nitq hissəsi olan əvəzlilər əsas təhlil obyektinə çevrilərək b/m əvəzlənməsi ilə eyni səslənmə və eyni məna kəsb edən birinci şəxsin təkində baş verən dəyişiklikdən başqa bütün şəxs əvəzlilərinin eyni formada işləndiyi araşdırılmışdır.

Məqalə giriş, əsas hissə, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyatından ibarətdir. Girişdə mövzunun aktuallığı, yazılma metodu, əsas məqsəd və vəzifələri yer alır. Əsas hissədə qoyulmuş problem tədqiqatçılar tərəfindən irəli sürülən fikir və mülahizələr əsasında araşdırılmışdır. Sonda isə əldə edilən nəticələr nəticə hissəsi ilə yekunlanmışdır.

Açar sözlər: dil, türk dili, ortaq dil, əlaqə.

COMMON TURKISH LANGUAGES

Aliyeva D.

Summary

The article examines the subject of common Turkish languages. At the same time, the common points of the common Turkish languages were reviewed and the facts of the further development of the relations and relations of the Turkic-speaking peoples with each other through these languages were noted. In the study, parts of speech were touched upon and common words and expressions were turned into the object of discussion. Pronouns, which are the main part of speech, became the main object of analysis, and it was investigated that all personal pronouns are processed in the same form, except for the change that occurred in the first person singular, which has the same sound and the same meaning as b/m substitution.

The article consists of introduction, main part, conclusion and reference list. The introduction includes the relevance of the topic, writing method, main goals and objectives. The problem posed in the main part was investigated based on the ideas and opinions put forward by the researchers. In the end, the obtained results are concluded with the conclusion part.

Key words: language, Turkish language, common language, communication.

Giriş

Türk xalqları arasında ortaq ünsiyyət problemi hazırda qarşımızda duran ən mühüm problemlərdəndir. Türklər arasında ünsiyyət dili türk dilidir. Türk xalqları arasında iqtisadi, mədəni və siyasi əlaqələr yüksəldiyi bir zamanda türk xalqlarının ortaq dilinin inkişafı əsas məsələlərdəndir. Bu əlaqələrin daha da artması və möhkəmlənməsi türk xalqları arasında sağlam ünsiyyətin qurulması ilə mümkündür. Türk xalqları arasında sağlam ünsiyyətin qurulması Türk Dövlətlərinin bir-birinə daha da yaxınlaşmasını təmin edəcəkdir ki, bu da mövzunun aktuallığını təşkil edir.

Əsas məqsəd isə Türk soylu xalqların ortaq dil anlayışlarını müəyyən etmək və bu dillərin bəzi ləhcələrinin bir-birinə çox yaxın olduğu aşkarlamaqla ortaq dilin mövcudluğunu təmin etmək. Məsələn; Türkiyə türkcəsi Azərbaycan türkcəsinə, qazax türkcəsi qırğız türkcəsinə, özbək türkcəsi isə uyğur türkcəsinə yaxındır. Bu yaxınlığı ortaq işlənmiş sözlərdə görə bilərik. İlk öncə əvəzlilərə nəzər yetirsək görürük ki, bütün türk dillərinin əvəzliləri hamısı eynidir. /b/ ~ /m/ dəyişməsi yalnız birinci tək şəxs əvəzliyində görünür. Halbuki Türk dünyasının bütün mənsubları bilir ki, *kişi* mən demək, *ben kişi mənasında istifadə olunur*. Əvəzlilərin birləşməsində fərqlər var ki, bunu da cümlənin kontekstindən məna çıxarmaqla aydınlaşdırmaq olur. Sual əvəzlilərimizə gəldikdə isə deyə bilərik ki, bu söz qrupunda ümumidir: bütün dialektlərdə *kim* və *nə* işlənir. *Neçə ~ kança ~ nə qədər fərqli kimi* sözlər fərqli olsa da, alış-veriş zamanı hansı mənada işlədildiyi asanlıqla başa düşülür. Bütün bu problemləri müqaisəli-tarixi metoddan istifadə edərək tədqiqat aparılmışdır.

Ortaq Türk dillərində saylar

Müasir dövrdə, xüsusilə türk türkologiyasında “türk dilləri” anlayışı ilə yanaşı, “türk”

“Türk dilinin dialektləri” və ya “şivələri” anlayışından da geniş istifadə olunur ki, bu da indiki türk dilləri baxımından kökündən yanlışdır. Belə ki, bəzi zamanlarda istifadə edilən “türk ləhcələri” anlayışı qeyri-elmidir. Hətta, Azərbaycan və türk (türk) və ya qırğız və qazax dilləri aralarında yaxınlıq olmasına baxmayaraq, bu gün eyni dilin - oğuz və ya qıpçaq dialektləri şəkilində istifadə edilməsin elmi saymaq düzgün deyil. Əvvəla, çünki bu dillər artıq müxtəlif xalqların müstəqil dilləridir, çünki onu sət terminoloji mənada “dialekt” adlandırmaq olmaz.

“Türk dillərinin diferensiasiyası” məqaləsinin müəllifi yazır: “Çağdaş türkologiya elminin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri də bütün qohum türk dillərini və onların yazılı abidələrinin dilini müqayisə yolu ilə öyrənmək və onların dilində bu və ya digər şəkildə qorunub saxlanılan ümumi fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri aşkara çıxarmaqdır. Yalnız bununla anatürk dilini bərpa etmək və Türk xalqları arasında ortağ ünsiyyət dilini formalaşdırmaq mümkün olacaqdır. [7, s.480]

Ümumiyyətcə, götürüldükdə ortağ Türk dili anlayışının tam şəkildə formalaşması və həmin dillərin “anatürk” (pratiürk) dilinin bərpa edilməsi türkologiyanın mühüm problemlərindən biridir. Lakin fikrimizcə, bu problemin “türk xalqları arasında ortağ ünsiyyət dili” məsələsinə heç bir dəxli yoxdur. Doğrudur, bir vaxtlar müxtəlif türk dillərinin materiallarından istifadə etməklə ortağ bir türkcə yaratmaq cəhdləri (məsələn, özbək dilçilərinin təcrübəsi) olmuşdur, bununla belə, həmin cəhdlər hazırkı mərhələdə öz aktuallığını, demək olar ki, itirmək üzrədir [1,17].

Əsas nitqimiz olan saylara gəldik də isə qeyd edə bilərik ki, say adlarımız ümumidir. Bütün türklər eyni say adlarından istifadə edir. Milyona qədər olan say adları da türk mənşəlidir. Milyon, milyard kimi say adları xarici mənşəli olsa da, bu alınma sözlər bütün dialektlərdə işlənir. Bu halda istər türk mənşəli olsun, istərsə də alınma olsun, bütün say adları ortağdır. Başqa sözlə desək, say adlarında dialektlərə görə müəyyən səs dəyişiklikləri olur. Bunlar mətnin kontekstindən asanlıqla başa düşülən sözlərdir.

Ortağ türk dillərinin ümumiliyini göstərən digər söz qrupları isə bəzi səs dəyişiklikləri ilə fərqli səslənsə də ağız, burun, qulaq, dil, diş, saç kimi orqan adları türk mənşəli olub bütün ləhcələrdə tam şəkildə anlaşılır.

Rəngləri ifadə edən sözlərə gəldikdə isə bu qəbildən olan söz qrupların da ümumiliyin vurğulaya bilərik; *ağ* , *qara* , *sarı* , *qırmızı* .Bəziləri dialektlərin ümumi səs xüsusiyyətlərinə görə dəyişikliklərə məruz qalır: yaşıl ~ jasıll ~ yaşıl.

Sözlərdə səs dəyişikliyi nə qədər böyük olsa da, sözün heca sayındakı bərabərlik, vurğu və tembr mənasının başa düşülməsinə mane olmur. Sözlərin sintaksisdəki yeri də mətnin kontekstindən mənə çıxarmağı asanlaşdıracaq. O ki qaldı türk xalqları arasında ortağ ünsiyyət dilinin necə qurulacağına bunun üçün Türk ləhcələri üçün praktiki gündəlik danışıq kitabları hazırlanmalıdır. Burada işlənən cümlələrdə ümumi istifadəyə diqqət yetirmək lazımdır. Bir ləhcə üçün çox xüsusi ifadələr yerinə, hər ləhcədə başa düşülə bilən ümumi istifadələrə üstünlük verilməlidir.

Nəticə

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, Ortağ türk dilləri bir dil qrupuna daxil olub eyni söz və ifadələrin az bir hissəsinin fonetik deformasiyası nəticəsində mənə yükünü saxlamaqla işlənməsindən ibarət olan xüsusi leksik kateqoriyaya daxildir. Türk xalqları arasında ortağ ünsiyyət dilinin qurulması üçün hər il bir Türk Dövlətində Daimi Türk Dili Qurultayları keçirilməlidir. Qurultaylarda ortağ ünsiyyət dilinin formalaşması şərtləri müzakirə edilməli, inkişafı izlənməlidir. Bu konqreslərdə zamanla yarana biləcək vəziyyətlər üçün ortağ planlar tətbiq edilməlidir.

Yəni, hər bir müstəqil türk xalqına məxsus olan “Daxili müstəqillik təsəvvürləri nə qədər güclü olsa da, “ətraf aləm” türkləri, ən azından bütöv bir regionda (məsələn, Mərkəzi Asiyada), ümumi (diferensiallaşmamış!) qəbul etməyə meyilli olur ki, bu da türk xalqlarının formalaşması prosesi barədə bir sıra mübahisələrlə müşayiət edilir” [2, s.73]. Yəni, ortağ türk xalqına məxsus olan “*“Türk dilləri” anlayışı, tamamilə təbiidir ki, qədim türk (ümumtürk) dilinin diferensiasiyası nəticəsində müxtəlif türk dillərinin meydana çıxmasından sonra formalaşmışdır. Bu proses, yəni anlayışın təşəkkülü, əsasən, üç dövrdən keçmişdir ki, buraya aşağıdakılar aiddir:*

- 1) ilk orta əsrlərdən yeni dövrün əvvəllərinə qədər;
- 2) yeni dövrün əvvəllərindən XIX əsrin ortalarına qədər;
- 3) XIX əsrin ortalarından sonra. Birinci dövr anlayışın “dağılıqlıq” [1,17]

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Qəribli A.N. Türk Dilləri” Anlayışı Və “Ortaq Türkcə” problemi. Sumqayıt Dövlət Universiteti – “ELMİ XƏBƏRLƏR” – Sosial və humanitar elmlər bölməsi. cild 17, № 1, 2021.
2. Cəfərov N. Tarixin tərcümeyi-halı. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 256 s.
3. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. М.: Высшая школа, 1969, 384 с.
4. Abdullayev R. Türk dillərinin diferensiasiyası // Sələflər və Xələflər. I Beynəlxalq Simpoziumun materialları. Bakı: 2014, s.480-484.

GƏNCƏ ƏDƏBİ MÜHİTİNİN ÜMUMİ MƏNZƏRƏSİNƏ DAİR ABOUT THE GENERAL VIEW OF THE YOUTH LITERARY ENVIRONMENT

Hüseynova Gülnar Səfdər qızı
müəllim
GDU
gulnar.huseinova@gmail.com
ORCID: 0009-0006-8750-7817

Xülasə

Azərbaycan ədəbiyyatı öz zəngin məzmunu, yüksək sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə seçilən, bütün dünya ədəbiyyatında ölməz əsərlərlə iz qoyan bir ədəbiyyatdır. Əsrlər boyu bu ədəbiyyat milli-mənəvi sərvətlərimizin, bəşəri duyğularımızın, humanist meyillərimizin, azadlıq və istiqlal mübarizəmizin bədii-estetik mənzərəsini əks etdirmişdir. Bu ədəbiyyat Azərbaycan dilinin və mədəniyyətinin, Azərbaycan milli təfəkkürünün formalaşmasında əvəzsiz rol oynamışdır. Bu missiyanı ədəbiyyatımızın indi də uğurla yerinə yetirir. Dünya xəritəsində kiçik bir yer tutsa da, Azərbaycan xalqının yaratdığı ədəbiyyat Nizaminin, Füzulinin, Nəsiminin, Vaqifin, Mirzə Fətəli Axundzadənin, Sabirin, Cəlil Məmmədquluzadənin, Hüseyn Cavidin, Cəfər Cabbarlının, Səməd Vurğunun, Rəsul Rzanın, Bəxtiyar Vahabzadənin və onlarla digər sənətkarlarımızın yaratdığı əsərlərlə dünya ədəbiyyatına öz töhfələrini vermişdir.

Azərbaycanda yaranan ədəbiyyat onun təkə paytaxtında yaranan ədəbiyyat deyil. Tarixən mövcud olan qədim ərazilərimizdə –Gəncədə, Qarabağda, Qazaxda, Qubada, Şirvan torpağında, Lənkəranda, Dərbənddə, Tiflisdə, Təbrizdə, İraqda və başqa bölgələrdə yaranan sənət əsərləri qeydsiz-şərtsiz Azərbaycan ədəbiyyatının milli sərvətidir. Nizami «Xəmsə»ni Gəncədə, Füzuli öz əsərlərini İraqda, Xaqani və Nəsimi Şamaxıda, Mirzə Fətəli Axundzadə Tiflisdə yaşayıb-yaratmışlar, ona görə də burada onların hansı regionda yaşayıb-yaratmaları heç bir əhəmiyyət daşımır. Bu gün-XXI əsrdə də Azərbaycanın müxtəlif regionlarında ədəbiyyat inkişaf edir və bu regionlarda yaranan əsərlər də Ümumazərbaycan ədəbiyyatına daxildir. Lakin bölgələrdə yaranan ədəbiyyatın da özünəməxsus müəyyən fərqli xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Həmin bölgələrdə yaranan ədəbi əsərlərdə məhz o bölgələrə xas olan kolorit, yaşayış tərz, əhalinin xarakterik xüsusiyyətləri, dialektizmlər diqqəti cəlb edir.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin iyirmiyə yaxın filialının fəaliyyət göstərməsi ilk növbədə, regionlarda ədəbiyyatı inkişaf etdirmək məqsədinə xidmət edir. Bu filiallardan ən birincisi Gəncədə yaranmışdır. Gəncə Azərbaycanın ən qədim mədəniyyət, incəsənət və elm mərkəzlərindən biridir. Dahi Nizami Gəncəvi burada yaşamış, bütün Şərqi və dünya ədəbiyyatının üfqlərinə Gəncə səmasından ucalmışdır. Onunla bir əsrdə yaşayan Məhsəti Gəncəvi, Əbülülə Gəncəvi, Qivami Mütərrizi kimi şairlər də XII əsr ədəbiyyat tariximizin seçilən nümayəndələridir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Gəncə, ədəbiyyat, mühit, sənətkarlıq, mədəniyyət.

Huseinova G.S.

Summary

Azerbaijani literature is a literature distinguished by its rich content and high artistic features, leaving a mark in the world literature with immortal works. Over the centuries, this literature has reflected the artistic-aesthetic picture of our national-spiritual wealth, human emotions, humanistic tendencies, freedom and independence struggle. This literature played an invaluable role in the formation of the Azerbaijani language and culture, and the national thinking of Azerbaijan. Our literature successfully

fulfills this mission even now. Although it occupies a small place on the world map, the literature created by the people of Azerbaijan with the works of Nizami, Fuzuli, Nasimi, Vagif, Mirza Fatali Akhundzade, Sabir, Jalil Mammadguluzade, Huseyn Javid, Jafar Jabbarli, Samad Vurgu, Rasul Reza, Bakhtiyar Vahabzade and dozens of other artists contributed to literature.

The literature created in Azerbaijan is not only created in its capital. The works of art created in our historically existing territories - Ganja, Karabakh, Gazakh, Guba, Shirvan land, Lankaran, Darband, Tiflis, Tabriz, Iraq and other regions are the national treasure of Azerbaijani literature. Nizami lived and created "Khamsa" in Ganja, Fuzuli in Iraq, Khagani and Nasimi in Shamakhi, Mirza Fatali Akhundzade in Tbilisi, so it doesn't matter in which region they lived and created here. Today, in the 21st century, literature is developing in different regions of Azerbaijan, and the works created in these regions are included in the literature of All Azerbaijan. However, it is necessary to take into account certain distinctive features of the literature created in the regions. In the literary works created in those regions, the color, lifestyle, characteristic features of the population, and dialectisms specific to those regions attract attention.

The operation of nearly twenty branches of the Azerbaijan Writers' Union primarily serves the purpose of developing literature in the regions. The first of these branches was established in Ganja. Ganja is one of the oldest centers of culture, art and science in Azerbaijan. Genius Nizami Ganjavi lived here and rose from the sky of Ganja to the horizons of the entire East and world literature. Poets such as Mehşati Ganjavi, Abulula Ganjavi, Givami Mutarerizi, who lived in the same century as him, are outstanding representatives of our literary history of the 12th century.

Key words: Azerbaijan, Ganja, literature, environment, craft, culture.

Gəncə şəhərinin tarixi çox qədimdir və bu barədə tarixçilər və digər yazarlar məqalələr yazmış, kitablar çap etdirmişlər. Rus alimi M.M.Altman «Gəncə şəhərinin tarixi» adlı elmi oçerkində Gəncə ilə bağlı çox qiymətli tarixi və arxeoloji məlumatlarla bizi tanış edir. O, bu məlumatlara əsaslanaraq yazır ki, “qədimdə buralarda yaşayış olduğunu bir çox qəbirlər, kurqanlar təsdiq edir. Arxeoloji qazıntılar zamanı bürünc dövrünə (b.e.ə.v. I minillik) aid olan qara gildən düzəldilmiş əşyalar, bürünc qılınclar, oxlar, bilərziklər, muncuqlar və s. tapılmışdır”. Həmin ərazidə bürünc dövründən sonrakı vaxtlara aid qəbirlərin aşkara çıxarılması bir daha sübut edir ki, burada mədəni həyat sonralar da inkişaf etmişdir. Bu qədim ərazidə yaranmış tarixi şərait nəticəsində şəhər əmələ gəlmişdir. Daha sonra M.M.Altman yazır ki, “Gəncə ərəbcə «Cənzə», farsca və azərbaycanca Gəncə kimi yayılmışdır”. [1, s.64; s.5-6].

Filologiya elmləri namizədi Əli Saləddin Əhməd Cavada həsr etdiyi monoqrafiyasında Gəncəni oxuculara belə tanıdır: “Gəncə əski çağlardan Azərbaycanın ən qədim “Dədə Qorqud”, “Koroğlu”, “Qurbani”, “Əsli-Kərəm” kimi eposların, dastanların yaradıcısı olan ozan-aşıq yurdu, yüzlərlə əsəti, əfsanə, mif və rəvayətlərin beşiyi, Məhsəti, Əbül Üla, Nizami, Dədə Yedyar, Dədə Kərəm, Şamama Bəyim. Mirzə Şəfi və başqa onlarla şairlərin saz ustalarının vətəni olmuşdur. Gəncə Qoşqar, Kəpəz və Murov dağlarının əhatəsində, Şəmkir, Qoşqar və Kürək çaylarının arasında, Gəncə çayının üstündə salınmışdır. Gəncə işqalçı orduların qarşısında dayanıb şəhidlər verdiyi üçün İmam Hüseyn şəhəri adlanır. Comərd Qəssab, İmamzadə, Şah Abbas məscidi və s. bir çox əski, tarixi abidələr də Gəncədədir. Bəndər, Cavad xan, zəmanəmizin İsrəfil kimi qəhrəmanlarını da Gəncə yetirmişdir”. [2, s. 333; s.26].

Tarixçilər Gəncənin hələ eramızdan əvvəl mövcud olduğunu sübut etmiş, onun maddi və mədəniyyət abidələrindən söz açmışlar. Gəncə Azərbaycanın maddi və mənəvi varlığını təmsil edən bölgələrdən biridir, burada məmləkətimizin azadlığı və istiqlalı uğrunda mübarizələrdə igidlər, qəhrəmanlar hünər göstərmiş, şəhidlər vermişlər. Gəncə bu mənada Azərbaycanın ikinci azadlıq meydanına çevrilmişdir. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycanın müstəqil bir dövlət kimi elan edilməsinin, Xalq Cümhuriyyətinin ilk mərkəzi kimi fəaliyyət göstərməsinin mərkəzi Gəncə olmuşdur.

Gəncənin tarixi və müasir həyatı haqqında tanınmış publisist Əhməd İsayevin “Gəncə və Gəncəlilər” kitabı maraqlı və zəngin faktlarla diqqəti cəlb edir. Ə.İsayev yazır: “Şəhərin tikilmə tarixi barədə İran tarixçisi Mirxond bunu beşinci əsrdə Sasani hökmdarı I Qubadın adı ilə bağlayır. XIV əsrdə yaşamış Həmdullah Qəzvini isə yazır ki, Gəncə 659-60-cı ildə tikilib. Digər ehtimallar da var. “Dərbəndnamə” xəbər verir: “Gəncə VII əsrin sonunda, VIII əsrin əvvəlində mövcud idi. Comərd Qəssab türbəsini yada salın: -VII yüzilliyin yadigarı! Sankt-Peterburq Ermitajında bir gümüş dirhəm saxlanılır, üstündə yazısı :712-13-cü ildə Cənzədə zərb olunub. Bəs İmamzadə məqbərəsi? Bu ki, bilənlərin sözüncə, 739-cu ilin yadigarıdır. Deməli, əməlli-başlı şəhər oluğ ki, burada pul kəsilib, məzarlıq salınıb,

bu günə qədər gəlib çıxan türbə, məqbərə ucaldılıb”. [3, s.462; s.19].

Gəncə Azərbaycan təbiətinin gözəlliklərini özündə əks etdirən bir diyardır. İlahi Gəncədən heç nəyi əsçirgəməyib. Çinarlar, yaşıllıqlar şəhəri, parkları, xiyabanları, gözəl, yaraşlıqlı binaları, keçmişlə müasirliyin vəhdətini əks etdirən görkəmi, göz oxşayan bağları Gəncənin təbii görünüşüdür. Gəncəyə aid yüzlərlə şeirlər, onlarla mahnılar həsr olunub. Burada Xalq şairi Rəsul Rzanın “Gəncə” şeirindən misal gətirməyi lazım bilirik:

Tarixdə var adın, Gəncəm, a Gəncəm!

İldən-ilə sən boy atdın, a Gəncəm!

Qarşısında əyməmişən başını

Ömrün boyu heç bir yadın, a Gəncəm! [4, s. 463; s.289].

Nizami və onun müasirləri Gəncədə ədəbi mühitin formalaşmasında böyük rol oynamışlar. Sonrakı əsrlərdə də bu ədəbi mühit öz təsir dairəsini genişləndirmiş, XIX əsrdə pik səviyyəsinə çatmışdır. Belə ki, Azərbaycanda ilk dəfə Gəncədə ədəbi məclis (Divani-hikmət) fəaliyyətə başlamış, böyük şair Mirzə Şəfi Vazehin rəhbərliyi ilə həm Gəncədə, həm də Tiflisdə şairləri, şeir-sənət həvəskarlarını öz ətrafına toplamışdır. XX əsrin iyirminci-əllinci illərində də Gəncədə ədəbi mühit bir sıra istedadlar yetirmiş, onların əsərləri təkcə Gəncə civarında məhdudlaşmamış, Azərbaycan ədəbiyyatının Gəncə səhifəsini zینətləndirmişdir.

Nəticə

Biz Azərbaycanın ən qədim yaşayış məskənlərindən biri olan Gəncədən, onun əsrlər boyu tariximizdə, xalqımızın ictimai-siyasi həyatında oynadığı mühüm və əhəmiyyətli rolundan söz açdıq. Gəncənin tarixi eyni zamanda Azərbaycanın tarixidir, bu tarixin ən önəmli səhifələrindən biridir. Gəncə Azərbaycana böyük dövlət xadimləri, şanlı sərkərdələr, qəhrəman oğullar bəxş etdiyi kimi, dahi və qüdrətli sənətkarlar, söz ustaları bəxş etmişdir. Gəncə ədəbi mühiti XII əsrdən ta bu günə qədər Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənətinin ən qüvvətli bir qolu olub. Gəncələ yaşayan sənətkarlar Gəncə hüdudlarından çox-çox kənara çıxmış, ümumən Şərqi və dünyanın ədəbi üfüqlərinə ucalmışlar. Elə birçə dahi Nizami Gəncəvinin adını çəkmək kifayətdir. Sonrakı əsrlərdə də Gəncədə ədəbi mühit Nizami yolunu davam etdirmiş, Azərbaycan ədəbiyyatına orijinal sənətkarlar və onların yaratdığı sənət inciləri bəxş etmişlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. ALTMAN, M.M. “Gəncə şəhərinin tarixi”, Bakı: 1991, Tovuz mətbəəsi, 64 s.
2. Saləddin, Ə.M. “Əhməd Cavad”, Bakı: “Gənclik”, 1992, 333 s.
3. İsayev, Ə. M. “Gəncə və Gəncəlilər”, Bakı: Qapp-Polqraf, 2002, 462 s.
4. Rəsul Rza. Seçilmiş əsərləri, beş cildə, II cild, Bakı: Azərnəşr, 2002, 463 s.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI, MƏDƏNİYYƏTİ, İNCƏSƏNƏTİ: TARİX VƏ MÜASİRLİK

Əfəndiyeva Teybə Aslan qızı
müəllim
ADPU-nun Şamaxı filiali

Xülasə

Dünyanın ən qədim xalqlarından olan Azərbaycan xalqı özünün tarixi, maddi mədəniyyət abidələri, zəngin ədəbiyyatı, incəsənəti və musiqi mədəniyyəti ilə haqlı olaraq fəxr edir.

Azərbaycan xalqının zəngin yaradıcılıq çeşməsində ən mühüm yerlərdən birini onun həyat və məişəti, gündəlik güzəranı ilə bağlı olan xalq sənətləri tutur. Ən qədim dövrlərdən zəmanəmizədək davam edən bu sənət növü xalqın geyimindən tutmuş müxtəlif təsərrüfat məmulatı və bəzəyinə qədər böyük bir sahəni əhatə edir.

Təbiidir ki, xalqımızın məişət xüsusiyyətləri, estetik zövqü, bir sözlə milli siması, mənliliyi bu sənət növündə özünü xüsusilə parlaq şəkildə büruzə verir. Təsədüfi deyil ki, indi dünyanın ən zəngin muzeylərində Azərbaycan xalq sənətkarlığının bir çox gözəl nümunələri ilə rastlaşmaq olur. Londonun Viktoriya və Albert, Parisin Luvr, Vaşinqtonun Metropoliten, Vyananın, Romanın, Berlinin, İstanbulun, Tehranın, Qahirənin zəngin muzey kolleksiyalarına baxarkən orada Təbriz, Naxçıvan, Gəncə, Qazax, Quba,

Bakı, Şəki, Şamaxı və Qarabağ ustalarının bacarıqlı əlləri ilə yaradılmış sənət nümunələrini görmək olar.

Açar sözlər: tarix, ədəbiyyat, mədəniyyət, incəsənət, musiqi, teatr, kino.

Summary

Culture of Azerbaijan seduces travelers with millennia of history now expressed through flagrant colors and impassioned displays of feeling. As the nomadic traditions of warring Turkic tribes melded with sedentary Persian lifestyles and Arab-Islamic ideology, unique traditions were birthed in this Eurasian crossroads now known as Azerbaijan. Attentive travelers will also recognize Russian and European influence in the country, whose people have retained their identity as Muslims in the Orthodox-dominated Caucasus.

The culture of Azerbaijan is palpable in the country's lively, symbolic dances, delicate miniature paintings, exquisite handwoven carpets and advanced theatrical and cinematic productions. History and legend blend together in colorful epic stories, while visible reminders of the past are seen in Azerbaijan's hodgepodge of medieval palaces, durable Soviet structures and record-setting skyscrapers.

Traditional Azerbaijani lifestyles vary between each region, each of which lays claim to distinct music, handicrafts and folklore. This richness can be experienced through extended travel, museum tours and participation in some of Azerbaijan's many festivals which are known to attract artists from around the country.

Key words: history, literature, culture, art, music, theater, cinema.

Xalqımızın əməyi sayəsində yaranıb onun həyat və məişətində geniş istifadə edilən el sənətimizin böyük və zəngin bir tarixi var. Naxçıvan, Mingəçevir, Gədəbəy, Qazax, Gəncə və s. Yerlərdən əldə edilmiş metaldan düzəldilmiş sənət əsərlərinin yaşı 5000 ilə yaxındır. Bu ərazilərdən tapılmış qab-qacaq, silah və bəzək nümunələri tək bir tarixi fakt kimi deyil, həm də onu yaradan sənətkarın ustalıq bacarığından məlumat verən qiymətli mənbədir.

Azərbaycan ərazisində qazıntılar zamanı tapılmış maddi-mədəniyyət nümunələri göstərir ki, əcdadlarımız hələ eramızdan əvvəl II minillikdə tuncdan zərif formalı qablar, xəncərlər, baltalar, kəmərlər və s. Zinət əşyaları düzəldib öz həyat və məişətində istifadə edirlərmiş. Bunlar isə misgərlik və zərgərlik kimi sənət növlərinin qədimliyindən xəbər verir. Metaldan düzəldilmiş sənət nümunələri içərisində elələri vardır ki, onların üzərində olan bəzək və təsvirlərlə biz o dövrdəki insanların adət-ənənələri, dini görüşləri və hətta geyimləri ilə yaxından tanış ola bilərik.

Xalq yaradıcılığının tarixi, etnoqrafik və bədii xüsusiyyətləri öz əksini geyimlərdə tapır. Bu xüsusiyyət həm müəyyən formalı geyim və onun bəzəklərində, həm də bədii tikmə, toxuma və toxuculuqda özünü büruzə verir. Azərbaycanda aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tunc dövrünün əvvəllərinə aid (e.ə. III minillik) tuncdan hazırlanmış iynə və biz tapılmışdır. Bu tapıntılar sübut edir ki, Azərbaycanın qədim sakinləri özlərinə paltar tikməyi bacarırdılar. Kültəpədən və Mingəçevirdən (e.ə. II minillik) tapılmış gildən kiçik heykəllər və Mingəçevirdən tapılmış e.ə. V əsrə aid möhür-barmaqçılar o dövrün geyimləri haqqında müəyyən təsəvvür yaratmağa imkan verir. Eramızın V-VI əsrlərinə aid olan Mingəçevir katakombası qəbirlərindən isə müxtəlif ipək parçalardan tikilmiş geyimlərin qalıqları tapılmışdır. E.ə. III-IV əsrlərə aid qızıldan hazırlanmış çoxlu miqdarda bəzək şeyləri və gildən ayaqqabı formasında qayrılmış qabların tapılması azərbaycanlıların hələ çox qədim zamanlardan yüksək maddi mədəniyyətə malik olduqlarını sübut edən əsaslı dəlillərdəndir.

Təsviri sənətin ən qədim nümunələri arasında e.ə. VIII-V əsrlərdən qalmış Qobustan qaya təsvirləri, Kəlbəcər rayonunun Zalxa gölü ətrafında Ayıçınqılı və Pəriçınqıl dağlarındakı tunc dövrünün başlanğıcına (e.ə. 3-cü minillik) aid rəsmlər, Ordubad şəhərindən şimalda Gəmiqaya dağlarındakı qayaüstü təsvirlər müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Qobustan qayalarında həkk olunmuş rəsmlərdə, orada yaşamış qədim insanların həyat tərzi, məişəti, əməyi ilə əlaqədar təsvirlər xüsusi maraq doğurur. Burada ovçuluq, maldarlıq, əkinçilik və məişətin digər sahələri ilə bağlı müxtəlif süjetlər, səhnələr, insan və heyvan təsvirləri dinamik tərzdə həkk olunmuşdur. Qobustan qaya rəsmləri — piktoqramlar ibtidai icma quruluşundan feodalizm mərhələsinə kimi çoxəsrlik, uzun tarixi dövrü əhatə edir.

Azərbaycan qədim zamanlardan bəri təsviri sənət əsərləri ilə yanaşı, xalq sənətinin bir qolu olan memarlıq əsərləri ilə də zəngindir. Bakıdakı Qız qalası və Şirvanşahlar sarayı kompleksi, memar Əcəminin Naxçıvanda yaratdığı Möminə xatun və Yusif ibn Küseyir türbələri, Şuşadakı Pənahəli xanın sarayı, Natəvanın evi, Şəki xanları sarayının divarındakı rəsmlər və s. Memarlıq sənətinin nadir inciləridir.

Zəngin mədəni irsə malik olan Azərbaycan xalqının Vətəni Odlar yurdu, eyni zamanda sehrkar musiqi diyarı kimi də məşhurdur. Dünya musiqi mədəniyyəti xəzinəsini öz nadir inciləri ilə zənginləşdirən Azərbaycan musiqisinin çoxəsrlik ənənələri vardır. Bu ənənələri nəsildən-nəsilə yaşadaraq böyük və zəngin bir irs yaradan xalq musiqi yaradıcılarının Azərbaycan musiqisinin inkişafında böyük xidmətləri olmuşdur. Azərbaycan milli musiqi sənətində xalq mahnıları, rəqslər, aşiq yaradıcılığı da özünəməxsus yer tutur. Azərbaycan milli musiqisinin təməl daşı, onun bünövrəsini muğamlar təşkil edir. Təsadüfi deyildir ki, 2003-cü ildə BMT-nin ixtisaslaşmış təşkilatı olan UNESCO Azərbaycan muğamını bəşəriyyətin mədəni irs siyahısına daxil etmişdir.

Bir çox alimlərin əsərlərində tez-tez rast gəlirik ki, musiqi insanı tərbiyə edir, onun psixologiyasına güclü təsir göstərərək döyüş ruhlandırır, ən çətin məqamlarında ona həyan olur, yaşamağa, yaratmağa səsləyir. Elm isbat edib ki, musiqi insanda immun sistemini stimullaşdırır, xəstəliyin səviyyəsini aşağılayır, həzm prosesini də yaxşılaşdırır... XIX əsrdən başlayaraq elm bir sıra həyati əhəmiyyət kəsb edən sahələrə musiqinin, hətta ayrı-ayrı musiqi alətlərində səslənən melodiyaaların canlı orqanizmə necə təsir etdiyini öyrənir.

Qədim Yunan filosofu Platon yazır: "...Digər tərbiyə üsulları ilə müqayisədə musiqi tərbiyəsi daha təsirli vasitədir, çünki ritm və ahəngdarlıq (qarmoniya) insan qəlbinin dərinliklərinə yol açır".

Pifaqor və onun tələbələri musiqi sədaları altında riyaziyyat dərslərini keçirdilər. Onlar intellektin inkişaf etdirilməsində musiqinin rolunu yüksək qiymətləndirirdilər. Hesab edirdilər ki, musiqi insanın intellektual səviyyəsini artırmaqla yanaşı, ruhun sağlamlığına xidmət edir.

Aristotel özünün "Siyasət" kitabında qeyd edir ki, insan şəxsiyyətinin və psixologiyasının formalaşmasında musiqinin xüsusi əhəmiyyəti var. Musiqi elə bir gücə malikdir ki, insanın xarakterini, psixoloji durumunu dəyişir, emosional hissələrini tənzimləyir...". Ona tədris zamanı xüsusi yer ayrılmalıdır.

Şərqi dahi filosofu və təbibi Əbu Əli ibn Sina melodiyanı "ən təsirli dərman, ən mötəbər müalicə üsulu" adlandırır.

Azərbaycanda məşhur alim, cərrah və bəstəkar kimi tanınan İbrahim Topçubaşov ən çətin əməliyyatı musiqinin müşayiətilə edərmiş və s.

Böyük Çin filosofu Konfutsi onlardan daha irəli gedərək belə yazır: "...Hər hansı bir dövlətin dağılma prosesi, məhz onun musiqisinin dağılmasından başlayır. Təmiz və işıqlı musiqiyə malik olmayan xalq məhvə məhkumdur".

Həmin zəngin sahələrdən biri də ədəbiyyatdır. Ədəbiyyatın mərkəzi məsələlərindən biri və ən başlıcası insan problemdir. Bəşəriyyət bütün tarixi dövrlərdə maddi aləmi dərk etməklə yanaşı, həmişə özünü də dərk etməyə çalışmışdır. Özünüdərk etmə prosesi dünyanın dərk edilməsindən daha çətin olmuşdur. İnsanı dərk etməyə, onun daxili sirlərini açmağa xidmət edən təfəkkür formalarından ən güclüsü və ən uyğunu bədii ədəbiyyatdır. Ədəbiyyatın gücü və üstünlüyü insanı daha adekvat şəkildə əks etdirə bilməsidir. Əgər elm insanı dərk edərkən öz obyektini sxematikləşdirirsə, ədəbiyyat obrazlar vasitəsilə insanı real həyatdakına yaxın bir şəkildə qavrayır.

Dünya ədəbiyyatını vahid bir proses, onun ayrı-ayrı dövrlərini bu prosesin mərhələləri kimi qəbul etsək, onda ədəbiyyatı bəşəriyyətin mənəvi-ruhi tərcümeyi-halı adlandırmaq olar. Hər bir fərd uşaqlıqdan qocalığa doğru bir inkişaf yolu keçdiyi kimi tarixi insan da yarandığı dövrdən müasir zamana qədər təkamül yolu keçir. Bu uzun yolun xüsusiyyətlərini, bu mürəkkəb inkişafın izlərini ədəbiyyatda axtarmaq və tapmaq vacib məsələlərdən biridir. Məhz bədii ədəbiyyat insanın tarixi inkişaf yolunu, onun təkamülünü daha dolğun əks etdirən təfəkkür formasıdır.

Müasir dövrümüzün ən maraqlı və ən populyar incəsənət növü hesab edilən kino xalqımızın həyatına nüfuz etmiş və onun ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Digər sənət növlərinə nisbətən yeni olan kinematografiya tamaşaçı qarşısında insan qəlbinin dərinliklərini və yeni həyat üfqlərini açıb göstərir. Milli kinomuz ildən-ilə zəngin təcrübə toplamış, xalqımızın həyatını və problemlərini əks etdirən müxtəlif növ və janrdakı xeyli əsər yaradılmışdır. Bu filmlər gələcək nəsillər üçün saxlanılmış, xalqımızın mənəvi sərvətinə çevrilmişdir.

Azərbaycan incəsənəti xalqımızın tarixi qədər qədim və zəngindir. Uzun və mürəkkəb inkişaf yolu keçmiş teatr, kino, musiqi və xalq sənətinin müxtəlif növlərinin tətqiqi Azərbaycan xalqının yüksək mədəni irsə malik olmasını sübut edir. Bunu dünyanın nüfuzlu təşkilatlarında da sübuta yetirir. Azərbaycan Respublikası 3 iyun 1992-ci ildə UNESCO-ya üzv qəbul edilmiş, 1996-cı ildən isə əməkdaşlığa başlamışdır.

Güman edirik ki, Azərbaycanın mədəni irsi dünya tərəfindən tanınmaqda davam edəcək, çünki sərvətimiz bitib tükənmək bilməyən zənginliklərlə doludur!

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. S. K. Məmmədov 'Mədəniyyətşünaslıq', Bakı: 2001, 202 səh.
2. Mədəniyyət tarixi və nəzəriyyəsi. Bakı: 2010.
3. F. Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatı Bakı: 2005.
4. Z. Səfərova Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları. Bakı: 'Şərq- Qərb', 2019. - 360 səh.

**AZƏRBAYCAN POEZİYASININ İNKİŞAFINDA ƏDƏBİ MƏCLİSLƏRİN ROLU:
"MƏCLİSİ-ÜNS" VƏ "MƏCLİSİ-FƏRAMUŞAN"**

Abiyeva Aytac Tofiq qızı
kitabxanaçı
ADPU-nun Şamaxı filialı
aytacabiyeva952@gmail.com
Orcid kod: 0009-0003-3758-4302

Xülasə

XIX əsr Azərbaycan xalqının tarixində ictimai-siyasi, iqtisadi-sosial durumu ilə seçilən xüsusi bir mərhələ olmuşdur. Bu dövr həm də özünün ədəbi-mədəni mühitinin zənginliyi, rəngarəngliyi ilə seçilir. Satirik şeirin inkişafı, ədəbi tənqidin yaranması, maarifçilik ideyalarının geniş vüsət alması, milli və realist-dünyəvi motivlərin aparıcı mövqə qazanması və s. dövrü səciyyələndirən hadisələrdəndir. Haqlı olaraq, Firidun bəy Köçərli bu dövrü "XIX əsr ədəbiyyatının xoşbəxt zamanı" adlandırmışdır. Dövrü səciyyələndirən digər bir hadisə isə ədəbi məclislərin yaranması idi. Ədəbiyyat tariximizə nəzər yetirsək, ədəbi məclislər qədim dövrlərdən mövcud olmuşdur. Vaxtilə bu məclislər hökmdarların saraylarında yaradılıb. Məlik-üş-şüeraların başçılıq etdiyi həmin məclislərə dövrün görkəmli şeir-sənət adamları toplaşardılar. XVIII əsrdə Şuşada əvvəllər xanın saraylarında, sonralar isə şəxsi evlərdə ədəbi məclislər fəaliyyət göstərirdi. Ədəbi-bədii fikrin inkişafında böyük rol oynayan həmin məclislərdə Azərbaycan və Şərq klassiklərinin əsərləri, məclis üzvlərinin yeni şeirləri müzakirə olunur, ədəbiyyat, tarix, fəlsəfə, musiqi və s. məsələlər ətrafında söhbətlər aparılırdı.

Açar sözlər: XIX əsr, poeziya, Qarabağ, ədəbi məclis, sənət, qəzəl.

**THE ROLE OF LITERARY GATHERINGS IN THE DEVELOPMENT OF AZERBAIJANI
POETRY: "MAJLISI-UNS" AND "MAJLISI-FARAMUSHAN"**

Abiyeva A.T.

Summary

The 19th century was a special stage in the history of the Azerbaijani people, distinguished by its socio-political, economic and social situation. This period is distinguished by the richness and diversity of its literary and cultural environment. The development of satirical poetry, the emergence of literary criticism, the spread of enlightenment ideas, national and realistic-secular motives gaining a leading position, etc. is one of the events characterizing the period. Rightly, Firidun Bey Kocharli called this period "the happy time of the literature of the 19th century". Another event that characterized the period was the creation of literary assemblies. If we look at our literary history, literary gatherings have existed since ancient times. In the past, these assemblies were established in the palaces of the rulers. Prominent poets and artists of the time would gather at those meetings led by Malik-ush-shuaras. In the 18th century, literary gatherings were held in Shusha first in the Khan's palaces, and later in private houses. In those assemblies, which play a major role in the development of literary and artistic thought, works of Azerbaijani and Eastern classics, new poems of assembly members are discussed, literature, history, philosophy, music, etc. Discussions were held around the issues.

Key words: 19th century, poetry, Karabakh, literary assembly, art, ghazal.

Bütövlükdə ədəbi prosesi dinamik hala gətirən məclislər, əsasən, orta yüzilliklərdəki klassik şeir yığıncaqlarını xatırlatsa da, burada fərqli məqamlar da diqqətdən yayınmır. Ədəbi məclislərdəki şeir müzakirələri dövrün, zamanın bədii ruhunu, söz sənətinin başlıca inkişaf meyillərini özündə əks etdirirdi. Bu məclislər həm də ədəbiyyatda maarifçilik xəttinin təzahürü kimi önəm daşıyırdı. Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində yaranan bu ədəbi məclislər müxtəlif ədəbi nəsilləri özündə birləşdirirdi.

Məclislərin bir-birilə əlaqəsi, onlar arasındakı məktublaşmalar, fikir mübadilələri, bir məclis üzvünün digər bir məclisdə iştirak etməsi ədəbi inkişafı sürətləndirirdi. Belə məclislər içərisində şöhrəti Qarabağın hüdudlarını aşan "Məclisi-üns" daha çox seçilirdi. 1864-cü ildə Şuşada şair Mirzə Rəhim Fənanın təşəbbüsü ilə yaradılan bu məclisin məşğələləri şair Hacı Abbas Agahın evində keçirilirdi. Təşkil edildiyi ilk vaxtlar cəmi dörd üzvü olan "Məclisi-üns"ü 1872-ci ildə Xurşidbanu Natəvan öz himayəsinə götürdükdən sonra onun üzvlərinin sayı çoxalıb otuza yaxınlaşmış, məşğələləri daha da canlanmış, şöhrəti Qarabağın hüdudlarını aşıb bütün Azərbaycana yayılmışdı. Mirzə Rəhim Fəna öz xatirələrində bu haqda yazmışdır: "Məclisi-üns"ün sədası Qafqaziyyə şəhərlərində iştihar tapdığından, ən əvvəl şüərayi-Şirvan cənab Hacı Seyid Əzim, Bixud, Ziya, Zuhuri qəzəllər yazıb "Məclisi-üns" şairlərilə cavabi-dustanə əda etdilər. Şəkidən İsmayıl bəy Sədrəddinbəyov Rəhim adına şeir yazdı, cavab aldı. Naxçıvandan mərhum Sidqi izhari-məhəbbət etdilər".

Həmin illərdə ədəbi məclislər sanki bir ədəbi yarış meydanı idi, fərqli bölgələrdə yetişən və ün qazanan şairlər burada sağlam yaradıcılıq rəqabətində idi. Bəzən bu yarışın ifrata vardığı hallar da olurdu, lakin bütönlükdə bu rəqabət dövrün ədəbi mühitinin inkişafına xidmət edirdi.

Yeni tipli, üsuli-cədid məktəblərinin əməli fəaliyyəti, dərsləklərin yazılması həm Şuşada, həm də bütövlükdə Azərbaycanın bütün bölgələrində ədəbi məclislərin qabaqcıl təmsilçilərinin iştirakı ilə gerçəkləşirdi. Qarabağda Nəvvab, Qaradaği dərsləklərin tərtibi və yazılmasında fəallıq göstərirdilər. Qaradaği Çernyayevskiyə "Vətən dili" dərsliyinin yazılmasında yaxından kömək etmişdir.

Şuşa ədəbi məclislərində elmin inkişafına yüksək dəyər verilir, şəhərin elm xadimləri ədəbi məclislərlə sıx əlaqə saxlayırdı. "Məclisi-ünsün" təməlləri Şuşanın elm və təhsil mərkəzi kimi tanınan Əbülqasım mədrəsəsində atılmışdı. Şairliyi ilə bərabər alim kimi də tanınan Nəvvab "Təzkireyi-Nəvvab"da Şuşada yaşayan alimlərə və müəllimlərə də yer ayırmışdı (Molla Abbas Cavanşir, Mirzə Heydərqulu Təbib, Mirzə Əli Təbib, Mirzə Əli Aşiq və s.).

Tariximizin yazılıb yaşamasında da məclis üzvlərinin xüsusi xidmətləri olmuşdur. Nəvvabın uzun illər elmi ictimaiyyətdən gizli saxlanan "1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası" əsəri xalqımızın keşməkeşli tarixini faktlar əsasında dəyərləndirmək baxımından qiymətli tarixi qaynaqdır. "Məclisi-üns"ün üzvü Mirzə Həsənin "Rəsmi-vilayəti-Qarabağ və şəhri-Şişə" ("Qarabağ vilayəti və Şuşa şəhərinin adətləri") məsnəvisi də bədii olmaqla bərabər, tarix, etnoqrafiya baxımından da araşdırılmalı qiymətli məxəzdir. Bundan əlavə, məclis üzvlərinin ictimai-real motivli şeirlərində çarizmin o dövrdə Qarabağda apardığı işğalçı siyasətə, erməniləşdirmə probleminə aid bədii nümunələr var. Məmo bəy Məmainin şeirində olduğu kimi:

Ey fələk, nə fəsad bərpa eylədün,
Aləmi fitnəvü-qovğa eylədün.
Bu cənnət Şuşanı xərabə qoydun,
Onu atəşə mübtəla eylədün.

Ədəbi məclislər həm də musiqi məclisi idi. Tarzən Sadıq, Hacı Hüsü, Məşədi kişi, Kaştazlı Haşım, Molla Abbasqulu, Molla Vəli, Məmməd Qaryağdı və başqa xanəndələr ədəbi məclislərdə fəal iştirak edirdilər. Musiqi məclisləri bəzən şeir məclisləri ilə birlikdə olsa da, onlara xüsusi günlər də ayrılırdı. Həmin vaxtlar "Məclisi-üns"də musiqi məclislərinə Növrəs başçılıq edirdi. Nəvvab özü həm də musiqişünas olduğundan "Məclisi-fəramuşan"ın musiqi yığıncaqlarını həm özü, həm də Hacı Hüsü aparırdı. Musiqiyə elmi münasibət bəslənirdi, muğam normalarına əməl etmək tələb olunurdu. Nəvvab ədəbi məclisdə fəaliyyəti dövründə musiqiyə həsr etdiyi "Vüzuül-ərqam" əsərini yazmışdı.

İncəsənətin fərqli növlərini əlaqəli formada təqdim edən Şuşa ədəbi məclisləri həm də rəssamlıq, xəttatlıq fəaliyyətini də mərkəzləşdirən mədəniyyət ocaqları idi. Bütövlükdə Şuşanın necə bir mədəniyyət mərkəzi olmasını, mədəniyyətimizin inkişafına verdiyi töhfələri elə Şuşa ədəbi məclislərinin fəaliyyəti nümunəsində görə bilərik.

Qadınların kişilərlə bir məclisdə fəaliyyət göstərməsi Qarabağ ədəbi məclislərinin əsas özünəməxsusluqlarından biri idi. Qeyd etmək lazımdır ki, o vaxt Qarabağ qadınları öz fəallıqları ilə

seçilirdilər - həm yaradıcılıqda, həm də xeyriyyəçilikdə. Şairlər Natəvan, Fatma xanım Kəminə, aşiq Pəri ədəbiyyat tarixində fərqli yerə sahibdirlər. Natəvan, Gövhər ağa, Qara Pirimli Nigar, Fatma xanım Kəminə xeyriyyəçi kimi də tanınmışdılar. Qadınların xeyriyyəçilik fəaliyyəti özü də müəyyən ənənəyə bağlıdır. Qədim türklərdə qadına yüksək dəyər verilir, orta əsrlərin dünyagörüşü kimi yayılan əxilik hərəkətində qadının bir çox sosial fəaliyyətdə, eləcə də hakimiyyətdə iştirakını təmin edən statusu var idi. Xeyriyyəçilik qadınların əsas fəaliyyət sahələrindən biri sayılırdı. Qarabağ xanımları həm birgə fəaliyyət, həm idarəçilik işləri ilə həmin ənənəyə bağlı idilər.

Şuşa ədəbi məclisləri XIX əsrdə Azərbaycanda mədəni ideologiyaların inkişafında da mühüm rol oynamışdır. İslamçılıq, türkcülük, azərbaycançılıq, müasirləşmə ideologiyalarının mədəni təzahürlərinə aid sənətkarların yaradıcılığından çoxsaylı misallar gətirmək olar.

Qarabağda fəaliyyət göstərən ədəbi məclislərin fəaliyyətindən danışarkən məclis üzvləri arasında mənzum məktublaşmaların geniş yayıldığına diqqət yetirilməsinə ehtiyac vardır. Bu dövrdə ayrı-ayrı şairlərin biri-birinə mənzum məktublar ünvanlaması müxtəlif səbəblərdən qaynaqlanır. Hər şeydən əvvəl, burada ədəbi istedadın nümayiş etdirilməsi məramı dayanmaqdadır. Bununla yanaşı, mənzum məktublar şairə yaşadığı dövr, zəmanə, cəmiyyət haqqında öz fikrini poetik şəkildə ifadə etmək imkanı verdiyindən qələm sahibləri bu janrın imkanlarından bəhrələnmişlər.

“Məclisi-üns”ün tərkibi müxtəlifliyi ilə seçilirdi. Burada həm adlı-sanlı şairlər, həm də sadəcə sənətsevərlər toplaşmışdılar. Məsələn, İsmayıl bəy Daruğə Şuşa şəhərinin dargası idi. Məhəmmədəli bəy Məxfi Şuşa, Yerevan və Şamaxıda dövlət qulluğunda çalışırdı, “Əkinçi” qəzetində məqalələr çap etdirirdi. Məclis üzvlərindən Mahmud bəy Vəzirov, Mirzə Həsən Yüzbaşov ticarətlə məşğul olmuşlar.

Şuşa ədəbi məclislərində elmin inkişafına yüksək dəyər verilir, şəhərin elm xadimləri ədəbi məclislərlə sıx əlaqə saxlayırdı. “Məclisi-ünsün” təməlləri Şuşanın elm və təhsil mərkəzi kimi tanınan Əbülqasım mədrəsəsində atılmışdı. Şairliyi ilə bərabər alim kimi də tanınan Nəvvab “Təzkireyi-Nəvvab”da Şuşada yaşayan alimlərə və müəllimlərə də yer ayırmışdı (Molla Abbas Cavanşir, Mirzə Heydərqulu Təbib, Mirzə Əli Təbib, Mirzə Əli Aşiq və s.).

Digər məclislərdə olduğu kimi, Qarabağ məclislərində də klassik şeir janrı qəzəl üstünlük təşkil edirdi. Məclis üzvləri ancaq klassik üslubda yazmaqla məhdudlaşmayıb, heca vəznində də gözəl şeirlər qələmə alıblar. Ədəbi məclis təmsilçilərinin xalq şeiri tərzində yazmasına əhəmiyyət verən Həsən bəy Zərdabi onlara bu tip şeirləri aşıqlara verməyi, xalq şənliklərində oxutmağı, xalqı maarifləndirməyi tövsiyə etmişdi. Bu isə xalq ilə ziyalı ünsiyyətini artırır, cəmiyyətdə maariflənmənin təşkilinə yol açır. Məclis yığıncaqlarında yazılan şeirlərin müzakirəsi, forma-məzmun xüsusiyyətlərinin dəyərləndirilməsi ədəbi tənqid və ədəbi prosesin inkişafına öz təsirini göstərməkdə idi. Şeir, sənət məktəbi kimi şeirşünaslıq elminin qayda və normalarının öyrədilməsi, qorunması ədəbi məclislərin bəlağət və poetika məktəbi kimi də əhəmiyyətini müəyyənləşdirirdi.

“Məclisi-üns” və “Məclisi-fəramuşan” arasında zaman-zaman ədəbi əlaqələr olmuşdur. Məclis üzvləri bir-birinə qonaq gedib, yığıncaq və müsairələrdə iştirak edirdilər. Bəzi mənbələrdə əvvəllər bu iki ədəbi məclis arasında müəyyən soyuqluğun olması qeyd olunur. Lakin sonradan bu soyuqluq aradan qalxaraq sıx dostluq əlaqələri yaranır. “Məclisi-üns”ün üzvlərindən Bəhram bəy Fədai, Mirzə Ələsgər Növrəs, Mirzə Cəfər “Məclisi-fəramuşan”ın da yaxın iştirakçıları olublar. Nəvvab həmişə Natəvanın hal-əhvalını sorub. Hətta onun səsi-sədası gəlməyəndə xüsusi məktub yazıb səbəbini xəbər alırdı. Misal olaraq,

Əliyyəyi-aliyə Ağayi-cəlilə,
Neçün əşarınız olmaz hüveydə?
Qamu əşarlar əncamə yetdi,
Sizinkidən əsər olmazmı peyda? [5., səh.14]

X.Natəvanın 20 ilə qədər rəhbərlik etdiyi “Məclisi-üns”də Azərbaycan, fars dilləri ilə yanaşı, cığatay dilində də qiymətli mənzumələr yaranmışdır. Məclisdə klassiklərdən tərcümələr edilmiş, Xaqani, Nizami və Füzuli kimi qüdrətli qələm sahiblərinin əsərlərinə nəzirələr yazılmışdır. Şeirlərin bir qismi də məşğələ zamanı məclis üzvlərinin bədahətən söylədikləri beyt və ya misralardan düzəlmişdir. Aşağıdakı mənzum parça buna yaxşı misal ola bilər:

Natəvan. Kaş əzəldən gəlməyəydim, ey fələk, dünyaya mən,
Kəminə. Gəldiyim gündən əsirəm bir quru sevdəyə mən.
Fəna. Vermişəm dil, bağlayıb bel bir vəfasız dilbərə,
Növrəs. Salmışam billah, bəlasız başımı qovğaya mən.

Natəvanın qəzəlləri arasında onun "Məclisi-üns"lə əlaqəsini göstərən, eyni zamanda klassik ənənədən qaynaqlanaraq yazılan bu şeir siyasi hakimiyyətini itirən Qarabağ xanlığı şairlərinin mövcud vəziyyətinin sadəcə lirik fonda deyil, xalqın taleyi timsalında da göstərmək cəhdi kimi dəyərləndirilə bilər. "Məclisi-üns"ün üzvlərini "ərbabi-qəm" olaraq adlandırması da təsadüfi deyildir. Mirzə Rəhim Fənanın "Məclisi-üns"lə bağlı xatirələrində xan ailəsinin bu məclisə göstərdiyi diqqət vurğulanmaqla yanaşı, Natəvanın da adı çəkilir: "Zaman keçdikcə mərhum xan "Məclisi-üns" əhlinə iltifat göstərməyə illət etdi. Valideyi-möhtərəməsinin dəxi şeir aləminə meyil və şövq yetirməyinə əksər övqat xasi - "Məclisi-üns" şam və nahar sərf etmək üçün hüzura dəvət olunardılar və söhbətt-maarifdən məhzuz olardılar. Bu qism halatın təsiri təhtində və raqim daimülhüzur olduğu səbəbə o mərhumənin xatirində xəyalatı-şeir cilvə etdiyinə bəzi öz qəlbi zəxmlərinə işarə etmək qəsdilə raqimdən özü üçün təxəllüs xahiş edər. Və çox vəqtlər məzəcən nasaz olduğuna münasib "Natəvan" kəlməsini təxəllüs qəbul edər". Göründüyü kimi, xan ailəsinin "Məclisi-üns"ə dəstəyini vurğulayan Mirzə Rəhim Fəna Xurşidbanunun Natəvan təxəllüsünü seçməsinin səbəbini ruhi-psixoloji vəziyyətindəki ab-havaya bağlı olduğunu da açıqlayır. Nəsrəddin Qarayevin araşdırmalarına görə, "Məclisi-üns" 1987-ci ilə kimi, yəni Natəvanın vəfatına qədər öz fəaliyyətini davam etdirmişdir. Onun ölümündən sonra artıq "şeir bazarının gülləri solmuş", "bülüllər susmuş", beləliklə də, şeir məclisləri getdikcə öləmişdir.

"Məclisi-fəramuşan" həm də "Məclisi-xamuşan" ("Dinməz, sakit adamlar məclisi") adı ilə tanınıb. 1872-ci ildə Abdulla bəy Asi, Mirzə Əbülhəsən Şəhid, Mirzə Əbdül Şahin, Fatma xanım Kəminə, Həsənəli xan Qaradaği və başqaları Mir Möhsün Nəvvabın rəhbərliyi altında bu ədəbi məclisdə bir araya gəliblər.

Mənbələrdə başqa məclislər kimi "Məclisi-fəramuşan"ın da üzvlərinin adları da tam əhatə olunmayıb. Onların adı daha çox Şuşa şairlərinin şeirlərindən, digər şəhərlərdəki şairlərlə məktublaşmalardan müəyyən edilib.

Hər iki ədəbi məclisdə təzkirələr yazılıb. "Məclisi-üns"də Müctəhidzadənin "Riyazül-əşiqin", "Məclisi-fəramuşan"da Nəvvabın "Təzkireyi-Nəvvab" və Həsən xan Qaradağının təzkirələri. Bundan əlavə, Qarabağ şairlərinin tərtib etdiyi cümlələr də var. Təzkirə və cümlələr ədəbiyyat tarixi elmimizin mühüm qaynaqları və sənədləri olduğu üçün Şuşa ədəbi məclislərinin elmimizə mühüm töhfələri kimi dəyərləndirilə bilər.

Bəzən belə fikirlərə rast gəlirik ki, ədəbi məclis üzvlərinin çoxusu zəif şairlər olub. Bu, onların yaradıcılığının bütövlükdə üzə çıxarılıb, çap olunub araşdırılmaması ilə bağlıdır. Məclislərdə aparılan müzakirələr, şeir, sənət tələbləri orada zəif nümunələrin yazılma ehtimalını azaldır. Burada yaşanan ciddi yarışma və rəqabət, şeir, sənət dəyərləndirməsi, ustaların məclisə rəhbərlik etməsi zəiflərin və dözümsüzlərin sona qədər getməsinə imkan verməzdi.

"Məclisi-üns" və "Məclisi-fəramuşan" poetik məclisləri ədəbiyyat tariximizin ən gözəl səhifələridir desək, yanılmırıq. Ədəbi, ictimai fikir tariximizdə böyük rolu olan, özündə dövrün böyük ziyalı potensialını birləşdirən Şuşa ədəbi məclisləri son dərəcə mürəkkəb, ziddiyyətli, enişli-yoxuşlu yol keçməklə həmin əsrin sonunda və XX əsrin başlanğıcında türk düşüncəsinə, türk tənqidiyə gəlib çıxma bilməmiş, çoxyönlü funksiyası, mədəniyyətə, maarifə verdiyi töhfələri ilə daim diqqət mərkəzində olmuşdur.

Qarabağ ədəbi mühitinin ən qüdrətli nümayəndələrindən biri, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin yaradıcısı, görkəmli ədəbiyyatşünas, əvəzsiz pedaqoq Firidun bəy Köçərli bu mühiti xarakterizə edərək yazır: "Şuşa şəhərinin ab-havasının təsirindən və torpağının bərəkətindən burada çox zürəfa, üdəba və şüərə vücuda gəlir. Belə ki, Şuşa qalası Zaqafqaziyanın Şirazi mənziləsində olub,ərbabi-zövqi səfa olmağı və əhli-hal və sahibi-dil yatağı hesab olunur" [2., səh.157].

Şuşadan kimlər keçməyib – dost da, düşmən də, səyyah da, musiqişünas da, etnoqraf da. Hər kəs öz qəlbinin gözü ilə bu şəhərə göz yetirib, qiymət verib. Musiqi və poeziya beşiyi adlanan bu qeyri-adi şəhərdə demək olar ki, Azərbaycanın ən məşhur mədəniyyət xadimləri yaşayıb yaradıblar. XVIII əsrdə Şuşa şəhərində Molla Pənah Vaqif kimi bir şeir tacıdarı olub. Burada Qasım bəy Zakir yaşayıb yaradıb, Xan qızı Natəvanın şeir məclisləri dillər əzbərinə çevrilib.

Yaddaşımızda bir çox milli dəyərimizi rəmzləşdirən Şuşa həm də milli birliyimizin, həmrəyliyimizin, Azərbaycanlı olmaq qürurumuzun, Vətənə sevgimizin nümunəsidir. Düşmən tapdağı altında olan Şuşamızın azad edilməsi Ali Baş Komandanın rəhbərliyi ilə müzəffər Ordumuzun nail olduğu çox mükəmməl qələbədir. Bəlkə də hadisələrin bilavasitə içində olduğumuzdan bu qələbənin mahiyyətini hələ tam dərinliyi ilə dərk edə bilmirik. Amma illər, əsrlər ötəcək, gələcək nəsillər Şuşa qələbəsi ilə, bu

Vətən müharibəsindəki Zəfərimizlə həmişə qürur duyacaq, Vətən torpağının müqəddəsliyini dərk edib, bu qələbədən ürəklər rıqqətə gələcək. Bu qələbənin heyratamız təcrübəsi dünyanın ən məşhur hərbcilərinə, sərkərdələrinə örnək olacaq. Onun qürur işığında qəhrəman övladlarımız yetişəcək. Bu işığın, bu nurun şəfəqləri altında Qarabağ ədəbi-mədəni mühitinin lacivərd üföqlərindən yeni-yeni ədəbiyyat və mədəniyyət dahiləri boy qaldıracaq, Azərbaycana mədəniyyət şəfəqləri yayacaqlar. Bu müqəddəs çağırışa qoşulan yazıçılarımızın, şairlərimizin, mədəniyyət xadimlərimizin ilhamlı fəaliyyətləri sayəsində Qafqazın konservatoriyası sayılan Qarabağın böyük mənəli, milli ruhlu ədəbiyyatı yaranmaqda davam edəcəkdir. Bu ədəbiyyatın keşiyində duran ədəbiyyat və mədəniyyət xadimləri siyasi cəhətdən kamil, ədəbi-mənəvi baxımdan xalqına, torpağına, millətə son dərəcə bağlı insanlardır. Əminliklə demək olar ki, onların hər biri Qarabağa qayıdış ədəbiyyatının yaradılmasında müstəsna rol oynayacaqlar.

2022-ci il qədim Şuşamızın 270 yaşı münasibətiylə dövlət başçımızın müvafiq Sərəncamı ilə "Şuşa İli" elan olundu. Bu ildə keçirilən silsilə tədbirlərdən biri də Xurşidbanu Natəvanın anadan olmasının 190 illiyidir. Bu barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2022-ci il 14 mart tarixli 3181 nömrəli Sərəncamının 1-ci hissəsinin icrasını təmin etmək məqsədilə Mədəniyyət Nazirliyinin müvafiq əmri ilə təsdiq olunmuş "Xurşidbanu Natəvanın 190 illik yubileyinə dair Tədbirlər Planı"nın 2-ci bəndində "Məclisi-üns" ədəbi məclisinin fəaliyyətinin bərpa edilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Təbii ki, bu da təsadüfi deyil. Natəvan deyəndə ilk yada düşənlərdən biri onun rəhbərliylə böyük ün qazanmış, illərlə şeirimizin, sənətimizin inkişafı və gələcək nəsillərə ötürülməsi üçün çalışmış "Məclisi-üns" ədəbi birliyi yada düşür. O "Məclisi-üns" ki, şairimizin bu gün düşmən tərəfindən xarabaya çevrilmiş iqamətgahı onun toplantı yeri, sözü, şeirin ümdə məkanı idi.

Məqaləmi Ali Baş Komandan İlham Əliyevin möhtəşəm kəlamları ilə bitirmək istəyirəm: "Şuşa bizimdir! Biz qayıtdıq! Şuşanı dirçəldəcəyik! Şuşa Azərbaycan mədəniyyətinin paytaxtıdır! Qarabağ Azərbaycandır!".

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Qarayev N. Azərbaycan ədəbi məclisləri. Bakı: 2012.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. IV cild. Bakı: 2011.
3. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cild. Bakı: 1981.
4. Araslı H. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1956.
5. Nəvvab M.M. Əsərləri. Bakı: 2006.
6. Natəvan X. Əsərləri. Bakı: 2004.

JARQON VƏ ƏDƏBİ DİL

Şükürova Sənubər Fəqani qızı

müəllim, doktorant

ADPU-nun Şamaxı filialı

sukurov03@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-2997-1284

Xülasə

Ümumxalq dilinin tərkibinə daxil olan leksik vahidlər işlənmə dairəsinə və tezliyinə görə, aktuallığına görə müxtəlif qruplara bölünür. Bu bölgünün əsasında konkret söz qrupunun ümumi səciyyəvi xüsusiyyətləri, əlamətləri durur. Ümumxalq dilini formalaşdıran söz qruplarının hamısı ədəbi dil sərhədində olmur.

Məhdud yayılma və istifadə arealına görə fərqlənən söz qrupları, adətən, ədəbi dilə daxil edilmir. Real həyatda isə onlar əsasən müəyyən sosial qrupun və təbəqənin şifahi nitqində özünə yer alır.

Müasir Azərbaycan dilinin işlədilmə dairəsinə görə məhdudlaşdırılmış söz qruplarından biri də jarqondur. Jarqon geniş əhatə dairəsinə malikdir. Jarqonların sosial qruplara və xarakterinə görə əsas tipləri bunlardır: 1) professional jarqonizmlər. Bura müxtəlif peşə sahiblərinin nitqində işlənmə jarqonizmlər daxildir. 2) korporativ jarqonlar. Daha çox gənclərlə bağlı olan jarqonun bu növü tələbə, hərbi xidmət, idman və digər sahələri əhatə edir. Korporativ jarqonizmlər emosional və ekspressiv çalarlıdır.

Jarqon sözlər ədəbi dilin leksik-semantik sisteminə daxil deyil. Bu sözlər yalnız ümumişlək leksikanın məhdud istifadə dairəsinə malik söz qrupları kimi fəaliyyət göstərir.

Jarqonlar ədəbi dildən kənarında mövcuddur. Lakin buna baxmayaraq, dilin ictimai “zərərli” ünsürü kimi qiymətləndirilən bu sözlər əvvəlcə ümumişlək leksikaya, daha sonra ədəbi dilə daxil olur.

İstifadə dairəsi genişlənən və artıq ümumişlək leksikaya daxil olan jarqon sözlər yalnız mənşəyinə görə jarqon sayıla bilər. Bu zaman artıq söz daşdığı funksiyaları itirir və ümumişlək leksikanın tərkib hissəsinə çevrilir.

Ədəbi dildən kənarında mövcud olmağına baxmayaraq, jarqonlar ədəbi dilə daxil olur. Bu zaman jarqon sözlər spesifik xüsusiyyətini – konsperativliyini itirir.

Jarqon sözlər bir sosial qrupdan digərinə daxil olur. Bu mərhələ interjarqon adlanır. İnterjarqonda fəaliyyət göstərən jarqon sözlər ümumişlək leksikaya daxil olur. Ədəbi dilə isə yalnız ehtiyac hiss olunan spesifik sözlər keçir. Jarqonlar ədəbi dili zənginləşdirən mənbələrdən biridir. Lakin bu sözlərin ədəbi dilə kütləvi gəlişi onu zənginləşdirmir, əksinə kobudlaşdırır.

Açar sözlər: ədəbi dil, ümumişlək leksika, jarqon, sosial qrup, interjarqon.

Summary

The lexical units included in the results of the national language are divided into different groups according to the scope and frequency of processing, as well as according to their relevance. The general characteristic features and characteristics of the main concrete word group of this division stand out. Not all of the word groups that form the universal language are on the border of the literary language.

Groups of words that are distinguished by their limited distribution and area of use are usually not included in the literary language. In real life, they mainly take place in the oral speech of a certain social group and class.

Slang is one of the groups of words limited by the scope of use of the modern Azerbaijani language. Jargon has a wide scope. The main types of jargons according to social groups and character are: 1) professional jargonisms. This includes jargonisms used in the speech of various professionals. 2) corporate jargons. This type of slang, which is mostly associated with young people, covers student, military service, sports and other fields. Corporate jargonisms have an emotional and expressive tone.

Slang words are not included in the lexical-semantic system of the literary language. These words function only as groups of words with a limited scope of use in the general lexicon.

Jargons exist outside of literary language. However, despite this, these words, which are evaluated as a socially "harmful" element of the language, first enter the general lexicon, and then the literary language.

Slang words that have expanded their scope of use and are already included in the common lexicon can be considered slang only because of their origin. At this time, the word loses its function and becomes part of the general lexicon.

Despite existing outside the literary language, slangs are included in the literary language. At this time, slang words lose their specific feature - consperativeness.

Slang words enter from one social group to another. This stage is called interslang. Slang words operating in interjargon enter the common lexicon. Only specific words that are needed are used in the literary language. Slangs are one of the sources that enrich the literary language. However, the mass arrival of these words to the literary language does not enrich it, on the contrary, it makes it rough.

Key words: literary language, general lexicon, slang, social group, interslang.

Ümumxalq dilinin tərkibinə daxil olan leksik vahidlər işlənmə dairəsinə və tezliyinə görə, aktuallığına görə müxtəlif qruplara bölünür. Bu bölgünün əsasında konkret söz qrupunun ümumi səcyyəvi xüsusiyyətləri, əlamətləri durur. Ümumxalq dilini formalaşdıran söz qruplarının hamısı ədəbi dil sərhədində olmur.

Məhdud yayılma və istifadə arealına görə fərqlənən söz qrupları, adətən, ədəbi dilə daxil edilmir. Real həyatda isə onlar, əsasən, müəyyən sosial qrupun və təbəqənin şifahi nitqində özünə yer alır.

Müasir Azərbaycan dilinin işlədilmə dairəsinə görə məhdudlaşdırılmış söz qruplarından biri də jarqondur.

Jarqon sözü latın və fransız dillərində “quş civiltisi”, “qarğa dili” mənalarını verir.

Bu barədə Ə.Dəmirçizadə yazır: “Bu sözlərin hər ikisi fransız dilindən alınma sözlərdir (fransızca argot, qargot) və əsasən, eyni məfhumu bildirən sinonim terminlər kimi dilçilik ədəbiyyatında işlədilir. Arqo sözünün daha əvvəl oğrular, dilənçilər mənasında bir söz olduğunu və buradan da əsasən, dilənçilər danışıqı və ya oğrular danışıqı mənasında işləndiyi məlumdur. XVII əsrin sonlarında fransız lüğətlərində bu sözün məhz zümrə danışıqı, pozuq şivə, əcnəbi sözlərlə bulaşdırılmış danışıq və belə danışıqlara xas olan sözlər mənalarda işlədildiyi qeyd edilir” [5, s.89].

İngilis dilçiliyində jarqon sözünün etimologiyası “qarışıq dil, “quşların danışıqı”, “xışiltı”, “cırıltı” və s. kimi izah edilir [13, s.58].

Amerikan lüğətlərində jarqonun üç mənası qeyd edilir: 1. Cəfəngiyyat, mənasız danışıq tərz; 2. Qarışıq dil və ya dialekt; 3. Müəyyən bir peşə (sənət), sinif ilə bağlı xüsusi və ya texniki leksika; kent [13, s. 67]. Bu terminin etimologiyası, eləcə də adlandırılması və işlədilməsi ilə bağlı dilçilər arasında müxtəlif fikirlər mövcuddur.

Dilçilik ədəbiyyatında bu termin “sənətkarların dili”, “peşə dili”, “peşə dialekti”, “sosial dialekt”, “sinfi dialekt” və s. mənalarda işlənmişdir.

Jarqon termini Fransada jargot, Almaniyada Rotvelsh, İtaliyada gergo, İspaniyada germania calo, Rusiyada jarqon və s. adlandırılmışdır.

Dilçilikdə jarqon termini altında müxtəlif anlayışlardan bəhs edilir. Bununla bağlı jarqonu tədqiq edən dilçiləri üç qrupa bölmək olar. Daha doğrusu, dilçilik ədəbiyyatında jarqon termininin üç mənada istifadəsinə rast gəlinir: jarqon – qarışıq dil kimi; jarqon – sinfi dil kimi; jarqon – hər hansı professional və ya sosial-ictimai qrupun istifadə etdiyi danışıq kimi.

Jarqon termininin qarışıq dil kimi açıqlanmasının əsasında ingilis dilçiliyi dayanır. İlk olaraq, ingilis dilçisi Skit jarqon termininin etimologiyasını qarışıq dillərlə əlaqələndirir. Terminin bu mənada açıqlanması amerikan dilçiliyinə də öz təsirini göstərmişdir.

Dilçilərdən L.Blumfild, J.S.Stepanov, A.A.Reformatski və digərləri belə hesab edir ki, jarqonla qarışıq dil eyni mənənin ifadəçisidir.

Jarqon termini altında qarışıq dillərdən bəhs edən L.Blumfild onun lingua franca, africaans, creolized language kimi növlərini göstərir.

Yerli xalqla gəlmələrin ünsiyyətinə xidmət edən qarışıq dillər ikidilliyin nəticəsində meydana gəlir. İki müxtəlif dildən istifadə edən şəxslər (bu şəxslərdən hər biri digərinin mənsub olduğu dilin leksik və grammatik sistemindən xəbərsizdir) hər iki dil sistemini birləşdirir. Əgər bu dillər genetik cəhətdən - birinə yaxındırsa, onda proses daha da sürətlənir. Qarışıq dillərin ən mürəkkəb forması Aralıq dənizi sahillərində istifadə edilən sabirdir. Sabir – fransız, ispan, italyan, yunan və ərəb dillərinin qarışıqıdır. Sabirdən fərqli olaraq, digər qarışıq tipli dillərdə, əsasən, iki və ya üç dil iştirak edir.

Gəlmə dillərdən istifadə edən yerli xalqın dili getdikcə tənəzzülə uğrayır. Bu, hətta yerli dilin tamam məhv olması ilə də nəticələnə bilər.

Qarışıq dil yalnız cəmiyyətin aşağı təbəqəsinə mənsub insanlar arasında istifadə edilir. Beynəlxalq münasibətlərin ali səviyyəsində bu dilin istifadəsinə təsadüf olunmur.

Lakin jarqon qarışıq dil ilə eyniləndirilsə də, onlar bir -birindən kəskin surətdə fərqlənir.

Jarqon hər hansı sosial və ya professional qrupun danışıqıdırsa, qarışıq dil isə bəzən bütün yerli xalqın dili kimi istifadə edilir. Bu dildə jarqon leksikasında təzahür edən emosionallıq və ekspressiv çalar yoxdur. Qarışıq dil yerli xalqla gəlmələrin ünsiyyətinə xidmət edir.

Adətən, jarqonda olduğu kimi, qarışıq dildə də alınma leksika üstünlük təşkil edir. Lakin əgər jarqon leksikasında bu xüsusiyyət digər sosial qruplardan fərqlənməyə və bəzən də məxfiliyi xidmət edirsə, qarışıq dildə yalnız iki müxtəlif dil mənsubları arasında ünsiyyətə xidmət edir

Nəhayət, qarışıq dil dilçiliyin tamam başqa bir sahəsinin obyektidir [14, s.112-116].

İkinci qrupa daxil olan dilçilərin fikrincə, jarqon anlayışı ilə sinfi dil eyni mənəni ifadə edir. Onlar hesab edirlər ki, jarqon “daha çox ali zümrə arasında işlədilən əcnəbi danışıqı”dır. Bu mənada sinfi dil burjua jarqonu anlayışına uyğun gəlir.

Jarqonun bu məqsədlə istifadəsi sinifli cəmiyyətin yaranması ilə bağlıdır.

B.A.Zveqintsev qeyd edir ki, ümumxalq dilinin ayrı -ayrı sinfi dillərə bölünməsi mümkün deyil [12, s.264]. Burada söhbət yalnız müəyyən dilin sinfi istifadəsindən gedir.

Tarixin müxtəlif dövrlərində müəyyən bir dilin sinfi istifadəsinə təsadüf olunur.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda ərəb, fars, daha sonrakı dövrlərdə isə türk və rus dillərinin sinfi

istifadəsi müşahidə edilir.

Bu dillərdə, əsasən, yerli xalq deyil, yalnız cəmiyyətin yüksək təbəqə mənsubları arasında danışıldılar. Dövlət yazışmaları, rəsmi kağızlar bu dildə yazılırdı. Lakin müəyyən dilin sinfi istifadəsi ancaq dar əhatədə mümkün olur.

Bura, həmçinin ayrı-ayrı ictimai qrupların müəyyən məqsəd üçün istifadə etdikləri dillər də daxildir. “Vaxtilə rus aristokratiyası arasında mod olan fransızsayağı danışmaq və ya kəkələmə, azərbaycanlıların saraya yaxın zümrəsi arasında ərəbi, farsı ibarətpərdazlıq məhz belə “ali zümrə” jarqonu sayıla bilər” [5, s.90].

A.Qurbanov isə jarqonun arqo ilə eyni mənada işləndiyini qeyd edir, birincini fərqləndirmək üçün isə “daha çox ali zümrə arasında işlədilən əcnəbi danışığı” kimi xarakterizə edir [3, s.237].

“Jarqonizm keçmiş cəmiyyətin yuxarı təbəqələrini, istismarçı siniflərin özlərini ümumi kütlədən ayırmaq üçün süni söz və ifadələr işlətmələri, öz ana dilinə etinasızlıqla yanaşmaları nəticəsində meydana gəlmişdir. Məsələn, XVII əsrdə rus dvoryanları, zadəganları xalq kütləsi onların söhbətini anlamasın deyər ailələrində, kübar məclislərində fransız dilində danışdılar. Bəzən onlar öz nitqlərində fransız sözləri qatardılar, rus sözlərini isə ya təhrif edərkdilər, ya da ona xüsusi mənə verərkdilər” [7, s.81].

A.Axundov isə bu barədə yazır: “Bu və ya digər xalq üçün ümumüsiyyət vasitəsi olan ümumxalq dili, başqa bir ölkədə yalnız müəyyən bir sinfə xidmət etmişdir. Başqa sözlə, zəhmətkeş xalqa mənsub siniflər üsiyyət vasitəsi kimi bir dildən (doğma ana dili olan ümumxalq dilindən), hakim sinif isə başqa bir xalqa mənsub olan başqa bir dildən həm üsiyyət, həm də fikri ifadə vasitəsi kimi istifadə edir” [2, s.91].

Bu, müəyyən bir dilin sinfi istifadəsidir.

Dilçilik ədəbiyyatında üçüncü qrupa daxil olan dilçilər üstünlük təşkil edir. Lakin burada da fikir müxtəlifliyi mövcuddur.

S.Cəfərov hesab edir ki, jarqon “bəzi peşə sahibləri və ya bir qrup adamlar, bütöv bir kənd tərəfindən ancaq bir-birini başa düşmək, başqalarından gizlin danışmaq üçün ədəbi dildə işlədilən sözləri xüsusi bir mənada işlətmək və ya süni söz yaratmaq” üsulları ilə meydana çıxan leksikadır [4, s.86].

Bu fikir dilçilik ədəbiyyatında müxtəlif formalarda təkrar olunur.

“Jarqon müəyyən məqsədlə öz fikirlərini geniş kütlədən gizlətmək üçün bəzi qrup adamların yaradıb işlətdikləri uydurma, süni dilə deyilir” [9, 29].

“Bir və ya bir neçə dil materialı əsasında düzəldilən fikri başqalarından gizlətmək üçün istifadə edilən süni üsiyyət vasitəsi jarqon adlanır” [9, s.213].

Lakin rus dilçiliyində jarqon daha çox professional sahələrlə əlaqələndirilir.

Azərbaycan dilində jarqonun növlərinin zəif inkişaf etdiyini söyləyən Ə.Əliyev isə jarqonu belə təsnif edir:

1. Xüsusi professional leksik sistemdə jarqonizmlər;
2. Korporativ jarqonlar;
3. Tüfeyli ünsürlərin jarqonu;
4. Şərti və ya gizli dillər;
5. Sinfi jarqonlar;
6. Təriqət jarqonu.

Jarqon bu və ya digər formada təsnif edilsə də, dilçilər arasında ümumi bir fikir mövcud deyil. Bu, bir tərəfdən də jarqon növləri arasında sərhədin dəqiqləşdirilməməsi ilə bağlıdır.

Yuxarıda qeyd edilən bölgülərin hər birinin çatışan və çatışmayan cəhətləri var.

Bütün deyilənləri nəzərə alıb, jarqonları sosial təbiətinə, funksiyasına, sosial bazasına görə aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1. Professional jarqonizmlər;
2. Korporativ jarqonizmlər;
3. Arqo.

Hər bir istehsal sahəsinə aid leksikada rəsmi terminologiyadan əlavə qeyri-rəsmi anlayışlara da rast gəlinir. Bunlar professional jarqonizmlərdir.

Professional jarqonizmlər hər hansı peşə-sənət üzvlərinin yalnız şifahi nitqində mövcud olan qeyri-rəsmi sözlərdir.

Professional jarqonizmlər hər bir professional leksik sistemdə özünü göstərir. Lakin professional

jarqonizmlərlə professional leksik sistemləri eyniləşdirmək olmaz. Professional leksik sistemlər, yəni professionalizmlər terminlərlə professional jarqonizmlər arasında yerləşir.

Professional jarqonizmlər milli dilin professional deyil, sosial qoludur.

Professional jarqonizmlər nitqi kənardan başqaları üçün anlaşılmaz edə bilər. Lakin bu konspirativliyin əlaməti demək deyildir.

Jarqonun bu növünü arqotizm adlandıran D.N.Şmelyev bu sözləri istifadə dairəsinə görə sosial məhdudlaşdırılmış emosional-ekspressiv ifadələr adlandırır.

Professional jarqonizmlər mənfi üslubi çalarlıdır. Əsasən, ümumxalq dilində mövcud olan sözlərin sinonimi kimi yaranır.

Professional lüğət tərkibinin az bir hissəsini təşkil edən professional jarqonizmlər xüsusi mənalandırma yolu ilə yaranır. Məsələn, fiziklər şifahi danışmada sinxrofazotronu “qazan” adlandırırlar.

Və ya

“Avtobazanın baş mühəndisi Solomon Denilbaum və rəisi Fyodor Jemçuqov xeyli səy göstərdilər ki, maşın parkı qaz generator qurğuları vasitəsilə (bu qurğulara samovar deyirdik) işləsin” (Bağirov, “Kolumda acı günlərim”, səh. 55).

Bu sözlər yalnız müəyyən insan qrupuna xidmət edir. Ümumiyyətlə, jarqon regional xarakter daşıyır. Bu baxımdan, sosial xarakterli olan professional jarqonizmlər istisna edilmir. Lakin müxtəlif şəhərlərdə yaşayıb eyni sosial qrupa daxil olan insanların jarqonu müxtəlif ola bilər.

Korporativ jarqonlar daha çox ümumi maraqların birləşdirdiyi sosial qrupları əhatə edir. Bu maraqlar tələbəklik, hərbi xidmət, idman, musiqi və digər səbəblərlə bağlı yarana bilər. Jarqonun bu növünün əsas daşıyıcıları gənclərdir.

Bəzi dilçilər korporativ jarqonları dil oyunu, söz oyunu, sosial əyləncə kimi qiymətləndirirlər.

V.A.Xomyakov qeyd edir ki, korporativ jarqonlar professional leksik sistemlər üçün xarakterik olan xüsusi, süni yaranmış terminologiyadan məhrumdur. Lakin bu o demək deyildir ki, korporativ jarqonlarda professionalizm elementləri yoxdur.

Qeyd edək ki, burada hər bir “professionalizm” – termin obrazlı, müxtəlif etimologiyalı sinonimlər cərgəsinə malikdir. Bu jarqonizmlər professional jarqonizmlərdən heç nə ilə fərqlənmir. Jarqonun müxtəlif növlərində özünü göstərən belə sinonim cərgəyə:

Paqon – ment – qırmızı şapkalı – müşketyor – sestoy – quyruq və s. (polis) misal ola bilər.

Bu obrazlı jarqonizmlər məna genişlənməsinə məruz qalaraq, hamının başa düşdüyü sözlərə çevrilir. Lakin bu sözlərin ədəbi dilə daxil olmaq ehtimalı çox azdır.

Korporativ jarqonizmlər dəyişikliyə daha çox məruz qalır.

Gənclərin jarqonu. Jarqon daşıyıcılarının yaş həddi müxtəlifdir. Lakin onların arasında əsas yeri gənclər tutur. Adət-ənənə, “yaxşı-pis” çərçivələrinə etiraz edən gənclik özünün çərçivələrdən kənar “dili”ni yaradır. Bu daha çox qərb mədəniyyətinə, musiqisinə, geyiminə pərəstişin nəticəsi kimi meydana çıxır. Qərb dəbinə uyğun (daha çox ekstravaqant) geyinməyə çalışan gəncliyin nitqində Avropa sözləri (hello, bay, keys və s.) üstünlük təşkil edir. Bu jarqonların bir hissəsi də süni yolla əmələ gəlir. Tıtı-tıtı (oğlanla qızın söhbəti), paç-paç (dayan, gözlə), xım-xım (sıxışdırmaq) və s.

“İndi dərk edirəm ki, cibində həmişə “enze yüzlük” gəzdirən, “şampanı su yeridən axıdan Canbala nəvəsi”, “çuvixa”ların arasında niyə darıxırmış” (İ.Hüseynov “Seçilmiş əsərləri”, səh.120).

“Oğlan bu “çudak”lığı təbii bir şey hesab edib, itaətlə, öz sakit görkəmi ilə dayanıb səbrlə gözlədi” (İ.Hüseynov “Seçilmiş əsərləri”, səh. 352).

“Özümü “emansipe” (o dövr Bakı qızları müasirliyi belə adlandırırdılar) göztərmək üçün mən də papiros istədim” (“Top-sekret” qəz. № 38, 1999-cu il).

Gənclərə məxsus jarqonun bir hissəsini də tələbə jarqonu tutur.

“Burada, müəllimin qarşısında bülbül kimi ötən qızlardan, oğlanlarda, gözünü döyə-döyə “şparqalka” gözləyənlərdən söhbət açmaq istəmirəm” (İ.Hüseynov “Seçilmiş əsərləri”, səh.382).

Bu sözlərin əksəriyyəti ümumişlək leksikaya məxsus sözlərin mənalandırılması hesabına əmələ gəlir. Kəsilmək, quyruq, tapşırmaq və s.

Bazar jarqonu. Jarqonun bu növü daha çox arqoya aid edilməlidir. Lakin ənənəvi bölgüyə uyğun olaraq, bazar danışığı jarqon adı altında verilir. Buraya bazar alverçilərinin, fırıldaqçıların nitqi daxil edilir.

“Başqası bir saat çənə döyür, qiyməti öldürməyə çalışır” (“Avtoritet” qəz. № 9, 1999-cu il).

“Qənimətlər əridildikdən bir müddət sonra yenidən barakı Mikayılın məşhir fəryadı bürüdü” (O.Əhmədov, “Cəhənnəm yolu”, səh.213).

“Alverin ab-havası ilə yaşayırdıq. Bir arzu ilə yuxudan oyanırdıq: “varlı lopuxlardan mümkün qədər çox pul qoparmaq” (“Avtoritet” qəzeti, №9, 1999-cu il).

“Təzəcə mal götürmüşdüm, mentlər tökülüşdülər, yığışdırdılar məni” (“Avtoritet” qəzeti, №9, 1999-cu il).

Bu söz qruplarının hər birinin öz səciyyəvi xüsusiyyətləri olsa da, son illərdə, ölkələr arasında sərhədlərin şəffaflaşması, ünsiyyət dairəsinin genişlənməsi, kompüter texnologiyalarının həyatın bütün sahələrinə geniş nüfuz etməsi ilə bağlı dil baxımından sosial qruplar və təbəqələr arasında hədlərin incəlməsi, silinməsi müşahidə olunur və bu problemin öyrənilməsinə xüsusi diqqətin artması labüdləşir.

Ədəbi dildən kənarında mövcud olmağına baxmayaraq, jarqonlar ədəbi dilə daxil olur. Bu zaman jarqon sözlər spesifik xüsusiyyətini – konspirativliyini itirir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyatı (oçerklər /Azərbaycan SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu ; red. M. Ş. Şirəliyev, Z. İ. Budaqova). Bakı: Elm, 1970. 355 s.
2. Axundov A. A. Ümumi dilçilik . Bakı: Şərq-Qərb, 2006. 280 s.
3. Babayev A. M. Dilçiliyə Bakı: Zərdabi LTD, 2012. 515s.
4. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: 1982
5. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı, Bakı: 1962.
6. Əliyev Ə. Jarqon və ədəbi dil, Azərbaycan dilçiliyi məsələləri (elmi əsərlərin tematik məcmuəsi), Bakı, 1981.
7. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: 1988.
8. Müasir Azərbaycan dili, I hissə, Bakı: 2007.
9. Verdiyeva Z., Ağayev F., Adilov M. Azərbaycan dilinin semasiologiyası, Bakı: Maarif, 1979.
10. Арнольд И. В.А 84 Лексикология современного английского языка: М.: Высш. шк., 1986. 295 с.
11. Бондалетов В.Д. Арготизмы в словарях русского языка. Рязань: РГПИ, 1987.
12. Звегенцев В.А. Семасиология, Москва: 1957
13. Хомяков В.А. Введение в изучение слэнга — основного компонента английского просторечия. Изд. URSS. 2009. 104 с.
14. Россети А. Смешанный язык и смешение языков, Новое в лингвистике, вып.6, Москва: Прогресс, 1972.

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİNİN PEDAQOJİ GÖRÜŞLƏRİ

Abdullayeva Səməngül Tacəddin qızı
müəllim
ADPU-nun Şamaxı filialı
semengul.abdullayeva@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-5089-4821

Xülasə

20-ci əsrin əvvəllərində yazıb-yaradan ziyalıların əksəriyyəti kimi Firidun bəy Köçərli də ictimai fəaliyyət meydanına M.F.Axundzadə və H.B.Zərdabinin maarifçilik ideyalarının, onların başlatdıqları işin davamçısı kimi çıxmışdı. O, eyni zamanda həm məktəbdə çalışır, gənclərə bilik öyrədir, həm də məişətdə gördüyü mədəni geriliyə, cəhalətə qarşı çıxır, camaatı mənəvi azadlığa, müasir təhsilə, əxlaqi saflığa, imana çağırırdı. Azəri türklərinin mənəvi mədəniyyətinin, ədəbi-elmi fikrinin inkişaf tarixində Firidun bəy Köçərli üç fəaliyyət sahəsi ilə tanınır: o, millətin maariflənməsi üçün bütün süurlu həyatını və enerjisini sərf edən yorulmaz müəllim, yaşadığı dövrün ictimai problemlərinə fəal münasibət bildirən həssas yazıçı-publisist, nəhayət, istedadlı ədəbiyyatşünas-alimdir. Xalqın qəflət yuxusundan ayılmasında,

maarif, elm, mədəniyyət meydanına qədəm qoymasında qəzetin rolunu yüksək qiymətləndirən xalqımızın digər mütərəqqi ziyalıları Firudin bəy Köçərlinin “İqbal”, “Kaspi”, “İrşad”, “Kavkaz”, “Zakafkaziya” və başqa qəzetlərdə dərc etdirdiyi məqalə və materialları bu məqsədə xidmət edirdi. Bu fəaliyyət sahələrinin hər üçündə Firidun bəy bənzərsiz ədəbi şəxsiyyətdir.

Azərbaycanda təhsilin, maarif və mədəniyyətin inkişafı, savadsızlığın aradan qaldırılması uğrunda yorulmadan iştirak etmiş və Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixində əhəmiyyətli yer tutmuş şəxslərdən biri olan Firidun bəy Köçərlinin xatirəsi bu gü də xalqımız qəlbində yaşayır, dərin hörmət və ehtiram hissi ilə yad edilir. Yetişməkdə olan nəsil onun həyat və yaradıcılığını dərinləndirilməli və tədqiq edilməli, özlərinin elmi-pedaqoji biliklərinin artırılmasında onun zəngin yaradıcılığından səmərəli istifadə etməlidirlər. Firidun bəy Köçərlinin yaradıcılığının tədqiq edilməsinə ehtiyac vardır. Görkəmli pedaqoq Firidun bəy Köçərlinin zəngin pedaqoji irsi və müəllimlik peşəsi ilə bağlı fikirləri xalqımızın məktəb və pedaqoji fikir tarixinin şanlı səhifələrindəndir, olduqca əhəmiyyətli və unudulmazdır.

Firidun bəy Köçərli ana dilinin aşığı idi. Onun 1913-cü ildə qələmə aldığı “Ana dili” məqaləsi o dövr üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb etdi. Bir sıra qələm sahibləri müxtəlif jurnallarda qəliz bir dildə yazılan məqalələr dərc etdirərək Azərbaycan dilini korlayırdılar. Həmin vaxt Firidun bəy belə mətbuata qarşı amansız mübarizə aparırdı. Ensiklopedik biliyə malik görkəmli pedaqoq-alim Firidun bəy Köçərlinin fəaliyyət istiqamətlərinin hər biri ayrıca tədqiqatın predmetidir. Onun pedaqoji və ədəbiyyatşünaslıq sahələrində fədakar, yorulmaz fəaliyyəti, publisistik irsi Azərbaycanın elmi-mədəni inkişafında mühüm iz qoyub.

Açar sözlər: maarif, təhsil, milli, tərbiyə, kitabça.

PEDAGOGICAL MEETINGS OF FIRIDUN BEY KOCHERLI

Abdullayeva S.T.

Summary

Like most of the intellectuals who wrote and created at the beginning of the 20th century, Firidun Bey Kocherli also entered the field of public activity as a follower of the ideas of enlightenment of M.F. Akhundzade and H.B. Zardabi, and the work they started. At the same time, he works at school, teaches knowledge to young people, and opposes the cultural backwardness and ignorance he sees in everyday life, calls the people for spiritual freedom, modern education, moral purity, and faith. He is known for three areas of activity: he is a tireless teacher who spends all his life and energy for the education of the nation, a sensitive writer-publicist who expresses an active attitude to the social problems of his time, and finally, a talented literary critic-scientist. Another progressive intellectual of our nation, Firudin Bey Kocherli, who highly appreciates the role of the newspaper in waking up the people from the sleep of ignorance, entering the field of education, science and culture, published the article in "Iqbal", "Kaspi", "Irshad", "Kavkaz", "Zakafkaziya" and other newspapers and materials served this purpose. In all three of these fields of activity, Firidun Bey is a unique literary personality. The memory of Firidun Bey Kocherli, one of the people who tirelessly contributed to the development of education, enlightenment and culture, and the elimination of illiteracy in Azerbaijan and who occupied an important place in the history of Azerbaijani literature and culture, lives in the hearts of our people and is remembered with deep respect and reverence. The growing generation should be deeply studied and researched his life and creativity, they should effectively use his rich creativity in increasing their scientific and pedagogical knowledge. There is a need to study the creativity of Firidun Bey Kocherli. The rich pedagogical heritage and ideas of the famous educator Firidun Bey Kocherli are among the glorious pages of the history of school and pedagogical ideas of our nation, they are very important and unforgettable.

Firidun Bey Kocherli was a lover of his mother tongue. The article "Mother Tongue" written by him in 1913 was very important for that time. A number of pen holders were corrupting the Azerbaijani language by publishing articles written in an obscure language in various magazines. At that time, Firidun bey fought mercilessly against such press. Each of the activities of Firidun bey Kocherli, an outstanding educator-scientist with encyclopedic knowledge, is the subject of a separate study. His dedicated, tireless activity in the fields of pedagogy and literary studies, journalistic legacy left an important mark on the scientific and cultural development of Azerbaijan.

Key words: education, education, national, upbringing, booklet.

Giriş

Maarif fədaisi Firudin bəy Köçərli Vətənimizin dilbər guşəsi Şuşada dünyaya göz açmışdı. Ömrünün mühüm hissəsini xalqın maarifinə, ədəbi irsinin öyrənilməsinə sərf edən fədakar ictimai xadim, millətinin aşığı Firidun bəy Köçərli ədəbiyyat tarixçisi, nəzəriyyəçisi, tənqidçisi, tərcüməçi, mətbuat və teatr qurucusu, pedaqoq, maarifçi, ən başlıcası da böyük vətəndaş və milli duyğulara sahib bir fədai kimi adını Azərbaycan tarixinə pozulmaz hərflərlə həkk etdirmişdir. O, özünün publisist və maarifçi məqalələrində həmişə doğma xalqını cəhalətdən qurtarmağa çalışmışdır. Bütün ömrünü xalqın savadlanmasına həsr edən böyük pedaqoq yazırdı: “Hər bir xalqın maddi yoxsulluğu, iqtisad düşkünlüyü onun zehni yoxsulluğunun, mənəvi düşkünlüyünün nəticəsində meydana çıxır”. Xalqı savadlandırmaq və maarifləndirmək o zaman həyatın irəli sürdüyü və cavabı gözlənilən ən böyük problemlərdən idi. Firidun bəy Köçərli öz məqalə və məktublarında milli maarifin olduqca acınacaqlı vəziyyətdə olduğunu döndürən qeyd edirdi. Bu səbəbdən də o, ilk növbədə yeni tipli məktəblər açılmasının vacibliyini döndürən qeyd edir, bu iş uğrunda ardıcıl mübarizə aparırdı. O dövrdəki tərbiyə sistemində Firidun bəy Köçərli narahat edən əsas məsələ mövcud məktəblərin həyatdan və inkişafdan ayrı düşməsi idi. O, təlimdə vaxtı keçmiş köhnə üsulun əleyhinə çıxır, yeni tipli xalq maarif məktəblərinin açılmasına çalışırdı. Bu fikirlərinə diqqət etdikdə Firidun bəy Köçərli pedaqoji görüşlərinin böyük rus pedaqoqu K.D.Uşinskiyin fikirləri ilə səsleşdiyi aydın görünür. Müəllimlik fəaliyyətində F.Köçərli şagirdlərə verilən nəzəri biliklərin həyatla, gündəlik təcrübə ilə əlaqələndirilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. Onun pedaqoji baxışlarının əsas prinsipi – ağırlıq mərkəzi xəlqilik idi; təlimin mərkəzində ana dilinin öyrədilməsi dayanırdı. F.Köçərli apardığı müşahidələr, verdiyi hökmlərdən və gəldiyi nəticələrdən çıxış edərək demək olar ki, onun müxtəlif sahələrdə elmi-nəzəri fikirləri olduğu kimi, dilimizin təmizliyi, saflığı uğrunda apardığı mübarizə həm ədəbiyyatşünasın öz sağlığında və həm də sonrakı illərdə böyük əhəmiyyət kəsb etmiş, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Məşhur rus alimi K.D.Uşinskiyə istinadən F.Köçərli yazırdı: “Bir millətin malını, dövlətini və hətta vətəni əlindən alsan, ölüb-itməz, amma dilini alsan, fot olar və ondan bir nişan qalmaz”. F.Köçərliyə görə: “Ana dili millətin mənəvi diriliyidir, həyatın mayəsi mənzilindədir. Ananın südü bədənin mayəsi olduğu kimi, ananın dili də ruhun qidasıdır. Hər kəs öz anasını və vətəni sevdiyi kimi, ana dilini də sevir... Bu Allah-təalanın gözəl nemətlərindən birisidir, onu əziz və möhtərəm tutmaq hər kəsə borcudur”

Firidun bəy Köçərli gənc nəslin təhsil almasında, maariflənməsində, mədəni inkişafında mühüm tarixi əhəmiyyətli işlərə imza atmış ziyalılarımızdan biridir. Özünün əlli yeddi illik qısa, lakin olduqca mənalı ömrünün qırx ilini millətin maariflənməsinə, mədəni tərəqqisinə həsr edən Firidun bəy Köçərli deyirdi ki, uşaq dünyası çox zəngindir, onlarda poetik duyum çox güclüdür. Uşaqların təfəkkürü yazıçı təfəkkürünə uyğundur. Firidun bəy Köçərli gənc nəslə düzgün tərbiyə etmək, onda vətənə, xalqa, ana dilinə məhəbbət duyğuları oymaq üçün uşaqları hələ kiçik yaşlarından şifahi ədəbiyyat nümunələri ilə tanış etməyi ilkin tərbiyə üsullarından sayır və bunu valideynlərə məsləhət görürdü.

F.Köçərli dərinə dərk edirdi ki, məktəbin tərbiyə işinin canını yaxşı xalq müəllimi ilə yanaşı, ailənin düzgün tərbiyəsi təşkil edir. Çünki hamıdan ziyadə xalqın qeydinə qalan, onun gözünü açan və qəlbini elm nuru ilə dolduran müəllim və onun yaxın köməkçisi ailədir. F.Köçərli müəllimi durmadan öz üzərində işləməyə, biliklərini artırmağa və təcrübəsini zənginləşdirməyə çağırırdı. Müəllim şagirdlərin əqli inkişafı, görüş dairələrinin genişlənməsi üçün yalnız sınıfta dərslə kifayətlənməməli, işinə formal münasibət göstərməməlidir. F. Köçərli müəllimin fəaliyyətini yalnız məktəb və məktəbdənkənar təlim-tərbiyə işləri ilə məhdudlaşdırmır, onları daim ailə ilə əlaqə saxlamağa çağırırdı. F.Köçərli pedaqoji mülahizələrində əsil insan və vətəndaş yetişdirməklə bağlı olan bu nəcib xüsusiyyətlərin formalaşması yolunda əngələ çevrilən səbəbləri tənqid edərək, bir daha xatırladı ki, xalqın bu cür ictimai tərəqqiyə çatmamasının səbəbi heç də dini islam məfkursi deyil, məişətə və vətəndaşlıq cəmiyyətinə aid mülki qanunlardır. F.Köçərli bu yönümdən vətəndaş tərbiyəsi amilləri sırasında şəxsiyyət tərbiyəsini də mühüm vəsilə sanır, bununla əlaqədar olaraq yazır ki, “...tərbiyənin amilləri çox olmaqla bərabər qayət müxtəlifdir: insanı əhatə edən bütün şeylər, yaxud ona müəyyən təsir göstərən hallar bu qəbildəndir”. Köçərli təlim-tərbiyə işində böyük rol olan dərslər və proqramların tərtibinə böyük əhəmiyyət verirdi. Xüsusilə dərslərə, xalqın gələcəyi olan minlərlə balaların istifadə edəcəyi qiraət kitablarına qarşı o, daha tələbkar idi. Köçərli tədris proqramlarının müəlliflərindən tələb edirdi ki, onların tərtib etdikləri proqramlar əhatəli və ardıcıl olub, həmin fəndən dərslə deyən müəllimin əsas vəzifəsinə yüksək mənimsəməyə nail olmağa kömək etsin. F.Köçərli tərtib etdiyi Azərbaycan dili proqramı müəllimin

başqalarından tələb etdiklərinə özünün şəxsən necə riayət etdiyini göstərmək üçün əhəmiyyətlidir. Köçərlinin həmin proqramda təqdir etdiyi pedaqoji prinsip induktiv prinsip olub, təlim prosesində sadədən mürəkkəbə, asandan çətinə doğru təcrübəsinə əsaslanır. Bu isə öz növbəsində keçilən materialın şagirdlərin böyük bir qismi tərəfindən mənimsənməsi üçün ən yaxşı təminat yaradır.

Firidun bəy Köçərli şifahi ədəbiyyatın tədrisinin təlimi, tərbiyəvi əhəmiyyəti, el ədəbiyyatının bədii-estetik dəyəri barədə çox gözəl fikirlər söyləmişdir. O, ağızda söylənən nağıl, hekayətlərdən, cürbəcür milli nəğmələrdən, aşıq sözlərindən, məsəllərdən, tapmacalardan, yanıltmaclardan, ağıcı sözlərindən, bayatılardan ibarət” olan el ədəbiyyatını cəmləşdirib çapa verməyi, itib-batmaqdan qorumağı müasiri olan ziyalıların başlıca vəzifəsi sayırdı.və söyləyirdi ki, tarixi keçmişini, dilini, vətəninə sevən inkişaf etmiş millətlər öz şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini “kəməli-şövq və diqqətlə cəm edib, qiymətli sərmayə kimi saxlayır və balalarının ilk təlim və tərbiyəsini onları öyrətməklə başlayır”.

Firidun bəy Köçərli qeyd edirdi ki, uşaq ədəbiyyatı böyüməkdə olan nəslin tərbiyəsində böyük əhəmiyyətə malikdir. Balacaları vətənpərvərlik, humanizm, düşməne nifrət, beynəlmilçilik ruhunda tərbiyə etmək üçün yüksək səviyyəli uşaq əsərlərinin yazılmasına həmişə böyük ehtiyac olub. Uşaqları elm öyrənməyə, məktəbə getməyə həvəsləndirmək işində Firidun bəy Köçərlinin böyük xidmətləri var. “Balalara hədiyyə” kitabından “Oğlum” şeiri buna misaldır:

Ay afərin gül oğlum,
Gül oğlum, sünbül oğlum.
Oğlum, oğlum, naz oğlum,
Dərsindən qalmaz oğlum.
Qələmini al ələ,
Yaxşı-yaxşı yaz, oğlum.
Oğlum gedər məktəbə,
Oxur, çatar mətləbə.
Dərsin oxur rəvanlar,
Nə oxuyubdur, danışar...

Firidun bəy Köçərlinin bu şeiri yazmaqda məqsədi nəsihət verici sözləri ilə küçədə qaçmaq, uşaqlarla savaşımaq, heyvanlara daş atmaq, quşları incitmək kimi əməllərin əvəzinə oxumaq, bilik əldə etməyin vacibliyini şirin bir dildə balaca oxucusuna çatdırmaqdır.

Uşaqlar üçün yazılan əsərlərdə müasir dövrün nəbzi tutulmalı, coşqun və qaynar həyatımız öz bədii inikasını tapmalıdır. Bu uşaq yazıçıları düşünürən aktual problemdir. Firidun bəy Köçərlinin folklorşünaslıq baxımından maraq doğuran fikirləri arasında nağıllarda heyvanat qisminin insana mənsub olan xasiyyətlərini ümumiləşdirib dəqiq səciyyələndirməsidir.

Həç təsadüfi deyil ki, 1912-ci ildə çap etdirdiyi kitabçası Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində böyük hadisə olan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri kitabına “Balalara hədiyyə” adı vermişdir. Minlərlə oxucu tərəfindən maraq və rəğbətlə qarşılanan kitab haqqında Əli Sultanov yazırdı : “bu kitabdan vətən qoxusu, dağların ətri, köçərilərin tüstüsü gəlir”.

“Balalara hədiyyə” kitabı Azərbaycan folklorunun ilk antologiyası idi. Bu kitab indi də uşaqlar üçün maraqlıdır, əzizdir. “Balalara hədiyyə” uşaqların fikrini aydınlaşdıran, xəyalını qanadlandıran, uşaqlara həyat və təbiət haqqında məlumat verən qiymətli bir inci xəzinəsidir.

Firidun bəy Köçərli özü isə “Balalara hədiyyə” məcmuəsinin məramını belə ifadə etmişdi: “Bu məcmuəni hər kəs oxusa – böyük, ya kiçik – onun qəlbi açılıb xəndan olacaqdır. Balalar şad olacaq bu səbəbə ki, onda dərc olunan əsərlərin cümləsi onların dünyasındandır.”

“Balalara hədiyyə” kitabı Azərbaycanın ən dəyərli sərəvətlərindəndir. Müəllif bu kitabda ən çox şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən istifadə etmişdir. Əsərdə topladığı “Göyçək Fatmanın nağılı, “İt və pişik”, “Tülkü və üzüm” kimi hekayə və nağıllarında körpə balaların ruhunu oxşayan fikirlər irəli sürür. “Balalara hədiyyə” və digər əsərlərindən aydın olur ki, Firidun bəy Köçərli pedaqogika, psixologiyanın və didaktikanın əsas tələblərinə, onun prinsip və qaydalarına uşaqların yaş xüsusiyyətlərinə, bilik səviyyələrinə, psixi xüsusiyyətlərinə, təlimdə əyaniliyə, ardıcılığa, elmiliyə vəs. kimi qayda və prinsiplərə riayət etməyə çalışmışdır.

Firidun bəy Köçərli təlim sahəsində yüksək nəticə əldə etmək üçün tədris proqramlarının normal və

düzgün qaydada tərtib edilməsini də əhəmiyyətli hesab edirdi.

XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərində yazıb-yaradan ziyalıların əksəriyyəti kimi F.Köçərli də ictimai fəaliyyət meydanına M.F.Axundzadə və H.Zərdabinin maarifçilik ideyalarının, onların başladığı işin davamçısı kimi çıxmışdı. O, eyni zamanda həm məktəbdə çalışır, uşaqlara bilik-savad öyrədir, həm məişətdə gördüyü mədəni geriliyə, köhnəliyə, cəhalətə, hər cür fanatizmə qarşı durub, camaatı mənəvi azadlığa, müasir təhsilə, əxlaqi saflığa, imana çağırır, həm də xalqın və söz sənətkarlarının yaratdığı bədii sərəvəti toplayaraq gələcək nəsillərə çatdırmaq üçün əlindən gələni edir, müasir ədəbi prosesi izləyir, təzə çıxan əsərləri oxuyub qiymətləndirirdi.

Azərbaycan türklərinin mənəvi mədəniyyətinin, xüsusən, ədəbi-elmi fikrinin inkişaf tarixində Firidun bəy Köçərli üç fəaliyyət sahəsi ilə tanınır: o, millətin maariflənməsi və mədəni-siyasi tərəqqisi üçün bütün şüurlu həyatını və enerjisini sərf edən yorulmaz müəllim, yaşadığı dövrün ictimai problemlərinə fəal münasibət bildiren həssas yazıçı-publisist, tərcüməçi, nəhayət, istedadlı ədəbiyyatşünas- alimdir. Özü də bu fəaliyyət sahələrinin hər üçündə Firidun bəy bənzərsizdir, özünəməxsus böyük ziyalı, təkrarsız ədəbi şəxsiyyətdir.

F.Köçərliyin pedaqoji irsində diqqəti cəlb edən mühüm məsələlərdən biri də qadın təhsili məsələsidir. O, qadınları yüksək qiymətləndirir və dönə-dönə qadınların təhsili problemlərinə toxunurdu. Ədibin bir sıra məqalələri vardır ki, onları qadın azadlığına həsr etmişdir. Həmin məqalələr: “İslamın qadına münasibəti”, “Keçmişdə müsəlman qadını” və “Müsəlman qadını hal-hazırda” olmuşdur. Bu məqalələrdə F.Köçərliyin qadın hüququnun müdafiəçisi olduğu və onların uşaq tərbiyəsindəki rolu açıqlanır. F.Köçərli göstərirdi ki, qadına elə yüksək hüquq verilməlidir ki, müasir ölkələrin qadınlarına verilən təhsil və başqa hüquqlardan yüksəkdə dayansın.

Ədibin publisistik və tənqidçilik fəaliyyəti İrəvan gimnaziyasında müəllimlik etdiyi dövrdə başlanır. Xalq məişətinə, Azərbaycan xalqının yaşayış tərzinə, mədəni səviyyəsinə, xalqın tərəqqisinə maneə törədən əngəllərə yaxından bələd olan gənc Firidun bəy ilk publisistik yazılarından başlayaraq mühitdə, cəmiyyətdə gördüyü ictimai eybəcərlikləri pisləyir, xalqı mədəni-siyasi tərəqqiyə səsləyirdi. Onun publisistikasının mövzu dairəsi geniş, toxunduğu məsələlər əhatəli idi: dostluğu – bunların hamısı onun Bakı, Tiflis, Bağçasaray, Peterburqda çıxan “Kaspi”, “Kavkaz”, “Novoye obozreniye”, “Petrogradskiye vedomosti”, “Tərcüman”, “Şərqi-Rus”, “Həyat”, “İqbal”, “İrşad”, “Molla Nəsrəddin” və s. mətbuat orqanlarında çap olunan məqalələrində maarifçilik mövqeyindən təhlil, şərh olunur, müəllif mədəni gerilikdən, cəhalət və fanatizmin pəncəsindən xilas olmağın yolunu təhsildə və maariflənməkdə görürdü.

Nəticə

Firidun bəy Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi inkişaf yoluna dair qiymətli mənbə təşkil edən əsərlər yaratmış və çoxcəhətli zəngin fəaliyyəti ilə ictimai-mədəni fikrin təşəkkülünə mühüm töhfələr vermişdir. Ölkəmizdə təhsil sisteminin milli əsaslar üzərində qurulması prosesində Firidun bəy Köçərliyin maarifçi ziyalı kimi apardığı işlər böyük əhəmiyyətə malikdir. Firidun bəy Köçərliyin gənc nəslin təhsil almasında, maariflənməsində əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Bütün ömrünü Azərbaycan maarifi yolunda sərf etmiş, zəngin pedaqoji və maarifçilik fəaliyyəti ilə F.B.Köçərli həm pedaqoji fikir tariximizdə həm də ədəbi dilimizin inkişafında müstəsna rol oynamış görkəmli şəxsiyyətdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Balalara hədiyyə /Firidun bəy Köçərli; red. T.Cəmilova. - Bakı: Gənclik, 1987. - 104 s.
2. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı müntəxəbatı: dərs vəsaiti /tərt.: R.Həsənova, T.Əhmədov. - Bakı: ADU-nun nəşriyyatı, 1992. - 771s. Kitabda Firidun bəy Köçərliyin "İrəvandan məktub" əsəri verilmişdir [s.597-598].
3. Seçilmiş əsərləri /Firidun bəy Köçərli; tərtib və qeydlər Kamal Talıbzadə və Nadir Məmmədov, red. K.Talıbzadə. - Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1963. - 341 s.
4. Balalara hədiyyə /Firidun bəy Köçərli.- II nəşr. - Bakı: Gənclik, 1972. - 88 s. şəh.
5. Azərbaycan ədəbiyyatı: 2 cildə /Firidun bəy Köçərli. - Bakı: Elm, 1981. - C.II. - 460 s.
6. F.İbrahimov, R.Hüseynzadə “Pedaqogika” II cild. Bakı: “Mütərcim” 2012.

NİZAMİ YARADICILIĞINDA DƏYƏRLƏR

Osmanlı Şahin

müəllim

Şamaxı şəhər Texniki, humanitar, təbiət fənləri

təmayüllü internat tipli lisey

shahinbsu12348765@mail.com

ORCID ID: 0000-0003-0593-6839

Xülasə

Dünya mədəniyyət tarixinin zənginliyi sonsuz bir ümman xatırladır. Bu sonsuz ümman xəzinəsində Azərbaycan fəlsəfi poeziyasının ən görkəmli nümayəndəsi Nizami Gəncəvidir O, Türk dilindən başqa ərəb və fars dillərində mükəmməl bilmiş, qədim yunan tarixi və fəlsəfəsini astronomiya, tibb və həndəsi elmlərini əsərlərindən aydın gördüyü kimi yaxşı mənimsəmişdir. Zəngin biliyi sayəsində “ölməz” əsərlər yaratmışdır. Nizami öz əsərlərində ümumbəşəri dəyərlərə toxunmuş və onların vacibliyini sübut etməyə çalışmışdır. Nizami tövhid, iman və ədalət şairidir. Nizaminin ənənə üzrə yazdığı mədhiyyələri, hər şeydən əvvəl insanpərvərliyi ilə seçilir. O, mədhiyyələrində hökmdarları tərif edərkən onlara əsl hökmdar necə olmalıdır, hökmdar xalqı üçün hansı işləri görməlidir kimi sullarla təsir etməyə çalışmışdır. Nizami Gəncəvi bütün poemalarında insana məxsus müxtəlif dəyərlərdən və bu dəyərin insanı necə dəyişdirməsindən söhbət açır. Şair eşqində döyüşdə yer adlandırır. Uca Allahın insana bəxş etdiyi ən böyük nemət eşqdır. Eşqi olan insan aşıqdır, onun həyatı sənq və çətinliklərlə doludur. Bu çətinliklərə qalib gələn şəxs aşıq əsl dəyər sahibi olur Şairə görə eşqin yumaq, təmizləmək müsbətə doğru dəyişdirmək, tərbiyə etmək gücü var. Nizami yaradıcılığı başdan sona dəyərlər üzərinə qurulmuşdur. Bu dəyərlərdən biridə insan övladının həyatını ədalət mənbəsi üzərində qurmasıdır.

Açar sözlər: intibah, oğul, insan, dəyər, eşq ədalət.

VALUES IN NIZAMI CREATIVITY

Osmanli Sh.

Summary

The richness of the world's cultural history reminds us of an endless ocean. Nizami Ganjavi is the most prominent representative of Azerbaijan's philosophical poetry in this endless Omani treasure. He was fluent in Arabic and Persian languages, apart from Turkish, he mastered ancient Greek history and philosophy, astronomy, medicine and geometrical sciences well, as can be seen from his writings. Thanks to his rich knowledge, he created "immortal" works. Nizami touched upon universal values in his works and tried to prove their importance. Nizami is a poet of monotheism, faith and justice. Nizami's eulogies, written according to tradition, stand out above all for their humanity. When he praised the rulers in his eulogies, he tried to influence them by telling them how a real ruler should be and what works the ruler should do for his people. In all his poems, Nizami Ganjavi talks about various human values and how these values change a person. The poet calls the battle in love. The greatest blessing that Almighty God has given to man is love. A person in love is in love, his life is full of troubles and difficulties. A person who overcomes these difficulties becomes a true value in love. According to the poet, love has the power to wash, clean, change for the positive, and educate. Nizami's creativity is built on values from beginning to end. One of these values is that the human race builds its life on the source of justice. Every man should wait for the scales of justice in his work in his profession. The poet paid special attention to this issue. In particular, by influencing the people who run the state with his works, he calls them to behave fairly with the people and rule the state with justice. One of these values is that the human race builds its life on the source of justice.

Key words: renaissance, son, human, value, love, justice.

Giriş

Hər bir insan öz işində öz peşəsində ədalət tərəzisini gözləməlidir. Şairdə bu məsələyə xüsusi diqqət yetirmişdir. Xüsusən dövləti idarə edən şəxslərə öz əsərləri ilə təsir edərək onları xalqla ədalətli davranmağa, dövləti ədalətlə idarə etməyə səs-ləyir. Dünya mədəniyyət tarixinin zənginliyi sonsuz bir

ümmanı xatırladır. Bu sonsuz ümman insan zəkasının bəhrəsi olan nadir elm və fəlsəfə və sənət inciləri ilə dolu zəngin xəzinədir. İnsanlığın dərin ehtiram və məhəbbətlə qoruyub saxladığı və yaşatdığı bu mənəvi mədəniyyət xəzinəsində intibah dövrü Azərbaycan fəlsəfi poeziyasının ən görkəmli nümayəndəsi, Şərqi və Qərbi əsrlər boyu məftun etmiş Nizami Gəncəvi 1141-ci ildə Gəncə şəhərində anadan olmuş. Bütün ömrü boyu orada yaşayıb yaratmış və 12 mart 1209-cu ildə Gəncədə vəfat etmişdir. Türk dilindən başqa Ərəb və Fars dillərində mükəmməl bilən şairin Yunan dili ilə də tanış olduğu həmçinin qədim Yunan tarix və fəlsəfəsini astronomiya, tibb və həndəsi elmlərini yaxşı mənimsədiyini əsrlərindən aydın görünür.

Nizam yaradıcılığı yüksək inkişaf pilləsinə qalxmış intibah dövrü Şərq və Azərbaycan mədəni intibahının məhsulu idi. Nizami tövhid iman və ədalət şəraitidir. O, hədəfi, ideali bütün varlığı, duyğu və düşüncələri ilə Uca Allaha bağlıdır. Onun bütün poemaları bu dövrdə yazılan bütün başqa əsərlək kimi bir sıra itaflarla-Allahın, Peyğəmbərin, dövrün hökmdarlarının şəninə yazılmış məhdudiyətlərə başlayır. Nizaminin ənənə üzrə yazdığı məhdudiyətlərin hər şeydən əvvəl böyük mütəfəkkirin humanizm və öznaməxsus bir səviyyə daşıyan rəstionalizmi ilə fərqlənir. Məsələn minacət (Allahın mədhi) əslində ağılı mədhinə çevrilir.[1]

Ağıl bir yerdə xəzinə tapar
Allahın adını eyləyər açar
Allah ağıllıya nəvazişkardar
Ağılsızada əlacvardar

Nizamiyə görə Uca Allahla insan arasındakı münasibəti tövhid inancı (Allahın varlığı və birliyi) insanlarla insanın münasibəti ilə ədalət anlayışı tənzimləyir. Nizamiyə görə Uca Allahı hər bir insanı orqinal varlıq kimi yaratmışdır, təkrar insan yoxdur. İnsanın və toplumun orqinallığı, təkrarsızlığı, fitrətin qoruyub saxlayanda tövhid və ədalət inanaraq bağlı olan ölməz dəyərlərdir. İnsanı inşa edən dəyərlər tövhid və ədalət inancından gerçək qaynağından qoparılanda insanın fitrəti pozulur, qəlbi kirlənir, o, İlahi təyinatından uzaqlaşır. Orqinallığını itirir başqalarını yamsılayan insan təlxəyə çevrilir. Dəyərində bir sıra özəllikləri var. Dəyər qoruyur insanın toplumun yaradılmış fitrətini qoruyur. Dəyər dəyişdirir tərbiyə edir, bu yeni təzə müsbət olduğunun təminatıdır. Dəyər doğru ilə yalnız bir-birindən ayırır, sevgi yaradır, onu çoxaldır, insanları bir birinə sevgisi ilə başlayır. Nizami Gəncəvinidə dünyada tanıdan və əbədiyaşar edən dəyərli sistemidir. Nizami Gəncəvi, demək olar ki, bütün poemalarında insana məxsus bütün dəyərlərdən və bu dəyərləri insanı necə dəyişdirməsindən söhbət açır. Şair eşqdən böyük dəyər adlandırır. Uca insana bəxş etdiyi ən böyk nemət eşqidir. Eşqi olan insan aşıqdır, onun həyatı sınaq və çətinliklərlə doludur. Gerçək aşıq də çətinlikləri məğlub edərək sevgiyə, Uca Allaha qovuşur. Onun rəhmətini qazanan insandır. Biz bu xüsusiyyətləri şairin Leyli və Məcnun poemasında daha qabarıq görürük. Beləki Qeys Leylini görüb eşqə düşür, eşqinə görə bütün cəmiyyət müxalif olur, üsyankar olur, ona çatacaq var dövlət, vəzifəni cəmiyyət tərəfindən “sayılıb-seçilməyi” rədd edir. Atası Qeysi bu xəstəlikdən sağaltmaq istəsədə Qeys öz təmiz eşqinə sadıq qalır. Şairə görə eşqi yumaq, təmizləmək müsbətə doğru dəyişdirmək, tərbiyə etmək gücü var. O, insanın qəlbinə kin, paxıllıq, xəsislik, təkəbbür, düşmənlik, qəzəb, qeybət qısqançlıq, cahillik kimi çirkin xəstəliklərdən təmizləyir onu nəfsin əsarətindən xilas edir, qəlbi cəhalətin qaranlığından gün işığına çıxarar. Eşq bu aranmış qəlbə nur, sevgi, səbr, ədalət, rahatlıq, vəfa, itaət insaf, şəfqət, mərhəmət, həya kimi gözəl mənəvi dəyərlər yerləşdirər. Buna sübut olaraq şairin “Xosrov və Şirin” poemasında Xosrovun Şirinin eşqinin təsiri ilə dəyişməsi, kamilləşməsi, hətta sonda ölüm ayağında olsada, ürəyi su istəsədə yatmış şirini oyatması, narahat etməməsi verilə bilər:[1]

Eşqdır mehrabı uca göylərin,
Eşqsiz, ey dünya nədir dəyərin?
Eşqin qulu ol ki, doğru yol budur,
Ariflər yanında, bil eşq uludur.
Bu dünya eşqdır, qalan fırlıdaq,
Eşqdən başqa şey boş bir oyuncaq.

Təbii ki, Nizami yaradıcılı başdan-sona dəyərlər üzərində qurulmuşdur. Bu dəyərlərdən biri də insan övladını həyatını ədalət mərtəbəsi üzərində qurmasıdır. Hər bir insan öz işində öz peşəsində ədalət tərəzisini gözləməlidir. Nizami Gəncəvi də bir çox əsərlərində bu məsələyə xüsusi diqqət yetirmişdir. Şair

xüsusilə şahların ölkəni necə ədalətli idarə etməsi məsələsinə toxunulmuşdur. “Sirlər Xəzinəsi” “Xosrov və Şirin” “Yeddi gözəl” “İskəndərnamə” poemalarında dövlətin ədalətli idarə olunması və insanlar arasında ədalətin necə gözlənilməsi haqqında maraqlı fikirlər mülahizələrlə qarşılaşırıq. Nizami əsərləri ilə dövrünün hökmdarlarına sözlə təsir göstərmək istəmişdir. “Sultan Səncər və qarı” mənzum hekayəsində şair qarının dili ilə Sultan Səncər dövlətin ədalətlə idarə olunması qeyd edir:

Ədalət ərəğindir yolunda, olma naşı,

Bu gündür sabahın ən mehriban yoldaşı

Məhz Nizami Gəncəvinin insanlığa təqdim etdiyi bu dəyərlər onu əbədiyaşar, “ölməz” edir.

Uca Allahın (c.c) insanın varlığına ruha və nəfsə bağlı güc- ləri yerləşdirməsinin hikməti də insanın dəyərini müəyyən edilməsi ilə bağlıdır. Niyə insan varlığı ruha bağlı güclərlə, nəfsə bağlı güclərin mübarizənin meydanı kimi yaradılmışdır? Bu sualın doğru cavabı uca Allahın (c.c) insanı hansı məqsədlə yaratdığını, insana həyatın, ömrün hansı hədəflə verildiyini bilməyə bağlıdır. Uca Allah (c.c) insanı Onu tanıması üçün yaratmışdır. İnsanın vəzifəsi uca Allahı (c.c) tanımaq və ona itaət etməkdir. İkincisi, bu həyat insana sınaq üçün verilmişdir. Çünki seçməyin yolu imtahandır. Bu imtahanın da ən çətini nəfslə sınağa çəkilməkdir. İnsanın içindəki mübarizə zə onu inkişaf etdirir, onun iradəsini formalaşdırır. İnsan seçim etməyə məhkumdur, o, ya ruhunu qəlb ölkəsinə hakim etməlidir, ya da nəfsini. Öz iç mübarizəsində məğlub olmuş atmal qəlbini itirmişdir. Qəlbini itirən insan axirətini itirmişdir. Qəlbini nəfsə təslim edən insan cəhənnəm atəşinin övladı olmuşdur.[2]

Nizami qəlbə hakim olmaq elminin ölçülərini açıqlayır. nəfsə uyma, "nərgiz və gülə (qulaq və gözünə) pərəstis etmə, onların sinəsi səndən dağlıdır". Şairə görə, nəfsi məğlub etməyin yolu bu cihada tez (cavan yaşında) başlamaqdır: "har alçağın güzgüsü olan gözü yandırmaq üçün cavanlıq suyu bəsdir. Nizamiyə görə, nəfslə mübarizədə qırx yaş dönmə nöqtəsidir: "Sənin təbiətin ağıl ilə dəllallıq edir, qırx yaşın nəqdini gözləyir". Şairə görə, qırx yaş cihadın dönmə nöq təsinə çevirmək üçün bu yaşadək olan ömrünü qəlbə hakim olmaq mübarizəsinə fəda etməlisən: "ancaq qırx yaşa çatmaq üçün onun səfərlərinin xərci üçün böyük məbləğlər la- zımdır", "qırx yaşın dərslərini indi oxuma". Şairə görə, nəfslə mübarizədə qalib gəlmək üçün insana dost lazımdır: "sənə dost lazımdır, bunu əfsanə sanma", "ürəyin dərdinə bir həmdərd ürək tap", "qəmxarın varsa, qəm yemə", "yarın varsa, qəmin boynunu vur", "dostların dostluğu möhkəm köməkdir", "iki nəfərin nəfəsi bir an qızırsa, o nəfəs yüz qəmi yox edər", "birinci sübh nəfəs yaxşı gedib-gəlsə, ikinci sübh onun bağirtısı ulduzlara çatacaqdır", "əvvəlki sübh ləkələnib rüsvay olar, əgər ikinci sübh onun imdadına çatmasa", "sən təklidə heç bir iş görə bilməzsən, yarını axtar ki, yarla hər iş düzələr", "yardan yaxşı heç nə yoxdur", "hamının yara (dosta) ehtiyacı var". Nizamiyə görə, nəfs insanın düşmənidir, o, qorxuludur, çünki özünü dost kimi göstərir, nəfsin istəklərini gözəl göstərir, qəlb dünyaya bağlayır, "sənin malik olduğun bu iki-üç dostun ətəkləri yaşıdır (insanı günaha sürükləyir). Şairə görə, insanın dostu onun qəlbidir: "əlini qəlbə kəmədinə at, ola bilsin ki, sənin suyun qəlb torpağına çevrilsin". Öncə cihad insanına onun yaradılış özəlliyini tanıdır: "insanı ərşin şahı yaradıb", "insan - insana həm surətdir (bədəndir), həm də candır (ruhdur)", "bədən və ruh bir-birinə birləşmişdir", "insanın varlığı bir xilas olunur).

İnsanın vəzifəsi qəlb ölkəsində ruhun hakimiyyətini təmin etməkdir, onu nəfsin əsarətindən qurtarmaqdır. Bunun üçün qəlbə ağılın gücü birləşməlidir: "ürəyin sözü damağıma çatan kimi beynimin yağı mənim ərəğıma yetişdi". (Qəlb dəyişkən, haldan-hala düşən olduğundan onu ağıla bağlamaq lazımdır. Ürəklə ağıl arasındakı bu bağın adı uca Allahın (c.c) kəlamıdır, insanın, o sıradan qəlb və ağıl fitrətini qoruyan buyruqlarıdır). Çünki ağıla bağlı olmayan qəlb insanı hədəfinə çatdırma bilmədiyini kimi, qəlbə bağlı olmayan ağıl da insanı xoşbəxt edə bilmir. Duyğu və düşüncənin tarazlığı, birliyi insanı xoşbəxtliyə aparır iki qanaddır). Qəlb dostu ağıldır, bu iki güc birləşəndə qəlb nəfsin əsarətindən xilas olmağa başlayır, o zülmət yox olur, yerini nur tutur, nifrət silinir, qəlbə sevgi yazılır. Sevgi toxumları cücərməyə başlayır. İnsan bu halın sevincini yaşayır: "təbim şadlıqla doldu, qəmdən xilas oldu", "qəlb atəşi təbimin qazanını qaynatdı", "əlimi əl bağlayanların əlindən çıxardım", "yolkəsənlər (nəfsin istəkləri) aciz oldular, mən isə qüdrətli". [3]

İnsan öz qəlb ölkəsində ruhun hakimiyyətini bərqərar edəndə çoxsaylı çətinliklərlə üz bəüz qalır, nəfsin bitib tükənməyən hiylələri ilə rastlaşır, onları məğlub edir.

Nizamiyə görə, hidayat uca Allahdandır (c.c). İnsan uca Allahı (c.c) seçərsə, o da insanı seçər, İnsan ruhunu qəlbə hakim etmək üçün mücahid olsan, o səni insanların ən şərəfli edər. nurlanmış qəlb də Nizami adlı mücahid öz qəlb ölkəsinin sarayına daxil olur "öndə gedənlər pərdəni qaldırdılar, mənim

vücudumun örtüyünü açdılar", "onun qapısının ən yaxşı məhrəmi oldum", "orada çilçıraqla yanan bir qonaq sarayı gördüm", "pis gözlər kor olub onu görməsin!" Bu sarayın hakimi, sultanı qəlbdir, insanın varlıq ölkəsinin sahibi odur. Başqa orqanlar ona tabedir, onların varlığı qəlbdən asılıdır. [2]

Qəlb sarayında yeddi xəlifə əyləşmişdi: "günorta şahı-qəlb başda oturmuşdu", "qırmızı atlı - ürək ədəblə onun qabağında", "ləl qəbalı zəfər əsgəri - qaraciyər bir yanda", "acıqlı bir cavan öd onun şikar kəşfiyyatçısı idi", "ondan aşağı qəmgin bir qara qul dalaq durmuşdu", "kəmənd atan - mədə-bağıracaq - pusquya durmağa hazırlaşmışdı", "bir misbədənli pəhləvan - böyrək özünə gümüşdən zireh taxmışdı", "bura yarımisti nəfəsabad ağciyər diyarı idi", "onların hamısı pərvanə, qəlb isə şam idi".

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Nizami Gəncəvinin əsərləri. Bakı:2004.
2. Babayeva T. "Nizami Gəncəvinin ədəbi irsində şəxsiyyət problemi". Bakı: 2000.
3. "Mədəniyyətimizin qəndilləri". Bakı-2013.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN LEKSİK-SEMANTİK QURULUŞUNA DAİR

Azərli Jalə Azər qızı

magistr

MDU

jaleazerli33@gmail.com

ORCID ID: 0009 0002 6232 9744

Xülasə

Bütün dillərin öz leksik-semantik sistemi var. Buna görə də leksik-semantik sistemin öyrənilməsi vacibdir. Söz reallığa istinad edir, onu əks etdirir. Dilçiliyimizdə sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi ilə bağlı tədqiqatlar aparılmışdır. Sözlərin mənşəyini və mənasını bilmək lazımdır. Söz işarə və məna vəhdətidir. Sözlərin mənası həm şüurla, həm də dillə bağlıdır.

Açar sözlər: tarixi inkişaf, türk dili, leksik-semantik işlər, nitq, dilçilik,

Summary

All languages have their own lexical-semantic system. Therefore, it is important to study the lexical-semantic system. The word refers to reality, reflects it. In our linguistics, research was conducted on the study of lexical-semantic features of words. It is necessary to know the origin of the word and its meaning. The word is the unity of sign and meaning. The meaning of the word is related to both consciousness and language.

Key words: historical development, Turkish language, lexical-semantic studies, speech, linguistics

Резюме

Все языки имеют свою лексико-семантическую систему. Поэтому важно изучение лексико-семантической системы. Слово относится к реальности, отражает ее. В нашем языкознании проводились исследования по изучению лексико-семантических особенностей слов. Необходимо знать происхождение слова и его значение. Слово – это единство знака и значения. Значение слова связано как с сознанием, так и с языком.

Ключевые слова: историческое развитие, турецкий язык, лексико-семантические исследования, речь, лингвистика.

Bütün dillərin öz leksik-semantik sistemi var. Adətən, dilin leksik-semantik sisteminə "leksik vahidlərin bütün anlam əlaqələri, onların variantları, bir-birinə təsiri və qruplaşma növləri", həmçinin "dilə digər yarım sistemlərinə məxsus üsürlərlə onların əlaqələri, semantik variantların yaranmasının şərait və formaları" daxil edilir. Yəni "bir tərəfdən semantik səviyyədə leksik semantika qrammatik semantikadan fərqləndirilir, digər tərəfdən lüğətin bir ünsürü kimi alınmış semantika bu sistem vasitəsilə ən kiçik ikitərəfli vahidlərə – sözlərin leksik-semantik variantlarına bölünür". Bu baxımdan Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi də leksik-semantik əlaqədə olan bir sistemə malikdir. Başqa sözlə, dilimizin lüğət

tərkibini təşkil edən sözlər müvafiq leksik-semantik xüsusiyyətlər üzrə bölünür.

İnsan məhz sözlər vasitəsilə maddi və qeyri-maddi varlığın təfəkkürdə anlayışlar şəklində ifadə olunan əşyalarını və ya onların üsürlərini adlandırır. Bu baxımdan yanaşdıqda belə bir fikir özünü tam mənası ilə doğruldur: “Söz gerçəkliyə aiddir, onu əks etdirir, öz mənasını təcrid olunmuş, həmin dilin leksik-semantik sistemindən ayrılmış şəkildə yox, onunla sıx əlaqədə, dilin semantik strukturunu yaradan bütün məna sistemi vasitəsilə ifadə edir. Həmin mənanın ictimai dərk edilməsini ümumiləşdirir və birləşdirir”.

Dilçiliyin müasir inkişafı baxımından bir çox ziyalılarımız bu məsələ haqqında fikir bildirib, bu haqda çıxış edərək sözün leksik-semantik açımı probleminə ətraflı toxunan dilçi alimlərdən biri də professor B.Xəlilovdur. Onun “Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası” adlı dərslində dilin leksik-semantik sistemi, bu sistemdə ayrı-ayrı sözlərin hansı məna xüsusiyyətləri daşması ilə bağlı ədəbi dil materialları əsasında daha geniş məlumatlar verilmişdir.

Təbii ki, araşdırmalar göstərir ki, dilçiliyimizdə sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, həm də onların tarixi inkişaf prosesində keçdiyi yolun araşdırılması ilə əlaqədar tədqiqat aparılmışdır. Bu mənada S.Cəfərov, F.Əhmədov və başqalarının “Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” jurnalında ayrı-ayrı sözlərin mənşəyinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı dərc edilən məqalələri məhz Azərbaycan dili təlimini linqvistik baxımdan düzgün zəmində qurmağa yardım göstərir.

Göstərilən formada yazılmış tədqiqatlardan biri də B.Məhərrəminin “Türk dillərində isim köklərində leksik-semantik inkişaf” monoqrafiyasıdır. Əsərdə zəngin faktlar əsasında türk dillərində, xüsusilə Azərbaycan dilində işlənən isimlərdə baş verən məna diferensiallaşması prosesi diaxronik aspektdə şərh edilir, məna dəyişmələrinin obyektiv və subyektiv səbəbləri, onların semantik inkişafı izlənilir. Həmçinin bəzi isimlərin arxetipləri bərpa olunub, etimologiyası araşdırılır.

Nitq hissələrinin leksik-semantik baxımdan araşdırılması təkcə Azərbaycan dilçiliyinin deyil, ümumilikdə, türkoloji tədqiqatların aparıcı mövzularındandır. A.Allahverdiyeva “Türkoloji dilçilikdə feillərin leksik-semantik baxımdan qruplaşdırılmasına dair” məqaləsində XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq tədqiqata cəlb edilən bu problemlə bağlı fikir və mülahizələri təhlil etmiş və feillərin leksik-semantik təsnifindəki müxtəlifliyi üzə çıxarmışdır.

Bütün türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilinin də leksik-semantik quruluşunda aparılan işlər lüğət ehtiyatının kəmiyyət və keyfiyyətə zənginləşməsini, fəal lüğət fondunun genişlənməsini, yaradıcı nitq prosesində söz seçiminin təkmilləşməsini təmin edən proses kimi qəbul edilir. Sözün leksik-semantik xüsusiyyətləri üzərində aparılan işlər orfoqrafik bacarıqların formalaşmasında da mühüm rol oynayır. Xüsusilə mürəkkəb sözlərin yazılış qaydasının dərinlən mənimsənilməsi müxtəlif, yaxın və əks mənalı sözlər haqqındakı biliklərin şagirdlərə hansı səviyyədə verilməsini önə çəkir. Məlumdur ki, bir vurğu altında deyilən müxtəlif mənalı sözlərdən yaranmış mürəkkəb sözlər bitişik, yaxın və əks mənalı sözlərin birləşməsindən törəmiş mürəkkəb sözlər isə defislə yazılır [2, s.15-16]. Sözün leksik-semantik xüsusiyyətlərinin insan tərəfindən şüurlu qavranılması məqsədli təlimdə tətbiq edilən üsullardan biri də etimoloji təhlildən məqamında istifadə hesab olunur. Sözün mənşəyini və məna xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə xidmət edən bu üsulun səmərəliliyi ilə əlaqədar Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasında çoxsaylı tədqiqat işləri: dissertasiyalar, metodik tövsiyələr, məqalələr yazılmışdır. Sözün leksik-semantik xüsusiyyətlərinin mənimsədilməsi istiqamətində aparılan metodik tədqiqatlardan böyük bir qismi istifadə olunan təlim üsullarını əhatə edir. Bu baxımdan professor H.Balıyev və A.Balıyevin “Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası” dərslində [3, s.122] və Ə.Əhmədovun “Linqvistik təhlil bacarıqlarının aşılmasının elmi-metodik əsasları” əsərində [6, s.69-118] leksik təhlilə həsr olunmuş hissələr xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ə.Əhmədovun belə bir fikri özünü tam doğruldur ki, leksik təhlildən təkcə leksikologiyanın deyil, sistematik kursun bütün bölmələrinin tədrisində istifadə imkanları vardır [6, s.84].

Dilçiliyimizdə sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, həm də onların tarixi inkişaf prosesində keçdiyi yolun araşdırılması ilə əlaqədar tədqiqat aparılmışdır. Sözün leksik-semantik xüsusiyyəti ilə bağlı dəyərli vəsaitlərdən biri professor A.Qurbanovun “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” dərslisi hesab olunur. 1967-ci ildən başlayaraq təkmillədirilə-təkmilləşdirilə bir neçə dəfə nəşr edilən bu kitabın leksikologiya və semasiologiya bölmələrində sözün leksik-semantik xüsusiyyətlərinin açıqlanması ilə bağlı xeyli nəzəri və praktik mahiyyət kəsb edən məlumatlar əksini tapmışdır. Sözün leksik-semantik xüsusiyyətləri ilə bağlı diqqəti çəkən əsərlərdən biri Z.Verdiyeva, F.Ağayeva və

M.Adilovun birgə hazırladıqları “Azərbaycan dilinin semasiologiyası” dərs vəsaitidir [11]. Məna anlayışı üzərində ayrıca dayanan Z.Verdiyevanın bu fikirləri bizim üçün olduqca əhəmiyyətlidir: “Söz işarə ilə mənənin vəhdətidir. Sözü mənəsi həm şüur, həm də dil ilə əlaqədardır. Şüurla ona görə əlaqədar hesab olunur ki, məna insanın xarici aləmi dərk etməsinin nəticəsinə nümayiş etdirir. Mənənin dil ilə əlaqəsi onun dilin semantik vahidi olmasıdır” [11, s.24].

Lakin sözü mahiyyətini, onun leksik-semantik xüsusiyyətlərini dəqiq anlamadan bu prosesi elmi-metodik əsasda qurmaq mümkün deyil.

Söz dilçiliyin leksikologiya bölməsinin tədqiqat obyektinə olsa da, morfologiya və söz yaradıcılığı bölmələrində də öyrənilir. Əgər həmin bölmələr sözü dilin qrammatik düzümünün və sözyaradıcılığı qaydalarının başlıca vasitəsi kimi öyrənilsə, leksikologiya lüğət tərkibində daşdığı mənənin mahiyyətini aydınlaşdırmaq məqsədilə öyrənilir. Bununla əlaqədar olaraq görkəmli dilçi alim Q.Kazımov yazır: “Söz həm leksikologiyanın, həm də morfologiyanın tədqiqat obyektinə daxildir. Əgər leksikada tək-tək sözlərin fərdi xüsusiyyətləri, leksik mənası, onun başqa sözlərdən fərqi, mənşəyi və s. öyrənilsə, qrammatikada – morfologiyada sözlərin o qanunauyğunluqları və xüsusiyyətləri öyrənilir ki, onlar tək-tək sözlərə deyil, bütöv söz qruplarına və onların dəyişmə sistemində aid olur” [9].

Sözü leksik-semantik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsinin ikinci istiqaməti ayrı-ayrı nitq hissələrini əhatə edən söz qrupları ilə əlaqədardır. Bu sahədə aparılan tədqiqatçılar sırasında Q.Cəfərov, N.Məmmədov, H.Mirzəyev, R.Rüstəmov, S.Rzayev kimi dilçiləri xüsusi qeyd etmək istərdik. Maraqlı doğuran əsərlərdən biri də H.Həsənovun “Müasir Azərbaycan dilinin leksikası” əsəridir [45]. Burada dilin ayrı-ayrı sahələrinin vahid sistem daxilində xüsusi mikrosistemlər şəklində təşkil olunduğu qeyd edilir və leksikada həmin mikrosistemlərin tematik qruplar əsasında formalaşdığı irəli sürülür.

Beləliklə, pedaqoji və psixoloji baxımdan yanaşdıqda aydın olur ki, nitqin düzgün, dəqiq ifadə olunmasında söz seçiminin, onun məna çalarlarından səmərəli istifadənin rolu danılmazdır və bu, şagirdin ümumi inkişafına, xüsusilə təfəkkürünün formalaşmasına güclü təsir göstərən amillərdən biri sayılır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 18 iyun 2001-ci il tarixli fərmanı. / “Azərbaycan müəllimi” qəz., Bakı: –1-7 iyul, –2001.
2. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti / redaktoru və ön söz müəllifi İ.Məmmədli, lah. rəhb. A.Axundov.– Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyat Evi, – 2013.– 839 s.
3. Balıyev, H.B. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası / H.B.Balıyev, A.H.Balıyev – Bakı: Qismət, – 2014. – 384 s.
4. Dəmirçizadə, Ə.M. Müasir Azərbaycan dili./4 hissəli, I hissə, Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya./ Dəmirçizadə, Ə.M. –Bakı: –1984.– 312 s.
5. Cəfərov, S. Müasir Azərbaycan dilində işlənən sadə qədim sözlər haqqında // – Bakı: Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, – 1976. № 1, – s.62-66.
6. Əhmədov, Ə. Azərbaycan dili tədrisinin bəzi məsələləri / Ə.Əhmədov. – Bakı: Təhsil, – 2007. – 240 s.
7. Əhmədov, F. Sözlərin leksik-semantik inkişafı haqqında // – Bakı: Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, – 1983. № 2, – s.45-48.
8. Həsənov, H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Ali məktəb üçün dərs vəsaiti / H.Ə.Həsənov. – Bakı: Maarif, – 1987. – 308 s.
9. Qafarlı A.A. Sözü leksik-semantik xüsusiyyətləri üzərində iş şagirdlərinin nitq mədəniyyətinin formalaşdırılmasında mühüm vasitə kimi.// Dissertasiya işi. Bakı, 2022
10. Məhərrəmli, B. Türk dillərində isim köklərində leksik-semantik inkişaf / B.Məhərrəmli. – Bakı: Elm və təhsil, – 2012, – 408 s.
11. Verdiyeva, Z. Azərbaycan dilinin semasiologiyası: Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti / Z.Verdiyeva, F.Ağayeva, M.Adilov. – Bakı: Maarif, – 1979. – 306 s.

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ FUNKSIONAL ÜSLUBLARIN DİFERENSIALLAŞMASI

Xasıyeva Səkinəxanım Akif qızı
müəllim
ADPU-nun Şamaxı filialı,
sekinexasiyeva90@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-4128-0307

Açar sözlər: ədəbi dil, dil tarixi, üslub, funksionallıq, diferensiaslaşma.

DIFFERENTIATION OF FUNCTIONAL STYLES IN AZERBAIJANI LINGUISTICS

Khasiyeva S.A.

Summary

The connection of stylistic means with the functions of language, as well as the formation of stylistics with the notion of literary language, the notion of norm, and the emergence of stylistics as a science in the history of world linguistics. The Prague School of Functional Linguistics, in particular, linguists such as V. Matezius, V. Gavranek, E. Koseriu, V. Vinogradov, and in Azerbaijani linguistics prof. A.M. Demirchizade, T. Hacıyev, N. Khudiyev, A. Gurbanov, T. Afandiyeva and others. The article briefly reflects the emergence of functional styles and their formation from time to time as a result of the gradual development of the Azerbaijani literary language. At the same time, different classifications of different linguists are given in connection with the division of functional styles. As a result, the existence of six functional styles in the Azerbaijani literary language was confirmed.

Key words: literary language, language history, style, functionality, differentiation.

ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ ФУНКЦИОНАЛЬНЫХ СТИЛЕЙ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЛИНГВИСТИКЕ

Хасиева С.А.

Резюме

Связь стилистических средств с функциями языка, а также формирование стилистики с понятием литературного языка, понятием нормы и возникновением стилистики как науки в истории языкознания. Прага функциональный лингвисты школы языкознания, в частности, такие лингвисты, как В.Матезиус, В.Гавранек, Э.Косериу, В.Виноградов, Азербайджанского языкознания, это связано с именами проф. А.М.Демирчизаде, Т.Гаджиева, Н.Худиева, А.Гурбанова, Т.Афандиевой и других. В статье кратко отражено появление функциональных стилей и их периодическое формирование в результате постепенного развития азербайджанского литературного языка. При этом в связи с разделением функциональных стилей приводятся разные классификации разных языковедов. В результате было подтверждено существование шести функциональных стилей в азербайджанском литературном языке.

Ключевые слова: литературный язык, история языка, стиль, функциональность, дифференциация.

Giriş

İnsan fəaliyyətinin bütün dövrlərində üslub anlayışı bu və ya digər dərəcədə mövcud olmuşdur. Çünki bu anlayış insan idrakını, insan fəaliyyətini əhatə edir. Bu səbəbdən üslubların yaranma tarixinin çox qədim olduğunu qeyd etməliyik.

Üslubların inkişafı və müxtəlif növlərinin yaranması, ədəbi dilin yaranması, formalaşması və təşəkkülü ilə bilavasitə əlaqəlidir. Dilin müxtəlif səviyyələrinə aid olan üslubi vasitələrin əmələ gəlməsi də məhz bu proseslə bağlıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, morfolojiya bu baxımdan bir qədər fərqlənir. Çünki dilin qrammatik quruluşu daha möhkəm mövqeyə malik olur. Dildə struktur vacib amildir. Leksika və sintaksis isə daha fəaldır. Ümumiyyətlə, leksika istənilən dildə dinamik xarakter daşıyır. Hər dövr özünün leksikasının üslubu rəngarəngliyi ilə seçilir. Deməli, funksional üslubların diferensiaslaşmasında və təkmiləşməsində dilin leksik vasitələri mühüm rol oynayır. Dilin leksik vasitələrinin işlənməsi müxtəlif səbəblərlə bağlıdır. Burada dildaxili və dilxarici faktorlar mühüm rol oynayır. Xarici faktorlar dilin forma və məzmununu əhatə

edir. Şleyxer dili cəmiyyətin həyat və təbiət qanunları ilə əlaqələndirir. Marr isə dili ictimai hadisə hesab edirdi. Əlbəttə, ictimai-siyasi formasiya dilin inkişafına və bunun nəticəsində dilin müxtəlif ifadə vasitələri olan üslubların diferensiallaşmasına səbəb olan əsas dilxarici faktorlar sırasına daxildir.

Funksional üslublar, dilin istifadə olunma formalarının insanların müxtəlif fəaliyyət sahələrində (ictimai həyatda, elmdə, təhsildə, məişətdə, iqtisadiyyatda, sənayedə, siyasətdə və s.) özünəməxsus çalarları ilə işlənməsidir. Yəni, “funksional üslublar dilin başqa funksiyalarına (ünsiyyət, məlumatvermə, təsirgöstərmə) əsasən fərqləndirilən üslublardır” [5, s. 587].

Tədbiq edildiyi sahədən asılı olaraq müəyyən vəzifə yerinə yetirən funksional üslublar dil vasitəsi ilə reallaşdırıldığı üçün nitqdə təzahür edir.

Qeyd etdiyimiz kimi, üslubların yaranması, birbaşa ədəbi dilin yaranması ilə bağlıdır. Məhz bu zaman dildə funksional üslubların növləri yaranır.

Araşdırma:

Dilçilik üslubiyyatına dair bütün mənbələrdə üslublar yazıyaqədərki və yazı ənənəsindən sonrakı deyə iki qrupa ayrılmışdır: Yazıyaqədərki ədəbi dilin ədəbi söhbət funksional üslubunun tarixi daha qədimdir. Bu dövr bütövlükdə təşəkkül tapmış Azərbaycan xalq dili tarixinin təxminən e.ə. II əsrdən eramızın VI əsrinə qədərini əhatə edir. Dilin inkişafı prosesində dil vahidlərinin müxtəlif məqsədlər üçün söz və ifadə seçib işlətmək prinsipinin yaratmış olan üslub uzun illər yazı ənənəsinin olmadığı şəraitdə yaranmış və iki mikroüslubu özündə ehtiva etmişdir: Məişət ədəbi söhbət üslubu (ananın oxşamağı, atanın söhbəti və s.) və rəsmi ədəbi söhbət üslubu (xahişlər, ricalar).

Ədəbi dilimizin ikinci dövrü olan yazılı dövr bir neçə mərhələdən ibarətdir:

1) VII-XII əsrlər – “Dədə Qorqud kitabı”ndan Həsənoğluya qədər;

2) XIII-XVI əsrlər – divan ədəbiyyatı dilinin aparıcı dil kimi fəaliyyəti mərhələsi. Bu mərhələ iki pillədə davam edir:

a) XIII-XIV əsrlər –divan ədəbiyyatı dilinin başlanğıcı, ədəbi dilin Nəsimi yekunu;

b) XV-XVI əsrlər - divan ədəbiyyatı dilinin zirvə mərhələsi, ədəbi dilin Fizuli yekunu.

3) Milli ədəbi dilin yeni mərhələsi- XVII- XXI. Bu mərhələ üç pillədən ibarətdir:

a) XVII-XVIII əsrlər – normada xəlqiləşmə, realist ədəbiyyatın dili;

b) XIX-XX əsrlər – üslubların yenidən təşkili;

c) XX əsrin 30-cu illərindən sonrakı dövr. [2, s. 95-96]

Azərbaycanda islam dininin qəbulu ədəbi dilin təşəkkülü ilə eyni dövrə düşür. IX-XI əsrlər Azərbaycan ədəbi dili artıq funksional olaraq mövcud idi. “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi möhtəşəm bir əbidənin yaranması dilimizin hələ o dövrdə nə qədər zəngin və ifadəli olduğunu sübut edir.

Ədəbi dilimizin inkişaf tarixi müxtəlif dilçilər tərəfindən iki mərhələdə ümumiləşdirilmişdir. Fərq yalnız kimin hansı dövrdən başlanmasıdır.

İlk inkişaf mərhələsi üçün folklor və klassik üslub səciyyəvidir. IX əsrə aid mükəmməl “Kitabi-Dədə Qorqud” əsəri folklor üslubuna ən bariz nümunədir. Bu dövrdə yazıb-yaradan türkdilli Azərbaycan şairlərinin əsərləri isə klassik üsluba aid edilir. Bu bölgü sonrakı əsrlərdə də özünü qoruyub saxlamışdır. Üslubların belə təsnifi etnolinqvistik səbəblərə əsaslanır.

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dili, prinsip etibarilə, iki aparıcı üslub təzahürü ilə təmsil olunur: klassik üslub və folklor üslubu. Əlbəttə, bu bir həqiqətdir ki, həmin əsrlərdə ədəbi dilin əsas ifadə forması mənzum formadır, lakin nəsr forması da hər halda mövcud olmuşdur. Ə.Dəmirçizadə, haqqında bəhs olunan mərhələdə iki üslub təzahürü barədə bəhs edir; bunlardan biri “klassik şeir-qəzəl üslubu”, ikincisi isə, “dini-təbliği və fəlsəfi şeir üslubu”ndan ibarətdir.

XIII-XIV əsrlərdə klassik üslubu məsnəvilər, “Divan”ların dili, təşkil edirdi. Bu dövrdə klassik üslub folklor üslubu ilə müqayisədə daha çox inkişaf etmiş və funksional imkanlara malik olmuşdur. Klassik üslubun ön plana keçməsi, folklor üslubunun ikinci planda qalması

Nəsiminin yaradıcılığı timsalında artıq danılmaz fakta çevrilmişdi. Folklor üslubu isə öz növbəsində sonrakı dövrlərə nisbətən daha geniş vüsət almışdır. Qul Əlinin “Qisseyi-Yusif”i, Q.Bürhanəddinin tuyuqları folklor üslubuna aiddir.

XV-XVI əsrlər türkcə dövlət dili kimi işlənir. Nəsr dili yaranır. Ədəbi dil funksional üslublar üçün əhəmiyyətli dərəcədə mövqə qazanır. Klassik üslub M.Füzulinin yaradıcılığı timsalında öz inkişafının ən yüksək mərhələsinə çatmışdır. Lakin klassik üslubun M.Füzulinin yaradıcılığı ədəbi dil tarixinin bir dövrünün yekunlaşması folklor üslubunun təcrid olunması şəklinə getmirdi. Füzuli qəzəllərində folklor

üslubunun klassik üsluba bilavasitə nüfuzunu əks etdirən faktlar mövcuddur.

Artıq XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilində elmi üslub formalaşır və müxtəlif elm sahələrinə dair nümunələr yaranır. Həm təcrübə, həm də orijinal əsərlər artıq azərbaycanca yazıya alınır. Həmçinin bu dövrdə elmi üslubda publisistik üsluba meyllilik də özünü göstərirdi.

III mərhələ XVII əsrdən bu günə qədər olan dövrü əhatə edir və Azərbaycan ədəbi dilinin milli dil əsasında formalaşması dövrü kimi səciyyələnir. Bu dövrdə funksional üslubların müxtəlif növlərinin yaranması başlayır və aşağıdakı kimi səciyyələnir:

XVII-XVIII əsrlər artıq üç üslub növü vardı: bədii üslub, elmi üslub, rəsmi üslub. Bu dövrdə bədii üslub elmi və rəsmi üsluba nisbətən daha geniş imkanlara malikdir. Həmin dövr folklor üslubu və klassik üslubunun vəhdəti ilə xarakterizə olunur. Bir sıra faktlar sübut edir ki, XVII əsrdə folklor üslubuna meyl güclənmişdir. Şifahi ədəbi dilin xüsusiyyətləri yazılı dildə özünü göstərir. Ancaq müşahidələr göstərir ki, klassik üslub sürətlə irəli gedir, şeir qolu və nəsr qolu olmaqla iki qrupa ayrılır. Klassik üslubun şeir qolunu əsasən Şirvanda yazıb-yaradan şairlər, eyni zamanda M.C.Həqiqi, N.Kişvəri, Ş.İ.Xətai, M.Füzuli, M.Əmani kimi şairlərin əsərləri təşkil edir. Nəsr qoluna Füzulinin nəsr əsərləri, bir sıra risalələr və rəsmi sənədlər aid edilir.

Rəsmi üslubun tarixi XI-XII əsrlərdə başlasa da, Azərbaycan ədəbi dilinin rəsmi üslubu XVII-XVIII əsrlərdən formalaşmağa başlayır. Bu Səfəvi hökmdarlarının xarici siyasətə dair əldə edilmiş əsərlərində, məktublarında özünü göstərir. Təbii ki, Səfəvilər dövründə dilimizin rəsmi dövlət dili elan edilməsi nəinki Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafına təkan verdi, bununla bağlı dilimizdə yeni bir funksional üslubların yaranmasına da əsaslı şərait yaratdı.

XIX əsrdə də üslubların diferensiallaşması davam edir. Bir üslub daha formalaşır. Beləliklə, dörd üslub növü: bədii üslub, elmi üslub, rəsmi üslub, publisistik üslub. Bu üslublar da öz növbəsində ifadə vasitələri cəhətdən inkişaf edir. Belə ki, bədii üsluba şeir, nəsr dili ilə yanaşı, dram dili də əlavə olunur. Elmi üslubun da yenidən təşkili davam edir. Tarixi əsərlər daha çox üstünlük təşkil edir. Prof. T.Hacıyev dilimizin inkişaf tarixinin bu mərhələsini – XIX əsr üçün iki - folklor və klassik üslubun səciyyəvi olduğunu qeyd etmişdir. XIX əsrdə elmi üslub öz inkişaf səviyyəsinə görə ədəbi- bədii dildən olduqca aşağıdır. Hətta prof. N.Xudiyev qeyd etdiyi kimi, publisistik üslubun funksional imkanları elmi üsluba nisbətən daha genişdir. Fikrimizcə, dilin adı çəkilən üslubu üçün münasib dil şəraitinin yaranmasından irəli gəlirdi.

Publisistik üslubun yaranması XIX əsrin (1875, “Əkinçi”) ən əlamətdar cəhətidir. Yalnız xalqın rifahı üçün ictimai- siyasi hadisə olmaqdan əlavə, həm də dilimizin funksional imkanlarının inkişafına təkan verən amil oldu. Publisistik üslubun inkişafı hər şeydən əvvəl tələbatdan irəli gəlirdi. İlk mətbuat orqanının nəşrindən sonra digərlərinin yaranması isə publisistik dilin inkişafına şərait yaratdı. Bu üslub digər üslubların da yaranmasına səbəb oldu. Belə ki, rəsmi üslubun inkişafında da mətbuat rol oynayır. Dilxarici faktorlar bu üslubun formalaşması üçün əsas oldu. XIX əsrdə tərcümə olunmuş və ya Azərbaycan dilində yazılmış bir sıra sənədlər buna əyani sübutdur.

XX əsrin əvvəllərində ədəbi dilin funksional imkanlarının genişlənməsinə təsir edən ən mühüm faktorlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) məktəb şəbəkəsinin genişlənməsi və məktəbin həyatla əlaqəsinin intensivləşməsi;
- 2) mətbuatın artması, müxtəlif ictimai fikir axınlarının mümkün qədər hərtərəfli təmsil olunması;
- 3) milli teatrın yüksəlişi və nəticədə, şifahi ədəbi dilin kütləvi təbliği;
- 4) siyasi, mədəni və s. təşkilatların yaranması, mitinqlərin, iclasların, müzakirələrin keçirilməsi;
- 5) müstəqil dövlətin meydana çıxması.

XX əsrin əvvəlində mövcud olmuş üslublar: bədii üslub, publisistik üslub, rəsmi üslub, elmi üslub. T. Hacıyev bir üslubu fərqli qeyd edir: bədii üslub, elmi üslub, publisistik üslub, şərait üslubu və rəsmi-epistoluar üslub. [3, s. 259]

Bədii üslub romantiklərin, realistlərin və maarifçilərin əsərlərində özünü göstərir. Bədii üslub həcmi, həmçinin istifadə dairəsinə görə digər üslublardan irəlində dayanırdı. Bədii üslub bütün dövrlərdə olduğu kimi XX əsrin əvvəllərində də ahəngdarlığı, rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edir. T.Hacıyevin də göstərdiyi kimi bu dövrdə bədii üslubların inkişafına bədii tərcümə dili əsaslı təsir etmişdir.

Publisistik üslubun kütləviləşməsi adi hal almışdır. Müstəqil dövlətin, söz azadlığının mövcudluğu mətbuat orqanlarının çoxalmasına şərait yaradır. Bu üslubda möhkəm sintaktik norma özünü göstərir. Fikir maksimum dəqiqliklə verilir. Alınma terminlərin olması müşahidə edilir. Loru sözlər yox dərəcəsinədir.

XX əsrin əvvəllərində elmi üslubun əsas dil xüsusiyyəti Azərbaycan ədəbi dilinin daha da sabitləşməsi və əvvəlki dövrlərə nisbətən anlaşıqlı vəziyyətə düşməsi ilə xarakterizə edilir. Ancaq nə

qədər sadə olsa da, öz ənənəsindən tam təcrid oluna bilmir. Bu üslub artıq müstəqil şəkildə fəaliyyət göstərir. Terminlərin müəyyənləşdirilməsi məsələsi ön plana çəkilirdi. Həmçinin bu dövrdə elmi və elmi-publisistik dilin uyğunluğu görünür. Belə ki, elmi əsərlərin çoxu mətbuat orqanlarında dərc olunurdu. Bu isə elmi üslubun xəlqiləşməsi və nəticədə dil xüsusiyyətlərinin nəzəri əsaslara cavab verməsinə səbəb olurdu. Bu üslub yalnız publisistik deyil, digər üslublarla da qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etmişdir.

Bu dövrdə rəsmi üslubun formasında şərq və qərb ənənələri özünü göstərir. Ancaq şərq ənənəsi aparıcı olmuşdur. Adı çəkilən üslubun geniş vüsət alması tarixi şəraitlə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin yaranması ilə şərtlənir. T.Hacıyev bu üslubu epistoluar üsluba yanaşı, rəsmi-epistoluar üslub kimi göstərir. Dilçi rəsmi üsluba sənədlərin, elanların və s. dilini, epistoluar üsluba məktublarnın, şəxsi yazışmaların dilini göstərməklə yanaşı, iki üslubun müəyyən məqamlarda vəhdətinin qeyd edir. Belə ki, dövlətlərarası rəsmi məktubları rəsmi-epistoluar üsluba aid edir.

Üslubların ilk bölgüsünün Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin ilkin formalaşma mərhələsində Ə.Xaqaniyə məxsus olması qeyd edilmişdir. Y.Seyidov Xaqaninin bu bölgüsünü aşağıdakı kimi şərh etmişdir:

- 1) “dəbiranə” bədii və rəsmi kargüzarlıq üslubuna;
- 2) “vaizanə” dini didaktik üsluba;
- 3) “mühəqqiqanə” elmi tədqiqat üslubuna uyğun gəlir.

Ə.Dəmirçizadə isə üç üslub növünü qeyd edir: bədii üslub, elmi üslub və ictimai- siyasi üslub. Ə.Bağirov üslubun iki – danışq və kitab üslublarını, T.Əfəndiyeva danışq-məişət, elmi üslub, rəsmi- işgüzar üslub, publisistik üslub, bədii-belletristik üslub növlərini, A.Babayev yeddi – elmi üslub, bədii üslub, rəsmi-kargüzarlıq üslubu, natiqlik üslubu, məişət nitq üslubu, publisistik və epistoluar üslubu göstərir.

A.Qurbanov isə funksional üslubların dörd növünü (bədii, elmi, ictimai, rəsmi), 1985-ci ildə beş növünü (bədii, elmi, ictimai, rəsmi, epistoluar), 8 il sonra “Ümumi dilçilik” dərslində tədqiqatını genişləndirərək altı üslub növünü fərqləndirmişdir: ədəbi danışq üslubu, bədii üslub, elmi üslub, publisistik üslub, rəsmi üslub, epistoluar üslub.

Nəticə

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq üslubların öyrənilməsinin başlamasına baxmayaraq Azərbaycan dilçiliyində üslubiyyat artıq bir elm sahəsi kimi XX əsrin 60-cı illərindən formalaşmışdır. Bu sahədə araşdırma aparən dilçi alimlərimiz tərəfindən elmi-tədqiqat işləri yazılıb, ərsəyə gətirilmişdir. Üslub anlayışı, üslubların yaranması məsələsi, üslubların təsnifi, mikroüslubları, janrları və s. haqqında müəyyən biliklər əldə edilmişdir.

Dilçilik tarixi boyu istər ümumi dilçilikdə, istərsə də Azərbaycan dilçiliyində üslubiyyat, üslub və onun növlərinə dair müxtəlif, bəzən də bir-birinə zidd fikirlər, mülahizələr irəli sürülmüşdür. Beləliklə, məlum olur ki, funksional üslubların sərhəddinin müəyyənləşdirilməsi haqqında hamının qəbul edəcəyi müştərək fikir yoxdur. Səbəb: hər üslub digərində az və ya çox dərəcədə özünü göstərir. Bir neçə üslubda orta dil əlamətləri mövcuddur. Funksional üslublar bir-birindən tam təcrid olunmuş halda mövcud deyil. Üslublərarası sərhəd isə şərti olaraq göstərilir [6, 40].

Dildə funksional üslublardan əlavə akademik üslub, arxaik üslub, dil üslubu, dialoq üslubu, rəsmi-idarə üslubu, realist üslubu, metoforik üslub, fərdi üslub və s. da mövcuddur. Ümumiyyətlə ədəbiyyatda üslublar iki yerə bölünür: Ümumi üslub və xüsusi üslub. Ümumi üsluba funksional üslublar, xüsusi üsluba isə fərdi üslub aid edilir. Fərdi üslub aid olduğu fərdin dili ilə səciyyələnin və onun hansı təbəqəyə, hansı fəaliyyət dairəsinə mənsub olması ilə əlaqəli olaraq funksional üslubların hamısında özünü göstərir. Yalnız rəsmi üslub bu cəhətdən təcrid olunur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı: 1962. - 272 s.
2. Əfəndiyeva T. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri. Bakı: 2001.- 183 s.
3. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı: 2012. - 476 s.
4. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. II hissə. Bakı: 2012. - 392 s.
5. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü. Bakı: 2012.- 149 s.
6. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı: “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2020.- 656 s.
7. Qurbanov A. Dil və üslub. Bakı: 1992.- 46 s.
8. Mustafayeva Q. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı: 2010.- 390 s.

AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ TARİXİLİK VƏ MÜASİRLİYİN VƏHDƏTİNDƏ

Bəşirzadə Əfsanə Rüstəm qızı
müəllim
ADPU-nun Şəki filialı
Nbesirzade93@gmail.com
ORCID ID:-0000-0001-8585-7297

Xülasə

Ölkəmizdə dünya din xadimlərinin, dini liderlərin toplantılarının keçirilməsi, mütəmadi humanitar forumların, beynəlxalq təşkilatların yığıncaqlarının təşkil olunması artıq Azərbaycanı dünya xəritəsində tolerantlıq mərkəzinə çevirib. Azərbaycan dövləti təkcə müxtəlif dinlərə ibadət edən, müxtəlif mədəniyyətlərin daşıyıcısı olan, müxtəlif dillərdə danışan insanların – vətəndaşlarının hüquq və azadlıqlarının təminatçısı deyil, Azərbaycan dövləti həm də bu insanların ulu babalarının qurub-yaratdıqları abidələri, bu günə qədər yaşatmış olduqları mədəniyyəti, dili qorumaqdadır. Ölkəmizdə dövlət hesabına məscidlər, imamzadələr, müqəddəs ziyarətgahlar, eyni zamanda katolik və pravoslav kilsələri, sinaqoqlar təmir və bərpa edilir.

Mədəniyyətin ən mühüm amillərindən biri mədəni müxtəliflik və plüralizmdir. Azərbaycan çox qədimdən ən müxtəlif xalqların və mədəniyyətlərin vətəni olmuşdur. Şərqi mədəniyyətinin dünya və Avropa mədəniyyətinə, yaxud əksinə keçid alması üçün Azərbaycan körpü rolunu oynamışdır. Çoxmillətli, çoxdinli, çoxdilli Azərbaycan üçün bu ideologiyaları tarixi reallığımızın özü irəli sürmüşdür. Həqiqətən də ən müxtəlif milli-etnik qrupların nümayəndələrinin yaşadığı Azərbaycan unikal coğrafi, geosiyasi və mədəni məkandır.

Tarixin bütün dövrlərində özünün rəngarəng tərkibli olması ilə fərqlənən Azərbaycanda bu müxtəlifliyin etnik-millət mənəbləri mövcuddur. Azərbaycanda yaşayan onlarla etnik-dini birliklərin qarşılıqlı münasibəti və mədəniyyəti - folklor, dialekt, adət, məişət tərz, inam sistemi və s. müxtəlifliyin vəhdətini müəyyənləşdirib. Azərbaycanda, tarixən, bütün xalqlara, milli azlıqlara və etnik qruplara eyni - normal münasibət bəslənib. Azərbaycan dövləti ardıcıl və düzgün milli siyasət yeridib, milli azlıqların hüquqlarının təminatı sahəsində mühüm nailiyyətlər əldə edib.

Açar sözlər: mədəniyyət, müasirlik, tarixilik, ölkə, improvizasiya.

AZERBAIJANI CULTURE IS A UNITY OF HISTORY AND MODERNITY

Bashirzade A.R.

Summary

One of the most important factors of culture is cultural diversity and pluralism. Azerbaijan has been the homeland of the most diverse peoples and cultures since ancient times. Azerbaijan played the role of a bridge for the transition of Eastern culture to world and European culture or vice versa. Our historical reality itself put forward this ideology for multi-ethnic, multi-religious and multilingual Azerbaijan. Indeed, Azerbaijan is a unique geographical, geopolitical and cultural place where representatives of the most diverse national-ethnic groups live. Azerbaijan, which is distinguished by its colorful composition in all periods of history, has ethnic-national sources of this diversity. Mutual relations and culture of dozens of ethnic-religious communities living in Azerbaijan - folklore, dialect, custom, lifestyle, belief system, etc. determined the unity of diversity.

In Azerbaijan, historically, all peoples, national minorities and ethnic groups have had the same - normal attitude. The state of Azerbaijan implemented a consistent and correct national policy and achieved important achievements in the field of ensuring the rights of national minorities. The purposeful steps taken by the state, regardless of religion and nationality, have further strengthened the traditions of living as a friendly family, friends, and brothers in all times of the Azerbaijani people.

Key words: culture, modernity, historicity, country, improvisation.

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ КУЛЬТУРА – ЕДИНСТВО ИСТОРИИ И СОВРЕМЕННОСТИ

Баширзаде А.Р.

Резюме

Одним из наиболее важных факторов культуры является культурное разнообразие и плюрализм. Азербайджан издревле был родиной самых разнообразных народов и культур. Азербайджан играл роль

моста для перехода восточной культуры к мировой и европейской культуре или наоборот. Сама наша историческая реальность выдвинула эту идеологию многоэтнического, многоконфессионального и многоязычного Азербайджана. Действительно, Азербайджан является уникальным географическим, геополитическим и культурным местом, где проживают представители самых разнообразных национально-этнических групп. Азербайджан, отличающийся своим колоритным составом во все периоды истории, имеет этнонациональные истоки этого разнообразия. Взаимоотношения и культура десятков этнорелигиозных общин, проживающих в Азербайджане - фольклор, диалект, обычаи, образ жизни, верования и т.д. определило единство многообразия.

В Азербайджане исторически ко всем народам, национальным меньшинствам и этническим группам отношение было одинаковое – нормальное. Азербайджанское государство реализовало последовательную и правильную национальную политику и добилось важных достижений в области обеспечения прав национальных меньшинств. Целенаправленные шаги, предпринятые государством, независимо от вероисповедания и национальности, еще больше укрепили традиции жизни дружной семьей, друзьями и братьями во все времена азербайджанского народа.

Ключевые слова: культура, современность, историчность, кантри, импровизация.

Giriş

Azərbaycan zəngin və çoxşaxəli mədəniyyət tarixi olan ölkədir. Mətbəxindən tutmuş ənənəvi sənətkarlığa qədər ölkənin mədəniyyəti; onun təbii gözəlliyi və memarlıq möcüzələri; musiqisi və incəsənəti ilk dəfə gələnlərin diqqətini cəlb edir. Azərbaycan həqiqətən keçmiş ilə müasirliyin qarışdığı vizual cəhətdən gözoxşayan bir yerdir. Paytaxt Bakı, məsələn, Xəzər dənizinin sahilində yerləşir və YUNESKO-nun Ümumdünya İrs Saytları - Şirvanahlar Sarayı və Qız Qalasına ev sahibliyi edir. Bununla yanaşı, Alov Qülləsi kompleksi (gecələr alova bənzəyərək yanan), Heydər Əliyev Mərkəzinin axarlı döngələri və bükülmüş xalça şəklində tikilmiş inanılmaz milli Xalça Muzeyi və s.bu kimi yerlər müasir memarlıq möcüzələri özündə birləşdirən yerlərdir.

Mədəni müxtəliflik müxtəlif mənalara ifadə edə bilər:

1. Tələb edilməli bir tarazlıq: deməli, dezavantajlı olduğu deyilən "mədəni azlıqların" xeyrinə hərəkətləri təşviq etməklə mədəni müxtəlifliyi müdafiə etmək ideyası

2. Nəqli kəsilməkdə olan "mədəni azlıqların" qorunması

3. "Mədəni qoruma" və ya "mədəni istisna" mədəniyyətin kommersiyalaşdırılmasına qarşı mədəniyyətin sosial baxışını müdafiə edir. Mədəni istisna mədəniyyət məhsullarının və xidmətlərinin orijinallığını, o cümlədən Avropa İttifaqının Mədəni Müxtəliflik haqqında Bəyannaməsində mədəni ifadələrin xüsusi tanınmasını vurğulayır. Bu kontekstdə məqsəd "əlverişsiz" mədəniyyətə zərərli sayılan "əmtələşdirmə"yə qarşı "mədəni proteksionizm" kimi də tanınan qrantlar, tanıtım fəaliyyətləri və s. vasitəsilə mədəniyyətin inkişafına dəstək vermək

4. Bu müdafiə həm də 1990-cı illərin əvvəllərində Avropada uğursuzluğa düşər olmuş "mədəni hüquqlar" müddələrinin insan hüquqları təbəqəsinə daxil edilməsi mənasını verə bilər. Azərbaycanın müasirlik və tarixiliyin vəhdətində bir çox xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi sıralamaq olar. (2,26)

Azərbaycanın mədəni irsi dünya tərəfindən tanınmaqda davam edəcək, çünki sərvətimiz bitib tükənmək bilməyən zənginliklərlə doludur! Azərbaycan xalqının zəngin yaradıcılıq çeşməsində ən mühüm yerlərdən birini onun həyat və məişəti, gündəlik güzəranı ilə bağlı olan xalq sənətləri tutur. Ən qədim dövrlərdən zəmanəmizədək davam edən bu sənət növü xalq geyimindən tutmuş müxtəlif təsərrüfat məmulatı və bəzəyinə qədər böyük bir sahəni əhatə edir.

1. Azərbaycan mətbəxi

Azərbaycan mətbəxi regiondan regiona və mövsümdən mövsümə dəyişə bilər. Azərbaycan mətbəxinin daxilində də fərqli rəngarənglik var. Biz nə qədər müasir dövrdə yaşasaq da yenə də hər regionun kulinariyasını araşdıranda özünəməxsus, tarixi bir yeməyi olduğunu görə bilərik. Ənənəvi yeməklərə plov (ətirli otlarla bişmiş zəfəran ətirli düyü, qızardılmış ət və tərəvəz), Dolma (ədviiyyətli quzu ət və kələm və ya üzüm yarpağına bükülmüş düyü) və Duşbara (quzu bulyonunda doldurulmuş köftə) daxildir.

Digər regional sevimli yeməklər Piti (yavaş bişirilmiş quzu güveç), Küftə Bozbaş (kartof və noxudlu küftə şorbəsi) və Bakının sevimli yeməyi Balıq, tez-tez limon və ya turş gavalı sousu ilə təqdim olunan marinadlanmış balıqdan qril kababıdır. Nəhayət, əgər yemək həvəskarları oktyabr/noyabr aylarında Azərbaycanın Göyçay rayonuna səfər etsələr, narı, onun istifadəsini və yerli əhali üçün simvolik əhəmiyyətini

(sevgi və bolluğu təmsil edən) qeyd edən illik Nar Bayramı festivalını yaşamaq onlara qismət ola bilər.(1,13)

2. Hekayələr və mahnılar

Azərbaycanda musiqi, rəqs, poeziya və rəngarəng hekayələr yerli mədəniyyətə daxil olmuşdur. Bəzi ənənəvi ifa formalarının minlərlə il əvvələ uzanan kökləri var.

Ən məşhur musiqi növü tar (uzunboyunlu lavta), kamança (dörd simli sünbüllü skripka) və dəf kimi yerli alətlərdə ifa edən musiqiçilərin müşayiəti ilə kişi və ya qadın xanəndənin çıxış etdiyi Muğamdır. böyük dəf növü). Muğam nəsil-dən-nəslə ötürülən ənənəvi bard melodiyalarına və ritmlərinə əsaslanarsa da, musiqiçilər hər dəfə ifa etdikləri zaman unikal ifa yaratmaq üçün əsasən improvizasiya edirlər. YUNESKO muğamı Azərbaycanın “Qeyri-maddi mədəni irs siyahısı”na daxil edib. Rəqs ümumiyyətlə Azərbaycanda musiqi ilə əl-ələ verir, xoreoqrafiyanın çox hissəsi gözəl və zərif toy rəqslərindən tutmuş yüksək sürətli döyüş sənətlərinə əsaslanan rəqs formalarına qədər ölkənin mədəniyyətini özündə ehtiva edir.

3. Mədəni irs

Azərbaycanın hicab və xalça istehsalında xüsusi üstün cəhətləri ilə gözəl toxuculuq istehsalının uzun tarixi var. Böyük İpək Yolu ənənələrinə əsaslanan hicabların hazırlanması və taxılması təcrübəsi (Kələğayı kimi tanınır və UNESCO-nun Qeyri-Maddi Mədəni İrs Siyahısına daxil edilmişdir) hər bir ailənin özünəməxsus üslub və bəzək nümunələri istehsal etdiyi mədəni kimliyin ifadəsidir. Kələğayı istehsalının müxtəlif mərhələlərinə parça toxunma, boyama və taxtadan bəzək daxildir, rənglər və naxışlar çox vaxt simvolik məna daşıyır. Azərbaycanın adət-ənənələri həyatın bütün mərhələlərini, doğumdan ölümə qədər, üstəlik illik bayramları və digər ümumi adətləri əhatə edir. Bu ənənələr qonaqları necə qarşılamağı, ailələrə qoşulmağı diktə edirdi. Bəzi adət-ənənələr zaman keçdikcə itirilsə də, bəziləri yalnız böyük tədbirlərdə və ya bayramlarda tətbiq olunsay da, Azərbaycan adət-ənənələri insanlar və onların həyatı üçün hələ də vacibdir. Azərbaycandakı ənənələr bu zəngin ölkə haqqında unikal təcrübə və təəssüratlarla dolu maraqlı səyahətə səbəb olur. Bayram zamanı səyahət etməsəniz və ya şənliklərdə iştirak etməsəniz belə, ölkəni gəzərkən Azərbaycanın adət-ənənələrini hələ də hiss etmək olar.

4. Qonaqpərvərlik

Azərbaycan xalqının da lap qədim zamanlardan çox maraqlı və ibrətamiz qonaqpərvərlik adətləri olmuşdur. Bu adətlər indi də davam edir. Xalqımız həmişə qonağa qarşı çox mülayim, diqqətli və qayğıkeş olmuşdur.

Dağlarda yolunu azan, yorulan, gec vaxtda gələn səyahətçilər və yolçular üçün tikilmiş “aman evləri” qədim dövrlərin yadigarı kimi zəmanəmizə qədər gəlib çatmışdır. Bu da qonaqpərvərliyin başqa bir təzahürüdür. Xalqımız qonağa nəinki öz evində hörmət etmiş, hətta çöldə qalarkən ona sığınacaq yeri də vermişdir.(3,56)

Keçmişdə Azərbaycanda əziz və hörmətli qonaqları qarşılamaq adətinin bir neçə forması olmuşdur. Camaat qonağın qarşısına çıxmaq üçün təyin olunmuş yerə yığılardı. İki dəstə ayrılırdı, dəstələrin birində ağsaqqallar və qocaman xadimlər gedərdilər. Onlar əllərində qırmızı örtüklü xonça (xonça üçün işlədilən örtüyün nümunəsi hazırda Azərbaycan tarixi muzeyinin etnoqrafiya fondunda mövcuddur), içərisində dairəvi formada bişirilmiş və üzərində xüsusi naxış olan təndir çörəyi və ya lavaş ilə duz, güzgü, kuzədə şərbət və güləb aparırdılar. İkinci dəstə ölkənin dövlət xadimlərindən ibarət olub, sazəndələr, xanəndə və aşıqlarla bərabər bir az aralı, birinci dəstənin arxasınca gedirdi.

5. Toy

Toy — çoxlu adət-ənənələrlə müşayiət olunan, evlənmə prosesinin son mərhələsi, qonaqlıqla başa çatan şənlik, çalılıb oynamaq mərasimi. Toyun sosial əhəmiyyəti yeni ailənin yaradılması, qohumluq əlaqələrinin qurulması, ailə və yaş statusunun dəyişməsi, ər-arvadın statusunun ictimaiyyət tərəfindən tanınması ilə əlaqədardır. Toy özündə dil, folklor-poetik, ritual, musiqi, vizual və digər planları birləşdirir. Bir çox xalqlarda toya gəlinin ata-ana evindən bəy evinə ritual olaraq köçürülməsi, hədiyyə mübadiləsi, süfrə və s. adətlər daxildir. Bütün xalqlar arasında bir çox inanclar, əlamətlər və mərasimlər toyla əlaqələndirilir. Dindarlar üçün toy dini ayinlərlə (xristianlıqda toy, islamda nikah və s.) müşayiət olunur. Novruz (və ya Novruz) Azərbaycanda ən böyük bayramdır və yazda demək olar ki, bir ayı əhatə edir. Əgər siz eyni zamanda Azərbaycanın ən çox adət-ənənələrini ziyarət etmək və yaşamaq istəyirsinizsə, Novruz səyahətinizi bron etmək üçün əla vaxtdır. Ən böyük qeyd etmələr 21 Martda, yaz bərabərliyidir, lakin öyrənmək və özünüz görmək üçün daha çox ənənələr var.

6. Rəqslər

Rəqs — bədii obrazın ritmik plastik hərəkətlərinin və insan bədəninin ifadəli vəziyyətlərinin

dəyişilməsi ilə yaranan incəsənət növü. Rəqs musiqisi Azərbaycan milli folklorunda xüsusi yer tutur. Azərbaycan xalq rəqslərinin çox qədim tarixi var. Qobustan qayaüstü rəsmlərində əksini tapmış rəqs səhnələri bunun əyani sübutudur.

Ritminə görə Azərbaycan rəqsləri 3 qrupa bölünür: ağır, aram – "Mirzəyi", "Turacı", "Uzundərə"; yüngül şən – "Tərəkəm", "Ceyranı", "Brilyant (rəqs); şıdırğı "Qaytağı", "Qazağı", "Xançobanı". Bəzi rəqslərin adı isə hərəkətlərlə bağlıdır: "Süzmə", "Kəsmə", "Atlanma", "Çolağı".

Qadın və kişi rəqsləri bir-birindən fərqlənir. Qadın rəqslərində uzun yubka ayaqların süzgün hərəkətini müəyyənləşdirir, rəqqasələrin bütün diqqəti əl və bədənin yuxarı hissəsinin (çiyinlər, baş, üzün mimikası və s.) hərəkətinə yönəlir. Kişi rəqsinin əsas əlaməti isə ayaqların hərəkətidir. Rəqqas barmaqları üzərində dayanır, dizləri sürətlə yerə vurur. Qadın rəqsləri təmkinli, plastika, yumşaq ahəng və lirika ("Vağzalı", "Nəlbəki", "Ceyranı", "Turacı", "İnnabi" və s.), kişi rəqsləri isə daha qızgın, iti sürətli, igidlik və güc ifadə edir ("Qazağı", "Qaytağı", "Xançobanı").

7. Milli geyim

Azərbaycan kişi geyimləri altda köynək və dizlik, üstdə şalvar və arxalıqdır. Arxalıq kəmərlə və ya qurşaqla bağlanır. Arxalığın üzərindən çuxa, soyuq dağətəyi rayonlarda isə qoyun dərisindən kürk və yapıncı geyilir. Gen şalvarlar evdə hazırlanmış yun materialdan tikilirdi. Arxalığın üzərindən cavanlar pələklərlə bəzənmiş, gümüşdən və ya dəridən düzəldilmiş kəmərlə geyirdi.

Azərbaycanın mədəni irsi dünya tərəfindən tanınmaqda davam edəcək, çünki sərəvətimiz bitib tükənmək bilməyən zənginliklərlə doludur! Azərbaycan xalqının zəngin yaradıcılıq çeşməsində ən mühüm yerlərdən birini onun həyat və məişəti, gündəlik güzəranı ilə bağlı olan xalq sənətləri tutur. Ən qədim dövrlərdən zəmanəmizədək davam edən bu sənət növü xalq geyimindən tutmuş müxtəlif təsərrüfat məmulatı və bəzəyinə qədər böyük bir sahəni əhatə edir.

Təbiidir ki, xalqımızın məişət xüsusiyyətləri, estetik zövqü, bir sözlə milli siması, mənliliyi bu sənət növündə özünü xüsusilə parlaq şəkildə büruzə verir. Təsədüfi deyil ki, indi dünyanın ən zəngin muzeylərində Azərbaycan xalq sənətkarlığının bir çox gözəl nümunələri ilə rastlaşmaq olur. Londonun Viktoriya və Albert, Parisin Luvr, Vaşinqtonun Metropoliten, Vyananın, Romanın, Berlinin, İstanbulun, Tehranın, Qahirənin zəngin muzey kolleksiyalarına baxarkən orada Təbriz, Naxçıvan, Gəncə, Qazax, Quba, Bakı, Şəki, Şamaxı və Qarabağ ustalarının bacarıqlı əlləri ilə yaradılmış sənət nümunələrini görmək olar.

Xalqımızın əməyi sayəsində yaranıb onun həyat və məişətində geniş istifadə edilən el sənətimizin böyük və zəngin bir tarixi var. Naxçıvan, Mingəçevir, Gədəbəy, Qazax, Gəncə və s. yerlərdən əldə edilmiş metaldan düzəldilmiş sənət əsərlərinin yaşı 5000 ilə yaxındır.(4,34) Bu ərazilərdən tapılmış qab-qacaq, silah və bəzək nümunələri tək bir tarixi fakt kimi deyil, həm də onu yaradan sənətkarın ustalığı bacarığından məlumat verən qiymətli mənbədir.

Nəticə

Mədəniyyətin ən mühüm amillərindən biri mədəni müxtəliflik və plüralizmdir. Azərbaycan çox qədimdən ən müxtəlif xalqların və mədəniyyətlərin vətəni olmuşdur. Şərq mədəniyyətinin dünya və Avropa mədəniyyətinə, yaxud əksinə keçid alması üçün Azərbaycan körpü rolunu oynamışdır. Çoxmillətli, çoxdillli, çoxdillli Azərbaycan üçün bu ideologiyaları tarixi reallığımızın özü irəli sürmüşdür. Həqiqətən, ən müxtəlif milli-etnik qrupların nümayəndələrinin yaşadığı Azərbaycan unikal coğrafi, geosiyasi və mədəni məkandır. Tarixin bütün dövrlərində özünün rəngarəng tərkibli olması ilə fərqlənən Azərbaycanda bu müxtəlifliyin etnik-millət mənbələri mövcuddur. Azərbaycanda yaşayan onlarla etnik-dini birliklərin qarşılıqlı münasibəti və mədəniyyəti - folklor, dialekt, adət, məişət tərz, inam sistemi və s. müxtəlifliyin vəhdətini müəyyənləşdirmişdir.

Azərbaycanda, tarixən, bütün xalqlara, milli azlıqlara və etnik qruplara eyni - normal münasibət bəslənib. Azərbaycan dövləti ardıcıl və düzgün milli siyasət yeridib, milli azlıqların hüquqlarının təminatı sahəsində mühüm nailiyyətlər əldə edib. Dövlət tərəfindən atılan məqsədyönlü addımlar dinindən, millətindən asılı olmayaraq, Azərbaycan xalqının bütün dövrlərdə mehriban ailə, dost, qardaş olaraq yaşamaq ənənələrini daha da möhkəmləndirib.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. D. Savalyev: "Rusiya ilə Azərbaycan arasında mədəniyyətlərəarası dialoq dərinləşir" // Azərbaycan.- 2023.- 28 noyabr.- № 259.- s. 7.
2. İ.Sarıyeva Azərbaycanın xristian icmaları dünyadakı erməniperəst xristian təəssübkeşliyinin

əleyhinədir... / İ. Səriyeva // Bakı xəbər.- 2023.- 25-27 noyabr.- № 214.

3. M.Hüseynova,. Heydər Əliyevin dil və Azərbaycançılıq siyasəti / M. Hüseynova // Azərbaycan müəllimi.- 2023.- 20 oktyabr.- № 40.- s. 9.

4. R.Qurbanlı. "Multikultural cəmiyyətdə kitabxanaların rolu": [Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanasında ulu öndər Heydər Əliyevin 100 illik yubileyi çərçivəsində "Multikultural cəmiyyətdə kitabxanaların rolu" mövzusunda I / R. Qurbanlı // Xalq qəzeti.- 2023.- 29 noyabr.- № 260.- s. 10.

5. С.Алиева, Толерантность, ведущая к прогрессу: [в Азербайджане мирно уживаются представители разных религий] / С. Алиева // Новое время.- 2023.- 1-4 декабря.- № 162.- С.

6. Паша, Басти. Сплетение судеб: азербайджанская молодежь любит и ценит жизнь:[встреча с молодыми парнями, русскими по национальности, которые в 44-дневной Отечественной войне наравне с азербайджанцами и представителями других наций и народностей, населяющих Азербайджан, защищали территориальную целостность любимой Родины] / Б. Паша // Бакинский рабочий.- 2023.- 28 октября.- № 198.- с. 7.

TARİXİ ROMANLARDA VƏTƏNPƏRVƏRLİK DUYĞULARI

Dadaşova Arzu Təfiq qızı

AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu

d.arzu@bk.ru

ORCID: 0000-0002-7504-0467

Xülasə

Tarixi romanların millətlərin həyatına çox böyük təsiri vardır. Yazıçılar xalqların milli birlik, müstəqillik və mədəniyyətinin təhlükə altında olduğunu hiss etdiklərində vətəni, milləti qoruma adına tarixi roman yazmağa yönəlmişlər. Bu da bizə millətlərin həyatında tarixi romanların nə qədər əhəmiyyətli yerə sahib olduğunu və milli şüurun formalaşmasında və oyanmasında tarixi romanların rolunu göstərmiş olur.

Osmanlının dağılmasının ardından I Dünya müharibəsinin sonlarında türk torpaqları İmperialist qərb dövlətləri tərəfindən işğala məruz qalmışdır. Tarix səhnəsindən silinməyə çalışılan bu vətən türk milləti, türk ordusu, və vətənsəvər ziyalılar sayəsində ayaqda qalmışdır. Türklərdə vətən, ana qədər müqəddəs hesab olunur. Tarixi romanlarda vətən sevgisi, vətənpərvərlik duyğularının tərənnümü xüsusi diqqət cəlb edir. Vətənin işğal təhlükəsi ilə üz-üzə olduğu dövrdə türklər vətənin azadlığı uğrunda qanlarının son damllarına qədər vuruşub, canlarından keçməyə hazır olduqlarını hər fürsətdə göstərirlər. Tarixi romanlar vətən sevgisi vətənpərvərlik duyğularının ən çox tərənnüm edildiyi əsərlərdən hesab olunur.

Məqalədə türk ədəbiyyatında tarixi romanın ən gözəl nümunələrindən olan, Milli Mübarizə dövrü hadisələrindən bəhs edən Kemal Tahirin "Esir Şəhrin İnsanları", Samim Kocagözün "Kalpaklılar", Tarık Buğranın "Küçük Ağa" romanlarında vətən sevgisi, vətənpərvər obrazlar araşdırılaraq, tədqiqata cəlb edilmişdir.

Açar sözlər: Türk ədəbiyyatı, tarix, roman, vətən, sevgi, Osmanlı, tərənnüm.

PATRIOTIC FEELINGS IN HISTORICAL NOVELS

Dadaşova A.T.

Summary

Historical novels have a great impact on the lives of nations. When the writers feel that the national unity, independence and culture of the peoples are in danger, they focus on writing historical novels in the name of protecting the motherland and the nation. This shows us how important historical novels are in the lives of nations and the role of historical novels in the formation and awakening of national consciousness.

After the collapse of the Ottoman Empire, at the end of the First World War, the Turkish lands were invaded by the imperialist western states. This homeland, which was tried to be erased from the scene of

history, survived thanks to the Turkish nation, army, and patriotic intellectuals. In Turks, the motherland is considered as sacred as the mother. In historical novels, the praise of the love of country and patriotism attracts special attention. At the time when the homeland is facing the threat of invasion, the Turks fight to the last drop of their blood for the freedom of the homeland and show that they are ready to die at every opportunity. Historical novels are considered to be one of the works in which the love of country and patriotism are celebrated the most.

In the article, the love of the country and patriotic characters in the novels "People of the Captured City" by Kemal Tahir, "Kalpaklılar" by Samim Kocagöz, and "Küçük Ağa" by Tarık Bugra, which are the best examples of the historical novel in Turkish literature, which talk about the events of the National Struggle period, were investigated and involved in the research.

Key words: Turkish literature, history, novel, homeland, love, Ottoman, hymn.

Giriş

Hər millətin tarixində müstəqilliyin qazanılması və qorunması uğrunda gedən mübarizə dastanları ilə rastlaşmaq mümkündür. Milli Mücadilə dövrü də Türk tarixinin ən şanlı səhifələrindən biridir.

XX əsrin I yarısı Türkiyənin ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni həyatında köklü dəyişikliklərin baş verdiyi mürəkkəb tarixi bir mərhələdir. XX əsrin əvvəllərində artıq zəifləməkdə olan Osmanlı dövləti bir sıra torpaqlarını itirmişdi. 1918-ci ildə Osmanlı dövləti Mondros sülh müqaviləsini imzalayaraq Birinci Dünya müharibəsindən çıxır. Osmanlı dövləti süqut etdikdən sonra, türk xalqının böyük oğlu Mustafa Kamalın rəhbərliyi altında milli azadlıq hərəkatı başlayır.

Anadoluda Qurtuluş savaşı 1919-cu ildə Atatürkün Samsuna gəlməsi ilə başladı. Atatürk qısa bir zamanda xalq kütlələrini və xalqa sadiq nizami qüvvələri birləşdirərək ingilis, fransız və yunanlılara qarşı mübarizəyə başlayır və qalib gəlir.

Bu dönmə ölkənin ictimai-siyasi həyatında olduğu kimi ədəbi həyatında da dəyişikliklərin müşahidə olunduğu dövrdür. Əsrin əvvəllərində dörd qitədə geniş əraziyə malik Osmanlı kimi qüdrətli dövlətin zəifləyərək qərb dövlətləri tərəfindən işğal altında olması türk millətində müstəqillik, vətənpərvərlik, milli təəssübkeşlik hislərinin daha da qabarmasına səbəb olmuşdur.

Yazıçılar, şairlər yazdıqları əsərlərlə türk xalqında milli ruhunu yüksəltmiş, xalqı vətənin azadlığı uğrunda mübarizəyə səsləmişlər. Cəmiyyətin hər təbəqəsindən olan insanların iştirakı ilə qazanılmış bu savaşda türk xalqının fədakarlığı, çəkdiyi əzablar, acılar unudulmamışdır. Bu mübarizənin bütün yükünü daşıyan, bütün bu çətinliklərə sinə gərən türk xalqı olmuşdur. Türk torpaqlarının və millətinin işğalla qarşı-qarşıya qaldığı bu çətin günlərdə türk millətinin göstərdiyi qəhrəmanlığı igidliyi ədəbiyyat nümunələrindən də yan keçməmişdir. Xüsusilə Milli Mübarizə tarixindən bəhs edən tarixi romanlarda vətənpərvərlik duyğularının təsviri geniş yer tutur.

Tarixi romanlarda vətənpərvərlik duyğuları

Kamal Tahirin "Esir Şehir" trilogiyasının ilk kitabı olan, Milli Mübarizə dövrü hadisələrindən bəhs edən "Esir Şehrin İnsanları" romanı atəşkəs dövründə işğal altında olan İstanbulda müxtəlif sosial muhitdən olan insanlar arasındakı qarşıdurmalardan bəhs edir. Yaranan konfliktlər roman qəhrəmanı Kamil bəyin ətrafında formalaşır. "Esir Şehir" trilogiyasının baş qəhrəmanı Kamil bəyin fərdi macərəsi araşdırıldıqda ilk olaraq atasının mirası ilə yaşayan bir Osmanlı aristokratını, daha sonra beş qəpiksiz və həbsdə olan bir paşa oğlunu, nəhayət sonda, "Millici Abi" titulu qazanmış ziyalı Kamil bəyin sərgilədiyi mənəvi dəyişimi müşahidə olunur.

Yazıçının "Esir Şehrin İnsanları" romanında İstanbul əsir şəhər kimi təsvir olunur. Xalqın bir qismi işğala qarşı biganə idi. Bir qismi isə ingilislərlə əlbir hərəkat edirdi. İstanbul sanki bir yanğın yeridir. Əxlaqsızlığın, yoluxucu xəstəliklər baş alıb getməsi, işğala dözə bilməyən bəzi məmurların, hərbiçilərin intiharı ilə nəticələnirdi.

"Esir Şehrin İnsanları" romanında vətənin işğalçılardan azad olması uğrunda mübarizə aparən vətənpəvər obrazlara Kamil bəy, İhsan bəy, Nədimə xanım, Niyazi Əfəndini nümunə göstərə bilərik. Sadaladığımız obrazlar vətən yolunda fədakarlıqlar edərək bir çox şeyi qurban verən qəhrəmanlar olaraq qarşımıza çıxır. Beləki Kamil bəy varlı aristokrat paşa oğlu olduğu halda vətəni üçün inqilabçı ziyalı olmağı seçərək ən çox sevdiyi qızı və həyat yoldaşı Nərmini, vətəni üçün sevə-sevə canını qurban verməyə hazır olan İhsan bəy azadlığını, ailəsini, Niyazi Əfəndi gəncliyini, gələcəyini və ən nəhayət ailəsini fəda edən obrazlar olaraq qarşımıza çıxır. Romanda Nədimə xanım isə işğal altında olan bir

şəhərdə imperialist qüvvələrə qarşı qorxmadan mübarizə aparan, inqilabçı türk qadını təmsil edir.

“Esir Şəhrin İnsanları” romanında İspaniyada yaşayan Kamil bəy Osmanlı İmperatorluğunun müharibədə iştirak etməyəcəyini düşünsə də hadisələr onun planlaşdırdığı kimi getmədi. O, müharibənin ilk başladığı zaman bir Osmanlı vətəndaşı olaraq nə etməli olduğu barədə ölkəsinin Madrid səfirliyinə müraciət etmiş və elçi bəyin təklifi ilə səfirlikdə pulsuz olaraq tərçüməçi vəzifəsini öz üzərinə götürmüşdür. Bu vəzifəni müharibənin sonuna qədər davam etdirən Kamil bəy, Türkiyədə olmadığından uzaqdan da olsa vətəni üçün nə isə etməyə çalışırdı.

İstanbula gəldikdən sonra orada gördüklərindən böyük bir boşluğa düşən Kamil bəy, bu boşluğun uca bir dəyərlə doldurulacağına inanır və bu dəyərin Vətən olduğunu anlayır.

Romanda ingilis zabiti Kamil bəyə Mosuldakı neftlə zəngin torpaqlarını satmağı təklif edir. Kamil bəy burda bir yanlışlıq olduğunu neftlə zəngin sahələrin deyil, Kərkükdə bir neçə torpaq sahəsinin olduğunu qeyd edir. Atasının vəsiyyəti üzərinə də bu torpaqları sata bilməyəcəyini onlara qəti şəkildə bildirir. Baxmayaraq ki, Kamil bəyin maddi vəziyyəti heç də yaxşı deyildi, pula çox ehtiyacı vardı o, bu torpaqları 50 min ingilis qızılına belə satmayacağını bildirir. Kamil bəy İngilis zabitinə ona etdiyi təklifi və dostluğu qəbul etməməklə vətənə xəyanət etməyəcəyini qəti şəkildə ingilislərə və Nərminin ingilislərlə dostluq münasibətlərində olan ailəsinə göstərir. Hətta Nərminin bibisi qızı Sabriyənin də onu xəbərdar etməsi, “... əgər torpaqları ingilislərə satmazsan nəticəsi ağır olacaq” söyləməsi Kamil bəyi yenə də öz fikirindən döndürmür. (Tahir, s. 30)

“Esir Şəhrin İnsanları” romanında Kamil bəy onun Kuvayı Milliyyə (Milli Qüvvələr) tərəfdarı olduğunu öyrənən həyat yoldaşı Nərminin etirazlarına qarşı “bir vətən itirmək üzrəyik. Bu fəlakətdə bizim kimi yaşayanların günahı daha çoxdur. Bizi bolluq zənginlik içində yaşadanlara qarşı vəzifəmizi yerinə yetirməmişik. Biz burda qalacaq sona kimi savaşıb, boğuşub zəfər çalacağıq” deməklə Nərminin də bu mübarizədə onu dəstəkləməsini istəyirdi. (Tahir, s.63) Cəmiyyətdə Nərmin kimilərin çoxluğuna, işğalçılara qarşı mübarizənin nə qədər çətin, məşəqqətli olmasına baxmayaraq Kamil bəy kimilər zəfərə, vətənin düşmən tapdığından azad olacağına inanırdılar. Bunun üçün də ailələrini, uşaqlarını və düşünmədən öz canlarını vətən yolunda fəda etməyə hazır idilər. Kamil bəy də, Nədimə xanımın öhtəsinə düşən gizli sənədlərin Kuvayı Milliyyəyə çatdırılması işini bir an belə düşünmədən öz üzərinə götürür. Kamil bəy ana olmağa hazırlaşan Nədimə xanımı bu təhlükə ilə üz-üzə qoya bilməzdi. Bu çətin yolda da həbs olunaq azadlıqdan məhrum edilir. Vətən təhlükədə ikən arxada qoyduğu qızını, Nərmin xanımı bir an belə düşünmür.

“Esir Şəhrin İnsanları” romanında Niyazi Əfəndi kimi vətənsəvərlər də vardır. 16 yaşında İzmirin cinayət məhkəməsində katib işləyən, 20 yaşında evlənib, 24 yaşında Gənc türklərə qoşulub, hər şeyi arxada buraxaraq Avropaya yollanır. O, bir çox tarixi hadisələrin iştirakçısı olmuş, Trablus və Balkan cəbhəsində baş çavuş olaraq döyüşmüş, Dəmirçi Efe ilə Yunana ilk güllə atanlardan olan Niyazi Əfəndi ailəsinə vətən yolunda qurban vermişdir. Yunanlar ondan intiqam almaq məqsədi ilə yeganə oğlunu kəsmiş, 16 yaşlı qızının namusuna toxunmuşlar. Arvadından isə heç bir xəbər ala bilməmişdir. İki dəfə onu axtarmağa yunan torpaqlarına yollansa da hər səfərində əldə etdiyi vacib məlumatlara görə geri qayıtmalı olmuşdur. (Tahir, s.130) Vətən üçün, əvvəla gəncliyini, sonra arvadını, daha sonra oğlunu, ən sonda namusunu qurban verən Niyazi Əfəndi Nədimə xanımın yanında yer alan milli mübarizəçilərdən olmuşdur.

Eləcə də romanın digər qəhrəmanlarından olan Kuvayı Milliyyə tərəfdarı Karadayı jurnalını redaktoru olan İhsan bəy vətənin işğalçı dəstələrdən azad olunması üçün Anadoluya etdiyi köməklərə görə həbs olunanlar sırasındadır. Bir çoxları qələbəyə inanmasa da İhsan bəy Anadoluda Osmanlı ordusunun yox, millət ordusunun mübarizə apardığını qeyd edir: “Bu səfərki hərəkətə millət öz damğasını vuracaq. Həm də elə vuracaq ki, bunlara göz yummaq kimsənin həddi olmayacaq” (Tahir, s.106) İhsan bəyin bu sözləri işğalçılarla mübarizədə xalqa ümid, güc verir.

“Esir Şəhrin İnsanları” romanında Kamil bəy Ararat gəmisini ilə Kuvvacılara silah göndərilməsi üçün La Fransez şirkətinin direktoru ilə görüşməyə gedərkən ona türklərin haqlı davasından bəhs edir. Fransız direktor da silahsız, pulsuz bütün dünyaya qarşı çıxaraq vətənin müdafiəsinə qalxan türklərə hörmət etdiyini, bu mübarizədə müzəffər olmalarını arzuladığını söyləyir. (Tahir, s.150)

Yenə eyni əsərdə Kamil bəyin qızının “Sevgili Allahım! Türk millətinə güc ver! Qurtulmasına kömək et!” dillindən edilən dua vətən, millət eşqi ilə böyüdülməmiş kiçik bir qız uşağının vətənpərvərliyinin bariz nümunəsidir. (Tahir, s.112)

S.Kocagöz Kalpaklılar romanının əvvəlində romanı yazma səbəbini belə izah edir: “Kalpaklıları, əvəzsiz qəhrəman, ölümsüz Atatürkə və İstiqlal ordusunun əziz şəhidlərinin xatirəsinə, qazilərinə

ərmağan edirəm”.

“Samim Kocagöz, Karşıyaka, 14. Mart 1959” (ATİK, s. 148)

S.Kocagöz 1962-ci ildə yazdığı Kalpaklılar romanında Kuvayı Milliyyə (milli qüvvələr) hərəkatını Kalpaklılar hərəkatı olaraq dəyərləndirir. Kalpak milli türk baş geyimləri içində seçilən papaq növlərindən olub, Qurtuluş müharibəsi illərində Milli mübarizənin simvoluna çevrilmişdir. Atatürk Ərzurum kongresinə ordudan istefa etmiş biri olaraq başında fəslə gəlmiş. Az sonra başına o vaxta kimi görünməmiş kalpak geymişdir. (Bilgehan Türk, s. 162) Kalpak quzu dərisindən olan yuxarıya doğru genişlənən ortası qabarıq papaq idi. Bundan sonra kalpak milli mübarizə iştirakçıları tərəfindən geniş istifadə olunmağa başlayır. Buna görə də əsər Kalpaklılar adlandırılmışdır.

İzmirin yunanlılar tərəfindən işğalı ilə başlayıb, Cümhuriyyət inqilabı hekayəsindən bəhs edir. Hasan Tahsinin yunanlıları bomba hücumu ilə qarşılamaı və şəhid olması ilə hadisələr qarışır.

Milli mübarizə dövrü hadisələrinin əks olunduğu ən gözəl ədəbiyyat nümunələri arasında yer alan Samim Kocagözün “Kalpaklılar” romanında oxucu Hasan Tahsin, Yusif, Talib, Müjgan kimi qəhrəman obrazları görə bilir.

“Kalpaklılar” romanında yunanların İzmirli işğal etməsini bilən Hasan Tahsin bu işğal qarşısında sakit qala bilmir. “Məmləkəti təslim etməkdənsə yandırar, dağıdar, intihar edərək. Çünki tariximiz var, bizi lənətləyəcək əcdadlarımızın ruhu var... Hər şeydən üstün namusumuz var” deyərək İzmirə girən yunanlıları əl bombası ilə qarşılayır, onlara xeyli sayda itki verir, özü isə vətəni, milləti yolunda şəhid olur. (Kocagöz, s.9)

H.Tahsin Yusiflə söhbət zamanı deyir: Mən vətənim, millətim bilirəm. Görəcəksiniz, döyüşəcəyik, İzmirdə qurtuluş qığılcımı parlayacaq, bəlkə də bütün ölkəni aydınlatacaq. (Kocagöz, s. 10) O, bilirdi ki, partlatdığı bu bomba Milli Mübarizənin qığılcımı olacaq və bütün ölkəni saracaq. Başlatdığı bu mübarizənin qəhrəman türk xalqı tərəfindən zəfərlə nəticələncəyinə əmin idi.

Türklərdə vətən sevgisi o qədər müqəddəs hesab olunur ki, “Kalpaklılar” romanında Talib sevdiyi qız Müjgana olan sevgisini belə dilə gətirir: “Sizi Müjgan xanım məmləkətim qədər, Türkiyəm qədər sevdim. Buna inanın” (Kocagöz, s. 128). Talibin sözləri vətən sevgisinin nə qədər müqəddəs və dəyərlili olduğunu göstərir.

“Kalpaklılar” romanının sonunda Kör Alinin fətvəsi ilə edam gözləyən Kuvvəclərin bir ağızdan Yaşasın Vətən! Yaşasın İstiqlal! sözləri son nəfəslərində belə vətəni düşünən gənclərin varlığını göstərir. (Kocagöz, s. 324).

Romanda, Çanaqqala müharibəsindən qazi olaraq qayıdan Yusifi əmisi ata anasının yanına Manisaya göndərmək istəyir. O, isə vətənin bu dar günündə getmək yerinə mübarizəyə qoşulmağa qərar verir. Bir müddət sonra o, Anadoluya gedərək mübarizəni orda davam etdirir. Yusif kimi neçə neçə türk gənci vətənin azadlığı üçün yunana qarşı çıxırlar. Lakin silahsız olan türklər ya həbs edilir, yada min bir işgəncələrlə öldürülürdülər.

Yunanlar Türkiyənin ayrı-ayrı bölgələrinin işğalı zamanı ağılaşmaz vəhşiliklər törətmişdilər. “Kalpaklılar” romanında Manisa kəndində törədilən vəhşiliklər, təcavüzlər nəticəsində İlyas ağını itirmiş, divanə kimi dağa daşa düşmüşdür. İlyasın evinə hücum edən yunan əsgəri onu və atasını ağaca bağlayaraq, anasını döyüb, hamilə arvadına təcavüz etmək istəyirlər. Qadının dirəndiyini görən yunanlar süngünü onun qarnına sancıb, İlyasın gözü qarşısında öldürdükdən sonra həyəti güllə atəşinə tutub gedirlər. Hadisədən sonra ağını itirən İlyas yolda raslaşdığı Yusifin köməyi ilə özünə gəlmiş və intiqam üçün, Vətəni üçün onlara qoşularaq o, da mübarizəyə başlamışdır.

“Kalpaklılar” romanında İstanbul hökuməti Müjgan və atasının Kuvvəcləri dəstəklədiyini anlayır. Padşaha xəyanətə görə həbs olunacaq olan Süleyman Sırrı Bəy Bəbəkədəki köşkündə iş masasının üstünə “Yaşasın vətən... Yaşa Mustafa Kamal Paşa!..” sözlərini yazaraq tapançasıyla intihar edir. Süleyman Bəy vətəni, milləti yolunda öz həyatını qurban edir. (Ertop, s.252-255) Eləcə də qızı Müjgan Taliblə Ankaraya tibb bacısı kimi işləməyə gedir. Bir ingilis hücumu zamanı Vətən yolunda şəhid olur.

Milli Mücadiləyə ilk dəfə fərqli yöndən yanaşan Tarık Buğra S.Kocagöz kimi da uşaqlıqda şahid olduğu hadisələrdən təsirlənərək və atasının xatirə dəftərlərinə müraciət etməklə “Küçük Ağa” romanını qələmə almışdır. 1963-cü ildə nəşr olunan əsər, Anadolunun bir qəsəbəsi olan Akşəhərdə cərəyan edən hadisələrdən bəhs edir. Əsərdə Qurtuluş müharibəsində arxa cəbhədə Kuvayı-Milliyyənin necə yaranıb genişləndiyi nəql olunur. Yazıçı hadisələri mərkəzdən deyil, kənardan həm də cəmiyyətin hər təbəqəsindən olan insanların iştirakı ilə təsvir etməyə çalışmışdır. Əsərin yazılmasında yazıçı tarix

kitablarından və atasının xatirə dəftərlərindən yararlanmışdır.

Romanda vətən sevgisini gücünü, onun nəyə qadir olduğunu İstanbullu Hoca və Çolak Salehin timsalında daha aydın görmək mümkündür.

Romanın əsas qəhrəmanlarında olan İstanbullu Hoca əsərin başlarında din adamı və Kuvayı-milliyəyə qarşı çıxanlardan olmuşdur. Müxalif qüvvələr onu dərhal asılası bir adam kimi görürlər. Haqqında “vur” əmri verilən İstanbullu Hoca qaçaraq Çərkəz Ədhəmin dəstəsinə qoşularaq Küçük Ağa olur. Aksarayda isə onu öldü bilirlər. Lakin zamanla o, da Kuvayı-milliyəçilər kimi vətəninə bağlı bir şəxs olduğunu oxuyucuya göstərə bilir.

Saleh isə əsərdə Osmanlı imperiyasının girdiyi son döyüşdən geriyə qalan Anadolu əsgərini təmsil edir. O, Osmanlının böyük ümidlərlə qatıldığı I Dünya Müharibəsindən bitmiş, sağ qolunu itirmiş, üzünün sağ tərəfi də tanınmaz hala gəlmiş, çökmüş halda geri qayıdır. Yazıçı Osmanlının hökmranlığının artıq zəifləyib, yox olma təhlükəsi altında olmasını, sağ qolunu və üzünü itirmiş bir əsgərlə müqayisə edir. Uzun müddət sərgərdan gəzən Saleh yunan qəhvəxanasında türklər ələyhinə qurulan xain planlardan xəbər tutunca milləti vətəni üçün dəyişib yenidən ayağa qaxılmağa qərar verir. Sol əli ilə atış təlimləri edərək, Küçük Ağa ilə birgə Kuvayı Milliyə sıralarına qoşulub Ankaraya yollanırlar.

Akşəhərdə hamı onu Küçük ağa deyə tanıdığından oğlu və həyat yoldaşını görmək üçün geri qayıdır. Əminə artıq ölüm döşəyindədir. Oğlunu atasına əmanət edib canını tapşırır. Küçük Ağanın mübarizəsi Ankarada davam edir. Bunu ilk eşidən Ali Emmi ona artıq “pis çolak” deyil, “oğlum” deyə səslənir. Salehin tək istəyi isə vətənin işğalçı qüvvələrdən azad edilməsi və Niko kimi xəyanətkarlarla hesablaşmaq idi. Həm də İstanbullu hocanın Kuvvacıların sırasına keçməsinə onun xüsusi rolu olmuşdur. Romanda qəhrəmanın bu mənəvi cəhətdən dəyişməsinin səbəbi vətən sevgisi, vətənin işğalçı güclərdən azad edilməsi olmuşdur.

Nəticə

Milləti formalaşdıran dəyərlərin ən vacibi vətəndir. Vətən yalnız doğulub böyüdüyümüz üzərində yaşadığımız torpaq parçası deyil.

Vətən sevgisi insan yaranandan onun daxilində var olan hisslərdəndir. Vətəni qorumaq dini imanı namusu qorumağa bərabərdir. Vətəni sevmək qədər qorumaq da vacibdir. Bu yolda da neçə neçə canlar fəda edilib. Tarix boyu millətlər vətən torpağı uğrunda qan axıtmış, öz canlarından keçmişlər. Vətən, torpaq altında yatan şəhidlərin qanı ilə müqəddəsdir. Şair bunu “Toprakları toprak üstündeki kandır, Toprak eğer uğrunda ölen varsa vatandır”. sözüylə ifadə etmişdir.

Hər millətin tarixində müstəqilliyin qazanılması və qorunması uğrunda gedən mübarizə dastanları ilə qarşılaşmaq mümkündür. Türk tarixinin belə şanlı səhifələrindən biri də Milli Mübarizə dövrüdür. Həm də Qurtuluş savaşı olaraq adlandırılan türk tarixində yeni bir dövrün başlanğıcı olan və sonda Türkiyə Cümhuriyyətinin yaranması ilə nəticələnən bu dövrün hadisələri türk ədəbiyyatında ən çox müraciət olunan mövzulardan olmuşdur.

Araşdırmamızda da Milli Mübarizə dövründən bəhs edən Kemal Tahirin “Esir şəhrin insanları”, Samim Kocagözün “Kalpaklılar”, Tarık Buğranın “Küçük Ağa” tarixi romanlarında vətən sevgisi vətənpərvərlik ideyalarının tərənnümü öz əksini tapmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Atik Şerefür Tarık Buğra'nın “Küçük Ağa” və Samim Kocagöz'ün “Kalpaklılar” Adlı Romanları Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme, 21. Yüzyılda eğitim ve toplum, cild 2, sayı 6, kış 2013 s. 148)
2. Bilgehan Emine Türk, Milli Bir İmge Olarak Türk romanında Kalpak, Gazi Türkiyat, Bahar 2018/22: 159-178.
3. Ertop Konur, “Samim Kocagöz Kalpaklılar Doludizgin”, (Mürşit Balabanlılar/Kurtuluş Savaşında Roman), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul: 2003, s.252-255.
4. Kocagöz Samim, Kalpaklılar, İstanbul: 2005.
5. Tahir Kemal, Esir Şehrin İnsanları, İthaki Yayınları 1, İstanbul: 2011.

TÜRK TARİXİ POSTMODERN ROMANLARIN MÖVZUSU KİMİ

Tagiyeva Aytən

elmi işçi

AMEA, akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu

email: ayten.reshidli@gmail.com

Xülasə

Tarixi mövzular roman janrının yarandığı vaxtdan əsərlərin əsas ideyası olmuşdur. Ancaq postmodern romandan tarixə baxış ənənəvi romandan fərqlənir. Postmodern əsərlərdə məkan və zaman anlayışının itməsi onların təhlil istiqamətini tamamilə dəyişmişdir. Postmodern yazar oxucunun alışmadığı üslubdan istifadə edərək tarixlə bu günü qarşılaşdırmış, iç-içə mətnlərlə tarixi zaman fonunda müxtəlif ideaları oxucusuna çatdırır. Belə ki, oxucu anlayır ki, postmodern yazıçının tarixi romanları yazmasında məqsəd tarixi faktı yenidən yazmaq deyil. Əsas məqsəd yazıçının müasir dövrlə əlaqəli ideyasını üzə çıxarmaqdır. Bunun üçün yazıçı postmodern yazı üslubuna uyğun texnikalardan istifadə edərək fərqli yaradıcılıq nümunəsi ortaya qoyur.

Açar sözlər: postmodernizm, tarix, roman, türk ədəbiyyatı, Orxan Pamuk, İhsan Oktay Anar, intertekstuallıq.

TURKISH HISTORY AS THE SUBJECT OF POSTMODERN NOVELS

Tagiyeva A.

Summary

Historical themes have been the main idea of the works since the creation of the novel genre. However, the view of history from the postmodern novel is different from the traditional novel. The loss of space and time concepts in postmodern works has completely changed the direction of their analysis. The postmodern writer uses a style that the reader is not used to, brings history and the present day together, conveys different ideas to the reader in the background of historical time with intertwined texts. Thus, the reader understands that the purpose of the postmodern writer's writing of historical novels is not to rewrite the historical fact. The main goal is to reveal the idea of the writer related to the modern era. For this, the writer reveals a different example of creativity using techniques suitable for postmodern writing style.

Key words: postmodernism, history, novel, Turkish literature, Orhan Pamuk, İhsan Oktay Anar, intertextuality.

Giriş

“Ədəbiyyatda roman tədqiq etməyin ayrıca çətinliyi vardır. Bu onun bənzərsiz quruluşundan qaynaqlanır. Roman inkişafını davam etdirən, hələ də tamamlanmayan janrdır” – söyləyən tədqiqatçı Bakhtin roman janrının elastik quruluşunun onun müasir dövr navator yazıçıların dil imkanlarına uyğunlaşa bildiyini dilə gətirir. Roman janrının bədii əsnəkliyi yazıçıya imkan verir ki, özündən əvvəl olan bütün nəsr nümunələrindən təsirlənib yeni əsər yaratsın. Ümumiyyətlə ədəbiyyatda təsirlənmə həmişə olmuşdur. Ancaq bu təsirlənmə, elmi dildə deyilsə, intertekstuallıq postmodern romanlarda bir qədər fərqlidir. Postmodern romanlarda hadisələr, obrazlar və s bunların hamısı dekonstruksiya məruz qalır, yəni, yenidən fərqli formatda yazılır. Postmodern tarixi romanlarda da bu belədir. Postmodern yazar oxucunun alışmadığı üslubdan istifadə edərək tarixlə bu günü qarşılaşdırmış, iç-içə mətnlərlə tarixi zaman fonunda müxtəlif ideaları oxucusuna çatdırır. Belə ki, oxucu anlayır ki, postmodern yazıçının tarixi romanları yazmasında məqsəd tarixi faktı yenidən yazmaq deyil. Əsas məqsəd yazıçının müasir dövrlə əlaqəli ideyasını üzə çıxarmaqdır. Bunun üçün yazıçı postmodern yazı üslubuna uyğun texnikalardan istifadə edərək fərqli yaradıcılıq nümunəsi ortaya qoyur.

Tarixi roman və postmodernizm

Roman janrı yaranandan tarixi roman anlayışı mövcud olmuşdur. Belə ki, tarixə, ənənəyə, milli kimliyə qayıdış bir çox romanların əsas ideyası olmuşdur. Əgər tarixçi keçmiş hadisələri konkret faktlarla qələmə alırsa, tarixi roman yazarı tarixçinin yazdıqlarını yenidən quraraq, ona özünəməxsus bədiiilik qataraq, təxəyüllünün məhsulu kimi əsərinə köçürür. Klassik roman janrında yazılmış əsərlərdə zaman, məkan anlayışı olduqca önəmlidir. Ona görə də, ənənəvi tarixi romanları oxuyan oxucu həqiqətən də hadisələrin ardıcılığına, axıcılığına görə əsərdə bəhsi keçən dövrü mənimsəyə bilir. Burada yalnız bəzi

obrazlar, roman daxili kiçik hadisələr yazıçının təxəyyülü ilə yazılır.

Tarixi roman janrının əsası XIX əsrin birinci yarısında ingilis yazar Volter Skotun “Vaverley” romanı ilə qoyulmuşdur (Göğəbakan, səh: 16). Türk ədəbiyyatında isə ilk tarixi roman XIX əsrin ikinci yarısında yazılmış Namiq Kamalın “Cezmi” (1880) romanı hesab edilir. (Hülya Argunşah, səh. 235)

XX əsrin 80-ci illərin postmodernizmin ən məşhur nümayəndələrindən biri olan Umberto Eko “Qızılıgülün adı” (1980) romanı ilə ilk tarixi postmodern romanını yazmışdır. Çox keçmədən Orxan Pamuk türk ədəbiyyatında ilk postmodern tarixi romanını- “Bəyaz qala” (1985) əsərini yazmışdır.

XX əsrin 60-cı illərində postmodern ədəbiyyatının yaranması ilə tarixi roman janrında yazılmış əsərlər də tamamilə fərqli quruluşda yazılmağa başlanmışdır. Postmodern düşüncənin həqiqətə şübhə ilə yanaşması tarixə də fərqli prizmadan yanaşmasına səbəb olmuşdur. Postmodern əsərlərdə məkan və zaman anlayışı arasında olan uzlaşmanın itməsi onların təhlil istiqamətini tamamilə dəyişmişdir. Artıq, ədəbiyyata yeni anlayışlar-metamətn (metafiction) və intertekstuallıq daxil olmuşdur.

“Mən də özümü məddah²¹ kimi hiss edirəm; Yəni təzyiq altında. Bunu yazma, bunu yazma, bunu yazsan, bunu de, anan hirsələnəcək, atanın qəzəblənəcək, dövlət qəzəblənəcək, nəşriyyat qəzəblənəcək, qəzet hirsələnir, hamı hirsələnir; Barmaqlar titrəyir, titrəyir, nə edirsən et, sənə sataşrlar. Aman Allahım, deyirsən, amma bir tərəfdən düşünürsən; Hamını qəzəbləndirəcək bir şey yazacam, amma o qədər gözəl olacaq ki, tabe olacaqlar... Roman yazmaq bir az məddah roluna girmək kimidir; Yəni mütləq siyasi qadağalar, tabular, ailə münasibətləri, dini qadağalar, dövlət, çox şey yazıçı üçün çətinlik yaradır. Bu baxımdan tarixi roman bir növ paltar dəyişdirmək istəyinə bənzəyir.” (Orxan Pamuk, Öteki rengler, s: 154)

Orxan Pamukun dilindən səslənən yuxarıdakı fikirlər əslində tarixə postmodern yazarların baxış bucağıdır. Onların tarixə istehsa ilə, yanaşması böyük bir toplum tərəfindən heç də xoş qarşılanmır. Beləliklə aydın olur ki, postmodern yazarlara münasibət birmənalı deyil.

Ənənəvi tarixi romanlarda yazıçının əsas məqsədi tarixdə baş vermiş hadisəni yenidən canlandırmaq və bu mövzuda oxucunu maarifləndirməkdir. Ancaq postmodern romanlarda bu belə deyil. Postmodern romanlarda yazıçının əsas məqsədi düşündüyü hadisəyə, əsərin ideyasına uyğun zamanı tapmaqdır. Ona görə də, postmodern əsərlərdə tarix arxa planda təsvir olunur.

Nobel mükafatına layiq görülmüş, postmodern yazıçı Orxan Pamuk “İlk və son siyasi roman”ı olan “Qar” əsərində 1980-1990-cı illərdə Türkiyədə olan tarixi proseslərin fonunda Qars şəhərini kiçik maket kimi vermiş və ölkənin bütün siyasi, dini, ictimai və sosial problemlərini romanda əks etdirmişdir. Baş vermiş tarixi hadisələri isə dekonstruksiya edərək yenidən və fərqli formada qələmə almışdır. Əsər iri həcmli olsa da romanda baş verən hadisələr bir neçə gün ərzində cərəyan edir. Başqa cür ifadə etdilsə, yazıçı 10 ildən artıq müddət ərzində Türkiyədə baş vermiş bəzi faktları bir neçə günün içərisinə bir romanın daxilində sığışdırmışdır. Beləliklə, yuxarıda da söyləndiyi kimi romanda zaman-məkan arasındakı uzalaşma əlaqəsi itmişdir.

Məlumdur ki, Qars Anadoluda yerləşir. Ərazini “Türkiyənin Qafqaza açılan qapısı” adlandırırlar. Məkanın Qars olmasının bir çox səbəbləri var. Əvvəlcə onu qeyd etmək lazımdır ki, Qars Türkiyənin ən qədim vilayətlərindən biridir. Qars Şərqi Anadolu bölgəsinin şimal-şərqində yerləşir. Şəhər, tarix boyu dəfələrlə baş vermiş Rus-Türk müharibələrində əldən-ələ keçmişdir. 1878-ci ildə Osmanlı-Rus müharibəsinin nəticəsi olaraq Qars ruslara təhvil verilmişdir. Çar Rusiyasının süqutuna qədər imperiyanın tərkibində, daha sonra qısa müddət Böyük Britaniyanın idarəsinə keçmiş, onlar isə ərazini ermənilərə təhvil vermişdir. Təqribən bir ilə qədər erməni əsarətində olan əraziyə hələ Çar Rusiyasının dövründən ermənilər köçmüş və yaşamışdır. 1920-ci ildə imzalanmış Gümrü müqaviləsi ilə torpaqlar yenidən əzəli sahibinə qayıtmışdır. Ərazi rusların Ağ dənizə çıxış, türklərin isə Sovetlər Birliyinə bağlılığına nəqliyət strategiyasıdır. Qars özündə Şərq və Qərb mədəniyyətlərini birləşdirmişdir. Elə buna görə də, bu şəhər müxtəlif etnik qrupların: türklərin, kürdlərin, azərbaycanlıların, ermənilərin və s. yaşadığı məkandır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Qars şəhəri Çar Rusiyasının dövründə yenidən qurulmuş və burada qədim rus binaları tikilmişdir. Yazıçı roman boyunca qədimi rus binalarından çox geniş söz açmışdır. Ruslar ənənəvi siyasətlərini burada davam etdirmişdir. Ermənilərin burada yaşamağına, hətta öz torpaqları kimi burada kök salmaqlarına hər cür şərait yaratmışdır. Ona görə də, yazıçı tez-tez boş qalmış erməni, rus evlərindən, tikililərindən bəhs edir. (Orxan Pamuk, “Mənim adım qırmızıdır”, s. 17,57, 64) Göründüyü kimi, Orxan

²¹ Məddah – kiçik qruplara o cümlədən qəhvəxana və ya çayxanalarda kiçik auditoriyaya Türk tarixini danışan şəxslərə deyilir. Məddahlar hər hansı hekayəni və ya tarixi bir hadisəni özləri müxtəlif improvizələr edərək danışır və ətrafdakı insanların diqqətini buna cəlb edirdilər.

Pamuk türk yazar olaraq siyasi roman yazmaq, tarixi məsələləri üzə çıxarmaq üçün ideal ərazi seçmişdir. Əslində romanın əsas ideyasını anlamaq üçün oxucunun yuxarıda qeyd olunmuş bütün tarixi biliklər və bundan başqa romanda bəhsi keçən tarixi dövr haqqında məlumatı olmalıdır.

Orxan Pamukun “Mənim adım Qırmızıdır” romanında da yazıçı bilərəkdən XVI əsrdə Osmanlı tarixində baş vermiş hadisələrin fonunda dünyada Şərqi-Qərbi incəsənəti və onun problemlərini, islam və fəlsəfəni ön plana çəkmişdir.

Məlumdur ki, postmodern romanlarda tarixin arxa planında gizli mesajlar da olur. Orxan Pamuk “Mənim adım Qırmızıdır” romanını bilərəkdən XVI əsrin tarixi dövrünü qələmə almışdır. Yazar romanda rənglərdən, rənglərin simvolik mənalarından çox geniş istifadə etmişdir. XVI əsrdə bütün dünyanın “Qara ölüm” adlandırdığı vəba xəstəliyi geniş yayılmışdır. Əsərin baş qəhrəmanının adının Qara olması, qırmızı rəngin fonunda ölümü bütün detalları ilə poetik şəkildə qələmə alması yazıçının dövrlə gizli həmahəng əlaqə qurmağa çalışması ilə bağlıdır. Bundan başqa yazıçı XVI əsrdə Qərbdə rəsim, Şərqdə nəqqəşliq sənətinə münasibətin fonunda incəsənətin incəliklərini ən xırda detalları ilə, hətta rənglərin və rəsimplərin dilindən obrazlı qələmə almışdır.

İhsan Oktay Anar da tarixi postmodern romanlara yeni bir nəfəs gətirmişdir. Yazıçının “Dumanlı Qitələr Atlası” əsəri osmanlıca - ərəb-fars mənşəli sözlərdən istifadə edərək başlayır:

“Ulema, cuhela ve ehl-i dubara; ehl-i namus, ehl-i işret ve erbab-ı livata rivayət, ilan, hikayət və beyan etmişlərdir ki kün-i kainattan 7079 yıl, İsa Mesih'ten 1681 yıl ve Hicretten dahi 1092 yıl sonra, adına Konstantiniye derler tarrakası meşhur bir kent vardı” (İhsan Oktay Anar, səh: 13)

Bu girişdən məlum olur ki, romanda hadisələr IV Sultan Mehmedin zamanında, XVII əsrdə baş vermişdir. Yazar oxucunu sanki XVII əsr Osmanlı dövrünə aparır. Oxucu elə anlayır ki, romanın dili çox çətindir və onu anlamayacaq. Ancaq çox keçmir əsərin dili sadələşir, axıcı və aydın olur. Beləliklə, aydın olur ki, qəliz cümlələr oxucunun gözündən pərdə asmaq üçün istifadə olunan postmodern oyundur.

Roman kor Uzun İhsan Əfəndi və onun xəyal dünyasından bəhs edir. Əsərin qəhrəmanı Uzun İhsan “Dumanlı qitələr atlası” kitabını yazır və oğlu Bünyəminə verir. Beləliklə, roman içərisində bir başqa əsərdən söz açılır. Əslində Bünyəmin Uzun İhsanın düşüncələrində yaşayır və onun qaranlıq dünyasının işıqlı həyatda inikasıdır. Kor yazıçı obrazını ilk dəfə Umberto Eko “Qızılgülün adı” romanında da kor Xorxe obrazı kimi göstərmişdir. Real həyatda isə bu magik realizmin nümayəndəsi argentinalı yazıçı Borxesdi.

Romanda yazıçı hadisələrin həqiqətən baş verdiyinə oxucunu inandırır. İlk baxışdan roman realistik görünüşə malik olsa da əsəri oxuduqca anlayırsan ki, bu belə deyil. Yazıçı qısa zamanda oxucu ilə kontakta keçir, romanı necə yazdığını oxucuya çatdırmağa çalışır. Beləliklə, oxucuya sübut edir ki, romanda baş verənlər onun uydurmasıdır. Oxucuya aydın olur ki, postmodern yazar əsərinin “Allah”dır, onu necə istəyir elə yaradır. Oxucu isə iç-içə yazılmış mətnlərin, qarışıq sujet xəttinin-xaosun içərisində yazıçının ideyasını anlamağa çalışır.

Əsərdə yazıçı elmi-fantastik, macəra elementlərdən istifadə edir, oxucusunu həqiqət-yuxu-ölüm arasındakı fəlsəfi dünyasını anlamağa vadar edir. Oxucu sanki yuxuya dalır. Əsərin baş qəhrəmanı Uzun İhsan Əfəndi öz kitabını yazarkən yuxuda gördüklərini qeydə alır. Ruhun bədəndən ayrılıb diyar-diyar gəzməsi kor “səyyah”ın məharəti idi. Yuxu, oyaqlıq, ölüm arasındakı sərhədlər dünyaya tam bəlli deyildir. Bu psixalogiyanın da araşdırdığı dərin mövzudur. Qədim yunan mifalogiyasında yuxu və ölüm tanrısı-Hipnoz və Tanatos ekiz qardaşlardır. Demək bu fikrin kökü tarixi bilinməyən ilk insan düşüncələrinə qədər gedib çıxır.

Roman reallıqla fantastika arasındakı inandırıcı və aldadıcı fikirləri özündə cəmləşdirir. Əsər boyunca “Düşünürəmsə deməli varam” fikirləri daim səslənir. Rene Dekartın XVII əsrdə əsasını qoyduğu həmin fəlsəfi düşüncə müasir fəlsəfənin aktual problemlərindəndir. Ətrafda gördüyümüz hər bir şey düşüncənin məhsuludur. İnsan fiziki məhtudiyətlərlə qarşılaşa bilər, yəni, Uzun İhsan Əfəndi kimi kor ola bilər, amma düşünməkdə azaddır. Bəzən bir söz belə deməyə çəkinirik, fikirlərimizi dilə gətirmirik. Düşündüyümüzü dilə gətirməmək belə bizim düşüncə azadlığımızı əlimizdən ala bilməz.

Əsərin sonu aşağıdakı cümlələrlə bitir:

“Sanki yüz yıllık bir uykudan uyanan bekçi, yerinden doğrulup çevresine bakınca kendisini uyandıran kişiyi göremedi. Çünkü her taraf karanlıktı. Zaten görülen ve görülmeyen bütün düşler, bu karanlığın ta kendisi değil miydi?” (İhsan Oktay Anar, səh: 238)

Beləliklə, oxucu XVII əsr yuxusundan ayılır və romanın yalnız yazıçının təxəyyülünün məhsulu olduğunu bir daha anlayır.

Digər postmodern yazıçı Əlif Şəfəq də romanlarında tarixi dövrü özünəməxsus yazı üslubunda qələmə almışdır. Əlif Şəfəqin “Eşq” romanındakı (Elif Şafak, 2009) hadisələr tarixi-xronoloji baxımdan bir-birindən səkkiz əsr aralı iki zaman kəsiyində baş versə də, yazıçı burada bütövlük yarada bilmişdir. Biri Türkiyədə, digəri Amerikada yaşayan, biri müsəlman, digəri yəhudi iki ailənin həyatı əsər boyu paralel təqdim olunur. Postmodern üsul və texnika sayəsində bu təqdimat o qədər ustalıqla həyata keçirilir ki, oxucu XXI əsrdən XIII əsrə geri dönüşləri (Şəms Təbrizi və Cəlaləddin Ruminin yaşadığı zamana), tarixiliklə müasirlik arasındakı keçidi, məntiqi ardıcılığı bütöv mətn kimi qəbul edir. Göründüyü kimi, əsər postmodern üslubda - “mətn içində mətn” şəklində qələmə alınmışdır. Yazıçı ədəbiyyatda geniş araşdırılan “eşq” mövzusunun oxucuya açmağa çalışmışdır. Bunun üçün təsəvvüf fəlsəfəsinə enmiş, XIII əsr təsəvvüf şairlərindən bəhs etmişdir. Bununla paralel müasir dövrdə real sevgi münasibətindən bəhs etmişdir. Beləliklə, yazıçı ilahi eşqlə sevgini qarşılaşdıraraq oxucusunun diqqətini cəlb edən bir roman yaratmışdır.

Nəticə

Araşdırma Orxan Pamukun “Qar”, “Mənim adım qırmızıdır”, İhsan Oktay Anarın “Dumanlı qıtələr atlası”, Əlif Şəfəq “Eşq” romanları əsasında aparılmışdır. Orxan Pamukun “Qar” romanında XX əsrin 80-90-cı illərində Türkiyədə baş verən hadisələr, yazıçının “Mənim adım Qırmızıdır” romanında XVI əsr Osmanlı dönəmindən və İhsan Oktay Anarın “Dumanlı Qıtələr atlası” romanında isə XVII əsr Osmanlı tarixindən, Elif Şəfəqin “Eşq” romanında isə XIII əsr təsəvvüf şairlərinin həyatı fonunda müasir dövr insanların sevgi münasibətlərinin qarşılıqlı təsvirindən bəhs olunur. Tədqiqat nəticəsində aydın olmuşdur ki, postmodern yazıçılar bəhsi keçən tarixi dövrü qələmə alarkən tarixi hadisəni olduğu kimi deyil, onu postmodern yazı üslubuna uyğun olaraq dekonstruksiya edərək yenidən yazmış və həmin hadisələri yalnız ideyanı açmaq məqsədi ilə arxa planda qələmə almışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Göğəbakan, Turgut (2004). Tarihse Roman Üzerine, Akçağ Yayınları, Ankara.
2. Hülya Argunşah, “Tarih ve roman”, Kesit yayınları, İstanbul: 2016.
3. İhsan Oktay Anar “Pusulü kıtalar atlası”, İstanbul, İletişim yayınları, 1995.
4. Orhan Pamuk, (1998). “Benim adım Kırmızıdır”, İstanbul, İletişim yayınları, 470 s.
5. Orxan Pamuk “Öteki renkler”, İletişim yayınları, 1999.
6. Orxan Pamuk, “Atamın bavulu”, Qanun nəşriyyatı, Bakı: 2013, s.100.
7. Orxan Pamuk, “Kar”, İletişim Yayınları, İstanbul: 2002, s.436.
8. Quliyev Q. XX əsr ədəbiyyatşünaslıq konsepsiyaları. Bakı: 2012.- 344 s.
9. Şafak, Elif, (2009), Aşk, Dogan Kitap, İstanbul: 2009.
10. Umberto Eko və Postmodernizm fəlsəfəsi, Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2012, 204 s.

TƏMƏL TƏHSİL – MƏKTƏBƏ HAZIRLIQDAN BAŞLAYIR

Səmədzadə Günel İlham qızı
müəllim, Bakı Slavyan Universitetinin
samedzade.g@mail.ru
ORCID: 0009-0003-8675-7740

Xülasə

İbtidai təhsil ümumi təhsilin ilk mərhələsi hesab edilsə də, təməl təhsil uşaqların məktəbə hazırlığından başlayır. Bu başlanğıc insanın gələcək həyat və fəaliyyəti üçün təməl biliklər, təməl təhsil və gələcək uğurlar deməkdir. Təməl biliklər nə qədər möhkəm olarsa ümumi təhsil də səviyyəsi də yüksək olar, insanın gələcək təhsil səviyyəsi də, həyata hazırlığı da uğurlu olar. Ümumtəhsil məktəblərində və məktəbəqədər təhsil müəssisələrində təşkil edilən məktəbə hazırlıq qrupları ümumtəhsilin əsası hesab edilir və ümumiyyətlə insanın sistemli, elmi təhsilinin təməlini təşkil edir ki, bu təməl möhkəm və əsaslı təşkil edilməlidir ki, gələcək həyatımız parlaq qurulsun.

Açar sözlər: Məktəbəqədər təhsil, məktəbə hazırlıq, təməl təhsil, ibtidai təhsil, ümumi təhsil.

Summary

Although primary education is considered the first stage of general education, basic education begins with the preparation of children for school. This beginning means basic knowledge, basic education and future success for a person's future life and activity. The stronger the basic knowledge is, the higher the level of general education will be, and the future level of education and preparation for life will be successful. School preparatory groups organized in general education schools and pre-school educational institutions are considered the basis of general education and generally form the basis of systematic, scientific education of a person, which must be firmly and fundamentally organized so that our future life is built brightly.

Key words: Pre-school education, school preparation, basic education, primary education, general education.

Giriş

Əsaslı təməl təhsil uşaqların məktəb təliminə hazırlıqdan başlayır. Bu başlanğıc insanın gələcək həyat və fəaliyyəti üçün təməl biliklər, təməl təhsil və gələcək uğurlar deməkdir. Təməl biliklər nə qədər möhkəm olarsa ümumi təhsil də səviyyəsi də yüksək olar, insanın gələcək təhsil səviyyəsi də, həyata hazırlığı da uğurlu olar. Ulu öndərimiz Heydər Əliyev deyirdi ki, uşaqlar bizim gələcəyimizdir. Gələcəyimizi nə cür tərbiyə edəcəyiksə, böyüdəcəyiksə, ölkəmizin, millətimizin, dövlətimizin gələcəyi də bundan asılı olacaqdır. Gələcək nəslimizin daha sistemli, daha planlı tərbiyəsi məktəbəqədər təhsil müəssisələrindən başlayır.

Əsas mətn

Bu gün cəmiyyəti idarə etmək üçün ölkəmizə daha da yüksək hazırlığa malik, geniş və ətraflı düşünən və müstəqil fəaliyyət göstərən mütəxəssislərin, hərtərəfli inkişaf etmiş şəxslərin yetişdirilməsi zərurəti meydana çıxır.

Ölkəmizin ən kiçik vətəndaşları daha sağlam, daha ağıllı və bilikli, daha hazırlıqlı olmalıdır. Müstəqil respublikanın idarə olunması, millətin inkişafı gələcək illərdə bu günkü gənc nəslin üzərinə düşəcəkdir. Bu baxımdan məktəbəqədər tərbiyə və təhsil müəssisələrində təkmil təhsil və tərbiyə sistemi yaradılmalıdır. *Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyasında [1] təhsilimizin inkişafında, təkmilləşdirilməsində, onun müasir dövr üçün modernləşdirilməsində yeni bir səhifə açmışdır. Bu strategiyanın həyata keçirilməsi üçün dövlət həmçinin uzun müddətli fəaliyyət planı müəyyənləşdirilmiş və bu sahədə təhsil işçilərinin qarşısında, məktəbəqədər təhsilin qarşısında mühüm konkret vəzifələr qoyulmuşdur [1].* Göstərilən həmin dövlət sənədində məktəbəqədər tərbiyə və təhsilin gələcək inkişafı üçün xüsusi perspektivlər göstərilmişdir: Həmin dövlət təhsil strategiyasında deyilir ki, *bu gün müasir dövrdə təməl bacarıqlar uşaqlıq dövrünün ilk illərindən əldə edilir. Buna görə də uşaqların zehninə erkən yaş dövründən inkişaf etdirilməsi çox vacibdir. Bu səbəbdən də məktəbəqədər təhsilin inkişafı dövlət siyasətində mühüm və əhəmiyyətli yer tutur [1].*

Göründüyü kimi Məktəbəqədər təhsil və məktəbə hazırlıq qrupları dövlət siyasətinin mühüm bir sahəsidir. Qarşıda böyüyən gənc nəslin əsas bilik və bacarığı təhsilin məktəbəqədər pilləsində, məhz bu mərhələdə qoyulur.

Təsədüfi deyildir ki, bu günkü *Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda* məktəbəqədər təhsilin qarşısında çox ciddi və mühüm vəzifələr qoyulmuşdur. Azərbaycan Respublikasının təhsil haqqında Qanununda deyilir ki, *Məktəbəqədər təhsil təhsilin ilk pilləsi olmaqla ailənin və cəmiyyətin maraqlarına uyğun olaraq, uşaqların lap erkən yaş dövründən intellektual, fiziki və psixi inkişafını, habelə sadə əmək vərdişlərinə yiyələnməsini, istedad və qabiliyyətinin, potensial imkanlarının üzə çıxarılmasını, sağlamlığının qorunmasını, estetik tərbiyəsini, təbiətə və insanlara həssas münasibətinin formalaşmasını təmin etməlidir... məktəbə yol məktəbəqədər təhsildən keçir məktəbə hazırlıq beş yaşlı uşaqlar üçün zəruridir [2].*

Məktəbəqədər təhsil müəssisələri böyük təhsil sisteminin ilkin pilləsi olmaqla uşaqların tərbiyəsi, təlimi və təhsili vəzifəsini uğurla yerinə yetirir. Bu təhsil müəssisələrinin son nəticədə məqsədi yetişən gənc nəslə – böyüyən uşaqları ümumtəhsil məktəbi təliminə hazırlamaqdır.

Bu cəhətdən uşaqların məktəbə hazırlığı gələcək nəslin hazırlığı, inkişafı və təhsili üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Birinci sinifə qəbul edilmiş uşaqlar çox müxtəlif səviyyəli, müxtəlif dünyagörüşlü, müxtəlif sağlamlığa, istedad və qabiliyyətə, sosial təcrübəyə, psixoloji və intellektual hazırlığa malik uşaqlar olurlar. Buna görə də ibtidai sinif müəllimi ilk növbədə bu müxtəlifliyi dərinlən bilməli, ona

uyğun olaraq metodiki, texnoloji işlərini qurmalıdır. Hər bir uşaq üçün düzgün diaqnostika aparmalı və bu məlumatları uşaqların portfoliosunda – yəni xüsusi qovluunda qeyd etməlidir.

Ölkəmizdə məktəbəqədər təhsilə diqqət ardıcıl olaraq artırılır. *Bu sahədə Məktəbəqədər təhsil üzrə Kurikulumlar, proqramlar rəhbər sənəd kimi, əsas istiqamətverici mənbə olmalıdır*[3].

Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərində məktəbəhazırlıq qruplarının açılması ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin “*Uşaqların məktəbə hazırlığının təşkili məsələləri haqqında*” 2016-cı il, 11 iyul tarixli, 271 nömrəli qərarı vardır. Bu qərarla nəzərdə tutulur ki, bu pedaqoji proses müəyyən mərhələlərlə həyata keçirilməlidir. Respublikamızda uşaqların məktəbə hazırlığının əhatə səviyyəsi 90 faizə çatdırılmalıdır.

Məktəbə hazırlığın əsas prioritetləri uşaqların sağlamlığının qorunması və möhkəmləndirilməsi, bütün uşaqların inkişafı üçün əlverişli şəraitin təmin edilməsi, təlimin və tərbiyənin məzmununun realizə edilməsi zamanı fərdiliyin qorunub saxlanması, uşaq hüquqlarına hörmət edilməsi və nəhayət uşaqların pedaqoji, psixoloji, fizioloji, intellektual hazırlığının təmin edilməsidir.

Məktəbə hazırlığın təşkili uşaqların ciddi məktəb təliminə hazırlığıdır ki, bu əsas etibarilə aşağıdakı istiqamətlərdə aparılmalıdır:

1. Uşaqlarda məktəb təliminə motivasiya və stimül yaradılmalı;
 2. Uşaqlara ətraf alənm haqqında ətraflı və geniş məlumatlar verilməli;
 3. Uşaqların intellektual qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək, öyrənməyi öyrətmək;
 4. Nitq inkişafı, savad təlimi, sadə riyazi tərəkür, məntiq, təsviri incəsənət, musiqi, bədən tərbiyəsi istiqamətlərində pedaqoji, psixoloji və didaktik işlərin aparılması;
 5. Uşaqların pedaqoji, psixoloji, sosial, fizioloji, intellektual hazırlığı üzrə işlərin aparılması
- Bütün bu işlərin həyata keçirilməsi təcrübəli ibtidai sinif müəllimləri və tərbiyəçilər tərəfindən həyata keçirilməlidir.

Nəticə

Beləliklə, deyə bilərik ki, məktəbə hazırlıq qrupları ümumtəhsilin və ümumiyyətlə insanın sistemli, elmi təhsilinin əsas təməlini təşkil edir ki, bu təməl möhkəm və əsaslı təşkil edilməlidir ki, gələcək həyatımız parlaq qurulsun.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət strategiyası” 24 oktyabr 2013-cü il tarixli sərəncamı / Xalq, 25 oktyabr 2013-cü il.
2. Təhsil Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2009. - 86 s.
3. Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin proqramı (kurikulumu). (36 yaş) Təhsil Nazirliyinin 10 iyul 2012-ci il tarixli, 1329 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmişdir.
4. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin “Uşaqların məktəbə hazırlığının təşkili məsələləri haqqında” 2016-cı il, 11 iyul tarixli qərarı / Xalq 10 iyul, 2012-ci il.

POEZİYANIN VAQIF SƏMƏDOĞLU RƏNGİ

Hüseynova Türkan Fəzil qızı

müəllim, doktorant

ADPU-nun Şamaxı filialı

turkan.huseynova.8989@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0008-0507-0880>

Xülasə

Vaqif Səmədoğlu poeziyası, zənnimizcə, Azərbaycan ədəbiyyatının ən orijinal rəngə malik ədəbi nümunələrindəndir. Bu poeziya öz səmimiyyəti və ölçüyəgəlməzliyi ilə seçilir. Demək istəmirik ki, Vaqif Səmədoğlu rəngli poeziya, normadan kənar, ölçüsüz bədii nümunələrdir, xeyr, əksinə bu qeyri-normativ, olduqca sərbəst görünən şeir nümunələri daxilində həddindən artıq bir ustalığ, sənətkarlıq və nizam-intizama malikdir.

Bir şair olaraq səmimiyyətinə və sənətkarlığına heyranlıq oyandıran Vəqif Səmədoğlu məhəbbətin yeni bir formasını yaradır. Elə bir formasını ki, bu yalnız Vəqif müəllimə xas boyalara malikdir. Azərbaycan ədəbiyyatında məhəbbət mövzulu poeziyanın Ramiz Rövşən rəngi, çaları olduğu kimi, bir də Vəqif Səmədoğlu çaları var. Bu məhəbbət o qədər səmimi və yaşanıldığı kimi təənnüm edilir ki, hətta oxucu belə sətirlər arasındakı kədərli sevgi duğularını hiss edə bilər. Fəlsəfi şeirin ən gözəl nümunələrini yazanlardan biri olan Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında olduğu kimi Vəqif Səmədoğlundada da bu təmiz, ulvi hisslər fəlsəfi məzmun kəsb edir, fəlsəfi çalara bürünür. “Ayrılıq mehriban, ayrılıq doğma, Gəlmə, ayrılığın evini yıxma...” deyən şair, hətta ayrılığa belə doğmalığ libası geydirərək poeziya məkanında bir ilkə, yeniliyə imza atır. Uzunmüddətli yoxluqdan sonra ayrılıqla mehribanlaşıb doğmalaşan şair artıq kədərli bir şəkildə vəziyyəti qəbul edir.

Açar sözlər: poeziya, sərbəst vəzn, Vəqif Səmədoğlu, fəlsəfi şeir, lirik mövzu.

THE COLOR OF POETRY AS VAGIF SAMADOGLU

Huseynova T.F.

Abstract

In our opinion, Vagif Samadoglu's poetry is one of the most original literary examples of Azerbaijani literature. This poetry stands out for its sincerity and immeasurableness. We do not want to say that Vagif Samadoglu's colorful poetry is a non-normative, immeasurable artistic example, no, on the contrary, there is an extreme mastery, craftsmanship, and discipline within these non-normative, quite free-looking poetry examples.

As a poet, Vagif Samadoglu, who arouses admiration for his sincerity and artistry, creates a new form of love. It has a form that has colors unique only to teacher Vagif. Poetry on the subject of love in Azerbaijani literature has the color and shade of Ramiz Rovshan, as well as the shade of Vagif Samadoglu. This love is sung so sincerely and as experienced that even the reader can feel the sad love between the lines, as in the works of Bakhtiyar Vahabzade, who wrote one of the most beautiful examples of philosophical poetry, these pure, sublime feelings acquire philosophical content and are covered with philosophical shades in Vagif Samadoglu. "Separation is kind, separation is native, Come, don't tear down the house of separation...", the poet said, dressing up even separation in the dress of nativeness, signing a first and innovation in the space of poetry. After a long absence, the poet, who became friendly with separation, accepts the situation sadly.

Key words: poetry, free weight, Vagif Samadoglu, philosophical poem, lyrical theme.

ВАГИФ САМАДОГЛУ ЦВЕТ ПОЭЗИИ

Гусейнова Т.Ф.

Резюме

На наш взгляд, поэзия Вагифа Самедоглу является одним из самых оригинальных литературных образцов азербайджанской литературы. Эта поэзия выделяется своей искренностью и неизмеримостью. Мы не хотим сказать, что красочная поэзия Вагифа Самедоглу является ненормативным, неизмеримым художественным образцом, нет, напротив, в этих ненормативных, вполне свободных на вид поэтических образцах присутствует чрезвычайное мастерство, мастерство и дисциплина.

Как поэт Вагиф Самедоглу, вызывающий восхищение своей искренностью и артистизмом, создает новую форму любви. Он имеет форму, цвета которой присущи только учителю Вагифу. Поэзия на тему любви в азербайджанской литературе имеет цвет и оттенок Рамиза Ровшана, а также оттенок Вагифа Самедоглу. Эта любовь воспета настолько искренне и так пережито, что даже читатель может почувствовать грустную любовь между строк. Как и в творчестве Бахтияра Вагабзаде, написавшего один из прекраснейших образцов философской поэзии, эти чистые, возвышенные чувства приобретают философское содержание и покрываются философскими оттенками у Вагифа Самедоглу. «Разлука добрая, разлука родная, Приходите, не рушите дом разлуки...», — говорил поэт, облачая даже разлуку в платье родности, подписывая первое и новаторство в пространстве поэзии. После долгого отсутствия поэт, сблизившийся с разлукой, воспринимает ситуацию печально.

Ключевые слова: поэзия, свободный вес, Вагиф Самедоглу, философская поэма, лирическая тема.

Giriş

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən olan yazıçı Anar Rzayev Vaqif Səmədoğlu haqqında yazır: “Məncə, Vaqifin ən parlaq özəlliyi, ən böyük uğuru heç kəsin demədiyini heç kəsin ağına gəlməyən şəkildə deməsindədir. Bu poeziya bizə bildiyimizi bir daha izah etməyə çalışmır, bizi hər şeyə tamamilə başqa bucaqdan baxmağa çağırır.”(1) Xalq şairi Fikrət Qoca isə onun haqqında belə deyir: “Vaqifin böyük şair olması başqa mövzudur, o, insan kimi böyük şəxsiyyət idi. O, həyatda kim idisə, şeirlərində də o idi.”(1). Kamil Vəli Nərimanoğlu isə belə yazır: “Vaqif bəy Avropa səviyyəli şairdir. Və ən qəribəsi də budur ki, Vaqif bəy öz şairliyinin səviyyəsini yaxşı bilən şairdir”.(1) Bu günə kimi oxuduğumuz poetik nümunələrdə qarşımıza çıxan məhəbbət, ayrılıq, Vətən mövzuları tam başqa bir çalara, yeni bir ahəngə bürünür Vaqif Səmədoğlu yaradıcılığında. Elə bir rəng, elə bir poetik toxunuş ki, o, məhz Vaqif müəllimə xas, yalnız ona aiddir. Öz səlflərindən olduqca fərqlənən bu nümunələr istər bədii janr mükəmməlliyi, istərsə də mövzu rəngarəngliyi baxımından seçilir. Bu şeirlər harda qarşımıza çıxsın, bizə Vaqif Səmədoğlu poeziyasının ruhunu daşdığını sübut eləyir.

Vaxtsız ölsəm,
çox yaşadı deyin.
Vaxtsız öldü, deyin,
qoca ölsəm.
Bir il yatıb, ölsəm,
Qəflətən öldü, deyin.
Uzun sürən xəstəlikdən sonra öldü, deyin,
Qəflətən ölsəm...(2: 9)

-deyənlər şair sanki zaman anlayışını dağıdır, zamanın əslində çox nisbi olduğunu, onun insanın bu dünyadakı həyatında çox nisbi bir yer daşdığını göstərməyə çalışır. İnsan həyatının mənası əslində onun uzunluğu ilə deyil, xoşbəxt anları ilə ölçülür.

Kimsə yox,
heç kimi gözləmirəm.
Elə-belə...
İstəyirəm indidən
gözlərimi yol çəkməyə öyrədim.
Bəlkə, lazım olacaq...
Sabahdan axşamacan gözüüm yolda.
Gözləyirəm...(2: 13)

Bu misralar da həsrət və ayrılıq mövzusunda aid yazılmış gözəl nümunələrdən biridir. Sonu olmayan bir gözləmə, nəticəsində heç nə olmayan bir həsrət. Gözləməyin heç nəyi dəyişdirməyəcəyini qəbul edib ümitsizcə, kədərli bir gözləmə.

İldırım çaxdı.
Diktator imzasitək möhkəm,
Ümid kimi aydın və qısa...
Sonra yağış yağdı.
Yer üzünə axdı
Göy üzünün artıq yükü...
Sonra bürkü...(2: 21)

Vaqif Səmədoğlu yaradıcılığı olduqca dolğun bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə zəngindir. Bu nümunədə mükəmməl təşbeh, metafor nümunələri yaradılmışdır. “Diktator imzasitək möhkəm”, “Ümid kimi aydın” misraları təşbehə, “Yer üzünə axdı göy üzünün artıq yükü” is’ metafora nümunədir. Bu misraları digər şeirlərdən gətirilmiş misallarla artırmaq olar. Çünki Vaqif müəllimin yaradıcılığı bu baxımdan olduqca dolğun bədii nümunələri ehtiva edir.

Ölümümə bir az qalmış
Darayacağam saçlarımı,
Təmiz, ağ köynək geyəcəyəm,
Ölümümə bir az qalmış.
Ölümümə bir az qalmış,
Göy üzünü mavi olacaq,

Buludlar köpük-köpük.(2: 23)

Və Vaqif Səmədoğlu yaradıcılığında əsas mövzulardan, məqamlardan biri də Ölümdür. Ölümə doğma, hər an yaxınımızda olan bir mücərrəd varlıq kimi yanaşan şair bu məsələdə həddindən artıq səmimidir. Ölümlə bir dost, yol yoldaşıtək danışan, ona yaxın bir münasibət göstərən Vaqif Səmədoğlu bu misralarda sanki ölümə xüsusi bir formada hazırlaşır.

Sözlərini də,
ləhcələrini də,
unuda bilmirəm.
Yadımdan çıxsa bilər qanunların.
Başqa dillərin dənizinə
atsa bir gün məni
ömrün qəflət,
ömrün soyuq seli,
bir an belə unutmaram
kədərini,
sevincini,
ümidini.

Bir hissini də unutmaram, azəri dili...(2: 27)

Azərbaycan ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığında özünə geniş şəkildə yer tapan mövzulardan biri də Azərbaycan dili və onun saflığı, milliliyi uğrunda olan mübarizədir. Əksər şair və yazarın bədii nümunələrində özünə yer tapan dil məsələsi Vaqif Səmədoğlu poeziyasının da ümdə problemlərindən biridir. Yuxarıda verilən nümunə dilimizə qarşı həssas, doğma, səmimi yanaşmanın nəticəsidir. Bu on misralıq şeir nümunəsi olduqca orijinal və təbiidir. Sətirlərdə şairin dilinə qarşı olan ən saf, ən ibtidai sevgisi öz əksini tapır.

Mən sağ ikən
yox olsa Xəzər,
kəsilsə qağayıların səsi,
silinsə qayaların kölgəsi...
Mən sağ ikən
barmağımdan üzük kimi
ömrümdən Xəzər çıxsa, Xəzər itsə...
Neyləyəyəm,
neyləyəyəm
dəniz də getsə...(2: 30)

Və Xəzər...Bu səmimi və saf poeziyanın əsas mövzularından biri olan Xəzər obrazı. Düzdür, dəniz mövzusu və obrazı digər Azərbaycan şairlərinin, dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığında da rast gəlinir. Amma, zənnimizcə, Vaqif müəllimin poeziyasındakı Xəzər mövzusu tamamilə başqa bir mərhələdir. Xəzər dənizi şairin poeziyasının ən kövrək məqamlarından biridir. Sanki nə vaxtsa dəniz, yəni Xəzər olmasa, şairin də ilham mənbəyi, ruhunun qidası olmayacaq.

Bu çinardan dar ağacı,
royalının taxtasından qış ocağı
quracaqlarsa...
Demək,
nəfəs almışam,
ömür boyu asılırkən...
Demək,
buz olmuşam,
ayaqlarımın altıda Günəş basılırkən!...(2: 35)

Şərif Ağayar yazır: “Vaqifdə qəlib bilinmirdi. Çünki onunçün qəlib, trafaret yox, hissi, duyğunu öz bildiyi dolanbaclardan keçirib çətdirməyə əsas idi. Buna da nail olurdu. Vaqif bir də şeir haqqında danışmışdı, şeir yazırdı, illər boyu poetik mətnlə bağlı təcrübəsini də bölüşmüşdü, ancaq şeir yazırdı”(8). Zənnimizcə, Vaqif müəllimin poeziyasının ən mükəmməl nümunələrindən biri də yuxarıda verilən misralardır. Bu fəlsəfi yanaşma, bu fəlsəfi dünyagörüş oxucuda heyranlıq doğurur. Necə ola bilər ki, Şair

nə vaxtsa dar ağacı qurulacaq olan bir çınarı ömür boyu asıldığı bir cəzaçəkmə yeri kimi dəyərləndirir, özü də ömür boyu onunla nəfəs alarkən. Və necə ola bilir ki, Vaqif müəllim royasının nə vaxtsa hansısa alovun bir parçası olacağını ehtimal edib illər uzununu ayağı altda bir Günəş basıldığını düşünür. Bu misralar Azərbaycan ədəbiyyatında şeir nümunələrinin ən gözəllərindən, mükəmməllərindən biridir desək, yanılmazıq. Bu qədər az sözlə ömürlük bir həsrət, illər uzununu çəkən bir “böğulmə”ni tərənnüm etmək ancaq Vaqif Səmədoğlu qələminin gücü nəticəsində meydana gələ bilər.

Bir axşam taksidən düşüb payıza,
Bilmədik haraya, hayana gedək,
Dərin sularını qatıb dayaza,
Dəniz də bağlandı yay kinosutək.

Yağışın əlindən qaçıb bir küncə,
Dayandıq üzümüz qıbləyə sarı.
Yenə tapılmadı, payız gəlinə
Bağlı ümidlərin itmiş açarı...(2: 38)

Azərbaycan estradasının ən kamil nümunələrindən biri, şübhəsiz ki, musiqisi görkəmli bəstəkarımız Emin Sabitoğlu, sözləri isə Vaqif Səmədoğluya aid “Bir axşam taksidən” mahnısıdır. Ümitsiz sevgi və onun kədərli payızla assosiasiya yaratması şairin poetik nümunələri içərisində ən gözəllərindən biridir desək, yanılmazıq. Vaqif Səmədoğlu peoziyasının bütün ruhuna hakim olan saflıq və səmimilik bu nümunədə də özünü göstərir. Məhəbbət peoziyasının ən kamil örnəklərindən olan bu misralar illər uzununu oxucu qəlbində yaşayacaq.

Dünən yığışib getsən də,
qaya rəsmləritək
köhnə gəldi mənə
dirsəklərinin
masanın tozunda qalmış yeri.
İki ağ ləkə.
İki yumru.
Sənsizliyimin
bərəlməmiş gözləri...(2: 39)

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi bu poeziya bədii təsvir və ifadə vasitələri baxımından olduqca zəngindir. Həm də bu məcazlar orijinal və yenidir. Məsələn, nümunə üçün gətirdiyimiz şeirdə uzun müddət oturmaqdan toz basmış stolda qalmış dirsək yerləri yoxluğun bərəlməmiş gözləri kimi səciyyələndirilir. Yenə təşbeh və metafor nümunələri ilə şeir poetik qüsursuzluğa qovuşur.

...Ayrılıq
gözlərinə düz baxa bildiyim
yeganə,
yeganə dirimdir...

-deyəən şair Vaqif Səmədoğlunun yaradıcılığında çox maraqlı məsələlərdən biri də Ayrılıq mövzudur. Biz, oxucu olaraq Ayrılığın Vaqif müəlliminin sanki ən doğma, ən yaxın ev sakini olduğunu görürük. Uzunmüddətli həsrətdən sonra sevgilinin yoxluğuna vərmiş edən, sanki onun yenidən varlığının böyük bir narahatlığa, əzaba çevriləcəyini düşünen şair artıq ayrılıqla bütünleşdiyini, onunla birgə azad olduğunu göstərməyə çalışır.

Ayrılıq mehriban, ayrılıq doğma,
Gəlmə, ayrılığın evini yıxma.
Arzular dirçələr, yuxum çin olar,
Otaqda gərəksiz sevinclər dolar.
Məndən küsüb gedər incik şeirlər,
Sevinclər içində təklənər kədər.
Əzablar içində yaşayım yenə,
Xeyli dərd lazımdır ölməkçün mənə.
Gəlmə, belə qalım, azadam, azad.
Mənə o dünya da, bu dünya da yad.

-deyir azad şair Vaqif Səmədoğlu...

“Vaqif Səmədoğlu xassəsi etibarlı ilə yeni şairdir. Hissə, duyğuya qəribə və orijinal şəkildə təsir edən, onun dünya haqqında təsəvvürlərinə “son qoyan” bir şairdir.” Yazır Şərif Ağayar. (8)

Nəticə

Vaqif Səmədoğlu yaradıcılığının tədqiqi nəticəsi ondan ibarətdir ki, o, müasir Azərbaycan ədəbiyyatının forma və məzmunca orijinal yaradıcılığa malik şairlərindəndir. Azərbaycanın xalq şairi, nazimi-ustadı dedə Səməd Vurğunun ailəsində dünyaya gələn Vaqif Vəkilov çağdaş poeziyanın ən əzəvolunmaz simalarından biridir. O, Azərbaycan şeir dilinə tamamilə yeni bir hava, bənzərsiz bir üslub gətirmişdir. İstər şeirlərindəki məhəbbət, istər təbiət, istərsə də Vətən mövzusu tamamilə ayrı bir formada təqdim olunur. Böyük bir əksəriyyəti təxminən on misralıq şeirlərdən ibarət olan bu nümunələr müasir poeziyamızda forma baxımından da yeni sayılır. Həm məzmun, həm də forma baxımından seçilən bu nümunələr çağdaş poeziyamızda fərqli bir yerə malikdir.

Vaqif Səmədoğlu şeirə gətirdiyi mövzulara fəlsəfi yanaşır, onları öz poetik nümunələrində peşəkarcasına işləyir. Azərbaycan poeziyasında işlənən ənənəvi mövzular onun yaradıcılığında fəlsəfi çalar daşıyır, amma bu fəlsəfilinin özü də yenidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. <http://www.anl.az/down/meqale/525/2016/avqust/502842.htm> Filologiya elmləri doktoru: Vaqif YUSİFLİ. Vaqif Səmədoğlunun “Sandıq şeirləri”. 525-ci qəzet.- 2016.- 6 avqust.- s.16.
2. Vaqif Səmədoğlu. Uzaq yaşıl ada. “Şərq-Qərb”, Bakı: 2004. - 264 s.
3. <http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2015/mart/425501.htm> filologiya elmləri doktoru: Vaqif YUSİFLİ. “Mənə yaşamaq yox, şeir yazmaq gərəkdir”. (Vaqif Səmədoğlunun əziz xatirəsinə). Azərbaycan.-2015.- 11 mart.- S.7.
4. Musayeva İ. Vaqif Səmədoğlu şeirində dəlilik mövzusu. / <https://kulis.az/xeber/edebitenqid/xeber-21650>
5. Rzayev A. Vaqif Səmədoğlunun təkrarsızlığı. / <https://kasp.az/az/vaqif-samedolunun-tekrarsizlii>
6. Bağirov E. Vaqif Səmədoğlu XX əsrin böyük söz ustadlarındandır. / <https://atributinfo.az/sosial/28238-vaqif-smdolu-xx-srin-boyuk-soz-ustadlarindandr.html>
7. <https://literature.az/?page=339&newsId=118268&lang=aze> Aygün Bağırılı. Durna qatarı – Vaqif Səmədoğlunun xatirəsinə
8. Ağayar Ş. Yüz il gecikən şair – Vaqif Səmədoğlu söhbəti / <https://kulis.az/xeber/edebitenqid/xeber-13887>
9. Əliyeva A. Şeirləri dua kimi oxunan şair / <https://www.medeniyyet.az/page/news/48891/.html>
10. https://aak.gov.az/upload/dissertasion/filol/filol_n_yna_07_11_14.pdf. Azərbaycan Milli elmlər Akademiyası. Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu. Nəzmiyyə Ağaalı qızı Yigitoğlu. Vaqif Səmədoğlu yaradıcılığında poetik bütövlük. Avtoreferat. Bakı: 2014.

ƏDƏBİYYAT DƏRSİNİN TƏŞKİLİNDƏ YENİ METODLAR: DÜNYA VƏ AZƏRBAYCAN TƏCRÜBƏSİNƏ BAXIŞ

Eyvazova Könül Elçin qızı

Magistrant

MDU

eyvazova.konul.aem23@mdu.edu.az

Orcid ID: 0009-0001-6183-4741

Xülasə

Müasir təhsil sistemində təhsilənlərin və təhsilverənlərin müvafiq istiqamətlər üzrə kompetensiyalarının əldə olunması üçün müxtəlif təlim metodlarının tətbiqi günümüzün tələbidir. Təlim metodları təhsilin məzmununun mənimsənilməsinə, təhsilənlərin bilik və bacarıqlarının inkişafını, öz-özünə öyrənmə vasitələrinə yiyələnməsini təmin edən hibrid fəaliyyətlər sistemidir. Təlim metodları fənn üzrə tədrisin məqsədlərini, mənimsəmə üsullarını, fənnin subyektlərinin qarşılıqlı fəaliyyətini təyin edir.

Ədəbiyyat fənninin tədrisi metodikasında təhsil, inkişaf, tərbiyə vəzifələrindən asılı olaraq tətbiq olunan təlim metodları təhsilalanların idrakı və öyrənmə fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinə görə fərqli yanaşmalar tətbiq edir.

Fərqli yanaşmalar – metodun seçilməsi zamanı öyrənilən materialın xüsusiyyətlərini, şagirdlərin hazırlığını, həmin metodla materialı mənimsəmək bacarığını əks etdirir. Orta məktəbdə ədəbiyyat fənninin tədrisində yeni təlim metodlarının tətbiqi üçün müəyyən araşdırmalar aparılmış, həmçinin dünya və Azərbaycan təcrübəsinin təhlilləri müqayisə edilmiş, üstün və mənfi cəhətləri qeyd olunmuşdur. Bununla yanaşı məqalədə dünya ədəbi pedaqogikasında tətbiq olunan innovativ yanaşma və üsulların qısa təhlilləri verilərək, bu metodların Azərbaycanın təhsil sisteminin kontekstinə uyğunluğu müəyyənləşdirilmişdir. Cəmiyyətimizin rəqəmsal transformasiyaya keçidi və kurikulum prosesinin təşviqi, təhsil sistemində tədris prosesinin infrastrukturuna təsir göstərmişdir. Digər fənlərdə olduğu kimi, ədəbiyyat fənninin tədrisində də yeni texnologiyaların tətbiqi fənnin məzmununu, çəkisini, həmçinin vizual fonunu tamamilə dəyişmişdir. Belə ki, ədəbiyyatın daha səmərəli tədrisini təşviq edən texnoloji vasitələrə və interaktiv formatlara artıq xüsusi diqqət yetirilir. Ədəbiyyatın tədrisində səmərəliliyi əldə etmək üçün yeddi istiqamət təhlil edilərək şagirdlərin dərslər boyu fəallığı üçün müzakirələrin, qrup layihələrinin, rol oyunlarının əhəmiyyətli olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Bununla belə, qeyd olunan istiqamətlər üzrə öyrənmənin akademik dərinliyini qoruyub saxlamaq üçün tədris prosesinin interaktivlik səviyyəsi daim diqqət mərkəzində olması zəruri şərtidir.

Beləliklə, müasir texnologiyalar təlim prosesini zənginləşdirməyə imkan verir. Audio və video materialların istifadəsi, ədəbiyyat sahəsinə virtual səyahətlər, interaktiv elektron dərsliklərin tətbiqi informasiyanın vizual qavrayışına təhsilalanlar üçün ədəbiyyatın öyrənilməsinə daha əyləncəli və əlçatan edir. Məqalədə ədəbiyyatın tədrisinin təkcə ədəbi əsərlər haqqında biliklərin ötürülməsi deyil, həm də tənqidi təfəkkürün formalaşdırılması və tələbələrin yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafı kimi əhəmiyyətindən bəhs edilir. Təhsilin müasir səviyyəsinin tələblərinə və texnoloji dəyişikliklərə uyğun olaraq tədris metodlarının daim yenilənməsinin zəruriliyi qeyd olunur. Mövzunun aktuallığı həm də tədris metodlarının müxtəlif ölkələrin, o cümlədən Azərbaycanın mədəni xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılması zərurəti ilə bağlıdır.

Açar sözlər: təlim metodları, öz-özünə öyrənmə, interaktiv metodlar, multimedia resursları, kurikulum, yaradıcı təfəkkür və düşüncə.

Mövzunun aktuallığı. Müasir təhsil sistemində Ədəbiyyat fənninin tədrisinin aktuallığını tənqidi təfəkkürün inkişafı, ünsiyyət bacarıqlarının inkişafı, mədəni kontekstləri anlamaq, empatiya və sosial anlaşmanın inkişafı, yaradıcı düşüncə və innovasiya, dəyərlərin qorunub saxlanması və ötürülməsi, şəxsiyyətin inkişafı və s. kimi cəhətlərə görə qiymətləndirmək nisbətən çətin bir prosesdir. Bütün bu cəhətlər təhsilalanların intellektual, emosional və sosial-mədəni inkişafına dərin təsir göstərə bilən təhsilin tərkib hissəsi kimi ədəbiyyatın tədrisinin aktuallığını vurğulayır. Təqdim olunan elmi işin əsas məqsədi ədəbiyyatın tədrisi metodlarını həm dünya təcrübəsi, həm də Azərbaycan səviyyəsində təhlil etmək və araşdırmaqdır. Bu zaman əsas diqqət ədəbiyyat fənlərinin tədrisində aktual problemlərin müəyyənləşdirilməsinə, o cümlədən innovativ yanaşmaların nəzərdən keçirilməsinə yönəldilmişdir.

Giriş

Müasir təhsil şəraitində ədəbiyyatın tədrisi təkcə ədəbi əsərlər haqqında biliklərin ötürülməsi funksiyasını yerinə yetirmir, həm də tənqidi təfəkkürün formalaşmasında və tələbələrin yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafında əsas elementə çevrilir. Bu proses yalnız əsərlərin öyrənilməsi ilə məhdudlaşmır - o, öyrənmə təhlilini, tənqidi düşüncəni, yaradıcı ifadəni və müstəqil düşüncəni əhatə edir. Tədris metodlarının yenilənməsinin vacibliyi təhsilin dinamik xarakteri və daim dəyişən texnoloji tələblərlə bağlıdır. Müasir təhsil texnologiyalarından və interaktiv metodlardan istifadə şagirdləri təlim prosesinə daha səmərəli cəlb etməyə, onların tənqidi təfəkkürünü inkişaf etdirməyə imkan verir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tədris metodlarının müxtəlif ölkələrin, o cümlədən Azərbaycanın mədəni xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılması ədəbi irsin daha dərinə dərk edilməsinə kömək edir. Tədris materialı irsi mədəniyyətə, adət-ənənələrə və dilə uyğunlaşdırılmalıdır ki, şagirdlər ədəbi əsərləri daha yaxşı qavrayıb təhlil edə bilsinlər. Beləliklə, müasir təhsildə ədəbiyyatın tədrisi əsərlərin öyrənilməsinin ənənəvi aspektlərini əhatə etməklə yanaşı, həm də tənqidi təfəkkürün, yaradıcılığın inkişafı və mədəni-maarif metodlarının uyğunlaşdırılmasını vurğulayan daha geniş innovativ yanaşmanı nəzərdə tutur.

Problemın qoyuluşu və həlli. Ədəbiyyatın tədrisi mürəkkəb prosesdir və daim təkmilləşmə tələb edir. Müasir təhsildə ənənəvi öyrənməyə maraqlı alternativlər və texnologiyadan istifadə kimi problemlərlə üzləşirik. Ədəbiyyatın tədrisində səmərəliliyi əldə etmək üçün aşağıda qeyd olunan istiqamətlərin təhlili vacibdir [2, s.10-22]:

1. İnteraktiv metodların istifadəsi;
2. Multimedia resurslarından istifadə;
3. Təlim proqramlarının uyğunlaşdırılması;
4. Qiymətləndirmənin formalaşdırılması;
5. Mədəniyyətlərarası aspektin formalaşması;
6. Yaradıcı düşüncənin dəstəklənməsi;
7. Texnoloji mühitdəki dəyişikliklərə uyğunlaşma.

Ədəbiyyatın tədrisində interaktiv üsullardan istifadə şagirdlərin fəallığını əhəmiyyətli dərəcədə artırma bilər. Müzakirələr, qrup layihələri, rol oyunları - bütün bu üsullar fəal iştiraka kömək edir, tələbələrə ədəbi əsərləri daha yaxşı başa düşməyə və qiymətləndirməyə kömək edir. Bununla belə, öyrənmənin akademik dərinliyini itirməmək üçün interaktivlik səviyyəsini tarazlaşdırmaq vacibdir. Müasir texnologiyalar təlim prosesini zənginləşdirməyə imkan verir. Audio və video materialların istifadəsi, ədəbi saytlara virtual səyahətlər, interaktiv elektron dərsliklər informasiya qavrayışının müxtəlif növləri olan tələbələr üçün ədəbiyyatın öyrənilməsini daha əyləncəli və əlçatan edə bilər [4, s.29-34].

Mədəni, sosial və texnoloji dəyişikliklərin sürətlə baş verdiyi bir dövrdə ədəbiyyatın tədrisi metodikası işlənilib hazırlanarkən tələbələrin müasir mədəni mənşəyini nəzərə almaq vacibdir. Tədris proqramının cari ədəbi tendensiyaları, Azərbaycan ədəbiyyatının müəlliflərinin əsərlərini və müasir ədəbiyyatı əks etdirmək üçün yenilənməsi öyrənməni tələbələr üçün daha mənalı və maraqlı edir. Bu baxımdan tədris proqramında müasir reallıqları və çağırışları əks etdirən müasir ədəbi əsərlərdən istifadə şagirdlərin öz dövrlərini daha dərinlən dərk etmələrinə kömək edir. Bu, həm də onların tənqidi təfəkkürünü stimullaşdırır, ədəbiyyatda təqdim olunan hadisə və prosesləri müasir cəmiyyət kontekstində təhlil etməyə imkan verir. Beləliklə, ədəbiyyatın tədrisinin müasir metodlarının tələbələrin mədəni mənşəyinə uyğunlaşdırılması və tədris proqramlarının cari ədəbi cərəyanları əks etdirmək üçün yenilənməsi daha aktual, maraqlı və ruhlandırıcı təlim mühiti yaradır. İnnovativ üsullar da qiymətləndirmə prosesinə təsir göstərir. Təkcə faktların yadda saxlanmasını deyil, həm də şagirdlərin ədəbiyyatı təhlil etmək və tənqidi düşünmək bacarığını əks etdirən effektiv qiymətləndirmə metodlarının işlənilib hazırlanması vacibdir. Bundan əlavə, rəy konstruktiv olmalı, şagirdlərin bacarıqlarını inkişaf etdirməyə və təkmilləşdirməyə kömək etməlidir [2, s.10-22].

Qloballaşma şəraitində ədəbiyyatın tədrisi zamanı mədəniyyətlərarası fərqlərin nəzərə alınması vacibdir. Buraya təkcə müxtəlif ölkələrin ədəbiyyatını öyrənmək deyil, həm də mətnlərin qavranılmasına təsir edən mədəni kontekstləri dərk etmək daxildir. İnnovativ metodlar tələbələrdə mədəni səriştənin inkişafına töhfə verməlidir. Müasir metodlar təkcə faktları yadda saxlamağa deyil, həm də yaradıcı təfəkkürün inkişafına diqqət yetirməlidir. Şagirdləri təhlil etməyə, şərh etməyə və hətta öz ədəbi əsərlərini yaratmağa həvəsləndirmək onlarda bu mövzuya marağı artırma və yaradıcılıq qabiliyyətlərini təkmilləşdirə bilər [8, c.65-70]. Daim inkişaf edən texnologiya ilə onun öyrənməyə necə inteqrasiya oluna biləcəyinə diqqət yetirmək vacibdir. Buraya öyrənmənin əlçatanlığını və effektivliyini artırmaq üçün onlayn ədəbi müzakirə platformalarından, bloqlardan, vebinarlardan və digər texnologiyalardan istifadə daxildir.

Beləliklə, ədəbiyyatın tədrisində yenilik fənnin akademik dəyərini qorumaqla müasir tələblərə və texnologiyalara uyğunlaşma arasında çətin tarazlığı təmsil edir. Ədəbiyyatın tədrisində müxtəlif tədqiqatların və metodların tətbiqi dərsləri dinamik və həyəcanlı etməklə yanaşı, ədəbi əsərlərin daha dərinlən dərk edilməsinin formalaşmasına, şagirdlərdə analitik bacarıqların inkişafına kömək edir. Şagirdlərin müzakirələr, qrup layihələri, yaradıcı yazı tapşırıqları və tədqiqatlar kimi fəal iş formalarına cəlb edilməsi onların ədəbiyyat dünyasına daha dolğun daxil olmasına şərait yaradır. Bu, fikir mübadiləsi, mətnlərin təhlili, öz fikirlərinin ifadəsi və tələbələrlə müəllimlər arasında qarşılıqlı əlaqə üçün məkan yaradır. Aktiv sorğu həm də tələbələrin fərdi inkişafına təkan verir. Dərin təhlil, müstəqil araşdırma və tənqidi düşüncə tələb edən tapşırıqlar təkcə ədəbiyyatın öyrənilməsində deyil, həyatın digər sahələrində də tətbiq oluna biləcək analitik və tənqidi bacarıqların inkişafına dəstək verir [10].

Dünya ədəbiyyatının tədrisi metodlarının təhlili [7-9]. Ədəbiyyatın tədrisinin dünya təcrübəsi tədqiqat üçün zəngin sahə yaradır. Müxtəlif ölkələrdə istifadə olunan müxtəlif üsulları təhlil etmək və

uğurlu təcrübələri müəyyən etmək vacibdir. Tədrisdə interaktiv üsullardan istifadəyə, multimedia resurslarının daxil edilməsinə, həmçinin müzakirələrdən aktiv istifadəyə diqqət yetirmək olar. Məsələn, bir neçə xarici ölkələrin interaktiv tədris təcrübələrini nəzərdən keçirək.

ABŞ təcrübəsi. ABŞ-da "Sokratik seminarlar" kimi metodlardan istifadə olunur - tələbələrin ədəbi əsərləri aktiv şəkildə müzakirə etdikləri, öz fikirlərini mübahisə etdikləri və sinif yoldaşlarının fikirlərini təhlil etdikləri müzakirələr. Bu üsul tənqidi düşüncəni stimullaşdırır, mübahisə etmək və öz nöqteyi-nəzərini əsaslandırmaq bacarığını inkişaf etdirir.

Fransa təcrübəsi. Fransada "Teatr forumu" üsulundan istifadə olunur - tələbələrin ədəbi əsərin personajları ilə qarşılıqlı əlaqədə ola biləcəyi, süjetin gedişatını dəyişdirə biləcəyi və hətta hadisələrin alternativ inkişafını yarada biləcəyi teatr tamaşaları. Bu üsul tələbələrə ədəbi əsərə sözün əsl mənasında öyrəşməyə imkan verir, təlim prosesini daha canlı və yadda qalan edir.

Yaponiya təcrübəsi. Yaponiyada ədəbiyyat əsərləri ilə bağlı tarixi yerlərə virtual səyahətlərdən fəal şəkildə istifadə olunur. Şagirdlər kitablarda təsvir olunan yerləri virtual olaraq ziyarət etməklə vizual olaraq əsərlərin atmosferinə qərq ola bilərlər. Bu, tələbələri ədəbiyyatı öyrənməyə daha da həvəsləndirir və əsərlərin kontekstini daha da dərinləşdirir.

Böyük Britaniya təcrübəsi. Böyük Britaniyada ədəbiyyatşünasların və müəlliflərin iştirakı ilə audio mühazirələr və podkastlardan fəal şəkildə istifadə olunur. Bu, tələbələrə təkcə mətnləri oxumaq deyil, həm də əsərlərin ekspert təhlillərini dinləmək, audiovizual multimediyaya vasitəsilə ədəbiyyat haqqında təsəvvürlərini genişləndirmək imkanı verir.

Almaniya təcrübəsi. Almaniya "Buchklub" metodu geniş yayılmışdır – şagirdlərin ədəbi əsərləri müzakirə etmək üçün topladıqları kitab klubları. Bu, əsərlər haqqında fikir və qavrayış mübadiləsinə imkan verən açıq dialoq mühiti yaradır. Bundan əlavə, belə klublar müəllifləri öz işlərini daha dərinləndirən dərk etmək üçün dəvət edə bilərlər.

Braziliya təcrübəsi. Braziliyada tez-tez "Ucadan oxu" metodundan istifadə olunur - dairəvi oxu, burada tələbələr ədəbi əsərlərdən parçaları ucadan oxuyur və onları müzakirə edirlər. Bu üsul analitik və ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına kömək edir, həmçinin tələbələrin lüğətini zənginləşdirir.

Beləliklə, müxtəlif ölkələrdə müxtəlif tədris metodlarının təhlili uğurlu təcrübələrin interaktivliyi, müasir texnologiyadan istifadəni və müzakirələrin stimullaşdırılmasını birləşdirdiyini vurğulayır. Bu, ədəbiyyatın tədrisi prosesini daha əyləncəli, səmərəli və müasir tələbənin tələblərinə uyğunlaşdırmağa imkan verir.

Hazırda Azərbaycan ədəbiyyatının kurikulumlara inteqrasiyası reallaşdırılır [1,10]. Məsələn, Səməd Vurğun və Nizami Gəncəvi kimi Azərbaycan yazıçılarının əsərlərinin tədris kurikulumlarına daxil edilməsi. Təhsilçilər təkcə klassik əsərləri deyil, həm də müasir əsərləri öyrənərək, onlara ölkədə ədəbiyyatın təkamülünü görməyə imkan verir. Ədəbi resurslara daxil olmaq üçün texnologiyadan istifadə olunur. Məsələn, şagirdlərin kitab və məqalələrin elektron versiyalarına, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatına aid multimedia materiallarına müraciət edə biləcəyi virtual kitabxananın yaradılması aktual problem olaraq qalmaqdadır. Son dövrlərdə ədəbi seminarların və mədəni tədbirlərin təşkilində Azərbaycan ədəbiyyatının aktual problemləri və cərəyanlarını geniş vüsət almışdır. Məsələn, Azərbaycan mədəniyyəti ilə bağlı ədəbi tədbirlərə, festivallara və sərgilərə tələbə səfərlərinin təşkili və s. Bu, tələbələrə təkcə əsərləri oxumaq deyil, həm də həmin əsərlərin hansı kontekstdə yaradıldığını təsvir etməyə imkan verir [4-6].

Ədəbiyyatın tədrisində, o cümlədən incəsənət və mədəniyyətin inteqrasiyasında fənlərarası yanaşmalardan istifadə şagirdlərin marağını stimullaşdırmaq və onların tənqidi təfəkkürünü inkişaf etdirmək üçün güclü vasitədir. Ədəbi əsərləri təsviri sənət elementləri və ya teatr tamaşaları ilə birləşdirən layihələrin yaradılması təkcə tədris təcrübəsini zənginləşdirməklə yanaşı, həm də tələbələri yaradıcılıq prosesinə fəal cəlb edir. Dünya ədəbiyyatının təhlili yolu ilə tənqidi təfəkkürün öyrədilməsi şagirdlərin dünyagörüşünü genişləndirməklə yanaşı, onların analitik və müqayisəli düşünmə bacarıqlarının inkişafına da töhfə verir. Dünya ədəbiyyatının öyrənilməsinin Azərbaycan ədəbiyyatı ilə inteqrasiyası mədəni kontekst əlavə edir və tələbələrə müxtəlif ölkələrin ədəbi ənənələrinin kəsişmə nöqtələrini və unikal xüsusiyyətlərini görməyə imkan verir. Bu yanaşma həm də şagirdlərdə ədəbiyyatı mədəniyyət və incəsənətin daha geniş kontekstində görmək bacarığını inkişaf etdirməyə kömək edir ki, bu da öz növbəsində ədəbi əsərlərin mənasını və əhəmiyyətini daha dərinləndirən dərk etmələrinə kömək edə bilər. O, yaradıcı təfəkkür, mədəni şüur və müxtəlif kontekstlərdə təhlil etmək bacarığını stimullaşdırmaqla müasir təhsil tələblərini əks etdirir [7, s.13-16].

Azərbaycanda ədəbiyyatın tədrisi təcrübəsi ənənəvi və innovativ metodların birləşməsinin vacibliyini

vurğulayır, həmçinin şagirdlərin bədii mətnlər və onların mədəni konteksti ilə fəal qarşılıqlı əlaqəsinə diqqət yetirir.

Beləliklə, Azərbaycan təhsil sistemi kontekstində ədəbiyyat müəllimlərinin qarşılaşdıqları əsas problemləri müəyyən etməyə dəyər. Ola bilsin ki, bu, ədəbi resursların olmaması, tədris proqramlarının müasir tendensiyalara uyğun olmaması və ya ədəbiyyatın mədəniyyətlərarası qavranılması ilə bağlı problemlərdir. Artıq Azərbaycanın orta məktəblərində və universitetlərində tətbiq olunan innovativ metodları da nəzərə almaq vacibdir. Bu, şagirdlərin diqqətini ədəbiyyatın öyrənilməsinə cəlb etmək üçün onlayn resurslardan, interaktiv fəaliyyətlərdən və müasir texnologiyalardan istifadəni əhatə edə bilər. Beləliklə, Ədəbiyyat müəllimliyi daim inkişaf edən bir sənətdir. Həm global, həm də milli miqyasda tədris metodları ilə bağlı araşdırmalar uğurlu yanaşmaları müəyyən etməyə və bugünkü təhsil problemlərinə innovativ həllər təklif etməyə kömək edəcək. Bu, şagirdlərdə ədəbi qiymətləndirmənin və tənqidi təfəkkürün inkişafına kömək edən təlim mühitinin yaradılmasında mühüm addımdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. "Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün ədəbiyyat fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu)". 2013
2. Aslanov Y. Ədəbiyyat tədrisi: ənənə və müasirlik. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2011.- 162 s.
3. Hüseynoğlu S. Ədəbiyyat dərslərində yeni texnologiyalar: fəal/interaktiv təlim. Bakı, 2009.
4. Yusifov F.A. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası, ali məktəblərin filologiya fakültəsi bakalavriat təhsil səviyyəsi tələbələri üçün dərslik, Bakı-2017, 304 səh.
5. Yusifov F.A. Ədəbiyyat dərslərinin növləri. 2021, № 3 (269), 49-62.
6. Yusifov F.A. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası, ali məktəbin bakalavriat təhsil səviyyəsi 050101-Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimliyi ixtisası tələbələri üçün dərslik. Ankara: 2022, 413 s.
7. Kathryn B., Mark E. A "Review" of "Literature "On" Professional Development" Content" And "Delivery" Modes "For" Experienced" Teachers. 2006, p. 112
8. Амфилохиева М.В. Традиции и инновации в преподавании литературы. 9-11 классы: Методическое пособие. СПб., 2003. с. 340
9. Сомова, Л.А. Методика обучения литературе: особенности художественной коммуникации: электронное учеб. пособие / Л.А. Сомова. – Тольятти: Изд-во ТГУ, 2014. С.247
10. <https://as-journal.edu.az/%C6%8Fd%C6%8Fbiyyat%C6%8Frsl%C6%8Frind%C6%8F-sagirdl%C6%8Frin-yaradici-t%C6%8Ff%C6%8Fkkurunun-inkisaf-etdirilm%C6%8Fsi-metodlari>

TÜRK DÜNYASININ TARİXİ VƏ MƏDƏNİYYƏTİ

Bünyatova Elnarə Arif qızı

elmi işçi

Z.Bünyatov adına AMEA Şərqsünaslıq İnstitutu

buniatova-elnara@mail.ru

ORCID-0009-0002-9008-3470

Xülasə

Məqalədə Dünya mədəniyyətinin inkişafı tarixindən türklərin ən böyük rolunan başlıca olaraq onların dövlətçilik ənənələrinə danışıılır. Dünyanın türklərlə münasibətdə olmuş xalqların bu dövlətçilik ənənələrini mənimsəmiş və özlərinin siyasi praktikasında istifadə etmələrinə qeyd olunur. Eləcə də türk mədəniyyətinin daxili zənginliyinin dövlətçilik mədəniyyətinə də bəhs edilir. Vurğulanır ki Türk mədəniyyəti – dövlətçilik mədəniyyəti, sosial-siyasi mədəniyyət, iqtisadi mədəniyyət, mənəvi mədəniyyət, bədii mədəniyyət, bilgəlik (humanitar) mədəniyyəti, ekoloji mədəniyyət və s. qatlara malikdir. Həmcinin türk dünyasının mədəniyyəti sərvətləri, mədəni-intellektual həyatını tarixi-kulturoloji planda araşdıran alimlərdən və s. bəhs edilir.

Açar sözlər: Türk dünyası, Heydər Əliyev, müstəqilliyi, Türk sivilizasiyası.

Summary

The article talks about the greatest role of the Turks in the history of the development of world culture, mainly their traditions of statehood. It is noted that the peoples of the world who had relations with the Turks adopted these traditions of statehood and used them in their political practice. Also, the inner richness of Turkish culture and the culture of statehood are mentioned. It is emphasized that Turkish culture - state culture, socio-political culture, economic culture, spiritual culture, artistic culture, intellectual (humanitarian) culture, ecological culture, etc. has layers. Among the scholars who research the cultural wealth, cultural-intellectual life of the Turkic world in the historical-cultural plan, etc. is discussed.

Key words: Turkic world, Heydar Aliyev, independence, Turkish civilization.

Бунятова Е.А.

Резюме

В статье говорится о величайшей роли тюрков в истории развития мировой культуры, прежде всего их традиций государственности. Отмечается, что народы мира, имевшие связи с тюрками, переняли эти традиции государственности и использовали их в своей политической практике. Также упоминается внутреннее богатство турецкой культуры и культура государственности. Подчеркивается, что турецкая культура - государственная культура, общественно-политическая культура, экономическая культура, духовная культура, художественная культура, интеллектуальная (гуманитарная) культура, экологическая культура и др. имеет слои. Среди ученых, исследующих культурные богатства, культурно-интеллектуальную жизнь тюркского мира в историко-культурном плане всегда были актуальны и востребованны.

Ключевые слова: тюркский мир, Гейдар Алиев, независимость, турецкая цивилизация.

Giriş

Türk dünyası dedikdə böyük, sonsuz ərazilər, türklər dedikdə tarix boyunca bir-birindən həm məsafə, həm də siyasi baxımdan ayrı düşməklərinə baxmayaraq, ürəkləri daim bir-biriylə atan, öz soyköklərini unutmayan, ortaq dillərini müəyyən qədər yaşatmağı bacaran 210 milyon insanın aid olduğu çox böyük bir ulus yada düşür. Türklərin yayıldığı ərazinin ilk xəritəsini isə M.Kaşğari “Divani-lügəti-it-Türk” əsərində verib. Türkün tarixi də, mədəniyyəti də çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Çünki türklər hər zaman at üstündə müharibələrdə, qovğalarda olduğundan tarixi qılıncla yazıblar, qələmlə deyil M.Kaşğarinin dili ilə desək: Təbii ki, sonrakı dövrlərdə bu şanlı tarix çox yazıldı, yaddaşlardan yazıya köçürüldü. Son dövrlərdə türkün əzəmətli, vüqarlı tarixini, dünya sivilisasiyana birbaşa təsir gücünə malik, mədəniyyətini, ümumbəşəri türk ideyalarını özündə əks etdirən ən əhatəli və fundamental əsər Türk dünyasının tanınmış tədqiqatçılarından biri Cavanşir Feyziyevin nəfis tərtibatlı əsərinə nəzər yetirəndə dahi Nizami Gəncəvinin əxlaqi-didaktik məzmunlu əsərlərindən ibarət “Xəmsə”si – beşcildliyi yadımıza düşür. Beləliklə əgər əsrlərin o tayında yaşayıb-yaratmış Nizami öz əsərlərində bəşəri ideyaları, əxlaqi təbliğ edirdisə, fəlsəfə doktoru Cavanşir Feyziyev heç də ondan geri qalmayan müqəddəs bir missiyanı həyata keçirərək Türk sivilisasiyanı yazıya köçürüb.

Vurğulamaq istəyirəm ki Türk və Azərbaycan xalqları arasında uzun əsrlər boyu inkişaf edən münasibətlərin xüsusi dostluq xarakterini nəzərə alaraq, biz ilk növbədə onun unikallığını və iki qardaş xalqın taleyi üçün xüsusi əhəmiyyətini qeyd edirik. Türkiyə ilə Azərbaycan arasında strateji əlaqələr, ölkəmizin milli təhlükəsizliyi sahəsində mühüm bir amillərdən biridir. Hazırda 20-ci əsrin sonunda Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini bərpa etməsi ilə, türk və Azərbaycan xalqları arasında qardaşlıq münasibətləri dahada sıx inkişaf etmişdir. Müstəqil Azərbaycan xalqının dahi lideri Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında ölkənin milli suverenliyinin və təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsində çox böyük uğurlar əldə edilmişdi. Heydər Əliyevin məşhur – “Bir dövlət, iki xalq” ifadəsi Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin möhkəmlənməsi və dirilməsində, son dərəcə mühüm rol oynayan türk və Azərbaycan xalqlarının arasındakı qardaşlıq və dostluq xarakterini ifadə edir. Dünya tarixini türk tarixi olmadan təsəvvür etmək mümkün olmadığı kimi, dünya mədəniyyətini də türk mədəniyyəti olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Dünya mədəniyyəti tarixinin antik zamanlardan ta müasir dövrümüzdə qədər hansı çağına baxsan, orada türk mədəniyyətinin özünəməxsus yerini görəcəksən. Ümumtürk mədəniyyətini

seçkin sivilizasiya nümunəsi kimi təşəkkül etdirən tarixi-coğrafi şərait lap əvvəldən elə formalaşmışdır ki, bu şəraitdə onun zaman-zaman özünü inkişaf etdirməsi, böyüyüb genişlənməsi üçün türk superetnosunun yaradıcı-passionar enerjisi kifayət qədər bol və coşqun olmuşdur. Türk mədəniyyəti inkişaf etdikcə, dolğun sivilizasiya keyfiyyətləri və ölçüləri əldə etmişdir. Lakin türk sivilizasiyası nə qədər genişlənib zənginləşsə də, yeni əlamət və xüsusiyyətlər qazansa da, nüvəsindəki türk mədəniyyətinin ulusal qaynağını heç vaxt itirməmişdir.

Türk superetnosunun tarixi diferensiasiyası – yəni bu superetnosa mənsub xalqların yaranması və onların milli mədəniyyətlərinin formalaşması Avrasiyanın universal etnomədəni sistemini də daim təkamül etdirən proses olmuşdur (6, s. 175). Ayrı-ayrı milli türk mədəniyyətləri – ümumtürk mədəniyyətinin etnogenetik nüvəsini hifz edərək özündə yaşatmışdır. Bununla da, həmin mədəniyyətlər arasında diferensiallaşmanın zəruri məqamlarda inteqrallaşması eyni prosesin özünəqaydışı kimi təbii və ahəngdar olmuşdur. Türk identikliyinə belə bir xüsusiyyəti bizə həm də türk tarixinin diqqətəlayiq bir reallığını da əsil dəyərində dərk etməyə kömək edir. Necə olub ki, türklər belə sürətlə və çevikliklə imperiyalar qurmuş və onları bir-birinə modifikasiya edə bilmişlər? – sualının cavabı da bu itirilməz xüsusiyyətdədir. Dil və mədəniyyətcə bir-birinə çox bağlı, hətta doğma olan türk uluslarını vahid bir bayraq altına gətirmək, onları daha optimal siyasi konfigurasiyada təşkil etmək türk öndərlərinə elə də çətin olmamışdır (5, s.75). Onların ayrılıb müstəqilləşməsi də, birləşib vəhdət halına gəlməsi də real tarixi-siyasi şəraitdən asılı olaraq, öz təbii axarında baş vermişdir. Buna görə də türk dövlətləri və imperiyaları böyüyüb genişləndikcə, hər zaman budaqlanıb şaxələnməyə və eləcə də birləşib sistemləşməyə eyni dərəcədə hazır olan türk sivilizasiyası da universallaşma potensialı üzərində öz identikliyi qoruya və özgür türk mədəniyyətinin dayaqları üzərində yüksələ bilmişdir. Bu fikrin başqa variasiyasında biz deyə bilərik ki, türk dövlətləri və imperiyalarının yaradıcıları – həm də türk sivilizasiyasının yaradıcılarıdır. Çünki bu siyasi quruluşlar türk superetnosunun çox geniş Avrasiya məkanında sivilizasiya yaratmasına böyük imkanlar açmışdır. Türk sivilizasiyasının ən qüdrətli, ən yenilməz, tarixin bütün sınaqlarından çıxaraq, daim təkmilləşməyə qadir forması da – yenə Türk Dövləti, Türk Dövlətçiliyidir (1). Türk Dövlətçiliyi – türk sivilizasiyasının onurğa sütunudur (7, s 15). Dünya mədəniyyətinin inkişafı tarixində türklərin ən böyük rolu da başlıca olaraq onların dövlətçilik ənənələri ilə bağlıdır. Dünyanın türklərlə münasibətdə olmuş xalqları bu dövlətçilik ənənələrini mənimsəmiş və özlərinin siyasi praktikasında istifadə etmişlər. Lakin türk mədəniyyətinin daxili zənginliyi tək-cə dövlətçilik mədəniyyəti ilə bitmir. Türk mədəniyyəti – dövlətçilik mədəniyyəti, sosial-siyasi mədəniyyət, iqtisadi mədəniyyət, mənəvi mədəniyyət, bədii mədəniyyət, bilgəlik (humanitar) mədəniyyəti, ekoloji mədəniyyət və s. qatlara malikdir. Türk dünyasının mədəniyyət sərvətlərini, mədəni-intellektual həyatını tarixi-kulturoloji planda araşdıran alimlər həmin qatları incələyərək bu qənaətə gəlirlər ki, türk sivilizasiyası – dünya sivilizasiyaları arasında həm öz seçkinliyini saxlayan, həm də həmin sivilizasiyaların universal keyfiyyətlərini mənimsəyərək, özündə sintezləşdirməyi bacaran unikal hadisə olmuşdur. Türklərin dövlətçilik mədəniyyəti – başlıca olaraq, ulusal dövlət ənənəsində unitar-iyerarxik prinsipi rəhbər tutmaq və idarəetmənin təşkilində inzibati sistemin dayanıqlığını saxlamaq kimi “qızıl qaydaya” söykənir (3, s. 114). Türklərin iqtisadi mədəniyyəti – onların dövlət və imperiyaları yaranıb genişləndikcə, öz formasını dəyişmiş, yəni köçəri maldarlıqdan şəhər ticarəti və memarlığa qədər inkişaf etmişdir. Türklər zəhmətkeş insanlar olmuş, tarixin heç bir zamanında, demək olar ki, aclıq çəkməmiş, özlərini dolandırmaq üçün zəruri təsərrüfatçılıq mədəniyyətinə sahib olmuşlar. Tarixi türk imperiyalarının özlərinin çiçəklənmə dövrlərində dövləti və ordunu saxlamaq üçün kifayət qədər iqtisadi potensiala malik olmuş, türk şəhərləri – Səmərqənd, Buxara, Təbriz, Gəncə, İsfahan, İstanbul, bir vaxtlar Aqra, Bağdad və s. nəinki həmin ölkələrin, ümumən dünyanın ticarət, elm və mədəniyyət mərkəzləri olmuşlar(4, s 8).

Türklərin mənəvi mədəniyyəti – onların əxlaq və mənəviyyatının, ailə və cəmiyyət quruluşunun, ulusal ənənələrə sadiqlik xarakterinin bütün zənginliklərini özündə ehtiva edir. Türklərin əxlaq yarası onların mənəvi həyatının yazılmamış, lakin hamının riayət etməyə borclu olduğu qaydalar toplusudur. İnsanın ailədə, cəmiyyətdə və dövlətdə eyni dərəcədə, lakin fərqli statusda məsuliyyət daşması, özünü ictimai münasibətlərin ayrılmaz həlqəsində görməsi – onun daxili vicdanının daim oyaq olması, özünə hesabat verməsi kimi təqdir edilir. Türklərin bədii mədəniyyəti – dünya mədəniyyətində orqanik bütövlüyü yaradan ən güclü seqmentlərdəndir. Bəşər sivilizasiyasının yaşadı – Pazırık kurqanından tutmuş Tac Mahal kompleksinə, Təbriz miniatür məktəbinə qədər, ilk türk yazılı abidələrindən tutmuş Çingiz Aytmatova qədər... türk bədii mədəniyyətinin yetirdikləri sivilizasiya düşüncəsini daim cilalayan estetik qaynaqlardır (2, s 10). Ulu türk dilinin

kökü üzərində boy atıb şəxslənən türk milli ədəbi dillərinin hər biri poetik sənətkarlığın yüksək səviyyəsini əldə etmiş və bu dillərdə türk və dünya mədəniyyətinin şedevrləri yazılmışdır. Türk klassik bədii mədəniyyəti türk sivilizasiyasının estetik arsenalını yaratmış və bu arsenal üzərində həmin mədəniyyətin yeni zamanlara doğru modernləşməsi öz təbii səciyyəsinə mümkün olmuşdur. Müasir türk xalqlarının milli mədəniyyəti – dünya mədəniyyətini özünəməxsus koloriti, forma və məzmunu ilə zənginləşdirən bir fenomendir.

Nəticə

Beləliklə, dünya mədəniyyətinin “türk komponenti” onu daim inkişaf etdirməyə qadir olan mənəvi-estetik gücü konsentrasiya edərək, insan fəaliyyəti və əxlaqının, duyğu və düşüncələrinin ən parlaq, ən üstün keyfiyyətləri ilə ümumbəşəri dəyərləri yaratmağa, yaymağa və bəşəriyyətin humanitar mədəniyyətinin təməllərinə çevirməyə təkan verir. Türk mədəniyyətinin ruhu da bundadır: Millilikdə və İnsanlıqda!

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Bahadır xan Ə. Şəcəreyi-Tərakimə.
2. (“Türk ulusunun soy kitabı”). Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyatı, 2002.
3. Bayat F. Oğuz epik ənənəsi və “Oğuz Kağan” dastanı. Bakı: Sabah, 1993.
4. Əskər R. Qutadğu Bilig. Bakı: Elm, 2003.
5. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Gənclik, 1978.
6. Oğuznamə. Bakı: Yazıçı, 1987.
7. Atatürkün fikir və düşüncələri. Hazırlayan: Kocatürk U. Ankara: Semih Ofset, 1999.
8. Aydoğan M. Türk Uygarlığı. İzmir: Umay Yayınları, 2006.

NATƏVAN YARADICILIĞININ FİKİR QAYNAQLARI

İskəndərov Vüsal

müəllim

GDU

vusalisgenderli010@gmail.com

Xülasə

Məqalədə XIX əsr Azərbaycan poeziyasında Füzuli ənənələrindən bəhrələnməklə möhtəşəm sənət əsərləri yaradan Xan qızı Natəvanın qələmindən çıxan qəzəllərin paralel xüsusiyyətləri müqayisəyə cəlb olunub. Eyni zamanda Natəvanın yaradıcılıq özünəməxsusluğuna diqqət yetirilmişdir. Həmçinin məqalədə sələfindən fərqli olaraq şairənin daxili qafiyədən istifadə etmə bacarığı, misralarındakı poetik yük mənalandırılmışdır.

Məqalədə şairənin klassik ədəbiyyatda geniş yayılmış bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə məharəti də təhlilə cəlb olunub. Həmçinin Natəvanın qəzəllərində yeri gəldikcə bədii sual, xitab və nidaların işlənmə məqamına da diqqət yetirilmişdir.

Açar sözlər: klassik, qəzəl, lirika, zəriflik.

SOURCES OF IDEAS OF NATAVAN CREATIVITY

İskenderov V.

Summary

In the article, the parallel features of the ghazals written by Khan's daughter Nateva, who produced great works by making use of Fuzuli traditions in 19th century Azerbaijani poetry, were compared. At the same time, attention was also drawn to Natava's creative uniqueness. In addition, the article describes the poet's ability to use internal rhyme, unlike his predecessor, and the poetic load in his poem.

In the article, the poet's ability to use artistic depiction and expression tools common in classical literature is also included in the analysis. Attention was also paid to the development of artistic questions, addresses and exclamations in Natava's ghazals.

Key words: classic, ghazal, lyrics, elegance

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində qəzəl janrının inkişafında müstəsna xidmətləri olan sənətkarlardan biri də Xurşudbanu Natəvandır. Natəvanın qəzəlləri üslub, dil, bədii təsvir və ifadə vasitələrindən ustalıqla istifadə baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. “Azərbaycan ədəbiyyatını əgər bir gülüstana bənzətmək lazım gələrsə, Natəvan bu gülüstan içində özünəməxsus zərif ətəri ilə insanı sərməst edən bir bənövşədir. Buna görədir ki, Azərbaycan mədəniyyətinin altı böyük siması arasında onun da heykəli əzəmətlə yüslədi”. [İ.Əfəndiyev, M.Hüseyn. Ədəbiyyat qəzeti. 2009, 2 oktyabr . s.1-2]

Xan qızı xeyirxahlığı, Qarabağın ictimai, ədəbi həyatında əvəzsiz rolu ilə bərabər istedadı ilə də dövrünün böyük sənətkarları ilə bir sırada dayanmağa layiqdir. Heç şübhəsiz, sənətkarın incə lirizmi, dərin məzmunu ilə ürəkləri fəth edən yaradıcılığı üçün əsas mənbə Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığı, təbiəti kimi zəngin Qarabağ folkloru olmuşdur. Aşıqanə məzmunlu qəzəllər, təbiətə həsr edilmiş lirik parçalar, şəxsi həyatındakı məhrumiyyətlərdən qaynaqlanan hüzn dolu şeirlər, eləcə də müasirlərinə həsr etdiyi digər əsərlər Natəvanın klassik ədəbiyyatla bağlılığını, ruh-düşüncə yaxınlığını təsdiq edir. Natəvan yaradıcılığında, xüsusilə, Füzuli təsiri aydın duyulmaqdadır. Hər iki sənətkarın yaradıcılığında apardığımız bəzi paralellərə münasibət bildirən M.Quluzadə yazır: “Xurşidbanu Natəvan bədii əsərlərinin əksəriyyətini klassik sənətkarların, xüsusilə Məhəmməd Füzulinin ədəbi təsiri ilə yazmışdır. Şairin qəmli, kədərli həyatı, çəkdiyi möhnətlər, keçirdiyi iztirablar, könül narahatlığı onu ruhən Füzuliyə yaxınlaşdırmışdır. Ustadın qəzəllərində Natəvan özünün ürək tərcümanını, qəlb duyğularının ifadəsini görmüş, buna görə əsərlərində həmişə Füzuli şeirinin poetik xüsusiyyətlərindən, bədii leksikasından, təsvir və ifadə vasitələrindən gen-bol bəhrələnmiş, bəzən hətta müəyyən hissələri təkrar etmişdi”. [M.Quluzadə. Füzulinin lirikası. B., 1965, s.394-395]

Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasında Leyli İbn Sələmə ərə veriləndən sonra Məcnunun ona göndərdiyi məktubda oxuyuruq:

Ey əhdə vəfası olmayan yar!
Əğyarıma gül olan, mənə xar!

Natəvan ədəbi müəllimindən təsirlənərək bu inciklik, narazılıq, şikayət dolu sözləri yeni biçimdə, yeni rəngdə təqdim edir:

Ey dust, yararmı böylə iqrar?
Yar olduğum idi, oldum əğyar,
Yenə həmin epizodda Məcnunun dilindən deyilir:
Aya nə idi bu bivəfəliq?
Biganələr ilə aşinalıq?
Məndən idi möhnətü məlalın,
Xoş oldu ola onunla halın?
Mən əhdü vəfayə aldanırdım,
Əhdində vəfa ola, sanırdım,
...Gül qönçəliyində xar iləndir,
Açılsa bir özgə yar iləndir.

Natəvan da bu biganəlik, hüzn dolu misraları sanki xalq dilinə bir az da yaxınlaşdıraraq təbii, canlı ünsiyyət dilinə çevirir:

Sən qeyrilər ilə üns tutdun,
Bilməm niyə yarını unuttun?
Sən qeyr ilə həməzəbanü yekdil,
Əmma, mənə ruzgar müşkil.
Biganəlik etmə, aşınayəm,
Dərgahinə kəmtərin gədayəm.

Professor Z.Əsgərli yazır: “Füzulinin ədəbi təsiri Natəvanın məhəbbət şeirlərində daha güclüdür. Dahi sələfinin ənənələrini davam etdirən Natəvan məhəbbəti yüksək bəşəri hiss, insanı ucaldan əxlaqi keyfiyyət kimi qiymətləndirir. Onun vəsf etdiyi məhəbbət insanlara sədaqət, vəfa, etibar, inam hissələri aşılrayır. Şairin səmimi məhəbbətlə sevən lirik qəhrəmanı səciyyəvi xüsusiyyətləri baxımından füzuli qəzəllərində təsvir olunan aşıqı xatırladır”. [Z.Əsgərli. Bir daha Natəvan haqqında. Azərbaycan Yazıçılar Birliyi. Ədəbi tənqid. 16.02.2016 . <http://www.azyb.az/index.php/criticism/post/36>] Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasında oxuyuruq:

Vəfa hər kimsədən kim, istədim, ondan cəfa gördüm,
Kimi kim, bivəfa dünyada gördüm, bivəfa gördüm.
Mənə göstərdi gərdun, tirə bəxtim kövbəkin yüz gez,
Məni-bədbəxt ona hərgah kim, baxdım, qara gördüm.
Natəvanda:

O gündən könlümü zənciri-eşqə mübtəla gördüm,
Günüm bədlə keçdi, bəxtimi daim qara gördüm.

Füzulinin “gördüyün könlüm” rədifli məşhur qəzəlinə ustadcasına cavab verən Natəvan bir daha böyük sənətkar olduğunu sübut edir:

Füzuli yazır:

Tutuşdu qəm oduna şad gördüyün könlüm,
Müqəyyəd oldu ol azad gördüğün könlüm.
Diyari-hicrdə seyli-sitəmdən oldu xərab,
Qamu hünərlərə ustad gördüyün könlüm.
Füzuli, eylədi ahəngi-eyşxaneyi-Rum,
Əsiri-möhnəti-Bəğdad gördüğün könlüm.

Füzuli şeirinə ona yaraşan tərzdə cavab verən Natəvan daxili qafiyələrdən də məharətlə istifadə edir:

Yenə ya rəb, nə qəmgindir mənim bu şad olan könlüm,
Rumuzi-eşqdən agah olub, ustad olan könlüm.
Niyə peymanədən keçdin, niyə zəncirdən qaçdın?
Nədəndir çöllərə düşdün, mənim bərbad olan könlüm?
Baxın bu Natəvan zarə, günü bəxtim kimi qarə,
Gəzər Məcnuntək avarə, mənim naşad olan könlüm.

Füzulinin “Leyli və Məcnun” qəzəlinə verilmiş qəzəlinə bir beytə nəzər salmaq:

Məhvəşimdən, dustlar, dövrən cüda istər məni,
Düşmənimdir, hiç bilmən netmişəm dövrən ilə.
Natəvan bu beytdən ustalıqla bəhrələnmişdir:

Dövrü dönmüş dövr dövrən etmədi kamımca ah!
Düşmənimdir, bilməzəm kim netmişəm dövrənə mən.

Füzuli yazır:

Tənimdə zəxmi-tiğın çeşmi-xunəfşanə bənzətdim,
Oxun kim, səf-səf ətrafındadır, müjganə bənzətdim.

(Tənimdə qılınc yarasını qanlı gözə bənzətdim, bədənimdəki yaranın ətrafında cərgə ilə batan oxları isə müjganə, yəni kirpiklərə bənzətdim).

Və ya:

Sökülmüş köksümü kim, doludur qəməzən xəyalilə,
Həramilər yatağ mənzili-viranə bənzətdim.

(Sökük köksüm ki, qəməzənin xəyalı ilə doludur, onu həramilərin yatağına, yəni viranə qalmış bir mənzilə bənzətdim).

Natəvan yazır:

O müjgani-siyəhnovkin xədəngi-yarə bənzətdim.
Xətadır çeşmi-məstin ahuyi-tatarə bənzətdim.

Gözün mərdümləri sərməst olub tökmək dilər qanı
Düzübdür hər tərəf peykan əcəb xunxara bənzətdim,

(Göz bəbəkləri qan içməyə hazır dayanıb və hər tərəfində peykanlar düzübdür, xunxara-qanıçənə bənzəyir).

Görüb tərifi-binaguşunda çin-çin zulfi-mişkini,
O gənci-şayəgan üstə yatan şahmara bənzətdim.

Füzuli yazır:

Məhəbbət ləzzətindən bixəbərdir zahidi-qafil,
Füzuli, eşq zövqün, zövqi-eşqi var olandan sor.

Natəvan yazır:

Səlamət əhli nə bilsin nədir mələməti-eşq?

El içrə şöhrəti-eşq ilə dastan mən idim.

Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasında Leyli öz hüquqsuzluğundan şikayətlənir:

Sən kimi yox əldə ixtiyarım.

Natəvan:

Əlimdə ixtiyarım yox.

Füzulinin sənət, söz bulağından su içən digər sənətkarlar kimi Natəvan da yeri gəldikcə ustaddan layiqincə faydalanmış, klassik irsimizi daha da zənginləşdirmişlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan nağılları: 5 cildə, / Tərtib edən İ. Axundov. Bakı: Şərq-Qərb, 2005
2. Aulnoy (Marie-Catherine Le Jumel de Barneville, comtesse d') 1785 (1re éd. 1697). *Le Cabinet des fées*, Amsterdam, Paris. Classiques Garnier Numérique
3. Azərbaycan nağılları: 5 cildə, / Tərtib edənlər: Ə. Cəfərli, S. Əhliman qızı. Bakı: Şərq-Qərb, 2004
4. Seyidəliyev N.F. Azərbaycan dastan və nağıl dilinin frazeologiyası. Elm. dok. dis., Bakı, 2007
5. Nağıllar. Toplayıb tərtib edənlər: O. Əliyev, R. Xəlilov. Bakı: Yazıçı, 1994

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN MUSİQİ DÜNYASI

Şirinova Səkinə Şəmil qızı

müəllim

ADPU

sekinesirinova8@gmail.com

Orcid: 0000-0002-8558-5858

Xülasə

Nizami Gəncəvi öz yaradıcılığı ilə Azərbaycan xalqının bədii-estetik tarixinə, musiqi sənətinə dair özünün qiymətli fikirləri ilə Azərbaycan mədəniyyət və incəsənət tarixini, musiqi tarixini və musiqi sənətini xeyli zənginləşdirmişdir.

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında Şərq dünyasının musiqi - estetik mədəniyyəti, xüsusilə Azərbaycanın, o cümlədən qədim Gəncənin musiqi həyatı, estetik dünyası öz parlaq əksini tapmışdır. Bu cəhətdən, ölkəmizdə qədim milli musiqi alətlərinin hazırlanması və bərpası işində Nizami Gəncəvi poemalarından və eləcə də bu poemalara həsr edilmiş miniatür sənət əsərlərindən dəyərli mənbə kimi ətraflı istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: Nizami, musiqi, musiqi alətləri, musiqi tərbiyəsi, musiqi dünyası.

THE MUSIC WORLD OF NIZAMI GANJAVI

Shirinova S.S.

Summary

Nizami Ganjavi greatly enriched the history of culture and art, music history and musical art of Azerbaijan with his valuable ideas about the artistic and aesthetic history of the Azerbaijani people and the art of music.

In Nizami Ganjavi's work, the musical and aesthetic culture of the Eastern world, especially the musical life and aesthetic world of Azerbaijan, including the ancient Ganja, has found its bright reflection. In this regard, Nizami Ganjavi poems and miniature works of art dedicated to these poems were used in detail as a valuable source in the preparation and restoration of ancient national musical instruments in our country.

Key words: Nizami, music, musical instruments, music education, music world.

Giriş

Azərbaycan tarixində özünün bədii yaradıcı fəaliyyəti, fəlsəfi fikirləri, qüdrətli tərbiyəvi, öyüdləyici sözləri ilə cəmiyyətə qüvvətli təsir göstərən XII əsrdə yaşayıb yaratmış dahi şairimiz Nizami Gəncəvi

Gəncə şəhərində doğulmuş (1141-1209) və ömrünü bu şəhərdə başa vuraraq yaratdığı mənəvi irs ilə dünya şöhrəti qazanmışdır. Hələ sağlığında müasirləri tərəfindən yüksək zəka sahibi, filosof şair, dünyəvi elmlərin bilicisi, böyük pedaqoq, ustad müəllim, şair kimi yüksək qiymətləndirilmişdir. İstər öz dövründə, istərsə də sonrakı dövrlərdə Nizami haqqında çox yazılmış, tədqiqatlar aparılmış və yenə də yazılacaq – hər dəfə yazıldıqca, anıldıqca onun yeni ideyaları, fikirləri öz yeniliyi, aktuallığı ilə qarşımıza çıxır.

Əsas mətn

Nizami Gəncəvi öz yaradıcılığı ilə Azərbaycan xalqının bədii-estetik tarixinə, musiqi sənətinə dair özünün qiymətli fikirləri ilə Azərbaycan mədəniyyət və incəsənət tarixini, musiqi tarixini və musiqi sənətini xeyli zənginləşdirmişdir.

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında Şərqi dünyasının musiqi - estetik mədəniyyəti, xüsusilə Azərbaycanın, o cümlədən qədim Gəncənin musiqi həyatı, estetik dünyası öz parlaq əksini tapmışdır. Bu cəhətdən, ölkəmizdə qədim milli musiqi alətlərinin hazırlanması və bərpası işində Nizami Gəncəvi poemalarından və eləcə də bu poemalara həsr edilmiş miniatür sənət əsərlərindən dəyərli mənbə kimi ətraflı istifadə edilmişdir.

İkinci Dünya Müharibəsindən sonra Nizami irsinin öyrənilməsinə diqqət artırılmış, bu sahədə bir çox tədqiqatlar aparılmış, kitablar, elmi əsərlər yazılmış, rəssamlar əsərlərinə miniatürlər çəkmiş, bəstəkarlar musiqilər bəstələmiş, tədqiqatçılar dissertasiyalar yazıb müdafiə etmişlər.

Ümummillə lider Heydər Əliyev müxtəlif vaxtlarda şairin yubileylərinin keçirilməsi, ədəbi irsinin öyrənilməsi, əsərlərinin kütləvi nəşri barədə sərəncamlar imzalamış, ədəbi ictimaiyyətin diqqətini xalqımızın bu müdrik oğlunun şəxsiyyətinə, sənət aləminə daha yaxından cəlb etmişdir. “Nizami” filminin çəkilməsi, “Xəmsə” kompleks abidələrinin ucaldılması, Nizami məqbərəsinin təmiri və qorunması, “Xəmsə”nin yeni tərcümə və nəfis tərtibdə nəşr edilməsi, dünyanın bir çox şəhərlərində Nizami heykəllərinin ucaldılması, Bakı Metropoliteninin stansiyalarından birinə “Nizami” adının verilməsi və digər tədbirlər Heydər Əliyevin dahi Azərbaycan şairinə olan diqqət və qayğısının bariz nümunəsidir. Nizami Gəncəvinin əsərləri dünyanın əksər mədəni xalqlarının dillərinə tərcümə olunmuşdur.

Milli- mənəvi dəyərlərimizə diqqət və qayğı sonrakı illərdə də geniş davam etdirilmişdir. Nizami Gəncəvinin əsərlərinin yenidən nəşr edilməsi, Nizami irsinin bütün dünyada yayılmasına, təbliğ edilməsinə xüsusi diqqət yetirilməsi, ayrı-ayrı vaxtlarda yubileyləri, ildönümlərinin, ədəbi-mədəni tədbirlərin keçirilməsi Ölkə Prezidentinin Nizami irsinə, milli- mənəvi dəyərlərimizə göstərdiyi böyük diqqət və qayğının bariz nümunəsidir.

II Qarabağ- Vətən müharibəsinin Zəfər ilindən sonra 2021-ci il Azərbaycanda “Nizami Gəncəvi ili” elan edildi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 2021-ci ili Nizami Gəncəvi ili adlandıraraq bu barədə xüsusi sərəncam imzaladı ki, o sərəncamda deyilirdi: *“Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi bəşəriyyətin bədii fikir salnaməsində yeni səhifə açmış nadir şəxsiyyətlərdəndir. Nəhəng sənətkarın xalqımızın mənəviyyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilmiş parlaq irsi əsrlərdən bəri Şərqi misilsiz mədəni sərvətlər xəzinəsində özünəməxsus layiqli yerini qoruyub saxlamaqdadır. Nizami Gəncəvi ömrü boyu dövrün mühüm mədəniyyət mərkəzlərindən olan qədim Azərbaycan şəhəri Gəncədə yaşayıb yaradaraq, Yaxın və Orta Şərqi fəlsəfi-ictimai və bədii-estetik düşüncə tarixini zənginləşdirən ecəzkar söz sənəti incilərini də məhz burada ərsəyə gətirmişdir. Nizami Gəncəvinin geniş şöhrət tapmış “Xəmsə”si dünya poetik-fəlsəfi fikrinin zirvəsində dayanır” [1].*

Xalqımızın iftixarı olan dahi Nizami Gəncəvinin “Xəmsə” dediyimiz əsərləri yüksək bədiiiliklə yanaşı fəlsəfi fikirləri ilə, elmi- pedaqoji, mənəvi, etik, estetik cəhətləri ilə zəngindir. Bu əsərlər insanları yüksək əxlaqi, mənəvi kamilliyə səsləyir, xeyirxahlığa, gözəlliyə, yaxşılığa – bir sözlə insan olmağa səsləyir.

Şair bildirdi ki, insan hər yerdə insandır, insanlara irqinə, rənginə, dininə, zahiri görkəminə, sosial vəziyyətinə görə deyil, onun insanlığına və əməllərinə görə qiymət verilməlidir. Nizami bəşəriyyətin gələcək taleyini düşünən böyük humanist şair idi. Onun əsərlərində insana qayğıdan doğan bir təəssüf vardır. Şairə görə insan özünə mənəvi - əxlaqi kamillik tələbləri baxımından nəzarət etməli, xetirxah və nəcib əməllərlə yaşamaqlıdır.

Nizami ensiklopedik biliyə malik, dünya elmlərindən xəbərdar olan, bir neçə dil bilən dahi bir şəxsiyyət olmuşdur. Əsərlərində xeyli ibrətəməz məlumatların, əfsanə və rəvayətlərin yer alması

Nizaminin öz dövrünün çox bilikli, yüksək ziyalı alimi olduğunu göstərir. Nizaminin poemalarında xeyli tarixi mənbələr poetik dildə qələmə alınmışdır ki, bu da tarixi məlumatları xeyli zənginləşdirmişdir.

Nizami Gəncəvi yalnız Azərbaycan ədəbiyyatının deyil, bütün Şərq poeziyasının ən qüdrətli nümayəndəsi, dünya ədəbiyyatını, taixini, etnoqrafiyasını, mədəniyyətini zənginləşdirən dahi bir şairdir.

Nizaminin “Xəmsə”sinə daxil olan beş poema, oradakı dəyərli lirik şeirlər Azərbaycan, Şərq və Dünya ədəbiyyatının ən qiymətli nadir incilərindəndir.

Nizami insanların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında, etik- estetik baxışlarının təşəkkülündə, mənəvi aləmlərinin zənginləşməsində incəsənətin, xüsusilə musiqi və musiqi tərbiyəsinin roluna yüksək qiymət vermişdir. Nizaminin əsərlərində musiqinin insanın mənəvi həyatında böyük rol oynadığını, onun mənəvi aləminin zənginləşməsində, əxlaqi cəhətdən saflığında, ruhi tərbiyəsində xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini görmək olur. Nizami musiqini mənəviyyət-əxlaq simvolu kimi göstərir, bəzən poemalarında yaratdığı gösəl lirik, qadın obrazlarının nümunəsində musiqiyə xüsusi yer verir.

Nizami Gəncəvi bir çox əsərlərində özünü musiqiçi adlandırır, şeirlərini isə nəğmələr adlandırır ki, bu da Nizaminin musiqiyə sıx bağlılığını, musiqiyə böyük sevgisinin təzahürüdür. Bundan əlavə Nizaminin “İskəndərnamə” əsərinin ikinci hissəsi olan “İqbalnamə” əsərində hər bir fəslin başlanğıcında iki beytlik müğamnamə verilir ki, bu da yenə də Nizaminin musiqiyə böyük sevgi və məhəbbətindən irəli gəlir.

Nizami “Xəmsə”sinə daxil olan poemaların hamısında musiqi haqqında, musiqinin təsiri və tərbiyəvi əhəmiyyəti haqqında, musiqi alətləri haqqında dəyərli fikirlər ifadə olunur. “Xəmsə”nin səhifələrində çalğı alətləri iki qrupa bölünür: 1) Məclidə çalınan alətlər; 2) Döyüşdə çalınan alətlər.

Məclis alətləri müxtəlif hallarda, o cümlədən bayram günlərində, eyş-işrət məclislərində, şahın xalqla görüşdüyü zaman, ov səhnələrində, hökmdarın taxta əyləşməsi mərasimində çalınırdı. Şair poemalarında zərif, axıcı-melodik qadın və cəld templi, qadın və kişi rəqsləri haqqında da məlumat vermiş, xüsusilə xalq şənliyi və saray ziyafətlərində əl-ələ tutmuş kişi və qadınların yallı rəqsindən də bəhs etmişdir:

Rəqs meydan açdı, dairə qurdu,

Ayaqlar qanad bağladı, əllərdə süzdü. [2.s.140]

Döyüş alətləri isə döyüşə gedən zaman və döyüşdə qazanılan qələbə münasibətilə çalınan çalğı alətləridir. Nizami əsərlərindən məlum olur ki, hərbi döyüş zamanı musiqiyə xüsusi yer ayrılmış, sarayda keşişçilərin bir-birini əvəz etməsi, hərbi yürüş, ordunun döyüş meydanından zəfərlə dönməsi zərb və nəfəs alətlərinin müşayiətilə həyata keçirilmişdir.

Musiqi ilə müşayiət olunan ovlarda isə əsasən şeypur və təbil kimi alətlərdən istifadə olunmuşdur. “Xosrov və Şirin” poemasında bu barədə yazılır:

Səsləndi nağara, şeypur dərindən,

Sanki yer oynadı göytək yerindən.[5.s.348]

Bundan əlavə Nizaminin bütün poemalarında bütövlükdə musiqi dünyası və musiqinin insanın daxilil aləminin zənginləşməsinə təsiri, musiqi tərbiyəsi haqqında dəyərli fikirləri, şeirləri və misraları vardır.

Məsələn, şairin “Sirlər xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl”, “İskəndərnamə” (“Şərəfnamə” və “İqbalnamə”) [6] poemalarında qədim Şərq- Azərbaycan musiqisi, muğamlar, qədim musiqi alətləri haqqında geniş məlumatlar verilməklə bərabər, musiqinin tarixi, nəzəri və estetik problemləri haqqında, musiqinin insan ruhuna təsiri, muğamların formaları və muğamların insan ovqatına təsir gücünə malik olması barəsində çox maraqlı, fəlsəfi fikirlər və poetik misralar bədii formada tərənnüm edilir.

Nizami Gəncəvi əsərlərində xalqımızın qədim musiqi mədəniyyətinin tarixindən, onun inkişafından, musiqi alətlərindən bəhs etməklə bərabər, musiqinin nəinki insanlara, hətta heyvanlara, bitkilərə belə təsir gücünü bədii misralarla aydın şəkildə şərh etmişdir. Onun əsərlərində mizrabla, kamanla, nəfəslə çalınan, habelə zərb alətlərinin ən qədim nümunələrindən söhbət açılır. Ud, rud, rübab, saz, çəng, qanun, kamança, ney, musiqar, şeypur, kərənay, dəray, nəfir, şah-nəfir, kus, təbil, daxil, dəf, dairə, zəng, zindan, nağara, tünbək, təbirə, gəvdüm, cərəs, sinc, və digər musiqi alətlərini yaradan və yüksək ifaçılıq məharəti göstərən sənətkarlardan, onların ifa etdiyi havaların estetik təsirindən bəhs edən misralar, poetik ümumiləşdirmələrdən söhbət açılır.

Şair poemalarında musiqi alətlərin solo ifası ilə yanaşı, ansambl ifası haqqında da məlumat

vermişdir. Xüsusilə, “İskəndərnamə” poemasında alətlərin adlarına tez-tez rast gəlinir:

*Coşduqca kamanca və sazın səsi
Çay kimi silirdi başqa həvəsi [6,s.184]
və ya,
Ətrafa səs saldı zəng, boru, cərəs,
Qan coşur kərənay aldıqca nəfəs.
Fəryada gəldikcə şeypur ilə kus,
Açılır qırmızı güldən Səndərus. [6.s.334]*

Nizaminin əsərlərində musiqiyə münasibət, klassik və xalq musiqisi, onun ifaçıları, muğam və təsnif, nəğmə və rəqs melodiyası, instrumental musiqi və musiqi alətləri haqqında əldə edilən məlumatlar Azərbaycan musiqisinin o dövrdə son dərəcə geniş miqyasda yayılmasından və inkişafından xəbər verir. Dahi şair musiqinin estetik zövqün, mənəvi tərbiyənin təkmilləşməsində böyük rolunu yüksək qiymətləndirmiş və bunu əsərlərində musiqiçiyə olan xitabları, aforizmləri, müdrik və nəsihətamiz fikir və sözlərilə vurğulamışdır.

Nizaminin əsərlərində musiqi ifaçıları, müğənni və rəqqaslara geniş yer verilmişdir. Sarayda keçirilən şənliklərin əsas iştirakçıları məhz müğənni və rəqqasələr olmuş və öz əsrarəngiz ifaları ilə şahları əyləndirmişdir. Qədim dövrün müğənnilərindən Barbəd, Nəkisa və xalq mahnılarının mahir ifaçısı, rəqqasə Fitnənin adları xüsusi qeyd edilir, onların yüksək mədəniyyətə, zərif zövqə, gözəl səs tembrinə malik olması haqqında təsəvvürlər yaranır. Nizami “Xosrov və Şirin” poemasında Barbəd və Nəkisa arasındakı yarış səhnəsini böyük ustalıqla qələmə almışdır. Dahi şair onların “Rast”, “Üşşaq”, “Hasar”, “Əraq”, “Novruz”, “İsfahan”, “Rahəvi” və “Zirəfkənd” kimi 8 məqam kökündə oxuduğu havaları böyük məharətlə ifa etdiklərini qeyd edir:

*Nəkisa necə ki, demişdi Şirin,
Bir qəzəl oxudu Rast üstə həzin
Bitti Nəkisanın cənglə nəğməsi,
Barbədin setar qaldırdı səsi
Bir məst aşiq kimi vurdu əl,
Uşşaq pərdəsində oxudu qəzəl [5, s.76].*

Nizami bu poemada musiqinin insan ruhuna olan böyük təsirindən və onun şəfaverici xüsusiyyətlərindən danışır, bunu aşağıdakı misralarla belə qələmə alır:

*Dünyanı bürüyüb asiman kimi,
Barbəd gətirmişdi təvana simi.
Nəğməylə dostlara şəfa verirdi,
Xəstə ürəklərə şəfa verirdi [5, s.95].*

Şair “Xosrov və Şirin” poemasında Barbədin oxuduğu 30 nəğmədən hər birinin insanda oyatdığı ən müxtəlif əhval-ruhiyyəni zəngin poetik dillə oxucuya çatdırır, bəzi nəğmələrin insanı 101 cüşə gətirdiyi, bəzilərinin onu qəmləndirdiyini, bəzilərininsə insanda yüksək mənəvi hissələr aşıladığını vurğulayır

Şair poemalarında ayin və mərasimlərdə istifadə olunan musiqi haqqında da məlumat vermiş, toy mərasimlərində mahnı və rəqslərə geniş yer ayrıldığını söyləmiş, yas mərasimlərinin isə təbil, kus kimi alətlərin sədası altında kecdiyini, rud və sazın müşayiətilə ağılar oxudugunu qeyd etmişdir.

Nizaminin bütün əsərləri xüsusilə “İskəndərnamə” poeması bədii-estetik fikirləri ilə, musiqi dünyası ensiklopediyası kimi zəngindir. O bu dəyərli əsərində xalqımızın qədim musiqi mədəniyyətinin tarixindən, musiqi alətlərindən, musiqinin insan ruhuna təsirindən, musiqi tərbiyəsindən bəhs edir.

Nizaminin “İskəndərnamə” poeması incəsənətin estetikasını, estetik təsirini açıb göstərməkdə çox qüdrətli didaktik vasitədir,-desək, daha doğru, daha əhatəli olar. Poemanın “İqbalnamə” bölməsinin “Əflatunun çalğı aləti qayırması” hissəsində misralar müğənniyə, musiqişünasa bir müraciətlə başlayır:

*Müğənni, ucalsın o incə səsin,
Qızdırsın qoy bizi odlu nəfəsin.
Qızıqsın işlərim, gəl, dadıma çat,
Kömək ol, bazarım olmasın kasad![6, s.98].*

Nizami Gəncəvi musiqi alətlərinə bir möcüzə, sehirli bir qüvvə kimi baxır, onu gözəl təsvir edir. Şair musiqi alətini hikmət xəzinəsi adlandırır, musiqi alətini hazırlayanı, səsləndirəni hər elmdən və hər alimdən üstün hesab edir:

*Hikmət xəzinəsi məndədir bütün,
Mən oldum hikmətdə hamıdan üstün*[6,s.98].

Nizami bu hikmət xəzinəsini yaradan ustadın Əflatun un timsalında tərənnüm edir.

Hamıdan biliyi artıqdır onun.

Nə qədər vardırsa orada alim,

Hamıya olmuşdur o ilk müəllim.

Əflatun onlardan üz döndərərək

Yox oldu saraydan Ənqa quşutək.

Gecəli-gündüzlü düşündü ustad,

Gizləndə o, bir saz elədi icad[6,s.98].

Nizami qəzəllərinin hələ öz dövründə şah saraylarında müğənnilər tərəfindən oxunduğu da şairin “Xosrov və Şirin” poemasında misralarından bəlli olur:

Dəstə-dəstə durmuş türfə gözəllər,

Dillərdə Nizami yazan qəzəllər.

Bir şirin avazla hey oxuyurlar,

Çəngi yarasına məlhəm qoyurlar [3, 368].

Nizami yaradıcılığının əsas cəhətlərindən biri budur ki, orada insanın mənəvi aləmi əxlaqi keyfiyyətləri, dəyəri haqqında misli görünməyən bir tərzdə söhbətlər açılır, insanın əqli, əxlaqi, iradi, fiziki, estetik hissləri, duyğu və düşüncələri, daxili aləmi bədii obrazlarla, lirik misralarla qələmə alınır.

Nizami yetişən nəslin estetik tərbiyəsində gözəlliyi bədii obrazlarla vəsf edir, gözəlliyin əsil mahiyyətini göstərir və əsil gözəlliyi insanın mənəviyyəti, daxili paklığı, səmimiliyi, nəcib insani keyfiyyətləri, humanist hiss və duyğuları ilə bağlayır.

Dahi bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəyov Nizami Gəncəvinin 800 illik yubileyi ilə əlaqədar şairin iki qəzəlinə müraciət edərək - “Sənsiz” (1941) və “Sevgili canan” (1943) vokal əsərlərini yaratmış və bununla da o musiqi tarixinə yeni bir musiqi janrının - qəzəl-romans janrının əsasını qoymuşdur. Romans – qəzəl, təsnif- romans janrı musiqili qəzəl adlanır ki, bu musiqi ilə şeirin vəhdətindən meydana gəlmişdir.

Üzeyir Hacıbəyov ənənələrini davam etdirən bir çox Azərbaycan bəstəkarları da bu istiqamətdə vokal əsərlər yazmışlar ki, bu əsərlər Fikrət Əmirovun redaktorluğu və rəhbərliyi ilə çap edilmiş “Azərbaycan bəstəkarlarının Nizaminin qəzəllərinə yazdıqları nəغمə və romanslar” adlı məcmuədə nəşr edilmişdir].

Nəticə

Nizami Gəncəvinin zəngin yaradıcılıq irsi Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin, musiqi tarixinin öyrənilməsində ən etibarlı və dəyərli mənbədir. Bu dəyərli mənbə Azərbaycan bəstəkarlarının, sənətsünaslarının, ədəbiyyatşünaslarının, pedaqoq və psixoloqların ilham mənbəyi kimi, müasir Azərbaycanda geniş tədqiq və təbliğ olunur.

Böyük mütəfəkkir şair Nizami cəmiyyətin inkişafında insanların formalaşması, həyatını yaxşı mənada dəyişməsi üçün elmin, mədəniyyət və incəsənətin inkişafını zəruri hesab edirdi. Şairə görə insan, cəmiyyət yalnız elmlə, maarif və mədəniyyətlə inkişaf edər, tərəqqi edər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasında 2021-ci ilin “Nizami Gəncəvi İli ” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 05 yanvar 2021-ci il.

<https://president.az/articles/49904>

2. Gəncəvi, N. Sirlər xəzinəsi. Bakı: Lider, 2004, 264 s.

3. Gəncəvi N. Yeddi gözəl. Bakı: Lider, 2004, 336 s.

4. Gəncəvi N. Leyli və Məcnun. Bakı: Lider, 2004, 288 s.

5. Gəncəvi N. Xosrov və Şirin. Bakı: Lider, 2004, 392 s.

6. Gəncəvi N. İskəndərnamə. Bakı: Lider, 2004, 432 s.

SAKRAMENTAL SAYLAR

Cəfərzadə Zəhra Əmrayıl qızı
tələbə
ADPU-nun Şamaxı filialı
zhracfrzad261@gmail.com

Xülasə

İstər dünyada, istərsə də folkorumuzda, mifologiyada rəqəmlərə olan inam hələ də qalmaqdadır. İnkər oluna bilməz ki, bu inam tarixən də mövcud olmuşdur. Rəqəmlər, onların meydana gəlməsi, insan həyatına təsiri tarixən qədim insanları, mütəfəkkir-ləri düşündürmüş, bu istiqamətdə araşdırmalar aparılmış, müxtəlif fikirlər yaranmışdır. Rəqəm, say anlayışı çoxları üçün sakral səciyyə daşıyır.

Sakramentallıq məhz rəqəmlərin müqəddəsliyi mənasına gəlmişdir. Təkcə Azərbaycan - türk mifologiyasında deyil, eləcə də dünya mifoloji görüşlərin tədqiqində sayların araşdırılması mühüm yerlərdən birini tutur. Hər bir mədəniyyət üçün məxsusi rəqəmlər mövcuddur. Onların hansı rəqəmlər olmasının demək olar ki, fərqi yoxdur, əsas olan bu rəqəmlərin tutduğu mövqedir. Mifologiyada da rəqəmlərin özünəməxsus yeri vardır. Say mifoloji sistemlərdə ən geniş yayılmış işarələr toplusudur və keyfiyyət - kəmiyyət, zaman - məkan - miqdar daşıyıcısı kimi çıxış edir. Elə insan özü də işarə -təsvir üsullarından biri kimi xüsusi sayın ən mühüm elementinə çevrilir. Başqa sözlə, mifoloji modellərdə insanın dünyaya gəlməsi başqa dünya elementləri ilə müqayisədə müxtəlif rəqəmlərlə qeyd edilir.

Sakral sayların mövcudluğu əslində, insanların dünyanı necə dərk etməsi ilə, onların mifoloji təfəkkürü, folkloru ilə dərin bağlıdır. Bu tip saylar təkcə, mifoloji aspektdən deyil, müasir tədqiqatlarda dəqiq elmlərlə bağlılıq səviyyəsində araşdırılır. Hər bir xalqın, düşüncənin müqəddəs, sakral saydığı rəqəm, say mövcud ola bilər, lakin bu bütün kainatı dəyişdirə biləcək gücə malik deyildir.

Açar sözlər: sakramental say, rəqəm, mifologiya, folklor, simvol.

SACRAMENTAL NUMBERS

Jafarzadeh Z.A.

Summary

Both in the world and in our folklore and mythology, belief in numbers still remains. It cannot be denied that this belief existed historically. Numbers, their formation, and their influence on human life have historically made ancient people and thinkers think. The concept of number has a sacred character for many.

Sacramentality has come to mean the sanctity of numbers. The study of numbers occupies one of the important places not only in Azerbaijani-Turkish mythology, but also in the study of world mythological meetings. There are specific numbers for each culture. It almost doesn't matter what numbers they are, the main thing is the position of these numbers. Numbers have a special place in mythology. Number is the most widespread set of signs in mythological systems and acts as a carrier of quality - quantity, time - space - quantity. The person himself becomes the most important element of the special number as one of the sign-description methods. In other words, in mythological models, the birth of a person is marked with different numbers compared to otherworldly elements.

In fact, the existence of sacred numbers is deeply connected with how people perceive the world, with their mythological thinking and folklore. This type of numbers is investigated not only from the mythological aspect, but also at the level of connection with exact sciences in modern studies. There may be a number, a number that every nation and thought considers sacred, but it does not have the power to change the entire universe.

Key words: sacramental number, number, mythology, folklore, symbol.

САКРАМЕНТАЛЬНЫЙ ЦИФРЫ

Джафарзаде З.А.

Резюме

И в мире, и в нашем фольклоре и мифологии до сих пор сохраняется вера в числа. Нельзя отрицать, что эта вера существовала исторически. Числа, их формирование и влияние на жизнь

человека исторически заставляли думать древних людей и мыслителей. Понятие числа имеет для многих сакральный характер. Сакраментальность стала означать святость чисел. Изучение чисел занимает одно из важных мест не только в азербайджано-турецкой мифологии, но и в изучении мировых мифологических собраний. Для каждой культуры есть конкретные цифры. Почти не имеет значения, какие это цифры, главное – положение этих цифр. Числа занимают особое место в мифологии. Число является наиболее распространенной совокупностью знаков в мифологических системах и выступает носителем качества-количества, времени-пространства-количества. Сам человек становится важнейшим элементом специального числа как одного из способов описания знака. Иными словами, в мифологических моделях рождение человека отмечается разными числами по сравнению с потусторонними элементами. На самом деле существование сакральных чисел глубоко связано с восприятием мира людьми, с их мифологическим мышлением и фольклором. Этот тип чисел исследуется не только с мифологического аспекта, но и на уровне связи с точными науками в современных исследованиях. Может быть число, число, которое каждый народ и мысль считает священным, но оно не имеет силы изменить всю вселенную.

Ключевые слова: сакраментальное число, число, мифология, фольклор, символ.

Giriş

Rəqəmlər, onların meydana gəlməsi, insan həyatına təsiri tarixən qədim insanları, mütəfəkkirləri düşündürmüş, bu istiqamətdə araşdırmalar aparılmış, müxtəlif fikirlər yaranmışdır. Rəqəm, say anlayışı çoxları üçün sakral səciyyə daşıyır. İstər dünyada, istərsə də folkorumuzda, mifologiyada rəqəmlərə olan inam hələ də qalmaqdadır. İnkâr oluna bilməz ki, bu inam tarixən də mövcud olmuşdur. Bu tədqiqatda məhz bu rəqəmlərin müqəddəsliyinə müxtəlif aspektlərdən baxışlar öz əksini tapmış, tədqiqat metodu olaraq isə müqayisəli metoddan istifadə edilib, araşdırılmışdır. Əldə olunan müxtəlif materiallar əsasında isə sakramental sayların tarixən insanların dünyanı necə dərk etməsi ilə və xüsusilə folkloru ilə dərin bağlılığı və s. fikirlərinə yer verilmişdir.

“Dünya rəqəmlərin gücü ilə yaradılmışdır” deyən Pifaqor bəlkə də çox doğru deyirdi... Hər birimizin həyatında rəqəmlər, saylar müəyyən məna çalarlarına malikdir. Bəzən saylara o qədər bağlı oluruq ki, istəmədən həyatımızın bir hissəsinə çevrilir. Rəqəmlərin yaratdığı maraqlı təsadüflər də vardır. Bunlardan biri də M.K. Atatürkün həyatında ortaya çıxır. Belə ki, M.K. Atatürk XIX yüzilliyin bitməsinə 19 il qalmış doğulub. 19 yaşında hərbi məktəbə daxil olub. 19 May 1919-cu ildə Samsuna getmiş və mindiyi gəmidə yalnız 19 sərnəşin olmuş, 19 il türk millətinin taleyini həll edib. Adı və soyadı – “Mustafa Kamal Atatürk” birləşməsi isə 19 hərfdir. Bəs saylara bu qədər məna yükləməyimiz doğrudanmı lazımdır? Ümumiyyətlə, saylara bu şəkildə münasibət bəsləməsi zamanla onların sakramental saylar olmasına gətirib çıxarmışdır.

Bəs sakramental saylar nədir? Qədimdə cəmiyyət üzvləri istehsal etdiklərinin sayını artırmış və beləcə inkişafda olan mədəniyyətlərdə rəqəmlər mifoloji məna ilə yanaşı, həm də gerçək funksiyasını da göstərmişdir. Rəqəmlərin sakrallıq kimi yozulan hissəsi isə bədii yaradıcılıqda, mərasim, oyun - tamaşalarda və s. müxtəlif cisimlərlə əlaqələndirilmiş insan fəaliyyətinin sahələrində özünü büruzə vermişdir.

Deməli, sayların sakrallıq əlaməti tarixən də mövcudluğunu qorumuşdur. Sakrallıq, yəni sakramentallıq isə məhz rəqəmlərin müqəddəsliyi mənasına gəlmişdir.

Təkcə Azərbaycan - türk mifologiyasını deyil, eləcə də hər bir mifologiyanın tədqiqində sayların araşdırılması mühüm yer tutur. Hər bir mədəniyyət üçün məxsusi rəqəmlər mövcuddur.

Onların hansı rəqəmlər olmasının demək olar ki, fərqi yoxdur, əsas olan bu rəqəmlərin tutduğu mövqedir. Mifologiyada da rəqəmlərin özünəməxsus yeri vardır. Say mifoloji sistemlərdə ən geniş yayılmış işarələr toplusudur və keyfiyyət - kəmiyyət, zaman - məkan - miqdar daşıyıcısı kimi çıxış edir. Elə insan özü də işarə-təsvir üsullarından biri kimi xüsusi sayın ən mühüm elementinə çevrilir. Başqa sözlə, mifoloji modellərdə insanın dünyaya gəlməsi başqa dünya elementləri ilə müqayisədə müxtəlif rəqəmlərlə qeyd edilir. Məsələn, “Avesta” da bütün canlıların altıncısı insandır, deməli, atəşpərəstlikdə insanın sakral say işarəsi “6”- dir. Müqayisə üçün Çin mifologiyasına baxsaq insan “3” lə doğulur. Bu nümunələrin sayını daha da artırmaq bilərik. Sayların sakramentallığını araşdırmaq, hər bir sayın sakral xüsusiyyətlərini müəyyən edəcəkdir.

Araşdırma:

“1” – Bu rəqəmin hər şeyin, hər hansı yeniliyin simvolu olduğunu qeyd edirlər. Bu say “Avesta” da “ruh və canlılıq” anlamında işlənmişdir. “1” həm də Allahı yada salırdı. Nağılların ilk cümləsində *“biri var imiş, biri yox imiş”* təsviri ilk baxışda söz oyununu xatırlatsa da, bütün olmuşların əzəlini bildirir. Təbii ki, ibtidai görüşlərdə var olmaq - mövcudluq, yoxluq isə gözəgörünməzlik kimi anlaşılırdı və hər ikisi birləşəndə ancaq yaradıcılara (Allaha) xas xüsusiyyət sayılırdı. Allahın əsas nişanələrindən biri məhz *“yoxdan var olmaq”* idi. O da təsadüfi deyildir ki, nağıllarda *“bir var, bir yoxdu”* qənaətindən sonra *“Allahdan başqa heç kəs yox idi”* təsdiqi gəlir. Qədim yazılı mənbələrdə “1” dən sakral vasitə kimi nadir hallarda da olsa, istifadə edilirdi. Məsələn, N. Gəncəvi inancları rəqəmlərlə işarələyib şərh edirdi: *“Kişi kimi birlik sapından yapış”*

“2” - Xeyir - şər əkizliyinin bünövrəsi məhz “2” rəqəminin kəşfi ilə qoyulmuşdur. Bundan başqa “2” həm də bu dünya və o biri dünya ilə də bağlanır. Ədəbiyyat nümunələrində də işlənən bu say “Məlikməmməd” nağılında ağ və qara qoçların getdiyi işıqlı və qaranlıq dünyalar rəmzidir.

Sufi və hürufilikdə isə “2” ya “2-lik” qəbuledilməz idi, onlar ilahi eşqin təcəssümünü yalnız təkdə özünü göstərdiyini deyirdilər. İ. Nəsiminin poeziyasına da diqqət etsək, 2 rəqəmi ilə iki cahanı, maddi və mənəvi aləmi ifadə etdiyini görə bilərik.

Məndə sığar *iki* cahan, mən bu cahana sığmazam,
Gövhər laməkan mənəm, kövnül məkanə sığmazam.

“3” – Göy, yerüstü dünya və yeraltı dünya mənasına gəlir. “Məlikməmməd” nağıllarında padşahın üç oğlunun dünyaya gəlməsi, quyuda üç mağarada üç divin yanlarında üç qız saxlaması, üç gün, üç gecə və s. nümunələr vardır. Eyni zamanda “Kitabi - Dədə Qorqud” dastanında da bu sayın müəyyən sakrallığından söz açə bilərik. Məsələn, Qaraca Çoban haqqında belə deyilir, “Üç ilədək daşının düşdüyü yerin otu bitməzdi” və ya “Uşun qoca oğlu Səgrək boyu” da Səgrəyin məhz üç gün gecəli – gündüzlü at çapdığı, “Dirsə xan oğlu Buğac xan boyu” da isə “Dəmir zəncirli buğanı üç kişi sağdan, üç kişi də soldan tutmuşdu, Dirsə xanın oğlu üç uşaqla meydanda oynayırdı” kimi nümunələri göstərə bilərik.

“Avesta” ya görə isə bu say ona görə sakraldır ki, insan öləndən sonra onun ruhu ölmür və üç gün maddi həyat hissiyyatını davam etdirir. Dördüncü günün səhəri o biri dünyaya yollanır.

“4” - Mifologiyada durğun bütövlüyü təmsil edən “3” dən fərqli olaraq “4” hərəkətli tamlığın obrazıdır. Doğrudur, belə bir nöqteyi-nəzər də mövcuddur ki, üçlük hələ bitkinləşməmiş, natamam olan bütövlükdür və dördlə yekunlaşıb başa çatır. Bu, dünyanın yaranmasında iştirak edən dörd ünsürlə əlaqədardır.

Başlanğıcda gələn üç ünsürlə - su, od, torpaqla hər şey yaransa da, cansız, hərəkətsiz idi. Yalnız dördüncü ünsürün - havanın (ruhun) qatılması ilə dünyada həyatın əsası qoyulur, canlılıq yaranır. “4” lə fəaliyyətin istiqamətləri və zaman bölgüləri (il dörd fəslə bölünür) və s. müəyyənləşir. Buna görə də mif sistemlərində də işlək dairəsi çox genişdir:

1. Işıqlı dünyanın dörd tərəfi - şimal, cənub, şərq, qərb.
2. Dörd əsas istiqamət - aşağı, yuxarı, sağ, sol.
3. İlin dörd fəslə: yaz, yay, payız, qış.
4. Əsrin dörd hissəyə - rüblərə bölünməsi və s.

Sufiliyin və hürufiliyin də müqəddəsliyi məlumdur ki, 4 rəqəmi ilə bağlıdır. Hürufilərin keçdiyi müqəddəs yolların sayı məhz “4” dür: şəriət, təriqət, mərifət və həqiqət. Görkəmli hürufi şairi İ. Nəsiminin şeirlərində bütün varlığın 4 pilləli inkişaf etdiyini göstərən görkəmli Nəsimişünas alim, professor Y. Babayev yazır: “Şairin “Sığmazam” qəzəli bütövlükdə hərfi müqəddəsliyi ifadə edən ideya ilə yüklənmişdir.” İ. Nəsimidə bütün varlıq 4 pilləli həqiqətdən ibarətdir: 1. Allah; 2. Məna aləmi; 3. Maddi aləm; 4. İnsan.

“6” - Oğuz türklərinin təsəvvüründə bu say iki üçlüyün vəhdətini bildirir. Birinci üçlüklə kosmos (Gün, Ay və Ulduz), ikinci üçlüklə isə Yer və onun orbiti (Dağ, Dəniz və Göy) yaranmışdır.

“7” - Folklorda, həm də yazılı ədəbiyyatımızda bu rəqəm barəsində çox danışılır. Eyni zamanda mifologiyada da bu rəqəmin sakrallığı vurğulanır: İslam dinində 7 mərtəbə, Quranın ilk surəsi “Fatihə” 7 ayə, namaz qılarkən gövdənin yeddi əzasının yerə dəyməsi və daha çox. İ. Nəsiminin şeirlərində də bu rəqəmin müqəddəsliyinə rast gəlirik:

Yeddidir, dörd yeddidir, bir yeddidir,
Yüz iyirmi dörd yenə üç yeddidir.
Evi bir, bacası yeddi, babı üç,
Əhli-beyt ilə özü on yeddidir.

Tuyuqdan aydın olur ki, dörd yeddindən, yəni həyatın dörd ünsürünün insanın üzündə 7 saç ünsürünə (2 qaş, 4 kirpik, 1 saç) vurulmaqla alman 28 rəqəminə - ərəb hərflərinə işarə etməsini bildirilmişdir. Şair tuyuğun ikinci misrasında göstərdiyi kimi “Yüz iyirmi dörd” peyğəmbərin sayı da yeddindən alınmışdır. “Kitabi - Dədə Qorqud” da da bu rəqəmə tez-tez rast gəlirik. “Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy” da Qazan bəyin yeddi günlük azuqə ilə yola çıxdığını və ya Qazan bəyin tərifini verən zaman yeddi qızın ümidi deyər verilir. “Alpamış” dastanında Alpamış yeddi yaşında ata minib, Qaracanla vuruşanda yeddi şahzadəyə dua edib, Qaracan məğlub olduğdan sonra yeddi addım gedib yerə yığılıb, yeddi gün yeddi gecə yolda gəzib. Alpamışın yeddi il həbsdə qalma kimi motivlər var. Şamanlara görə isə Tanrı Ülgən yer üzündə ilk olaraq yeddi kişi yaradıb.

“9” - Bir çox inanclarda bu rəqəm ölümü və yenidən doğuluşu ifadə edir. Bunun səbəbi kimi 9 - dan sonra gələn 10 rəqəminin 1 və 0-ın təkrarlanması kimi göstərilir. Bəzi nağıllarda “doqquz dağ aşdı”, “doqquz zirvəli dağa rast gəldi” ifadələrinə rast gəlirik. Bu isə yüksəklik, uzaqlıq, əlçatmazlıq mənasını verir. Oğuzlarda xaqanın hakimiyyət rəmzi olan tuğu 9 ədəd və yaxud 9 başlı olurdu. 9 başlı tuğ türklərin dünya hakimiyyətinə işarət idi. Çünki qədim türklərin dünyagörüşünə əsasən dünya 9 hissədən ibarətdir və Oğuz xaqanı dünyanın 9 hissəsinin hakimi sayıldığından Xaqan tuğu rəmzi olaraq 9 başlı olurdu. 9 rəqəmi barədə qədim türk dastanı “Kitabi - Dədə Qorqud” da belə bir epizod var, “Dəli Domrulun anadan olması münasibətilə atası 9 buğa kəsir” Altay türklərində Şamanlar üzərində 9 ox və yay gəzdirirlər, çünki Altay türkləri insanın skeletinin ovuc, ayaq sümüyü, baş, bel, dirsək, diz, əl biləyi, çiyin və topuq olmaqla, 9 hissədən olduğuna və 9 oxun Allah tərəfindən onlara verildiyinə inanırdılar.

“11” – Bu rəqəmə olan qorxu 11 sentyabrda olan terrordan sonra daha da artırmışdır. Bu rəqəmlə bağlı müxtəlif araşdırmalar aparılıb və bir çox gizli məqamlar tapılıb. Məhz elə 11 sentyabr terror aktı günü ilin 254 -cü günüdür.

$$2 + 5 + 4 = 11$$

Bunu ayın tarixində də etsək ; 11. 09.

$$1 + 1 + 9 = 11$$

Onu da qeyd edək ki, sentyabrın 11 - dən ilin sonuna kimi 111 gün qalır.

“12” – Türk əqidəsində “12” bütövləşməni bildirirdi. Oğuz türklərinin adətincə, oğlanlar ömürlərinin ilk on iki ilini adlamaqla ova çıxmaq, yarışlarda iştirak etmək hüququ qazanırdılar və bu həddi aşmamış onlara ad qoyulmurdu. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda Dirsə xanın oğlu biğ yeri tərləməsinə baxmayaraq, hələ atasının adı ilə çağırılırdı. Elə ki 12 yaşı başa vurub 13 olur, cəsarətlə meydanı vəhşi buğanın qabağına çıxır, onu öldürür.

“13” – Gündəlik həyatda qorxu yaradan rəqəmlərdən bəlkə də birincisi “13” dır. Xüsusən də Qərb ölkələrində də 13 rəqəmi ilə bağlı qorxu var. ABŞ-da 13 rəqəmli avtobus, vaqon, trolleybus, tramvay yoxdur. Təyyarələrdə, otellərdə 12-ci otaqdan sonra 14-cü nömrə gəlir. Əgər bir qonaqlığa 13 adam gəlibsə, mütləq 14-cü kürsü də qoyulur, ona manken əyləşdirilir. Bu nümunələrin sayını daha da artırmaq bilərik. 13 rəqəmin nəhs olmasına inanan daha çox xristian aləmidir. Bu isə İsa peyğəmbərlə bağlıdır. İslam dinində isə belə bir anlayış yoxdur.

“17” - Mistik rəqəmlərdən biri də 17 rəqəmidir. Avropa ölkələrində yaşayan insanların düşüncələrinə görə, bu rəqəm uğursuzluğun nişanəsidir. Məsələn, italyanların dediklərinə görə, qədim Romada qəbirlərin üstündə VIXI rum rəqəmləri yazılırdı (VI+ XI=6+11=17 alınırdı). Qədim inanclara görə, 17 rəqəmi "mən yaşadım" və ya "həyatım bitdi" mənasını əks etdirirdi.

“40” - Dində, riyaziyyatda, astronomiyada, astrologiyada, ədəbiyyat və təsəvvüfdə ayrı-ayrı anlamları var. Qırx rəqəmi qədim misirlilərdə göy varlıqlarının öz orbitləri üzərindəki dönmə müddətini göstərir. “Tövrat” da da insanın yaş dövrlərini bildirir. Qırx rəqəmi “Quran” da və onun hökmlərinə əsaslanan hədislərdə də var. Bunların biri də insanın 40 yaşında kamilləşməsi ilə bağlıdır. Həzrəti Məhəmmədə 40 yaşında peyğəmbərlik verilməsi, İslam dininin yarandığı zaman ona ilk bağlananların qırx nəfər olması bu sayın müqəddəsliyinə olan inancı inkişaf etdirdi. İnsanların doğumundan və ölümündən sonra 40 gün keçməsi və bununla bağlı mərasimlərlə, “qırxı çıxmaq” ifadəsinin istifadə edilməsi . Bunlardan əlavə ədəbiyyat nümunələrində Məlikməmmədin divlərlə 40 gün, 40 gecə güləşməsi, Zümrüd quşunun 40 şaqqa ət, 40 tuluq su götürməsi, 40 gün, 40 gecə toy olması epizodlarını mifoloji düşüncənin məhsulları sayılmışdır. “Əsli və Kərəm” eposunun mifoloji qaynaqlarında isə 40 düyməli xalat gerçək aləmin bitməsi – ömür yolunun bağlanması kimi mənalandırılır. “Koroğlu” dastanında isə Koroğlu 40 gün qaranlıq tövlədə saxlanmalı idi ki, Qıratın qanadları çıxıb onu qaranlıq

dünyaya apara bilsin.

“66” - Elə rəqəmlər də var ki, elliklə ondan çəkinirik. Bu “şeytan rəqəmi” dediyimiz tip rəqəmlərdir. İyun ayının 6-sı 2006-cı il, yəni 06.06.06 tarixi. Bu tarix bütün dünyada qorxu ilə qarşılandı. Hətta xristian dünyasında bu tarixdə uşaq dünyaya gətirmək istəməyən qadınlar doğuşu ləngitmək üçün əllərindən gələni etmiş, inanclara görə, bu tarixdə dünyaya gələn uşaq bədbəxt və şeytan ruhlu ola bilər. Bu inanca dünya şöhrətli siyasətçilər belə inanır. ABŞ - in eks prezidenti R. Reyqan evinin nömrəsinin 666 olmasından çox narahat olmuş, nömrəni 668-lə əvəz etmişdir.

“7777” - Dastana görə, Koroğlu Çənlibelə qalxdıqdan sonra onun başına yaxın-uzaq ellərdən özü kimi dəli-dolu igidlər toplanır. İgidlər axın-axın gəlir, sayları iki min, üç min, dörd min beş yüz, altı min, yeddi min...və yeddi min yeddi yüz yetmiş yeddi. Bəs niyə yeddi min yeddi yüz yetmiş yeddi? Həm xalq inanclarına, həm də fərqli tədqiqatlara görə bu say “sonsuzluq” mənasını ifadə edir. Yəni çoxluq sayını belə ifadə etmişdilər. Məs; “Koroğlu 7777 dəlisi ilə Bağdada yola düşür. Şəhərin kənarında qoca biçinçi ilə rastlaşırlar. Ona buğdanı biçməkdə kömək edirlər” .

Nəticə

Sakramental saylar tədqiqatlarda da özünü göstərir. Amerikalı ixtiraçı N. Tesla “3”, “6”, “9” – un ilahi say olduğunu qeyd edib. Hətta bu rəqəmlərin insan həyatına böyük dəyişiklik gətirə biləcəyi vurğulanırdı.

Qeyd edirdilər ki, bir şəxs öz məqsədini 33 gün ərzində səhər 3, günorta 6, axşam 9 dəfə inanaraq yazsa, o mütləq gerçək olacaq. N. Tesla bu rəqəmlərin ilahi olaraq kodlaşdırıldığını belə əsaslandırırırdı. Və bu sayların yox edilməyəcəyini deyirdi. Məs; dairə 360° - dir.

3+6=9.

Dairəni neçə yerə bölsək, 3, 6, 9 – u alarıq.

$45^\circ = 4 + 5 = 9$

Müqəddəs rəqəmlər məsələsinə Azərbaycan folklorşünaslığında ilk dəfə Y.V.Çəmənşəminli toxunmuşdur. O bu barədə yazırdı: “Hər bir irqin özünəməxsus bir rəqəmi var: türkün 9, samilərin 40, 7, qədim Misir və yunanların 12”. Və ya bu baxımdan Ramazan Qafarlının tədqiqatlarına nəzər sala bilərik. O, müxtəlif sayların sakral xüsusiyyətlərini geniş şəkildə şərh edirdi. Məsələn; “3” sayını “Üç gün, üç gecə vuruşmaq, toy etmək” və s. folklor nümunələri ilə, “4” – ü isə “Dörd yol ayrıcına rast gəldi” kimi yenə folklor nümunələri ilə əsaslandırırırdı. Qədim türk tayfalarının mifologiyasının müəyyən rəqəmlər sistemi əsasında formalaşdığını hesab edən A.Nəbiyev isə göstərir ki, türk tayfalarının müqəddəs sandıqları və müəyyən məna verdikləri rəqəmlər sonrakı mərhələlərdə müxtəlif təsəvvürlərin izahı üçün istifadə edilirdi. R. M. Əliyevin araşdırmasında da sakral saylar mövzusunda rast gəlirik. O, dünyanın dərki mövzusunda “Dünyanın yaranması əsatinə” müraciət edir. Burada Dan və Dun əkilərinin 4, 12, 24, 30, 364 ardıcıl olaraq nəvə, nəticə, oğul və s. olduğunu qeyd edib. Beləliklə, istər dünyada, istərsə də türk mifologiyasında saylara olan münasibətlərə nəzər saldıq. Sonda qeyd etmək istəyirəm ki bu araşdırma zamanı müəyyən məqamlar diqqətimi cəlb etdi. Və tədqiqatın nəticəsi olaraq bu qənaətlərə gəldim:

- Sakral sayların mövcudluğu əslində, insanların dünyanı necə dərk etməsi ilə, onların mifoloji təfəkkürü, folkloru ilə dərin bağlıdır.
- Bu tip saylar təkcə, mifoloji aspektdən deyil, müasir tədqiqatlarda dəqiq elmlərlə bağlılıq səviyyəsində araşdırılır.
- Hər bir xalqın, düşüncənin müqəddəs, sakral saydığı rəqəm, say mövcud ola bilər, lakin bu bütün kainatı dəyişdirə biləcək gücə malik deyildir

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan dastanları, Bakı: “Lider” nəşriyyatı, 2005. - 448 s.
2. Filologiya məsələləri №12, Bakı: “Elm və təhsil”, 2017.- 403 s.
3. “Kitabi - Dədə Qorqud”. Bakı: “Öndər” nəşriyyatı, 2004.-376 s.
4. “Koroğlu” dastanı, Bakı: “Lider” nəşriyyatı, 2005, 552 səh.
5. Risalə araşdırmalar toplusu №1, Bakı, “Nurlan” nəşriyyatı, 2004.- 212 s.
6. Qafarlı R. “Mifologiya”. Bakı: “Elm və təhsil”, 2015, 454 səh.
7. Tobias Dantzig “Say elmin dili” İstanbul, “Metis” yayınları, 2011.- 326 s.

ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏNİN YARADICILIĞINDA TÜRKÇÜLÜK İDEYALARI

Qurbanlı Səbinə Vasif qızı
tələbə
ADPU-nun Şamaxı filialı
sebineekurbanli@gmail.com

Xülasə

Azərbaycanın bütün Türk dünyasına ən böyük töhfələrindən biri olan böyük ideoloq Əli bəy Hüseynzadənin həyat yolu və yaradıcılıq fəaliyyətinə nəzər saldıqda görürük ki, o türkçülük, turançılıq nəzəriyyəsinin bir nömrəli icraçısıdır.

Əli bəy Hüseynzadə eyni zamanda Türkiyə və Azərbaycan arasında olan sınımsız qardaşlıq bağının körpüsüdür. Onun siyasi fəaliyyəti isə Məhəmməd Əmin Rəsulzadədən Mustafa Kamal Atatürkə uzanan bir yoldur.

Böyük Türk millətinə ən böyük və ən qiymətli ərnağını olan "Füyuzat" jurnalı, uğruna can verilib, qan tökülən, ideya müəllifi olduğu üçrəngli bayraq, Altaylardan Tunaya qədər uzanan Böyük Turan məfkurəsi Hüseynzadə Əli bəyin ümumi məramının fikir özülüdür.

Açar sözlər: füyuzat, cümhuriyyət, Ziya Gökalp, bayraq, turançılıq.

IDEAS OF TURKISM IN THE WORKS OF ALI BEY HUSEYNZADE

Qurbanlı S.V.

Summary

Azerbaijan's one of the most important contributions was ideologue Ali bay Huseyzade, and when taking a look at his activity, we would he was the number one executor of turkism, turanism.

Ali Bay Huseyzade is also playing bridge roles on Azerbaijan and Turkiye's brotherhood. His political activities are stretch roads from Mahammad Amin Rasulzade to Mustafa Kemal Atatürk.

His most important gift to Turkish nation is "Fuyuzat" journal, three colored flag, Turanism that he sacrificed his life to are his essence.

Key words: fuyuzat, Republic , Ziya Gökalp, flag, turanism.

Azərbaycanı ulu bir çinar olaraq nəzərə alsaq, o çinarın şaxələnən hər bir kökü Əli bəy Hüseynzadəyə gedib çatır, mənbəyini məhz böyük ideoloqdan alır. Nəinki Azərbaycan, eləcə də bütün Türk dünyasının fikir özülü, şah damarı, reformist ideyaların həyata keçirilməsinin bayraqdarı Hüseynzadə Əli bəy dönməzliyin simvoludur.

Tanrı tərəfindən insana ömür payı bir dəfə verilir. Bu ömrü yaşamaq, onun səfasını sürmək də, cəfasını çəkmək də bəni-Adəm oğlunun öz ixtiyarına verilir. Dünyəvi zövqü hər şeydən daha üstün tutub, amalsız yaşananlar həyatın səfasını sürərək vaxtlarını tamam edər, amma bəzi kəslər də var ki, mübarək amal və məfkurə uğrunda millət fədaisi olub hər cür cəfanı çəkib, həyatlarını qurban verərlər. "Həyatını qurban vermək" ifadəsi sadəcə fiziki ölüm olaraq başa düşülməməlidir. Mənəvi, maddi hər cür zillətlə qarşılaşıb, ruhunu müqəddəs məram uğrunda fəda etmək də məhz o fədailərə şamildir. İsmail tək qurban olmaq... Mən Əli bəyi bu kateqoriyaya daxil edərək əminliklə deyə bilərəm ki, o Türk dünyasına yaradıcı tərəfindən xilaskar olaraq göndərilmişdi ki, "Türk dünyasının peyğəmbəri" olaraq qəbul edilmək də sırf onun şəninə, ləyaqətinə, seçilmiş insan olmasına siraət edirdi.

Varlığının millətə ən gözəl ərnağını, irsinin ən qiymətli parçası olan "Füyuzat" jurnalı azad vətəndaş cəmiyyətinin yaranmasında, eləcə də jurnalistika məktəbinin bünövrəsinin qoyulmasına xidmət etdi. "Füyuzat" adi jurnal deyildi. O bir məktəb idi. O məktəb ki yetişirdiyi şagirdləri cümhuriyyət adlanan sevdanı xalqa daddıracaq, qəlbi istiqlal atəşi ilə yanan öncülər yetişdirdi.

"İşdə, fikirdə, dildə birlik" şüarı səsləndirən İsmayıl bəy Qasıralının düstur tətbiqçisi, Turançılıq ideyasının fikir icraçılarından olan Ziya Gökalpın müəllimi və Turan ideologiyasını bir mənalı olaraq siyasiləşdirən Hüseynzadə Əli bəy həqiqət, azadlıq və milli kimliyi eyni müstəvidə təqdim edərək belə bir fikir səsləndirmişdir:

"Hürriyyət!.. O nə qüvvədir ki, zehinləri, fikirləri, xəyalları, bəşərin bütün ruh və mənəviyyatını sövq ediyor!..

Türklər ya ölər, ya hicrət edərlər, fəqət, qul olmazlar."

Elə bu fikirlərdən yola çıxaraq dustaqlığa boyun əyməyən, fikri, əməli hür Türkün kimliyinin məni olan "mavi gözlü, al yanaqlı, yaşıl donlu" sevdini ona bəxş edən Turan bayraqdarı Əli bəy Hüseynzadə "Türk qanlı, avropa qiyafəli, islam əqidəli" olmaq nəzəriyyəsini bayrağın fonunda qayə olaraq Azərbaycanın ictimai, ədəbi və siyasi mühitində, onun övladlarına miras qoydu.

Qürurla qeyd edirəm ki, Mustafa Kemal Atatürkün özünə müəllim bildiyi Əli bəy Hüseynzadə maarifçi, filosof, tənqidçi, filoloq, publisist və digər qeyd etmədiyimiz neçə-neçə işin pərdə arxasında əzmlə, vazkeçmədən çalışsan və qəliblərə sığmayacaq qədər araşdırılmağa və öyrənilməyə daima açıq olan fikir aydınlarımızdandır. Yusuf Akçura onu "Azərbaycan türkünün ilk Turanisi" adlandırdı. Bu gerçək ulu Türk milləti var olduqca yaşayacaq. Çünki o qarşıda duran müjdəli günlərin yalavacıdır (elçisidir). O Azərbaycanın özü boyda ümmandır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Əli Bəy Hüseynzadə-Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir? Həyat qəzeti - 1905
2. Azər Turan. Əli bəy Hüseynzadə. Bakı: 2008.
3. Alaattin Uca. Ali bey Hüseynzade (Turan). İstanbul: 2017.

BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN FƏLSƏFİ POEZİYASI

Mecdunova Nəzrin Rəşad qızı

tələbə

ADPU-nun Şamaxı filialı

mecdunovanazrin@gmail.com

Xülasə

Azərbaycanın Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə bütün yaradıcılığı ilə mənsub olduğu millətin yaddaşına hopmuş sənətkarlardandır. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatının ən parlaq simalarından olan Bəxtiyar Vahabzadə öz yaradıcılığı ilə bədii fikrimizin zənginləşməsində mühüm rol oynayıb. İllər keçdikcə Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığı məzmun cəhətdən dərinləşdiyi kimi, sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə də zənginləşmişdir. B. Vahabzadə klassik poeziyada, xüsusilə Nəsimi yaradıcılığında mövcud olan fəlsəfi təqdimatı, həyatın fəlsəfi yozumunu yeni mərhələdə davam və inkişaf etdirdi. Onun insan, həyat, ölüm, dünya haqqındakı fəlsəfi düşüncələri öz fərqli ifadəsi, təqdimatı ilə seçilir.

Açar sözlər: lirika, fəlsəfə, şeir, insan, şair.

Summary

People's poet of Azerbaijan Bakhtiyar Vahabzade is one of the artists who have been absorbed in the memory of the nation he belongs to with all his creativity. Bakhtiyar Vahabzade, one of the brightest figures of modern Azerbaijani literature, played an important role in the enrichment of our artistic thought with his creativity. B. Vahabzade continued and developed the philosophical presentation and philosophical interpretation of life in classical poetry, especially Nasimi's work, at a new stage. His philosophical thoughts about man, life, death and the world are distinguished by their different expression and presentation.

Key words: lyrics, philosophy, poetry, human, poet.

Azərbaycan poeziyası, dramaturgiyası və elminin görkəmli nümayəndələrindən biri də xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadədir. B. Vahabzadə 70-dən artıq şeir kitabının, 2 monoqrafiyanın, 11 elmi-publisist kitabın və yüzlərlə məqalənin, eləcə də tarixi və müasir mövzuda 20-dən artıq irihəcmli poemanın müəllifidir. Azərbaycan ədəbiyyatında, ictimai fikir tarixində müstəsna rol oynayan B. Vahabzadə özündən sonra böyük bir irs qoyub. Həm şair, həm alim, həm də ictimai xadim kimi Azərbaycan dövlətçiliyinin, mədəniyyətinin inkişafına bənzərsiz töhfələr verib.

Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığının əsas hissəsini lirikası tutur. Lirikasının əsasında fəlsəfi şeirləri dayanır. Onun lirik şeirlərində təbiilik, səmimilik duyulur. Vahabzadənin bütün şeirləri incə

duyguların yaratdığı dəyərlərin poetik səslənişidir. Vahabzadənin lirikasını üç hissəyə ayırmaq olar: fəlsəfi lirika, məhəbbət lirikası və təbiət lirikası.

Fəlsəfi lirika onun poeziyasının əsasını təşkil edir. Şair öz fəlsəfi düşüncələrinə fəlsəfi şeirlərinin içərisində yer vermişdir. Onun təbiət lirikası sayca azdır. Şairin sevgi şeirləri fəlsəfi lirika ilə təbiət şeirləri arasında həm fəlsəfi məzmunu, həm də mənəvi duyğuları ilə ifadə olunan poetik lirikadır.

Vahabzadənin fəlsəfi və məhəbbət-təbiət ruhlu şeirlərinin məzmunu müxtəlifdir: vətəndaşlıq hissi ilə yazılan şeirlər, sevgi şeirləri, yurd şeirləri, təəssürlərdən doğan şeirlər, lirik-fəlsəfi şeirlər, kədərli şeirlər, həsrət dolu şeirlər, əlvan şeirlər və s.

Şair «Yaxşı adam» şeirində insan problemini aktual mövzu kimi diqqətə çatdırır. İnsan kimə deyirlər? -sualı şairi düşündürür, o oxucudan soruşur:

Yaxşı adam!
Söylə görək
yaxşılığı nədir onun?
Xislətini sayma mənə
bir-bir onun!..

Şeir struktur təhlilini aparmış olsaq, burada insanlığa verilən tərif yaxşı adama verilən məzmunla üst-üstə düşür.

Xeyirlə şər – yol yoldaşı,
Dayanıbdır ömrümüzə yan-yanaşı.
Hər insanın cövhərini tanımaqçın
Nədir bizə məhək daşı?

Yaxşı adamlığa cavab kimi Şair yaddaşa həkk olunan bu misraların sonunda «məslək», «amal», «dil» metaforik-bədii ifadələrini verir. Ümumi nəticə olaraq, şeirin sonunu belə tamamlayır:

Yaxşı adam!
Söylə görək
yaxşılığı nədir onun?
Söylə görək məsləki nə,
eşqi nədir?

Qalan şeylər mənim üçün əfsanədir.

Şeirdən görüldüyü kimi, yaxşı adam olmağın atributları çoxdur. Şair onlardan az da olsa, bəhs edir. Şair özü də yaxşı adam olmaq istəyir. Yaxşılıq, yaxşılıq etmək şairin şeirində fəlsəfi məzmundadır.

Şairin lirik «mən»i həmişə axtarışdadır. «Dağda şələlə kimi» şeirində də onun lirik «mən»i şairi düşündür və bütün suallara cavab axtarır: «Heç üzə çıxarmı çalxalanmasa ümman?», «Kədərdəki nəşəni, şövqü anlamayanlar, həyatın nəşəsindən, fərəhindən nə anlar?» misralarını tamamlayaraq şair yaşamağın yanmaq olduğunu demək istəyir. Bütün bu narahatlıqlara baxmayaraq, şairin lirik «mən»i nikbindir. O, öz şeirini uca zirvələrə qaldırmaq istəyir. Bu istək şeirdə belə ifadə olunur:

Bir rəngi yox, göylərin min rəngini sevirəm,
Bir gülü yox, güllərin çələngini sevirəm.
Mən çıxmağa təpə yox, uca dağ istəyirəm,
Həyatı həyat kimi yaşamaq istəyirəm,
Yaşamaq istəyirəm!

Şeirdə fəlsəfi lirika ilə vətəndaşlıq ruhu bir ahəngdə birləşmişdir. Şeir sonundakı «yaşamaq istəyirəm» nidası onun nəyin uğrunda yaşamaq istəməsini üzə çıxarır. Bunlar əsl həyat uğrunda bəşəri düşüncələr olub həyatın mənasını tapmaq arzusunda olan şairin poetik axtarışlarıdır.

Bəxtiyanın fəlsəfi lirikası “Piyada-sərnişin” şeirində də qorunur. Şair ömründən keçən illəri fəlsəfi dillə mənalandırır. Bu fəlsəfi lirika oxucunu düşündürəndir. Onu özünə hesabat verməyə çağırır. Şeirdə “yol” semantik məzmundan savayı, məcazi mənalarda işlənir. Yol-mənzil başına aparır, yol zirvəyə aparır, yol-ömrün sonuna aparır.

Sərnişin yol getdi, yoldan xəbərsiz,
Bilmədi bu yolda kələ-kötür var.
Ancaq piyadanın, xəbər-ətərsiz
Alnında iz açdı getdiyi yollar.

Şair də haqq yolunun yolçusudur. Onun ömür yolu rahat yol olmamışdır. Özünün dediyi kimi:

Ömür yolların da “rahat” gedənlər-
Zirvələr başına ucala bilməz,
Təkərlər üstündə diyirlənənlər,
Çatdığı mənzildə bənd ala bilməz.

Şairin “Yalan bazarı”, “Bir ömür yuxu”, “Bir ürəkdə dörd fəsil”, “Ömür” və s. şeirlərinin hər birinin özünə məxsus fəlsəfi mənası vardır. “Yalan bazarı”nda satılan mətəhlərə alıcının aldanması, “Bir ömür yuxu”da yuxunun tərsə yozulması, həyat eşqi, “Ömür” şeirində şamın yanmağında da məna axtarmaq, “Bir ürəkdə dörd fəsil” şeirində isə təbiət-insan münasibətlərinin sonunda insan ürəyinin bir saat içində dörd fəsil yaşamasının sirri ilə üz-üzə qalır.

Bəxtiyar Vahabzadə həyat haqqındakı düşüncələrini “Qorxu” şeirində elə təsvir edir ki, ilk insanın nə vaxtsa odla tanış olmasını belə düşünürsən. İbtidai insan oda hansı hisslərlə baxıb? Şair bu hissləri öz dərkində yaşamaqda olub. O, ilk qorxunun yaranmasında odla bağlı “cız” sözünün vahiməli səslənişini, odla uşağın təmasını, onun oda vurulmasını, odu sonradan müqəddəsləşdirməsini maraqlı lövhələrlə təsvir edir.

Mənə «cız» -dedilər,
Ancaq qorxmadım.
Əlimi yandırıb tanıdım odu.
Mənim həyat ilə ilk tanışlığım,
Əlimi yandıran oddan başladı.
Elə ki,yandım
Odlə oynamaqdan qorxdum,dayandım.
Başladı qorxu-
Başladı ehtiyat-
Başladı həyat...

Şeirdə ömrün bir anının qorxunun yaranmasına necə səbəb olması düşündürücüdür. Şairin fəlsəfi duyumunda bu qorxu “dünyaya gələli, bilmirəm nədən, nəyə vurulduqsa yandırdı bizi” fikri ilə izah olunur.

Minillik poeziyamızda öz dəsti-xətti,üslubu ilə yadda qalan B.Vahabzadənin fəlsəfi lirikası bəşəri məzmunlu, bəşəri dəyərlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

- 1.Bəxtiyar Vahabzadə. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild (Şeirlər). Bakı: “Öndər nəşriyyatı”, 2004. - 328 s.
- 2.Bəxtiyar Vahabzadə. Seçilmiş əsərləri.İki cildə. II cild. Bakı: “Öndər nəşriyyatı”, 2004. - 321 s.
- 3.Əliyeva İ. B.Vahabzadənin lirikası. Bakı: “Yazıçı”, 1983. - 180 s.

TÜRK DÖVLƏTLƏRİ MÜASİR BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİNDƏ

Abdurahmanov İlqar Murtuzəli oğlu

tələbə

ADPU-nun Şamaxı filialı

ilqaraov615@gmail.com

Xülasə

Müasir dövrdə BMT tərəfindən tanınan, altı (Türkiyə, Azərbaycan, Qazaxıstan, Türkmənistan, Özbəkistan, Qırğızıstan) müstəqil Türk dövləti mövcuddur. Türkiyə Respublikası istisna olmaqla dünyanın qabaqcıl dövlətlərinə nisbətən, daha gənc olan bu dövlətlər, beynəlxalq münasibətlər sistemində daha sonradan, daxil olmuşlar. 1991-ci ildə SSRİ - nin süqutu ilə daha beş Türk dövləti müstəqillik əldə etdi. Beynəlxalq münasibətlər sistemində yeni daxil olmuş bu dövlətlər bir çox çətinliklərin öhdəsindən gələrək öz müstəqilliklərini qoruyub saxladılar. Müasir dövrdə dünyanın diqqətində olan bu region böyük əhəmiyyətə malikdir. Avropa və Asiyanı birləşdirən ən yaxın yolun bu dövlətlərin ərazisindən keçməsi və zəngin təbii sərvətlərə sahib olması Türk dövlətlərini dünyanın hegemon güclərinin hədəfinə

çevirdiyindən bu dövlətlərin birlik halında hərəkət etməsini labüd edir. Lakin bu birliyə gedən yolda bir çox maneələr mövcuddur. Bu maneələrdən biri Rusiya və İran kimi dövlətlərdir. Bu dövlətlər Türk dövlətlərinin müstəqilliklərini həzm edə bilmir və Türk dövlətlərinə müxtəlif maneələr törədirlər. Bu səbəbdən bir çox Türk dövlətləri Avropa dövlətləri və ABŞ ilə sıx münasibətlər qurmağa çalışırlar. Lakin yeni müstəqil olmuş Türk dövlətləri öz müstəqilliklərini qorumaq üçün Rusiya, İran, Çin kimi dövlətlərin də maraqlarını gözləmək məcburiyyətindədirlər. Bütün bu amillər Türk dövlətlərini müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində daha diqqətli addımlar atmağa məcbur edir.

Açar sözlər: Türk dövlətləri, Türkiyə, Azərbaycan, Qazaxıstan, Türkmənistan, Özbəkistan, Qırğızıstan, Türksöy.

Summary

In modern times, there are six independent Turkish states recognized by the UN (Turkey, Azerbaijan, Kazakhstan, Turkmenistan, Uzbekistan, Kyrgyzstan). Except for the Republic of Turkey, these states, which are younger than the advanced states of the world, entered the system of international relations later. In 1991, with the collapse of the USSR, five more Turkish states gained independence. These states, which have just entered the system of international relations, overcame many difficulties and preserved their independence. This region, which is the focus of the world in modern times, is of great importance. The fact that the closest road connecting Europe and Asia passes through the territory of these states and that they have rich natural resources makes the Turkish states the target of the world's hegemonic powers, so it is imperative that these states act in unity. But there are many obstacles on the way to this union. One of these obstacles is countries like Russia and Iran. These states cannot digest the independence of the Turkish states and create various obstacles for the Turkish states. For this reason, many Turkish states are trying to establish close relations with European states and the United States. However, the newly independent Turkish states have to wait for the interests of countries like Russia, Iran, and China in order to protect their independence. All these factors force the Turkish states to take more careful steps in the system of modern international relations.

Key words: Turkic states, Turkey, Azerbaijan, Kazakhstan, Turkmenistan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Turksoy.

Giriş

Türk xalqlarının qədim dövlətçilik ənənələri mövcuddur. Ən qədim dövrdən bəri Türk xalqları dövlətsiz qalmamış müxtəlif dövlətlər və imperiyalar qurmuşlar. Orta əsrlər dövrü Türk dövlətçiliyinin ən parlaq dövrü olmuşdur. XVI əsrin ortasından etibarən, böyük ipək yolu öz əhəmiyyətini itirdi və bu dövrdən başlayaraq əsasən bu yol üzərində yerləşən Türk dövlətləri zəifləməyə başladı. Güclənən Rusiya dövləti 1552-ci ildə Qazan xanlığını, 1556-cı ildə Həştərxan xanlığını, 1598-ci ildə Sibiri, 1783-cü ildə Krımı, 1828-ci ilə kimi Şimali Azərbaycanı, 1895-ci ilə kimi Mərkəzi Asiyayı işğal etdi. Bununla da Osmanlı dövlətindən başqa bütün Türk dövlətləri Rusiyanın müstəmləkəsinə çevrildi. Qısa müddətli müstəqillikləri saymasaq Türk xalqları 1991-ci ildə SSRİ-nin süqutunadək Rusiya asılılığında yaşadılar. SSRİ-nin süqutu nəticəsində beş türk dövləti müstəqillik əldə etdi. Hal hazırda BMT tərəfindən tanınan 6 müstəqil Türk dövləti mövcuddur. Bu dövlətlər Türkiyə, Azərbaycan, Qazaxıstan, Türkmənistan, Özbəkistan və Qırğızıstandır.

Müasir dövrdə Türk dövlətləri iqtisadi və hərbi cəhətdən güclənməkdədirlər. Dünyanın geosiyasi, geostrateji və geoiqtisadi bölgələrindən biri Orta Asiyadır. Dünya xəritəsində özünün geniş ərazisi ilə (4 milyon km.2) xüsusi seçilən bu regionda ümumi əhalisi 48 milyon nəfər olan dörd Türk dövləti—Özbəkistan, Qazaxıstan, Türkmənistan, Qırğızıstan yerləşir. Orta Asiya Cənubi Qafqaz ölkələri ilə birgə Şərq (Cənub Şərqi Asiya) və Qərb (Avropa) arasında keçid rolunu icra edir. Şərq-Qərb əlaqələrində ən qısa və əlverişli nəqliyyat (quru, su, hava və dəmiryolu), kommunikasiya (telefon, rabitə, kabel-optik, enerji daşıyıcıları xətləri və kəmərləri və s.) imkanları da bu bölgə ölkələrinə məxsusdur. Orta Asiya, Cənubi Qafqaz, Qara və Xəzər dənizi hövzəsi təbii qaynaqları, xüsusən enerji daşıyıcıları (neft, qaz), qiymətli metal (qızıl, mis, uran, alüminium, sink və s.) ehtiyatları ilə də qiymətlidir. Bu geostrateji dəyərlər bütün dövrlərdə Qərb (ABŞ, Avropa dövlətləri), Şərq (Çin, Cənubi Koreya, Yaponiya, Hindistan, Pakistan) və Rusiya arasında maraqlar mübarizəsini şərtləndirmiş və stimullaşdırmışdır.

SSRİ dağılından sonra Mərkəzi Asiya Türk dövlətləri qlobal və transmilli fəaliyyət məkanı kimi

maraq doğurmuşdur ki, bu da regionu on milyardlarla investisiya, ən qabaqcıl texnologiya və ən nəhəng layihələrin mərkəzinə çevirmişdir. Xüsusən Azərbaycanın, Türkmənistanın və Qazaxıstanın enerji daşıyıcılarının istismarına yönəlmiş həm Qərb, həm də Şərq ölkələrinin səyləri diqqəti cəlb etmişdir.

Rusiya SSRİ qədər güclü olmasa belə hal hazırda Orta Asiyada və Azərbaycanda ənənəvi olaraq Rusiyanın digər ölkələrə nisbətən təbii üstünlüyü mövcuddur. Əlbəttə, SSRİ-nin dağılması və Türk respublikalarının müstəqillik qazanması, bir tərəfdən, Rusiyanı və bu ölkələri yeni şəraitlə üz-üzə qoydu, onları regiona artan xarici maraqlarla hesablaşmaq məcburiyyəti ilə üzləşdirdi. Digər tərəfdən, Qərbin,

Çin və Yaponiyanın illərdən bəri planlaşdırdığı, lakin reallaşdırılması mümkün olmayan strateji fəaliyyətlərini sürətləndirdi. Hazırda bütün üstün mövqelərinə baxmayaraq, Rusiya müasir dünyanın global və transmilli təzyiqləri qarşısında öz mövqelərini biri-birinin ardınca itirməkdədir. Rusiyanın zəifləməsi müqabilində Türk dövlətlərinin manevr imkanları artır və daha müstəqil addımlar ata bilirlər.

Türk dövlətləri digər qonşu dövlətlərlə birgə İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatında (İran, Türkiyə, Pakistan və Azərbaycan da bu qurumun üzvləridir), Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatında (Türkmənistan istisna olmaqla), NATO-nun “sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramı çərçivəsində Qərblə çoxtərəfli əlaqələrdə də iştirak edirlər. Əlbəttə, Türk dövlətləri bu çoxtərəfli əlaqələrə, beynəlxalq və regional qurumlara üzvlüyə öz müstəqil dövlətçilik maraqlarını təmin etmək, gələcəkdə Rusiya, yaxud digər ölkələr tərəfindən müstəqilliklərinə edilə biləcək qəsdin qarşısını almaq məqsədilə qoşulmuşlar. Orta Asiyaya (Özbəkistan və Qırğızıstan ərazisinə) ABŞ qoşunlarının və hərbi bazalarının buraxılmasına da region ölkələri öz müstəqilliklərinə müsbət təsir göstərə biləcək əlavə faktor kimi baxırlar.

1992-2005-ci illərdə Türk dövlətləri bir çox global və transmilli layihələr həyata keçirilir ki, onların reallaşmasında Rusiya, Cənub-Şərqi Asiyanın inkişaf etmiş ölkələri ilə birlikdə ABŞ və Avropa dövlətləri də iştirak edirlər. Belə layihələrdən Narın və Vaxış çayları üzərində tikilən nəhəng su elektrik stansiyalarını, Çinə, İrana, Türkiyəyə, Azərbaycan və Gürcüstana (Qara dəniz) çıxan nəqliyyat-kommunikasiya xətlərini (TRASEKA layihəsi çərçivəsində), Çin-Qazaxıstan, Türkmənistan-İran dəmir və avtomobil yollarını, Buxara-Ural Orta Asiya qaz kəmərinə, və s. Göstərmək olar. Bütün bu nəqliyyat-kommunikasiya xətləri region ölkələrinə özlərinin xarici aləmlə əlaqələrində daha optimal, sərfəli marşrutlar seçmək imkanı yaratmışdır. Eyni zamanda, Qərb-Şərq əlaqələrində həlledici bir həlqəyə çevrilməklə, region ölkələri öz müstəqillikləri və milli maraqlarının qorunması baxımından əlverişli dəstəyə də nail olmuşlar. Hazırda Orta Asiyanın neft və qaz yataqlarına Əfqanıstan, Hindistan, Pakistan, Çin, Yaponiya və digər Asiya dövlətləri ilə yanaşı Qərb ölkələri və ABŞ ciddi maraq göstərirlər. Onlar Cənubi Qafqazdan Aralıq dənizinə (Ceyhana) uzanan magistral neft və qaz kəmərlərinə Qazaxıstan və Türkmənistanın karbohidrogen sərvətlərini qoşmaq üçün ciddi səy göstərirlər. Faktiki olaraq Qərb ölkələrinin planlaşdırdığı və region ölkələrinin də can atdığı Termez-Məzari Şərif-Herat (Əfqanıstan) dəmir və avtomobil yolu, neft və qaz kəmərləri istisna olmaqla (bu yolun İranın Bəndərabbas limanına – Fars körfəzinə qədər uzadılması Çin və Hindistanın strateji planına daxildir)

Orta Asiyanın xarici aləmlə bütün əsas əlaqələrinə çoxvariantlı şərait yaradıb. Orta Asiya ölkələri Azərbaycan və Gürcüstan vasitəsilə Qara və Aralıq dənizinə açılan nəqliyyat - kommunikasiya xətləri vasitəsilə Qərblə, Sarı və Cənubi-Çin dənizinə uzanan xətlə Şərq ölkələri ilə, Fars körfəzinə və İrana uzanan xətlə isə Cənubla əlaqələrini asanlaşdırmağa müvəffəq ola bilirlər. Region ölkələrinin düşündüyü perspektiv layihələrdən Orta Asiyadan Hindistan və Pakistana qədər uzanacaq (bu kəmərlər çox yəqin ki, Əfqanıstan ərazisindən çəkiləcək) və Qazaxıstandan Çinə çəkiləcək neft-qaz boru kəmərlərini də qeyd etmək olar. Beləliklə, göründüyü kimi, Orta Asiya həm Asiyanın, həm də Avropa və Amerikanın həyati maraqlarının əks olunduğu ən əhəmiyyətli bir regiondur ki, burada ayrı-ayrı maraqların kəsişməsi real və gözləniləndir.

Türk dövlətləri ABŞ və Qərb ölkələri üçün də əsasən öz maraqları çərçivəsində əhəmiyyət kəsb edir və onların bu bölgə ölkələrinə meyl göstərməsi də əsasən məxsusi maraqları ilə bağlıdır. Lakin fərqli ondadır ki, Rusiya və İran kimi ölkələr öz təsirini qeyri-sivil yollarla möhkəmlətməyə, yerli ölkələri daxili problemlər içərisində (etnik, dini separatizmi qızışdırmaq, daxili qarşıdurma və iğtişaşlar törətmək, iqtisadi blokadaya almaq və s.) boğmaqla həyata keçirdiyi halda, Qərb ölkələri daha çox bölgədə sakitlik yaratmaq, liberallaşma, demokratikləşmə və transmilli siyasətin həyata keçməsinə dəstək vermək, ölkələrarası əməkdaşlığı genişləndirmək, etnik-milli münaqişələri dinc yolla həll etməklə nail olmağa çalışırlar. Odur ki, yeni müstəqil olmuş Türk dövlətləri sağlam və qeyri-sağlam rəqabət, bərabər hüquqlu, qarşılıqlı-faydalı əməkdaşlıq və təzyiqli siyasəti arasında seçim qarşısında qalırlar. Bu da müvafiq olaraq

bölgədə münasibətlərə öz mənfə, yaxud müsbət təsirini göstərir.

Türk dövlətlərinin arasında iqtisadi və hərbi cəhətdən ən güclü dövlət Türkiyə Cümhuriyyətidir. Türkiyə Avropada, Yaxın və Orta Şərqdə, dünyanın digər regionlarında əsasən qərb yönlü, NATO ölkələri ilə uyğunlaşdırılmış siyasət yeritsə də, bəzi məsələlərdə öz xüsusi maraqları çərçivəsində hərəkət edir. Xüsusən bu ölkənin Yaxın və Orta Şərq dövlətləri, müsəlman dünyası, Cənubi Qafqaz və digər region ölkələri ilə münasibətlərində Qərbin, NATO-nun və beynəlxalq hüquq normalarının tələbləri həm də dini, etnik və regional faktorlar nəzərə alınmaqla həyata keçirilir ki, bu da bəzən onu Qərblə tərəfdaşları ilə üz-üzə qoyur. Xüsusən Şimali Kipr məsələsində Türkiyə neçə illərdir ki, Qərb partnyorları ilə ümumi razılığa gələ bilmir.

SSRİ-nin süqutundan sonra Türk dövlətləri Türkdilli Dövlətlər Birliyi (TDB) adlanan regional təşkilat qurdular. Bu qurum bölgənin Türkiyə və Azərbaycanla yanaşı, Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan və Qırğızıstan kimi türkdilli ölkələrini öz tərkibində birləşdirir. TDB SSRİ dağılıdıqdan və İttifaqa daxil olan beş türkdilli respublika müstəqillik qazandıqdan sonra formalaşmağa başlamışdır. Birliyin yaradılmasında əsas məqsəd türkdilli dövlətlər arasında həmrəyliyi möhkəmləndirmək, iqtisadiyyat, ticarət, ekologiya, elm, təhsil və mədəniyyət sahəsindəki əməkdaşlığı inkişaf etdirmək idi. TDB-nin təsis edilməsində türk dünyasının aparıcı dövləti olan Türkiyə Cümhuriyyəti xüsusi fəallıq göstərmişdir. Məhz Türkiyə rəhbərlərinin səyləri nəticəsində yenidən müstəqillik qazanmış türkdilli dövlətləri, xüsusən də hələ Rusiyanın təsir dairəsindən çıxıb bilməmiş Mərkəzi Asiya respublikalarını Birliyə cəlb etmək mümkün olmuşdu.

TDB-nin fəaliyyətində Türkiyənin rolunu Ümummilli lider Heydər Əliyev 2001-ci ildə belə qiymətləndirmişdi: “Ümumiyyətlə, 1992-ci ildən başlayaraq, Türkiyə Cümhuriyyəti... türkdilli dövlətləri yaxınlaşdırmaq baxımından öz üzərinə düşən missiyanı şərəflə yerinə yetirir... Türkdilli Dövlətlər Birliyinə qatılmış hər bir ölkə bərabər hüquqludur, ancaq Türkiyə bu Birliyin daha da güclü olmasını, daha da inkişaf etməsini təmin edən ən qabaqcıl ölkədir”. TDB-nin ali orqanı Türkdilli Dövlət Başçıları Zirvə toplantılarıdır. 1992-ci ildən 2001-ci ilədək 7 belə toplantı olmuşdur. Bu tədbirlər 1992-ci ildə Ankarada, 1994-cü ildə İstanbulda, 1995-ci ildə Bişkekdə, 1996-cı ildə Daşkənddə, 1998-ci ildə Astanada, 2000-ci ildə Bakıda və 2001-ci ildə İstanbulda keçirilmişdir. Son toplantıda növbəti Zirvə görüşünün 2002-ci ildə Aşqabadda keçirilməsi barədə razılıq əldə olunsay da, indiyədək həmin tədbir baş tutmamışdır.

TDB-yə xüsusi əhəmiyyət verən, beynəlxalq aləmdə türkdilli dövlətlərin yerinin möhkəmlənməsinə və nüfuzunun artmasına çalışan Azərbaycan və Türkiyənin dövlət başçıları bu görüşlərin səmərəli keçməsi üçün daha çox səy göstərmiş, onların hamısında əvvəldən axıradək iştirak etmiş, Birliyin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı əməli təkliflər irəli sürmüşlər.

Əksər beynəlxalq təşkilatlardan fərqli olaraq, TDB-nin ümumi fəaliyyətini əlaqələndirən icraedici orqan indiyədək yaradılmamışdır. Bir sıra toplantılarda Daimi Katibliyin təsis edilməsi barədə fikirlər səslənsə də, indiyədək həmin ideyanı reallaşdırmaq mümkün olmamışdır. TDB-nin 1992-ci ilin oktyabrında Ankarada keçirilmiş ilk Zirvə toplantısında türkdilli dövlətlərin inteqrasiyasına xidmət edən qərarlar qəbul edilmişdi. Toplantıdan sonra bu istiqamətdə müəyyən addımlar atılsa da, həmin qərarların bir çoxu yerinə yetirilməmişdi. Azərbaycanın o vaxtkı rəhbərliyinin bəzi məsələlərdə düzgün mövqə tutmaması nəticəsində ölkəmizin bu toplantıda Mərkəzi Asiya respublikaları ilə münasibətlərində müəyyən gərginliklər də yaranmışdı. Bu əlaqələr 1993-cü ilin iyunundan etibarən - Heydər Əliyev ali rəhbərliyə qayıtdıqdan sonra yenidən normal məcraya düşməyə, beynəlxalq hüququn norma və prinsipləri əsasında formalaşmağa başladı.

TDB-nin ikinci Zirvə toplantısı 1994-cü il oktyabrın 18-19-da İstanbul şəhərində keçirildi. Toplantıda bütün türkdilli dövlətlərin prezidentləri – Heydər Əliyev, Süleyman Dəmirəl, Nursultan Nazarbayev, İslam Kərimov, Əsgər Akayev və Saparmurad Niyazov iştirak edirdilər. İstanbula yola düşərkən, Binə hava limanında jurnalistlərə müsahibə verən Heydər Əliyev demişdi: “Mən bu görüşə çox böyük əhəmiyyət verirəm. Orada hansı sənədin imzalanıb-imzalanmamasından asılı olmayaraq, elə bu görüşlərin özü, fikir mübadiləsi, həmin ölkələrin prezidentlərinin ünsiyyəti – bunlar hamısı respublikalarımızın həm iqtisadi, həm mədəni, həm də bütün başqa sahələrdə bundan sonra da bir-biri ilə sıx əlaqələr yaratması üçün imkanlar açacaqdır”. Zirvə toplantısında bütün dövlət başçıları, o cümlədən Prezident Heydər Əliyev geniş nitq söylədi. Öz çıxışında Heydər Əliyev qeyd etdi ki, bu toplantılar xalqlarımızın tarixi kökləri, əsrlər boyu toplanmış adət-ənənələrin ümumiliyi, dil və fəaliyyət birliyi əsasında qurulub. Bu əsasda ölkələrimiz arasında bütün sahələrdə əməkdaşlığı inkişaf etdirməyə böyük

imkan var. Yenicə müstəqillik qazanmış, keçid dövrünü yaşayan, dərin sosial-iqtisadi böhran keçirən postsovet ölkələrinin bir-birinin köməyinə daha çox ehtiyacı olduğunu bildirən dövlətimizin başçısı Azərbaycanın həm Mərkəzi Asiya respublikaları, həm də Türkiyə ilə əlaqələrə xüsusi önəm verdiyini vurğuladı. Heydər Əliyev Xəzər dənizinin ətrafında olan bütün dövlətləri sıx əməkdaşlığa dəvət edərək qeyd etdi ki, təkcə dənizə bilavasitə çıxışı olan ölkələr yox, başqa türkdilli dövlətlər də bu əməkdaşlığa qoşula bilərlər. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti bəyan etdi ki, əgər Xəzəryanı dövlətlər öz enerji daşıyıcılarını dünya bazarlarına çıxarmaq üçün Azərbaycan ərazisindən istifadə etmək istəsələr, onlara bunun üçün tam şərait yaradılacaqdır. O, regiondakı təbii sərvətlərin ixracında Azərbaycanla yanaşı, Türkiyə ərazisindən də istifadə edilməsini məqsəduyğun saydığını bildirdi. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsindən və onun nəticələrindən danışan Heydər Əliyev türkdilli dövlətlərin rəhbərlərini münaqişənin həllinə yardım etməyə, qaçqın və məcburi köçkünlərin vəziyyətini yüngülləşdirmək üçün onlara maddi və mənəvi kömək göstərməyə çağırdı. İstanbul toplantısı 24 maddədən ibarət bəyannamə qəbul etdi. Toplantı keçirilən zaman Rusiya Xarici İşlər Nazirliyi bəyanat yayaraq, Zirvə görüşünün keçirilməsindən narahatlığını ifadə etmişdi. Toplantıdan sonra keçirilən mətbuat konfransında jurnalistlərin bununla bağlı sualına Süleyman Dəmirəl belə cavab vermişdi: “Əgər Rusiya Xarici İşlər Nazirliyinin bəyanatında İstanbulda keçirilən və birlik, bərabərlik, sülh, istiqlal məqsədi daşıyan bir toplantı özlərinə qarşı düşmənçilik kimi başa düşülürsə, bu, səhvdir... Toplantının qəbul etdiyi bəyannamədə pantürkizmdən əsər-ələmət yoxdur... Biz ayrı-ayrılıqda, yaxud birlikdə kimisə təklmək fikrində deyilik... Biz müştərək mədəniyyətə, müştərək taleyə, keçmişə, müştərək dinə malik olan xalqlarıq. Bunu tarix belə yetirmişdir”.

İstanbul toplantısının qərarına uyğun olaraq, Türkdilli Dövlət Başçıları'nın növbəti – III Zirvə görüşü 1995-ci ilin avqustunda Qırğızıstanın paytaxtı Bişkek şəhərində, “Manas” eposunun 1000 illik yubileyi ilə bir vaxtda keçirildi. Bu toplantıda Türkmənistan Prezidentindən başqa, digər türkdilli dövlətlərin rəhbərləri iştirak edirdilər. Toplantıdan sonra təşkil olunmuş mətbuat konfransında Prezident Heydər Əliyev Azərbaycanla təəssüfləndiyini bildirdi və qeyd etdi ki, Azərbaycan rəhbərliyi tarixi keçmişimizi, ümumi köklərimizi əsas tutaraq bütün türkdilli dövlətlərlə daha sıx iqtisadi, elmi-texniki və mədəni əməkdaşlığın yaradılmasını istəyir.

1996-cı ilin oktyabrında Özbəkistan Əmir Teymurun anadan olmasının 660 illiyini təntənəli yubiley tədbirləri ilə qeyd edirdi. Türkdilli Dövlət Başçıları'nın IV Zirvə toplantısı da həmin dövrdə Daşkənddə keçirildi. Bu toplantıda bütün türkdilli dövlətlərin prezidentləri iştirak edirdilər. Zirvə görüşündə Özbəkistan Prezidenti İslam Kərimov Türkdilli Dövlətlər Birliyinin daimi fəaliyyət göstərən katibliyinin yaradılması təklifi ilə çıxış etdi. Bu təklif digər dövlətlərin rəhbərləri tərəfindən dəstəkləndi.

Türkdilli Dövlət Başçıları'nın V Zirvə toplantısı 1998-ci ilin iyununda Qazaxıstanın paytaxtı Astanada, VI toplantısı isə 2000-ci ilin aprelində Bakı şəhərində baş tutdu. VI toplantının keçirildiyi günlərdə Azərbaycanda həm də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş yubiley təntənələri təşkil olunmuşdu. Toplantıya qatılan dövlət başçıları yubiley mərasimlərində də iştirak etdilər.

Nəticə

TDB-nin son toplantısı 2001-ci il aprel 26-27-də İstanbulda keçirildi. Bu tədbirdə beş ölkəni dövlət başçıları, Özbəkistanı isə həmin ölkənin Ali Məclisinin sədri təmsil edirdilər. Türkdilli Dövlət Başçıları'nın VII toplantısında da Zirvə görüşlərinin Daimi Katibliyinin yaradılması və onun Türkiyədə yerləşdirilməsi haqqında təklif səsləndi. Türkmənistan Prezidentinin xahişinə əsasən, növbəti görüşü 2002-ci ildə Aşqabadda keçirmək qərara alındı. Öz işini aprel 27-də başa çatdıran toplantı 19 maddədən ibarət “İstanbul Bəyannaməsi” adlı sənəd qəbul etdi. Azərbaycan tərəfinin təkidi ilə bu sənədə Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı aşağıdakı məzmununda bir maddə salındı: “Dövlət başçıları BMT Təhlükəsizlik Şurasının Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi haqqında müvafiq qətnamələrini dəstəklədiklərini bildirmiş və onların yerinə yetirilməsinin vacibliyini vurğulamışlar”. Bəyannamədə həmçinin təhsil və mədəniyyət sahəsində TÜRKSÖY-un apardığı işlər təqdir edilir və bu təşkilatın fəaliyyətinə bundan sonra da dəstək veriləcəyi qeyd olunurdu. TÜRKSÖY təşkilatının əsası 1992-ci ilin iyununda 6 türkdilli dövlətin mədəniyyət nazirlərinin İstanbul şəhərindəki toplantısında qoyulmuşdur. Türkdilli Ölkələrin Mədəniyyət Nazirlərinin Daimi Şurası adlanan bu quruma 1992-ci ilin dekabrında Bakı şəhərində keçirilən toplantıda TÜRKSÖY adı verilmişdir. 1993-cü il iyulun 12-də Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkmənistan və Türkiyə təmsilçiləri TÜRKSÖY-un yaradılması haqqında Sazişə imza atmışlar. Bir müddət sonra Türkiyə parlamenti və Sazişi imzalamış digər dövlətlər

TÜRKSOY-u rəsmi olaraq tanıdıqlarını elan etmişlər. Sonralar Tatarıstan, Başqırdıstan, Tuva, Xakasiya və Şimali Kipr Türk Cümhuriyyəti də təşkilata daxil olmuşdur. TÜRKSOY beynəlxalq təşkilat kimi tanınaraq, YUNESKO ilə birbaşa əlaqə qurmuşdur. Təşkilatın Baş direktoru vəzifəsini Azərbaycan Respublikasının mədəniyyət naziri icra edir. TÜRKSOY türkdilli xalqlar arasında mədəni əlaqələrin inkişafına böyük töhfə vermiş, görkəmli şairlərin və dövlət xadimlərinin, müxtəlif ədəbi əsərlərin yubileyləri ilə bağlı keçirilən tədbirlərdə bütün türk dünyasının nümayəndələrinin iştirakını təmin etmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Həsənov Ə.M. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı: "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2005.
2. Böyük İpək yolu: dünən, bu günü, sabahı. Məqalələr toplusu. Bakı: 1998.
3. Azərbaycan beynəlxalq aləmdə. I-V cildlər. Bakı, 1996-1999. Azərbaycan beynəlxalq çoxtərəfli qarşılıqlı əlaqələrdə. Bakı: 1997.
4. Ali Faik Demir. Türk dış politikası perspektifindən Güney Kafkasiya. İstanbul: 2003.
5. Çeçen Aml. Atatürk ve Avrasiya. İstanbul: 1999.

CƏFƏR CABBARLININ ŞEİR DİLNDƏ FONETİK VƏ LEKSİK XÜSUSİYYƏTLƏR

İsmayılova Nəzrin Nəsim qızı
tələbə
ADPU-nun Şamaxı filialı
E-mail: nezrini236@gmail.com

Summary

Although J. Jabbarli is known as a dramatist, he started his artistic creation with lyrical poems. In 1915-1916, his poems were published in such media as "Babayi-Amir", "Dirilik", "Basirat". The language of these poems is difficult and colorful. The influence of M.A. Sabir's literary school can be felt in J. Jabbarli's poems. Humanism and realism are reflected in his language. However, in the language of J. Jabbarli's poems, there are also phonetic and lexical features that do not correspond to the modern language. In the language of J. Jabbarli's poems, one of the features that is not typical for our modern literary language is the case where the sound "y" remains as an etymological sign at the beginning of the word. At one time, this situation existed in our written literary language. The substitution of t-d at the beginning of the word and k-g at the end of the word is also evident. This phonetic event is often found in our ancient written monument "Kitabi - Deda Gorgud" epic. In the poetry language of J. Jabbarli, there is a phenomenon of replacing unlipulated vowels with lipped vowels in the root and suffixes, which is typical for our written monuments. In the vocabulary of the language of J. Jabbarli's poems, adjectives typical of the language of classical poetry have been widely used. Archaisms related to the socio-political conditions of that time can also be found here. These archaisms are used in the language of our written monuments. Along with our national words, J. Jabbarli's poems contain a number of borrowed words are encountered - Arabic, Persian and Russian words that have not yet been replaced by national words.

It should be noted that J. Jabbarli's poetic language was not a separate research topic, and this can be considered as a starting point for further research.

Key words: poetic language, phonetic features, archaisms, borrowed words, prepositional phrases.

Cəfər Cabbarlı 1899-cu il martın 20-də Xızı kəndində yoxsul kəndli ailəsində anadan olub. Kömürçü işləyən atası (Qafar Cabbarlı) görmə qabiliyyətini itirdikdən sonra ailə məcburiyyət qarşısında Bakıya köçərək, "dağlı məhəlləsi" adlanan yerdə yaşamağa başlayıb. Cəfərin 3 yaşı olanda atası vəfat edib. Evin yükü anası Şahbikə xanımın üzərinə düşüb. O, imkanlı ailələrin paltarlarını yuyub, çörək bişirərək Cəfəri dini məktəblərə qoyub. Şahbikə xanım Cəfəri təhsildən məhrum etməmək üçün, əvvəlcə məhəllə mollasının yanında "çərəkə" oxumağa, bir müddət sonra isə molla Qədirin yanına Quran oxumağa qoyur.

Mollaxananın ona bir şey vermeyəcəyini başa düşən Cəfər başqa uşaqlar ilə birlikdə 1905-ci ildə üçsınıfli "7-ci müsəlman və rus" məktəbinin birinci sinfinə daxil olur. Cəfərin ilk müəllimləri pedaqoq-yazıçı Süleyman Sani Axundov, Abdulla Şaiq, Rəhim bəy Şıxlinski, Əliməmməd Mustafayev idi.

1915-ci ildə Bakı Politexnik Məktəbinin elektro-mexanika şöbəsinə daxil olan yazıçı 1920-ci il mayın 6-da təhsilini başa vuraraq şəhadətnamə və attestat alır. Sonra Azərbaycan Dövlət Universitetinin Tibb fakültəsinə daxil olur. Lakin o, ərizə yazıb həmin fakültədən çıxır. 1923-cü ilin sentyabrından Cabbarlı səhnə aləmi və teatr tarixi ilə yaxından tanış olmaq məqsədilə Bakı Türk Teatr Məktəbində mühazirələrə qulaq asmağa başlayır. Eyni zamanda 1924-cü ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin Şərq fakültəsinin tarix şöbəsində də təhsilini davam etdirir. 1915–1920-ci illər Cəfər Cabbarlının təkə tələbəlik illəri deyil, ədəbiyyata, sənətə gəldiyi dövr idi. O, bir-birinin ardınca "Vəfalı Səriyyə, yaxud göz yaşları içində gülüş", "Solğun çiçəklər", "Nəsrəddin şah", "Trablis müharibəsi" və ya "Ulduz", "Ədirnə fəthi", "Bakı müharibəsi", "Aydın" kimi Azərbaycan əsərlərini qələmə almış, lirik və satirik şeirlərlə, bir sıra hekayələrlə müxtəlif mətbuat orqanlarında çıxışlar etmişdir.

C.Cabbarlı dramaturq kimi tanınsa da, bədii yaradıcılığa lirik şeirlərlə başlamışdır. Onun şeirləri 1915-1916-cı illərdə "Babayi-əmir", "Dirilik", "Bəsirət" kimi mətbuat orqanlarında çap edilmişdir. Onun ilk şeirlərində maarifçi realizmin təsiri aydın duyulur. C.Cabbarlı lirik şeirləri müxtəlif mövzularda olsa da, onlarda ictimai mətləblər aparıcı yer tuturdu. O, cəmiyyətdə müşahidə etdiyi ədalətsizliyi, laqeydliyi, aclıq çəkən insanların təsvir etmişdir. C.Cabbarlının şeirlərinin dili çətin və rəngarəngdir. C.Cabbarlının şeirlərində M.Ə.Sabir ədəbi məktəbinin təsiri hiss olunur. Onun dilində xəlqilik, realizm öz əksini tapır. Bununla belə C.Cabbarlının şeirlərinin dilində müasir dillə səsleşməyən xüsusiyyətlərə də rast gəlinir.

C.Cabbarlının şeir dilində müasir dilimizlə fərqli fonetik xüsusiyyətlər müşahidə olunur.

"Azərbaycan bayrağına" şeirində ulduz – yulduz

Fəqət bizim bayrağımız ucaları pək seviyor,

Yulduzlardan hilaldan da yüksəklərdə fırlanıyor. [1.63]

ürək- yürək şəklində :

Yürəyimdə bir dilək var ,o da doğru kəsilsin. [1.64]

"Yaşamaq " şeirində isə üz- yüz

Nə var yalanla qızarmış şu cani **yüzlərdə ?**

Nə var riyayi gülümsər şu mavi gözlərdə ? [1.66]

2. C.Cabbarlının şeir dilində yazılı abidələrimiz üçün xarakterik olan söz kökündə və şəkilçidə dodaqlanmayan saıtlərin dodaqlanan saıtlərlə əvəzlənməsi hadisəsi müşahidə olunur.

"Dilənçi " şeirində - salur-salır, əsib-əsüb

Xiyal edir...Genə də yel **əsüb salur** dəhşət. [1.52]

"Hüseyn Ərəblinskiyə" adlı şeirində – çoxdandu-çoxdandı

Cismini millət qəmi **çoxdandu** milliləndirirdi, ya

Qoymadı rahat səni , zatında cuş etmişdi ya! [1.62]

3. Söz sonunda k-g , söz ortasında isə y –g əvəzlənməsi də özünü göstərir. Bu fonetik hadisəyə qədim yazılı abidəmiz olan "Kitabi – Dədə Qorqud" dastanında da tez-tez rast gəlinir.

"Dilənçi" şeirində - çörəg- çörək

Bir az , bir az **çörəgə** varmı heç gümanın, ata [1.54]

"Sən də bir " şeirində göglərə - göylərə

Naləvü fəryad, vaveyla ucaldıldı **göglərə** [1.48]

4. "a" qalın saıti əvəzinə "ə" incə saıtinin işlənməsi halı - "Gözün aydın" şeirində tamamə-tamama, imamə- imama , hamamə- hamama

Sən başladığın işləri çatdırdı **tamamə**,

Möhtacmış İran on üçüncü bir **imamə**,

Qoydu yenə də köhnə tası, köhnə **həmamə** [1.166]

5."ə" saıti əvəzinə "i" saıtinin işlənməsi – "Dilənçi " şeirində- xiyal- xəyal

Qəmgin, **xiyal** pərişan, çöhrəsi dilgir. [1.54]

6. t-d , d-t əvəzlənməsi halları da müşahidə olunur - "Dilənçi" şeirində

toğru-dogru

Gözünə yaş dolaraq oldu tıflə **toğru** rəvan [1.54]

dutmuş-tutmuş

Cəhani vəlvələ **dutmuş**, külək edir şiddət [1.54]

7. Türk dilinə uyğun olaraq ır əvəzinə yor kimi işlənmə -

“Məhkum şərqə” şeirində - çarpışıyor-çarpışır , bölüşüyor-bölüşür , çəkişir-çəkişiyor

Ey Şərq, sənün üstündə cahan **çarpışıyorkən**,

Aləm səni bölməklə səadət **bölüşüyorkən**,

Övladın əsarətdə, yazıq, can **çəkişiyorkən** [1.71]

8. R samitindən əvvəl i saitinin işlənməsi halları – “Olacaq, olmayacaq “ şeirində Rza əvəzinə İrza işlənməmişdir.

İrza xan dün yenə vermişdi zakaz evdə qutab,

Cecim üstə noxud, lobla da bihəddü –hesab [1.160]

Araşdırmalarımın belə qənaətə gəldim ki, C.Cabbarlının şeirləri içərisində “Dilənçi” şeirində fonetik fərqlər daha çoxdur.

C.Cabbarlının şeirlərinin dilinin **leksik** cəhətlərinə diqqət yetirək.

1. C.Cabbarlının şeirlərinin dilinin lüğət tərkibində klassik şeir dilinə xas izafət-tərkibləri geniş şəkildə istifadə olunmuşdur:

“Ana” şeirində - ədüvvi-canım

Əgər bütün bəşəriyyət **əddüvi-canım** ola [1.45]

“Eşidənlərə” şeirində - ittihadı-mənəvi , lövhi-əsr , cəsusi-qəflət

İttihadı-mənəvi məhv oldu **lövhi-əsr**dən

Eyləmiş **cəsusi-qəflət** dərmian ziddiyyəti! [1.46]

“Görməmişəm , eşitməmişəm” – badi-baharı , rahi-nigarı

Xalq oturubdu bağçada **badi-baharı** gözləyir,

Görməmişəm, eşitmişəm **rahi-nigarı** gözləyir. [1.80]

2. C.Cabbarlının şeir dilində o dövrün ictimai-siyasi şəraiti ilə bağlı olan **arxaizmlərə** də rast gəlmək olur. Bu arxaizmlər yazılı abidələrimizin də dilində işlənir.

“Eşidənlərə “ şeirində -ərbab (ağa , cənab)

Ümmət dad etdikcə istiqnayı **ərbab** qana,

Əqrablıq puç olub məhv eyləyir qövmiyyəti!. [1.46]

“Əl götür” şeirində ürəfa (arıflar, ağıllı adamlar) sözü

Barı sən anla, ay Baba, bu **ürəfadan** əl götür [1.79]

“ Səhər vaxtı siyasi bir məhbus “ təbah (məhv olmaq) sözü

İndi ki, zülm ədli **təbah** eyləyir. [1.61]

3. C.Cabbarlının şeirlərində milli sözlərimizlə yanaşı bir sıra alınma sözlərə - ərəb, fars və hələ milli sözlərlə əvzələnməmiş rus sözlərinə də təsadüf edilir.

“Qürub çağı bir yetim “ şeirində

zəlam (qaranlıq) - ərəb sözü

Sanki göydən yağırdı hüznü **zəlam** [1.48]

sayənisar (kölgəli), pərdeyi-qər (qalın pərdə) - ərəb sözü

Pərdeyi-qər olurdu **sayənisar** [1.49]

nihan (gizli)- fars sözü

Üfün arxasında oldu **nihan** [1.49]

“Viveskalarımız”- viveska (lövhə) - rus sözü

Viveskayı türkcə yaz,

Latınca yaz, rusca yaz [1.149]

prikaz (sifariş) – rus sözü

Verildi **prikaz**, [1.149]

“Səhər vaxtı siyasi bir məhbus” – müdam (daima) - ərəb mənşəli

Ədli neçin pərdələyirsiz **müdam**? [1.61]

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. C.Cabbarlının seçilmiş əsərləri , I cild, Bakı-2005

2. N.Xudiyev, Azərbaycan ədəbi dili tarixi, I cild, 2012

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ TÜRKİYƏ POEZİYASINDA HİSS VƏ DUYĞULARIN İFADƏSİ

(Yaşar Kamal, Orhan Vəli Kanık, Nazım Hikmət)

Məcidi Şəfa Raqib qızı
tələbə
ADPU-nun Şamaxı filialı

Xülasə

Hisslər insan mənəviyyatının güzgüsü, şeir isə insan hissələrinin ən mükəmməl ifadəsidir. Duyğular insan həyatını yönləndirir və özünü anlamasına yardım edir. Mənəvi inkişafa yönəlmiş şəxsin yolu mütləq ədəbiyyatdan və şeirdən keçir. Şair, ortaq insani hissələri qələmə alır və həmin duyğuları yaşayan insanları şeiri ilə bir araya toplayır. Türkiyə poeziyası duyğuların ifadəsi baxımından zəngindir. Yaşar Kamal, Orhan Veli, Nazım Hikmet Ran insan mənəviyyatına şeirlərində mükəmməl şəkildə işıq tutmuşdur.

Açar sözlər: hissələr, şeir, şair, Yaşar Kamal, Orhan Vəli Kanık, Nazım Hikmət

EXPRESSION OF FEELINGS AND EMOTIONS IN TURKISH POETRY AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

(Yashar Kamal, Orhan Veli Kanik, Nazim Hikmat)

Majidli Sh.R.

Summary

Feelings are the mirror of human spirituality, and poetry is the most perfect expression of human feelings. Emotions guide human life and help to understand oneself. The path of a person who is focused on spiritual development necessarily passes through literature and poetry. The poet writes common human feelings and brings people who experience those feelings together with his poetry Turkish poetry is rich in the expression of emotions. Yaşar Kamal, Orhan Veli, Nazim Hikmet Ran perfectly shed light on human spirituality in their poems.

Key words: feelings, poetry, poet, Yashar Kamal, Orhan Veli Kanik, Nazim Hikmet.

ВЫРАЖЕНИЕ ЧУВСТВ И ЭМОЦИЙ В ТУРЕЦКОЙ ПОЭЗИИ НАЧАЛА XX ВЕКА (Яшар Камаль, Орхан Вели Каник, Назим Хикмет)

Маджидли Ш.Р.

Резюме

Чувства - зеркало духовности человека, а поэзия - наиболее совершенное выражение человеческих чувств. Эмоции направляют жизнь человека и помогают понять самого себя. Путь человека, ориентированного на духовное развитие, обязательно проходит через литературу и поэзию. Поэт пишет общие человеческие чувства и объединяет своей поэзией людей, испытывающих эти чувства. Турецкая поэзия богата выражением эмоций. Яшар Камаль, Орхан Вели, Назим Хикмет Ран прекрасно проливают свет на духовность человека в своих стихах.

Ключевые слова: чувства, поэзия, поэт, Яшар Камаль, Орхан Вели Каник, Назим Хикмет.

Giriş

İnsanın hissələri onun ətraf aləmə subyektiv münasibəti ilə bağlı olan prosesdir. Yəni insanın hissələri birbaşa onun yaşadığı mühit, formalaşan şəxsiyyəti və dünyagörüşü ilə əlaqəlidir.

Ekman (2003) duyğuların öyrənilmiş, yoxsa insan fitrətinin bir parçası olduğunu dəqiqləşdirmək üçün araşdırmalardan birində dünyanın digər qismi ilə, demək olar, əlaqəsi olmayan Avstraliyada, Yeni Qvineya adalarında yerlilərlə fərqli hissələri ifadə edən hekayələr təqdim etmiş və onların üz ifadələrinin şəklini çəkərək amerikalılara göstərmişdir. Amerikalılara şəkildə hansı hissələrin ifadə olunduğu soruşulduqda asanlıqla, çətinlik çəkmədən ifadələri tanıyırlar. Ekmana görə bunun səbəbi, insanların "təməl duyğulara" sahib olmasıdır. Doğuşdan görmə qüsurlu uşaqların belə duyğularının ifadəsində eyni mimikaların olması da təsadüfi deyil. Yəni hissələrin bədənimizdə təzahürü insan təbiətindən gəlir.

James-Lange teoreminə görə, insan müəyyən hadisəni yaşayır, ona fizioloji reaksiya verir və duyğuları yaranır. Cannon-Bard teoreminə görə, hipotalamus beyin qabığına ötürdüyü siqnal nəticəsində

insan, hissələrinin fərfinə varır.

İnsanlıq, yaradılışı boyu uzun müddət hissələrinin əsiri olduğunu, hissələrin nəfsdən gələn bir bəla olduğunu düşünmüşdür. Lakin hissələri ilə bağ qurmağı bacaran şəxs birbaşa özü ilə bağ qurduğunu anlayır, hissələri ilə “baş edə bilməyi” öyrənir və duyğular onun “yol xəritəsi”nə çevrilir. Basdırılmış hər bir hiss bu və ya digər şəkildə püsküməyə hazır bir vulkana çevrilməkdədir. Bu, duyğuların psixoloji və fiziki yansıması olaraq özünü göstərir. İnsan hissələri müxtəlif və çoxşaxəlidir. Tədirgin, qəzəbli, hüzzurlu, ümitsiz və nikbin hiss etmək insani hissələrə daxildir. İnsanın öz hissələrini “yaxşı” və ya “pis” olaraq ümumiləşdirməsi isə qeyri-sağlam və hissələrə yad münasibətinin göstəricisidir.

Duyğular şəxsin özü və ətraf aləmlə bağlı düşüncələrinin təzahürüdür. Hissələrini idarə edə bilməyən şəxs, başqaları tərəfindən idarə olunur. Hissələr şəxsiyyətin kimliyi və həyatı necə gördüyünün sübutudur. Hissələr də düşüncələr kimi müxtəlifdir, fərqli hissələri keçirmək isə insanın təbii haqqıdır.

Duyğularını özünə etiraf etməyi bacaran insan özü ilə bağ qurur və bu hissələrin “öyrədici” olduğunu dərk edir. Hissələr həyatımızda kompas rolunu oynayır, mənəvi və fiziki aləmdə bizə xidmətini başa vurur və keçir. Dr.Jill Bolte Taylorun araşdırmalarına görə, hissələrin fizioloji təsiri, yəni bu hissələr zamanı beyində ifraz olunan maddələrin bədəndə təsir müddəti 90 saniyədir. Onu davam etdirən isə düşüncələrdir. Məsələn: “Qəzəb” hissi keçicidir. Lakin bizə sərhədlərimizi müəyyənləşdirməyə yardım edən əsas amillərdən biridir. Önemli olan həmin hissələri keçirməyə özümüzə icazə vermək və bunun normal olduğunu qəbul etməkdir. Qəbul olunmayan hissələr müxtəlif şəkildə özünü insan fiziologiyasında göstərməkdədir. Məsələn: Güvən duyğusu zəif, daxilində qorxu olan insanların bir qisminin “astma” xəstəliyinə tutulması, həyatı və özünü həddən artıq mühakimə edən, dəyərsizlik duyğusu olan insanların “miqrən” olması təsadüfi deyil.

Duyğuların ən kamill ifadəsi isə şeirdir. Şeiri oxumaqla, şeirin hissələri oxuması fərqli anlayışlardır. Şeirin aktuallığı insanların hissələrinə nə dərəcədə toxunmasından aslıdır. Şair və şeirdən insanın gözləntisi onu hissələri ilə tanış etməsi və həmin hissələri keçirməyə, özünü anlamağa təşviq etməsidir. Şair həddindən artıq hissələri anlayan insandır. Onun duyğuları da şairənədir, aydındır amma dayaz deyil. Hissələrin basdırıldığı dünyada şair olmaq isə inqilabdır. Şair şeirə “məğlub” olur, ondan hissələrini gizləyə bilmir, eyni zamanda hissələri üzərində “qələbə” çalır. Çünki şair duyğularını görməzdən gəlmir, O, tək öz hissələrini qələmə almır, şair, hissələri ortaqlıq insanı hadisə olaraq şeirləşdirir. Dahi şair İsmet Özel deyir: “Şair bizi yalanla üz-üzə gətirir və həqiqətin axtarışına yönəldir. Biz şeirdə həqiqəti tapa bilmərik, amma həqiqəti tapmaq üçün yolumuz şeirdən keçir”. Nazım Hikmet şairi təsvir edərkən qeyd edir: “Şair başarılı olmaq üçün, yapıtlarında maddi yaşamı aydınlatmaq zorundadır”.

Şeir və hissələrin mükəmməl təsvirini qeyd edərkən XX əsr Türkiyə ədəbiyyatı şairlərinin yaradıcılığı xüsusən qeyd olunmalıdır. Fərqli duyğuların mükəmməl təsviri XX əsr şairlərinin yaradıcılığında xüsusi yer tutur.

Kuş uçmaz, kervan geçmez bir yerdesin.

Su olsan kimse içmez,
Ölür de susundan
Yol olsan kimse geçmez,
Sarp kayalara uğratır da yolunu

Elin adamı ne anlar senden? (Yaşar Kemal)

Yaşar Kamalın “Yalnızlıq” şeirində insanın yalnızlıq, hüzn və çarəsizlik hissələri təsvir olunmuşdur. Şair bu şeirdə 17 yaşında gözü qarşısında öldürülmüş atasının yasından doğan kədərini təsvir edir. Yalnızlıq mənəvi təklikdir. Təklik isə fiziki yalnızlıqdır. İnsanın özünü yalnız hiss etməsinin bir çox səbəbləri ola bilər, anlaşılmaq, cəmiyyətdən fikir və yanaşmalarına görə təcrid olunmaq, anlaşıldığı insan və mühiti itirmək və s. Şairin təsvir etdiyi yalnızlıq bir şəxsin yalnızlığı deyil, hissələrin, düşüncələrin, mühitin yalnızlığıdır. Həminin şair deyir: “Şairlik yalandır, acıyı çeken ne söylerse şairdir”. Acı çəkmək - dərin kədər hissi insan mənəviyyatını incidən eyni zamanda qüvvətləndirə bilən, şəxsin öz potensialını görə biləcəyi güclü hissidir. İnsan xarakterini kədərdən əvvəl və kədərdən sonra ayırmaq çətinlikdir. Kədərənmiş şəxslə hissi anlayıb, özü ilə bağ qura bilən şəxs eyni ola bilməz. Dərin kədərin doğurduğu hiss isə yalnızlıqdır. “Yalnızlıq insanlara çox şey ögretmiştir. Ama sen gitme cahil kalayım.”(Nazım Hikmət)

Orhan Vəli Kanik insan yalnızlığını və insan yalnızlığından doğan hissələri mükəmməl şəkildə qələmə almışdır.

Bilmezler yalnız yaşamayanlar,
Nasıl korku verir sessizlik insana;
İnsan nasıl konuşur kendisiyle;

Nasıl koşar aynalara,
Bir cana hasret,

Bilmezler.(Orhan Veli Kanık)

“Anlatamam” şeirində şair deyir:

Ağlasam sesimi duyar mısınız,
Mısralarımnda;
Dokunabilir misiniz,
Gözyaşlarıma, ellerinizle?
Bilmezdim şarkıların bu kadar güzel,
Kelimelerinse kifayetsiz olduğunu
Bu derde düşmeden önce.
Bir yer var, biliyorum;
Her şeyi söylemək mümkün;
Epeyce yaklaşmışım, duyuyorum;
Anlatamıyorum.

Şeirdə duyğularını ifadə edə bilməyən, daha doğrusu anlaşılmayacağını düşünən lirik qəhrəman özünə belə ifadə edə bilmədiyi hissələrin əlində acizdir, amma ümidlidir.

“Ümid” fars mənşəli sözdür. Ummaqdan doğan güvən hissidir. İnsanın ən təbii instinktiv hissidir. İnsan ümid bəsləmədiyi hadisəyə qəzəblənmiş, o, ümidinin puç ola bilməsi ehtimalına qəzəblənir. Yəni qəzəb ümidin bitdiyi yer deyil, onun var olduğu yerdir.

Pr.Dr. Doğan Aksan: “Şiirlerini anlamak Nazım Hikmət’i anlamak ve tanımadır”. Bu fikri bir çox şairlərə aid edə bilərik. Şairin daxili dünyasında yer tapmayan duyğunun onun şeirində izi yoxdur”.

Nazım Hikmət Ran insanın gələcəyə, gələcəyin gətirdiklərinə inam və ümidini təsvir edir. Təsadüfi deyil ki, Zülfü Livaneli bu şeiri “Umudun və aşkın ən güzel şiiri” adlandırmışdır.

En güzel deniz henüz gidilmemiş olanıdır.
En güzel çocuk, henüz büyümedi.
En güzel günlerimiz, henüz yaşamadıklarımız.
Ve sana söylemek istediğim en güzel söz,
Henüz söylememiş olduğum sözdür.

Ümumiyyətlə, Nazım Hikmət yaradıcılığında insan, ölüm, ədalət, barış, ailə, sevgi, həsrət, ümid və s. məsələlər mühüm yer tutur. Azərbaycan yazıçısı Anar öz xatirələrində qeyd edir: “Nazım Hikmət çox çətin və ağır həyat yaşadı. Lakin onun “yaxşı ki, bu dünyaya gəldim” demək haqqı var. Çünki o ən şərəfli məqamda idi – o, şair idi. Məncə Nazım şair olmasa idi başqa heç bir peşədə ola bilməzdi. Ömrünü siyasətə qurban versə belə o, şair idi. Şairlik səmimiyyət istəyir, siyasətdə isə səmimiyyət ölümdür”.

Həmçinin dahi şair ümidə belə yanaşır:

Umuda bin kurşun sıksa da ölüm, unutma!
Umuda kurşun işlemez, gülüm.

N.Hikmətin gələcəyə inamını ifadə edən digər şeiri:

Güzel günler göreceğiz, çocuklar,
Güzel günler göreceğiz!
Motorları maviliklere süreceğiz, çocuklar,
Işıklı maviliklere süreceğiz!

Şair, həsrəti mükəmməl şəkildə təsvir edir:

*Yüz yıl oldu yüzünü görmeyeli,
Belini sarmayalı,
Gözünün içinde durmayalı,
Aklının aydınlığına sorular sormayalı,*

*Dokunmayalı sıcaqlığına karnın.
Yüz yıldır bekler beni
bir şehirde bir kadın.
Aynı daldaydık, aynı daldaydık.
Aynı dalan düşüüp ayrıldık.
Aramızda yüz yıllık zaman,
yol yüz yıllık.
Yüz yıldır alacakaranlıkta
koşuyorum ardından. (N.Hikmet)*

Hicrandan doğan həsrət ədəbiyyatın ən dərin mövzularındandır. Hicran özü ilə bərabər bir çox duyğunu gətirir. Bunlardan ən güclüsü isə həsrətdir. Həsrət təsvir olunması ən ağır hisslərdəndir.

Hoşça kalın dostlarım benim, hoşça kalın!
Sizi canımda, canımın içində,
kavgamı kafamda götürüyürəm.
Hoşça kalın dostlarım benim, hoşça kalın...
Resimlerdeki kuşlar gibi dizilip üstüne kumsalın,
mendil sallamayın bana.
İstemez...
Ben dostların gözünde kendimi
boylu boyunca görüyürəm...
A dostlar,
a kavgı dostu,
iş kardeşi,
a yoldaşlar, a..!!.

Nəticə

Mənəvi cəhətdən inkişaf etmək üçün hissləri anlamaq, onlar üzərində işləmək vacibdir. Hissləri anlamaq üçün isə ədəbiyyat ən mükəmməl yoldur. XX əsr ədəbiyyatı ortaq insani hissləri düzgün anlamada ən düzgün zaman hesab oluna bilər. Şeirinin yardımı ilə insanlar özləri ilə eyni hissləri, bənzər həyatları bölüşən insanlarla bütünləşərək hisslərini idarə edə bilərlər. Hisslərini dərk edən şəxs həyatın təməli və ən vacib addımlarından birini atmış olur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. <https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://www.antoloji.com/yalnizlik-siiri-siiri/&ved=2ahUKEwiGmdL7u7WDAxXOJRAIH3PAP4QFnoECAwQAQ&usg=AOvVaw3uuwkKjaM5rYMUdgtuokYBOrxanVəli“Yalnızlıq”şeyri>
2. https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://www.kitabxana.net/files/books/file/1339165706.pdf&ved=2ahUKEwjmlsTGs7WDAxVbGxAIHRg9B5Y4ChAWe gQIDhAB&usg=AOvVaw0djlGUX8cxB6OgB88ZX_imAnar“Kərəm kimi”səh7
3. <https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://yazarkarga.com/2020/07/19/sanatinin-yolu/amp/&ved=2ahUKEwiSkK2OvbWDAxWxKhAIHSqaBV4ChAWegQIFhAB&usg=AOvVaw2z3G54vMM97Ak0Uacb22ewJuliaCameron“Sanatının yolu”>
4. https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://edebiyatdedi kodulari.com/yasar-kemal-yalnizlik-siiri/&ved=2ahUKEwjZ3b_avrWDAxWvIhAIHdNbC24QFnoECBYQAQ&usg=AOvVaw27dW0-2EhopWH8OT1UoBKxYaşarKemal“Yalnızlıq”
5. https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://ojer.ogu.edu.tr/Storage/OsmangaziJournalOfEducationalResearch/Uploads/1_1_%25C3%2587ALI%25C5%259EM A_YA%25C5%259EAMINDA.pdf&ved=2ahUKEwiln-DklbWDAxV8KBAlHQumAzcQFnoECCIQAQ&usg=AOvVaw2EIMCe9r_bXCVMwGUjvkVZ5

Eğitimde Politika Analizi Dergisi

Temmuz, 2012, Cilt 1, Sayı, 1, s. 3-25 səh 6

6. [https://www.google.com/url?](https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://psikolojiyegiris.kitabi.gen.tr/wp-content/uploads/2018/09/kitabag%25C3%25B6zat.pdf&ved=2ahUKEwiln-DklbWDAxV8KBAIHQumAzcQFnoECCEQAQ&usg=AOvVaw1m66ZdYZt5LoOV2-Ni-PBM)

sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://psikolojiyegiris.kitabi.gen.tr/wp-content/uploads/2018/09/kitabag%25C3%25B6zat.pdf&ved=2ahUKEwiln-

DklbWDAxV8KBAIHQumAzcQFnoECCEQAQ&usg=AOvVaw1m66ZdYZt5LoOV2-Ni-PBM
Duygular “bölüm 6” səh 163

7. <https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://kitabxana.net/files/books/file/1330955560.pdf&ved=2ahUKEwjUkoHfvLWDAxXzIxAIHSm3BI8QFnoECAkQAQ&usg=AOvVaw3GPTRx9gFh0562-Z-m4u9X> Louise.L.Hay “Düşünce gücü ile tedavi” səh 23

8. <https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://www.fikriyat.com/galeri/edebiyat/ismet-ozele-gore-siir-nedir-nasil-okunur/amp&ved=2ahUKEwjUgcLcv7WDAxWOHxAIHYqQDikQFnoECBoQAQ&usg=AOvVaw3jgvumStnv4soKQJ9dmin1> İsmet Özel için şiir nedir?

İSLAM İDEOLOJİYASINDA TOLERANTLIQ

Musazadə Pərvanə Pərviz qızı

tələbə

ADPU-nun Şamaxı filialı

E-mail: sbhnhsnli@gmail.com

Xülasə

İbrani dinlər içərisində üçüncüsü və sonuncusu “İslam” dinidir. Mənası “Allaha onun qanunlarına tabe olmaq” deməkdir. İslam qanunları toplusu olan şəraitə əsasən islam ideologiyasının təməl prinsiplərində yüksək təşəkkülü tolerantlıq və multikulturalıq elementləri ifadə olunur. İslam tanrı kəlamlarının külliyyatından ibarət sosial, iqtisadi, etik, mənəvi, əxlaqi və siyasi dəyərlər sistemidir. Əslində isə Quran başdan -başa fundamental tolerantlığa əsaslanan bəşəri və ilahi dəyərlərdən ibarətdir. Ona görə də özünü məhəbbət və tolerantlıq əqidəsi kimi təsdiq etmişdir. Digər dinlərin mənsublarına – buddistlərə, hinduistlərə, xristianlara, və s. Münasibətdə islam yüksək liberalizm nümayiş etdirir və bildirir ki, “Hər şəxsiyyətin ürəyinin hökm etdiyi əqidəyə rəğbət bəsləmək və tanrı həqiqətlərinə aparan öz yolunu müstəqil şəkildə seçmək hüququ vardır”. Tolerantlığı mərhəməti və alicənablığı tərənnüm edən ali ideyalar Məhəmməd peyğəmbərin hədislərində öz əksini tapır. Məhəmməd peyğəmbərin hədislərində “Allahın ən çox sevdiyi əqidə tolerant hənəfilikdir.”

Açar sözlər: Din, tolerantlıq, mənəvi, ideya, fundamental.

Summary

The third and last among the Hebrew religions is “Islam”. Its meaning is “obeying God and his laws”. Based on the conditions that are the set of Islamic laws, the basic principles of Islamic ideology express elements of highly organized tolerance and multiculturalism. Islam is a social, economic, ethical, spiritual, moral and political value system consisting of the corpus of God’s words. In fact, the Qur’an consists of human and divine values based on fundamental tolerance. Therefore, it has confirmed itself as a belief of love and tolerance. Members of other religions include Buddhists, Hindus, Christians, etc. In this regard, Islam shows high liberalism and declares that “every person has the right to sympathize with the beliefs dictated by his heart and to independently choose his own path leading to the truths of God.” The higher ideas that glorify tolerance, mercy and generosity are reflected in the hadiths of the Prophet Muhammad. In the hadiths of the Prophet Muhammad, “Allah’s favorite creed is tolerant Hanafi.”

Key words: Religion, tolerable, moral, idea, fundamentally.

Giriş

Məlumdur ki, dünyəvi dinlər içərisində üçüncüsü və sonuncusu “İslam” dinidir. Mənası “Allaha və onun qanunlarına tabe olmaq” deməkdir. İslam qanunları toplusu olan şəraitə əsasən islam

ideologiyasının təməl prinsiplərində yüksək təşəkkülü tolerantlıq və multikulturallığ elementləri ifadə olunur. İslam tanrı kəlamlarının külliyyatından ibarət sosial, iqtisadi, etik, mənəvi, əxlaqi və siyasi dəyərlər sistemidir. Əslində isə Quran başdan -başa fundamental tolerantlığa əsaslanan bəşəri və ilahi dəyərlərdən ibarətdir. Ona görə də özünü məhəbbət və tolerantlıq əqidəsi kimi təsdiq etmişdir. Digər dinlərin mənsublarına – buddistlərə, hinduistlərə xristianlara vəs, münasibətdə islam yüksək liberalizm nümayiş etdirir. Və bildirir ki, “Hər şəxsiyyətin ürəyinin hökm etdiyi əqidəyə rəğbət bəsləmək və tanrı həqiqətlərinə aparan öz yolunu müstəqil şəkildə seçmək hüququ vardır” Tolerantlığı mərhəməti, və alicənablığı tərənnüm edən ali ideyalar Məhəmməd peyğəmbərin hədislərində öz əksini tapır . Peyğəmbər buyurur ki, “Allah ən çox sevdiyi əqidə tolerant hənəfilikdir “. Həttda Qurani Kərimin 2 – ci Əl-Ənam surəsinin 256 – cı ayəsində isə deyilir ki, “ Heç bir kəsə güc yolu ilə başqa dinlərin mənsublarını öz inanclarından döndərmək kimi hüquq verilməmişdir. Və Qurani Kərimin 6-cı Əl- Ənam surəsində deyilir ki, başqa dinlərin mənsublarını təhqir etmək və alçatmaq olmaz. İslam müsəlmanların müxtəlif dinlərin mənsublarına, həttda inanmayanlara qarşı necə tolerant olmalı olduqlarını insanların müxtəlif yaradılış prinsipi ilə izah edir. İslama görə müxtəliflik dünya imtahanının bir zərurətidir. Əgər müxtəliflik olmasaydı tolerantlıqdan danışmağa ehtiyac qalmazdı. İslama dini mütləq birliyə və qlobal həmrəyliyə çağırış kimi təzahür edən mütərəqqi ideyaların məcmusudur. İslam, sülh qardaşlıq, dözümlülük, tolerantlıq dinidir. Həmişə sülh əmin-amanlıq qardaşlıq kimi humanist prinsiplərini qarşısı olan islam dini ona etiqad edən insanlar da yüksək mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasına xüsusi diqqət yetirib. İslam insanı həttda özünə qarşı da dözümlülüyə çağırır. İnsan özünə qarşı dözümlü olmasa başqalarına qarşı dözümlü ola bilməz. Bu isə münasibətlərin ekologiyasıdır. Başqasına münasibət insanın özünə olan münasibətindən başlayır. İnsan özü ilə münasibətdə hansı prinsipləri rəhbər götürürsə həmin prinsipləri ailəsinə, cəmiyyətə, əqidəsinə və həyat tərzinə inikas etdirir. Azərbaycan xalqının mənəviyyatını həyat tərzini islam dəyərləri olmadan təsəvvür etmək çətinidir. İslam dini ölkəmizin müqəddəratında xalqımızın taleyində müstəsna, birləşdirici və mütərəqqi rol oynaması danılmaz tarixi həqiqətdir. Xalqımızın tarixi yaddaşında dərin iz qoymuş islam azərbaycanlıların vahid xalq kimi təşəkkül tapmasına onların milli kimliyinin dövlətçilik ənənəsinin mədəniyyətinin formalaşmasına güclü təsir göstərmişdir. Xalqlar arasında ənənəvi dostluq və qardaşlıq münasibətlərinin, tolerantlığın hökm sürdüyü Azərbaycan cəmiyyəti tarixi nailiyyətimizdir. Bildiyimiz kimi, “Azərbaycanda tarixən İslam dini ilə yanaşı, Xristianlıq, İudaizm və digər dinlərə qarşı da diqqət və qayğı olmuşdur. Digər dinlərə hörmətlə yanaşmaq biz azərbaycanlıların yüksək mədəniyyətinin nəticəsidir... Tarixən Azərbaycanda dini icmalar – müsəlman məscidləri, xristian pravoslav, katolik, Alban-Udi kilsələri, yəhudi sinaqoqları fəaliyyət göstərmiş və bu gün də dini ayinlərini sərbəst şəkildə yerinə yetirməkdədirlər. Quranın demək olar ki, bütün surələrində, insanlıq üçün müstəsna xidmətlər göstərmiş, yaxud bəşəriyyətə müqəddəs kitablar bəxş etmiş peyğəmbərlərin- Nuhun, İbrahimin, Musanın, Davudun, Süleymanın və İsanın adları böyük hörmətlə anılır. İslama görə tolerantlıq müxtəlif inanlıq insanlar arasında bir körpüdür. Allah belə buyurur: “Ey insanlar! Biz sizi bir kişi və bir qadınlardan yaratdıq. Sonra bir-birinizi tanıyasınız deyərək, sizi xalqlara və qəbilələrə ayırdıq. İnsanların bir-birini tanıması, qarşılıqlı münasibətlərinin formalaşmasının əsası tolerantlıqdan keçir. Allah həmişə dözümlülüüyü, tolerant olmağı əmr edir. Bu əmr güclü, yaxud zəif olan dövrlərə deyil, bütün vaxtlara şamil olan bir qaydadır. Tolerantlıq güclü qarşısında dözümlülük nümayiş etdirmək deyil. Tolerantlıq özündən zəifə, yaxud bərabərə olana eyni cür münasibəti bəsləməyi bacarmaqdır. İslamın gəldiyi ilkin dövrlərdə müsəlmanlar tolerantlıq göstərdikləri kimi, güclü olduqları dövrlərdə bu qaydadan heç vaxt uzaqlaşmayıblar. Quranın açıq bir şəkildə əmr etdiyi, Peyğəmbərin də öz həyatında bunun necə tətbiq olunacağı göstərdiyi dini tolerantlığı dinin əsaslarından biri kimi qəbul etmiş və bunu diqqətlə tətbiq etmək üçün əllərindən gələni əsirgəməyiblər.

İslam dini qəbul etmiş Azərbaycan xalqı bu gündə İslam ideologiyasında tolerantlıq prinsipinə əməl edir. Bunun bariz nümunəsi olaraq Ulu Öndər Heydər Əliyev Azərbaycanda multikulturalizm siyasətinə və tolerantlığa xüsusi önəm vermişdir. Azərbaycanda və bütövlükdə Qafqazda yaşayan müxtəlif xalqların tarixən tolerant şəkildə, sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşadıklarını beynəlxalq simpoziumda vurğulayan ulu öndər H. Əliyev bütövlükdə islam dininin tolerant din olduğunu, eyni zamanda Azərbaycan xalqının başqa dinlərə qarşı dözümlü olduğunu belə şərh edib: “Dünyada bir çox böyük dinlər mövcuddur. Hər dinin özünəməxsus yeri var. Biz azərbaycanlılar islam dini ilə fəxr edirik, eyni zamanda heç vaxt başqa dinlərə qarşı mənfi münasibət göstərməmişik, ədavət aparmamışıq və heç bir başqa xalqı da öz dinimizə itaət etməyə məcbur etməmişik. Onun siyasətini isə ölkə Prezidenti Cənab İlham Əliyev

davam etdirir. Hal hazırda ölkəmizdə digər dinlərin mənsublarına xas olan dini kitablar, xüsusi əşyalar, dini kilsə və mədrəsələr xüsusi qayğı və önəmlə qorunub saxlanılır. Buda o deməkdir ki, Azərbaycan hər zaman multikulturallığa və tolerantlığa xüsusi önəm vermişdir . Qeyd etmək lazımdır ki, bu gün Azərbaycan islam dünyasında həmrəyliyin möhkəmləndirilməsi işinə böyük töhfələr verir. Dövlətimizin bu istiqamətdə fəaliyyəti isə müsəlman aləmində yüksək qiymətləndirilir. Bakı şəhərinin 2009-cu ildə İSESKO-nun dəstəyi ilə İslam mədəniyyətinin paytaxtı elan olunması, 2018-ci ildə isə bu şərəfli ada bizim digər qədim şəhərimiz Naxçıvanın layiq görülməsi bunun bariz nümunəsidir. . Azərbaycan dövlətinin müsəlman aləmində sülh və birliyin bərqərar olması sahəsində həyata keçirdiyi mühüm təşəbbüs və tədbirlərə nümunə kimi, Prezident İlham Əliyev tərəfindən 2017 – ci ilin “ İslam Həmrəyliyi ili “ elan edilmişdir. Gördüyümüz kimi, uzun əsrlərdən bəri islam sivilizasiyasının əsas mərkəzlərindən biri olan Azərbaycan bu gün də müsəlman aləmində mühüm mövqe tutur. Təsadüfi deyildir ki, respublikamızın suverenliyinin əsas atributlarından olan Dövlət bayrağımızın üç rəngindən biri, yəni yaşıl rəng, Azərbaycan xalqının islam sivilizasiyasına mənsubluğunu ifadə edir. Beləliklə Azərbaycan ümumbəşəri həmdə milli- mənəvi dəyərlərinə o cümlədən tarixi müqəddəratında mütərəqqi rol oynamış islam dininin yüksək mənəvi - əxlaqi prinsiplərinə sadıq qaldığını göstərir

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Həmidullah M. İslama giriş. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək). I cild. – Bakı: Azərbaycanda tolerantlıq ənənəsi. Bakı: «NURLAR» Nəşriyyat Poliqrafiya Mərkəzi, 2015. s. 97-101 2017
2. Azərbaycan multikulturalizmi. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: 2017.
3. Multikulturalizmə giriş: Ali Məktəblər üçün dərslik. – Bakı: Şərq Qərb, 2019.
4. <https://multiculturalism.preslib.az/en.htm>

AZƏRBAYCAN MİLLİ MEMUAR ƏDƏBİYYATI XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ

Abiyeva Simarə Müşfiq qızı
tələbə
ADPU-nun Şamaxı filialı
simareabiyeva12@gmail.com

Xülasə

Zəngin tarixi olan milli memuar ədəbiyyatı XX əsrin əvvəllərində M.Hadi, A.Şaiq, C.Məmmədquuluzadə, Ə.Şıxlinski kimi şəxslərin simasında yeni məzmun və keyfiyyət qazandı. Ədəbiyyatşünaslığın diqqətindən kənar qalan bu sahədə namizədlik, doktorluq dissertasiyaları müdafiə edildi, dərslik, dərs vəsaitləri yazıldı.

Açar sözlər: memuar, janr, üslub, XX əsr, poetika.

Summary

National memoir literature with a rich history gained new content and quality in the person of such persons as M. Hadi, A. Shaik, C. Mam Madguuluzade, A. Shikhlinski at the beginning of the 20th century. Candidates and doctoral theses were defended in this field, which was neglected by literary studies. , textbooks were written.

Key words: genre, genre, style, XX century, poetics.

Memuar– xatirə bədii yaradıcılığın əsas janrlarından biridir. Həmin janr nümunələri ayrı-ayrı fərdlərin yaddaşı əsasında yaranır. Memuarlar digər yazılı mənbələrdən keçmiş illərin yaddaşa əksolunma üsulu ilə fərqlənir. Məhz yaddaşın köməyi ilə memuaristin gündəlik fəaliyyətinin xırdalıqlarının və onu əhatə edən insanların təsviri vasitəsilə önəmli tarixi faktlar əks olunur. Memuarlar müasir hadisələrin salnaməsindən onunla fərqlənir ki, orada müəllifin siması öz arzusu və şəxsiyyəti ilə ön plana çıxır.

Memuar dedikdə keçmişin hadisə və faktlarının onların iştirakçısının yaddaşında fərdi, subyektiv

əks olunması başa düşülür. Yazıya köçürmə həm hadisələrin gedişində, həm də müəyyən bir vaxt keçdikdən sonra da edilə bilər. Memuarist əsasən öz yad daşına əsaslanır, hadisələri yaddaşında necə qalıbsa, eləcə də əks etdirir. O, öz qarşısına tarixi faktları tədqiq etmək məqsədini qoymur. Nadir hallarda ilk görüşlərdən bəzisi yaddaşdan silinir, faktlar arasında məntiqi əlaqə itir. Bununla əlaqədar olaraq memuarist başqa mənbələrdən istifadə etməli olur.

Memuarlar digər əsərlərdən onunla fərqlənir ki, burada müəllif şəxsiyyəti özünün daxili aləmi ilə ön plana çəkilir. Memuar ədəbiyyatının müxtəlif formaları tez-tez biri digərini əvəz edir. Onun daha çox yayılmış forması gündəliklərdir. Gündəlik müəllifin şəxsi həyatı haqqında qeydləridir. Memuar ədəbiyyatına aid olan tərcümeyi-hallarda şəxsiyyətin həyatında baş vermiş mühüm hadisələr, dəyişən anlar əks edilir. Tərcümeyi-hallar üçün şəxsiyyət əsas obyekt olaraq götürülür. Xatirələr memuar ədəbiyyatının nisbətən mürəkkəb formasıdır. Burada müəllif daha çox sahəni əhatə etmək imkanına malik olur. Xatirələr – memuarlar ədəbiyyat tarixini bu və ya digər qiymətli seçmə materiallarla zənginləşdirir ki, bununla da özünəməxsus önəm kəsb edir.

Memuarlarda bədii uydurmada başqa ümumiləşdirmə dərəcəsi, tipləşdirmə və insanın daxili aləminə psixoloji daxilolma mümkündür. Hər bir xülyaya yabançı olan memuarlar həqiqi hadisələri ancaq dürüst və dəqiq çatdırması ilə qiymətləndirilir. Onlara uydurmaların daxil edilməsi memuar janrının əsaslarını pozur, ona aid önəmli keyfiyyətləri əsaslı zəmində təhrif edir. Memuarlarda uydurmalar varsa, demək, onlar mahiyyət etibarilə başqa ədəbi janrlara aiddir.

Memuar müəllifinin real həqiqətləri istiqamətləndirməsi, keçmişin mənzərəsini daha mükəmməl canlandırmaq istəyi sözügedən janrın əsas xüsusiyyətləridir. Əgər memuarlarda müəllifin şəxsiyyəti, surəti, onun xarakteri, süjetin açılması, genişləndirilməsi də diqqət mərkəzində olursa, onlara estetik məfhum kateqoriyası kimi baxılır. Memuarlarda müəllif həmişə özü tərəfindən danışır, o burada əsas rol oynayır.

Memuar ədəbiyyatının dünya üzrə yaranmasından danışsaq, ümumiyyətcə, Qərbi Avropada memuar yaradıcılığı idealist fəlsəfəsinin, tərki-dünyalığın, zahidliyin, dini etiqadlardan azad edilmiş insan şəxsiyyəti dəyərinin, intibahının başlanması və fərdi həyatı təcrübənin əldə edilməsi nəticəsində orta əsr tarixi özünüdərk etmə zəminində yaranmışdır. Memuarların vətəni Fransadır. Bu sahədə ilk təcrübələr XIII əsrə aiddir. Təsədüfi deyil ki, sonralar da memuarların ən kamil nümunələri burada yaranmışdır. XVII əsrdə Fransada memuarlar böyük məna kəsb edir və bu dövr insanların anlayışında tarixdir. F.Komminin, F.Laroşfukonun, J.J.Russonun, Sen Simonun, R.Rollanın, L.Araqonun memuarlarını buna misal göstərmək olar.

XVII əsr rus ədəbiyyatında memuar əsərlərinə maraq artırdı. XVII-XVIII əsrlərdə memuaristika özünün keçid dövrünü yaşayırdı və yalnız XVIII əsrin ikinci yarısında formalaşır. Rusiyada XIX əsr memuar janrı tarixinin klassik dövrüdür, onun coşqun inkişaf və həqiqi çiçəklənmə dövrüdür. Məhz XIX əsrdə memuar müəllifləri dairəsi açıqca demokratikləşmiş, memuar abidələrinin sayı xeyli dərəcədə artmış, onların tematikası zənginləşmiş və nəşr işləri ilə əlaqəsi dərinləşmişdir. Nəticədə memuaristikanın ictimai-mədəni həyata təsiri, ümumən mənbələr sistemində xüsusi çəkisi, ilk növbədə onlar arasında aparıcı yer tutan nəqli forması son dərəcə artmışdır. Bu dövrdə memuarların geniş nəşri ilə bərabər ilk tənqidi və nəzəri işlər də meydana gəlmişdir. Məsələn, P.Pekarskoyun «XVIII əsr rus memuarları» (1855), A.Qalaxovun «XVIII əsrin birinci yarısında memuarlar» (1863), N.Çeçulinin «Memuarlar, onların rolu və tarixi mənbələr sırasında yeri» (1891) və s. XX əsrin əvvəllərində S.P.Mintslovun başçılığı ilə memuarların bibliografiyası beş cildə nəşr olunmuşdur.

Tarixi çox da qədim olmayan Azərbaycan memuar ədəbiyyatı müxtəlif istiqamətləri əhatə edir. İndiyədək Birinci və İkinci Dünya müharibələrinin iştirakçıları, partizan hərəkatının nümayəndələri, ayrı-ayrı elm sahələri üzrə xüsusi xidmətləri olan məşhur şəxsiyyətlərə aid xatirələr toplanılıb, çap edilərək oxuculara çatdırılıb. Memuar ədəbiyyatımızı zənginləşdirən bir istiqamət də məşhur şair, yazıçı, mədəniyyət və incəsənət xadimlərimiz haqqında yazılan xatirələrdir. Bu xatirələrin bir qisminə müəlliflər öz ədəbi-mədəni və ictimai fəaliyyəti haqqında yazıblar. İkinci qisim xatirələr isə başqa müəlliflərin müxtəlif şair, yazıçı, mədəniyyət və incəsənət xadimləri haqqında yazdıqlarıdır. Bu qrupa daxil olan xatirələrin olduqca az miqdarı “Gündəlik”lər və müxtəlif sənədlərə əsaslanmaqla yazılıb.

Azərbaycan memuar ədəbiyyatı XX əsrin əvvəllərində təşəkkül tapsa da, onun ilk nümunələri daha əvvəlki dövrlərə aiddir. Orta əsrlər müəllifləri həyat və yaradıcılıqlarını tam əks etdirən əsərlər yazmayıblar. Onların həyat və fəaliyyətləri haqqında müasirlərinin əsərlərinə, müxtəlif qaynaqlara,

təzkiyələrə istinadən, ən əsası da müəlliflərin bilavasitə öz əsərlərinin elmi şəkildə tədqiqi nəticəsində fikir söylənilib. Xaqani Şirvaninin, Nizami Gəncəvinin, Məhəmməd Füzulinin və digər klassiklərin əsərlərində bioqrafik məlumatlar verilib ki, bunları da xatirə örnəkləri kimi dəyərləndirmək olar.

Zaman keçdikcə müəlliflərin bədii əsərlərində özləri, müasirləri haqqında məlumatların verilməsi genişləniş. Bu aspektdən yanaşdıqda XIX əsr müəlliflərinin yaradıcılığında avtobioqrafik məlumatlar diqqəti daha çox cəlb edir. Bu dövr Azərbaycan ədəbiyyatının bir çox görkəmli nümayəndələrinin – Abbasqulu ağa Bakıxanovun, Mirzə Fətəli Axundzadənin, Seyid Əzim Şirvaninin əsərlərində tərcümeyi-hal örnəkləri üstünlük təşkil edir. Eyni zamanda, artıq bu dövrün tanınmış ədəbiyyat xadimləri haqqında xatirələr yazılırdı. Həsən bəy Zərdabi, Məhəmməd Tağı Sidqi haqqında yazılan xatirələr bu qəbildəndir.

XX əsrin əvvəllərində xatirələrə maraq artırdı. Nəsrin imkanları geniş olduğu üçün şair və yazıçılarla yanaşı, incəsənətin müxtəlif sahələrində çalışanlar da öz qələmlərini memuar janrında sınaırdılar. Bu dövrdə səhnəyə gələn aktyor nəslinin ayrı-ayrı nümayəndələrinin – Əhməd Qəmərlinin, Mir Mahmud Kazımovskinin, Hüseynqulu Sarabskinin, Sidqi Ruhullanın, Mirzəağa Əliyevin, Hacıağa Abbasovun, Əhməd Anatollunun, Səməd Mövləvinin tərcümeyi-hal və xatirələri müəlliflərin həyat və fəaliyyəti ilə yanaşı, teatr sənətinin ümumi mənzərəsini təsvir etməyə imkan verir, aktyorların səhnədə atdıqları ilk addımları, qarşıya çıxan çətinlikləri aradan qaldırmaq yolundakı fəaliyyətlərini əks etdirirdi.

Göründüyü kimi, XX əsrin əvvəllərində xatirə ədəbiyyatının yeni-yeni nümunələri meydana gəlirdi. Bu dövrdə Azərbaycanda memuar janrı inkişaf edib və mükəmməl memuar əsərlərinin yaranması üçün zəmin olub. Azərbaycan memuar ədəbiyyatının maraqlı örnəklərindən olan “Bir cavanın dəftəri” və “Həyatımın iyirmi ili” adlı əsərlərin müəllifi isə görkəmli yazıçımız Yusif Vəzir Cəmənzəminlidir. Biz bu silsiləyə Mişkinaz və Turan Cavidin “Cavid haqqında xatirələr” kitabını da aid edə bilərik. Memuarda böyük Azərbaycan mütəfəkkiri Hüseyn Cavidin ailə üzvlərinin – həyat yoldaşı və qızının ədib haqqında xatirələri toplanıb.

“Həyatım və mühitim” memuar nümunəsi ilə Məmməd Səid Ordubadi yaşadığı dönmə detallı şəkildə oxucuya çatdırır. Görkəmli teatr xadimi Əli Zeynalovun “İki ömrüm olsaydı” kitabı da sahəyə verilən böyük töhfədir. Biz bu sahəyə “Mirzə Ələkbər Sabir haqqında xatirələr” kitabını, Dilbər Axundzadənin “Müşfiqli günlər”ini, Əli İldırımoglundun “Mənim rəncbər atam” xatirə-romanını, Fransada yaşayıb-yaratmış Ümmülbənin (Banin) “Qafqaz günləri” avtobioqrafik romanını, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin “Stalinlə İxtilal xatirələri” məqalələrini, Azərbaycanın ilk xalq artistlərindən olan Hacıağa Abbasovun “Xatirələrim” kitabını, Əliağa Şıxlınskinin “Xatirələrim” kitabını, Sabir Əhmədlinin “Yazılmayan yazı” memuar romanını, “Kənan Hacı Yaddaş kartı” avtobioqrafik əsərini aid edə bilərik.

Cəlil Məmmədquluzadənin “Xatiratım” əsəri XX əsr Azərbaycan memuar ədəbiyyatının dəyərli nümunələrindəndir. Əsərin əlyazması Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda yazıçının şəxsi arxivində saxlanılır. Nəstəliq xətti ilə yazılan əlyazmada bəzi sözlər, cümlələr, bəzən də tam bir abzas ixtisar edilib. Əsər bənövşəyi mürəkkəblə ağ, qızılı kontor dəftərinə ərəb əlifbası ilə Azərbaycan dilində yazılıb. Birinci səhifədə Mirzə Cəlilin xətti və imzası ilə rus dilində “Moi vospominaniya s detstva do jurnala “Molla Nasreddin” sözləri qeyd edilib. Ədibin şəxsi fondunda “Tərcümeyi-hal” başlığı ilə mühafizə olunan xatirələri “Xatiratım” memuarının davamıdır.

“Xatiratım” əsərinin əsas məğzi və ideyası müəllifin qaranlıq dünya əleyhinə mübarizəsidir. Ədəbiyyatşünas Əli Sultanlı öz tədqiqatlarında qaranlıq dünyanın Cəlil Məmmədquluzadənin kiçik müasirlərinin çoxunu məhv etdiyini, onların qaranlıq mühitə qalib gələ bilmədiyini, Mirzə Cəlilin isə qaranlıq dünya ilə ardıcıl və cəsarətli vuruşda qalib gəldiyini qeyd edib. Mirzə Cəlilin xatirələri iki hissədən ibarətdir: birinci hissədə yazıçının uşaqlıq illəri, ikinci hissədə gənclik dövrü təsvir olunur. Birinci hissə “Qaranlıq”, “Namaz”, “Meyit büsəti”, “Şadlıq namazı”, “Gecə namazları”, “Sövm orucluq” bölmələrindən ibarətdir. Xatirə müəllifi namazların adlarını, onların neçə yerə bölünməsinə, hansı namazı əvvəl, hansını sonra qılmaq lazım olduğunu çox yaxşı bilirdi. Hələ Molla Bağırın məktəbində oxuyarkən balaca Cəlil sevimli şagirdlərdən idi. Əsərdə Mirzə Cəlil Hacı dayısını təsvir etməklə böyük ümumiləşdirmə aparıb, dövrün mollalarının, ruhanilərinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini bu tipdə cəmləşdirib.

Nəticə

Hər bir milli ədəbiyyatın inkişaf tarixində ədəbi növ və janrların yaranması və ardıcılığı müxtəlif inkişaf mərhələlərinə əsaslanmış, konkret dövrlərdə fikrin bədii-estetik ifadəsinə olan mənəvi tələbatla möhkəm bağlı olmuşdur. Azərbaycan memuar ədəbiyyatı mükəmməl formada nisbətən gec yaransa da,

geniş ictimaiyyətin diqqətini cəmiyyətin dərin sosial problemlərinə cəlb etmək, dövrünün özünəməxsus xarakterini tam dərindən dərk etmək üçün daha geniş imkan və təsirlərə malik olmuşdur. . Əslində bu ədəbiyyat ictimai-mənəvi tələbat nəticəsində inkişaf etmişdir. Yaddaş ədəbiyyatı konkret zamanın siyasi sosial dünyagörüşünün və mədəni narahatlığının məntiqi nəticəsidir. Xalqın ictimai inkişafı, mənəvi oyanışı məsələsi çox vaxt milli memuar ədəbiyyatımızın əsas mövzusu olmuşdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Səmədova N. Azərbaycan memuar ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Nurlan, 2006. - 331 s.
2. Eminaliyev E. Azərbaycan milli memuar ədəbiyyatı. Bakı: Yurd, 1999.
3. Məmmədova N. "Yada düşdü" jurnalı, 2017.

ATALAR SÖZLƏRİNİN TƏSNİFİ

Lalə Mikayilzadə

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,
aparıcı elmi işçi

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu,
lala-mak70@mail.ru, 0709738313
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9664-115X>

Açar sözlər: Atalar sözləri, zərbi – məsəllər, folklor, alleqorik, xalq yaradıcılığı

THE CLASSIFICATION OF PROVERBS

Mikailzade L.

Summary

Proverbs are an artistic expression of folk wisdom, the people's mind, and the life experience of the people. Proverbs, which are the artistic expression of the results of historically verified life observations of people, have their own characteristics.

Proverbs are the wise words created by people and received as a life formula. Proverbs are considered universal characteristic genre of folklore and founded in folk art of all nations of the world. Being small volume, but rich, wise, moralizing in meaning is considered the main features of proverbs.

Key words: Proverbs, sayings, folklore, allegorical, folk art

КЛАССИФИКАЦИЯ ПОСЛОВИЦ

Микаилзаде Л.

Резюме

Пословицы являются художественным выражением народной мудрости, народного ума, жизненного опыта народа. Пословицы, являющиеся художественным выражением результатов исторически проверенных жизненных наблюдений людей, имеют свои особенности.

Пословицы созданы народом и эти мудрые слова стали формулой из жизни. Пословицы считаются универсальным жанром фольклора, их можно встретить в мировом народном творчестве. Особенности этих пословиц в том, что они богатые мудрые поучительные.

Ключевые слова: Пословицы, поговорки, фольклор, аллегорический, народное искусство

Xalq müdrikliyinin, xalq zəkasının, xalqın həyat təcrübəsinin bədii ifadəsini atalar sözləri və məsəllər təşkil edir.

Xalqların tarixən sınaqdan çıxarmış həyat müşahidələrinin gəldiyi nəticələrin bədii ifadəsi olan atalar sözlərinin özünəməxsus xüsusiyyətləri var. .Həyatda hər nə dəyişsə də həqiqət və hikmətləri əks etdirən atalar sözləri dəyişməz olaraq qalır və yaşayır.

Dünya xalqlarının hamısının şifahi xalq yaradıcılığında rast gəlinən atalar sözləri folklorun

universal xarakterli janrlarından sayılır. Hər xalqın, hər yerin, hər zamanın özünəməxsus, yerli adət-ənənələrlə bağlı atalar sözləri olduğu kimi, bütün xalqlar üçün ümumi olan, universal səciyyə daşıyan atalar sözlərinin də olduğu danılmaz faktır. Bu atalar sözlərinin ümumbəşəri olması və humanist səciyyə daşmasından xəbər verir [3, s.123].

Atalar sözləri dərrakəli, mərifətli, ağıllı, fərasətli adamlar tərəfindən təsadüfən söylənilən yığcam formalı, zəngin məzmun çalarına malik, hər kəs tərəfindən bəyənilmiş və bütün tayfa və ya etnosun ümumi mənəvi dəyərinə çevrilmişdir. Atalar sözləri nəsil-dən-nəsilə keçərək şifahi xalq ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutmuşdur.

Mövcud olan həqiqətlərin hər hansı bir şəkildə ifadə olunması həyatın müşahidə və sınaqlarından doğur. Başqa cür desək, atalar sözləri müşahidə və sınaq yolu ilə dərk olunmuş gerçəklərin bədii ifadə formasıdır [4, s.230].

Xalq arasında ibrətamiz ifadələr adı ilə də tanınan atalar sözlərində hökm qəti şəkildə təsdiqlənir. Atalar sözlərini əsasən belə təsnif etmək olar:

Əmək haqqında yaranmış atalar sözləri:

Burada əməyin insanın sağlamlığı və insan üçün şərfli iş olması barədə yaranmış atalar sözlərindən bəhs edilir. Məsələn: “İş insanın cövhəridi”, “İşləyən dəmir işıldar”, “Atlar işlər, ər öyünər”, “Nə əkərsən onu da biçərsən”.

Vətən, dostluq, səadət haqqında yaranmış atalar sözləri:

Bura vətənpərvərlik, etibarlılıq mövzusunda yaranmış atalar sözləri daxildir. Məsələn: “El bir olsa dağ oynadar yerindən”, “Elə arxalananın kürəyi yerə dəyməz”, “El sevəni el sevir”, “Dost yaman gündə tanınar”, “Dostun atdığı daş baş yarmaz” və s.

Zülm, ədalət, qadın hüquqsuzluğu haqqında yaranan atalar sözləri:

Burada zülmə etiraz, azadlığa meyl bərəsində yaranmış atalar sözlərindən bəhs edilir. Məsələn: “Qulun qadını işlək olar”, “Zor qapıdan girər, şər bacadan çıxar”, “Ağaya ağ olan boynuna kəfən salar”, “Ağa deyir sür dəreyə, sür dəreyə” və s.

Əxlaq- tərbiyə və gözəllik haqqında yaranmış atalar sözləri:

Atalar sözlərində gözəlliyin və yüksək əxlaq-tərbiyənin tərənnümü xüsusən yer almışdır. Məsələn: “Doğruya zaval yoxdur”, “Vicdan ləkəsi silinməz”, “Böyüyün qulluğunda kiçik dayanar”, “Gözələ məhəbbət qəbahət olar”, “Gözəllər məclisi rəvan keçər” və s.

Atalar sözləri xalq tərəfindən yaradılan və xalqın özünə həyat düsturu olaraq qəbul etdiyi hikmətli sözlərdir. Atalar sözlərinə mövzu müxtəlifliyi, bitmiş fikir, ümumiləşdirmə və nəticə kimi xüsusiyyətlər daxildir. Böyük əxlaqi-tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb edən atalar sözləri xalqın həyatda sınılanmış, müdrik və nəsihətli fikirlərinin təzahürüdür. Həcmcə kiçik olması, lakin mənaca hikmətli və nəsihətli olması atalar sözlərinin əsas xüsusiyyəti sayılır. Atalar sözləri həm həqiqi, həm də məcazi mənada işlənə bilər. Həqiqi mənada işlənənlərə misal olaraq aşağıdakı atalar sözlərini göstərmək olar:

“Doğru söz acı olar”, “İş insanın cövhəridir”, “Yaxşı dost qardaşdan irəlidir”, “Çıxan can geri qayıtmaz” və s.

Məcazi mənada işlənənlərə isə misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

“İlanın ağına da lənət, qarasına da”, “Buynuzsuz qoçun qisası buynuzlu qoçda qalmaz”, “Ağacı qurd içindən yeyər”, “İslənmişin yağışdan nə qorxusu”, “Qudurmuş köpəyin ömrü qırx gündür” və s.

Bundan əlavə atalar sözləri arasında alleqorik atalar sözləri də az deyil. Ən çox işlətdiyimiz bu ifadələr arasında məhz alleqorik atalar sözləri özünəməxsus yer tutur. Bu da onların epik əsərlərdən, nağıllardan, təmsillərdən yaranması ilə bağlıdır. Alleqorik atalar sözlərinə bu nümunələri göstərmək olar: “Ac ayı oynamaz”, “Ala it çaqqalın dayısıdır”, “İki qoçun başı bir qazanda qaynamaz”, “Eşşək işlər, at yeyər”, “İt hürər, karvan keçər”, “Anasından qabağa düşən qulunu qurd yeyər”, “Aslanın dişisi erkəyi olmaz”, “Ac toyuq yuxusunda darı görər” və sair.

Azərbaycan atalar sözlərində işlədilmiş bədii təsvir ifadələri arasında geniş miqyasda işlənməmiş kinayə və mübaligəni göstərə bilərik.

Bizim gəlin bizdən qaçar,
Üzün tutar, qılçın açar,
Bu misalda kinayəni görə bilərik.
Boynum qıldan nazikdir

Bu nümunədə isə biz mübaliğənin çox üstün təsirini görə bilirik.

Şifahi xalq ədəbiyyatının əsas qolu olan atalar sözlərindən yazılı ədəbiyyatda da geniş istifadə olunmuşdur. Nəcəf bəy Vəzirovun “Daldan atılan daş topuğa dəyər”, “Yağışdan çıxdıq yağmura düşdük”, “Sonrakı peşmançılıq fayda verməz”, Abbas Səhhətin “Yoxsulluq eyib deyil”, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Yeyərsən qaz ətini, görərsən ləzzətini” əsərlərinin adları buna əyani sübut ola bilər.

Azərbaycan folklorunda atalar sözlərinin həm nəzm formasında, həm də nəsir formasında olduğunun şahidi oluruq. Məsələn:

Hər nə yedin dadındır,
Hər nə verdin adındır,
Hər nə qaldı yadındır,

İgid odur atdan düşüb atlana,
İgid odur hər əzaba qatlana.

İgid ölər, adı qalar,
Müxənnətin nəyi qalar?

Sən ağa, mən ağa,
İnəkləri kim sağa?

Açaram sandığı,
Tökərəm pambığı.

Yüz ölç,
Bir biç.

Görünən dağa bələdçi lazım deyil.
Böyüksüz evdə xeyir-bərəkət olmaz.

Bu günün işini sabaha qoyma
İş insanın cövhəridir.
Kitab bilik mənbəyidir.

Dramatik və təhkiyə ünsürlərinin mövcudluğu mənsur atalar sözlərində diqqəti cəlb edən cəhətlərdəndir.

Yaxşılığa yamanlıq, kor eşşəyə samanlıq.
Dəmirsiniz, missiniz, hamınız bir cinssiniz.
Tısbağaya xalası, hər kəsə öz balası və s.

Atalar sözlərinin yaranmasında məcazların da rolu böyükdür. Atalar sözlərində məcazların demək olar ki, bütün növləri ilə – təşbeh, epitet, metonimiya, kinayə, sinekdoxa, təzad, mübaliğə və s. rastlaşa bilirik. Belə atalar sözlərinə misallar göstərə bilirik:

“İt hürər, karvan keçər”
“El elə sığar, ev evə sığmaz”
“At ölüb, itlərin bayramıdır”
“İlanın ağına da lənət, qarasına da”

Tərkibində məcaz olan belə atalar sözlərinə aid çox misallar gətirmək olar.

Atalar sözlərinin adı çox vaxt mənbələrdə zərbü-məsəllərlə qoşa çəkilir. “Atalar sözləri və məsəllər” ifadəsi ilə tez-tez rastlaşırıq.

S.Cəfərovun Müasir Azərbaycan dilinin leksikası kitabında “Atalar sözü və zərbü-məsəllər” adı altında başlıqlar vardır ki, Cəfərov bu başlıqlar haqqında ayrı-ayrılıqda ətraflı məlumat vermişdir. Müəllif qeyd etmişdir ki, zərbü-məsəlləri sadəcə məsəllər də adlandırırırlar. Bunlar mənə və qrammatik quruluşuma görə atalar sözlərinə çox yaxındır, hətta onları bir-birindən ayırmaq belə çətin olur. Zərbü-məsəlləri atalar sözlərindən fərqləndirən cəhət məsəllərdə fikrin nisbətən daha tam şəkildə ifadə olunması və bundan nəticə çıxarılmasıdır. Bundan başqa zərbü-məsəllər müəyyən bir hədəfi güdür və bu və ya digər şəxsin xüsusiyyətinə aid olması ilə fərqlənir.

Burada müəllifin “ məsəllər müəyyən hədəfi güdür” fikrinə nəzər salsaq görürük ki, atalar sözlərini məsəllərdən ayıran əsas əlaməti də elə budur. Atalar sözləri zərbü-məsəllərdən fərqli olaraq heç bir hədəf güdmür. Bu ifadələr ümumi hökm bildirir. Məsələn: “Halva, halva deməklə ağız şirin olmaz”, “İki qılınc bir qına sığmaz”, “Nə əkərsən onu da biçərsən”, “İşləməyən dişləməz”.

Bunlar atalar sözləri olaraq, heç bir konkret şəraitlə əlaqədar olmayıb, ümumiləşmiş hökmləri ifadə edirlər [8, s.125].

V.P.Jukov da öz növbəsində atalar sözləri və məsəlləri bitkin cümlə formasına malik hökmlər kimi qələmə vermişdir. Müəllif atalar sözlərinə eyni zamanda hərfi və obrazlı planı olan, və ya təkcə obrazlı planı olan yığcam xalq deyimləri kimi yanaşmışdır.

Jukov qeyd etmişdir ki, atalar sözlərinin ikiplanlı olması onları məsəllərdən fərqləndirir. Müəllif atalar sözləri və məsəllərin arasında ara vahidlərini də ayırmış və onları atalar sözləri və məsəllərin xüsusi bir tipi kimi qələmə vermişdir. [9, s.304].

Belə ifadələr tərkibindəki sözlərin bir qisminin birbaşa, digər qisminin isə məcazi mənada olması ilə xarakterizə olunurlar. Məsələn: “Araz aşığından, Kür topuğundan”, “Ağıllı fikirləşincə, dəli çayı keçər”, “Dəliyə həmişə bayramdır”. Bu kimi atalar sözlərində məcazilik özünü göstərir. Təbii ki, bədii dil vasitəsi olan məcazların hesabına atalar sözlərindəki ifadələr daha da qüvvətli təsirə malik olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, folklor o qədər zəngin bir mənəvi sərvətdir ki, heç bir xalqın mədəniyyət tarixini bunsuz təsəvvür etmək mümkün deyil. Yazılı ədəbiyyat yaranarkən folklor xalqın mənəvi ehtiyacını bütünlüklə ödəmişdir, müəllifli ədəbiyyatdan sonra da xalq öz yaradıcılığını fasiləsiz olaraq davam etdirmişdir.

Atalar sözlərinin toplanması XX əsrin birinci rübünə qədər onun nəşri və öyrənilməsi kortəbii səciyyə daşmış və ayrı-ayrı maraq sahiblərinin zövqünə uyğun şəkildə görülmüşdür. XVII-XVIII əsrlərdə yazıya köçürülən atalar sözlərinin həyat üzü görmələrində ziyalılarımızın böyük əməyi olduğunu da qeyd etmək lazımdır.

XIX əsrin sonlarında İbrahim Məhərrəmzadə, Məhəmmədəli Qəmərlı, Muhəmməd ibn Əli Quli, Axundzadə Mirzə Əli ibn Hacı Molla Mustafa Əlbədkubeyn, XX əsrin əvvəllərində F.Köçərli və başqalarının folklor əsərlərində, xüsusən də onun ən dəyərli və kütləvi janrı olan atalar sözlərinin toplanması, nəşri və öyrənilməsi işində məxsusi xidmətləri olmuşdur. Bu sahədə Eynəlibəy Sultanovun da xidmətlərini xatırlatmaq yerinə düşərdi.

Atalar sözü və zərbi-məsəllərin toplanması və nəşri Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində daha çox Hənəfi Zeynəli və Əbdülqasım Hüseynzadənin adı ilə bağlıdır. Bu müəlliflərdən H.Zeynəli atalar sözlərini toplayıb nəşr etdirməklə bəhəm bu janrın elmi cəhətdən mahiyyətinin açılmasına daha çox əhəmiyyət vermiş, tədqiqatçı kimi ad qazanmışdır. Ə.Hüseynzadə isə böyük zəhmət hesabına dilimizdəki atalar sözlərini toplamış, ən əsası isə atalar sözü fondunun yaradılmasında əvəzedilməz fəaliyyət göstərmişdir.

Atalar sözləri xalqın mədəni dəyərlərinin, milli mentalitetinin ən qabarıq şəkildə ifadəsidir. Xalqın məntiqi mühakiməsini, bədii yaradıcılıq imkanlarını, fəlsəfi düşüncəsini, gündəlik həyat və məişətini əks etdirən atalar sözləri xalqın bütün tarixi təcrübəsini əhatə edir. Xalqın özünüifadə vasitəsi olan atalar sözlərini öyrənməklə hər hansı bir xalqı hərtərəfli tanımaq mümkündür. Nəcə dəyərlər: “Məsləhətli don gen olar”.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Abbasquliyev T.-İngilis atalar sözləri və məsəlləri və onların azərbaycanca, rusca qarşılıqları. Bakı: Elm, 1981, 211 s.

2. Abbaslı İ. Ön söz // Atalar sözü / tərtib edən: Məmmədveli Qəmərlı transliterasiya və sözlüyün müəllifi R. Xəlilov. Bakı, Səda 2003.s.6-22

3. Atalar sözü / tərtib edəni Hş Zeynallı, Bakı, Azərnəşr, 1926, 123 s.
4. Atalar sözü /tərtib edəni: Ə. Hüseynzadə, Bakı: Azərnəşr,1938. 230.s
5. Atalar sözü /tərtib edəni: Ə. Hüseynzadə, Bakı: Azərnəşr, 1949.311.s
6. Atalar sözləri/ tərtib edəni: M.V.Qəmərli transliterasiya və sözlüyün müəllifi R. Xəlilov, ön söz müəllifi İ.Abbaslı, elmi redaktoru H.İsmayılov. Bakı, Səda, 2003. 565.
7. Əlizadə Z. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. Bakı: Yazıçı 1985, 245.s.
8. Cəfərov.S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Şərq-Qərb,2007, 125.s
9. Жуков В.П. Русская фразеология|Лингвистика, Москва, 2006, 305.s

MAHMUD KAŞĞARININ “DİVANI-LÜĞƏT-İT-TÜRK” ƏSƏRİNDƏ İŞLƏNƏN QIPÇAQ MƏNŞƏLİ SÖZLƏR

Namazova Aynur Murad qızı
ADPU-nun doktorantı
0009-0001-2498-8880
aynamaz@mail.ru

Xülasə

Yazıda Mahmud Kaşğarının “Divani-lüğət-it-türk” əsərində işlənən qıpçaq mənşəli sözlərin mənə xüsusiyyətlərindən, semantik xüsusiyyətlərindən, türk dillərinin inkişafındakı rolundan bəhs edilir. Mahmud Kaşğarlı tərəfindən qələmə alınan bu əsərin 11-ci əsrin 2-ci yarısından etibarən digər türk dillərinin inkişafındakı rolundan, türk dillərinin beynəlxalq səviyyəyə yüksəlməsi uğrunda mübarizəsindən söhbət açılır. Türk dilinin məlum olan ən qədim lüğəti və Qərbi Asiya yazılı türkcəsinə dair ən əhatəli və əhəmiyyətli dil əsəri olması tədqiq olunur.

Açar sözlər: Mahmud Kaşğari, “Divani-lüğət-it-türk”, qıpçaq, sözlər, mənşə

КИПЧАКСКИЕ СЛОВА, ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ В «ДИВАНИ-ЛУГАТ-ИТ-ТУРК» МАХМУДА КАШГАРИ

Намазова А.М.

Резюме

В статье говорится о значении и семантических особенностях слов кыпчакского происхождения, использованных в произведении Махмуда Кашгари «Дивани-лугат-ит-тюрк», и их роли в развитии тюркских языков. В этом произведении, написанном Махмудом Кашгарлы, говорится о роли других тюркских языков в развитии других тюркских языков со второй половины XI века, а также о борьбе за возвышение тюркских языков на международный уровень. Установлено, что это старейший известный словарь турецкого языка и наиболее полный и важный языковой труд по письменному турецкому языку Западной Азии.

Ключевые слова: Махмуд Кашгари, «Дивани-лугат-ит-тюрк», кыпчак, слова, источник

QIPÇAK WORDS USED IN MAHMUD KASHGARI'S "DIVANI-LUGAT-IT-TURK"

Namazova A.M.

Summary

The article talks about the meaning and semantic features of words of Kipchak origin used in Mahmud Kashgari's "Divani-luğat-it-turk" and their role in the development of Turkic languages. This work, written by Mahmud Kashgarli, talks about the role of other Turkic languages in the development of other Turkic languages from the second half of the 11th century, and the struggle for the rise of Turkish languages to the international level. It is studied that it is the oldest known dictionary of the Turkish language and the most comprehensive and important language work on written Turkish of West Asia.

Key words: Mahmud Kashgari, "Divani-luğat-it-turk", Kipchak, words, origin

Giriş: Əsərdəki məlumatlardan aydın olur ki, əsər hazırlanarkən M.Kaşğari artıq qocalmışdı. M.Kaşğari yazır ki, bu lüğət mənim həyatımı tükətdi, məndən yeni əsər gözləməyin. Türk dillərinin sayı və təsnifatı haqqında ilk söz türkologiyanın banisi Mahmud Kaşğarlıya məxsusdur. O, bir-biri ilə qohum

olan türk dillərini müəyyən cəhətlərinə görə təsnif etmişdir. Türk dillərinin bu təsnifatında hər bir dilin saflığı fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərə əsaslanır.

M.Kaşğarının “Divan”ı uzun müddət, demək olar ki, 850 il elm aləminə məlum deyildi. M.Kaşqarının kim olduğunu əsərdə yazılan ön sözdən daha yaxşı müəyyən etmək olar: “Hüseyn oğlu Mahmud deyirəm: Türk bürclərində Allahın səadət günəşinin doğulduğunu və onların sonsuz mülklərində günəşin heç vaxt batmadığını gördüm”. Allah özü onlara “türk” adını verib. Allah dünya xalqlarının idarəçiliyini onlara həvalə etdi. Onları üstün yaratdı. Allaha şükür türkəm! Mən türkcə ən yaxşı danışan və anlayan türklərdənəm. Eyni zamanda, mən ən yaxşı oxu və yaya sahib döyüşçüyəm.

Türklərin bütün şəhərlərini, kəndlərini, çöllərini gözdüm.

Ərəblərə türkcə öyrətmək üçün yazdığım kitabın adını “Divani-it-türk”, “Türk dilləri lüğəti” adlandırdım. Bu kitabı hikmət inciləri, atalar sözləri, şeir və nəsrə bəzədilmə və hecaların hərflərinə uyğun düzəldim.

M.Kaşğari türk adının mənasını belə izah etmişdir: “Türk gəncinin ortası, gün ortası, qüdrət”. Həqiqətən də türk sözü Qaraxanlılar dövründən əvvəl də oxşar mənalarda işlənmişdir.

“Divani lüğət-it-türkcə” Türkiyədə ilk dəfə 1915-1917-ci illərdə Rüşd Kılıslı tərəfindən nəşr edilmişdir. Lüğət şərqişünas alim Karl Brokelman 1928-ci ildə alman dilinə, Besim Atalay türk dilinə, Saleh Mütəllibov isə özbək dilinə tərcümə edib nəşr etdirib.

M.Kaşğari türk xalqlarının yaşadığı yerlərdə (Türküstan, Sibir, Volqa) olmuş, şəhər və kəndlərdən çoxlu sayda söz, şeir, folklor nümunələri toplamışdır.

Orta əsrlərdə ən geniş yayılmış türk ədəbiyyatı nümunələrindən biri Mahmud Kaşqarının “Divani-lüğət-it-türk” əsəridir. Bu əsərdə işlənmiş qıpçaq mənşəli sözlər semantik mənə baxımından diqqəti cəlb edir. Mahmud Kaşqarının “Divani-lüğət-it-türk” adlı bu əsərində qeydə alınan bir sıra leksik vahidlərin müasir dövrdə türkdilli xalqların yaradıcılığında əhəmiyyəti aktual məsələlərdən biri kimi diqqəti cəlb edir. Mahmud Kaşqarının “Divanü-lüğət-it-türk” əsərində çoxlu sayda sözlər yazıya alınmış, onların dil xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir. Bu sözlərin bəzilərinin ortaq türk dillərinin leksikasında işlənməsi, eyni zamanda mühüm mövqə tutması danılmaz faktdır. Bu divanın linqvistik faktlara əsaslanaraq tədqiqi müasir dövrdə ən vacib məsələlərdən biridir. Hər kəsə aydın olduğu kimi, hər bir sözün arxasında müəyyən leksik vahid dayanır və bu baxımdan linqvistik təhlil prosesində həmin vahidlərin söz yaradıcılığında rolunu araşdıraraq, ümumi mənzərəni səmərəli şəkildə yaratmaq mümkündür. ortaq türk dilləri. Bu yazıda Mahmud Kaşqarının “Divani-” əsərində işlənilən qıpçaq mənşəli sözləri araşdırmaya cəlb etməklə XI əsrdən türk dillərinin qıpçaq qrupunda danışan xalqların digər türkdilli xalqlar arasında xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini sübut etməyə çalışdıq. luqat-it-türk”. Eyni zamanda, bu faktlar əsasında belə nəticəyə gəlmək olar ki, qıpçaq dilində danışan türklər digər türk xalqları ilə qarışmışlar. Onu da qeyd etmək ki, qıpçaq mənşəli sözlərin bəziləri müasir dövrdə işlənən Azərbaycan və digər türk dillərinə aid sözlərlə eynilik təşkil edir. Müxtəlif mənalar ifadə edən qıpçaq mənşəli bu sözlər mürəkkəb inkişaf mərhələsi keçmişdir. Bu inkişaf mərhələsində çoxlu sayda leksik vahidlər müəyyən morfoloji göstəricilər, yəni söz düzəldici şəkilçilər alır və müasir dövrdə də işlənməkdə davam edir.

Arıq- arıq, zəif, arıq. Oğuz və qıpçaq dillərində işlənir. Atıl Qıpçaq torpaqlarında axan çayın adıdır. Bolqar dənizinə axır, bir qolu rus torpağına gedir. Bu bənddə istifadə olunur.

«Ətil suşi aka tutur,

Kaya tubi kaka tutur.

Balık təlim, baka tutur,

Kölnüq təku küşərir.

İdil suyu axa durur. axır,

Qaya dibin döyə durur, döyür.

Balıq edib baxa durur, baxır,

Gölməçələr dəxi daşır.

İdil çayı fasiləsiz axır, qaya dibindən daşqın suların doldurduğu gölməçə balıq və qurbağalarla doludur.

Bu, rusların “Böyük Rus çayı” adlandırdıqları Volqa çayının başqa bir türk adıdır.

İki uçan yelkənli

Feillər istənilən növ birinci və ikinci hərflə: əl; Maddə, (qayda) - bu bölmədəki sözlərin sonunda nun (ərəb) olmalıdır. Oğuz və qıpçaqların çoxu bu (-) ka hərfini tələffüz edir. Kədərli adama “buşqan”

deyirlər.

Oğuzlar e və ğ hərfini ataraq “buşak” deyirlər. Bu, əsl qaydadır.

Kadin - qayın, dungir, quda, qohumlar. Qıpçaqlar bunu z ilə deyirlər. Bu deyimdə də işlənir.

«Kadaş temiz kaymadıq,

Qadın temuş kaymuş»-

Qardaş demiş saya salmamış, baxmamış.

Qayın demiş baxmış.

Bu sözlər qohumlar arasında qayınana göstərilən xüsusi sevgini vurğulayır.

Çufqa - bələdçi, rəhbər. Qıpçaq və oğuz dillərində bu ifadə işlədilir.

"Qalın qolan çufqasız olmaz = Qolan sürüsü başsız olmaz." Bu söz, başqasına tabe olmağın yaxşı olacağı bir məsələdə başqasına tabe olması tövsiyə edilən şəxs üçün istifadə olunur.

Qumbək-qıpçaq torpağında bitən, yarpaqları paxla yarpağına bənzəyən sarmaşıq kimi ot. Bu ot dənizdə gəmiyə aparılsa, tufan qopar və dalğalar gəmini yerindən tərpəter. Onun adamları az qala boğulacaqdılar. İmperativ forma yalnız müraciət olunan şəxs olduqda formalaşır. Müraciət edənlərin sayı iki və ya daha çox olduqda bu qayda tətbiq edilmir.

Bir nəfər üçün ba r = get, iki nəfər üçün barings ikigü = ikiniz gedin deyilir.

Daha çox insan üçün buna baringal kamug deyilir - yəni hamınız gedin. Əgər xitab edilən şəxs yaşda və vəzifədə olan şəxsdirsə, türklər ona cəm şəklinə müraciət edirlər. Ona görə də bar əvəzinə “baring” deyirlər. Hərfi mənada "getmək" deməkdir.

Oğuzlar və qıpçaqlar bir nəfərə “bar”, bir neçə nəfərə isə “baring” deyirlər. Onlar cəm şəkilçilərini düşürürlər. Bir insana yazığı gəlmək və ya onu əzizləmək istədikdə (ng) yerinə - əlavə edirlər. Oğuz dilində bu cəm halının cəmidir. Yalnız bir nəfər üçün deyilir. Bu şəirdə də istifadə olunur.

«Aşlar məni qoymanqız,

Ayık ay koymanqız,

Akar közüm uş tənqiz

Təğrə yürə quş uçar.»

Nəticə: Mahmud Kaşğarının bu kitabı müxtəlif sahələrə aid qıpçaq mənşəli bir çox sözlərin işləndiyi mükəmməl bir əsərdir. M.Kaşğari öz lüğətində meyvəçilik və bağçılıqla bağlı da məlumat vermişdir. Məsələn, M.Kaşqarının fikrincə, XI əsrdə türklər tərəfindən aşağıdakı meyvələr yetişdirilmişdir: alma, armud, tut, heyva, qoz, ərik, şaftalı, ərik, ərik, nar, yəfistığı, xurma. M.Kaşqarının fikrincə, XI əsrdə türklər müxtəlif növ üzümlərdən istifadə edirdilər. Üzümün qızarıb yetişməsinə yetişmə adlandırırdılar. Bütün bu xidmətlərə görə M.Kaşğari türkologiyanın qiymətidir, “Divani-it-türk” əsəri isə “Türkoloji ensiklopediya” adlanır. Bu gözəl əsər türk dillərinin və onların tarixinin tədqiqi üçün ilk və ən qiymətli mənbə hesab olunur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Kaşğari Mahmud. Divanü Lüqat-it-Türk I cild. Bakı, «Ozan». 2006. 512 s. (Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əsgər)
2. Kaşqarlı Mahmud. Divanü Lüqat-it-Türk II cild. Bakı, «Ozan». 2006. 400 s. (Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əsgər.)
3. Kaşğari Mahmud. Divanü Lüqat-it-Türk. III cild. Bakı, «Ozan».2006. 400 s. (Nəşrə hazırlayan və tərcümə edən Ramiz Əsgər).
4. Kaşqarlı Mahmud.Divani lüğət-it türk.IV cild. Bakı.»Ozan».2006.749 s (Nəşrə hazırlayan və tərcümə edən Ramiz Əsgər).
5. Divanü Lüqat-it-Türk. (çev.), Tercümesi B.Atalay I-III, TDK Yayınları, Ankara 1985-1986.

MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI TARİXİNİ YAZANLAR

Ələkbərova Xumar Elham qızı

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası,

Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu.

uxba@mail.ru; +994502075330

ORCID N: 0009-0004-5348-64-78

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, “Azərbaycan” jurnalı, ədəbi proseslər, ədəbi tənqid, ədəbiyyat tarixi

Zaman daşları yerinə qoyur, düzü əyridən, ağı qaradan, doğrunu yanlışdan, əsl saxtadan ayırd etmək üçün ən gözəl mizandır. Bu mizan bütün proseslərdə, eləcə də sözün yükünün qiymətləndirilməsində yararlıdır desək, yanılmazıq. Bu gün “Azərbaycan” jurnalı müasir Azərbaycan ədəbiyyatına ayna tutmaqla zamanın gördüyü bu işi layiqincə yerinə yetirir. “Azərbaycan” jurnalı (1923) xüsusən ötən əsrin sonlarından dəyişən tarixi reallıqlara çevik reaksiya verərək, yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatının formalaşmasında ədəbi mətbu olaraq böyük rol oynamışdır. Azərbaycanın yaşadığı taleyüklü proseslərlə, yeni reallıqlarla səsleşən fikir bucaqlarının, ədəbi nümunələrin, yaradıcılıq təxəyyüllərinin seçilib işıqlandırılması “zaman mizanının oğurlanmış rolu”nu məharət və məsuliyyətlə oynamağı tələb edir. Və bu ağır yükü “Azərbaycan ədəbiyyatı” dəryasında “Azərbaycan” jurnalı bir gəmi olaraq öz göyertəsinə almışdır. Belə ki, jurnalın baş redaktoru İntiqam Qasımzadə yeni limanlar fəth edən gəmi kapitanı kimi daim ədəbiyyatda doğan yeni və potensial adları aramaq, tapmaq, seçmək bacarığı ilə seçilir. Bunun səbəbidir ki, jurnalda daim yeni müəlliflər, fərqli forma-məzmun özəllikli əsərlər zövqlü Azərbaycan oxucusunu cəlb edir. İ.Qasımzadə yeni müəlliflər üçün yalnız yaşıl işığı olan bir işıqfor, eyni zamanda ədəbiyyatda varislik prinsipinin bünövrələrinin hamisidir. O, dəyişən zamanla səsleşən aktual problematikanı məharətlə, Azərbaycan ədəbiyyatının gələcək inkişafı naminə yönləndirə bilir.

Daha bir “Azərbaycançı”, illərə jurnalın qiymətli söz yükünü çəkən Südabə Ağabalayeva isə dərginin özəlliyinin, səliqəsinin, təkrarolunmazlığının, varislik və miras ənələrinin qorunmasının keçikçisi kimi çıxış edir desək, yanılmazıq. “Gəminin sükanı onun əlindədir” deyə də bilərik. Ədəbi mətbuat peşəkarı, ədəbi proseslərin gözəl bilicisi S.Ağabalayeva tək bir qeydi, dərin mülahizəsi ilə gəmini batmaqdan qurtaran dənizçi kimidir.

Haqqında söz açmağa layiq başqa bir “Azərbaycançı” - ədəbi tənqidiçi Vaqif Yusiflidir. Qədimdə həcv yazanların yazdığı tənqidi şeirlərə tuş gələn insanlar elə bir duruma düşərmiş ki, adı-sanı, nüfuzu yerlə-yeksan olarmış, hətta baş götürüb yurd-yuvasını tərk edərlərmiş. Amma məsələnin başqa bir tərəfi də varmış ki, tanınmış bir həcv söyləyənin dilinə düşmək hər kəsə nəsib olmazmış. V.Yusifli də o ədəbi tənqidçilərdəndir ki, əsərinin onun tərəfindən incələnməsini hər bir yazar arzu edir. Çünki ədəbi tənqidi məntiqli, səmimi, Azərbaycan xalqının ədəbiyyatının gələcəyinin inkişafına hədəflənmiş, müəllifi isə inkişafa həvəsləndirən olur.

Bu gün müasir Azərbaycanda gedən ədəbi proseslərin izlənilməsində mizan rolunu oynayan “Azərbaycan” jurnalının məqsəd və perspektivləri, kollektivin zəhməti haqqında deyiləcək sözlər təbii ki, bu qısa tezisə sığacaq deyil, zətən görünən dağa bələdçi lazım deyil...

İÇİNDƏKİLƏR

Azərbaycan Respublikasında 2022-ci ilin “Şuşa İli” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı	1
BÖLMƏ 1	
ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV VƏ MÜASİR AZƏRBAYCAN	8
ZƏFƏR TARİXİNİN QARABAĞ ZİRVƏSİ: ATADAN OĞULA GƏLƏN YOLUN ŞUŞA MƏNZİLİ.....	8
Yusifova Tünzalə Vəli qızı	
TARİXİ QƏLƏBƏMİZİN BAŞ MEMARI	12
Alıcanov Mayıl Sədyar oğlu	
ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV VƏ ŞAMAXIDA ÜZÜMÇÜLÜYÜN İNKİŞAFI.....	16
Cavadova Zərifə Şamil qızı	
HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANIN İQTİSADİYYATI.....	19
Lazımov Xudaverdi Bəşir oğlu	
HEYDƏR ƏLİYEV: TƏHSİLİN İNKİŞAFINDA MÜƏLLİMİN ROLU	22
Mustafayeva Firidə Firudin qızı	
HEYDƏR ƏLİYEVİN NAXÇIVAN DÖVRÜ FƏALİYYƏTİNDƏ TƏHSİL SİYASƏTİ.....	25
Mirvari Ələkbər qızı Akkoç	
HEYDƏR ƏLİYEV İRSİNDƏ MİLLİ İDEOLOGİYANIN TƏBLİĞİ	31
Quliyev Cəmil Şamil oğlu	
HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANDA ELMİ TƏRƏQQİ	34
Dadaşov Çingiz Zəbhulla oğlu	
HEYDƏR ƏLİYEVİN VƏ İLHAM ƏLİYEVİN QARABAĞIN, XÜSUSILƏ ŞUŞA ŞƏHƏRİNİN TARİXİ COĞRAFİYASININ QORUNMASINDA VƏ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ TARİXİ ROLU.....	40
Orucova Suqra Əskər qızı	
ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANDA DÖVLƏT QURUCULUĞU	43
Şirinova Nəhayət Məhəmməd	
AZƏRBAYCAN DİLİNİN QAYĞIKEŞİ VƏ HİMAYƏDARI	48
Baxşıyeva Sevinc Soltanmecid qızı	
HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANDA TƏSVİRİ İNCƏSƏNƏTİN İNKİŞAFI	52
Cəbrayilov Sahib İmran oğlu	
BÖYÜK İPƏK YOLU	55
Qasımova Yaqut Qulu qızı	
HEYDƏR ƏLİYEV: MULTİKULTURALİZM VƏ TOLERANTLIQ İDEALOGİYASI	57
Həsənova Nərmin Seymur qızı	
TƏHSİLİN BÖYÜK HİMƏYƏDARI	59
Nərgiz Əhməd qızı Həsənova	

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCAN MUSİQİ MƏDƏNİYYƏTİNƏ VƏ ÜZEYİR BƏY DÜHASINA SONSUZ MƏHƏBBƏTİ	62
Mürşüdova Gilas Sirac qızı	
ZƏFƏR TARİXİ-QARABAĞA QAYIDIŞ	67
Maqsudova Nurlanə Anəs qızı	
AZƏRBAYCANDA DİL SİYASƏTİ VƏ HEYDƏR ƏLİYEV	69
Hüseynova Güldənə Mədət qızı	
QARABAĞ ƏDƏBİ-MƏDƏNİ MÜHİTİNİN YETİRMƏLƏRİ	71
Maylova Arzu İslam qızı	
HEYDƏR ƏLİYEVİN İDEYA-SİYASİ İRSİNDƏ AZƏRBAYCAN QADINI	73
Səmiyeva Firəngiz Hikmət qızı	
ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEVİN DİLİMİZİN İNKİŞAFINDA TARİXİ XİDMƏTLƏRİ.....	75
Abdullayeva Ayna Araz qızı	
ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV İRSİNİN ƏN LAYİQLİ DAVAMÇISI	78
Cavadova Gülbala Vüqar qızı	
ULU ÖNDƏRİN PEŞƏKAR GƏNCLİYƏ BÖYÜK TÖHFƏSİ.....	81
Məcidova Fatma Arif qızı	
BÖLMƏ 2	
AZƏRBAYCAN XALQININ ZƏFƏR TARİXİ TÜRK DÜNYASININ TARİXİ QƏLƏBƏSİDİR	82
DƏMİR YUMRUĞUN ŞAH ƏSƏRİ – QARABAĞ ZƏFƏRİ VƏ BÖYÜK QAYIDIŞ	82
Qurbanov Nail Məhəbbət oğlu	
ŞANLI ZƏFƏR: “GEC OLDU, GÜC OLDU”	85
Qurbanov Vaqif Tapdıq oğlu	
ŞANLI ZƏFƏR SƏLNAMƏSİNİN TARİXİ, QARABAĞIN MADDİ-MƏNƏVİ İRSİNİN BƏRPASI	87
Ağayev Ceyhun Şakir oğlu	
İŞĞAL OLUNMUŞ QƏRBİ AZƏRBAYCAN TARİXİ TORPAQLARIMIZDIR	96
Ələsgərov Baxış İslam oğlu	
ZƏFƏR VƏ QƏHRƏMANLIQ SİMVOLU XARİBÜLBÜL	98
Əkbəri Təranə Mayıl qızı	
ŞANLI ZƏFƏR TARİXİ - QARABAĞA QAYIDIŞ	102
Quliyeva Nigar Elçin qızı	
“44 GÜNLÜK MÜHARİBƏ DÖVRÜNDƏ PREZİDENT İLHAM ƏLİYEVİN İNGİLİSDİLLİ MƏTBUATA VERDİYİ MUSAHİBƏLƏRİN ƏDƏBİ DƏYƏRİ”	107
Muxtarova Dinarə Kamal qızı	
ZƏFƏRİMİZİN ŞUŞA ZİRVƏSİ	111
Məmmədov Fəxrəddin Emin oğlu	

TARİXİ QƏLƏBƏMİZİN ZƏFƏR SEVİNCİ.....	113
Eyyubov Əlişah Əzizxan oğlu	
ŞUŞADA YUXARI GÖVHƏR AĞA VƏ SAATLI MƏSCİDLƏRİNİN TARİXİ VƏ ARXİTEKTURA QURULUŞU	117
Əliyev Araz Boran oğlu, Əliyeva Hicran Nəsir qızı	
ŞANLI ZƏFƏR TARİXİ - QARABAĞA QAYIDIŞ	120
Həsənova Nazdı Vəli qızı	
XALQIMIZIN ŞANLI ZƏFƏR TARİXİ.....	124
Yusifova Səidə Ramiz qızı	
ZƏFƏRİ KİMİ QAYIDIŞI DA MÖHTƏŞƏM QARABAĞIM.....	128
Mehdiyeva Nərmin	
AZƏRBAYCANA RESPUBLİKASININ PREZİDENTİ İLHAM ƏLİYEVİN DƏMİR YUMRUQ SİYASƏTİ: MİLLİ BİRLİK İDEYASI	130
Cəbrayilov Şahin Hilal oğlu	
AZƏRBAYCAN REALLIĞI XARİCİ MƏTBUATDA.....	132
Ağaməmmədova Şəfəq Xasay qızı	
XXI ƏSR TÜRK DÜNYASININ QALİB SƏRKƏRDƏSİ.....	134
Abdullayev Babək Əlisəhbət oğlu	
DÜNYANI SARSIDAN 44 GÜN!.....	136
Hüseynova Rəna	
ÇİÇƏKLƏNƏN QARABAĞ	138
Nərmanov Rasim Əlisa oğlu	
QARABAĞNAMƏLƏR, QARABAĞ XANLIĞININ TARİXİNİ ÖYRƏNƏN MƏNBƏDİR.....	142
Cəbrayilova Süsən Eyvaz qızı, İbadova Sürahi Ağaqədir qızı	
VƏTƏN MÜHARİBƏSİ DÖVRÜNDƏ ORDUMUZUN DÖYÜŞ HAZIRLIĞI.....	144
Hüseynov Şahin Şahnəsib oğlu	
ŞANLI ZƏFƏR TARİXİ – QARABAĞA QAYIDIŞ	146
Mirzəyeva Nuranə Nizami qızı	
QARABAĞ AZƏRBAYCANDIR!.....	149
Orucova Şəlalə Nəbi qızı	
ŞANLI ZƏFƏR TARİXİ - QARABAĞA QAYIDIŞ	151
Həsənov İlqar Bayram oğlu	
ZƏNGİLƏN RAYON AĞBƏND KƏNDİ AĞ GÜNDƏ	155
Bilalova Rəya Qalib qızı	
44 GÜNLÜK SAVAŞIN POEZİYADA ƏKSİ.....	159
Abbasova Fidan Vüqar qızı	
LAÇIN RAYONU BİRİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNDƏ.....	163
Tagıyev Anar Nadir oğlu	
QARABAĞA “BÖYÜK QAYIDIŞ”.....	167
Qarayeva Günel Raqif qızı	

BÖLMƏ 3

QARABAĞ ƏDƏBİ-MƏDƏNİ MÜHİTİ VƏ TÜRK DÜYASININ MƏDƏNİYYƏT

PAYTAXTI ŞUŞA	168
ÇAĞDAŞ TÜRK POEZİYASINDA ŞUŞANAMƏLƏR MİLLİ-TARİXİ DƏYƏRLƏR KONTEKSTİNDƏ	168
Quliyev Elman Hilal oğlu	
ŞUŞA BƏYANNAMƏSİ – TARİXİN SƏSİ	174
Əhmədova Naibə Əhmədağa qızı	
SEYİD MİR HƏMZƏ NİGARİNİN YARADICILIĞINDA VƏTƏNPƏRVƏRLİK MOTİVLƏRİ	177
Həsənli Bilal Ağabala oğlu	
ŞUŞA ƏN BÖYÜK TARİXİ ABİDƏDİR	183
Məcədov Mobil Kamil oğlu	
QARABAĞ FOLKLOR MÜHİTİNİN NÖV VƏ JANR MÜXTƏLİFLİYİ	188
Umudov Qüdrət Umud oğlu	
ŞUŞA XARİCİ TƏQİQATÇILARIN ƏSƏRLƏRİNDƏ	196
Taliblı Sübhan Ələkbər oğlu	
QARABAĞIN NADİR VƏ ENDEMİK BİTKİ NÖVLƏRİ	198
Həsənova Amaliya Murad qızı	
QARABAĞIN İNCİSİ TARİXİ ŞUŞA ŞƏHƏRİ VƏ QƏDİM ABİDƏLƏRİMİZ	201
Səmədov Yaqub Abbasqulu oğlu	
AZƏRBAYCANIN ŞUŞA ŞƏHƏR ƏHALİSİNİN ETNOMƏDƏNİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR	206
İsmayılzadə Pirağa Əyyub oğlu	
SÖZ YARADICILIĞININ FONOSEMANTİK YOLU (Professor Bayram Əhmədovun tədqiqatlarında)	209
Manafova Maarifə Nuh qızı	
TÜRK DİLLƏRİNDƏ KƏMİYYƏT VƏ HAL KATEQORİYASI	211
Həsənova Könül İsrail qızı	
ZƏNGƏZUR ƏRAZİSİNİN TOPONİMLƏRİNİN TÜRK LAYI	218
Rüstəmov Əzəmət Murtuza oğlu	
RƏŞİD BƏY ƏFƏNDİZADƏNİN UŞAQ ƏSƏRLƏRİNDƏ MƏNƏVİ-MENTAL DƏYƏRLƏRİN İNİKASI	221
Novruzova Aynur	
İŞĞAL DÖVRÜNDƏ ŞUŞANIN MADDİ-MƏDƏNİ VƏ TƏHSİL İTKİLƏRİ	231
Süleymanov Seymur Elman oğlu, Zeynalov Sahib Adıgözəl oğlu, Rzayeva Qərənfil Zeyqəm qızı	
MƏDƏNİYYƏT PAYTAXTI ŞUŞA ELM VƏ TƏHSİL OCAĞIDIR	237
Süleymanov Seymur Elman oğlu, Nəsirova Sahibə İsmayıl qızı	
ƏDƏBİYYATIMIZDA AZADLIĞINA QOVUŞAN ŞUŞA OBRAZI: YUNUS OĞUZUN “CİĞİR” TARİXİ ROMANI	241

AĞDAM SƏNƏTKARLARI VƏ ELM AXADİMLƏRİ.....	247
Hümmətova (Pəniyeva) Günel Saleh	
ŞUŞA ƏDƏBİ MÜHİTİ.....	250
İbişov Aydın Rzaxan oğlu	
AZƏRBAYCAN PEDAQOJİ FİKİR TARİXİNDƏ QARABAĞ ƏDƏBİ MÜHİTİNİN ROLU	258
Seyidova Şəlalə İltizam qızı	
ŞUŞANIN TƏHSİLİMİZDƏ VƏ MƏDƏNİYYƏTİMİZDƏ YERİ	263
Məmmədova Lalə Xanoglan qızı	
QARABAĞ BÖLGƏSİ MEŞƏLƏRİNDƏ EKOLOJİ TERROR.....	265
Mahmudova Səlminaz Cavanşir qızı	
ŞUŞA AZƏRBAYCANIN MƏDƏNİYYƏT BEŞİYİDİR.....	270
Mustafayeva Rəvanə Cavanşir qızı	
ŞUŞA TÜRK XALQLARININ ORTAQ MƏDƏNİYYƏT PAYTAXTIDIR	273
Fəridə Mikayılova Mürşüd qızı	
QARABAĞ RİYAZİYYATÇILARI (II HİSSƏ)	276
Şahbazova Qahirə Lələ qızı	
NATƏVAN YARADICILIĞINDA AZƏRBAYCAN TƏBİƏTİ	279
Süleymanova İlahə İzzət qızı	
QARABAĞIN İNCİSİ – ŞUŞA	283
Balakişiyev Kamal Balaqardaş oğlu	
ŞUŞANIN GÖZƏLLİYİNƏ GÖZƏLLİK GƏTİRƏN FLORA VƏ FAUNASI.....	286
Həmidova Zərifə Mahmud qızı	
ŞUŞA QƏZA MƏKTƏBİNİN YARANMASI VƏ FƏALİYYƏTİ.....	288
Babaşova Ruqiyyə Məmməd qızı	
QARABAĞIN MƏDƏNİYYƏT ABİDƏLƏRİ.....	291
Qarayeva Ləman Əhməd qızı	
JAN GEVRİN “XACƏ ŞAH “ ƏSƏRİNDƏ ŞUŞA VƏ ŞUŞALILAR	292
Süleymanova Nuridə	
QARABAĞIN MADDİ VƏ MƏNƏVİ ABİDƏLƏRİ	297
Məmmədova Aynurə Cabbar qızı	
AZƏRBAYCANIN ZƏNGİN ELM, MAARİF VƏ MƏDƏNİYYƏT MƏRKƏZİ ŞUŞA	301
Rəhimova Mətanət Cümşüd qızı	
QARABAĞ VƏ ŞƏRQİ ZƏNGƏZUR İQTİSADİ RAYONLARININ EKOLOJİ PROBLEMLƏRİ	304
Mustafayeva Ləman Əbdül qızı	
QARABAĞIN ELM FƏDAİLƏRİ	308
Zülfüqarova Əfruzə Elxan qızı	

QARABAĞ AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ Hüseynzadə Simarə Nüsrət qızı	312
ŞUŞA REALNİ MƏKTƏBİ Rəhimova Fəridə Mübariz qızı	315
TARİXİ-MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİN İNKİŞAFINDA ŞUŞA ƏDƏBİ MƏCLİSLƏRİNİN ROLU Cabarova Mədinə Ağakərim qızı	317
QARABAĞIN ƏDƏBİ-MƏDƏNİ MÜHİTİNƏ DAİR Abdullayeva Sevdə Fizuli qızı	319
ŞUŞANIN QƏDİM MƏDƏNİYYƏT ABİDƏLƏRİNİN AZƏRBAYCAN MEMARLIQ ÜSLUBUNA UYGUN BƏRPASI Axundova Nigar	323
BÖLMƏ 4	
TÜRK DÜNYASININ ƏDƏBİ-MƏDƏNİ MÜHİTİ, TARİXİ VƏ MÜASİRLİYİ.....	324
QƏRBİ AZƏRBAYCANIN AĞBABA BÖLGƏSİNDƏ UŞAQ FOLKLORU Avtandil Ağbaba	324
“İRƏVAN ƏYALƏTİNİN KAMERAL TƏSVİRİNDƏ” ONOMASTİK LEKSİKANIN FUNKSIONAL NÖVLƏRİ VƏ LİNGVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ Bayramov Aslan Əhmədخان oğlu	327
SAVAŞ DÖNEMİ ROMANLARINDA TÜRK KADINI (1918-1930 Seneleri Arası Romanları) Yrd. Doç. Kamer Alhanova	331
NİZAMİ BƏDİİ-FƏLSƏFİ İRSİNDƏ HUMANİZM Mikayılov Şasəddin Sabir oğlu	332
TÜRK EDEBİYATINDA KLASİK ALGISI Babayeva Malahat Ramiz kızı	334
TƏZKİRƏLƏR MİLLİ MEMUAR ƏDƏBİYYATININ ƏDƏBİ QAYNAQLARINDAN BİRİ KİMİ Eminalıyev Eyvaz Məhəmmədəli oğlu	340
TƏHSİL MÜHİTİNDƏ TƏLƏBƏLƏRİN VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBİYƏSİ Nəsirova Qanqa Nəriman qızı	343
GÖRKƏMLİ MAARİFPƏRVƏR ÖMƏR FAİQ NEMANZADƏ Cəfərova Pərvin Aydın qızı	346
MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİRİN SƏNƏT KONSEPSİYASI Qəhrəmanova Ulduz Fərhad qızı	348
MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN ƏXLAQ TƏRBİYƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN FOLKLOR NÜMUNƏLƏRİNİN ROLU Məmmədova Yeganə Xanoğlu qızı	353
AZƏRBAYCAN UŞAQ ƏDƏBİYYATINDA UŞAQ OBRAZLARI Ağakışiyeva Səadət Arif qızı	356

TÜRK DİLLƏRİNDƏ DİL HADİSƏLƏRİNİN ARAŞDIRILMASI: FONETİK VƏ SİNTAKTİK HADİSƏLƏR	359
Şeydayeva Aysel Balasultan qızı	
AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA MODERNİZMİN İZLƏRİ	361
Əliyeva Sevinc Akif qızı	
HÜSEYN CAVİDİN YARADICILIĞINDA İGİDLİK VƏ QƏHRƏMANLIQ MOTİVLƏRİ	368
Musayeva Kəfiyə Rəşid qızı	
TÜRK DİLLƏRİNDƏ ANALİTİK FEİL FORMALARININ İNKİŞAFI.....	371
Hümbətova Aynurə Arzuman qızı	
AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI VƏ MULTİKULTURALİZM.....	378
Həsənova Leyla Ziyafət qızı	
UŞAQ ƏDƏBİYYATININ İNKİŞAFINDA FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİNİN ROLU	381
Razimi Vəsilə Novruz qızı	
XAQANİ ŞİRVANİ YARADICILIĞINDA AİLƏ DƏYƏRLƏRİNİN TƏQDİMİ.....	384
Quliyeva Rima Hacı qızı	
İSMİN TƏDRİSİNDƏ ORFOQRAFIYA VƏ ORFOEPIYA MƏSƏLƏLƏRİ	388
Teymurova Aytən Şahin qızı	
ORTAQ TÜRK DİLLƏRİ	394
Əliyeva Dürdanə	
GƏNCƏ ƏDƏBİ MÜHİTİNİN ÜMUMİ MƏNZƏRƏSİNƏ DAİR	396
Hüseynova Gülnar Səfər qızı	
AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI, MƏDƏNİYYƏTİ, İNCƏSƏNƏTİ: TARİX VƏ MÜASİRLİK.....	398
Teybə Əfəndiyeva Aslan qızı	
AZƏRBAYCAN POEZİYASININ İNKİŞAFINDA ƏDƏBİ MƏCLİSLƏRİN ROLU: “MƏCLİSİ-ÜNS” VƏ “MƏCLİSİ-FƏRAMUŞAN”	401
Abiyeva Aytac Tofiq qızı	
JARQON VƏ ƏDƏBİ DİL	405
Şükürova Sənubər Fəqani qızı	
FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİNİN PEDAQOJİ GÖRÜŞLƏRİ.....	410
Abdullayeva Səməngül Tacəddin qızı	
NİZAMİ YARADICILIĞINDA DƏYƏRLƏR.....	415
Osmanlı Şahin	
AZƏRBAYCAN DİLİNİN LEKSİK-SEMANTİK QURULUŞUNA DAİR	418
Azərli Jalə Azər qızı	
AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ FUNKSIONAL ÜSLUBLARIN DİFERENSİALLAŞMASI.....	421
Xasıyeva Səkinəxanım Akif qızı	
AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ TARİXİLİK VƏ MÜASİRLİYİN VƏHDƏTİNDƏ	425
Bəşirzadə Əfsanə Rüstəm	

TARİXİ ROMANLARDA VƏTƏNPƏRVƏRLİK DUYĞULARI	429
Dadaşova Arzu Tofiq	
TÜRK TARİXİ POSTMODERN ROMANLARIN MÖVZUSU KİMİ.....	434
Tağıyeva Aytən	
TƏMƏL TƏHSİL - MƏKTƏBƏ HAZIRLIQDAN BAŞLAYIR	437
Səmədzadə Günel İlham qızı	
POEZİYANIN VAQİF SƏMƏDOĞLU RƏNGİ.....	439
Hüseynova Türkan Fazil qızı	
ƏDƏBİYYAT DƏRSİNİN TƏŞKİLİNDƏ YENİ METODLAR: DÜNYA VƏ AZƏRBAYCAN TƏCRÜBƏSİNƏ BAXIŞ.....	444
Eyvazova Könül Elçin qızı	
TÜRK DÜNYASININ TARİXİ VƏ MƏDƏNİYYƏTİ.....	448
Bünyatova Elnarə Arif qızı	
NATƏVAN YARADICILIĞININ FİKİR QAYNAQLARI.....	451
İskəndərov Vüsal	
NİZAMİ GƏNCƏVİNİN MUSİQİ DÜNYASI	454
Şirinova Səkinə Şəmil qızı	
SAKRAMENTAL SAYLAR.....	459
Cəfərzadə Zəhra Əmrayıl	
ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏNİN YARADICILIĞINDA TÜRKÇÜLÜK İDEYALARI	464
Qurbanlı Səbinə Vasif qızı	
BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN FƏLSƏFİ POEZİYASI	465
Mecdunova Nəzrin Rəşad qızı	
TÜRK DÖVLƏTLƏRİ MÜASİR BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİNDƏ	467
Abdurahmanov İlqar Murtuzəli oğlu	
CƏFƏR CABBARLININ ŞEİR DİLİNDƏ FONETİK VƏ LEKSİK XÜSUSİYYƏTLƏR	472
İsmayılova Nəzrin Nəsim qızı	
XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ TÜRKİYƏ POEZİYASINDA HİSS VƏ DUYĞULARIN İFADƏSİ (YAŞAR KAMAL, ORHAN VƏLİ KANIK, NAZİM HİKMƏT).....	475
Məciddi Şəfa Rəqib qızı	
İSLAM İDEOLOGİYASINDA TOLERANTLIQ	479
Musazadə Pərvanə Pərviz qızı	
AZƏRBAYCAN MİLLİ MEMUAR ƏDƏBİYYATI XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ.....	481
Abiyeva Simarə Müşfiq qızı	
ATALAR SÖZLƏRİNİN TƏSNİFİ.....	484
Lalə Mikayılzadə	
MAHMUD KAŞĞARİNİN “DİVANİ-LÜĞƏT-İT-TÜRK” ƏSƏRİNDƏ İŞLƏNƏN QIPÇAQ MƏNŞƏLİ SÖZLƏR.....	488
Namazova Aynur Murad qızı	

Qeydlər

Notes

Для заметок

Mətbənin direktoru – Fuad HÜSEYNOV
Texniki redaktor – Azər RƏSULOĞ
Texniki korrektor – Təranə RƏHİMOVA
Dizayner – Samirə QAMBAYEVA
Çap – Oktay YUSİFOV
Səhifələnmə – Günel ƏSƏDOVA
Cild – Gövhər NURULLAYEVA
– İlhamə MİKAYİLOVA

*Kitab “AFPoliqraf” mətbəsinə hazır diapozitivlərdən
ofset üsulu ilə çap olunmuşdur.*

afpoliqraf@mail.ru | Tel.: +994 (12) 510 96 74
afpoliqraf@gmail.com | Mob.: +994 (50) 405 96 74

Yığılmağa verilmişdir: 01.03.2024

Çapa imzalanmışdır: 06.05.2024

Qarnitura: Times New Roman

Şərti çap vərəqi: 31,5

Formatı: 64x90 1/8

Tiraj: 100